YU ISSN 0459-1070

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

XXV

ЛЕСКОВАЦ

1985.

Издаје:
НАРОДНИ МУЗЕЈ — ЛЕСКОВАЦ

*

Редакциони одбор:
ДЕСАНКА КОСТИЋ
ХРАНИСЛАВ РАКИЋ
ЖИВАН СТОЈКОВИЋ
РАДМИЛА СТОЈАНОВИЋ
ЖИВОЈИН СТОЈИЉКОВИЋ

*

Одговорни уредник
ХРАНИСЛАВ РАКИЋ

Штампа:

Графичко предузеће
„Напредак" Лесковац, тел. 42-215

ИЗДАЊА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

XXV

ПОКЛОН
Х. РАКИЋА

Лесковац, 1985.

ЧЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

940.53/.54(497.11)

Др Вјенцеслав Глишић

Ослобођење југоисточне Србије

Приликом годишњица значајних догађаја из НОР-а и револуције као што је ова 40-тогодишњица ослобођења Србије не само да се на пригодан начин подсећамо непоновљивих ослободилачких и револуционарних догађаја, него и научно анализирамо историјске појаве изузетно значајне и одређујемо им место и улогу у историји ове земље. Једна од тих значајних историјских појава је и ослобођење југоисточне Србије.

Од тренутка када су војне снаге антифашистичке коалиције преузеле стратешку иницијативу у своје руке после битке код Стаљинграда и у северној Африци крајем 1942. и почетком 1943. почело се и с једне и с друге зараћене стране размишљати о могућностима за искрцавање на Балкан западних савезника, а у вези с тим порастао је значај Србије за даље вођење рата нарочито због њеног рудног богатства и комуникација долином Јужне и ВеликеОраве. У том циљу унутар земље врши се престројавање и револуционарних и контрареволуционарних снага за коначни обрачун.

Немачка команда Југоистока и Србије у настојању да задржи подручје Србије по сваку цену ангажовала је средином 1944. године 100.000 немачких, 40.000 бугарских и око 40.000 српске државне страже, Српског добровољачког корпуса и руског заштитног корпуса. Осим тога, немачке јединице су имале повремену подршку око 47 четничких корпуса са око 40.000 наоружаних људи.

С друге стране Јосип Броз Тито, врховни командант НОВ и ПОЈ, у пролеће 1944. упозоравао је штаб 12. ударног корпуса: „Не заборавите да је за читав ослободилачки покрет од примарне важности Србија. Питање ликвидације избегличке владе и признавање Националног комитета зависи од Србије, односно наших снага у њој". Познато је да је Тито још у јесен 1943. а затим у пролеће 1944. слао један део из групе оперативних дивизија Врховног штаба (2. и 5. дивизију) да успоставе везу и садејство са војним снагама НОП-а у Србији. Међутим, брза реакција немачких, бугарских и квислиншких снага и њихова бројна и техничка надмоћност онемогућиле су да се остваре те намере.

Средином 1944. године ситуација на фронтовима у Европи и војнополитичка ситуација у Југославији била је знатно повољнија за НОП, па је поново актуелизиран значај Србије и што брже преношење тежишта дејства знатног дела снага НОП-а у источном делу Југославије, где је требало пре свега уништити четнички покрет Д. М., и на тај начин обезбедити пуну афирмацију НОП-а у иностранству као одлучујуће југословенске војнополитичке снаге. Ослобођењем Србије, пре свега, њеног јужног дела спречио би се продор немачке групе армија „Е" из Грчке у панонску равницу и тиме би се осигурало лево крило Црвене армије у наступању према Будимпешти и даље, док се са ослобођењем источне Србије стварали услови за непосредну сарадњу са левим крилом Црвене армије која се приближавала границама Румуније и Бугарске.

Имајући све то у виду, Тито је одлучио да снагама Народноослободилачке војске са источнобосанског и црногорско-санџачког војног простора (3. и 12. ударни корпус, Друга пролетерска и 17. ударна дивизија, Прва пролетерска и 37. ударна дивизија, укупно 8 дивизија) и снагама које су већ дејствовале у Србији (21—25. дивизије и велики број партизанских одреда) поведе у одлучујуће борбе за ослобођење Србије.

Операције за ослобођење Србије почеле су крајем јула 1944. наступањем снага НОВЈ из црногорско-санџачког простора које су однеле одлучујућу победу над четничким корпусима на Копаонику 8. августа и тиме олакшали положај снага Главног штаба Србије, које је непријатељ у две офанзивне операције „Трумф“ и „Халали“ покушавао да опколи и уништи на подручју Топлице и Јабланице. Непријатељ је биò принуђен да обустави започету офанзиву, а снаге НОВЈ су прешле у противнапад.

Док су јединице НОВЈ из источно-босанског простора водиле борбе кроз западну Србију ка Београду, јединице под командом Главног штаба Србије, пошто су издржале тешке борбе против удружених окупаторско-квислиншких и четничких снага у јулу 1944. у јужној Србији, добиле су задатак да крену у офанзивна дејства. Према плану Главног штаба 21. дивизија НОВЈ дејствовала је на друму Куршумлија — Прокупље, 24. дивизија према Лебану рушећи пут и пругу између Врања, Лесковца и Лебана, док је 25. дивизија кренула у источну Србију да садејствује са 23. дивизијом која се већ тамо налазила, а 22. дивизија дејствовала је на комуникацији Врање — Куманово са источне стране.

У току августа 24. дивизија је ослободила Лебане (20. августа) и ослободила од непријатеља Горњу Јабланицу, Косаницу и Пусту Реку, приближила се Лесковцу и приморала окупатора да на комуникацијама између Ниша и Лесковца обавља саобраћај само дању. Истовремено 22. дивизија дејствовала је са истока на пругу између Владичиног Хана и Ристовца. Она је успела да одбије све нападе бугарских јединица и да прошири слободну територију до Власотинца. Њеним борбеним акцијама прекинута је железничка пруга између Ристовца и Грделице.

У целини узев, пет дивизија Главног штаба Србије остариле су у току августа стратегијске оперативне циљеве тј. извршиле су ослобођење нових подручја југоисточног дела Србије. Рушењем мостова код Предејана и Грделице онемогућен је непријатељ да користи пругу Скопље — Ниш. Тако је крајем августа и почетком септембра 1944. успешно остварен први део плана врховног команданта преношења тежишта операција Народноослободилачке војске у Србију.

На ове успехе јединице НОВЈ окупатори и њихови сарадници одговорили су збијањем својих редова. Иако је краљ Петар био принуђен 25. августа 1944. године да укине четничку врховну команду и да Дражу разреши дужности начелника ВК а Тита прогласи за заједничког врховног команданта југословенских борбених антифашистичких снага, још се реакционарне снаге у Енглеској и САД нису биле одрекле Д. М. и његових четника, што потврђује одређивање и долазак друге америчке војне мисије на челу са пуковником Мак Даулом који је тобож дошао да прими капитулацију немачких снага на Балкану у име савезника, а заједно је са Михаиловићем наступао на скуповима народа пропагирајући четнички покрет Д. М.

Немачки војни и политички представници на Балкану настојали су да убеде Хитлера да се сложи са образовањем српске националистичке армије у коју би били обухваћени сви сарадници окупатора недићевци, љотићевци и четници Д. М. и да се наоружају. Хитлер је то одбио али је одобрио да се могу наоружавати локални четници „кад то затреба“.

Упркос Хитлеровом одбијању под притиском снага НОВЈ Недић, Михаиловић и Љотић уједињују своје снаге и стварају уједињену команду српских националних снага. Енглези су о овоме били обавештени али никад нису јавно протестовали. Ако је раније могло бити колебања и сумње у сарадњу четника и Немаца, сада у то није могло бити никакве сумње. Онда се не треба чудити што су се у том периоду јавила подозрења код партизана према западним савезницима чему је знатно допринела и мисија Мак Даула.

Крајем августа 1944. представници Министарства војске Бугарске и штаб Првог окупационог бугарског корпуса на основу одлуке бугарске владе разрадили су у две етапе план извлачења својих трупа из Србије. Најпре их прикупити на просторију Ниша а затим пребацити преко демаркационе линије. Главни штаб за Србију је покушао да их ангажује у борби против немачких јединица али безуспешно, чак то бугарске јединице нису учиниле и када су их Немци почели разоружавати.

У септембру у Србији долази до омасовљавања јединица НОВЈ, формирају се нове дивизије (45, 46, 47. и два корпуса 13. и 14), од којих је 13. корпус

добио задатак да уништава непријатељске снаге у јужној а 14. у источној Србији. Значај ових подручја у борби за коначно ослобођење Југославије нарочито расте после 6. септембра када су трупе Црвене армије избиле на Дунав код Турн Северина и на тромеђу. Очекујући наступање Црвене армије из Румуније и Бугарске, штаб 14. корпуса је одлучио да своје јединице из долине Тимока оријентише према вододелници између Тимока и Мораве и да дејствују у непријатељској позадини.

Одмах после формирања 13. корпус је предузео нападе на непријатеља у јужној Србији. Делови 22. дивизије ослободили су 7. септембра Сурдулицу а 11. Пирот, а делови 24. дивизије Бабушницу, Цариброд и Босилеград, док је 8. српска бригада 7. септембра ослободила Врање и Бујановац. Тако је 13. корпус до краја септембра знатно проширио и учврстио слободну територију а непријатељ је држао само добро бранъене гарнизоне Ниш, Лесковац, Власотинце, Белу Паланку и упориште Бело Поље код Сурдулице, улажући напоре да се успостави веза са групом армија „Е" у Грчкој и Македонији. Међутим, железничка пруга и пут у долини јужне Мораве прекинути су били на више места и избачени из употребе, тако да су немачке јединице биле принуђене да саобраћају са Македонијом и Грчком Ибарском долином. Четничке снаге биле су потпуно разбијене, а балисти су претрпели знатне губитке.

Како се погоршавала војнополитичка ситуација на штету окупатора, то је немачки командант Југоистока предузео мере да довуче нове трупе у Србију из јужног дела Југославије и Грчке. Командант немачких трупа у Србији добио је задатак да у источној Србији организује одбрану на линији села Клисура — Бела Паланка — Кладово, која би се наслонила десно на фронт Бујановац, Крива Паланка — Берово — Доњи ток Струме — Орфано и лево у Банату на фронт корпусне групе Шнекебургер.

Напредовање Црвене армије на јужном фронту и улазак њених трупа у Румунију и Бугарску, офанзивне операције Народноослободилачке војске у Србији и први контакти двеју армија у источној Србији неопходно су захтевали усаглашавање дејстава, због чега је врховни командант отишао у Москву и са владом СССР-а и Главном командом Црвене армије постигао споразум о заједничким дејствима НОВЈ и трупа Црвене армије Трећег украјинског фронта. Овај споразум конкретизован је у разговорима у Крајови 5. октобра са командом наведеног фронта. Тито је такође примио делегацију отечественофронтовске владе Бугарске и у име Националног комитета ослобођења Југославије усвојио молбу и потписао договор о учешћу бугарске војске у операцијама на нишком правцу. Ово одобравање учешћа деловима бугарске војске у операцијама на једном уском правцу имало је за циљ да допринесе јачању поверења и добрих односа између две земље и да новој Бугарској, пре свега, олакша тежак међународни положај и што безболније омогући њено укључивање у антифашистичку коалицију, што би знатно помогло консолидацији нове владе.

Крајем септембра и почетком октобра 1944. разбијене су немачке снаге у источној Србији заједничким дејствима јединица Црвене армије и НОВЈ. а у Шумадији и западној Србији дејствима снага НОВЈ, што је угрозило даљу одбрану и опстанак немачке групације на простору Ниш — Лесковац — Власотинце и Бела Паланка, јер је била пресечена одступница према северу, према југу ка Скопљу а и према истоку ка Приштини, тако да се ова групација нашла у окружењу. Међутим, немачка команда Југоистока, захтевала је упорно одбрану Ниша и Лесковца још не губећи наду да би се могла успоставити веза са армијском групом Фелбер на северу и групом армија „Е" на југу.

У таквој ситуацији Главни штаб Србије по наредби Тита одређује 13. корпус да са Другом бугарском армијом учествује у операцији за ослобођење Ниша. План операција окружења и уништења немачких снага саставио је штаб 13. корпуса са представником Команде Трећег украјинског фронта. Операција је почела 8. октобра. Најпре је Прва власотиначка бригада 22. дивизије ослободила Власотинце 10. октобра. Следећег дана су делови 6. и 9. бугарске дивизије ушли у Белу Паланку, а 15. српска бригада 47. дивизије је ослободила Лесковац, такође 11. октобра. Истог дана поново и коначно је ослобођено Врање. Са свих страна наступале су јединице НОВЈ према Нишу а бугарска Друга армија са истока преко Калне, Беле Паланке и села Равне Дубраве.

У таквој ситуацији притиснута са свих страна немачка нишка групација почела се пробијати 11. октобра из Ниша према Прокупљу, где се сукобила са

24. и 47. дивизијом НОВЈ и нашла се у окружењу код села Мрамора и Југбогдановца. Уз подршку совјетске авијације 17. ваздухопловне армије и два батаљона бугарске оклопне бригаде разбијена је 7. СС дивизија која је чинила стуб немачких снага у Нишу. Јединице 22. дивизије с југа, делови 45. дивизије и првог утврђеног совјетског рејона са севера и бугарска 6. дивизија са истока, ослободиле су Ниш 14. октобра. Истог дана ослобођен је и Крушевац, док је Бело Поље ослобођено 13. октобра.

Ослобођење југоисточне Србије спровеле су у дело јединице НОВЈ изникле на том терену. Отуда велика преосетљивост и оштро реаговање кад се понекад од стране историчара а и других неодмерено пише да су јединице оперативне групе дивизија Врховног штаба у то време продрле у Србију, уместо да се пише о садејству са јединицама које се већ налазе у Србији. Победе остварене у југоисточној Србији утолико су значајније, јер су постигнуте у време, када се између великих сила антифашистичке коалиције, пре свега, Енглеске и СССР-а водили преговори о подели сфере утицаја. Познато је да је утицај требало да буде 50:50. Те победе су биле јасан знак да ће се Југославија борити за независну позицију у међународним односима. Један од најважнијих резултата ових победа био је да је тада задат одлучујући ударац контрареволуционарним снагама у Србији, пре свега, четничком покрету Д. М. са чијом се снагом дуго шпекулисало у међународним односима; па и сам Черчил је 1944. изјављивао да у Србији већина становништва подржава Монархију и да је сељак у Србији традиционално националистички и монархистички оријентисан. Ту су се губиле из вида трансформације српског сељака које је доживео под идејним утицајем и успесима НОП-а, тако да је у његовој свести слика Краља који га је напустио у најкритичнијем тренутку историје, не само почела да бледи него се постепено изгубила из видног поља. Развој догађаја у Србији 1944. је показао да четнички покрет Д. М. није имао дубљу подршку народа, нарочито је то било евидентно у југоисточној Србији, јер и оно мало утицаја што је на основу традиција имао, искомпромитовало се за три године четничке самовладе која се служила углавном терором и злочинима према народу.

Ипак у историографији, када су у питању југоисточна Србија и четнички покрет Д. М., један проблем није задовољавајуће решен, наиме — зашто се тај покрет касније јавља у југоисточној Србији (да ли само због постојања четника Косте Пећанца или су по среди и други узроци) и самим тим за краће време има мање утицаја на масе народа у југоисточној Србији, тако да је доста брзо војнички и политички потучен.

У вези с тим поставља се још једно питање спољнополитичког карактера: да ли су Енглези желели да победи монархија у Србији 1944. рачунајући на поделу сфера утицаја, која је била договорена са Совјетским Савезом? Треба одмах рећи да је Енглеска била заинтересована из војностратешких разлога за моравско-вардарску долину и за централни положај Србије на Балкану и да се није лако одрицала ни економског интереса јер је енглески капитал био инвестиран у Трепчу, подриньске и друге руде. Зато не изненађује да су у мисијама код четничког покрета Д. М. преовлађивали пословни људи (Хадсон, Бејли, Рутен). Да се лако није одрицала утицаја у Србији показују и чињенице да после повлачења енглеских мисија из штаба Д. М. неки енглески органи одржавају и даље везе са Д. М. преко америчке мисије, а прећутно се одобрава рад Михаиловићевих представника у Италији. Разуме се да би своје интересе у Србији Енглеска брзо и потпуније остварила у случају победе монархије, па је њена дипломатија улагала напоре да убаци краља у Југославију после пораза четника макар и на мала врата. Међутим, са ослобођењем Србије и Београда није било више никаквих шанси за повратак монарха у земљу.

Унутар земље ово ослобођење омогућава убрзавање процеса и стварања јединствене владе ДФЈ на основу споразума Тито—Шубашић спајањем краљевске владе и Националног комитета ослобођења Југославије. Врше се одговарајуће припреме за сазивање АСНОС -а и омогућава се конституисање Србије као федералне јединице. Осим тога врши се конституисање и омасовљавање свих организација НОП-а, а НОВЈ са добровољним ступањем, а потом мобилизацијом добија изузетан прилив од 250.000 бораца, који ће одиграти значајну улогу при ослобађању осталих делова Југославије.

Ослобођењем југоисточне Србије, потом Београда и до краја 1944. целе Србије, из основа је измењена стратегиј-

ска ситуација на југословенском ратишту. Немачке јединице су биле принуђене да помере свој фронт неколико стотина километара на запад у сремску равницу и Босну. Ни немачка група армија „Е“ није могла да поправи положај немачких трупа у Југославији, него је и сама била приморана да се бори за опстанак, што је све страним посматрачима дало повода да процене да је дошло до прекретнице у борбама југословенских партизана и да је Југославија поново заузела место у Европи које јој припада.

Dr *Vjenceslav Glišić*

THE LIBERATION OF SOUTH—EASTERN SERBIA

The liberation of South-Eastern Serbia, finished in Autumn 1944, was of great importance for the liberation of the whole country and, particularly, for the future of the Socialist Yugoslavia. The Germans, who concentrated numerous forces there, also knew it very well. But the liberation of South-Eastern Serbia and Belgrade, as well as of the whole Serbia later on, changed fundamentally the situation on the Yugoslav front. So the resistance of German units became pointless and the front had to be moved to Srem and Bosnia. It was quite clear that the front in Yugoslavia was lost for the German occupier.

940.53/.54(497.11),,1944“

Драгољуб Ж. Мирчетић

Немачке оружане формације у југоисточној Србији

(од јуна до новембра 1944)

Почетком јуна 1944. године, „Нацистички Трећи Рајх је у стратегијском погледу доведен у веома тежак положај. Нашао се истовремено угрожен с три стране, чиме се техерански договор[1] о заједничким ударима по фашистичкој Немачкој с истока, запада и југа почео остваривати . . .“[2] Искрцавање Савезника у Италији и успеси на италијанском ратишту, све до заузимања Рима, искрцавање савезника у Нормандији и значајни стратегијски успеси Црвене армије на Истоку и у Румунији још су непосредније истакли значај балканског ратишта на коме су ослободилачке армије Југославије, Грчке и Албаније држале велике делове националних територија и за себе везивале крупне немачке снаге. Те армије су озбиљно угрожавале Хитлеров одбрамбени систем у овом делу Европе и биле јак ослонац англо-америчким снагама у Италији и јужном крилу Црвене армије у доњем току Дунава.

Због тога је немачка врховна команда оружаних снага (das Oberkommando der Wehrmacht),[3] упркос томе што се на другим фронтовима све више осећала потреба за крупнијим појачањима, држала на Балкану крупне снаге чији је број, заједно с квислиншким трупама, достизао 1,000.000 војника. Све ове снаге биле су под командом врховног војног команданта Југоистока генерал-фелдмаршала Максимилијана фон Вајкса, чије је седиште било у Београду.[4]

Наоружање немачких јединица под командом генерал-фелдмаршала фон Вајкса средином 1944. године било је: 515.263 обичне, аутоматске, снајперске и тромблонске пушке, 625 противтенковских пушака, 134.423 пиштоља, 23.989 пушкомитраљеза, 5.929 митраљеза, 29.153 аутомата, 4.850 минобацача, 2.169 топова и хаубица, 1.738 противтенковских топова, 1.222 противавионска топа и 348 тенкова. Поред тога, на оклопним и неоклопним возилима су се налазила уграђена 683 митраљеза, 127 топова и 427 самоходних топова.[5]

Команданту Југоистока били су потчињени: Група армија „Е“, јачине преко 350.000 војника, на грчком и македонском оперативном подручју,[6] 2. оклопна армија на територији Хрватске, Босне и Херцеговине и Албаније,[7] и трупе војноуправног команданта Југоистока у Србији.[8]

Држање овако великих немачких снага на Балкану било је нереално и са становишта војно-политичке ситуације на југословенском ратишту и било је одређено одлуком Адолфа Хитлера о концепцији „бранити све и по сваку цену“. Масовни размах устанка у Југославији, посебно у јужној Србији у којој је тада формирано пет дивизија Народноослободилачке војске Југославије (НОВЈ), потпуни прелазак стратегијске иницијативе у руке НОВ и партизанских одреда Југославије, почетком лета 1944. године, када се већ увелико води „коначна битка за ослобођење Србије“, биле су значајније компоненте у односу на циклус немачких и квислиншких зимских и пролетњих офанзива ширег размера на југословенском ратишту, јер Немачка није успела да уништи или паралише дејства НОВЈ, прибегавајући чак и неуспелом десанту на Дрвар, 25. маја 1944. године.

У плановима немачке врховне команде за одбрану Балкана, као и у плановима домаће контрареволуције за очување и повратак старог буржоаског поретка, привремено прекинутог и заустављеног немачком окупацијом и комадањем Југославије, значај Србије био је изражен и ангажовањем адекватних оружаних снага.

Почетком јула 1944. године у Србији су се налазиле следеће непријатељске снаге:

— немачке: десет самосталних пукова, односно пуковских борбених (оперативних) група, 30 самосталних батаљона различите намене, три тенковска и оклопна батаљона, једна против авионска дивизија, два самостална артиљеријска дивизиона и три ваздухопловне ескадриле, укупно око 80.000 војника;

— бугарске: 1. бугарски краљевски окупациони корпус (четири пешадијске дивизије: 22, 27. и 29), по једна пешадијска дивизија из 1. армије (51. дивизија у Пироту) и из 5. армије (у Врању) с јединицама ојачања, три етапна пука за обезбеђење железничких пруга и једна ваздухопловна ескадрила, укупно око 40.000 војника, односно према извештају генерала Фелбера, 30.934 војника, подофицира и официра; од тога 27.039 војника, 2.863 подофицира и 1.032 официра;[9]

— квислиншке: Недићев Српски добровољачки корпус (СДК) и Српска државна стража (СДС), укупно 28.963 наоружаних људи; од тога 1.261 официр, 15.731 подофицир и 11.971 војник,[10] и белогардејски Руски заштитни корпус, укупно око 40.000 војника;

— четничке снаге Драже Михаиловића: десет група корпуса (4. група јуришних корпуса, Церско-мајевичка група, Јужноморавска група, Млавско-смедеревска група, Нишавска група, Расинско-топличка група, Шумадијска група, Великоморавска група, Тимочко-књажевачка група и Јабланичка група корпуса), односно 47 корпуса у којима се налазило око 40.000 људи.[11]

Врховна команда Вермахта је знала да Врховни штаб НОВ и ПОЈ намеће одлучну оружану битку у Србији. Она је благовремено уочила припреме снага НОВЈ за операције у Србији, њихов састав и јачину, и оценила опасност од груписања на западној граници Србије. Због тога је наредила Команди Југоистока да предузме циклус једновремених офанзивних операција на три одвојена подручја: у Србији, у источној Босни, у Црној Гори и Санџаку, рачунајући да ће овим путем спречити продор снага НОВЈ у Србију и уништити оне делове НОВЈ који су дејствовали у Србији.[12]

Операције „Адут“ и „Чистка“

Немачка Врховна команда на Балкану је рачунала са продором јачих снага НОВЈ из других крајева Југославије, пре свега из Црне Горе и Санџака у Србију, о чему је имала и поуздане обавештајне податке. Због тога ће немачка команда већ јула месеца 1944. године, против снага НОВЈ у југоисточној Србији започети операцију „Трумф“ (»Trumph« — „Адут“)[13] и „Кераус“ (»Kehraus« — „Чистка“),[14] а затим ће, августа месеца исте године, на овој територији започети битка за коначно ослобођење Србије.

У операцији „Трумф“, на територији југоисточне Србије, на којој се ова операција углавном и одвијала, учествовале су следеће немачке јединице: Већ 8. јула 1944. године, „генералштабни пуковник Јозеф Целмајер (Josef Zelmayer) обавештава команданта 201. бригаде јуришних топова о наређењу команданта Југоистока, које се већ налази на путу, за енергичну акцију против комунистичких снага северозападно од Лесковца. Командант 201. бригаде јуришних топова је одмах припремио једну батерију за марш, да би иста могла кренути у 21,00 час . . .“,[15] а командант 201. бригаде јуришних топова, 10. јула извештава генералштабног пуковника Целмајера (начелника оперативног одељења Команде Југоистока) „о резултату ноћне акције против комунистичких снага северозападно од Лесковца. Знатни губици код непријатеља; следи борбени извештај . . .“,[16] а истог дана, на штабном договору Команде Југоистока, начелник штаба генерал-мајор Винтер (August Winter), рекао је: „...Отпочела је операција „Трумф“ против црвених снага које се окупљају око Лесковца, од које пак не треба очекивати никакве велике успехе . . .“[17] У овој акцији учествовали су и 5. СС моторизовани полицијски пук, под командом пуковника Дизенера,[18] и 12. тенковски батаљон за нарочиту употребу.

Пошто није успела у акцији „Трумф“, Команда Југоистока наредила је војноуправном команданту Југоистока (Србије) генералу Фелберу да започне операцију „Кераус“ („Чистка“), са којом се започело већ 16. јула 1944. године, „Планско прегруписавање снага које учествују у операцији „Трумф“ (без 1. батаљона 5. полицијског пука) за акцију јужно од Топлице („Кераус“) [»Kehraus«] . .“[19] У акцији је већ од 19. јула 1944. учествовала и Борбена група „Дизенер“ (»Kampfgruppe Disener«) састава: 5. батаљон СДК и 1. тенковска чета,[20] а ради спречавања продора Оперативне групе дивизија НОВЈ у Србију, командант Југоистока наредио је 20.

јула, „да се убрза прикупљање 1. брдске дивизије,[21] која се тада налазила у Црној Гори у операцији „Рибецал".

За 27. јула 1944. године, у дневнику команданта Југоистока стоји: „Главнина снажно потучених снага у операцији „Кераус", која се повукла ка југу, поново је нападнута после неуспелог покушаја да се повуче у област Албаније (Косово-п. а.) од стране Борбене групе „Дизенер" и четника у простору југоисточно од Медвеђе . . .",[22] а 23. јула јавља да „Главнина непријатељских снага у операцији „Кераус", која се повукла у правцу југа из простора Доки југозападно од Лебана, прешла је у противнапад у правцу севера и нешто мало је потиснула Борбену групу „Дизенер" ка северу. 300 СС-припадника из Лесковца и 2. чета 12. тенковског батаљона за нарочиту употребу кренули су маршем у циљу појачања тамошње Борбене групе. Намера: I и II батаљон 5. полицијског пука транспортовати железницом из Алексинца у Лесковац . . ."[23]

На дан 28. јула, у истом Дневнику јавља се: „. . . Приликом настављања чишћења у операцији „Кераус", делови непријатељских снага источно од Лебана продрли су у правцу севера. Главнина је нападнута у простору Лебана од стране Борбене групе „Дизенер" и четника. 5. полицијски пук (без III батаљона) је ступио у акцију са истока..."[24] За 31. јул 1944. године јављало се: „...такође и 201. бригада јуришних топова (без 1 батерије) се превози а на њено место се доводи у Лесковац 191. бригада јуришних топова",[25] док је, 5. августа, пошто је код команданта Југоистока процењено да је операција „Кераус" завршена, донета одлука: „премештање штаба I и II полицијског пука у Куршумлију . . .",[26] да би се 6. августа 1944. године јавило: „Операција „Кераус" је завршена. Намера: акција Борбеном групом „Дизенер" (без 5. полицијског пука) против непријатеља на простору југозападно од Лесковца . . ."[27]

У закључку за овај период активности немачких оружаних снага на простору југоисточне Србије, у операцији „Трумф" и „Кераус" треба истаћи да су на овој просторији активно учествовале у операцији следеће немачке оружане јединице: 201. бригада јуришних топова, са седиштем у Лесковцу, коју је средином, односно крајем јула 1944. године сменила 191. бригада јуришних топова; 5. СС моторизовани полицијски пук, чији су се 1. и 2. батаљон налазили у Алексинцу, а 3. батаљон, са око 300 војника у Лесковцу; 12. тенковски батаљон за нарочиту употребу и Борбена пуковска група „Дизенер", чији се формацијски састав у току операција „Трумф" и „Кераус" стално мењао. Наговештен је долазак и 1. СС брдске дивизије, али ће она на ову просторију стићи знатно касније.

Осим ових снага које су биле директно ангажоване у борбеним дејствима, постојао је јак немачки гарнизон у Нишу: Фелдкомандантура 809 — Ниш; 1. полицијски добровољачки пук без 4. батаљона; 37. ПА пук; Школа за борбену обуку бугарских официра, подофицира и војника (руководство школе је било немачко, команда са наставничким кадром, један пешадијски батаљон, инжењеријска чета, чета везе, тенковски вод, вод самосталних оруђа и позадинске јединице); Гестапо (Geheime statspolizei) са својим органима; армијско складиште, затим војни суд и тужилаштво и друге јединице (музика, организација ТОТ, секретаријати за експлоатацију привредних добара и сл.). Све укупно је у Нишу од јула до 1. септембра од немачких снага било око 3500 људи.

У Лесковцу је, осим наведених оружаних снага, била и Крајскомандантура 867 — Лесковац, затим 4. батаљон 1. полицијског добровољачког батаљона и заједно са свим снагама, гарнизон у Лесковцу бројао је око 600 Немаца и 24 самохотке. У Крушевцу, Прокупљу, Алексинцу, Врању, Сурдулици и у још неким мањим местима Немци су имали разне полицијске испоставе, установе и јединице организације ТОТ јачине од чете до батаљона.

ПРОДОР ОПЕРАТИВНИХ ДИВИЗИЈА НОВЈ

Јула и августа 1944. године, започиње продор снага НОВЈ, Оперативне групе дивизија НОВЈ у Србију.[28] Продор се веома успешно одвијао, па је Оперативна група дивизија ослободила пространу територију: подручје Копаоника, Жупу, Расину, обезбедивши је према Јошаничкој Бањи, Крушевцу, Куршумлији и Ибарској долини.[29] Због тако погоршане ситуације у Србији, нарочито због ефикасних дејстава Оперативне групе дивизија НОВЈ, немачки врховни командант Југоистока је наредио: да се на подручју Србије прогласи узбуна I степена; да војноуправни командат Југоистока генерал Фелбер

оформи борбене групе и пребаци их, што пре, на подручје јужне Србије, као најугроженије, и тамо их, у првом реду употреби за одбрану западне границе Србије и као ојачање обезбеђења железничке магистрале Солун—Београд;[30] да команду над окупаторско-квислиншким снагама у југоисточној Србији (са седиштем у Нишу) привремено преузме Штаб 69. армијског корпуса за посебну намену.[31]

У овим акцијама учествовале су следеће немачке оружане формације: 5. СС-моторизовани полицијски (добровољачки) пук, а нешто јаче концентрације немачких јединица на подручју Јабланице и Лесковца: немачка борбена група „Дизенер", под командом потпуковника (касније пуковника) Дизенера, команданта 5. сектора за обезбеђење железнице; 287. батаљон за осигурање, који је 16. августа 1944. године довучен из Босне у Србију и квислиншке снаге.[32]

О присуству и борбеној делатности немачких јединица у време продора Оперативне групе дивизија НОВЈ у Србију, хронологија је углавном следећа: Већ 8. августа 1944. године Оперативно одељење Команде групе армија „Ф" у свом Ратном дневнику констатовало је: „Из поузданих извора се сазнаје да главнина непријатеља преко Ибра (Оперативна група дивизија НОВЈ-п. а.) налази се у покрету у правцу североистока и истока; четници су потиснути ка Брусу. Противмере су започете. Заузет је припремни положај 2. пука 27. бугарске дивизије, 5. полицијског пука (2 батаљона) и једног батаљона Српског добровољачког корпуса на простору Куршумлије. Припремни положај је такав да група може ступити у акцију како у правцу северозапада тако и у правцу севера . . .[33]

Тај дан, 10. август 1944, богат је извештајима о активностима немачких јединица у овом крају Србије. Тако је јављено да је ситуација код Борбене групе „Дизенер", при притиску непријатеља који попушта, у основи непромењена,[34] а тога дана командант југоистока је предвидео: „. . . За око три недеље биће могућно 1. брдску дивизију употребити против непријатеља у јужном делу Србије а по потреби и у садејству са 4. СС-полицијском оклопном гренадирском дивизијом, уколико ова дивизија услед развоја ситуације у Епиру или се тамо већ мора и даље задржати."[35] И даље: „Противник који је угрожавао Куршумлију на југу одбачен је од стране 5. полицијског пука, при чему је непријатељ имао 26 мртвих . . . Ситуација код Борбене групе „Дизенер" је мирна. Четничка група „Кесеровић" ступила је добровољно под команду Борбене групе „Дизенер". Нови напад на непријатељске снаге јужно од Лебана уследиће 13. августа . . ."[36]

Шеснаестог августа 1944. године, 69. бугарски пешадијски пук и 5. полицијски (немачки) пук извршили су делимични напад на снаге НОВЈ у правцу Разбојне,[37] и 18. августа се јављало „. . . 5. полицијски пук (без II батаљона), делови 69. пеш. пука и III батаљон 5. пука СДК достигли су Куршумлију . . ."[38]

У циљу обједињавања командовања операцијама које су, по процени команданта Југоистока предстојале у јужном делу Србије, наредбом од 11. августа, предвиђено је формирање мањег командног штаба под командом команданта 69. армијског корпуса за нарочиту употребу генерала пешадије Аулеба,[39] чији је штаб већ 20. августа, из Загреба кренуо за Крушевац и ту се одмах потчинио Команди Југоистока.[40]

То значи, да се у овом периоду, осим раније наведених немачких оружаних јединица, штабова и установа, јављају и нови: јединице 5. сектора за обезбеђење железнице; 287. батаљон за осигурање, а предвиђен је и долазак 1. брдске дивизије и 4. СС-полицијске гренадирске оклопне дивизије (ова последња никада није дошла у Србију, услед ситуације у Епиру и повлачења Групе армија „Е" из Грчке), а формиран је и нови штаб у Нишу, под командом команданта 69. АК за нарочиту употребу. И надаље су приметна оружана борбена дејства Борбене групе „Дизенер".

БОРБЕНА ДЕЈСТВА У СЕПТЕМБРУ 1944. ГОДИНЕ

Устанак у Румунији,[41] и приближавање и стратегијски успеси Црвене армије на Источном фронту нагнали су немачког команданта Југоистока на предузимање нових премештаја и довлачења својих јединица и на ову, за њега веома осетљиву просторију,[42] а у вези са веома успешним продором Оперативне групе дивизија НОВЈ у Србију и почетком битке за коначно ослобођење Србије.

Због тога је, 24. августа 1944. године, командант Југоистока наредио: „Командант Југоистока је због ситуације у Румунији наредио приправност I степена на целом простору Југоистока. 1) Наређене су следеће хитне мере: 4. пук „Бранденбург" (без 1 батаљона) не упућивати у Ларису него га транспортовати за Ниш. Све покрете 1. брдске дивизије у правцу запада треба обуставити. 468. оклопну извиђачку чету не упућивати у Атину него је транспортовати за Београд. 2. батерију 201. бригаде јуришних топова упутити маршем у правцу Ниша. 2.) Мере које треба предузети: а) 1. брдску дивизију преместити у простор Ниша (марш сувим). б) Моторизоване делове упутити претходно за Скопље или Ниш. ц) 92. моторизовану бригаду упутити у Ниш. д) 202. тенковски дивизион упутити у простор Београда. е) II батерију РСО (артиљеријски — п. а.) пука упутити у простор Ниша."[43]

Тако је Ниш, већ почетком септембра 1944. године, постао велики и јак немачки гарнизон, јер је и 24. августа у 00,30 часова генерал потпуковник Винтер, говорећи телефоном са Војноуправним командантом Југоистока генералом Фелбером, саопштио да је „од Врховне команде Вермахта (Генерал-штаб — п. а.) примио директиву преко телефона да се настоји на прикупљању што јачих снага на простору Ниша и да се у техничком погледу припреми њихов транспорт... пошто генерал Аулеб треба да преузме команду над снагама које се прикупљају око Ниша...",[44] с тим да је овог истог дана јављено: „Борбена школа Ниш, да држи спремним 1. батаљон (2 стрељачке чете и 1 митраљеска чета), а да се не мора доводити чета која се налази у Лесковцу. Оклопних возила немамо, пошто су она предата Бугарима, само поседујемо још 5 јуришних топова..."[45]

С обзиром на ситуацију у Бугарској,[46] и на намере Врховне команде Вермахта да разоружа 1. бугарски краљевски окупациони корпус, чији се штаб тада налазио у Нишкој Бањи, Директивом Врховне команде Вермахта од 26. августа 1944. године, одлучено је да се у Нишу формира посебна, специјална оклопна јединица, па је командант Југоистока пренео директиву, да главни инспектор оклопних јединица „упутиће 26. августа из Кракова (Пољска-п. а.) у Ниш 800 специјалиста. Њихов долазак, како се предвиђа, 27/28. августа. Да би команду учинили покретном, умољава се командант Југоистока да до јутра 28. августа припреми у Нишу 30 теретних аутомобила..."[47]

Није утврђено о којој је немачкој јединици реч,[48] о чему се јављало 26. августа: „Ситуација у долини Ибра поново се стишала. Саобраћај возова успостављен. Извиђањем сопственим одредима просторије Куршумлија—Прокупље—Лесковац, у рејону источно од Лебана налетели смо на јачег непријатеља",[49] а овога дана Командант Југоистока наредио је Команди 2. оклопне армије да пребаци 1. брдску дивизију у рејон Скопља и Ниша, као и предузимање мера, под шифром „Јудас" за разоружавање 1. бугарског краљевског окупационог корпуса.[50]

На дан 27. августа 1944. године наређено је: „2. дивизион јуришних топова 201. бригаде по пристизању у Ниш, у погледу права употребе потчињава се Школи за борбену обуку Ниш. У погледу службеног потчињавања остаје и даље под командом 191. бригаде јуришних топова",[51] а 28. августа исте године начелник штаба Команде Југоистока генерал Винтер, у вези са ситуацијом у Румунији и у Бугарској, изнео је да су „противмере отпочеле концентрацијом двеју моторизованих група: снаге 2. оклопне армије код Ниша, а снаге Групе армија „Е" код Скопља. Ангажовање ових моторизованих група зависи од даљег развоја ситуације. Генерал Аулеб је данас преузео команду над моторизованом групом код Ниша."[52]

Командант Југоистока, 29. августа 1944. године, јавио је Врховној команди Вермахта, „ да масирање сопствених снага на просторији Ниш—Београд, које је још у току, углавном пада на терет 2. оклопне армије. Ово масирање долази у тренутку када се рачуна на оживљавање дејстава банди у Хрватској и под околностима стварања једне мање десантне операције",[53] и да је овога дана командант Југоистока издао заповест команданту Групе армија „Е" за одбрану подручја Југоистока,[54] а овог истог дана „телеграмом је наређено 191. бригади јуришних топова, тј. само људству које се налазило у Лесковцу да неодложно (временски у року од 5 дана) преузме заштиту радова на оправци пруге Грделица—Врање,[55] а према ближим упутствима 95. железничке инжењерске чете у Лесковцу".[56]

На дан 1. септембра 1944. године, из Ниша је ваздушним путем у рејон Ор-

шаве транспортован 1. моторизовани наставни батаљон Школе за борбену обуку Ниш,[57] а 3. септембра исте године, командант Југоистока наредио је штабу 1. брдске дивизије да разоружа 1. бугарски краљевски окупациони корпус у Нишкој Бањи, притвори штаб корпуса и да блокира бугарска интендантска складишта у Дољевцу, Нишу, Нишкој Бањи и у Прокупљу.[58]

Немачко командовање очекивало је, наиме продор снага Црвене армије (ЦА) од Софије ка Нишу, и зато је, када је видело тај продор на правцу Неготин—Пожаревац, у захвату Тимочке долине концентрисало значајне војничке снаге, у јачини две дивизије, намењујући овој просторији улогу основног ратишта за спречавање даљег продора ЦА и НОВЈ и обезбеђење несметаног извлачења главнине Групе армија „Е" из Грчке за Србију.

Командант Југоистока 5. септембра 1944. наређује стварање јаке одбрамбене линије на одсеку Клисура (искључно) — Бела Паланка—Зајечар—Неготин—Оршава, као и на источној граници Баната.[59] За извршење овог задатка одређена је 1. брдска дивизија за коју „Првобитна намера команданта Групе армија „Е" да је употреби или за чишћење бандитског центра у Југоисточној Србији, и касније, да је употреби према Скопљу, односно Софији, била је напуштена . . ."[60]

У вези с тим, 7. септембра 1944. године, штабу 1. брдске дивизије било је наређено: „1. брдска дивизија (генерал лајтнант Штетнер, витез од Грабенхофена) — потчињена непосредно војноуправном команданту Југоистока — брани сектор од Клисуре, 45 км ј. и. од Лесковца, тамо наслон на 2. оклопну армију преко Беле Паланке, отприлике у потезу српско-бугарске границе, до линије Дебела планина — Подгорац (закључно) — Зајечар (закљ.) — Видин (искљ.). Она ће тежиште пренети у рејон Беле Паланке. Прилазе југоисточно од Сврљига, југоисточно од Књажевца и југоисточно од Зајечара треба запоседнути. Изградња утврђења према специјалном наређењу..."[61] „... За извршење овог задатка потчињена јој је група „Зупе",[62] а убрзо ће штабу 1. брдске дивизије бити потчињене све немачке јединице у источној Србији, јер је дивизија представљала окосницу немачке одбране правца Ниш—Зајечар —Неготин.[63]

Док се налазила у југоисточној и источној Србији, 1. брдска дивизија имала је под својом командом и у свом саставу неколико борбених оперативних група: Ајзл, Грот, Линг и Зупе.[64] На територији југоисточне и источне Србије, 1. брдска дивизија остала је до краја септембра 1944. године,[65] а онда је пребачена на сектор немачке одбране Београда.[66]

На дан 7. септембра 1944. године, у источну Србију су, из Бугарске, прешле и јединице Оперативне групе „Шнекенбург"[67] и одмах потпале под команду штаба 1. брдске дивизије,[68] а овога дана 1. брдској дивизији потчињена је и Школа за борбену обуку Ниш (без једног наставног батаљона) и „без већ предатих делова, потчинити у тактичком погледу 1. брдској дивизији",[69] а 2. пук „Бранденбург" (без 2. батаљона) потчињава се војноуправном команданту Југоистока ради употребе на одсеку Зајечар—Кладово".[70]

Од јединица и команди свих родова и видова војске извучених из Бугарске, одмах су формирани такозвани алармни батаљони, јачине три чете и позадина (око 500 људи) и један број их је упућен у Шумадију да би спречили продор Оперативне групе дивизија ка Београду и за обезбеђење пруге Ниш—Београд и Рашка—Краљево—Београд, уместо дотадашњих бугарских снага док су у Нишу задржана два-три, у Белој Паланци два-три и у Алексинцу, Књажевцу, Прокупљу Грделици и Лесковцу по један батаљон.

Пошто су се снаге 2. и 3. Украјинског фронта Црвене армије, дејством кроз Румунију, мућевито пробијале ка Неготинској Крајини где су биле недовољне немачке снаге, 4. септембра су из Ниша преко Зајечара упућени у Неготин 3. и 4. батаљон 1. полицијског добровољачког пука (Борбена група „Зупе"), раније стационирани у Нишу и Лесковцу и један батаљон СДК. Како су ове снаге стално остале у Неготинској Крајини, то значи да су у Нишу после 4. септембра остали само 1. и 2. батаљон овог пука.[71]

После ослобођења Зајечара од стране 23. дивизије НОВЈ, совјетске извиђачке снаге су избиле на велику окуку Дунава код Кладова, 6. септембра, то је из Ниша, 7. септембра 1944. године у Неготин била упућена Борбена група „Ајзл", састава: 98. пук (без 3. батаљона), ојачан са 3. батаљоном 99. пука 1. брдске дивизије, батеријом јуришних самоходних топова 191. јуришне бригаде, једном четом 54. извиђач-

ког батаљона и делом 79. арт. пука — све из састава 1. брдске дивизије.[72] И ове се снаге више нису враћале у Ниш.

На дан 8. септембра 1944. године, војноуправни командант Југоистока, генерал пешадије Фелбер наредио је команданту 1. брдске дивизије и команданту одбране Бора да поново заузму Зајечар,[73] којима су потчињене и борбене групе „Заупе“ и „Ајзл“,[74] а команданту 1. брдске дивизије наређено је „да се ангажује у борби опкољених немачких јединица у рејону Владичин Хан—Сурдулица,[75] чиме су започела значајнија борбена ангажовања немачких јединица у јужној и источној Србији.

За 8. септембар 1944. године значајније је истаћи ангажовање немачких јединица на истоку Србије, како следи: Моторизована група „Ајзл“ учествовала у поновном заузимању Зајечара,[76] а средином септембра исте године у Зајечар је стигла и Борбена група „Грот“, без непосредне везе са штабом своје 1. брдске дивизије, која је већ отишла ка северу, да би се, као и све остале борбене групе, што организованије и компактније пробиле ка северу, ка Београду, уз што дуже задржавање на овој територији.[77]

Почетком септембра 1944. године у Тимочкој Крајини ангажована је и Борбена група „Заупе“,[78] која је имала задатак да брани Бор и рудник бакра, јер је „лично Адолф Хитлер наредио и захтевао да рудник бакра Бор, иако је засад престала експлоатација, остане обезбеђен са довољно снаге“,[79] па је у вези са тим „замољена Команда ваздухопловства Југоистока да задржи на свом месту ПА батерије у Бору, пошто Бор — упркос наређењу Фирера да се обустави експлоатација — представља јаку отпорну тачку на фронту Књажевац—Гвоздена врата . . .“[80]

Борбена група „Линг“ појавила се почетком септембра 1944. године на обронцима Сокобањске котлине, према путу Књажевац—Сокобања. Група је представљала позадину 1. брдске дивизије и остала је одсечена у Нишу и са штабом генерала Штетнера отада више није ступала у непосредну везу. Када је из Ниша избила у рејон Књажевца, била је, услед притиска јединица 45. дивизије НОВЈ присиљена да, преко обронака Сокобањске котлине одступи ка Морави. Кретала се правцем Књажевац — Бучје — Бољевац и пошто је, ударцима 20. НО бригаде 45. дивизије збачена са тог пута, наставила је да се креће ивицом Сокобањске котлине и преко Буковика избила на реку Мораву, где је ушла у састав своје дивизије, односно у састав Корпусне групе „Милер“.[81]

Крајем септембра 1944. године, совјетски 75. корпус 56. армије 3. украјинског фронта био је форсирао Дунав код Кладова (велика окука) и наставио дејства ка Брзој Паланци, а како су немачке снаге у Неготинској Крајини биле недовољне да зауставе његов продор, из Ниша су, 25. септембра, упућене готово све снаге 1. брдске дивизије, а у Нишу су остале Борбена група »Willi«, тј. команда 79. арт. пука са својим 4. дивизионом, али је и она до 1. октобра упућена у Неготинску Крајину; и у Заплању, код Равне Дубраве, остала је само Борбена група „Фегтле“, све до ослобођења Ниша, то јест 1. чета 54. извиђачког батаљона 1. брдске дивизије, јачине око 1500 војника.

Ослобођењем Врања, Владичиног Хана, Сурдулице, Пирота и Бабушнице и чврстим држањем слободне територије, 22. дивизија НОВЈ је онемогућила немачким снагама да поседну линију одбране од Клисуре до Беле Паланке,[82] па је у Команди Југоистока одлучено да се постави нова линија одбране (названа „Плава линија“) од Скадра преко Скопља, Клисуре (Власинско језеро) и Беле Паланке до Бердапа.[83]

У таквој ситуацији, заостали делови 1. брдске дивизије врше неколико борбених акција у јужној Србији, на овој просторији. Већ 10. септембра значајније је истаћи ангажовање немачких јединица на југу Србије, како следи: 1. брдска дивизија (1. батаљон 98. пука) и делови 54. извиђачког (брдског) батаљона наступају од Зајечара ка Рготини; да се на линији к. 1482—1295—Клење—Бабин Као —Бела Паланка — к. 1220, налази Борбена група „Малтер“ ојачана III/97. брдског арт. пука и 1. батеријом 191. бригаде јуришних топова; да се 54. брдски ловачки батаљон налази на маршу у Бориндолу (26 км. источно од Лесковца). Спроведене су од Немаца и запречне мере: велики железнички мост, 10 км источно од Беле Паланке потпуно је срушен, а пругу Бела Паланка—Ниш Немци су припремили за даље рушење.[84] Тога дана, Борбена група „Фегтле“ (»Fögtle«) води борбу са 10. српском НО бригадом код села Завидинца и Присјана, а истог дана из рејона Ниша упућен је 54. брдски извиђачки батаљон (без две

чете), ојачан артиљеријом у подручје Гацин Хана према Равној Дубрави, који се ту учврстио.[85]

Пошто се главнина 1. брдске дивизије, од средине септембра 1944. године већ налазила на северу од Зајечара, водећи жестоке борбе са снагама НОВЈ (23. и 25. дивизија) и снагама ЦА, њени делови и поједине мање борбене групе били су ангажовани у борбеној делатности на југу Србије и у долини Тимочке долине.

На дан 15. септембра 1944. године, штаб 1. брдске дивизије добио је задатак за извођење операције »Igel« („Јеж"), ради чишћења планине Крушевице, 20 км источно од Лесковца. Ова планина представљала је кључну тачку на правцу Бојинце—Равна Дубрава и од њеног држања зависио је успех одбране на правцу Равна Дубрава—Душник—Ниш и Бојинце — Орашац као и Своће—Власотинце. Тај правац затворио је 54. брдски извиђачки (ловачки) батаљон.[86]

Операција, „Игел" започета је с тактичким циљем да се снаге НОВЈ привуку са овог терена, да се деблокира немачки 546. ПП дивизион, који је од стране јединица био блокиран у Сурдулици, делом у Мачкатици и Белом Пољу, ради заштите ових рудника, скоро недељу дана, а да се истовремено омогући што брже и благовременије пребацивање 11. ваздухопловне-пољске (копнене) дивизије из рејона Скопља у рејон Ниша. Операција „Игел" била је предвиђена распоредом у четири нападне колоне, усмерене на разбијање снага 22. дивизије НОВЈ и њихово одстрањивање са ове просторије, концентричним дејствима снага 1. брдске дивизије:

— Прва колона, која је била моторизована: 191. бригада јуришних топова 105 мм (стигла почетком августа у Лесковац, крајем септембра исте године пребачена у Банат, осим једне батерије, која је остала у саставу 1. брдске дивизије); ваздухопловни алармни батаљон „Габелман" (од људства које се извлачило из Бугарске, по три чете и око 500 људи), затим недићевци и љотићевци, сви из гарнизона Лесковац. Колона је имала главни задатак да се креће правцем Лесковац—Власотинце—Своће—Бабушница и да организује одбрану рејона Пирот—Бабушница—Власотинце. Колона је била ојачана тенковима и артиљеријом.

— Друга колона: Борбена група „Холц" (3. батаљон 98. п. пука 1. брдске дивизије), имала је да се креће правцем Лесковац—с. Слатина—с. Орашац—с. Гуњетина—с. Борни Дол—с. Своће, са задатком чишћења планине Крушевице и да се са 1. колоном споји у рејону Своћа.

— Трећа нападна колона: Борбена група „Додел" (54. самостални брдски ловачки (извиђачки) батаљон 1. брдске дивизије, ојачан са по једном инжењеријском четом, артиљеријском батеријом и тенковским водом из Школе за борбену обуку Ниш), имала је да се креће правцем — Гацин Хан—Равна Дубрава—Бојинце, са задатком да чисти Заплање од јединица 22. дивизије НОВЈ.

— Четврта нападна колона: 1. чета 1. батаљона 99. п. пука 1. брдске дивизије креће се правцем: с. Крчимир—с. Штрбовац—с. Богдановац—с. Љуберађа, са задатком садејства на том правцу Првој нападној колони.[87] Међутим, ова немачка операција, услед новонастале ситуације, иако предвиђена за 14. септембар, није изведена; извршен је само делимични покрет делова трупа.

Одмах затим делови 1. брдске дивизије успостављају провизорни одбрамбени фронт према Пироту и Белој Паланци, али са недовољним снагама, па ипак су 17. септембра исте године одбили напад бугарских јединица Отечественог фронта подржаван са 42 тенка из правца Пирота, при чему је 10 тенкова погођено,[88] и одбила јак напад с обе стране друма Пирот—Бела Паланка идућег дана, који су вршили делови 22. дивизије НОВЈ.[89]

За 28. септембар 1944. године карактеристично је да је Команда Групе армија „Е" добила задатак од команданта Југоистока „да деблокира немачку посаду у Сурдулици чим то ситуација код Царевог Села, Криве Паланке итд. дозволи",[90] али и та наредба није извршена јер су јединице НОВЈ чврсто држале комуникацију Врање—Лесковац, и биће извршена нешто касније, али опет делимично.

Крајем августа и у току септембра 1944. године, у југоисточној и источној Србији ангажоване су немачке оружане снаге: 1. брдска дивизија, 2. батерија РСО пука, Борбена школа Ниш (без моторизованог наставног батаљона) затим Борбена група „Шнекенбург", 2. дивизион 201. бригаде јуришних топова, 191. бригада јуришних топова, 95. инжињеријска чета у Лесковцу, 2. пук „Бранденбург" из састава 1. брд-

ске дивизије, као и неколико борбених група из састава и под командом штаба 1. брдске дивизије.

ОКТОБАРСКЕ БОРБЕ 1944. ГОДИНЕ

Крајем септембра 1944. године у рејону Бела Паланка—Ниш—Лесковац у систему немачке одбране Ниша остала је огромна бреша, коју су од немачких снага затварале само Борбена група „Фегтле", јачине око 150 војника и десетак алармних батаљона (око 5000 људи), затим СДК (око 5.000), нешто СДС и СДГС (2.000) и квислиншке снаге (око 350 људи), а како се у овом троуглу очекивао удар снага 13. корпуса НОВЈ и снага 3. Украјинског фронта ЦА у циљу пресецања одступнице немачке Групе армија „Е" из Грчке, то је немачка стратегијска команда Југоистока (тада са седиштем у Београду), наредила да се из Шумадије доведе у Ниш главнина 7. СС-брдске дивизије „Принц Еуген" (јачина око 10.000 људи). Зато су већ 27. септембра (два дана по одласку главнине 1. брдске дивизије у Неготинску Крајину), у Ниш почеле да пристижу претходнице 7. СС дивизије (командант генерал Кум), без 14. СС пука и још неких мањих јединица, које су привремено задржане у Шумадији, а један батаљон тог пука водио је борбе на комуникацији Параћин—Бољевац—Зајечар.

Од снага 7. СС дивизије, крајем септембра у Ниш су доведени: команда 7. СС дивизије са приштапским јединицама (око 350 људи); 4. и 5. чета извиђачког батаљона или борбена група „Нојман" (200); батаљон везе (734); 13. СС пук, или Борбена група „Дојч" (4178); 7. артиљеријски пук без 4. дивизиона (2236) и позадинске јединице дивизије (2800), укупно око 10.500 људи.[91]

Почетком октобра 1944. године, јединице новоформираних 13. и 14. корпуса НОВЈ воде завршне борбе са стратегијским циљем коначног ослобођења јужне и источне Србије. Јединице 14. корпуса (23, 25. 45. дивизија) воде борбе у источној Србији, а јединице 13. корпуса НОВЈ (22, 24. и 47. дивизија) ангажоване су у операцијама у јужној Србији.

У борбама у источној Србији ангажоване су октобра месеца 1944. године немачке јединице 1. брдске и 7. СС дивизије. У Зајечару је била потпуно опкољена немачка посада (Извиђачки батаљон 7. СС дивизије, ПП дивизион 117. ловачке дивизије и Допунски батаљон 1. брдске дивизије), а затим и Борбене групе „Грот" и „Нојман", које нису успеле да успоставе везу са штабом 1. брдске дивизије, која је отишла ка северу. Опкољена посада захтевала је помоћ за деблокаду. Командант 7. СС дивизије јављао је, да је још 1. октобра упутио Борбену групу „Нојман" преко Зајечара, ради успостављања везе са 1. брдском дивизијом, али да је та група од 4. октобра остала потпуно блокирана у Зајечару.[92]

Истовремено, делови 14. СС пука 7. СС дивизије појавили су се већ 4/5. октобра на комуникацији Параћин—Бољевац—Зајечар,[93] с циљем деблокаде немачке посаде у Зајечару. Команду над сектором 7. СС дивизије и 1. брдске дивизије, преузела је 1. октобра 1944. године команда корпуса „Милер"[94]. Овога дана, командант Југоистока прогласио је Србију за борбену зону, а Врховна команда Вермахта издала је директиву о нужности евакуације немачких трупа из Грчке.[95]

За 3. октобар важан је извештај војноуправног команданта Југоистока, генерала пешадије Фелбера, у коме се поред осталог јавља: „Сектор 1. брдске дивизије. Ситуација код непријатеља је непромењена. Непрекидна извиђачка делатност и артиљеријска узнемиравајућа ватра. Наша борбена група која је напала из Лесковца,[96] спречила је да непријатељ подигне мост преко Мораве код Номанице. Једна борбена група[97] се припрема у рејону Зајечара да би ослободила пут према Неготину", а овога дана делови 25. дивизије НОВЈ извршили су веома успешан продор на јужном крилу код 925. ландесшицен батаљона (одбрана Бора).[98]

За 4. октобар најважнији догађај из ангажованости немачких оружаних снага на овој војишној просторији, био је да су на сектору 7. СС дивизије, „совјетске моторизоване снаге са јаком артиљеријом пробиле су се с обе стране 400. царинарнице и окружиле Зајечар. Совјети су заузели Бор . . ."[99] И даље су вођене огорчене борбе код Зајечара, 5, 6. и 7. октобра . . .", „. . . највећа криза је ипак на одсеку Зајечара, где се посада, наиме може ослободити блокаде — али се обруч тако сузио да се место мора сматрати као изгубљено. Увођење у борбу 14. СС пука успорено је услед снажног бочног напада . . ."[100]

Овога дана, 7. октобра, делови 7. СС-брдске дивизије са јужног фронта јављали су: „... Одбијени су бугарски напади јужно и југоисточно од Власотинца — посада Зајечара, упркос најтежих услова и даље се брани. Није се пробио напад на Планиницу ...“[101]

Командант корпуса „Фридрих Вилхелм Милер“ (Friedrich Wilhelm Müller)[102] издао је овога дана заповест потчињеним јединицама за повлачење на главну борбену линију на простору Књажевац, Зајечар, Доњи Милановац, у којој је одредио: „7. СС-дивизија: брани фронт дивизије од јужног крила до Књажевца као до сада. а) Посаду у Књажевцу појачати, одбрану тамо водити тако да се путем мрежа очува сопствени саобраћај и да се покушаји обиласка северозападно од Књажевца могу одбити. б) Вођење борбе код Зајечара: 8. 10. 44. 14. СС пук са Алармним батаљоном „Ниш“ и I/79. ап без 2/79. ап напада ради деблокирања Зајечара, хитне су евакуације и повлачења, по могућности по мраку, на нову главну борбену линију. Од посаде у Зајечару захтевати да се из окружења пробије ка западу. ц) 2/79. ап који пристиже употребити за прихват са положаја западно од Бољевца ... За обезбеђење пута за дотур Параћин—Бољевац употребљен је 977. ландесшицен батаљон са правца Параћин—Луково ...“[103]

За 8. октобар јављало се о тешким борбама делова 7. СС дивизије са совјетским јединицама и јединицама НОВЈ у околини и у самом Зајечару. „Посада Зајечара, после тешких и херојских борби против далеко надмоћнијег непријатеља, пробила се према Западу“.[104]

„1. 10 упућена Група „Нојман“ (делови 1. бд, 7. извиђачки батаљон и IV/7. ап) преко Зајечара за успостављање везе са 1. б д. Група „Нојман“ од 4. до 8. 10. у Зајечару опкољена. Доведен 14. СС пук из борбе са бандама код Тополе и ангажован по батаљонима за деблокаду Нојмана — II/14. пп пробио обруч, са опкољеном главнином 14. пука остао испред запречног положаја западно од Зајечара. 10. 10. пробој Групе „Нојман“ према Западу (Високи губици). 14. пп са II/7. ап од 10. 10. потчињен Групи „Фишер“.[105] „Водећи оштре борбе, 7. СС дивизија се повлачи у долину Мораве“, јављала је Команда Југоистока 12. октобра 1944. године.[106] „10. 10. изгубљен Књажевац (Високи губици)“.[107]

На крајњем југу Србије, тј. у рејонима Врање, Бујановац и Прешево водиле су се у овом времену жестоке борбе за превоје око ових места и за Кончуљски теснац, јер су се правцем Скопје — Куманово — Бујановац — Кончуљски теснац и даље ка Косову, извлачиле снаге Групе армија „Е“ из Грчке. Ове рејоне су час браниле или су нападале к Нишу немачке борбене групе „Папст“, а потом „Бредов“. Оне су октобра месеца неколико пута покушавале да се пробију ка Нишу, али им је то било увек онемогућено одбраном и нападним дејствима 46. дивизије и 2. и 3. косовске бригаде НОВЈ. НОВЈ.

Борбена група „Папст“ састава: команда 21. пука, 3. батаљон 22. пука, 2. дивизион 11. артиљеријског пука, 11. тенковска чета и део 11. инжењеријског батаљона, све из 11. ваздухопловнопољске (копнене) дивизије, пристигла је 6. октобра у Прешево и Бујановац са задатком, да заједно са око 6.500 албанских балиста (квислинга) који су били груписани око Врања и Бујановца, изврше напад на Врање и даље ка Сурдулици, како би деблокирала немачки 546. противавионски дивизион и да се затим, заједно са њим, пробија Грделичком клисуром ка Нишу, где је 11. ваздухопловна дивизија имала да смени снаге 7. СС дивизије „Принц Еуген“, како би се ова ослободила обавеза око Ниша и Лесковца, да би отворила пругу Ниш—Београд.

Борбена група „Папст“ је силовитим ударом, заједно са албанским квислинзима успела да 8. 10 потисне снаге 46. дивизије НОВЈ из Врања, али је северно од града заустављена, па се је, 11. 10. због удара наше 46. дивизије и 2. и 3. Косовске НО бригаде, морала повући ка Бујановцу.

Од 10. 10. у шири рејон Бујановца пристижу нове немачке снаге под називом Борбена група „Бредов“, састава: 1. и 2. батаљон 22. пука 11. ваздухопловнопољске дивизије, затим 1. батаљон 65. пука и 3. и 4. дивизион 22. пука, све из састава 22. пешадијске дивизије, као и 2.500 албанских квислинга.

Како су наше снаге 13. октобра уништиле немачки 564. ПА дивизион у Сурдулици, а 14. октобра ослобођен је Ниш, то је ова немачка борбена група одустала од даљег продора ка Нишу, па се оријентисала само на одбрану Бујановца и Прешева у циљу заштите Кончуљског теснаца, којим се повлачио, правцем Скопље—Приштина, део

немачке Групе армија „Е“ из Грчке. Осмог новембра и ове немачке и квислиншке снаге су разбијене и од тога дана на територији јужне Србије, изузимајући Косово, више није било немачких и квислиншких снага.[108]

У октобарским борбама 1944. године у Тимочкој Крајини, на обронцима Сокобањске котлине, на крајњем југу Србије и у ширем рејону Ниша, учествовале су немачке оружане јединице: а) дивизије: делови 1. брдске дивизије, 7. СС-брдска дивизија „Принц Еуген“, и пукови и пуковске борбене групе из састава 11. ваздухопловнопољске (копнене) дивизије и делови 22. пешадијске дивизије; б) Борбене групе: Бредов, Грот, Дојч, Линг, Малтер, Нојман, Папст, Фегтле; в) батаљони: ландесшицен батаљони и алармни батаљони.

У БОРБАМА ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ НИША

План за ослобођење Ниша, донет у Крајови (Румунија), детаљно је разрађен 7. октобра 1944. године у штабу 13. корпуса НОВЈ у Пироту. За време борби за Ниш у његовом ширем рејону налазиле су се: на југу — 13. корпус НОВЈ (22, 24. и 47. дивизија), на истоку — бугарска 2. армија (4, 6, 9. и 12. дивизија и Тенковска бригада), на северу — 45. дивизија 14. корпуса НОВЈ и делови совјетске 223. стрељачке дивизије. Међутим, у борбама за ослобођење самога Ниша (ослобођен је 14. октобра), учествовале су 22. и 45. дивизија НОВЈ, тенкови 223. стрељачке дивизије и бугарска 6. дивизија.[109]

Седмога октобра 1944. године, први пут се у немачким документима и извештајима помиње могућност напада јединица НОВЈ, бугарских и совјетских јединица на Ниш: „Обавештајно одељење (Команде Југоистока — п. а.) рачуна са скорим нападом на Ниш. За борбу су припремљене три бугарске дивизије, а иза њих руска 37. армија. Као противмера предвиђа се да 22. ловачка дивизија преузме источни фронт у Македонији, а 11. ваздухопловна пешадијска дивизија да се пробије ка Лесковцу и постави према боку непријатеља у рејону Ниша.“[110]

Сектор одбране Ниша држала је 7. СС брдска дивизија „Принц Еуген“, која је у овај рејон стигла 29. септембра и „по времену пристизања батаљона преузимала одсек Лесковац—Зајечар од 1. брдске дивизије. Јужни одсек дивизије, упркос ширини батаљонских положаја до 30 км био је убрзо ојачан другим пешадијским и артиљеријским јединицама“. Дивизија је за одбрану Ниша имала 13. пп са I и II/ап, затим ПТ дивизион са дивизионом самохотки, док су јој остали делови били у рејону Београда, Крагујевца, Тополе и Краљева, а један батаљон 14. СС пука код Зајечара.[111]

Почетком октобра 1944. године Књажевац и правце који из Књажевца изводе ка Нишу и Алексинцу бранио је Морнарички алармни батаљон „Гратенауер“, са око 620 људи и четири артиљеријска оруђа;

— Рејон Калне и даље, правац с. Периш — Сврљиг бранила је борбена група „Мајор Фишер“ (1. батаљон 13. СС пука, ојачан артиљеријом), или око 1.000 људи и шест арт. оруђа;

— Рејон Бела Паланка и даље правац ка Нишу, бранила је борбена група „Кајзер“ (2. батаљон 13. СС пука, ојачан са 3. дивизионом 7. СС арт. пука, без 2. батерије), или око 1550 људи и 14 оруђа;

— Рејон Равне Дубраве и Заплање и даље ка Нишу бранила је Борбена група „Фегтле“ (заостале снаге из 54. самосталног брдског извиђачког батаљона 1. брдске дивизије) око 300 људи и шест арт. оруђа;

— Гребен планине Крушевица и даље, гребен Бабичке горе и Селичевице ка Нишу бранила је Борбена група „Гринвалд“ (»Grünwald«), састава: 11. штабна ловачка чета из 13. СС пука ојачана артиљеријом, јачине око 300 људи и четири арт. оруђа;

— Власотинце и правац Власотинце—Лесковац бранила је Борбена група „Виганд“ (»Wiegand«) састава: 3. батаљон 13. СС пука ојачан артиљеријом, или 1600 људи и 16 арт. оруђа. На овом сектору — правцу било је и око 1.000 недићеваца и четника ДМ;

— Лесковац је бранио Алармни батаљон „Габелман“, око 500 људи и 10 тенкова, као и 5—6.000 недићеваца и око 1.000 четника;

— У Нишу су се налазиле снаге 37. ПА пука, снаге Фелдкомандатуре 809 — Ниш и два алармна батаљона као резерва Команде 7. СС дивизије, или око 2—2.500 људи.

— У Крушевцу и околини било је око 8.000 четника и нешто немачких снага са тенковима.

Командно место 7. СС дивизије било је у Нишкој Бањи.

На комуникацији Ниш—Сталаћ и даље ка Крушевцу била су распоређена три до четири алармна батаљона.[112]

Борба за Ниш (Нишка операција), праћена на основу немачких докумената и извештаја, одвијала се углавном по следећем: „Бугари су 8. 10 отпочели нападима на Белу Паланку".[113] Приметно је да се у немачким извештајима скоро нигде не помињу дејства јединица НОВЈ, већ само бугарска и совјетска, иако је динамика операција и борбених успеха била управо другојачија, на страни јединица НОВЈ.[114] „Према бугарском тежишту дејстава код Беле Паланке треба довући 11. ваздухопловну пешадијску дивизију правцем Лесковац—Ниш", јављало се у немачкој процени ситуације, 10. октобра 1944. године.[115]

„Србија: код 7. СС дивизије „Принц Еуген" ситуација је непромењена. Покрет одвајања од непријатеља 7. СС-брдске дивизије на проширеном мостобрану Ниш одвија се по плану . . . Намеравано запречавање пута Ниш—Приштина, код Прокупља до сада није спроведено, тако да ће пут и за непријатеља бити слободан", јављало се 13. октобра 1944. године.[116]

Овога дана командант корпуса генерал Фридрих Вилхелм Милер издао је заповест потчињеним јединицама за одбрану Мораве, при чему је 7. СС дивизији наређено: „7. СС-дивизија на одсеку: десна граница: Куршумлија (искључно) — Кочане (4 км ј. од Орљане (закључно) — к. 1822 (26 км. ј. и. од Ниша — лева граница са Борбеном групом „Фишер") . . . повлачи се даље са свим деловима на западну обалу Мораве и спречава непријатељу прелазак преко Мораве. Уколико се, ради евакуације Ниша, тамо ма и привремено мора образовати ужи мостобран, тиме се не сме ослабити одбрана, нарочито одбрана јужног крила. Ако непријатељу пође за руком да изврши продор у рејон Орљани, онда ће тежиште одбране моравског одсека бити сев. од планине Мали Јастребац, а једна самостална борбена група, водећи задржавајућу одбрану, повлачиће се од с. Орљани на лево преко Прокупља. Задржавање на одбрамбеним линијама регулисаће корпус планом на паус-папиру. Дивизијско командно место: Крушевац . . . По наређењу Армије, у сагласности са Командом ваздухопловства Југоистока, 1/891. па (противавионски — п. а.) пука пребацити из Ниша у Краљево . . ."[117]

У циљу ојачања и обезбеђења свог левог бока са правца Књажевца, генерал Штетнер је 8. октобра скинуо Борбену групу „Виганд" са Равне Дубраве и 10. октобра је упутио на Чапљак (превој на планини Тресибаби).

Генерал Фелбер је, 10. октобра увече наредио да 7. СС дивизија већ 11. октобра почне са повлачењем својих снага са Калне, Беле Паланке и да организује одбрану леве обале Јужне Мораве. 10/11. октобра је 47. дивизија НОВЈ затекла код Лесковца као немачку заштитницу Борбену групу „Габелман".

Извлачење Немаца настављено је од 12. до 14. октобра и све борбене групе су се 14. октобра нашле у рејону Ниша, осим Борбене групе „Фишер", која је северно и јужно од Алексинца, 12/13. октобра, покушавала да газом пређе Јужну Мораву, што су тада осујетили делови 3. и 6. НО бригаде 2. пролетерске дивизије НОВЈ.

Борбени поредак: са инжењеријским јединицама 7. СС дивизије, 12. и 13. октобра оправљен је мост на Јужној Морави, код Мрамора и започет је пробој клином: тенкови и самоходна оруђа, остаци борбених група: Фегтле, Габелман, Кајзер, затим Команда 7. СС дивизије са приштабским и позадинским јединицама и у заштитници, Борбена група „Виганд". Северно се још увек налазила Борбена група „Фишер" у околини Алексинца. „Борбена група „Гратенауер" је уништена, а Борбена група „Гринвалд" је ушла у састав Борбене групе „Фегтле".[118]

У извештају команданта 7. СС дивизије „Принц Еуген", од 3. новембра 1944. године команди Групе армија „Е", на крају стоји: „. . . велике потешкоће приликом евакуације снабдевачких установа, територијалних делова и 700 рањеника према западу. Код суженог мостобрана Ниш, јужно крило потпуно откривено, 14. 10, приликом маршевања моторизоване колоне преко Прокупља, ка западу, непријатељ је извршио напад једном дивизијом са тенковском бригадом са југа у бок и уништио главнину моторизоване колоне — Мостобран се још држи и евакуисаћемо га како је наређено. Колона рањеника је прошла. Дивизија се прикупила на јужном обронку планине Јастребац и пробила се преко пл. Јастребац — Брус—Копаоник у долину Ибра. .[119]

После пораза на Дебелом брду, код Мерошине, Борбена група „Фегтле" по-

влачила се од Југбогдановца у Прокупље, где је пљачкала и убијала, а затим се оријентисала ка падинама Јастрепца. После подне и увече, 14. октобра 1944. године, прикупиле су се само са личним наоружањем преостале снаге 7. СС дивизије и снаге осталих јединица из одбране Ниша, у рејону с. Крајковац—с. Микуловац — с. Девча, средили су се колико је то било могуће и у највећој тишини отпочели одступни марш јужним падинама Јастрепца ка Куршумлији. На челу су били: остаци 1. батаљона или Борбена група „Мајор Фишер", у средини команда 7. СС дивизије и 13. СС пука, са остацима придодатих јединица, зачеље су чинили остаци 3. батаљона или Борбена група „Виганд". Остаци 2. батаљона или борбена група „Кајзер", као лево бочно осигурање маршевала је паралелно са главнином. Око 17. октобра ове снаге прихватила је немачка Борбена група „Ланге" у висини Приштине.

Командант Групе армија „Е" генерал пуковник Александер фон Лер, каже: „Група армија „Е" дознала је ускоро затим, да је 14. X, са великим материјалним губицима пао Ниш, кога је углавном бранила 7. СС дивизија „Принц Еуген". Непријатељ је, како изгледа одавде продро даље низводно долином Мораве. Група армија „Е" са оперативним одељењем преместила се у Стари Трг (Трепча), док је већи део штаба следовао пешке као и железничким транспортом за Косовску Митровицу. Она је овде дознала, да се 34. армијски корпус, генерал Милер, налази код Крагујевца у тешкој борби и да се продор (бреша) између њега и Београда повећава. Од 7. СС дивизије стигли су разбијени делови коморе и трупа за Приштину, који јављају да је дивизија западно од Ниша, по свој прилици потпуно сатрвена. . . ."[120]

Борбени извештај Команде 7. СС дивизије Рајхсфиреру (Reichsführer) Химлеру и командантима Групе армија „Е" и „Ф", од 4. новембра 1944. године о сопственим губицима, истиче и губитке у 1.007. самоходном дивизиону што је вероватно синоним за 105. дивизион јуришних топова, који је стално био у саставу 7. СС дивизије као ванформацијска јединица или је то био неки други дивизион којим је ова дивизија била ојачана, а о коме у документима нема више ни речи.[121]

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

У закључку речено, просторија јужне и дела источне (југоисточне) Србије, у времену од јуна до почетка новембра 1944. године, била је скоро преплављена немачким оружаним јединицама, штабовима и установама, које су изводиле циклус неколико крупних офанзивних операција, а затим активно учествовале у борбама против јединица НОВЈ (13. и 14. корпуса НОВЈ) и Црвене армије. У тим операцијама учествовале су четири дивизије (1. брдска, 7. СС брдска „Принц Еуген", 11. ваздухопловна пешадијска и 22. пешадијска), затим Корпусна група „Милер", Армијска група „Србија", много оперативних борбених пуковских и дивизијских група, много батаљона (ландесшицен, алармних и самосталних), неколико пешадијских и артиљеријских и полицијских пукова и много других мањих јединица и установа, укупно око 60.000 немачких војника и старешина.

Према томе, на основу динамике операција и повлачења немачких јединица са просторије јужне и источне Србије, могао би се извући закључак, да после 15. октобра, односно 8. новембра 1944. године, нема више немачких јединица. Та оцена мора се узети условно, јер генерал Александер Лер, у свом, већ поменутом својеручно написаном саслушању, поред осталог каже: „. . . Придајући оперативну важност Куршумлији, Група армија („Е"-п. а.) је 15. октобра рано ујутру упутила у том правцу из свога штаба једну стражарску чету са четири извиђачка тенка; иначе није било ни једног немачког војника на простору између Бујановца и Крушевца. Одред се предвече у самој Куршумлији сударио са бугарском тенковском бригадом, те је са тешким губицима био одбачен. Остаци су се под борбом повукли на Преполачко седло, где их је 17. октобра рано ујутро прихватио пуковник Лангер, тенковски референт у Групи армија „Е". Исти је, као командант једног дела штаба Групе армија „Е", камионским транспортом из Солуна стигао у Приштину и одатле — услед угрожавајућих, малопре поменутих вести — са једном брзо формираном четом и три противтенковска оруђа пребачен на Преполачко седло, које је доцније нешто појачан — посео и бранио кроз три недеље (Једна немачка чета држи у шаху бугарску тенковску бригаду

скоро три недеље — без коментара-п.а.) Бугарска тенковска бригада — очигледно у нади да ће се брзо пробити — подишла је положаје густо збијена и није се могла више окренути ни развити, тако да је за време ове три недеље једва дошла до изражаја . . .“[122]

У закључку речено, немачких јединица на територији јужне и источне Србије нема више закључно са 8. новембром 1944. године, када су напустили Бујановац и Прешево, односно када су напустили Преполачко седло, код Мердара, на коме су тако дуго боравили услед потпуне неактивности и неспособности бугарских команданата да ликвидирају овај на брзину припремљени немачки положај.

ПРИЛОГ БРОЈ 1.

ОСНОВНИ ПОДАЦИ О НЕМАЧКИМ ЈЕДИНИЦАМА И УСТАНОВАМА КОЈЕ СЕ ПОМИЊУ У ОВОМ РЕФЕРАТУ

а) Група армија и армијске групе

Група армија „Е“ (Heeresgruppe »E«). Формирана 26. јуна 1942. године. Командант генерал-пуковник Александер Лер (Aleksander von Löhr). Седиште штаба: Солун, Скопље, Сарајево, Нова Градишка, Загреб, Цеље. У периоду од јуна 1942. до 26. августа 1943. и од 9. септембра 1944. до 15. маја 1945. године дејствовала је на подручју Балкан—југоисточна Европа. На подручју јужне Србије појављују се само њени делови, 16. октобра 1944. на Преполцу, а нешто раније на сектору Бујановац — Врање — Прешево.[123]

Група армија „Ф“ (Heeresgruppe »F«) Формирана 28. августа 1943. године. Командант фелдмаршал Максимилијан фон Вајкс (Maximilian von Weichs), који је истовремено тада био и командант Југоистока. Седиште штаба: Београд, Вуковар, Осијек, Загреб. Од августа 1943. до 25. марта 1945. године дејствовала је на подручју Балкан—југоисточна Европа, а затим у Мађарској.[124] Све јединице које се помињу у овом реферату (сем 11. и 22. дивизије) биле су из састава ове Групе армија.

Армијска група „Фелбер“, касније преименована у Армијску групу „Србија“ (Armeeabteilung Serbien). Командант генерал пешадије Ханс Густав Фелбер (Hans Gustav Felber). Седиште штаба у Београду. Од 29. септембра до 27. октобра 1944. дејствовала у Србији.[125]

б) дивизије

1. брдска дивизија (Gebirsjägerdivision). Формирана 1936. године. Састав: 98. и 99. пешадијски брдски ловачки пук и 79. арт. пук, 54. извиђачки ловачки брдски батаљон, 79. допунски пешадијски батаљон и друге пристапске јединице. Бројно стање око 20.000 људи (при доласку у Ниш). Команданти: генерал Штетнер Валтер фон Грабенхофен (Walter Stettner Ritter von Grabenhofen) до 17. децембра 1942, затим генерал Јозеф Киблер (Josef Kübler) до 27. децембра 1943, а затим опет Штетнер Валтер, који је погинуо 15. октобра 1944. године у борбама за Београд.[126]

На територију јужне, а затим и источне Србије, дошла је 2. септембра 1944. године и остала све до 1. октобра исте године. Уништена у Београдској операцији. На дан 6. новембра исте године бројно стање дивизије износило је 1760 људи, што говори о веома високим људским губицима (око 16.000) у борбама у Србији и била је састава: 3/99. арт. пук, командант Херман (Hermann); 54. извиђачки батаљон, командант Кост (Kost); 79. допунски батаљон, командант Висман (Wiesmann) и 1/79. арт. пука, командант Дреер (Dreher).[127]

У оцени војноуправног команданта Југоистока генерала Фелбера (Команданта армијске групе „Србија“), од 4. новембра 1944. године, стоји: Изабрани људски материјал — прилично потпуног састава — са искуством у великим борбама и борбама с бандама. Одлучно се тукла како у нападу тако и у одбрани. С оружјем и опремом најбоље снабдевена.“[128]

7. СС-брдска добровољачка дивизија „Принц Еуген“ (7. SS Freiwilligesten Gebirgsjägerdivision). Формирана марта 1942. године од фолксдојчера (припадника немачке народности) у Банату. Састав: 13. и 14. СС пук и 7. арт пук, 7. СС извиђачки батаљон, 7. СС инжењеријски батаљон, 7. ПТ дивизион и остале пристапске јединице.[129] Команданти: обергрупенфирер и генерал Вафен СС Артур Флепс (SS-obergruppenführer und general Vaffen SS Artur Phleps), од 1942. до половине 1943. године, када је премештен за команданта 51. армијског брдског корпуса,[130] затим оберкамп бригадефирер Ото Кум (SS-Brigadeführer Otto Kumm),[131] јесени 1944. и од априла 1945. командант је био СС-

-бригадефирер и генерал-мајор Вафен СС Аугуст Шмитхубер (August Schmidthuber).[132]

У Југославији од 1942. до маја 1945; у 1942. на простору Ужице—Краљево—Рашка—Нови Пазар—Косовска Митровица — Копаоник; почетком 1943. из Србије на просторији Загреб—Карловац; учествовала у биткама на Неретви и Сутјесци. Учествовала у операцији „Коњички скок" („Reselsprung" — Дрвар, 25. маја 1944),[133] затим у Црној Гори и Херцеговини, до краја септембра 1944, када је пребачена на просторију Ниш—Зајечар, где је разбијена; остаци прикупљени код Краљева, где је поново попуњена.

Војноуправни командант Југоистока, у свом, већ поменутом извештају од 4. новембра 1944, у „Оцени потчињених јединица", за 7. СС дивизију каже: „Командни кадар углавном из Немачке, претежни део људства припадници немачке народносне мањине из Баната, млађа годишта, састава у складу са ратном формацијом, упражњених места мало (Мисли на руководећи кадар — п. а.). Борбена вредност добра. Постоји искуство у борби с бандитима, а тиме и у великим борбама. . ."[134]

У извештају команданта корпуса „Милер", од 6. новембра 1944. године, наводи се и бројно стање 7. СС дивизије: укупно 6.150 људи (што значи да је дивизија у борбама у Тимочкој Крајини и у Нишкој операцији изгубила преко 4.000 људи), од којих: 13. СС пук: 1. батаљон „Нојман" (450), 2. „Кајзер" (520) и 3. „Виганд" (510), затим 14. СС пук: 1. батаљон (620), 3. батаљон „Кирш" (710), пуковски батаљон везе (280), затим 8. СС арт. пук: 1. дивизион (420), 2. (290), 3. „Кирш" (220) и 4. без оруђа (140) и 7. инж. батаљон, са 220 људи.[135]

Крајем 1944. године пребачена на просторију Зворник — Брчко; у 1945. години дејствовала је у средњој и североисточној Босни, Хрватској и на простору Цеља.

11. ваздухопловна пољска (копнена -пешадијска) дивизија (11. Luftwaffenfelddivision). Формирана 1942/43. Састав: 21. и 22. ловачки пук и 11. арт. пук, 11. инж. батаљон, 11. ПТ дивизион, 11. физилирски батаљон и остале пиштапске јединице.[136] Бројно стање: 10.000 људи и 2.000 коња.[137] Команданти: генерал мајор Вилхелм Колер (Wilhelm Kohler) од 1. XII 1943. до 1. XI 1944, када је премештен у ОКХ,[138] а на ову дужност постављен Герхард Хенке (Gerhard Hencke) до 8. маја 1945. Од септембра 1944. до маја 1945. године повлачи се из Грчке, дејствовала је у простору Врање—Бујановац и Прешево, затим је дејствовала долином Ибра и Дрине и на Сремском и Дравском фронту, од 8. до 11. маја одступила у Словенију.[139]

22. пешадијска дивизија (22. Infanteriedivision). Формирана 1934/35. године. Састав: 16, 47. и 65. гренадирски пук и 22. арт. пук, затим ПТ и ПА дивизион и неке штапске јединице. Бројно стање дивизије износило је око 13.000 људи.[140] Команданти: генерал Фридрих Вилхелм Милер (Friedrich Wilhelm Müller) од 1. VIII 1942. до 15. III 1944, затим Кајпе Хајнрих (Keipe Heinrich) од 15. III 1944. до 26. IV 1944. Хелмут Фрибе (Helmut Friebe) од 1. V 1944, до 15. IV 1945. и Герхард Кине (Gerhard Kühne) од 16. IV до 15. V 1945.

Дивизија је учествовала у априлском рату 1941. године, на бугарском фронту, против 5. самосталне армије југословенске војске.[141] Била у саставу 91. брдског армијског корпуса. Средином октобра 1944. дошла из Грчке у Македонију, формирала борбене групе за продор према Нишу, борбено деловала у рејону Врања, Бујановца и Прешева, а затим се повлачила правцем Косовска Митровица—Рашка—Краљево—Ужице, затим кроз Босну (водила борбе са 23, 25. и 45. дивизијом код Власенице у Босни) и Хрватску.[142]

в) самостални пукови и бригаде

1. полицијски добровољачки пук.[143]
2. полицијски добровољачки пук.
5. СС моторизовани полицијски пук.

Седиште пука 1944. године у Нишу, 1. и 2. батаљон у Алексинцу, а 3. батаљон у Нишу. Дошао из Босне крајем 1943. године. Учествовао је и у операцији код Сокобање, јула 1944. године.[144] Командант је био потпуковник касније пуковник Дизенер.[145] Имао је тешка оружја и чету јуришних топова, марке „Шкода". У оцени команданта армијске групе „Србија", од 4. новембра 1944. године, за овај пук стоји: „Услед непрекидне употребе у борбама против банди, борбена јачина незнатна. У погледу годишта мешана. Искуство у борби с бандом, али без искуства у борбама великих размера. Потпуно моторизована. Наоружање осредње."[146]

37. противавионски (артиљеријски) пук. Из Ниша је крајем септембра 1944. године пребачен у Краљево.[147]

92. моторизована гренадирска бригада, била раније у саставу 392. дивизије.[148] Командант армијске групе „Србија" генерал пешадије Фелбер, подноси извештај команданту Југоистока, 4. новембра 1944. и за ову бригаду доноси следећу оцену: „Јачина: Један пук који се састоји од два батаљона. Потпуно моторизована. Јединица која се бори с вољом и која је у борби проверена. Опрема оружјем и опремом добра. Као моторизована јединица, она је на тешком терену условно покретна, а врло осетљива у борби пешке."[149]

191. бригада јуришних топова. У оцени генерала Фелбера од 4. новембра 1944. године, стоји: „Млада годишта, пуна јачине. Борбено искуство незнатно. Борбена вредност и борбено расположење неједнако. Опрема: јуришни топови 105 мм без батеријског дурбина, за осматрање".[150]

201. бригада јуришних топова.

г) **борбене групе**

За извођење појединих борбених задатака, одбране мањих праваца или нападних дејстава против јединица НОВЈ, Немци су формирали привремене тактичке, а за извођење већих операција и оперативне борбене групе (Kampfgruppe). У овом прегледу дати су основни подаци за оне групе, за које то није учињено у овом реферату, а друге су само побројане (по азбучном реду).

Моторизована група „Ајзл" (»Eisl«), названа тако по њеном команданту мајору Ејзлу и била је потчињена штабу 1. брдске дивизије. Састав групе: 1/98. и 1. и 2. чета 3/98. брдског ловачког пука, чета 54. ловачког извиђачког батаљона, једна батерија из 191. бригаде јуришних топова 105 мм, неколико оруђа са посадом из 79. арт. пука и 1. тенковски вод.[151]

Борбена група „Бредов" (»Bredov«)

Борбена група „Виганд" (»Wiegand«)

Борбена група „Вили" (»Willi«), састава Команда 79. арт. пука са 4. дивизионом.

Борбена група „Гринвалд" (»Grünwald«)

Борбена група „Грот" (»Groth«), била је из састава 1. брдске дивизије, под њеним штабом и у току операције у Србији, мењаће неколико пута назив, команду и састав, касније ће бити названа и Борбена група „Даунер" (»Daunner«). У почетку је била у саставу: 3/99. п. пука са 11. и 16. четом, као специјалним јединицама, 79. допунски батаљон, 1/79. арт. пука, 54. извиђачки ловачки батаљон (без 4. чете), 54. мостовска чета (све из 1. брдске дивизије), затим Маринski батаљон „Дојч" (»Deutsch«), артиљеријски дивизион „Кун" (»Kuhn«), једна противавионска батерија 84 мм, неколико тенкова и нешто ваздухопловних јединица, које су стигле из Бугарске.[152] Касније ће ова група бити састава: 3/99. пука, 54. извиђачки батаљон, 79. допунски батаљон, 1/79. арт. пука и делови за снабдевање.[153]

Борбена група „Дизенер" (»Diesener«), названа тако по њеном команданту потпуковнику, касније пуковнику Дизенеру (команданту 5. полицијског моторизованог пука СС). Основу ове борбене групе чинили су: 5. полицијски пук, 1. и 2. добровољачки полицијски пук, који су повремено допуњавале и неке друге борбене и артиљеријске јединице (из 191. и 201. бригаде јуришних топова).[154] Под командом команданта Југоистока од 1. јула 1944. године.[155]

Борбена група „Додел" (»Dodel«).

Борбена група „Дојч" (»Deutsch«).

Борбена група „Заупе" (»Zaupe«) названа тако по њеном команданту потпуковнику Заупе-у. У штабу групе били су Немци. Састав групе: 3. и 4. батаљон 1. полицијског добровољачког пука (три чете, укључујући тешки вод), један батаљон СДК (три чете са тешким водом).[156]

Борбена група „Линг" (»Ling«), позадина 1. брдске дивизије, која је заостала у Нишу, и полачила се самостално.[157]

Борбена група „Кајзер" (»Keiser«).

Борбена група „Малтер" (»Malter«), названа тако по имену њеног команданта потпуковника Малтера. Састав: 99. брдски ловачки пук, 3/97. брдског арт. пука и 1 батерија 191. бригаде јуришних топова 105 мм.[158]

Борбена група „Мајор Фишер" (»Major Fischer«).

Борбена група „Нојман" (»Neumann«), названа тако по њеном команданту Нојману (име се није могло утврдити). Састав: делови 1. СС брдске дивизије, 7. извиђачки батаљон и 4/7. арт. пука из 7. СС дивизије.[159]

Борбена група „Фишер", названа тако по њеном команданту Фишеру (Fischer), састава: Борбена група „Бранденбург" (2. пук 1. СС брдске дивизије), Команда одбране Бора, Борбена група „Заупе" (посела леву обалу Тимока, од Зајечара до Брегова), Борбена група

„Ре“ (Кладово—Костолац), Команда одбране Гвоздена врата (дуж граница на Дунаву), 2. пук Руског заштитног корпуса (у Пожаревцу са 125 војника), Пук СДК (Штаб у Пожаревцу) на обезбеђењу комуникације: Пожаревац — Петровац—Жагубица. Укупна јачина Групе „Фишер“ износила 7300 војника и старешина.[160] Она је остала под командом Корпусне групе „Шнекенбургер“, до 1. октобра 1944, када је стављена под команду Корпусне групе „Милер“.[161]

Борбена група „Папст“ (»Pabst«).

Борбена група „Фегтле“ (»Fögtle«), састава: 1. чета 54. извиђачког батаљона, са придодатим деловима и артиљеријом (укупно око 1.500 људи).

Борбена група „Холц“ (»Holtz«).

Оперативна борбена група „Шнекенбургер“ (»Schneckenburger«).

д) **батаљони и дивизиони**

12. тенковски батаљон за нарочиту употребу.[162] У оцени команданта армијске групе „Србија“ генерала пешадије Фелбера од 4. новембра 1944. године, стоји: „Пуне јачине. Задатке извршава с пуно воље. Услед тога што је опремљен лаким француским тенковима, способан је само за борбу против банде и за обезбеђење. Није употребљив за борбе великих размера. Батаљон није употребљаван као целина, него по четама у разним деловима Србије. Одељење ловаца на тенкове добро се показало и у борби против совјетских тенковских снага.[163] На дан 6. новембра 1944. године 12. тенковски батаљон бројао је 80 људи.[164]

Алармни батаљони, формирани су углавном од људства, које је септембра 1944. године прешло из Бугарске и у почетку било у оперативној групи „Шнекенбургер“, сваки је батаљон имао по три чете, укупно око 500 људи. У Нишу је било два до три алармна батаљона, два до три у Белој Паланци и по један у Алексинцу, Грделици, Лесковцу, Књажевцу и у Прокупљу. Осим тога формирани су и Ваздухопловни алармни батаљон „Габелман“ (»Gabelmann«), од људства које се извлачило из Бугарске, исто са по три чете, око 500 људи, који је бранио Лесковац и био заштитница снага 7. СС и 1. брдске дивизије, које су се извлачиле ка Нишу, као и алармни батаљон „Гратенауер“ (»Gratenauer«), који је бројао око 620 људи.

977. ландесшицен батаљон (Landesschützenbatalion). Био најпре на обезбеђењу железнице, затим упућен на обезбеђење пута Параћин—Бољевац—Зајечар, којим је требало да се из обруча извлачи немачка посада из Зајечара.[165]

546. ПА дивизион, ради осигурања Сурдулице и рудника у Мачкатици и Белом Пољу, био је опкољен и уништен од јединица НОВЈ октобра 1944. године.

ђ **железничке јединице**

5. сектор за обезбеђење железнице. Имао задатак обезбеђења железничке магистрале Београд—Ниш, имао под својом командом 288, 562. и 977. ландесшицен батаљон и неке друге јединице, међу којима и батаљон Руског заштитног корпуса (белогардејски).[166]

287. ландесшицен (Landesschützen) батаљон за осигурање железница.

95. железничка инжењеријска чета за изградњу и одржавање објеката на железници, са седиштем у Лесковцу.

е) **Школа за борбену обуку — Ниш**

Састав: 1. моторизовани батаљон (са пет тенкова), био наставни; 1. пешадијски батаљон (две чете у Нишу и једна у Лесковцу), инжењеријска чета, чета везе, вод самосталних оруђа и позадинске јединице.

НАПОМЕНЕ, ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. На конференцији у иранском главном граду Техерану, крајем новембра и почетком децембра 1943. године, највиши представници трију савезничких земаља: СССР-а, САД и Велике Британије, поред многих других одлука светског значаја, одлучили су да се маја 1944. године изврши искрцавање у Француској, отвори други фронт у Европи и убрза завршетак рата. Црвена армија је имала задатак да продужи офанзивне операције и олакша англо-америчка дејства у Западној Европи.

2.Петар Вишњић, **Операције за ослобођење Србије 1944.**, Војноисторијски институт, Београд, 1972, 9, 10.

3. Percy Ernest Schramm, *Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht*, Band IV, Bernard und Graefe, Frankfurt am Mein 1961, стр. 81, 93 и 607 (У даљем тексту: Перси Шрам, Ратна књига Врховне команде Вермахта, н.д.).

4. **Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије, (У даљем тексту:** Зборник НОР), Том XII, књига 4, документ број 15. — Командант Југоистока од 22. августа 1943. године био је генерал-фелдмаршал барон Фрајхер фон Вајкс Максимилијан (Freiherr von Weichs Maximilian).

5. **П. Вишњић**, н. д., објашњење број 7, а на основу докумената Архива војноисторијског

института (У даљем тексту: **Архив војни)**, Микротека, микрофилм број Национални архив Вашингтон (НАВ)-Н-Т-311, филм 109, снимак 463—464: Стање наоружања, прилог уз допис начелника позадине Команде Југоистока, пов. бр. 2170/44.

6. **Зборник НОР**, XII/4—14: Заповест команданта Југоистока од 15. јануара 1944. године — Групи армија „Е" били су потчињени: 22, 68. и 91. армијски корпус, командант Крита, командант Пелопонеза и командант јужне Егеје, са осам дивизија и пет тврђавских бригада, поред већег броја мањих јединица.

7. Erich Schmidt-Richberg, *Der Endkampf auf dem Balkan*, Kurt Wovinckel Verlag, Heidelberg, 1955, стр. 23—24 (Ерих Шмит Рихберг, Крај борби на Балкану, у даљем: Ерих Рихберг, н.д.).

8. **Хитлеровом директивом од 26. јула 1943. године** формиран је Штаб војноуправног команданта Југоистока, с генералом пешадије Фелбером на челу (Hans Gustav Felber), са седиштем у Београду. Задатак је овог штаба био да врши егзекутивну власт на целом Југоистоку, да контролише квислиншку власт у Србији и Грчкој и да потпомаже марионетске владе у тзв. Независној држави Хрватској (НДХ) и Албанији (у случају отпадања Италије). Међутим, с обзиром на велику стратегијску важност Србије, која је главни чвор свих комуникација које Дунавом, Моравско-вардарском и Моравско-нишавском долином воде на Балкан, генерал Фелбер је био постављен и за војног команданта Србије и њему су поред поверених војноуправних задатака, биле потчињене све окупационе и квислиншке снаге у Србији. Био је непосредно потчињен врховном команданту Југоистока. Штаб војноуправног команданта Југоистока почео је да функционише 26. августа 1943. године.

9. **Архив војни,** мкрф. НАВ-Н-Т-311, филм 187, снимак 722-5, **Извештај генерала Фелбера** од 5. јула 1944.

10. Архив војни, кутија 88, фасцикла 1, документ број 1/6, **Извештај официра за везу НДХ код немачког команданта Југоистока, од 1. априла 1944.**

11. **П. Вишњић**, н. д., 19, Објашњење број 22, 23. и 24. — Четнички корпус је имао 4—5 бригада и своју корпусну област која се у извесној мери поклапала с ранијим војним окрузима. Бригада је начелно обухватала територију предратног среза. Корпуси су имали свој активни састав — руководећи кадар и један део сталних војника. Други део сачињавали су, по направљеним списковима, војни обвезници с територије корпусне области. Један део тих обавезника је мобилисан за извођење акција против јединица НОВЈ, док се мобилизација свих обвезника предвиђала на дати знак опште мобилизације. На тај начин су стварене привидно многобројне четничке јединице.

12. **П. Вишњић**, н. д., 35.

13. **Зборник НОР**, XII/4-84, Објашњење број 14. — Операција „Трумф" (»Trumph« — „Адут") или у нашој историографији позната под називом „Топличко-јабланичка операција", чији је циљ био разбијање 21, 22, 23, 24. и 25. дивизије НОВЈ у југоисточној Србији, с тим да се 23. дивизија НОВЈ пре почетка операције упутила у источну Србију. У овој операцији су учествовале снаге 1. бугарског краљевског окупационог корпуса (22. и 27. дивизије и делови 29. дивизије, немачки 5. СС моторизовани полицијски пук и 12 тенковски батаљон за нарочиту употребу, делови 4. пука белогардејског Руског заштитног корпуса, Недићеве снаге дислоциране на том терену, Борбена група „Вајел" (четници 4. групе јуришних корпуса, Расинско-топличка група корпуса и 2. косовски јуришни корпус — око 12.000 четника) под командом немачког мајора Вајела (Weyl).

Операција је почела 10. јула 1944. нападом на 16. бригаду 25. дивизије НОВЈ на Јастрепцу, а завршена 17. јула југозападно од Лесковца, када је почело препруписавање снага за операцију „Кераус". (Опширније о операцији „Адут" против снага НОВЈ видети и **Зборник НОР**, XII/4-85, 92; **Зборник НОР**, I/9-178; Архив војни, НАВ-Н-Т-311, р. 190, сн. 798—834: **Ратни дневник Оперативне групе команданта Југоистока за период од 10. до 17. јула 1944**, рег. бр. 191, сн. 721-3, 745-8, 801-3, 872-4, 875-7 и 885-7 и 901-4: **Извештај команданта Југоистока од 16. јула**, р. 196, сн. 613: **Оперативна карта за операцију „Трумф"; П. Вишњић**, н. д., 28—30; Војин Поповић, „Топличко-јабланичка операција", **Војноисторијски гласник**, Београд, 1957, бр . 3, стр. 3; Миливоје Перовић, **Јужна Србија**, Београд, 1961, 398—434; Група аутора, **Ослободилачки рат народа Југославије 1941—1945**. (У даљем тексту: Ослободилачки рат), Војноисторијски институт, Београд. 1965, II, 253; О операцији „Вајел" видети **Зборник НОР**, XII/4-93).

14. **Зборник НОР**, XII/4-96, Објашњење број 17. Операција „Кераус" (»Kehraus«) — Циљ ове операције, која је почела 19. а завршила се 26. јула 1944. године, је био да се разбију јединице НОВЈ (21, 24. и 25. дивизија) на ширем подручју Проломске планине и Лебана, односно дејства у међуречју Топлице, Јужне Мораве и Јабланице. У ствари ова операција је наставак операције „Трумф" (Видети и **Зборник НОР**, XII/4-84). Обе ове операције („Трумф" и „Кераус") познате су у југословенској историографији под називом Топличко-јабланичка операција.

Опширније о овоме видети и **Зборник НОР**, X I/9-26, 28, 33, 34, 35, 36, 178, 184; Архив војни, НАВ-Н-Т-311, р. 192, сн. 9-12, 47-50, 60-4, 75-7, 107-13, 240-2, 273-5: **извештаји команданта Југоистока од 16, 18, 19, 20, 22, 28. и 30. јула**, Архив војни, НАВ-Н-Т-311, р. 190, сн. 763-1007, стр. 67, 77, 99, 111, 143. и 148: **ратни дневник команданта Југоистока за 16, 19, 26. и 28. јул и 6. август 1944**; Архив војни, НАВ-Т-78, р. 332, сн. 9453-9 и 9465-70: **извештаји команданта Југоистока од 25, 26. и 28. јула 1944; Литература** напред наведена, као под 13.

15. **Зборник НОР**, XII/4 — Прилог број 1, страна 875.

16. Исто, страна 876.

17. Исто.

18. Исто, стр. 887.

19. Исто.

20. Исто, стр. 891.

21. Исто, 892.

22. Исто, 899.

23. Исто, 901.

24. Исто, стр. 902.

25. Исто, стр. 903.

26. Исто, стр. 911.

27. Исто, стр. 912.

28. Око 20. јула 1944. коначно је оформљена Оперативна група за продор у Србију под командом генерал-лајтнанта Пека Дапчевића, од три дивизије: Друга пролетерска (2.

и 4. пролетерска и 3. српска ударна бригада), Пета крајишка (1, 4. и 10. крајишка ударна бригада) и 17. дивизија састава: 2. крајишка ударна, 6. источно-босанска ударна и 15. мајевичка ударна НО бригада.

29. **П. Вишњић**, н. д., 64.

30. **Зборник НОР, XII/4-99, 105.**

31. Архив војни, мкрф. НАВ-Н-Т-311, ф. 190, сн. 763-1007: **Операцијски дневник Команде Југоистока**, НАВ-Н-Т-311, р. 192, сн. 461-2: **наређење Команданта Југоистока Команди 2. оклопне армије од 11. VIII 1944**, рег. бр. С-В--11291, **заповест штаба четничке 4. групе јуришних корпуса** од 12. VIII 1944. године.

32. **П. Вишњић**, н. д., 64, објашњење број 93.

33. **Зб. НОР**, XII/4 Прилог број 1, стр. 915.

34. Исто, стр. 918.

35. Исто, стр. 919.

36. Исто, стр. 920.

37. Исто, стр. 925.

38. Исто, стр. 929.

39. **Исто**, стр. 921; **Зборник НОР**, XII/4-115. — Тај штаб формиран је привремено и касније је прерастао у Корпусну групу „Шнекенбургер" (Видети и **Зборник НОР**, XII/4-112). Генерал Аулеб се 9. септембра 1944. године вратио на своју дужност команданта 69. АК за нарочиту употребу (Видети и **Архив војни**, НАВ-Т-311, рег. 195, сн. 989—1113 и **Зборник НОР**, XII/4-125, објашњење број 5).

40. **Зборник НОР**, XII/4 — Прилог број 1, стр. 930.

41. **Зборник НОР**, XII/4-113.— У Румунији је 23. августа 1944. године дошло до оружаног устанка у Букурешту под вођством Комунистичке партије Румуније, а 24. августа Румунија је иступила из рата на страни фашистичке Немачке (Видети и Група аутора **Други светски рат**, књига 4, стр. 332-4; Colonel V. Anesku i drugi, *Romania in razbouiul antihitlerist*, Institut de studie istorice is social-politice de pe linga C. C. AL P. C. R., Editura Militara, 1966, str. 61—89.

42. **Зборник НОР**, XII/4 — Прилог број 1, стр. 936.

43. Исто, стр. 44.

44. Исто, стр. 936.

45. Исто, стр. 939.

46. **Зборник НОР**, XII/4-116. — Реч је о превирању у Бугарској после продора Црвене армије у Румунију и иступања Румуније из рата, и о објављивању неутралности од стране бугарских властодржаца (Видети и Група аутора, **Други светски рат**, књига 4, стр. 342-3). — **Зборник НОР**, XII/4-123. — Другог септембра 1944. године, влада бугарског председника Ивана Багрјанова поднела је оставку, а дужност премијера нове бугарске владе поверена је Константину Муравјеву, који је 4. септембра поново прогласио „неутралност" Бугарске. Потом бугарска влада 6. септембра доноси одлуку о објави рата фашистичкој Немачкој (СССР је објавио рат Бугарској дан раније, 5. септембра) и то је званично обнародовала 8. септембра. Међутим, тај маневар фашистичке Бугарске није успео.

47. **Зборник НОР**, XII/4 — Прилог број 1, стр. 941.

48. Претпоставља се да се ради о Борбеној групи „Дизенер", јер је она тада била једина ангажована на овој просторији.

49. **Зборник НОР**, XII/4 — Прилог број 1, стр. 943.

50. **Зборник НОР**, XII/4-115.

51. **Зборник НОР**, XII/4 — Прилог број 1, стр. 944.

52. Исто, стр. 947.

53. Исто, стр. 947.

54. **Зборник НОР**, XII/4-117.

55. Разарање пруге на сектору Врање — Сурдулица извршиле су јединице 22. дивизије НОВЈ (Видети и Драгољуб Мирчетић, „Диверзантске акције партизанских снага у Југоисточној Србији (Одломак — 1944. година)", Ниш, **Нишки зборник**, март 1983, XII, 21, 22, 24, 25.

56. **Зборник НОР**, XII/4 — Прилог број 1, стр. 948.

57. Исто, стр. 950; **Зборник НОР**, XII/4-129.

58. **Зборник НОР**, XII/4-123.

59. **Зборник НОР**, XII/4-124.

60. **Зборник НОР**, XII/4-168: Преглед дејстава потчињених јединица Војноуправног команданта Југоистока (Армијска група „Србија") од 23. августа до 4. септембра 1944. године.

61. **Зборник НОР**, XII/4-125.

62. Видети одељак овог рада: **Подаци о немачким јединицама.**

63. Hubert Lanz, *Die 1. Gebirgsjagerdivision 1935—1945.*, Verlag Hans Hennaing, Bad Neuheim, 1954 (Хуберт Ланц, Прва брдска дивизија), у даљем тексту: Хуберт Ланц, н. д.

64. Као под 62.

65. Светислав Миладиновић, **Четрнаеста српска ударна бригада (Нишка)**, Београд, 1982, 231—259.

66. Колектив совјетских и југословенских аутора, **Београдска операција,** октобар 1944., Београд, 1964, 80.

67. **Зборник НОР**, XII/4-125, објашњење број 5. — У Бугарској је било око 20.000 немачких војника и старешина и рачуна се да је преко Ниша извучено око 10.000, 7.000 преко Неготина и око 3.000 преко Криве Паланке и Струмице. Ова група је названа по имену њеног команданта генерала пешадије Вилија Онекенбургера (Willi Schneckenburger), шефа немачке војне мисије у Бугарској до 8. септембра 1944. године. Рањен је од бомби из сопствених „Штука" 13. октобра у борбама за Београд; подлегао ранама 14. октобра. — Видети и **Зборник НОР**, I/13-26. — Видећи да се ради о великом броју виших официра и штабних кола, као и о разним униформама (КОВ, РВ, РМ, СС, тропске униформе и слично), обавештајна служба Главног штаба НОВ и ПО Србије је проценила да се из Бугарске извлаче комплетне немачке дивизије. Зато се у Оперативном дневнику ГС Србије за 17. септембар наводи, да се на просторији Зајечар—Алексинац—Ниш налази 11. немачка дивизија (Она се тада налазила у Грчкој, у саставу Групе армија „Е"). У ствари, биле су то само немачке гласине, којима је, по свему судећи насела и наша обавештајна служба, а у Нишу су се стварно налазиле напред наведене немачке јединице сталну стациониране у Нишу (3.500), затим новодоведена немачка 1. брдска дивизија (око 21.500) и око 10.000 људи извучених из Бугарске до 8. септембра. Та забуна ће трајати све до средине септембра када ће се тачно утврдити о каквим и којим се јединицама немачким ради.

68. Архив војни, НАВ-Т-311, р. 193, сн. 273-7: **Извештај команданта Југоистока од 7. септембра 1944. године; Зборник НОР**, XII/4 — Прилог број 1, стр. 952.

69. **Зборник НОР**, XII/4 — Прилог број 1, стр. 952.

70. Исто, стр. 953.

71. Иван Џина Глигоријевић, **Девета српска ударна бригада**, Војноиздавачки завод ЈНА, Београд, 1970, стр. 156. — Наводи се да је то био 54. извиђачки (ловачки) батаљон 1. брдске дивизије, што је мање вероватно, јер се кроз неке немачке материјале извиђачки батаљон, непосредно после тога појављује у борбама код Калне и на путу Ниш—Књажевац, (Видети и **Зборник НОР**, XII/4 — Прилог број 1, стр. 959—највероватније 1 чета)

72. **П. Вишњић**, н. д., 186; **Архив војни**, НАВ-Н-Т-311, стр. 193, сн. 228.

73. Миладин Иванновић, „Борба за Зајечар", **Војноисторијски гласник**, Београд, септембар 1956; С. Миладиновић, **Четрнаеста српска бригада**, н. д., 203—224. — Зајечар је 7. септембра 1944. године ослободила 23. дивизија 14 корпуса НОВЈ (Видети и Архив војни, НАВ-Н-Т-311, р. 193, сн. 273—4: **извештај команданта Југоистока** од 7. септембра 1944. године).

74. **Зборник НОР**, XII/4—126. — О борбеним групама видети посебан одељак у овом чланку.

75. **Зборник НОР**, XII/4—Прилог број 1, стр. 955.

76. Видети — Одељак о борбеним групама.

77. Исто.

78. Исто.

79. **Зборник НОР**, XII/4 — Прилог бр. 1, стр. 958.

80. **Исто**, стр. 959; Ближе о јединицама под командантом Бора и о борбеној групи „Заупе", видети и **Архив војни**, НАВ-Т-314, р. 32, сн. 108.

81. **Х. Ланц**, н. д., 310.

82. Живојин Николић, **22. српска дивизија**, Војноиздавачки завод, Београд, 1972, 245, 246; **Зборник НОР**, XII/4—125, Као под 61, 62 и 63.

83. Архив војни, к. 70 А, фасц. 1а, докум. 1: **Изјава команданта Групе армија „Е" генерал пуковника Александера фон Лера**.

84. **Зборник НОР**, XII/4-129.

85. **Зборник НОР**, I/11-169.

86. **Зборник НОР**, XII/4-Прилог број 1, стр. 959.

87. **Архив војни**, НАВ-Н-Т-311, р. 193, сн. 546, 576, 603. и 642.

88. **Зборник НОР**, XII/4—Прилог број 1, стр. 960.

89. Исто, стр. 961.

90. Исто, стр. 966.

91. **Архив војни**, НАВ-Н-Т-314, р. 848, сн. 1417, 1112 и р. 849, сн. 108.

92. **Зборник НОР**, XII/4-167.

93. **Зб. НОР**, XII/4-144. — 42. — „2. октобар 1944. Ојачани 14. СС пук, без једног батаљона и једног вода артиљерије налази се у Крагујевцу спреман за укрцавање. О ојачаном батаљону који се налази у Тополи нема никаквих вести".

94. **Зборник НОР**, XII/4—Прилог бр. 1. стр. 973.

95. Исто.

96. Вероватно се ради о 54. ловачком (брдском) извиђачком батаљону и једној батерији 191. бригаде јуришних топова, мада се не искључује ни могућност заосталих делова Борбене групе „Дизенер".

97. Мисли се на борбену групу „Нојман".

98. **Зборник НОР**, XII/4-144.

99. **Зборник НОР**, XII/4—Прилог бр. 1, стр. 976.

100. Исто, стр. 981.

101. **Исто**, стр. 982. — Планиницу (код Зајечара) тада су бранили батаљони 20. бригаде 45. дивизије НОВЈ, а нападали су је делови 14. СС пука.

102. Корпус је назван по имену његовог команданта генерал лајтнанта Фридриха Вилхелма Милера (Friedrich Wilhelm Müller). — У саставу Корпуса биле су: 7. СС дивизија, 1. брдска дивизија, Група „Доњи Милановац" (Пук. „Бранденбург") и остале пришпатске јединице.

103. **Зборник НОР**, XII/4-150.

104. **Зборник НОР**, XII/4—Прилог бр. 1, стр. 983. — Биле су то борбене групе „Грот" и „Нојман", са којима се сукрео 2. батаљон 14. СС пука. — **Зборник НОР**, XII/4-167. — Група „Нојман" била је опкољена у Зајечару у времену од 4. до 8. октобра 1944. „Доведен 14. пук из борбе са бандама из Тополе". — **Зборник НОР**, XII/4-168. — Посаду у Зајечару чинили су: Извиђачки батаљон 7. СС дивизије, ПТ дивизион 117. ловачке дивизије и Допунски батаљон 1. брдске дивизије.

105. **Зборник НОР**, XII/4-167. — Том приликом је разбијена и делимично уништена Борбена група „Грот". Тако је само њен 79. пољски допунски батаљон имао око 620 које погинулих које рањених или несталих у борби за Зајечар, (Видети и Група аутора, **Београдска операција**, н. д., 167 и 175—8; **Хуберт Ланц**, н. д., 279—281).

106. **Зборник НОР**, XII/4—Прилог бр. 1, стр. 986.

107. **Зборник НОР**, XII/4-167. — Напад на Књажевац извршили су, 10. октобра 1944. батаљон 23. НО бригаде 45. дивизије са 9. и 10. митраљеско-артиљеријским батаљоном 1. гардијског утврђеног рејона Црвене армије. У једнодневним уличним борбама убијено је око 700 немачких војника, док их је преко 100 заробљено. Књажевац је предвече ослобођен (Видети и **Београдска операција**, н. д., 179—181).

108. Ж. Николић, **Двадесет друга дивизија**, н. д., 317, 318; **Зборник НОР**, I/13-60, 72, 73; **Зборник НОР**, I/14-72; **Архив војни**, НАВ-Н-Т-311, р. 83, сн. 668, 726; р. 183, сн. 32, 39.

109. **Зборник НОР**, XII/4-152, 167, 168; **Зборник НОР**, I/13-68, 73, 77, 89, 144, 156; Група аутора, **Ослободилачки рат народа Југославије**, н. д., 306—309; Група аутора, **Београдска операција**, н. д., 182—9.

110. **Зборник НОР**, XII/4 — Прилог бр. 1, стр. 983.

111. **Зборник НОР**, XII/4-167.

112. Јован Максимовић, пук. ЈНА, **Непријатељске оружане снаге у јужној Србији у периоду август—новембар 1944. године**, Рукопис, Ниш, 1982 (Рукопис дат на потпуно коришћење аутору).

113. **Зборник НОР**, XII/4 — Прилог бр. 1, стр. 984.

114. Како ово није предмет овог реферата, то је ова констатација учињена као прилог објашњавању карактера бугарске војске и тренутног коментара.

115. **Зборник НОР**, XII/4 — Прилог бр. 1, стр. 984.

116. Исто, стр. 987.

117. **Зборник НОР**, XII/4—152.

118. Као под 112.

119. **Зборник НОР**, XII/4—167.

120. Архив војни, к. 1/70, рег. бр. 1/1, **Изјава генералпуковника Александра Лера** пред југословенским истражним органима 1945. године (Књига I и II).

121. **Архив војни**, НАВ-Н-Т-314, р. 850, сн. 7—8.

122. **Изјава генерала Лера**, Као под 120.

123. Пешадијски потпуковник Горчин Раичевић, „Преглед јединица и штабова немачке

војске у Југославији 1941—1945.", Београд, **Војноисторијски гласник**, 1967, бр. 2, стр. 337—356; Осим овог, основног чланка, обавезно треба консултовати и следећу литературу: Архив војни, кут. 12, фасц. 1, док. 12, **Велики преокрет повлачења на Југоистоку**; *Order of battle on the German army, Millitary intellegenze, divizion,* War department, Washington, 1945 (Организација и формација немачке војске); Wolf *Keillig, Das Deutsche Heer 1939—1945.*, Band I. Podzun-Werlag, Bad Neuhein, 1956 (Волф Кајлиг, Немачка копнена војска), као и литературу за поједине јединице, наведену у овом реферату.

124. Исто.
125. Исто.
126. Исто.
127. **Зборник НОР**, XII/4-170.
128. **Зборник НОР**, XII/4-168.
129. **Зборник НОР,** XII/4-105.
130. **Зборник НОР**, XII/4-12, објашњење 12; **Зборник НОР**, XII/4-49 и 108.
131. **Зборник НОР,** XII/4-167, објашњење број 10.
132. **Зборник НОР**, XII/4-103, објашњење 30.
133. **Зборник НОР**, XII/4-63, 70, 72, 78, 79, 81; **Зборник НОР**, IV/25-184.
134. **Зборник НОР**, XII/4-168.
135. **Зборник НОР**, XII/4-170.
136. **Зборник НОР,** XII/4-127.
137. **Зборник НОР**, II/4-174.
138. **Архив војни,** HAB-T-311, p. 195, сн. 999—1113 (Објављено у **Зборник НОР**, XII/4--124, објашњење број 6).
139. **Зборник НОР**, IV/30—105, 118 и 130.
140. **Зборник НОР**, IV/32-108 и 121, Објашњење број 2 и **Зборник НОР**, IV/32-103, Објашњење број 3.
141. Видети и Велимир Терзић, **Слом Краљевине Југославије,** Београд — Титоград, 1982.
142. Friedrich August von Metzsch, *Die Geschichte der 22. Infanterie Divizion*, Verlag Hans Henning, Podzun, Kiel, 1952 (Август фон Меч, Историја 22. пешадијске дивизије); Видети и Архив војни, кут. 2, фасц. 1, док. 12, **Велики преокрети,** већ наведено.
143. **Зборник НОР**, XII/4,132.
144. **Зборник НОР**, XII/4-96.
145. **Зборник НОР, XII/4-112.**
146. **Зборник НОР**, XII/4-168.
147. **Зборник НОР,** XII/4-152.
148. **Зборник НОР**, XII/4-113.
149. **Зборник НОР,** XII/4-168.
150. **Зборник НОР**, XII/4-168.
151. **Зборник НОР**, XII/4-126, 127, 129; **Архив војни,** HAB-H-T-311, p. 193, сн. 273; **Хуберт Ланц**, н. д., 310
152. **Зборник НОР**, IV/31-33, Објашњење број 6; **Зборник НОР,** XII/4-167, 152, 153, 179, 182; Видети и **Архив војни,** мкрф. HAB-H-T-331, p. сн. 61; Група аутора, **Београдска операција,** н. д., 167, 175; **Хуберт Ланц,** н. д., 279, 280, 281.
153. Ближе, **Ерих Смит Рихберг.** н. д.
154. **Зборник НОР**, XII/4-92, 112; **Зборник НОР,** XII/4—Прилог број 1, стр. 418, 891, 899, 901-9, 912, 918, 920, 921, 987.
155. **Зборник НОР,** XII/4 — Прилог број 1, стр. 869.
156. **Зборник НОР**, XII/4-124, 126, 132; Видети и **Архив војни,**, HAB-T-314, p. 32, сн. 108.
157. **Хуберт Ланц,** н. д., 310.
158. **Хуберт Ланц,** н. д., 311; **Зборник НОР,** XII/4-129, Објашњење број 14.
158. **Зборник НОР**, XII/4-167.
160. **Архив војни**, HAB-T-314, p. 4, сн. 108; 4. 849, сн. 883-5.
161. **Зборник НОР**, XII/4-132, 127, 144.
162. **Зборник НОР**, XII/4-84, 108, 115, 132.
163. **Зборник НОР**, XII/4-168.
164. **Зборник НОР**, XII/4-170.
165. **Зборник НОР**, XII/4-125, 150, 152.
166. **Зборник НОР**, XII/4-125.

Dragoljub Ž. Mirčetić

GERMAN ARMED FORMATIONS IN SOUTH—EASTERN SERBIA (from June till November)

On the basis of some German sources, the author shows how the occupation armed formations looked like and how numerous they were, trying to protect the aims of German Reich from the unrestrainable breich of the Red Army from the East and violent operations of Yugoslav National Liberation Army which continually grew and increased the liberated territory in Serbia. According to the author, these forces were not small, but, at the same time, they were still unable to resist the National Liberation Army.

940.53/.54 (497.11)

Миодраг Митровић

Јужноморавске бригаде у пролећној офанзиви 1944.

С пролећа 1944. године народноослободилачки и револуционарни покрет у јужној Србији и североисточној Македонији забележио је значајне резултате у борби против бугарских фашистичких јединица и домаће реакције. Од половине фебруара до почетка марта уништена је четничка војна сила на Козјаку, чиме су окупатори Бугари изгубили верног сарадника у борби против НОП-а. Потом су уследили значајни успеси народноослободилачког покрета Србије и Македоније против окупаторских бугарских снага. Крајем марта борци Треће македонске бригаде и Косовског одреда у успешном нападу на Ристовац уништили су овај значајан железнички објекат на средишној комуникацији Средоземље — Балкан — Европа, која је за хитлеровске снаге у Средоземљу била од првостепеног значаја. Почетком априла исте ослободилачке јединице, нападом на злетовске руднике, уништиле су рударска постројења у Пробиштипу и Дабареву. Неколико дана касније, 12. априла, VI јужноморавска бригада, након опсежно извршених припрема, уништила је бугарско фашистичко полицијско упориште у Кривој Феји, јако упориште на најкраћој комуникацији Врање — Софија. Бугари су изгубили око 300 полицајаца. На бојишту је остало мртвих 29, а рањено је или заробљено још 250 фашиста.[1]

Сви ови успеси партизанских јединица имали су снажан утицај на народ овог краја. Прилив нових бораца је постао осетан. Јединице су ојачане, а осим тога у давно слободном Трговишту окупило се више стотина бораца на обуку.

То је стање војно-политичке ситуације на микро ратишту у јужној Србији и североисточној Македонији. Но није била нимало боља ситуација за фашистичке снаге и на Балкану. У склопу те ситуације на ширем фронту зараћених страна, можемо сагледати због чега је ратовање на овом малом простору Балкана било значајно за фашисте. На јужном делу источног фронта снаге Црвене армије успешно су напредовале у Румунији и све су више угрожавале главну комуникацију кроз Србију и Македонију за Грчку, где су још увек биле сконцентрисане јаке немачке снаге из Групе армија „Е" под командом генерал потпуковника фон Лера. Тим снагама је била потребна безбедна комуникацијска веза, најпре железничка долином Вардара и Јужне Мораве.

Инвазија савезника у Средоземном мору условила је потребу за обезбеђењем одступнице преко Македоније, Србије и даље преко осталих делова Југославије за централну Европу, заправо Немачку. Баш те основне комуникације, преко којих је Немачка била повезана са својим снагама у овом делу Средоземља, биле су јако угрожене на територији Југославије појачаним дејством јединица НОР-а. Народноослободилачки покрет још од почетка рата, схватајући важност комуникације за завојеваче, непрестано их је рушио. То се исто односи и на комуникације у долини Мораве и Вардара које су биле непрестано изложене дејству диверзантских акција партизанских јединица.

Од не малог значаја за фашистичку Бугарску био је боравак и рад ЦК БРП и Главног штаба бугарског Отечественог фронта на терену слободне територије са десне стране Јужне Мораве. Осим ових „изроћених бугарских синова" — како их називају бугарски извори, на овом терену делују и бугар-

ски партизани Трнског одреда организовани у два батаљона: „Христо Ботев“ и „Васил Левски“, који ће у току офанзиве бити реорганизовани у Другу софијску бригаду. Ту је, у Кални, 2. маја, формирана и Прва софијска бригада, а нешто раније, 24. априла, у Радовници, и бугарски Бустендилски партизански одред. Све су ове јединице на овом терену формиране, наоружаване и припремане — обучаване. Оне су деловале на нашем терену али и упућиване да делују и на територији саме Бугарске да подстичу и јачају Отечествени фронт Бугарске.[2]

Све су то разлози који су условили организовање непријатељске офанзиве у Југославији, а посебно у јужној Србији и североисточној Македонији. У вези са општом офанзивом у Југославији, команда Пете бугарске окупационе армије половином априла започела је припреме своје најжешће офанзиве на терену јужне Србије с циљем да уништи снаге ослободилачког покрета и поново окупира слободну територију на простору са десне стране Јужне Мораве.

За извршење овог задатка командант окупаторских бугарских снага у Југославији генерал Васил Бојдев ангажовао је велику војну снагу. У операције против партизанских јединица укључио је: XIV дивизију са 51, 53. и 56. пешадијским пуком, XXIX дивизију са 41, 50. и 52. пешадијским пуком, XIV ловну дружину, армијски пешадијски пук, 21. пешадијски пук из Грчке, XIII и III пешадијски пук као и I и II коњички пук. Овим јединицама придодао је брдску артиљерију, жандармеријске и контрашке снаге. Поврх свега у погодним тренуцима користио је и авијацију. Ангажовао је преко 40.000 фашиста.[3]

Бугарска фашистичка влада, узнемирена априлским догађајима (напад на Кратово и борбе на Лисцу), 28. априла сазвала је Министарски савет који својом одлуком наређује војсци да заједно са специјалном бугарском жандармеријом и полицијом води борбу са бугарским (ваљда партизанским) и страним илегалним групама и њиховим сарадницима у читавом царству до њиховог уништења. На основу одлуке Министарског савета, министар унутрашњих послова Христов својом наредбом од 4. маја ставља у дужност свим службеницима ресора Министарства унутрашњих послова да пруже максималну помоћ војсци у борби против партизанских јединица истичући да „одговорност за успешно вођење борбе не пада само на војску већ и на све државне и општинске власти“. У свеопштим припремама за борбу против партизанских јединица НОБ-а, југословенских народа и партизанских јединица бугарског Отечественог фронта не заостаје ни Министарство народне просвете. Оно својом наредбом од 5. маја позива све учитеље, школске инспекторе, студенте и ученике у борбу против „изрођених бугарских синова и плаћених страних агената“ који ће сада бити уништени, јер Бугарска, каже извор, „може да напредује и цвета само када има достојне и храбре синове и кћери“.[4]

Обимне припреме бугарских фашиста такође потврђују важност слободне територије Пчиња — Црна Трава и одлучност фашистичке Бугарске да на овом терену уништи ослободилачки покрет Србије и Македоније и тако обезбеди комуникације у долини Мораве и створи услове за уништење ослободилачког покрета Бугарске, коме је ова територија служила као база.

У периоду припреме непријатељске офанзиве, на овом терену деловале су партизанске јединице Србије, и VI јужноморавска бригада, Врањски, Косовски и Црнотравски партизански одред, команде подручја Врања и Црне Траве, команде места, III македонска бригада, Кумановски партизански одред и Трнски и Бустендилски одред Отечественог фронта Бугарске.

Партизанске јединице на терену Пчиње дошле су до података о припреми непријатељске офанзиве. Стога су штабови разрадили планове напада на непријатељске гарнизоне са циљем да се офанзива на слободну територију разбије или одложи. У вези с тим, III македонска бригада и Косовски одред напали су 25. априла Кратово, а VI јужноморавска је водила 27. априла борбу на Лисцу.[5] Но, ове акције нису довеле до одлагања, а још мање до разбијања окупаторске офанзиве. Напротив, има мишљења да су оне убрзале почетак планиране окупаторске офанзиве.

Офанзива је почела 30. априла. Прве борбе прихватила је VI јужноморавска бригада на Ретким буквама против непријатељских јединица које су се кретале према слободној територији из правца Криве Паланке. Убрзо су партизанске јединице Команде подручја Врања, под командом Бранка Шотре, у рејону Светог Илије прихватиле борбу са

непријатељским јединицама које су на слободну територију наступале из правца Врања.[6]

У времену почетка непријатељске офанзиве на слободну територију Пчиња — Козјак у селу Стајовцу нашли су се Главни штаб Македоније, ЦК Македоније, делегати Антифашистичког собрања народног ослобођења Македоније (АСНОМ), неки чланови ЦК БРП (к), Светозар Вукмановић Темпо, члан Врховног штаба, Оперативни штаб, чланови ОК и Окружног НОО Врања.

Од партизанских јединица на слободној територији Пчиња — Козјак у почетку напада нашле су се: VI јужноморавска бригада, са око 600 бораца, Команда врањског подручја са 12 команди места, и око 700 људи без оружја, Кумановски одред са око 120 бораца и Команда места Пелинца. У том времену III македонска, Косовски одред, као и два бугарска одреда (Трнски и Кустендилски) налазили су се на Осогову, ван непријатељског обруча. Ове јединице ће касније стићи на слободну територију Црне Траве и укључити се у офанзиву. На ширем терену Црне Траве била је V јужноморавска бригада, Црнотравски одред као и команде места.

Продор непријатељских јединица из Криве Паланке и Врања, преко Чупиног брда и Светог Илије у правцу Стајовца и Радовнице, указивао је на замисао команде окупационих снага да се на тај начин изврши пресецање слободне територије Козјак — Црна Трава и блокирају партизанске јединице на терену Пчиње и униште политичке организације јужне Србије, Македоније и Бугарске. Оперативни штаб и Главни штаб Македоније, увиђајући ову намеру непријатеља, издали су наређење партизанским јединицама да непријатељске јединице упорном борбом задрже на положајима Чупиног брда и Светог Илије што дуже, како би обезбедиле извлачење свих снага из долине Пчиње према Кривој Фељи одакле још није била запажена непријатељска активност. Јединице НОВ успеле су да задрже даљи продор непријатеља на слободну територију два дана. Првог маја увече, пошто је већ било извршено повлачење јединица, ненаоружано људство, штабови и политичке организације и саме напуштају положаје и под окриљем мрака наступају према Кривој Фељи. Борбу ће наредног дана, 2. маја предвече, водити VI јужноморавска бригада на положајима код Бабине Пољане, да би ноћу наставила повлачење према Кривој Фељи, где стиже 3. маја. Тог дана Крива Феја постаје логор са око 1.500 бораца под оружјем и око 700 без оружја.[7]

Другог маја непријатељска офанзива била је у пуном јеку. Непријатељ је на слободну територију, уништавајући све пред собом, надирао са свих страна. Комесар II батаљона VI јужноморавске бригаде, пишући хронику ове јединице, забележио је: „Призор који су борци посматрали са свога положаја био је ужасан. Није требало прикупљати специјална обавештења којим се правцем крећу војници бугарске окупаторске војске, јер су они своје кретање обележавали паљењем села. Свуда около, са њиховим наиласком куљао је дим и пламен. Такође, на све стране видео се покрет цивилног становништва које је на леђима носило најнужније ствари и терало стоку. Народ Пчиње и других села повлачио се са својом ослободилачком војском, како би избегао уништење и репресалије окупатора“.[8]

Од колике су важности биле битке на Светом Илији и Чупином брду, говори и чињеница да је Главни штаб Македоније из своје пратеће чете издвојио вод минобацача и послао га у помоћ борцима команде подручја. И сам Главни штаб Македоније у свом саопштењу од 22. маја, говорећи о дотадашњим борбама у мајској офанзиви, истиче ове битке као најважније.[9]

Од самог доласка у Криву Фељу Оперативни штаб прикупљао је податке о непријатељској активности, како би одредио правац даљег повлачења. Испитивања су обухватила правац долине Јужне Мораве, с намером да се јединице пребаце на терен Кукавице, као и правац Бесне кобиле. Резултати испитивања показали су да је Јужна Морава надошла, те је гажење реке немогуће а коришћење мостова због непријатељских јаких посада није долазило у обзир. Стога је остао као једини правац одступања преко Бесне кобиле, одакле непријатељ није показивао активност, према Власини и Црној Трави. Формиране су три колоне и марш је започео у 17 сати преко Бесне кобиле и Стрешера под веома неповољним условима због дубоког снега који је пао претходних дана.[10] Команда врањског подручја са ненаоружаним људством 4. маја је стигла у Црну Траву. VI јужноморавска бригада је остала на Власини у Гациној и Дојчиновској махали, да би се

тек наредног дана упутила за Црну Траву.[11]

Пре но што су ове јединице стигле у Црну Траву, V јужноморавска бригада, 3. маја, водила је борбу у Црној Трави са бугарским фашистичким јединицама.[12]

Пошто је сазнао да су партизанске јединице стигле на терен Црне Траве, непријатељ је ангажовао 45. и 54. пешадијски окупаторски пук за борбу против њих. Јединице бугарских пукова избиле су на Чемерник и Павлову грамаду. На Чемернику борбу је прихватила VI јужноморавска бригада, док је на Павловој грамади борбу водила Команда подручја у Врању. На Чемернику непријатељ је употребио и авијацију. У веома жестокој борби, непријатељске јединице су предвече побегле према Мачкатици, оставивши на положајима Чемерника тешко наоружање.[13]

После ове борбе непријатељу је било потребно прегруписавање снага с обзиром на то да су се партизанске јединице успешно извукле из планираних заокружења и уништења на јужном делу слободне територије Пчиња — Црна Трава. Тај предах од неколико дана веома успешно су искористили партизански штабови за организацију и формирање нових јединица од ненаоружаног људства. Тих дана у Црној Трави нашло се око 1300 ненаоружаних бораца. Ту је најпре било већ поменутих око 700 Пчињана који су из Трговишта одступали са партизанским јединицама, затим око 300 окупљених Црнотраваца и исто толико Бугара дошло је са територије Бугарске.[14] Све то људство требало је наоружати и организовати у партизанске јединице.

Овако велика концентрација бораца и избеглог становништва на терену Црне Траве наметнула је проблем исхране. Попаљена и попљачкана села нису била у могућности да обезбеде огромну потребу за храном. Непријатељ је осетио недостатак хране међу партизанима, те је и тај елеменат желео да искористи. Тако полицијски инспектор из Трна предлаже Министарству унутрашњих послова: „За успешну борбу против партизана и илегалаца згодно је поред осталог искористити недостатак исхране. Нужно је предузети такве мере да се храна не добавља са друге стране. Поред тога становништво око старе границе у селима Калне, Црне Траве и других иселити, а после тога уништити све пољопривредне производе који се могу користити као храна. Сва, пак, партизанска села у овој области неопходно је посести од већих војних јединица, како би се тиме онемогућило комуницирање између самих села".[15]

Долазак 8. маја III македонске бригаде и Косовског одреда још више је актуелизирао проблем хране. Стога Оперативни штаб, и поред тога што је ОК КПЈ Пирот преко својих организација извршио дотурање 2.000 кгр жита, наредио је V јужноморавској бригади да на терену Лужнице обезбеди око 2.000 килограма хлеба и да га дотури у предео Калне најкасније до 9. маја. Штаб V јужноморавске бригаде ангажовао је на овом задатку 2 своја батаљона као и команде места и уз разумевање становништва које је давало и последње залихе, успео да обезбеди око 2.500 кгр хлеба и тако донекле ублажи несташицу у храни.[16]

VI јужноморавска бригада после борбе на Чемернику, ујутро 7. маја кренула је за Добро Поље ради обезбеђивања аеродрома на који је требало да пристигне савезничка помоћ у оружју. Међутим, дани су пролазили, а од савезничке енглеске помоћи није било ништа. Тек 10. маја, на захтев чланова ЦК БРП (к) Бугарске, који су се налазили у Добром Пољу, а одржавали радио везу за Георги Димитровом у Москви, авиотранспортима бачено је оружје из Совјетског Савеза за бугарске партизане у селу Јабуковику. Због велике потребе оружја за бугарске партизане, као и због тежње бугарског руководства да се што веће количине оружја убаце у саму Бугарску, мало је остало од тог оружја за наоружање јужноморавских бораца.[17]

На Таламбасу, између Раковог Дола и Стрелца у Лужници, 10. маја од ненаоружаног људства са терена Врања, на основу наређења Главног штаба Србије, формирана је VII јужноморавска бригада. Осим ненаоружаног људства, о коме је и досад било речи, у свом саставу обухватала је и део бораца Команде подручја Врања. У почетку је имала 614 бораца да би само два дана касније, 12. маја, при формирању Косовске бригаде дала 92 борца овој бригади.[18]

У међувремену док се Оперативни штаб бавио обезбеђивањем хране, реорганизацијом јединица и формирањем нових бригада, непријатељ је успео да концентрише велику војну снагу на црнотравском терену. Десетог маја генерал Бојдев је издао заповест за напад. У заповести Бојдев захтева: „Да се све

старешине од најнижих до највиших упознају са циљевима офанзиве, ликвидација и најмање организоване групе партизана у рејону напада и да активност свих мора бити одважна, енергична и упорна, како би се показало противницима шта значи наметати бугарској армији гвоздени калпак, када она брани престиж својих власти и своју част".[19]

Док је новоформирана VII јужноморавска бригада логоровала на Црвенојабучкој чуки 10. и 11. маја, VI јужноморавска бригада водила је борбе најпре са слабијим извиђачким снагама Немаца и љотићеваца на Буковој глави, које лако успева да протера. Али непријатељ је већ наредног дана, 11. маја, по откривању положаја партизанских јединица, својим снагама избио у рејон Бистрице и Острозуба и уз снажну подршку артиљерије у 14 часова започео напад на положаје VI бригаде. Развила се веома жестока борба и трајала је до 21 час, када су борци бригаде одбили непријатеља. Међутим, већ наредног дана непријатељ је са појачаним снагама поново навалиивао на положаје бригаде уз обилно коришћење артиљерије. Стога је бригада у подне била принуђена да изврши повлачење са положаја Чобанца код Бистрице.[20]

Веома упорна борба непријатеља на Бистрици 11. маја против бораца VI јужноморавске бригаде указивала је Оперативном штабу на концентрацију непријатељских снага око слободне територије Црне Траве. Но, Оперативни штаб није имао тачних података о распореду и локацији непријатељских снага. Њему је познато да непријатеља има на терену Власине и Сурдулице, док је у ствари он извршио прегруписавање и приступио спровођењу друге наредбе Бојдева о уништењу партизанских снага на терену Црне Траве. У таквој нејасној ситуацији Оперативни штаб доноси одлуку и издаје наредбу јединицама за „наступни марш" са севера на југ. Одређене су три колоне и њихови правци марша. Но, баш у одређивању праваца марша недостатак података о непријатељу је дошао до изражаја. Наиме, на појединим одређеним правцима непријатељ је већ био извршио поседање и био у току, тако да је увек благовремено стизао на доминантне положаје и наметао борбу нашим јединицама у неповољним условима. Према овој заповести VI јужноморавска бригада, која је са Командом врањског подручја чинила прву колону, имала је задатак да правцем Златанци — Гацина Махала — Мали Стрешер — Бесна кобила избије на Бабину Пољану и Нови Глог и дејствује према ситуацији, III македонска и тек формирана Косовска бригада, које су чиниле другу колону, кретале би се правцем Дарковац — Миљевска планина са задатком напада на Босилеград и даље према Осоговским планинама. VII јужноморавска бригада, која је сама чинила трећу колону, имала је да наступа правцем Кална — Страшна Пољана — Уши — караула Рибарци где ће затворити пут Кустендил — Босилеград у време напада Македонаца и Косоваца на Босилеград. Време поласка је 12. мај уве-че с тим да јединице дотле избију на полазне тачке пута Трн — Клисура — Власина. Успешност наступног марша требало је да помогну јединице: V јужноморавска бригада, која је добила задатак да нападне Трн, као и Пиротски и Црнотравски одред, који су имали задатак да изврше демонстративне нападе на Власину и Клисуру. Њихове акције требало је да одврате пажњу непријатељу од оперативне групе јединица.[21]

Још на самом почетку марша VI јужноморавска бригада је приметила да непријатељ избија на Чемерник и Павлову грамаду, те да је њен планирани правац пут Трн — Власина, затворен. Стога она жури преко Доброг Поља и реке Власине да се домогне обронка црнотравске Плане, немајући никаквих података о непријатељу на том правцу. Међутим, и непријатељ је био у покрету према Плани. До сукоба јединица дошло је на Станикином крсту. Нешто раније партизанске страже Црнотравског одреда сукобиле су се са другом непријатељском колоном на Преслапу. Ове партизанске снаге непријатељ је брзо потиснуо тако се развила фронтална веома жестока борба са главним ударом на положаје VI бригаде која се налазила на гребену Станикин крст. Пратећи ток борбе, у којој је непријатељ користио артиљерију и минобацаче и испољавао знатну бројчану надмоћ уводећи у борбу увек свеже снаге, Оперативни штаб је у окршај убацио и III македонску бригаду. Међутим, чак ни ангажовање Косовске бригаде (формиране истог дана у Дарковцу) није битно променило стање. Борба, која је почела у 14 сати, све се више расплам-савала. Пред сам мрак непријатељу је стигло ново појачање и он, користећи се тиме, након потискивања са положа-

ја Црнотравског одреда и Косовске бригаде, у сам мрак врши јуриш на централном делу и приморава VI јужноморавску бригаду на одступање. Бригада се повукла на Трештену. Губици су у овој борби били знатни. Од Македонске и Косовске бригаде одвојен је по један батаљон. Осим тога, непријатељ је успео да пресече предвиђене правце кретања јединица у наступном маршу.[22]

Док се ово догађало на положајима VI бригаде, да видимо каква је била ситуација на положајима VII јужноморавске бригаде. Пре но што је у 13 сати добила заповест Оперативног штаба бригада је кренула према Кални. У близини Калне, на Тумби, ова јединица је обавештена од бугарских партизана да је непријатељ у току претходне ноћи посео положаје на Самару код Калне, као и да је село Јабуковик остало небрањено. Бригада је одмах послала први батаљон да брани Јабуковик. Око 10 сати дошло је до сукоба са непријатељем. Бугарски фашисти, уз подршку минобацачке и артиљеријске ватре, вршили су снажан притисак на борце батаљона, а око једанаест сати је употребљена и авијација. Бригада је била принуђена да у борбу убаци и остале батаљоне. Борци бригаде су успешно одолевали притиску бугарских снага све до 19 сати, када се осетило да им понестаје муниција. Јењавање ватре партизана искористили су бугарски фашистички војници и уз повећани притисак приближили су се њиховим положајима. У таквој ситуацији штаб бригаде наредио је повлачење са положаја према Таламбасу. Доласком бригаде на Таламбас одступило се од правца кретања бригаде по заповести Оперативног штаба. Стога је на Таламбасу одржан састанак штаба бригаде са члановима Оперативног штаба, као и састанак политичких комесара и одлучено да VII јужноморавска бригада не настави повратак на слободну територију Пчиње већ да се пребаци на бабички терен.[23]

У току 12. маја ни V јужноморавска бригада није могла да изврши наредбу Оперативног штаба. Она је била принуђена да прихвати борбу са непријатељским снагама на положајима у рејону Црног врха. После жестоке борбе штаб V бригаде је одлучио да се повуче према Таламбасу и даље према Бабичкој гори.[24]

На Таламбасу дошло је до спајања V и VII бригаде, одакле ће под заједничком командом наставити марш према Бабичком. Ноћу 12/13. маја извршен је покрет. Бригаде нису стигле да ноћу пређу демаркациону линију на којој су очекивали могућност сукоба са пограничним јединицама фашистичке Бугарске. И заиста, до сукоба са јединицама 50. пешадијског пука из Пирота и око Љубераће и са четницима ДМ дошло је у рејону Богдановца. И поред тога што је непријатељ користио и авијацију, јединице су уз губитке успеле да се пробију преко демаркационе линије. Веће губитке је имала VII бригада која је, осим погинулих и рањених, имала и 42 изгубљена борца. Наиме, они су били на обезбеђењу прелаза границе и били су отцепљени од своје јединице. По преласку демаркационе линије јединице су дошле на Суву планину.[25]

Партизанске јединице су практично дошле на терен који је био контролисан од четничких снага. Одмах по доласку партизана на Суву планину, четничке снаге почеле су концентрацију за напад. До сукоба са четницима, које је предводио командант Нишавског корпуса Душан Петровић, дошло је на Мазном риду. У борби су учествовали по један батаљон из јужноморавских бригада. Четничке снаге су у двочасовној борби разбијене, а имале су и знатне губитке у убијеним и заробљеним.[26]

Након разбијања четника, бригаде су кренуле према Бабичкој гори преко села Велики Крчимир. У 21 сат 14. маја у близни села, Омладински батаљон VII јужноморавске бригаде наишао је на заседу Заплањске четничке бригаде команданта Алексе Петковића. Четници су зачас били разбијени тако да је батаљон наставио покрет према Великом Крчимиру. У самом селу на логорованју је била II власотиначка четничка бригада. Необавештени о разбијеној заседи, четници су затечени потпуно раскомоћени, без икакве опрезности. Партизани су их зачас разбили, а помоћник политичког комесара VII јужноморавске бригаде Чедомир Ристић ухватио је сакривеног на тавану куће четничког команданта Љубомира Милошевића.[27]

После ове борбе бригаде су кренуле на Бабичку гору, где два дана борци одмарају после вишедневних борби. За време предаха суђено је заробљеним четницима. Љубомир Милошевић, Радомир Китановић и Воја из Личја су осуђени на смрт, док је тридесетак заробљених четника ослобођено.

Одморене јединице ноћу 17/18. маја напустиле су бабички терен и преко де-

маркационе линије вратиле се на Суву планину. Већ наредног дана V јужноморавска бригада у раним јутарњим часовима је морала да ступи у борбу са бугарским фашистичким снагама које су палиле село Црвену Јабуку. Борба се водила на Црном врху и Таламбасу. Иако су Бугари пружали жесток отпор, бригада је успела да протера паликуће и убице, који су и поред тога стигли да запале 50 кућа и убију 53 мештанина, међу којима 22 жене.[28]

Борбе на Црном врху и Таламбасу покренуле су бугарске фашисте да поново концентришу снаге према Власини и Црној Трави, како би онемогућили повратак партизанских јединица на слободну територију. Због тога 21. маја долази до сусретне борбе V и VII јужноморавске бригаде са окупаторском бугарском јединицом од око 800 војника на Корубама. Борба је започела у 10 сати и трајала је до 20 сати, када су се партизанске јединице повукле. У борби је погинио начелник штаба V бригаде Милош Диманић.[29]

То је била и последња борба V и VII јужноморавске бригаде на десној обали Јужне Мораве. Наредних дана прелазе на леву обалу.

Да се вратимо поново VI јужноморавској бригади која се кретала са главнином оперативних јединица. На Трештенској чуки Оперативни штаб, увиђајући да су сви предвиђени правци марша на југ затворени као и да се јединице налазе у блокади, одлучио је да се изврши пробој обруча долином реке Калне и даље преко Знеполя — бугарске територије, правцем Стрезимировац — Главановац — Босилеград изврши повратак на слободну територију Пчиње.

До првог сукоба, после преласка границе, дошло је на путу Стрезимировац—Трн по коме је крстарио II бугарски коњички пук. Борбу је прихватила и разбила коњички пук потиснувши га према Стрезимировцу III македонска бригада, која је била на челу колоне.

По отвореном прелазу један батаљон VI јужноморавске бригаде упао је у бугарско село Главановац. Запалио је општинску зграду и убио 17 бугарских полицајаца у самом месту. Ту су партизани нашли бугарску дневну штампу која је под насловима „Потпуно окружење партизана у Црној Трави", „Дошао је крај комунистичким бандитима" и сличним објављивала „уништење" партизанских јединица.

Док је тако писала бугарска фашистичка штампа и док су бугарске јединице настојале да униште партизане, дотле се активисти бугарског Отечественог фронта настојали да изађу у сусрет борцима за ослобођење. Тако је у Главановцу једна девојка гладним партизанима дала хлеб и сир, један сељак је дао коња за југословенског рањеног партизана, а у поподневним часовима, док су се партизанске јединице одмарале на планини Јелици, групе сељака су им донеле храну, нудећи се за водиче.[30]

Након дводневног боравка на територији Бугарске, партизанске јединице су 15. маја избиле на домак слободне територије код Босилеграда. Тиме је завршено извлачење јединица из блокаде са терена Црне Траве, а непријатељ је принуђен да окреће своје јединице према Знеполу, чиме се удаљио од мањих партизанских јединица које су у разним одвајањима од главнине имале могућности да се на терену Црне Траве окупе, одморе, реорганизују и касније врате на терен Пчиње.

Међутим, борба главнине оперативних јединица против непријатеља није престала. Бугарски II коњички пук дао се у потеру за јединицама и 16. маја VI јужноморавска бригада води борбу с њим од 9 до 20 сати. Бригада је успела да одбаци коњички пук према Босилеграду. Међутим, ова борба била је сигнал за све бугарске јединице распоређене на слободној територији да су се партизани вратили. Стога већ наредног дана, 17. маја, VI јужноморавска бригада је била принуђена да води борбу са непријатељским јединицама код села Сурлице. Борба је била веома оштра и трајала је од 12 до 19 часова. Политички комесар II батаљона VI јужноморавске бригаде у хроници бригаде о овој борби пише: „У то време Осма бригада већ се налазила изложена јакој ватри. Међутим, за Бригаду било је велико изненађење када јој се у непосредној близини на десном крилу појавила бугарска војска. Наступали су трагични тренуци за Осму бригаду. Са бајонетима на пушкама Бугари су, отварајући ватру с бока, кренули на јуриш. Батаљони Осме бригаде почели су се повлачити. Они су били пресечени снагама бугарске фашистичке војске која је јуришала. Батаљони и чете Осме бригаде напустили су своје положаје и кроз шуму повлачили су се у разне правце, сналазећи се ко како

уме, тежећи да избегну катастрофалне губитке."[31] Баш у овој борби настало је осипање јединице. У дневнику рањеног, ранијег политичког комесара Бригаде сада на функцији команданта, јер је Бригада остала без команданта 12. маја, стоји записано. „Око 60 бораца одваја се од јединице због слабе везе". Ово се може односити на чету Љубише Петковића који је у току борбе добио задатак да се пробије кроз непријатељске редове и изврши напад на непријатеља с леђа из правца Бабине Пољане, али и не мора бити тако. Цитирани опис повлачења Јордана Петковића и дневник Вујовића указују да су ти борци одвојени од јединице баш у неорганизованом повлачењу. Једном започето осипање бригаде, која је издржала толике жестоке борбе са непријатељским јединицама, није се на томе зауставило. тих дана, након повратка на слободну територију, командант Владимир Вујовић је записао: „Услед напорног марша, непрекидних борби, глади и изнемоглости остало људство бежи кући не видевши излаза из ситуације јер непријатељ непрекидно навађује да уништи нашу снагу".[32] Наредна два дана осипање се наставља. Бригада 19. маја броји 170 бораца а већ наредног дана 160.[33] Ако је у Сурлици имала 300 бораца, а око 50 је сама оставила на терену Пчиње пре поласка на контраофанзивни марш кроз источну Македонију до Грчке и назад, из Бригаде се значи тих дана, 17. до 20. маја, осуло око стотину бораца.

Сасвим би погрешно било из овог изводити закључак да су се ови борци пасивизирали. Од остављених педесет бораца Бригада је формирала II врањски одред под командом Љубомира Трајковића.[34] На основу одлуке ОК КПЈ Врање од 20 маја, крајем маја формиран је батаљон под командом Драгољуба Станковића Нишавца[35], а 8. јуна у Црној Реци формиран је I пчињски батаљон од 120 бораца под командом Стамена Вучковића.[36] И док је VI јужноморавска бригада заједно са III македонском и Косовском бригадом пошла на контраофанзивни марш кроз источну Македонију и Грчку, где ће у свакодневним борбама постићи огромне резултате не само у уништавању непријатељске живе силе но и у подстрекавању устанка у источној Македонији, дотле ће ове јединице на терену слободне територије наносити непријатељу ударце.

VI јужноморавска бригада (већ преименована у VIII српску бригаду) задржаће се на офанзивном маршу кроз Македонију скоро месец дана. Половином јуна Бригада у саставу оперативне групе се враћа на терен Пчиње, где ће у оквиру офанзиве водити још две значајне борбе. Наиме, 15. јуна дошло је до борбе на Чупином брду са бугарским Првим армијским пуком. Борба је започела у 6 сати јуришем првог батаљона Јужноморавца. Непријатељ је био потпуно разбијен, оставивши 130 мртвих на бојишту. Осим тога Бригада је заробила 22 војника и огроман ратни плен.[37]

Последњу битку у оквиру пролећне, или „мајске" офанзиве, Бригада ће водити 19. јуна на Петровој гори. Заједно са другим јединицама из оперативне групе, Бригада је поставила заседу окупаторском 52. пешадијском пуку. Око 9 сати бугарски пук је ушао у заседу. На њега је отворена ураганска митраљеска ватра да би одмах уследио јуриш. За кратко време убијено је око 140 војника заједно са командантом Димитром Поповим. Други су почели да дижу руке и да се предају. Заробљено је 108 војника и официра. Остали су у паничном бекству напустили бојиште.[38]

То је био доста неславан крај непријатељске офанзиве на слободну територију Пчиња — Црна Трава. После тога непријатељске јединице повлаче се са терена слободне територије, које су биле привремено поселе, у своје гарнизоне где су се осећале безбедније.

Да на крају споменемо и бугарско виђење резултата офанзиве на слободну територију Козјак—Пчиња—Црна Трава. По распису генерала Бојдева команданта V бугарске армије, упућеном скопском обласном директору полиције у Скопљу Асену Богданову и његовом помоћнику у Врању, „велика акција против партизана на терену Куманово, Крива Паланка, Трн, Пирот, Врање је завршена". Он сматра да је дошло до „потпуног растројства организоване снаге партизана, уништења једног великог дела и обнављања ауторитета власти и војске". Али у другом делу акта командант признаје да су партизанске јединице упркос „очигледног и катастрофалног неуспеха, успеле да се растуре у мале групице". Знајући да на терену постоје још снаге покрета, а увиђајући немоћ војске да их уништи, Бојдев тражи да се поред „великих војних група", које су остављене на те-

рену одреде полицијски одреди „по могућству у што већем броју“ који ће извршити претрес слободне територије.[39]

Вероватно због оваквог захтева, Министарство бугарске владе, 14. јуна донело је одлуку да се одлука бр. 30 од 28. априла стави ван снаге (значи одлука о престанку офанзиве), а да даљу борбу са „илегалцима“ преузме на себе Министарство унутрашњих послова. На основу ове одлуке владе, Министарство рата 19. јуна издаје распис којим начелник штаба Трифунов обавештава Министарство унутрашњих послова, начелника државне жандармерије и директора полиције да ће по одлуци Министарства владе због „смањених акција илегалних партизанских група у земљи“ даљу борбу против НОБ-а водити углавном жандармерија.[40] По наредби Министарства унутрашњих послова од 21. јуна, стални сарадници жандармерије била би тајна и униформисана полиција, док је сарадња војске предвиђена „само кад за то прилике и потребе захтевају“.[41]

Интересантно је мишљење Асена Богданова, директора обласне полиције у Скопљу. Он свом претпостављеном у Софији, највероватније крајем јуна, каже да подаци штаба војске од 19. јуна „не одговарају стварном стању“. Он тврди да партизанске групе и њихове акције нису смањене већ повећане, да су партизанске формације војне формације, те стога полиција и жандармерија нису у стању да се с њима обрачунају Богданов, говорећи о стању на терену, каже: „У овом тренутку терен источно од друма Куманово — Крива Паланка је без било какве власти, војне полицијске и административне. Партизани су потпуни господари у наведеном рејону“.[42] Даље истиче да су у многим сукобима са партизанима бугарске јединице у ратном саставу биле разбијене са знатним губицима у људству и материјалу. Он сматра да се партизани организују и да ће ускоро ступити у координационе акције са „партизанима из Србије“ (вероватно мисли на Јабланички терен), те напасти Врање, Бујановац, Прешево „а можда и Куманово“. Оспоравајући наводе Министарства војске и упозоравајући на опасности по Бугарско Царство, он каже: „Ја се усуђујем да тврдим да је опасност од стране партизанских група, које дејствују у северном делу области доста велика, и ако се не буду предузеле брже и строге мере, њихов ће се број неизоставно увећати а терен којим владају раширити“.[43]

Каснији догађаји су његову оцену потврдили.

Напомене:

1. Врањски гласник, II, Врање 1966, стр. 105—110.

2. Врањски гласник, XII—XIII, Врање 1979, стр. 234—246.

3. Архив Војноисторијског института (АВИИ) к. 234. ф. 20. док. 1.; Живојин Николић Брка, Југоисточна Србија у народноослободилачком рату и револуцији 1941—45, Београд 1979, стр. 496—7.

4. Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа (Зборник), том VII, књ. 3, док. 129.

5. Дневници Владимира Вујовића и Јована Манасијевића; Михајло Апостолски, Пролећна офанзива 1944. у Македонији, Београд 1946. стр. 14.

6. Зборник, том. VII, књ. 3, док. 61,; Дневник Јована Манасијевића; М. Апостолски, наведеню дело, стр. 17.

7. Врањски гласник, II, стр. 114.; Живојин Николић Брка, нав. дело стр. 498—499.

8. Стојадин Стошић, Јордан Петковић, Развитак НОП-а у Врању и околини и Хроника VIII српске ударне бригаде, (даље Јордан Петковић), Врање, 1968, стр. 92.

9. Зборник, том VII, књ. 3, док. 61.

10. Дневник Јована Манасијевића.

11. Јордан Петковић, нав. дело, стр. 92.

12. Исто, стр. 92.

13. Зборник, том VII, књ. 3, док. 61.; Дневник Владимира Вујовића.

14. М. Апостолски, Пролећна офанзива, II издање, стр. 35—37.

15. Мост, бр. 25, Ниш 1975.

16. Живојин Николић, нав. дело, стр. 500

17. Исто.

18. Архив ВИИ, к. 1054. ф. 1, док. 1.; Ђура Златковић Милић, Зла времена, Бабушница 1967, стр. 372.

19. Живојин Николић, нав. дело, стр. 501.

20. Дневник Владимира Вујовића.

21. Зборник, том. VII, књ. 3. док. 53. Опширније види Живојин Николић, нав. дело стр. 502—503.

22. Дневник Јаворине Савке Саше; Дневник Владимира Вујовића.

23. Архив ВИИ, к. 1054. ф. 5. док. 1 (Операцијски дневник бригаде).

24. Живојин Николић Брка, нав. дело, стр. 510.

25. Операцијски дневник бригаде.

26. Исто.

27. Живојин Николић, нав. дело стр. 510.

28. Операцијски дневник бригаде.

29. Исто.

30. Јордан Петковић, нав. дело, стр. 94—95.

31. Дневници Владимира Вујовића и Јована Манасијевића.

32. Дневник Владимира Вујовића.

33. Исто.

34. Миодраг Митровић, Хронологија радничког покрета и социјалистичке револуције врањског краја, Врање 1981, стр. 263.
35. Исто, стр. 264. и 266.
36. Исто, 266.
37. Зборник, том. VII, кн. 3, док. 89.; Дневник Владимира Вујовића.
38. Исто.
39. Зборник, том. VII, кн. 3, док. 135.
40. Исто, док. 147.
41. Исто, док. 148.
42. Исто, док. 141.
43. Исто.

Miodrag Mitrović

LES BRIGADES DE JUŽNA MORAVA DANS L'OFFENSIVE DE PRINTEMPS EN 1944

Comme les unités de partisans, par leur formation et activité exerçaient une influence considérable sur le peuple, l'occupant bulgare et allemand, aidé par les traitre du pays, entreprenait toutes les mesures militaires, sans être gêné d'effectuer tous les aspects du terreur, pour anéantir de la sorte des forces de l'armée de libération nationale de Yougoslavie. C'est ce qui s'est passé sur la rive droite de la Južna Morava au printemps de 1944 où, après de longs préparatifs et avec de grandes forces, l'occupant a attaqué des détachements de partisans. Après des luttes acharnées, des brigades de Južna Morava de l'armée de libération nationale ont résisté à toutes les attaques des forces ennemies bien plus nombreuses, sortant de ces luttes renforcés en nombre et réputation dont elles jouissaient dans le peuple. C'est ainsi que l'offensive ennemie a eu un effet tout a fait contraire à celui auquel l'occupant s'attendait.

940.53/.54 (497.11)

Хранислав А. Ракић

Зверства бугарских фашиста на окупираној територији у врањском и лесковачком крају 1944. године

Бугарски фашистички окупатор, на територији коју је анектирао једностраним актом своје владе 1941. године, покушавао је да заведе окупациони систем, немилосрдно рушећи све што је национално српско и што може да подсећа ове људе да су Срби. Забранили су ношење српских знамења, уништавали су српске књиге и историјске споменике, мењали људима имена и презимена, довели фашистичке учитеље и свештенике не би ли тиме успели да денационализују српски живаљ. О свему овоме писали су др Димитрије Кулић у делу **Бугарска окупација 1941—1944;** Радомир Костадиновић у својој књизи **Црна Трава и Црнотравци** и многи други. Ми ћемо се овом приликом задржати на зверствима која је бугарски окупатор учинио на анектираном подручју лесковачког и врањског краја 1944. године, користећи литературу и изворе који третирају ову проблематику. О терору и злочинима Немаца и четника Д. М., балиста и других биће речи на другом месту.

Бугарска офанзива крајем 1943. године и почетком 1944. године, и поред све жестине, није могла да заустави развој народноослободилачког покрета у врањском и лесковачком крају. Напротив, НОП добија у масовности и ширини и изводи акције све ширих размера.

Приликом продора на слободну територију, бугарске фашистичке снаге нису штеделе ни децу, жене и старце. Убијали су људе за које су сазнали или претпостављали да помажу народноослободилачки покрет.

После продора на слободну територију, бугарске фашистичке снаге су 2. јануара 1944. године у Радовници стрељале 12 грађана. Али, док су бугарски фашисти одводили људе у интернацију, Врањски батаљон Другог јужноморавског НОП одреда и Косовски батаљон, са једном четом Лужничког батаљона, прихватили су борбу са три пута јачим непријатељским снагама код села Првонека, на Српској Чуки. Борба се водила седам и по часова и то на фронту ширине читавих 15 километара. Партизанске снаге, иако засипане минобацачима и другим ватреним оружјем, пред мрак су успеле да разбију и натерају непријатеља у бекство.

Бугарски фашисти, сутрадан после борбе на Српској Чуки, тј. 3. јануара 1944. године, у повлачењу врше одмазду због претрпљеног пораза. У селу Богошеву стрељају пет грађана.[1]

У децембарско-јануарској офанзиви бугарски фашисти су одводили људе у Бугарску на принудан рад. Због тога су се многи склањали и одлазили у Народноослободилачку војску. Оне, пак, које су затекли код куће, стрељали су на лицу места. Тако су, на пример, у селу Средњи Дел, уз злостављање, убили Влајка Митића, Стојана Симоновића, Стојана Стојановића и Стојадина Антића, коме су најпре одсекли језик а затим заклали.

У великој акцији чији је циљ био да покупе све мушко становништво од 18 до 55 година старости, бугарске јединице Педесет другог пешадијског пука из Врања пратили су контрачетници предвођени издајником Властом Митићем из Прешева. Из села Станчева ухватили су 27, из Старца 3 а из Себрата 12 мушкараца и све повезане повели према селу Узову. На заравни код села Узова заробљеницима је командовано да легну а затим је отпочео масакр клањем. Овом приликом заклана су 42 човека и то из села Спанчевца: Александар Костић, Борђе и Тројан Стојковић, Стојадин Ивановић, Мирко и Стојадин Момчиловић, Александар Ми-

тровић, Благоје Алексић, Влада Борђевић, Добри Станојковић, Тројан Тасић, Душан Трајковић, Спира и Станојко Стоиљковић, Стојмен Петрушијевић, Војислав Тасић, Војислав Станојковић, Стојмен Стојановић, Стојан и Владимир Стајић, Стојадин Илић, Трајко Вучковић, Влада Митровић и Аритон Арсић; из села Себрата: Јордан, Раде и Светозар Дејковић, Радисав и Љуба Стајић, Александар Николић. Стеван Сотировић, Станко Алексић, Јордан Бојковић, Станко Борђевић, Јован Михајловић и Стојан Станисављевић; из села Претине: Љубомир Митић, Величко Николић, Стојан Симоновић и Вељан Трајковић.[2]

Бугарске фашистичке јединице, прикупљајући мушко становништво и одводећи га у интернацију, имале су веће успехе у равничарским селима и у местима где су били смештени њихови гарнизони. Тако са рејона Куманово — Крива Паланка и Прешево интернирано је десет и по хиљада људи, са рејона Врања око 3.500, Бујановца око 1.000, Владичиног Хана и Предејана око 2.100, Сурдулице око 1.000, Пчиње око 2.000 до 3.000 житеља итд.[3]

Бугарска војска продрла је у село Браљевац 6. и 7. јануара и убила Недељка Тасића и Драгутина Симоновића. 8. јануара јединице бугарске војске и полиције, упадајући у села, убиле су: Стојана Стефановића из Клиновца и Андрију Петровића из Мањака, (овог другог мотком). Истог дана бугарска полиција упала јеу село Брњаре код Кленика, повела са собом Митy Величковића, Митра Антића, Ристу Стојковића и у селу Дрежници их убила.[4]

Да би заплашили народ и одвратили га од партизана, бугарски фашисти вршили су зверства свакодневно. 16. јануара убили су у селу Кржинце Станка Митића а у току јануара жаре и пале у Средњем Долу где убијају: Влајка Митића, Стојана Симоновића, Стојана Стојановића и Стојадина Антића. У Буљесовцу убијају Станка Стевановића, а у Клашинцу Влајка Младеновића, кога су тукли кундацима и убадали ножем. У Јастрепцу убили су Манасија Ристића, у селу Петки Василија Крстића, у Сејанцу Александра Недељковића, Јабланици Станка Марковића, у Лукавцу Димка Стошића, Станка Николића и Недељка Трајковића, у Кленики Аритона Величковића, Анту Стошића, Алију и Јемшу Заћировића, у Старцу: Васка Митровића, Аритона Митровића и Срећа Поповића.

У Богошевцу фашистичка војска из састава 52. пешадијског пука упала је у кућу а потом ножевима сасекла Крсту Станковића, а из села Брежнице повела а затим убила Благоја Алексића; у селу Свињишту Бугари су убили Стојана Митића, у селу Кршевици Младена Дејановића, а у селу Дрежници Јована Ристића и Драгутина Симоновића.

Поред зверстава која је чинио, окупатор је организовао и контрачете сакупљене од Срба и Албанаца који су попут својих господара вршили масакре над српским живљем. На Старачкој кули контрачетници су 30. јануара заклали 4 лица из села Претине: Љубомира Митића, Величка Николића, Станоја Симоновића и Велька Трајковића.[5]

Бугарска фашистичка полиција, вршећи одмазду над мирним становништвом Биљаче, због напада партизана на полицијско упориште, извршила је масакр у селу 7. фебруара. Том приликом заклани су: Стојан Крстић, Денко Стојковић, Борђе Стоиљковић, Вацић Стефановић и Јован Борђевић а стрељан је Крста Пешић. Сутрадан, бугарска полиција је у врањском затвору убила Петра Симоновића из Тибужда.[6]

Бугарска полиција и контрачета из Прешева изненада су блокирале село Рајинце и сакупили све мушкарце од 16 до 80 година старости, 11. фебруара 1944. године. Из кућа у којима није било мушкараца, дотерали су жене. Тражили су скривено оружје. Док су једни вршили претрес по кућама, други су сакупљали сељаке и тукли их да би их натерали да донесу скривено оружје. Од тога су двојица умрла на лицу места, а једна жена се пред свима породила.[7]

Шеф агената бугарске обласне полиције у Врању Костадин Балкански, у пратњи полиције, ухапсио је у Врањској Бањи Гину Борђевић и Цвету Борђевић. Балкански их је спровео у полицијски затвор у Врању и над њима применио цео систем мучења. Чупали су им косу и стављали их да леже у хладној води. Цвета је потом убијена на путу према селу Прибоју.[8]

Бугарски полицајци са контрачетницима упали су у село Корбевац и ухватили Стоилка Станића, Крсту Анастасијевића и Петра Ристића и повели их са собом. У Корбевачкој реци убили су Крсту и Петра, док су 65-годишњег Стоилка натерали да њих 40 пренесе преко реке уз обећање да га неће уби-

ти. Међутим, кад је то учинио, бугарски фашисти су га почели бости ножевима док није издахнуо. Истога дана, бугарски полицајци стационирани у Кривој Фељи упали су у село Црни Врх, опљачкали га и убили Марка Илића и Станка Каранфиловића, који су им се одупирали,[9] а сутрадан бугарска полиција ухапсила је Љубомира Митића из Павловца, кога је немилосрдно мучила. Није могао да издржи сва та мучења од стране бугарске полиције: умро је у затвору.[10]

У изненадним упадима у села, бугарски фашисти су увек налазили жртве. Дванаестог марта 1944. године упали су у село Владовце и убили Стојана Величковића, а сутрадан у селу Горњи Вртогош, бугарски полицајци убили су Данила Недељковића, Александра Стојковића, Сенту Станковића и Стану Цветковић, а сељацима наредили да их не сахрањују одмах.[11]

У селу Русце бугарски фашисти су неколико пута упадали и убили 21. марта Петруна Милосављевића и Таска Стевановића, 25. марта Милана Китановића, 28. марта Драгомира Стошића, Алексу и Јосима Јаћимовића и заклали Милену Тасић. 27. марта у селу Ристовац Бугари су убили Стаменка Нешића. Бугарска војска бежећи после борбе са партизанима код Криве Феје, убила је у марту три цивилна лица из Клисурице и то: Бранка Михајловића, Роску Пешић и Јелицу Стојковић. Бугарска полиција из Врања и контрачетници, у пратњи полицијских агената, ухапсили су Димитрија Михајловића из Врањске Бање под изговором да га спроводе у Врање ради ислеђења. Убили су га на путу према Врању. Бугарске јединице среске полиције из Владичиног Хана, ухватиле су на њиви за време орања Владимира Стошића и убиле га.[12]

Бугарска полиција 1. априла убила је на зверски начин Милорада Јовановића Калину, активисту из Масурице, ухвативши га на партијском задатку у Новом Селу.[13] 8. априла убијена је Љубица Спасић из Новог Села.

Веће снаге фашистичке бугарске војске и полиције са контрачетницима извршиле су страховите злочине у Русцу, убијајући и децу млађу од године дана. Злочинци, упавши у кућу Стане Крстић, убили су њу, мајку над колевком док је штитила кћер Олгицу, коју су такође убили, а 11-годишњег Љубомира усмртили су у бекству са три куршума. Разбеснели фашисти пуцали су у сваког живот не водећи рачуна о годинама а још мање о кривцима. Тако су погубили петогодишњу Ружицу Китановић а осим ње из ове фамилије убили су: Назу, Тодору, Милену, Милицу, Милана и Санду, затим Десанку Алексић, Јована Борђевића, Петруша и Вељу Милосављевића и најзад бајонетима изболи и усмртили седамдесетогодишњака Лазара Стевановића и његову жену Таску.[14]

Под командом потпоручника Александра Апостолова, команданта граничне јединице, са штабом у Владичином Хану, зверски су убијени Љубиша и његова сестра Драгица Михајловић, Добринка Илић, Добринка Павловић и Драгољуб Јелић из Владичиног Хана. Бугари су ове људе извели из куће, одвели у Калиманску реку, где су их изболи ножевима и масакрирали. Све је то учињено као одмазда за сексуалне проблеме неурачунљивог сина потпоручника Апостолова. Злочин у присуству тог младића извршили су Апостолов, Мутавџијев, коњички капетан, Поп Данев Никола, коњички поручник, Мачарски Борис, главни кмет, Владимир Ристов, подофицир, и Александар Чемерски.[15]

Фашистичка бугарска војска упала је у село Кочуру и убила неколико целих породица. То се догодило 25. априла 1944. године. Тако су фашисти истерали из куће све чланове породице Величковић, и поубијали их, укључујући и бабу и унука Светозара, једногодишњу бебу, које је погодио митраљески рафал. Куће породице Величковић и Донић су спаљене. Чланови породице Стојменовић су поубијани у кући а потом је кућа спаљена да би левеши изгорели. Тога дана су фашисти у селу убили: Светозара Величковића, Стану, Стојанку, Стојну, Цвету Величковић, Стојмена, Стојана и снаху Драгињу Донић и Суту са децом Божом, Мирсом, Станчетом и Стојанчетом. Осим ових породица, истога дана у Кочури су убили Стојмена Златановића, његову супругу Стојанку и Тому Павловића, а сутрадан су зашли у село Луково и као одмазду због претрпљеног пораза претходног дана у борбама са партизанима команде врањског подручја, стрељали су жене и старце: Арсу и Владимира Вељковића, Султану Златановић, Крстану Стаменковић, Радисава и Трајка Тасића. На месту зв. Нерадовачке ливаде, бугарска полиција и војска стрељали су 9 лица из села Павловца и то: Алексу, Велимира, Јанчу, Јаћима, Све-

тислава и Стојадина Стојановића, Серафима и Стојана Стоиљковића и Николу Недељковића, који је радио код Стојановића. Осим тога, Бугари су запалили 13 кућа и објекте поред железничке пруге како би је заштитили од партизанских акција[16].

Бугарски фашисти су на црнотравском подручју у марту и априлу извршили многобројне злочине над голорушким народом. Поред пребијања, убијања и спаљивања живих људи, бугарски фашисти су примењивали све методе за уништење народа.

Припадници бугарске фашистичке војске, полиције и државне управе имали су неограничена овлашћења да кољу, убијају и пале куће. Бугарски окупатор сејао је смрт где год је стигао. Све је код њих ишло по кратком поступку. Убијали су људе не само у логорима него и на сваком месту где би им се прохтело, убијали их појединачно или у већим групама. Многа зверства извршили су јавно да би народ заплашили. Вршили су их у свако доба, дању и ноћу. Страшно је било пролеће 1944. године у црнотравском крају. Више стотина људи је убијено. Све злочине нико није могао да забележи и запамти. Шта је било са светом у Рупској реци и шуми? Безимених жртава је било много.

Црнотравски хроничар Радомир Костадиновић записао је о зверствима које су фашисти вршили на црнотравском терену: „21. марта 1944. године бугарска фашистичка војска која је била дошла правцима Мачкатица—Лебед—Млачиште—Баинци — Павличине, затим из Црвеног Брега потом правцем Предејане—Милијине Ливаде, Стојмирови и Своће—Острозуб, крстарила је око Беле Воде и Чемерника. Ову војску пратила је бугарска авијација.

Један од авиона у бришућем лету бацио је црвену ракету недалеко од села Павличине. Највероватније да је авијација открила збег. У тај мах бугарска фашистичка војска, која је била дошла из правца Мачкатице, уз помоћ јединица из Предејана и Црвеног Брега, у развијеном стрељачком строју кренула је ка Баинским и Павличинским шумама. У Бајинској и Жиљанској реци фашисти су најпре открили збег од 7 скоро промрзлих људи из Баинца међу којима 3 сина Јанковића Дејана. Сву седморицу на лицу места су стрељали.

Мало ниже од ових, бугароки фашисти наишли су на збег од преко 20 људи из Баинца и Млачишта. Грозном смрћу су и њих уморили. Један из овог збега, који се био попео између ракље и букве, од стравичног призора је издахнуо.

После ових масовних и појединачних убистава бугарска фашистичка војска наставила је претраживање шума ка селу Павличине. На путу за ово село фашисти су убили жену Стану и мужа јој Стојанчу Миленковића — Крстића оставивши у кући петоро сирочади и новорођенче које је без неге и хране брзо умрло. У једној Павличанској шумици фашисти убијају и два партизана, а то су Добривоје Крстић и Живојин Димитријевић. Потом су блокирали све шуме ка овом селу. У збегу и насељу нашли су око 76 сељака из села Павличине (8), Пажара, Млачишта (око 30) и Баинаца.

Ових 76 људи и неколико других избеглица фашисти су гонили и батинали кроз шуму и извели их на пространу ливаду, мочварну, више села Павличина (Шеварка). Све које су пронашли у збегу у шуми фашисти су натерали да загазе у ову мочварну ливаду. Људи су се заглибили у мочварно тле. Четворочасовна мучења на овој бари вршили су бугарски фашисти. Пред постројеним сељацима, чије су ноге до колена биле у мочвари, фашисти су одлучили да једног од мештана живог одеру. То су и учинили. Наредили су ухваћеним сељацима да сви 76 легну у баруштину. Следила је потом наредба да заузму клечећи став са рукама спојеним позади главе. У том положају су им најпре митраљеским рафалима пресекли ноге, а потом су сваког понаособ боли бајонетима. Ридањима, јауцима и запомагању у мочварној шеварки није било краја. Спомињали су деца мајке, мајке своје синове, очеви своју децу . . . лелеку није било краја. Чуло се на све стране 76 смртних ропаца.

И звери из Бугарске, оставише на губилишту 76 унакажених масакрираних жртава и кренуше даље да сеју смрт у осталим рупским селима и збеговима.

Када су након неколико дана преживели мештани обишли ово губилиште, налазили су људе који су још били у агонији. Двадесетогодишњој Косовки, девојци из Баинца, куршум је прошао крај срца. Два дана је живела. Нашли су траг њеног пузања. Прешла је била пут од преко 100 метара. Извукла се из баре „шеварка" и кренула

пут мајке, не стигавши да јој остави последњу поруку."

Јефтимија Дикића фашисти су искасапили на комаде. Вероватно се овај Баинчанин храбро држао и неустрашиво у смрт отишао. Девојкама су секли дојке. Душану Тричковићу су секли лице.

Млачиште, Пажар, Баинце и Павличине, фашисти су најпре опљачкали а потом потпуно разорили.

„Шеварка" и село око ње остали су споменици најстрашније људске трагедије.[17]

Бугарски фашисти рат су претворили у лов на људе, па су се међусобно и такмичили ко ће смислити и извршити страшнији злочин.

У бродским махалама су бугарски фашисти 22. марта ухватили 15 мушкараца, затворили их у подрум и шталу. То се догодило по највећем мразу. Ту су провели ноћ. Сутрадан, њих 15 и друге похватане, тукли су до бесвести, потом их везали и повели према Предејану. Ту се одисеја ове групе људи није завршила па су их отерали у Врање да обаве тешке физичке послове а после неколико дана су их вратили у Предејане. Ту су им наредили да сами себи ископају раку. Ноћу између 28. и 29. марта бугарски фашисти су своју убилачку страст незаситих манијака задовољили секући им уши, нос и мучили на све могуће начине. Доводили су једног по једног, забадали му нож у леђа, ударали и тако онесвешћеног бацали у раку на гомилу лешева. Између осталих, ту су погинули: Братислав Миленковић, Димитрије Стаменковић, Стеван Миленковић, Владимир Милошевић, Стеван Митровић, Сима Лепојевић, Јеврем Јовановић, Александар Станковић, Тихомир Аранђеловић, Милентије Миладиновић, Божил Величковић, Душан Страхињић, Србољуб Филиповић, Тома Јовановић и Стојанча Бошковић.[18]

Истог дана, 22. марта, у близини махале Црвенковце, бугарски фашисти су открили склониште у које су се склонили дечаци — пионири и то: Томислав Стојановић, Драгомир Младеновић из Самчековца, Миодраг Јанковић и Бора Богојевић из Црвенковца и Душан Синадиновић. Сви ови дечаци су имали између 10 и 14 година. Пошто су их босе и изнемогле претукли, отерали су их у махалу Дејићево одатле су пустили Душана Синадиновића а осталу четворицу су мучили, тукли а затим отерали у Предејане, где су их поново мучили и на крају стрељали.

Кад су се у махали Ливаће, село Дарковце, појавили фашисти, Мика Станковић је хранио стоку у штали, а његова ћерка Верица била је у кући. Пошто је Мика нахранио стоку, пошао је у кућу. У том тренутку је бугарски фашиста опалио и Мику ранио у обе ноге, а затим кроз кућна врата и његову ћерку Верицу у кук. Мика је остао инвалид и могао се кретати само помоћу штака а Верица је после неколико месеци умрла од задобијених рана. У то време бугарска фашистичка војска запалила је село Тодоровце и том приликом бугарски злочинци су убили Дејана Станковића испред његове куће. Цветка Љубића су убили секиром и сасекли на комаде док су Јосу Јовића и његовог брата Јованчу отерали на гробље и тамо стрељали. Јоса је био глувонем али то бугарским зликовцима није сметало да га усмрте.

У Степановској махали налазило се склониште за рањенике у коме се налазило седам рањених бораца. Са њима је био и Симеон Радисављевић, који је чувао рањенике. У једном тренутку изашао је из склоништа и бугарски фашисти су га ухватили, мучили и свирепо са њиме поступали. Јуначки је погинуо не издавши рањенике.

Бугарска фашистичка војска је претраживала и шуме. Колоне су крстариле шумама. Бугарски фашисти у тој хајци на људе наилазили су на збегове уплашених људи. Са пронађеним људима дивљачки су поступали. У склоништу су пронашли четири брата Младеновића: Јованчу, Илију, Града и Софронију. Сву четворицу су стрељали а са њима и два рањена партизана Драгишу Стојановића и Дејана Јевремовића, које су масакрирали.[19]

У збегу крај махале Милина, бугарски фашисти су ухватили младића Ристу Вељковића и браћу Данила, Стевана и Љубомира. Све су их стрељали.

Бугарски фашисти спалили су село Златанци. У штале Вуче Рајића и Митке Димитријевића натерали су стоку па штале запалили. Истога дана, убили су одборника Зарија Војиновића. Сељачком мотиком, пред постројеним батаљоном, усмрћен је Гаврило Станојевић а остали су тучени до бесвести, међу њима и стари Мика Будић. Стрељан је Тренча Игњатовић а Стојанча Лепојевић је убијен са 32 убода бајонетима. Стрељани су и Видоје Радојевић и Стојан Милосављевић. У селу

Дарковцу бугарски фашисти су масакрирали 12 омладинаца а затим су ухватили и стрељали још пет људи. Шеснаестогодишњу девојчицу Манасију Милојевић нашли су крај стада и распорили је бајонетом. У једном склоништу пронашли су Чедомира Миличића, Милана Ранђеловића и Добривоја Сибиновића. После мучења стрељали су их.

У селу Мрковци, недалеко од села Млачишта, бугарски фашисти су ухватили Марију и ћерку Агнију. Увели су их у кућу, донели неколико нарамака сламе и запалили кућу у којој су мајка и ћерка изгореле. Кад су се фашисти повукли, комшије су их извадили угљенисане.

Бугарска фашистичка полиција у току априла 1944. године ухватила је Бранислава Стојановића и његовог оца Косту из Градске, одвели их у Калну и подвргли страховитом мучењу. Косту су пустили али је од задобијених повреда убрзо умро. Братиславу су наредили да скочи кроз прозор и бежи. Он је то учинио али су бугарски фашисти пуцали и убили га.

У мартовској офанзиви на црнотравском подручју погинуло је преко 200 људи. Супротстављајући се бугарским фашистима, многе жене су погинуле као јунаци. Милевка Синадиновић је погинула водећи борбу са бугарским фашистима прса у прса. Стајала је голорука пред упереним бајонетима али се као тигрица бацила на фашистичког војника, отела му пушку и зарила му бајонет у грло. Војник је пао, но пала је и Милевка коју су живу спалили на огњишту.

У току априла бугарски војници и полицајци су убили Васу Вучковића, Василија Митића и Велику Митић из Мачковца, и Петра Антића из Миливојца.

На слободној територији Козја — Лужница, 30. априла 1944. године, бугарски генерал Бојдев започео је такозвану мајску офанзиву. То је по броју ангажованих снага и трајању била највећа непријатељска офанзива на слободну територију. Циљ офанзиве био је запоседање слободне територије, уништење НОП-а у североисточној Македонији и Јужној Србији и поново успостављање окупаторске власти.

И за време ове офанзиве непријатељ је чинио многобројна зверства. Бугарска војска је често упадала у села. Тако је приликом упада у Стару Брезовицу стрељала децу Петру Ивковић и Миладинку Златановић, као и Ранђела Златановића. У селу Лева Река убили су Мирка, Никосаву и Стану Недељковић, које су бацили у запаљену кућу, затим Петра Симоновића и Савку Станојковић. У селу Бабина Пољана убили су Величка Живковића и спалили 42 куће за становање, као и 131 привредни објекат.

У селу Корбевцу ухватили су у воденици и одмах убили Уроша Митића из Прибоја и седмогодишњег дечака Стамена Анђелковића из Новог Села.

При продору на слободну територију Пчиње, бугарска војска у селу Шапринце убила је седам мештана: Спиру Стоиљковића, Александра Митића, Дончу Јовичића, Петруша Симоновића, Михајла Крстића, Саву Станковића и Драгутина Стојменовића. Са више задобијених рана стрељање је преживео Душан Стоиљковић. Бугарска окупаторска војска у селу Себеврање, 4. маја, стрељала је: Стојану Јовић, Милеву Михајловић, Саву Младеновића, Петрију Петковић, Младена Ристића и Милицу Стевановић, које су најпре тукли а потом бацили у ватру запаљене куће где је изгорела и Петра Стојановић.

После пораза у рејону села Лепчиња окупаторска војска блокирала је село Ђурковицу и том приликом спалила половину сеоских кућа, стрељала или живе спалила 24 становника, претежно жене. Фашисти су највећи злочин починили према породици Јовић, када су покупили троје деце са мајкама и једним нејаким старцем, затворили их у кућу и запалили. Овом приликом у Ђурковици погинули су: Драгомир, Јелена, Света (деца), затим Лена, Перса и Трајко Јовић, Јован Антић, Драгица, Милојка, Стана и Сутка Борђевић, Алтана Ристић, Косара Станковић, Иконија, Ленка, Милан, Стојана, Станка и Милош Тасић, Јорданка Николић, Алекса Мишић, Трајко Китановић и Стојан Крстић.

После првих борби са партизанима, а у оквиру пролећне мајске офанзиве, бугарска фашистичка војска продревши 4. маја у село Корбул, убила је Светозара Јовичића, Душана Маринковића, Милића Миленковића, Аритона Митровића, Миладина Митровића и Влајка Тасића.

Припадници 29. бугарске окупационе дивизије у селу Корбевцу убили су у дворишту Василија Стошића, затим кћер Наду у тренутку када је изашла

из куће да види шта се дешава, и Василијеву жену Јовану. На крају запалили су кућу ове породице.

У Ратају, 4. маја, бугарска полиција са контрачетницима извршила је блокаду, сакупила народ на једном месту и мучила породицу Станише Трајковића. У његовој кући су убили Младена, Саву, петогодишње дете Бору, док су малог Владу Трајковића оставили не дозволивши мајци да га спасе из пламена куће. Спасао се једино Бериm који је остао скривен у кући.[20]

Бугарска војска и полиција, 5. маја 1944. године, извршила је злочине у више села. У селу Чукарки бугарски полицајци ухапсили су чланове антифашистичке омладинске организације и повели их на „саслушање." У близини Бујановца, код Киселе воде, убили су их. Тада су изгубили живот: Александар Петровић, Дафина Павловић, Тихомир Зафировић, Милан Борђевић, Милован Младеновић, Косара Николић, Бора Станојковић, Драги Јанковић, Анђа Јанковић и из Прешева Светозар Станисављевић.

При повратку из неуспешне борбе са партизанима на Малом Чемернику, бугарски војници у Кривој Феји убили су: Стојадина Буровића, Александра Стојиљковића, Стојана Миленковића и Милана Станчића. Од Стојана Савића тражили су јело и пиће. Пошто су се најели и напили, домаћина Стојана су заклали и оставили га да изгори заједно са кућом.

Бугарска полиција је продрла и у село Црни Врх, где је убила Милана Јовановића, Влајка Миленковића и Драгицу Савић.

Бугарски фашисти, настојећи да потпуно униште народноослободилачки покрет, у многим селима праве читаве покоље. Тако, на пример, у селу Кочури, фашисти су у кућу породице Стојменовић затворили Талу, Едиту, Мирсу, Станче и Станоја, изрешетали их мецима а потом запалили кућу те су сви изгорели. У кући породице Величковић нашли су жене: Стојану, Стојанку и Цвету са једногодишњим унуком Светомиром у наручју и све их побили. Фашисти су убијали и немоћне старце и старице. Тако су погинули Стојмен и његова жена Стојанка, Тома Павловић, Стојан и Стојмен Дончић и Драгиња Младеновић.

Истога дана, после неуспеле борбе са партизанима на Малом Чемернику, бугарски фашисти су у селу Несврти дали одушка свом бесу и светили се недужном становништву и нејакој деци. Сва убиства вршили су испред самих кућа које су одмах спаљивали. И овом приликом није изостало бацање живих људи у ватру и убадање бајонетом мајке са дететом у наручју. У овом крвавом пиру бугарских фашиста убијени су: Божана пред запаљеном кућом, са дететом у наручју, Бранко, Владимир, Динча, Загорка и Косара Милошевић; Јанинка је избодена бајонетима са дететом у наручју, Љубица, Милица, Стојанка, новорођенче избодено ножевима и бачено у двориште Трајка Митића. Затим Илија и Руска Славковић, коју су најпре фашисти боли ножем, секли јој дојке, затим убили, и, најзад, Стеван и седмогодишња девојчица Стојадинка Стошић.[21]

На самом почетку мајске офанзиве, 6. маја 1944. године, бугарски окупатори су продрли на слободну територију заједно са контрачетницима у село Свети Илија и на зверски начин побили децу и старце које су тамо нашли. Убијена деца су Стојанка Анђелковић, Стојанка Стошић, Добрица Станковић и Станка Стојановић, жене: Стојанка Стојменовић, Јованка и Савка Стошић, а убили су и седамдесет четворогодишњака Станојка Павловића. У селу Рађевици бугарски фашисти су ухватили Јанчу и Љубомира Стошића и одмах их убили.

Омладинци Цане Бојков и Томе Станојков из Горњег Талмина, 7. маја, пошли су на Црноок да се прикључе партизанима. Тада су наишли на бугарску фашистичку војску која их је после кратког саслушавања стрељала. Сутрадан је бугарска војска упала у село Првонек и убила Јордана, Стојадина и Младена Стојановића.

У Бабиној Пољани, где је била смештена партизанска болница, дошло је до провале. Бугарски фашисти су упали и стрељали 12 непокретних рањеника и болничарку Веру.

У току пролећне мајске офанзиве бугарска војска упала је у село Тибужде и том приликом убила: Саву Алексића, Јована Анђелковића, Милојка Димитријевића, Бећира и Трајка Ибраимовића и Петра Симоновића.

У Бабиној Пољани Бугари су стрељали Митру Живковића, Јована Илића и Санду Ценића.[22] У Доњем Стајевцу 17. маја мучили су и боли бајонетима Бојка Борђевића. Такође заклали су заробљеног рањеног партизана. Истога дана у току мајске офанзиве, бугарска војска пљачкала је село Горњи Стаје-

вац, спалила седам домаћинстава и силовала жене и девојчице. Када су бугарски зликовци покушали да силују кћер Златка Стојановића, ратног инвалида са Солунског фронта, он се штапом супротставио. Бугари су га заклали и на комаде исекли. У Сурлици је спаљено осам кућа и убијени Анта Јовановић и Бура Стајић.

Бугарски фашисти су извршили у току маја још неколико злочина. У Себеврању припадници 29. пешадијске дивизије, полиција и контрачетници продрли су у село и убили Младена Радића, Петра Стојановића, Петрију Цветковић, Манасија Илића, Милицу Илић, Милеву Ристић, Славка Илића и Стојку Јовић.

Велики број становника бугарски фашисти су подвргли мучењима. Запалили су куће и све помоћне зграде, оставивши тако без крова над главом и средстава за живот 74 домаћинства. Паљење су вршили убацивањем сламе или сена и другог лако запаљивог материјала. Убацивали су и бомбе у куће.[23] У Врањској Бањи Зафир Стефановић је побегао испред бугарске војске и затворио се у своју кућу. Бугари су разбили врата и убили га.

Бугарски фашисти су спалили село Љуљанце и убили Јанчу Трајковића. У Сувојници убили су Марицу Младеновић. У Црвеном Граду убили су Стојка Младеновића и спалили четири домаћинства. У селу Бабиној Пољани убили су Величка Живковића а у селу Рибинце су претукли Спасу Нешића који је од задобијених повреда умро.

У току мајске офанзиве, 2. маја бугарске јединице из састава 29. пешадијске дивизије продрле су у село Нови Глог и том приликом опљачкали село, спалили 26 кућа и убили Стоиљка Марковића, Давида Јанковића и Аврама Стоиљковића. У то време спаљено је 27 кућа у Радовници, опљачкано је село Злодовце и спаљене 43 куће. Бугарски фашисти су, да поновимо масовно пљачкали села, масакрирали људе, палили куће и целокупна домаћинства уништавали.

У току јуна 1944. године бугарска војска упала је два пута у село Баре-лић и убила Петра Симоновића и Арсу Борђевића, а у селу Колову спалила је 12 кућа и убила Стојадина Станковића.

Делови бугарске фашистичке војске 13. пешадијског пука из Ћустендила упали су 15. јуна 1944. године у село Радовницу и убили Стојанчу Стошића, а у селу Сувојница ухваћен је од бугарске полиције и стрељан Љубомир Бокић.[24]

21. јуна једна јединица из састава 29. бугарске дивизије упала је у село Нови Глог. Село је опљачкала и убила Аврама Стоиљковића.

У току јуна бугарска фашистичка војска, полиција и контрачетници извршили су масовна зверства над голоруким народом. Бугарска војска је продрла у Козји Дол, спалила 25 кућа и убила Милана Поповића, Стојана Костадиновића и Милана Савића.

Из Криве Паланке бугарска фашистичка војска продрла је у село Широка Планина и том приликом одузела од људи 63 грла крупне стоке и 182 овце. Поред тога, спалила је шест кућа и убила Василька и Митра Китановића, Драгутина Стојменовића, Саву Станковића и Станка Станисављевића. Затим је упала у село Доња Трница, извршила пљачку и паљење сеоских домова а затим убила Стојана Миленковића и Станојка Петровића.

Продором на слободну територију, бугарска војска је дошла у село Лесницу и убила Величка Бошића, Радојка Борића и Стојила Тасића.[25]

26. јуна бугарска војска, прошавши кроз село Доња Зука, убила је Величка Стевановића. Истог дана у селу Сливници Бугари су ухватили Јаглику Станковић и убили је пред кућом. Кућу су запалили и њу бацили у ватру. Потом су убили Новку Миленковић.[26]

Бугарски агент Петар Тешев ухватио је Михајла Пешића из Врања са још петорицом грађана. У затвору их је држао пет дана без хране и воде. Мучио их је, тукао по табанима, чупао им бркове и стављао их на све могуће муке. Михајло све то није издржао, подлегао је.

Одред бугарске полиције ухватио је и убио 5. јула у селу Црновцу Милана Стошића и Светозара Симоновића.

Бугарска казнена експедиција стрељала је 1. јула 1944. године у селу Биљачи Војина и Аницу Младеновић, Спиру и Свету Ристић, Зону Митић, Спиру Стојановића, Јована Стаменковића, Стевана Тасковића, Васку Стефановић, Станка Илића, Љубомира Дупковића, Мику и Станислава Митровића, Владимира Милојевића, Николету Стефановић, Лену Стоиљковић, Драгу Борђевић, Косту и Борђа Величковића, Станка Младеновића, Алексу Крстића, Стојка Димитријевића, Васу Стојковића, Солуну Стоиљковић, Дес-

пота Николића, Султану, Дину и Алтану Арсић, Васку Антић, Владимира и Зафира, Арсу Стојковића, Евросију, Анђу, Стојана, Аритона и Стојку Станковић, Стојну Борђевић, Стојана Поповића и Стојана Митића.[27]

Бугарска полиција је ухапсила 15 омладинаца и омладинки у Прешеву и повела их у Куманово ради саслушања. После саслушања три девојке су пустили, седам омладинаца интернирали у логор у Бугарску а петоро њих су отерали у шуму изнад Островице и на зверски начин их поубијали 20. јула 1944. године. Том приликом су изгубили животе Стојадин Минић, Јордан Павловић, Мара Лончар, Жика Матејевић и Данило Даниловић.[28]

Враћајући се са посла кући 15. јула Нада Антић из Паневља сусрела је бугарске фашисте, који су је одмах убили.

У току јула бугарски фашисти и контрачетници, батинама су усмртили у селу Турији (Бујановац) Навзија, Мехмета, Камила, Фејзулаха, Шукри Лиманија, Стојана Стефановића, Златка, Даницу и Спасу Стошића, Кељиљи Имера и Иљаза.

У селу Жбевцу бугарска полиција и контрачетници убили су 20 лица и то: Младена Милосављевића, Анђела Најчића, Манета Стошића Рашу, Анђела и Василија Нешића, Радојка Ристића, Борђа Поповића, Аритона, Стојана и Роску Стојковић, Спиру Михајловића, Јању и Диму Цвејић, Јану и Љубицу Станковић, Стану Стојменовић и Стојану Стаменковић.[29] Од стране бугарске војске, 27. јула убијени су Борђија Милошевић из Големог Села и Никола Крстић из Буштрања.[30]

3. августа бугарска полиција је упала у село Стара Брезовица и у атару Нове Брезовице убила Филипа Стојановића. Сутрадан бугарски полицајац, посилни начелника у Владичином Хану, тукао је и мучио Драгу и Маргиту Миленковић из села Репинца. Драга није издржала тортуру и после два дана је умрла.[31]

После пораза бугарских јединица из 52. пешадијског пука у борби против бригада 22. дивизије на Росуљаку — Свети Илија и Старој Брезовици, фашисти су упали у село Буљесовце и убили Воју Алексића, Стојана Манасијевића и Димитрија Станковића. У одмазди због акције партизана на железничкој прузи код Златокопа, бугарски војници су 12. августа бацили бомбу на кућу Ристића у Златокопу и том приликом тешко ранили мајку Лепосаву и њену малу децу Душана, Добринку и Миру.

12. августа бугарски фашисти, премајући продор на слободну територију, извршили су бомбардовање Криве Феје. Партизанских јединица није било у њој, па је погинуло шесторо деце, од којих је једно имало око осам година: То су: Стојанка и Бура Бокић, Мира Стојановић, Вера, Нада и Роска са бабом Младенком Стојановић. Истога дана Бугари су бомбардовали и село Леву Реку и у породици Костића убили троје деце: Бору, Јанчу и Јована.[31]

Једна јединица 29. дивизије бугарске војске продрла је у село Голочевац и у атару села Горновац убила Марка Јовановића из Голочевца.

Иако се ближила капитулација фашистичке Бугарске, њена војска се још борила против Народноослободилачке војске и убијала Србе. Само на недељу дана пре капитулације, пре свог бекства из врањског краја, у селу Кленике Бугари су убили Спиру Јовића.

У току августа, бугарска војска је бомбардовала село Вишевце. Том приликом је погинула Добринка Илић.

Делови бугарске јединице, разбијени у борби код Криве Феје од 12. српске бригаде, бежећи према Врању, у пролазу кроз Себеврање убили су Стојана Стаменковића.[32]

На неколико дана пре капитулације, бугарска војска је упала у село Катун које је опљачкала. Том приликом убила је Михајла Стаменковића и Димитрија Стојковића. У исто време Бугари су, под заштитом једне јединице 52. пешадијског пука коју је предводио војни обавештајац поручник Шојлев, опљачкали 115 домаћинстава из села Буковца.[33] Пред саму капитулацију бугарска војска је упала у село Лопардинце, опљачкала и убила код села Карадака Милу Јовића, Савку Тасић и Милојку Милић.

Балистичке и немачке снаге, после ослобођења Бујановца, продрле су у град с намером да га задрже због његовог стратегијског значаја за одступање немачких снага кроз Кончуљску клисуру. Од тада на територији Прешева и Бујановца балисти и Немци врше злочине над живљем, уместо бугарских фашиста.

Народ лесковачког и врањског краја, и поред злочина који су вршили бугарски фашисти и други, масов-

но је ступао у НОР и социјалистичку револуцију и устао да сломи окупаторске и квислиншке снаге и да се сопственим снагама ослободи.

Напомене:

1. Миодраг Митровић — Хронологија радничког покрета и социјалистичке револуције врањског краја (1892—1944), Врање, 1981. стр. 209 (у даљем тексту Хронологија, Врање).
2. Исто, стр. 210
3. Исто, стр. 210 и 211
4. Александар Стојковић — Тако су их учили; — Врањски округ у НОБ 1941—1945; Злочини окупатора, Београд 1979. стр. 160, 154, 155, (у даљем тексту Тако су их учили, стр.)
5. Исто, стр. 113, 121, 140, 151, 152, 164, 175, 176.
6. Хронологија, Врање, стр. 215, 220.
7. Тако су их учили, стр. 203.
8. Исто, стр. 133.
9. Хронологија, Врање, стр. 227.
10. Тако су их учили, стр. 117.
11. Хронологија, Врање, стр. 229.
12. Тако су их учили, стр. 114, 128, 133, 147.
13. Јован Манасијевић и Хранислав Ракић — Хронологија радничког покрета и социјалистичке револуције у Јужноморавском региону 1903—1945, Лесковац 1979. стр. 240 (у даљем тексту Хронологија Јужноморавског региона).
14. Хронологија, Врање, стр. 224.
15. Исто, стр. 246.
16. Исто, стр. 250.
17. Радомир Костадиновић — Црна Трава и Црнотравци, Лесковац, 1968, стр. 324, 343.
18. Грађа Општ. одбора СУБНОР-а Црна Трава, стр. 5.
19. Исто, стр. 6—8.
20. Хронологија, Врање, стр. 256/257.
21. Исто, стр. 257/258.
22. Исто, стр. 259/262.
23. Тако су их учили, стр. 127.
24. Хронологија, Врање, стр. 267.
25. Исто, стр. 272/273.
26. Тако су их учили, стр 126.
27. Хронологија, Врање, стр. 276.
28. Грађа Општ. одбора СУБНОР-а Прешево, стр. 2.
29. Хронологија, Врање, стр. 282.
30. Грађа Општ. обдора СУБНОР-а Прешево, стр. 2.
31. Тако су их учили, стр. 111, 190 и 113.
32. Хронологија, Врање, стр. 284/285.
33. Тако су их учили, стр. 110, 125
34. Исто, 127, 141, 153.

Hranislav A. Rakić

DES BESTIALITES DES FASCISTES BULGARES SUR LE TERRITOIRE OCCUPÉ DANS LA RÉGION DE VRANJE ET DE LESKOVAC EN 1944

Pour faire peur à la population de la Serbie du Sud et pour le détourner du mouvement de libération nationale et des unités de partisans, l'occupant fasciste bulgare et sa soldatesque ont, dans une série d'offensives sur le territoire libéré, commis un grand nombre de crimes sur les habitants innocents, incapables de se défendre. Ils ont tué, pour la plupart des femmes, des vieillards et des enfants, incendiant des villages, pillant, tuant, massacrant. Des unités bulgares régulières y ont participé, de même que leur police. Souvent des soldats des contra-détachements (kontračeta) prétendus les rejoignaient. Cela faisait un grand nombre de victimes de ces crimes que les Bulgares avaient commis toute l'année de 1944 jusqu'au jour de la capitulation de la Bulgarie fasciste.

321.74 (497.11) „1944“

Мр Радоје Костић

Развој НОБ у Топлици почетком 1944. године

Крајем 1943. и почетком 1944. године почиње одлучна фаза у развоју народноослободилачке борбе на тлу Југославије. Велики успеси савезника на Источном и Западном фронту, избацивање Италије из рата и незадрживо напредовање Црвене армије према границама Немачке, имали су позитивно дејство и на развој војно-политичке ситуације у Југославији. Народноослободилачка војска је нарасла на 8 корпуса са 26 дивизија, више самосталних бригада и 108 партизанских одреда са преко 300.000 бораца. Створена је велика ударна снага, способна да нанесе тешке ударце окупатору и да тежиште борбе помера у складу са оперативним плановима Врховног штаба НОВ и ПОЈ. Створена је значајна слободна територија од око 130.000 км² на којој је живело око 5.000.000 становника.[1]

Под утицајем укупних повољних резултата на фронтовима у свету и у Југославији, народноослободилачки покрет у Србији у овом периоду добија све шири размах. Редови партизанских јединица се свакодневно попуњавају новим борцима, стварају се услови за формирање нових бригада, а затим и дивизија. Жариште те борбе и даље се налази на простору југоисточне Србије са центром у Топлици, Пустој Реци и Јабланици.

Оцењујући стратешки значај Србије у предстојећим фазама народноослободилачког рата, имајући пре свега у виду да се Црвена армија незадрживо примиче Балкану, друг Тито је још у децембру 1943. године, у својој директиви II корпусу НОВЈ, изнео разлоге због којих је потребно да се тежиште борбе постепено преноси у Србију: „...ми ћемо постепено преносити тежиште ка истоку у Србију. То је важан чвор у односу на Југославију, а у односу балканских догађаја од првенствене је важности... Треба у самој Србији дотући преостале банде и тако истргнути из руку последње адуте реакционарних клика из иностранства... Ви знате да је већина народа у Србији уз нас... 3. Предели Србије, Метохије и Косова, Македоније представљају велики резервоар за мобилисање нових снага. Ми те масе морамо благовремено прихватити и заталасати.“[2]

Добро информисан о развоју народноослободилачке борбе у Србији, друг Тито је правилно уочио велики значај топличког подручја као значајног центра у развоју борбе у Србији. Процењено је да би то подручје могло да постане, захваљујући јачини покрета и расположењу народа, главни ослонац за прихватање оперативне групе дивизија НОВЈ приликом продора у Србију, прихватања Главног штаба за Србију, ПК КПЈ за Србију, једном речју да постане центар из којег ће се руководити борбом за коначно ослобођење Србије. Зато у истој депеши II корпусу НОВЈ друг Тито посебно наглашава: „Било би од велике користи да се у предео Топлице достави једна радио станица...“[3]

Тако је у плановима друга Тита, још крајем 1943. године, почела да се назире велика улога Топлице као базе и ослонца у борби за ослобођење Србије.

---

[1] В. Стругар: Рат и револуција народа Југославије, Бгд. 1962, стр. 207.

[2] Зборник II/11, док. бр. 101.

[3] Исто.

Стварање нових бригада и борбе почетком 1944. године у Топлици

Формирање I и II јужноморавске бригаде и њихове успешне борбе крајем 1943. године, као и непрекидна борбена дејства I јужноморавског, Јастребачког и Расинског одреда, допринели су да се у простору од Јастрепца до Радана створи и већа слободна територија, формирају команде подручја и места, стабилизују органи народне власти и бројно и организационо се учврсте партијска и скојевска организација. Све је то допринело да се створи повољно расположење у народу и силно повећа прилив нових бораца у партизанске одреде. Створени су повољни услови за формирање нових бригада на овом простору.

Ценећи повољну војнополитичку ситуацију на овом подручју, Главни штаб НОВ и ПО Србије почетком јануара издао је наредбе о формирању III и IV јужноморавске бригаде.[4]

Трећа јужноморавска бригада је формирана 14. јануара 1944. године у селу Велика Плана у подножју Јастрепца. Тај дан је био велики празник за цео народ овог краја. За свега неколико дана, пошто су били обавештени о томе где ће се формирати бригада, Окружно поверенство КПЈ за Топлицу је успело да на велики народни збор у Великој Плани окупи преко 5000 становника подјастребачких села.[5] Цело пре подне су се сливале колоне народа из поподјастребачких села, које су без имало страха од бугарског гарнизона у Прокупљу, удаљеног свега 12 километара, хитале да присуствују великом слављу — формирању још једне бригаде.

На пространом тргу у центру села било је постројено 400 бораца. У састав бригаде су ушла два комплетна батаљона Јастребачког одреда и по две чете Јастребачког и Расинског одреда. Наоружање бригаде је било доста солидно: 4 митраљеза, 8 пушкомитраљеза, 1 тешки митраљез, пушке и аутомати. Штаб бригаде је био одређен наредбом ГШ НОВ и ПО Србије и сачињавали су га: Станимир Јовановић Јова, командант, Пане Букић Лимар, заменик команданта, Јован Крстић Мргуд, политички комесар, Животије Савић Срба, заменик политичког комесара, и Милош Стојановић Принцип, начелник штаба.[6] Све су то били првоборци, проверени у најтежим борбама и искушењима у протеклом периоду и уживали су велики углед и популарност код народа и бораца.

Преко 400 постројених младића, добро наоружаних и опремљених, представљали су импозантну слику и цела свечаност формирања бригаде се постепено претворила у право народно славље. Смотру постројене бригаде су извршили Недељко Караичић Милисав, члан ГШ НОВ и ПО Србије, и Радош Јовановић Сеља, секретар Окружног поверенства КПЈ за Топлицу. Почео је велики митинг на којем је прочитана наредба о формирању бригаде. Говорили су Сеља у име Партије, Аранђел Младеновић Корчагин као секретар Окружног поверенства СКОЈ за Топлицу, Мргуд и Јова као комесар и командант бригаде, представници НОО и АФЖ. Припремљен је и посебан културно-уметнички програм у којем су посебну пажњу привукли Италијани који су се борили у бригади. Њих шесторица су извели посебан програм који је одушевио присутан народ. Тако се свечаност формирања бригаде претворила у величанствени митинг и славље народа и бораца Топлице, који и данас живи у сећању овога краја. Под непосредним утиском ове манифестације, Недељко Караичић у свом извештају ПК КПЈ за Србију од 16. јануара 1944. године истиче борбено расположење народа, наводећи да је народ обавештен о формирању бригаде дан уочи формирања и, да је то могло да се обнародује раније, да би дошло и више од 10.000 људи.[7]

На сличан начин је свега два дана касније, 16. јануара 1944. године у селу Ображди, формирана и IV јужноморавска бригада. Док су у III јужноморавској преовлађивали борци са леве обале Топлице, у IV су били претежно са Пасјаче, Видојевице и Соколовице, Јабланице и Пусте Реке. Као основа за формирање бригаде послужили су батаљони Првог јужноморавског НОП одреда. За команданта бригаде је био одређен Ратомир Андрић Кмет, заменик команданта Радован Петровић, политички комесар Владимир Грујић, заменик политичког комесара Милан Ковачевић и начелник штаба инж. Војислав Церовић.[8]

---

[4] Зборник I/7, док. бр. 7. и док. бр. 13.
[5] Зборник I/20, док. бр. 121.
[6] Зборник I/7, док. бр. 7.
[7] Зборник I/7, док. бр. 15.
[8] Зборник I/7, док. бр. 13.

У две новоформиране бригаде је за два дана ступило око 1000 бораца. Већина њих су већ били у редовима Јастребачког, Расинског и Првог јужноморавског одреда, док је један број бораца ступио у бригаду из редова скојеваца и симпатизера са терена. Са формирањем ових бригада нису престали да постоје наведени одреди. Они су само нешто бројчано смањени али су реорганизовани и са новим командним саставом наставили са дејствима, примајући непрекидно нове борце и спремајући их за нове бригаде. Тако је, на пример, у Јастребачки одред ступило 15 нових бораца на сам дан формирања III јужноморавске бригаде, после славља у Великој Плани.[9]

Упоредо са формирањем бригаде, одређен је и нови командни састав Јастребачког одреда, пошто је цео дотадашњи командни састав искоришћен за новоформирану бригаду. За команданта одреда одређен је Тихомир Каличанин Тиле, заменик команданта био је Вита Цветковић, политички комесар Раде Бошковић а заменик политичког комесара Миливоје Милошевић Славко. Одред је брзо преболео одлазак великог броја искусних бораца и командних кадрова и већ средином фебруара је нарастао на 100 бораца, водећи непрекидне борбе углавном са четницима.[10]

Јужноморавске бригаде ће под тим називом да дејствују до средине априла 1944. године, када је извршено њихово преименовање. Пошто је због тешких губитака I јужноморавске и I шумадијске бригаде у Босни дошло до њиховог спајања у једну бригаду — 3. српску, то је одлуком Главног штаба НОВ и ПО Србије извршено преименовање јужноморавских бригада. Тако је II јужноморавска постала 4. српска, III ЈМ је постала 5. српска а IV ЈМ је преименована у 6. српску бригаду.[11] Да би се избегле евентуалне забуне у даљем тексту ће наведене бригаде бити навођене под новим именима.

Формирање нових бригада, омасовљење постојећих одреда и јачање укупних снага НОП у Топлици, Пустој Реци и Јабланици почетком јануара 1944. године није остало незапажено од стране немачке команде. У извештају немачког команданта Србије, генерала Фелбера, од 20. јануара 1944. године, упућеног Врховној команди Вермахта, наводи се да „тежиште комунистичке активности јесте просторија западно од Прокупља и јужно од Крушевца. Констатоване су групе јачине од по 1000 људи које сада владају овим подручјем."[12] Много је драматичније реаговање четника на формирање нових бригада. Командант четничког Топличког корпуса, капетан Стојановић, средином јануара тражи помоћ од четничког команданта у Жупи Драгутина Кесеровића наводећи да је опасно угрожен од стране партизана. По његовој процени „Косаница не вреди више ништа ... комунизам је и тамо ухватио корен", па наставља: „Ако не дођете упомоћ брзо овамо, ја ћу поднети оставку Министру, јер сам немогућан"[13] јадикује овај четнички командант „корпуса" који је бројао око 400 четника.

Новоформиране бригаде су имале своја ватрена крштења врло брзо, свега неколико дана после формирања. Тако је 5. бригада одмах после свечаности, 14. јануара, напустила Велику Плану и кренула према железничкој прузи и друму Прокупље—Куршумлија. Ноћу 15/16. јануара један батаљон ове бригаде је извео демонстративан напад на бугарску караулу која је обезбеђивала складиште бензина на самој прузи, удаљено свега 5 км од Прокупља. Остала два батаљона и Јастребачки одред су се распоредили у заседи крај друма, на свега два километра од Прокупља, код брда Умац, очекујући да ће Бугари после напада на њихово утврђење послати појачање. Бугарски командант у Прокупљу је реаговао тачно према предвиђању. Одмах ујутро је послао три камиона пуна војника у помоћ нападнутој посади. Када су камиони улетели у заседу, отворена је ураганска ватра. Камиони су одмах били запаљени а преживели бугарски војници су се дали у панично бекство према реци Топлици. Прогоњени партизанима, Бугари су били приморани да прегазе ледену Топлицу, бежећи према селу Буковцу, где су се утврдили по кућама пружајући огорчен отпор. Два батаљона 5. бригаде су прешла преко Топлице у намери да ликвидирају Бугаре у Буковцу, док је један батаљон прихватио борбу са новим бугарским појачањем које је пристигло у 7 камиона. Цео дан је беснела огорчена борба, на свега 2—3 км од Прокупља,

---

[9] Исто, док. бр. 15.
[10] Исто, док. бр. 8. и бр. 33.
[11] Зборник I/20, док. бр. 141.
[12] АВИИ, к-28, рег. бр. 19/1.
[13] АВИИ, микротека, филм Б-27, снимак 64.

у којем се налазио штаб бугарске 27. дивизије са деловима у јачини пука, ојачаног артиљеријом. До вечери 5. бригада је, упркос јакој артиљеријској ватри из Прокупља, успела да у потпуности разбије Бугаре. Убијено је преко 30 бугарских војника, запаљена и уништена 4 камиона, заплењена велика количина оружја и опреме, док је бригада имала свега неколико мртвих бораца.[14]

Победа над Бугарима код Умца, такорећи у предграђу Прокупља, пред носом команданта злогласне 27. бугарске дивизије, представљала је изванредно ватрено крштење 5. српске бригаде. Ова победа је поред војничког имала и велики политички одјек међу становништвом окупираног Прокупља, које је било пуне две године непрекидно под бугарском тортуром. Пораз Бугара 16. јануара и партизански рафали који су се укрштали изнад града, као да су наговештавали скоре дане ослобођења измученом граду на Топлици.

На сличан начин је и 6. бригада имала ватрено крштење у борби са Бугарима. Одмах после формирања, бригада је добила задатак да крене у диверзантске акције на железничкој прузи Ниш—Скопље. У покрету према прузи, бригада је код села Добротића, на свега 5 километара од Прокупља, имала борбу са једним батаљоном бугарског 123. пука из 27. дивизије. Бригада је у краткотрајном, оштром сукобу, одбацила батаљон према Прокупљу и наставила покрет без губитака. Бугарски губици нису утврђени.[15] На железничкој прузи бригада није могла да нанесе озбиљне штете, јер није располагала експлозивом. Нису помагали ни француски кључеви јер су шрафови били по специјалном поступку занитовани. Тако се цела диверзија свела на кидање ТТ веза, па су у дужини од два километра исечени телефонски стубови и покидане жице.[16]

Много више успеха у нападу на пругу имала је 4. бригада (раније II јужноморавска) која је у ноћи 17/18. јануара успешно минирала пругу код села Кочана. Експлозив је активиран када је на мину наишао немачки транспортни воз, који је избачен из шина и уништен. Прави обим разарања није утврђен, јер су немачке јединице одмах интервенисале и бригада се повукла.[17]

Право са железничке пруге 4. бригада је кренула према Прокупљу и према добијеном наређењу припремала напад на јак бугарски гарнизон у се Влахову, на свега 6 километара од Прокупља, који је представљао најјаче спољње утврђење у систему одбране Прокупља. У Влахову је било укупно 120 бугарских војника, смештених у две утврђене зграде, опасане рововима, бункерима и бодљикавом жицом. У напад на гарнизон кренуо је само 3. батаљон, док су друга два батаљона била на обезбеђењу према Прокупљу и Нишу. У току ноћи 19. јануара 3. батаљон 4. бригаде је безуспешно нападао на добро утврђеног непријатеља. Иако су бомбаши успели да приђу до ровова и бункера и по цену жртава убаце бомбе, напад није успео. Снаге одвојене за напад биле су недовољне и око 3,30 сата наређено је повлачење. Бригада је имала три убијена и десет рањених бораца, док је бугарски гарнизон имао шест убијених и осам рањених војника.[18]

Иако је напад на бугарски гарнизон у Влахову био неуспешан, он је имао одређеног значаја. Наиме, за само неколико дана, од 16. до 20. јануара, бугарски окупатор у Топлици је био озбиљно уздрман. На простору од двадесетак километара, три партизанске бригаде су нападале на његове комуникације, складишта и гарнизоне. Оштећена железничка пруга, уништен теретни воз, покидане ТТ линије, избачен гарнизон из Добротића, тежак пораз на Умцу и ноћна борба у Влахову, све су то окршаји у непосредној близини Прокупља и унели су неспокојство у редове бугарских окупатора. Зато није нимало чудно што је четнички командант из Косанице онако вапио за помоћ, предосећајући да ће на њега доћи ред.

Партизанске бригаде се постепено пребацују на терен између Прокупља и Куршумлије, очигледно са намером да се концентришу за напад на четнике у Косаници. Четврта бригада је, после борбе код села Влахова, заобилазећи Прокупље, кренула уз реку Топлицу. Код села Шишмановца, 23. јануара имала је сусретну борбу са четницима капетана Боже Ивановића и капетана Бурковића. Четници, којих је било око

---

[14] Зборник I/20, док. бр. 121. Зборник I/7, док. бр. 15.

[15] М. Перовић: Јужна Србија, Београд 1961, стр. 338.

[16] Зборник I/7, док. бр. 23.

[17] Зборник I/20, док. бр. 122.

[18] Зборник I/7, док. бр. 22. и 27.

700, имали су повољнији положај јер су се спуштали са планинских висова, док је бригада била у долини поред реке Топлице. Положај бригаде је био отежан и тиме што је у борби са Бугарима код Влахова испуцала скоро сву муницију, тако да је ватрена моћ бригаде била озбиљно умањена. Зато су партизани храбро пустили надмоћнији четнички строј да приђе близу и кренули на јуриш и борбу на нож. То је поколебало четнике, строј се повио и после краткотрајне борбе, четници су се дали у бекство. Четници су имали 13 погинулих и 20 рањених док је од партизана погинуо само један борац.[19]

Неколико дана касније, тачније ноћу 25/26. јануара изведена је једна од највећих диверзантских акција на железничкој прузи Прокупље—Куршумлија. Штаб 5. бригаде је одлучио да се поруши пруга од Мале Плане до Тулара у дужини од 10 километара и онеспособи за саобраћај за дуже време. Заједно са среским комитетом КПЈ јастребачког среза, договорено је да бригада осигура обезбеђење, а да се народ подјастребачких села ангажује на рушењу пруге. За две ноћи одржано је на десетине састанака партијских ћелија, скојевских актива и народноослободилачких одбора и народ је позван да учествује у акцији. У току ноћи 25/26. јануара, неколико хиљада сељака се, подељено у групе од по 50 људи, по унапред утврђеном плану и са својим запрегама, спустило на пругу коју су блокирали батаљони 5. бригаде. Сеоски ковачи су понели кључеве за одшрафљивање завртања, упрезани су волови и развлачили шине а затим су шине товарене у кола и одвожене. У леденој јануарској ноћи, сељаци и партизани су извели једну од најсмелијих и најобимнијих акција. Када су ујутро бугарске патроле наишле, могле су само да констатују да железничка пруга између станица Мала Плана и Плочник једноставно не постоји.[20]

Концентрација три партизанске бригаде и њихова борбена дејства у долини Топлице, захтевали су да се унесе више реда и планирања у припреме за акције. Неделько Караичић, као представник ГШ НОВ и ПО Србије, проценио је потребу формирања једног Оперативног штаба, па је његовом наредбом од 25. јануара формиран такав штаб, са задатком да руководи заједничким акцијама и координира дејства више партизанских бригада. На чело овог штаба дошао је Станимир Јовановић Јова, командант 5. бригаде.[21] Стварање Оперативног штаба омогућило је партизанским снагама у захвату реке Топлице да смишљеним и концентрисаним нападима на непријатељске гарнизоне и комуникације нанесу осетне губитке окупатору.

Фебруарска офанзива бугарских и квислиншких јединица на Топлицу

Планови Врховног штаба НОВ и ПОЈ о продору у Србију и спајању са бригадама у рејону Топлице и Јабланице били су познати и немачкој команди. Када је продором II пролетерске дивизије у рејон Ивањице са правцем надирања према Ибру, средином јануара тај план почео да добија и конкретна обележја, пред немачком командом у Србији су стајали озбиљни проблеми. Осећао се велики недостатак јединица са којима би се зауставио продор II пролетерске дивизије. Још већи је био проблем како неутралисати партизанске снаге у Топлици и Јабланици које су биле на правцу наступања II пролетерске дивизије када су ионако малобројне немачке снаге ангажоване борбама у Санџаку и заустављањем продора.

Ради решавања тог проблема, одлучено је да се у већем степену ангажују бугарске трупе, недићевске формације и нарочито, да се пружи помоћ четницима Драже Михаиловића у Расини, Косаници и Горњој Јабланици у борби против партизана. Зато је на подручју четничке такозване „Команде Јужне Србије" под командом мајора Радослава Бурића, склопљено почетком 1944. године неколико немачко-четничких споразума о сарадњи са заједничким дејствима противу партизанских снага. Тако је командант Топличког четничког корпуса капетан Милан Стојановић, 28. јануара 1944. године депешом известио Д. Михаиловића да немачки командант Прокупља, капетан Вајцер (Weitzer), жели састанак са њим, ради вођења преговора о додели оружја и муниције и заједничкој борби противу партизана. У складу са тим

---

[19] Зборник I/7, док. бр. 24.

[20] ИАН, мкрф. I/42, I/92, Зборник I/20, док. бр. 125.

[21] Зборник I/7, док. бр. 27. Састав Оперативног штаба је био: Станимир Јовановић, команд. Драгослав Петровић, зам. ком, Владимир Букилић, пол. ком. Животије Савић, зам. политком. и Милош Стојановић, нач. штаба.

тражи мишљење како да поступи.[22] Већ 31. јануара, из штаба Д. Михаиловића је стигао телеграм са потписом Драже, у којем се одобрава вођење преговора и заједничка акција, напоминьући да се предузму све мере и поступи како би се дошло до што веће количине оружја, истакавши да у односима са Немцима треба бити опрезан, преговоре водити тајно, како се не би компромитовали код народа.[23]

Добивши такво упутство од Д. Михаиловића, капетан Стојановић и његов начелник штаба, мајор Петар Рајаковић, састали су се 2. фебруара 1944. године са капетаном Вајцером у шуми изнад села Плочника. Изгледа да се ово историјско место у Топлици, познато по победи кнеза Лазара над Турцима 1387. показало као веома погодно за издајничке договоре четника са Немцима. Тако је у њему и Коста Пећанац, августа 1941. године, пактирао са Немцима. Према споразуму који је Стојановић склопио са Вајцером, Немци су се обавезивали да испоруче оружје и муницију четницима, у количинама које би биле довољне, „како би били у стању да комунисте у Топлици уништимо" извештава капетан Стојановић. После тога би контрола територије у Топлици потпала под четничку команду. Затим, Немци су се обавезивали да ће четницима дозволити пуну слободу рада.[24] Овај споразум у шуми изнад Плочника речито указује на велике напоре немачке команде да надокнади недостатак сопствених трупа у борби са партизанима у Топлици.

Немци су заједно са штабом бугарског окупационог корпуса израдили посебан план, под шифрованим називом „Бура" којим је прецизно било разрађено учешће бугарских, недићевских и четничких снага у офанзиви на партизанску слободну територију у Топлици и Јабланици. У припреми за ту офанзиву Бугари су повукли делове својих трупа из Јагодине, Ћуприје, Параћина, Крушевца и Ниша и пребацили их у простор Топлице и Јабланице, ради појачања 27. дивизије која је требало да понесе главни терет офанзиве. Изгледа да су у овој офанзиви ангажоване и неке јединице балиста, јер се у извештају Недељка Караичића о овој офанзиви, помињу „. . . и војници који носе немачке униформе звани Арнаути".[25]

У припреми за почетак офанзиве, Бугари су вршили прегруписавање својих снага, па је одлучено да се њихов батаљон који се налазио у Блацу повуче у Белољин, ради поседања полазних положаја за предстојећу офанзиву. По наређењу немачке команде, из Ниша је упућен 2. батаљон СДС, са задатком да поседне Блаце и да заједно са четничким снагама које ће стићи из Косанице, удари на партизане.[26]

По доласку у Блаце, самоуверени командант Топличког четничког корпуса капетан Стојановић наредио је да се окупи становништво и одржао говор у којем је истакао да долази крај „комунистичком покрету у Топлици", да ће његов корпус „ослободити Топлицу од комуниста", итд. По селима су се размилели дражиновски агитатори позивајући народ „да узме оружје" и крене противу партизана. Упућивали су своје емисаре на територију коју су користили, односно контролисали партизани са задатком да врбују присталице. Коначно, осетивши да је довољно јак, четнички корпус је, заједно са недићевцима, кренуо у напад на слободну територију у непосредној близини Блаца.

Дознавши за планове непријатеља, повлачење Бугара из Блаца и долазак четника и недићеваца, Оперативни штаб је наредио 4. и 5. бригади да заузму положаје на коси између Г. Драгуше и Г. Јошанице, на свега 5 километара од Блаца и спрече продор непријатеља на слободну територију испод Јастрепца. Када су четници и недићевци кренули у напад, ујутру 28. јануара 1944. године, дочекао их је партизански фронт у дужини од око 8 километара у којем су се налазиле 4. и 5. бригада и Јастребачки одред. Пошто је то било свега два дана после велике диверзије на пругу, са партизанима је био и велики број наоружаних активиста, теренских радника, одборника и скојеваца.

Борбе су на овом фронту трајале скоро цео дан. Напад четника и недићеваца је подржавала и бугарска артиљерија са положаја у Белољину. Партизански строј је одолео свим нападима и јуришима, вршећи местимично противјурише. Предвече, четничко-не-

---

[22] АВИИ, четничка архива, к-276, рег. бр. 12/1.

[23] АВИИ, четничка архива, к-276, рег. бр. 3/1.

[24] АВИИ, четничка архива, к-276, рег. бр. 13/1.

[25] Зборник I/20, док. бр. 126.

[26] АВИИ, к-26, рег. бр. 2/11.

дићевски фронт је почео да попушта и да се повија. У одлучном тренутку наређен је општи јуриш партизанских бригада. У незадрживом јуришу, партизани су разбили противника и нанели му тешке губитке у току гоњења. Четници и недићевци су безглаво бежали у две велике групе према Белољину и Блацу. Партизански штаб је проценио да би напад на ова утврђена места био нецелисходан и бригаде су се повукле на полазне положаје и добиле заслужен одмор. У овој борби партизанске јединице су имале 8 погинулих и 13 рањених бораца. Четници и недићевци су имали преко 30 мртвих и 70 рањених. У тој борби је погинуо и познати зликовац, по злу чувени некадашњи Пећанчев војвода Ника Куштримовић, који је прешао на страну Д. Михаиловића и командовао једном бригадом.[27]

Борбе код Блаца су биле велика партизанска победа, којом је у самом зачетку сасечен поход четника на слободну партизанску територију у Топлици. Четнички и недићевски команданти, који су се пре почетка борбе прсили како ће „искоренити комунизам у Топлици", имали су велике проблеме да се оправдају код својих претпостављених. Командант четничког Топличког корпуса је известио своју врховну команду да је „Борба била жестока и крвава. Комунисти су били јачи у снази али не и у оружју. Неке моје јединице су почеле да попуштају. Комунисти су се свом снагом бацили на положај који смо држали. Војници су почели да попуштају (бежали су, прим. аут.) и морало се прибећи употреби оружја према својим јединицама".[28] И док овај командант признаје пораз, толико тежак да је морао да репресалијама заустављa бекство својих војника, недићевски командант отворено лаже своју команду, прикривајући пораз. У рапорту команданту СДС Боривоју Јонићу мајор Милан Николић наводи: „Комунисти су имали:

— 100 мртвих што је утврђено бројање (сиц!) лешева испред 1. и 3. чете.

— око 30 мртвих испред 2. чете, што није утврђено бројањем, већ се цени на основу посматрања у току борбе".[29]

Према овом извештају његов батаљон је убио ни мање ни више, већ 130 партизана и то још стигао да преброји. О безглавом бежању под окриље Бугара наравно ни речи. И док четнички командант отворено признаје пораз и тражи помоћ: „Ово је заиста најугроженији округ у Србији. Његово чишћење треба да постане задатак за сваког националисту у било којем одреду"[30], недићевски мајор тврди да је одбацио партизане од Блаца и да нема никакве бојазни од њих! У сваком случају, четници су морали да се повуку из Блаца а бугарски батаљон је враћен назад у Блаце, чиме је на самом почетку поремећен њихов борбени распоред за предстојећу офанзиву.

За време ових борби догодила се и једна бизарна епизода, која карактерише односе „савезника", Бугара и четника. Док се четнички Топлички корпус, иначе састављен претежно од четника из Косанице, концентрисао око Блаца и водио борбу са партизанима, у косаничка села су провалили Бугари из њиховог гарнизона из Куршумлије. Опљачкали су темељно недужно становништво али и четничке куће, отерали стоку, силовали жене и ојадили косаничка села, која су до тада због сарадње између Бугара и четника била релативно мирна и поштеђена бугарског терора. После пораза код Блаца и ово је био један од разлога да се четнички корпус хитно повуче у Косаницу.[31]

Сутрадан после борбе код Блаца, у Топлицу су стигле нове партизанске снаге. Напуштајући свој терен у Тимочкој крајини, ОК КПЈ Зајечар, Зајечарски одред и Озренски батаљон су, повлачећи се пред надмоћнијим четничким снагама, стигли до Јужне Мораве, прегазили су је и пошли на Јастребац. Улетели су право на четничку офанзиву. Док су се одмарали у селу Кулини на обронцима Јастрепца, напала их је четничка Моравска бригада. Иако изморени дуготрајним маршевима у повлачењу, Тимочани и Озренци су успели да разбију четничку бригаду, пробију обруч и наставе марш преко Јастрепца да би се спојили са Јастребачким одредом.[32]

Неуспеси четника Драже Михаиловића у борби са 4. и 5. бригадом, Јастребачким одредом и зајечарско-озренским снагама на Јастрепцу, на са-

---

[27] Зборник I/20, док. бр. 126.
[28] АВИИ, четничка архива, к-276, рег. бр. 18/1.
[29] АВИИ, к-26, рег. бр. 2/11
[30] АВИИ, четничка архива, к-276, рег. бр. 18/2.
[31] Зборник I/20, док. бр. 126.
[32] АЦ, фонд ПКС, док. бр. 511.

мом почетку офанзиве, потпуно су пореметили планове за офанзиву названу „Бура". Ти неуспеси су натнали бугарску команду да измени планове, прегрупише снаге и повуче јединице које су биле намењене да ударе на партизанску територију у Јабланици. Са бугарским јединицама у јачини од 3000 војника требало је да у нападу на Јастребац учествује и 300 недићеваца из Ниша и Прокупља.[33]

Рано ујутро 6. фебруара непријатељске трупе, подељене у 10 колона, кренуле су на широком фронту од Мрамора, Прокупља, Белољина и Блаца према Јастрепцу, са намером да партизанске јединице прибију уз планину, натерају их да прихвате борбу и униште их уз помоћ артиљерије и авијације. Пошто су благовремено открили покрете Бугара и недићеваца, партизанске јединице су их изманеврисале. Четврта бригада, заједно са Јастребачким одредом и Тимочанима, пребацила се преко завејаних врхова Великог Јастрепца у Расину, а 5. бригада је вештим маневром успела да без борбе пређе преко железничке пруге и друма Прокупље—Дољевац, који су били поседнути од бугарских трупа и да се прегазивши ледену Топлицу пребаци без губитака на Пасјачу. По ко зна који пут Бугари су ударили у празно на Јастребац. Два дана су њихове трупе у густим стрељачким стројевима претресале празни Јастребац. Коначно, 8. фебруара су се без резултата повукли у своје гарнизоне.

Пошто нису успели да војнички сломе партизанске јединице, бугарски окупатори су, по старом опробаном методу, свој бес искалили на недужном становништву. Желели су да масовним терором стрељањима, паљевином, пљачком и разним облицима малтретирања становништва растроје партизанску позадину, ослабе морал и подршку народа партизанима. Нарочито су се били окомили на села у којима су четници и недићевци претрпели тежак пораз у борбама са 4. и 5. бригадом 28. јануара. То су села надомак Блаца — Драгуша, Претежана и Сварче. Само из ова три села, похапсили су и потерали према Јастрепцу око 100 сељака. Уз пут су и из других села хватали људе и сврставали у колону осуђених на смрт. Преко 150 сељака је дотерано на једну косу код села Велика Плана, и када су почели да их постројавају, један сељак је узвикнуо: „Браћо, зар не видите да ће да нас побију као стоку? Бежите!"[34] То је био сигнал да се свих 150 сељака распрште на све стране. Бугари су косили митраљезима али је ипак више од половине успело да се спасе. На стрелишту су остала 62 мртва сељака из подјастребачких села. Само из села Сварче било је 20 убијених. Укупно је за два дана 6. и 7. фебруара, на територији само два топличка среза — јастребачком и добричком, стрељано 132 човека а око 30 је отерано у логоре.[35] По бестијалности су се у овим злочинима такмичили Бугари и љотићевци из Ниша, који су учествовали у офанзиви. Љотићевци су после извршених стрељања садистички разбијали главе жртвама које су још давале знаке живота. Поред стрељања, било је и много паљевина и пљачки, нарочито у селу Драгуша, коју су за време рата звали „Мала Москва". У том селу су масовно силовали жене Бугари и недићевци 7. фебруара. Сва је срећа била што су покрети Бугара опажени на време, тако да је већина чланова партије, скојеваца, теренских радника и одборника, као и кадрова који су радили у команди подручја и командама места, успела да се на време склони у шуме, базе или оде заједно са партизанским јединицама на други терен. Иначе би жртве биле далеко веће јер су Бугари располагали списковима активиста из сваког села кроз које су пролазили, па су по том списку и тражили људе. Очигледно је бугарска обавештајна служба имала своје сараднике који су на време слали податке о кретању партизанских јединица, као и о политичким акцијама и активностима на терену.

Само недељу дана после неуспеха бугарских и недићевских трупа да униште партизанске бригаде на терену Топлице, уследио је напад четника Драже Михаиловића. После пораза који су четници Топличког корпуса доживели у околини Блаца 28. јануара, четничка врховна команда је одлучила да се на Топлицу удари са јаким снагама. Поред опорављеног Топличког корпуса, у овом нападу су требали да учествују Расински четнички корпус, под командом злогласног мајора Драгутина Кесеровића, Делиградски корпус и четници из Г. Јабланице под командом мајора Бурића. Кесеровић је кренуо са 1200 четника, док је Топлички четнички

---

[33] Зборник I/20, док. бр. 128.
[34] Исто.
[35] Исто.

корпус имао око 600 четника. Снаге осталих четничких јединица нису познате.[36] Ради подршке у извршењу овог задатка Кесеровић је од немачке команде у Крушевцу добио и два мања топа, за које није имао довољно муниције, па су му служили, углавном, за пропаганду и заплашивање сељака по селима кроз која је пролазио. Према плану, Топлички корпус је требало да крене из околине Блаца, правцем према Великој Плани, Расински корпус преко Малог Јастрепца у Добрич и ту се споји са Топличким корпусом и јединицама мајора Бурића, док је Делиградски корпус требало да затвара правац према Ј. Морави.

Насупрот четницима, у Топлици су се налазиле знатне партизанске снаге. Биле су две бригаде — 5. и 6. бригада, као и два партизанска одреда, Јастребачки и Зајечарско-тимочки, са укупно око 1500 бораца. У Добричу су се налазиле 4. и 6. бригада и Зајечарски одред, а 5. бригада и Јастребачки одред испод Великог Јастрепца у ширем рејону села Велика Плана. За остварење четничког плана, на самом старту је отежавајућа била чињеница да су се све значајније партизанске снаге налазиле концентрисане управо на почетним правцима њиховог наступања.

Када су четничке трупе кренуле у напад, међу њима није било довољно координације, без обзира на то што су им командовали школовани официри. Тако је Кесеровић продро преко Малог Јастрепца у Добрич, два дана раније. Са његовим четницима, борбу су прво прихватили борци из команди места, ноћу 16/17. фебруара. То је задржало за извесно време надирање четника и омогућило 5. бригади и Зајечарско-тимочком одреду да се прикупе и рано ујутро 17. фебруара крену у противнапад. Код села Девче, на добричкој страни Јастрепца, партизани су до ногу потукли четнички Расински корпус. У жестокој борби убијен је 51 четник а још толико их је рањено, тако да су укупни губици Расинског четничког корпуса у тој борби били око 100 четника избачених из строја. Потучен, Кесеровић је одступао ивицом Јастрепца, према Великој Плани са намером да се споји са Топличким четничким корпусом, који је од Блаца надирао ка В. Плани.[37]

И Топлички корпус је неславно прошао у овој четничкој „офанзиви". Само што је напустио Блаце и кренуо према Великој Плани, код села Г. Јошаница, четнички корпус је улетео у заседу коју су поставили 6. бригада и Јастребачки одред. У борби на малом растојању, по шумовитим косама Јастрепца четници су претрпели још један пораз. Убијено је око 15 четника, међу њима и капетан Богдан Бураковић, командант једне четничке „летеће бригаде" и председник „преког суда" Топличког корпуса. Заробљено је 10 четника и заплењена 1 противтенковска пушка, 1 митраљез, 35 пушака са великом количином муниције и већа количина осталог ратног материјала. У овој борби је рањен и командант четничког корпуса капетан Стојановић.[38]

За време борбе код Г. Јошанице десио се и један занимљив догађај. Једна група партизанских позадинских радника је, за време повлачења из својих села, налетела на једну четничку јединицу која се налазила у резерви. Како су се четници раскомотили на пропланку и без икаквог обезбеђења, то су их теренци изненадили, припуцали и изазвали панику у четничким редовима. Успаничени четници нису стигли да примете да их је напала у ствари групица активиста, па су се разбежали. У тој бежанији, четничком команданту, капетану Јулинцу, испала је официрска торбица, коју су теренци пронашли и предали је штабу бригаде. Убрзо је откривено да се у торбици налази комплетан четнички план за уништење „Титових снага" у Топлици и Јабланици пре него што стигне главнина из Босне. Такође је откривен и списак дражиновске организације у Топлици.[39]

Иако су обе четничке нападне колоне биле потучене, ипак су захваљујући интервенцији бугарских трупа из Прокупља, потпомогнутих и авијацијом, успеле да се споје у Великој Плани. Ту су их концентрисане партизанске снаге 5. и 6. бригаде напале ноћу 23. фебруара, заједно са Јастребачким и Зајечарским одредом и после силовитог јуриша избациле из села. После ове борбе настало је безглаво бежање четника из Топлице. Топлички корпус се повукао у Косаницу а Расински корпус је морао да одступи у крушевачки округ.[40]

---

[36] Зборник I/7, док. бр. 35.

[37] Зборник I/20, док. 131, Зборник I/7, док. бр. 35.

[38] Зборник I/7, док. бр. 34, Зборник IX/5, док. бр. 70.

[39] Зборник I/7, док. бр. 34.

[40] Зборник I/20, док. бр. 131.

Тако се неславно по четнике завршила њихова амбициозно припремљена офанзива. Претрпели су још један пораз, пропао им је још један покушај да сломе партизане у Топлици. Из ове четничке офанзиве остала је шаљива песмица, спевана на рачун хвалисавог Кесеровића и његових топова које је потерао на партизане:

„Узе Кесер топове
да побије Шопове,
Нит Шопове побио,
нит топове вратио.“[41]

Партизанске снаге су имале релативно мале губитке. Погинуло је 15 бораца а рањено их је око 20. Међутим, партијска организација Топлице је претрпела врло тежак губитак у кадровима. Првог дана четничке офанзиве, на четнике је у околини Циголја налетео Бура Ковачевић, секретар Среског комитета КПЈ за срез добрички. Када је покушао да побегне, четници су га покосили рафалом. Код Велике Плане је четнички корпус изненадио слушаоце партијског курса који је организовало Окружно повереништво КПЈ за Топлицу. Повлачећи се према Јастрепцу заједно са осталим слушаоцима курса, рањена је Олга Цуверовић Оља, члан Окружног повереништва КПЈ за Топлицу. Четници су је рањену достигли и на лицу места стрељали. Оља Цуверовић је као предратни скојевац и члан КПЈ од 1941. године била један од првих организатора борбе у Топлици и дуго је успевала да илегално ради у Прокупљу. Њена смрт је била тежак губитак за Партију у Топлици у последњој ратној години.

Извештавајући ОК КПЈ Лесковац о стању у Топлици непосредно после ове офанзиве, Окружно повереништво за Топлицу је писало: „Кесеровић је побегао у Жупу. Хтео је да убије Божу Ивановића (заменика команданта Топличког корпуса, прим. аут.) што га је навео на „танак лед“ и стрељао је двојицу што су оставили топове. Топлички корпус је побегао у Жупу и даље. Код њих је права паника и распадање.“[42]

Мартовска офанзива

На темељу података које је примио од делегата Врховног штаба Светозара Вукмановића Темпа о снази партизанских јединица у југоисточној Србији, врховни командант друг Тито је почетком марта одлучио да у рејон Топлице и Јабланице упути „ударну групу“ састављену од II пролетерске и V крајишке дивизије. Са ударном групом је кренуо и делегат Врховног штаба НОВ и ПОЈ друг Павле Илић Вељко. Ова група је пошла 15. марта 1944. године на извршење задатка који је поставио Врховни штаб и 30. марта је избила на Голију са задатком да форсира Ибар и пређе преко Копаоника у Топлицу.[43]

Непријатељ је будно пратио развој догађаја, па је благовремено открио правац дејства ове групе и предузео све како би спречио продор у рејон Топлице. Штаб II оклопне армије, који се налазио у Врњачкој Бањи формирао је групу „Шредер“ са задатком да заустави на Ибру продор партизанских дивизија. У овој групи су биле ангажоване немачке, бугарске и љотићевске јединице, снаге руског заштитног корпуса и четници Драже Михаиловића у укупној јачини од 20.000 људи. Цела операција је добила шифровани назив „Камерјегер.“[44] Ове непријатељске снаге су успеле да крајем марта спрече продор ударне групе дивизија НОВЈ.

У оквиру непријатељског плана за спречавање продора ударне групе у Србију, била је предвиђена и офанзива на партизанске снаге у Топлици и Јабланици, са циљем да се заузме просторија на којој је требало да се створи база за прихват ударне групе у Србији и њено даље наступање. За напад на Топлицу и Јабланицу су биле предвиђене знатне снаге. Нападом је опет руководио Кесеровић, а под његовом командом су били четнички корпуси из Расине, Топлице, Јабланице и Источне Србије. Овим снагама је требало да садејствују окупаторске јединице из подручја Ниша, Прокупља и Лесковца. Међутим, због заузетости ових група у борбама на Ибру, у првој фази напада учествовале су само четничке снаге.

Благовремено обавештен о припремама четника за напад на партизанску територију, Неделько Караичић је у име ГШ НОВ и ПО Србије, 12. марта формирао посебан Оперативни штаб јужноморавских бригада, са циљем да

---

[41] Шопловима се у Топлици у шали називају становници среза добричког.

[42] К. Милосављевић: На партизанском фронту, Блаце, 1980, стр. 239.

[43] Зборник I/7, док. бр. 38—69, Зборник I/20, док. бр. 150, Оперативни дневник II пролетерске дивизије, АС фонд ПК КПС, док. бр. 511.

[44] АВИИ, НАВ-Т-501, ролна 256, снимак 190—194.

се обједини командовање свим партизанским снагама у јужној Србији, ради успешнијег супротстављања непријатељским снагама у предстојећој офанзиви.[45] Овај оперативни штаб је одмах предузео мере да се све значајније партизанске снаге концентришу за одбрану слободне територије. Средином марта, на планинским висовима Пасјаче, Видојевице и Соколовице, на вододелници Топлице и Пусте Реке, нашле су се 4, 6, 7. и 9. бригада, и Први јужноморавски одред. Распоређени на доминантним планинским висовима, били су спремни и да дочекају четнике.[46]

Полазећи са својим снагама у напад на партизанску територију, Кесеровић је у Блацу одржао говор окупљеним грађанима, надмено тврдећи да ће „напојити коња на Пустој реци."[47] Његови агитатори су обилазили села и убеђивали народ, а посебно омладину, да ступају у њихове јединице, али без успеха. Око 6000 четника под командом Кесеровића избило је 15. марта на линију села Арбанашка—Рграје—Статовац —Буревац. Ту су четници заузели положаје са намером да сачекају планирани датум за почетак офанзиве.[48]

Међутим, Оперативни штаб није хтео да чека. Сасвим умесно донео је одлуку да непријатеља туче по деловима и тако надокнади неравноправни однос снага. Пред сам почетак четничког напада, 4. и 6. бригада у ноћи 17/18. марта нападају истурене четничке положаје у рејону села Арбанашка. Изненађени четници нису били у стању да у ноћној борби, на непознатом терену, пруже озбиљнији отпор. Претрпели су тежак пораз и, разбијени, бежали низ планинске косе све до реке Топлице. У тој борби, истурени делови четничког корпуса имали су 60 мртвих и око 30 заробљених.

Изненађени овим нападом, четници су већ сутрадан 18. марта кренули у противнапад са снагама које нису биле нападнуте у току ноћи. По густој магли, на планини Видојевици их је сачекала 6. бригада и у сусретној борби нанела још један пораз четницима. Овога пута на бојишту је остало 35 четничких лешева. Разбешњен са два неочекавана узастопна пораза, четнички командант Кесеровић 19. марта наређује општи напад својим снагама, не чекајући на четничке снаге из Јабланице које је требало да садејствују. Четници су кренули у напад у широком фронту од око 10 километара. Развиле су се огорчене борбе на тешком планинском терену. Партизанске бригаде, иако малобројније, биле су у психолошкој предности, боље су познавале терен од четника, који су већином били из Жупе и Расине, чвршће организоване и морално надмоћније, биле су спремне да воде одсудне борбе.

Одлучујуће борбе су се водиле 19. марта. Прво су четници код села Буревца успели да потисну 9. бригаду, где је само на једном месту погинуло 13 партизана, бранећи пушкомитраљез да не падне у руке четницима. Када је пристигао у помоћ један батаљон 4. бригаде, у противјуришу, четници су одбијени и натерани у бекство. Преломни тренутак је настао, када је 4. бригада у самом центру фронта кренула у јуриш према селу Рграј у којем је био смештен четнички штаб са Кесеровићем. У огорченој борби, прса у прса, четнички фронт је сломљен а сам Кесеровић је у паничном бекству напустио село, прешао преко реке Топлице и отишао према Жупи. Само у борби код села Рграја, погинуло је 25 партизана а преко 50 их је рањено. Четничке жртве су биле вишеструко веће, нарочито приликом неорганизованог повлачења, које се претворило у панично бекство.[49]

У огорченим борбама са четницима, партизани су претпрели тешке губитке. Од формирања јужноморавских бригада није било тежих губитака. Убијено је око 50 бораца а преко 100 их је рањено. Међу погинулим партизанима био је Саво Ераковић Страхиња, командант 4. бригаде и истакнути првоборац Топлице, који је у Пасјачку чету Топличког НОП одреда ступио одмах по њеном формирању 1941. године. Погинуо је 19. марта када је на челу своје бригаде јуришао на четнике у селу Рграју. После рата проглашен је за народног хероја.

Четници су имали неупоредиво теже губитке. Према непотпуним подацима, у тродневним борбама је погинуло преко 200 четника, а број рањених, није могао да буде утврђен. Победа над четницима мајора Драгутина Кесеровића имала је огромног војничког и политичког значаја. Разбијене су јаке четничке снаге које су већ неколико

---

[45] Зборник I/7, док. бр. 37.

[46] М. Перовић: Јужна Србија, стр. 345.

[47] Група аутора: Србија у рату и револуцији 1941—1945. стр. 294.

[48] Перовић: Јужна Србија, стр. 345.

[49] Исто, стр. 346.

месеци упорно угрожавале партизанску територију и везивале за себе неколико партизанских бригада, одвлачећи их од њиховог најважнијег задатка — тучења окупаторове живе силе и рушења комуникација. Одбрањена је слободна партизанска територија, сачувани су органи народне власти, позадински органи и партијске и скојевске организације. Најављено „истребљење комуниста у Топлици и Јабланици" од стране четника, било је овом великом победом осујећено. На тај начин, сачувана је слободна територија, кадрови и организације а код народа је задобијен велики политички капитал, јер су партизанске снаге показале да четници не могу да их униште.

После разбијања четничких снага, окупаторске јединице из Прокупља, Ниша и Лесковца, крајем марта, предузимају напад на слободну територију сопственим снагама. Бугари крећу у напад са снагама 27. дивизије из Прокупља према Белом Камену. Међутим, у напад је кренуо један непотпун пук и наступао је млако и без довољно активног дејства. Близу Белог Камена, Бугари су били заустављени јаком ватром 4. бригаде и одмах су се повукли назад у Прокупље.

Напади окупаторских снага на партизанске бригаде се настављају даље, али очигледно је да међу савезницима нема никакве координације. Сутрадан после повратка Бугара у гарнизон у Прокупљу, немачко-белогардејски батаљон из Лесковца успева да продре на Бели Камен, где се утврђује у школи, која је заузимала добар положај на доминантном вису. Како се 4. бригада налазила у том тренутку на Пасјачи, то је одмах 28. марта извршила напад на овај батаљон али без успеха. Напад је поновљен 30. марта, када су заједничким снагама на белогардејце напале 4. и 6. бригада. У огорченој борби, бригаде су на јуриш заузеле школу и избациле белогардејски батаљон са Белог Камена, који се повукао оставивши на попришту 20 мртвих и два тешка митраљеза са доста муниције.[50] У овој борби погинуо је нови командант 4. бригаде, народни херој Владимир Букилић Поп Мићо.

Овом борбом на Белом Камену, завршена је непријатељска мартовска офанзива на слободну партизанску територију у Топлици и Јабланици. Амбициозно замишљена, као офанзива широких размера, са планираним садејством четничких, бугарских и немачких снага, ова офанзија је претрпела потпуни неуспех. Херојска упорност и храброст партизана као и слабо садејство непријатељских снага, омогућило је партизанским бригадама да однесу једну од најблиставијих победа. Формирање Оперативног штаба јужноморавских бригада омогућило је до тада невиђену концентрацију партизанских снага на релативно малом простору. Преурањени четнички напад, омогућио је Оперативном штабу да смелом акцијом преузме иницијативу и однесе значајну победу. Каснији напади бугарских јединица вршени су млитаво и без тешкоћа су заустављани.

Одбацивање Бугара на почетни положај, у гарнизон у Прокупљу, учинио је излишним немачки продор са супротне стране ка Белом Камену. На овом превоју, између Пасјаче и Видојевице, требало је да се споје немачке и бугарске снаге. То није остварено и Немци су после два дана боравка на Белом Камену одбачени у Лесковац. Тако је мартовска офанзива завршена потпуним неуспехом за непријатеља. Иако су претрпеле знатне губитке, партизанске бригаде су постигле основни циљ — одбраниле су слободну територију.

Формирање Окружног комитета КПЈ за Топлицу и омасовљавање Партије, СКОЈ-а и формирање Окружног НОО Топлице

Формирање Окружног поверенства КПЈ за Топлицу, новембра 1943. године, које је у саставу ОК КПЈ Лесковац руководило Партијом у три топличка среза — прокупачком, добричком и јастребачком, имало је позитивно дејство на активирање деловања КПЈ на подручју Топлице. Формирају се нови срески комитети, општински комитети, нове партијске ћелије а дотадашњи партијски активи, почетком 1944. године, прерастају у нове ћелије. То је све допринело да почетком 1944. године, број чланова КПЈ у Топлици почиње да се знатно повећава. Такође у целом лесковачком округу, почетком 1944. године, нагло се повећава број чланова КПЈ, број ћелија, општинских и среских руководстава, тако да је марта 1944. године на терену ОК КПЈ Лесковац било 350 чланова КПЈ и више од 50 кандидата. Од тога је 140 чла-

---

[50] Ж. Николић: Југоисточна Србија у револуцији, Београд 1979, стр. 475.

нова КПЈ на терену Топлице.[51] На тај начин, лесковачки округ је имао најјачу партијску организацију у Србији у то време.

Постављао се озбиљан проблем руковођења тако бројном и разуђеном партијском организацијом. Све теже је било ефикасно пратити рад нижих руководстава, уочавати пропусте и пружати благовремену помоћ. Зато се нужно наметала потреба да се Окружни комитет КПЈ за Лесковац реорганизује. Као једна од мера за ефикасније руковођење партијом, почетком марта 1944. године, одлучено је у ПК КПЈ за Србију, да се из састава ОК КПЈ Лесковац изузме Топлица и да се формира самостални Окружни комитет КПЈ за Топлицу.

Окружни комитет КПЈ за Топлицу је формиран у другој половини марта 1944. године, тачније у периоду између 7. марта, када је послат последњи извештај од стране Окружног повереништва КПЈ за Топлицу[52] и 29. марта, када датира први документ са потписом Окружног комитета КПЈ за Топлицу.[53] Окружни комитет КПЈ за Топлицу је формиран у присуству члана ПК КПЈ за Србију Неделька Караичића. Први састав овог ОК Топлице био је: Радош Јовановић Сеља, секретар, и чланови Срба Андрејевић Столе, Милојко Максимовић Дамњан, Радомир Тодоровић Тоша, Трајко Јовановић Јосиф, Светозар Савић Тоза и Аранђел Младеновић Корчагин. Секретаријат Окружног комитета сачињавали су Радош Јовановић, Срба Андрејевић и Милојко Максимовић. По задужењима су чланови ОК направили следећу поделу: секретар Радош Јовановић је одговарао за политички сектор и технику, Р. Тодоровић за рад НОО с тим да буде истовремено секретар Окружног НОО за Топлицу, М. Максимовић за рад АФЖ, Т. Јовановић за Јастребачки одред, С. Савић за рад команде Топличког подручја и Аранђел Младеновић за рад СКОЈ-а.[54]

На састанку, на којем је донета одлука о формирању ОК КПЈ за Топлицу, донета је и одлука о формирању ОК СКОЈ-а за Топлицу, Окружног народноослободилачког одбора и Окружног одбора АФЖ. Треба нагласити да у саставу ОК КПЈ Топлице није била цела територија топличког краја. Подручје на десној обали реке Топлице, са два среза — пасјачким и косаничким, остало је у саставу ОК Лесковац до јесени 1944. године, када дефинитивно улазе у састав ОК Топлице.

Формирање ОК КПЈ затим ОК СКОЈ, АФЖ и Окружног НОО, захтевало је бројне кадровске и организационе промене. Цела прва половина априла 1944. године, протекла је у организационом сређивању партијске организације Топлице. Промењени су састави срески комитета КПЈ у три топлички среза, формирана нова општинска руководства и основане нове партијске ћелије. Појачан је рад на организационом јачању Партије у Топлици, закандидован је већи број активиста који су се истакли у дотадашњем раду, тако да је за свега два месеца број чланова Партије у Топлици повећан за 20% и почетком јуна износи 167 чланова КПЈ и 60 кандидата, са 33 партијске ћелије.[55]

Партијска организација Топлице је у овом периоду одиграла пресудну улогу у мобилизацији свих снага у борби против окупатора, у придобијању народних маса за циљеве револуције и јачању оружаних снага револуције. Чланови партијских руководстава су били данонoћно на ногама. Делујући у условима полуослобођене или окупиране територије, непрекидно су носили главу у торби. Тешко је побројати сва питања којима су се бавили и све проблеме које су морали да решавају. Можда ће то најбоље илустровати дневни ред са једног састанка Среског комитета КПЈ среза пасјачког, почетком 1944. године.

„ДНЕВНИ РЕД

1. Извештај секретара
   а) директиве и наређења, оцена рада од прошлог састанка
   б) прорада материјала
   ц) војно политичка ситуација.
2. Организационо питање
   а) како се чланови развијају, кривице и казне
   б) кандидати за учлањење
   ц) васпитни рад (одабирање за курс)
   д) финансије
   е) дисциплина
   ф) конспирација
   г) будност
   ж) критика и самокритика

---

[51] М. Борковић: КП Југославије у Србији, II књ. Београд, 1974, стр. 177.

[52] Зборник I/20, док. бр. 131.

[53] Зборник бр. I/20, док. бр. 137.

[54] Исто.

[55] АС фонд ПКС, док. бр. 576.

3. Политички, просветни и културни рад
4. Војни рад
5. Народноослободилачки одбори,
6. АФЖ
7. СКОЈ и УСАОЈ
8. Разно“[56]

Критеријуми за пријем у Партију били су изузетно оштри, често на ивици секташења. Често је учлањивање одлагано док кандидат не би исправио и отклонио и најмање слабости. О пријему сваког кандидата дискутовало се и одлучивало на састанцима Среског комитета. Нарочито се водило рачуна о прошлости, оданости, дисциплини, моралу и спремности за одлазак у борбу, као и о ауторитету сваког појединца у средини у којој живи. Због тако оштрог критеријума и честог секташења, виши форуми су упућивали прекоре и тражили више ширине у пријему нових чланова. Овако оштри критеријуми се могу и разумети, када се имају у виду услови под којима су чланови КПЈ тада деловали. Четничке тројке су вребале у мраку, казнене експедиције су ненајављене крстариле узимајући свој крвави данак а сталне офанзиве Бугара, Немаца, недићеваца и четника Драже Михаиловића, захтевале су спремност за највећа искушења. Тако је за време бугарске офанзиве, фебруара 1944. године, према извештају Радоша Јовановића, „један део партијаца напустио терен са војском, док је већи део остао на терену и скривао се. Везе нису функционисале . . . предузели смо мере да се кроз партијску организацију одржи критика и самокритика држања партије као целине и појединаца за време реакције (офанзиве, прим. аут.) и укаже на пропусте.“[57]

Ради идејног јачања и уздизања све бројнијег партијског чланства које је било, у већини случајева са мало школе, а понекад и полуписмено, Окружни комитет је улагао велике напоре на организовању разних партијских курсева. У току 1943. године су курсеви одржавани на терену Пусте Реке, што је за чланове КПЈ из Топлице било вишеструко неповољно. Морао се за дужи период издвајати са свог терена један број чланова КПЈ и слати преко реке Топлице, кроз бројне заседе, на далек пут у Пусту Реку. Истовремено, на терену Топлице је било доста уздигнутих чланова КПЈ од којих су неки били спремнији него предавачи на партијским курсевима које је организовао ОК КПЈ Лесковац.

Зато је почетком 1944. године одлучено да се у организацији прво Окружног поверенства, а касније Окружног комитета КПЈ за Топлицу, организују партијски и војни курсеви. Почетком јануара 1944. године, на иницијативу Окружног поверенства КПЈ за Топлицу, у селу Горња Бресница под Јастрепцем, почео је да ради курс за партијске кадрове са терена Топлице, Расине и Поморавља. Овим курсем је руководио Бранко Поповић а главни предавач био је Радивоје Увалић Бата, шпански борац и доктор правних наука са Сорбоне.[58] Настава на овом курсу је трајала двадесет дана и обрађено је десетак тема из области марксизма-лењинизма.

Касније су се партијски курсеви наизменично одржавали у Г. и Д. Бресници и Великој Плани. Тако у свом извештају од 7. марта Радош Јовановић Сеља наводи „. . . војни курс већ ради. 8. III почеће средњи партијски а 12. III нижи партијски курс. Чим се друг Корчагин врати почеће и Скојевски.“[59] Као што се види, почетком марта се паралелно одржавају три курса а спрема се четврти, што сведочи о великој пажњи која је посвећена идеолошком образовању кадрова, чак и у најтежим условима рада. Често су курсисти морали да прекидају наставу, да узимају оружје у руке и одбијају нападе непријатеља, повремено су морали да се пред надмоћнијим снагама непријатеља повлаче на Јастребац а неретко су и живот губили за време курса. Тако је за време налета Кесеровића, приликом повлачења курса из Велике Плане, погинула Олга Цуверовић, члан Окружног поверенства КПЈ, која се тада налазила на курсу.[60]

Поред идејног рада, посебна пажња је посвећивана раду партијске технике, штампању разних прогласа, приручника и других материјала. У току прве половине 1944. године, на територији Топлице је радило неколико „техника“, од којих су најзначајније биле у Д. Бресници и на Пасјачи.[61]

За успешан политички рад у условима илегалног рада, најважнији предуслов је било одржавање сталних веза између чланства, нижих и виших

---

[56] Грађа Лесковачког музеја, нерегистровано.
[57] Зборник I/20, док. бр. 128.
[58] Зборник I/7, док. бр. 15.
[59] Зборник I/20, док. бр. 131.
[60] Зборник I/20, дюок. бр. 131.
[61] Зборник I/20, док. бр. 131.

руководстава. И поред изузетно тешких услова за кретање курира, сталних блокада терена, полицијских провера и других тешкоћа, веза је стално функционисала, понекад чак зачуђујуће ефикасно. Тако је преко Топлице ишла једна од најважнијих веза између ПК КПЈ за Србију и окружних комитета КПЈ на југу Србије. У свом писму од 2. јануара 1944. године. Драги Стаменковић извештава ПК да су преко Топлице добили из Београда писмо од 26. 12. 1943. године, децембарски број ГЛАС-а, проглас ЦК КПЈ и резолуцију са II заседања АВНОЈ-а. Ако се узму у обзир подељеност окупиране Југославије, многобројне полицијске заседе, пограничне контроле итд, а пре свега нередовност у саобраћају, онда је задивљујућа чињеница да је резолуција II заседања АВНОЈ-а путовала од Јајца до Топлице свега месец дана.[62]

Важан пункт за одржавање везе са Београдом био је у Прокупљу и њега је организовала градска партијска организација. Преко тог пункта је слат материјал и извештаји а преко њега је почетком 1944. године у Топлицу дошао из Београда већи број бораца и партијских функционера. Најзначајнији подухват те прокупачке везе, било је пребацивање Петра Стамболића из Београда на слободну територију у Топлицу. Командант Главног штаба НОВ и ПО Србије преко ове везе је стигао возом у Ниш, где га је на железничкој станици сачекала Милунка Аранђеловић из Прокупља и пратила у возу до Прокупља. У Прокупљу га је преузео њен супруг Миодраг Аранђеловић, који је водио пункт у Прокупљу и успешно провео Стамболића кроз град и пребацио на планину Пасјачу.[63]

Упоредо са формирањем ОК КПЈ за Топлицу, формиран је и Окружни комитет СКОЈ за Топлицу. У Топлици је, и пре формирања самосталног Окружног комитета СКОЈ-а, постојала јака скојевска организација, са изграђеним кадровима. Секретари Окружног комитета СКОЈ за Лесковац су били из Топлице, као и већи број чланова ОК. Радован Пантовић је био секретар ОК СКОЈ лесковачког округа од марта 1943. до марта 1944. године, када је постао члан ПК СКОЈ-а за Србију, а за секретара ОК СКОЈ Лесковац је опет изабран из Топлице, овога пута Светислав Поповић Тиле.[64]

Из извештаја о формирању ОК КПЈ Топлице од 29. марта 1944. године, види се да је формирање ОК СКОЈ-а за Топлицу у току.[65] То значи да је овај ОК формиран почетком априла 1944. године и отпочео са радом у новом саставу. Први састав ОК СКОЈ-а за Топлицу био је следећи: секретар Аранђел Младеновић Корчагин, чланови Добривоје Страхињић Биба, Мирко Стојановић, Драгољуб Стојиљковић Бели и Добривоје Павловић Бомба.[66]

У време стварања ОК СКОЈ, у Топлици је скојевска организација била прилично бројна. Из једног сачуваног извештаја, упућеног ПК СКОЈ-а за Србију, види се да је крајем марта у Топлици било укупно 306 чланова.[67] Захваљујући том извештају, сачувана је верна слика јачине појединих среских организација СКОЈ у Топлици. Тако је најјача организација била у пасјачком срезу, где је било једно срески руководство, три рејонска руководства и 21 скојевски актив са укупно 116 чланова. У срезу добричком било је једно срески руководство, пет рејонских руководстава и 21 актив са укупно 105 чланова. У јастребачком срезу је било једно срески руководство, три рејонска руководства и 10 актива са укупно 52 члана. Најслабија је била ситуација у срезу моравском, где је било свега четири актива са 16 чланова.[68] Бројно стање скојевске организације у Топлици, као уосталом и у другим крајевима, стално се мењало. Скојевци су масовно ступали у јединице НОВ или партизанске одреде а на њихово место примани су нови чланови. Зато је број чланова скојевске организације стално варирао у току 1944. године, да би у децембру 1944. постигао број од 708 чланова.[69]

И ОК СКОЈ је поклањао велику пажњу организационом, кадровском и нарочито идејном јачању својих редова. Под руководством ОК СКОЈ, непрекидно су заједно са партијским радили и скојевски курсеви. Предавачи на тим курсевима су били из редова ОК СКОЈ-а, као и предавачи са партијских курсева. И ови курсеви су се држали у Г. Бресници и Великој Пла-

---

[62] Зборник I/20, док. бр. 118.

[63] С. Несторовић: Под Хисаром, Бгд, 1972, стр. 287.

[64] АС фонд ПК СКОЈ-а бр. 42.

[65] Зборник I/20, док. бр. 137.

[66] Х. Ракић: Револуционарни омладински покрет лесковачког краја, Лесковац, 1979, стр. 117.

[67] АС фонд ПК СКОЈ, број 42.

[68] Исто.

[69] АС фонд ПК СКОЈ, бр. 111.

ни. Сачуван је и програм једног таквог курса. На њему су обрађиване следеће теме:

1. Развитак друштва,
2. О трима револуцијама у Русији,
3. Национално и сељачко питање,
4. О СССР-у,
5. Народноослободилачки одбори,
6. СКОЈ — УСАОЈ[70]

Поред осталих задатака који су стајали пред скојевском организацијом посебно се истиче рад са омладином кроз УСАОЈ, привлачење омладине на страну НОБ, јачање утицаја међу младима и стварање широке базе за прилив нових бораца у редове НОВ. Може се слободно рећи, да је у Топлици, као и у свим нашим крајевима, омладина била неисцрпни резервоар револуције. њена свежа крв и основна ударна снага. Скојевци су били ти који су омладину организовали и усмеравали. Широм Топлице стваране су организације УСАОЈ-а, држане конференције са омладином, приредбе, прела, добровољне акције итд. Користио се сваки облик рада да се омладина организује и не препусти туђем утицају. То није било нимало лако. Јављале су се и грешке и слабости у раду. Најчешћа слабост скојевских актива и скојеваца која је увек оштро критикована, било је занемаривање рада у УСАОЈ-у и тенденција да се скојевци затварају у своје активе. То је оштро осуђивано и као својеврсни вид секташења скојеваца.

Упркос повременим слабостима, скојевци су обављали тежак и одговорни задатак са успехом. Тако је, на пример, само у срезу добричком, до марта 1944. године формирано 13 одбора УСАОЈ-а са 231 чланом. У јастребачком срезу је било 26 одбора са 106 чланова.[71] Ако се упореди број чланова УСАОЈ, са бројем чланова СКОЈ, може се уочити да је у оба среза тај однос 1:2, односно на једног скојевца два омладинца. Ово указује да још није била постигнута жељена масовност у раду УСАОЈ-а.

Велики напори су улагани на организовању просветног и културног рада са омладином. Формирани су разни течајеви, курсеви, аналфабетски курсеви итд. Организоване су и бројне приредбе, као посебан вид политичког деловања међу омладином. Тако је у пасјачком срезу организована у марту 1944. године 31 приредба са 671 присутним, а у јастребачком срезу 14 приредби са 172 посетиоца.[72] Посебан вид окупљања омладине биле су радне чете, које су биле упућиване на разне радне задатке. У марту 1944. године у Топлици је било 28 радних чета са 957 учесника. Поред осталих задатака које су ове чете извршавале, била је и обавеза да обрађују имања оних омладинаца који су ступили у бригаде или у Јастребачки одред. На такве задатке омладина је одлазила са заставама, певајући борбене песме, што је остављало изванредан утисак на народ.[73]

У раду скојевске организације нису остали заборављени ни задаци на окупљању најмлађих, рад са пионирима. Из тадашњих извештаја види се да је у Топлици било организовано 20 пионирских чета и десетина са 426 учесника.[74]

Овако масовно постављен рад са омладином имао је великих резултата у окупљању топличке омладине, њено васпитавање и придобијање за циљеве НОБ утицало је на нагло јачање редова народноослободилачког покрета. Тако, на пример, приликом формирања Окружног одбора УСАОЈ-а за Топлицу, априла 1944. године у Великој Плани, у сали Задружног дома нашло се близу 400 омладинаца и омладинки, делегата из топличких села. Тада је изабран и Окружни одбор УСАОЈ-а за Топлицу, на челу са председником Аранђелом Младеновићем Корчагином, који је био и секретар ОК СКОЈ-а.[75]

Упоредо са јачањем КПЈ и СКОЈ-а на подручју Топлице, почетком 1944. године се интензивно ради на ширењу мреже народноослободилачких одбора, стварању среских НОО и формирању Окружног НОО за Топлицу. Непосредно после формирања ОК КПЈ за Топлицу, током априла 1944. године, у селу Велика Плана формиран је први Окружни народноослободилачки одбор за Топлицу, највиши орган народне власти у Топлици. На оснивачкој скупштини, којој је присуствовало око 100 делегата из целе Топлице, изабран је Окружни одбор. За председника је изабран Јанићије Ценић, поткивачки радник из Тулара а за секретара Ратко Крстић Баја, секретар СК КПЈ среза добричког.[76]

Рад НОО је био изузетно тежак и опасан. Топлица је била почетком и

---

[70] АС, фонд ПК СКОЈ, бр. 38.
[71] АС, фонд ПК СКОЈ, бр. 38.
[72] Исто.
[73] А. Младеновић, Сећања на рад КПЈ и СКОЈ у Топлици. Копија код аут.
[74] АС, фонд ПК СКОЈ, бр. 38.
[75] Исто, као и под 73.
[76] Н. Музеј Топлице, сећања Радоша Јовановића Сеље.

средином 1944. године поприште тешких борби између јединица НОВЈ и разних окупаторских и квислиншких снага. Скоро свакодневно глава је била у опасности. Одборници су морали да на лицу места решавају најразличитије проблеме. Често су били изненађени налетом казнених експедиција и тада је одлучивала спретност и сналажљивост а понекад и срећа. О једној таквој ситуацији извештава Радош Јовановић, почетком 1944. године: „У многим селима НО одбори су били изненађени и остали несклоњени, чак и неки које су раније тражили. Захваљујући необавештености непријатеља извукли су се.“[77]

Није зато ни мало чудно, што су се понекада јављали појединачни случајеви колебљивости и страха код одборника. У честим репресалијама одборници су гинули, понекада и чешће него на фронту. Партија је будно пратила појаве у раду НОО и одборника и интервенисала када је било потребно. ОК КПЈ у извештају ПК-у наводи „. . . . При мећено је да су се неки одборници поколебали и да желе да се извуку из одбора. Преко партије и срески НОО извршићемо преглед и одржавање састанака одбора, да схвате ситуацију. . . и њихову обавезу према народу. Извршићемо чишћење оних који су се слабо држали и деморалисали.“[78]

Но то су били појединачни случајеви. У целини, НОО и одборници, давали су немерљиви допринос победи над фашизмом. Бирани демократски, тајним гласањем, они су били стално са народом и у служби народа. Из сачуваног записника о избору одборника Општинског НОО Житног Потока тајним гласањем, види се да им је председник изборне комисије после саопштења резултата гласања, честитао избор „. . . . и апелује на њих, да све своје моћи уложе за добро народа у његовој великој и светој борби за ослобођење . . .“[79]

Из извештаја Среског НОО среза прокупачког од 15. марта 1944. године може се видети чиме су се све сви одбори бавили. Према том извештају, на последњој седници СНОО-а, под тачком 1. су донете одлуке и да се личне карте грађана оверавају печатом СНОО-а, да се из града набављају потрошни артикли за размену организовано преко НОО а не појединачно, чиме ће се сузбити шпекулација и куриозитета ради „. . . да се пси везују преко дана јер је то у интересу народа“.[80] Затим је извршена прорада материјала, односно упознати су са чланком „о националној борби противу окупатора“. Под организационим питањима, одбор је извршио персоналне промене кооптирањем нових чланова, уместо неких који су отишли у јединице. После тих промена СНОО има 25 чланова, од чега пет чланова у ужем руководству. Анализиран је и рад општинских НОО, којих у овом срезу има 11 и извршена потпуна истих. Анализиран је и рад сеоских НОО, за које је констатовано да су „. . за време реакције (офанзиве прим. аут), мало поклекнули али настојаће се да се другови уздигну и окрепе.“[81] Затим следи детаљна анализа рада по секторима, којих је било пет — политички, привредни, војни, правни и просветни одсек.

Као што се види, активност НОО је била веома широка и они су у правом смислу представљали органе нове народне власти. У току прве половине 1944. године, цела Топлица је била прекривена мрежом сеоских и градских НОО, општинских НОО и њима су руководила четири среска и један Окружни НОО. Тако је уместо разорених органа квислиншке власти, који су се задржавали још једино у Прокупљу, Блацу и Куршумлији, где су их штитили окупаторски гарнизони, ницала нова, народна власт, као најконкретнији вид револуције на делу.

Тако је почетком 1944. године у Топлици дошло до снажног полета народноослободилачке борбе. Ојачале су Партија и СКОЈ, омасовљен је УСАОЈ, никли су бројни органи власти, једном речју, ојачао је антифашистички фронт и створени су битни предуслови за даљи размах оружане борбе, која ће довести до коначног ослобођења.

---

[77] Зборник I/20, док. бр. 128.

[78] Исто.

[79] Документи о настанку народне власти на југу Србије, I књига, Лесковац, 1976, док. бр. 90.

[80] Исто.

[81] Исто.

Mr Radoje Kostić

THE DEVELOPMENT OF NATIONAL LIBERATION FIGHT IN TOPLICA AT THE BEGINNING OF 1944

At the beginning of 1944 Serbia played the most important role in strategic plans of National Liberation Army and Supreme Commander Marshal Tito. However, Toplica was at that time one of those Serbian regions where the national liberation movement was developed and capable of establishing and defending a vast free territory. In the first half of 1944 several Serbian brigades waged tremendous struggles with chetniks of Keserović and other chetnik »dukes«, Bulgarians and Nedićs, and finished those fights with many losses, but also with aureole of conquerors. Chetnik movement was deeply shaken, and even then, it already ceased to represent an insurmontable obstacle in attaining strategic goals for the National Liberation Army. So the solid foundations were laid for solving the problem of the status of Serbia in new, socialist Yugoslavia.

940.53/.54 (497.11)

Др Милан М. Миладиновић

Рад политичких комесара јужноморавских партизанских бригада на изградњи политичке свести

У НОР и револуцији била је велика улога политичке свести. Радило се о борби за слободу али и за социјализам, који претпоставља политички свесне припаднике, спремне и способне да га остваре и омогуће даљи развој друштва ка комунизму. Комунистичка партија Југославије, са Титом на челу, схватила је значај политичке свести, како за вођење класне борбе између два светска рата, тако још више у време оружане револуције и ослободилачке борбе. Она је инсистирала и у томе успела да изгради свесне борце за социјализам, који ће на основу познавања ствари предвиђати догађаје и моћи са више сигурности да планирају снаге и акције, дефинишу политичку линију, окупе ослободилачке и револуционарне снаге, препознају политичког, класног и националног непријатеља, са већом сигурношћу приступати сазнању и мењању југословенске буржоаске стварности и да делују на остваривању револуционарно-ослободилачког, класног, националног и морално-политичког јединства.

Политички комесари, као представници Партије и народа, деловали су на остваривању дефинисаних политичких и револуционарних циљева које је истакла Комунистичка партија Југославије. Полазили су и од мисли Карла Маркса да друштвено биће одређује друштвену свест[1], која повратно утиче на мењање друштвене стварности, да и теорија постаје материјална снага кад овлада људима, а то ће моћи уколико постане радикална и указује на човека,[2] да је свест „од свог почетка друштвени производ и остаје то докле год људи уопће постоје“.[3]

У складу с тим политичка свест се јавља као облик друштвене свести и прожима све остале облике са којима се налази у дијалектичком јединству: религијом, моралом, филозофијом, науком, уметношћу, правном теоријом итд. Са тог становишта треба посматрати и улогу и место политичке свести у време револуционарног преображаја друштвеног бића капиталистичке Југославије у социјалистичко друштвено биће. Са променом друштвеног бића мењала се и друштвена свест. Полазећи од историјских околности НОР и револуције друштвена свест код авангардних снага ишла је испред друштвене стварности откривајући правце деловања и на време сигнализирајући правце развоја социјалистичке револуције.

На југу Србије дуго је постојала слободна територија на којој је успостављена народноослободилачка власт и функционисали сви основни атрибути нове социјалистичке државе. Било је очигледно да је извршена промена у друштвеном бићу и у складу с тим остваривана је и револуционарна социјалистичка политичка и друштвена свест.

Политички комесари су радили на развијању политичке, моралне, уметничке, научне и национално-револуционарне свести. О томе говоре бројни извори. Све до стварања партизанских бригада и дивизија на југу Србије они су радили на подизању политичке, моралне и патриотске свести са доминантном ослободилачком и патриотском садржином, а после тога су истицани циљеви социјалистичке револуције путем остваривања програма израженог

---

[1] К. Маркс — Ф. Енгелс, Изабрана дела, Бгд. Култура, 1949. т. I, стр. 337—338; Од истих аутора види, Рани радови, Згб. 1954. стр. 81

[2] К. Маркс — Ф. Енгелс, Рани радови, стр. 81

[3] Маркс — Енгелс, Рани радови, стр. 297

у пароли „Нема повратка на старо", што је значило на буржоаско и издајничко. Ово је био израз жеља и потреба бораца и становништва које је тежило ка новим друштвеним односима. Разуме се, да су политички комесари бригада и даље деловали превасходно на развијању политичке и антифашистичке свести и радили на претварању платформе борбе у свесни чинилац и колективну свест, што је доприносило јачању морално-политичког и борбеног јединства.

Партизанске бригаде и политичка свест

Формирање партизанских бригада на југу Србије представља нови виши квалитет у развоју оружаних снага социјалистичке револуције, квалитативни скок у вођењу оружане борбе и политичке активности. Оне постају снага која обезбеђује слободну територију, делују на ширем простору, а непријатељ је морао да врши испаде из својих ганизона далеко већим снагама и не тако често као раније.

Са формирањем партизанских бригада довршена је диференцијација људи на револуционаре и патриоте с једне, и контрареволуционаре и издајнике, с друге стране. Разуме се, ова диференцијација ће се вршити све до краја рата, али углавном је на терену југа Србије извршена крајем 1943. и у 1944. години.

У вези са овим променама нарасле су и дужности и одговорности политичких комесара. Они сада иступају чешће, говоре на политичким зборовима пред већим бројем људи, позивају у борбу у име нове државе која има највише органе политичке и народноослободилачке власти Југославије. Партизанске бригаде постају бројније, остварује се мобилизација и проширују се борбена дејства, а све то чини да нарастају обавезе и простори за деловање политичких комесара. Више је дошла до изражаја двострука улога политичких комесара него што је то било у партизанским одредима. Они су сада војно-политички и партијско-политички радници. Појављују се у улози чланова штабова бригада, а истовремено делују као политичко-партијски радници на развијању политичке свести и изградњи бораца у свесне субјекте револуције.

Политички комесари су били дужни да проучавају све ново што се јављало на ослобођеним територијама које су биле често изложене дужем деловању непријатељске пропаганде. Непријатељ је свој аморализам и антихуманизам, издају и слуганство окупатору приказивао као одбрану српства, чување српских глава, уништење неверника и слично. Била је и бројна и снажна пропаганда окупатора и фашиста. Стога се и дешавало да је испред партизана бежало становништво неких новоослобођених села. О томе читамо и у извештају Прве јужноморавске партизанске бригаде: „Један број сељака такође је побегао. Народ се нас плаши, четници су му тућали у главу да смо ми људождери".[4] У извештају Покрајинском комитету КПЈ за Србију читамо: „На терену око Лесковца осећају се јаке последице четничког утицаја од раније".[5] Без обзира на лажност, непријатељева пропаганда није остала без утицаја што је утицало да политички комесари развију посебну активност на тим новоослобођеним територијама. На том задатку је био ангажован сваки борац, а то је значило да је морао бити политички свестан, онај који је усвојио и спреман да остварује политичку линију КПЈ без обзира да ли је био члан Партије или Скоја.

У партизанске бригаде не долазе само добровољци него и мобилисани. Стога је могао да уследи и овакав закључак од стране политичког комесара 14. бригаде да има „великих разлика између оних који сада прилазе и оних који су раније у бригади"[6] као и констатација штаба 24. дивизије НОВЈ: „Напоминњемо да је код новомобилисаних бораца политичка свест на врло ниском ступњу".[7] Тако је било и у 19. партизанској бригади.[8] Разумљиво је да нагли прилив нових бораца доводи до снижавања степена политичке свести

---

[4] Извештај од 17. 10. 1943. Зборник докумената НОР т. I, 20, стр. 413

[5] Изв. Видоја Смилевског Бате од септембра 1944. Документат у Архиву ЦК СК Србије ПКС-692

[6] Документат у Војно-историјском институту ЈНА рег. бр. 3-1/5, к. 1062

[7] Извештај од 2. 11. 1944. Зборник НОР т. I, 14, стр. 507

[8] Партијско-политичко руководство обавештава да су са новим борцима у бригади проучавали одлуке Другог заседања Авнроја и објашњавали политичку ситуацију. То је била „највећа потреба на сектору политичког рада", јер је дошао „велики број нових бораца, који уопште нису познавали развитак Народноослободилачког покрета, такође ни развој догађаја у свету и код нас". (Зборник докумената НОР т. IX, 7, стр. 789)

бригада па су политички комесари, партијске и скојевске организације морале да се свестрано ангажују како би партизани постали свесни борци. Томе су доприносили и руководећи кадрови, партизански колективи и други чиниоци, који су утицали на раст политичке свести и као извора веће храбрости, моралности и хуманости.

Партизанске бригаде се попуњавају и онима који су једно време провели у оружаним снагама контрареволуције и учествовали у неким борбама против партизана. Постављено је да се они правилно приме од стране бораца,[9] како је то учињено у Осмој партизанској бригади. У извештају штаб 24. дивизије Главном штабу НОВ и ПО Србије пише: „У задње време наша дивизија попуњена је новим борцима који су већим делом дошли из редова бивших четника Драже Михаиловића и недићеваца, што је наше бригаде прилично разводнило, умањило дисциплину и борбеност, тако да је морал пољуљан и код старијих бораца".[10] Ове борце је било нужно што пре интегрисати у постојеће партизанске колективе а то се могло постићи само подизањем политичке свести и личним примером старијих бораца. Код новодошлих се осећала бојазан да нешто не погреше, али и жеља да докажу да је боравак у редовима непријатеља била њихова тренутна слабост. У односима према њима остваривао се процес превазпитања, а у односу на старе борце процес васпитања и то у истом времену и на истом месту, а што је причињавало потешкоће партизанским комесарима.

Квалитативно нова улога политичких комесара

Стварањем бригада и дивизија политички комесари имали су све већу улогу у тумачењу политичке линије КПЈ, развијању политичке свести и изградњи лика партизанског борца.[11] О њиховој улози врховни командант НОВ и ПОЈ Јосип Броз Тито, писао је: „Политички комесари јесу душа јединице. Они су представници народа и чувари народних интереса у јединицама. Они су иницијатори и руководиоци подизања политичког, војничког и идеолошког нивоа у јединицама".[12] Као што се види јављају се као представници Партије и чувари народних интереса. Из тога је проистекла и њихова дужност да обезбеде правилан однос према народној имовини, заштите становништво од зверстава и пљачке непријатеља, обезбеде слободу и извојевана политичка и друга права. Истовремено раде на подизању политичког, војног и идеолошког нивоа партизанских бригада. Они су развијали политичку свест на бази марксизма-лењинизма што је било од значаја за остваривање раста социјалистичке друштвене свести у НОР и револуцији. У њиховој активности остварује се складно јединство класне и националне свести, народних и класних интереса, ослободилачка и класна борба.

Политички комесари партизанских бригада своју активност и начин понашања црпли су из већ остварених традиционалних вредности борбе, рада, комунистичке и народне оданости, патриотизма, остварених успеха, у понашању, испољавању својих претходника из партизанских одреда. Да поменемо само неке од њих: Радована Ковачевића Максима,[13] Никодију Стојановића Татка,[14] Синишу Јанића,[15] Михајла Цакића,[16] Ивана Вушовића Вука,[17] Владу Борђевића,[18] Добрилу Стамболић Стану,[19] Славка Пешића,[20] Драгомира Стојановића Гоцета[21] и многе друге. Они су били оличење лика комунисте и партизанског борца, хумане личности, велики активисти који су радили на подизању моралне и политичке свести и

---

[9] Архив ЦК СК Србије ПКС — 712, изв. од 1—3. октобра 1944.

[10] Зборник докумената НОР т. I, 14, стр. 507

[11] Др Милан М. Миладиновић, Организациона структура и садржај рада КПЈ у јединицама НОВ и ПОЈ на југу Србије, Лесковац, Народни музеј, 1980. Лесковачки зборник т. XX/1980. стр. 69—91

[12] Тито, Стварање и развој Југословенске армије, Бгд. Политичка управа ЈА, стр. 86

[13] Туровић Добросав, Радован Ковачевић Максим, Лесковац, Наша реч, 1969. године

[14] Драгољуб Ж. Мирчетић, Татко, Прокупље, 1969. године

[15] Светислав Вучковић, Живот за живот, Власотинце, 1980. године

[16] Јован Манасијевић и Хранислав Ракић, Хронологија радничког покрета и социјалистичке револуције у Јужноморавском региону 1903—1945. Лесковац, 1979. стр. 238

[17] Драгољуб Мирчетић, Команданти и комесари, Ниш, 1971. стр. 81—88

[18] Стојан Николић Јоле, Лесковачки НОП одред, Лесковац, 1974. стр. 123—124

[19] Димитрије Кулић, Бабички партизански одред, Ниш, 1961. стр. 49—50

[20] Јован Манасијевић и Хранислав Ракић, Хронологија радничког покрета и социјалистичке револуције у Јужноморавском региону 1903—1945. стр. 134

[21] Милан М. Миладиновић Пљака, Тако смо почели, Београд, 1971. године, стр. 83—86

стварању снажне кохезионе силе које су спајале партизанске борце у један јединствени борбени колектив.

У својој делатности политички комесари јужноморавских бригада били су масовици и имали велики утицај, углед и поверење у народу и код бораца. Они су деловали снагом убеђења и утицали на друге методе убеђивања. Помагали су борцима у невољи и превладавању тешкоћа рата. Онда када је бивало најтеже они су својом хладнокрвношћу, храброшћу, сналажљивошћу, оданошћу, смелошћу и самоиницијативом доприносили разрешавању војне и политичке ситуације. Они су развили стваралачки реални оптимизам и тако подизали борбену способност људи.

И непријатељ је знао да је велика улога политичких комесара па је посебно циљао да их на сваки начин уништи и политички и морално компромитује. Заробљене политичке комесаре, који нису успели да изврше самоубиство, стављао је на највеће муке у намери да их морално победи. Он је знао да се ради о комунистима, руководиоцима и онима који су највише деловали на подизање политичке антифашистичке и патриотске свести и јачање морално-политичког јединства партизанских бригада.

Код политичких комесара била је развијена способност за брзо реаговање на војно-политичке догађаје, понашање непријатеља, политичке пароле, стање у партизанској јединици и ситуацију на терену. Сазнавали су детерминанте које су условљавале одговарајућу војну и политичку ситуацију и на основу тога предузимали адекватне мере. Имали су способност да препознају све промене у деловању непријатељеве пропаганде. Они су ове своје способности преносили на борце и оспособљавали их, не само да буду отпорни на дејство непријатељеве пропаганде, него да јој се успешно супротстављају.

Политички комесари су успели да код партизана развију свест о одговорности за правилан однос. Партизански борци су водили рачуна о томе како да се правилно односе према становништву где су бригаде изводиле борбена дејства и развијале политичку активност.[22] О томе су их учили политички комесари, који су подизали свест о одговорности за морално и хумано понашање. Стога је становништво препознавало партизанске борце и пружало им уточиште, обезбеђивало исхрану и одећу. Оно их је одвајало од непријатеља који је харао, палио, пљачкао, убијао, претио, терао у логоре и на друге начине се аморално и нехумано понашао. Према томе, по начину понашања људи су знали ко је партизан, а ко фашиста, издајник, контрареволуционар.

Веома је значајно да су политички комесари поседовали офанзивни политички дух, који се испољавао у току војне и политичке активноси. Они су полазили од тога да се не треба бранити него нападати и тако задржати иницијативу у свему па и у области идејне и политичке борбе. Оно што је вредно јесте да су политички комесари такав дух развијали и код партизанских бораца.

У остваривању политичког програма политички комесари су користили позитивне примере понашања, схватања и борбене активности, иако се чула и критичка реч. Понекада су они били критичнији него што је то предмет захтевао и било нужно, посебно кад се то односило на борце. Тиме се желело да се постигне што већи степен моралности, борбености и јединства.

Политички комесари су афирмисали јединство морала и политике КПЈ. Делујући на реализацији овог јединства они су давали хуману садржину политици, а политика је афирмисала највише вредности НОР и револуције: човека као субјекта историјских промена, слободу, братство и јединство, рад, истину, југословенски револуционарни патриотизам итд. Они су били дужни да се у политичкој борби служе моралним средствима, тако да је политика имала моралну вредност, а морал снажан политички утицај.

Морални ауторитет је био значајан чинилац у деловању политичких комесара у јужноморавским бригадама, који их је обавезивао да говоре истину, да се ангажују на пружању помоћи борцима и народу, да делују на подизање опште културе и образовања и политичке свести. Из тога је следила и обавеза да се тако понашају и партизански борци, који су осећали моралну дужност да одрже задату реч приликом ступања у партизане да ће поштовати моралне норме и човечно се понашати.

---

[22] Види документат у ЗПРП Србије — ОК СКОЈ-а Врање — 1

Политички комесари су сузбијали било коју појаву лажи, демагогије, обмане, малограђанштине и других неприхватљивих схватања и понашања, које је иначе непријатељ обилато користио у борби против НОР и револуције. Политички циљеви револуције били су етички засновани, па је њихово остваривање значило реализацију вредности револуционарног покрета.

Политички програм је био база са које су деловали политички комесари и представљао политички оријентир у понашању и активности бораца. Остваривање политичких циљева, програма, револуционарно-ослободилачких парола и идеја био је њихов стални задатак на коме су непрестано радили, схватајући то као неопходност учвршћења редова партизанских бригада. Захваљујући таквој активности, политички комесари су успели да марксистичка теорија и политичка линија КПЈ прерасте у материјалну снагу.

Садржај политичке свести

Комунистичка партија Југославије је одређивала садржај револуционарне политичке и моралне свести, који је био у складу са датом историјском ситуацијом, задацима партизанске оружане борбе и изградње нових друштвених односа. Са развијањем оружане борбе и све већим успесима НОВ и ПОЈ, као и компромитовањем снага контрареволуције пред народом због сарадње с окупатором и испољеног аморализма и антихуманизма, долази до померања садржаја политичке свести од антифашистичке ка револуционарној. Међутим, никада нису престале да постоје и делују антифашистичка и ослободилачка компонента. И даље се ишло на јединство свих патриотских снага. Повећање револуционарне садржине резултат је раста свести маса да је нужно мењати и друштвене односе после ослобођења земље. Овај садржај политичке свести делимично је видљив и из садржаја рада у 21. дивизији НОВЈ за време борбе на Сремском фронту. Основни задатак у политичком раду био је „упознати састав јединице са тековинама и циљевима народноослободилачке борбе, са проблемима изградње народне власти, обнове земље и изградње државног апарата, упознати састав са политичком ситуацијом у свијету и текућим политичким догађајима у земљи“ и „политички припремити војнике и старешине за извршавање наређених команди.“[23]

Прво, **сазнање о дужности оружане борбе ради ослобођења земље**, било је доминантно у садржају политичке свести. Слобода има и моралну вредност а у политичком раду је истицана као циљ НОР и револуције. Оружана борба је представљала једино средство да се оствари слобода. Стога је учешће у њој била патриотска дужност. О слободи се говорило на политичким часовима, зборовима и конференцијама, заузимала место у политичким паролама, прогласима и лецима, њено име носили су партизански листови и налазила се у партизанском поздраву „Смрт фашизму — Слобода народу!“. Политички комесари су настојали да борци и становништво схвате да нема слободе без уништења фашизма и контрареволуције.

Друго, **усвајање пароле „Нема повратка на старо!“**, а што је значило на буржоаско, издајничко, монархистичко, профашистичко. У овој пароли се јасно види револуционарна садржина политичке свести и класна оријентација НОР и социјалистичке револуције. О томе је Генерални секретар КПЈ писао: „Наша народноослободилачка борба не би била тако упорна и тако успјешна, када народи Југославије не би у њој видјели, осим побједе над фашизмом, и побједу над оним што је било за прошлих режима“.[24] Политички комесари су истицали поруку наведене политичке пароле и радили на подизању политичке свести као чиниоца борбе која се води за нову државу и ново друштвено уређење.

Кроз критику буржоаске Југославије развијена је свест да је нужно постојеће мењати и градити нову друштвену заједницу народа и народности Југославије. У 19. бригади „одржана су по јединицама по неколико предавања о развитку Народноослободилачког покрета и о Другом заседању Авноја“,[25] а то је значило да је истовремено кри-

---

[23] Војно-политички гласник, орган Главне политичке управе ЈНА, Београд, 1950. год. III, бр. 4, стр. 95—96

[24] Тито, Борба за ослобођење Југославије 1941—1944., Бгд. Култура, 1944. год. стр. 123. О томе да нема повратка на старо читамо и у листу 46. дивизије НОВЈ „Ка победи“ где стоји да неће борци „дозволити повратак на старо“ (ВИИ ЈНА, рег. бр. 1/1, ш. к. 81)

[25] Зборник докумената НОР т. IX, 7, стр. 793

тикована стара издајничка буржоаска власт и указивано на нову суштину народноослободилачке власти и нове државе. То су чинили политички комесари путем политичке активности на развијању свести. Заменик политичког комесара 25. дивизије констатује у вези с тим да „чак и руководиоци немају развијену свест о садашњем уређењу нове државе“,[26] па се из тога извлачи закључак да треба на томе више радити. У току марша и борбе Прве јужноморавске бригаде за време продора ка Босни вест да је створена нова револуционарна влада борци су примили „као храну“, престајали су бити уморни, јер знају „да су војска, да имају своју владу“.[27] Имајући то у виду не може се прихватити констатација да Одлуке Другог заседања Авноја „не само да још нису продрле у масе, да им дају један одређени циљ наше борбе, него још нису схваћене и од многих наших руководилаца“[28] на југу Србије.

Треће, **прихватање и остваривање политике братства и јединства** садржано је у политичкој свести коју су развијали политички комесари. На југу Србије постоје више националности па је остваривање братства и јединства био међу најважнијим политичким задацима. Партизанске бригаде биле су састављене од више националности о чему се водило рачуна приликом темељног рада на изградњи политичке свести. Ова обавеза је била још и већа као негирање непријатељеве пропаганде усмерене на разбијању братства и јединства. Однос према човеку друге националности био је критеријум моралности и политичке свесности.

Четврто, **пролетерски интернационализам представљао је битни садржај политичке свести.**[29] Он се манифестовао у партизанским бригадама и на терену. Редовно је прослављана велика октобарска револуција.[30] Појачавана је и активност за време прославе Првог маја,[31] Осмог марта, Дана Црвене армије, смрти В. И. Љењина,[32] Париске комуне и других вредности из историје међународног радничког покрета. Пролетерски интернационализам манифестовао се и у односу на вредности народа и народности Југославије. Долазио је до изражаја и у пружању помоћи другим револуционарним и ослободилачким покретима, а посебно борби бугарског народа.[33]

Пето, **равноправност, једнакост и солидарност** су чинили битни садржај политичке свести бораца револуције. Остваривана је равноправност и једнакост, а манифестована и солидарност. Рад на томе је представљало политичку и моралну дужност. Политички комесари су посебно инсистирали на томе да се солидарност, једнакост и равноправност схвате као политички циљ коме се тежи, али и актуелни задатак на коме треба радити. Међусобна помоћ, схватања да се мора остварити једнак однос међу борцима и бораца према народу и равноправност људи као бораца за нове друштвене односе, били су стално присутне вредности у понашању припадника НОР и револуције.

Шесто, **антифашистичка политичка оријентација** била је садржана у политичкој платформи НОР и револуције. Политички комесари су радили на подизању антифашистичке свести и расположења. Они су упознавали борце и становништво на оперативном војном подручју и слободној територији са циљевима фашиста и контрареволуционара, потенцирали мржњу према фашистима и издајницима и ономе што детерминише њихово такво понашање.[34]

---

[26] Зборник докумената НОР т. IX, 9, стр. 479

[27] Младен Марков, Прва јужноморавска бригада, Бгд. Четврти јул, 1968. стр. 117

[28] Извештај Рате Дугоњића ЦК СКОЈ-а, Документи историје омладинског покрета Југославије, т. II, књ. 2, стр. 172

[29] Бранко Боројевић пратећи историју остваривања пролетерског интернационализма за време НОР и револуције пише да се ту испољавала љубав према другим народима који се боре против фашизма, љубав према радним масама и напредним снагама. Упознавани борци са ослободилачким покретима грчког, албанског, бугарског, пољског и француског народа. (Бранко Боројевић, Политички и теоријски рад у војсци за време НОР-а — прилог обради нашег искуства, Војно-политички гласник, бр. 7—8/1949, стр. 93)

[30] Заменик политичког комесара 19. бригаде извештава да је одржана свечаност поводом 27-годишњице октобарске револуције (Зборник докумената НОР т. IX, 7, стр. 789)

[31] Свечано је прослављен Први мај 1944. и 1945. године у свим јужноморавским партизанским бригадама.

[32] Види: лист „Напред“ 24. дивизије НОВЈ, бр. 1/1945. године

[33] Радун Јанковић, 11. српска ударна бригада НОВЈ, Лесковац, 1975. стр. 23—26

[34] Заменик политкомесара 25. дивизије извештава ЦК КПЈ 12. 12. 1944. да се „осећа да огромна већина бораца схвата да му нема друге него да се мора борити против Немаца и издајица“, (Зборник докумената НОР т. IX, 7, стр. 775) Рато Дугоњић у извештају ЦК

Седмо, **садржај политичке свести чинили су морални, политички, војнички и људски квалитети** бораца партизанских бригада. Политички комесари су објашњавали какав треба да буде партизан, које су му дужности, за шта се бори и како да се односи према народу.[35] На тај начин револуционарне, моралне и политичке норме постајале су својина бораца и представљале битну компоненту садржаја политичке свести. Борци су прихватили норме понашања и политичке циљеве НОР и револуције као своје и деловали из убеђења, а не из страха од санкција. Ту је била и активност политичких комесара на развијању духа одлучности, храбрости, истрајности и револуционарности код бораца.

Циљ развијања политичке свести

Било је више циљева, али међу њима најзначајнији су, они од којих је зависило остварење циљева НОР и социјалистичке револуције.

Прво, **изградити свестрано развијену и политички свесну личност** борца револуције. То је захтевало од политичких комесара да целовито, организовано, систематски и универзално делују. Поред осталог, и из тих разлога и сами су морали тежити својој свестраности. Они су то свесно чинили радећи са борцима и кроз тај рад стално деловали на самообразовање у свим сферама испољавања. Ова њихова активност је обухватала: а) подизање политичке свести сталним ангажовањем на проучавању партијске линије и партијско-политичких докумената и марксистичких дела, б) подизање општег образовања путем читања литерарних дела и на друге начине, ц) свестраним ангажовањем у свим доменима оружане и идејно-политичке борбе, д) рад на подизању моралности и хуманитета и е) настојање да се схвати целина покрета без обзира на то што се делује на микро рејону.[36]

Друго, **стварање политички свесног борца за слободу и народна права**. Овај задатак су својски схватили политички комесари, а што говоре постигнути резултати.[37] Партизански борци су и сами постајали политички радници у народу тумачећи циљеве НОР и револуције.

Треће, **борац да постане носилац борбе за нове друштвене односе.** Политички комесари су настојали да на делу покажу сву беду четника, љотићеваца, усташа, белогардејаца, домобрана, недићеваца, плаве и беле гарде, балиста, мађарских, бугарских и немачких фашиста и других који су бранили постојећи буржоаски друштвени поредак. Са тог становишта посматрано, партизански борци постају борци револуције што представља нови квалитет у њиховом политичком развоју, а што је без сумње највише заслуга политичких комесара.

Четврто, **да борац усвоји, остварује и тумачи политичку линију КПЈ у НОР и револуцији.** Захваљујући активности политичких комесара, уз сталну делатност партијских и скојевских организација, постигнуто је да борци постану политички свесни тумачи политичке линије. Они израстају у политичке чиниоце борбе и престају бити само војници који се боре за ослобођење земље. Управо то је значило да су се борили за револуционарне циљеве који су садржани у платформи борбе. Из Четврте српске бригаде су јављали како се постигло „да се линија борбе правилно спроводи, као и дисциплина, другарство и борбеност на висини".[38] У листу 16. српске бригаде наглашавају „да би се непријатељ победио није довољно само воља и храброст већ исто толико је неопходно извесно знање из ратне вештине и политичке теорије да би се знало како и каквог непријатеља треба дотући".[39]

Пето, **да борац постане активан у развијању братства и јединства** без чега нема ни морално-политичког и борбеног јединства као услова победе над непријатељем и заснивања нових друштвених односа. Посебно је то било

СКОЈ-а од 1. IX 1944. године констатује „Велика мржња против окупатора и четника" (Документи историје омладинског покрета Југославије, т. II, књ. 2, стр. 173)

[35] Младен Марков, Прва јужноморавска бригада, стр. 292 пише: „Слушали су борци та предавања о лику комунисте и односу према народу".

[36] О томе је сажето написано у листу 21. дивизије НОВЈ „Кроз борбу", „Васпитавали су га кроз кишу куршума, васпитавали су га кроз снег, у ноћи, на положајима, укопани по блатњавим равницама, кроз тешке маршеве, васпитавали су га у оно доба кад се борило за „бит ил не бит" и — створили су човека". (Лист од 2. 3. 1945)

[37] Имамо мало трешака у политичком понашању бораца. Они се јављају као тумачи циљева НОР и револуције и показују изузетну храброст у сазнавању и казивању истине да се могу остварити народна права само победом револуције.

[38] Зборник докумената НОР т. IX, 5, стр. 384

[39] Бригадни лист „Победник" у Архиву ВИИ ЈНА, Бгд. бр. 27/4, к. 58

значајно у време завршних борби за коначно ослобођење земље када су неке јужноморавске бригаде учествовале у борбама у Босни, Срему, Славонији, Хрватској и Словенији, а више њих је деловало и на Косову.[40]

Шесто, **да се борац правилно односи према народу**, а што значи да: правилно поступа, самовољно ништа не узима него да се снабдева преко народноослободилачких одбора, шири револуционарни морал и схватање о неопходности јединства радника и сељака за коначну победу, врши утицај на људе да прихвате платформу антифашистичке револуционарне борбе, спречава свако насиље над људима и штити народну имовину и животе. На развијање интензивног политичког рада у народу се стално инсистира, јер то обавезује борце да се ангажују у сазнавању политичке линије КПЈ. У наређењу за напад штаба 25. дивизије НОВЈ 15. августа 1944. године стоји: „Потребно је да се уз наше војничке акције развије што живљи политички рад у народу. Борцима објаснити правилно поступање и достојанствено држање".[41] Народ у Босни је препознао партизане по понашању.[42]

Седмо, **да борац буде уверен у коначну победу и лепшу будућност** политички комесари су морали доста да раде. Без обзира на то што је после Сталинградске битке и неких победа савезника над фашистима војна ситуација била повољнија, као и великих успеха НОВ и ПОЈ, стварање темеља нове југословенске државе, ипак се тиме није до краја могао код бораца превладати страх за исход борбе. Стога су многи и оклевали да добровољно приступе партизанима па је дошло до војне мобилизације. Уз то контрареволуција је ширила гласине о могућности да Енглеска и Сједињене Америчке Државе подрже њих и да се окрену против Совјетског Савеза. Из тих разлога политички комесари су имали доста посла да указују да се ради о непријатељевим лажним гласинама како би се одвратили људи од масовнијег учешћа у НОР и револуцији. Политички комесари су на тој линији били дужни и да отварају перспективе исхода борбе и да говоре о вредностима онога за шта се води борба.

Осмо, **да борац постане свесни патриота и да то показује ангажовањем у борби.** Политички комесари су развијање моралне свести схватили као свој стални задатак, чијим остварењем се подиже и политичка свест и борбеност бораца. Из тих разлога прилазило се свим чиниоцима који су могли да допринесу подизању патриотске свести. У том циљу коришћене су и традиционалне вредности: истицане вредности борбе у првом светском рату за ослобођење, топличког устанка, позивано на патриотску дужност према онима који су пали у борби за слободу. Политички комесари су развијали мржњу према свему ономе и онима који су стајали на путу да се оствари ослобођење земље. Они у својим извештајима и констатују да „мржња против непријатеља постоји".[44] и обраћају се борцима да смело иду у борбу „за коначно уништење крвавог фашизма".[45]

Девето, **да се код бораца ослободе спутане способности** и усмере у правцу већег ангажовања у НОР и револуцији. Политички комесари се ангажују у стварању одговарајућих услова за афирмацију свих постојећих и потенцијалних способности бораца. Они су водили рачуна о степену образовања и културног нивоа који није био завидан, а то је отежавало да се борци ослободе и покажу шта могу и колико могу. Чињеница израстања бораца у свесне субјекте револуције и руковођење кадрове показује успехе које су остварили политички комесари у свом раду.

Десето, **да се развије код бораца мотивациони систем** за борбену и политичку активност, морално понашање, храбро борење, дисциплиновано извршавање постављених задатака, за самообразовање и самоваспитање, подизање културног нивоа и војно-стручних знања.

Једанаесто, **сваки борац да схвати значај** постојања и деловања антифа-

---

[40] У листу 26. дивизије „Све за фронт — све на фронт" пише: „Један друг излази на бину и држи краћи говор апелирајући, како на Србе, тако и на Шиптаре, да се помире за увек и престану са непријатељством, да живе сада као браћа у новој Демократској Југославији". (Архив ВИИ ЈНА, рег. бр. 1/2, кут. 81)

[41] Драгољуб Ж. Мирчетић, Сврљишка брда у врх зелени, Сврљиг, 1984. стр. 234.

[42] О томе за борце Прве јужноморавске Младен Марков пише — „Партизан је. Овако су скромни само партизани. Више га нису испитивали. Једноставно су га прихватили и оставили у својој кући" (Прва јужноморавска бригада, стр. 185)

[44] Архив ЦК СКЈ, бр. документа 6219

[45] Документи о настанку и развитку народне власти на југу Србије 1941—1945. књ. I, стр. 340, Лесковац, 1967. године

шистичких организација и народноослободилачке власти на терену. У том циљу политички комесари су упознавали борце са радом народноослободилачке власти, постојањем и деловањем Уједињеног савеза антифашистичке омладине Југославије, а касније од краја 1944. и са Уједињеним савезом антифашистичке омладине Србије, са Антифашистичким фронтом жена, са Народноослободилачким фронтом и другим институцијама оличеним у војно-позадинским органима и органима револуционарне власти.

Непосредна активност на развијању политичке свести

У свим моментима оружане борбе политички комесари су радили на развијању политичке свести бораца и становништва. У току марша они би ишли поред колоне и водили индивидуалне разговоре са појединим друговима. То су чинили и приликом обиласка положаја, а највише у току борбене активности док су се налазили у борбеном строју: храбрили су, саветовали борце како да се заштите од непријатељевог дејства, развијали мржњу, објашњавали да је храброст не оставити друга у невољи, заједно са борцима извлачили рањенике са положаја итд. Увек би налазили време за политичку активност. Они су налазили одговарајуће облике и начине деловања сходно ситуацији у којој су били.

Прво, **усмено излагање** било је облик најчешћег политичког деловања политичких комесара. Они су иступали на састанцима бораца, политичким конференцијама, предавањима и одговарали на постављена питања.[46] Постављали питања и настојали да аргументовано дају одговоре. За њих није било изгубљеног времена, јер су рационално користили сваки тренутак да политички утичу на људе. Док би се други одмарали они би радили. Држали су јавне говоре са циљем да упознају присутне са непосредним задацима борбе.

Друго, **разговори** су били најчешћи метод рада политичких комесара на развијању политичке свести бораца и руководилаца у партизанским бригадама. Политички руководиоци су сматрали да дијалог са друговима води приближавању ставова и међусобном уважавању. Тиме су стваране могућности сазнања шта кога интересује из домена политике, марксистичке идеологије и политичке линије КПЈ, па су на основу тога делом прављени и планови наредних активности. Стицана су и нова сазнања, а оствариван и међусобни политички утицај. Створене су и широке могућности деловања имајући у виду сталне покрете и борбе када за предавања и састанке није било времена. Уз то у разговору се слободније износе мишљења.

Треће, **предавања,** из разних области науке, политике, идеологије, морала и уметности била су примењивана увек када је за то постојала временска могућност. У бригадама је већ постојао план политичких и других предавања, што са партизанским одредима није био случај, јер су били стално у покрету. Најчешће су предавања држали политички комесари. Иначе су их понекада држали изграђенији војни руководиоци и борци. У Трећој јужноморавској бригади „политички рад спроводи се по плану штаба бригаде. У нарочитим приликама часови се држе два пута дневно".[47] Политички комесари 14. бригаде држали су борцима ове теме: Линија народноослободилачке борбе, О Авноју и Националном комитету, НО одборима, Споразуму Тито — Шубашић, О Црвеној армији, Улози КПЈ и НО борби — за све у бригади. Поред њих одржане су и ове теме: О фашизму, о односу према народу, о дисциплини, о дезертерству, о партизанском моралу, о конспирацији, о популарисању наших руководилаца, о будућности, о поштовању рањених другова, о односу према другарицама, о колективу, о односу бораца и руководилаца итд. Веома су борце заинтересовале и теме о Новој Југославији, послератном уређењу Југославије, стању у антихитлеровској коалицији, неким недоследностима западних савезника у односу према четницима Драже Михаиловића и још неке друге теме тада веома актуелне и значајне за схватање политичке ситуације и правилну политичку оријентацију.[48] Политички комесар 25. дивизије одредио је да се путем предавања проучавају теме: „а) Национално питање Југославије, б) Развој народноослободилачког покрета (свестрано:

---

[46] Др Милан М. Миладиновић, Организациона структура и садржај рада КПЈ у јединицама НОВ и ПОЈ на југу Србије, стр. 86

[47] Извештај политичког комесара Треће јужноморавске бригаде ПК КПЈ за Србију од 10. априла 1944. године

[48] Извештај о политичком раду у војсци и народу од 15—30. септембра 1944. године, Архив ВИИ ЈНА рег. бр. 3—1/5. кут. 1062

војске, народне власти и јачање међународног угледа наше земље), ц) Улога КПЈ у Народноослободилачкој борби и данашњи слободилачки рат на челу са СССР-ом."[49] Бригадне технике су „умножиле известан број чланака који се тичу ових предавања".[50] Команда Девете српске бригаде поставља пред политичке комесаре да одржавају више војничких и политичких часова са борцима ради подизања политичке свести.[51] Политичке теме „које су скојевци и остали борци омладинци проучавали у циљу развијања политичке свести биле су у складу с општим напорима у бригадама".[52] У Тринаестој српској бригади „држе се политички часови".[53] Политички комесари Једанаесте српске бригаде обрађивали су теме које се односе на питање другарства, дисциплине, будности, односа према народу, објашњавање циљева и карактера НОР и револуције и друга.[54] Ове и друге теме из области политичког деловања покривале су све основне пунктове деловања политичких комесара на развијању политичке свести. Они су пратили шта борце интересује и то усклађивали са општим планом рада у сфери политике и морала не запостављајући при том и друге области политичког, војничког, моралног, патриотског и идејног утицаја.

Четврто, **политичке конференције** су политички комесари често одржавали. На њима су они износили опште политичке ставове, тумачили партијску линију, указивали на предстојеће војне активности, раскринкавали окупатора, а посебно политику контрареволуционара и империјалистичких кругова у иностранству, износили све прљавштине старог буржоаског друштва, критички указивали на неактивност да се већим учешћем допринесе бржој победи, позивали људе да се више ангажују у помоћи НОР и револуцији, истицали значај, улогу и задатке народноослободилачке власти и на друга политичка економска, идејна и морална питања. Ове конференције су биле вид масовног политичког утицаја и омогућавале су да се на ширем плану јавно износе ставови и погледи на тренутну, али и будућу могућну политичку ситуацију. На њима су најчешће говорили политички комесари бригада и батаљона, а било је случајева да су говоре држали и политички комесари партизанских дивизија. „Одржано је низ политичких конференција — извештава заменик политичког комесара 19. бригаде — и приредби пред народом и војском".[55] Политички комесар 12. бригаде одржао је „кратак говор борцима у коме је на основу последњих догађаја указао на тешку и безизлазну ситуацију у којој се Немачка и њени сателити налазе; указао је на неминовну пропаст која предстоји фашистичком блоку; позвао нас је да у завршној фази борбе против фашизма, која је већ наступила, вечерашњом акцијом на железничку станицу Лесковац задамо непријатељу што веће губитке".[56] На конференцији политичких комесара у 25. дивизији одлучено је да се више ради на развијању политичке свести „наших бораца путем развијања планског и организованог политичко-културног рада и активне помоћи виших политичких руководилаца нижим".[57] У свим ослобођеним већим местима и градовима одржаване су политичке конференције, а коришћене су и разне свечаности да би се држали политички говори.[58] На овим конференцијама политички комесари су истицали и непосредне животне интересе људи и отварали перспективу заснивања социјалистичких друштвених односа.

Пето, **војнички састанци** били су место за политички утицај на борце. На њима се дискутовало о политичким питањима и ситуацији. Давали су политички комесари тумачења политичких догађаја, упознавали са предстојећим политичким и војним активностима, постављали захтеве за морално понашање и испољавање борачких врли-

---

[49] Зборник докумената НОР т. IX, 7, стр. 770

[50] Исто

[51] Зборник докумената НОР т. I, 44, стр. 202; У Другој јужноморавској бригади свака политичка тема је претходно прорађивана са политичким комесарима чета па после тога су их ови држали борцима. (Зборник докумената НОР т. IX, 5, стр. 386)

[52] Др Петар Качавенда, Ској и омладина у НОВ и ПОЈ 1941—1945. Бгд. Институт за савремену историју, 1975. стр. 323—325

[53] Лист 24. дивизије НОВ „Напред", год. I. бр. 1

[54] Милан М. Миладиновић, Дневник партијског руководства бригаде, Београд, 1965. стр. 46 (нерегистровано у Народном музеју Лесковац)

[55] Зборник докумената НОР т. IX, 7, стр. 789

[56] Стојан Цојић, Напад на железничку станицу у Лесковцу, Трагом Другог јужноморавског НОП одреда, Бгд. 1955. стр. 174

[57] Зборник докумената НОР т. IX, 7, стр. 352

[58] Петар Станковић — Љуба, Власотинце и околина у ратовима и револуцији 1903—1945. Власотинце, 1979. стр. 156

на у току оружане борбе. На њима је остваривана критика и самокритика као средство морално-политичког утицаја. Тиме су јачани борбени колективи и развијана политичка и морална колективна свест. Истовремено изграђивано је морално-политичко јединство.

Одржавани су и састанци са политичким комесарима ради договора како побољшати квалитет рада, усавршити методе излагања, уочити политичке тенденције, схватити потребе бораца и народа за политичким информацијама итд. У 25. дивизији одржани су састанци са политичким комесарима 18 и 19. партизанске бригаде.[59] Било је више оваквих састанака само са политичким комесарима батаљона и чета у 11. српској бригади „на којима се говорило о дисциплини, будности, односу према народу, активности на разбијању четничке пропаганде, указано на потребу агитације у циљу објашњавања циљева и карактера народноослободилачке борбе" и другим питањима.[60] Да би се појачао политички рад и ради „оспособљавања политичких радника одржани су посебни састанци политичких радника у бригади, прорађивани чланци из „Гласа" и упућивани другови у рад" — у Првој јужноморавској партизанској бригади.[61]

После сваке борбе или акције „чете, батаљона и бригаде анализиран је рад на свим нивоима" на састанцима и „углавном су подвлачене слабости, извлачена искуства и оцењивао рад сваког борца".[62] Пошто су били веома комплексни задаци, то је и анализа морала била свестрана и највише се задржавало на војним, политичким и моралним питањима.

Остварена улога политичке свести

Активност политичких комесара и других чинилаца НОР и револуције (КПЈ, Скоја, НОО, Усаоја, АФЖ-еа, Народноослободилачког фронта, публицистике, штампе и други) довели су до раста политичке свести бораца партизанских бригада што је било готово пресудно за победу над непријатељем. Дошао је до изражаја социјални бунт против постојећег, патриотска свест да се мора ослободити земља, политичка сазнања да се ради не само о оружаној, него и политичкој борби, револуционарно опредељење да ће слобода бити остварена само ако се победи и окупатор и контрареволуционари и на рушевинама старог друштва створе нови друштвени односи. Тако су борци постали субјекти револуције и ослободилачког рата и носиоци нових сазнања о будућности живљења у новој држави. Из тог је произлазила њихова војна, социјална, политичка, патриотска, идејна, национална и морална ангажованост. Развијена свест долазила је до изражаја у реализацији политичких циљева и утицала:

Прво, **да се усвоји и остварује политичка линија КПЈ** на делу. Постигнути резултати о томе најбоље говоре колико су политички комесари успели да оспособе сваког бригадира да тумачи платформу НОР и револуције. Руководство Друге јужноморавске бригаде могло је да констатује да се радом „ипак постигло то, да се линија борбе правилно спроводи".[63] Тако је било и у 20. партизанској бригади. На томе су радили и у 10. српској бригади имајући у виду услове борбе у којима је дејствовала.[64]

Друго, **снага колектива** базирала се и на развијеној политичкој свести чији је утицај био велики. Они су могли да остварују васпитну улогу и да стварају такве односе из којих је израстао нови човек револуције и свесни борац за слободу. Чете, батаљони, бригаде и дивизије постајале су један јединствени колектив који се сједињавао са колективом НОВ и ПОЈ. Владала је иста јединствена мисао да само уједињени и политички свесни могу да победе непријатеља и ослободе земљу. Превладавана је егоистичко-индивидуалистичка изопаченост човека, која је била тако карактеристична за припаднике окупатора и контрареволуционара. Борци су у колективу налазили и подршку и инспирацију за храбро борење и одговорно политичко понашање.

Треће, **остварено морално-политичко јединство и испољена морална снага** били су барометар деловања и доказ оствареног успеха у раду политичких комесара на изградњи политичке све-

---

[59] Зборник докумената НОР т. IX, стр. 353. 353

[60] Милан М. Миладиновић, Дневник партијског руководиоца 11. бригаде, стр. 58—59

[61] Зборник докумената НОР т. IX, 4, стр. 453

[62] Живојин Николић Брка, „22. дивизија", Бгд. Народна књига, 1972. стр. 191

[63] Зборник докумената НОР т. IX, 5, стр. 384

[64] Види, Стратије Аризановић Прашка, Доживљаји и виђења, Бгд. Слобода, 1983. стр. 123

сти. Испољен је морал у борби као резултат оствареног морално-политичког јединства. Била је висока политичка свест у схватању својих дужности за борбену и политичку активност.

Темељно је развијана свест што се и показало у тренуцима тешких борби за ослобођење градова на југу Србије, за спречавање извлачења немачких јединица са југа наше земље,[65] борбе на Буковику[66] борбе за уништење балиста на Косову[67], у борби за ослобођење Београда, Загреба и других градова, борбе на Сремском фронту итд.

Четврто, **остварено је јединство народа и партизана,** које се манифестовало у току остваривања заједничког циља — ослобођења земље и изградње друштвених односа на новим основама. Народ је у свим приликама подржавао партизане, а ови му узвраћали борећи се за проширење ослобођене територије на југу Србије. Ово остварено јединство било је извор моралне снаге и доказ потпуне међусобне оданости. Формирање партизанских бригада народ је доживљавао као велики чин и учествовао у манифестацијама. На месту формирања Прве, Треће, Шесте, Седме, Девете и других јужноморавских бригада било је много присутних из околних села. Пусте Реке и Јабланица „дрхтавале су од радости" кад су чули да се формира Прва јужноморавска бригада.[68] Тако је било и приликом формирања Осме српске бригаде којом приликом је одржана „пригодна свечаност, којој је присуствовало неколико хиљада људи".[69] У свим селима владала је радост народа „што види своју Двадесет прву дивизију, за коју су се проносили гласови да је на Копаонику уништена".[70] Пета јужноморавска партизанска бригада је прихватила храну коју је народ Лапотинца слао као поклон народу Црне Траве.[71] За време непријатељевих офанзивних дејстава народ учествује у борбама заједно с бригадама. Чување рањених бораца прерасла у легенду.[72] Ово је дошло као резултат политичког рада партијско-политичких радника на терену и у партизанским одредима и бригадама. Политичка свест је јачала стално јединство народа и партизана који су збијали редове онда када је бивало најтеже.

Пето, **братство и јединство** је манифестовано на делу и у свим приликама. Оно је расло развојем политичке свести. У великој мери су борци јужноморавских бригада ослобађали наслага прошлости људе са којима су долазили у додир. Тако је братство и јединство јачало кохезиону снагу редова НОВ и ПОЈ и повратно утицало на сазревање схватања да се може остварити међунационална равноправност само победом над снагама фашизма и контрареволуције. Партизанске бригаде са терена Црне Траве заједно са македонским партизанским бригадама воде борбу против заједничког непријатеља на терену југа Србије и северне Македоније.[73] Лист „Ка победи" позива борце 25, 26 и 27. српске бригаде да за време борбе против фашиста на Косову иду славним путем бораца за братство и јединство.[74] За време борбе за ослобођење других делова Југославије јужноморавске бригаде су носиле неокаљану заставу братства и јединства. За време протеривања непријатеља из Хрватске народ их је свуда прихватао као ослободиоце.[75] Управо зато се и може рећи да је остварено братство и јединство било извор моралне снаге и утицало на схватање заједништва интереса свих народа и народности. Без сумње да је то резултат деловања политич-

---

[65] Манасијевић Јован и Трајковић Александар, Хронологија рата и револуције, Сурдулица, 1974. стр. 115; Стефановић Јосиф, Формирање и акције 13. српске бригаде, Лесковачки зборник, т. V/1965. стр. 163.

[66] Драгољуб Ж. Мирчетић, Хронологија Нишког региона 1919—1945. Ниш, Градина, 1984. стр. 343

[67] Никола П. Илић, Дневник Николе Суботића о борбама и акцијама Једанаесте српске бригаде 24. дивизије НОВЈ, Лесковачки зборник, т. XIII/1973. стр. 246—247

[68] Никола П. Илић, Дренички, Лесковац, 1978. стр. 250

[69] Хранислав Ракић, КПЈ у лесковачком крају (1941—1945), Лесковац, 1982. стр. 329

[70] Гаврило Антић, Јужноморавци, Бгд. Народна армија, 1969. стр. 70

[71] Бошко Крстић, Јабланица и Пуста Река у НОБ, Бојник, 1978. стр. 323

[72] Тако се борила Црна Трава, Црна Трава, 1973. стр. 406

[73] Види: академик Михаило Апостолски, Сарадња током устанка 1941—1944. на простору јужне Србије и северне Македоније, напис у књизи — НОР и револуција у Србији 1941 — 1945. Бгд. Институт за историју радничког покрета Србије, 1972. стр. 423—436; Живојин Николић Брка, „22. дивизија", стр. 85; Радомир Костадиновић, Црна Трава и Црнотравци, Лесковац, 1968. стр. 324; Хранислав Ракић, Комунистичка партија Југославије у лесковачком крају, (1941—1945), стр. 329.

[74] Архив ВИИ ЈНА рег. бр. 1/1, ш. к. 81

[75] Гаврило Антић, Јужноморавци, стр. 144. Тако су Јужноморавце примали и људи у Босни (Стратије Аризановић Праћка, Доживљаји и виђења, стр. 128), Види и Драгољуб Ж. Мирчетић, Двадесета српска бригада (рукопис), део који се односи на учешће у борбама на терену Хрватске и ослобођење Загреба.

ких комесара на развијању политичке свести о вредности правилног поступања према човеку друге националности.

Шесто, **изражаван је одлучан став за успостављање социјалистичког друштвеног уређења** после ослобођења земље. Овај став је израстао из револуционарних сазнања, политичке свести и преживелости старог друштвеног система. Политички комесари су указивали да тај систем бране четници, усташе, белогардејци, зелени кадар, балисти и други домаћи издајници. Борци су тражили да се успоставе нови друштвени односи и са одушевљењем су прихватили Одлуке Другог заседања Авноја, подржавали у раду народноослободилачке одборе, ширили истину у народу, посебно тамо где је непријатељ био дуже време присутан и лажно обавештавао људе о циљевима НОР и револуције. Изражавали су политичку класну свест, што је био нови квалитет у њиховом политичком развоју. Борци се супротстављају свим покушајима да се доведе у питање освојена политичка власт.

Седмо, **политичка свест постала је материјална снага** и снажан чинилац за вођење рата. Полазило се у планирању војних активности од политичке свести бораца, јер је надомештала недостатак објективног фактора — оружје, исхрану, временске услове итд. Политичка свест се изражавала и као повећана одговорност бораца за извршавање својих дужности. Утицала је на јачање воље да се издрже најтежи напори и да се буде спремно жртвовати за ствар победе. Бригадни комитет Друге јужноморавске бригаде истиче да је политичка свест код бораца на висини.[76] Чак и млади борци „почели су да се истичу јунаштвом, прибраношћу, иницијативом“.[77] У многим извештајима се констатује да је борбени морал на висини. Заробљени партизани нису одавали војне и друге тајне, што говори о њиховој моралности и високој политичкој свести.

Осмо, **револуционарни систем моралних норми** постао је основни начин понашања и испољавања бораца. Политички комесари су од првог дана ступања борца у бригаду истицали вредност поштовања партизанских моралних норми. Својим моралним ликом и човечним понашањем борци су утицали да их становништво прихвата. Усвојен систем моралних вредности, који је у себи садржао револуционарну свест, био је извор моралног и хуманог понашања. Он је утицао на јачање борбеног морала и омогућавао да се остварује политичка линија КПЈ а да се не доведе у питање слобода, достојанство и национални интегритет личности. Из извештаја партијско-политичких органа јужноморавских бригада видљиво је до ког степена моралности су се уздигли борци југа Србије. Све компоненте битне за морално и хумано испољавање човека налазиле су се код бораца. Овладало је њима и уверење да се боре за истину, правду и слободу; ради се о вредностима које су доминирале свешћу бораца захваљујући умногоме и раду политичких комесара, који нису могли да развијају политичку свест, а да истовремено и упоредо с тим не тумаче и негују сазнања о потреби усвајања и остваривања моралног система вредности револуционарно-ослободилачког покрета. Стога је разумљиво што је код бораца било стално присутно другарство, велика храброст, тежња ка истини и правди, воља да се влада у складу са владајућим партизанским моралом и чини све како би се што пре остварила победа уз очување свих вредности НОР и револуције.

Међу борцима владали су другарски и хумани односи. У разговору другова „никад се није чула оштра реч или осоран нагласак“ како то пише Миливоје Перовић.[78] Политичким радом дошло је до тога да су „дисциплина, другарство и борбеност на висини“.[79] Друг за друга се жртвује, ако се на други начин не може да му помогне.

Девето, **реализован је политички и морални критериј вредновања** политичког става, понашања, активности и погледа на свет. Са становишта усвојеног критерија, заснованог на морално-хуманом и политичком систему вредности, брзо су препознавали политичке противнике, све оно што је одступало од платформе антифашистичке борбе, а вршили су и самооцену својих погледа, ставова и понашања. Долазећи у додир с народом ширили су револуционарни морал и хуманизам, остваривали утицај да се усвоји морални и политички критериј вредновања што је било значајно за заснивање новог

---

[76] Зборник докумената НОР т. IX, стр. 555

[77] Гаврило Антић, Јужноморавци, стр. 113.

[78] Миливоје Перовић, Хроника о Пустој Реци, Бгд. Просвета, 1951, стр. 151

[79] Зборник докумената НОР т. IX, 5, стр. 384

морала, посебно на територијама које су дуже време биле под контролом окупатора и контрареволуционара. На тај начин политички, а све више и класно свесни борци, постајали су политички радници Комунистичке партије Југославије и личности новог друштва које се стварало у НОР и револуцији. Наилазећи на старе односе и морал, борци су их ломили нудећи виши систем вредности и критериј вредновања стварног домета у развоју личности. Тако се јављају истовремено као они који остварују деструкцију постојећег и носиоци конструктивног и новог, које је више одговарало потребама људи, тежило афирмацији прогресивних и моралноо-хуманих схватања и начина понашања. Можда су се ту испољили нестрпљење и жеља да се одједном пресеку трагови прошлости, а што је изазвало извесне политичке и моралне трауме код људи на терену где се нису раније кретали партизани. Стога су више из страха него из сазнања прихватали нови морал, морални и политички критериј вредновања, начин понашања, поглед на свет и будућност живљења у новој друштвеној заједници. Међутим, деловањем политичких комесара и организација КПЈ и Скоја, као и других чинилаца револуционарног, политичког васпитно-образовног и моралног утицаја, страх је уступао место рационалном сазнању да је оно што нуде победиоци стварно боље и за појединца и за друштво.

* * *

Политички комесари остварили су своју улогу као представници и народа и КПЈ у партизанским бригадама југа Србије. Они су носили нову свест о нужности борбе против старог, буржоаског, издајничког и потреби изградње друштвене заједнице на новим друштвено-економским односима. Уз то су развијали политичку свест као снажан чинилац у подизању борбеног морала без кога не би било ни тако испољеног морала, храбрости, другарства, подношења натчовечанских напора итд.

Они су својим личним примером и снагом идеје, марксизма-лењинизма, моралним системом вредности и политичком платформом, која је изражавала интересе народа и бораца, утицали да борцима овладају политичка, идејна и патриотска сазнања о нужности борбе против непријатеља и ослобођења земље, али заједно с тим и заснивање нових друштвено-економских односа. Полазећи од тога може се закључити:

Прво, да су политички комесари остварили начело „Друже буди свестан борбе" и борци су готово у целини били свесни, одани, храбри, упорни, политички активни у тумачењу линије КПЈ и себе реализовали као ослободиоци и револуционари.

Друго, политички комесари су извршили са успехом своје дужности као представници Партије и успели да на један погодан начин и сталним радом, уз примену нових метода, облика и средстава политичког утицаја пренесу на борце и становништво територија на којима су дејствовале партизанске бригаде, изграде револуционарну политичку свест, која је постајала снажан чинилац у свеукупном испољавању НОВ и ПОЈ у НОР и револуцији.

Треће, политичка свест припадника НОР и револуције значила је афирмацију класних циљева радничке класе и других радних слојева друштва, а посебно сељаштва, патриотизам, који је у себи садржавао нове елементе настале на основу сазнања да се мора са ослобођењем земље извршити и промена у постојећим друштвено-економским односима, да се сруши југословенска буржоазија која је издала народ и пре-ко четника служила окупатору, сазнање о потреби ангажовања у усмеравању оружане борбе и нових друштвених односа који су постојали и стварали се на ослобођеним деловима Југославије, развијање способности за свесно сазнање и превладавање препрека које се у пракси јављају на путу остваривања политичких циљева. Она се јављала и као сазнање о себи и друштву у коме живе.

Четврто, захваљујући политичким комесарима — политичка, идеолошка, морална и национална свест налазе се у јединству. Привидно морална и политичка свест су биле присутније од идеолошке. Међутим, у стварности политичка и морална свест су биле заснована на идеологији радничке класе — марксизму. Остварујући се у јединство, политичка свест је добијала моралну вредност и идеолошку класну заснованост. То се исто односи и на моралну свест.

Пето, радом политичких комесара у НОР и револуцији, у јужноморавским партизанским бригадама остварено је масовно мењање свести људи које је могуће по Лењину „само у практичном кретању, у револуцији".[80] О томе гово-

ре остварени резултати у борбеном, моралном, политичком, идеолошком, патриотском, националном и другим начинима понашања бораца и руководилаца у јединицама НОВ и ПОЈ.

Шесто, политички комесари стварали су одговарајућу борбену, моралну, политичку, патриотску и културну ситуацију за успешно политичко деловање на развијању политичке свести. У том циљу успели су да изграде и чврсте, морално-политички јединствене и борбено јаке војничке колективе својих јединица. Тако су колектив и политичка свест постали незаменљиви фактори у општим напорима да се оствари јединство мисли и акција, што је видљиво из успеха који су постигнути на војном, политичком и моралном пољу.

Седмо, развијена иницијатива, снажна воља да се издржи и најтеже, морално понашање, развијени друштвени односи унутар колектива и други чиниоци представљају велике домете у раду политичких комесара. Борци су постајали субјекти револуције.

Осмо, јединствено деловање свих васпитних чинилаца (КПЈ, Скоја, колектива, штампе, руководилаца итд.) ка остваривању заједничког циља—уродили су плодом. Међу њима изузетно место имали су политички комесари као партијско-политички и војно-политички кадрови револуције.

Девето, развијена политичка свест, усвојени циљеви НОР и револуције, нарасло сазнање да се борба води за социјализам, усвојен систем вредности радничког покрета и патриотизам били су брана утицају непријатељеве пропаганде, која је била бројна, развијена и агресивна. И не само то, већ захваљујући политичким комесарима борци су били активни у сузбијању непријатељевог пропагандног утицаја и са скромним средствима којима су располагали ширили истину о циљевима НОР и револуције, указивали на корене издаје и слуганства окупатору избегличке владе и контрареволуције, на поробљивачке тежње фашиста и намере да људе претворе у робове немачких, италијанских, бугарских, албанских и других капиталиста и бегова.

Имајући све то у виду може се, на основу чињеница које су наведене, тврдити да су политички комесари јужноморавских бригада остварили успешно своју улогу и дали пуни удео општим напорима Комунистичке партије Југославије и Врховног штаба НОВ и ПОЈ на изградњи свесних бораца за слободу и социјализам. Стога су остварени резултати значајни и данас за развијање политичке свести ради настављања токова социјалистичке револуције. Политички радници данас на југу Србије имају богате традиционалне вредности и многе методе, средства и облике деловања политичких комесара, за успешну делатност данас како би се наставио процес ослобођења рада и човека.

Dr Milan Miladinović

L'ACTIVITÉ DES COMMISSAIRES POLITIQUES DES BRIGADES PARTISANES AGISSANT A LA FORMATION DE LA CONSCIENCE POLITIQUE

Dans les brigades partisanes qui, en tant qu'unités militaires, accomplissaient une mission propagandiste et politique pendant la lutte de libération nationale et la révolution socialiste, avaient dans leurs commandements des commissaires politiques en tant que représentants du parti et du peuple, interprétaient la ligne du parti communiste étant une copule entre les aspirations du peuple à la liberté et l'évolution socialiste du pays. Des commissaires politiques étaient, en même temps, à la tête de l'activité instructive, idéologique et culturelle, organisée dans les brigades à l'intention des combattants et de la population des régions que les brigades fréquentées.

940.53/.54 (497.11)

Станимир Јовановић

Пета српска народноослободилачка бригада од оснивања до уласка у састав 21. дивизије

Борбени успеси 1. и 2. ЈМНО бригаде у садејству са 1. ЈМНОП одредом и Јастребачким и Расинским НОП одредом допринели су да је дошло до већег омасовљавања одреда и омогућили формирање нових бригада почетком 1944. године на левој обали Мораве. Најпре је формирана Трећа јужноморавска НО бригада.

Трећа јужноморавска народноослободилачка бригада (касније преименована у 5. српску НО бригаду) настала је у Топлици, већем крају југоисточне Србије од партизанских одреда овог краја Србије, као завршни чин континуираног процеса народноослободилачке борбе (НОБ) она је управо синтеза те четворогодишње тешке борбе са далеко јачим окупаторским и контрареволуционарним снагама. Настала у Топлици, она је представљала крајњи резултат — оваплоћење вековних слободарских традиција народа југоисточне Србије, у доба преокрета у развоју НОБ у току 1943. године, када се прелази из дефанзиве у офанзиву и на овом подручју.

О формирању 3. јужноморавске НО бригаде одлучивало се већ крајем 1943. године. Тако Драги Стаменковић Бранко, члан ПК Србије, у свом извештају за ПК од 2. јануара 1944. године, пише: „Ја и Милисав (Неделько Караичић — п. а.) разматрајући снаге овдашње и наоружање донели смо одлуку да формирамо још две бригаде и поред њих ће остати одред. Формираћемо III бригаду од људства са терена Кукавице — Јабланице и Пасјаче, а IV бригаду од људства Јастребачког и Расинског одреда. Обадве бригаде ће се формирати ових дана, предвидели смо њихове штабове и састав људства, као и наоружање. Формирање ових двеју бригада омогућиле су нам борбе у Барју и Косанчићу, као и прикупљање већег броја пушака и муниције. Трећу бригаду ћемо предати ОК-у у Лесковац да је он партијски држи, а IV ОК-у Крушевац, јер смо дошли до закључка да ја и Милисав не би могли директно да их држимо, били би претрпани, ви ћете рећи да ли смо правилно урадили. Бригаде ће при формирању имати исти број људства као и II бригада што је имала . . .“[1]

БРИГАДА ЈЕ ФОРМИРАНА

Трећа српска јужноморавска народноослободилачка (НО) бригада формирана је наредбом Главног штаба Народноослободилачке војске и партизанских одреда Србије (Главни штаб Србије) за 13. јануар 1944. године, која је гласила:

„Пошто су створени услови за образовање нових јединица Народноослободилачке војске и с обзиром на задатке који пред нашом Народноослободилачком војском стоје,

НАРЕЂУЈЕМО:

1) Да се на терену Јастрепца формира III Јужноморавска бригада.

2) За штаб бригаде одређују се:

Командант: Станимир Јовановић, заменик команданта: Пане Букић, политкомесар: Јован Крстић, заменик политкомесара: Животије Савић, начелник штаба: Милош Стојановић.

3) Помоћни део штаба:

за интенданта бригаде: Раде Ристић, за културно-просветни рад: Жика Анђелковић, за санитет: Стева Тодоровић, и четврти члан: Милорад Мијовић.

4) Штаб бригаде одредиће штабове батаљона и команде чета.

Смрт фашизму — Слобода народу!

За Главни штаб
Милисав“[2]

Веома је илустративан, детаљан и информативан извештај о оснивању 3. ЈМНО бригаде и атмосфери која је тога дана, 14. јануара 1944. године, владала у Великој Плани поднео Недељко Караичић Милисав, члан ПК Србије већ 16. јануара 1944. године ПК-у Србије, обавестивши најпре о томе Драгог Стаменковића Бранка, члана ПК Србије. Извештај се овде доноси у изводима:

„Друже Бранко,

Постављени задатак извршио сам 14. ов. мес. формирана је 3. Ј.М.Н.О.Б., у коју је ушао предвиђени број бораца. Борци су сви наоружани са пушкама, аутоматским оружјем: 2 лака немачка митраљеза „Зорка", 2 холандска, 8 пушкомитраљеза, док тешки митраљез неће носити, зато што нема довољно реденика. У бригаду су ушла 2 јастребачка цела батаљона и 2 чете „Расинаца" и 2 јастребачког.[3] Морал бораца је на висини, иако се није вршио добровољни избор.

Штаб бригаде је састављен од свих оних које смо ми и предвидели. Избор штаба вршен је на следећи начин: прво, саветовао сам се са другом Сељом (Радош Јовановић — п. а.) па онда са данашњим бригадним комитетом, онда смо сазвали штаб бригаде и предложили овај избор са којим су се они у потпуности сложили. Затим у заједници са штабом бригаде изабрали смо штабове батаљона и командире чета, позвали штабове батаљона, предложили њима штабове батаљона и команде чета и после извесне дискусије и неких предлога штабови батаљона сложили су се са нашим предлогом. Но пре свега ми смо их упознали са штабом бригаде са којим су се и они у потпуности сложили. Формирању бригаде присуствовало је преко пет хиљада сељака и сељанки, међу њима је било и доста омладинаца. Ја сам заједно са Сељом извршио смотру, онда је одата пошта палим друговима у борби, затим је извршена заклетва на којој се заклело 90% који су били незаклети, онда сам ја говорио у име Главног штаба, Сеља у име ОК Партије, Корчагин[4] у име ОК-а СКОЈ-а, један из Среског Н.О.О.-а, једна другарица у име АФЖ-а, друг Мргуд као политички комесар бригаде и друг Јова као командант бригаде. По завршеним говорима наступио је програм културно-просветног одбора у коме је била једна тачка певања италијанских народних песама, које су отпевали 6 Италијана који се боре у бригади.[5] Они су својим песмама у народу изазвали опште задовољство. По завршеном програму наступила је игранка. Пре културно-просветног програма читани су телеграми. На прославу формирања бригаде дошло је неколико омладинских радних и борбених чета: њихов долазак био је војнички. Овој прослави присуствовало би преко 10 хиљада људи само да смо им раније могли јавити дан прославе. Они су обавештени уочи тога дана. Дало се приметити да народ овог краја више него игде воли своју војску . . . Дисциплина у бригади је на одговарајућој висини; има изгледа да они уведу завидну дисциплину и ред . . ."[6] О формирању 3. ЈМНО бригаде јављало се и у извештају ОК Лесковац, од 18. јануара 1944. године за ПК Србије.[7]

У штабу новоформиране 3. ЈМНО бригаде били су: командант Станимир Јовановић Јова, из Костадиновца, активни подофицир бивше југословенске војске; политички комесар Јован Крстић Мргуд, из Дреновчића, радник; заменик политичког комесара и партијски руководилац бригаде био је Животије Савић Срба, радник из Крушевца; заменик команданта био је Пане Букић Лимар, из Босне, радник у Крушевцу, а начелник штаба био је Милош Стојановић Принцип, из Цапарда (Зворник у Босни), железнички чиновник.

У помоћном делу штаба бригаде били су: интендант Раде Ристић, одговоран за културно-просветни рад био је Жика Анђелковић; за санитет је био одговоран Стева Тодоровић; и писар у штабу бригаде, односно омладински руководилац бригаде био је Милорад Мијовић Предраг, ђак из Прокупља.

О штабу 3. ЈМНО бригаре, Недељко Караичић Милисав већ у поменутом извештају пише карактеристике: „...Штаб бригаде ће у потпуности одговорити задацима који се пред њега постављају. Има доста изгледа да овај штаб буде најбољи, а самим тим и бригада. Чим је штаб формиран и бригада, штаб је одмах сам почео да мисли о акцијама и већ су сами дали предлоге за акције које ће се изводити. Штаб као целина доста је добар. Поједини недостаци појединаца употпуњују се особинама других. Углавном сваки појединац од њих пун је полета и воље за радом. Чим су им постављени задаци они су просто полетели да их спроведу, и стално их видиш на раду. Њихов рад је смишљен и плански. Ја имам у њих пуно повере-

ње, зато што су сви млади и имају довољно услова за даљи развитак.

Формиран је и помоћни део штаба бригаде и штабови батаљона, бригадни комитет Партије о коме ћу касније говорити док их боље упознам, исто тако комитет Скоја, културно-просветни одбор бригаде и батаљона. Такође је организована интендантура у бригади. Из овога се види да је на путу оживотворење целог рада у бригади . . .“

Тада је у 3. ЈМНО бригади формирана и партијска организација КПЈ, која је бројала 50 чланова КПЈ и 10 кандидата. У сваком батаљону формирана је партијска ћелија и једна партијска ћелија у штабу бригаде. Партијским радом у бригади руководио је Бригадни комитет КПЈ, чији су чланови према већ наведеном извештају Недељка Караичића Милисава били: секретар комитета био је Животије Савић Срба, за Ској је одговарао Милорад Мијовић Предраг, члан је био Мирко Шиндић Артем, из Расине, који је био секретар Бироа КПЈ у 1. батаљону, за кога Караичић каже, да је „радник, добар се показао у раду, а исто тако добар је био на партијском курсу. Има све услове да се развије у доброг партијца, углавном је одан и пожртвован у раду; секретар парт. бироа у 2. батаљону је Велько Војиновић Звездан, геометар је по занимању, партизан Крушевачког одреда још од почетка. У борбама се показивао храбар, много увучен у себе, нека претерана скромност, која је добијала карактер немарности, али је у последње време отклонио ту слабост у потпуности и на партијском раду се показао активан. У главном је одан нашој Партији. Секретар трећег омладинског батаљона је Љубиша Илић, бивши секретар партије у Јастребачком батаљону. Срба је доста добар, но само га морам послати на први партијски курс, да се мало више наоружа теоријом. Но исто тако мораћемо на први курс послати другa Предрага. Он је најслабији у комитету. Сви другови су прошли кроз партијски курс. Звездан се сада налази на курсу . . .“

Формиран је одмах и Бригадни комитет СКОЈ-а, за чијег је првог секретара изабран Милорад Мијовић Предраг, ђак из Прокупља, који је званично имао функцију члана помоћног дела штаба бригаде. Секретар руководства Скоја у 1. батаљону био је Драган Стевановић, који је до тада био секретар Скоја у батаљону Јастребачког НОП одреда, секретар Скоја у 2. батаљону био је Драгослав Милић Живко Мађарац, за кога Недељко Караичић Милисав, у поменутом извештају, каже: „...Он је доста напредовао, има изгледа да још напредује . . . У 3. батаљону секретар Скоја био је Бошњак, студент технике, члан Скоја из Београда, дошао преко везе, у одреду је преко шест месеци, добро се показао у раду . . . Број скојеваца у бригади је 85; свака чета има свој скојевски актив. Као што видиш Ској у овој бригади стоји сасвим добро . . . Друг Корчагин је одржао састанак бригадног комитета Скоја, на коме ја нисам присуствовао, зато што нисам имао времена, а на идући ћу отићи . . .“

БОРБЕНО КРШТЕЊЕ БРИГАДЕ

Бригада је и 15. јануара 1944. године остала у Великој Плани и у околним селима, завршавајући војно и партијско-политичко организовање. Народ је одушевљено прихватио бригаду, хранио је, непрестани су били разговори сељака са борцима и руководиоцима из бригаде. Штаб бригаде је овог дана већ планирао и разрађивао извођење прве борбене акције бригаде, којом је требало показати непријатељу да се борба против њега све више и масовно развија, сузбити та у његове гарнизоне и не дозволити му терорисање народа у Топлици. Акција је припремана против Бугара.

У ноћи између 15. и 16. јануара 1944. године, Бригада је у неколико колона избила на брда до у најнепосреднију близину Прокупља, јаког бугарског гарнизона, у коме се налазио штаб 27. бугарске пешадијске дивизије, пиштапске јединице и 2. батаљона 122. пешадијског пука. Мањим деловима 1. батаљона извршен је напад на бугарску караулу у Доњој Трнави, а главнином снага Бригада је запосела положаје од изнад Прокупља до тзв. Рачункових винограда, 500—1000 метара од Прокупља па све до Доње Трнаве. Провокација на бугарску караулу је успела, о њој је одмах обавештен штаб бугарске 27. дивизије у Прокупљу.

Око 8,30 часова, 16. јануара, из Прокупља су наишла четири камиона пуних бугарских војника, на које су делови 1. батаљона, који је био на положајима у непосредној близини Прокупља, отворили жестоку ватру. Убијено је тридесетак Бугара, а њих око 70 у паничном бекству прегазило је реку и побегло у село Буковац. Борци 1. батаљо-

на спалили су три бугарска камиона. Са првим батаљоном били су заменик команданта бригаде Пане Букић Лимар и Милош Стојановић Принцип, начелник штаба бригаде. После два сата из Прокупља је према положајима 1. батаљона наишло 7—8 камиона бугарске војске прокупачког гарнизона. Први батаљон и Јастребачки НОП одред су их дочекали жестоком ватром, зауставили и натерали да се мало повуку и набију у утврђења у којима су остали све до 12 часова истога дана. Први батаљон и Јастребачки одред остали су на вису „Бамбурек" до самог Прокупља све до 12 часова, онда се повукли, пуцајући на Бугаре и на Прокупље, а Бугари из Прокупља тукли су батаљонске положаје артиљеријом и другим тешким оруђима.

За то време 2. и 3. батаљон прегазили су Топлицу и гонили Бугаре који су побегли у Буковац. Са батаљонима су били командант Станимир Јовановић, политички комесар Јован Крстић и заменик политичког комесара Животије Савић. Настала је огорчена борба на прилазима, а затим и на излазу из Буковца према Прокупљу. У борбама је убијено још десетак Бугара, а остатак је побегао у Прокупље, које су борци бригаде гонили све до првих прокупачких кућа. Заплењено је доста бугарске муниције, десетак пушака и запаљена три војна камиона.

Прва акција 3. ЈМНО бригаде у народу Топлице, али и код бугарских штабова добила је карактер и значај партизанског напада на само Прокупље. Акција је силно одјекнула у народу овог краја Србије, поготову зато што бригада није уопште имала губитке у људству. Петоколонашки елементи у Прокупљу морали су се замислити над својом будућношћу, уколико су је уопште имали.

О овој првој борбеној акцији 3. ЈМНО бригаде сачувано је много наших, али и непријатељских извештаја, али се овде наводе само два, који су најисцрпнији и најобјективнији. То је најпре извештај Недељка Караичића Милисава, већ поменут, од 16. јануара 1944. године, а затим и извештај ОК Лесковац од 18. јануара 1944. године за ПК Србије.[8]

У ФЕБРУАРСКОЈ БУГАРСКО-ЧЕТНИЧКОЈ ОФАНЗИВИ

Појачана борбена активност новоформираних јужноморавских НО бригада и њихови све чешћи и веома успешни напади на непријатељску живу силу и на његове војно-привредне објекте, изазвали су непријатељске припреме нових, дуготрајних и брижљиво планираних војних офанзива на слободну територију и на јединице Народноослободилачке војске Југославије (НОВЈ) у јужној Србији.

У плану окупатора, почетком 1944. године, била је предвиђена операција под шифром „Бура" за удар по снагама НОВЈ у рејону Лесковца и Топлице у зимском периоду, али је она убрзана продором II пролетерске дивизије НОВЈ у рејон Ивањице, у првој половини јануара 1944. године.[9]

У припреми зимске офанзиве „Бура" бугарске окупаторске снаге из Јагодине, Ћуприје, Параћина, Крушевца и Ниша, доведене су у међуречје: Топлице, Јужне Мораве и Јабланице, где су заједно са јединицама 27. бугарске пешадијске дивизије из Прокупља, Куршумлије, Лесковца и Лебана прешли у напад на слободну територију. Како 7. фебруара 1944. године извештава ПК Србије Недељко Караичић, „у потери су учествовали и војници који носе немачке униформе, звани „Арнаути". Потера је трајала свега седам дана од 27. јануара до 2. фебруара 1944. године..."[10]

На терену Топлице тада су се налазиле снаге НОВЈ: 2, 3. и 4. ЈМНО бригада, Јастребачки НОП одред и група батаљона НОВЈ (један Озренски и три Тимочка), која је 30. јануара 1944. године, из источне Србије прешла Јужну Мораву и стигла у Топлицу. После два дана одмора, група батаљона се пребацила у Велику Плану, где је Недељко Караичић Милисав одлучио да привремено, док то не санкционише Главни штаб Србије, буде преименована у бригаду, шесту по реду у Јужноморавској зони, са привременим називом Озренска бригада.[11]

Ради обједињавања заједничких операција 2. и 3. ЈМНО бригаде, наредбом Главног штаба Србије од 25. јануара 1944. године, формиран је Оперативни штаб, чији су штаб сачињавали: командант Станимир Јовановић Јова, заменик команданта Драгослав Петровић Горски, политички комесар Владимир Букилић Поп Мића, заменик политичког комесара Животије Савић Срба и начелник штаба Милош Стојановић Принцип.

Истом наредбом наименован је нови, привремени штаб 3. ЈМНО бригаде у саставу: командант Пане Букић Лимар, политички комесар Јован Мргуд, заме-

ник политичког комесара Марко Шиндић Артем и начелник штаба Милутин Ристић.[12]

Операција непријатеља обухватила је и територију Топлице, али с обзиром на то што није било довољно бугарских снага за једновремено дејство на целом простору, то су у рејон Блаца упућене јединице Српске државне страже (СДС) и Топлички четнички корпус. На дан 26. јануара 1944. године, из састава Окружног одреда СДС нишког округа, упућен је један батаљон за посадну јединицу у Блацу, а тих дана у Топлицу долази и Топлички четнички корпус под командом капетана Стојановића, о чему Неделько Караичић Милисав обавештава ПК Србије, у поменутом извештају од 7. фебруара 1944. године.[13]

У ноћи 25. јануара 1944. године, на два дана пре велике непријатељске офанзиве на слободну територију, 3. ЈМНО бригада и Јастребачки НОП одред прекинули су железничку пругу на пет места на простору од Мале Плане до Тулара. Седам дана возови нису саобраћали, па су Бугари морали пешке да иду од Прокупља до Куршумлије. У акцији су биле ангажоване и месне партизанске десетине и политички активи из свих топличких села, па је свако село добило свој рејон за акцију. Групе од по 20 до 50 људи водили су сеоски одборници и теренски партијско-политички радници. Први батаљон 3. ЈМНО бригаде заузео је борбене положаје на друму и поред пруге, према Прокупљу и Куршумлији. Није било много времена, а ни довољно алата. И поред тога, ујутру су Бугари могли да констатују да пруге између Мале Плане и Плочника нема више.

Бугари су довели на стотине радника са стране, нису могли ухватити никога у Топлици да им поправља пругу. Сељаци Топлице су је срушили заједно са партизанима и нису хтели да је поправљају. Због тога је бугарски окупатор почео да чува пругу са једним блиндираним возом, на коме су била и два тенка, који би за случај поновног рушења пруге интервенисали, — јављао је Неделько Караичић Милисав у свом извештају од 7. фебруара 1944. године, а о тој партизанској акцији јављало се и у извештају ОК Лесковац, од 3. фебруара 1944. године,[14] као и у једном недићевском извештају.[15]

Новоименовани Оперативни штаб НОВЈ, дознавши за излазак ових непријатељских јединица из Блаца и за њихов поход ка слободној територији, наређује штабовима 2. и 3. ЈМНО бригаде да се пребаце према Блацу и спрече продор непријатеља на слободну територију. Наређење за покрет бригаде су добиле у Горњој и Доњој Јошаници и Горњем и Доњем Сварчу. Чим су од Команде места у Горњој Драгуши и њеног истуреног одељења у Врбовцу добијена обавештења да од Блаца наилази непријатељ, обе бригаде су изашле на косу и кренуле према друму. Батаљон СДС налазио се на десном крилу, код Мале Драгуше, а четници ДМ, који су представљали главну и бројнију снагу непријатељске офанзиве, заузимали су положај дуж кривајско-сувајског потока према Јастрепцу. Био је прохладни зимски дан, терен је био покривен снегом, све се разазнавало као на длану.

Борба се водила од 8 до 17 сати, 28. јануара 1944. године. Био је то огорчени сусрет који непријатељ није могао да издржи, па се почео повлачити према Блацу. Непријатељ је више пута покушао противјуриш и јуриш, али без успеха. Дужина фронта била је око 20 км. Најпре су почели да беже недићевци, а за њима и четници. Побегли су у Блаце.

Како се борба водила у исто време, када су Бугари пролазили за Куршумлију у офанзиву против снага НОВЈ у Јабланици, то су они бацачима и топовима тукли снаге 2. и 3. ЈМНО бригаде и тако помогли недићевцима и четницима да се извуку до Блаца. Непријатељ је имао преко 30 погинулих и око 70 рањених. „У тој борби — пише Недељко Караичић Милисав, погинуо је злогласни Ника Куштримовић а његов син је рањен. Ника је познати четнички војвода, још са Костом Пећанцем, па после код Драже Михаиловића. Народ Топлице је добро осетио његово војводство и када је он погинуо у народу је настала радост а на многим местима било је и веселье. Ника је сахрањен у Блацу поред познатог попа Мике (Михајло Поповић Мика Јастреб, војвода блачки — п. а.) . . .“.[16]

О овим борбама јаља се и у нашим и у непријатељским извештајима. Такав је био већ познати извештај Недељка Караичића Милисава, од 7. фебруара 1944. године,[17] па извештај ОК Лесковац од 3. фебруара 1944. године за ПК Србије,[18] а опширан је извештај Одељења за државну заштиту Недићевог Министарства унутрашњих послова (МУП), од 10. фебруара 1944. године.[19]

Обе бригаде НОВЈ имале су у овим борбама седам погинулих и 14 рањених.[20]

Већ сутрадан, 29. јануара 1944. године, 3. ЈМНО бригада водила је код села Гревца борбу са Моравском четничком бригадом и тако је потукла да су на положајима нађена 53 мртва четника, а много их је рањено. Заплењено: једна „зорка", 45 пушака, 1200 метака и друге војне опреме. Бригада је имала само једног рањеног борца, о чему се опширно јављало у поменутом извештају ОК Лесковац од 3. фебруара 1944. године за ПК Србије.[21]

Сазнавши за тешке поразе четника и недићеваца код Блаца, командант бугарске 27. дивизије прекида офанзиву у Пустој Реци и на Радану и 29. јануара 1944. године наређује штабу 123. пешадијског пука да крене у офанзиву против јединица НОВЈ на Јастрепцу. Бугарски напад био је, 6. фебруара 1944. године, усмерен с правца Мрамора, Белољина и Блаца у десет нападних колона.

Јединице 3. ЈМНО бригаде и Јастребачког НОП одреда водиле су код села Бајчинца цео дан борбу са 1. батаљоном 123. бугарског пука и једном четом недићеваца који су били потпомагани авијацијом, минобацачима и једном батеријом топова. Непријатељ је увече, претрпевши осетне губитке, остао на достигнутим положајима, а бригада и одред су, уз губитке од шест мртвих и рањених,[22] прешли на планину Пасјачу. Ударивши у празно, бугарски окупатор се после два дана задржавања вратио у своје гарнизоне. За време задржавања и претреса терена, непријатељ је похватао многе сељаке из рејона села (у околини Блаца) где су четници 28. јануара доживели тежак пораз, 92 стрељао, а друге одвео у логоре и на принудни рад.[23]

Врховна четничка команда Драже Михаиловића (ВЧК) не мири се са великим поразима својих јединица у јужној Србији и не напушта свој план ликвидације НОВЈ и НОП у Топлици, Пустој Реци, Јабланици и у источној Србији. Већ 5. фебруара 1944. године, ВЧК наређује мајору Драгутину Кесеровићу, команданту Расинског четничког корпуса, који је уједно био и командант Топлице, и Топличком корпусу да „уништи" комунисте у овом делу. Ради садејства са Кесеровићем, Дража Михаиловић наређује мајору Брани Петровићу, команданту Делиградског корпуса да својим корпусом затвори све прелазе преко Јужне Мораве који долазе од Јастрепца. Из неутврђених разлога до садејства ових корпуса није дошло. Исто тако, ни са снагама Горског штаба 110, под командом мајора Радослава Бурића,[24] није организовано садејство, па је Кесеровић кренуо у напад сам, што је такође допринело његовом брзом поразу.[25]

Како је немачки командант Србије ценио територију у долинама Топлице и Јабланице као „партизанску тврђаву", одакле се и руководи „већим делом партизанских одреда", процењујући њихову јачину до 1000 људи,[26] то је наредио немачком команданту у Крушевцу да Кесеровићу да довољно муниције, па чак и два топа који су му служили за хвалисање. У нападу на Топлицу Кесеровић је имао око 1.200 четника. Њему је садејствовао Топлички корпус од 500—600 четника, како се то види из извештаја Окружног поверенства КПЈ за Топлицу од фебруара 1944. године.[27] Истовремено је крајскоманданта из Лесковца, преко ортскоманданта и преко недићеваца обавестио Кесеровића да је наредио Бугарима да блокирају долину Топлице и да ће га у борби против јединица НОВЈ помагати бугарски авиони.

Било је очигледно да се четници ДМ, лишени материјалне, а напуштањем британских војних мисија и политичке помоћи савезника, све отвореније укључују у акције окупатора против НОВЈ.[28] Четничка намера била је да концентричним нападом разбију све партизанске снаге у Топлици: Трећу бригаду, Четврту бригаду, Озренско-тимочку бригаду и Јастребачки НОП одред, као и све војно-позадинске команде и друге партизанске организације у Топлици.

Са Кесеровићевим снагама прво су прихватиле борбу неке команде места ноћу 16/17. фебруара 1944. године. На слободну територију у Топлици најпре су, прешавши Мали Јастребац, упали Расински и Делиградски четнички корпус и сишли у село Девчу. О доласку четника у ово подјастребачко село одмах је обавештен штаб 3. ЈМРО бригаде, сазван је хитан састанак јединица НОВЈ: 3. и Озренске бригаде и Јастребачког НОП одреда и одлучено је да се што пре, без губитка у времену, непријатељ нападне и одбаци од слободне територије. Одлучено је да 3. бригада нападне четнике са јужне ивице села Девче, да Озренско-тимочка бригада и Јастребачки НОП одред делом снага једновремено врше притисак и блокирају село са истока и севера, а да де-

лом снага обезбеђују напад са југа, остављајући при том и резерву.

По предвиђеном плану напад наших јединица започео је ноћу између 16. и 17. фебруара 1944. године. У огорченој борби која је трајала целу ноћ, Расински четнички корпус, чија је „Летећа бригада" била по подне разбијена, био је принуђен да се повуче ка селу Клисурици. Четници су претпрели осетне губитке у људству и материјалу, погинуло је 50, заробљено седам и већи број рањен. Наше јединице запленили су 48 пушака, пет пушкомитраљеза, два тешка митраљеза, један минобацач и двоја коњска кола са муницијом, претрпевши при том губитке од шест погинулих и шест рањених бораца.[29]

О борби у Девчи јављао је секретар Окружног повереништа КПЈ за Топлицу у свом извештају од фебруара 1944. године за ПК Србије,[30] затим у свом извештају од 7. марта исте године,[31] а о овој борби писано је и у једном недићевском извештају.[32]

Расински четнички корпус је наставио са повлачењем из села Клисурице у правцу села Велика Плана, у које су почели да пристижу делови четничког Топличког корпуса. Група јединица НОВЈ (3. и Озренска бригада и Јастребачки одред) користећи се постигнутим борбеним успехом у Девчи, одлучује да настави експлоатисање овог успеха и да нападне четничке снаге у Великој Плани пре него што би оне предузеле даља дејства.

Пошто је сазнао за прикупљање групе јединица НОВЈ и за њихов покрет ка Великој Плани, као и за покрет 4. НО бригаде од Здравиња ка Горњој Јошаници, мајор Кесеровић није смео да сачека наше јединице, па је наредио да се Расински и Топлички четнички корпуси постепено повлаче ка Блацу и Косаници. Да ово одступање не би било угрожено од 4. бригаде која је већ била у покрету ка Горњој Јошаници, Кесеровић је наредио Топличком корпусу, јачине око 600 људи, да разбије 4. бригаду пре него што уђе у Горњу Јошаницу.

Увече 19. фебруара, група јединица НОВЈ избила је код села Велика Плана и сукобила се са јачим обезбеђујућим четничким деловима. Борба је трајала целу ноћ и стално се појачавала јер су четници жртвујући обезбеђујуће делове, пружали жилав отпор. Док се водила борба, Кесеровић је, користећи се мраком, извукао главнину својих снага ка Блацу и Косаници, а затим и заштитне делове. Убијено је двадесетак четника, међу којима и један официр, а наше снаге су имале четири погинула и неколико рањених, заплењено је доста четничке опреме, о чему се исцрпно јављало у већ поменутом извештају Окружног поверенства КПЈ за Топлицу.[33]

Гоњењу четника није се могло приступити пре свега због бугарских авиона који су имали добар преглед по снегу. Озренској и 3. ЈМНО бригади они су наносили озбиљне губитке све дотле док један пушкомитраљез из 3. батаљона Озренске бригаде није оборио један авион, у коме је заплењено доста муниције, а митраљез је демонтиран и касније подешен за употребу.[34] Све четничке снаге биле би уништене да им нису прискочили у помоћ Бугари из Прокупља, бојећи се да не изгубе контролу над пругом Прокупље — Куршумлија. Кесеровић је под заштитом Бугара побегао из Велике Плане у Међухану код Блаца. Но када су се наше снаге приближиле и одатле су утекли и тако избегли коначан пораз. Партизани су имали веома слабу обућу, на терену су биле велике поплаве са блатом, па је и то успоравало гоњење потучених и разбијених четника.[35]

План ВЧК и самог Кесеровића да разбију наше јединице и ликвидирају слободну територију у Топлици је потпуно пропао упркос сарадњи са Бугарима, те је морао са задобијеним ударцима да се извуче — територија је била поново слободна.[36]

Трећа бригада затим одлази на краткотрајни заслужени одмор, креће се по топличким селима и одржава политичке конференције са народом. У међувремену је ОК Лесковац, односно Радош Јовановић Сеља, извршио значајне кадровске измене у штабу бригаде и у штабовима батаљона. По директиви ОК Лесковац у ОК је кооптиран Животије Савић Срба, па је за заменика политичког комесара и партијског руководиоца бригаде одређен Јован Крстић Мргуд, дотадашњи политком бригаде. За политичког комесара бригаде одређен је Радомир Бошковић Раде, студент медицине из Трњана, дотада политком Јастребачког НОП одреда. За политичког комесара Јастребачког НОП одреда одређен је Спасоје Вукићевић Драган Расинац, дотле политички комесар 3. батаљона.[37] Пошто је, крајем фебруара 1944. године био расформиран Оперативни штаб, то су се Станимир Јовановић Јова, командант,

и Милош Стојановић Принцип, начелник штаба, вратили на своје раније дужности у 3. српску НО бригаду.

Група јединица НОВЈ (3. и 4. ЈМНО и Озренска бригада) у ноћи 29. фебруара 1944. године извршила је жестоки напад на бугарски гарнизон у Белољину и 3. батаљон 123. пешадијског пука, око 300—350 Бугара, са четири минобацача. Бугари су били распоређени у неколико сеоских зграда, веома добро и јако утврђених, са пушкомитраљеским гнездима.

Развила се жестока борба, јединице НОВЈ су употребиле и минобацач, борци су га довукли до на 50 метара од бугарских бункера, али непријатељ је давао жестоки организовани отпор, распоређен у неколико сеоских зграда. После жестоке борбе јединице НОВЈ су се повукле, запленивши 2 минобацача, 1 тешки митраљез, 4 пушкомитраљеза и 17 пушака. Бригаде су имале четири погинула и четири рањена, док се број погинулих на бугарској страни процењивао на тридесетак и много рањених.[38]

Политички је акција потпуно успела. Топлица је по први пут чула двобој минобацачима, а Бугари су после борбе прикупљали парчад бомби и носили у Прокупље да би констатовали чији су, енглески или руски. Нападима на јако утврђене непријатељске гарнизоне, јединице НОВЈ су пред Топлицом демонстрирале своју снагу и борбену иницијативу.

МАРТОВСКЕ БОРБЕ 1944. ГОДИНЕ

Крајем фебруара 1944. године на слободној партизанској територији од Јастрепца до Кукавице непријатељских снага више нема сем у Лесковцу, Прокупљу, Куршумлији и Лебану где су стационирани делови 27. бугарске пешадијске дивизије. И уз железничку пругу налазе се немачко-бугарска обезбеђења. Партизанске јединице на овом терену: 2, 3, 4, 5. и 6. НО бригада и Јастребачки, Расински и 1. ЈМНОП одред непрекидно крстаре по овој територији, шире је и воде борбе. У то време на подручју од Западне Мораве и Црног Тимока па на југ према Македонији и Космету, с обадве стране Јужне Мораве, већ је била израсла јака партизанска војска, ослобођена сва територија сем градова, пруга и појединих четничких упоришта, створена је народна власт.

У том времену 3. ЈМНО бригада у ноћи између 8. и 9. марта 1944. године изненада је напала Расинску четничку бригаду у јачини 300 људи, код села Рлице у Расини и разбила је, уз 30 мртвих четника и доста заплењеног оружја.[39]

Наредбом Главног штаба Србије, у ствари Неделька Караичића Милисава, од 12. марта 1944. године, ради обједињавања борбених дејстава јединица НОВЈ у јужној Србији, с обзиром на то да се већ сазнавало о новој непријатељској офанзиви у овом крају Србије, формиран је Оперативни штаб јужноморавских НО бригада у саставу: командант Риста Антуновић Баја, политички комесар Драгољуб Петровић Раде, заменик политичког комесара Милан Ковачевић Милија и начелник штаба Радован Петровић. Под команду Оперативног штаба стављене су 2, 3, 4. и 5. НО бригада и Озренски одред (6. НО бригада) и сви војни курсеви.[40]

Почетком марта 1944. године Врховни штаб НОВ и ПОЈ је одлучио да се у простор југоисточне Србије упути група дивизија: 2. пролетерска и 5. крајишка НОУ дивизија, па је генерал Фелбер, заповедник Србије сасвим исправно проценио да „комунистичке снаге у југоисточној Србији — у Топлици и Јабланици — имају задатак да помогну касније намеравани прелаз 2. и 5. дивизије преко Ибра",[41] што је сасвим јасно говорило да је протекла фебруарска офанзива четника ДМ на Топлицу и Јабланицу била у тесној вези са покретом снага НОВЈ из Санџака, са којима је иначе била и 1. јужноморавска НО бригада.

Непријатељ је открио правац дејства ових дивизија, што се види из Дневног извештаја војноуправног команданта Југоистока од 12. марта 1944. године: „... Србија. Потврђен извештај о већем прикупљању црвених снага испред југозападне и западне границе ...",[42] и већ 17. марта исте године издао је наређење бугарском генералу Асену Николову, команданту 1. бугарског окупационог корпуса, за предузимање мера у вези с покретом 2. пролетерске и 5. НОУ дивизије према југозападној Србији.[43] Штаб II оклопне армије, који се налазио у Јошаничкој Бањи, формирао је тада Борбену групу „Шредер" (Kampfgruppen »Schröder«) како би спречио продор „Ударне групе НОВЈ" преко Ибра.[44]

Истовремено, док је борбена група „Шредер" имала задатак да на Ибру

заустави продор, планирана је офанзива на јединице НОВЈ у Топлици, Пустој Реци и Јабланици. С обзиром да су главне окупаторске снаге биле заузете на Ибру, за напад на слободну територију у јужној Србији су одређене четничке снаге под командом мајора Драгутина Кесеровића, сматрајући да би разбијањем и уништењем јединица НОВЈ на том простору сломили и НОП у целој Србији.[45] Према плану за ову операцију, Кесеровић је хтео да очисти Јастребац, а онда у садејству са групом четничких (врањских) корпуса — Горски штаб 110 команданта Радосава Бурића, да нападне с југа, окружи и разбије НОП и уништи НО бригаде.[46]

За офанзиву су били ангажовани Расински и Топлички корпус, а на Јастребац долазе и четници Делиградског корпуса из источне Србије, укупно око 5.000 четника. Њима су садејствовали Немци, Бугари и снаге СДС из гарнизона Прокупља, Лесковца, Куршумлије и Лебана, чији је задатак био да затворе правце који из долине Западне и Јужне Мораве и реке Топлице воде на просторију где је требало сабити и уништити јединице НОВЈ. Кесеровић је — пише Миливоје Перовић — дуго и темељито припремао ову офанзиву: недељама је газио од Копаоника планинским крајем, поред границе до Косанице, држао говоре и показивао се са неколико топова које је вукао, обећавајући да ће напојити коња на Пустој реци и слично. Успео је збиља да сакупи јаке снаге и да их построји према вратима Пусте Реке, према превоју између села Статовца и Буревца.[47]

У времену док су снаге Оперативног штаба јужноморавских бригада водиле жестоке борбе са Кесеровићевим четницима на планини Видојевици, Арбанашкој и Соколовици, 3. ЈМНО бригада и Јастребачки НОП одред бранили су правце који из долина реке Расине, Западне Мораве и из Блаца воде ка слободној територији. За то време су четници Расинског корпуса наступали преко Јастрепца. Штаб 3. ЈМНО бригаде допустио је да четници овладају Јастрепцем; за то време он је пребацио бригаду на северне падине Малог Јастрепца и на реци Турији, код села Кулине, 20. марта 1944. године, сачекао је око 500 четника и изненада их напао. Борба се водила цео дан и четници су били приморани да се у нереду повуку према долини Јужне Мораве. На бојишту су оставили 35 мртвих, а 8 четника је заробљено. Тим је 3. ЈМНО бригада потпуно онемогућила четнике да преко Јастрепца продру у Топлицу и одатле угрозе слободну територију.[48]

Одмах затим 3. ЈМНО бригада одлази преко Малог Јастрепца, на простор Горње и Доње Драгуше, одатле активним дејствима наставља да уништава разбијене групе Кесеровићевих четника.[49]

Победа над Кесеровићевим четницима на Арбанашки, Соколовици и на Јастрепцу имала је великог значаја за даљи развој НОБ, не само у Топлици, већ и шире. Разбијене су четничке снаге које су већ неколико месеци упорно покушавале да угрозе партизанску слободну територију и истовремено везивале за себе неколико НО бригада, одвлачећи их од њиховог главног задатка — тучења окупаторске живе силе и рушења комуникација. Одбрањена је слободна партизанска територија у Топлици, Јабланици и Пустој Реци, сачувани су органи нове народне власти, позадински органи партијске и скојевске организације. Најављено „истребљење комуниста у Топлици и Јабланици", како је говорио Кесеровић, било је овим великим партизанским победама осујећено.

У међувремену Бугари предузимају мере за одбрану Блаца, јер се надају да ће 3. ЈМНО бригада напасти овај гарнизон. Штаб 27. дивизије поверава одбрану Блаца свом 123. пуку. И штаб овог пука упућује свој 2. батаљон да, уз подршку артиљерије, нападне 3. ЈМ НО бригаду. Напад је изведен 29. марта. Међутим, 3. ЈМНО бригада успева да га сломи и противнападом приморава бугарски батаљон да одступи према Блацу.[50] Убијено је шест бугарских војника и више њих рањено. 3. ЈМНО бригада и Јастребачки НОП одред имали су два погинула и четири рањена борца.[51]

БОРБЕНА ДЕЈСТВА У РАСИНИ И МОРАВИ

Крајем марта 1944. године, по наређењу Оперативног штаба јужноморавских НО бригада, 3. ЈМНО бригада прелази у Расину. Заједно са Расинским НОП одредом упала је 4. априла 1944. године у Крушевац и уништила Фабрику вагона, као и неке окупаторске магацине. Исте ноћи су дигли мост на Пепељуши, на железничкој прузи Краљево—Крушевац и тако је био обустављен саобраћај на овој прузи. Исте ноћи, два батаљона бригаде појурила

су четнике Расинске бригаде и њеног команданта Радивоја Милојевића, али је он успео да им побегне. У Крушевцу је било заплењено много војних и других ствари.

Бригада је у селу Купцима запленила један немачки камион са 3.000 кг јабука. Ухваћен је један Немац и још неки цивил, за које се посумњало да су сарадници окупатора. Камион је спаљен, а јабуке подељене војсци. Заједно са Расинским одредом, 3. ЈМНО бригада упалила је те ноћи железничку станицу у Кошевима, на прузи Краљево—Крушевац, јављао је Неделько Караичић Милисав, у свом извештају за ПК Србије, од 6. априла 1944. године,[52] а о тим акцијама јединица НОВЈ јављало се веома исцрпно и у извештају Одељења за државну заштиту Недићевог МУП-а, од 6. априла 1944. године.[53]

Командант Главног штаба Србије Петар Стамболић Јеремија, који се налазио у југоисточној Србији, обавештен је о продору Ударне групе дивизија НОВЈ из Санџака која се претходно ослободила притиска непријатеља, почетком априла оријентише 2. и 3. ЈМНО бригаду и Јастребачки и Расински НОП одред, под командом новог Оперативног штаба јужноморавске зоне, формираног 26. марта 1944. године,[54] према Расини и Копаонику за садејство са Ударном групом. Обе бригаде, Расински и Јастребачки НОП одред по доласку у село Ломницу (Расина) планирале су напад на четнике које је требало тући баш на том терену где су се сматрали најјачим, чиме би се олакшао продор према Ибру и пошло у сусрет Ударној групи.

По доласку у рејон Расине, концентрацију бригада и правац њиховог дејства према Копаонику и Ибру открио је немачки окупатор. У циљу онемогућавања њиховог продора окупаторска јединица од 700—1.000 немачких војника, два бугарска батаљона, око 150 стражара СДС из Крушевца, љотићевци и четници полазе у напад на јединице НОВЈ у Ломници.

У току ноћи 12/13. априла једна патрола од три борца била је у Крушевцу на извиђању и на Мудраковачком мосту наишла је на Немце. Немци су на њих отворили страховиту ватру, један борац је успео да побегне, један је погинуо а трећег су Немци заробили. Заробљени партизан — који је касније ипак успео да изубијан побегне из немачког заробљеништва — изјавио је Немцима да у Ломници има свега тридесетак партизана који су ту на пролазу, у што су Немци и поверовали.

Немци су са мајором Винтом на челу пошли према Ломници, с намером да опљачкају и попале село. Немци су пошли у напад необазриво, готово невојнички. Са њима се кретала и чета стражара СДС из Крушевца. Колона у јачини од 700—1.000 Немаца наилазила је правцем Крушевац—Головоде—Ломница, више од половине било је у авијатичарским униформама,[55] а колона недићеваца наилазила је правцем Крушевац—Велики Купци—Ломница. На левом крилу партизанских положаја налазило се преко 1.000 четника ДМ, а на десном крилу два бугарска батаљона.

Упркос толиком броју непријатељских војника, Оперативни штаб је планski и организовано започео са извођењем увлачења непријатеља у клопку. Штаб је имао сву обавештајну и оперативну ситуацију у својим рукама, па је наредио бригадама да се неопажено извуку из Ломнице и села Буци, у највећој тишини и да непријатељу оставе празан простор. Јединице НОВЈ су запоселе леву и десну косу и тако затвориле пролаз према селу Буци и одсекле излаз из села Ломнице према Киселој води. Обе ЈМНО бригаде биле су бројно слабије, али је борбени морал и борбено искуство њихових бораца и руководилаца носило превагу над бројнијим непријатељем, а биле су и добро наоружане. Свака десетина имала је по један пушкомитраљез или митраљез заплењен у ранијим борбама са непријатељем. На положајима које су запоселе бригаде и партизански одреди владала је потпуна тишина.[56]

Када се непријатељ дубоко увукао у Ломницу, дат је знак за напад и почела је огорчена борба по сеоским улицама и око појединих сеоских зграда. Немци су били потпуно изненађени и дезорганизовани, борили су се по групама. У завршној акцији борбе у селу учествовао је Расински НОП одред, под командом Димитрија Писковића Трнавца.[57] Борба се водила и на блиском одстојању, прса у прса. У борбу је Оперативни штаб убацио и минобацаче. Непријатељ је потискиван према Киселој Води, али је велики број био погинуо у самом селу.

„Ми смо — пише Неделько Караичић Милисав, — у свом извештају од 13. априла 1944. године за ПК Србије — до самог Крушевца гонили потучене

Немце. Немци нису имали времена да се пребаце преко моста на Расини, него су газили Расину, где су се многи подавили. Разбијени Немци бежали су као нека руља, да смо имали више муниције ни један не би главу изнео. Наши борци су јуначки јуришали . . . Овом акцијом (борбом) ми смо потукли и четнике. Ова акција ће утицати у многоме на даље догађаје у Расини . . .“[58]

Видећи шта се дешава са Немцима, недићевци су побегли натраг, погинуло их је свега четворица. Бугари нису смели ни да прићу, остали су далеко на положајима иза села Дворане. Четници се пак нису усудили да пређу реку Расину, остали су у рејону Жупе. Оперативном штабу јужноморавске зоне је пошло за руком да нанесе највећи пораз немачким снагама у југоисточној Србији, али није експлоатисан овај успех, јер није продужио да гони непријатеља нити да наступа према Копаонику и Ибру.

Погинуло је 198 Немаца, од којих се у Расини удавило 48.[59] Као плен партизанима је пало у руке 50 пушака, 6 аутомата и 14 пушкомитраљеза. Из јединица НОВЈ погинула су шесторица, а седам их је рањено.

У борби у Ломници јединице НОВЈ су углавном истрошиле муницију, те нису биле способне за нове борбе, и Оперативни штаб се није усуђивао да продужи према Ибру. О томе је Недељко Караичић Милисав обавестио и Главни штаб за Србију: „. . . Ми нећемо гонити дражиновце услед новонастале ситуације. Једна бригада ће и даље остати у Расини, а једна ће прећи на топлички терен, за сада остају пар дана обе овде . . .“[60] Тако није успео покушај продора јединица НОВЈ према Ибру ради садјества Ударној групи.

Трећа српска НО бригада враћена је на терен Мораве, Расине и Јастрепца. Обилазила је села у тим крајевима и одржавала политичке конференције са народом. Време је искоришћено и за интензивнији партијско-политички рад и за културно-просветну активност у бригади и на терену.

Тежња окупатора и његовог главног команданта у Србији, генерала Фелбера да онемогући развој НОП и НОВЈ у Србији није се остварила. Развојем НОБ у југоисточној Србији створени су услови за овладавање кључном територијом у Србији, са које би се онемогућило коришћење главне комуникације на Балкану а тиме и у Србији. Успеси ЈМНО бригада и у Ломници јасно су показивали да је НОБ у југоисточној Србији обезбедио себи базу за овладавање Србијом, чега се генерал Фелбер највише плашио.[61]

Секретар ПК КПЈ за Србију Благоје Нешковић Михајло и политички комесар Главног штаба НОВ и ПО Србије Мома Марковић, који су се налазили код Ударне групе дивизија, после неуспелог продора преко Ибра и доношења одлуке Врховног штаба о пробоју према Западној Србији, траже од команданта Главног штаба Србије Петра Стамболића Јеремије и чланова ПК Србије Недељка Караичића Милисава и Драгог Стаменковића Плавог (Бранка) далеко већу активност српских бригада НОВЈ у Србији: „. . . У вези са одласком наших јединица на ову просторију, на којој очекујемо јачих борби, као што смо имали на Ибру, морамо појачати акције по читавој Србији. Да би се спојиле наше снаге са ове територије са снагама са те територије и другима, морамо искористити испражњавање гарнизона по Србији ради пребацивања њихових снага на овај терен. Морамо појачати активност око Ибра, преко Западне Мораве (Гледићи) и у Крајини.“[62]

Активност бригада НОВЈ и партизанских одреда у југоисточној Србији у овом периоду обезбеђивала је извршење постављених захтева Врховног штаба и Главног штаба Србије. У складу са тим 3. ЈМНО бригада и у мају 1944. године развија необично успешну борбену активност у Расини, Топлици и у долини Јужне Мораве.

На дан 10. фебруара 1944. године, у селу Поникве била је формирана Трећа српска НО бригада од бораца 1. јужноморавске и 1. шумадијске НО бригаде, па је, по наређењу Врховног штаба НОВ и ПОЈ бригаде требало преименовати у српске и дати им бројеве од треће па надаље. По наредби Главног штаба Србије од 7. маја 1944. године 3. ЈМНО бригада преименована је у 5. српску НО бригаду.[63] Извршена је и реорганизација свих бригада, свака је сада имала по четири батаљона, сваки батаљон по четири чете, свака чета јачине око 60 бораца.

Штитећи слободну територију од непријатељских упада из правца долине Јужне и Западне Мораве, 5. српска НО бригада крстари Малим и Великим Јастрепцем и силази у долину Јужне Мораве. У ноћи 14. маја напада Расиноку четничку бригаду у Великом Ши-

љеговцу. У току дана и следеће ноћи четници су били потиснути у село, које је бригада одмах блокирала. Међутим, до уништења ове четничке бригаде није дошло због интервенције јачих бугарских снага, са обезбеђења пруге на сектору Бунис—Корман, што су четници искористили, па се под заштитом Бугара у току ноћи извукли и са њима одступили ка Бунису.[64] О овој акцији 5. српске НО бригаде постоји и један недићевски извештај, пун лажи и измишљотина.[65]

Следеће ноћи, 15/16. маја бригада је напала један транспортни воз код Кормана. Постављене су мине на прузи између Доњег Љубеша и Кормана, па се из бугарског војног транспортног воза, број 114, који је долазио из Сталаћа, услед експлозије, преврнула локомотива са службеним колима и четири вагона, а пруга оштећена на 100 метара.[66] Било је много мртвих и рањених, а заробљено је 16 бугарских војника. Исте ноћи бригада се пребацила у Девчу. Њу су у току 17. маја напали снажнији делови једног батаљона Руског заштитног (белогардејског) корпуса из простора Ниша. Жестока борба развила се на косама изнад Чубуре. Бригада је успела да растера белогардејце и гонила их је све до Дудулајца. Белогардејци су у овој борби имали десет мртвих и више рањених.[67]

У ноћи 29/30. маја 1944. године, делови 5. српске НО бригаде сишли су опет на магистралну пругу Београд—Ниш и код Буниса поставили мине. Наишао је брзи воз, па се преврнула локомотива и седам вагона. Партизани су отворили ватру на воз и извршили претрес воза. Том приликом нису препознали Драгишу Цветковића, бившег председника југословенске владе. Према једном недићевском извештају, у овој диверзији погинуло је неколико немачких војника, два железничара и два грађанска лица, партизани су заробили десет Бугара и одвели два стражара.[68] О овој успешној акцији 5. српске НО бригаде јављао је и секретар ОК КПЈ за Топлицу, у свом извештају за ПК Србије од 2. јуна 1944. године.[69]

Завршио се први период у борбеном историјату бригаде. Од њеног формирања (14. јануара 1944. године), па до уласка у формацијски састав 21. дивизије НОВЈ (20. мај 1944. године). Био је то период веома успешних борбених акција и удара по непријатељској живој сили и његовим војним и привредним објектима.

Бригада је у том периоду најпре била под непосредним руководством Окружног комитета КПЈ за лесковачки округ и чланова ПК КПЈ за Србију (Неделько Караичић Милисав и Драги Стаменковић Бранко), који су тада руководили НОП-ом у целој југоисточној Србији; затим, од 25. јануара 1944. године, под командом Оперативног штаба јужноморавских бригада, чији је командант био Станимир Јовановић Јова, па од 12. марта 1944. године под командом Оперативног штаба јужноморавских бригада чији је командант био Риста Антуновић Баја, од 26. марта 1944. године под командом Оперативног штаба јужноморавске зоне, чији је командант био Риста Антуновић Баја, све до уласка у формацијски састав 21. дивизије била је под непосредном командом команданта Главног штаба НОВ и ПО Србије Петра Стамболића Јеремије.

У том времену бригада је борбено дејствовала само на територији Топлице, Расине и у долини Јужне Мораве. Водила је укупно 15 борбених акција (против Немаца пет, Бугара шест, четника пет, недићеваца једну и против белогардејаца једну), скоро на сваких осам дана по једну борбену акцију и пет диверзантских акција на железничким пругама Београд—Ниш и Прокупље—Куршумлија, чиме је јасно ставила до знања окупаторском командању и контрареволуцији да је постала значајна војна снага НОП у Топлици и уопште у овом делу Србије.

У тим борбеним акцијама бригада је убила 288 непријатељских војника, од којих 40 Немаца, 66 Бугара, 169 четника, четири стражара СДС и десет белогардејаца; рањена су 144 непријатељска војника, од којих један Немац, 30 Бугара, 100 четника и седам белогардејаца, а заробила је 31 непријатељског војника, од којих 16 Бугара и 15 четника, чиме је из непријатељског борбеног строја избацила 463 непријатељска војника.

Ратни плен који је бригада задобила у тих 15 борбених акција био је заиста велики. Заплењено је 170 пушака (50 од Немаца, 27 од Бугара и 93 од четника), затим три тешка митраљеза (један од Бугара и два од четника), па два минобацача од Бугара и 24 пушкомитраљеза (14 од Немаца, четири од Бугара и шест од четника), запалила је пет војних камиона (три бугарска и два немачка), онеспособила две локомотиве и десетак железничких вагона и запленила много пушчане и ми-

траљеске муниције, што је све у знатној мери повећало њену ватрену моћ.

О тежини ових борби сведоче речито и подаци о знатним сопственим губицима у људству и материјалу. Бригада је у овом периоду имала 16 погинулих (двојица у борбама са Бугарима и 14 у борбама са четницима), 18 рањених бораца, од којих четворица у борбама са Бугарима и 14 у борбама са четницима. Рањени и погинули борци били су пореклом Топличани, који су представљали и огромну већину борачког састава бригаде.

Као резултат континуираног процеса НОП у Топлици и Косаници, 3. ЈМНО бригада је жестоким и успешним ударима по непријатељској живој сили и јаким непријатељским гарнизонима представљала сигурни ослонац деловања органа народне власти, партијској и скојевској организацији на терену којим се кретала и на коме је изводила своја борбена дејства извршила политичку делатност и улогу мобилизатора широких народних маса у сврставању у борбене редове јединица НОВЈ у југоисточној Србији. Бригада никако није имала локални, топлички карактер, по ширини извођења својих борбених акција она је била бригада Србије.

Напомене, извори и литература:

1. **Зб. НОР,** I/20—118.

2. Архива Србије, Одељење НОБ у Железнику, Београд (У даљем тексту: АС), документат број 6481 (Објављеню у XX Зб. НОР, I/7-7).

3. Два јастребачка батаљона из 1. ЈМНОП одреда, затим две чете из Расинског и две чете из Јастребачког НОП одреда „Никодије Стојановић Татко".

4. Аранђел Младеновић Корчагин, земљорадник из Доње Речице, тада секретар Окружног поверенства Скоја за Топлицу и члан ОК Скоја за лесковачки округ.

5. Били су то Италијани, немачки заробљеници који су у Јастребачки НОП одред дошли у касну јесен 1943. године.

6. **Зб. НОР,** I/7—15.

7. **Зб. НОР,** I/20—121. — „... Формирана је III јужноморавска бригада од Јастребачког одреда, у присуству 5.000 људи из Топлице и Добрича, а IV бригада од 1. Јужноморавског НОП одреда..."

8. **Зб. НОР,** I/20—121.

9. **Зб. НОР,** I/20—150.

10. **Зб. НОР,** I/20—126.

11. Иван Џина Глигоријевић, **Девета српска ударна бригада,** Војноиздавачки завод, Београд, 1970, 34.

12. **Зб. НОР,** I/7—25.

13. **Зб. НОР,** I/20—126. — „... Четници Драже Михаиловића су се концентрисали у Топлици са једним недићевским батаљоном и пошли да „униште" партизане и ликвидирају слободну територију на том терену..."

14. **Зб. НОР,** I/20—125. — „... 26-I-44 (погрешно, јер треба 25. јануар — п. а.) борци III бригаде разрушили су пругу Прокупље — —Куршумлија тако да воз није саобраћао седам дана, све до 1—II. 44..."

15. **Зб. НОР,** I/21—89, Извештај одељења за државну заштиту Недићевог МУП, од 3. фебруара 1944. године о догађајима у Србији од 28. јануара до 3. фебруара 1944. године. — „Округ лесковачки: Ноћу 26/27. јануара комунисти су посекли седам телефонских стубова код села Подине (7 км ј-и од Прокупља) и порушили железничку пругу од 4 км почевши од села Ђуковца до села Поточић..."

16. **Зб. НОР,** I/20—126.

17. **Зб. НОР,** I/20—126.

18. **Зб. НОР,** I/20—125. — „28-I-44 II и III бригада водиле су борбу од 9 ч пре до 4,30 ч по подне са Недићевим и Дражиним бандама на сектору Врбовац (код Блаца), Белољин, дугом 20 км. У борби су суделовали Топлички корпус са свим бригадама вођеним од Биочанина, Јеремића, Боже Ивановића, Ђурковића, Ника Куштримовића, Јулијанца и Рајковића са командантом корпуса Стојановићем. Укупно дражинаваца преко 1.000 и 200 жандарма из Ниша. Непријатељ је протеран. Оставио је око 30 убијених, имао је око рањених. Међу убијенима је злогласни Ника Куштримовић. Запленьен је један пушкомитраљез и неколико пушака. Наши губици 7 мртвих и 14 рањених. (Видети и **Зб. НОР,** I/7—27).

19. **Зб. НОР,** I/21—90. — „Округ Лесковац: 28. прошлог месеца (јануар-п. а.) батаљон СДС, укупно 200 људи, који је упућен 26. јануара из Ниша за Блаце као посада овог места, нападнут је код с. Суваје, Криваје и Драгуше (3, 4 односно 7 км и. од Блаца) од једне комунистичке банде јачине 3.000 људи, наоружаних већим бројем митраљеза. Чете батаљона којима су се ускоро придружиле чете ДМ примиле су борбу, али су се ускоро услед много веће бројне надмоћности комуниста морали повући у Блаце. Истог дана увече четници и стражари извршили су испад из Блаца и успели да одбаце комунисте гонећи их правцем Блаце — Вел. Плана. 4. чета батаљона, која је била опкољена у с. Драгуши, уз помоћ Бугара из Белољина, успела је да се пробије кроз обруч комуниста и да 30. јануара преко Сувог Дола и Тулара дође у Блаце. У овим борбама погинуло је 100 комуниста (уобичајене недићевске лажи — п. а.) чији су лешеви остали на месту борбе, док је на нашој страни погинуо један стражар а три рањена, а на страни четника су 6 погинула и 10 рањена".

20. **Зб. НОР,** I/7—27.

21. **Зб. НОР,** I/20—125.

22. **Зб. НОР,** I/21—92. — „Ноћу 17/18. ов. мес. јача комунистичка банда напала је око села Девче, 10 км. с. од Прокупља, одред од 200 четника ДМ под вођством потпуковника Вујичића. Комунисти су у борби уништили цео овај одред".

23. **Зб. НОР,** I/20—128.

24. Горски штаб 110. — Команда јужноморавске групе корпуса, под командом мајора Радослава Ђурића.

25. Архив Војноисторијског института ЈНА (У даљем тексту: **(Архив војни)** кутија 44 Е, документат 71 и Микротека Билећа, ролна 27 снимак 72—112.

26. **Архив војни,** к. 28, рег. 19/1.

27. **Зб. НОР,** I/7—35.

28. И. Глигоријевић, **Девета бригада,** н. д., 37. — Те акције окупатора падале су некако у

време када је обнародована одлука владе Велике Британије о повлачењу њених војних мисија из четничких штабова. Да ли је ово била реакција на такву одлуку само команданта Расинског четничког корпуса Кесеровића, кога су Енглези највише сумњичили да сарађује са Немцима, а он њих да „желе и сувише да купе а ништа да продају" (Видети и Архив војни, мкрф. снимак 494), или нека општа директива ВЧК да се у борби против НОВЈ не бирају средства, нема сигурних података. Такве директиве је мајор Кесеровић иначе могао примити на Светосавском конгресу у селу.

29. Из 3. ЈМНО бригаде при нападу на село Девчу погинули су: Коста Јовановић, из Дуње Драгуше; Милијана Мијајловић Нада, из Придворице.

30. Зб. НОР, I/7—35. — „... Ноћу између 16. и 17. фебруара напале су III и V бригада (грешка је очевидна, јер се овде мисли на Озренску бригаду, јер V бригада—црнотравска никада није била на овом терену — п. а.) кољаше у Дољој Девчи и то појачану „Летећу бригаду". У овој борби убијен је 51 кољач, много рањених и један део се разбежао, те је сигурно преко 100 избачено из строја... Већина их је од Трстеника. Заплењено: један тешки митраљез „Фијат" без цеви, 2.000 метака за митраљез „Бреда", 25 пушака са 200 метака, један машингевер, 2 коња са прибором — одело и обућа од убијених. Наши су село заузели. Наши губици: 1 мртав и 5 рањених, од којих су двојица подлегли ранама..."

31. **Зб. НОР,** I/20—131.

32. **Зб. НОР,** I/21—92. — „Ноћу 17/18. ов. месеца једна јача комунистичка група напала је код села Девче, 10 км. с. од Прокупља, одред од 200 четника ДМ под вођством потпуковника Вујичића. Комунисти су у борби уништили цео овај одред..."

33. **Зб. НОР**, I/7—35. — „19—II увече III и IV бригада напале су у Великој Плани на целокупне снаге Кесеровића и Топлички корпус. Били су заједно. Наши су упали унутра, убили око 20 кољаша и запленили један пушкомитраљез, 1 машингевер и 6 пушака. Међу убијенима налази се један официр. Говори се да је погинуо и Радивоје (Милојевић — п. а.) командант Расинске бригаде (Погинуо је августа 1944. године у Јабланици у борби против наших јединица — п. а.), но нисмо проверили. Тако исто да је у Јошаници рањен Стојановић, командант Топличког корпуса, но незнамо сигурно, иако имамо у рукама његову легитимацију и целу архиву Топличког корпуса, коју ћемо вам послати пошто је прегледамо, јер се односи на овај терен. Ми у Великој Плани имамо 4 мртва и 4 рањена.... (Видети и Зб. НОР, I/7—34).

34. **Зб. НОР,** I/7—35. — „... 23- II наше III, IV и V бригада и одред извршили су концентрацију за напад на Велику Плану. Истог дана напали су Бугари на наше и тукли са 3 авиона. V бригада оборила је један бугарски самолет (бугарски извиђачки авион — п. а.), заробила и стрељала једног официра и једног подофицира, једну радио станицу, динамо... Ми смо од авиона имали 6 мртвих и 10 рањених. Бугари су преноћили у Цигољу, а наши прешли у Мораву и поново припремили напад на Велику Плану, но кољаши су умакли према Блацу, те су Бугари излазили као обезбеђење да се кољаши извуку...."

35. **Зб. НОР,** I/20—131.

36. Видети и **Зб. НОР,** I/20—126, напомену број 26.

37. Као под 35.

38. **Зб. НОР,** I/20—130, 131.

39. Миливоје Перовић, **Јужна Србија,** Београд, 1961, 344.

40. **Зб. НОР,** I/7—36. — Интересантно је истаћи — како то примећује Живојин Николић Брка у својој књизи **Југоисточна Србија у револуцији**, н. д., стр. 472 — да је Штаб био састављен само од партијско-политичких руководилаца, изузев једног професионалног војника као начелника штаба који до тада није командовао ни једном јединицом ни у одреду ни у бригади.

41. **Архив војни,** к. 28, рег. 22/1.

42. **Зб. НОР,** XII/4—33.

43. **Зб. НОР,** XII/4—34.

44. Живојин Николић Брка, **Југоисточна Србија у револуцији 1941—1945.**, Београд, 1979, 473.

45. Архив војни, **Микротека Билећа,** мкрф. снимак 914—921.

46. **Зб. НОР,** I/21—104, Објашњење број 6 и 7.

47. М. Перовић, **Јужна Србија,** н. д., 345.

48. **Архив војни,** к. 44 Е, док. 71, 91 и 92. Кесеровић је депешом од 14. марта 1944. године јавио да су Делиградски и део Нишавског корпуса разбијени од комуниста на Јастрепцу и да су неспособни за борбу, на то му је Врховна команда четника ДМ (ВЧК) наредила да настави дејства у координацији са врањским корпусом мајора Радосава Ђурића, не обазирући се на размирице старешина Делиградског и Нишавског корпуса.

49. Као под 46.

50. Исто.

51. **Зб. НОР,** I/20—137.

52. **Зб. НОР** I/20—138.

53. **Зб. НОР,** I/21—99.

54. Архив војни, к. 181, док 2/2, **Наредба Главног штаба Србије** о формирању Оперативног штаба Јужноморавске зоне, од 26. марта 1944. године.

55. Били су то немачки војници који су се у Крушевцу и Врањској Бањи одмарали после борби на Источном фронту и овде припремали за немачку операцију »Rösselsprung« (Реселшпринг-Коњички скок, називан и Дрварска операција) против Врховног штаба НОВ и ПОЈ и посебно против Врховног команданта друга Тита, изведена 25. маја 1944. године (Видети и Зб. НОР, XII/4—63, 64, 66, 67, 81; Зб. НОР, IV/25—111).

56. **Зб. НОР** I/20—139.

57. **Казивања Димитрија Писковића Трнавца**, тада команданта Расинског НОП одреда, бележнику Међуопштинског одбора СУБНОР Ниш Драгољубу Мирчетићу, у Београду, октобра 1983. године (Магнетофонски снимак у Архиви Међуопштинског одбора СУБНОР-а Ниш).

58. Као под 56.

59. Ђорђе Матић, **У таласима револуције,** Крушевац, 1980, 140; М. Перовић, **Јужна Србија,** н. д., 347, 348. — Овакав број убијених Немаца се нигде у другим документима не помиње и не потврђује, те се могу сматрати увеличаним.

60. Као под 56.

61. Архив војни, к. 28, док. 22/1, **Телеграм немачког команданта за Србију и управног команданта Југоистока генерала Фелбера Врховној команди Вермахта:** „... Комунисти настоје свим средствима да се учврсте у Србији не само у војничком већ и у политичком погледу... У случају успеха, то не би само значило да су овладали извесном просторијом у Србији, већ

шта више тиме би биле угрожене обе главне саобраћајнице према југу..."

62. **Зб. НОР,** I/20—141.

63. **Архив војни,** к. 1071, рег. 1/1.

64. **Зб. НОР,** I/9—1; М. Перовић, **Јужна Србија**, н. д., 351.

65. **Зб. НОР,** I/21—107, Обавештење Команде СДС од 25. маја 1944. године команданту Окружног граничног одреда о догађајима у Србији. — „Округ Крушевац: 22/23. маја (треба 14/15. мај — п. а.) комунисти су на територији среза Расинског добили појачање из округа Лесковачког и имају намеру да нападну четнике Кесеровића ,који се налазе на овој територији. У току 23. маја главнина комунистичка налазила се у селу Вукањи, док су комунисти били посели положај око Рибарске Бање, одакле су претходног дана биле евакуисане избеглице за Пожаревац.

23. маја комунисти су око 21 час. поново напали у Великом Шиљеговцу четнике под командом Кесеровића. Борба је трајала до после поноћи, те су на месту борбе оставили велики број мртвих и рањених, које нису успели да евакуишу. У овој борби четници су имали 1 мртвог и 7 рањених. Четници су потом предузели гоњење комуниста. Резултат непознат.

66. Историјски архив Ниша (ИА Ниш), **Микротека НОБ**, мкрф. 3, снимак 348.

67. М. Перовић, **Јужна Србија,** н. д., 351.

68. ИА Ниш, **мкрф**. 2/33, 117.

69. Зб. НОР, I/9—1. — „V српска бригада... Пре три дана превртнула је воз код Ђуниса, убила 20 и заробила једног Немца и 20 Бугара. Плен је обилан..."

Stanimir Jovanović

LA BRIGADE SERBE DE LIBÉRATION NATIONALE A PARTIR DE SA CONSTITUTION JUSQU' AU MOMENT OU ELLE COMMENCE A FAIRE PARTIE DE LA XXIe DIVISION

Née en Toplica, la troisième brigade de Južna Morava de libération nationale, qui auparavant porttait le nom de la Ve brigade serbe, a fait un chemin très dur. Elle est constituée en janvier 1944 et jusqu'au moment où elle commence à faire partie de la XXIe division, elle allait d' une lutte à l' autre jouant un rôle particulièrement important dans des luttes décisives pour la Serbie, en anéantissement des forces de francstireurs serbes. La brigade avait une influence considérable sur l'activité des organes du nouveau pouvoir populaire dont le soutien elle était, aidant à la fois le travail des organisations de masses. Bien qu' elle ait lutté en Toplica, la brigade n'avait pas le caractère local. Son effet se faisait sentir sur tout le territorie de Serbie.

940.53/.54 (497.11)+356.33

Бура Златковић

Материјално-техничко обезбеђење и санитетско збрињавање у Седмој српској бригади НОВЈ

О постанку и јачању Седме српске бригаде

Седма српска бригада Народноослободилачке војске Југославије (НОВЈ) поникла је на црнотравско-лужничком оперативном подручју и њено првобитно кадровско језгро чинили су претежно печалбари тих крајева. Формирана је 4. фебруара 1944. године у селу Јабуковику од Лужничког и Црнотравског партизанског батаљона. То је била прва регуларна јединица на делу Србије под бугарском окупацијом која је, поред осталог имала значајну улогу у развоју сарадње (борбене и политичке) са Трнским партизанским одредом, односно Првом и Другом софијском бригадом бугарске НОВ. Тим јединицама пружала је не само гостопримство на својој територији, већ и несебичну стручну, моралну и материјалну помоћ.

Прва четири месеца Седма бригада се борила самостално на подручју Црне Траве, Лужнице и Заплања бранећи своја села и националну част од окупаторских злотвора. Најзначајније борбе водила је: на Тумби (13. 4.), Рњосу (23. 4.), Сувој планини (14. 5.), Таламбасу (19. 5.), Корубама (21. 5.) и у Горњој Јабланици 26—28. 5. 1944. године.

У састав 23. српске дивизије Седма бригада је ушла 6. јуна 1944. године и следећих 11 месеци борила се за ослобођење других крајева Србије и Југославије. До коначне победе учествовала је у ослобођењу Бољевца, Сокобање, Сврљига, Књажевца, Зајечара, Салаша и Бора, а затим у борбама око Чачка и Каблара, Љубовије и Зворника, Тузле и Брчког, Грачанице, Добоја, Дервенте, Босанског и Славонског Брода, Босанског Новог, Самобора и за много других мањих насеља.

По одлуци Врховног штаба НОВ и ПОЈ, поред других јединица и Седма бригада је учествовала у ослобађању главног града Београда, што је за њу и њене борце била посебна част.

На свом борбеном путу, од југословенско-бугарске границе до Истре и Соче, Седма бригада је савладала велике тешкоће и отпоре, али је све то побеђивала крајњим физичким напорима, упорном борбом и неуморним партијско-политичким радом у народу. У победоносном походу кроз Србију, Босну, Хрватску и Словенију учвршћивала је братство и јединство свих народа и народности, везивала њихову љубав за НОБ и социјалистичку револуцију. То је допринело да су се у редове бригаде, добровољно сврставали нови борци, претежно омладина, из свих крајева, свих народа и народности.

У првом строју при формирању бригаде било је 470 бораца (80 чланова КПЈ и 100 скојеваца) да би 13. децембра исте године достигла број од 4.000 војника сврстаних у четири борбена батаљона и других јединица бригаде. За њено опслуживање тада је било око 300 коња (запрежних, товарних и јахаћих) који су мобилисани из народа или заплењени од непријатеља. Тако је расла борбена снага бригаде, а упоредно с тим расле су и њене потребе за исхраном људи и стоке, расле су потребе за другом материјално-техничком попуном, здравственим збрињавањем, па тиме и транспортом опреме ка фронту или рањеника са фронта.

Снабдевање и збрињавање у НОР-у представљало је највећи проблем свих јединица НОВ и ПОЈ, а посебно за Седму српску ударну бригаду која је поникла у изразито пасивном, приграничном подручју. И Седма бригада је, као и многе јединице, створена у специфичним условима када су агресори раскомадали Југославију и посели је јаким војно-полицијским јединицама, када је

њена привреда била дезорганизована, а материјалне потенцијале је окупатор одузео или их је уништавала НОВ да их непријатељ не би користио. Окупација је још више осиромашила иначе сиромашну земљу и завичајно подручје Седме бригаде које је било привредно и кадровски веома заостало. Стварање слободне територије у НОР-у имало је огроман, не само политички, већ материјални значај. О том значају говорио је друг Тито још 1941. године када је почетком августа у Београду донета одлука о стварању слободне територије у Западној Србији.[1]

Организацијско-кадровски развој органа у служби за снабдевање и збрињавање

Приликом формирања Седма бригада је имала само по једног интенданта при штабу бригаде и штабовима батаљона[2]; ови људи нису имали стручно знање за тај позив, али су имали јаку вољу за рад и лично уздизање. Нешто касније и чете су добиле економе који су се старали о исхрани људства. Магацина и складишта са материјалном резервом на теренима уопште није било, па су могућности за материјалну попуну бригаде биле веома скромне. Војних радионица за оправку оружја, израду или оправку одевних предмета такође није било све до 25. октобра 1944. године, када је први пут у Младеновцу организована интендантска радионица Седме бригаде за израду и оправку одеће и обуће.[3]

Улога интенданата била је да организују прикупљање, пренос и поделу хране за јединице које бивакују ван насељених места или су на положајима, да се старају о набавци одеће или материјала за њену израду, набавку мазива за оружје, да заједно са референтима санитета проверавају хигијенско-епидемиолошко стање у бригади и на терену и да упозоравају јединице на могућу опасност од употребе (затроване) воде и хране.

Са почетном организацијско-кадровском структуром бригада је живела и радила првих шест месеци што је било и подношљиво, с обзиром на малобројност бригаде. Омасовљавање јединица је често одлагано због недостатка оружја јер су и многи борци привремено били без њега, а још чешће због минималних количина муниције. Због тога и није било нужде за интендантским и транспортним јединицама у бригади. Живот јединица праћен је изузетним напорима, изложен временским непогодама уз честе повреде и обољења бораца, у условима када није било могућности за ефикасно лечење.

Све је трајало до 23. августа 1944. године када је организована интендантура Седме бригаде и уведен колективни начин исхране. Развој ове службе захтевао је нове организационе форме које су одговарале степену развоја бригаде, њеном јачању маневарске и борбене способности.[4]

Поред бригадне интендантуре, формирани су интендантски водови по батаљонима састављени од кувара, пекара, месара и сличних занатлија. За интендантску службу бирани су првенствено они који су и у бившој југословенској војсци служили у интендантским јединицама или се било где бавили кулинарством. Упоредо с тим, начин колективне исхране захтевао је набавку прибора за кување, амбалажу за пренос намирница, прибора за јело. Од свега овога бригада није имала ништа, па ни транспортну јединицу. Штаб 23. српске дивизије одобрио је да се бригаде и овога пута обрате народу за помоћ. Задужени људи из бригаде и организације на терену кренули су прво по селима сокобањског среза за набавку коња са товарним прибором, казана, мањерки и сличних посуда за деобу јела и амбалаже за пренос намирница, објашњавајући људима на терену потребе војске и имајући при том у виду и потребе пољопривредне производње за коју је стока била неопходна. Прве тешкоће појавиле су се јер у тадашњем сокобањском срезу није било коња за све бригаде 23. дивизије, а за оне који су нађени није било самара у довољном броју, а ни самарција који би израдили нове. Требало је времена и напора да се проблеми реше поготову у отежаним ратним условима. Зато су неко време и после формирања интендантуре при штабу бригаде и интен-

---

[1] Ј. Б. Тито, Војна дјела II, стр. 301

[2] У бригади Драгољуб Ђ. Чича, у 1. батаљону Војислав М. Момчиловић, у другом Драгомир Стојковић Шиме, у трећем Влада М. Костадиновић. у четвртом Чедомир Радојловић. Крајем августа 1944. године за интенданта Седме бригаде постављен је Милија Ристовић, а дотадашњи интендант Драгољуб Милосављевић постао је заменик интенданта.

[3] АВИИ, к. 1070, рег. бр. 1—23/5, Опер. дневник 7. бригаде.

[4] АВИИ, к. 1068, рег. бр. 8—1/1.

дантских водова по батаљонима примењивани стари начини исхране по кућама и нови — колективна исхрана по батаљонима.

Међутим, када се бригада толико омасовила да је њена бројност од 600—700 бораца порасла на више хиљада људи и када је, ослобођењем већег дела Србије створена дубока и сигурна позадина, онда су потребе бригаде биле далеко веће, али и могућности знатно повољније. На ослобођеним деловима вршила се општа мобилизација људства одређених годишта и одређене специјалности, затим коња запрежног и товарног прибора, прикупљање прехрамбених артикала и одевних предмета и свега што је било потребно за опскрбу јединица на фронту. Тада је отпочела и испорука наоружања од стране Црвене армије — прве мање количине примила је у Бору 12. октобра, а затим веће преузете код Чачка између 14. и 21. новембра 1944. године.

Нагли пораст новодошлог (мобилисаног) људства у бригаду захтевао је знатно веће снабдевање и бољу организацију транспорта. Приступљено је организовању војне и трупне команде. Према оперативном дневнику Седме српске бригаде, 18. новембра је почело, а 21. завршено њихово формирање у бригади.[5] За ове транспортне јединице 23. дивизија је Седмој бригади доделила 68 двопрежних запрега, 22 коња са чезама и 40 запрежних кола за чију вучу су коњи накнадно набављени.[6]

После преласка реке Дрине теренске прилике за брзо и ефикасно кретање и маневрисање батаљона биле су веома лоше. Запреге су биле везане за путеве, а путева није било на правцима борбених кретања свих батаљона. Штаб 14. корпуса НОВЈ (29. 12. 1944. године) наредио је потчињеним јединицама да на основу прописане војне формације реорганизују своје коморе и интендантуре:

„. . . држите се у потпуности прописане формације од стране Главног штаба НОВ и ПО Србије. Интендантуре и коморе батаљона имају бити искључиво на товарној стоци. Сва друга превозна средства, као кола, чезе и моторна возила, имају се узимати из батаљона и употребити за интендантуре штабова бригада и дивизија . . .“[7]

Тада је Седма српска бригада у свом саставу имала 3.767 бораца и старешина и 283 грла стоке од којих 29 јахаћих 118 товарних и 136 запрежних коња.[8] Све је то требало хранити и опремати под изузетно лошим временским, теренским и ратним условима.

Извори који су коришћени за попуну и снабдевање

У условима када није било фабрике за производњу, нити магацина и складишта са резервама, а када је рат захтевао велике утрошке у исцрпљујућој борби противу далеко јачих непријатеља, за попуну Седме српске бригаде, као уосталом и за остале јединице НОВЈ, постојала су три основна извора за снабдевање: **месни извори, плен од непријатеља** и **савезничка помоћ.**

а) **Месни извори** били су све оно што се могло набавити из народа, било да се производи у домаћој радиности или се по капитулацији бивше југословенске војске затекло у народу, а непријатељ га није опљачкао или уништио. Храна, одећа, обућа, смештајни простор под кровом или у земуницама (после масовног паљења села Црне Траве и Лужнице), били су свакодневна потреба у завичају где је створена и борила се прва четири месеца и на борбеном путу бригаде.

Занатске услуге за поправку постојеће или каткад израду нове опреме, набавку стоке и сточног прибора за транспорт, канцеларијски материјал и инвентар за просветни и агитационо-пропагандни рад, санитетски материјали и најнужнија опрема за збрињавање болесних и рањених бораца, прибор за личну хигијену и опрему за парење одела, логорску опрему за живот под изузетно отежаним условима, тајна складишта њихове градње и чување, курирске, извиђачке обавештајне услуге грађана, чак и пионира народ је обезбеђивао својим борцима са вољом али никад довољно. Међутим, техничких средстава и опреме за везу, средстава за рушење (динамит, детонатори и сл.) није било у народу.

Треба истаћи да је народ Лужнице и Црне Траве оружје и муницију, коју је скривено чувао после распада бивше југословенске војске, дао партизанима за борбу против непријатеља. Тим ору-

---

[5] Операт. дневник 7 бриг. АВИИ, к. 1070, рег. бр. 1—29/5.

[6] Исто, рег. бр. 1—28/5.

[7] Зборник I/31, д. 126, АВИИ, к. 1090, бр. рег. 1—2.

[8] Стање на дан 15. 1. 1944. Опер. дневник 7 бриг. АВИИ, к. 1070, рег. бр. 1—40/5.

жјем је био наоружан део бораца у првом строју бригаде у Јабуковику. У погледу исхране наслеђена је пракса партизанских одреда и батаљона — људство бригаде, када дође у село, распоређује се, храни и одмара се по кућама.

Затечено стање при формирању бригаде како у погледу одевености тако и у погледу наоружања бораца било је веома шаролико — неки су били у грађанским, а неки у сеоским оделима, различитим по боји и крају. Многи су имали делове или комплетне униформе различитог порекла — бивше југословенске војске, бугарске војне и полицијске униформе, немачке или квислиншке и најзад енглеске униформе. И наоружање је било разног порекла — југословенског (тек до 1/2) а остало трофејно (немачке „зорке", „шарци", „шмајзери, талијанске „бреде", бугарске пушке, а било је и оружја које је тих дана примљено од Енглеза у Јабуковику у Црној Трави.

Новодошли борци користили су сопствену одећу и обућу а понекад и оружје које су собом доносили од својих кућа. Истрошена одећна опрема и обућа замењивана је солидарним прилозима који су организовано прикупљани по терену или куповани. Понекад је било и конфискације од осуђених народних непријатеља.

На слободној територији солидарна помоћ прикупљана је преко органа месних НО одбора, организације народноослободилачког фронта или војно-позадинских организација као што су команде места и команде подручја које су биле веза између оперативних јединица и народа на њиховој територији. Тамо где оваквих организација није било, интендантски органи бригаде су директно контактирали са народом, обично после одржаних зборова и конференција. До формирања бригаде (4. 2. 1944.) солидарност на њеном завичајном подручју је била до те мере развијена да су у црнотравском крају и већем делу Лужнице девојке целокупну своју опрему, што су им мајке годинама спремале за удају, уступале народноослободилачком покрету. И не само у Црној Трави и Лужници, већ и у другим крајевима, бригада је на свом борбеном путу у том погледу доживљавала пријатна изненађења. До новчаних средстава се такође долазило путем добровољних прилога што су их одбори НОР-а сакупљали или их је бригада пленила од непријатеља.

При набавци разне опреме куповином, нарочито веће вредности, уместо недостајућег новца понекад су издаване признанице које су после рата власницима исплаћиване.

Санитетски и канцеларијски материјал набављан је у градским или рудничким насељима и на строго илегални начин. Њихова набавка и пренос била је веома ризична јер у случајевима откривања материјал се није могао правдати личним потребама. Илегалци који су вршили овакве набавке служили су се разним триковима, разним каналима и готово увек успешно.

Треба нагласити да је за бригаду било најтеже набавити обућу и одећу за борце, а она је у данонoћним маршевима, по беспућу, блату и снегу брзо пропадала. У неким случајевима појавиле су се изузетно велике тешкоће. На пример, на путу преко Бабичког за Пусту Реку 25. фебруара, због слабе обуће, од великог мраза многи су премрзли, а због тежих промрзлина четири борца су морали бити упућени у болницу на лечење.[9] Другог маја 1944. године у Лужници је био велики снег, а 60 бораца је било потпуно босо. На положајима код Дели Јована, како је у извештају штаба Седме бригаде забележено, било је 10% босих[10] а за време дринске операције децембра 1944. године у Оперативном дневнику је записано: 75% од 4.000 колико броји бригада је лоше обучено и обувено, а око 30% потпуно босих.[11] У тим тешким данима када су борци били изложени невремену многи су оболели што се одражавало и на морал — нарочито младих.[12]

Штабови свих степена имали су у виду да лоше снабдевање може бити узрок за нежељене последице. Слаба одевеност и недовољна исхрана не само да проузрокују нарушавање здравља и слабе отпорност војске већ су подлога за пороке који утичу на морал појединаца и јединица. Штаб 23. српске дивизије је свакодневно указивао на уочене слабости у јединицама. Тако је наређењем од 5. 11. 1944. године упозорио штабове бригада да не дозволе да се јединице или појединци хране у кафанама већ организовано и колектив

---

[9] АВИИ, к. 1070, рег. бр. 1—5/5, Опер. днев. 7 бригаде.

[10] АВИИ, к. 1067, рег. бр. 43—5/3.

[11] АВИИ, к. 1070, рег. бр. 1—32/5, Опер. днев. 7 бригаде.

[12] Извештај 7 бриг. АВИИ, к. 1067, рег. бр. 43—5/5.

но било да су јединице у насељу или на логоровању.[13] Истичући проблем да је у дивизији већина људства слабо одевена због чега појединн борци нису могли издржати напорни марш од Бора до Београда, штаб 23. дивизије је тражио од команде 14. корпуса 4.000 комплета одеће.[14] Вероватно да се за такву помоћ имало у виду присуство јединица Црвене армије које су већ биле на територији Југославије.

У извештају штаба Седме српске ударне бригаде од 27. 11. 1944. године из околине Бора, о проблему исхране, одеће и обуће се каже:

„Исхрана је задовољавајућа иако има тешкоће у снабдевању због тога што су овде села мала и сиромашна, а нас војске има врло много и то на једној ужој просторији. Одећа и обућа није довољна. Борци много трпе од зиме и од кише и бојимо се да не буде и више разбољевање уколико се ово време не поправи или добије нека већа количина одеће и обуће, као и шаторска крила и ћебад".[15]

Исти проблеми били су и код исхране стоке, смештаја и поткова коња за бригадни транспорт. У летњем периоду док је било мање коња, а траве за пашу довољно, односно док су коњи могли ноћивати и под ведрим небом, проблема скоро да није било. Међутим, када је мобилизацијом повећан број коња а у зимском периоду и стока зависила од суве хране, смештања под кровом, па затим дуги и напорни маршеви босе стоке, проблем је постао озбиљнији што је имало утицаја и на уредно снабдевање, што ће рећи да је један проблем проузроковао друге још веће. У извештају Штаба 23. дивизије од 22. 10. 1944. године, поред осталог, истиче се:

„...услед дугих покрета и слабе исхране за стоку врло брзо слабе коњи, што се дешава да услед слабости крепају. Број цркнутих коња надопуњује се пленом од непријатеља приликом борби."[16]

б) **Плен од непријатеља** је добијан борбом и плаћен жртвама најхрабријих бораца. Свака акција и борба с непријатељем имала је вишеструки војнички и политички значај. Два су основна: одузимање материјалних добара за неопходну попуну, а још важније од тога победа над окупатором и народним издајницима што је народ са одушевљењем прихватио као своју победу. Прелиставајући архивске материјале о Седмој српској бригади дошло се до бројних података који могу корисно послужити као сазнања о времену, месту захватања и количини плена.

— до уласка у састав 23. српске дивизије Седма бригада је у акцијама и борбама с непријатељем, поред незнатних количина прехрамбених артикала и одевних предмета, запленила: 9 пушкомитраљеза, 135 пушака, аутомат, 126 ручних бомби, 19.300 пушчаних метака, 4 револвера, 200 кг. динамита, 220.000 лева, 2.500 америчких долара, 41 златну фунту стерлинга и извесну суму недићевих динара.[17]

— у саставу 23. српске дивизије само за прва два месеца у борби противу бугарских фашиста и домаћих издајника заплењено је: 18 митраљеза, 39 пушкомитраљеза, 611 пушака, 19 аутомата, 5 минобацача, 11 револвера (а само 30. јуна код с. Белог Потока 35.000 пушчаних метака), 20 коња са прибором и скоро комплетну војничку опрему првог батаљона 63. бугарског окупационог пука;[18]

— У ослобађању Сврљига, Књажевца, Зајечара, Салаша, Бора и осталих делова источне Србије (2. септембра до 11. октобра) заплењено је: хаубица 105 мм са 100 граната, 36 пушкомитраљеза, 892 пушке, 370 ручних бомби, 3 минобацача (а само у Сврљигу 49.000 пушчаних метака). У поменутим местима било је разног другог плена, тајних четничких складишта оружја, штофова, артикала за исхрану, и сл. Количине плена на Белом Потоку и Буковику, у Зајечару и Бору био је заједнички успех целе 23. дивизије;

— у Београдској операцији заплењено је 11 пушкомитраљеза, 216 пушака, 5 аутомата, 118 ручних бомби, 5 минобацача, 12 револвера, 60.000 пушчаних метака, 80 коња, обуће, одеће и другог материјала;[19]

---

[13] Зборник I/11, д. 112.

[14] Извештај Штаба 23. дивизије од 22. 10. 1944. (сигнатура нечитка) Збирка аутора, свеска I, стр. 217.

[15] АВИИ, к. 1067, рег. бр. 26—1/3.

[16] Извештај Штаба 23. с. д. од 22. 10. 1944. — збирка аутора, свеска I, стр. 217; Оперативни дневник 7 бригаде, АВИИ, к. 1070, рег. бр. 1—22/5.

[17] Акције Љуберађа и Суково, борба на Тумби, Рњосу, Сувој планини, Црном Врху, Корубама и у Г. Јабланици.

[18] Борба код Белог Потока, на Буковику, Сокобањској и Црнореч кој котлини.

[19] АВИИ, к. 1070, рег. бр. 1—22/5, Операт. дневник 7 бригаде.

— на положајима испред Чачка, на Каблару, Дрини, кроз Босну и Хрватску, поред огромног и разноврсног плена, Седмој бригади пало је у руке још 27 флакова и митраљеза, 29 пушкомитраљеза, 508 пушака, 22 аутомата, 3 хаубице 122 мм, 2 противавионска топа, 58 револвера и бројна техника, средства везе, вагонске количине муниције за артиљерију и пешадијско наоружање, понтонирски и пионирски алат и материјал, одећна опрема, обућа, артикли за исхрану и канцеларијски прибор, стока, разне валуте и сл.[20]

На свом борбеном путу Седма бригада је запленила укупно: 45 флакова и митраљеза, 123 пушкомитраљеза, 2.362 пушке, 47 аутомата, 1.169 ручних бомби, 25 минобацача са великим бројем мина, 6 топова, 86 револвера и много другог ратног материјала. Верује се да је заплењеног наоружања, нарочито револвера и аутомата, било и више јер се сматра да има нерегистрованог у оперативном дневнику јер су неки борци задржавали, нарочито револвере.

Поред отетог наоружања и опреме од непријатеља било је случајева да су војници из непријатељских редова, приступајући НОВ, собом доносили и своје наоружање. Тако се код Књажевца (4. септембра) бригади предало 59 мобилисаних четника који су са донетим оружјем остали у њеним редовима. Код с. Лубнице (14. септембра) из састава немачких оружаних формација издвојила се и прикључила Седмој српској бригади група од 47 Албанаца југословенског порекла са комплетним наоружањем. Много је четника, домобрана, усташа и других напустило непријатељске редове кроз Србију, Босну и Хрватску и са оружјем пришло Седмој бригади да борбом сперу љагу са себе.[21]

Савезничка помоћ. „Три године ми смо ратовали са оним што смо отимали од непријатеља. Прву помоћ смо добили у зиму 1943. углавном је стизала током 1944. и то преко Италије.“[22]

На завичајном подручју Седме бригаде први пут је примљена савезничка помоћ 20. децембра 1943. године, тек у тридесетом месецу од устанка и борбе народа Југославије. Прва авионска пошиљка садржала је: 100 пушака, 35 аутомата енглеских „пикаваца“, осам немачких „зорки“, три тешка митраљеза и три минобацача, нешто одеће и обуће.[23]

Друга таква пошиљка примљена је 21. јануара 1944. године у с. Добром Пољу, али овога пута од стране савезника намењена за бугарске партизанске јединице.[24] Од следећих авиотранспорта, примљених увече 2. и 3. фебруара, део наоружања и друге опреме, штаб Другог јужноморавског одреда уступио је за потребе новоформиране Пете јужноморавске (Седме) бригаде. У с. Јабуковику је дуже време боравила Енглеска војна мисија и пре и после мартовске офанзиве 1944. године, а почетком маја, како је записано у извештају ЦК КПЈ за пиротски округ, примљено је 10 авиотранспорта.[25]

У саставу 23. српске дивизије из контингента савезничке помоћи Седма бригада је 6. јуна у с. Доброј Води и 8. јуна 1944. у топличкој Великој Плани примила извесну количину оружја и друге војне опреме.[26]

У источној Србији при штабу 23. српске дивизије постојала је енглеска војна мисија са капетаном Сендијем на челу па је преко ње и тражена савезничка помоћ. Тако је и поред савезничке шкртости, авиопошилька приспела 26. јуна у с. Читлук, 19. јула у с. Сеселце, 20. опет у с. Сеселце и 26. јула на падинама Јавора, 2. августа у с. Јошаницу, 3. поново у с. Јошаницу и 16. августа 1944. године у с. Читлук. Према величини јединице (дивизије) испоруке су биле минималне, али макар и такве биле су двоструко корисне — као помоћ у оружју и посебно као пропаганда јер су се и „неверне Томе“ тада могле уверити да НОВ није усамљена.[27]

Када је ослобођена Сокобања, у њеној близини је (на 4 км. према Алексинцу) изграђен привремени аеродром на коме су, крајем августа, атерирали совјетски авиони са наоружањем за 23. и 25. српску дивизију. Колико је важности придавано снабдевању и збрињавању види се и по томе што је

---

[20] Најбогатији плен био је 21. 4. у Бос. Броду и 1. маја на реци Уни, АВИИ, к. 1070, рег. бр. 1—79/5 и 1—80/5.

[21] АВИИ, к. 1070, рег. бр. 1—18/5, Операт. дневник 7 бригаде.

[22] Из говора на Политичком активу Македоније, одржаном 2. априла, Војно дело бр. 3 од 1975. године.

[23] Зборник I/7, док. 11.

[24] Славчо Трнски — „Не тако давно“, Народна армија, Бгд, 1980.

[25] Извештај ЦК КПЈ Пирот, А ЦК КПС — ПКС бр. 555.

[26] АВИ, к. 1070, рег. бр. 1—25/5 Опер. днев. 7 српске бригаде 4. 10. 44.

[27] АВИИ, к. 1070, рег. бр. 1-14/5 и 1-15/5, Опер. днев. 7. бриг.

штаб 23. дивизије одмах наредио Седмој и Четрнаестој бригади да за изградњу аеродрома изврше делимичну мобилизацију људства и запрега у селима Трговишту, Жичковцу, Јошаници и Врмаци. Мобилисани сељаци су били обавезни да са собом имају 70 запрега, 150 мотика, 70 пијука, 20, секира, 25 дрљача, 110 лопата и 20 тестера и све то да ставе на располагање другом батаљону Седме бригаде, а овај све мобилисано људство и запреге потчини начелнику штаба 23. дивизије Светиславу Татолцу и нач. штаба 23. српске дивизије Драг. Петровићу Горском који су и руководили ужурбаном изградњом импровизираног аеродрома. Место предвиђено за привремени аеродром било је под кукурузом, обрасло дрвећем, са доста неравнина. Све ово раскрчено је за само три-четири дана, уклоњен је вишак земље, камења и шибља, направљена је писта према пројекту официра савезничке војне мисије при штабу 25. српске дивизије Chipsa Jaksona и по ноћи извршено безбедно слетање авиона. Из тог авиотранспорта 23. дивизија је добила противтенковски топ 45 мм. Истим транспортним авионом су из Сокобање отпремљени тежи рањеници 23. дивизије за Италију на лечење.[28]

Тежња штаба 23. српске дивизије да се њене бригаде наоружају, према приливу нових бораца, види се из њеног извештаја бр. 47 од 28. 9. 1944. године где се од више команде, поред осталог, тражи 200 пушкомитраљеза, 3.000 пушака, 12 тешких и 40 лакших бацача мина, 12 „џонбула", 30 противтенковских пушака, 35 тешких митраљеза, 9 противтенковских топова, 3 хаубице, 2.000 пари одела.[29]

Већ 12. октобра, Седма и Девета бригада су у ослобођеном Бору међусобно поделиле 500 пушака и већи број аутомата из контингента који су јединице Црвене армије доделиле 23. српској дивизији.[30]

Само 4, 16, 17. и 21. новембра 1944. године штаб дивизије доделио је Седмој бригади 68 двопрежних коњских запрега, 22 чезе са коњима, 24 митраљеза, 72 пушкомитраљеза, 530 аутомата, 712 пушака, 130 снајпера, 8 минобацача 82 мм са довољним количинама муниције.[31]

У борбеној пракси Седме српске бригаде је позната и међусобна солидарност помоћи у оружју и муницији оних јединица које су боље снабдевене. Први такав случај био је 7. марта када је Седма бригада позајмила „зорку" Косовском батаљону у Пустој Реци.[32] Следећи је био 30. марта 1944. године када је Пета јужноморавска (Седма српска) уступила део муниције Другој јужноморавској (Четвртој српској) бригади која је из претходне борбе на Ргајском вису изашла као победник, али је и остала са минималним количинама муниције.[33] Код села Срнице, у источној Босни, Седма бригада је позајмила Деветој бригади 10 сандука муниције за руску пушку и 4 сандука за минобацаче.[34]

Посебна врста одлива наоружања из састава Седме бригаде била је пракса да приликом одласка људство из бригаде понесе оружје и муницију са којим располаже. Тако је при формирању Нишавског партизанског одреда (10. априла), команде места у Сврљигу (2. септембра), Књажевцу (4. септембра), Зајечару (7. септембра), Зајечарски партизански одред или људство упућено у 45. српску дивизију собом однело пушке, аутомате, пушкомитраљезе, ручне бомбе, муницију.[35] Било је случајева да и наше оружје постане плен непријатеља или да буде избачено из употребе.

Санитетско збрињавање и развијање здравствене културе

И здравствена заштита у новоформираној Седмој бригади сводила се на најнужније и развијала се уз велике кадровске и материјалне тешкоће. Није било здравствених радника, ни лекова, санитетског материјала и инструмената, нити је, пак, имало погодних и безбедних просторија за смештај и лечење рањених и болесних бораца.[36]

Стручног санитетског особља било је само у градовима и под сталним надзором полиције, па се тешко опредељивало за НОБ-е и приступање НОВЈ. У саставу Другог јужноморав-

---

[28] АВИИ, к. 1074, рег. бр. 11—1.

[29] АВИИ, к. рег. бр. 18/3 (сигнатура нечитка, ксерокс у архиви аутора, св. I, стр. 182.

[30] Зборник I/13, док. 123.

[31] АВИИ, к. 1070, рег. бр. 1-26/5, 1-29/5, Опер. днев. 7. бриг.

[32] АВИИ, к. 1070, рег. бр. 1-7/5, Операт. днев. 7. бриг.

[33] Операт., днев. 7. бриг. АВИИ, к. 1070, рег. бр. 1-7/5.

[34] Исто, рег. бр. 1-8/5.

[35] Исто, рег. бр. 1-42/5.

[36] „Трагом II ЈМ одреда", Зборник радова, стр. 76. јула 1955.

ског одреда (на простору између Пирота и Куманова) сва одговорност за санитетско обезбеђење била је на једном једином студенту медицине Јовану Цекићу који је у тадашњим условима бринуо за превентиву и лечење, а и за стварање нижих, приучених, санитетских кадрова. Он је и као организатор у својству члана ОК КПЈ Врање и као наставник одржавао прве курсеве по црнотравским и лужничким селима и шумама, а посебно се истакао као саветник војних јединица о здравству на завичајном подручју бригаде. Колике су и какве тешкоће пратиле развој ове службе доста је истаћи да скоро није било места за безбедно одржавање наставе под кровом, када није било потребне стручне литературе нити најнужнијег инвентара за те сврхе, али је корисно поменути да је поред теоретске било и практичне наставе на превијању, имобилизацији, лечењу и транспортовању рањеника — сталном узмицању и скривању испред непријатељских потера.

Тек у новембру 1943. године штаб одреда је приволео заробљеног бугарског лекара да прихвати хуману улогу лекара у одреду.[37] Почетком марта 1944. године из Пирота је изашао на слободну територију др Јован Ристић који је у ширем рејону Црне Траве организовао импровизовану партизанску болницу уз асистенцију само једне болничарке.[38] Болница је опслуживала све јединице које су стално или повремено дејствовале на подручју Црне Траве и Лужнице.

Први санитетски референт Седме бригаде Радован Стоичић је по струци био фармацеутски помоћник, јер погоднијег стручног санитетског лица није било. Санитетски референти по батаљонима били су: у првом Марика Бикић, у другом Стојана Вучковић Цунка и у трећем Јован Здравковић. Када је Седма бригада у мајској непријатељској офанзиви била приморана да напусти завичајно подручје, ради веће покретљивости, све изнемогле, болесне и рањене борце оставила је команди црнотравског војног подручја и кренула за Кукавицу, Јабланицу, Топлицу и Расину. Са рањеним и болесним друговима тада је остао и санитетски референт бригаде Радован Стоичић. И санитетски референти батаљона су тако остајали са рањеницима, а на њихова места су постављани други. Маја 1944. године на место Марике Бикић у први батаљон дошао је Драгомир Т. Јанковић а на место Здравковића у Трећем батаљону Ружа Бикић. Јуна исте године за санитетског референта бригаде дошао је Бора Топаловић, у другом батаљону на место Стојанке Вучковић дошла је Бранка Миловановић, у трећем батаљону на место Руже Бикић дошла је Радмила Петковић и после ње Јелка Јелчић и тако су се санитетски кадрови мењали. Стручна спрема санитетских референата батаљона стицана је путем кратких курсева.

Почетком јула 1944. године са групом илегалаца из Београда дошао је први дипломирани лекар у бригаду др Божо Миковић, па је он, крајем августа, постављен за управника болнице Седме бригаде и до завршетка ратних операција био је организатор и реализатор програма санитеског обезбеђења бригаде.

И савезници су у том времену постали издашнији у снабдевању санитетским материјалним средствима, па су створени бољи услови за развијање санитета и његов бољи рад.

Из области хигијене и здравља бригадни састав је требало упознати са евентуалним последицама заразних болести, а нарочито пегавог тифуса од кога су у прошлости страдале читаве армије и огромно становништво. Одбрана од ових епидемија у конкретним условима била је лакша пошто се знао узрочник и начин преношења заразе. Требало је борце увек опомињати — обучавати, борити се противу нечистоће — обогаћивати здравствену културу. Референти санитета уз помоћ старешинских кадрова организације КПЈ и нижих санитетских кадрова у бригади организовали су превентиву, збрињавање и лечење људи са тежњом да се што већи број и што брже из болнице врати у борбени строј.

Епидемиолошка искуства постављала су у први план борбу противу зараза што је превентиви давало предност како би предузела све да у бригади спречи настанак и развој болести. То је било преко потребно због мањкавости здравствене културе, а тим више у условима када су ратне прилике проузроковале ужасну ситуацију како у смештајном простору за народ и за партизане тако и у изразито лошем снабдевању средствима за одржавање

---

[37] Зборник I/7, док. 11.

[38] Др Јован Ристић — Трагом II ЈМ одреда, „Зборник сећања", стр. 77, јула 1955. год.

живота и здравља. Због великог броја попаљених домова људи су доста често живели у кровињарама и земуницама заједно са стоком, без икаквих средстава за дезинфекцију и дезинсекцију и најнужнијег за одржавање хигијене. С друге стране, због многих расутих лешева претила је опасност од епидемије — највећег од свих непријатеља. И Седма бригада је делила судбину народа. Стално је указивано на потребу закопавања лешева ради спречавања ширења заразе а у свакој погодној прилици организовано је парење и чишћење како би се смањила вашљивост. Ове мере нису увек биле најефикасније из разлога што није било веша за пресвлачење, нити сапуна за бријање и умивање. Ретко је када било времена и могућности за парење одеће и купање, а није ни било средстава за дезинфекцију. На завичајном подручју борци су користили близину својих домова, за макар какву, хигијенску обраду и пресвлачење, али када је бригада отишла даље, онда су могућности у том погледу биле теже. Како се из Оперативног дневника бригаде види, у прва четири месеца, било је организовано парење одеће и купање бораца четири пута (22. и 29. фебруара, 16. марта, 6. јуна 1944).[39] Истина, парење је обављано на најпримитивнији начин у „партизанским" бурадима или казанима (суво парење) да би исту одећу борци одмах обукли. Сапун је употребљаван ретко, у првом реду када су се борци купали топлом водом. Прибор за чишћење имала је скоро свака чета, па су борци, и поред лоших услова, били доста уредни. Бригадни санитет је у виду савезничке помоћи, у мају 1944. године добио мању количину ДДТ прашка, а касније у саставу 23. дивизије и завојног материјала.

Када би се бригада у честим покретима нашла у некој бањи, први задатак је био да се борци окупају у бањској води. Прво такво купање обављено је 4. јуна у Сијаринској Бањи, а следеће по деловима јединице у Рибарској, између 11. и 16. јуна, односно у Сокобањи 20. и 24. августа.[40] И поред примене хигијенских мера вашљивост је стално пратила борце. Проблем хигијене бораца и превентивних мера били су у центру пажње све до завршетка рата. У извештају Штаба 23. дивизије од 15. децембра 1944. године, поред других проблема и добрих страна, о санитету се каже следеће:

„Санитет у нашој дивизији доста добро функционише, појављује се проблем првог завоја и предохране противу заразних болести, а нарочито противу пегавог тифуса. Предузимају се све мере за прање одела и веша, али јединице, које су стално у борби, немају за то довољно времена и могућности".[41]

Но, без обзира на све недостатке и недовољну ефикасност, примењиване мере профилаксе имале су добре крајње резултате, па до почетка фебруара 1945. године није утврђен случај заразног обољења. У фебруару 1945. године у бригади се проширила епидемија пегавог тифуса па је било више умрлих.

На плану заштите и лечења рањених и болесних бораца бригадни санитет је, иако без довољне стручности, правовремено, и за оне прилике доста ефикасно, интервенисао. Скоро да није било случаја да је рањени борац на положају био препуштен на милост и немилост непријатељу. Рањеницима је указивана прва помоћ на самом положају, а затим су благовремено евакуисани до импровизованих партизанских болница на терену где је било стручног санитетског особља. Тамо где није било болнице рањенике је прихватао дивизијски санитет и преко позадинских радника размештао их на илегално лечење по кућама сарадника у селима. Такав је био случај са рањеницима од 21. и 23. априла са Сукова и Кијевца, са Тумбе и Таламбаса, са Суве планине, Коруба и Горње Јабланице који су остављени на лечење у склоништима на теренима Лужнице, Црне Траве или Јабланице и Пусте Реке. Тако је било и са 20 рањеника Седме бригаде до 30. јуна из борбе код Белог Потока, 35 рањеника са Буковика од 22. јуна и 24. јула, 11 рањеника из борбе за ослобођење Зајечара 7. септембра и све тако док није створена позадина слободне територије на којој су постојале или формиране нове здравствене установе и у њима лечени рањеници Седме и других бригада.

Са пуним правом се може говорити да је бригадни санитет и пре и у оквиру санитета 23. дивизије био хумана организација која је пружала санитетску помоћ не само борцима својих јединица и народу на свом борбеном пу-

---

[39] АВИИ, к. 1079, рег. бр. 1—5/5, 1—7/5 и 1—12/5, Операт. днев. 7 бригаде

[40] АВИИ, к. 1070, рег. бр. 1—12/5.

[41] Зборник I/15, док. 178.

ту већ и непријатељским рањеницима у складу са Женевском конвенцијом. То најбоље доказује пример Белог Потока када је у огорченој борби 30. јуна потпуно уништен први батаљон 63. бугарског окупационог пука где је међу 206 заробљених било 46 рањеника. На најхуманији начин непријатељским рањеницима је указана медицинска помоћ, па су тек онда пуштени да отпутују возом за Ниш.[42] То је била хуманост какву нашим људима непријатељ није поклонио. Пракса партизанског санитета такође није дозвољавала да се испитује прошлост заробљеног рањеника из непријатељских редова. Сматрало се да би и такви поступци били нехумани. Супротно таквом понашању био је случај када су, код с. Сеселца, четници открили склониште у коме су лечени комесар првог батаљона Седме бригаде Велимир Голубовић и борац Радомир Миладиновић, када су заједно са болничаром Драгомиром Јанковићем на лицу места заклани јула 1944. године.

Прави биланс из програма санитетског обезбеђења Седме српске ударне бригаде тешко би се могао урадити чак и да се томе приступило одмах по завршетку НОР-а и уз помоћ ондашњих санитетских кадрова и других субјеката бригаде. Да се то, пак, учини после 40 година само на основу оскудне архивске и мемоарске грађе далеко је теже. Колико је од поменутог броја рањено два или више пута, колико подлегло у току лечења, а колико је због тежих телесних оштећења остало ратних војних инвалида није могло бити утврђено из разлога што су то били људи не само са читаве територије Југославије већ и из других земаља — Италијани, Руси и сл. Колико је било оних који су збрињавани и лечени због болести и изнемоглости у посебно тешким условима, сигурно се и не може утврдити. Међутим, поуздано се зна да и Седма бригада није била поштеђена опасних заraза — тифуса. Појава тифуса за санитетско особље и све штабове изазвала је посебну „узбуну" за борбу противу епидемије како не би узела веће размере. Предузете су све мере да се појава спречи. Поред осталих предохрана-целокупни бригадни састав је добио инекције серума против тифуса, паратифуса и тетануса.[43] Није утврђено колико је из Седме бригаде било оболелих и лечених од тифуса, али се из једног извештаја могло видети да је у периоду између 22. и 28. фебруара 1945. године у тузланској болници умрло 20 бораца Седме бригаде.[44]

ЗАКЉУЧАК

У закључку речено, види се да је ово историографски покушај да се једној овако посебној проблемској теми да већи значај, с обзиром на велику важност позадине, елемената борбене делатности и готовости војних јединица. У скоро свакодневним борбама, без обзира на знатне људске губитке, бригада је бројно нарастала, па су упоредо са тим расле и њене материјалне потребе за попуном, транспортом, смештајем, збрињавањем, санитетском и ветеринарском обезбеђењу и заштити, које је она и у тако отежаним и сложеним ратним условима, ипак успешно решавала.

Теоријска и проблемска обрада ове значајне теме, допуњава се у овом реферату и обрадом сложених и тешких услова у којима се одвијало снабдевање бригаде и уопште позадинска служба. Дотур до фронта, посебно на тешко проходном земљишту, до крупне војне јединице са око 4.000 људи, развучене на великој и широкој просторији, био је услед тога често нередован, што је имало извесног негативног утицаја на редовност исхране, а самим тим и на степен борбене и моралне готовости јединице. На то су утицали непогодни временски услови (зима, снег и мраз, јаке кише, дуго задржавање бораца у рововима), спојени са слабом одевеношћу бораца и тешке хигијенске прилике (нередовно парење, купање), што је опет доводило до бројних обољења (пегави тифус, упале плућа и друго). То су све проблеми који су у овом реферату не само додирнути, већ је учињен и покушај да се они детаљније и аналитички студиозније обраде.

На традиционалним искуствима сиромаштва и тешких страдања у протеклом рату, на искуствима и учешћу народа у стварању оружаних снага НО борбе, од кадрова без војних школа и академија, без фабрика и магацина, касарни и полигона и без ичије туђе помоћи, васпитаваће се будуће генерације у духу великих мисли и идеја маршала Тита о ослањању на сопствене ресурсе и снаге.

---

[42] АВИИ, к. 1070, рег. бр. 1—13/5.

[43] Оператив. днев. 7. бригаде АВИИ, к. 1070, рег. бр. 1—50/5.

[44] АВИИ, списак РПК бр. 79, р и ф 3.

Đura Zlatković

MATERIO-TECHNICAL SUPPLY AND MEDICAL FACILITIES IN THE SEVENTH SERBIAN BRIGADE IN YUGOSLAV NATIONAL LIBERATION ARMY

The more complex the supply of the Seventh Serbian Brigade and the Health Welfare, of its fighters were, the more numerous the Brigade was, the more various its war tasks were. Before it became the part of the Twenty Third Serbian Division, it had consisted of four thousand people. The Brigade stretched on the wide territory, which impeded the supply too. The fighters did not always take food regularly. They were also poorly dressed, which influenced their health condition. They happened to catch typhus, pneumonia or other diseases, which turned easily into epidemies. Unfortunately, no data exist on vhich more complete analysis could be based and more trustworthy conclusions about the complex problems of the materio-technical supply and the health welfare drawn.

940.53/.54 (497.11)+355.48

Јован Максимовић

Операције 13. корпуса НОВЈ у јужној Србији од септембра до новембра 1944. године

САСТАВ, СТАЊЕ И ЗАДАЦИ 13. КОРПУСА

Тринаести корпус НОВЈ, формиран је одлуком ВШ НОВЈ 6. септембра 1944. године. За команданта корпуса постављен је дотадашњи командант 2. пролетерске дивизије пуковник Љубо Вучковић, за политичког комесара дотадашњи политички комесар 22. дивизије, Василије Смајевић, а за начелника штаба потпуковник Момчило Полексић, до тада на дужностима у далматинским јединицама.

Истовремено са штабом корпуса формиран је и штаб корпусне војне области са свим својим органима. Штаб је имао задатак да за потребе корпуса, мобилизацијом обезбеди попуну постојећих и формирање нових јединица и да их обезбеђује свим потребним позадинским материјалним средствима. За команданта корпусне војне области постављен је дотадашњи командант 22. дивизије пуковник Живојин Николић Брка.

За војиште 13. корпуса одређена су два подручја и то: подручје југоисточне Србије и централно подручје Србије, тј. простор: р. Нишава — југословенско-бугарска граница — р. Пчиња — граница са Косовом до Преполца — р. Топлица. Ова два подручја одваја р. Ј. Морава. Наиме, 13. корпус је, заједно са 2. пролетерском дивизијом, имао у почетку да дејствује на оба ова подручја а када се на централном подручју, где је дејствовала 2. пролетерска дивизија, буде формирао нови корпус (тако је било планирано), 13. корпус је имао да дејствује само на подручју југоисточне Србије. Међутим, како до формирања новог корпуса није дошло, то је 13. корпус, заједно са 2. пролетерском дивизијом, за све време дејствовао на оба подручја.[1]

У команди корпуса, а касније и у неким командама дивизија, уграђене су англо-америчке војне мисије које су имале задатак да новоформиране јединице НОВЈ снабдевају наоружањем и другом војном опремом а у позадини корпуса и у ГШ Србије налазило се неколико совјетских хируршких екипа.

Због наглог прилива бораца у јединице а и ради политичких притисака савезника да прихватимо ове или оне њихове политичке ставове, савезничке војне мисије нису на време снабдевале јединице наоружањем и војном опремом како је то било обећано, па је у јединицама доминирало немачко наоружање за које је требало заробити муницију, тако да се у муницији увек оскудевало. Зато се прерасподела муниције вршила готово свакодневно. Један мањи број бораца у раније формираним јединицама био је такође без наоружања а у новоформираним бригадама тај проблем је био много већи. Из истих разлога, већина бораца је била у народним оделима или од непријатеља заплењеним униформама.

Команда корпуса имала је радиовезу са командама дивизија а команде дивизија су почетком септембра имале радиовезу само са по неком командом бригаде па се курирској вези поклањала нарочита пажња. Крајем септембра и почетком октобра, већина команди бригада су добиле радио средства тако да је курирска веза организована само на релацији бригада — батаљон и батаљон — чета.

---

[1] Крајем септембра 1944. год., ВШ НОВЈ је наредио да се нове јединице више не формирају већ да се све дивизије попуне до бројног стања од 10.000 бораца. С тим у вези, одустало се од плана да се на централном подручју Србије формира нови корпус.

Шестог септембра, у састав 13. корпуса ушле су само две дивизије и то:

— **22. дивизија** (8, 10. и 12. бригада) са Бабичким, Пиротоким, Округличким, Босилеградским, Масуричким и Пчињским партизанским одредом. Она је имала офанзивно да дејствује у циљу ликвидације бугарских упоришта: Прешево, Бујановац, Врање, Владичин Хан, Сурдулица, Босилеград, Власотинце, Грделица, Пирот, Бела Паланка и Цариброд (Димитровград) и да у међувремену створи услове за формирање 46. дивизије, и

— **24. дивизија** (11, 13, 15. и 17. бригада) са Јастребачким, Расинским, Јабланичким, Пусторечким, Добричким и Врањским партизанским одредом. Она је имала, у садејству са 22. дивизијом, ослонцем на јужни део централног подручја Србије, да ликвидира бугарска и квислиншка упоришта и да руши објекте на комуникацијама у долини Ј. Мораве и Топлице и да у међувремену створи услове за формирање 47. дивизије.

Северно од 24. дивизије, у међуречју Топлица, Ј. и З. Морава, дејствовала је 2. пролетерска дивизија која је била под директном командом ГШ Србије.

Већ 20. септембра 1944. године од наведених партизанских одреда, који су се преформирали у бригаде, формирана је и 46. дивизија (25, 26. и 27. бригада). По формирању она је преузела јужне делове бојишта од 22. и 24. дивизије тако да је за њено бојиште одређена просторија јужно од линије: с. Стрезимировац — Црна Трава — Грделица — Вучје — Равна Бања, односно, део просторије Врањског војног подручја.

Првог октобра 1944. године формирана је и 47. дивизија (15, 28. и 29. бригада) а за бојиште јој је одређена просторија на левој обали Ј. Мораве од Дољевца до Грделице — Вучје — Равна Бања — Граница са Косовом — Куршумлија — Житни Поток — Кочане.

Тако се 1. октобра 1944. год., на подручју југоисточне и централне Србије, нашло пет дивизија. 13. корпус је тада имао: 22, 24, 46. и 47. дивизију са укупно око 30.000 бораца док је самостална 2. пролетерска дивизија имала око 4.600 бораца.

Истовремено, у Тимочкој крајини дејствовао је 14. корпус (23, 25. и 45. дивизија) са 32.463 борца, у Западној Србији 1. армијска група (1. и 6. пролетерска, 5, 17, 21, 11, 16, 28. и 36. дивизија) са око 33.000 бораца и у Санџаку 37. дивизија.[2] Тринаести и 14. корпус и 2. пролетерска дивизија били су под командом Главног штаба Србије док су остале снаге биле под командом ВШ НОВЈ.

Ове три групације од 18 дивизија са око 100.000 бораца имале су да изведу операције за коначно ослобођење Србије. С тим у вези, 1. армијска група, под командом генераллајтнанта Пека Дапчевића и пуковника Мијалка Тодоровића, имала је да изведе операцију за ослобођење Београда а 13. и 14. корпус и 2. пролетерска дивизија, под командом генераллајтнанта Коче Поповића и пуковника Моме Марковића, имали су да ослободе сав остали део Србије и да немачким снагама које су почеле да се извлаче из Грчке, онемогући продор правцем Скопље — Ниш — Београд и Скопље — Приштина — Краљево — Београд. Тридесет седма дивизија, дејством у Санџаку, имала је да обезбеди залеђе 1. армијске групе док ова буде изводила београдску операцију.

Тринаести корпус, имао је да ослободи Ниш, Лесковац и све остале градове на своме војишту а истовремено да у садејству са снагама у Македонији и косовским бригадама онемогући продор Немаца из Скопља ка Нишу. Друга пролетерска дивизија, имала је да дејством по објектима на комуникацијама Алексинац — Сталаћ — Крушевац и Прокупље — Блаце — Крушевац, онемогући маневар немачким снагама на овим правцима и да тиме обезбеди бок 13. корпусу са запада. Истовремено, она је имала задатак да разбије и уништи четничку групацију око 8.000 људи под командом Драгутина Кесеровића, која је базирала око Крушевца.

ДЕЈСТВО 13. КОРПУСА СЕПТЕМБРА 1944. ГОДИНЕ

Септембра месеца 13. корпус је имао врло интензивна дејства. Већ почетком септембра са окупираног дела Србије су се извлачиле снаге 1. бугарског окупационог корпуса док су снаге 5. бугарске армије на анектираним деловима Србије и даље држале своје гарнизоне и упоришта. Свим овим снагама, пошто су одбиле да се боре против Немаца, наметнута је борба. Тако су силом оружја ослобођени 8. септембра Врање и Бујановац, 10. септембра код Гациног Хана разбијена је четничка групација „Чегар" и ослобођена ова варошица а

---

[2] П. Вишњић, „Операције за ослобођење Србије 1944. год.", стр. 205.

11. септембра ослобођени су: Бабушница, Пирот и Цариброд (Димитровград).

Истовремено, крајем августа и почетком септембра из Црне Горе у Ниш је почела да пристиже немачка 1. брдска дивизија (око 20.000 људи) а из Бугарске у Ниш извлачила се главнина немачких снага (око 10.000 људи) до тада стационираних у Бугарској. То је омело планове ГШ Србије да почетком септембра приступи ослобођењу Ниша и Лесковца па су прикупљене дивизије око Ниша и Лесковца упућене на друге задатке.

Операција „Ретрик“[3]

Од 1—7. септембра, по наређењу ВШ НОВЈ, све јединице НОВЈ у захвату главних комуникацијских праваца имале су да, у садејству са англоамеричком стратегијско-бомбардерском авијацијом, изведу операцију „Ретрик“, којом су имале да се онеспособе све комуникације које из Грчке преко Југославије изводе у Мађарску и Аустрију, како би се немачкој групи армија „Е“ отежало извлачење на север. У току те операције а и нешто раније јединице 13. корпуса су биле већ толико разрушиле друмске и железничке комуникације да Немци, иако су имали одлично организовану службу за оправку комуникација и складиране резервне шине и прагове готово на свакој железничкој станици, ипак нису могли све поправити. Зато се више користио друмски саобраћај јер су возила због ниског водостаја могла прелазити и газом.

Другог септембра ВШ НОВЈ је обавестио ГШ Србије да ће у ГШ Србије доћи шеф савезничке војне мисије, и један од главних планера операције „Ретрик“, бригадни генерал Фицрој Маклин, који је желео да посматра дејство савезничке авијације на железнички чвор код Лесковца. Шестога септембра, савезничка армија је тачно по плану дејствовала по саобраћајном чвору и војним објектима у Лесковцу, што је посматрао и генерал Маклин али је бомбардовање изведено са велике висине, тј. истим методом којим су бомбардовани и остали немачки градови, што је друг Тито изричито забранио, па је том приликом погинуло око 500 Немаца, 200 четника и 300 љотићеваца али и око 1000 грађана. То је код народа изазвало велико огорчење, што су Немци у својој пропаганди умели зналачки да користе.

Иначе, у току целог септембра јединице 13. корпуса, а првенствено јединице 24. дивизије, наставиле су са ударима по комуникацијама, па је ГШ Србије 1. октобра известио ВШ НОВЈ следеће:[4]

„а) Ж. пруга Ниш — Скопље прекинута на 450 места у дужини од 22.500 м, срушено 8 железничких и 8 друмских мостова, уништено 130 вагона, спаљено 6 ж. станица, сви тунели између Грделице и Предејана су порушени и саобраћај на овој комуникацији је потпуно обустављен.

б) Ж. пруга Ниш — Прокупље — Куршумлија порушена на 108 места и спаљено 5 ж. станица. Пруга Прокупље — Куршумлија је поправљена и од 25. септембра железница саобраћа за наше потребе.

ц) Ж. пруга Сталаћ — Крушевац — Краљево порушена на 25 места и срушена 3 моста“ итд.

Операција „Игел“[5]

Да би на путевима нишко-лесковачког региона обезбедила себи услове маневра из Ниша ка Лесковцу и Власотинцу а и да би организовала одбрану против снага нове бугарске Отечественофронтовске владе које су се од 10. септембра почеле груписати око Пирота, команда немачке 1. брдске дивизије организовала је чишћење терена од снага 22. дивизије 13. корпуса НОВЈ под називом операција „Игел“ („Јеж). Командант немачке стратегијске команде „Југоисток“ фелдмаршал Вајкс, који је командовао свим трупама на Балкану, одобрио је овај план и наредио да се та операција прошири и другом фазом, тј. да се по избијању на линију Лесковац — Власотинце, продужи ка Грделици и даље ка Сурдулици, како би се деблокирао немачки 546. ПА дивизион који је већ неколико дана био блокиран у овој вароши, а како би се истовремено 11. ваздухопловно-копнена дивизија из рејона Скопља пребацила у рејон Ниша.[6]

Ако би успели да ову дивизију доведу у Ниш, немачка стратегијска команда „Југоисток“ мислила је да са истом

---

[3] Шифровани назив а у преводу значи „Недеља пацова“.

[4] Зборник података НОР том I књ. 13. стр.8.

[5] Шифровани назив а у преводу значи „Јеж“.

[6] Једанаеста ваздухопловно-копнена дивизија у то време је довођена из Грчке у Македонију.

брани правац Пирот — Ниш, да са 1. брдском брани правце: Зајечар — Параћин и Бор — Жагубица — Петровац, док би правац Неготин — Мајданпек — Пожаревац, бранила са, на брзу руку новоформираном бригадом а касније преформирану у дивизијску борбену групу „Фишер". У другом ешалону одбране, тј. на левој обали Ј. и В. Мораве била би 7. СС дивизија, која је у то време била довођена из Босне у Шумадију.[7]

Операцијом „Игел" било је предвиђено концентрично дејство једног дела 1. брдске дивизије и то са четири ударне колоне.

Прву колону (моторизована) сачињавале су снаге 191. бригаде јуришних топова,[8] ваздухопловни алармни батаљон „Габелман"[9] и недићевско-љотићевске снаге — све из Лесковца. Иста је имала да се пробије правцем Лесковац — Власотинце — Своће — Бабушница и да заједно са остале три колоне у ширем рејону Бабушнице и Љубераће организује одбрану правца Пирот — Бабушница — Власотинце.

Другу нападну колону сачињавали су б/г „Холц" (3. батаљон 98. пука 1. брдске). Исти је имао да дејствује правцем Лесковац — с. Слатина — с. Орашац — с. Гуњетина — с. Борин Дол — с. Своће како би прочистио планину Крушевицу од снага 22. дивизије НОВЈ и да се са првом колоном споји код Своћа.

Трећу нападну колону сачињавала је б/г „Додел" (54. самостални батаљон 1. брд. ојачан са по једном инжењеријском четом артиљеријском батеријом и тенковским водом Школе за борбену обуку из Ниша). Она је имала да дејствује правцем Гацин Хан — Равна Дубрава — Бољинце како би очистила Заплање од снага 22. дивизије.

Четврту нападну колону — 1. чета 1. батаљона 99. пука 1. брд, а иста је имала задатак да дејствује правцем с. Крчимир — с. Штрбовац — с. Богдановац — с. Љубераћа и да чишћењем тога правца садејствује трећој колони.

Прву нападну колону дочекале су 16. 9. у заседи снаге 10. бригаде 22. дивизије и Бабички ПО, источно од Власотинца и спречиле су јој продор ка Своћу. Међутим, остале три колоне успеле су да потисну 12. бригаду 22. дивизије и делове новоформиране 1. пиротске бригаде (касније 25. бригада 46. див.) на леву обалу Лужничке реке али је главнина 1. пиротске бригаде успела да прихвати своје истурене делове, који су се повлачили, и да заустави даље надирање Немаца ка Модрој Стени, Љуберађи и Бабушници.

Тиме је била завршена прва фаза операције „Игел". Она је трајала само један дан а за другу фазу Немци, бар још за неколико дана, нису имали никаквог изгледа јер су снаге 22. дивизије врло упорно браниле слободну територију. Наиме, Немци су већ сутрадан па и 19. и 26. септембра и најзад 4. октобра покушали да се пробију ка Сурдулици и Врању али су увек у Грделичкој клисури били дочекани снагама 13. бригаде 24. дивизије а на Власинској висоравни од снага 22. дивизије на што су се уз велике губитке морали повлачити у Лесковац. Тако је 546. ПА дивизион остао и даље блокиран у Сурдулици, Мачкатици и Белом Пољу а 11. ваздухопловно-копнена дивизија, истовремено када и снаге 1. брдске дивизије са севера, покушала је да се са југа пробије ка Нишу што није успела. Операцијом „Игел", 1. брдска дивизија је заузела нешто бољи тактички положај али су међупростори између јединица били толико велики да су се батаљони 22. дивизије готово неприметно могли провлачити са Власинске висоравни на Крушевицу и Суву Планину и обратно.

Неуспела операција 1. бугарског корпуса

Прво самостално дејство нове Бугарске народне армије на територији Србије изведено је од 17. и 18. септембра (сутрадан после операције „Игел") али се нова Бугарска влада није консултовала са Антифашистичким већем народног ослобођења Југославије, Националним комитетом ослобођења Југославије, са Централним комитетом

---

[7] Овако опсежне мере око одбране наведених праваца биле су у складу са немачким плановима да се на источним границама Југославије формира нови такозвани „источни фронт" јер су ранији „источни фронт" који је био на источним границама Румуније разбиле снаге совјетског 2. и 3. украјинског фронта у Јашко-кишењевској офанзиви. Сада, када су се трупе 3. украјинског фронта, од 8. септембра налазиле у Бугарској, изградња новога фронта постала је преко потребна.

[8] 191. бр. јуришних топова (105 мм) доведена је у Лесковац почетком августа а крајем септембра је пребачена у Банат осим једне њене батерије која је остала у саставу 1. брдске дивизије. — Зборник података НОР-а, том 12, књ. 4 стр. 688, 903, 571, 577 и 948.

[9] Алармни батаљони формирани су од људства које се извлачило из Бугарске и имали су по 3 чете и око 500 људи.

КПЈ или ВШ НОВЈ, мада су до тада све савезничке владе, све своје акције и дејства подузимали искључиво са одобрењем наших наведених државних, партијских или војних органа. О томе нису били обавештени ни штабови 13. корпуса ни 22. дивизије мада су они били у околини Пирота и њихови органи су врло често контактирали са бугарским штабовима. Бугари су једноставно довлачили свеже снаге у шири рејон Пирота а наше команде су то само могле да прате и да о томе обавештавају претпостављене. Од наших штабова и органа та акција је строго прикривана али су је зато Немци благовремено открили и источно од Беле Паланке поставили довољно јаке снаге (око 9.000 људи) за одбрану правца Бела Паланка — Ниш. Продор њихових снага од Лесковца преко Власотинца и Љубераће ка Бабушници (операција „Игел"), као што смо видели, није у потпуности спроведена јер одбрана није успостављена у рејону Бабушница и Љубераћа већ су немачке снаге избиле само до с. Модра Стена где су делом снага организовали одбрану.

Штаб 1. бугарског корпуса је у ствари био донекле преформирани штаб 1. бугарског окупационог корпуса, који је до 6. септембра са својим снагама одржавао окупаторску власт у Србији и, уместо дотадашњег команданта генерала Николова, за команданта је постављен генерал Попов, дотадашњи командант 29. пд која је до повлачења из Србије била стационирана на ширем простору Врања.

У свом саставу 1. бугарски корпус је имао 6. и 9. пд и тенковску бригаду, тј. 13.000 до 15.000 људи и око 100 тенкова.

Напад Бугара отпочео је 17. новембра ујутру али до 11,45 часова предњи крај немачке одбрамбене линије још увек није био начет. Зато је командант тенковске бригаде наредио да тенкови крену у напад. Са очекујућег положаја западно од Пирота два тенковска батаљона су кренула колоном ка Белој Паланци са намером да се на линији с. Теловац — Шљивовички врх (тт 1258) развију у борбени поредак. Међутим, када је челни батаљон пристигао на наведену линију, Немци су отворили плотунску ватру из противтенковских оруђа на још неразвијену колону тенкова и са првим плотуном уништили су 10 челних тенкова. Како је пут био у усеку то се остали тенкови нису могли ни развити за дејство па су се извлачили ходом уназад стално засипани ватром артиљерије.

Сутрадан, обновљен је покушај напада без тенкова али са упаниченим снагама због претходног догађаја није постигнут ни најмањи успех, па су јединице враћене у рејон Пирота где су се утврдиле.

Да је ова операција боље припремљена и да је изведена у садејству са снагама 13. корпуса НОВЈ, сасвим је сигурно да би се постигли одређени успеси. Овако, то је био само покушај да се изведе једна корпусна операција са циљем да се међународној јавности, а посебно савезницима антихитлеровске коалиције, прикаже снага нове бугарске армије. Али, овом операцијом је постигнут супротни ефекат. Учесници догађаја а посебно дезертери, својим причама о том догађају уносили су само панику у редове војске и грађанства Бугарске, тако да су се последице овог неуспеха одражавале и у каснијим дејствима бугарских јединица.

Иначе, јединице 13. корпуса (22. и 24. дивизије) у време ове операције а и до краја септембра изводиле су дејства на својим бојиштима а да о нападу 1. бугарског корпуса нису ништа знали. Истовремено, у току је било и формирање нове 46. дивизије (20. септембра) а након 10 дана формираће се и 47. дивизија (1. октобра).

Сазнање старешина и бораца 13. корпуса НОВЈ да је 1. бугарски корпус подузео операцију на војишту 13. корпуса не обавестивши штаб корпуса и штабове његових дивизија и бригада било је веома тешко. У таквом акту могло се видети само то да ни нова бугарска влада и њено војно руководство, наслеђено из фашистичког устројства државе и армијског апарата, нису спремни на искрену сарадњу са НОВЈ и нашом новом народном влашћу.

Крајем септембра 1944. године, да би спречили форсирање Дунава у његовој великој окуци од стране совјетског 75. корпуса, из нишко-лесковачке регије у Неготинску крајину је упућена немачка 1. брдска дивизија. Тако је, већ од 25—28. септембра, у нишко-лесковачкој регији остало само неколико немачких алармних батаљона (снаге извучене из Бугарске), 37. ПА пук у Нишу и снаге 809. Фелдкоманде као и недићевско-љотићевске и четничке снаге (укупно око 10.000—12.000 људи). Међутим, неколико дана касније, у Ниш је пристигла

главнина 7. СС дивизије „Принц Еуген".[10] Она је одмах посела напуштене положаје 1. брдске дивизије и већину алармних батаљона упутила за одбрану објеката на комуникацији Ниш—Београд и Сталаћ — Краљево а са својим снагама, са неколико алармних батаљона и квислиншким и колаборационистичким снагама, посела одбрану у захвату главних комуникацијских праваца који изводе ка Нишу и Лесковцу.

Крајем септембра 13. корпус је чврсто владао ситуацијом око Ниша и Лесковца. Његова 22. дивизија са 10. и 12. бригадом и 26. бригада 46. дивизије налазила се на Крушевици и Острозубу, са 8. бригадом око Врања, са Бабичком бригадом и Бабичким одредом на Бабичкој гори, са 1. власотиначком бригадом северно од Власотинца и са 1. царибродском око Бољинца. Његова 46. дивизија са 25. и 27. бригадом око Врања, са 1. сурдуличком у Грделичкој клисури и са 2. сурдуличком и 2. врањском бригадом око Сурдулице. Све су ове снаге 13. корпуса чврсто држале слободну територију а у захвату главних комуникацијских праваца немачким снагама постављале заседе и препадима на колоне наносиле им велике губитке. Правац Пирот — Љубераће — Равна Дубрава био је опет у нашим рукама. Његова 24. дивизија са 11, 13. и 17. бригадом била је око Великог и Малог Јастрепца и јужно од Крушевца, где је у садејству са 2. пролетерском дивизијом водила борбе против надмоћнијих четничких снага. Тада је већ био формиран штаб 47. дивизије и из састава 24. дивизије у ову дивизију пребачена је 15. бригада а у формирању су биле још и 28. и 29. бригада. Штаб корпуса налазио се у с. Блато код Пирота а касније је прешао у с. Љубераће.

ГШ Србије налазио се на планини Радан. 13. корпус — са 23. и 25. дивизијом био је у Хомољу а са 45. дивизијом око Сокобање.

Крајем септембра 75. совјетски корпус, који је форсирао Дунав у његовој великој окуци, био је окружен од стране немачких снага али је овим снагама прискочила у помоћ совјетска 57. армија која га је прихватила у свој састав и 28. септембра, код Неготина, већ прешла на територију Србије.

ДЕЈСТВО 13. КОРПУСА ОКТОБРА 1944. ГОДИНЕ

Почетком октобра немачка 7. СС дивизија „Принц Еуген", са командантом генералом Кумом, снагама које је довела у Ниш и Лесковац и са затеченим снагама имала је следећи распоред:*

— Књажевац и правце који из Књажевца воде ка Нишу и Алексинцу бранио је морнарички алармни батаљон „Гратенауер" — око 620 људи и 4 артиљеријска оруђа;

— рејон Кална и даље, правац с. Периш—Сврљиг, б/г „мајор Фишер" (1. батаљон 13. СС пука ојачан артиљеријом) или око 1000 људи и 6 артиљеријских оруђа;

— рејон Беле Паланке и даље правац ка Нишу б/г „Кајзер" (2. батаљон 13. СС пука ојачан са 3. дивизионом 7. СС арт. пука без 2. батерије) или око 1550 људи и 14 оруђа;

— рејон Равна Дубрава и Заплање даље ка Нишу бранила је б/г „Фегтле" (заостале снаге из 54. самосталног батаљона 1. брдске дивизије) око 300 људи и 6 артиљеријских оруђа;

— гребен Крушевице и даље, гребен Бабичке горе и Селичевице ка Нишу, б/г „Грунвалд" (11. штабна ловачка чета 13. СС пука ојачана артиљеријом) или око 300 људи и 4 оруђа;

— Власотинце и правац Власотинце — Лесковац, б/г „Виганд" (3. батаљон 13. СС пука ојачан артиљеријом) или 1.600 људи и 16 оруђа. На овом правцу било је и око 1000 недићеваца и четника;

— Лесковац је бранио алармни батаљон „Габелман", око 500 људи и 10 тенкова као и 5.000—6.000 недићеваца и љотићеваца и око 1.000 четника;

— У Нишу су се налазиле снаге 37. ПА пука, снаге 809. Фелдкоманде — Ниш и два алармна батаљона као резерва команде 7. СС див. или око 2.000 — 2.500 људи;

— К. М. 7. СС див. било је у Нишкој Бањи;

— на комуникацији Ниш — Сталаћ и даље ка Крушевцу била су 3—4 алармна батаљона;

— у Крушевцу и околини било је око 8.000 четника и нешто немачких снага са тенковима.

Четрнаести СС пук 7. СС дивизије, са још неким дивизијским деловима био је у резерви и налазио се у Шума-

---

[10] 13. СС брдски пук, 7. СС артиљеријски пук и остале родовске, иришташке и позадинске јединице 7. СС дивизије или укупно око 10.000 људи.

* Архив ВИИ — НАВ — Н — Т 314, Р 849, с 119, 828—9, 843—7, 985, 1111—5, 1241—4, 1302—4.

дији, спреман да интервенише ка Зајечару а вероватно и ка Нишу и Београду.

Насупрот овим немачким снагама груписале су се снаге бугарске 2. армије са генералом Стојчевом на челу. Концентрација 2. бугарске армије је почела одмах после неуспеле операције бугарског 1. корпуса (17—18. септембра) и до 8. октобра, када је, у ствари, почела операција за ослобођење Ниша, ове снаге имале су следећи оперативни распоред и задатке:

— на правцу с. Кална — Периш — Сврљиг, имала је да напада 9. пд.

— на правцу Бела Паланка—Ниш, 6. пд.

— на правцу с. Равна Дубрава — Гаџин Хан—Ниш, 4. пд.

— на правцу Власотинце — Лесковац, 12. пд.[11]

— правцем Љубераће—Острозуб — Сурдулица имала је да напада 1. гардијска (партизанска) дивизија.

— 2. коњичка дивизија у резерви армије јужно од Пирота, спремна да по освајању Власотинца крене ка Лесковцу.

— оклопна бригада у резерви армије у ширем рејону Бабушнице у готовости да крене или преко Калне и Периша ка Сврљигу или од Власотинца ка Лесковцу.

— 4. гранична бригада имала је да штити десни бок 2. армије са правца Књажевац.

— КМ 2. бугарске армије у Пироту.

Северно од 2. бугарске армије дејствовала је совјетска 57. армија.

Јужно од 2. армије за дејство правцем Крива Паланка—Куманово—Скопје била је груписана 1. бугарска армија.

По подацима бугарске историографије, свака пешадијска дивизија била је 100% попуњена по ратној формацији тј. са по 16.000 људи.[12]

Наш 13. корпус имао је да напада са југа, запада и са севера ка Нишу са следећим дивизијским задацима:

— 46. див (25. и 27. бр. 1. и 2. сурдулička и 2. врањска бригада) имала је делом снага (25. и 27. бр.) у рејону Врања да брани правац Врање—Лесковац и да за време операције не дозволи интервенцију Немаца правцем Куманово—Врање—Лесковац. Делом снага (2. сурдулička и 2. врањска бригада, имала је, заједно са бугарском 1. гардијском (партизанском) дивизијом да ликвидира отпор немачког 546. ПА дивизиона у Сурдулици а делом снага (1. сурдуличка бригада, да не дозволи продор Немаца од Грделице ка Сурдулици.

— 22. див (8, 10. и 12. бр. 26. бр. 46. див. 1. царибродска, 1. власотиначка и Бабички партизански одред) главним снагама гребеном Крушевице, Бабичке горе и Селичевице ка Нишу, Ова дивизија је имала да повезује дејство бугарске 4. и 12. пд а 4. пд имала је да је подржи артиљеријом. Дивизија је имала задатак да са Крушевице, Бабичке горе и Селичевице под ватром држи комуникацију Лесковац—Ниш. Помоћним снагама имала је да напада ка Власотинцу.

— 47. див (15, 28. и 29. бригада), имала је да блокира немачке и квислиншке снаге у Лесковцу и да у погодном моменту делом снага ослободи Лесковац а са главнином је имала да дејствује левом обалом Ј. Мораве ка Нишу, да под ватром држи комуникацију Лесковац—Ниш и да буде спремна за напад на Ниш.

— 24. див (11, 13. и 17. бригада) имала је у садејству са 2. пролетерском, одбраном правца Крушевац—Прокупље — Ниш да обезбеди операцијску основицу 13. корпуса а истовремено да буде у готовости за нападна дејства од Прокупља ка Нишу и даље, напад на Ниш.

— 45. див (20, 23. и 24. бр.) из састава 14. корпуса, којом је 13. корпус ради ове операције био ојачан, имала је делом снага са правца Сокобање и Књажевца да дејствује ка Нишу а делом снага, у садејству са 2. пролетерском дивизијом, да пресече комуникацију

---

[11] Првобитним планом 12. пд имала је да напада гребеном планине Крушевице, затим, гребеном Бабичке горе и Селичевице ка Нишу али је 5. октобра, када му је презентиран на увид план операције за ослобођење Ниша, друг Тито изменио правац њеног дејства тако да је преко Крушевице, Бабичке горе и Селичевице имала да напада 22. див. 13. корпуса, с тим да је бугарска 4. пд. имала да је подржи артиљеријом. Бугарска 12. пд., том изменом, имала је да напада ка Лесковцу.

[12] Такви подаци о бројном стању помињу се и у најновијим написима бугарских историчара, вероватно са намером да прикажу како су бугарске снаге масовно учествовале у ослобођењу дела Србије. Ако су дивизије стварно имале по 16.000 људи а нападале на немачке батаљонске одбрамбене рејоне (на Кални 1000 људи и 6 оруђа, на Белој Паланци 1550 људи и 14 оруђа итд.), онда је чудно како они са таквим односом снага 16:1, затим 12:1 итд. од 8. до 11. септембра нису могли разбити и уништити те немачке групације. Стварност је међутим, била сасвим друкчија, тако да су те дивизије, када је отпочела операција имале око 4000, 6000 и 8000 људи. О томе постоје веродостојни подаци како у нашој тако и у ранијој бугарској историографији.

јужно и северно од Алексинца, да на тај начин изолује војиште 13. корпуса и са правца Београда, и да буде спремна за напад на Ниш.

Друга пролетерска дивизија (3, 4. и 6. бригада) имала је и даље да дејствује против четничких снага у рејону Крушевца и да делом снага пресече комуникације Алексинац—Сталаћ и Сталаћ—Крушевац (изолација војишта 13. корпуса).

КМ 13. корпуса било је и даље у Љуберађи а истурено КМ, са командантом пуковником Љубом Вучковићем на челу, имало је да се креће за борбеним поретком 22. дивизије како би што боље координирало дејство 22, 47. и 24. дивизије.

Друг Тито је одобрио план операције 13. корпуса 6. октобра[13]. Операција је имала да почне 8. октобра а Ниш је имао бити ослобођен 10. октобра.

Операција за ослобођење Ниша[14] отпочела је стварно 8. октобра уз артиљеријску припрему коју је изводила артиљерија бугарских пешадијских дивизија. Међутим, када је после артиљеријске припреме пошла у напад бугарска пешадија, она је ватром Немаца била одбијена на свим правцима дејства, тако да до пада мрака 8. октобра ниједан објекат није био заузет. То се поновило и 9. па и 10. октобра.

За то време 22. дивизија 13. корпуса НОВЈ, користећи међупросторе немачких снага на Крушевици, али најчешће под борбом, забацила је све своје снаге у позадину б/г „Виганд", тј. Острозуба на северне падине Крушевице али до 10. октобра, када је требало да ослободи Ниш, тек је била на северним падинама Крушевице, на полазној линији за напад а испред ње су се нашли делови б/г „Фегтле" и „Виганд". Због заседа на које су наилазили на пошумљеним гребенима Крушевице и Бабичке горе а касније и Селичевице, и због тога што није била подржана артиљеријском ватром бугарске 4. пд, како је то било договорено, даљи напад наше 22. дивизије је био спор. Она је у свом првом ешалону имала 10. и 12. бригаду а у другом 26. бригаду 45. дивизије (кретала се лево и иза 10. бригаде) и Царибродску бригаду (кретала се иза 12. бригаде).

Леви и десни бок дивизијске групације обезбеђивао је Бабички партизански одред. Прва Власотиначка бригада била је североисточно од Власотинца где је заједно са 32. пуком бугарске 12. пд тражила погодна места у немачкој одбрани ради напада на Власотинце. Најзад 10. октобра она је пронашла рањиве тачке у кружној одбрани око Власотинца, пробила се кроз међупросторе немачких снага и, праћена ватром из тенкова бугарске тенковске бригаде, сјурила се у Власотинце остављајући иза себе немачке снаге које су још увек местимично пружале отпор снагама бугарске 12. пд. Међутим, неко време након тога, отпор Немаца источно, северно и јужно од Власотинца је престао и Власотинце је било ослобођено.

То је био први већи успех у операцији за ослобођење Ниша. Томе је свакако допринело и то што су Немци још 8. септембра скинули б/г „Виганд" са Власотинца и са њом ојачали правац Равна Дубрава—Гацин Хан. До тада је на Р. Дубрави била само б/г „Фегтле" са око 300 људи и 6 оруђа а према њој је била концентрисана бугарска 4. пд. а постајала је опасност да се тим правцем уведе и бугарска 2. коњичка дивизија или оклопна бригада. Наместо б/г „Виганд", из Лесковца у Власотинце је упућен део б/г „Габелман", тако да је лесковачки гарнизон знатно ослабљен а борбена вредност б/г „Габелман" је била знатно нижа него борбена вредност б/г „Виганд".

Овде треба навести још и то да је совјетска 57. армија, са својим 68. корпусом, дејствујући правцем Неготин—Бор—Жагубица—В. Плана, већ 9. октобра форсирала В. Мораву код В. Плане а за њим је на В. Мораву већ пристизао и 4. гардијски тенковски корпус из састава 3. украјинског фронта. Осим тога, совјетски 64. гардијски корпус 8. октобра је ослободио Зајечар и своје снаге упутио ка Бољевцу[15], а 10.

---

[13] Друг Тито је тада био у Крајови (Румунија), где је истовремено примио и бугарску партијско-државну делегацију Бугарске са генералом Добри Терпешевим. Друг Тито је тада и одобрио да бугарске снаге учествују у ослобођењу јужне Србије и Македоније, али не као носиоци операције, како је то предлагао генерал Бирјузов, начелник штаба 3. украјинског фронта, већ само као помоћна снага и у уском садејству са снагама НОВЈ. Носиоци операција за ослобођење Ниша, Лесковца, Скопља, Велеса и осталих већих градова у Србији и Македонији по директивама друга Тита имају искључиво бити снаге НОВЈ.

[14] Тога дана прешле су у напад у бугарска 1. армија правцем Крива Паланка — Куманово — Скопје и 5. армија, правцем Штип—Велес и Струмица—Ђевђелија.

[15] Ка Зајечару су Немци 4. октобра упутили и 14. СС пук 7. СС дивизије али се ситуација код Зајечара није могла спасити.

октобра совјетски 1. гардијски утврђени рејон[16], у садејству са 20. бригадом 45. дивизије НОВЈ је ослободио Књажевац и своје снаге упутио ка Сврљигу[17]. Истога дана и претходница совјетске 19. пд из састава 64. К, избила је на Ј. Мораву код Алексинца. Како је овим совјетским дејствима било угрожено лево крило немачких снага које су се браниле на општем правцу Бела Паланка—Ниш, генерал Фелбер, који је командовао свим немачким снагама у Србији, увече 10. октобра је наредио да 7. СС. дивизија „Принц Еуген" већ 11. октобра почне са повлачењем својих снага са Калне, Беле Паланке, Равне Дубраве и Лесковца и да организује одбрану на левој обали Јужне Мораве ради одбране правца Ниш—Прокупље — Куршумлија.

Ноћу 10/11. октобра, командант 7. СС дивизије генерал Ото Кум је почео да извлачи своје снаге тако да су у дотадашњим одбрамбеним рејонима остале само заштитнице наведених борбених група. Ово извлачење Немаца није могло остати непримећено и снаге бугарске 2. армије тек тада су прешле у одлучни напад на свим правцима. 11. октобра Бугари су овладали Калном, Белом Паланком и Равном Дубравом. Те ноћи немачке снаге почеле су се извлачити и из Лесковца, што је приметио и штаб 47. дивизије НОВЈ. Уследило је наређење да 15. бригада одмах упути снаге у Лесковац и да га ослободи што је и учињено ноћу 10/11. октобра. У Лесковцу је затечена заштитница б/г „Габелман" док су све квислиншке снаге неколико дана пре тога упућене за Крушевац.

Око подне, 11. октобра, у Лесковац су ушле и снаге бугарске оклопне бригаде које су се после ослобођења Власотинца спустиле на Ј. Мораву спремне за дејство ка Лесковцу.

Како су се немачке б/г „Фишер" и „Кајзер" извлачиле под заштитом заштитница, то их бугарске дивизије нису могле наткриљавати, обилазити и гонити. Зато је напредовање бугарских дивизија на овим правцима било, у ствари, потискивање заштитница које су пружале отпор на свим узастопно-погодним положајима. Главнина борбених група се провлачила и успут сређивала.

Код б/г „Габелман" ситуација је била много тежа. Она је у свом повлачењу из Лесковца ка Нишу морала да прође кроз ватру 47. дивизије са леве и 22. дивизије са десне стране. Борбене групе „Фегтле" и „Грунвалд", у повлачењу кроз Заплање, наилазиле су на бочну ватру јединица 22. дивизије са Крушевице и Бабичке горе а са фронта су биле потискиване од стране бугарске 4. пд. б/г „Виганд" у повлачењу са превоја Чапљак на Тресибаби ка Сврљигу пред снагама совјетског 1. гардијског утврђеног рејона, наилазила је на бочну ватру 23. бригаде 45. дивизије НОВЈ.

Извлачење Немаца из њихових одбрамбених рејона настављено је од 12. до 14. октобра и све су се борбене групе, 14. октобра, нашле у ширем рејону Ниша осим б/г „Фишер" која је северно и јужно од Алексинца 12. и 12/13. октобра покушавала да газом пређе преко Ј. Мораве што су осетили делови 3. и 6. бригаде 2. пролетерске дивизије, који су се налазили на левој обали реке и увек им онемогућавале прелаз.

Дванаестог и тринаестог октобра, инжињеријске снаге 7. СС дивизије под заштитом артиљеријске ватре али увек засипане ватром 11. бригаде 24. дивизије оправиле су мост на Ј. Морави код с. Мрамор, који је порушила наша 11. бригада и ујутру, 14. октобра, почео је из Ниша ка Прокупљу пробој Немаца клином, на чијем су челу били тенкови и самоходна оруђа а за њима у поретку једни иза других, остаци борбених група „Фегтле", затим „Габелман", па „Кајзер", затим команда 7. СС дивизије са приштапским и позадинским јединицама и најзад, у заштитници, б/г „Виганд"[18]. Северно од ове групације још увек је била б/г „Фишер" која је имала задатак да целу ову групацију обезбеди од удара са севера а потом да газом пређе на леву обалу Ј. Мораве.

Пред почетак извлачења немачких снага из Ниша преко моста у с. Мрамор ка Југбогдановцу (13. октобар), наше снаге биле су у следећем оперативном и борбеном поретку:

— северно од комуникације с. Мрамор — с. Југбогдановац, тј. на левом

---

[16] Јединица која је раније бранила један гарнизон на Криму и кад је отпочела совјетска офанзива кренуо је и он у напад у саставу 3. украјинског фронта. Иначе, био је јачине једне бригаде.

[17] Да би обезбедио свој леви бок са правца Књажевца, генерал Штетнер је скинуо б/г „Виганд" са Равне Дубраве и 10. октобра је упутио на Чапљак (превој Тресибабе).

[18] Борбена група „Братенауер" била је уништена а б/г „Грунвалд" ушла у састав б/г „Фегтле".

крилу била је 11. бр., у центру је била 17. бригада и на десном крилу 13. бригада (3. батаљон) — све из 24. дивизије.

— јужно од комуникације с. Мрамор — с. Југбогдановац, тј. на десном крилу био је 3. батаљон 13. бригаде 24. дивизије — у центру, 15. бр. и на левом крилу 28. бригада — све из 47. дивизије.[19]

— јужно од Ниша била је 22. дивизија која је зором, 14. октобра, избила на северне падине Селичевице (Бубањ, Горица и Делијски вис), одакле је имала, нападом на град, да разбије отпор и уништи немачке снаге у граду и да ослободи Ниш. У састав 22. див., пошто је прешла на десну обалу Ј. Мораве код с. Чапљинац, ушла је и њена 8. бригада.

— северно од Ниша била је 45. дивизија са 23. бригадом која је већ пристигла у Сврљиг[20], са 24. бригадом у борби са немачком б/г „Фишер" јужно од Алексинца — код с. Дражевац и 20. бр. северно од Алексинца код с. Рутевац.

— на левој обали Ј. Мораве насрам снага 20. и 24. бригаде 45. дивизије налазиле су се снаге 3. и 6. бригаде 2. пролетерске дивизије.

— 46. дивизија, на крајњем југу Србије, успешно је бранила правац Врање—Лесковац не дозвољавајући непријатељским снагама продор ка Лесковцу. Немачка 11. ваздухопловно-копнена дивизија, у намери да деблокира 465. ПА дивизион у Сурдулици и вероватно, да би се пробила даље ка Лесковцу и Нишу, у силовитом налету, 6. октобра, заузела је Бујановац а 8. октобра и Врање где је заустављена. Она је, под ударима 46. дивизије НОВЈ, коначно морала да напусти Врање и да организује одбрану око Кончуљског теснаца како би снагама немачке групе армија „Е", које су се повлачиле из Грчке, могла да обезбеди извлачење правцем Скопје –Куманово—Бујановац—Гњилане—Приштина, јер је повлачење из Скопља на Косово преко Качаника било отежано како због дејства НОВЈ под командом ГШ Македоније тако и због дејства савезничке авијације.

Пред зору, 13. октобра, мост на Ј. Морави код с. Мрамор био је оправљен и б/г „Фегтле" и „Кајзер", које су до оправке моста биле створиле мостобран и продрле до с. Александровац, одмах су кренуле на јуриш. Б/г „Фегтле" подржана тенковима, самоходним оруђима и осталом артиљеријом пробијала се на запад ка Мерошини а б/г „Кајзер", подржана артиљеријом, дејством на север и југ настојала је да прошири створени мостобран. На њеном левом крилу била је б/г „Габелман". Борба се водила за сваку косу и јаругу. Око подне, 13. октобра, б/г „Фегтле" је успела да овлада Мерошином али је до Мерошине изгубила око половине тенкова. Ручни противтенковски бацачи енглеског порекла типа „Џон Бул" и од Немаца заробљени противтенковски бацачи типа „панцерфауст" („тенковска песница"), са 50 и 100 метара даљине непогрешиво су уништавали блатом оптерећене тенкове и самоходна оруђа. Било је ту и противтенковских мина које су конопцима подвлачене под гусенице а и најобичније стаклене боце напуњене бензином и петролеумом покупљеним по сеоским кућама из чијих грлића су вирили најобичнији комади платна натопљених у петролеј. Оне су, згодно бачене, претварале тенкове у пламене буктиње.

Око подне 13. октобра у Мерошину је пристигао и штаб 7. СС дивизије са делом б/г „Кајзер" да би официри својим присуством окуражили војнике б/г „Фегтле" чији је напад посустао. Овако ојачана, ова немачка групација је поново кренула на јуриш и неке групе војника, користећи међупросторе јединица, успеле су се пробити чак до с. Југбогдановац (8 км. западно од Мерошине). Међутим, командант наше 24. дивизије је уочио ове пробоје и делом снага опколио је и њих, тако да је до пада мрака 13. октобра део те немачке групације био окружен од с. Мрамор до Мерошине а други, мањи део, око с. Југбогдановац.

Борбена група „Габелман", покушала је неколико пута од с. Мрамора и с. Александровац избити јужно од комуникације на Батуш вис (тт 331) и Мерошинско брдо али су сви њени покушаји пропали, па је и даље, такорећи, на голој ледини, без икаквих заклона, само подржавана ватром артиљерије одбијала нападе наше 47. дивизије.

Ни део снага б/г „Кајзер" која је покушала да дејством на север прошири мостобран нису имале успеха па су и оне до пада мрака залегле у расквашене оранице.

---

[19] 29. бригада 47. дивизије сменила је 15. бригаду у тек ослобођеном Лесковцу.

[20] Са 23. бригадом наступале су ка Нишу и снаге совјетског 1. гардијског утврђеног рејона.

Борбена група „Виганд“, уз коју су биле заштитнице свих осталих борбених група, по избијању на северно, јужно и западно предграђе Ниша (Матејевац, Малча, Н. Бања и Габровац), развучена и уситњена, као дивизијска заштитница, ипак је држала на одстојању снаге бугарске 9. и 4. пд које су увече 13. октобра подишле Нишу на око 10—15 км. Бугарске снаге се нису журиле јер је њиховом командном саставу саопштено да ће снаге 22. дивизије НОВЈ ослободити Ниш.

У току ноћи, 13/14. октобра, штаб 22. дивизије је извршио одређена прегруписавања и сређивања својих снага и ујутру, 14. октобра, дивизија је поново покренута у напад. У првом борбеном ешелону, на десном крилу, правцем: с. Вукманово — с. Габровац — Делијски вис (тт 358) — војна болница, нападала је 10. бригада; у средини, правцем Д. Власе — Марково кале — Турски шанац — Горица — центар града, 8. бригада и на левом крилу, правцем с. Кнежица — с. Паси Пољана — Бубањ — ж. станица — 12. бригада. Иза њихових међупростора подилазио је други ешелон дивизије и Цариброд-ска бригада. Бабичка бригада и Бабички партизански одред обезбеђивали су и даље бокове дивизије а Власотинач ка бригада била је делом снага у Власотинцу а делом у дивизијској резерви у покрету ка Нишу. Сламање отпора на прилазу града трајало је до 13.00 часова а тада су се све три бригаде првог борбеног ешелона пробиле у град. Како су Немци отада пружали само местимични отпор а 8. бригада се брзо приближавала центру града, немачка б/г „Виганд“ је повукла своје заштитнице од Матејевца, Малче, Н. Бање, Брзог Брода и Врежине, пробијајући се кроз ватру 10. бригаде која је већ избила на линију војна болница — градска болница. Око 15,30 часова у центар града је пристигла 8. бригада а на ж. станицу 12. бригада, па су ове групе, уз велике губитке, морале проћи и кроз њихову ватру јер су се Немци извлачили главном улицом од војне болнице, преко центра града и железничке станице ка с. Мрамор. Око 16,00 часова отпор у граду је престао али су се борбе од Мрамора до Јутбогдановца и даље водиле.

Пошто је у Нишу престао сваки отпор немачких снага, у град су почели да пристижу са истока челни органи бугарске 4. и 9. пд а са севера јединице 23. бригаде 45. дивизије НОВЈ и јединице совјетског 1. гардијског утврђеног рејона.

За то време (14. октобар) на комуникацији Мрамор — Мерошина и даље до Јутбогдановца, вођена је и даље борба. Главнина немачке б/г „Фегтле“, ујутру рано, уз јаку артиљеријску подршку и подршку свих преосталих тенкова и самоходних оруђа, кренула је поново из Мерошине у пробој ка Јутбогдановцу. Око 10,00 часова она је пробила одбрану 28. бригаде 47 дивизије код Мерошине и убрзо освојила Дебело брдо (тт 393) где су јој се тенкови у расквашеним органицама заглавили, и напуштени од посаде постали су само гомила гвожђа. Остали део б/г „Фегтле“, тј. делови који су били на точкашима кретали су се честом отварајући ватру на све стране али су код Јутбогдановца, због порушеног мостића и због ватре 13. бригаде 24. дивизије, морали стати. Како је Јутбогдановачка река на неколико места око порушеног моста била газна, то су нека возила покушала прећи али су наиласком на мине уништена. Пошто је напустила возила, б/г „Фегтле“ је у паничном јуришу кренула и последњи пут у пробој и пробијајући се кроз снажну ватру 13. бригаде 24. дивизије, око 400 војника успело је да се пробије ка Прокупљу одакле су, не улазећи у град, кренули на север ка падинама Јастрепца.

Иза б/г „Фегтле“, покушала се пробити истим правцем и б/г „Кајзер“ али су бреше у нашем систему блокаде брзо затворене. Међутим, неколико група из б/г „Кајзер“ успело је да се пробије кроз међупросторе наших снага на север, ка падинама М. Јастрепца.

Око 12,00 часова, 14. октобра, на Мерошинско брдо, тј. у борбени поредак наше 47. дивизије, пристигао је и један батаљон бугарске тенковске бригаде који је ватром из тенкова попалио масу већ напуштених моторних возила. На иницијативу наших штабова, да се тај батаљон упути преко Прокупља за с. Циголь (превој између Малог и Великог Јастрепца), како би се спречило извлачење Немаца ка падинама Јастрепца, команда тенковске бригаде је формирала борбену трупу под називом „Прокупље“ (ојачани тенковски батаљон), али се она, преко расквашеног терена, толико споро кретала да је у Прокупље стигла тек када је пао мрак и борба престала.

Око 13,00 часова, донекле се изведрило и на поприште борбе пристигле

су ескадриле совјетске и бугарске авијације. Међутим, оне су дејствовале по већ напуштеној колони моторних возила и ретко где су захватиле живу силу јер је она била или у непосредном додиру са нашим снагама или се већ била извукла под падине М. и В. Јастрепца.

Видећи да пред њима све више слаби отпор немачких снага, јединице наше 47. дивизије (15. и 28. бригада) и 3. батаљон 13. бригаде 24. дивизије, извршили су око 16,00 часова јуриш кроз колону напуштених возила око којих је било неколико стотина преплашених Немаца, али се даље није могло кретати због ватре 11. и 17. бригаде 24. дивизије, које су биле на северној страни комуникације с. Мрамор — Мерошина.

Око 16,30 часова са правца Ниша, преко моста у с. Мрамор и даље ка с. Александровац и падинама М. Јастрепца, уз жестоку ватру целокупног наоружања, пробила се и заштитница 7. СС дивизије тј. б/г „Виганд" а са њом се на падинама М. Јастрепца пробила и команда 7. СС дивизије још неки делови 809. Фелдкоманде „Ниш".

Немачка б/г „Фишер", прешла је на леву обалу Ј. Мораве око 15,00 часова јужно од с. Дражевац и спојила се са осталим деловима 7. СС дивизије.

Око 17,00 часова престала је ватра и код јединица 24. дивизије, што је значило да је битка са главнином 7. СС дивизије била завршена.

Увече, 14. октобра, у Операцијски дневник ГШ Србије је уписано:

„Двадесет друга див., извршила јак притисак са планине Селичевице према Нишу, избила је на линију Бубањ — Габровац до 12,00 часова. После подне, јаким притиском на варош, а у садејству са 6. бугарском дивизијом, која је наступала од Н. Бање и деловима наше 45. див., који су извршили притисак са северне стране, ослободила је град Ниш у 15,00 часова. Непријатељ се, углавном, извукао и побегао у правцу Прокупља. У Нишу је убијено око 300 немачких војника.

Јединице 24. и 47. див., потпомогнуте авијацијом Црвене армије, напале су непријатеља који се пробио из Ниша до с. Југбогдановац. Непријатељ је нападнут са југа и северозапада. После двочасовне борбе, непријатељ је напустио сва моторна возила и разбежао се према Нишу и северозападу. Непријатељска предходница је успела да се пробије у Прокупље. У овој борби непријатељу су нанети следећи губици: мртвих 400 и заробљени 700, међу којима 7 моторизованих топова, 700 пушака, 80 пушкомитраљеза, 50 стројница, 5 бацача, 300.000 пушчаних метака, око 10 радиостаница, 10 радиоапарата, око 200 коња . . . Наши губици: 19 мртвих и 40 рањених.

Непријатељска јединица која је уништена на овом сектору је дивизија „Принц Еуген".[20a] Предњи делови ове дивизије, који су успели да се пробију за Прокупље, отишли су делом за Куршумлију. Један део разбијеног непријатеља, ухватио се обронака планине Јастрепца, на свом путу ка западу. Наше јединице и даље гоне непријатеља и чисте земљиште од заосталих непријатељских мањих група."[21]

У операцијском дневнику 2. бугарске армије је било забележено:

„У Нишкој операцији 2. бугарска армија је имала 1545 погинулих и рањених, док су губици немачкофашистичких снага износили: погинулих и рањених 5.200, заробљено је 3.850 војника и официра, 97 оруђа, 720 митраљеза, 1100 аутомобила и др."[22]

У борбеном извештају команданта 7. СС див. рајсхфиреру Химлеру и командантима група армија „Е" и „Ф" од 3. 11. 1944. године стоји:

„Губици од 25. 9. до 25. 10. (без противтенковског дивизиона и 7. допунског батаљона:

Погинуло: 11 старешина и 350 војника

Рањено: 26 старешина и 1.212 војника

Нестало: 41 старешина и 1.984 војника.

Изгубљено: 900 моторних возила, топови 3. и 4. дивизона 7. артиљеријског пука, 7. противтенковска-батерија 1.007. самоходног дивизона.[23] 14. чета 13. СС пука и 14. чета 14. СС пука[24] су уништене у Београду.

[20a] Била је то само главнина 7. СС дивизије.

[21] Зборник НОР-1-13-182 (стр. 459—460).

[22] Отечествена война на Блгарија, Т. II стр. 107. и 108 и Участието на Блгарија в разгрома на хитлеристката Германија, стр. 65.

[23] 1007. дивизион самохотки је вероватно синоним за 105. дивизион јуришних топова, који је стално био у саставу 7. СС дивизије као ванформацијска јединица или је то био неки други дивизион којим је ова дивизија била ојачана, а о коме у документацији Војноисторијског института више нема ни речи.

[24] 14. чета ових пукова била је чета (батерија) за подршку и у свом саставу су имале вод пт пушака (3 оруђа).

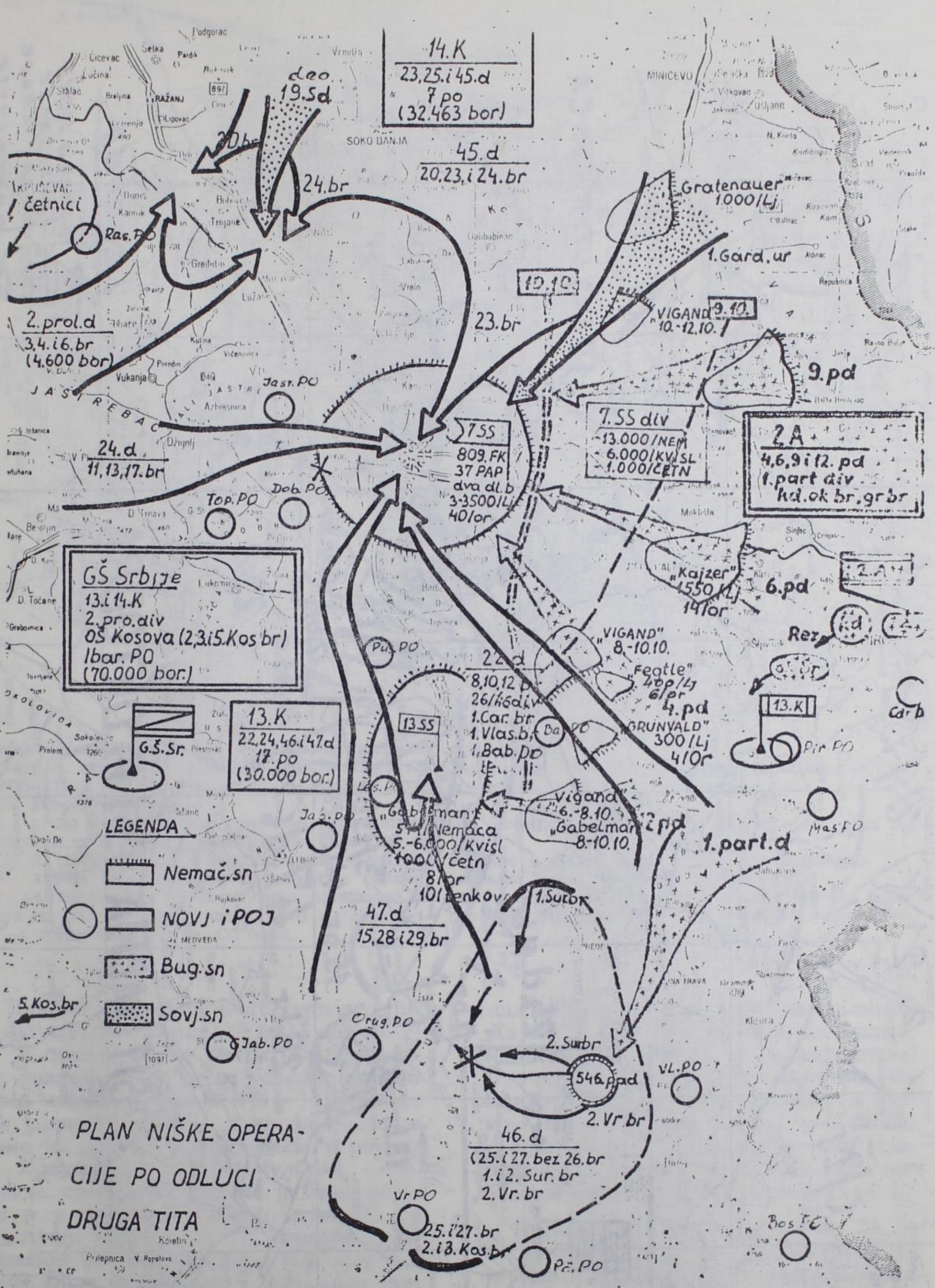
14.K
23,25.i45.d
7 po
(32.463 bor)
deo.
19.Sd
20.br
24.br
45.d
20,23,i24.br
SOKO BANJA
RAŽANJ
četnici
Ras.PO
2.prol.d
3.4.i6.br
(4.600 bor)
Vukanja
Jast.PO
JASTREBAC
24.d
11,13,17.br
Top.PO
Dob.PO
Gratenauer
1.000/Lj
1.Gard.ur
10.10.
VIGAND
9.10.
10.-12.10.
9.pd
23.br
7.SS div
-13.000/NEM
-6.000/KV.SL
-1.000/CETN
2A
4,6,9 i 12. pd
1.part div
kd.ok br.gr br
7SS
809.FK
37 PAP
dva dl.b
3-3500/Lj
40/or
GŠ Srbije
13.i 14.K
2.pro.div
OS Kosova (2,3,i5.Kos br)
1bar. PO
(70.000 bor.)
"Kajzer"
1550/Lj
14/or
6.pd
Rez
"VIGAND"
8.-10.10.
"Featle"
40p/Lj
6/pr
4.pd
"GRUNVALD"
300/Lj
41Or
13.K
Pir.PO
Car b
22.d
8,10,12 Dbr
26/46div
1.Car. br
1.Vlas.b
1.Bab.PO
13.SS
Vigand
6.-8.10.
"Gabelman"
8-10.10.
"Gabelman"
5-6.000/Nemaca
5.-6.000/Kvisl
1000/četn
8/or
10/tenkova
1.part.d
Mas.PO
13.K
22,24,46.i47.d
17.po
(30.000 bor.)
G.Š.Sr.
LEGENDA
Nemač.sn
NOVJ i POJ
Bug.sn
Sovj.sn
5.Kos.br
Jab.PO
Jaš.PO
Orug.PO
47.d
15,28 i29.br
1.Surbr
2.Surbr
546.pad
VL.PO
2.Vr.br
46.d
(25.i27.bez 26.br
1.i2.Sur.br
2.Vr.br
VrPO
25.i27.br
2.i3.Kos.br
Pč.PO
Bos.PC
PLAN NIŠKE OPERA-
CIJE PO ODLUCI
DRUGA TITA

SITUACIJA 13. i 14. OKTOBRA
Legenda
snage NOVJ
sovj. snage
bugar. snage
nemač. snage
1. GARD. UDVR. ARMIJA
9 pd
6 pd
4 pd
24. d
11. br
17. br
13. br
15. br
3/13. br
8. br
10. br
12. br
Car. br
28. br
47. d (-29.)
26/45. d
22. d
23/45.
24/45.
SVRLJIG
NIŠ
PROKUPLJE
FIŠER
KAJZER
VIGAND
GABELMAN
Grdelica
Radevce
Jakovlje
Zubovac
Rosica
Ljupten
Dashica
Porodin
Kupinjak
Supovac
Secanica
Azbresnica
Krajkovac
Kostenica
Džigolj
Petrovac
Lepaja
Dešilovo
Balinovac
Tmava
Stražava
Durevac
Merčina
Gradište
Međurovo
Belotinac
Pasjača
Toponica
Grudaš
Crnatovo
Draškovac
Kutleš
Drenovac
Lipovica
Pukovac
Brestovac
Zapljanska
Grdanica
Babičko
Govedarac
Krstavče
Mrmoš Kutina
Taskovici
Koprivnica
Jagličje
Gadžin Han
Grkinja
Čamovac
Duga Poljana
Milkovac
Sopotnica
Dušnik
Sičevo
Pasjača
Orešovac
Prekonoga
Ribarev
Belotinac
Cmoljevica
Izvor
Drainac
Ništevac
Šljivovik
Plužina
Visoka str. 618
Ropaj
Popsica
Gojmanovac
Vrelo
Kravlje
Veliki Polje
Paligrace
Draževac
Banković
D. Trnava
G. Trnava
Grejac
Miljkovac
Cerje
Leskovik
Paljina
Berčinac
G. Toponica
D. Toponica
Rujnik
Hum
Kamenica
Matejevac
Komten
Camurlija
Trupale
Lalince
Mezgraja
Vrište
Duvalace
Orljane
Šarlinac
Volujčince
Žitorađa
Rečica
Lukomir
Vlahovo
Berije
Glašince
Smrdić
Dakus
Podina
St. Božurna
Pejkovac
Samarinovac
Mekiš
Orlovac
Čečina
Rusna
Kočane
Barbeš
Dukat
Vrežina
Brzi Brod
Suvi Do
Jelaš
Banjska
Radikina B.
Lazarevo Selo
Studena
Crvena Breg
Lesković
Ostrovica
Manastir
Vrtište
Vrelo
Seto
Jasen
Cokot
Aleksandrovac
Bresje
Belušnica
Čaplinac
Vilandrica
Klisura
Golemi br.
Kurvin grad
Vrtište
Vrelo
Zst Gramac
Ravna
Kalafat
Cmi vrh
Papova gl.
Zmijina gl.
Šiluba
Ključ
Ravnište
Vrelo
Vis
Ravnik
Cerje
Kovilj
Kamenica
Cukurovac
Cesta
Vrcenovica
Koprivnica
Kamenica
Cukurovac
Suric
Stublina
Moravac
Katun
Krupac
Lužane
Bujmir
Grdelica
Gradište
Ravnište
Vrelo
Vis
Ravnik
Cerje
Kovilj
Kamenica
Cukurovac
Cesta
Vrcenovica
Koprivnica
Kamenica
Cukurovac
Suric
Stublina
Moravac
Katun
Krupac
Lužane
Bujmir

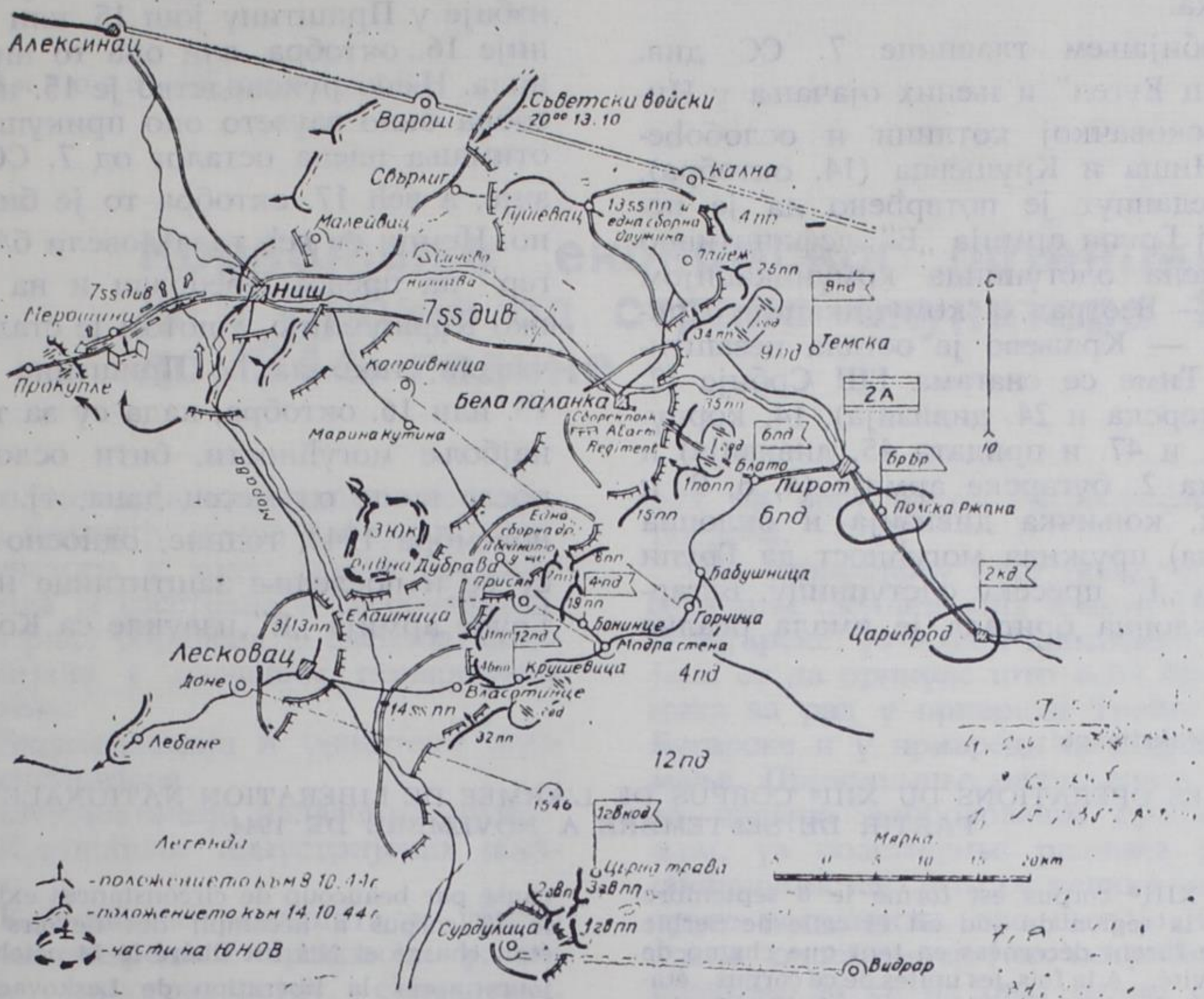

Схема 1. Нишка операција

Приказ Нишке операције од стране бугарских историчара:

Страна 61. књиге под називом „Участието на България в разгрома на хитлеристка Германија — Септември 1944. до мај 1945. год." — издање Државног војног завода — 1975. године.

Овде је вредно запазити:

1. Да је 13. К НОВЈ приказан североисточно од Лесковца као јединица нешто мало већа од бугарског пука а он је имао преко 32.000 бораца.
2. Немачки 14. СС пук приказан је код Власотинца а он је стварно био код Параћина.
3. Код Беле Паланке приказан је сабирни алармни пук а такав пук није постојао.
4. Уместо три немачка пука приказана на скици, Немци су стварно имали три ојачана батаљона из састава 13. СС пука, и то на Кални — први, на Белој Паланци — други и на Власотинцу — трећи батаљон 13. СС пука.

Бројно стање на лицу (укључујући и ојачани 14. СС пук) је 8.231 војник".[25]

У ствари, увече 14. октобра, немачке јединице које су се успеле пробити кроз међупросторе 11, 17. и 13. бригаде 24. дивизије НОВЈ, прикупиле су се само са личним наоружањем у рејону с. Крајковац — с. Микуловац — с. Девча, средиле се колико је било могуће и у највећој тишини отпочеле су одступни марш јужним падинама Јастрепца ка Куршумлији. На челу колоне били су остаци 1. батаљона или б/г „Мајор Фишер", у средини команде 7. СС дивизије и 13. СС пука са остацима придодатих јединица, а на зачељу остаци 3. батаљона или б/г „Ванганд". Остаци другог батаљона или б/г „Кајзер", као лево бочно осигурање, маршевао је паралелно са главнином. 17. октобра ове снаге, изморене од марша, по врло тешком терену и потпуно исцрпљене од глади, прихватила је немачка б/г „Лангер" у висини Преполца, али оне још неколико дана нису биле спремне за борбена дејства.

Истога дана увече, јединице 24. и 47. дивизије су организовале групе за гоњење и групе за хватање изгубљених и прикривених немачких снага тако да

---

[25] Архив ВИИ — НАВ — НТ — 314 — 850/7—8.

се донекле повећао већ приказани број погинулих и заробљених немачких војника.

Разбијањем главнине 7. СС див. „Принц Еуген" и њених ојачања у Нишкошесковачкој котлини и ослобођењем Ниша и Крушевца (14. октобра), још једанпут је потврђено да је немачкој Групи армија „Е", дефинитивно пресечена одступница комуникацијом Ниш — Београд, а комуникација Приштина — Краљево је остала незаштићена. Тиме се снагама ГШ Србије (2. пролетерска и 24. дивизија), 14. корпусу (22. и 47. и придата 45. дивизија) и снагама 2. бугарске армије (4, 6, 9. и 12. пд, коњичка дивизија и оклопна бригада) пружила могућност да Групи армија „Е" пресеку одступницу. Бугарска оклопна бригада је имала реалне могућности да правцем Прокупље — Куршумлија — Подујево — Приштина, избије у Приштину још 15. или најкасније 16. октобра, али она то није учинила. Њено руководство је 15. и 16. октобра било заузето око прикупљања и отимања плена осталог од 7. СС дивизије, а већ 17. октобра то је било касно. Немци су већ тада довели б/г „Лангер" на превој Преполац и на висове око Куршумлије, а потом је стално ојачавали, тако да ће Приштина уместо 15. или 16. октобра, када су за то биле најбоље могућности, бити ослобођена после више од месец дана, тј. тек 19. новембра 1944. године, односно пошто су се и последње заштитнице немачке Групе армија „Е" извукле са Косова.

Jovan Maksimović

LES OPÉRATIONS DU XIIIe CORPUS DE L'ARMÉE DE LIBÉRATION NATIONALE A PARTIR DE SEPTEMBRE A NOVEMBRE DE 1944

Le XIIIe corpus est formé le 6 septembre 1944 et la région du sud est et celle de Serbie centrale furent décernéas en tant que champ de son activité. A la fois, les unités de ce corpus étaient chargées d'érécuter l'operation de Niš—Leskovac dont le but était la libération du sud est de la Serbie et avant tont, de toutes les grandes villes comme Niš et Leskovac. Avec un certain retard, causé par beaucoup de circonstances extérieures, le 13 corpus a accompli des devoirs dont il était chargé et Niš fut libéré le 14 octobre, trois jours après la libération de Leskovac. De la sorte cette partie de la Serbie était complètement dépourvue de l'occupant qui battait en retraite vers le nord.

940.53/.54 (497.11)

Др Никола Живковић

Коришћење економског потенцијала југа Србије од стране окупатора 1941. до 1944. године

Експлоатација привредних потенцијала на подручју јужне Србије од стране окупатора у току другог светског рата била је свестрана и свеобухватна. У овом раду обрађена је експлоатација потенцијала у следећим привредним областима:

— Експлоатација и уништење људског потенцијала;

— Експлоатација налазишта руда;

— Коришћење индустријских постројења;

— Коришћење земљишта и убирање пољопривредних производа у: воћарству, виноградарству, сточарству, шумарству и производњи дувана.

Подручје јужне Србије није прецизно одређено. Оно, према некима, заузима простор десно од тока Западне Мораве, на запад до територије САП Косово, на југ до СР Македоније и на југоисток до југословенско-бугарске границе, а на исток до долине реке Нишаве. Постоје и друга мишљења као што су она по којима се северне границе ове територије померају јужније од тока Западне Мораве и сл. У овом раду биће речи о територији коју обухватају Нишки и Јужноморавски регион.

Активност представника окупационих власти на искоришћавању људског и привредног потенцијала овог подручја била је организована и интензивна. Она је нарочито запажена у ангажовању на експлоатацији људског потенцијала. Према расположивим подацима, са овог подручја у току рата у заробљеништво је одведено 12.000 људи, чија је просечна старост била 29 година. Као што се види, то су били људи у најбољим годинама за привређивање, а ако се томе дода и податак да су то били махом пољопривредни произвођачи, може се рећи да су у привређивању прекинути у најбољем добу за рад на овој врсти тешких физичких послова.

По запоседању овог подручја представници окупационих власти Немачке и Бугарске, уз помоћ квислинга, настојали су да прикупе што већи број радника за рад у привреди Трећег Рајха, Бугарске и у привреди окупираних земаља. Прикупљање радне снаге најпре је вршено добровољним пријављивањем, уз подстицање радника разним обећањима као што су велике зараде и друге погодности, као што је набавка хране, опреме и других потреба. Но, с обзиром да се на овај начин одазвао мали број радника, представници окупационих власти су прибегли другим мерама. Најпре је уведена радна обавеза, а затим казнено-поправни рад у случајевима мањих прекршаја или других „недозвољених" поступака према представницима окупационих власти. Довољно је било да неко не дође на збор који су заказали представници окупационих власти, да се не да одређена количина производа (сира, масти, меса и других прехрамбених артикала) или да се за неког само посумња да симпатише народноослободилачки покрет па да буде послат на принудни рад у поменуте земље. Они за које је утврђено да су активно помагали народноослободилачки покрет или су, пак заробљени као припадници оружаних снага НОП на лицу места лишавани су живота или су слати у сабирне логоре и у концентрационе логоре где су радили у врло лошим условима, на тешким пословима, и тамо углавном били уништени. Према нама доступним подацима, са овог подручја било је одведено више од 9.000 људи на рад у привреди Немачке, Бугарске и других европских држава. Поред тога, окупационе власти су ангажовале велики број радника са овог подручја за рад у ин-

дустријским, рударским и другим објектима у земљи који су били проглашени значајним за ратну привреду окупатора. Тако је за рад у текстилној индустрији Ниша и Лесковца, у индустрији железничких мостова у Нишу, у рударским предузећима на подручју ова два региона (Мачкатица, Леце, Јерма, Јелашница) и ван региона, посебно у Борском руднику, месечно било ангажовано у просеку по 4.800 људи.[1]

Представници немачке и бугарске власти нису се ограничили само на борбу као средство разрачунавања са оружаном силом земље и на агресију као обично потчињавање постојеће власти на дотичној територији, него су после заузимања територије и успостављања своје и квислиншке власти завели до тада незапамћени терор над домаћим становништвом. Притиснути терором и бруталним поступцима окупаторских власти житељи овог подручја, задојени патриотизмом, а поучени примерима борбености својих предака, одлучно су се супротставили мерама окупаторских власти и својим оскудним наоружањем одупрли окупаторској војној сили која је била далеко боље опремљена и наоружана. Развила се врло жилава борба која је временом прерасла у ослободилачки рат. Кроз четворогодишњу борбу народ је хранио и опремао НО војску која се од мањих оружаних одреда развила у јаку оружану силу која је могла да се бори и са врло јаким окупаторским снагама.

У борбама против јединица НОВ, многим репресивним акцијама (као што је случај Бојника и др.), у затворима и логорима окупатор је, према до сада утврђеним подацима, лишио живота око 5.600 људи, жена и деце са овог подручја, а рањено је њих око 74.000, од којих је 32.000 остало са трајним последицама и са умањеним способностима за привређивање.[2]

На овом подручју окупационе власти највише су биле заинтересоване за експлоатацију молибдена у Мачкатици. О овом налазишту и квалитету руде немачки привредни стручњаци су знали и много раније, али се за њега нису посебно интересовали. Тек кад се Немачка почела да припрема за други светски рат, када је 1939. године, ушла у прву фазу рата и када су њихови стручњаци схватили да је молибден неопходан за добијање квалитетног челика потребног за израду топовских цеви и других оруђа неопходних за вођење рата, почели су озбиљније да се интересују за експлоатацију овог налазишта и да врше притисак на југословенске привредне стручњаке и југословенску владу да им се дозволи његова експлоатација. Југословенска влада није била вољна да уступи ово налазиште за коришћење. Немачки стручњаци за привреду Балкана предложили су формирање рударског удружења у које би југословенска страна уложила налазиште и радну снагу, а немачка средства и стручњаке, с тим да се прерада врши у Немачкој. Југословенска влада није прихватила овај предлог. Доношење одлуке око експлоатације овог налазишта се отегло, а Немцима се журило, па су прибегли њима већ добро познатим методама у односима са Југословенима. Одустали су од свог ранијег захтева и послужили се већ добро испробаним средствима, митом и корупцијом. После подмићивања неколико кључних личности у југословенским привредним круговима, Нојхаузен (који је у то време био у Београду у својству генералног конзула Трећег Рајха) успео је да под посебним условима добије дозволу за експлоатацију овог налазишта. Преко новоформираног предузећа „Југо-Монтан" Немачка је уложила капитал од 30 милиона марака и после детаљних испитивања почела је изградња главних објеката. Изграђена су основна постројења за експлоатацију, зграде за смештај радне снаге, пут, а у Белом Пољу код Сурдулице сепарација руде. Ангажована је домаћа радна снага, а стручњаци су доведени из Немачке и Чехословачке. Експлоатација рудишта почела је уочи самог напада на Југославију и настављена после запоседања ових територија од стране немачких, односно бугарских оружаних снага. Радовима на ископу руде и самим рудиштем руководио је Ханс Штајгер, прерадом руде и флотацијом инжењер Кол, а све скупа било је под директним руководством Франца Нојхаузена. Као најближи сарадници, поред Штајгера и Кола, били су му инжењери Хас и Раш и један професор више техничке школе из Бреслау-а.

Према подацима које налазимо у немачким документима интензивна експлоатација почела је одмах после окупације. У току 1941. године до октобра 1941. дневно је ископавано по 3.000 тона руде. Од краја октобра 1942, када су побољшани услови експлоатације

допремањем и укључењем у производњу модернијих машина, као и ангажовањем већег броја радне снаге, па до краја 1943. године производња је удвостручена. Дневно је ископавано и по 600 тона руде. Производња је и даље расла, тако да је првих дана 1944. године ископавано и по 1.500 тона на дан. Ископана руда је транспортована у Бело Поље на прераду у новоподигнутој флоатацији. Из доступних немачких извора види се да је у периоду од 1. јула 1941. до 1. јула 1942. године прерадом ископане руде добијено 750 кгр молибдена, а у времену од 1. јула 1942. до краја 1943. године 74.355 кгр. У овом дужем временском раздобљу, који је извештајем обухваћен, добијено је знатно више молибдена него раније. То вероватно због тога што је ископ руде био далеко већи него у претходном али и због тога што је у овом периоду флотирана руда која је била ископана у току 1941. и првој половини 1942. год. У току 1944. год. с обзиром на насталу ситуацију, услед дејства снага НОП, ископано је мање руде. Према расположивим подацима од почетка 1942. год. па до повлачења окупаторских снага са овог подручја од ископане руде добијено је 11036 кгр молибдена.

О експлоатацији овог рудишта постоје и бугарски подаци који се донекле разликују од немачких. По њима је, истраживања и експлоатацију вршило само предузеће А. Д. „Југо—Монтан", које је све истраживачке радове обавило још пре рата, и да је експлоатација почела непосредно после капитулације Југославије. Мада је овај део територије, после поделе Југославије припао Бугарској, сву власт над рудиштем и његовим постројењима имале су немачке окупационе власти у Србији, односно Франц Нојхаузен са својим стручним штабом. Према бугарским изворима, у почетку је експлоатисано 500 тона руде месечно. Међутим, касније када су неки радови боље организовани, ископавано је и утоваривано и по 300 тоне руде дневно. Из бугарских докумената се не види колико је молибдена добијено из ископане руде. Бугарски извори нису потпуни па их зато треба узимати са одређеном резервом.[3]

На овом подручју током рата немачке окупационе власти експлоатисале су и налазишта оловне и цинкове руде „Леце" које се налази западно од Лесковца и 20 километара југоисточно од Куршумлије. Рудник је отворен 1931. године и у њему је био уложен домаћи капитал. Октобра 1933. део акција купили су Немци, а 1937. године рудник је откупило енглеско предузеће чији је капитал био пласиран преко „Устипраче". Акције овог предузећа 1940. год. откупило је француско акционарско друштво које је држало акције Борског рудника. Већ 22. априла 1941. године рудник су заузели Немци. Одмах су поставили своју управу на чијем челу је био комесар мајор Ханс, инвалид из првог светског рата. Комесарска управа је одмах приступила обнављању рудника и припреми за организацију производње. Средином маја 1941. год. управа рудника огласом је позвала све раднике који су раније били запошљени у руднику да се јаве на посао. У прогласу је било и претње с позивом на мере о обавезном раду за све радно способне у Србији, па се пријавио мањи број људи. Из расположивих извештаја видимо да је 23. јуна 1941. год. у руднику било запошљено 175 људи (159 радника и 16 службеника). Но, тај број се стално повећавао, па је почетком новембра било око 500 упошљеника. Под притиском окупаторских власти у руднику су извршене све припреме и почело се са експлоатацијом. Према расположивим подацима у условима који су доводили до честих прекида, 1941. године ископано је 3.180 тона руде. Новембра 1941. године експлоатација је прекинута. Рад рудника обновљен је априла 1942. године. Нису сачувана комплетна документа о раду овога рудника, али и из фрагментарних података којима располажемо, види се да је након обнављања рада у њему радило 150 радника. Међутим, тај број се стално повећавао тако да је у октобру било 215, а јануару 1943. године 233 и у фебруару 245 радника и службеника. С обзиром да је рудник новембра 1941. године био доста порушен, радна снага ангажована након обнове рада радила је углавном на рашчишћавању рушевина и припремању рудишта за експлоатацију и транспорт раније ископане руде.

Немачке окупационе власти нису могле ефикасно и у континуитету да користе ово налазиште, али су зато нанели огромне штете разарањем постројења и пљачком опреме. Онемогућили су нормалан рад и економски развитак овог рудишта. Према проценама специјалне стручне групе, окупатори су својим присуством онемогућили оствари-

вање планиране добити која је процењена на 43.065.000 динара.[4]

Окупационе власти су се посебно интересовале и за налазишта угља. Одмах после запоседања ове територије они су предузели све мере да прикупе радну снагу и да почну са експлоатацијом угљенокопа. Први покушаји експлоатације успели су само делимично. За налазишта угља Јелашница код Нишке Бање ангажовали су радну снагу из оближњих села и почели са ископом, али за врло кратко време, јер су многи радници убрзо напустили рад и отишли у партизане или на своја имања. Слична ситуација је била и са налазиштима угља у Јерми и Вучијем Делу недалеко од бугарске границе где су бугарске окупационе власти прикупиле радну снагу и почеле са експлоатацијом рудника. Током 1941. и у зиму 1942. године овде је вршена експлоатација угља, али је он коришћен само за локалне потребе, јер није могао бити транспортован. Према расположивим подацима, од пролећа 1942. па до ослобођења ова налазишта нису експлоатисана.[5]

Упоредо са овим и другим акцијама, окупаторске власти су предузеле све мере како би се најважнија индустријска постројења ставила у покрет. У том циљу донешено је низ прописа којима су регулисана најважнија питања око организације ове производње и санкционисања права окупатора на производњу, као и забрану да нико не сме да отуђи машине и њихове делове. Овим прописима окупатор је себи обезбедио право власништва и слободног располагања индустријским постројењима. Могли су да их демонтирају и пресељавају у друга места и да са њима располажу онако како њима одговара. Поред тога, окупаторске власти су донеле одлуку да су све машине на овом подручју, односно фабричка постројења и њихова производња проглашени као ратна потреба, па је према постојећим окупаторским законима то све аутоматски припадало њиховој оружаној сили и само је она са њима могла да располаже.

Подаци о начину рада и степену производње за део индустрије коју је био узео окупатор и која је радила за његове потребе, врло су оскудни. Зато се у овом раду помињу само они за које подаци постоје, али треба имати у виду да је на овом подручју радио далеко већи број индустријских постројења, него што се овде помиње. Располажемо подацима о раду текстилне фабрике „Милан Ристић и синови" у Нишу у којој је током целог рата радило у просеку око 160—180 радника. Производи ове фабрике су углавном ишли за потребе окупатора. Постоје подаци и за рад текстилне индустрије (платно и штофови) у Лесковцу и Вучју. Овде је радило у просеку око 120 — 150 радника. Поред тога у Пироту је радила ткачница ћилима где је запошљавано око 30 радница. На том подручју било је и других радионица које су се бавиле прерадом вуне и конопље и израдом одевних предмета од платна, али су то биле мање радионице без машинских постројења. На ова два региона пре другог светског рата, сем текстилне индустрије, индустрија није била развијена. У Пироту су биле фабрике за прераду гуме „Тигар" и „Лав". У току рата ове фабрике су повремено радиле, нешто више „Тигар", а све њихове производе углавном су користиле бугарске окупационе власти. У Нишу је током рата радила тзв. мостарска радионица где је упошљавано у просеку око 250 радника. Овде су углавном израђиване гвоздене конструкције за мостове на железници. С обзиром да су у току рата саобраћајне везе често рушене (мостови, пропусти, подзиди и др.) производи ове фабрике су били веома значајни за окупатора, па јој је зато и поклањана велика пажња. Настојало се да се производња редовно одвија. Снабдевана је сировинама, а радном снагом која је прикупљана на описани начин. Производња грађевинског материјала на овом подручју до рата је била у приличној мери развијена, а радила је и у току рата. У каменолому у Сићевачкој клисури произвођени су креч и ситан камен за израду подлоге на путевима.[6]

Основне карактеристике пољопривреде овог подручја између два рата су: уситњеност земљишног поседа, недовољна техничка опремљеност, недовољна индустријализација и хемизација, слаба специјализација појединих грана за одређену производњу, мало кадрова и, разуме се, уз све то и веома ниска продуктивност а отуда и пренасељеност села. На развитак пољопривреде утицале су и привредне кризе које су се смењивале једна за другом. Тек после опште привредне кризе од 1933. год. па надаље, пољопривреда Југославије, па и ових крајева почела је да се опоравља, што пада баш у године пред други светски рат, када су и силе осовине, нарочито Немачка и Италија, почеле

са припремама за рат, па су увозом хтеле да створе што веће залихе аграрних производа. Овај период опорављања у коме није дошло до неких битних промена у структури пољопривреде прекинуло је избијање другог светског рата који је пољопривреди задао нове и још теже ударце.

Припреме за априлски рат, одлазак радне снаге у војску, мобилизација запрежне стоке, као и сам априлски рат и последице капитулације војске и окупација земље утицали су на пољопривредну производњу. Све је то изазвало велике штете у пољопривреди јер се збило у време пролећне сетве. Велики комплекси земље остали су необрађени и незасејани. Известан део стоке је уништен или изгубљен и то баш оне која је служила за обраду земље. На организацију пољопривредне производње утицала је и подела југословенске територије између Немачке и њених савезника, свеопште кретање становништва, депортације, избеглиштво, покретање устанка и друго. У новонасталој ситуацији, пољопривредно становништво је осећало велику несигурност, па је и то утицало да се смањи обим сетве. Смањен је број стоке за подмлађивање стада, затим спречено унапређење воћарства, сточарства и других грана пољопривреде.

Поделом земље створена су нова управно окупациона подручја, у којима су новодошли господари организовали пољопривреду онако како је њима одговарало. У овим окупираним подручјима планове пољопривредне производње правиле су окупаторске власти и они су били усмерени према потребама окупатора а с обзиром да су на подручју о коме је овде реч била два окупатора — Немачка и Бугарска, утолико је било и теже за било какву организовану и успешну производњу у пољопривреди и сточарству.

У новонасталој ситуацији представници окупаторске власти како Немачке тако и Бугарске приступили су ревизији аграрне реформе коју је Југословенска влада спровела у периоду између два рата. Одузета је земља од оних који су је том приликом добили и мањи део додељен онима који су подржали акције окупационе власти, нарочито на делу који су окупирале бугарске снаге а већи део је задржан да би њиме располагале окупационе власти.

Друга значајна акција коју су предузеле окупационе власти била је израда картотеке за сва домаћинства на овом подручју. Картотека је тако сачињена да се из ње могло на први поглед видети целокупно стање једног домаћинства, што је веома добро користило представницима окупационе власти приликом спровођења принудног откупа жита и других аграрних производа. На основу сачињене картотеке и других показатеља о имовном стању појединих сељачких домаћинстава сачињена су задужења појединих домаћинстава на овом подручју из којих се могло видети колико је које домаћинство задужено да у току једне године да жита, кукуруза, овса, меса, масти, сира, млека, јаја, вуне, вина, ракије, воћа и поврћа и свега другог што је сељачко домаћинство у то време могло да произведе.

Евиденција о томе колико је које домаћинство према поменутом задужењу дало и како је своју обавезу испуњавало, није сачувана, сем неких фрагмената за подручја појединих општина. Али, сигурно је да су сви пољопривредни произвођачи своје обавезе испуњавали, јер постоје подаци да су сви они који то нису хтели да учине одвођени у разне логоре на принудни рад у земљи или ван земље, а многи су то и главом платили.

Принудно прикупљање пољопривредних производа ишло је сукцесивно по недељама и месецима, што се види из ових делимично сачуваних података. Из сачуваних извештаја начелника нишког округа које је слао министарству унутрашњих послова, види се да је на територији овог округа до 25. новембра 1941. године принудним путем прикупљено 1.800 вагона пшенице и 1.300 вагона кукуруза. Из ових докумената се не види у ком обиму је извршена задата обавеза, али се констатује да је начелство округа задовољно принудним откупом жита и кукуруза. Сачувани подаци говоре да је у округу лесковачком и врањском у току 1941. године принудним путем прикупљено 1964 вагона пшенице, 790 вагона кукуруза, 960 вагона овса, јечма и ражи. У току 1942. године настављено је са принудним прикупљањем ових производа, па је са подручја нишког и лесковачког округа прикупљено 1.240 вагона жита, ражи, проса и др. У пиротском округу за потребе бугарске окупаторске власти прикупљено је 740 вагона жита, 380 вагона кукуруза, 560 вагона овса, ражи и јечма, а у Врању и врањском округу

прикупљено је 980 вагона жита и кукуруза и 120 вагона јечма, овса и др.

С обзиром на искуство у откупу жита у претходним годинама (1941. и 1942.) опуномоћени функционер у Србији, генерал артиљерије Бадер, сазвао је 13. јуна 1943. године састанак на коме је донета одлука да откуп у току те године треба да се врши уз већу безбедност. Да се жито обезбеди чим почне да зри и да се чува до вршидбе или до бербе кукуруза. Да се откупи све жито а сеоском становништву за исхрану да се остави кукуруз. Са овога подручја које је било под окупацијом немачких власти сачувани су само фрагментарни подаци о принудном откупу житарица за ову годину. Ако се сумирају сви расположиви (фрагментарни) подаци, са ова два региона откупљено је 796 вагона жита, 987 вагона кукуруза и 860 вагона осталих житарица. Подаци о откупу житарица у 1944. години нису сачувани. С обзиром на ситуацију која је на овом подручју у то време настала и на скоро ослобођење, принудног откупа већих размера вероватно није ни било. Сачувани су, међутим, подаци о пљачки жита из сељачких амбара у марту и мају 1944. године, али се ту радило о житу произведеном у претходној години.

Са територије коју су биле окупирале бугарске окупационе власти у току 1943. године, принудним путем је откупљено и у Бугарску транспортовано 264 вагона жита и 176 вагона кукуруза. Присилним путем, као за казну због помагања НОП, од мештана је одузето 96 вагона овса, јечма и ражи, али то није транспортовано у Бугарску, него је употребљено за исхрану коња бугарске окупационе војске.[7]

Окупаторске власти су за потребе становништва својих земаља и за издржавање својих трупа и окупационог апарата у земљи организовали и насилни откуп стоке. У оквиру окупационог апарата Србије била је формирана посебна централа, чији је задатак био да организује откуп стоке, меса и масноћа. Према члану 2. уредбе о оснивању ове централе, њен задатак је био да обезбеди довољне количине меса и масноћа за снабдевање војске и окупационог апарата. Прибављање ових артикала централа је организовала преко својих експозитура чија су седишта била углавном у окружним местима. Експозитуре су даље имале своје филијале у среским и општинским местима. Стока је откупљивана уз присуство окупаторских и квислиншких власти. Планови откупа су сачињавани недељно и настојало се да се они и изврше. Сачувани су само фрагментарни подаци о откупу по експозитурама. Експозитура са седиштем у Нишу од 11. до 17. јула 1941. године откупила је 30 комада говеда (11.840 кгр) и 2.030 оваца (47.364 кгр). На основу података којима располажемо не може се пратити принудни откуп стоке у току 1942. године, али се из плана откупа који су сачинили представници окупаторске и квислиншке власти види да су експозитуре требале месечно да обезбеђују: Ниш 185.000 кгр говеђег меса, 196.000 овчјег, козјег, свињског и живинског; Лесковац 164.000 кгр говеђег, 205.000 овчјег, козјег и живинског меса. Таква иста задужења била су одређена и за 1943. годину са кратком опаском уз план да све експозитуре, као и експозитуре у Крушевцу, Зајечару и Краљеву, не могу извршити план јер је на том подручју бугарска војска пљачкала без икаквог реда, па је због ранијих принудних откупа и бугарске пљачке сточни фонд толико смањен да се планови не могу испунити. Поред овога представници окупаторских власти, нарочито бугарских, врло су често због помагања НО покрета кажњавали поједина домаћинства, а у неким случајевима и читава села, да дају извесну количину меса или масти, млека и других производа. Сви млечни производи са овог подручја (сир, качкаваљ и бутер) који су због доброг квалитета извожени и ван граница земље, у току рата су углавном коришћени за потребе окупационог апарата. Но, највећу пустош у сточном фонду и сточним производима окупаторске власти су учиниле 1944. године приликом повлачења са овог подручја. Све што им је било на дохват руке опљачкали су.

Окупатори су са овог подручја принудно откупљивали и вуну. Према подацима који су прикупљени непосредно после рата, види се да је у Немачку са овог подручја однето 120, а у Бугарску 56 тона вуне. Принудним путем откупљивани су и други производи, као што је воће, поврће, грожђе, дуван, али све то у мањим количинама.[8]

На крају овога текста нужно је истаћи да окупатори нису водили ни мало рачуна о било каквом економисању или унапређењу привреде овога подручја. Њима је било најважније да извуку што више производа ради издржавања своје војске и снабдевања своје индустрије сировинама. Поред без-

обзирног одузимања пољопривредних производа, не водећи при томе рачуна ни о најелементарнијим потребама становништва, окупатори су ове крајеве претворили у праву пустош. Спаљивањем села уништили су 1.704 сеоска домаћинства са читавим покретним инвентаром и некретнинама. Уништен је сточни фонд за 48%, тако да га је после рата било врло тешко обновити. Уништено је 35.000 воћака, што према постојећој статистици износи 70%, винограда на 80 хектара или 85%. Уништене су или опљачкане пољопривредне машине: 55 трактора, 120 вршаћих гарнитура, 84 селектора и тријера, 460 ветрењача, 12.000 плугова, 540 казана за печење ракије, 950 запрежних кола, 189 крушача за кукуруз, 89 прекрупача, 11.000 дрљача, 160.000 тањирача, 8.400 сејалица за кукуруз, 4.200 сејалица за жито, 160 жеталица, 120 косачица за траву, 4.860 прскалица за воће и винову лозу, 6.420 муљача и преса за воће и прожће, 13.000 буради разне величине и велики број пољопривредних алата, српова, коса, секира, ашова, лопата и тд.[9]

Ово је вероватно јединствен пример најбезобзирније пљачке у историји односа окупатора према окупираном подручју. Окупаторским властима је био једини циљ да што више опљачкају за себе и своје претпостављене, да тиме себе обогате, а што више осиромаше становништво овога подручја, и тиме онемогуће вођење ослободилачке борбе у чему нису успели.

Напомене:

1. Архив Југославије, Београд, Фонд Комисије за утврђивање ратне штете почињене од стране окупатора и њихових помагача, фасцикла 12.

2. Др Никола Живковић, Ратна штета коју је Немачка нанела Југославији у другом светском рату, Београд 1975, стр. 143—255.

3. Др Никола Живковић, Ратна штета коју је Бугарска нанела Југославији у другом светском рату (у штампи), стр. 224.

4. Никола П. Илић, Рудник Леце, Лесковац 1984, стр. 108—180.

5. Др Никола Живковић, Ратна штета коју је Бугарска учинила Југославији у другом светском рату (у штампи), стр. 238.

6. Архив Југославије Београд, 54-218-12.

7. Архив ЦК КПЈ (СКЈ) фонд депеша, фасцикла 2.

8. Исто, фасцикла 5.

9. Архив Југославије Београд, 54—218—36.

Dr Nikola Živković

L' EXPLOITATION DU POTENTIEL ÉCONOMIQUE DU SUD DE LA SERBIE DE LA PART DE L' OCCUPANT EN 1941 et 1944

Justement après l' occupation du pays, des forces allemandes et bulgares ont fait tout leur possible pour mettre à leur service et sous leur contrôle des potentiels économiques des pays occupés. Tous ces potentiels économiques étaient engagés pour satisfaire aux besoins de l'armée allemande aux fronts et bulgares en Yougoslavie. Vers la fin de la guerre l'exploitation des potentiels économiques a évolué en pillage évident. L'auteur observe d'une attention particulière s'effectuer l'exploitation du potentiel economique de notre pays sur le territoire de la Serbie du Sud. Citant des exemples, il constate que des actes de l'occupant démontrent que tout était visé à piller des richesses et, par conséquent, à provoquer l'affaiblissement économique du peuple qui, de cette manière, pouvait apporter un soutein moins fort aux unités de libération nationale de Yougoslavie.

940.53/.54 (497.11)

Др Жарко Јовановић

Сељаштво јужне Србије у борбама за коначно ослобођење 1944.

У време борби за коначно ослобођење Србије 1944. године, успеси НОБЈ у целој земљи, као и успеси антихитлеровске коалиције на европским ратиштима, допринели су да народноослободилачки рат у јужној Србији, као део ослободилачке борбе југословенских народа и народности, који је перманентно вођен од почетка устанка, постигне огромне војне и политичке успехе. Јединице НОБЈ су на овом терену, у првој половини 1944. године, нанеле велике губитке окупатору и квислиншким снагама Милана Недића, Драже Михаиловића и др. Ту је створена знатна слободна територија око река Јужне и Западне Мораве, у Јабланици, Пустој Реци, Црној Трави, Поречју, Копаонику и др. областима.[1]

На простору јужне Србије, сељаштво, које је чинило огромну већину становништва, масовно се опредељивало за НОП и поред тога што су ту биле присутне знатне снаге окупатора, недићеваца и четника, које су путем пропаганде, сурових репресалија, претњи, уцена и присилне мобилизације, покушале да их привуку у своје редове и употребе у борби против НОП-а. Ступање великог броја сељака у јединице НОБЈ допринело је њиховом наглом нарастању. Поред постојећих јединица: Првог и Другог јужноморавског одреда, ударних батаљона, Прве и друге НО бригаде и одреда, стварају се и прве српске дивизије и корпуси. На ослобођеној територији успоставља се народна власт, изграђен је судско-правни апарат, обнављана попаљена и порушена села, а упоредо с тим учвршћују се и формирају многе друштвено-политичке организације НОП-а итд.[2] Село је и даље снажна база НОП-а како у целој земљи, тако и у јужној Србији, одакле су јединице НОБЈ добијале све што је било потребно за вођење борбе, у првом реду храну, одећу и друге потребе.

Масовном опредељивању сељаштва јужне Србије за НОП много је допринела Комунистичка партија Југославије која је успела да и на овом простору створи велику мрежу партијских организација, ћелија, актива и упоришта, посебно по селима, што је имало великог значаја за ширење народноослободилачке борбе. Њихово ширење у свим подручјима јужне Србије није било равномерно и није било истог интензитета. У појединим селима овог подручја осећао се слаб утицај Партије, а у неким се није осећао никако. То су углавном била села у којима су четници дуго имали своја упоришта, или су то била удаљена планинска села неприступачна за рад партијских активиста или села која су често била на удару окупатора и домаћих издајника, чије је становништво живело у страху од њихових сурових репресалија.

Ширењем и јачањем НОП-а на југу Србије током 1944. године, у појединим областима овог подручја долази до стварања читаве мреже партијских организација, ћелија и упоришта. Тако су у Топлици формиране партијске ћелије које су брзо прерастале у партијске организације. Формиране су партијске ћелије у селима: Дешилову, Мерошини, Бресту, Батушинцу, Балајцу, Градишту, Бучићу, Држановцу и Старој Божурњи. Нарочито је порастао број партијских ћелија у Добричу. Нови партијски активи су формирани у селима: Горње Кординце, Балиновац, Берен-Девча, Стајковац, Азбресница, Облачина, Александрово и Орљево.

Почетком 1944. године на терену Добрича било је седам партијских ћелија са укупно 22 члана и девет партијских актива са 11 чланова. Број партијских

ћелија и актива у Добричу се непрестано повећавао, тако да је у време ослобођења Топлице, децембра 1944. године, ту било 18 партијских организација са око 60 чланова и 14 партијских актива у којима је било око 20 чланова. До половине 1944. године у Добричу је формирано и шест општинских комитета који су радили на формирању основних партијских организација и ћелија у селима где до тада нису постојали, као на пр. у селу Смрдану, Влашинцу, Подини, Мрамору, Бабином Потоку, Горњој и Доњој Речици, Мршељу, Горњој Трнави, Доњој Стражави, Новој Божурњи, Доњем Кординцу и другим селима. Рад општинских комитета био је тако успешан да су до краја 1944. године на овом подручју формиране партијске ћелије у свим селима, као и остале организације НОП-а.[3] Захваљујући тако снажној активности Партије и мрежи партијских ћелија, велики број села Добрича био је оријентисан у правцу НОП-а, тако да ту четници нису успели да формирају ниједно своје упориште. Још пре рата, а посебно током НОП-а Партија је ту успела да се повеже са највиђенијим и најутицајнијим људима по селима који су за собом повели и остале сељаке, што указује на чињеницу да се са сељаштвом озбиљно рачунало у борби против окупатора и домаћих издајника и њиховом претварању у базу НОП-а.[4] Захваљујући таквом раду Партије ова села су дала и највећи број бораца партизанским јединицама у Топлици, свесрдно их помагала у оружју, муницији, храни и другим потребама. Међутим, било је и планинских села у Добричу и на планини Велики и Мали Јастребац у којима су четници и недићевци успели да остваре свој утицај и она су постала њихова упоришта као на пр. село Циголь, Доња Девча, Буревац, Бољинци и др. Мора се истаћи да је на том подручју било и села која нису била партизанска, а ни непријатељ није успео у њима да оствари свој утицај. Таква села су била: Петровац, Балиновац, Југбогдановац, Бакус, Орљане, Костадиновац и Горње и Доње Стражилово.[5]

На подручју тадашњег јастребачког среза, тј. у селима око Блаца интензивнији партијско-политички рад почео је да се развија у другој половини 1944. године, када су радиле партијске ћелије у селима: Лазаревцу, Доњој Јошаници, Претежану, Сувом Долу, Придворици, Трбуњу, Бунгули и Барбатовцу, као и у самом Блацу са укупно 40 чланова Партије. До маја 1945. године партијске ћелије су формиране и у селима: Горњем, Међухану и Кривају. По ослобођењу овог краја било је 19 партијских ћелија са 96 чланова, док у преосталих 18 села на подручју јастребачког среза није било партијских ћелија, односно организација све до коначног ослобођења земље.[6]

После победе партизанских јединица над четницима дошло је до већег интересовања сељака за НОП и пораста броја партијских ћелија. Формиране су нове у селима: Пасјачи, Гласовику, Балчаку, Селишту, Јабучеву, Мрљаку и др. селима.[7]

Са јачањем НОП-а у Топлици и одласком све већег броја партијских активиста у партизанске јединице, на овом подручју дошло је до опадања броја чланова Партије и кандидата. Према неким подацима, средином марта 1944. године, у Топлици је било 350 чланова Партије и више од 50 кандидата.[8] Међутим, неколико месеци касније, према извештају Окружног комитета КПЈ за Топлицу од 22. августа исте године, на овом терену је било 222 члана и 33 кандидата у 41 партијској ћелији. Од укупног броја чланова Партије и кандидата 90% су чинили сељаци и то добрим делом средњег имовног стања. Преостали проценат чиниле су друге професије.[9]

И на територији Окружног комитета КПЈ за Лесковац током 1944. године дошло је до наглог повећања броја сеоских партијских ћелија и актива, што је доприносило развоју НОП-а и омасовљењу партизанских јединица. Само на терену Среског комитета Лесковца формирани су партијски активи у селима: Бели Поток са 5 чланова, Дрводељи, Игришту, Славујевцу, Радоњици, Тодоровцу, Горини, Бунуши, Чукљенику, Вучју, Стројковцу, Пресечини, Барју, Брзи и Печењевцу. Партијске ћелије формиране су у Загужану и Великом Грабовцу. Оне су се у септембру 1944. године раздвојиле у посебне ћелије јер су бројно нарасле. Формирани су и општински комитети у Дрводељи, Бунуши, Печењевцу и др. селима. До септембра на овом подручју формирано је девет општинских комитета са укупно 51 чланом и девет кандидата, док је у самом Лесковцу било 12 чланова Партије.[10] Број чланова Партије и актива на овом терену се непрестано повећавао, тако да је према извештају Окружног комитета КПЈ за Лесковац, од априла 1945. године, пар-

тијска организација лесковачког среза имала 620 чланова у 99 актива, међу којима је било и 197 сељака, а од тога 19 жена.

Међу 45 кандидата за чланове Партије био је и 41 земљорадник.[11]

Број партијских ћелија повећавао се и на терену јабланичког Среског комитета. Ту је било формирано 14 партијских јединица у селима: Лапотинцу са 5 чланова, Стубли са 5, Бојнику са 3, Доњем Коњувцу са 4, Вујанову са 3, Боринцу са 3, Бучумету са 7, Гајтану са 3, Газдару са 3. Укупно је било 23 партијске јединице са преко 100 чланова и 35 кандидата.[12] Током 1944. године ове јединице су се организационо учвршћивале и ојачале. Формиране су и нове у: Ображди, Мајковцу, Миланову, Бачевини, Орану, Лозану, Савинцу, Кремену, Сувом Пољу, Плавцу, Доњем Бријању, Међи, Драгом Делу, Житном Потоку, Богојевцу, Подримцу, Церници, Каменици, Ложинцу, Гласовику и др. До краја 1944. године формиране су и у селима: Горњем Бријању, Шарлинцу, Кутлешу, Горњем Брестовцу, Гегљи, Доњем Статовцу и др. селима. У односу на 1943. годину на овом подручју мрежа партијских организација (ћелија и актива) јако се проширила, тако да овде није било села и места у коме није постојала партијска јединица, што је имало огроман значај за даљи развој НОП-а.[13] Овде је значајно истаћи да је утицај Партије био све јачи и продро је на територију која још није била ослобођена или се налазила под утицајем четника. Ту је дошло до формирања партијских јединица. Тако су, у првој половини 1944. године, формиране партијске јединице и у селима: Рујковцу, Дренцу, Лецу, Горњем Гајтану, као и општински комитет у Бучумету и Тулару, Бањи, а у другој половини године у Црном Врху, Боровцу, Рафуни, Клајићу, Пороштици, Лапаштици, Оруглици, Реткоцеру, Тулару, Цекавици, Лебану, Бошњацу и Сијаринској Бањи, што чини већи део територије јабланичког среза.[14] Према неким подацима, октобра 1944. године на територији јабланичког среза било је 163 члана Партије распоређених у 36 партијских јединица и пет општинских комитета. У овај број нису урачунати чланови Партије који су се налазили на теренском раду. Број чланова Партије до краја 1944. године нагло се повећао тако да их је било 246 у 49 партијских јединица и 32 кандидата.[15]

На терену Среског комитета Пусте Реке стање партијске организације по селима се побољшавало током 1944. године. Почетком године биле су формиране партијске ћелије у: Ображди, Плавцу, Ивању, Житном Потоку, Сувом Пољу, Међи, Драгом Делу и др. До половине исте године постојале су и у Сиколу, Кремену, Доњем Бријању, Богојевцима, Подримцу, Штулцу, Мачини, Орану, Новој Тополи, Качинцу, Церници, Преножици, Каменици, Кожинцу и Гласову. До краја године основане су и у Горњем Бријању, Доњем Брестовцу, Доњем Статовцу, Сарчинцу и Гегљи. У партијском руководству налазили су се и земљорадници. Тако се, у четири општинска комитета на овом терену, међу 18 чланова Партије налазило и 15 земљорадника.[16]

Међутим, и поред тога, на терену Пусте Реке ситуација није била потпуно задовољавајућа. У свим селима активност Партије није била потпуна. Известан број чланова Партије држао се пасивно. Било је појава и непријатељског држања. Било је и појединачних дезертирања из јединица НОВЈ. Имајући у виду ово стање Партија је на терену имала само 35 чланова и 17 кандидата. Пасивност партијског чланства, па чак и негативно држање појединих партијских активиста на терену изазвало је нерасположење сељака, па је отуда прилив нових чланова био веома мали. С друге стране овакав однос чланова и кандидата Партије није могао да побуди поверење сељака у НОП.[17]

Партијско чланство се омасовљавало и на територији власотиначког среза. Ту је у пролеће 1944. године било преко 80 чланова Партије, не рачунајући Калну, Јабуково, Градску, Добровиш и Криводол, који су припадали лужничком срезу. Дотадашњи партијски активи на овом терену брзо су прерасли у партијске организације као на пр. у селу Јовановцу, Самчекинцу, Тодоровцу, Златанцима, Чуки, Бајинцу, Млачишту, Козини, Горњем Гару, Дарковцу, Кални, Преслапу и др. селима. У њима је било 99 чланова и 43 кандидата Партије.[18] Активношћу Партије број чланова је непрестано растао, нарочито после ослобођења Власотинца (10. октобра), тако да је у децембру на овом терену било 130 чланова Партије и 40 кандидата у 26 партијских јединица. Било је 752 члана СКОЈ-а у 72 скојевска актива.[19]

Активност Партије у овој години била је изражена и на терену врањ-

ског округа. Већ почетком јануара 1944. године дошло је до формирања Среског комитета КПЈ за врањски и пчињски срез. Одмах по формирању Комитет је поставио тежиште свог организационог и политичког рада у селима пчињског среза (Радовници, Бабиној Пољани и Црној Реци), на оснивању органа народне власти и других организација НОП-а. Посебну пажњу посветио је отпремању што већег броја људи у партизанске јединице.[20] Комитет је добио задатак да прошири своју активност и на села: Средњи Дол, Вишевце, Барбарушинце, Луково и Трибужде. Док је у селу Лукову, Вишевцу и Барбарушинцу успео да формира партијске ћелије у Трибужду није то пошло за руком због великог утицаја четника и окупатора. Срески комитет је вршио утицај и на она села која су била под влашћу окупатора и домаћих издајника, а ближе слободној територији. Захваљујући политичком раду у њима је брзо почео да слаби утицај четника, да би се на крају потпуно изгубио. После разбијања четника на Секанцу, крајем фебруара и почетком марта, по директиви Окружног комитета за Врање, освојио је и терен Буштрања који су до тада држали четници.[21] Срески комитет је одмах настојао да на том терену развије активност на стварању партијских и скојевских актива, народноослободилачких одбора, одбора АФЖ-а и то у селима: Буштрању, Булесавцу, Горњој Атули, Преображењу, Горњем Жапском, Кленику, Наставцима и Горњем Трбушњу. Овом активношћу била су обухваћена и села: Кленак, Брнаре, Сејаце, Спанчевац, Кошарка, Свињиште, Света Петка, Крушевица, Клековак. Убрзо су у свим овим селима створени партијски активи, упоришта и органи народне власти.[22] Нешто касније партијски активи и упоришта су формирани и у селима: Црвеној Греди, Стајевцу, Јелашници, Рђавици, Громаћи, Несалцу и Врбану. Исти су оснивани и по селима прешевског среза после формирања Среског комитета КПЈ за исти срез.[23] Почетком 1944. године партијски актив у селу Биљачи се брзо омасовио да је прерастао у велику партијску организацију, чији су чланови развили интензивну политичку активност у селу и околним селима. Због те активности Бугари су често упадали у село и вршили одмазде, тако да је већи број сељака чланова Партије и активиста био стрељан, а домови им попаљени. Само једног августовског дана 1944. године Бугари су у овом селу стрељали око 40 људи и жена. И поред тога, партијска организација, која је изгубила велики број чланова, наставила је да делује као актив, посебно водећи рачуна о неговању и развијању братства и јединства између Срба, Албанаца и Турака. Партијска организација у Бујановцу имала је своја упоришта у селима Лопардинцу и Српској Кући.[24]

И поред оштрог терора окупатора и домаћих издајника, партијска организација у врањском округу, савлађујући велике тешкоће, настојала је да међу сељаштвом прошири што већи утицај и своје чланство омасови. У томе су постигнути извесни резултати који, ма како да су скромни, веома су значајни, јер су извојевани у једној тешкој и напорној борби. Према извештају Окружног комитета КПЈ за Врање Покрајинском комитету КПЈ за Србију од 6. децембра 1944. године у округу је било 140 чланова Партије и 41 кандидат у 17 партијских ћелија. Од укупног броја чланства 60% су чинили сељаци печалбари, 30% сиромашни и средњи сељаци и само 10% студенти и ђаци.[25]

Партијска организација нишког округа отпочела је са интензивнијом активношћу после формирања Нишавског партизанског одреда. Већ у лето 1944. године у долини реке Нишаве формирано је партијско поверенство које је својим радом захватило села нишавског среза. То је омогућило стварање Другог јужноморавског партизанског одреда и стварање организација НОП-а у низу села која партијским радом раније нису била довољно захваћена као што су: Држина, Расница, Берје-Чифлик, Костур, Велика и Мала Лукања, Паклештица, Гостуша, Покрвеник, Косомач, Јеловица, Темска, Станичење, Трњава, Извор, Крупац, Велико Село и др. У царибродском срезу, већ крајем 1943. године били су успостављени извесни контакти са појединим виђенијим људима у селима: Каменица, Славиње, Сенкос, Жељуша, Петрлаш, Смилевац, Власи, Кусоврани и др.[26] Нисмо успели да дођемо до података у којој је мери Партија успела да се омасови у врањском округу, као ни до података у којој је мери сељаштво било заступљено у њеном чланству.

Партијске организације, ћелије и упоришта на југу Србије обављале су целокупан политички рад и по селима овог подручја. Поједини чланови Пар-

тије били су задужени за конкретне задатке као на пр. за рад НОО, за рад омладине, СКОЈ-а, АФЖ-а и других организација НОП-а. На партијским састанцима се детаљно расправљало о целокупној активности на терену, разматрани су извештаји и вршене анализе извршења задатака. Преко НОО и осталих масовних организација НОП-а у селима су организоване конференције и зборови грађана. Прикупљано је оружје и муниција за борце, спремана храна, прикупљани прилози у новцу, одећи и обући и друго. Чувани су и неговани рањеници. Старало се о избору најбољих људи у НОО. Кроз рад и живот у селу партијска организација је оцењивала који су земљорадници најактивнији у своме раду и на извршавању постављених задатака, који су били омиљени међу мештанима и који су најбоље могли радити у корист НОП-а. То је исто важило и за жене и омладинце.[27]

Посебан вид активности партијског чланства у сеоским срединама, међу сељаштвом, огледао се у политичкој и идејној агитацији, у објашњавању политичке и војне ситуације у свету и земљи, у раскринкавању лажи окупатора и домаћих издајника, у откривању и објашњавању закулисних радњи непријатеља, позивани су сељаци да се што више окупљају око Партије и органа НОП-а, да ступају у партизанске јединице, да се компромитовани склањају из села у случају потера од стране непријатеља итд. Тражено је од сељака да по селима копају склоништа за сакривање у случају потера, да се онемогући одвлачење жита из села. Жито је колским запрегама растурано по селима и шумама, као и стока. У време офанзивних акција непријатеља организовано је склањање становништва тако да су по селима остајали само болесни и изнемогли. Организоване су и ударне групе за хватање шпијуна и припадника четничког покрета.[28]

Упоредо са партијским организацијама, ћелијама и упориштима у селима јужне Србије у овом периоду развијана је и мрежа скојевских организација. Број скојевских актива је веома брзо растао тако да крајем 1944. и почетком 1945. године на овом подручју није било села без скојевског актива или одбора УСАОС-а. Ради примера навешћемо да је у лесковачком округу крајем 1944. године било око 250 скојевских актива са 1.741 чланом. Само је власотиначки срез имао 72 скојевска актива са 724 скојевца, јабланички 41 актив са 246 скојеваца итд.[29]

О социјалном саставу партијских организација, ћелија и упоришта, као и скојевских актива немамо поузданих података. На основу неких показатеља већину њиховог чланства чинило је сељаштво и то у неким крајевима у веома великом проценту. Али било је доста и радника, студената, учитеља, ђака и других професија. Међутим, оно што је битно јесте да су те организације организоване и деловале у сеоским срединама, где се углавном водила народноослободилачка борба, и да су због тога и чиниле базу те борбе. Када је реч о социјалном саставу чланства мора се истаћи чињеница да је у редовима Партије и СКОЈ-а било земљорадника свих категорија од најсиромашнијих, па до богатих. У неким срединама преовладавало је средње и сиромашно сељаштво. Доста чланова Партије и СКОЈ-а из редова земљорадника било је и у јединицама НОВЈ. На то указује и податак да су се на терену Јабланице и Пусте Реке морали изнова стварати партијски и скојевски активи због масовног одласка скојеваца у партизанске јединице.[30]

Почетком 1944. године, по наређењу Главног штаба за Србију, створено је више бригада на територији јужне Србије. Носиоци овог подухвата били су чланови покрајинског руководства КПЈ за Србију и окружних комитета. Они су обезбеђивали руководећи кадар, помагали у мобилизацији људства, решавали проблеме наоружања, опреме и другог материјала. Захваљујући таквом ангажовању ту је до средине 1944. године формирано 8 бригада са 50 батаљона који су у просеку имали по 200 бораца, што значи укупно око 10.000 бораца. Борачки састав претежно су чинили људи са села, највећим делом омладина која је, према процени већине савременика, чинила од 75—80% бораца. Само у време одржавања Другог конгреса УСАОЈ-а, маја 1944. године, са овог подручја око 90% скојевског чланства ступило је у борачке јединице, тако да су поједина села остала без скојевских активиста. У појединим партизанским јединицама био је тако велики прилив омладинаца да су формиране посебне омладинске чете. У писму ЦК СКОЈ-а од 1. јула исте године о томе се каже: „У наше бригаде и дивизије дошло је и свакодневно долази велики број омладинаца из села и градова".[31] Омладина, која је ступала у партизанске јединице,

у највећем проценту је била сељачког порекла, односно са села, углавном из породица сиромашних и средњих сељака, а било је и из богатијих породица. Њено ступање у партизанске јединице нису могле спречити ни разне претње непријатеља и домаћих издајника. Тако је, на пр. омладина из лесковачког краја одлазила у партизане и поред тога што су четници Косте Пећанца са списковима у рукама, још од првих устаничких дана, ишли кроз села и проверавали да ли се омладинци налазе код кућа или су отишли у партизане.[32]

Током летњих месеци 1944. године у партизанске јединице ступило је неколико хиљада људи. Тако је само у јуну дошло око 5.000 бораца. Прилив бораца био је тако велики да није било довољно оружја за све, што потврђује и податак да је само на планини Јастрепцу било око 2.000 људи без оружја. Неделько Караичић извештавао је Покрајински комитет КПЈ за Србију, 31. марта, да се народ Мораве диже на устанак и да стотине људи одлази у одред. Исто тако су се дизали и Топличани, као и људи у другим деловима јужне Србије, али није било довољно оружја.[33] У извештају Окружног комитета КПЈ за лесковачки округ се истиче да је мобилизација успела, јер је 14-та бригада нарасла на 1.300 бораца, међу којима је највише било људи из села на простору између пруге и реке Мораве, и поред тога што су тамо крстарили четници Драже Михаиловића. Приликом добровољне мобилизације, маја 1944. године, из села Топлице одазвало се око 2.000 људи, међу којима је било 1.944 омладинца претежно са села, и поред тога што су Бугари и љотићевци упадали у поједина села, убијали, претили и вршили пљачку.[34]

После капитулације Бугарске, ситуација у Топлици се умногоме изменила, што се подвлачи и у једном извештају Окружног комитета КПЈ за Топлицу од 3. септембра, упућеном Покрајинском комитету КПЈ за Србију. Капитулација Бугарске изазвала је у народу велико одушевљење и то је повољно утицало на расположење према НОП-у, што је условило и свакодневно ступање нових бораца из појединих села у јединице НОВЈ. Међу новопридошлим борцима било је и девојака, као на пример из села Југовца, Реснице и др. Долазили су и дезертери и пријављивали се командама подручја. Сељаци су масовно долазили на конференције и зборове и показивали велико одушевљење за борбу. Тако је из села врањског округа око 1.000 нових бораца приступило партизанским јединицама приликом њиховог боравка на том терену. Са терена јастребачког среза добровољно је ступило 864 омладинца, а са територије добричког среза 727 младића претежно из сељачких породица. И из села Јабланице и Пусте Реке, приликом мобилизације, крајем августа, пријавио се велики број бораца тако да су формирани Пусторечки и Јабланички партизански одред, док је вишак људства био распоређен у остале јединице НОВЈ.[35]

И поред добрих резултата у овом периоду у организовању НОП-а у јужној Србији, поједине партијске организације направиле су извесне грешке и пропусте које су имале и негативних последица по развој народноослободилачке борбе на овом подручју. Због неактивности чланова Партије и појачаног притиска окупатора и четника у појединим селима Добрича и Јастрепца, позив на борбу међу сељаштвом није нашао неког јачег одзива. На терену власотиначког среза није била извршена потпуна мобилизација за партизанске јединице, па су сељаци оправдано неогодовали што су многи способни мушкарци остали код својих кућа или су се налазили на раду у Бугарској, док су се други борили против окупатора и домаћих издајника. Један од озбиљних пропуста Партије био је и тај што су у партизанске јединице ступали политички потпуно неизграђени борци са села, који су у критичним моментима испољавали колебљивост или су чак и дезертирали из својих јединица.[36]

Имајући све ово у виду, Окружни комитет КПЈ за Лесковац улагао је велике напоре да се учињене грешке и пропусти уклоне. Стога је априла 1944. године упутио писмо свим срески и рејонским комитетима, партијским јединицама и члановима Партије, у коме, поред исцрпне анализе општег стања на терену, упозорава да: „Партија није искористила широк масован рад да дође до дубоких слојева народа који су неисцрпни извор снаге за Партију".[37] Главни штаб НОВЈ и ПОЈ за Србију и Окружни комитет КПЈ за Лесковац донели су одлуку да се са ухваћеним дезертерима политички ради, а у народу да се објашњава та специфичност. Задатак Партије био је да се води идејна и политичка борба за сваког човека, што је имало снажног одјека у широким народним масама.[38]

Политичка ситуација у крушевачком округу била је нешто другачија, па је Окружни комитет КПЈ за Крушевац извештавао Покрајински комитет КПЈ за Србију да је утицај Партије на народне масе био велики и да „народ хоће да се диже на оружје". У јединице НОВЈ ступило је око 600 људи и у свако доба могао се мобилисати још толики број. На овом терену је, крајем 1944. године, било 490 чланова Партије који су били веома активни. Са друге стране јединице НОВЈ својим присуством уливале су поверење код народа, а својим понашањем доказивали су да су права народна војска која се бори за слободу свога народа и штити његове интересе. О јачању НОП-а на овом подручју потврђује и извештај ОКW за период јануар—фебруар 1944. године у коме немачки генерал Фелбер отворено подвлачи: „Комунистички ослободилачки покрет још више је ојачао. Он то може да захвали у првом реду умесном и коректном држању према народу, што је увек најбоља пропаганда. Пошто јединице Драже Михаиловића нису слично поступиле, то су партизани добили много симпатизера . . ."[39] О опредељењу и одушевљењу народа овог краја за борбу против окупатора и домаћих издајника говори и један повељиви извештај Окружног начелства у Крушевцу из 1944. године у коме се наводи да је сељак Будимир Јеремић из села Послона у крушевачком крају, у кафани „Париз" и на улици у Ражњу викао: „Живео Тито", због чега га је патрола СДС ухапсила, а јединице исте војске упућене су у његово село да изврше претрес.[40]

И у врањском округу сељаштво је све више прелазило на страну НОП-а, нарочито после великих победа јединица НОВЈ и пораза и разбијања четника у селу Сејацу. Велики број добровољно мобилисаних сељака у четнике прешао је на страну партизана, док је знатан број отишао кућама, а само један мањи број остао у четничким групицама, које су се скривале по планинама и покушавале да се пребаце у Босну. Четници су у народу овог краја раскринкани као сарадници окупатора и братоубице. Сељаци су масовно ступали у партизанске јединице о чему говори и податак да су само из села Старца ступила у партизане 63 борца.[41]

На повећање борбених снага НОП-а на терену јужне Србије великог утицаја имао је и проглас Врховног штаба НОВЈ и ПОЈ, у којем је упућен позив свим онима који се налазе у квислиншким борбеним јединицама да се до 15. септембра 1944. године предају и пређу на страну НОП-а или да оду својим кућама. Овај позив је знатно допринео даљем осипању већ озбиљно начетих квислиншких јединица на овом подручју. У прогласу је посебно указано на чињеницу да Партија мора водити рачуна о специфичностима сваког краја, сваког села и о степену борбености народа у разним ситуацијама.[42]

Приливу сељака у борбене јединице НОВЈ допринело је и то што су партизанске јединице, при проласку кроз поједина села, одржавале конференције у присуству великог броја сељака на којима је објашњавана политичка и војна ситуација у свету и у нас. Вођени су и појединачни разговори са виђенијим и утицајнијим људима у селима у којима су се изјашњавали за линију Партије и НОП-а. У организовању зборова и конференција по селима значајну улогу су имали чланови Партије и СКОЈ-а. Сељаци су масовно присуствовали зборовима, посебно сеоска омладина. Тако је на збору у Коњувцу, јануара 1944. године, било око 3.000 људи, што је била снажна манифестација расположења народа према борби против окупатора и домаћих издајника.[43] У селима јабланичког среза партијска организација је организовала 292 збора и конференције на којима је било преко 8.600 људи и 247 спонтаних зборова у присуству 6.880 људи. И после ослобођења овог краја настављено је одржавање масовних зборова, што је имало утицаја на одлазак великог броја људи у партизанске јединице. Посебно је значајно то да су у многим селима убрзо разбијена четничка упоришта и она се у потпуности опредељивала за НОП.[44]

Према сачуваним подацима, у периоду претконгресног такмичења у лесковачком округу одржано је и 180 сеоских омладинских конференција у присуству преко 5.400 омладинаца и омладинки, док се око 2.580 омладинаца упознало с одлукама Другог заседања АВНОЈ-а.[45] После одржавања ових конференција бројни омладинци из села одлазили су у партизанске јединице. На њихово ступање у партизане знатног утицаја имало је и оснивање одбора УСАОЈ-а који су обухватали бројну сеоску омладину. Тако је одбор УСАОЈ у Лесковцу обухватио неколико хиљада омладинаца који су учествовали у разним акцијама што их је организовала

партијска и својевска организација. Према одлуци конференције СКОЈ-а у Лесковцу, 19. јула 1944. године у одборе УСАОС-а требало је да уђу омладинци читавог села. Једна од одлука ове конференције била је да одбори УСАОС -а решавају сва актуелна питања омладине на терену, да се омладина ангажује у радним акцијама кроз радне чете, омладинске домове, културно-просветне и хигијенске одборе, да се ангажују у борби против непријатеља.[46]

Одбори УСАОС-а на терену врањског округа формирани су у јесен 1944. године у селима: Старцу, Петки, Дрежници, Куштици, Бараљевцу, Сејацу, Спанчевцу, Прејаку, Боровцу, Биљачи, Братоселцу, Буштрању, Свињишту, Себрату, Претини и Узову.[47]

Нарастање и јачање НОП-а на југу Србије током 1944. године појачало је и активност окупатора и домаћих издајника. Према извештају Окружног комитета КПЈ за Лесковац од 3. фебруара, упућеном Покрајинском комитету КПЈ за Србију, окупатор и његови сарадници схватили су да се нарастање народног отпора на овом терену не може сузбијати само пљачком и масакрирањем невиног становништва као одмаздом, већ су почели да предузимају и велике војне акције у циљу уништења НОП-а, што је било од великог значаја за окупатора због његових стратешких планова. Зато је окупатор са својим сарадницима и помагачима фебруара кренуо у велику офанзивну акцију на слободну територију Пусте Реке, Топлице, Поречја, Поморавља, Црне Траве, Добрича и других крајева са циљем да уништи слободну територију, уништи позадинске органе власти и деморалише позадину и народ којег је требало по сваку цену одвојити од НОП-а. Те офанзивне акције пратили су пљачка, паљење домова, уништавање инвентара и стоке, хапшење, прогони и убијање невиног становништва. Према извештају Окружног начелника у Лесковцу од 15. фебруара 1944. године, бугарска казнена експедиција извршила је бројна убиства у селима: Варлову код Куршумлије, Великом Драгашу, Малом Драгашу, Претежану, Великом Сврачу и Лазаревцу. Том приликом је убијено преко 50 лица. У злочинима су учествовале и арнаутске квислиншке банде у пограничним селима: Матарову, Малој Стени и др. Исто тако су се понашали и недићевци. У селу Бајинцу Бугари су стрељали око 50 лица, а многе домове су опљачкали, покупили животне намирнице, покућанство, девојачки намештај, стоку, једном речју све што им је дошло под руку. Запаљено је неколико домова и у селима Црна Трава и Брод. У селу Црвенковцу једна жена је у самоодбрани убила бугарског војника и због тога је била жива бачена у запаљену кућу. Сељанку Јефтомиру Дикић из села Бајинца бугарски војници су просто искасапили тако да су делове тела налазили на разним странама. Сељаку Душану Тричковићу секли су лице. Жене и девојке су силовали и брутално се изживљавали над њима.[48]

Грозне злочине бугарски војници су извршили и у селима на Јастрепцу: Рашевцу, Горњој Бресници, Јошаници, Здравињу и Великој Плани. Они су покупили сељаке из ових села и терали их испред себе при потери за партизанима. Пошто нису успели да униште партизане на Јастрепцу, стрељали су око 400 сељака, а велики број кућа спалили. Било је села, као на пр., Рашевац, где је преживело само неколико стараца, док су остали мушкарци сви стрељани. Велики број мушкараца је отеран у заробљеништво. После овог стрељања морал сељака јастребачких села био је знатно поколебан, али су ипак њихове симпатије остале на страни партизана. И поред великог терора од стране Бугара, према казивању савременика, нико од сељака није ништа одао. Бугари су посебно хватали чланове месних десетина и по кратком пресуђивали - стрељањем. Међутим, само се неколико сељака-бораца поколебало из страха од одмазде над њиховим породицама и напустило је одред, док су други остали, огорчени и решени да се боре до краја.[49]

Пљачку великих размера четници су извршили у селима Доњег Добрича. Према извештају Окружног комитета КПЈ за Топлицу од 6. августа 1944. године, од сељака су реквирирали жито и по неколико хиљада килограма у појединим селима, тако да су појединa домаћинства остајала без хране. Успут су вршили пропаганду ширећи гласине да су партизанске снаге потпуно уништене и протеране преко „границе", а да се већи број предао или је заробљен. По селима су четници држали и конференције и вршили претресе у циљу одузимања оружја и одела од дезертера. Успели су да прикупе већу количину пушака и одела. Само у селу Азбреснци одузели су од сељака 50—60 пушака. Било је дезертера који су сами пре-

давали оружје и одело и зато су добијали објаве. Само из једног села пријављивало се 10—20 дезертера који су, по наговору окупатора, говорили да је са партизанима свршено. Из села Пильковца (или Пињовца), предала се једна група са целокупном опремом недићевцима и заједно је са њима боравила у Прокупљу. На другој страни партијски активисти и симпатизери НОП-а настојали су да од дезертера покупе што више оружја и одела, али су у томе имали мало успеха јер су се ови крили по шумама, јаругама и селима.[50]

Окупатор је вршио велика хапшења и у селима нишког округа. Фебруара 1944. године само у селу Мозгову ухапсио је око 30 људи, а нешто касније слична хапшења извршио и у селима: Кравље, Горње Брежане, Белотинце, Паси Пољана. Убили су једног сељака из Доњег Комрена. И поред хапшења и прогона, из ових села није било ниједног сарадника или доушника окупатора, са изузетком једног сељака из горњо-зуњићке општине који је био лични пријатељ Милана Недића.[51]

Оштар терор и велике злочине бугарски окупатори вршили су и над народом власотиначког и лужничког среза са циљем да га одврате од НОП-а и претворе у своју резервну војску. Према извештају Окружног комитета КПЈ за Врање од 24. марта 1944. године Покрајинском комитету КПЈ за Србију, бугарски војници са својим сарадницима су сељаке хватали по јаругама и склоништима, идући за њима по трагу који су остављали у снегу. Ухваћене су одмах стрељали, неке послали у логоре, а њихове домове опљачкали и спалили. Према неким проценама убијено је око 200 људи.[52] Окружни комитет КПЈ за Лесковац известио је 24. јуна исте године Покрајински комитет КПЈ за Србију да су Бугари и недићевци спалили села у области Пусте Реке, међу којима и читаво Вујаново, Добру Воду, добрим делом Гајтан и Дренце, нешто више Брајшор, Леце, Шилово и Бучумет. У неким селима су стрељали и старе људе и жене, што ипак није био чест обичај. Домове су пљачкали, прекопавали по њима и двориштима и односили су све до чега су долазили, чак и безначајне ствари као што су: српови, виле, мотике, кашике, посуђе и др. Често су се ноћу враћали у села и хватали оне који су се били склонили. Одводили су људе, жене, децу, старце, стоку, а понегде и још по коју кућу запалили, као на пр. у Црквици, Бинћуши, Лапотинцу и Кацабаћу. У овим подухватима заједно са Бугарима и недићевцима учествовали су и четници Драже Михаиловића.[53]

Повлачење партизанских јединица са појединих подручја у јужној Србији пред далеко надмоћнијим непријатељем, као и оштар терор Бугара и четника изазвали су велики страх и разочараност међу сељаштвом, које је одбијало било какву помоћ НОП-у. О томе се у извештају Окружног комитета КПЈ за Врање од 29. маја 1944. године истиче: „Понашање народа према партизанима је врло грубо, не дају храну, погрдно се изражавају о партизанима, неће више да их слушају ... Овакво стање ствари долази и због тога што је Партија повукавши се са војском препустила терен на милост и немилост петоколонашима, дражиновским повереницима, паникерима и окупатору ...“[54] А Окружни комитет КПЈ за Топлицу известио је 10. августа Покрајински комитет КПЈ за Србију, да су, по повратку партизана, неки сељаци бежали говорећи: „Куд сад ви дођосте?“[55] И према једном извештају Окружног комитета КПЈ за Врање, од 22. августа исте године, у неким селима врањског округа сељаци су крили и чували читаве непријатељске групе које су вршиле обавештајну службу у корист окупатора. О њиховој активности нису хтели да обавештавају јединице НОВЈ. Преко дана четници су се облачили у женска одела и одлазили у поље где су са сељацима заједно радили, а ноћу су одлазили наоружани у акције против партизана и сарадника НОП-а. Таквих појава било је у неким селима врањског и пчињског среза у којима није било активиста Партије да шире идеју оружане борбе. Под утицајем четничке пропаганде сељаштво неких села се скоро непријатељски држало према партизанским јединицама. У њима се нису могли оформити ни НОО, јер се нико није хтео прихватити одборничке дужности. То су углавном била села са јаким четничким базама.[56]

Према сећањима савременика, током 1944. године на југу Србије било је доста присилно мобилисаних сељака који су се налазили у четничким јединицама. Мора се истаћи и чињеница да је у тим редовима био и један знатан број оних који је четницима добровољно приступио. На овој територији четнички покрет је нашао своја упоришта у редовима заосталог сељаштва и сеоске буржоазије и представника грађан-

ских странака овог краја. То је омогућило четничкој организацији да на овом подручју формира своје бригаде и корпусе као значајан фактор у борби против НОП-а. После продора јединица НОВЈ из источне Босне у Србију, четничке мобилизације сељака биле су све чешће. Насилно мобилисани сељаци нису били никаква војска и они су се непријатељски држали према дражиновцима, али су морали ићи са њима, јер су се плашили да ће бити тучени, убијени или заклани, а њихове куће попаљене. Било је и покушаја отпора четничкој мобилизацији као на пр. у власотиначком срезу, где та акција није уродила плодом и поред тога што су из авиона бацани леци у којима је пређено да ће бити најстроже кажњени сви они који се не одазову позиву. Чланови Партије и СКОЈ-а одлазили су у села и сељацима објашњавали да не треба да се плаше тих претњи, јер окупатор трпи поразе на свим фронтовима и да му се ближи крај. То је допринело да се само мали број сељака са територије овог среза одазове четничкој мобилизацији и то само из оних најудаљенијих планинских села, где није било довољно партијских и скојевских активиста и где није била продрла реч Партије. Одзив је углавном био због страха од четничке одмазде.[57]

Непријатељско држање једног дела сељаштва у поменутим областима јужне Србије, према НОП-у, било је последица неактивности Партије међу њима и јаког утицаја четничке пропаганде. Међутим, било је и грешака од стране јединица НОВЈ, јер су у неким селима врањског округа вршили реквизију коња и потребних ствари за војску без икаквих објашњења народу, због чега је долазило и до отвореног негодовања међу сељаштвом.[58]

Зверства окупатора и домаћих издајника над недужним људима још више су распламсавали гнев међу становништвом јужне Србије и враћало им жељу за борбом и веру у победу. Стога је повратак партизанских јединица дочекиван са великом радошћу од већине народа овог краја. Окружни комитет КПЈ Врања извештавао је, 29. маја 1944. године, Покрајински комитет КПЈ за Србију, да су сељаци по повратку партизанских јединица у њихова села „плакали од радости". Према истом извештају и она села, која су се у време офанзивних акција лоше држала, по повратку јединица НОП-а поново су их прихватала и пружала потребну помоћ. У неким селима сељаци су били збуњени и држали су се у почетку пасивно, захваљујући дотадашњој јакој непријатељској пропаганди и неверици да ће се партизанске јединице у њиховим селима дуже задржати.[59]

После повлачења непријатељских јединица са појединих подручја, пред налетом јединица НОВЈ, на њих су се враћали партијски радници који су настојали да поврате изгубљено поверење народа у снаге НОП-а и да га у што већем броју укључе у борбу за ослобођење од окупатора и домаћих издајника. Сви окружни комитети у јужној Србији улагали су велике напоре на обнови партијског рада на терену, на обнови партијских и друштвених организација НОП-а и на подизању морала код сељака. Због недостатка технике и других средстава у том подухвату наилазило се на велике тешкоће, али се није клонуло духом. Партијски активисти су се максимално залагали и упорно радили на придобијању за борбу сваког човека, па чак и када се радило о дезертерима, које су прикупљали, политички преваспитавали и упућивали их у партизанске јединице. Посебна пажња је посвећивана оним крајевима и селима где је утицај дражиноваца био велики и где су се сељаци односили према снагама НОП-а скоро непријатељски, како је то истакнуто и у једном извештају Окружног комитета КПЈ за Лесковац од септембра 1944. године следећим речима: „Добија се утисак у Округличкој општини да се сељаци осећају да су окупирани, да смо ми окупатори. Надају се да је наша појава и боравак на том терену привременог карактера. Код одбора који су ту и тамо створени нема разлике у свести и поступцима од ранијих равногорских одбора".[60] Наравно, оваквих појава било је мало, али ипак значајних да им Партија посвети најпунију пажњу, да становништво те и осталих сличних општина привуче на страну НОП-а у завршним борбама за ослобођење јужне Србије.

Народ јужне Србије је у огромној већини, упркос великом терору од стране окупатора и његових сарадника, помагао НОП. Патриотски настројени сељаци су по својим кућама и другим зградама прихватали и неговали рањенике и болесне, пошто су партизанске болнице биле ретке, или их није уопште било. Партизанима су несебично пружали помоћ у храни, одећи и обући, обавештавали их о кретању непријатеља, његовој војничкој снази итд. То су

чинили по цену својих живота и живота својих породица, као и целокупне покретне и непокретне имовине.

У време борби за ослобођење јужне Србије од окупатора и домаћих издајника, партијска организација је на овом терену посебну пажњу посвећивала изградњи и учвршћењу народне власти, која је на овом подручју била ухватила дубоког корена још у устаничким данима 1941. године. Интензивиран је рад на стварању сеоских и општинских НОО, где су за то постојали иоле повољни услови. Распламсавање борбе, нарастање партизанских јединица и стварање слободних територија током 1943. и 1944. године стварали су услове за организовање читаве мреже НОО. То је условљавало и стварање виших органа народне власти, на пр., првих срески и окружних НОО, а са њима упоредо и стварање позадинских — војнотериторијалних органа (команди места и подручја). Поред легалних НОО оснивани су и илегални на неослобођеним територијама, као на пр. у селима: Тулару, Брајини, Мркоњи, Сијарини, Ретковцеру, Лецу, Стубли и др. До краја августа 1944. године деловали су НОО: у Лебану, Тополи, Бошњацима, Цекавици, Војловцу, Бојнику, Косанчићу, Карађорђевцу, Међи, као и у селима од Тулара до Лебана, и од Лебана до Голог Села, као и месни НОО у Грудлици, Бувцу, Равној Бањи, Медвеђи, Стубли и Рујковцу. После ослобођења Лебана, 22. августа легално су радили и НОО у селима: Шуману, Новој Тополи, Војловцу, Бошњацу, Горини, Брзој, Тодоровцу, Буковој Глави, Новковом Риду, Тулову, Калуђерици, Мирошевцу, Бунуши, Радоњици, Чукљенику, Зољеву, Славујевцу, Дрводељи, Јајини, Шишинцу, Стројковцу, Вучју, Винарцу, Стопањи и Прибоју.[61] Поред легалних, на неослобођеним територијама деловали су илеглани НОО у селима: Синковцу, Власу, Винарцу, Губеревцу, Печењевцу, Липовици, Брестовцу, Мрштану, Манојловцу, Рудару, Стројковцу, Вучју, Бабичком, Јашуњи, у селима врањског округа: Боровцу, Доброчину, Лучану, Новом Селу, Страцу, Братоселцу, Сејацу, Бараљевцу, Претини, Самољици, Кленку, Куштици, Прејаку, Јастрепцу, Љиљанцу, Зужељици, Брњару, Петки, Клиновцу, Жбевцу, Дрежници, Буштрању, Себрату, Барбацу итд. Само на терену Горње Пчиње, у врањском округу било је формирано око 30 НО.[62] И на терену топличког округа током борби за коначно ослобођење формирани су сеоски НОО који су одиграли велику улогу у спровођењу мобилизације, припремањем мобилизацијских спискова, у снабдевању партизанских јединица итд.[63] НОО су масовно оснивани после ослобођења ове територије, октобра 1944. године. Основани су у свим селима овог подручја.

За стварање и изградњу народне власти у јужној Србији током 1944. године било је веома значајно одржавање првих слободних избора за органе народне власти у 50 села на слободној територији Јабланице, Пусте Реке и Добрича. Њима је руководила посебна изборна комисија. Тада су први право гласа имали сви грађани села оба пола, тј. људи и жене са навршених 18 година живота. Гласање је обављано јавно, истовремено за одборнике сеоских, општинских и среских НОО. Одзив бирача био је изванредан, мада су старији људи са скепсом гледали на могућност одржавања ових избора у ратним условима, окружени са свих страна непријатељем. Млађи људи и жене били су без икакве бојазни и прихватили су акцију са паролом: „Сви на изборе".[64]

НОО сељаштво је прихватало као своје истинске органе власти који су се бринули за остварење њихових интереса. НОО су водили рачуна да сељаци благовремено обаве сетву, жетву, вршидбу и друге пољске радове. НОО су се старали да се благовремено обезбеде тајни магацини за смештај жита и других пољопривредних производа. Старали су се да народу обезбеде довољне количине хране, гаса, шећера, соли, креча и других потреба. О томе су се бринули посебни сектори у оквиру НОО, који су и вршили размену вишка производа.[65]

У раду НОО велику помоћ пружили су омладинци својим ангажовањем у разним акцијама, посебно у обављању разних радова у сеоским домаћинствима која нису имала потребну радну снагу. У планинским пределима та активност била је усмерена на косидбу, па и на друге послове. Овакву помоћ народ је изванредно ценио, нарочито они којима је била потребна, јер су се осећали да нису сами и напуштени. То је доста утицало да се опредељују за НОП. Наравно, то није ишло у прилог окупатору и његовим сарадницима, који су зато вршили и посебне нападе и убијали одборнике и активне омладинце. Посебно је велики број одборника настрадао на овом подручју у вре-

ме јулске непријатељске офанзиве, али су убрзо упражњена одборничка места попуњавана новим активистима.[66] То је био јасан доказ у којој су мери народне масе прихватале НОО као своје органе власти и колико су настојале да их одрже по сваку цену. Међутим, мора се констатовати и чињеница да у свим селима овог подручја НОО нису могли несметано обављати своју дужност из разних разлога. Један од разлога био је и тај што су се у њих увлачили непријатељи који су својом деструктивном делатношћу онемогућавали њихов рад или пак ови били потпуно неактивни, што је наносило велике штете НОП-у.

Поред НОО на територији јужне Србије, од друге половине 1944. године, у време интензивне борбе за коначно ослобођење Србије, дошло је до формирања одбора Народноослободилачког фронта (у даљем тексту одбора НОФ-а), као политичких организација НОП-а, које су на широкој платформи окупљале све слободољубиве снаге у земљи, без обзира на политичко и верско убеђење, националну и социјалну припадност. Ти одбори су стварани под руководством организација КПЈ. О њиховом стварању у Србији Покрајински комитет КПЈ за Србију обавестио је ЦК КПЈ, 16. јуна 1944. године: „... Приступили смо формирању сеоских, општинских, срески и окружних НО фронта на овој територији (јужној Србији — прим. аутора), а почећемо у читавој Србији, не чекајући формирање Главног одбора НОФ-а, те ће олакшати што брже стварање Главног одбора и отклонити све слабости у нашем политичком раду и раду НОО".[67]

У одборе НОФ-а по селима бирани су људи сеоских средина, и то не само за сеоске и општинске, већ и за среске одборе. Тако је у лесковачком Срескоm одбору НОФ-а, међу 17 чланова било изабрано 7 земљорадника. У сеоским одборима били су претежно земљорадници који су имали велики углед у својим срединама. Према извештају Окружног комитета КПЈ за Лесковац, од 29. септембра 1944. године изабрани су сеоски одбори НОФ-а у Медвеђи, Бувцу и Бошњацу од по 9 чланова, Гајтану од 5 чланова и Бучумету и Тулару од по 7 чланова.[68]

На ослобођеној територији Пусте Реке од септембра 1944. године формирају се, такође, сеоски, општински и срески одбори НОФ-а. И у њих су бирани најугледнији земљорадници без обзира на политичку и верску припадност, тј. људи који су се радом и угледом доказали да могу да окупе и уједине све становнике села у акцији за остварење циљева НОП-а и извршење свих задатака који су пред њих постављени у борби за коначно ослобођење земље.[69] Одбори НОФ-а, септембра месеца, формирани су и у многим селима топличког округа по упутствима која је дао Покрајински комитет КПЈ за Србију.[70] Према сећањима савременика, одбори НОФ-а на овом терену стварани су у сним селима где су за то постојали услови, првенствено партијске ћелије и друге масовне организације НОП-а. У почетку се ту није тачно знало и раздвајало које су компетенције НОО а које одбора НОФ-а. Међутим, убрзо је и тај проблем решен и одбори НОФ-а постали су политичке организације које су око себе окупљале најшире народне слојеве и вршили успешну мобилизацију људства и материјалних средстава за НОП и тако доприносили његовом јачању на овом терену и повезивању са народом. Захваљујући томе Партија је на терену у потпуности учврстила утицај одбора НОФ, тако да се ту није осећао никакав утицај грађанских партија, нити је било покушаја њиховог обнављања и афирмисања. Неки богатији сељаци са овог подручја, који су раније били припадници појединих грађанских партија, и сами су их напуштали и постајали симпатизери и помагачи НОП-а. Забележено је да је из тих породица било доста и активних учесника НОП-а, тј. бораца, па је и логично што су и саме биле везане за НОП и НОФ. Међутим, само је један мањи број сеоских кулака остао пасиван, али није непријатељски наступао против народне власти и НОФ-а.[71]

Жене из села јужне Србије, такође су узеле учешћа у НОП-у од 1941. године, као активни борци у партизанским јединицама или као помагачи на терену. Њихова активност на овом подручју дошла је до изражаја и током 1944. године. Према сећању савременика тада су ступиле у партизанске јединице: Драга Цветковић Цига из Горине, члан СКОЈ-а, а од јула и члан КПЈ, Станија Станковић из села Горине, Трајка Миленковић из села Тодоровца, члан омладинског актива, Стана Цекић, омладинка из села Загужана, Љубинка Љушка из села Зољева, Радунка Станић, из Пресечине, Стојанка Јовић из Калуђерице, Јелена Николић Ленче из Горине, Јелена Трајковић Лала из Бобишта,

Милена Ковачевић, Пава-Светлана Ковачевић и Бранка Стефановић све три из села Бучумета. Све су оне биле скојевски, а касније и партијски активисти, које су јако много допринеле НОП-у још пре ступања у партизанске јединице. Тако је Драга Цветковић Цига крајем 1942. године, као омладински активиста у селу Горини, формирала омладински актив који је радио на прикупљању помоћи за борце.[72]

Активност жена овог краја испољавала се и на плану пружања несебичне помоћи НОП-у. У њој су учествовале жене у око 90% села јужне Србије. Помоћ се огледала у припремању хране за партизане, плетењу џемпера, чарапа, рукавица, шалова и др. као и прикупљању животних намирница.[73] Она се организовала преко женских организација — АФЖ-а. По селима су оснивани месни одбори АФЖ-а уз помоћ партијских ћелија и других организација НОП-а. Ти одбори су били веома активни. Поменућемо само неке у селима лесковачког краја: Горини, Мирошевцу, Брзи, Тодоровцу, Пресечини, Бунуши, итд. На терену врањског округа били су активни у селима: Свињишту, Себрату, Узову, Претини, Спанчевцу, Старцу, Куштици, Братоселцу, Сејацу, Биљачи. Приликом ослобођења овог подручја на њему је било 48 месних одбора АФЖ-а.[73]

У овом периоду женска организација заједно са Партијом посебну пажњу је посвећивала политичкој активности и образовању жена, што је било значајно за увлачење што већег броја жена у све организације НОП-а. Посебна пажња је посвећивана описмењавању жена по селима, где је био велики број неписмених. Поред тога одржавани су и политички курсеви и семинари. У првој половини 1944. године одржано је осам курсева у трајању од по 8—10 дана. Њих је завршило око 300 жена, активисткиња са села.[74] Неке курсеве су организовале саме жене и њима руководиле уз помоћ Партије и народне власти. Семинари су били интерног типа и организовани су у појединим селима као што су: Коњувце, Оране, Стубла, Бучумет, Гајтан, Зоровац, Дубово и Момчилово. Њима је у просеку присуствовало 20—25 жена. Предавања су била посвећена циљевима НОП-а, органима народне власти, АФЖ-у, руководећој улози КПЈ, савезницима, антихитлеровској коалицији итд.[75]

Међутим, у појединим областима јужне Србије, у овом периоду се слабо радило са женама, посебно са женском омладином, што је имало негативних последица по НОП на том терену. Тај нерад био је карактеристичан за села: Девче, Бајчинце, Лепају, Пејковце и Самариновце. У тим срединама преовладавало је мишљење које је жену искључиво везивало за кућу и да је борба против окупатора и домаћих издајника искључиво ствар мушкараца. Ово накарадно мишљење оповргле су жене добричког среза својим пожртвованим радом у извршавању и најтежих задатака.[76]

Жене јужне Србије биле су активне и у изборима априла 1944. године, када је само у Пустој Реци, међу 15.496 бирача било 7.866 жена.[77] Поред тога, своју активност испољавале су и акцији за мобилизацију нових бораца за јединице НОЈ.

У борбу против окупатора и домаћих издајника за коначно ослобођење Србије били су укључени и пионири по селима. У многим селима јужне Србије биле су формиране пионирске организације. Пионири су испољавали изванредну храброст и довитљивост. Ни по цену живота нису хтели одати партизане и припаднике НОП-а. Савременици наводе пример пионира Томислава Стојановића из власотиначког среза, кога су бугарски војници изболи бајонетима, али никога није одао.[78]

На иницијативу Партије, на ослобођеним подручјима одмах су се почеле формирати омладинске радне чете. У неким селима оне су стваране још од јануара 1944. године. Стављане су на располагање НОО-има и извршавале су разноврсне задатке. Почетком јануара у Коњувцу је био формиран омладински радни батаљон од 150 омладинаца и омладинки са села. Исти батаљон са 150 бригадиста формиран је и у Пустој Реци. У априлу је формирана Лужничка омладинска радна бригада у коју је ушао и један батаљон из власотиначког среза. Крајем 1944. године у Гајтану је био формиран омладински радни батаљон са 180 омладинаца и омладинки. Он је, на пр., радио једне целе ноћи на сакупљању и превожењу оружја и другог материјала, које су савезници бацили из авиона јединицама НОВЈ. Преко дана омладинци су по групама радили на имањима бораца и физички неспособних сељака који нису могли да самостално обрађују своју земљу.[79]

Омладина јужне Србије била је највећи ослонац у раду НОО. Све што се

радило за НОП, радило се са великим одушевљењем. У радним четама и батаљонима владао је такмичарски дух. Заказивано је такмичење између појединих радних чета, батаљона и група у обради земље и обезбеђивању бољих хигијенских услова.[80]

Омладинске радне бригаде су радиле углавном код сиромашних сеоских породица и код оних чији су се чланови налазили у партизанским јединицама. Секле су дрва за огрев, градиле куће, подизале порушене мостове од Медвеђе до Лебана итд. Само у једном дану било је насечено око 350 кубика дрва. Омладина са подручја Пусте Реке и Јабланице учествовала је у обнови попаљеног села Гајтан. И поред тешких услова, село је веома брзо обновљено и куће оспособљене за становање.[81]

У бројним селима јужне Србије, током 1944. године формиране су и биле активне културно-уметничке групе у које су ступали омладинци и омладинке. Такве групе су формиране у селима: Косанчићу, Лапотинцу, Коњувцу, Вујанову, Великој Плани, Ресинцу, Југовцу, Драгуши, Бресници, Здравињу, Бресничићу и др. Дилетантске групе и хорови су припремали веома квалитетне програме од драмских комада и револуционарних и партизанских песама. Позоришни комади су углавном били са проблематиком из НОБ-а. На програму су били и Нушићеви комади. Сељаци су у великом броју посећивали ове приредбе. Биле су бесплатне, али се на њима прикупљао добровољан прилог у великом износу. Поред одржавања приредби, омладина је радила и на политичком и идеолошком уздизању народа свога краја. Почетком јануара 1944. године масовно је учествовала на збору у Коњувцу, коме је присуствовало око 10.000 људи. Том приликом су омладинци из села Вујанова и Петровца примили прелазне заставице за изузетну активност и помоћ НОП-у.[82]

По ослобођењу јужне Србије од окупатора и разбијању и уништењу квислиншких снага, у јесен 1944. године, сељаштво је масовно приступило НОП-у из свих села, па чак и оних која су дуго била под доминацијом окупатора и домаћих издајника. Хиљаде и хиљаде људи са села ступило је у јединице НОВЈ, које су наставиле са вођењем борбе у још неослобођеним крајевима земље. У тим борбама велики број сељака — бораца са овог подручја положио је живот у борби за слободу и независност земље. Такође, огроман број житеља са села пао је као жртва окупаторског и квислиншког терора или је био интерниран у концентрационе логоре, одакле се многи никада нису вратили. Скоро да није било села на овом подручју које није претрпело пљевине и разарања и уништење материјалних добара. Многе сеоске куће са помоћним зградама биле су попаљене и разорене, сточни фонд уништен, а такође и пољопривредни и други инвентар.

С обзиром на стање у којем је јужна Србија дочекала ослобођење, народ је са великим одушевљењем приступио обнови и изградњи попаљених и порушених села и градова, мостова, пруга, путева и других објеката значајних за нормализацију живота на овом подручју. Одмах се приступило успостављању и учвршћењу народне власти, организовању друштвеног, економског, политичког и културног живота. У тој акцији Партија је имала огромну улогу. Она се организационо изграђивала и омасовљавала. Број чланова Партије је брзо растао, а мрежа партијских организација на терену постајала је све гушћа. Посебна пажња је посвећивана изградњи партијских организација по селима, у којима је све већи број чланова био из редова земљорадника. То потврђују и извештаји врањског и лесковачког комитета КПЈ. Према извештају Окружног комитета КПЈ за Врање од 6. децембра 1944. године у врањском округу 90% чланства у Партији чинили су људи са села, док је, према извештају Окружног комитета КПЈ за Лесковац, од почетка јануара 1945. године, у лесковачком округу међу 1028 чланова Партије — 745 било из редова земљорадника.[83] Слична ситуација била је и у осталим окрузима јужне Србије. Због великог и наглог прилива сељака у партијско чланство, Покрајински комитет КПЈ за Србију, у своме писму Окружном комитету за Лесковац, од 7. децембра 1944. године упозоравао је: „Пошто је у Партији већи део сељаштва, то обратите велику пажњу на пролетаријат, које га у вашем округу има приличан број. Треба формирати у предузећима партијске јединице . . .“.[84]

Поред партијских, на овом подручју нагло су омасовљаване скојевске, омладинске, женске и друге организације, што је имало великог значаја за даље успешно вођење битке за обнову

и изградњу јужне Србије, па и целе земље, као и за изградњу нових друштвених, социјалистичких односа у нас.

Напомене:

1. **Хранислав Ракић**, КПЈ у лесковачком крају (1941—1945), Лесковац, 1982, стр. 134.
2. Исто, стр. 135.
3. ИРПС, МОК Топлице, бр. 1, 5, 19; Др **Миливоје Перовић**, Јужна Србија, Београд 1961, стр. 374.
4. ИРПС, МОК Топлице, бр. 19.
5. Исто.
6. Др **Миливоје Перовић**, нд. стр. 375.
7. ИРПС, МОП Топлице, бр. 1.
8. **Хранислав Ракић**, нд. стр. 139;
9. АС, Ф, ЛКС. бр. 647.
10. ИАЦК, СКС, бр. 5573; ИРПС, МОК Ле, бр. 14; **Хранислав Ракић**, нд. стр. 162, 165.
11. АС, ОКЛ, Извештај СК КПЈ/Л — ОК КПЈ/Л од 9. IV 1945; **Хранислав Ракић**, нд. стр. 170—171.
12. ИА, ЦК СКЈ, бр. 5494; **Хранислав Ракић**, нд. стр. 175—176.
13. **Хранислав Ракић**, нд. стр. 176—177.
14. ИРПС, МОК Ле, бр. 22; **Хранислав Ракић**, нд. стр. 177.
15. ИРПС, МОК Ле, бр. 22; **Бошко Крстић**, Јабланица и Пуста Река, Бојник, 1978, стр. 377.
16. АС, ОК Ле, бр. 71;
17. ИА ЦК СКС, бр. 5595, 5556; ИРПС, МОК Ле, бр. 35; **Хранислав Ракић**, нд. стр. 189.
18. **Хранислав Ракић**, нд. стр. 185.
19. ИРПС, МОК Ле, бр. 35; **Хранислав Ракић**, нд. стр. 186.
20. ИРПС, МОК Вр, кут. 1, бр. 19, 21.
21. Исто.
22. Исто.
23. Исто.
24. Исто, бр. 52.
25. АС, Ф. ПКС, бр. 741, Извештај ОК Врања ПКС од 6. XII 1944.
26. Др **Миливоје Перовић**, нд. стр. 385.
27. ИРПС, МОК Ле, кут. III, бр. 21.
28. Исто.
29. Др **Милан Борковић**, СКОЈ и омладински покрет у Србији (1941—1945), Београд 1970. стр. 281; **Хранислав Ракић**, нд. стр. 237.
30. „Наша реч", Лесковац, 21. V 1955; **Милан Борковић**, СКОЈ . . . стр. 208.
31. ЗБ. ОПЈ, II, бр. 2, стр. 142—144; др **Милан Борковић**, нд. стр. 294.
32. Др **Милан Борковић**, нд. стр. 216, 289.
33. АС, Ф. ПКС, бр. 522, Извештај Недељка Караичића ПКС од 31. XII 1944; **Мома Марковић**, Борба Србије 1941—1945, Београд 1952, стр. 213; Др **Милан Борковић**, Комунистичка партија Југославије у Србији (1941—1945), књ, 2, Београд 1975, стр. 187.
34. АС, Ф. ПКС, бр. 653, Извештај ОК КПЈ за Топлицу од 27. маја 1944; Др **Миливоје Перовић**, Јужна Србија . . . стр. 376.
35. АС, Ф. ПКС, бр. 663; ИА, ЦК СКС, бр. 9243; ИТПС, МОК Топлице, бр. 2; Др **Миливоје Перовић**, нд. стр. 376.
36. **Хранислав Ракић**, нд. стр. 187.
37. Документи о настанку и развоју народне власти на југу Србије, књ. I, Лесковац 1967, стр. 286—294.
38. **Хранислав Ракић**, нд. стр. 187.
39. Др **Миливоје Перовић**, нд. стр. 377.
40. АВИИ, Фонд Милана Недића, кут. 30, 18/122.
41. ИРПС, МОК Вр. кут. I, бр. 22.
42. **Хранислав Ракић**, нд. стр. 165.
43. ИРПС, МОК Ле, бр. 23; Др **Милан Борковић**, КПЈ у Србији . . . 201.
44. Др **Милан Борковић**, КПЈ у Србији . . . стр. 176.
45. ИРПС, МОК Ле, кут. III, бр. 22; Др **Миливоје Перовић**, нд. стр. 376.
46. ЗБ, ОПЈ, II-2, стр. 130—142; ИРПС, МОК Ле, бр. 12671; Др **Милан Борковић**, СКОЈ . . . стр. 350.
47. ИРПС, МОК Вр. кут. I, бр. 22.
48. АВИИ, Фонд Милана Недића, кут. 30, 16/1-1, Извештај окружног начелника у Лесковцу од 15. II 1944; ЗБ, I, бр. 20, Београд 1965, стр. 469—470; ИРПС, МОК Ле, бр. 35.
49. ИРПС, МОК Топ. бр. 39.
50. АС, Ф. ПКС, бр. 633.
51. АВИИ, Фонд Милана Недића, кут. 30, фас. 17/1-1, Реферат о стању у нишком округу 1941—1944.
52. АС, Ф. ПКС, бр. 517.
53. Исто. бр. 587.
54. Исто, бр. 564.
55. АС, Ф. ПКС, бр. 639.
56. Исто, бр. 646.
57. ИРПС, МОК Ле. кут. II, бр. 25.
58. АС, Ф. ПКС, бр. 646.
59. Исто, бр. 639, 564.
60. Исто, бр. 692.
61. ИРПС, МОК Ле, бр. 12.
62. ИРПС, МОК Вр. кут. I, бр. 21—22.
63. ИРПС, МОК Топ. бр. 5.
64. Исто, Ле, бр. 21.
65. Исто. бр. 10.
66. Исто.
67. АС, ЦК СКС, бр. 58; Др **Милан Борковић**, КПЈ у Србији . . . стр. 274.
68. ИРПС, МОК Ле, бр. 127; Др **Милан Борковић**, КПЈ у Србији . . . стр. 267 (фуснота 155).
69. **Бошко Крстић**, Јабланица и Пуста Река у НОБ, Бојник, 1978, стр. 377; Др **Милан Борковић**, КПЈ у Србији . . . стр. 273—274.
70. АС, Ф. ПКС, бр. 663.
71. ИРПС, МОК Топ. бр. 5. стр. 263—264.
72. ИРПС, МОК Ле, бр. 56.
73. Исто, Топ. бр. 5.
74. ИРПС, МОК Вр. кут. I, бр. 22, 19.
75. **Бошко Крстић**, нд. стр. 270.
76. ИРПС, МОК Топ. бр. 19.
77. **Бошко Крстић**, нд. стр. 270.
78. ИРПС, МОК Ле, бр. 35.
79. **Хранислав Ракић**, нд. стр. 247.
80. Исто, стр. 247.
81. ИРПС, бр. 5493/4; Др **Милан Борковић**, СКОЈ . . . стр. 376.
82. ИРПС, МОК Ле. кут. II, бр. 23.
83. АС, Ф. ПКС, бр. 774; Др **Милан Борковић**, КПЈ у Србији, стр. 291.
84. Др **Милан Борковић**, КПЈ у Србији . . . стр. 313; АС, Ф. ПКС, нерегистрована грађа, Извештај ПК КПЈ за Србију, почетак јануара 1945. ЦК КПЈ.
85. Др **Милан Борковић**, КПЈ у Србији . . . стр. 292.

Dr *Žarko Jovanović*

THE PEASANTS OF THE SOUTH SERBIA IN STRUGGLES FOR FINAL LIBERATION

In the year 1944, the final struggles were waged for the liberation of the South Serbia and it was within the scope of the great successes of the Red Army on the East, as well as the Western Allies in the Europeen and African front. On the territory of the South Serbia the peasants made the great majority of the population. At that time, more precisely, in the second half of the year 1944, they mainly determined on the National Liberation Movement and Socialist Revolution. They were exposed to violent reprisals of the occupiers (Germans and Bulgarians) as well as the quislings (Chetniks, Ljotics, Nedics, etc.) but, except some hesitation, there was not conscious support of those enslaved our peoples or those who helped them to do that. The author cites a series of examples which back up by evidence this basic thesis of him.

940.53/.54+355.48](497.11) „1944"

Радисав Николић

Развој и делатност војнопозадинских органа у јужној Србији током 1944. год.

Проблематика позадине у народноослободилачком рату имала је своје специфичности у свим етапама, нарочито у завршници рата и револуције. Она је била утолико сложенија и значајнија, у односу на војни и политички ток збивања од 1941. до краја 1943, јер се радило о одлучујућим операцијама против фашистичких окупатора, колаборације и контрареволуције на југословенском ратишту, па и у јужној Србији. Упоредо с разбуктавањем оружане борбе и развојем ослободилачких формација, позадина постаје фактор од изузетног значаја, како у погледу популаризације циљева народноослободилачке борбе и мобилизације људских снага и материјалних средстава за потребу фронта, тако и консолидације прилика на ослобођеним подручјима, посебно на линији сузбијања саботерске и терористичке активности разбијених колаборационистичких (недићевских, љотићевских, четничких) групација.

До формирања ударних и маневарских јединица на подручју Србије, долази у 1943. години и касније, док је у Црној Гори, Хрватској, Словенији, Босни и Херцеговини, то учињено током 1942. године. Фебруара 1943. на војнополитичком саветовању представника партизанских одреда и руководилаца организација КПЈ са Кукавице, из Јабланице и Лесковца, одржаном у с. Калуђерици (на планини Кукавици)[1] којем је присуствовао и делегат Врховног штаба НОВ и ПОЈ Светозар Вукмановић Темпо — одлучено је да се формирају крупнији НОП одреди (Први и Други јужноморавски), с тенденцијом да касније они прерасту у бригаде. Истовремено се почело интензивније размишљати о организовању слободне територије у функцији опскрбе и попуне нарастајућих партизанских снага и уопште обезбеђења што бољих услова за живот и рад становништва. Тако се трећег дана овог саветовања на дневном реду нашло питање организовања и војнопозадинске власти, те улога Партије у организовању позадине.

У духу директиве врховног команданта НОВ и ПОЈ Јосипа Броза Тита, од 28. августа 1943, да се на подручју Србије почне са формирањем бригада и дивизија, Главни штаб НОВ и ПО Србије крајем септембра 1943. издао је наредбу о формирању бригада, на основу које ће се у јесен 1943. формирати прве бригаде на подручју јужне Србије: 1. јужноморавска бригада у с. Ображди (Јабланица), 11. октобра, и 2. јужноморавска (4. српска) бригада у с. Буцима (Расина), 21. новембра 1943.[2] Упоредо са процесом стварања првих оперативних јединица на југу Србије наметала се потреба за квалитативно новим организовањем позадине која би значајније ангажовала расположиве људске и материјалне потенцијале са ослобођених подручја за потребе ослободилачких оружаних јединица. Тако су октобра 1943. на Окружној партијској конференцији,[3] — којој је присуствовало око 30 делегата слободне територије из 2. јужноморавског партизанског одреда — Благоје Нешковић и Драги Стаменковић у име Покрајинског комитета КПЈ за Србију, истакли значај унутрашњег јачања Партије и отклањања слабости у раду неких народноослободилачких организација. Указано је на потребу стварања виших органа народне власти (општинских, среских и окружних народноослободилачких одбора) и војнотериторијалних органа (команди места и војних подручја), све у циљу побољшавања политичког стања на слободној територији.

У том правцу је била усмерена и одлука да се из партизанских одреда повуче део кадрова ради њиховог ангажовања у партијским и другим народноослободилачким организацијама, као и у војнопозадинским командама.

У новембру 1943. на југу Србије започео је процес стварања војнопозадинских органа. Средином новембра 1943. у с. Вујанову (код Лебана) формирана је команда војног подручја за лесковачки округ (командант Воја Ристић, заменик команданта Милоје Спасић и помоћник команданта Љубиша Вукановић Мргуд) и у току је било формирање команди места.[4] До децембра 1943. на територији ове команде подручја образовано је 7. команди места. Убрзо после успостављања ових војнопозадинских команди забележени су резултати њиховог успешног рада, што се да видети и из извештаја Окружног комитета КПЈ за Лесковац Покрајинском комитету КПЈ за Србију од 12. децембра 1943. у којем се — поред осталог — истиче: „Њихов рад је у зачетку, али се већ осећају користи рада ових органа позадинске војне власти".[5]

Истовремено су формиране и команде места у Црној Трави и с. Првонеку (за врањску територију) са разгранатом мрежом партизанских стража, које ће јануара 1944. прерасти у команду подручја уз упоредно стварање више нових команди места и партизанских стража.[6]

Као што је било замишљено, војнопозадинске команде су преузеле организацију исхране, мере у правцу прикупљања и складиштења животних намирница и неопходних материјално-техничких средстава, бригу о радионицама, извиђачкој и обавештајној служби, саобраћају и транспорту, о реду и сигурности на ослобођеним територијама, разноврсне акције на непријатељске колоне и објекте који су служили непријатељу за маневар и експлоатацију природних богатстава,[7] најзад старале се о изградњи, снабдевању и заштити болница и других санитетских установа, као и изградњи склоништа за рањенике. Посебно је била значајна активност војнопозадинских команди у правцу мобилизације људских и материјалних потенцијала за попуну и образовање нових борбених јединица, као и на плану обуке добровољаца за извођење основних борбених радњи, руковање пешадијским наоружањем и стицање других неопходних знања.

Средином јануара 1944. у с. Велика Плана (код Прокупља) формирана је команда подручја за Топлички округ са пет команди места. О томе 16. јануара делегат Главног штаба НОВ и ПО Србије Неделько Караичић обавештава Покрајински комитет КПЈ за Србију: „Формирана је Команда подручја са пет команди места. Они су почели са радом и већ се осетио резултат њиховога рада у скупљању муниције и пушака; и на путу је да се тек осети њихов рад".[8] Међутим, у условима кад је непријатељ предузимао стална активна дејства према слободној територији и јединицама на њој, недовољно искусне војнопозадинске команде су показале и извесне слабости. Да би војнопозадинске команде на подручју Топлице одговориле својим задацима, почетком 1944. оне су кадровски ојачане са неколико бораца из оперативних јединица, приступило се њиховој реорганизацији и сређивању. За команданта Топличког војног подручја постављен је Миодраг Новаковић Цуца, за заменика Јанићије Ценић (дотадашњи командант подручја) а за помоћника команданта Мића Динић. Истовремено су извршене и друге промене у команди подручја. Одређени су и економ подручја, економ болнице, магационер, командир страже у подручју. Значајне промене биле су извршене и у скоро свим командама места (сем код две).[9] Захваљући томе већ наредних дана се осетио побољшан рад ових команди. Од расположивог људства са подручја појединих команди места створене су мале партизанске чете способне за самостална дејства.

Крајем априла 1944. извршена је и реорганизација команде подручја пиротског округа. Окружни комитет КПЈ за Пирот 26. априла, у извештају Покрајинском комитету за Србију истиче: „Морамо учинити заокрет у раду позадинске војне власти. Раније људство у штабу команде подручја и команди места не одговара задацима војне власти у позадини у садашњем моменту". За команданта подручја привремено је одређен Драгољуб Петковић а за помоћника Јован Цекић. Команде места су такође биле реорганизоване. Настојало се да оне буду оспособљене за офанзивна дејства и што поузданији заштитници слободне територије. У том правцу су оне ојачане од 30—50 бораца са по два аутомата.[10] За разлику од ове, Врањска команда војног подручја се у то време добро сналазила на терену који

је успешно контролисала и на којем је организовала живот преко 12 команди и бројних војнопозадинских установа (магацина, обавештајних пунктова и др.). Командант подручја је био Живојин Николић Брка а заменик команданта Бранко Шотра.[11]

Све већи размах народноослободилачке борбе, стварање пространих слободних територија, учвршћивање органа народне и војнопозадинске власти и и све већи прилив нових бораца омогућиће да се на подручју јужне Србије у другој половини маја 1944. године формирају прве дивизије у Србији (21. српска дивизија НОВЈ — 20. маја 1944. и 22. српска дивизија НОВЈ — 22. маја 1944). У наредном месецу Главни штаб Србије формирао је још три дивизије (23, 24. и 25.) и седам бригада (12, 13, 14, 15, 16, 17. и 18.) и то све на подручју јужне Србије. У међувремену је, 22. маја 1944, у с. Рлици (код Крушевца) била формирана команда Крушевачког војног подручја.[12]

Стварање толиког броја нових јединица није могло проћи без утицаја и на развој и организацију војнопозадинских органа и уопште збивања на ослобођеним територијама. Средином 1944. године проширена је слободна територија на југу Србије а непријатељ је потиснут у утврђене гарнизоне (Ниш, Лебане, Прокупље, Лесковац, Крушевац и др.).

У првој половини јула 1944. на аеродром у Косанчићу, у Пустој Реци, стиже део Главног штаба Србије са новим командантом, генералом Кочом Поповићем, на челу, што ће позитивно деловати на даљи развој народноослободилачке борбе на овом подручју.

Долазак покрајинског војнополитичког руководства на ослобођену територију јужне Србије убрзало је образовање свих институција НОП-а, самим тим и органа војнопозадинске власти. Главни штаб НОВ и ПО Србије 1. августа 1944. даје упутства Окружном комитету КПЈ за Лесковац: „Настојте да се учврсте позадинске власти, народноослободилачки одбори, команде места и команде подручја".[13] Следи нов корак у том правцу: при Главном штабу Србије средином августа 1944. формирано је Одељење за позадинске војне власти које је усмеравало даљи развој војнопозадинских органа. Овај руководећи орган је 16. 8. 1944, на основу наредбе Врховног штаба НОВ и ПОЈ од 9. фебруара 1944, издао командама подручја Упутство о организацији и формацији војнопозадинских органа и дужностима њихових појединих органа.[14] Команду подручја су сачињавали: командант, политички комесар, зам. команданта (који је истовремено био и мобилизацијски официр тј. референт за мобилизацијске послове), референти за интендантску и санитетску службу и опуномоћеник за заштиту народа. Команде места су имале исту структуру као и команде подручја, с тим што су оне биле извршни органи команди подручја. Командант војног подручја или места издавао је сва наређења, руководио и био одговоран за све послове на свом сектору. Политички комесар се старао о политичком, пропагандном и просветном раду, као и организовању информативне службе. Заменик команданта помагао је у раду команданту и у његовом одсуству га замењивао.

Партизанске страже су биле извршни органи команди места, које су обезбеђивале ред и сигурност на ослобођеним подручјима и старале се о спровођењу мера које су доносиле војнопозадинске команде. Поред тога, вршиле су извиђачку службу и изводиле акције на неослобођеној територији. Све партизанске страже на територији једне команде места сачињавале су једну војну јединицу која је потчињена команди места. Од више таквих јединица, на нивоу војног подручја, формирала се војна јединица потчињена команди подручја. Њен командант је био командант војног подручја а политичку функцију је обављао политички комесар команде подручја. У случају покрета или напуштања слободне територије, јединице образоване од партизанских стража једног подручја прикључиване су некој од оперативних јединица или су (као теренске јединице) дејствовале на свом подручју.

До формирања Корпусне војне области војнопозадински органи су били у оперативном погледу потчињени штабовима оперативних јединица у чијим су се рејонима дејства налазиле а по свим другим питањима обраћали су се Главном штабу НОВ и ПО Србије, односно његовом Одељењу за позадинске војне власти.[15]

Деветнаестог августа 1944. врховни командант НОВ и ПОЈ маршал Тито саопштио је Главном штабу Србије план за коначно ослобођење Србије у којем су, поред предлога о подели на пет оперативних подручја, дате и напомене у вези са организацијом војнопозадинске и народне власти: „Основно је разбити

окупаторску и недићевско-четничку власт, организовану по срезовима, општинама и селима. После разбијања окупаторске власти отпочети са организовањем војних формација, војних и народних власти".[16]

Поступајући у том духу, Главни штаб НОВ и ПО Србије крајем августа издао је наређење штабу 22. дивизије НОВЈ да, с обзиром на нагли развој народноослободилачке војске у Србији, одмах отпочне са организовањем војнопозадинске власти на свом сектору. Истовремено му препоручује да, до формирања корпуса, односно корпусне војне области — која би преузела целокупну војнопозадинску власт на њеном подручју — за сада формира дивизијску војну област[17] која би преко команди подручја, команди места и партизанских стража обухватила цео сектор дивизије. Указујући на значај војнопозадинске организације, у наређењу се истиче: „Добра организација позадинских власти услов је за успешно извођење операција и учвршћење народне власти".[18]

Почетком септембра 1944. на подручју Србије долази до укрупњавања војне организације, формирају се 13. и 14. корпус НОВЈ. Непосредно након тога Главни штаб НОВ и ПО Србије дао је задатак штабу 13. корпуса НОВЈ да организује корпусну војну област а на подручју Топлице, Јабланице, Копаоника и Расине дивизијску војну област, која би била под командом корпусне војне области.[19]

Формирањем Корпусне војне области на подручју јужне Србије настаје нова фаза у организацији војнопозадинских власти која ће се, уз незнатна побољшања, задржати до краја рата. Команде подручја више нису биле непосредно потчињене Главном штабу Србије већ су за свој рад одговарале Корпусној војној области чију је активност усмеравало првенствено Одељење за војнопозадинске власти при Главном штабу Србије. У јесен 1944. на подручју Војне области 13. корпуса НОВЈ деловало је шест команди војних подручја, и то: Врањска, Пиротска, Јабланичка (Лесковац), Нишка, Топличка (Прокупље) и Крушевачка, као и 31 команда места и Команда града Ниш — која је била под непосредном командом Главног штаба НОВ и ПО Србије.[20] Приликом успостављања војнопозадинских команди, узимајући при томе у обзир економске, географске, војно-политичке и саобраћајне услове, начелно се за сваки срез формирала команда места, док се територија војних подручја углавном поклапала са предратним административно-политичким округзима.

Упоредо са формирањем народноослободилачких бригада, дивизија и корпуса на подручју Србије у другој половини 1944. године текао је и процес расформирања партизанских одреда. Знатан део људства из ових одреда ушао је у новоформиране оперативне јединице војнопозадинске команде, јединице и установе.

Разгранат систем војнопозадинских органа на подручју јужне Србије, посебно после коначног ослобођења те области, имао је ванредан значај у активирању људских и материјалних потенцијала за потребе НОВЈ.

После успостављања првих команди места и војних подручја, оне предузимају мере да се што организованије изврши прихват добровољаца и спроведе припрема нових бораца пре упућивања у борбене јединице. Тако, на пр., из извештаја Окружног комитета КПЈ за Лесковац Покрајинском комитету КПЈ за Србију од 17. новембра 1943. види се да су добровољци који су желели да ступе у Први јужноморавски НОП одред морали најпре да савладају војну обуку при команди Јабланичког војног подручја.[21]

Непријатељске офанзиве које су уследиле у првој половини 1944. године нису застрашиле народ, већ се, напротив, прилив добровољаца само повећао. Успеси ослободилачке борбе у Југославији и уопште стање на ратиштима другог светског рата, као и присуство савезничких војних мисија у јужној Србији, те активност делегата Врховног штаба НОВ и ПОЈ Светозара Вукмановића Темпа, партијских и масовних антифашистичких организација НОП, још више су подстакли прилив нових бораца. Окружни комитет КПЈ за Врање у другој половини априла 1944. издаје директиву за општу мобилизацију, постављајући је на веома еластичној основи. Захваљујући политичкој припреми мобилизације, коју су успешно спровели одборници, партијски и скојевски активисти, само из три општине у току једног дана приступило је око 800 људи.[22] Сличан извештај почетком маја 1944. послао је Окружни комитет КПЈ за Пирот Покрајинском комитету за Србију: „Извели смо мобилизацију, еластично, негде готово обавезну, негде на добровољној бази. До сада је дошло 300".[23]

Значајну помоћ војнопозадинским командама и народноослободилачким одборима у спровођењу мобилизације нових бораца пружале су партијске и скојевске организације, као и масовне антифашистичке организације. У том духу су крајем маја 1944. на крушевачком подручју Окружни и срески комитети СКОЈ-а донели одлуку да организују слања омладине у јединице Народноослободилачке војске преко команде Крушевачког војног подручја. Захваљујући тој акцији скојеваца, почетком јуна мобилизацијском одсеку Команде подручја пријавило се око 450 нових бораца, већином омладинаца.[24]

Сходно развоју ситуације на југословенском ратишту средином 1944. године, Врховни штаб НОВ и ПОЈ наређује да се посебна пажња посвети мобилизацији свежих снага и војнополитичком учвршћењу јединица, саветујући уједно да се усклади „сразмера између прилива нових бораца и наших губитака". У том правцу врховно војно руководство инсистира да оперативне јединице НОВЈ изводе такве акције које привлаче добровољце и олакшавају мобилизацију живе силе и средстава за НОП.[25]

Поступајући у том духу, Главни штаб НОВ и ПО Србије 1. августа 1944. даје упутства Окружном комитету КПЈ за Лесковац да искористи повољну ситуацију и развије што већу агитацију за мобилизацију, ради формирања нових бригада и дивизија.[26] У то време мобилизација је већ увелико спровођена у Пустој Реци с тенденцијом да обухвати читав терен Јабланице. И на територији Врањског војног подручја интензивно се одвијала мобилизација. На основу наређења команде Врањског војног подручја способно људство од 18 до 40 година старости имало се 1. августа јавити регрутним комисијама при командама места у Трговишту, Св. Илији и Кичеру. Током 1. и 2. августа, у врањском округу извршена је мобилизација скоро свих мушкараца од 18 до 40 година старости. Успеху мобилизације су знатно допринеле и партијске организације, које су убацивале пропагандни материјал у непријатељска упоришта, посебно у фабрикама на неослобођеној територији чиме се постигло да велики број људи, већином радника, буде мобилисан за попуну јединица Народноослободилачке војске. У масуричком срезу, где је била најјача партијска организација, само за три дана дошло је преко 300 радника упркос томе што је непријатељ хапшењем и блокадом спречавао масовни прилив из градова. И у осталим срезовима врањског округа мобилизација је спроведена успешно.[27]

Главни штаб НОВ и ПО Србије, у духу наредбе Врховног штаба НОВ и ПОЈ од 9. фебруара 1944, средином августа 1944. дао је упутство командама војних подручја о организацији и формацији војнопозадинских команди и јединица, као и о дужностима појединих њихових органа. Упутством је регулисано да команде војних подручја и команде места — поред команданта, политичког комесара и заменика команданта — имају и референте, и то: за мобилизацијске послове, за интендантске послове, за санитетску службу и опуномоћника за заштиту народа. Мобилизацијски официр био је дужан да организује, контролише и руководи целокупном мобилизацијом на свом подручју, води мобилизацијске спискове, евиденцију људства и стара се о њиховом распореду.[28]

Захваљујући масовном приливу нових бораца у редове НОВ, на ослобођеној територији јужне Србије у августу и септембру 1944. формирају се нове бригаде и дивизије. Упоредо са тим, почетком септембра долази до укрупњавања војне организације на подручју Србије, тако што се образују два корпуса: 13. корпус НОВЈ — на подручју јужне Србије и 14. корпус НОВЈ — на подручју источне Србије.

Упоредо са борбама за коначно ослобођење јужне Србије, спроведена је масовна мобилизација. Међутим, нагли прилив великог броја људства створио је и извесне потешкоће штабовима јединица како у погледу исхране, тако и њиховом наоружавању, као и због неискуства новорегрутованих бораца. Увиђајући тај проблем, Главни штаб Србије 14. октобра 1944. предложио је Врховном штабу НОВ и ПОЈ да се ненаоружано људство не упућује директно у оперативне јединице, већ да се у позадини оформе допунске јединице, у којима ће се изводити обука са приспелим регрутима, све док не стигне наоружање за њих.[29] Пошто је врховни командант НОВ и ПОЈ одобрио овај предлог Оперативно одељење Главног штаба НОВ Србије 17. октобра издало је Упутство за формирање допунских команди.[30] Допунске команде имале су да се образују на територији сваке команде подручја а састојале су се од штаба, — 3 допунска батаљона, допунске батерије

(за обуку артиљераца) и евентуално неке специјалне допунске јединице. Допунски батаљон могао је имати најмање 500 бораца и — поред штаба — имао је 3—4 чете. Допунске команде су биле под непосредном командом надлежне команде подручја, која се старала о смештају, исхрани, попуни допунских јединица и њиховом наоружавању, док је војном обуком и политичким радом руководила Војна област.

Штаб 46. народноослободилачке дивизије, поред тога што је око 2.200 новомобилисаних бораца (који су се налазили при мобилизацијском одсеку Врањског војног подручја) распоредила у 25. и 47. бригаду, крајем октобра 1944. одлучила је да образује и неколико допунских јеидница, па у том смислу шаље извештај штабу 13. корпуса НОВЈ: „Мислимо од ненаоружаног људства формирати четири допунска батаљона од по 1.000 људи а остатак 600 ненаоружаних — задржаћемо по бригадама. Допунске батаљоне сместићемо негде на погодним местима и радити са њима војнички и политички, а по добијању оружја укључиваћемо их у бригаде".[31]

Упоредо са тим Главни штаб Србије издаје наређење да се све добровољно пријављено и мобилисано људство при пријему у НОВ мора комисијски прегледати ради утврђивања способности за војну службу. У ту сврху имале су се при командама војних подручја, командама места и командама градова формирати регрутне комисије, и бригадама, одредима и самосталним јединицама — пријемне комисије, при штабовима дивизија односно дивизијским болницама — дивизијске комисије и при војним областима корпуса или дивизија, односно њиховим болницама — суперревизионе комисије.[32] Увођењем комисијских прегледа омогућено је да се у оперативне јединице шаљу само потпуно здрави борци, док су ограничено способни и неспособни за војну службу упућивани на рад у позадини или ослобађани војне обавезе.

Ослобођењем Србије створена је значајна основица за мобилизацију нових људских и материјалних ресурса неопходних за успешно извођење операција у завршној офанзиви ослобођења Југославије. Другог новембра 1944. Врховни штаб НОВ и ПОЈ упутио је директиву[33] Главном штабу Србије да мобилише све људство од 17 до 30 година старости како би се јединице НОВЈ попуниле потребним бројем бораца, а да се од преосталих регрута формирају центри за обуку у којима би се ови војнички и политички уздигли и примили оружје. Мобилизација је имала да се спроведе до 20. новембра. Поступајући у том духу Главни штаб Србије је 5. новембра објавио мобилизацију свих мушкараца од 1914. до 1927. годишта.[34] Истог дана Штаб 13. корпуса НОВЈ је пренео ово наређење потчињеним дивизијама и Корпусној војној области.[35] Мобилизација се имала спровести преко Корпусне војне области и њених извршних органа — команди подручја и команди места а уз непосредну сарадњу народноослободилачких одбора.

У реализацији овог задатка значајну улогу су одиграле регрутне комисије при командама подручја — које су биле дужне да изврше преглед сваког мобилисаног појединца, и суперревизиона комисија Војне области 13. корпуса НОВЈ, која је прегледала неспособно људство за војну службу и издавала уверења о привременој или сталној неспособности. Новомобилисано људство је упућивано у допунске команде војних подручја у којима је распоређено по допунским батаљонима, стицало неопходна војна и политичка знања. Тридесет првог децембра 1944. у допунским командама при војним подручјима јужне Србије налазила су се 10.462 регрутована борца, и то: у допунској команди Пиротског подручја 422, Врањског 2.025, Прокупачког 656, Нишког 1.788, Крушевачког 3.057 и Лесковачког војног подручја 2.514.[36] Број регрута у допунским командама се свакодневно мењао. Док су новомобилисани пристизали, обучени борци су упућивани у оперативне јединице. На пр., само из допунске команде Пиротског војног подручја крајем 1944. године упућено је 5.617 бораца у Нови Пазар за попуну јединица 37. ударне дивизије НОВЈ.[37]

У циљу обезбеђења што правилније и непосредније попуне оперативних јединица, врховни командант НОВ и ПОЈ Тито, крајем децембра 1944, издаје наређење за формирање допунских бригада.[38] На подручју Србије предвиђено је да се оформе три допунске бригаде (у Београду — за попуну људством јединица 1. армије НОВЈ, Ваљеву — за потребе јединица 2. армије НОВЈ и Крагујевцу — за попуну јединица под командом Главног штаба Србије). Поступајући у том духу, Главни штаб Србије почетком јануара 1945. налаже да се допунске команде и јединице расформирају а да се њиховим људством

попуне допунске бригаде, које су могле бити јачине највише 6000 људи. Од преосталог људства имали су се формирати регрутни центри при војним областима. У првој половини јануара 1945, Војна област 13. корпуса НОВЈ упутила је људство из допунских команди ради попуне III допунске бригаде (из које су се попуњавале јединице под командом Главног штаба Србије). Четврти батаљон ове бригаде био је лоциран у Нишу.[39]

После објављивања опште мобилизације мушкараца од 17 до 30 година на подручју Србије, почетком новембра 1944, на територији Војне области 13. корпуса НОВЈ до средине јануара 1945. године мобилисано је 43.100 регрута, и то: у Врањском војном подручју 3.711, Пиротском 7.563, Нишком 9.550, Лесковачком 3.997, Прокупачком 5.322 и Крушевачком војном подручју 12.846; уз то 111 регрута старијег узраста. Поред тога, у овом периоду је 5.994 регрута било упућено на суперревизиону комисију Војне области, од чега је 950 новомобилисаних оглашено за стално неспособне, 2.012 за привремено неспособне за војну службу, 2.398 их је оглашено способним за позадинску службу и 407 регрута способних за оперативне јединице, док се 227 регрута није било одазвало комисији.[40]

Из горе изнетих података може се сагледати улога војнопозадинских органа на подручју јужне Србије у активирању свих расположивих људских и материјалних извора за попуну оперативних јединица. То је посебно дошло до изражаја у другој половини 1944. године када су предузете офанзивне операције за коначно ослобођење југоисточних крајева Југославије. Њихова улога на том плану се не смањује ни после дефинитивног ослобођења југа Србије, већ и након тога представљају главну полугу у репрутацији нових бораца за попуну јединица НОВЈ које су продужиле са офанзивним операцијама ради коначног ослобођења преосталих крајева Југославије.

Обезбеђење реда и сигурности на ослобођеним територијама био је сталан задатак војнопозадинских власти, коме је придаван изузетан значај. Поред широко развијене обавештајне и извиђачке службе, војнопозадинске команде су преко партизанских стража одржавале ред и сигурност на ослобођеној територији. После формирања првих војнопозадинских команди, на њиховим подручјима успоставља се разграната мрежа партизанских стража. Тако су, на пр., јануара 1944. на слободној територији јужне Србије, источно од Јужне Мораве, постојале партизанске страже у Црној Трави, Рупљу, Добром Пољу, Кални, Добровишу, Бабиној Пољани, Новом Селу, Себеврању, Светом Илији, Радовници и Трговишту.[41]

Војнопозадинске команде и јединице биле су посебно активне у откривању, хватању и саслушавању шпијуна, а поједине су изводиле и препаде на слабије непријатељске снаге и супротстављале се њиховом покушају продора на ослобођену територију. Из извештаја Окружног комитета КПЈ за Врање од 23. априла 1944. Покрајинском комитету за Србију види се да команде места, којих је на том подручју тада било 12, свакодневно врше акције и супротстављају се непријатељу чим крене ка ослобођеној територији. О снази тог отпора Окружни комитет истиче: „Непријатељ је добио уверење да иза сваке команде места стоје бригаде које одмах долазе у помоћ „својим предстражама", додајући да је „страх код окупатора велики тако да по читаву ноћ око Врања, Бање,[42] Хана[43] и осталих њихових база лежи сва војска у заседама бојећи се од напада."[44] И на осталим подручјима јужне Србије реду и сигурности поклањала се пуна пажња. На подручју пиротског округа почетком маја 1944. извршена је реорганизација команди места и том приликом су, у настојању да буду офанзивније а у случају напада непријатеља поузданији заштитници слободне територије, бројно појачане од 30—50 бораца са по два аутомата.[45]

О активности партизанских стража и заштитних јединица војнопозадинских команди налазимо податке и у непријатељским извештајима. Тако, на пр., Одељење за државну заштиту Недићевог министарства унутрашњих послова, извештавајући о ситуацији у крушевачком округу средином јуна 1944, износи да се у с. Паруновац и Капиција (3 км западно од Крушевца) налази „више јаких комунистичких група, које су блокирале ова села и не дозвољавају никоме улазак и излазак из села".[46]

Веома деликатна улога војнопозадинских органа долазила је до изражаја за време непријатељских офанзивних операција када је, поред осталих недаћа, нарушаван устаљени ред и живот на ослобођеној територији. У таквим

ситуацијама војнопозадинска организација, заједно са партијским и антифашистичким организацијама, те органима народне власти, морала је предузимати активност у правцу успоравања продора непријатеља, евакуацији становништва, рањеника и болесника, као и најважнијих животних намирница, организацији живота у збегу, затим, ефикаснијем дејству обавештајне и информативне службе и другим многобројним задацима. За време офанзивних дејстава бугарских снага против јединица НОВ и ПОЈ на простору Јастрепца од 6. до 8. фебруара 1944. Драгушка и Великопланска команда места повукле су се са 3. јужноморавском НО бригадом а Бајчинска команда места са Топличким НОП одредом, док је команда Топличког војног подручја са једном командом места, укључујући и лакше болеснике и сељаке, формирала батаљон (од 110 наоружаних и делом ненаоружаних бораца) и маневрисала на свом терену до проласка офанзиве. У тој ванредној ситуацији, међутим, неке команде места се нису најбоље снашле чак су панично напустиле своје седиште пре евакуације народа.[47]

Када су почетком јуна 1944. немачке и бугарске снаге, потпомогнуте четницима и љотићевцима, предузеле офанзиву против јединица НОВЈ у Јабланици (офанзива се касније проширила и на Топлицу и остале делове слободне територије), Главни штаб НОВ и ПО Србије налаже штабу 4. српске дивизије[48] да се команде места и партизанске страже са овог подручја делом прикључе јединицама Народноослободилачке војске а делом (где постоје услови) остану на терену и офанзивним акцијама узнемиравају непријатељске јединице.[49] Поступајући у том духу, штаб 4. српске дивизије наређује потчињеним јединицама да чврсто одржавају везу са војнопозадинским командама и суседним јединицама прецизирајући при томе и задатке појединих команди места и команде подручја. Тако су се, у случају непријатељске офанзиве, Команда Јабланичког војног подручја и команде места Савинац и Бублица имале прикључити 11. српској бригади и дејствовати под њеном командом, док би преостале команде места остале на терену и офанзивним акцијама узнемиравале непријатеља и организовале обавештајну службу.[50]

Поред организацијских припрема, војнопозадинске команде и јединице вршиле су и одређене припреме за рушење појединих важнијих објеката на комуникацијским правцима, како би одвратили непријатеља од планираних намера или успорили његово наступање ка ослобођеној територији. У том правцу је и Главни штаб НОВ и ПО Србије 22. јуна 1944. издао директиве одређеним командама подручја. Тако су команде Крушевачког и Јастребачког војног подручја, у случају непријатељске офанзиве тј. поласка његових снага ка ослобођеној територији, имале да предузму одговарајуће мере и акције у циљу рушења пруга, мостова и путева, посебно на правцу Прокупље — Гребац — Рибарска Бања.[51]

Када је, на основу наредби Врховног штаба НОВ и ПОЈ од фебруара 1944, Главни штаб Србије средином августа издао Упутство о организацији и раду војнопозадинских органа, у њему је — поред осталог — предвиђено да све партизанске страже са територије једне команде места, образују „војничку јединицу" (од једне или више чета) која би била потчињена команди места. Све партизанске страже са територије команде подручја формирале би јединицу (јачине један или више батаљона), чији би командант био — командант подручја а политички комесар — политички комесар војног подручја. У случају покрета или напуштања слободне територије, партизанске страже једног војног подручја образовале би терен-ску војну јединицу, која би по наређењу штаба корпуса оперисала на свом подручју или би била прикључена некој од оперативних јединица.[52] Из појединих извештаја види се да је то било и спроведено. Тако, на пр., Окружни комитет КПЈ за Врање у извештају Покрајинском комитету за Србију од 22. августа 1944. — изражавајући чуђење зашто се формира Пчињски партизански одред на терену врањског округа, кад ту већ постоје команде места са партизанским стражама — истиче: „У моменту офанзиве, команде подручја би се претвориле у одред а команде места у поједине батаљоне".[53] Само неколико дана касније Команда Врањског војног подручја је од својих команди места формирала три батаљона ради уласка у Врање, Владичин Хан и Сурдулицу.[54]

Средином 1944. године, нарочито са преузимањем стратегијске иницијативе и коначног ослобођења јужних и источних крајева Југославије, све више се осећала потреба за стварање јединствене организације која ће се бринути

о безбедности на ослобођеним подручјима, посебно у правцу сузбијања петоколонашке делатности и непријатељске шпијунаже. Још маја 1944. при Повереништву за народну одбрану Националног комитета ослобођења Југославије створено је Одељење за заштиту народа а 15. августа формиран је и Корпус народне одбране Југославије.

У обезбеђењу позадине и чишћењу терена од четничких група значајну улогу су одиграле војнопозадинске команде и јединице. Поменутим Упутством Главног штаба Србије о организацији и формацији команди подручја и команди места, средином августа 1944. налаже се да се при командама подручја одреде опуномоћеници за заштиту народа који ће руководити том службом на читавој територији подручја.[55] У једном извештају о стању безбедности у свом рејону, Команда Топличког војног подручја почетком октобра 1944. упознаје Главни штаб НОВ и ПОЈ Србије да четничке групе Драже Михаиловића сваке ноћи шаљу „препадне одреде" у рејон команде места Куршумлије ради узнемиравања и испитивања партизанских снага, а истовремено га обавештава о намери непријатеља да у погодном моменту изврши напад на одређена места, и на саму Куршумлију. Да би олакшала ситуацију, Команда места Куршумлија, чије је скоро све људство било на положајима у горњем делу Косанице, Команда подручја је издвојила 50 наоружаних бораца и упутила команди места као појачање за обезбеђење саме вароши Куршумлије.

Преносећи директиву врховног команданта НОВ и ПОЈ за предузимање мера ради уништења четничких група и обезбеђења позадине, Главни штаб Србије 5. новембра 1944. налаже штабовима 13. и 14. корпуса НОВЈ да у том циљу на њиховим подручјима формирају потребан број ударних јединица и потерних одељења „која би стално крстарила неочишћеним просторијама са задатком гоњења и уништавања банди", уједно им препоручујући да се о томе консултују и тесно сарађују са ОЗН-ом.[57] Истовремено, одлуком Штаба 13. корпуса НОВЈ, уз сагласност Главног штаба Србије, наложено је да се укину сви партизански одреди[58] на територији Корпусне војне области а да се њихово људство стави на расположење командама војних подручја, које би са њима појачале батаљоне и чете при командама подручја и командама места као и њихове партизанске страже. Поред тога наређено је свим командама војних подручја и командама места да, од одабрана људства, одмах формирају потерна одељења, водове и чете које ће имати задатак: „проналажење и уништавање свих четничких групица које се налазе на територији подручја, односно команди места, као и појединаца који се и даље крију по шумама". Осим тога, ове потерне јединице имале су задатак да хватају и људство које се није одазвало мобилизацији, као и све борце који се затекну без прописне објаве. Упућивање потерних одељења вршено је у договору са повереницима ОЗН-е, односно, све потерне акције спровођене су у тесној сарадњи са ОЗН-ом.[59] Потпуни успех у извршењу овог задатка могао се постићи само уз пуну сарадњу оперативних штабова и јединица са војнопозадинским командама и јединицама и органима народне власти.

Штаб 13. корпуса НОВЈ известио је 15. новембра 1944. Главни штаб Србије да је спроведено чишћење територије Војне области од заосталих четничких група и да су при томе похватане извесне групе и појединци. Тако је, на пр., 47. НО дивизија, уз помоћ војнопозадинских команди и јединица и органа народне власти, до тада ухватила преко стотину четника а 22. НО дивизија је, приликом покрета од Ниша преко Прокупља и Куршумлије за Подујево и Копаоник, ухватила на терену Косанице 80 четника. И на осталим подручјима успешно су спроведене потерне акције. Но, и поред тога, још увек су остајале групице и појединци који су се вешто скривали и кретали и у позадини. Они су могли бити похватани једино од потерних јединица војнопозадинских команди, које би на погодним местима постављале заседе и сачекивале их при изласку из склоништа.[60]

Двадесет првог децембра 1944, само два дана пре него што је врховни командант упутио наређење Главном штабу Србије да не дозволи да се на ослобођеној територији концентришу заостале колаборационистичке групе, штаб 24. НО дивизије је у сагласности са командама подручја и командама места формирао потерна одељења за целу територију дивизије. Свака бригада добила је свој сектор и биле су јој придодате јединице партизанских стража, команди места и команди подручја, тако да су групе потерних одељења имале своје штабове који су руководили опе-

рацијама чишћења својих сектора. Од расположивих снага образоване су четири потерне групе, а свака је имала по четири одељења. Потерна одељења су крстарила тереном, постављала заседе на местима где је постојала вероватноћа наиласка четничких група, вршила чишћење села од четничких јатака а уједно и прикупљала војне обвезнике који су под утицајем четничке пропаганде избегли мобилизацију, као и појединe дезертере из јединица НОВЈ. Само у времену од 23. до 25. децембра потерна одељења су успела да ликвидирају девет четника (међу њима и злогласног Милуна Савића[61]) и ухвате 20 дезертера.[62] Из извештаја Обавештајног одељења Главног штаба Србије II одељењу Врховног штаба НОВ и ПОЈ од 14. јануара 1945. види се да је у акцијама, које је изводила 24. дивизија НОВЈ са позадинским јединицама, у периоду од 22. децембра 1944. до 5. јануара 1945. на територији Топличког војног подручја ухваћено 35 четника.[63]

Захваљујући добро организованим и изведеним потерним акцијама на коначно ослобођеним територијама се све више осећала сигурност и прелазак на мирне токове живота и рада. Истовремено, припадници заосталих колаборационистичких група, све чешће су користили знаке деморализације и предавали се народноослободилачким јединицама и органима војнопозадинских власти.

У целини узев, војнопозадинске команде и јединице — уз непосредну сарадњу партизанских јединица и органа народне власти — одиграли су значајну улогу у обезбеђењу реда и сигурности на ослобођеним територијама, посебно у консолидацији прилика на терену после коначног ослобођења јужне Србије.

Један од задатака који је стајао пред војнопозадинским органима и народноослободилачким одборима био је исхрана бораца оперативних јединица, избеглица, погорелаца и сиротиње. Овај задатак се могао ваљано извршити само уз координирано деловање свих структура НОП-а на терену и солидну организацију позадине. Поред добровољних прилога, куповине и реквизиције неопходних животних намирница и артикала широке потрошње, војнопозадински органи су успостављали радионице, пекаре и млинове те улагали знатне напоре у правцу организовања размене и набавке најважнијих намирница. Тако се, на пр., одмах након успостављања прве команде подручја на територији јужне Србије у с. Вујанову и њених извршних органа (команди места), у другој половини новембра 1943, приступило проширењу и формирању низа нових радионица — пушкарске, обућарске, столарске и кројачке, затим, пекара, сушница за месо и др.[64] Осим тога, команде места и војних подручја предузимале су мере за ускладиштење и чување најважнијих артикала за војне јединице. У том правцу команда Јабланичког војног подручја је 1944. године израдила посебан систем склоништа — магацина на територији војног подручја, посебно на пл. Радан и у селима око ове планине.[65]

Средином 1944. године Главни штаб НОВ и ПО Србије издао је наређење[66] да команде подручја и команде места предузму потребне мере да би обезбедиле правилно снабдевање јединица. У том правцу се налаже да команде подручја успоставе радионице, пекаре и млинове као и, ако је потребно, да од оперативних јединица траже стручно особље за те дужности. Убудуће се снабдевање оперативних јединица имало вршити искључиво преко команди подручја и команди места а у сагласности са народноослободилачким одборима. Тада је била прописана и дужност интендантског официра команди подручја и команди места. Он је имао да се брине о снабдевању војске (сталне набавке и снабдевање, складиштење хране, вођење евиденције, расподеле хране и спреме, о раду радионица и др.), да сарађује и пружа помоћ народноослободилачким одборима при обради земље и при убирању летине, стара се о исхрани пролазећих трупа (било из магацина, било са терена), води статистику о привредном капацитету дотичне територије, као и о државним и напуштеним имањима непријатеља а у циљу коришћења за војне потребе.[67]

Упоредо са тим, војнопозадински органи су одиграли значајну улогу и у прихвату, евакуацији и расподели животних намирница и материјално-техничких средстава која су током 1944. године, првенствено као савезничка помоћ, стизала на аеродромима и другим местима за прихват материјала на подручју јужне Србије. Тако, на пр., крајем априла 1944. стигла је савезничка војна мисија у с. Вујаново (у Пустој Реци) преко које је одмах организовано снабдевање оперативних јединица и партизанских одреда наоружањем рат-

ном опремом.[68] Почетком августа 1944. у Србији је постојало седам пунктова за бацање материјала.[69] Авиони који су допремали савезничку помоћ истовремено су коришћени за евакуацију рањених и оболелих бораца и становништва у болнице НОВЈ на савезничким територијама.

Успостављањем војнопозадинских команди на ослобођеним територијама у њихову надлежност прелази и организовање територијалне санитетске службе за потребе оружаних јединица. Тако на пр., тек формирана Команда Јабланичког војног подручја у с. Вујанову крајем новембра 1943, одмах је преузела бригу о болници која је само месец раније била образована на том терену (у Доброј Води). Болница је смештена у засеоку Гусињцу, на источним падинама планине Радан, а располагала је са 30 кревета и простором за смештај око 60 лакших рањеника. Од медицинског особља имала је 3 доктора, 3 медицинара (студента медицине), 2 инструментарке и 15 болничара и болничарки. Управник болнице био је др Воја Стојановић.[70] Команда Јабланичког војног подручја је одмах организовала изградњу земуница за рањенике у Магашу, Доброј Води и Богујевцу, а исто тако и настојала да се на пл. Радан (на месту које се зове Болнички поток) израде бараке за болницу и склоништа за тешке рањенике. Болница у Гусињцу — централна војна болница за све јединице на југу Србије — није мењала своју локацију до краја априла 1944, када је, због јаког бомбардовања од стране непријатељске авијације, била премештена у густу шуму на пл. Радан више Велике Лопарде. На овом подручју болница је продужила са радом до јуна 1944. када је — пред налетом непријатељске офанзиве — била принуђена да се повуче са оперативним јединицама.[71]

Крајем 1943. године формирана је и јастребачка позадинска болница у згради основне школе у Великој Плани. Управник болнице био је др Раде Милутиновић[72] а у њој се стално лечило 30—40 рањеника и болесника. За случај непријатељске офанзиве биле су изграђене земунице за смештај рањеника и болесника и то поред пруге у атарима села Булатовца, Мале Плане, Реснице и Мужева. У јануару 1944. ископане су многе земунице на подручјима села Кончић, Прекопуце и Мршељ. О конспиративности ових земуница инструктор Покрајинског комитета Србије Недељко Караичић почетком априла 1944. године извештава: „Њихова склоништа су доста добро урађена, непријатељ је до сада често упадао у села у којима су склоништа и није успео да открије ни једно склониште".[73] И на терену Црне Траве крајем 1943. године долази до образовања позадинске, више-мање, болничке установе која је називана Црнотравском „централном амбулантом".[74] У мају 1944. формирана је у с. Барју и Горини (на обронцима пл. Кукавице) још једна позадинска болница тзв. Кукавичка болница која је касније премештена у Горњу Округлицу. За њеног управника одређен је др Јеремија Жерајић, који је дошао из јабланичке позадинске болнице.[75]

У складу са развојем оружаних снага НОП-а на подручју Србије, а у циљу што бржег оспособљавања санитетске службе код јединица под командом Главног штаба Србије, у лето 1944. долази до реорганизације трупног санитета. Од средине јула приступило се спровођењу у живот Статута санитетске службе НОВ и ПОЈ, који је Врховни штаб донео још новембра 1942. године. Формиране су дивизијске прихватне болнице, дивизијске мобилне хируршке екипе, хигијенске екипе, хигијенске мобилне екипе у бригадама и други санитетски органи. Истовремено се приступило расформирању подручних болница а остале су само амбуланте са неколико постеља.[76]

Септембра 1944. формирана је Корпусна војна болница у Пироту преко које су тежи рањеници из бригаде и дивизије НОВЈ транспортовани за Бугарску у совјетске болнице. После ослобођења Ниша, тамо је премештено седиште Војне области 13. корпуса НОВЈ и одмах се приступило формирању Болничког центра број 1.[77]

Посебна пажња посвећивана је санитетској настави и оспособљавању нових санитетских кадрова, па су у том правцу били организовани многобројни курсеви при позадинским болницама. Тако су, на пр., у периоду мај — јули 1944. јастребачка и јабланичка болница сваког месеца одржавале по два санитетска курса. И у Кукавичкој болници је вршено оспособљавање санитетског кадра, а у току јулске непријатељске офанзиве, поред осталих, настрадали су и курсисти ове болнице. Од средине јула 1944, по директиви др Крауса и др Дулића, организован је санитетски курс у селу Бојнићу (касније

је дислоциран у село Слишане) за 40—50 слушалаца.[78]

Поред болница при војнопозадинским командама успостављене су и друге санитетске установе (амбуланте, апотеке, дедедикулационе станице и др.), као и војнолекарске комисије за преглед новомобилисаних бораца. Осим тога, команде војних подручја и команде места организовале су на својим територијама хигијенске и противепидемијске мере. Поред хигијеничара, који су постојали код свих војнопозадинских команди, при команди Јабланичког војног подручја била је формирана хигијенска покретна екипа. Крајем пролећа 1944. године код засеока Љубићево (испод пл. Радан) поред јабланичке подручне болнице био је уређен и добар систем за купање и дедедикулацију.[79]

Заједно са народноослободилачким одборима, масовним антифашистичким организацијама и становништвом, војнопозадински органи су испољили значајну активност у правцу евакуације рањеника и болесника до болница НОВЈ на савезничким територијама. Са подручја јужне Србије евакуисани су углавном рањеници, односно, веома мали број болесника је упућиван на лечење у Италију. Евакуација је вршена са аеродрома Косанчић, Бојник и Мирошевце. Најчешће су долазила 2—4 авиона. Са поменутих аеродрома у неколико наврата отпремљено је по 60—70 рањеника. Тако је, на пр., аеродром Косанчић ноћу између 10. и 11. јула 1944, истим авионима којима је дошао Главни штаб НОВ и ПО Србије, евакуисано за Италију око 70 најтежих рањеника. Према подацима Санитетског одељења Главног штаба Србије у периоду од почетка јула до краја септембра 1944. са аеродрома на слободној територији Србије отпремљено је на лечење у Италију 406 рањеника и болесника, и то: са аеродрома Мирошевце — 130, аеродрома Косанчић — 200 а остали са аеродрома Бојник.[80]

Крајем лета и почетком јесени 1944. године војнопозадински органи спроводили су значајну активност у правцу рушења комуникација, насипа, усека, мостова, пропуста и других објеката са циљем спречавања немачке Групе армија „Е" да се из јужних делова Балканског полуострва извуку преко јужне Србије према Београду. Најзад, након ослобођења јужне Србије у јесен 1944. војнопозадински органи су били носиоци бројних активности око сређивања прилика, обнове и оспособљавања економско-материјалних и индустријских потенцијала на својој територији, посебно саобраћаја, као и устројавања евиденције бораца НОВЈ и обављања других многобројних задатака.

Упркос веома оскудној архивској грађи и литератури, најбитније из проблематике војнопозадинске организације 1944. на територији јужне Србије могло би се свести на неколико закључних констатација:

1. Војнопозадинска организација, као део општег ослободилачког фронта, обавила је у овој области обимне и значајне послове и задатке у завршној етапи рата и револуције, почев од попуне и снабдевања оружаних јединица НОВЈ до садејства у ликвидацији остатака колаборационистичких снага, диверзаната и остављених терористичких група;

2. Упоредо с растом оружаних формација, с појавом бригада, дивизија и корпуса у Србији уопште и, посебно, у овој области, развијала се и позадинска компонента у свим својим организацијским облицима, израстајући у фактор стабилности ослобођених подручја и ослонац народне власти за подухвате око мобилизације људских и материјалних потенцијала за дефинитивно тучење снага окупатора и њихових сарадника;

3. Војнопозадински органи су на ослобођеним подручјима задњих месеци 1944. дали видан допринос стабилизацији прилика и стварању услова за обнову порушеног и за прелазак свих потенцијала са ратне на мирнодопску колотечину, почев од успостављања саобраћаја и оживљавања производних погона до обнове школства и културе, све у смислу општег преображаја земље на социјалистичким основама.

Напомене:

1. Др Миливоје Перовић, „Јужна Србија", Београд 1961, стр. 236—237.

2. Никола Антић, Секула Јоксимовић и Мирко Гутић, „Народноослободилачка војска Југославије", Београд 1982, стр 301—302.

3. М. Перовић, н. д., стр. 306—307.

4. Зборник НОР-а, I, 5, стр. 374—376. Др Миливоје Перовић у н. д. пише да је комесар ове к-де подручја био Ђорђе Стаменковић.

5. Исто, IX, 4, стр. 606—610.

6. М. Перовић, н. д., стр. 311; Архив ВИИ, фонд НОП, к. 1980, рег. бр. 4/6; Живојин Николић Брка „Југоисточна Србија у народноослободилачком рату и револуцији 1941—1945", Београд 1979, стр. 463.

7. К-да места у Буштрању, Лепчинцу и Себеврању, без прекида су рушиле пругу и превртале возове током читаве 1944. године (М. Перовић, н. д., стр. 312).

8. Зборник НОР-а, I, 7, стр. 57; „Хронологија радничког покрета и СКЈ 1919—1979", том II, 1941—1945, Београд 1980, стр. 239.

9. Зборник НОР-а, I, 20, стр. 504.

10. Исто, стр. 542 и 548.

11. Исто, стр. 535 и 538.

12. „Хронологија ослободилачке борбе народа Југославије 1941—1945", Војноисторјски институт, Београд 1964, стр. 776; М. Перовић, н. д., стр. 377, 379.

13. Зборник НОР-а, I, 9, стр. 119.

14. Исто, I, 20, стр. 667—670.

15. Исто, I, 9, стр. 345—346.

16. Исто, II, 13, стр. 759—765; Архив Војноисторијског института архива НОР-а, (даље: АВИИ, НОР), кутија 15, регистарски број 17/1.

17. На основу архивске грађе коју је аутор овог чланка прегледао и литературе (Ж. Николић Брка, н. д., и „22. српска дивизија" и друге) није могуће утврдити да ли је Војна област 22. дивизије била и формирана. Највероватније да она није формирана јер је већ почетком септембра 1944. формиран 13. корпус, чији је штаб руководио целокупном војнопозадинском организацијом на том подручју.

18. Зборник НОР-а, I, 11, стр. 147—148.

19. Исто, стр. 338—341 и 447.

20. Средином новембра 1944. у састав Војне области 13. корпуса НОВЈ привремено је било и Јагодинско војно подручје, до формирања Војне области централне Србије крајем новембра 1944. када је ушло у њен састав. Зборник I, 15, стр. 132—138; АВИИ, НОР, к. 182, рег. бр. 2—2.

21. Зборник НОР-а, I, 5, стр. 374—376.

22. Исто, I, 20, стр. 532—539.

23. Исто, стр. 547—548. При Команди Пиротског војног подручја налазила се енглеска војна мисија преко које је био организован пријем оружја и друге ратне опреме.

24. М. Перовић, н. д., стр. 377.

25. Зборник НОР-а, II, 13, стр. 500—501.

26. Исто, I, 9, стр. 119.

27. Исто, I, 20, стр. 675—679. Од 1. јула до 10. августа 1944. командант Врањског војног подручја био је Трајковић Љуба а политички комесар Цекић Слободан Радован. На тим дужностима њих су заменили Стевановић Данило и Мишић Душан Јевра. (Живојин Николић Брка „22. српска дивизија", Београд 1972, стр. 485).

28. Зборник НОР-а, I, 20, стр. 667—670.

29. Исто, II, 14, стр. 290; АВИИ, НОР, к. 184, рег. бр. 20—6/1.

30. АВИИ, НОР, к. 181, рег. бр. 37—3.

31. Зборник НОР-а, I, 14, стр. 165—169.

32. АВИИ, НОР, к. 183, рег. бр. 5—7.

33. Зборник НОР-а, II, 14, стр. 343.

34. АВИИ, НОР, к. 188, рег. бр. 1—1.

35. Зборник НОР-а, I, 14, стр. 531—535.

36. АВИИ, НОР, к. 1915, рег. бр. 13—2.

37. Исто, к. 189, рег. бр. 9—1. При К-ди Пиротског војног подручја била је формирана и допунска батерија која је служила за обуку артиљераца са територије Војне области 13. корпуса НОВЈ (АВИИ, НОР, к. 1915, рег. бр. 15—7).

38. Зборник НОР-а, II, 14, стр. 435—437; АВИИ, НОР, к. 184, рег. бр. 11—1.

39. АВИИ, НОР, к. 184, рег. бр. 11—1 и к. 186, рег. бр. 29—1.

40. Исто, к. 188, рег. бр. 1—1.

41. М. Перовић, н. д., стр. 311.

42. Врањска Бања.

43. Владичин Хан.

44. Зборник НОР-а, I, 20, стр. 532—539.

45. Исто, стр. 547—548.

46. Исто, I, 21, стр. 711—712.

47. Исто, I, 20, стр. 492—495.

48. Убрзо је ова дивизија преименована у 24. НО дивизију.

49. Зборник НОР-а, I, 9, стр. 9—11.

50. Исто, стр. 11—12.

51. Исто, стр. 18—19.

52. Исто, I, 20, стр. 667—670.

53. Исто, стр. 675—679.

54. Исто, стр. 681—683; Ж. Николић, „22. дивизија", стр. 240.

55. Зборник НОР-а, I, 20, стр. 667—670.

56. АВИИ, НОР, к. 182, рег. бр. 5—1.

57. Исто, к. 181, рег. бр. 46—3; Зборник НОР-а, II, 14, стр. 343.

58. Истом наредбом је предвиђено да се на терену Косаница — Горња Јабланица формира Косанички одред јачине најмање 200 наоружаних бораца који би имао задатак да на том подручју изврши чишћење терена од заосталих четничких група (Зборник НОР-а, I, стр. 531—535).

59. Зборник НОР-а, I, 14, стр. 531—535.

60. АВИИ, НОР, к. 182, рег. бр. 2—2.

61. Пошто је видео да је опкољен и да ће пасти партизанима у руке, Милун Савић се убио активирањем бомбе (Зборник НОР-а, I, 15, стр. 572).

62. Зборник НОР-а, I, 15, стр. 571—573.

63. АВИИ, НОР, к. 24, рег. бр. 30—1.

64. М. Перовић, н. д., стр. 322—323.

65. Исто, стр. 371.

66. Зборник НОР-а, I, 9, стр. 345—346.

67. Исто, I, 20, стр. 667—670.

68. Ж. Николић, н. д., стр. 486.

69. Зборник НОР-а, II, 13, стр. 623—624.

70. Наредбом ГШ Србије од 24. јуна 1944. за управника ове болнице одређен је др Драган Поповић.

71. М. Перовић, н. д., стр. 323 и 408—409; Вита Цветковић „Лечење рањеника у Србији 1941—1944", Београд 1978, стр. 225—226; „Хронике о раду санитетске службе у НОР-у 1941—1945". Србија, IV свеска, Војномедицинска академија, Београд 1967, стр. 202—205.

72. Наредбом ГШ Србије од 24. јуна 1944. за управника ове болнице одређен је др Мекфелд Доналд.

73. В. Цветковић, н. д., стр. 228—229; „Хронике о раду . . .", стр. 118—129.

74. В. Цветковић, н. д., стр. 228—229; „Хронике о раду . . .", стр. 122.

75. „Хронике о раду . . .", стр. 130—131 и 146.

76. Исто, стр. 185—186; Зборник НОР-а, II, 6, стр. 388—395.

77. Зборник НОР-а, I, 13, стр. 12—15; „Хронике о раду . . .", стр. 258—260.

78. „Хронике о раду . . .", стр. 178—179.

79. Исто, стр. 177—180.

80. Исто, стр. 158, 166—167. и 180—183; АВИИ, НОР, к. 183, рег. бр. 4—7.

Radisav ***Nikolić***

THE DEVELOPMENT AND ACTIVITY OF THE REAR ORGANS IN THE SOUTH SERBIA IN 1944

The so-called rear also played an important role in the Socialist Revolution and the National Liberation War. Some important jobs and duties were done, especially in the final stage of the Revolution, from filling and supplying of the armed units of the National Liberation Army of Yugoslavia, till the cooperation in liquidating the remnants of the traitor forces. When some larger units of the National Liberation Army of Yugoslavia were formed — brigades, divisions and corps, — the rear got the new tasks — first of all those which concerned the supplying of the Army and working for the front. The rear organs helped in many different ways the new popular authorities in their efforts to restore the ruined country and start with the production as soon as possible.

940.53/.54(497.11),,1944"

Никола П. Илић

Формирање и улога партизанских одреда у јужној Србији 1944. године[1]

У другој половини 1943. године, у јужној Србији, народноослободилачка борба у великој мери добијала је карактер масовног оружаног устанка. Приливом нових бораца омасовљени су постојећи народноослободилачки партизански одреди: Први и Други јужноморавски и Расински, и формиран је Јастребачки одред.[2]

Поред појачаног рада КПЈ на омасовљавању оружаног устанка свакако је утицала и спољна војно-политичка ситуација. Савезничке војске СССР-а, Велике Британије и Сједињених Америчких Држава, стално су напредовале и ломиле кичму фашистичкој немачкој армији Вермахта на ратиштима источног фронта и Средоземља. То је присилило фашистичку Италију да капитулира. Овај догађај имао је велики морално-политички одјек на јачању антифашистичке борбе.

На југословенском ратишту појачан је народноослободилачки рат. Народноослободилачка војска и партизански одреди широм Југославије постизали су велике успехе. На јачање даље борбе позитивно су утицале и одлуке Другог заседања АВНОЈ-а, и признавање наше НОВЈ од стране антихитлеровске коалиције у Техерану.

Сем тога, на јачање оружане борбе пресудно су утицали бројни и значајни догађаји у самој јужној Србији, од којих помињемо: појачан рад КПЈ и СКОЈ-а на омасовљавању НОП-а, где се на терену стварају бројне партијске и скојевске организације, општински и срески комитети, одбори АФЖ-еа, пионирске организације, одбори УАОС-а, стварају се нови месни, општински, срески и окружни народноослободилачки одбори; започиње процес формирања војно-позадинских органа власти — команди војног подручја са командама места. Поред тога, ради успешнијег рада, од дотадашња три окружна комитета КПЈ и СКОЈ-а формирају се још три окружна комитета за Врање, Пирот и Топлицу.

Може се са сигурношћу тврдити да је народноослободилачки покрет у јужној Србији највише јачао захваљујући све већој популарности партизанских одреда и Народноослободилачке војске. Партизани су још у децембру 1942. године код села Ображде потукли три јединице Недићеве Српске државне страже. Од тада недићевци више нису представљали самосталну војну снагу већ су се за акције и војне операције углавном удруживали и прикључивали јачим окупаторско-квислиншким снагама. Однете су крупне победе над бугароком фашистичком војском Првог окупационог корпуса на Гајтану, Космачи, Рујковцу, на простору Лужница — Црна Трава — Мачкатица; нанети су тешки порази контрареволуционарним снагама — четничким корпусима Драже Михаиловића — на Радану, у Косанчићу, Поречју, Великом Шиљеговцу, Здравињу, Топлици и другде. Четници су губили војно-политички углед због својих честих пораза, највише

---

[1] Скраћена верзија рукописа „Партизански одреди јужне Србије 1941—1945".

[2] Ови одреди су дали велики број људи за формирање народноослободилачких бригада на југу Србије. Други јужноморавски НОП одред престао је да постоји 4. фебруара 1944. године формирањем Пете јужноморавске (7. српска) бригаде. Први јужноморавски одред је реорганизован у 11. српску бригаду, маја 1944. године, Расински одред је такође реорганизован у 16. српску бригаду а Јастребачки одред дао је своје борце ради формирања и обнављања бригада. Он је наредбом Главног штаба НОВ и ПО Србије расформиран 5. новембра 1944. године.

због издаје националних интереса и колаборације са окупатором и квислинзима, али с њима је још предстојала тешка борба у свим крајевима јужне Србије. Тучене су и немачке војне јединице на више места, од којих помињемо места Ћелије и Ломницу код Крушевца, Црни Врх (у Јабланици), Црквицу (код Бојника), Поречје и др.

Ове крупне победе подизале су борбени морал партизанских војних јединица и народа на устаничкој територији у јужној Србији, јачала је нада у позитиван исход народноослободилачког покрета под руководством КПЈ; ове победе су, такође, изазивале извесно колебање и осипање четника Драже Михаиловића, недићеваца и љотићеваца. Тиме је слабила снага окупатора и квислинга. Међу људима у јужној Србији врши се политичка диференцијација у корист народноослободилачког покрета.

У овим условима прешло се на виши степен организованости оружане борбе. Отпочео је процес формирања Народноослободилачке војске на овој у стратегијском смислу значајној територији. Најпре су формирани ударни батаљони, а октобра и новембра 1943. године (мада с извесним закашњењем због одсутности одлуке Главног штаба НОВ и ПО Србије) формиране су Прва и Друга јужноморавска народноослободилачка бригада, Наредне, 1944. године, процес стварања народноослободилачких бригада и дивизија је настављен, па је у југоисточној Србији формирано преко 30 бригада, осам дивизија и два корпуса НОВЈ.

ПОТРЕБЕ ФОРМИРАЊА НОВИХ ОДРЕДА

Указали смо да је војно-политичка ситуација била веома повољна у другој половини 1943. и још повољнија у 1944. години. Ипак су ратне потребе захтевале да се формирају нове територијалне посадне јединице. Овде ћемо указати на неке факторе који су, по нашем мишљењу, били одлучујући при доношењу одлуке да се формирају нови партизански одреди.

1. Овде су биле стациониране веома јаке окупаторске снаге, посебно бугарске, које су јачане довођењем нових јединица из унутрашњости Бугарске, а касније довођењем и немачке дивизије „Принц Еуген". Квислиншко-колаборационе снаге Недића и Љотића, такође, стално су бројчано јачале, боље су наоружаване и упућиване у јужну Србију ради борбе против Народноослободилачке војске и гушења народноослободилачког рата;

2. Контрареволуционарне снаге — четници Драже Михаиловића — још нису биле изгубиле војну и политичку битку у Србији. Оне су стално јачале новим мобилизацијама. Истовремено, још су биле подржаване од западних савезника (Велике Британије и Сједињених Америчких Држава), избегличке владе Краљевине Југославије и краља Петра II Карађорђевића. Велики део народа Србије био је заведен четничко-савезничком пропагандом и свестрано је помагао четнички покрет Драже Михаиловића. Са овим издајницима тек је предстојала главна војничко-политичка битка;

3. Велики део територије јужне Србије, и других крајева, још се налазио под влашћу окупатора, квислинга, и четника и других издајника, коју је требало ослободити;

4. Слободна територија, као и неослобођена, требало је да се покрије територијалним посадним јединицама — одредима, а оперативне јединице (бригаде, дивизије и корпуси) да се искористе за ослобађање неослобођених крајева, да слободније врше покрете, да изводе офанзивно-дефанзивна борбена дејства, не задржавајући се на једном терену. Дакле, требало је осигурати ослобођену територију да се непријатељ не би реактивирао;

5. Територија која се у 1944. години ослобађала била је до тада три године под снажним утицајем окупаторско-квислиншко-четничке пропаганде, одакле су се на добровољној основи или принудном мобилизацијом регрутовале снаге за четничко-квислиншке војне јединице, па је тај народ, у великом проценту, био антикомунистички расположен и надахнут мржњом против партизана. Изнајничке војне формације је требало уништити, а заведени народ политички придобити;

6. Требало је обезбедити несметани рад друштвено-политичких организација на терену, указивати помоћ у учвршћивању и организовању народноослободилачких одбора који су били народна и револуционарна власт. Затим, штитити важније војне и привредне објекте, олакшати спровођење задатака обнове земље;

7. У лето и јесен до октобра 1944. године разбијене су четничке, неди-

ћевске, љотићевске, балистичке и друге војне јединице и ослобођена цела територија јужне Србије. Међутим, на територији која до тада није била устаничка (под контролом и влашћу партизана), налазили су се јаки остаци непријатељских јединица, група и појединаца, који су покушавали оружаном борбом и разним врстама злочина (убиствима, паљевинама, претњама, тучама, да униште војно-позадинске органе власти, народноослободилачке одборе, организације КПЈ и СКОЈ-а, као и одборе АФЖ-а. Одметници су, сем тога, лажном пропагандом поново настојали да заведу народ и да га одврате од нове револуционарне власти. Најчешће су говорили да се британске и америчке армије налазе на граници Југославије у Италији, да се погоршавају политички односи између Запада и СССР-а, да западни савезници неће дозволити да у Југославији остане „комунистички режим", да се Дража Михаиловић налази у шуми и да ће се са савезничком војском вратити у Србију. Одреди су имали задатак да, са припадницима команди подручја и оперативних јединица, униште ове банде.

8. Одреди су имали задатак да са народноослободилачким одборима врше мобилизацију људства за попуну постојећих или формирање нових бригада, или да временом сами прерасту у оперативне јединице Народноослободилачке војске Југославије;

9. Да одреди самостално или у садејству других одреда и оперативних јединица изводе борбена дејства против окупатора и домаћих издајника; и

10. Да одреди хватају дезертере НОВЈ, обављају обавештајни и контраобавештајни рад, сузбијају субверзивну делатност непријатеља и да обављају разне друге послове, који су утицали да се најпре извојује победа над окупатором и домаћим издајницима а затим да се очува стечена слобода, која је од спољњег и унутрашњег непријатеља стално угрожавана.

То су, у најкраћем, били најважнији фактори за формирање нових партизанских одреда на југу Србије. Право на формирање одреда имали су Главни штаб НОВ и ПО Србије, окружни комитети КПЈ, штабови дивизија и корпуса НОВЈ.

ФОРМИРАЊЕ ПАРТИЗАНСКИХ ОДРЕДА

На територији јужне Србије у 1944. години формирано је 16 народноослободилачких партизанских одреда као војне територијалне јединице. Неки одреди су укидани, реорганизовани и поново формирани о чему ће бити говора. Формирани су ови одреди:

Нишки НОП одред (називан и Нишавским). Формиран је у Топлом Долу (Пирот) 6. јануара 1944. године. На дан формирања одред је имао око 30 бораца, углавном добровољаца из Озренског батаљона и првог батаљона Зајечарског НОП одреда, као и од припадника народноослободилачког покрета из тог ширег рејона. Одред је распоређен у два вода, по 15 бораца. Био је наоружан пушкама, бомбама и једним пушкомитраљезом. Одред је формирао Конрад Жилник Слободан, члан Окружног комитета КПЈ за нишки округ. Штаб су сачињавали: командант Јован Митић Борђе, политички комесар Милан Јеремић, заменик команданта Драгомир Стоисављевић Боснић, а дужност партијског руководиоца одреда вршио је извесно време Жилник. Одред је изводио борбена дејства у Понишављу, издржао нападе бугарске војске, четника и недићеваца, однео многе победе над окупатором и домаћим издајницима. Дао је знатан допринос на придобијању народа за народноослободилачки покрет, раскринкавао четнике Драже Михаиловића као домаће издајнике и сараднике окупатора. Једно време, Нишки одред је био једина војна партизанска јединица на десној обали Нишаве и Окружног комитета КПЈ Ниша. Одред се омасовио приливом нових бораца. Наредбом Главног штаба НОВ и ПО за Србију 21. августа 1944. године престао је да постоји јер је од његовог људства и других јединица, у селу Трговишту код Сокобање, формирана 20. српска народноослободилачка бригада.[3]

Црнотравски НОП одред „Синадин Миленовић". Поново је формиран 4. фебруара 1944. године у селу Јабуковику (Лужница). Одред је формирао Миодраг — Драги Стаменковић, члан Главног штаба НОВ и ПО Србије и секре-

---

[3] Опширније видети: Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа (Убудуће: Зборник НОР), том I, књига 21, док. бр. 85, 99, 100, 107, 109, 111 и 113, књ. 20, док. бр. 118 и 144; „Војна енциклопедија", друго издање, том 6, Београд, стр. 110—111; **Иван Цина Глигоријевић**, „Партизански одреди источне Србије (1941—1944), Београд, 1969, стр. 345. и „Девета српска бригада", Београд, 1970, стр. 74; **Драгољуб Дејановић**, „Два одреда", Ниш, 1965, стр. 204; „Јужна Србија", 1961, стр. 382.

тар ПК СКОЈ-а, члан ПК КПЈ Србије. На дан формирања одред је у строју имао око 100 бораца, распоређених у два батаљона, с перспективом да се попуне и одред омасови. Штаб одреда сачињавали су: командант Драгољуб Петковић Столе, политички комесар Драгомир Петровић, заменик команданта Бранислав Стојановић Бујер, заменик политичког комесара Божидар Јанић Влада. Одред је изводио борбена дејства на простору Лужница — Црна Трава и комуникацији Ниш — Бела Паланка — Пирот. Имао је бројне борбе против бугарске фашистичке војске и четничких јединица Драже Михаиловића. Издржао је бугарске офанзиве које су предузимане на том терену, омасовио се и нарастао у прилично велику војну јединицу. Наредбом Главног штаба НОВ и ПО Србије 22. маја 1944. године, на Чобанцу (Црна Трава), од овог одреда и дела Бабичког НОП одреда, формирана је Дванаеста српска народноослободилачка бригада, која је ушла у састав 22. српске дивизије НОВЈ. Тада је Црнотравски НОП одред престао да постоји овом реорганизацијом.[4]

Врањски НОП одред. Одлуку о формирању Врањског НОП одреда донео је Главни штаб НОВ и ПО за Србију 4. фебруара 1944. године.[5] Осмог марта исте године у Трговишту (Врање) именован је штаб одреда, који се састао 10. априла у саставу: командант Сима Стојановић, политички комесар Милорад Стошић, заменик команданта Стратије Аризановић Прашка и заменик политичког комесара Славко Поповић. Одред је формиран у селу Брезовици (Врање) од бораца Осме српске народноослободилачке бригаде и бораца са терена тог краја. На дан формирања у строју је било око 80 бораца, сврстаних у две чете, с перспективом да се одред омасови и чете прерасту у батаљоне. Изводио је борбена дејства углавном на левој обали Јужне Мораве, на простору Врање — Пољаница — Оруглица, против бугарске фашистичке војске и четника Драже Михаиловића. Одред се омасовио и дао људство за попуну 22. српске дивизије НОВЈ.[6]

За време бугарске фашистичке „пролећне" офанзиве против јединица НОВЈ које су биле на десној обали Јужне Мораве, Оперативни штаб НОВ и ПО за српске, македонске и косовске јединице које су биле на том простору, 19. маја 1944. године, у рејону Мокре главе на Герман планини, донео је одлуку и поново формирао Врањски НОП одред, који је називан и Другим врањским НОП одредом. Одређен је штаб одреда у саставу: командант Љуба Трајковић, политички комесар Јован Манасијевић, заменик команданта Владимир Аризановић. Одред је до 25. маја изводио борбена дејства на простору Козјак — Пчиња, а затим се пребацио у рејон Дуге Луке — Сливница — Црни Врх. Због непријатељске офанзиве и великог марша маневра из разних јединица НОВЈ борци су се прикључивали Врањском одреду који је нарастао на око 400 бораца које је штаб одреда распоредио у три батаљона. Затим је велики број бораца упућен у своје јединице, а одред јачине око 240 бораца пребацио се на простор Јелашница, одакле око 20. јуна прелази на леву обалу Јужне Мораве и избија на простор Врање — Пољаница — Оруглица, где се ставља под команду штаба 22. српске дивизије и учествује у обезбеђењу болнице с рањеницима ове дивизије. Недалеко од Веље главе, у Јабланици, близу границе Косова и Србије, 28. јуна, балисти су напали болницу и Врањски НОП одред. У дводневној борби одред је имао осетне губитке у погинулима, рањенима и заробљенима, а страдала је и болница са преко 250 рањеника. Остаци одреда прелазе у рејон Брезовице и Сливнице и улазе у састав Осме бригаде 22. дивизије НОВЈ.[7]

Јула 1944. године, штаб 22. српске дивизије поново је формирао Врањски НОП одред од четвртог батаљона Де-

---

[4] Зборник НОР, том I, књ. 7, док. бр. 29, док. бр. 140, књ. 20, док. бр. 118, 139, 142 и 144; Зборник НОР, том VII, књ. 3, док. бр. 42, 45, 52, 56 и 98; **Ђура Златковић — Милић** „Зла времена", Бабушница, 1967, стр. 349—372; **Живојин Николић — Брка** „22. српска дивизија", Београд, 1972, стр. 44—96 и 112; „Јужна Србија", стр. 363.

По неким подацима, можда су и тачни, Црнотравски НОП одред је формиран априла 1944. године (Видети: Зборник НОР, том I, књ. 20, док бр. 144 — Извештај ОК КПЈ Пирот од 26. априла 1944. године ПК КПЈ Србије).

[5] Зборник НОР, том I, књ. 7, док. бр. 22; Никола Илић, „Партизански одреди Понишавља 1944. године" (у рукопису).

[6] „Војна енциклопедија", друго издање, том 10, Београд, 1975, стр. 615; Зборник НОР, том I, књ. 20, док. бр. 142; **Петар Станковић — Љуба** „Хронологија Власотинца и околине у ратовима и револуцији 1903—1945", Београд, 1975, стр. 137 и 141; „22. српска дивизија", стр. 131.

[7] „Власотинце и околина у ратовима и револуцији", стр. 145 и писмена изјава Јована Манасијевића.

сете народноослободилачке бригаде.[8] Одред је изводио борбена дејства у рејону Врања. Поново је одред расформиран и људство упућено у друге оперативне јединице.[9]

Наредбом штаба 46. српске дивизије НОВЈ 16. октобра опет је формиран Врањски НОП одред од 150 бораца Друге сурдуличке народноослободилачке бригаде, која је расформирана.[10] Одред је узео учешће у чишћењу терена у рејону Врања од заосталих група четника и других бандита и спроводио мобилизацију људства за попуну оперативних јединица НОВЈ. Одред је расформиран 5. новембра 1944. године наредбом Главног штаба НОВ и ПО за Србију. Људство је ушло у јединицу КНОЈ-а.[11]

Пиротски НОП одред је формиран наредбом Главног штаба НОВ и ПО Србије 9. априла 1944. године у селу Јабуковику (Лужница). На дан формирања имао је 40 бораца, распоређених у четири десетине. Штаб одреда сачињавали су: командант одреда Зарије Благојевић, политички комесар Живадин Илић Рајко, заменик команданта Лазар Китановић, заменик политичког комесара Бора Анђелковић а затим Предраг Илић. Изводио је борбена дејства у рејону Пирота и Беле Паланке, у Понишављу, против бугарске окупационе војске и четника Драже Михаиловића. Сем тога, учвршћивао је народну револуционарну власт и вршио мобилизацију људства у Народноослободилачку војску. Одред се омасовио и имао је једно време око 1.000 бораца, па је по наређењу Главног штаба Србије дао један број бораца за попуну 12. српске народноослободилачке бригаде 22. српске дивизије, а други већи број је упућен у село Стрелце (Лужница) где је 6. септембра 1944. године формирана Прва пиротска народноослободилачка бригада (касније преименована у 25. српску бригаду). У Одреду је тако смањен број бораца, али је ова јединица ипак одиграла значајну улогу у разбијању јединица бугарске фашистичке војске Првог корпуса који је био у повлачењу из Србије, као и у уништавању четничких група на терену Пирота: По наређењу Главног штаба НОВ и ПО Србије Пиротски НОП одред је расформиран и од његовог људства је у селу Дражини (Пирот) 16. септембра 1944. године формирана Друга пиротска народноослободилачка бригада (касније преименована у 27. српску бригаду). Тако су од овог одреда и бораца са терена формиране две бригаде.[12]

Бабички НОП одред. Поново је истоимени одред формиран 25. априла 1944. године.[13] Одред од 60 бораца формирао је Окружни комитет КПЈ Пирота. Штаб одреда сачињавали су: командант Чедомир Станковић Урош, политички комесар Драган Петровић, заменик команданта Добривоје Цветковић Бира (касније постаје командант одреда) и заменик политичког комесара Божидар Јанић Влада. Одред је изводио борбена дејства на простору Црна Трава — Власотинце против бугарске фашистичке окупационе војске и четника Драже Михаиловића, недићеваца и љотићеваца. Пружао је помоћ у формирању и учвршћивању народне револуционарне власти — народноослободилачких одбора. Његов број је повећан приливом нових бораца на преко 150 људи.

Одлуком Главног штаба НОВ и ПО Србије, од Бабичког одреда и бораца Црнотравског НОП одреда и Црнотравског војног подручја 18. маја 1944. године на Чобанцу формирана је 12. српска народноослободилачка бригада, јачине 800 бораца.[14]

Наредбом штаба 22. српске дивизије, од 8. августа 1944. године, по трећи пут је формиран Бабички НОП одред 4. септембра исте године. На дан формирања имао је у строју 100 бораца. Штаб одреда сачињавали су: командант Петар Тасић Луте а убрзо по-

---

[8] Зборник НОР, том I, књ. 9, док. бр. 168.

[9] Зборник НОР, том I, књ. 9, док. бр. 178, стр. 407, 416, 445 и 449.

[10] Зборник НОР, том I, књ. 14, док. бр. 23 и 72.

[11] „Војна енциклопедија", том 10, стр. 615.

[12] Зборник НОР, том I, књ. 9, док. бр. 98. 157 и 178, књ. 11, док. бр. 45, 51, 69, 112, 135 и 156, књ. 13, док. бр. 3, књ. 20, док. бр. 144 и 146; „Девета српска бригада", стр. 66; „Зла времена", стр. 365—371; „22. српска дивизија", стр. 232, 234, 239, 484. и 487; „Војна енциклопедија", друго издање, том 2, Београд, 1971, стр. 590, 591 и том 6, стр. 693 и „Партизански одреди Понишавља 1944. године, стр. 93—109.

[13] ОК КПЈ Лесковац је формирао Бабички НОП одред 1941. године који је фебруара 1943. преименован у Други јужноморавски НОП одред. Неки борци верују да је Бабички НОП одред формиран 5. априла 1944 године. О формирању одреда налазимо податке у извештају ОК КПЈ Пирота од 26. априла 1944 (Зборник НОР, том I, књ. 20, док. бр. 144).

[14] „Војна енциклопедија", том 2, Београд, 1971, стр. 594; „Хронологија ослободилачког рата народа Југославије", стр. 775.

стаје Добривоје Цветковић Ћира, политички комесар Александар Јанић, заменик политичког комесара Михајло Савић. Одред је имао борбена дејства на простору Заплање — Власотинце и на комуникацији Гацин Хан, а учествовао је и у „нишкој операцији" а по ослобођењу Ниша задржан је на простору Сува планина — Бабичка гора где је вршено чишћење терена од заосталих четничких група. Одред се стално бројчано омасовљавао приливом нових бораца и повећао на преко 1.000 бораца. Повремено су из одреда узимани борци за формирање Прве власотиначке бригаде и других оперативних јединица. Бабички одред извесно време био је под командом штаба 22. српске дивизије. Наредбом Главног штаба НОВ и ПО Србије од 5. новембра 1944. године Бабички НОП одред је расформиран а његово људство упућено у КНОЈ и Народну милицију.[15]

Царибродски НОП одред „Војвода Момчило" је формиран 22. маја 1944. године код села Сенокоса (Пирот). На дан формирања у строју је имао седам партизана, углавном бугарске националности са терена Југославије, а крајем септембра имао је око 130 бораца. Штаб одреда је више пута мењан, а од јула 1944. године, сачињавали су га: командант Тодор Колев, политички комесар Васил Станков, заменик политичког комесара Славчо Крстев. Био је извесно време под командом штаба 22. српске дивизије. Царибродски одред је изводио борбена дејства у рејону Цариброда (данас: Димитровград), помагао формирање и учвршћивање народне власти, мобилисао људство за попуну одреда и других оперативних јединица НОВЈ, развијао братство и јединство међу Србима и Бугарима, рушио националистичке баријере вековне мржње нагомилане империјалистичким тежњама владе Бугарске и Југославије. Дејствовао је и северно од Старе планине, на територији Бугарске, где је усклађивао своје акције са бугарским партизанским одредом, коме је пружио знатну помоћ да се одржи, учврсти и омасови ради ширења антифашистичке борбе у унутрашњости Бугарске. Почетком октобра 1944. године, наредбом Главног штаба НОВ и ПО Србије, од Царибродског НОП одреда је формирана Царибродска народноослободилачка бригада НОВЈ (600 бораца), која је крајем октобра ушла у састав 8. бригаде 22. српске дивизије.[16]

Лесковачки НОП одред (називан и Оругличким). Одред је формиран 3. августа 1944. године у селу Оруглица код Лесковца, наредбом штаба 24. српске дивизије НОВЈ. На дан формирања у строју је било око 400 бораца (око 200 бораца је било без оружја). Штаб одреда су сачињавали: командант Душан П. Ђаловић (био је извесно време и Светислав Стојановић Бизон), политички комесар Ратко Станисављевић и заменик политичког комесара Радисав Стојановић Јанко. Одред је изводио борбена дејства на подручју Врања, Владичиног Хана, Поречја и Пољанице. Са другим јединицама, после оштре борбе против балиста, заузео је Бујановац 22. септембра, а 11. октобра са 15. српском бригадом учествује у ослобођењу Лесковца и других места. Истакао се у борби против Немаца, балиста и у чишћењу територије од заосталих четничких група, помагао учвршћивање народноослободилачке власти и вршио мобилизацију људства за јединице НОВЈ. Лесковачки НОП одред је расформиран наредбом Главног штаба НОВ и ПО за Србију 5. новембра 1944. године а његово људство упућено у КНОЈ и Народну милицију.[17]

Сврљишки НОП одред је поново формиран у другој половини августа 1944. године у рејону Сврљига. Одред је формиран наредбом штаба 23. српске дивизије НОВЈ. На дан формирања у строју је имао 150 бораца, распоређених у три батаљона, али се, и после тога стално омасовљавао приливом нових бораца. Изводио је борбена дејства у Понишављу, у рејону Ниша, Сврљига и Књажевца. С другим јединицама НОВЈ, учествовао је у ослобођењу Кња-

---

[15] Зборник НОР, том I, књ. 9, док. бр. 98, књ. 11, док. бр. 1, 112, 135 и 169, књ. 12, док. бр. 51, 96, 146 и 149, књ. 13, док. бр. 3, 14 и 54; „Двадесет друга српска дивизија", стр. 261, 271, 277, 285 и 295; „Хронологија Власотинца и околине у ратовима и револуцији", стр. 143 и 152.

[16] „Војна енциклопедија", друго издање, том 2, Београд, 1971, стр. 138; **Живојин Николић Брка** „Југоисточна србија у револуцији 1941—1945", Београд, 1979, стр. 539. Садашња бугарска историографија Царибродски и Босиљградски НОП одред присваја као своје одреде иако су они формирани од руководства НОП-а Србије и били југословенски одреди (Видети: Историју на отечествената война на България 1944—1945", том I, војно издање, Софија, 1981, стр. 101).

[17] Зборник НОР, том I, књ. 11, док. бр. 46, 50, 86, 87, 123, 137, 144 и 175, књ. 12, док. бр. 130, 146, 151 и 205, књ. 14, док. бр. 24 и 72; „Хронологија ослободилачког рата народа Југославије", стр. 865, 925 и 1015.

жевца, где је непријатељ имао велике губитке. По наредби Главног штаба НОВ и ПО за Србију од 5. новембра 1944. године, одред је расформиран а његово људство упућено у јединице КНОЈ-а и Народне милиције.[18]

Босиљградски НОП одред „Георги Раковски". Одред је формиран око 20. августа 1944. године у селу Црна Река код Трговишта од око 60 бораца бугарске и српске националности. Одред је формирао штаб 22. српске дивизије НОВЈ, под чијом командом је био извесно време. Штаб одреда сачињавали су: командант Васко Апостолов Дукатски, политички комесар Милан Гогов, заменик команданта Душан Младеновић, заменик политичког комесара Павле Помичов. Босиљградски одред је изводио борбена дејства у ширем рејону Босиљграда, где је и радио на учвршћивању народноослободилачких одбора и вршио мобилизацију људства за јединице НОВЈ. Наредбом Главног штаба НОВ и ПО за Србију од 5. новембра 1944. године одред је расформиран а његово људство распоређено је у јединице КНОЈ-а и Народне милиције.[19]

Пчињски НОП одред је формиран 20. августа 1944. године у селу Нови Глог (Трговиште) наредбом штаба 22. српске дивизије, под чијом командом је био дуже време. Штаб одреда сачињавали су: командант Владимир Здравковић Глошка, политички комесар Душан Младеновић Мače, заменик команданта Бранко Богдановић Боце, заменик политичког комесара Воја Станковић Гуштер. Одред је изводио борбена дејства на територији Пчиње. Одиграо је значајну улогу у уништавању разбијених четничких група Драже Михаиловића, балиста и контрачетника, као и у разоружавању бугарске фашистичке војске — јединица Првог окупационог корпуса. Одлуком Главног штаба НОВ и ПО за Србију, средином септембра 1944. године Пчињски одред је расформиран и од његовог људства формирана Прва врањска народноослободилачка бригада у селу Буљесовцу. Међутим, и даље су постојале потребе за одредом, па је штаб 46. српске дивизије НОВЈ својом наредбом од 16. октобра 1944. године наредио да се расформира Друга врањска бригада и поново формира Пчињски НОП одред. Наредба је одмах спроведена и одред је формиран пре 20. октобра. На дан формирања одред је имао 150 бораца, распоређена у два батаљона. Одред је наставио чишћење терена од заосталих непријатељских војника и обављао друге задатке. Поново је одред расформиран 5. новембра 1944. год., наредбом Главног штаба НОВ и ПО Србије а његово људство упућено у јединице КНОЈ-а и Народне милиције.[20]

Масурички НОП одред је формиран 4. септембра 1944. године у рејону села Рђовица (Сурдулица), наредбом штаба 22. српске дивизије, од људства Врањског војног подручја и бораца упућених из Осме, Десете и Дванаесте српске бригаде. Штаб одреда сачињавали су: командант Благоје Н, политички комесар Милорад Стошић Покуђар, заменик команданта Милутин Митић. Изводио је борбена дејства на територији Сурдулице, Владичиног Хана и Белог Поља. Водио је борбе са јединицама Првог бугарског окупационог корпуса, чистио терен од заосталих непријатељских војника. Одред се омасовио. Наредбом Главног штаба НОВ и ПО за Србију 20. септембра 1944. године Масурички НОП одред је расформиран а његово људство узето за формирање 1. сурдуличке народноослободилачке бригаде. Међутим, било је потребе да одред и даље постоји. Ради тога, штаб 46. српске дивизије НОВЈ, 16. октобра 1944. године, наредио је да се расформира Прва сурдуличка бригада, од које је узето 150 бораца и поново формиран Масурички НОП одред, а остатак људства упућен у 26. српску народноослободилачку бригаду. Нови одред је добио исти простор борбеног дејства, с тим што се ослањао на планину Кукавицу. Штаб овог одреда сачињавали су: командант Срета Митић, политички комесар Станоје Станојевић. Одред је наставио чишћење терена од четничких група и појединаца, радио на учвршћивању народне револуционарне вла-

---

[18] „Војна енциклопедија", друго издање, том 9, Београд, 1975, стр. 469; Зборник НОР, том I, књ. 12, док. бр. 174, књ. 13, док. бр. 4, књ. 21, док. бр. 129; „22. српска дивизија", стр. 315 и „Хронологија ослободилачког рата народа Југославије", стр. 1015.

Услед оскудних података нисмо установили састав штаба одреда.

[19] Зборник НОР, том I, књ. 11, док. бр. 1, 112 и 135, књ. 20, док. бр. 164 и „22. српска дивизија", стр. 484.

[20] Зборник НОР-а, том I, књ. 9, док. бр. 98, књ. 11. док. бр. 1, 112 и 135, књ. 12, док. бр. 146, књ. 14, док. бр. 23, 72 и 167, књ. 20, док. бр. 164, том VII, књ. 3, док. бр. 47 и 48, књ. 4, док. бр. 44, 47 и 48; „22. српска дивизија", стр. 232, 240, 242, 243 и 252; писмо Владе Здравковића од 22. августа 1978, налази се код аутора.

сти и вршио мобилизацију људства за јединице НОВЈ. Одред је расформиран наредбом Главног штаба НОВ и ПО за Србију 5. новембра 1944. године а његово људство упућено у јединице КНОЈ-а и Народне милиције.[21]

Пусторечки НОП одред је формиран 5. септембра 1944. године у селу Прекопчелици, наредбом штаба 24. српске дивизије НОВЈ. На дан формирања одред је у строју имао око 120 бораца, распоређених у два батаљона, с тенденцијом њиховог омасовљавања. Штаб одреда сачињавали су: командант Живојин Буровић, политички комесар Стојанча Стојковић, заменик команданта Тиосав Вељковић и заменик политичког комесара Александар Бикић. Био је под командом штаба 24. српске дивизије. Изводио је борбена дејства на терену Пусте Реке и Косанице. Имао је више акција у Косаници (горња Топлица) на разбијању четничких јединица и група. Одред је вршио и мобилизацију људства ради попуне јединица НОВЈ. Наредбом Главног штаба НОВ и ПО за Србију од 5. новембра 1944. године, Пусторечки одред је расформиран а његово људство је упућено у јединице КНОЈ-а и Народне милиције.[22]

Горњојабланички НОП одред. Формиран је 5. септембра 1944. године у рејону Медвеђе, наредбом штаба 24. српске дивизије, под чијом командом је био дуже време. Штаб одреда сачињавали су: командант Милосав Бурашковић, политички комесар Радомир Никчевић, заменик политичког комесара Зарије Лазаревић. Имао је око 250 бораца, али се стално омасовљавао приливом нових бораца са терена Горње Јабланице. Борци су распоређени у два батаљона. Вршио је чишћење терена Јабланице и Косанице од заосталих четничких група, спроводио мобилизацију људства и помагао учвршћивање народне власти. Имао је борбе са четницима и балистима. Горњојабланички НОП одред је расформиран наредбом Главног штаба НОВ и ПО Србије од 5. новембра 1944. године а његово људство упућено у јединице КНОЈ-а у Шумадију и Светозарево фебруара 1945. године.[23]

Добрички НОП одред (називан и Топличким одредом). Формиран је око 5. септембра 1944. године наредбом штаба 24. српске дивизије НОВЈ, под чијом командом је задржан дуже време. Изводио је борбена дејства на територији Добрича, Прокупља и Јастрепца против Немаца, четника, недићеваца и љотићеваца, затим, чистио терен од заосталих непријатељских група и појединаца, вршио мобилизацију људства за попуну јединица НОВЈ и обезбеђивао учвршћивање народне власти на свом терену. Наредбом Главног штаба НОВ и ПО за Србију, од 5. новембра 1944. године, Добрички НОП одред је расформиран а његово људство упућено у јединице Команде топличког војног подручја.[24]

Озренски НОП одред је формиран почетком октобра 1944. године наредбом штаба 23. српске дивизије, од људства из Сврљишког, Књажевачког, Неготинског, Зајечарског и Подгорског одреда. Изводио је борбена дејства на комуникацији Зајечар—Бољевац—Параћин, затим, у рејону Сокобање и Алексинца. Чистио је терен од заосталих непријатељских група, уништавао четничке остатке, омогућавао рад народне власти и вршио мобилизацију људства за попуну јединица НОВЈ. Одред се прилично омасовио. По наредби Главног штаба НОВ и ПО Србије, Озренски одред је расформиран 5. новембра 1944. године, а његово људство упућено у јединице КНОЈ-а.[25]

---

[21] Зборник НОР, том I, књ. 11, док. бр 112 и 135, књ. 12, док. бр. 146 и 152, књ. 14, док. бр. 23 и 72; „Хронологија рата и револуције 1941—1945", Сурдулица, 1974, стр. 109 (Овде је вероватно погрешно наведено да је одред формиран 25. августа 1944); „Хронологија ослободилачког рата народа Југославије", стр. 1015 и „22. српска дивизија", стр. 48 и 63.

[22] Зборник НОР, том I, књ. 11, док. бр. 135, књ. 12, док. бр. 130, 146 и 205; „Хронологија ослободилачког рата народа Југославије", стр. 1015. Опширније видети у раду Николе П. Илића, „Пусторечки народноослободилачки партизански одред", „Лесковачки зборник", св. 21, 1981, стр. 103—107.

[23] Зборник НОР, том I, књ. 11, док. бр. 135, књ. 12, док. бр. 130 и 151; „Хронологија ослободилачког рата народа Југославије", стр. 1015. Одлуку о формирању Горњојабланичког НОП одреда донео је Главни штаб НОВ и ПО за Србију још јуна 1944. године, чим је ослобођена Горња Јабланица и одредио штаб одреда, али до формирања одреда није тада дошло због јунске бугарске офанзиве а затим јулске четничко-окупаторске офанзиве, познате као седма непријатељска офанзива.

[24] Зборник НОР, том I, књ. 11, док. бр. 135, књ. 12, док. бр. 200; „Војна енциклопедија", друго издање, том 2, стр. 493; „Хронологија ослободилачког рата народа Југославије", стр. 1015. Услед оскудности података нисмо установили састав штаба одреда.

[25] Зборник НОР, том I, књ. 13, док. бр. 4; „Хронологија ослободилачког рата народа Југославије", стр. 1015. О Озренском НОП одреду постоје оскудни подаци те из тих разлога нисмо установили састав штаба одреда.

Косанички НОП одред. Формиран је октобра 1944. године у рејону Куршумлије наредбом штаба 24. српске дивизије НОВЈ. Штаб одреда сачињавали су: командант Живко Лазовић, затим Ратомир Андрић Кмет, а извесно време вршио је дужност Раде Пешић, политички комесар Ана Ивошевић Јела, коју новембра 1944. године замењује Раде Стојановић Јанко, заменик политичког комесара Душан Божовић из Превоја. Одред је имао око 300 бораца, распоређених у три батаљона. Изводио је борбена дејства на територији Косанице (Горња Топлица) и Копаоника. На овом терену било је веома јаких и бројних остатака четничких јединица, с којима је водио борбу Косанички одред у садејству других одреда и народноослободилачких бригада. Истовремено вршио је мобилизацију људства за јединице НОВЈ и помагао учвршћивање народне револуционарне власти, затим, хватао дезертере и обављао разне друге послове. Наредба о његовом расформирању донета је 5. новембра 1944. године, али Косанички одред је и даље задржан до почетка 1945. године. То је учињено из разлога што су се побуниле националистичке снаге на Косову, које се граничи и са Косаницом и Копаоником, па су се поново активирале четничке групе које су се вратиле из Босне. Одред се истакао у уништавању четничких група у Косаници.[26]

Сем наведених одреда, у неким документима налазимо податак да је било предвиђено формирање и **Белопаланачког НОП одреда,** о чему постоји наредба, али се, вероватно, од тога одустало, јер у објављеним изворима и литератури нигде се више не помиње. Тиме се не искључује његово постојање.

Закључак

На терену јужне Србије, народноослободилачки партизански одреди оправдали су своје формирање — успешно су извршили задатке постављене од Главног штаба НОВ и ПО за Србију, штабова дивизија и оружаних комитета КПЈ. Одиграли су значајну улогу у народноослободилачком рату, нарочито у завршним операцијама ослобођења и дали допринос победи у сламању окупаторско-квислиншких и контра револуционарних снага, као и на учвршћивању нове револуционарне власти. Они су сами, или у садејству других партизанских одреда и оперативних јединица Народноослободилачке војске учествовали у ослобођењу градова (на пример: у борбама за ослобођење Бујановца учествовали су Лесковачки, Врањски и Пчињски одред с другим јединицама НОВЈ), наносили су ударце окупатору и домаћим издајницима, уништавали непријатељску живу силу и њихове објекте који су им служили. Били су посебне територијалне војне јединице. Омогућили су оперативним јединицама НОВЈ (бригадама, дивизијама и корпусима) да наставе гоњење окупатора и његових колаборациониста, да ослобађају још неослобођене крајеве, а они су чистили терен од непријатеља свих врста: разбијали су и уништавали остатке четничко-недићевско-љотићевских и немачких група које су се задржале на терену или се пак вратиле из Босне ради рушења револуционарне власти на терену. Уништаване су и непријатељске илегалне групе које су биле у транзиту из Босне преко јужне Србије ради одласка у Грчку. Хватали су дезертере НОВЈ-а које су враћали својим јединицама или их упућивали командама војних подручја; убијали ратне злочинце или их заробљавали и предавали надлежним судовима ради суђења.

Вршили су мобилизацију људства за формирање нових јединица НОВЈ-а, попуну постојећих или омасовљавање својих одреда. Давали су борце за формирање нових оперативних јединица а неки одреди су реорганизовани у народноослободилачке бригаде.

Омогућавали су несметани рад друштвено-политичких организација (КПЈ, СКОЈ-а, АФЖ-еа, пионира), пружали помоћ организовању и учвршћивању народноослободилачких одбора који су били нова револуционарна власт, штитили кретање партијских активиста на терену, одржавање зборова и конференција по селима и у ослобођеним градовима; борили се за братство и јединство свих народа и народности на подручју јужне Србије и на том плану дали значајан допринос у зближавању Срба и Албанаца, Бугара и Срба и других припадника. Бранили су и тумачили тековине народноослободилачке бор

---

[26] Зборник НОР, том I, књ. 15, док. бр. 138 и 170 (Операцијски дневник ГШ НОВ и ПО Србије, стр. 450) и изјава Радисава Стојановића Јанка, бившег пол. комесара одреда, која се налази код аутора.

бе, одлуке Другог заседања АВНОЈ-а, политичко-пропагандно-културно радили на придобијању народа на линији КПЈ, обављали обавештајни и контра-обавештајни рад, и друге послове. Ови партизански одреди, на крају, нарочито су послужили и за формирање јединица КНОЈ-а и Народне милиције.

Nikola P. Ilić

LA FORMATION ET LE RÔLE DES DETACHEMENTS DE PARTISANS DANS LA SERBIE DU SUD EN 1944

En 1944, avec l'agrandissement du mouvement de libération nationale et des devoirs toujours plus complexes concernant la libération définitive du pays et le renforcement du nouveau pouvoir populaire, on a formé des détachements de partisans qui avaient á accomplir des devoirs particuliers. Ils étaient formés selon le besoin et évoluaient ensuite en unités plus nombreuses-brigades. Ces détachements luttaient avec des forces ennemies, exécutaient des actions offensives et défensives, protégeaient le territoire libre contre l'agression des unités d'occupants et de quislings et puis assuraient le nombre nécessaire de gens pour former des unités du parti communiste et de la milice populaire. Ces détachements qui étaient assez nombreux dans la Serbie du Sud ont joué leur rôle et accompli des devoirs dont l'Etat-major de l'armée de libération nationale et du mouvement de libération de Serbie les avaient chargeés. Dans la plupart des cas ils prenaient les décisions sur leur formation et suppression.

321.74(497.1)(091)+940.53/.54(497.11)

Др Драгољуб Петровић

Јужна Србија у време конституисања федералне Србије

У овом раду желимо да сагледамо политички положај јужне Србије у време када је федерална Србија конституисана у завршним, највишим фазама народноослободилачког рата и револуције југословенских народа и народности.

Једно од основних питања и у оквиру овакве научне теме јесте територијално одређивање појма Србија. Тај појам јасно одудара од буржоаског термина Јужна Србија, под којом се у посткумановској Србији и Краљевини Југославији подразумевала Вардарска Македонија, укључно са горњим сливом Јужне Мораве. У периоду постојања социјалистичке Југославије под јужном Србијом се подразумевао обично слив Јужне Мораве, мада тај појам није довољно утврђен. Постоје различита схватања о територијалном изгледу јужне Србије у досадашњој литератури.[1] То је и разумљиво будући да јужна Србија није уобличена као посебна географска област јасно разграничена од суседних територија. Њени територијални оквири могу бити и често су неуједначено схваћени, као јужни део Србије. Овај регион, попут источне или западне Србије, чини неразлучиви, интегрални део Србије.

Под јужном Србијом подразумевамо територију највећег дела слива Јужне Мораве. Њене јужне, источне па и западне међе се једноставно идентификују према Бугарској, Македонији и Косову. Северне међе, по нашем мишљењу, иду до Јастрепца и Сврљишких планина. Од источне Србије је одвојена вододелницом између Нишаве и Тимока а доњи јужноморавски слив према саставу Јужне са Западном Моравом излази из домена јужне Србије. Гранична линија сече Јужну Мораву између Нишког и алексиначког среза, данашњих комуна. Северозападне међе јужне Србије обухватају цео слив Топлице завршавајући се на падинама Копаоника према Косову.

На овом подручју јужне Србије народноослободилачки рат је почео да се развија од почетка лета 1941. године када је Комунистичка партија Југославије покренула народ Србије на устанак односно народноослободилачку борбу. У овој, првој години рата, народноослободилачки покрет у јужној Србији није поседовао квалитете устанка као што је то било у западној Србији. Први партизански одреди у јужној Србији настају августа 1941. да би се покрет успешно развијао у лето и јесен те године.[2] И поред тога што НОП на овом подручју 1941. није био упадљив, он је већ испољио манифестације које су биле знатне. У 1942. години, дакле после пада Ужичке републике и осеке устанка која је погодила разне крајеве Србије, као и читаве земље, тежиште ослободилачког покрета се помера у јужну Србију, која ће остати главно подручје НОР-а у Србији све до 1944. године.

Отприлике истовремено, или нешто касније, са настанком војних формација НОП-а развија се читав систем институција покрета, који изражава снагу устанка југословенских народа и народности, конкретно и на тлу јужне Србије. Стваралачком акцијом КПЈ настају органи и установе покрета који омогућују и обезбеђују његову егзистенцију до коначног успеха. Међу њима су нарочито интересантни извесни институти, називани одборима, који нису сасвим јасно дефинисани, одређени како код савременика, тако и у постојећој литератури народноослободилачког рата.

Прве интенције највиших партијских руководстава у Србији биле су усмерене ка формирању одбора народноослободилачког фронта. Ускоро потом се организује формирање одбора народноослободилачког фонда које идентификујемо са одборима народноослободилачког фронта[3]. Ови органи се развијају широм области јужне Србије у лето као и јесен 1941. Њихове функције, о чему је писано у досадашњој историјској литератури, биле су подређене опстанку и развоју војних снага па и других институција НОП-а, а обележја органа власти још увек нису имали. Вероватно од почетка јесени 1941. у јужној Србији, пре свега у Топлици, јављају се поједини народноослободилачки одбори са квалитетима органа власти. Процес претварања одбора народноослободилачког фонда, који су код српског сељачког народа називани и „одборима за помоћ", потрајаће и друге и треће ратне године на овом подручју.[4] Ово питање је до данас добрим делом истражено, мада су несумњива и потоња истраживања на плану генезе нове револуционарне власти и комплементарних јој институција НОП-а. Нас интересују појава и процес изградње нове револуционарне власти непосредно на терену ове области, као делу покрајине Србије у саставу нове Југославије која се рађала кроз револуцију.

У настанку нове револуционарне власти, са њеним институционалним облицима, видимо почетке стварања нове државности како југословенске тако и српске, почев од 1941. године. Тада заправо почиње прва етапа у конституисању федералне Србије у оквирима федеративне Југославије мада је пројекција федеративних односа и положаја била још неизграђена. Процес конституисања федералне Србије је текао током година народноослободилачког рата да би на II заседању АВНОЈ-а крајем новембра 1943. добио конкретну дефиницију. Развојна линија тог процеса се наставља кроз 1944. годину када Србија бива захваћена дубоким револуционарним променама.

Анализа аутентичних докумената народноослободилачког рата указује на чињеницу значаја организације руководеће снаге у рату и револуцији Комунистичке партије. Њена организациона структура је садржавала пројекцију потоњег политичког уређења, укључно са концептом федеративног устројства. За подручје Србије надлежно руководство КПЈ био је Покрајински комитет подређен ЦК-у Комунистичке партије Југославије. Тек током ослободилачког рата формирају се и уобличавају руководства коначно до покрајинског, за војне снаге Главни штаб народноослободилачке војске и партизанских одреда за Србију, Главни народноослободилачки одбор на врху мреже народноослободилачких одбора, као и покрајинска руководства масовних друштвено-политичких организација, која су као покрајинска била надлежна за читаво подручје Србије с изузетком Санџака и наравно Војводине и Косова са Метохијом. Известан изузетак, чак у југословенским размерама представља Покрајинско поверенство КПЈ за Ниш чију природу треба потпуније дефинисати.

Још у децембру 1941. ЦК КПЈ је налагао да је потребно основати „услед удаљености и тешкоћа у одржавању веза" поверенство Партије за источни односно југоисточни део Србије. Територија за које би било надлежно ово поверенство није била тачно утврђена, а првобитно је у њен оквир улазио и пожаревачки округ.[5] Овај ће због близине и добрих веза остати непосредно подређен ПК-у КПЈ за Србију, а Покрајинском поверенству КПЈ за Ниш, како се децидирано наводи у документима — окружни комитети јужне и источне Србије, као и ОК КПЈ за Крушевац. Подручје за које је било надлежно ПП за Ниш не представља никакву посебну регионалну индивидуалност будући да се ради о територији која чини интегралну целину са осталим крајевима Србије. У овом случају Покрајинско поверенство је формирано по налогу ЦК КПЈ искључиво због непосреднијег руковођења НОБ-ом с обзиром на величину Србије као највеће покрајине у оквиру Југославије. Из партијских база у околини Ниша било је лакше координирати снаге НОП-а, тим пре што је Београд био доста удаљен од јужних и источних крајева Србије. ПП је егзистирало привремено од јануара 1942. до септембра 1943. после чега је ПК КПЈ за Србију непосредно руководио партијским организацијама ове покрајине.

Партијски округи су често, али не увек, одговарали грађанској подели Србије на округе као административне јединице. Сходно потребама и интензитету НОБ-е партијски округи, као и срезови, оснивали су се и модификовали. Од јуна 1943. ОК КПЈ за Врање преузима од нишког ОК пиротско подручје

са царибродским срезом те постаје надлежан за целу територију коју је присвојила фашистичка Бугарска.[6] Остали, већи део јужне Србије био је у оквиру немачке окупационе зоне односно под квислиншком управом Недићевог апарата. Са развојем покрета у 1944. години број округа се повећава у јужној Србији у чији састав улазе врањски, лесковачки, топлички, пиротски и већи део нишког округа.

У 1944. години НОП је на тлу јужне Србије испољио значајне развојне форме, са манифестацијама које су у жижи ратних збивања у читавој источној половини земље. На слободној и неослобођеној територији још у првој половини 1944. постигнут је највећи домет изграђености у војно-формацијском погледу и систему установа покрета до органа власти. Ту су биле сконцентрисане најјаче војне јединице, а форме сарадње и помоћи снагама суседних области биле су интензивне.[7] У том смислу су делотворни утицаји са покретом у Македонији, Косову, северним областима Србије, а видна је била помоћ бугарском антифашистичком покрету. На подручју јужне Србије су се налазила највиша српска руководства одакле се руководило покретом у овом делу земље. Све ово указује на изванредан значај јужне Србије, не толико због њеног геополитичког положаја, већ због снажног размаха народноослободилачког рата на овом терену што је било од извесног значаја за коначни успех рата у читавој земљи.

Одређен значај у политичком конституисању Србије имале су друштвено -политичке организације које су најразвијеније форме развиле на тлу јужне Србије. Поред организација КПЈ чијим су ћелијама руководили срески, а преко ових окружни комитети Партије, који су били на вези са ПК КПЈ за Србију од кога су примали директиве и сугестије за рад на свом терену, велику делатност развио је Савез комунистичке омладине Југославије, такође организован по активима са срески и окружним руководствима (комитетима, који док нису довољно изграђени носе назив — поверенства) подређеним ПК-у СКОЈ-а за Србију. Обликују се организације и руководства Уједињеног савеза антифашистичке омладине Југославије, а Антифашистички фронт жена такође на овом подручју доживљава најразвијеније форме у оквирима покрајине Србије. Ваља закључити да су највише организационе форме у јужној Србији биле до нивоа округа, само у војно-територијалном систему власти до подручја, а која су сва била подређена покрајинским руководствима. Нису никада ни у каквој организационој форми покрета формирана руководства за читаву јужну Србију. Њен институционални систем се само надовезивао на систем целе Србије, само је мрежа тих установа била најразвијенија на овом подручју сходно чињеници да је НОП ту достигао највиши степен развоја.

Одбори Јединственог народноослободилачког фронта формирају се најпре у јужној Србији почев од јула 1944. године. Задатак ЈНОФ-а да створи јединство целокупног народа у борби до коначног ослобођења земље од фашистичког окупатора са квислиншким формацијама на тлу јужне Србије је у нарочито великој мери био испуњен. ПК КПЈ за Србију, који се налазио на слободној територији Јабланице, од јула 1944. нарочито је активан на плану формирања одбора НОФ-а почев од сеоских, општинских, среских до окружних док се формирање Главног одбора НОФ за Србију предвиђало ускоро потом.[8] Мрежа ових органа Народноослободилачког фронта прво је настала на подручју јужне Србије да би се потом проширила ка северу на остале крајеве покрајине. Према истраживањима Милана Борковића, ови одбори, ван домена јужне Србије (укључно са крушевачким округом), формирају се тек од ослобођења дотичних крајева.[9]

У српским оквирима систем народноослободилачких одбора био је најразвијенији овде на југу Србије. Мрежа ових органа власти од сеоских и општинских НОО била је употпуњена окружним НОО за топлично-лесковачко подручје. Главни народноослободилачки одбор формиран још на територији Ужичке републике у јесен 1941. деловао је скучено у непотпуном саставу све до краја пролећа 1944. У лето ове на тлу јужне Србије задње године рата Главни НОО бива реорганизован и употпуњен, а његова делатност у односу на протекле године постаје израженија. За ратне прилике може се рећи да је функционисање цивилне власти (НОО-а), војно-позадинске и судске револуционарне власти било интензивно на подручју јужне Србије.

У лето 1944. НОП у јужној Србији добија велике размере са обележјима правог народног устанка. Слободна те-

риторија се проширује, а организације покрета овог региона одржавају везу са покретом на Косову и у северној Македонији. Ту је у суседним крајевима деловао Оперативни штаб за координацију српских, стварно са тла јужне Србије, косовских и македонских јединица НОВЈ. Образовање овог заједничког војног штаба било је условљено искључиво потребама јачања и ширења јединственог југословенског ослободилачког покрета. Крајем лета продиру корпуси НОВ из централних југословенских области у Санџак да би се спојиле пре свега са главним снагама у источном делу земље које су биле на тлу јужне Србије и да би се посела читава наша покрајина. Очекивао се продор јединица Црвене армије преко североисточне Србије где би са њима јединице НОВЈ непосредно садејствовале у циљу дефинитивног ослобођења земље.

За време рата до дубоке јесени 1944. Србија поседује третман покрајине, као једна од шест односно седам таквих територијално-политичких јединица у саставу нове Југославије. На II заседању АВНОЈ-а наведена је Србија као једна од шест чланица нове Југославије са федеративним државним уређењем. Војводина иако током НОР-а развијана као покрајина са покрајинским установама није, нити је могла бити предвиђена за федералну јединицу југословенске државе, него је до краја рата и револуције изграђен њен аутономни положај.

Србија, иако у документацији револуционарних установа обично прва наведена као јединица нове Југославије — федеративно уређене, дуго није добила своје антифашистичко веће. Њена покрајинска руководства била су надлежна само за подручје, често називано, јако упрошћено, „ужом Србијом", у чије оквире нису улазили ни санџачки срезови. Санџак је још у време II заседања АВНОЈ-а поседовао сопствено Антифашистичко веће народног ослобођења, које је додуше не интензивно функционисало током читаве 1944. године до краја марта 1945. када је распуштено, да би већи број срезова био укључен у федералну Србију. Међутим, крајем лета и у јесен 1944. текле су крупне, чак битне фазе конституисања федералне Србије на територији подељеној управно на шеснаест округа. У том процесу, с обзиром на крупна револуционарна збивања и велике операцијске подухвате војне силе НОП-а, јужна Србија се налази у средишту збивања све до краја лета 1944.

Србија је кроз народноослободилачки рат изразила своју политичку индивидуалност. Упркос томе она није поседовала своје антифашистичко веће до почетка новембра 1944. године. Иако је процес изградње Србије са разуђеним системом војних формација, друштвено-политичких организација и органа власти знатно одмакао, ова покрајина са значајним атрибутима државности још увек се није конституисала као федерална држава.[10]

Међутим, још од почетка 1943. може се приметити једна тежња устаничких руководстава Србије за формирањем Антифашистичког већа уместо Главног НОО. У њ би ушли поред активиста покрета добар број представника бивших грађанских партија који су оријентисани према НОБ-у. ПК је у својим писмима ЦК-у КПЈ још од јануара предлагао поједине политичке личности прогресивне оријентације још у Краљевини Југославији. Такве покушаје примећујемо у извештајима ПК КПЈ за Србију у септембру и октобру 1943. у којима се говори о потреби формирања неког земаљског (у ово време покрајине су називане „земљама") већа или савета као највишег представничког тела за Србију на врху организације народне власти, као и читавог покрета. Али, све се свело на бирање делегата из Србије као њених представника за II заседање АВНОЈ-а.

У 1944. години, поготово у лето, примећују се настојања за формирањем антифашистичког већа за Србију, као и посебне комунистичке партије ове покрајине. У директиви „Комунистичка партија Југославије — Покрајинском комитету за Србију", свим партијским организацијама у Србији од 1. септембра 1944. посебно се истиче: „Основни задатак партијске организације је проширивање и учвршћивање темеља Србији као федеративној јединици у ДФЈ. Потребно је истицати значај Србије и њене огромне улоге у решавању будућности осталих народа Југославије." Улога Србије у коначном ослобођењу, као и постојању југословенске друштвено-политичке заједнице уопште је несумњива и значајна, при чему ваља имати у виду и допринос народа јужне Србије где је НОП испољавао нарочито висок степен организованости.

Занимљива је кореспонденција о настојањима за образовањем ЦК КПЈ за Србију, која су видна у лето 1944. У писму ПК Централном комитету од 16. јула наводи се да је потребно образовати и ЦК Србије пошто су се услови за тај корак стекли, док с друге стране „непријатељ и непостојање ЦК користи у пропаганди као аргумент против Партије." Међутим ЦК КПЈ у писму 22. јула изражава став да оснивачки конгрес КП Србије треба да се одржи после оснивачке скупштине односно стварања антифашистичког већа за Србију, којом приликом би се исказали значајни политички и војни резултати у овој покрајини.

Из постојећих докумената може да се закључи да је првобитна намера ЦК КПЈ била да се оснивачка скупштина одржи на територији јужне Србије, због повољних околности НОР-а на овом подручју, у августу 1944. Прво се предвиђа да град Прокупље, као центар слободне територије, буде место одржавања оснивачког већа. Српска руководства, пре свега ПК, веома су се ангажовала како би ова покрајина добила „савет" како се у кореспонденцији наводи. Заказан је био термин 12. септембар када би се у Прокупљу слегли делегати из јужне и источне Србије, док су остале делове Србије имали да заступају представници из јединица НОВЈ.[11] Уз помоћ и свесрдним залагањем партијских организација изабрани су делегати у зајечарском, нишком, пиротском, врањском, лесковачком, топличком и расинском (крушевачком) округу. Они су дошли на позив Главног НОО у Прокупље где су, у немогућности да конституишу скупштину за целу Србију, одржали конференцију. Пред око 600 представника органа власти јужне и источне Србије, као и војних мисија, реферат о задацима НОО-а је поднео Петар Стамболић, члан Главног НОО.[12] ПК је циљ ове конференције видео у њеном манифестационом и радном карактеру у духу припрема за скупштину читаве Србије. На њој је истакнуто место српског народа „јединственог" у „Народноослободилачком фронту". Српски народ, подвучено је, тежи стварању односно очувању Демократске Федеративне Југославије у којој народи неће бити угњетавани.[13] Изабрани су делегати за предстојећу оснивачку скупштину целе Србије по око 50 представника из заступљених округа, што је практично значило редуцирање присутних делегата. Констатовано је да ће се из осталих округа Србије изабрати по 50-так делегата за скупштину чији термин одржавања није био одређен.

Гледано уопштено, ова конференција одржана у Прокупљу 12. септембра 1944, манифестовала је снагу система нове револуционарне власти у јужној и источној Србији и вољу народа ових области да изграђује нови живот у оквиру Србије као федералне чланице ДФЈ. До одржавања ове конференције са делегатима једног броја округа Србије дошло је стицајем околности, које не указују на икакву посебност јужне са источном Србијом. Ове две области чине неразлучиву целину са србијанском покрајином, која поступно прераста у федералну државу у оквиру ДФЈ.

Један од разлога позног конституисања федералне Србије лежи у тешкоћи разграничења Србије са суседним федералним и аутономним јединицама. Посебно је деликатно било разграничити јужну Србију према Македонији, као и Косовско-метохијској области. Разграничење није било једноставно због историјски и етнички недовољно јасно одређене границе. У својим извештајима ПК-у, Окружни комитет КПЈ за Врање наглашава како се „од стране македонских другова" актуелизира питање крајева јужно од Врања: хоће ли они да уђу у оквир Македоније? Спорна је била територија у деловима сливова Јужне Мораве и Пчиње која је била ван граница Србије до 1912. године. У извештају ПК КПЈ за Србију Централном комитету 6. септембра 1944. наглашава се да је дошло до спора између ОК за Врање и ОК КПЈ за Куманово око територијалног разграничења. „Ми смо писали ОК-у Врање да се не расправљају са Македонцима у које ће јединице (НОВЈ — примедба аутора) народ ићи, већ да народ покрећу у борбу па у ма које јединице улазили. Треба рећи да су другови Македонци врло уски и неправедни. Територију Пчиње где живи искључиво српски живаљ са старим борбеним традицијама сматрају „Ристовачком Македонијом", чак су и своје Собрање изабрали на територији Пчиње у, како они кажу, историјском манастиру Св. Прохора Пчињског. Ми нећемо дозволити никакве расправе са Македонцима око граница и сматрамо да је главно да су се дигли у борбу, а за остало ћемо лако."[14]

Актуелно је било и питање прешевског среза на тромеђи Србије, Македоније и Косова. Августа 1944. прешевски срез је изузет из надлежности ОК КПЈ за Куманово да би ушао у оквир врањског партијског округа што практично значи да је припојен Србији.[15] У писму ПК КПЈ за Србију Обласном комитету Косова са Метохијом 6. новембра наводи се да је прешевски срез привремено у саставу врањског округа да би касније ушао у оквир косовско-метохијске партијске организације.[16] Међутим, овај срез са претежно албанским живљем остао је у саставу Србије. Читава ова невелика, али стратешки значајна територија око моравске комуникације ка југу са Бујановцем и део Пчиње са Трговиштем до Козјака ушла је у територијални оквир Србије.

Присуство националних мањина у јужној Србији делимично је оптерећивало постојећу ситуацију. Бугарска радничка партија још пре септембарског преврата, потом и отечественофронтовска Бугарска покушавале су да подручје са бугарском националном мањином, а то је царибродски, западни део некадашњег трнског и босиљградски срез, прикључе Бугарској. Ту су током рата повремено пружале своје огранке организације БРП, а од септембра 1944. чине се напори да се формирају комитети Отечественог фронта.[17] Последњих месеци 1944. било је неколико демонстративних аката против скоро успостављених органа нове југословенске власти.[18] Међутим, овакви акти нису хватали корена код месног становништва, а читаво то мало подручје настањено бугарском мањином, ушло је у територијални оквир Србије.

С обзиром на очекивано коначно ослобођење Србије и могућности несметаног одржавања добро организоване скупштине у главном граду овај чин је поступно одлаган све до новембра 1944. Широм Србије су по упрошћеном поступку бирани делегати за предстојећу скупштину која би се најзад окупила у слободном Београду. Делегати су бирани у 16 српских округа, као и Београду.

Око припрема за скупштину Србије ангажовао се Главни НОО. Реорганизован, он је још на тлу Пусте Реке оформио своја одељења за различите послове, према једном савременом документу — по узору на Национални комитет ослобођења Југославије. На овом делу ослобођене јужне Србије ГНОО је саставио правилнике — о устројству и раду НОО, затим о изборима за НОО. Конференција у Прокупљу 12. септембра представља значајно искуство Главном НОО на организовању Велике антифашистичке скупштине за Србију.

Улогу покретача и руководиоца НОБ-е у јужној Србији као и читавој земљи имала је Комунистичка партија Југославије. Она је истовремено била идејни креатор федералног устројства нове Југославије и саме Србије као територијално-политичке јединице на нивоу федералне државе. У свим фазама процеса конституисања федералне Србије Партија је указивала на путеве решења које су следиле све друштвено-политичке институције НОП-а. Анализом мноштва докумената из времена рата и револуције може се запазити да су партијске организације односно комитети разматрали витална питања друштвено-политичког развоја, и заузимали ставове о њима, конкретно и о политичком уобличавању федералне Србије на одређеној територији. Тек потом би остале институције покрета укључно са органима револуционарне власти спроводиле и тек донекле разрађивале интенције Партије.

Током октобра 1944. у великим операцијским захватима НОВЈ и Црвене армије, која је продирала кроз источну па централне делове Србије до Београда, ослобођена је скоро читава Србија. Јужна Србија је већ била добрим делом ослобођена снагама НОВЈ а већи операцијски захват био је потребан само приликом ослобођења Ниша, кроз Нишку операцију, која је претходила Београдској. Крајем октобра, када су највиша руководства Србије прешла у слободни Београд још увек се није знао термин одржавања скупштине. Спасенија Бабовић 23. октобра пише Моми Марковићу: „Скупштина ће се у најскорије време одржати у Београду. Приступити окупљању делегата и организовати њихово пребацивање. Обласном комитету Космета јавити да пошаље 10—12 људи као госте или делегате."[19] Покрајински комитет КПЈ за Србију се 1. новембра из Београда обраћа „Народу Србије" речима: „Другови и другарице! Браћо и сестре! По одлуци Главног народноослободилачког одбора Србије ових дана одржаће се скупштина делегата народноослободилачких одбора Србије. Тај значајан дан дочекује народ Србије у часовима слома фашистичке Немачке и њених слугу, у свет-

лим часовима ослобођења наше земље". Даље се апелује на помоћи коју народ Србије треба да укаже својој браћи Србима и осталим народима у Босни, Хрватској, Црној Гори, Санџаку."[20]

За Велику антифашистичку скупштину народног ослобођења из јужне Србије изабрано је 259 делегата. Из лесковачког округа 65, врањског 52, топличког 68, пиротског 44 и нишког 55 од чега је тридесеторо из дела округа који припада јужној Србији.[21] Ови представници народноослободилачких одбора општинских, среских и окружних бирани су из најширих народних маса. Примећује се велики број пољопривредника, а знатан број је људи радничких професија до жена домаћица.

Велика антифашистичка народноослободилачка скупштина Србије одржана је у Београду од 9. до 12. новембра 1944. У раду скупштине учествовало је 885 делегата, што значи да је скоро 30% учесника било из јужне Србије.

У поздравним говорима истакнут је велики допринос народа Србије НОБ-у и значај ове покрајине у састав Југославије. Извештајем о раду Главног НОО Србије и раду представника тог одбора на II заседању АВНОЈ подвучена је неопходност образовања највишег органа трајне народне власти у Србији. Истакнуто је неколико чињеница битних за конституисање федералне Србије у оквиру Демократске Федеративне Југославије.

Осуђене су великосрпске концепције, које су представљале препреку истинском, демократском уједињењу Југославије. Зајемчена су права српског народа у свакој југословенској покрајини односно федералној јединици, као и једнака права осталим југословенским народима и националним мањинама у Србији.

У извештају „Изградња и задаци народноослободилачке власти у Србији" говори се о конституисању нове власти уз истицање њених нових квалитета — потпуно јединство законодавне и извршне власти, сменљивост представника у органима власти од стране оних који су их изабрали и пуна контрола народа над радом државних органа, те учешће најширих маса у управљању земљом. Народноослободилачки одбори су образовани почев од сеоских, а од среза „нагоре" и народноослободилачке скупштине све до АСНОС-а као највишег органа власти у Србији. „Радом свих одбора и скупштине у Србији руководи Антифашистичка скупштина народног ослобођења Србије, која је на првом нашем заседању конституисана као врховно законодавно тело демократске Србије у склопу федеративне Југославије" констатовано је у извештају.[22] Још је наглашено: „Кад буду за то створени услови, образоваће се народна влада федералне Србије. Дотле, пак, функцију народне владе вршиће Председништво скупштине, стварајући за то потребан број одељења. До сада је Главни народноослободилачки одбор Србије формирао следећа одељења: привреда, просвета, здравље, социјално старање, унутрашња управа, пољопривреда, грађевине, обнова, судство, шуме и финансије. Сва та одељења већ раде и уколико се укаже потреба биће створена и нова." Истицала се потреба доградње органа судске цивилне власти и функционисања судских установа на демократским принципима. Организација одсека унутрашње управе при НОО као и милиције такође се заснивала на принципу да су мир и безбедност „у рукама народа". Донете су одлуке о установљењу Суда за суђење злочина и преступа против српске националне части и о успостављању Земаљске (за Србију) комисије за истраживање злочина окупатора и његових помагача.[23]

На Скупштини је подвучен значај изградње односно доградње друштвених служби и делатности од виталног значаја за организацију јавног живота у слободној Србији. Посебно је указано на значај привредне обнове и потоње изградње Србије.

Велики значај поседује Одлука о одобрењу рада Главног НОО Србије. Потом је објављена Декларација Велике антифашистичке народноослободилачке скупштине о одобрењу рада представника Србије на II заседању АВНОЈ-а.

Скупштина је 11. новембра донела капиталну Одлуку о конституисању Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије, као врховног законодавног и извршног тела и највишег државног органа демократске Србије. Овом одлуком се ГНОО проширио и „реконструисао" у АСНОС, коју бира Велика антифашистичка скупштина на лицу места. АСНОС од најмање 250 чланова бира своје Председништво од најмање 25 чланова, а које ће водити

послове док се не формира Народна влада Србије.[24]

Оснивачком скупштином Србија престаје да буде покрајина да би се конституисала у посебну федералну јединицу ДФЈ. Њена територија, наравно без аутономних јединица и Санџака, била је подељена на 16 округа и град Београд. У овим територијалним оквирима Србија није највећа федерална држава ДФЈ, али је била најмногољуднија. Јужна Србија је захватала знатан део територије своје федералне јединице са становништвом које је чинило скоро четвртину укупног живља Србије.

У време конституисања федералне Србије оформљавају се односно конституишу друштвено-политичке организације за читаву Србију. Тако се непосредно по завршетку рада Велике антифашистичке скупштине одржава, 14. новембра, скупштина Јединственог народноослободилачког фронта Србије на којој се бира Извршни одбор тог фронта. Одмах затим, 16. новембра такође у Београду, одржава се I конгрес Уједињеног савеза антифашистичке омладине Србије. На истом принципу, на овој територији били су организовани сви органи власти и тела крајем 1944. и почетком 1945. године.

За јужну Србију се може рећи да је прва југословенска област где је процес обнове почео да тече. Упркос великим ратним разарањима којима је била изложена од стране немачког и бугарског окупатора, као и српских квислинга, на ослобођеној територији још пре дефинитивног ослобођења у јесен 1944. запажамо напоре за уклањањем рушевина, обнављањем извесних привредних грана уз организовање јавног живота уопште, све на основама новог револуционарног система.

Народ јужне Србије је после дефинитивног ослобођења активно био укључен у рат који је вођен у западнијим крајевима — Косову, Санџаку, западној Србији, Босни крајем 1944. и првих месеци 1945. па све до коначног ослобођења југословенских земаља у мају последње ратне године.

Напомене:

1. Према концепцији Ивана Џине Глигоријевића, докторска дисертација Јужна Србија у НОР-у 1941—1944, рукопис, јужна Србија захвата само јужну половину јужноморавског слива, без слива Нишаве, центра Ниша итд. Према **Јужна Србија**, књига едиције Србија у народноослобођилачкој борби, коју је на основу сакупљеног и обрађеног материјала написао Миливоје Перовић, 1961, Београд, под јужном Србијом се подразумева цео слив Јужне и део Западне Мораве (који је био захваћен крушевачким округом).

2. Први партизански одред образован у јужној Србији је Озренски (2. VIII), који је само делимично дејствовао у овој области на њеном северном ободу. О формирању одреда у Србији ваља видети књигу Јована Марјановића, Устанак и народноослободилачки покрет у Србији 1941, Београд, 1962, страна 101.

3. О томе да се прво ишло на формирање народноослободилачких одбора фронта, а потом на одборе фонда сведоче, за разлику од већег дела досадашње литературе, истраживања Драгољуба Петровића сублимирана у рукопису Народноослободилачки фронт у Србији 1941—1944. године.

4. Види: Димитрије Кулић, Народноослободилачки одбори и судови у Србији, Београд, 1964, стр. 47—52.

5. Према Јужна Србија, стр. 73.

6. Према Драгољуб Петровић: Народноослободилачки рат и револуција у источној Србији 1941—1944, Београд, 1983, стр. 173.

7. Почев од 20. маја када је формирана 1. касније названа 23. народноослободилачка српска дивизија у овој области се образују крупне војне јединице на нивоу дивизија; Јужна Србија, стр. 387.

Поред народноослободилачких одбора функцију органа нове револуционарне власти вршили су војно-позадински органи. У првој половини 1944. с обе стране Јужне Мораве био је изграђен систем команди места, које су покривале срезове. Ове војно-територијалне команде биле су подређене командама подручја, које су покривале читаву јужну Србију. Србија у рату и револуцији 1941—1945, Београд, стр. 291.

8. Милан Борковић: Комунистичка партија Југославије у Србији 1941—1945, књига друга (1943—1945), Београд, 1974, стр. 273—275.

10. О узроцима и историјским токовима изградње федералне Србије са одређеним историјским детерминантама говори Драгољуб Петровић у својој студији „Историјски корени настанка и конституисање федералне Србије", која је у поступку за штампу.

11. У писму односно извештају ПК КПЈ за Србију ЦК-у 6. септембра говори се о намери да се 12. IX у Прокупљу оформи највише тело за Србију. У међувремену је друг Црни (Сретен Жујовић) јавио у име ЦК КПЈ да је боље сачекати и оформити скупштину кад се главнина снага НОВ пребаци у западну Србију. Не одступајући од свог става ПК наглашава: „Крајње је време да створимо Савет, делегати биће 12. овде а ви одлучите". Ту су још присутна разматрања да се то предочавано тело назове саветом или скупштином а савет да јој остане на челу као „президијум". АС—ЦК КПЈ — 62.

12. У извештају ПК КПЈ за Србију ЦК-у КПЈ 19. септембра говори се да су у раду конференције учествовали 160 представника зајечарског округа, 60 нишког, 96 крушевачког и топличког (Прокупље) — 200. У току рада конференције стигле су делегације из пиротског и врањског округа. АС—ЦК КПЈ — 64.

13. Уводник „На путу изградње нове Србије" листа Глас Јединственог народноослободилачког фронта, Београд, септембар 1944.

14. АС — ЦК КПЈ — 62.

15. Карактеристично је писмо ОК КПЈ за Врање ПК-у за Србију од 22 VIII 1944. где се каже: „Границе са Македонијом су мало де-

ликатнија ствар. Ми подвлачимо да би смо желели да имамо одређене партијске границе а не националне, и да ми не желимо да учествујемо у решавању како ће та граница ићи према Македонији. Питање граница се поставља од стране Македонаца прилично нездраво, неко од њих то питање заоштрава — данас кад му време није. По њиховом мишљењу цео прешевски срез треба да припадне њима, а војници са тог терена да иду у Прешевску бригаду, чије језгро сачињава Косовски батаљон, а који је под командом Главног штаба Македоније.

Народ у томе срезу се осећа Србима и хоће да иде у наше јединице, а кадрови, руководиоци су у нашим бригадама и партијским организацијама. Народ никако не жели да припадне Македонији. . . . Да ли ће то припасти Македонији или Србији нама је свеједно, али народу у том крају изгледа да је жеља да остане са Србима. . . . Прешевски срез (Прешево и околина) су заиста економски упућени према Куманову". АС — ПКС — 646.

16. АС — Об. КК (Обласни комитет за Косово и Метохију) — бб.

17. Извештај ОК КПЈ за Врање ПК-у 21. IX, АС—ПКС—681.

18. Извештаји ОК КПЈ за Пирот ПК-у за Србију од 24. и 26. XII 1944.; АС — ПКС — 768. и 770.

19. АС—ПКС—705.

20. А ЦК СКЈ — Србија — II/440.

21. До ових података аутор је дошао израчунавањем на основу публикације Велика антифашистичка народно-ослободилачка скупштина Србије, 9—12 новембар 1944, Београд, 1944. Део нишког округа који чине срезови алексиначки (моравски), сокобањски и сврљишки сматрамо да излази ван оквира јужне Србије.

22. Иста публикација, стр. 192.

23. Исто, стр. 184.

24. Исто, стр. 177—179.

Dragoljub Petrović

THE SOUTH SERBIA IN TIME OF CONSTITUTING OF THE FEDERAL SERBIA

In the course of the National Liberation Fight and the Socialist Revolution, beside the efforts made to realize the independence of the country, the new forms of government, able to transform completely the system in the new state, the Socialist Federal Republic of Yugoslavia, were established. The South Serbia, where the National Liberation Committees were established from the very beginning owing to the developed National Liberation Fight during the Revolution, also took place in that process. The final formation of Serbia as a Federal Unit was established on 11th November 1944 on the Great Antifascist National Liberation Assembly.

947+940.53/.54(497.11)

Мр Милица Бодрожић

Прославе годишњица октобарске револуције на југу Србије 1941—1944. год.

Народи југа Србије као и осталих делова Југославије су прослављали годишњице велике октобарске социјалистичке револуције у оштрој борби против фашизма. У то време они су, вођени Комунистичком партијом и одговарајућим руководствима НОП-а, доследно бранили идеје прве успеле октобарске револуције и према својим могућностима, уз огромне жртве и напоре слабили снаге фашизма који је претио да уништи све напредно човечанство, а не само земљу Совјета.

Прву ратну годишњицу Октобра народи југа Србије као и осталог дела земље дочекали су у време када је хитлеровска Немачка достигла врхунац својих војних успеха, али и у доба када се све више стварала и јачала коалиција демократских снага у свету против фашизма. За назначени период сачуван је известан број докумената који потврђују оданост југословенских народа идејама Великог Октобра који су под руководством Комунистичке партије с Ј. Б. Титом на челу у својој тешкој борби за слободу и националну независност надахњивани примерима бораца из октобарске револуције.

Познато је да је 24-годишњица октобарске социјалистичке револуције дочекана у време знатних успеха НОП-а у целој Југославији па и на југу Србије где је деловало 6 одреда и то: Лесковачки (Кукавички), Бабички, Расински, Топлички (Јастребачки) и Сврљишко-нишавски НОП одред. На истоку тада је била заустављена офанзива на Москву. Још 30. X 1941. у броју 6 **Борбе**, органа ЦК КПЈ у Ужицу објављен је чланак: „Спремајмо се за прославу октобарске револуције". У истом броју објављене су и пароле ЦК КПЈ поводом 24. годишњице октобарске социјалистичке револуције у СССР-у.[1] У прогласу ЦК КПЈ „Народима Југославије" од 7. XI 1941. скретала се пажња радницима, сељацима и грађанима да су се пре 24 године на простору једне шестине земљине кугле стомилионске масе ослободиле царистичког јарма „беде, социјалне неправде и националног угњетавања". У борби против немачког фашистичког освајача СССР се налази „на челу свих прогресивних снага". Радници, сељаци и грађани Југославије су позвани да устану још одлучније „у свети ослободилачки рат против мрског туђинског јарма".[2] У прогласу се скретала пажња српском народу да он највише страда од окупатора и његових домаћих сарадника. Зато су Срби требало да јединствено устану у борбу и не дају се „завадити од Недићевих и Љотићевих изрода на братоубилачку борбу. Зар не видиш да те непријатељ хоће да истреби, да те уништи и затре. Пођи у бој по примеру твојих херојских предака! У бој по примеру твоје велике руске браће".[3]

ЦК Скоја у прогласу „Младој генерацији свих народа Југославије" истиче велики значај победе октобарске револуције и херојске борбе младе генерације совјетских народа. Седми новембар је омладини Југославије требало да постане „даном најшире мобилизације"" у борби против мрског окупатора.[4] Ужичка **Борба** која је издавана у знатном броју примерака, иако са закашњењем, несумњиво је ширена и на југу Србије. Она је у броју 8 и 9 од 7. XI 1941. донела чланак. „Велика октобарска социјалистичка револуција и њен светско историјски значај."[5] Значајно је да су у истом броју **Борбе** од 7. XI 1941. објављени чланци Едварда Кардеља: „СССР на челу фронта слободољубивих народа против фашистич-

ких освајача"[6] и Иве Лоле Рибара поводом 24-годишњице октобарске револуције: „Совјетска омладина — покољење хероја".[7]

У прогласу ПК КПЈ за Србију се каже српском народу да су после две године рата Немци наишли „на једну моћну војску, непобедиву Црвену армију, неустрашивог заштитника слободе и равноправности свих народа". Даље се у прогласу хвали савез три велике силе СССР-а, Енглеске и Америке чија снага непрестано расте, док фашистичка опада, јер су Немци у борби против Совјетског Савеза за 4 месеца имали 4,5 милиона мртвих и рањених. Хвали се борба српског народа, која је „достојна твоје најсветлије прошлости", као и: „С тобом се поносе и диче се сви слободољубиви народи, ти служиш за пример целом свету како се треба борити за своју домовину".[8]

Фашисти убијају Србе јер желе да истребе све Словене. У томе их помажу Недић, Љотић, Пећанац и други. Сви друштвени слојеви као и партизани, поштени четници и официри су требали да наставе са борбом **„јединствени и сложни** са светим циљем: ослобођење наше домовине од немачко-фашистичких окупатора и њихових сателита. Наставите борбу још жешће, јер је то једини спас нашем народу против убијања и пљачке коју врши над њим крвави окупатор. Не дајте побеснелим зверима починка на нашој земљи, уништавајте га на сваком кораку. Не дозволите да се докопа ичега што би му користило за вођење рата. Презрите и уништавајте њихове верне слуге, изроде и шпијуне. То нека вам буде одговор на крвави терор окупатора и њихових слугу који осећају своју блиску пропаст. Сложно и јединствено у бој!"[9] У прогласу се према томе народима Србије саветовало да буду јединствени у борби како против окупатора тако и против њихових сарадника који су као његово слепо оружје настојали да изазову братоубилачки рат. Немци су изазивањем братоубилачког рата хтели да остваре истребљење Срба, што су показали својим покољима у Крагујевцу и Краљеву, који се у прогласу такође спомињу.

Према расположивим подацима, 24 -годишњица октобарске социјалистичке револуције на југу Србије дочекана је у знаку оштре борбе против непријатеља. Познато је да су борци Озренског и Сврљишко-нишавског одреда 7. новембра извршили напад на бугарску посаду у Сићеву. Ову акцију су веома детаљно реконструисали Драгољуб Мирчетић и Велимир Костић. Они, поред осталог, наводе да је на железничкој станици Света Петка (Островица) била једна бугарска чета са око 150 војника, који су располагали и са више тешких митраљеза. Један вод те чете штитио је железнички мост на Нишави, а друга два вода су била на железничкој станици у Долцу. У Сићеву је био добро наоружан бугарски вод. Око 15 жандара са неколико четника су обезбеђивали постројења електричне централе у Сићеву и Светој Петки. Железнички мост у Светој Петки и обе железничке станице биле су опасане дубоким рововима, бодљикавом жичаном оградом и неколико ровова и бункера, што значи да је добро био спроведен њихов фортификацијски систем одбране. Здружени партизански штаб Сврљишко-нишавског и Озренског одреда и једна чета Књажевачко-бољевачког НОП одреда, чији је командант по одлуци ОК КПЈ за Ниш постао Димитрије Драговић Срђа је планирао да се употребом свих расположивих снага (преко 180 бораца) ликвидирају сва наведена непријатељска упоришта.[10]

Осим главне нападне колоне, образовано је и шест група бораца од чијег извршења задатака је зависила акција главнине. Сви руководиоци група су били детаљно упознати са постављеним задацима. Прва група под командом Душана Трајковића, рудара, са око 20 бораца требало је да постави заседу на месту Плоча на друму Ниш—Бела Паланка у циљу да обезбеди напад главнине са те стране и сруши пропуст и пут. Друга мало мања група, под командом Велька Меденице, политичког делегата из Озренског НОП одреда добила је задатак да нападне и заузме електричну централу у Сићеву. Трећа група са око 30 партизана са Василијем Анђелковићем на челу, командиром вода из Сврљишко-нишавског одреда, требало је да нападне и освоји железничку станицу Сићево, прекине пругу и онемогући долазак појачања из Ниша. Такође су биле формиране три посебне групе од по неколико партизана. Прва од њих је требало да дигне мост на Нишави, друга да демолира хидроцентралу у Светој Петки, а трећа да поруши и прекине железничку пругу код Долца и спречи да бугарској поса-

ди дође помоћ из Беле Паланке. Партизанска главнина је требало да изврши ноћни напад на бугарске посаде у Св. Петки, уз обезбеђење бокова. Напад је требало да почне у 23 часа 6. новембра истовремено.[11]

Време је било кишовито, право јесење, а терен каменит и непогодан за ходање. Главнина одреда са штабом одреда се поделила у две групе од којих је једна пошла ка мосту а друга ка железничкој станици са закашњењем од 40 минута. Напад на железничку станицу Сићево под командом Василија Анђелковића успешно је изведен. Заробљено је 8, а по неким 9 бугарских војника и доста војне опреме. После предаје Бугара, партизани су демолирали железничку станицу и све телеграфско-телефонске уређаје. Партизани ове групе су после тога напали на електричну централу Сићево, али су је жандари напустили без борбе. Они су у централи демонтирали машине и остале уређаје. После тога група се преко Сићева повукла на Зелени врх. Партизани из главнине су напад почели са закашњењем од 40 минута. Мост је после више узалудних покушаја заузет, али су га Бугари противнападом опет вратили; партизани нису успели да изврше солидно минирање, па је мост био само незнатно оштећен. Командир главнине Димитрије Драговић је наредио повлачење ка Зеленом врху око два часа 7. новембра што је учињено веома организовано. Партизани су имали у целом нападу два лакша рањеника.[12]

Напад партизанске десетине на челу са Душаном Трајковићем са друге стране Сићевачке клисуре према Белој Паланци је успешно извршен рушењем пруге код Црвеног брега. Она је такође успешно напала бугарске посаде код Радовог Дола и у станици Долац. Заробљеним Бугарима у планини, где су их одвели, говорио је Милисав Игњатовић, партијски руководилац одреда. Он је истакао да је дужност бугарских војника, бугарског народа да се боре против немачког фашизма. Али су они одбили да остану код партизана изговарајући се да се плаше за животе чланова својих породица. Сутрадан су их партизани пустили.[13]

Д. Мирчетић и В. Костић констатују: „Тек што су се партизани повукли, у Св. Петку је 7. новембра око 3 часа и 20 минута стигао оклопни воз с немачком војском, а убрзо затим друмом је стигла у Црнољевицу и Округлицу, на другој страни Сврљишких планина, још једна немачка јединица утоварена на 13 камиона. Та јединица са друма цео дан је артиљеријом тукла Зелени врх и увече се вратила у Ниш".[14] Аутори такође закључују да прва заједничка акција Озренског и Сврљишко-нишавског одреда није у потпуности остварена „онако како је изванредно била замишљена и бриљантно испланирана, али је ипак показала да су партизански одреди у овом крају Србије способни да се боре и успешно носе и с јачим окупаторским формацијама и да имају довољно снага да, и поред бугарске и четничке заштите, увек могу да сиђу на железничку пругу Ниш —Софија, да је разоре, омету саобраћај на њој и угрозе многе друге објекте од виталног значаја за непријатеља".[15]

Ова акција партизана је веома позитивно одјекнула у народу, а код непријатеља изазвала забринутост и појачану активност. Тако је недићевска команда у Нишу затражила појачање у људству и материјалу па је дивизијски генерал Чедомир Јовановић, командант жандармерије у Београду, захтевао да се хитно жандармеријском одреду у Нишу пошаље још 500 пушака са по 150 бојевих метака, 20 пушкомитраљеза са по 1.000 бојевих метака, 500 бомби, а по могућству и 4 митраљеза.[16]

Недићевци су на све стране слали паничне извештаје о овој акцији. Међу најпотпуније од њих спада извештај Команде жандармерије од 12. XI 1941. у коме се говори о овом, другом нападу на Сићево, у коме се каже: „У ноћи између 6. и 7. новембра о. г. наоружани бандити извршили су напад на железничку станицу у Сићеву и Св. Петки, срез нишки, где су се сукобили са бугарском војском, која чува железничку пругу Пирот—Ниш. После краће борбе, 9 бугарских војника са једним официром предали су се комунистима, а један војник остао је у стану сакривен. Од бугарских војника узели су 3 сандука муниције, 1 сандук бомби и 1 митраљез. Из железничке станице однели су 1.872 динара, уништили телефон, телеграф и службени сат и на три места разорили пругу. У електричној централи оштетили су 1 генератор и 3 акумулатора. Ту су нашли на straži 3 четника, од којих су двојицу одвели, а један је побегао. Напад на железничку станицу Св. Петка није им

успео, јер су напад одбили бугарски војници. Ту су нападачи оставили 100 кг. експлозива, који су понели ради дизања у ваздух железничког моста на Нишави и Св. Петки".[17]

Опуномоћени командант у Србији Беме у свом извештају оперативног одељења од 10. XI 1941. команданту оружаних снага на југоистоку јавио је о овој акцији следеће: „7. 11. једна банда је извршила напад на бугарску железничку стражу на железничкој станици Сићево, разоружала Бугаре и одвукла их са собом. Још нема резултата истраге. Преко војног аташеа у Софији предложена је замена бугарске железничке заштите борбенијим трупама".[18] И начелник штаба опуномоћеног команданта у Србији у свом извештају фелдкомандатурама и крајскомандатурама је јављао, поред осталог, о нападу на железничку пругу Ниш—Пирот.[19]

Треба напоменути да постоје подаци да је алексиначка организација обављала многобројне и разноврсне задатке, а новембра 1941. преко Мирка Стефановића из Горњег Адровца, иначе радника железничке станице у Нишу предала активу Скоја у алексиначкој гимназији већу количину летака поводом октобарске револуције, билтена, прогласа ПК КПЈ за Србију и другог пропагандног материјала, који је био штампан у партијској техници ОК КПЈ за нишки округ у Нишу. Алексиначки скојевци су требали да 300 летака поделе међу скојевцима, симпатизерима и активистима НОП-а. Иако су скојевци извршили масовну поделу летака њима је остало око 200 летака које су они при вечерњој биоскопској представи делили грађанима као „програм биоскопа за идућу недељу". Сутрадан се у граду проширила вест да су у Алексинац упали партизани и делили своје летке.[20]

Поводом прославе годишњице Октобра 1941, у околини Лесковца је изведено више акција. Тако је на прузи Ниш—Скопље био дигнут у ваздух транспортни воз у коме је погинуло 6, а рањено око 50 немачких војника и официра.[21] Познато је такође да је 7. новембра извршен напад на четнике код села Игришта и Шумана, а Бабички НОП одред (Власотиначка чета) је извршила напад на бугарску стражу код моста на Морави. Била су убијена 2 и рањена 2 бугарска војника. Један вод Власотиначке чете је разоружао четничку стражу на Власини, код Власотинца. Вод је ушао у град и изазвао велику панику у том делу града из кога се повукао тек када је ступило у акцију око 80 четника и 30 жандара.[22]

Захваљујући великој масовности покрета и потреби привлачења непријатељских снага које су биле ангажоване у западној Србији где су изводили велику офанзиву, штаб Јабланичког одреда је одлучио да нападне и ослободи Лебане, Медвеђу и Леце. У том циљу 6. новембра је на Радану извршена концентрација снага Јабланичког одреда. У помоћ је био позван и Топлички одред, који је дошао са 150 бораца, а такође је стигло и 30 бораца Бабичког одреда.[23]

Одлучено је да се истовремено изврши напад на Леце и Лебане. За напад на Лебане одређено је око 160 бораца из Јабланичког и Бабичког одреда и чета Топличког одреда. Њихов командант је био Милош Манојловић, а у руководству су били и Јелисије Поповски Марко Шпанац, командант Топличког одреда и Василије Смајевић. За напад на рудник Леце одређено је укупно око 130 бораца у чијем саставу су биле две чете Топличког одреда и један део бораца Јабланичког одреда. У њиховом командном саставу су били Ратко Павловић Бићко и Милија Радовановић. На Радану је обављена свечаност поводом дана октобарске револуције о чијем значају су говорили В. Смајевић и Р. Павловић. После тога је прва колона пошла правцем Радан—Лебане, а друга Радан—Леце. Пошло се 7. новембра, а знаци распознавања су били „седми", а одзив „новембар", у циљу да се обележи октобарска револуција.[24]

У близини Лебана прва колона је прихватила припаднике НОП-а, симпатизере и теренске раднике. Ту су дати задаци и извршен распоред за напад. Једна чета се упутила да јужно од Лебана затвори правац према селу Шуману да би одатле дејствовала у правцу града. Друга група је добила задатак да крене североисточно од Лебана и затвори правце према Бојнику и центру града. Главнина партизана је требало да прекине телефонске везе са Медвеђом, затвори правац Лебане—Медвеђа и да дејствује према главним снагама непријатеља, које су се налазиле у згради среског начелства, две кафане и згради основне школе. Напад је извршен једновремено на дати знак око 23 часа. При партизанском нападу већи отпор пружали су жанда-

ри и недићевци, док су се четници користећи мрак повукли према Лесковцу, Медвеђи и Бојнику. Знатан број четника није испалио ни један метак. Било је четворо мртвих и више рањених жандара, недићеваца и заробљених четника. Неколико четника се пријавило у партизане, док су други пуштени кућама. Партизани нису имали жртава, а запленили су око 30 пушака и 1 тешки митраљез. Они су запалили архиве среског начелства, општине и пореске управе.[25]

По предвиђеном плану се одвијао напад на Леце. Медвеђу и Леце дан раније су напустили Немци. По доласку у близину рудника партизани су одмах извршили распоред јединица. Леце је за кратко време било са свих страна опкољено. Све групе су на дати знак око 23 часа истовремено прешле у напад. Мало већи отпор непријатељ је пружио код директорове виле. Ту су рањена два партизана. Отпор је пружен и код жандармеријске станице. Он је био брзо савладан, а партизани су запленили 30 пушака, 1 пушкомитраљез, 5 камиона, неколико стотина килограма експлозива и детонатора за миниране, као и доста животних намирница и разноврсне опреме коју је непријатељ ту сместио у циљу обезбеђења дужег рада рудника. Партизани су запленили намирнице (брашно, со, пиринач, шећер и др) одвезли у Гајтан, Туларе и друга села и делили народу у првом реду избеглицама. Они су такође део експлозива послали Топличком, Кукавичком и Бабичком одреду. Партизани су камионе употребили за пребацивање бораца из Медвеђе у Лебане и обрнуто. Касније су их користили за превоз дрвета за млин и грађане у Лебану. Током дана вршило се систематско уништавање постројења рудника. После ослобођења Леца, истог дана у њему је одржан народни збор, коме су поред рудара и мештана присуствовали и сељаци из Газдара, Шилова, Бучумета, Стубле и др. села. На збору су говорили Милија Радовановић и Ратко Павловић.[26]

За 1942. годину за целу земљу карактеристично је јачање ослободилачке борбе. На југу Србије је постојала знатна слободна територија. Августа 1942. ОК КПЈ за Лесковац је од новопримљених бораца и ранијег Јабланичког одреда формирао Јабланичко-пасјачки одред који је успешно избегао офанзивне нападе непријатеља. Шта више Јабланичко-пасјачки, Лесковачки и Јастребачки (Топлички) одред су предузимали мање акције против непријатеља који је од почетка новембра 1942. предузео нове офанзивне нападе на њих, али су они вештим маневрисањем избегли уништење. На југу Србије су тада постојали и Озренски и Сврљишко-нишавски НОП одред.

Најзначајнија акција у целој земљи изведена у част Октобра био је напад јединица НОВЈ на Бихаћ и његово ослобођење. Колико је прослава 25-годишњице октобарске револуције имала мобилизаторски карактер за борбу најбоље може да покаже овај телеграм бораца Прве и Друге пролетерске бригаде упућен српском народу у коме се каже да се они у Босни боре против оних истих непријатеља као и у Србији. На крају телеграма се подвлачи: „Останите верни великим традицијама српског народа и дижите се у борбу против окупатора и њихових четничких слугу. Не слушајте оне који вам говоре „да још не треба устајати, још није време". Туците фашистичке гадове, њихов крај је близу".[27]

Централни комитет КПЈ је издао специјална упутства за прославу 25-годишњице октобарске револуције коју је требало посебно обележити и дати јој „широки масовни карактер" чиме ће се „припремати масе за борбу и победу."[28] ЦК КПЈ у прогласу „25-годишњица Велике октобарске револуције" говори о историјату октобарске револуције и њеном значају за народе СССР-а и читавог света. Сви народи Југославије је требало да се угледају на „народе Совјетског Савеза, на њихово јединство, одлучност у борби против омражених фашистичких освајача, угледајте се на њихово непомућено братство и јединство у одбрани њихове велике социјалистичке домовине тековина Велике Октобарске Социјалистичке Револуције". И жене су требало да још више помажу НОБ, а омладина да се као један дигне и ступи у редове НОВЈ.[29] У прогласу ЦК Скоја „Младој генерацији народа Југославије" од 7. XI 1942. подвлачи се велики значај октобарске револуције и посебно хвали борба совјетске омладине. Омладина свих народа Југославије је требало да ступа у редове НОВЈ, организује рад у позадини ослобођених области и ради на снабдевању наше војске.[30]

ПК КПЈ за Србију у свом прогласу поводом 25-годишњице октобарске револуције подвлачи њен велики значај

и истиче огромне напоре младе совјетске државе у борби против контрареволуције. Говори се о мучком нападу на СССР и херојској одбрани и њеном значају за све народе света. Тврди се да ће бити кажњени хитлеровци и њихови домаћи помагачи који истребљују родољубе. Позвани су заведени четници, подофицири и официри из редова Недића, Пећанца и Драже Михаиловића: „Вама се обраћамо и позивамо вас да се не борите против херојских партизана и других родољуба, који не жале своје животе у борби против општег непријатеља — фашистичког окупатора!“[31] Радници, сељаци, грађани и родољубива интелигенција, као и омладина града и села су такође позвани да ступају у партизанске редове. На крају се подвлачило: „Од вас, комунисти и комунистички омладинци, очекује с правом читав наш народ испуњење највећих и најтежих задатака, јер сте синови херојске Комунистичке партије Југославије“.[32]

Несумњиво је да је значајан утицај на све делове земље па и на југ Србије имао напис Јосипа Броза Тита: „Четврт вијека од великог Октобра“ у коме се каже да су тада „на једној шестини земљине кугле остварени идеали израбљиваних и угњетених људи читавог свијета“. Оштро је осуђена политика избегличке владе у Лондону која стално говори: „Чекајте још није вријеме“. Народи Југославије то нису послушали јер већ 17 месеци се раме уз раме са народима Совјетског Савеза боре за своју слободу и бољу будућност“.[33]

У цитираним прогласима, као и чланку Ј. Б. Тита се јасно и недвосмислено истиче да главни терет рата носи прва социјалистичка земља и да се победа фашистичких армија сигурно неће остварити због гранитног отпора совјетских људи. Чињеница је била да се још поводом 24-годишњице октобарске револуције знало да су пропали планови Хитлера о муњевитом краткотрајном рату и уништењу прве земље социјализма и поробљавања свих словенских народа. То је и било истакнуто у цитираним прогласима. Вођење оштрих борби и прославе октобарске револуције још 1941. јасно потврђују да су се и у овом делу земље осећале велике симпатије према првој земљи совјета и одлучност да се бори за социјализам. У време 25. годишњице Октобра људи СССР-а су чврсто стајали на фронтовима своје социјалистичке отаџбине пружајући снажан отпор фашистичким армијама. Међутим, немачке трупе су и те године биле у офанзиви. Крај рата није био близу. То се знало па су руководства КПЈ, Скоја и ПК КПЈ за Србију свим средствима настојала да привуку све оне који су били по страни и колебали се. Позивани су и четници, подофицири и официри код Недића, Пећанца и Д. Михаиловића да ступе у јединице НОВЈ које су бариле српски народ од окупатора и њихових сарадника четника и недићеваца. Истицање чињенице да су се народи Совјетског Савеза за свега четврт века претворили у „најкултурнију“ и „технички“ најразвијенију земљу требали су да јасно укажу на пут којим ће кренути и народи Југославије па и југа Србије. ЦК КПЈ у свом прогласу, а то је учињено и у другим прогласима, објаснио је околности које су омогућиле да СССР издржи снажне нападе немачких армија не само војнички, већ и као друштвено-економски и политички систем, чиме је социјалистичко друштвено уређење положило најтежи испит свог постојања и развитка.

Прослава 25-годишњице октобарске социјалистичке револуције се одвијала сходно могућностима у вези са стањем ослободилачке борбе на том терену у то време. Постоје подаци да су ноћу 6/7. новембра уочи дана годишњице велике октобарске револуције организације Скоја исписале борбене пароле у свим насељеним местима на простору између Владичиног Хана и Сурдулице.[34] Познато је да је на Радану извршена смотра Јабланичко-пасјачког НОП одреда. После извршене смотре, окупљеним борцима у име Окружног комитета КПЈ је одржао предавање Бошко Крстић о октобарској револуцији.[35] Бошко Крстић је забележио да је он у свом говору „изнео значај октобарске револуције, како за народе Совјетског Савеза, тако и за развитак напредног покрета у свету и НОБ-е народа Југославије. Крстић се у излагању осврнуо и на херојску борбу Црвене армије која се родила у октобарској револуцији и истакао њен допринос борби савезника на сламању фашизма. Крстић је указао на допринос НОБ народа Југославије и позвао борце да, по угледу на црвеноармејце, још жешће ударају по окупатору и његовим слугама“.[36] Бошко је такође забележио да су на свечаности саопштене промене у штабу и руководству Одреда. Та-

да је за комесара одређен Б. Крстић, а Милија Радовановић је отишао на дужност секретара Среског поверенства за Пусту Реку и Јабланицу. Ратко Павловић је био постављен за начелника штаба одреда, а за заменика комесара Стојан Љубић.[37] Од интереса је навести да Крстић тврди да су у првој половини новембра примили проглас ПК КПЈ за Србију поводом годишњице октобарске револуције и говор Стаљина на паради у Москви. Проглас је био умножен у техници Поверенства и широко растурен у селима на ослобођеној територији, па чак и местима где су били непријатељски гарнизони: Прокупљу, Лебану, Бојнику, Медвеђи, Житном Потоку и др. По Крстићу: „Проглас је постао драгоцен материјал за политички рад сваког члана КП и Скоја, сваког борца у одреду и на терену".[38]

Милан Миладиновић истиче да до развитка оружане борбе и повећања квалитета рада КПЈ и Скоја долази 7. XI 1942. када се формира Среско поверенство КПЈ за Јабланицу и Пусту Реку. Његов члан је постао Велимир Терзић. Тада долази до пријема нових чланова па се међумесна ћелија КПЈ Стубла — Белановце дели на два дела. Секретар те ћелије је био Милан Ивановић. У тој ћелији је радио и Велимир Тасић. Миладиновић вели да се почетком новембра 1942. у Стубли одржава састанак новоформиране ћелије КПЈ Стубла — Косанчић на коме је одлучено да се појача рад у селима према Јужној Морави и Лесковцу. Партија продире у села: Кутлеш, Липовицу, Печењевце, Каштавар, Брестовац, Шарлинце, Драшковац и Пуковац. Као секретар ћелије КПЈ Милан Ивановић је остао да руководи и Рејонским руководством Скоја Косанчића. На састанку скојевског руководства Косанчића одлучено је да се изврши организована прослава 25-годишњице октобарске револуције: одрже састанци, пишу пароле и појача рад. Задатак да говори пред скојевцима и омладинцима у Стубли о значају октобарске револуције 7. новембра добио је Петар Михајловић. Батило Гудурић је о томе требало да излаже скојевцима и омладинцима Косанчића. Ова припрема и прослава октобарске револуције била је од великог значаја. Тада се примају први чланови у КПЈ и Ској. Шири се такође мрежа НОО-а, одбора омладинског антифашистичког савеза, пионира и фронтоваца. Људи се све више обраћају месним и сеоским НОО за решавање међусобних спорова. Нарочито су активни сеоски НОО у Стубли, Косанчићу и Кацабаћу. Посебна пажња се посвећује и теоријском раду чланови-ма КПЈ и Скоја. Народноослободилачки фондови су све активнији у скупљању материјалних прилога за оружану борбу, јер људи без обзира на оскудицу дају за борце НОВЈ. Све мање се осећа отворена активност непријатеља, а становништво избегава да извршава наређења окупаторске војне и цивилне власти.[38a]

Према расположивим подацима 25-годишњицу октобарске социјалистичке револуције становништво Црне Траве је најсвечаније прославило. Дан октобарске револуције био је свечано прослављен у свим црнотравским селима и то: Јовановцу, Степановцу, Тодоровцу, Црвенковцима, Попову, Самчекинцима, Острозубу, Млачишту, Банковцу, Рашини, Козилу, Белчини и др. У Тодоровцу на прослави су учествовали Василије Смајевић и Славољуб Петровић Бера са осталим члановима ОК, где је била планирана прва заједничка свечаност југословенских и црнотравских и бугарских партизана. На прослави у Тодоровцу је најпре говорио В. Смајевић о буржоаској Југославији, о активности КПЈ на дизању устанка и пре рата, о делатности црнотравских партизанских десетина и о развоју НОВЈ. Славољуб Петровић је говорио о значају октобарске социјалистичке револуције. „Са највећим интересовањем омладина и становници околних села и простране Тодоровске Махале слушали су излагање Бере о томе како је радни народ Русије под руководством великог Лењина оборио царски режим и успоставио народну власт".[39] Јован Милошевић је говорио о развоју и активности организације Скоја у земљи, а нарочито на црнотравском подручју. Скуп је по причању Славче Савова Трнског био велики. Рецитовале су се декламације, песме, комади из револуције до касно у ноћ. Стражу је чувала омладина да не би бугарска полиција изненада упала.[40]

Од значаја је истаћи да постоје подаци да су 7. новембра борци Бабичког одреда заједно са народом из села Бабичког и суседних села прославили октобарску социјалистичку револуцију. Био је одржан народни збор на коме је говорио политички комесар одреда Синиша Јанић.[41]

За прославу 26-годишњице Великог Октобра у Југославији 1943. је као и на југу Србије карактеристично да је постојала знатно већа слободна територија и јаче оружане снаге које су обезбеђивале ослобођена места и крајеве и омогућавале извођење прославе у ширим размерама. Тада су постојали погоднији услови за умножавање прогласа, летака, директива, упутстава и наредаба. Одмах после свог оснивања (10. X 1943) Прва јужноморавска бригада је водила успешне акције на левој обали Јужне Мораве заједно са 1. јужноморавским одредом и Расинским НОП одредом како против Бугара и недићеваца тако и против четника.[42]

У прогласу ЦК КПЈ поводом 26-годишњице октобарске револуције се каже да никада још годишњица велике октобарске социјалистичке револуције није била „у толикој мјери празник читавог напредног и слободољубивог човјечанства као ове године. Никада још није чедо те велике револуције, Совјетски Савез, био толико близак свијести и срцима бескрајних милионских народних маса читавог свијета, као сада". Совјетски Савез, истиче се даље у прогласу ЦК КПЈ, је у највећој мери омогућио да се свет ослободи страха од фашизма. „Унутрашња снага Совјетског Савеза, из које је израсла непобједива Црвена армија и несаломљива поједничка воља совјетских народа, плод је Велике октобарске револуције".[43] Радницима, сељацима и грађанима Југославије се скретала пажња на велике успехе снага НОВЈ против окупатора и њихових сарадника, као и да: „У редове Народно-ослободилачког покрета сврстала се огромна већина народних маса Југославије. **Народи Југославије не признају право лондонским избјеглицама и разним другим реакционарним кликама у самој земљи, да проговоре у њихово име. Народи Југославије такође не могу више да пређу преко чињенице да су краљ и монархија постали центар око кога се купе све оне клике које спремају и организују братоубилачки рат и бесконачне злочине против народа Југославије и против демократске воље народних маса наше земље.**"[44]

Истицало се да борба није завршена да је непријатељ на неким местима толико јак да чини страшне злочине затим да: „У највећој мери зависи од вас самих када ће наша домовина бити ослобођена. Потребно је ујединити све снаге, да се што прије постигне коначна и потпуна побједа. Све људске силе и сва материјална средства наших народа морају данас бити у служби свете борбе за ослобођење наше домовине. Ступајте у Народноослободилачку војску и партизанске одреде Југославије! Подупирите свим средствима наш фронт. Окупљајте се у редовима Јединственог народноослободилачког фронта!" Сви народи Југославије су требали да чврсто држе оружје и њиме остварују своја права на „нову демократску Југославију равноправних народа, колијевку братске федеративне заједнице Јужних Словена". За најдрагоценији плод НОБ се сматра НОВЈ којој се каже: „Нека вам 26. годишњица Велике октобарске револуције даде још више потстрека, да својим хероизмом и својим појачаним ударцима непријатељу приближите час ослобођења наших народа и у још већој мјери помогнете вашим јуначким суборцима на источном фронту — нашој непобједивој, вољеној Црвеној армији".[45]

ЦК Скоја у свом прогласу: „Младој генерацији свих народа Југославије" од новембра 1943. подвлачи велики значај октобарске револуције која се по трећи пут дочекује у рату за слободу. Зато се подвлачи да седми новембар 1943. мора да постане даном „нове и одлучне мобилизације наших снага за одлучне борбе које долазе". Посебно се каже: „Лењински комсомол сјајно је положио испит у данима постанка совјетске државе, у тешким данима грађанског рата, у периоду изградње социјализма, и, више но икад данас, у суровим али славним искушењима отаџбинског рата народа СССР-а против њемачких фашистичких завојевача".[46] Даље се констатује: „26-та годишњица Велике октобарске револуције, и 25-та годишњица **Лењинског комсомола**, морају и за нас, омладину Југославије бити данима борбене позивке, данима мобилизације свих наших снага за нова и побједоносна прегнућа!" Опет се говори о великим успесима савезника и нашим, а одлучно устаје против издаје Драже Михаиловића и осталих издајника. Подвлачи се: „**Ми смо се борили, крварили и гинули зато да уништимо окупатора и издајице народа, зато да ударимо темеље једној новој, народној демократској државној заједници Јужних Словена**, заједници у којој ће сви народи бити слободни и равноправни, а у којој ће младим нараштајима бити омогућен пун, слободан и сретан развитак и за-

јемчене могућности стваралачког рада и усавршавања". Јасно се изражавала потреба борбе против старог и стварања новог друштвеног уређења па се тврди: **„Ми, млади, који смо израсли, ујединили се и прогледали у овој светој борби, нећемо никаквог повратка на старо! Никаква тобожња „југословенска влада" у иностранству нема права да говори у наше име! А ми не можемо да ћутећке прођемо и мимо тога, да краљ и монархија не само помажу ту и такву издајничку работу против наше будућности, већ да постају и средиштем таквог рада.**"[47] Према томе оштро се осуђивала она гарнитура која је свесрдно настојала да се врати старо друштвено уређење, па и по цену сарадње са окупатором.

Такође се каже: „Двадесет и осам мјесеци дали смо све од себе као вјерни синови свог народа: будимо то још одлучније, још јединственије, још снажније, сада, у данима наступајућих тешких, али одлучујућих бојева! Слушајмо, као и увијек, мудри очински глас наше Комунистичке партије, партије која нас је извела на животни пут и која нас води сретној сутрашњици! Ступајмо све смелије и многобројније у редове наших славом овенчаних бригада и дивизија! Учвршћујмо наше организације и наш Савез Комунистичке омладине, наш Уједињени савез антифашистичке омладине, то најмоћније оружје наше борбе и израз нашег јединства". [48] У овом делу као што се види одлучно се тражи да се следи пут који је трасирала Комунистичка партија — ступање у јединице НОВЈ и ради на ширењу и јачању јединства омладинске организације.

ПК КПЈ за Србију у свом прогласу позива српски народ и омладину да под вођством Комунистичке партије учврсте своје борбене редове, да ступају у партизанске одреде и бригаде, да помажу народну војску и народну власт и онемогуће издајнички рад Недићу, Љотићу и Дражи Михаиловићу.[49]

У прогласу ПК Скоја за Србију који је упућен омладини Србије поводом 7. XI 1943. позвани су млади радници, сељаци, студенти и ђаци, млади људи и девојке Србије: „Нека дан 7. новембра буде даном опште мобилизације свих младих. Нека не остане нико код куће ко је способан да носи оружје". Требало је да се широм Србије стварају бригаде, јер би се њиховим стварањем дао „већи полет у борби против окупатора и његових слугу у Србији". У наредном излагању су наведени најразноврснији начини на које је омладина требало да помаже ослободилачку борбу.[50]

У вези са прославом 26-годишњице октобарске револуције Р. Костадиновић каже да су партијске, скојевске и други органи НОП-а као народноослободилачки одбори брижљиво припремили ту прославу. Варошица Црна Трава је добила свечани изглед. У организацији се ангажовала и партизанска штампарија.[51] По некима на прослави у Црној Трави је присуствовало око 7.000 људи.[52] На збору је суделовао и 2. јужноморавски НОП одред чију је смотру извршио Благоје Нешковић Михаило, и чија је реорганизација тада извршена.[53] На великом народном митингу је говорио Б. Нешковић као представник ЦК КПЈ, а после њега представнице АФЖ Верка Цојић и Дуда Илић, обе из Црне Траве.[54]

Значајно је да је 7. XI 1943. у Црној Трави одржана врло важна окружна партијска конференција чији је дневни ред по дневнику Боре Илића био следећи: „1. Војно-политичка ситуација, 2. политичка активност и организациони проблеми партијских организација, 3. Рад ћелија на војним задацима у позадини и у јединицама НОВ и ПОЈ, 4. Рад Скоја, УСАОЈ-а, АФЖ и НОО-а и 5. О непријатељским и другим елементима". На овој конференцији били су попуњени и формирани срески комитети КПЈ за Власотинце, Лужницу и Врање. Такође је извршена реорганизација и избор ОК КПЈ. За секретара је дошао Риста Антуновић Баја, а за чланове: Душан Пуђа, Славољуб Петровић, Василије Смајевић, Душан Девецић и Бура Цекић. Такође је била извршена реорганизација ОК и формирање срески комитета Скоја.[55]

У вези са прославом октобарске револуције у лесковачком крају довољно је навести тврђење да се она „први пут организовано и масовно прославља" . . . „у свим већим местима слободне територије. Читани су реферати, дате скромне приредбе, уз опште народно весеље. У селу Стубли извршена је величанствена манифестација у знак прославе октобарске револуције, са смотром и народним весељем".[56]

Ослобођена Србија, па и њен југ су у посебном расположењу славили и дочекали 27-годишњицу Октобра. Рас-

полажемо подацима да се у писмима среских комитета КПЈ Лебане, Пуста Река и Власотинце ОК КПЈ за Лесковац указује на њихове програме прославе и траже материјал, леци и брошуре о Октобру, слике Тита и Лењина (Власотинце), платна за црвене заставе (Пуста Река) и друго.[57]

У прогласу ЦК КПЈ народима Југославије поводом 27-годишњице октобарске револуције се најпре подвлачи значај њене победе и стварања Совјетског Савеза и констатује: „Наша земља налази се данас пред непосредним ослобођењем читаве државне територије од њемачко-фашистичких завојевача и пред остваривањем идеала демократије и равноправности наших народа, оних идеала за које су славно пале стотине хиљада наших најбољих синова. Зато се данас уочи годишњице Великог Октобра, када наши велики савезници улажу посљедње напоре за уништење њемачког фашизма, пред наше народе, пред све синове и кћери наше домовине поставља као први и најважнији задатак мобилизација свих снага за истјеривање Нијемаца из свих наших крајева и за ослобођење читаве наше домовине. Ступити у редове славне Народноослободилачке војске, не жалити ништа за што скорију и пуниј победу над њемачким освајачима то је данас неодложна дужност сваког грађанина Југославије".[58] Такође се каже да захваљујући борби коју су повели наши народи са КПЈ и Ј. Б. Титом на челу наша земља излази као победница па ће представљати „одлучујући фактор мира и безбједности на Балкану и Средњој Европи".[59]

Поводом 7. новембра 27-годишњице Великог Октобра, **Глас** орган ЈНОФ-а Србије у броју 7 од 7. XI 1944. објавио је чланак под истим насловом у коме је одато огромно признање за успех октобарске револуције којом је створен Совјетски Савез који је имао прворазредни значај у борби против Немачке и њених савезника. Похваљена је и борба читаве антихитлеровске коалиције и народа Југославије. Такође се истиче: „Централни комитет Комунистичке партије позива и овог пута све народе Југославије све родољубе да 7. новембар и ове године буде дан мобилизације свих снага на делу борбе против заједничког непријатеља, на делу ослобођења наше домовине и њене изградње".[60]

Омладина, орган УСАОЈ-а је у броју 16 од 8. XI 1944. у чланку: „27. годишњица Октобра" изнела значај победе прве успеле социјалистичке револуције и стварања СССР-а који је убрзо стао „у први ред са најјачим индустријским земљама у свету", његовим успесима у борби против Немачке са својим савезницима из антихитлеровске коалиције. Подвлачи се и значај ослободилачке борбе југословенских народа. Указује се и на неуспех контрареволуционарних снага да разједине народе Југославије. Истовремено се констатује: „Нова Југославија је држава за коју су пале многе десетине хиљада најбољих омладинаца, она је круна дивовске борбе наших народа. И омладина Југославије мора све своје снаге да стави на располагање органима државне власти за све послове око обнове и изградње наше земље".[61]

Располажемо подацима о прославама Октобра на југу Србије на основу писања штампе. Тако је **Народни лист,** орган ГО НОФ за Ниш на првој страни у броју 9 донео чланак: „Величанствена прослава 27. годишњице октобарске револуције у Нишу". У њему се подвлачи да је још уочи тог великог дана, 6. новембра, дошло до спонтаних народних манифестација на главном градском тргу у којима је учествовала војска, народ и омладина, са весељем које је трајало до дубоко у ноћ. Прослава 27-годишњице је изведена 7. новембра пред зградом Народног позоришта. Још пре почетка манифестационог збора стизао је народ, омладина и пионири из Ниша и околине. На фасади позоришне зграде био је постављен светлећи транспарент са петокраком звездом и паролом: „Смрт фашизму — слобода народу". Позоришна зграда у прочељу је била прекривена зеленилом, заставама, транспарентима и сликама Ј. Б. Тита, Ј. В. Стаљина, Ф. Рузвелта и В. Черчила. Међу многобројним транспарентима најбројнији су били они са натписом: „Живео Тито", „Живео друг Стаљин", „Живела Комунистичка партија Југославије", „Живела народноослободилачка војска", „Живела Велика Октобарска социјалистичка револуција", „Живели наши савезници Енглеска и Америка" и др. „Пре почетка збора у част Октобарске револуције пред штабом XIII корпуса продефиловали су борци 22. дивизије одушевљено поздрављени од народа".[52]

У име КПЈ на збору је говорио Славко Петровић. Он је похвалио руководећу улогу КПЈ у борби за ослобођење, као и значај борбе Црвене армије.

Петровић наглашава: „У име Комунистичке партије Југославије изјављујем да ћемо ми чланови Комунистичке партије бити први у изградњи Федеративне Демократске Југославије, као што смо ми били први у борби против окупатора. Изјављујем да ћемо данонoћно бити на одбрани тековина данашње народноослободилачке борбе". Испред НОВЈ говорио је политички комесар XIII корпуса В. Смајевић који је веома позитивно оценио борбу југословенских народа са КПЈ на челу, а врло оштро осудио деловање контрареволуционарних снага. По њему пошто борба није била завршена њу је требало наставити. У име народне власти о значају велике октобарске револуције и нашој борби за ослобођење говорио је Урош Јекић. Испред ЈНОФ-а говорио је Миливоје Стојковић, АФЖ-а Зора Игњатовић, омладине Арнаутовић, а пионира Димитрије Николић.[63]

У част прославе 27-годишњице октобарске револуције у позоришту је приређена свечана академија. На њој је отпевана песма „Хеј Словени", 3 руске и више наших народних песама, затим је изведена комедија „Јубилеј", инсценирана песма „Повратак детета партизана" и комад „Пред победом". Поред тога за народ су у нишким биоскопима даване бесплатне представе.[64]

Ради илустрације навешћемо како се одвијала прослава и у Пироту. И она је почела увече 6. новембра. „Сва наша војска у пуној ратној спреми са бакљадама праћена стотинама младића и девојака, жена и стараца — манифестовала је Великом октобру".[65] Исте вечери представници омладине су посетили наше и руске рањенике у болници. Тамо су извели одабран програм „уз бурне поздраве рањеника и болничког особља"'. Град је био украшен заставама. На дан 7. новембра у манифестацијама је учествовала војска. „Марширају омладинци и омладинке из Пирота са транспарентима. Громко певају наши најмлађи, постројени и носећи пароле, слике и заставе. Стално пристижу омладинци и омладинке скоро из свих наших околних села. На манифестацији узели су учешћа и ученици санитетске школе, железничари, радници из радионица итд. Окићене слике, пароле, маршираље уз пратњу музике поклици — све нам то видљиво показује са колико љубави се слави овај велики дан. Кроз град одјекује клицање Народноослободилачкој војсци, Црвеној армији, Титу, Стаљину. Поворка је прошла кроз главну улицу све до станице и одатле до споменика где се одржао велики митинг".[66] Митингу је присуствовало неколико хиљада људи. У име КПЈ говорио је друг Цекић, испред НОВЈ Добривоје Дикић, УСАОС-а друг Петровић: Говорили су и представници АФЖ, Црвене армије и бугарске војске. Сви они су подвукли велики значај октобарске револуције. „Омладински хор УСАОС-а из Пирота отпевао је неколико песама. Једна другарица је рецитовала песму Партизани. А трг је одјекивао од поклика: „Тито — Стаљин, Тито — Стаљин, Тито — Стаљин." По подне у сали хотела „Еснаф" изведен је културно забавни део прославе". После програма настала је игранка.[67]

Међутим, треба нагласити да су сви листови на југу Србије издати на дан 7. новембра писали опширно о овом великом дану. Тако је **Народни лист** у броју 8 донео чланак: „7. новембар — Велики значај победе октобарске револуције", затим напис: „Зашто славимо 7. новембар?" (такође на првој страни), чланак „Нашем народу тековине Октобарске револуције донеле су неоцењиве користи", проглас ЦК КПЈ народима Југославије, напис: „Такмичење жена у помоћи рањеницима поводом 7. новембра", затим чланак: Пред 7. новембар — Црвена армија у предграђима Будимпеште", напис „Како смо прослављали 7. новембар" и „Програм свечане прославе октобарске револуције".[68] И **Слобода** орган ГО НОФ-а Пирота је 7. XI 1944. донела проглас ЦК КПЈ поводом 27-годишњице велике октобарске социјалистичке револуције. Исти лист је у броју 7 од 11. XI 1944. донео реферат Ј. В. Стаљина поводом 27-годишњице октобарске револуције. У истом броју је приложен напис о првој слободној прослави октобарске револуције у Београду са које су послати телеграми врховном команданту НОВЈ и председнику НКОЈ-а маршалу Ј. Б. Титу, затим Ј. В. Стаљину и др.[69]

Неопходно је истаћи да је 7. новембра изишао први број листа **Наша реч** у Лесковцу, поводом 27-годишњице октобарске револуције „чиме је његово излажење симболично везано за један од најзначајнијих датума у борби радничке класе за своје ослобођење".[70]

Поводом прославе 27-годишњице октобарске револуције ОК КПЈ у Лес-

ковцу је упутио проглас грађанству објављен у **Нашој речи** број 1 од 7. XI 1944. у коме се каже да ће се 7. новембра одржати прослава велике октобарске социјалистичке револуције. Тога дана су уједињени радници, сељаци и поштена интелигенција бивше царистичке Русије у борби против иностраних завојевача и домаћих угњетача оборили царизам и на 1/6 земаљске кугле створили совјетску власт. Подвлачи се велики значај тога дана за народе СССР-а и истиче да су захваљујући томе дану сломљени планови хитлероваца „да пороби и уништи словенске и све родољубиве и слободољубиве народе света". Констатује се да прослављајући тај дан они изражавају захвалност што су створили Демократску Федеративну Југославију гаранцију боље и срећније будућности југословенских народа. Грађанство Лесковца је позвано да присуствује великом збору на тргу на коме ће се одржати велика прослава.

У броју 2 од 12. XI 1944. **Наша реч** је донела велики чланак под насловом: „Са прославе 27. годишњице велике Октобарске социјалистичке револуције". У њему се истиче да је на прослави поред представника наших војних и цивилних власти и бугарске војске узело учешће више хиљада људи. Даље се подвлачи велики значај октобарске револуције када су до својих права дошли милиони радника и сељака на 1/6 земљине кугле. Нова држава кроз две и по деценије своје економске, културне и социјалне изградње претворила се у моћан СССР који је створио Црвену армију, једну од најмоћнијих армија на свету, узданицу поробљених народа.

Слободни Лесковац је тај историјски дан прославио радосно и свечано. Прослава је по **Нашој речи** не „само симбол велике победе напредне мисли над реакцијом уопште, него уједно, признање и захвалност наших народа моћном Совјетском Савезу и његовој славној Црвеној армији за драгоцене жртве дате за ослобођење наше земље". Лесковац је освануо окићен заставама, транспарентима са разним паролама преко главне улице и увеличаним сликама Лењина, Стаљина, Тита, Черчила и Рузвелта. Улице су биле брижљиво очишћене и окићене цвећем и венцима. Народ је био свечано обучен обично са црвеним машнама, а многи су на реверима капута имали црвене звезде. Омладинци и омладинке су око врата носили црвене мараме. Масе су долазиле на трг са заставама и таблама исписаним паролама. Певане су песме, свирала музика и узвикиване пароле. Графички радници су носили југословенску и совјетску заставу и поред осталих пароле: „Пролетери свих земаља уједините се" и „Штампа је створила културу човечанства" и траку са написом: „Комунистичка партија Југославије", а у средини се налазио цртеж који је представљао стисак руку као симбол јединства радника и сељака. Изнад трибина, поред парола, а посебно: „Живела велика октобарска социјалистичка револуција" стајале су кичицом Дочића верно увеличане и репродуковане слике Стаљина, Тита, Черчила и Рузвелта. На трибинама, поред представника наших војних и цивилних власти, били су представници бугарске војске, града Лесковца и АФЖ-а. Свечаност је отворио Гојко Зечевић, потпредседник Градског НОО. Затим је говорио Миле Вељковић, члан Окружног одбора НОФ-а Лесковца, о значају октобарске револуције, осврћући се на положај радника и сељака у царској Русији. Вељковић подвлачи да је револуцијом укинута експлоатација и остварена национална равноправност. Радници су добили фабрике, а сељаци земљу. У слободној држави народи СССР-а достижу највећи степен на пољу просвете и културе. Вељковић је истакао велике успехе Црвене армије и савезничких земаља, као и значај октобарске револуције за наш и остале народе. Затим је говорио Д. Божовић, свештеник из Прокупља, који се посебно осврнуо на значај формирања НОВЈ и њену херојску борбу. Испред бугарске војске говорио је Кирил Каравудзев. Потом је узео реч Јован Маринковић, политички комесар Официрске школе НОВЈ и мајор Раде Поповић, командант града Лесковца. Последњи је највише говорио о Црвеној армији, њеној снази и наоружању и значајним биткама. После ових говора дат је пригодан програм и настало народно весеље.

У истом броју **Наше речи** на страни 2 у вези с прославом у Лебану се каже да још у ноћи почиње прослава у којој учествује народ, борци НОВЈ и бугарски војници. Лебане је тада освануло свечаније но обично. На многим зградама поред југословенске вила се и застава СССР-а. У главној улици било

је више транспарената у славу 27-годишњице октобарске револуције. Око подне долази народ из околних села са музиком. Праште пушке. Исписане су пароле у славу Црвене армије, СССР, КПЈ, Скоја и ДФЈ. Свечаност је отворио председник НОО-а Велько Дојчиновић, а затим су говорили: Ж. Петровић, шеф пропагандног отсека Окружног НОФ, о значају октобарске револуције затим С. Јовановић, командант места у Лебану па представник бугарске војске С. Пиронков, затим Б. Голубовић, члан месног НОО, И. Јелић, секретар НОФ-а среза јабланичког, М. Доцић, члан месног УСАОС-а, и К. Попов.

У вези са свечаношћу у Пустој Реци и Власотинцу у **Нашој речи** се вели да је 7. новембар био прави народни празник. Оре се песме и весеља у три поносна села: Косанчићу, гробу дражиноваца, Бојнику, гробу бугарских окупатора и Слишану устаничком гнезду партизана. И Власотинце је освануло свечано окићено заставама, паролама и цвећем. У њему се осећала атмосфера весеља и радости. Народ је пристизао у поворкама из околних села у свечаним народним ношњама, са паролама и песмама на уснама. Људи су с пажњом слушали говорнике који иступају у име КПЈ, НОВЈ, бугарске војске, НОФ-а и УСАОС-а. И у Црној Трави, на истом месту се подвлачи, такође је организована прослава 7. новембра.

* * *

Из изнетог се јасно види да су у све три описане ратне године, као и четврте, такође ратне за неке крајеве, свечано прослављене на југу Србије. Прослављајући годишњицу октобарске револуције из године у годину народи југа Србије су се све организованије и масовније (а нарочито после ослобођења — 1944) упознавали са искуствима, тековинама и значајем велике октобарске социјалистичке револуције, са друштвеним уређењем, животом, радом и борбом народа СССР-а, а посебно омладине — лењинског комсомола, што је било од великог значаја за успешан ток и развитак НОБ. Са сваком новом прославом растао је број људи који су усвајали октобарске идеје. Истовремено се повећавао и прилив нових бораца, а увећавале су се и победе, јачала вера у снагу Октобра, у коначну победу над окупатором и његовим сарадницима и контрареволуционарним снагама, а самим тим и уверење у рађање и успешну афирмацију новог друштва. Несумњиво да су прославе Великог Октобра подизале борбени дух и морал народа. Оне су истовремено значиле корак ближе победи идеја октобарске револуције што значи победи социјализма. У својим говорима представници омладине су указивали на огромне успехе совјетске омладине у изградњи социјалистичке отаџбине и борби против фашизма и позивали омладину Србије да још више учвршћује братство са совјетском омладином.

Истовремено су, како се из цитираних прогласа види, оштро осуђиване све контрареволуционарне снаге, са избегличком владом у Лондону на челу, затим четници, недићевци и други. Јасно и недвосмислено се истицало да нема повратка на старо, да се жели нови живот у коме би положај свих био бољи и лепши. Свим овим акцијама руководио је ЦК КПЈ с Ј. Б. Титом на челу који су давали смернице како да се прослава организује и како да се народ најбоље упозна са тековинама, значајем и резултатима Великог Октобра који је допринео да се створи таква државна творевина која се успешно успела да супротстави најреакционарнијим снагама друштва које су желеле да униште прву земљу социјализма, као и све напредно што је човечанство до тада створило.

Прослава 27-годишњице октобарске револуције, када је југ Србије био слободан, протекла је не само у знаку славља тога великог дана већ и као манифестација за мобилизацију нових људи у циљу ослобођења целе земље и приступања обнови и изградњи земље како би се што пре остварила што лепша будућност и ново социјалистичко друштво.

Напомене:

1. Октобар у Југославији 1918—1945, Избор докумената о годишњицама октобра, Београд, 1967, док. 123, стр. 514—516.
2. Исто, док. 124, стр. 517—523.
3. Исто.
4. Исто, 125, 526—527.
5. Исто, 133, 549—554.
6. Исто, 134, 554—557.
7. Исто, 135, 557—560.
8. Исто, 128, 534—535.
9. Исто, 535—537.
10. Драгољуб Мирчетић, Велимир Костић, Сврљишко-нишавски партизански одред, друго издање, 1979, 49—50.

11. Исто, 50.
12. Исто, 50—52.
13. Исто, 52—53.
14. Исто, 54.
15. Исто, 55. О нападу на Сићевачку клисуру видети и у делу Тренуци херојства, 31—39 и Д. Мирчетић, Озренски НОП одред 1941—1943, Ниш, 1979, 91—92.
16. Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа (даље Зб. НОР), I/21, док. 8, стр. 154—155. Дивизијски генерал Ч. Јовановић даље подвлачи: „Ово је неопходно потребно, из разлога, да би се сузбила комунистичка банда која оперише у околини Сврљига, угрожавајући срезове: Сврљишки, Бело-паланачки и Нишки. Ова банда ноћу 7/8. о. мца, напала је на Сићево и железничку станицу Св. Петка, те оштетила електричну централу у Сићеву која снабдева електричним осветљењем прад Ниш и Прокупље, а четнички одред и бугарску посаду у Сићеву разоружала и одвела са собом" Исто.
17. Исто, I/21, док. 11, стр. 169—170. У прегледу партизанских дејстава у Србији новембра 1941. је забележено под 6. XI 1941.: „1. Комунистички бандити са експлозивом оштетили су железничку пругу Ниш—Пирот на км 32/630 између станица Долац—Црвена Река. Пруга је истог дана доведена у исправно стање и успостављен саобраћај. 2. Извршен је напад на железничку станицу Сићево, којом приликом су оштећене скретнице и апарати за везу. Истовремено је извршен напад и на Електричну централу у истом месту. Зб. НОР, I/21, док. 11, стр. 169.
18. Исто, XII/1, док. 232, стр. 613.
19. Исто, док. 233, стр. 620.
20. Драгољуб Мирчетић и Мирослав Миловановић, Општина Алексинац у НОБ и социјалистичкој револуцији, Алексинац, 1982, 110.
21. Вујадин Блечић, Око Лесковца 1941., Устанак народа Југославије 1941, к-V, 1964, 818.
22. Исто. Блечић такође наводи да су заплашени четници у Власотинцу затражили помоћ од Бугара. Недићева влада је издејствовала да је бугарска окупациона команда у Србији после 5 дана поставила бугарску испоставу у Власотинцу. Исто.
23. Миливоје Перовић, Јужна Србија, Београд, 1961. 121.
24. Бошко Крстић, Јабланица и Пуста Река у НОБ, Бојник, 1978, 69—70.
25. Исто, 69.
26. Исто, 70. Упор. М. Перовић, н д., 121—122.
27. Октобар у Југославији 1918—1945, 585.
28. Исто, 137, 594—597.
29. Исто, 138, 595—603.
30. 139, 604—607.
31. Исто, 143, 626—630.
32. Исто, 630—633.
33. Исто, док. 146, стр. 645—647. Поред **Борбе** (бр. 24—25 од 7. XI 1942). овај чланак је објављен и у „Партизану", гласилу ГШ НОВ и ПО Хрватске, год. I, бр. 5.
34. Јован Манасијевић, Хранислав Ракић, Хронологија радничког покрета и социјалистичке револуције у јужноморавском региону 1903—1945, Лесковац, 1979, 174.
35. Никола Илић, Јабланичко-пасјачки партизански одред (август 1942 — фебруар 1943) Друго прерађено и допуњено издање, Лесковац, 1971, 84—85.
36. Бошко Крстић, н. д., 170.
37. Исто. Крстић на истом месту наводи да су тада партијско руководство чинили: Крстић, Љубић, Букилић и Гопић, као и да је партијска организација имала 15 чланова и 8 кандидата подељених у 3 ћелије. Било је такође и 29 чланова Скоја. У истом делу Крстић је за разлику од Никоље Илића који је навео да је одред имао 110 бораца, изнео цифру од 120 партизана при чему је констатовао да је Јабланичка чета имала 90, а Пасјачка 30. Одред је располагао с 11 пушкомитраљеза, 105 пушака и другог лаког наоружања, док су 90 пушака и 1 тешки митраљез били складирани у скривници у Доброј Води. Делом тог наоружања су наоружавани нови борци, док је други дођељиван групама на терену. Исто. Упор. Н. Илић, н. д., 84—85. Познато је да је одлуком ОК КПЈ за Лесковац у Јабланици било формирано Срески партијско повереништво за јабланички срез. За секретара је постављен М. Радовановић, а чланови Стојан Миленковић, Велимир Тасић и Милан Момчиловић, Ј. Манасијевић, Х. Ракић, н. д., 174.
38. Б. Крстић, н. д., 171.
38а. Милан Миладиновић, Ослободилачка и револуционарна борба у доњем делу Пусте Реке априла—децембра 1942. (Лесковачки зборник, бр. XVII, 1977, 37—38.
39. Радомир Костадиновић, Црна Трава и Црнотравци, Лесковац, 1968, 161.
40. Исто. О овој прослави видети и Живојин Николић Брка, Југоисточна Србија у НОР-у и револуцији 1941—1945, Београд, 1979, 259 и Стојан Николић, Лесковачки НОП одред, (јул 1941 — фебруар 1943), Лесковац 1974, 344—345.
41. Ј. Манасијевић, Х. Ракић, н. д., 174.
42. При свом формирању 1. јужноморавска бригада је имала око 650 бораца сви из састава 1. јужноморавског НОПО. Милан Борковић, КПЈ у Србији као организатор НОБ (јануар — децембар 1943), Токови револуције, VIII, 1972, 116.
43. Октобар у Југославији 1918—1945, док. 149, 681—682.
44. Исто, 683—685.
45. Исто, 686—687.
46. Исто, 150, 689—691.
47. Исто, 692—693.
48. Исто, 693—694.
49. Архив Србије (даље АС), ПК КПЈ, бр. 421.
50. Документи историје омладинског покрета Југославије, том I, к-I, Београд, 1959, 154.
51. Р. Костадиновић, н. д., 223.
52. Миливоје Перовић, Долином Јужне Мораве, Београд 1952, 185 и Ж. Николић Брка, н. д., 417.
53. Исто. Упор. Трагом Другог јужноморавског одреда, Београд, 1955, 31. Ж. Николић Брка наводи да је смотри присуствовало и 40 бугарских партизана и Кособска чета.
54. Р. Костадиновић, н. д., 223—224. Исти аутор истиче да је Други јужноморавски одред имао око 700 бораца. По Костадиновићу Славчо Савов Трнски у својој књизи „Недавно" тврди: „. . . 7. новембар је јасно показао да се један широк појас српске земље од Суве Планине па на југ до Куманова и даље у дужини од око 170 км налази у пламену борбе за слободу. Ту живи, бори се, снажи и сваким даном јача једна, већ значајна, партизанска војска. Но то је већ само део, и то најважнији део те борбе. На примеру партизана бори се и цео народ и то на сваком месту и у најразличитијим облицима. Партизани нису више одељен Одред. Партизани су цео народ. Сељак сада као једину власт признаје народнооослободилачки одбор, а већ одавна сем преко пушака, није видео никаквог војника до партизана или друга из сеоске straже . . ." Исто.

55. Исто, 225—230.

56. С. Николић, Х. Ракић, Ј. Стефановић, Хронологија радничког и народноослободилачког покрета у лесковачком крају 1903—1945, Лесковац, 1961, 157. Вид. и Милан Миладиновић, Октобарски дани у нашем рату и револуцији у делу: „Етика и традиција НОР и социјалистичке револуције, Бечеј, 1975, 217.

57. АС, ОК Лесковац, бр. 170, 172, 173, 174.

58. Октобар у Југославији 1918—1945, 158, 744—747.

59. Исто, 747—748.

60. Исто, 160, 751—754.

61. Исто, док. 162, 759—761.

62. **Народни лист**, орган Окружног одбора НОФ-а, Ниша, бр. 9, стр. 1.

63. Исто,

64. Исто,

65. **Слобода**, орган Окружног одбора НОФ-а Пирот, бр. 7, стр. 6.

66. Исто,

67. Исто.

68. **Народни лист**, бр. 8, 7. XI 1944, стр. 1—4.

69. **Слобода**, бр. 6 (7. XI 1944) и бр. 7 (11. XI 1944) стр. 4. Може се такође навести да је у **Народном листу**, бр. 9 на другој страни донет одломак из говора Ј. В. Стаљина поводом 7. новембра, а у истом листу бр. 10 на стр. 2 су приложени изводи из говора генерал лајтнанта Милована Ђиласа на прослави у Народном позоришту у Београду.

70. С. Николић, Х. Ракић, Ј. Стефановић, н. д., 205. Упор. Ј. Манасијевић, Х. Ракић, н. д., 331. Исти аутори наводе да су листови „Млади борац" и „Вести" изласком листа „Наша реч" престали да излазе. Исто. Несумњиво је на југу Србије ширена и **Политика** која је 7. XI 1944. донела чланак Владимира Дедијера на целој првој страни: „27. годишњица октобарске револуције празник слободољубивих народа", на стр. 4 напис: „Београд је још јуче отпочео са прославом октобарске револуције. Више хиљада Београђана учествовало је на митингу на Палилулској пијаци", а на страни 5 допис: „27. годишњица велике октобарске социјалистичке револуције. Реферат председника државног комитета одбране Ј. В. Стаљина на свечаној седници Московског совјета депутата трудбеника, уз учешће представника партијских, друштвених организација и Црвене армије 6. XI 1944. Интересантно је да је **Политика** од 8 новембра на стр. 1. донела чланак: „Празник слободе у ослобођеном Београду. Сто хиљада Београђана прославило је јуче велику октобарску револуцију као никад досад", на стр. 2: „Заповест маршала Стаљина поводом годишњице октобарске револуције", на целој страни 3: „Прослава 27. годишњице Великог Октобра у Народном позоришту", а на стр. 6: „Предвечерје 7. новембра у градској болници".

Mr Milica Bodrožić

LA CÉLÉBRATION DE L'ANNIVERSAIRE DE LA RÉVOLUTION D'OCTOBRE AU SUD DE LA SERBIE 1941—1944

Parallèlement avec des activités militaires, au cours de la guerre de libération nationale et la révolution socialiste, des combattants et le peuple de la région de Leskovac épanchaient leurs sentiments patriotiques. Parmi les manifestations pareilles on voyait des célébrations régulières et solennelles de l'anniversaire de la révolution d'octobre qui exprimaient un grand attachement du peuple aux idéaux proclamés par les guides du grand Octobre. Cet état d'âme se faisait remarquer d'habitude au moment où on exprimait un appui unanime à la lutte de libération nationale. On accusait aussi, à l'occasion de ces célébrations, des forces contrarévolutionnaires, premièrement des francs-tireurs serbes qui, par leur activité inhumaine ont fait beaucoup de mal aux gens de la région de Leskovac.

321.74(497.11) (091)

Др Живан Стојковић

Рад Градског народноослободилачког одбора у Лесковцу од октобра 1944. до маја 1945. године

За развој народне власти на југу Србије од велике важности је била чињеница да се у околини Лесковца током целог периода ослободилачке борбе развијао континуирано народноослободилачки покрет и постојала слободна територија са које је могло организованије да се делује. Зато је Окружни комитет КПЈ за Лесковац, још новембра 1943. године, донео одлуку о формирању Окружног народноослободилачког одбора који је деловао у ратном округу Лесковац и заједно са сеоским, општинским и сеоским народноослободилачким одборима чинио заокружен систем власти на овој територији.

Поред интензивних припрема 1944. године за ослобођење јужне Србије, настављен је рад на даљем развоју народне власти. Фебруара 1944. године Окружни НОО за Лесковац издао је упутства за рад одбора и за формирање и рад судова при народноослободилачким одборима. Поводом тога је, априла 1944. године, одржано и саветовање у селу Црквици са одборницима, коме је присуствовао и Петар Стамболић, секретар Главног народноослободилачког одбора за Србију, који је боравио на овој територији. На слободној територији априла 1944. године одржани су избори за органе народне власти. Избори су били јавни, право гласа су имали сви грађани са навршених 18 година, а жене су први пут гласале. У овом периоду постојали су срески народноослободилачки одбори у пусторечком, лесковачком, јабланичком и власотиначком срезу. Ширењем слободне територије Окружни НОО је, већ септембра 1944. године, на састанку у селу Шуману, могао да донесе закључак о потреби чишћења народноослободилачких одбора од свих оних који нису у могућности да извршавају задатке и који нису одани новој власти.[1]

После ослобођења Лесковца један од најважнијих задатака било је организовање народне власти. Док је рат за коначно ослобођење наше земље био још у току, Лесковац је био слободан. Међутим, ратна ситуација је утицала и на живот и рад у ослобођеним крајевима, па је управо обрада периода до маја 1945. године од посебне важности. У нашем раду ћемо, на основу до сада необјављене архивске грађе, дати приказ активности Народноослободилачког одбора за град Лесковац, јер је његов рад у најнепосреднијој вези са борбама за коначно ослобођење земље.

На сам дан ослобођења 11. октобра 1944. године, у Лесковац је, поред војне команде места са партизанским мајором Радетом Поповићем на челу, дошао из Вучја и Градски народноослободилачки одбор Лесковца. Овај Одбор је формиран још 24. маја 1943. године, кад је била извршена и реорганизација рејонских народноослободилачких одбора. У први илегални НОО за Лесковац ушли су Драгић Станковић, Костадин Недељковић, Душан Денић, Радивоје Илић и Данило Наранџић.[2] После краћег прекида, активност овог Одбора настављена је септембра 1944. године у Вучју. Први председник овог Одбора био је Тодор Стаменковић Дора, кафеџија из Лесковца, а први секретар Тодор Коцић Мурат, кројач из Лесковца. Чланови Одбора били су браћа Љубомир и Димитрије Бермановић из Лесковца. Одбор је пре ослобођења радио на прихватању и збрињавању избеглица, које су после бомбардовања Лесковца, 6. септембра 1944. године, напуштале град и бежале на слободну територију. Један од значајнијих задатака Одбора било је и прикупљање по-

датака о раду и деловању народних непријатеља. Како је по налогу Главног НОО за Србију при Окружном НОО за Лесковац формирано Окружно повереништво за утврђивање ратних злочина, Градски НОО за Лесковац формирао је комисију за утврђивање ратних злочина, чији је председник био тадашњи секретар Одбора Тодор Коцић Мурат, а секретар Драгиша Кнежевић, дипломирани правник из Лесковца.[3]

По преласку у Лесковац Градски народноослободилачки одбор био је реорганизован и допуњен већим бројем нових чланова.

Своју прву седницу у ослобођеном Лесковцу Одбор је одржао 12. октобра 1944. године. Она је трајала цео дан, па је настављена и у току следеће ноћи. За новог председника био је изабран Тодор Митић Чекерка, трговац из Лесковца, за потпредседника Гојко Зечевић, за секретара Добривоје Аранђеловић, пекарски радник из Лесковца. Тако реорганизован и допуњен Градски народноослободилачки одбор имао је укупно тридесет и шест чланова, од којих је дванаест[4] било у Извршном одбору Градског НОО и чинили су га, поред поменутих председника, потпредседника и секретара још и Драгољуб Митић Баја, референт социјалног одсека, Душан Стојильковић, референт привредног одсека, Лука Ценић, референт одсека за обнову, Никола Цекић Лешњак, референт грађевинског одсека, Благоје Живковић Безарђан, референт војног одсека, Драгиша Кнежевић, референт управног одсека, Василије Стаменковић Козак, референт одсека за финансије, Драгић Станковић, референт одсека за снабдевање, и Стојан Јанчић, референт одсека за народно здравље и просвету. Остали чланови Пленума Градског НОО били су: Боривоје Тонкић, Радивоје Коцић, Душан Живковић Шућуран, Божидар Борђевић, Илија Конић, Михајло Јоцић, Светомир Спасић, Дара Јовановић Корчагинка, Лена Стојановић, Јелка Димитријевић, Сава Стојановић, Тодор Коцић, Бошко Наумовић, Душан Нешић, Вида Наранџић, Загорка Борђевић, Мита Берманović, Бока Стаменковић, Трајко Ранђеловић, Драги Стојановић, Јован Раичевић, Душан Поповић, др Михајло Поп-Коцић и Костадин Недељковић. Као помоћно-техничко особље у Одбору су радили Славко Маринковић, Љуба Богдановић и Михајло Глигоријевић.[5]

Како се после ослобођења Лесковца у град преместио и Окружни НОО за Лесковац, поред осталог, значајну пажњу је посвећивао и организовању живота и рада у самом граду, ангажујући, пре свега, Градски НОО. На својој првој седници у ослобођеном Лесковцу, одржаној 21. октобра 1944. године, Извршни одбор Окружног НОО за Лесковац констатовао је да је Лесковац један од већих градова у Србији и да зато треба да представља самосталну јединицу у округу у погледу организовања народне власти са Градским народноослободилачким одбором и одборима у четири кварта на колико их је био подељен град. Градски НОО је био под непосредним руководством Окружног НОО. Поред захтева да се обрати пажња на одржавање јавног реда и мира и да се врши контрола рада народне милиције, истакнуто је да је у Лесковцу једно од тежих питања проблем снабдевања. Зато је закључено да се предузму мере за набавку жита и да се све способно становништво организује у радне јединице за обнову града и рад у индустрији, да се способни и одани народноослободилачкој борби запошљавају у народноослободилачким одборима, а сиромашно становништво да се снабдева путем реквизиција. По налогу Окружног НОО било је потребно да Градски НОО што пре обезбеди новчана и материјална средства за исхрану и издржавање људи у радним бригадама, породица сиромашних припадника радних бригада, породица мобилисаних војника, сиромашних чиновника и других. То се могло обезбедити од добровољних прилога у новцу и натури од народа, реквирирањем, куповином и продајом робе и материјала, разменом робе, запленом имовине народних непријатеља и на други начин. Да би се ово извршило препоручено је стварање Градског народног фронта који би омогућио да се развије широка акција за извршавање задатка. Зато је Извршни одбор Градског НОО, већ крајем октобра, донео одлуку да се организује акција за прикупљање добровољних прилога у новцу и натури који су предавани благајни, односно магацину. Прикупљање ових прилога вршено је преко рејонских одбора, а расподелу новца, хране и материјала вршио је Социјални одсек.[6] Међутим, овом акцијом било је могуће за краће време решити питање снабдевања и живота у праду што није било довољно. Како је Лесковац пре-

трпео штете у бомбардовању, требало је наћи начин да се дугорочније реши питање извора финансирања за обнову града, снабдевање и исхрану војних јединица, градске сиротиње и народне власти. Тако је прихваћена идеја о упису двогодишњег бескаматног зајма. Одлука о упису зајма донета је на пленарној седници Градског НОО 15. новембра 1944. године. Са овом одлуком сагласио се и Окружни НОО за Лесковац, али је значајно да је закључено да се у вези са овим закаже конференција са грађанима Лесковца на којој би се затражила њихова сагласност. Ово је била и потврда демократичности у доношењу одлука као главне карактеристике развоја наше народне власти.[7]

Неколико дана касније на конференцији грађана, којој су присуствовали и сви одборници Градског НОО Лесковца, прихваћен је упис бескаматног зајма и изабран је финансијски одбор који су чинили: Александар Поповић, Бора Поповић, Мицко Миланковић, Младен Влајчић, Димча Цветковић, Добри Стојановић и Стојадин Војиновић. Финансијски одбор је имао задатак да руководи акцијом за упис зајма, као и да се стара о наменском трошењу средстава. Било је одлучено да се средства зајма могу употребити за издржавање сиромашних грађана, за потребе јединица и установа Народноослободилачке војске, за набавку потребног материјала и намештаја при успостављању народне власти, за потребе Градског НОО, као и за набавку неопходног пољопривредног алата и запрежне стоке за обраду општинског и градског имања.[8]

Како и ово није било довољно, требало је наћи и друге изворе прихода што је и учињено увођењем таксе на име мернине робе и трошарине на алкохолна пића. Интересантно је навести робу за коју је одређено плаћање таксе на име мернине. То су следећи производи: жито, купус, кудеља, конопно семе, ораси, воће, кромпир, пасуљ, сир, алева паприка, ракија и вино и црни лук. Највећа такса плаћана је на кудељу јер је за сто килограма кудеље плаћано 500 динара, затим се конопно семе 400 динара на исту количину, за орахе и црни лук 300. Што се, пак, тиче алкохолних пића за сто килограма вина плаћано је 500 динара таксе, за исту количину љуте ракије 1500 динара, а за шљивовицу 1000 динара.[9]

Живот у ослобођеном Лесковцу полако се нормализовао. Протекли су први месеци слободе. Поред мера на сузбијању непослушности, недозвољене трговине и шпекулација, почетком 1945. године Градски НОО улагао је велике напоре да се оживи привредна производња. Јануара 1945. године у Лесковцу је био одржан састанак са представницима привредних предузећа коме је присуствовао и повереник за привреду Србије др Миливоје Перовић. Од њих је затражено да се ангажују на оживљавању привреде града. Зато је и била формирана нова управа индустријалаца Лесковца.

Јануара 1945. године Градски НОО Лесковца одржао је две пленарне и једну седницу Извршног одбора. За председника одбора био је изабран Јован Дискић, за секретара Гојко Зечевић. Једна од основних преокупација Одбора почетком ове године била је обезбеђење сталних извора прихода за увећане потребе за обнову града и организовање живота. Дотадашњи извори прихода били су недовољни па је буџет Одбора био доста слаб. Зато је председник Одбора Јован Дискић предложио да се уведе наплата трошарине на све артикле, материјал и робу који се продају у Лесковцу, без обзира на порекло. На седници, 23. јануара 1945. године, била је донета одлука о увођењу трошарине и формиран је Одбор који ће урадити трошаринску тарифу и донети упутства о њеној примени.[10] Правилник је урадио ужи Одбор изабран на следећој седници Градског НОО 25. јануара 1945. године, који су чинили Александар Илић, Матеја Синадиновић и Чедомир Николић.

Бомбардовањем Лесковца била је нанета знатна штета електричној мрежи и било је онемогућено снабдевање електричном енергијом. Зато је један од важних задатака у раду Одбора био електрификација града. Како се овај хитан задатак уклапао у општу оријентацију за спровођење електрификације земље, Извршни одбор Градског НОО формирао је Одбор који су чинили: Љубомир Блажић, Драги Стојановић, Иван Поповић, Света Контић, Радомир Галић и Љубомир Богдановић, који је имао задатак да проучи и припреми решења за сва питања у вези са електрификацијом града.

Поред ових крупнијих питања важних за даљи развој Лесковца Градски НОО је решавао и конкретна питања

положаја грађана. Како је било породица чији су чланови храниоци били још у заробљеништву било им је доста тешко да се издржавају. Придржавајући се упутства повереника за социјалну политику Председништва Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије о давању помоћи породицама чији се храниоци налазе у заробљеништву, Одбор је формирао комисију за решавање ових питања у саставу: Љубомир Тасић, судија, председник, Бошко Наумовић и Влада Андрејевић, чланови, док су њихови заменици били Михајло Марковић, Сава Митић и Борђе Јовановић. Иста комисија добила је и задатак да решава питања привремене помоћи пензионерима на територији града Лесковца поводом Упутства за спровођење одлуке о решавању права на пензију, народног признања и сталне државне помоћи.

Јануара 1945. године Градски НОО је закључио да је неопходно новчано помагати оне породице које су биле изузетно сиромашне. За те намене из буџета је било издвојено 24.000 динара. Новац је расподељен на тај начин што је Стојанки Костић дато 3.000 динара, Загорки Борђевић 3.000, Јелици Антић 3.000, Драгићу Станковићу 5.000 и Лепосави Михајловић из Липовице 10.000 динара.[11]

Бескаматни двогодишњи зајам који је предложио Градски НОО био је добро прихваћен од грађана Лесковца. До фебруара 1945. године било је прикупљено од зајма и друге помоћи 17.600.049 динара, а од тога утрошено 15.000.000 динара. Оспособљено је за рад 24 од 26 предузећа, која су имала извесну залиху сировина. Интересантно је да је на предлог Градског НОО и Одбора Лесковчана у Београду била прикупљена помоћ за Лесковац у новцу и другом материјалу.

Новац од зајма трошио се најпре за обнову града. Но колико се водило рачуна о коришћењу сваке могућности за уштеду и израду онога што је потребно показује и податак да је Градски НОО из средства зајма одобрио кредит Одсеку за обнову од 28.000 динара за набавку жице од које су у радионици овог Одсека били израђени ексери, неопходни за оспособљавање предузећа и других објеката.

За обављање текућих послова поводом припрема за изборе, за набавку материјала и штампање формулара била је издвојена одговарајућа сума из буџета. Значајно је да у овим условима Градски НОО није заборављао и на могућност развијања издавачке делатности. Наиме, донео је одлуку да се издвоји 9.000 динара за штампање књиге о Кости Стаменковићу. Наравно, већи део ових одлука морао је да одобри и Окружни НОО Лесковца.

Почетком 1945. године Градски НОО је формирао комисију која је имала задатак да изврши преглед благајне бившег Градског поглаварства. На основу поднетог извештаја на састанку 25. јануара 1945. године види се да је у благајни било 43.824 динара у готовом новцу и 1.500 динара у чековима, док је у таксеним маркама било 2.702,50 динара. Један примерак овог записника био је предат бившем благајнику Градског поглаварства Борђу Тодоровићу. Међутим, закључено је да се поведе истрага и установи како је могло да дође до тога да ниједна новчана књига ни ручна књига благајне није била сачувана, поготову кад се зна да се на дан бомбардовања, 6. септембра 1944. године, није радило, па су канцеларије морале бити закључане.[12]

По налогу Окружног НОО у Лесковцу Градски НОО је, крајем јануара 1945. године, формирао Персонални одсек за чијег шефа је поставио Александра Илића.

Приликом обављања радова на обнови и чишћењу града Градски НОО је ангажовао средства и вучну снагу од грађана. За такве услуге вршио је и одговарајуће исплате. Тако је, на пример, Николи Николићу исплаћена сума од 43.500 динара на име исхране и коришћења коња на пословима чишћења града.

У ослобођеном Лесковцу један од основних задатака органа власти било је оспособљавање школа за рад. Како је већина школских зграда била оштећена, организовано је њихово поправљање или налажење других зграда које су биле сигурније. У исто време дошло је до обнављања и школских органа. Тако је Извршни одбор Градског НОО, на основу захтева Бошка Живковића, донео, 31. јануара 1945. године, одлуку о обнављању управног надзорног и школског одбора Трговачке омладинске школе у Лесковцу. Прихваћен је и списак лица која ће чинити ове органе и било је наложено да се на првој седници конституишу и почну са радом.[13]

Постепено нормализовање градског живота у Лесковцу условљавало је и обезбеђивање електричне енергије за

осветљавање града и за погон у обновљеним предузећима. До ослобођења електричну енергију за Лесковац обезбеђивало је Лесковачко електрично друштво а. д. Међутим, током бомбардовања и услед минирања биле су оштећене термоцентрала у Лесковцу и хидроцентрала у Вучју. Решавајући овај проблем одборници Градског НОО имали су две могућности. По једној, требало би откупити од Лесковачког електричног друштва а. д. и једну и другу централу са целокупном електричном мрежом високог и ниског напона и инвентаром. По другој, уколико Лесковачко електрично друштво то не би прихватило, требало је поставити принудну управу која би имала задатак да оспособи обадве хидроцентрале, као и електричну мрежу. Такође је било предложено да се откупи и електрична централа у Приштини и да се за све три централе са целокупним инвентаром и некретнинама понуди највише 15.000.000 динара. Ради проучавања процедуре за откуп централа Градски НОО је одлучио да у Београд пошаље потпредседника Одбора Љубомира Богдановића и Душана Јакшића, инжењера.[14] Концесије за изградњу и одржавање ових централа имало је Акционарско друштво Електро-инвест чије је седиште било у Штокхолму. На основу уговора концесионар је био дужан да све поправке изврши одмах како би централе нормално функционисале. Међутим, представници Градског НОО у преговорима са представницима Електро-инвеста у Београду сазнали су да концесионар није у могућности да изврши одговарајуће поправке, као и да не располаже потребним финансијским средствима да донесе из Шведске неопходне машине. Да би се избегле последице од неиспуњења концесионог уговора предложено је Електро-инвесту да свој целокупни финансијски аранжман код Лесковачког електричног друштва а. д. уступи Градском НОО Лесковца за цену од 14.000.000 динара. Та сума би им била исплаћена за њихових 7900 акција Лесковачког електричног друштва а. д. и била би преузета потраживања Електро-инвеста и његове домаће банке а. д. у Београду код Лесковачког електричног друштва. Исплата би се извршила у Београду у динарима у року од два месеца.[15] Четири дана касније, 24. фебруара 1945. године, Градски НОО је на пленарној седници донео одлуку о откупу централа под условима које смо већ навели.[16]

Један од значајних проблема нормализовања градског живота у Лесковцу било је одржавање чистоће. Како су на сваком кораку били видљиви остаци рушевина у граду је владала и велика нечистоћа. Међутим, Градски НОО није имао возила нити друга средства за извожење смећа из града. Зато је донета одлука да чишћење главне и споредних улица падне на терет сопственика, односно закупаца имања и зграда. Они су били дужни не само да улице чисте већ и да извозе смеће на она места која неће бити опасна по здравље становника. Интересантно је како је било решено чишћење коловоза улица. Наиме, свако је морао да чисти тротоар и половину улице испред своје куће, радње или другог објекта. За неизвршавање ове обавезе биле су предвиђене и казне. Кад једанпут не изврши ову обавезу грађанин је плаћао 300 динара или један дан затвора, други пут 1.000 динара или три дана затвора и трећи пут 2.000 динара или пет дана затвора. Такође је било предвиђено да ће се обавити сакупљање и изношење смећа на терет онога који то није извршио. Ова одлука показала се врло ефикасном, не због тога што су биле примењиване санкције, већ зато што су је грађани потпуно прихватили и што је била створена навика која је убрзо постала ствар угледа породица у свакој улици или власника радњи.[17] Но, и поред овога Градски НОО је одлучио да из средстава зајма купи пет пари волова тако да је смеће било извожено дрвеним колима.[18] За извршење ове одлуке бринуо се Саобраћајни одсек, ангажујући и милицију.

Средином фебруара 1945. године Градски НОО је извршио реорганизацију града. Наиме, град је до тада имао четири рејона, али како су трећи и четврти рејон имали мали број становника, односно оба заједно онолико колико су имали први и други појединачно, било је, ради финансијске уштеде и боље организације рада, одлучено да се трећи и четврти рејон споје у један и да постоје као трећи рејон. Овакву реорганизацију одобрио је и Окружни НОО за Лесковац.[19]

У овом периоду повећавали су се послови у Градском НОО, тако да је било неопходно регулисати статус његових службеника. Седам службеника није могло бити плаћено, јер су били млађи од 30 година па су од војних власти били распоређени у позадинску службу, а радили у Градском НОО. По-

што Одбор није имао сопствену кухињу, није ни могао давати храну овим службеницима. Зато је донета одлука да им се месечно исплаћује по 6.000 динара за исхрану, што је важило за оно време за које остали службеници примају плату.

Градски НОО је средствима из буџета помагао и рад друштвено-политичких организација. Тако је, 14. фебруара 1945. године, издвојио 12.000 динара за путне трошкове за Миодрага Ишљамовића, Предрага Стојановића и Саву Стојановића који су били делегати на Земаљској синдикалној конференцији у Београду.

Један од важних задатака Градског НОО било је обезбеђивање новчаних средстава, хране и материјала за потребе народноослободилачке војске. На поменутој седници Градски НОО формирао је комисију у саставу: Драгољуб Митић, Гојко Зечевић и Драги Литрић, која је имала задатак да обавља све послове за прикупљање потребних средстава за Народноослободилачку војску. Са прикупљеним новцем било је неопходно извршити куповину људске и сточне хране што су спроводили Божидар Борђевић, члан Одбора и Славко Михајловић, чиновник. Они су били овлашћени да за куповину хране подижу одговарајуће суме новца и да то правдају уредним исплатним документима. Приликом куповине стоке морали су консултовати и стручно лице Михајла Цветковића, касапина из Лесковца.[20]

На седници пленума Градског НОО, која је одржана следећег дана, донета је одлука о разрезу од грађана Лесковца за набавку људске и сточне хране за потребе Народноослободилачке војске и да се са наплатом одмах почне, јер су борбе за коначно ослобођење наше земље биле у току.[21] Хитност посла налагала је да се седнице пленума Градског НОО одрже и у два наредна дана, 16. и 17. фебруара 1945. године, на којима се конкретно расправљало о појединачном разрезу у новцу за сваког грађанина по рејонима.[22]

Крајем фебруара 1945. године Извршни одбор Градског НОО почео је припреме за обраду градског имања од четрдесет хектара у лесковачкој Мири. Међутим, како Одбор није имао пољопривредног алата, семена и стручну радну снагу било је тешко организовати обраду. Размишљало се и о томе да се из неког села позајми трактор, али се од тога одустало, јер није било не само стручног радника за руковање трактором, већ и бензина и мазива. Било је израчунато да би трошкови за засађивање кромпира за један хектар износили: за орање 18.000 динара, за копање 20.000 динара, за загртање 10.000 динара и за семе кромпира 32.000 динара. Ако се томе дода и потребних 480 литара бензина и 40 кг уља за трактор било је јасно да је то прескупо за Одбор. Зато је било одлучено да се распише јавна лицитација за издавање земљишта под закуп за 1945. годину, што је у оваквој ситуацији било и једино могуће решење.[23]

Схватајући потребу стварања повољнијих услова живота и развоја Лесковца и користећи искуства градова који су већ били комунално боље уређени, Градски НОО је позвао у Лесковац инжењере из Београда који су имали задатак да проуче питање регулације града, израде водовода и канализације и нивелације реке Ветернице. Трошкови исхране ових инжењера, док су боравили у Лесковцу, исплаћени су из средстава из бескаматног зајма.[24]

За нормално функционисање у новим условима Градски народноослободилачки одбор је задржао следеће службенике: Стевана Маринковића, Добривоја Денића, Драгутина Јовића, Благоја Јанковића, Борђа Чалића, Добривоја Станисављевића, Климентија Калуђеровића, Љубишу Радојчића, Драгицу Натић, Татјану Михајловић, Бранимира Спасића и Бранка М. Лазаревића. Онима који су млађи од тридесет и старији од седамнаест година, односно који подлежу војној обавези а остављени су за позадинску службу, исплаћивана је хранарина од 6.000 динара. На платном списку овог Одбора од 21. фебруара 1945. године био је и др Михајло Ложичковић, који је био мобилисан и радио при војној команди, Место др Михајла Поп-Коцића, који је од тада радио у градској амбуланти.[25]

Како је у пролеће 1945. године почела прва сезона пролећних радова у пољопривреди у слободи било је неопходно донети и почетне прописе за заштиту пољопривредних култура и стоке од штета које би се у овом периоду и могле очекивати. Зато је била и направљена скала казни за оне који учине штету на пољским добрима и на ситној и крупној стоци. Навешћемо скалу казни. За штету на једном квадратном метру жита плаћало се 210 динара, детелине 310, ливаде 205, пашњака 102, гра-

шка 315 и сочива 315 динара. За уништавање једног струка кукуруза плаћало се 52 динара, једног чокота винове лозе 630, главице купуса 82, једног струка или пет комада паприка 51, једног струка црног или белог лука 31, једног оцака пасуља или боба 62, једног килограма јабука, крушака или ораха 205, једног оцака кромпира 305, једне лубенице 153, једног квадратног метра конопља 615, једне тикве 81, једне дуње 62, једног стабла ма ког родног дрвета 3050, за стабло неплодног дрвета 1030, за један грозд 105. Ако грло крупне стоке учини штету другоме власник је плаћао 1.000 динара, ситне стоке 200 и за пернату животињу 50 динара. Од овако убраних средстава 10% је било плаћано пољском чувару који је штету пријавио.[26]

У даљем регулисању нормалног одвијања свакодневног живота Градски НОО је, на пример, прописао висину наплатне таксе за сечу дрва циркуларом која је износила 300 динара за један кубни метар дрва. Одредио је и висину закупа земљишта које је у својини Градског НОО. За земљиште прве категорије наплаћивало се 35.000, друге категорије 30.000 динара по хектару. Један од начина да Одбор обезбеди довољну количину пшенице била је и замена за робу са којом је он располагао. Тако је донета одлука да се за један килограм живе соде коју је давао Градски НОО узима 12 килограма пшенице.[27] Пошто је располагао и неким локалима одлучио је да два изда под закуп. Један је био издат Драгољубу Стојановићу, апотекару за 60.000 динара, а други Алекси Миленковићу, каменоресцу за 30.000 динара. После замене жита за соду Градски НОО је одлучио да брашно, које је добио од тог жита, уступи својим сиромашним службеницима по нижој цени. Свако од њих могао је да добије највише седам килограма брашна по члану породице по цени од 56 динара за килограм. Такође је био овлашћен шеф Социјалног одсека да може сиромашним грађанима делити храну по слободној процени водећи рачуна о финансијским могућностима Градског НОО. Шеф Социјалног одсека био је Михајло Глигоријевић, а ради бољег функционисања Одсек је био подељен на Одељење за социјало старање и регулисање радних односа и Одељење за инвалидске и остале ратне жртве и заштиту мајке. За шефа обадва одељења био је постављен Михајло Глигоријевић. Такође је било одлучено да се Окружном уреду за осигурање радника обезбеде средства за рад, а вођена је брига и о сваком службенику. Тако је одлучено да се службеницима Среског суда Светозару Борђевићу и Стојану Цакићу даје плата или ако нема средстава да се обезбеди чланарина, као и осталима, у износу од 6.000 динара месечно.[28]

Почетком пролећа 1945. године вршене су завршне припреме за коначно ослобођење наше земље. Зато су за обезбеђење хране за војску били ангажовани сви народноослободилачки одбори. Након детаљнијих припрема и рада Комисије за разрез реквизиције Пленум Градског НОО је пуних десет дана, од 9 до 19. марта био у свакодневном заседању и одређивао појединачно износ разреза за сваког грађанина Лесковца. После завршене седнице, 19. марта 1945. године, приступило се сакупљању разреза одмах.[29] При сакупљању хране водило се рачуна о сваком килограму. Тако кад је у купљеној количини од 5.000 килограма кукуруза уочен мањак од 43 килограма донета је одлука да се тај мањак призна као растур али на терет касе за набавку људске и сточне хране за потребе војске. Подређујући све остало овом значајном циљу водило се рачуна о сваком могућем детаљу. Зато је било одлучено да се кујни за исхрану професора Гимназије у Лесковцу, иако је за то и даље било потребе, не издају више бесплатно намирнице из магацина Градског НОО. Професори су, од 22. марта 1945. године, морали да плаћају исхрану по цени коштања, јер су примали новчане износе за свој рад. Међутим, члановима комисија које су вршиле куповину људске и сточне хране била су обезбеђена средства за исхрану и преноћиште и то на територији округа Лесковац у износу од 1.000 динара, а ван те територије 1.500 динара. Храна за стоку до момента преузимања од стране војске била је обезбеђена од прикупљених новчаних средстава за ову намену.

После разорног бомбардовања, септембра 1944. године, Лесковац је остао у рушевинама које нису могле бити уклоњене одмах после ослобођења, јер је наступио период зиме. Било је извршено рашчишћавање улица и најнеопходнијих простора за нормалан живот града. Зато је у пролеће било могуће планирати даље радове на рашчишћавању града. Градски НОО је, 22. марта 1945. године, донео одлуку о формира-

њу радне бригаде од оних људи који су били у позадинској служби. Шеф Војног одсека добио је задатак да одреди довољан број старешина који би организовали рад, а стручни надзор вршио је Одсек за грађевинарство.[30]

Акција на рашчишћавању града била је у пуном јеку, али се истовремено размишљало и о попуни тих површина, пре свега зеленилом, јер није било могућности за изградњу нових објеката. Градски НОО је покренуо широку акцију прикупљања новчаних средстава из добровољних прилога грађана за куповину садница за обнављање парковских површина. У ову акцију били су укључени и Народни фронт града, УСАОС, АФЖ и друге организације. Истовремено се водило рачуна да сви делови града имају јавне чесме и пумпе за снабдевање пијаћом водом. Резервни делови за пумпе били су набављени и било је забрањено да се одобравају прикључци за воду појединачно за кућне потребе, јер тадашња градска водоводна мрежа то није могла да издржи.[31]

Почетком априла 1945. године донета је одлука да се изабере у принудну управу Лесковачког електричног друштва а. д. шести члан Ђорђе Стаменковић, столар из Лесковца, а уместо дотадашњег шефа Одсека за унутрашње послове Градског НОО Методија Кулића, који је био болестан, Добривоје Аранђеловић, бивши секретар Градског НОО. Истовремено је дошло и до других персоналних промена. Били су пензионисани др Раде Свилар, шеф Санитетског одсека, службеници Милоје Ристић, који је навршио 60 година старости, Михајло Станковић, који је обављао дужност служитеља и који је пензионисан по дискреционом праву Градског НОО, Јован Петровић, градски стражар који је навршио 70 година, Петар Милошевић, који је имао звање извршитеља у бившем Градском поглаварству и који је био стар 72 године, Коста Димитријевић, писар, такође старији од 60 година. Интересантно је да је у одређивању висине пензије Градски НОО сваком пензионеру урачунавао и посебан додатак на скупоћу. Приликом пријема нових службеника водило се рачуна о њиховој подобности за рад у Градском НОО. При том је било могуће да буде запослен и онај који је радио у бившем Градском поглаварству уколико се није компромитовао. Тако је примљен у службу Ђорђе Николић. Такође су примљени и Гаврило Цекић и Стојан Милосављевић, који раније нису били службеници Градског поглаварства.[32]

Почетком маја 1945. године Градски НОО донео је одлуку о броју службеника у појединим одсецима и радника у осталим ресорима. Било их је 131 и то: Председништво са секретаријатом четири, Одсек за унутрашње послове осам, Финансијски одсек са трошарином двадесет, Социјални одсек два, Привредни одсек три, Војни и стамбени одсек шест, Грађевински и саобраћајни одсек петнаест, пријавница два, Персонални одсек један, Здравствени одсек пет, магацин три, служитеља пет, позивара четири, школских књижничара и служитеља тринаест, рабација пет, чистача улица десет, пољских чувара десет, Градски суд три, Повереништво за испитивање злочина два и ватрогасна чета десет. Била је формирана и комисија (Александар Илић, Методије Кулић и Бошко Наумовић) за разврставање статуса сваког службеника Градског НОО.

Истовремено су биле доношене и одлуке које су имале циљ да се у граду створе што повољнији услови за живот. Власницима стоке било је забрањено да напасају стоку по туђим имањима и поред путева, а такође им је наложено да у року од двадесет дана преместе трле за овце из града у поља. За заштиту, пак, поља било је, за постављање десет чувара, овлашћено Председништво Градског НОО.

На основу одлуке Окружног НОО у Лесковцу је била формирана Комисија за додељивање привремене помоћи погорелцима и за обнову порушених зграда. Чланови су били Љуба Богдановић, др Раде Свилар и Бранислав Бикић. Истовремено Градски НОО одобрио је 5.000 динара за поправку културног дома у Лесковцу.

После доношења Одлуке о устројству и пословању народноослободилачких одбора, којом је предвиђено постојање рејонских одбора само у градовима са преко 20.000 становника, било је неопходно извршити измене и у Лесковцу. Како Лесковац није спадао у ову категорију градова Градски НОО је, 4. маја 1945. године, донео одлуку о укидању првог, другог и трећег рејонског одбора. Њихове архиве прегледала је посебна комисија и предала Градском НОО.[33] Истовремено биле су укинуте и комисије за додељивање привремене новчане помоћи породицама бораца НОБЈ при рејонским одборима

тако да је формирана јединствена комисија при Градском НОО.

На седници 14. маја 1945. године примљени су нови службеници: Ратко Буровић у Одсеку за унутрашње послове, Глигорије Станковић у Финансијском одсеку и Војислав Борђевић, Миодраг Ишљамовић, Сретен Бокић и Жика Јанковић за трошаринску службу.[34]

За седам месеци рада у слободном Лесковцу Градски НОО и његов Извршни одбор одржали су по двадесет седница. Период од ослобођења Лесковца до коначног ослобођења земље био је тежак, не само на подручјима која још нису била ослобођена, већ и на ослобођеним територијама. У условима ратног стања било је тешко организовати живот, поготову у градовима. У Лесковцу је, пак, стање било још теже због изузетно разорног бомбардовања. Основна карактеристика рада свих органа власти, па и Градског НОО у Лесковцу било је ангажовање свих снага за прикупљање и слање помоћи Народноослободилачкој војсци која се спремала за коначни обрачун са непријатељем. Истовремено је било потребно организовати нормално функционисање живота у граду, што је Градски НОО успешно обавио.

Напомене:

1. Др Миливоје Перовић, **Лесковац у рату и револуцији**, Београд 1968, стр. 380—384.

2. Јован Манасијевић — Хранислав Ракић, **Хронологија радничког покрета и социјалистичке, револуције у јужноморавском региону 1903—1945. године**, Лесковац 1979, стр. 201.

3. Исто, стр. 321.

4. Др Миливоје Перовић у цитираној књизи на страни 380. наводи да је Извршни одбор имао тринаест чланова.

5. Записник са седнице Градског народноослободилачког одбора (у даљем тексту ГНОО) од 12. октобра 1944. године, Архив Народног музеја у Лесковцу (у даљем тексту АНМ), неинвентарисана грађа (у даљем тексту н. г.).

6. Записник са седнице Извршног одбора Градског народноослободилачког одбора (у даљем тексту ИО ГНОО) од 30. октобра 1944. године, АНМ, н. г.

7. Записник са седнице ГНОО од 15. новембра 1944. године, АНМ, н. г.

8. Записник са седнице ГНОО од 17. новембра 1944. године, АНМ, н. г.

9. Записник са седнице ГНОО одржане децембра 1944. године, АНМ, н. г.

10. Записник са седнице ГНОО од 23. јануара 1945. године, АНМ, н. г.

11. Записник са седнице ИО ГНОО од 25. јануара 1945. године, АНМ, н. г.

12. Записник са седнице ИО ГНОО од 25. јануара 1945. године, АНМ, н. г.

13. Записник са седнице ИО ГНОО од 31. јануара 1945. године, АНМ, н. г.

14. Записник са седнице ИО ГНОО од 14. фебруара 1945. године, АНМ, н. г.

15. Записник са седнице ГНОО од 20. фебруара 1945. године, АНМ, н. г.

16. Записник са седнице ГНОО од 24. фебруара 1945. године, АНМ, н. г.

17. Записник са седнице ИО ГНОО од 12. фебруара 1945. године, АНМ, н. г.

18. Записник са седнице ИО ГНОО од 13. фебруара 1945. године, АНМ, н. г.

19. Записник са седнице ИО ГНОО од 13. фебруара 1945. године, АНМ, н. г.

20. Записник са седнице ИО ГНОО од 14. фебруара 1945. године, АНМ, н. г.

21. Записник са седнице ГНОО од 15. фебруара 1945. године, АНМ, н. г.

22. Записник са седнице ГНОО од 16. и 17. фебруара 1945. године, АНМ, н. г.

23. Записник са седнице ИО ГНОО од 19. фебруара 1945. године, АНМ, н. г.

24. Исто.

25. Записник са седнице ИО ГНОО од 21. фебруара 1945. године, АНМ, н. г. Чланови Извршног одбора ГНОО били су: Јован Дискић, председник, Љубомир Богдановић, потпредседник, Гојко Зечевић, секретар, Драгољуб Митић, Благоје Живковић, Бошко Наумовић, Душан Поповић и Методије Кулић.

26. Записник са седнице ИО ГНОО од 1. марта 1945. године, АНМ, н. г.

На овој седници била је формирана комисија за разрез реквизиције, која је имала савездавни карактер. Њу су чинили: Мирко Здравковић, кројач, Благоје Бокић, столар, Жика Севдовић, трговац, Воја Стаменковић, трговац. Бока Ристић, лимар, Петар Марковић, обућар, Стојадин Војиновић, трговац, Бошко Живковић, трговац, Раде Николић, трговац, Василије Ивковић, ковач, Благоје Марић, антиквар, Глигорије Кражић, гвожђар Душан М. Крњић, опанчар, Коста Вранкић, индустријалац, Воја Манчић, ужар-трговац, Петар Стојковић Бокче, трговац, Благоје К. Кржалић, кафеџија, Добри Николић, пекар, Сава Луковић, адвокат, Добри Стојановић, кожар, Раде Димитријевић, банкар, Жика Поповић и Вукадин Крстић, салери.

27. Записник са седнице ИО ГНОО од 11. марта 1945. године, АНМ, н. г.

28. Записник са седнице ИО ГНОО од 19. марта 1945. године, АНМ, н. г.

29. Записник са седница ГНОО 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17. и 19. марта 1945. године, АНМ, н. г.

30. Записник са седнице ИО ГНОО од 22. марта 1945. године, АНМ, н. г.

На позив ГНОО била је, 25. марта 1945. године, организована општа радна акција на рашчишћавању рушевина. Међутим један број грађана се није одазвао. Зато је ГНОО 4. априла 1945. године донео одлуку да буду кажњени са три поподнева рада. (Записник са седнице ИО ГНОО од 4. априла 1945. године, АНМ, н. г.).

31. Записник са седнице ИО ГНОО од 30. марта 1945. године, АНМ, н. г.

Седници су присуствовали: Јован Дискић, Љуба Богдановић, Драгољуб Митић, Гојко Зе-

чевић, Божидар Наумовић, Благоје Живковић, Душан Поповић и Благоје Тошић.

32. Записник са седнице ИО ГНОО од 7. априла 1945. године, АНМ, н. г.

33. Записник са седнице ИО ГНОО од 24. априла 1945. године. Интересантно је поменути да је у Лесковцу у ово време посебно био плаћен човек за чување и одржавање парка „Девет Југовића".

34. Записник са седнице ИО ГНОО од 14. маја 1945. године, АНМ, н. г.

Dr *Živan Stojković*

THE WORK OF CITY PEOPLE'S LIBERATION COMMITTEE IN LESKOVAC BETWEEN OCTOBER 1944 AND MAY 1945

The People's liberation committee of Leskovac had acted even before Leskovac was liberated. It could be said that together with the fighters who liberated Leskovac its People's liberation committee entered the town on Veternica and since the first moment developed wide activity in removing the war wounds and organizing people's help for the front was transferred northwards. The first months of the committee's activity were characterized by the decisions made and realized with enthousiasm, which contributed to relatively fast removing of the war traces.

886.1/2.091.398

Др Јован Јањић

Аспект општег и посебног у партизанским народним песмама јужне Србије

I

На територији јужне Србије се одмах после окупације, на позив КПЈ, распламсао народни устанак и започео ослободилачки рат и народна револуција. Борба није престајала ни једног дана. Ту је формирано 20 јужноморавских бригада.

О херојској борби ових јединица Светозар Вукмановић Темпо, делегат Врховног штаба НОВ Југославије у овим крајевима, записао је:

> „Стекао сам утисак да су то борци равни борцима из пролетерских бригада, да се могу мерити са борцима наших најпрослављенијих пролетерских бригада".[1]

Снагу НОБ-а на овим просторима признавао је у својим извештајима и немачки заповедник Србије, генерал Фелбер. Он у извештају од краја децембра 1943. године каже да је у јужној Србији „у последње време образована територија са комунистичком влашћу, која треба да буде мост између партизана у Хрватској и комунистичких група у Бугарској" (мисли се вероватно на територију Црне Траве и Лужнице), и даље: да је просторија око Лесковца још увек „партизанска тврђава" и „изгледа да се одавде руководи већим делом партизанских одреда у јужном делу Србије".[2]

Овако снажан развој народноослободилачке борбе и њен победоносни завршетак био је стимулативан и за народног песника. Дошло је и овде, као и широм Југославије, до обнове и новог процвата народног стваралаштва и посебно народне песме. Револуционарни чин је и овде праћен револуционарном песничком речи, и обрнуто: песничка револуционарна реч је потврђивана револуционарним чином.

Песма је на свој начин видела и сачувала ово време.

II

Народна поезија овога раздобља, у науци позната као партизанска народна поезија, у садржинском, тематском погледу, и у идејној усмерености, у превредновању и новом схватању света и живота, посебно у ангажованости за заједништво, за братство и јединство и друге револуционарне и хуманистичке идеале, чини целину, одређени стилски комплекс. Она је јединствена појава на читавом југословенском простору. И то не треба много доказивати.

У погледу, пак, начина обликовања животне стварности, избора ликова, у погледу стилско-изражајних карактеристика, схваћених у ужем смислу, и језичких одлика, честог присуства дијалекатских идиома, ова поезија има одређених локалних, завичајних и амбијенталних посебности.

Ако партизанску народну песму посматрамо на ширем југословенском простору, онда можемо запазити да су поједини крајеви давали и своје уже теме и националне ликове,[3] а богатству и разноликости ове поезије доприносила је и завичајна мелодија на коју је она најчешће певана.

Запажа се да је долазило и до честог преплитања и интерферирања мотива и тема у појединим партизанским народним песмама, до међусобних утицаја и прожимања.

У овом светлу ћемо посматрати неке тематске и стилско-језичке специфичности партизанских народних песама које су настајале и које су се певале на југу Србије.

„А специфичности су, како је запазио академик Недељковић, један од првих проучавалаца ове поезије, нужно произилазиле с обзиром, с једне стране, на саме специфичности етничких група које црнотравски и лесковачки крај (и читав југ Србије — пр. Ј. Ј.) сачињавају у етничкој структури српскога народа и Србије, и с обзиром на специфичност развитка саме његове партизанске борбе, ослободилачког рата и револуције, — али, с друге, и с обзиром на заједничке црте његовог етничког менталитета са осталим етничким групама српскога народа и Србије, па и осталих народа Југославије и читавог Балкана, и с обзиром на тесну повезаност и узајамност народа Југославије у ослободилачкој борби и револуцији, које су довеле до тога да су борци и народне масе лесковачког краја какю усвајале и себи прилагођавале ослободилачко и револуционарно певање осталих крајева Србије и Југославије, тако и, обратно, да су најизразитије црнотравске и лесковачке борбене и револуционарне народне песме прелазиле у опште фолклорно благо ослободилачког рата и револуције народа Југославије."[4]

Иначе, народне песме које су настајале у време НОБ-а у овим крајевима, гледано у целини, показују све оне законитости развитка и преображаја народног певања које карактеришу народно песништво устанка и револуције у њиховој укупности, у југословенским,[5] па и ширим размерама.[6] И ту срећемо појаву певања песама које су настајале у другим крајевима Југославије, и ту имамо преображај и стваралачку адаптацију и актуелизацију старих лирских песама, певање предратних револуционарних и радничких песама, затим старих војничких и политичких песама. Али ту су и нове песме: о позиву на устанак, о Титу и КПЈ као организаторима устанка и револуције, о првим борбама, о храбрости и пожртвованости бораца-партизана, о погинулим јунацима, о страдању народа од окупатора и домаћих издајника, и о многим другим мотивима.

И типологија ове поезије и њене опште језичко-стилске одлике,[7] изведене су и на грађи песама насталих у јужној Србији.

III

Песма је била у данима устанка и револуције, како се зна, снажно мобилизаторско средство. Од првих дана устанка на овом подручју КПЈ као његов организатор рачунала је на патриотски и револуционарни утицај и народне песме, на песму као средство за подизање свести о потреби борбе за ослобођење од окупатора и стварање човечнијих друштвених односа.

Тако још 1. августа 1941. године Окружни комитет Партије Ниш, извештавајући више партијске органе о својој активности, истиче:

„Штампање се врши редовно — три пута недељно Радио Москва по 500 примерака. **У току следеће недеље штампаћемо 1000 примерака песме „Стари Вујадин"** (Подвл. Ј. Ј.), по 500 примерака „Ратна другарица Долорес" и „Оружани одреди" од Лењина за 1905. годину, и по могућству „Бој на Чепру".[8]

За нас је овде интересантан податак да је, уз осталу политичку и партијску литературу, уврштена и народна песма, стара јуначка народна песма, на чије се деловање и утицај, у тренутку општих припрема за устанак, рачунало.

У формираним партизанским јединицама, у часовима када није било уобичајених политичких и других активности, када су обнављане успомене на минуле борбе, када се расправљало о томе шта све предстоји и како ће се даље борба одвијати, певане су и јуначке песме:

„За многе од нас је било праву задовољству када би се окупили око старог Никоље Ђуровића који нам је певао уз гусле јуначке народне песме. (...) Многе је народне песме знао. Мене је посебно одушевљавала песма о Старцу Вујадину, те сам га често молио да нам пева".[9]

Све ово истичемо да бисмо показали како је у то време у јужној Србији, нарочито у пределима Јабланице и Пусте Реке, била још жива традиција гусларског певања, и још више: како су на подлози такве традиције и у њеном продужетку настајале партизанске народне песме, посебно одређени облици епског певања. Овакве песме су обично биле без значајнијих уметничких домета, али се и оне не могу заобићи када се говори о песмама и певању у току НОБ-а у овим крајевима.

Нагласићемо, ипак, да су се само извесни делови таквих песама, нарочито они који су баладични и наглашено лирски, могли да обликују као самосталне поетске целине са већим уметничким дигнитетом. Међу такве, ипак малобројне песме, спадају извесне верзије песама о Ратку Павловићу Бићку, о покољу Бојничана од стране бугарских фашиста и друге које су по песничкој сугестивности равне најбољим остварењима народног песништва НОБ-а.

IV

Једна од поетичких одлика партизанских песама које су настајале на овом подручју је и њихова конкретност — у

смислу тачног навођења топографских и хронолошких података о догађајима и личностима о којима се у њима пева.

Очита је тежња народног песника да све представи што вернije, што документованије, да све веже за свој крај, да свему дâ завичајно-амбијенталну боју. Отуда у песмама читава географија ових предела — ту су називи градова и других насеља, планина и река и осталих топографских података. Скоро да нема песме која се не везује за одређено место или конкретну личност.

Ради илустрације наводимо неколико одломака из познатијих песама:

У Радану бор зелени,
дођи, Тито, о јесени,
па да видиш чете твоје
по шумама како стоје.
Сваки други бренгал носи
и фашисте љуто коси.[10]

Или:

Чета креће са Гајтан планине . . .[11]
. . .

Када сунце са истока сину,
креће чета низ Рујан планину,
да опседне брда и долине,
Од Бујковца и Црнога врха.[12]

Бујановце, мила мајко,
све је блокирано,
све је опљачкано.
Сви путеви, мила мајко,
Немци блокираше . . .

Не могу ти, мила мајко,
Мораву да пређем.
Морава је, мила мајко,
мутна и крвава . . .[13]

Такви су и ови примери:

Заиграло ново коло
напред села Црне Траве
крај споменa црнотравског.[14]

Или:

Саслушајте, браћо мила,
на Лисцу је борба била . . .[15]

Конкретношћу у овом смислу, и још недосегнутим степеном поетског уопштавања, одликују се, иначе, многе наше народне партизанске песме, а такав је случај и у партизанској поезији других словенских народа.[16]

V

Такође се у песмама догађаји о којима се пева и временски одређују, нарочито у песмама које припадају тзв. хроникама. Оне обично и почињу податком о времену када се догађај десио:

У хиљаду деветој стотини
четрдесет и првој години.[17]

У хиљаду деветој стотини
четрдесет и трећој години
тринаестог марта то бијаше,
на Мејдану вици завијаше.[18]

Једно јутро, кад је зора била,
сив је соко раширио крила,
са Власине, високе планине,
па се спусти доле у низине.[19]

Народном песнику је много стало до тачности података, чињеница које су предмет његовог поетског преобликовања.

VI

Конкретност, а самим тим и завичајна одређеност, испољава се и на плану избора ликова и њиховог поетског профилирања.

Песма је тежила да забележи, да сачува од заборава многе истакнуте борце и њихове подвиге. Посебно су опевани они који су храбро погинули. **Реч је ту о личностима**, о борцима, који су најчешће били познати само у одређеној јединици, у одређеном ужем крају, али и о онима који су били и шире познати, о чијим се заслугама и шире знало и даље чуло.

Песму су интересовале заслуге личности, особине које су је красиле. Управо опеване су оне личности које су биле прикладне за песму, односно, преко којих је народни песник могао најбоље, најпотпуније да изрази своје виђење стварности, своје идеале и поруке, да изрази перспективу и своја очекивања од борбе и револуције.

Та поетичка особина карактеристична за целину партизанске народне поезије у свему се потврђује и у песмама насталим у јужној Србији. А овде је испеван низ таквих песама. Подужи би био списак бораца и палих хероја, ако бисмо их хтели све побројати, о којима је песма рекла своју реч.

Неке од ових песама, као што су, на пример, песме о Ратку Павловићу Бићку, о Мирку Сотировићу, Драгољубу Радосављевићу Топлици и другима изашле су из оквира јужне Србије и певале се и шире. Оне су, када су записане, ушле у све значајније изборе и антологије партизанских народних песама објављених до данашних дана.

У њихов мотивски склоп обично улази истицање заслуга погинулог јунака, позив да се он освети и порука да се борба настави:

— Партизани, што сузе лијете
кад то досад чинили нијесте?

— Нема нама поноса и наде,
погибе нам командант бригаде,

нема нама соколова и тића,
из Бериља Ратка Павловића.
Црна Траво, не зеленила се!
Ој, Бугари, не веселили се!
Ти, Власино, боље да пропаде,
но што Тићка хероја нестаде!

Падај, друже, ал' ће и то бити,
пушке ће те наше осветити![20]

У партизанским песмама јужне Србије опеване су и истакнути борци других националности. Познато је да су се на тој територији заједнички борише и партизанске јединице са Косова, из Македоније, а ту су основане и прве партизанске бугарске јединице. У заједничкој борби против окупатора и домаћих издајника ковано је братство и јединство међу југословенским народима. Песма је све то пратила, о свему томе је ангажовано говорила.

„Заједно са песмама које су проносиле славу и јединство врањских, црнотравских, топличких и јабланичких партизана, певале су се и песме о борби македонских, бугарских и кооовских партизана".[21]

И то је једна од важних посебности партизанске песме и партизанског певања на југу Србије, односно једна од песничких конкретизација идеје КПЈ о братству и јединству.

У хроникама из тога времена и сећањима првобораца пуно је података о заједничкој борби и заједничком певању:

„Сви сусрети са македонским партизанима претварали се се у општу радост код Врањанаца. У тим данима, окупивши се на неком пропланку, српски и македонски партизани са задовољством су слушали песме Аце Шопова, које је рецитовао сам аутор. Само онај ко је чую може да разуме уживање које је причињавало слушање мелодичних народних и борбених македонских песама".[22]

Партизанска народна песма није знала за границе — ни националне, ни језичке.

Динамичка народноослободилачка борба, стални покрети партизанских јединица и Народноослободилачке војске условљавали су како рађање, тако и брзо преношење и ширење песама, нарочито из предела у којима је било и посебно повољних, стимулативних услова за настанак песама, из предела који су били жаришта устанка, какви су били у јужној Србији Јабланица, Топлица, Црна Трава и други.

Језик није био препрека да се песма о заједничким идеалима, о заједничким животним проблемима, шири. Песма настала у једној јединици, на једном језику, постајала је убрзо својина и других. Интересантно је у том смислу сећање једног првоборца из врањског краја:

„Командир албанског вода Спахија се понашао одлично и уживао симпатије свих бораца и Срба и Албанаца и неколико Македонаца, који су били са нама. Он је био са Фадиљом (Фадиљ Хоџа — прим. Ј.Ј.) иницијатор заједничког певања партизанских песама, тако да смо многе песме и на албанском и на српском заједнички певали."[23]

Песма је опевала истакнуте борце, без обзира на њихову националност — важне су биле особине које су их красиле и шта се преко њих могло изразити и поручити — важна је била њихова, како смо већ истакли, прикладност за песму.

Наводимо један изразит такав пример.

Кирил Михајловски је као Македонац био међу првим борцима у Топлици. Он је за три ратне године постао легенда овог краја. Био је комесар и командант Топличког одреда, комесар Другог батаљона Првог јужноморавског одреда и комесар Прве јужноморавске бригаде. С партизанским именом Грујица ушао је у песме овог краја.

Топличани су о њему певали:

Ветар дува са Јастреб-планине
Грујица води своје десетине.
Ем се смеје, ем бркове глади,
са њиме су Топличани млади.
Не бојимо с' фашиста и издајица
док је с нама командант Грујица.[24]

Његово је име и у стиховима испеваним поводом погибије народног хероја из тог краја Никодија Стојановића Татка:

Грујица Титу писмо пише,
Коде-Татка нема више.[25]

А овај пример није усамљен.

VII

И на плану језика и изражајних средстава ове песме показују извесне специфичности.

Иако је партизанска народна поезија штокавског језичког подручја са јединственим, уједначеним језиком и изразом, што такође не треба много доказивати, ипак су видљиви и језички елементи одређених средина, где су песме настајале или су се дуже певале.

Ово потврђују и партизанске песме јужне Србије.

Реч је ту о уношењу локалних и дијалекатских црта које доприносе снази и уверљивости ових песама. А додаћемо да се најуверљивије и најпотпуније може песнички проговорити на матерњем језику, који најбоље погађа одређену

тематику дајући јој амбијентално завичајне карактеристике и боју.

Дијалектизми, као речи, облици или синтаксичке конструкције, ограничене на уже језичко подручје, најчешће на дијалекат који не улази у важећу књижевну норму, какав је случај са народним говорима јужне Србије, јављају се у овој поезији најчешће као резултат језичког аутоматизма, јер се матерњи језик никада не потискује сасвим. Они пробијају и онда када их свесно избегавамо. Разуме се, у новијој поезији их је у много мањем обиму него што их је било у старијој. Зато нам се и чини прихватљиво мишљење о језику врањских партизанских народних песама, изречено у време њиховог записивања:

„Мада су у својим најновијим слободарским песмама језик свога краја исправљали, замењивали и прилагођавали дијалектима књижевног српскохрватског језика, врањски партизански борци и градитељи социјализма су у основи остављали у својим песмама себе, део свог родног краја, његовог говорног језика".[26]

Дијалекти овде нису резултат намерног тражења ради постизања неког посебног уметничког утиска, већ извиру из спонтане, стваралачке употребе језика оних који су песме стварали.

А истински стваралачки чин, као што је познато и као што је то случај и у писаној књижевности, не мари увек за језичке норме. То поготову важи ако је стваралац нешколован или полушколован човек, какав је најчешће био случај са ствараоцима партизанске песме. Ту се дијалекатски израз намеће као незаменљив и комплементаран у односу на прихваћени, стандардни језик. Он је носилац поетског. Јер, снажне емоције, а емоције које инспиришу ову поезију су такве: дубоко људске, егзистенцијалне — реч је о патриотском заносу, о човековој жељи да буде свој, да буде човек — тражи језик који је елементаран, нестилизован, некњижеван — матерњи. Свако, на пример, превођење тако испеване песме на нормирани књижевни језик значило би често и разбијање поетске структуре и њено осиромашење.

Илуструјмо то са једним примером:

Што ми сину, ej, над горе?
Да л' је сланце? Је л' је месец?
Је л' је јунак на коњицу?
Није сланце, није месец,
но је војник на коњицу,
на војника реденика,
на рамо му пушка златна,
а на главу шајка капа,
и на шајку петокрака.[27]

Овакав језик, употреба дијалеката, проистицала је и из потребе да поетска порука што пре стигне до примаоца, да се одмах схвати. Ова поезија је морала бити комплетно јасна, комуникативна и непосредна — а таква је могла бити само ако је на језику оних којима је била намењена.

Наведени пример пружа могућности да се уоче и друге језичке и стилске одлике ове поезије, али нам простор не допушта таква разматрања.

VIII

И поред досадашњих значајних резултата који су остварени у проучавању партизанске народне поезије јужне Србије, она још увек није довољно изражена и расветљена, нарочито са гледишта њених језичко-стилских посебности, и тематских и мотивских додира и преплитања са партизанском поезијом која је настајала на другим југословенским просторима.

Она, како смо покушали показати, поред општих црта које је чине саставним делом корпуса народне поезије о устанку и револуцији у југословенским оквирима, са одликама заједничким и партизанским поезијама у словенском свету, има и низ посебности. А оне се тичу њене мотивско-тематске основе, избора ликова, и нарочито, језичких (дијалекатских) одлика.

Посебан замах овој поезији дала је и још увек жива традиција народног певања, и народног стваралаштва уопште, у овим крајевима, што је била подлога, може се рећи, њеном бујном процвату у времену када музе обично ћуте.

То што су многе песме које су тада настале и данас, после нешто више од четири деценије, живе, само сведочи о уметничкој, стваралачкој снази човека овог поднебља.

Белешке:

1. Др Миливоје Перовић: **Јужна Србија у НОБ-у**, Нолит—Просвета, Београд, 1961, стр. 238.
2. Ибид., стр. 319—320.
3. Тврткo Чубелић: **Устанак и револуција у ријечи народног пјесника**, Знање, Загреб, 1966, стр. 11.
4. Д. Недељковић и С. Димитријевић: **Црнотравске и лесковачке народне песме ослободилачког рата**, САНУ, Београд, 1967, стр. 1.
5. Душан Недељковић: **Прилог проучавању законитости развитка нашег народног певања у периоду народне револуције, ослободилачког рата и изградње социјализма Југославије**, Зборник радова САН, књ. LXVIII, ЕИ, књ. 3, Београд, 1960, стр. 39—167.

6. В. Е. Гусев: **Славјанские партизанские песни**, Наука, Ленинград, 1979.

7. Тврtко Чубелић: **Стилско-изражајне карактеристике народних пјесама из раздобља народне револуције**, Језик, VIII, 1961, бр. 1, стр. 7—23.

8. Као под 1, стр. 45.

9. Душан Девецић-Жика: **Живи мостови — сећања**, Београд, 1982, стр. 71.

10. Добросав Туровић: **Народне партизанске песме Јабланице**, Лесковац, 1967, стр. 11.

11. Ибид., стр. 16.

12. Видосава Николић: **Врањске народне песме о ослобођењу и револуцији**, Лесковачки зборник, књ. IV, 1964, стр. 72.

13. Као под 5, стр. 109.

14. Као под 12, стр. 73—74.

15. Ибид., стр. 73.

16. Као под 6.

17. Као под 10, стр. 33.

18. Ибид., стр. 76.

19. Ибид., стр. 61.

20. Као под 4, стр. 59.

21. Као под 12, стр. 74.

22. Стојадин Стошић и Јордан Петковић: **Развитак НОР-а у Врању и околини и Хроника VIII српске ударне бригаде**, Врање, 1968, стр. 124—125.

23. Као под 9, стр. 103.

24. ПОЛИТИКА, 6. I 1983, стр. 9.

25. Ибид., стр. 9.

26. Као под 12, стр. 75.

27. Као под 4, стр. 51.

Dr Jovan Janjić

LE GÉNÉRAL ET LE PARTICULIER DANS LES CHANSONS POPULAIRES DE LA SERBIE DU SUD

Les chansons populaires partisanes chantent le développement de la lutte de libération nationale ainsi que les sentiments du barde populaire tel le patriotisme, l'amour de la libertéet l'attachement aux buts de la révolution socialiste. Dans les chansons populaires chantées dans la Serbie du Sud, on sent l'esprit guerrier de la région car, chacune des chansons a son motif, étant liée à un des héros du pays ou un événement important qui s'est déroulé là- bas.

Др Никола Цветковић

Лирски прилози у првим бројевима „Младог борца“

Културно-уметнички рад и стваралаштво су иманентни свакој аутентичној револуцији; они су један од битних садржаја и циљева сваког револуционарно-хуманистичког преображаја. Зато је и сасвим разумљиво што је у току наше народноослободилачке борбе и социјалистичке револуције знатна пажња посвећивана културно-уметничком и образовном раду и стваралаштву, који су имали видно место и улогу у свакодневном животу. „И онда када се борило и радило мислило се на учење, читање књига, припремање и извођење разних културно-уметничких приредби, писање чланака и издавање листова, учење нових песама у хоровима, описмењавање итд.“ — пише један од учесника и непосредних актера на овом пољу.

Стваралаштво бораца се испољавало у најразличитијим видовима и облицима: од књижевног и ликовног, до позоришно-сценског, музичког, фолклорног и др.[1] Свеукупност тог културно-уметничког рада и деловања била је упућена ка реализацији и остваривању битних циљева НОБ-а и социјалистичке револуције, заживљавању нових културно-уметничких, идејно-политичких, образовно-сазнајних, етичко-хуманих и других вредности. Иако је много тога у овим видовима живота и рада било у функцији оружане борбе, нису занемариване трајне вредности и револуционарна перспектива у смислу изградње нове свесне личности човека-борца за дубљу хуманизацију друштвених односа, који обједињује у себи класно-социјално, културно-делатно, идејно-политичко, етичко и опште стваралачко. „Увек се имало на уму да се овим радом подиже општа култура, научна свест, изграђује марксистички поглед на свет, сазнају и стварају вредности, изграђују револуционарно-хумани односи међу људима (. . .) Тако је социјалистичка револуција представљала прекретницу у масовној и емотивној сфери човекова рада, стваралаштва, борбе и живота.“

И онда када се с пушком у руци ратовало мислило се на културно уздизање, учење, стваралачко оплемењивање и сл. Уз то, припремана су бројна предавања из различитих научних и културних области; вођене су сваковрсне расправе и дискусије и чинило се много тога за подизање општег знања и културног нивоа, поред осталог, и преко организовања културно-забавних манифестација и просветних курсева. Непрестано се радило на подстицању и развијању културних потреба присуствовањем културно-уметничким приредбама, позоришним комадима, скечевима, усменим новинама, хоровима итд. А није занемаривана ни физичка култура.

У оквиру тог свестраног културно-стваралачког рада и деловања у току НОР-а и револуције посебно се истицала активност на издавању листова, билтена и друге сличне периодике; али и у објављивању песмарица са нотама,

---

[1] Напоменимо да проф. др Милан Миладиновић при разматрању основних моралних вредности социјалистичке револуције, на једном месту указује да се углавном говори о стваралаштву у култури „а заборавља да види целовитост рада и стваралаштва, јер је то било целовито испољавање бораца револуције“. Он даље скреће пажњу да није било написа о раду и стваралаштву, као и да се недовољна пажња посвећивала овој димензији социјалистичке револуције, те да се још увек не истражују извори високе продуктивности рада, комунистички однос према раду, као и економске, културне, политичке, моралне и хумане вредности створене у раду и стваралаштву. — Др М. Миладиновић, **Основне моралне вредности социјалистичке револуције у Југославији 1941—1945**. Лесковац, 1982, стр. 174—175.

потом једночинки, драмских дела, збирки уметничких песама, књига и брошура белетристике, и сл., о чему подробније пише Борђе Радишић указујући на велику бригу за развој ове делатности.

Занимљиво је да је о значају наше народноослободилачке и омладинске штампе писао З. Жујовић и то у једном од првих штампаних бројева „Младог борца“,[2] дајући при том кратку, историјски индикативну информацију и о листовима који су излазили на југу Србије, са освртом на њих. Истичући да омладинска штампа окупља и мобилише хиљаде младих у борби за ослобођење, учећи и подижући нови нараштај, он свесрдно поздравља појаву наших окружних омладинских листова. „До сада је изашло два броја **Младог антифашисте,** листа омладине лесковачког округа, један број **Топличког омладинца, Јединства,** листа крушевачког округа, итд.“ Из његових критичких опаски, напомена и наглашавања позитивних примера, уз стваралачко упућивање чиме све треба да се баве ти листови и каква им је улога, у приличној се мери може сагледати њихова садржинска оријентација, али и важност и актуелност појединих питања и проблема. За нас је овде драгоцено да се промишљено, у контексту поменутог написа, изграђује критичка свест уз кратку историју до тада објављених листова, што је врло добар показатељ смелог ослобађања од младалачке почетничке и друге инфериорности, јер ти листови којима се бави, уистини већ имају своју животну и делатну самоисторију.

У уводнику „Младог борца“ — гласила Уједињеног савеза антифашистичке омладине Југославије, како стоји у поднаслову прва три броја, покренутог почетком 1944. године, — редакција је прегледно и јасно истакла основну оријентацију подвлачећи у два маха да је то „омладински борбени лист“. Ове речи из почетног дела уводника најсажетије карактеришу битна опредељења уредништва и оних младих синова и кћери нашег народа који ће исписивати његове редове борећи се „на фронту и у позадини против мрских фашистичких окупатора и његових помагача . . .“ У тим тешким крвавим данима рата „Млади борац“ је за свој први и најглавнији задатак сматрао: указивања на пут борбе и укључивање у народноослободилачку борбу нових стотина и хиљада младих. Учвршћивање, даље развијање и јачање борбеног јединства, братства и слоге младих, без обзира на веру, народност и политичка схватања, био је његов други велики задатак; док је трећи био пуна подршка и учешће у стварању, учвршћивању и јачању народноослободилачких одбора као органа демократске власти.

Међутим, што је за нас од посебног значаја, у тим мучним и страдалачким данима рата, упркос свим тешкоћама и крупним задацима, није занемариван културно-уметнички рад и стваралаштво, већ је напротив сматран саставним и неодвојивим делом свеукупног борбеног и револуционарног преображаја. Омладина наше земље, како су истицали уводничари, у народноослободилачкој борби исписује најлепше странице наше историје. Она је врли носилац и истински настављач народних борбених традиција из славне прошлости. „Из те херојске епохе наших народа изникли су најлепши производи наше народне и уметничке књижевности. Омладина наше земље у овој данашњој народноослободилачкој борби не само да остварује своје ослобођење, него ствара и културне вредности. **Млади борац** ће у овим ступцима износити плодове културног и уметничког стварања наше омладине и тиме дати потстрека за даља уметничка прегнућа“ — визионарски истичу чланови првог уредништва, пре него што ће позвати омладину на свестрану сарадњу.

Након сажетог указивања на културно-уметнички рад и стваралаштво у НОР-у и револуцији, напомене о омладинским листовима на југу Србије, и назнаке о културно-стваралачком аспекту у уводнику „Младог борца“, најпре ћемо се осврнути на значајнија остварења из народне партизанске поезије ослободилачког рата и револуције, а потом и на лирско-уметничке, ауторске прилоге објављене у првим шапирографисаним бројевима „Младог борца“.

ЗНАЧАЈНА ОСТВАРЕЊА ИЗ НАРОДНЕ ПАРТИЗАНСКЕ ПОЕЗИЈЕ ОСЛОБОДИЛАЧКОГ РАТА И РЕВОЛУЦИЈЕ

Фашизму се ближи крај

На задњој страни двоброја 5—6 „Младог борца“ објављена је песма

---

[2] Зоран Жујовић, **Појава окружних листова.** „Млади борац“, Орган Уједињеног савеза антифашистичке омладине Србије, октобар 1944, I, бр. 10, стр. 7.

„Фашизму се ближи крај“, испод које, у загради, стоји записано „Из IX Српске бригаде“. Песма зрачи оптимизмом, бодрошћу и снагом; а саздана је тако да подиже борбени дух и морал, уз отварање светлих перспектива и исходишта нарочито у завршним строфама. Кроз песму се провлачи и лирски је богат омиљени рефрен који почиње речима „Ми смо млада војска Титова“, а завршава се стихом „Само Тито нек нам је здрав“, што је врло дуго, и у поратним годинама, одјекивало на југу Србије. По уметничком нивоу и досегу, складности уобличеног стиха, и изванредној ритмици, она долази у ред бољих партизанских песама ослободилачког рата и револуције. У њој су успешно спојени борбени зов и ангажованост поруке са неимарским духом револуционарне омладине и искреном љубави за Тита; а све је то речено на сликовит песнички начин, са пуно реалистичких појединости и лепо нађених слика.

Песма почиње стиховима који говоре о моћном и силовитом наступању партизанских батаљона, и то свуда, на свим просторима и релацијама: „Преко шума, преко села и градова.“ (У неким успелијим варијантама део стиха „преко села“, замењен је са просторно ширим и обухватнијим — „преко поља“, што је истовремено и лирски суптилније). Они наступају: „против швапских крвопија и гадова“, како са истинским гнушањем и пуно фигуративног смисла пева народни песник. Јер, у његовој представи немачки окупатор је „крвопија“, дакле, крвник и убица, док су „гадови све крвникове слуге“. Против њих се диже сав честит, поштен и родољубив свет, велико мноштво, „радни људи, милиони“. (У варијанти код С. Димитријевића, складније: „радних људи милиони.“)

Иза ових стихова следи већ поменути рефрен о младој војсци Титовој, с којом иде „наш народ сав.“ Ону представу о људском мноштву симболизованом у бројци „милиони“, песник још више појачава придружујући „народ сав“. За народног певача је сасвим природно да уз младу војску, уз **оне младе синове и кћери нашег народа који се боре (...) против мрских фашистичких окупатора и његових помагача**, како ће писати уводничари у првом броју „Младог борца“ — стоји читав народ, зато он и потенцира овај моменат у рефрену. То подвлачење јединства младе војске и народа има и одређену идејно-политичку снагу и значење. Захваљујући томе: „наша земља биће слободна“ поручује се у наредном стиху овог познатог рефрена.

Следећа строфа пева о свакодневном расту и нарастању партизанских снага и паданју Хитлера и његових слугу.

„Од фашизма неће остати ни трага,
Неће више бити Дражиновске куге.“

Јер, циљ партизанске борбе је да се затре сваки траг фашизму, као и да се униште издајници, та опака дражиновска куга, како је овде метафорично означена.

У другом делу песме са више реалистичких детаља указује се на велике тешкоће и незгоде које подносе борци („маршовање, глад и беду, хладне ноћи“), али и на свитање слободе, која ће доћи након свег тог трпљења, патњи и страдања, уз визионарску представу нових путева у живот:

„Новим путем у нов живот ћемо
поћи“.

Та симболика новог пута била је дубоко утемељена у свест народних маса, и она добија нов смисао нарочито у сазвучју са оним стихом из рефрена који говори о свенародном кретању.

У задњој строфи, уз реалистичко сликање ратом порушене и попаљене земље, до пуног израза и конкретизације долази визионарско градитељски дух:

„Где су сада рушевине и згаришта,
Ускоро ће да се граде нова села.“

Пионирска песма

Редакција „Младог борца“, још од самог почетка, поклањала је доста пажње и пионирском подмлатку. Настојала је да негде на задњим страницама листа нађе и кутак за пионире. Тако је већ при крају првог броја објавила „Пионирску песму“, потписану са „Југовачки пионири“, у којој се поимените, у форми питања, помињу млади борци родом из Југовца. Песма је врло једноставно конципирана, са кратким стиховима од неколико речи, у музикалном дистиху који није увек ваљано и доследно остварен, (нарочито у првом делу), и са намером да поучи. Почетни стихови, који, поред осталог показују организованост пионира, имају тог педагошко-пропагандистичког духа; а цела песма одише извесном наивношћу и топлином која је својствена најмлађима, без већих лирско-уметничких домета.

У првим стиховима се говори како је двадесет „младих пионира" (плеоназам) изабрало командира, а командир опет десетара, што је један вид назначавања њиховог формацијског организовања. Командир је пак изабрао десетара „Да их учи све што ваља". Као што се из тих почетних стихова види све то бирање и пионирско организовање је у функцији учења свега што ваља.

„Командир их постројио
И песми их научио"

— конкретизује се њихов наук. У наредним стиховима се на помало наиван и неадекватан начин своди улога пионира на извесну парадност:

„Партизане дочекују
С песницом их поздрављају"

А онда се након поздрава младим борцима, ређају питања, најпре о томе шта се ради у бригади, па потом поименце шта ради „храбри Јоца" који је родом из Југовца, онда млади Тома, те Миша, до Јефтића борца, за кога се народни партизански песник пита: „Да л' Недићу спрема колац" и до партизанке Раде, коју такође, прикључује овом „каталогу" бораца, да би се видела разноврсност њеног састава. На крају тог „пописа" младих бораца упућује се заједнички поздрав свим Југовчанима, да би као круна свега уследио поздрав другу Титу:

„Поздравите друга Тита
Ако и он за нас пита"

Последњи дистих који представља и својевремену поенту што је уследила после свих бројних питања, изражава свест да се сви они боре како би створили **бољи живот:**

„Ви се за нас сад борите
Бољи живот да створите".

Песма, гледано у целини, поред извесног документаристичког указивања на облике борбеног организовања пионира, представља и ангажовани вид њихове подршке и солидарности са младим ратницима, у смислу интересовања за сва њихова прегнућа, стања и расположења. Уз то, она изражава ваљану обавештеност најмлађих о сложенијим идејно-политичким питањима, као и прогресивну свест о несебичној борби за бољи живот нових генерација. И поред скромних уметничких домашаја, нарочито у стилско-фигуративном погледу, и извесних версификаторских слабости у првом делу, она достиже значајан домет у ритмичко-музикалном правцу.

Поји Миле волове на реци

Један мали број прозних прилога у „Младом борцу" прожимају одломци из познатијих народних партизанских песама ослободилачког рата и револуције. Улога тих лирских фрагмената је најчешће да оснаже, подрже или појачају поједине ставове, исказе и становишта, да им придају општенародни дух и смисао, или пак да илуструју неку посебну појаву, стање, појединачну храброст, или можда колективни хероизам. Ти одломци су готово увек мајсторски одабрани са истанчаним осећањем за поетске вредности, значај поруке, или пак за ритмичке моменте. Укажимо на неколико примера ове врсте.

У средишњем делу прозно-поетског записа „Успомена на Топлицу"[3] посвећеног сећању на херојски лик младог борца из Прокупља, који је јуначки погинуо у борби код Ображда, прилама се неколико одломака из врло мелодичне и често певане народне партизанске песме „Поји Миле волове на реци". Ови одломци су ситуирани у један лирски контекст, на моменте пејзажистичко-пасторалног карактера, или пак у текстуални део који је у емотивно-драматском сазвучју са стиховима који се ту уткивају.

Осећајан и у понечему сликарски надарен аутор записа о Топлици, мало идилично приказује како се испод шумовитог „Малог Јастрепца" повија „меки глас чобанице, из плодног и равног Добрича, уз мирно стадо", па онда бележи стихове, најпре из првог дела песме, и то у нешто особенијој варијанти:

„Терај Миле волове у страни
Где пролазе дични партизани,
Партизани Малојастрепчани..."[4]

Скоро у свим до сада објављеним варијантама уместо првог овде наведеног стиха („Терај Миле волове у страни") стоји: „Сутра ћемо орати по ст-

---

[3] **Млади борац**, гласило Уједињеног савеза антифашистичке омладине Југославије, јануар 1944, год. I, бр. 1, стр. 7—8. (Текст потписан са „Биба").

[4] Ибид., стр. 7.

рани".[5] Можда је овај најраније забележени стих ближи првим стиховима изворне шумадијске песме, што нама иначе није познато, према којој је касније испевана ова партизанска варијанта.

Наредни стих „Где пролазе дични партизани", такође се разликује од накнадно објављених, изузев црнотравске варијанте, коју је С. Димитријевић забележио од Верице Миладиновић и Часлава Виденовића, а била је везана за име локалног погинулог првобораца Санде.[6] Иначе свуда уместо епитета **дични,** који има своју архаичну ноту, а изражава и понос и славу, али и представу о савршенству, ванредности, стоји: **млади партизани,** што је општије.

У наставку прозног текста у који се удева народна партизанска песма, аутор на лирски начин развија слику о меком гласу чобанице, који сада опија меденим гласом уморне борце на подножју шума „и разлеже се даље тамо преко плаве Мораве". И ту се укључују стихови из средишњег дела песме:

„Иде чета чела намрштена
Али у њој најбољега нема . . ."[7]

Наведени стихови, који врло спретно најављују драматику погибије друга Топлице, контрастирају блаженом опојству и сладуњавој рустикалности претходне слике која се завршава модерним фигуративним виђењем плаве Мораве. Ту је, по нашем мишљењу, вешто, на један особен и помало контрапунктски начин створено једно складно сазвучје између опречних поетских представа, атмосфере и стања духа. Та контрапунктска хармоничност која је дошла до изражаја у овом пасажу записа, присутна је иначе и у бићу композиције саме песме „Пођи Миле воловe на реци", па ју је аутор „Успомене на Топлицу", можда по извесној дубље проживљеној аналогији, пренео и у свој текст.

Када је реч о варирању стихова онда се може приметити да је други од напред наведених битно различит од оних који се појављују у касније објављеним варијантама. Уместо свезе „али", која на почетку стиха има функцију негације, долази стих: „Међу њима најбољега нема".

И даље, аутор прозног текста пре него ли што ће навести стихове о борби код Ображде и херојској погибији Топлице, инсистира на тананости гласа који пак сада буди „хиљаде тужних мисли и осећања". Овај део исказа у знатној мери стваралачки кореспондира управо са наредним стиховима:

„Код Ображде водила се борба
Против оних српских издајица,
Ту нам паде друг херој Топлица".

Наведене стихове академик Душан Недељковић ставља у један шири историјски контекст истичући најпре да је 19-годишњи металски радник Драгољуб Радосављевић Топлица, из Прокупља, био славни диверзант који је по партизанским одредима на југу Србије обучавао борце и одржавао течајеве и вежбе у извођењу диверзантских акција. Тако се он нашао у Јабланичком одреду у моменту када је овај био нападнут од далеко бројнијег непријатеља Немаца, љотићеваца и четника. Уочљиво је да партизански народни песник ту апострофира „оне" српске издајице и изроде којима неће ни име да помене. Јабланички одред је, према речима Д. Недељковића, ту на Ображди био опкољен од непријатеља „и победио је управо захваљујући, поред осталог, и неустрашивости и **херојској погибији** самог Топлице".[8]

Варијанте песме објављене у целини у збиркама штампаним наредних деценија, углавном су у овом делу сличне најранијој фрагментарној верзији из „Младог борца" (код С. Димитријевића и у антологији М. Златановића); док је у збирци Т. П. Вукановића[9] присутна незнатна инверзија у редоследу речи па се **херој** ставља испред „друг Топлица" и тиме нешто више наглашава херојство на рачун ритмичког склада. Међутим, у варијанти објављеној у збирци Д. Туровића има знатнијих разлика и одступања, па други и трећи од наведених стихова гласе:

---

[5] Д. Недељковић и С. Димитријевић, **Црнотравске и лесковачке народне песме ослободилачког рата,** стр. 72;

М. Златановић, **Сија звезда — Народне песме ослободилачке борбе и социјалистичке изградње.** Градина, Ниш, стр. 103;

У збирци **Српске народне партизанске песме** Т. П. Вукановића, стр. 100, тај стих гласи: „Сутра ћемо орати у страни".

[6] Д. Недељковић и С. Димитријевић, **Црнотравске и лесковачке песме ослободилачког рата,** стр. 72.

[7] **Млади борац,** јануар 1944. година, I, бр. 1, стр. 8.

[8] Д. Недељковић и С. Димитријевић, **Црнотравске и лесковачке народне песме ослободилачког рата,** стр. 14.

[9] Т. П. Вукановић, **Српске народне партизанске песме,** Врање, 1966, стр. 100.

„Против црних издајица
Ту нам паде херој Топлица".[10]

Овде се, као што видимо, изоставља да су у питању **српске издајице,** те се придевском одредницом означавају као **црне издајице** што је **колористички** изразитије, значењем општије, али због изостављања заменице („оних"), а у следећем стиху и именице „друг", значајно се нарушава равнотежа у броју слогова и у ритмици.[11]

Пошто је иза наведених стихова из средишњег дела песме ставио знак за изостављање, аутор записа цитира два завршна стиха, у једној особеној верзији, која се знатније разликује од других касније објављених:

„Ми нећемо зато сузе лити
Већ ћемо те друже осветити".

За овај први стих, који у варијанти објављеној у збирци С. Димитријевића, (као и у збиркама Д. Туровића и М. Златановића), гласи нешто другачије: „Ћути, мајко, немој сузе лити" (у збирци код Т. П. Вукановића опет: „Ал' ми зато нећ'мо сузе лити, /Ми ћемо те друже осветити"), што је у семантичком смислу врло слично, — Д. Недељковић ће рећи да носи антитужбаличко обележје. А тај закључак и доминантни лирски став, по њему, постаће „карактеристичан за посебан круг веома бројних народних песама ослободилачког рата и револуције које су одржавале и надахњивале коначно херојско савлађивање најдубљег људског бола за изгубљеним, управо људски најбољим друговима".

Поново у контрапунктском духу аутор записа у „Младом борцу", у завршном делу лирског коментара уз одломке песме „Пођи Миле волове на реци", пише како „лебди звонки глас са брда, преко богатих добричких села, носећи поруку халапљивим швабама и ненаситим издајицама да их освета наших другова чека и стиже". Ту је реч о освети према мрском непријатељу, виновнику многих зала и директном кривцу за погибију вољеног и непрежаљеног друга, о чијем су херојству и неустрашивости сведочила светла и велика дела. — Нагласимо, да називајући ову песму ТОПЛИЧИНОМ, аутор записа продуховљено закључује да му је то „највећи народни орден" који му поклања добричка омладина која га је неизмерно волела.

Вредно је помена да академик Душан Недељковић песму „Пођи Миле волове на реци" сврстава у специфичан ужи круг лирских песама мушког бола поводом погибије најбољих другова. Такве су песме посвећене погибији Ратка Павловића Бићка, па Марка Црног, односно Благоја Костића, и Попа Миће — Владимира Букилића, које се по неким елементима додирују са антитужбалицама. Напред анализирану песму, по њему, испевао је Кирил Михаиловски Грујица, иначе борац малојастребачке чете Топличког партизанског одреда.[12] Напоменимо овде да је варијанту објављену у својој књизи Д. Туровић забележио „од народног песника Милорада Шћепановића из Гајтана, 1963. године". А С. Димитријевић пак указује да ју је забележио „од сељанки из Црне Траве и Брзе", додајући да се песма односи на бој на Ображди, који је водио Јабланички одред.[13] Додајмо да је од посебног значаја то што је академик Недељковић у оквиру своје студије „Развитак црнотравских и лесковачких народних песама ослободилачког рата и револуције" презентирао и мелодију коју је др Драгослав Антонијевић забележио од Милька Петровића, Софије Димић и Које Најдановића у Црној Трави. При том он разматрање ове песме бола и победоносног поноса закључује речима да се она „рачуна у најпопуларније и најлепше песме не само Јужне Србије већ и читаве наше земље."

ЛИРСКО-УМЕТНИЧКИ, АУТОРСКИ ПРИЛОЗИ

Већ у првом броју „Младог борца", у врх пете стране, појавила се подужа песма, без наслова, са потписом: Новица Крстић.[14] Ова младалачка и пропагандистичка песма позива у бој против издајника, кољаша и фашиста, против ропства, које наши народи не подносе, а за ослобођење од фашизма ко-

---

[10] Д. Туровић, **Народне партизанске песме Јабланице,** Лесковац, 1968, стр. 27.

[11] О осуди издајника у народним партизанским песмама ослободилачког рата и револуције, види нашу студију: СТИЛСКО-УМЕТНИЧКЕ И ДРУГЕ ОДЛИКЕ ЛИРСКИХ НАРОДНИХ ПАРТИЗАНСКИХ ПЕСАМА ЛЕСКОВАЧКОГ КРАЈА, Лесковачки зборник XXIII, 1983, стр. 208—209.

[12] Д. Недељковић и С. Димитријевић, **Црнотравске и лесковачке народне песме ослободилачко рата,** стр. 15.

[13] Ибид., стр. 72.

[14] **Млади борац,** јануар 1944, I. бр. 1. стр. 5.

ји „треба затрет". У другом делу је изразитије наглашен зов Србима да се сврстају у редове осветника против издајничких пасјих глава. А кроз песму се провлачи борбени поклич („Напред у бој!" „Ура сад!") свим Словенима да сложно крену, задајући смртни ударац фашизму који треба да цркне као „пасји гад".

Омладина се ту у првим стиховима означава, у народном духу, као **снага наша**, уз призивку борбених традиција: „Сви из гнезда соколови". Она, што сва потиче из јуначког гнезда, треба да се сврста и сабере у густе редове и да тако досегне пут слободе који, како је сликовито речено, „жури напред". Уз бодру опомену да се не изостаје на путу слободе и свесловенског уједињења, песник са пуно ведре симболике оглашава:

„дан је донео смрт фашизму
да цркава пасји гад
Ура сад!
Ура сад!"

У овој лирској представи зрачно свитање дана победе значи превладавање црне немани фашизма, која, метафорично речено, треба да цркава као пасји гад. Као што време брзо иде тако је и фашиста све мање — повезује Крстић у једном моменту неминовност пролазности са нужним и неизбежним уништењем фашиста, који како пева, виде „смрт страшну", али и то да им је дошло задње време.

Појам освете овде има много шире значење од уобичајеног и доводи се у непосредну везу са борбено слободарским и национално-етичким моментима. Освета је, као што из стихова видимо, уперена против мрских издајника које треба уништити, па је донекле и детерминисана временом њиховог трајања. А припадање Српству се чак мери спремношћу да се приступи осветницима, то јест борцима за слободу и правду:

„Није Србин ко не приђе
у редове осветника."

У наставку овог Крстићевог певања и пушке се персонифицирају у **осветнице** када се налазе у рукама браће праве, а меци постају свети у моменту када поскидају „издајничке пасје главе". Песник се у овим стиховима, позивајући у борбу против фашистичких завојевача и издајника, врло често користи сочним народним изразима, понекад везаним само за уже регионално подручје, и то нарочито када треба да означи крај фашизму коме је, на пример, дошло „последње време"; или опет када хоће издајнике погрдно и са презиром, фигуративно да означи као „пасје главе". — Нагласимо још једном да освета о којој се овде пева, не може да се сведе на чин осветољубља, јер има смисао једне врсте борбено-слободарске правде коју треба остварити и извојевати у сукобу са вишебројним народним непријатељима.

Са формално композиционог становишта је прилично неуобичајено да се трећа строфа понови на крају песме; обично то бива са првом строфом. Међутим, пошто трећа строфа има најизразитији активистички смисао и значење, с разлогом представља својеврсну поенту. Она је ту ситуирана са јасним циљем како би представљала директан позив у бој. Прва строфа је пак сва у духу програмске концепције листа, окренута омладини и испуњена младалачким жаром и бодрошћу. Додајмо да су стихови у овој песми нешто особеније преломљени, можда по узору на неке песме и стихове Мајаковског.

Осветник

Међу првим непотпуно потписаним песмама у „Младом борцу" појављује се она под насловом „Осветник" испод које стоји име — Перица.[15] Почетничка песма вероватно младог борца, самоука, као што и сам наслов каже, говори о осветнику, који не жали храбро и часно умрети млад, јер види да је фашизам клети опљачкао нашу земљу, попалио домове, пострељао родитеље и најрођеније отерао у тамницу. Зато се песник, као што видимо из четврте строфе, одзива фронту слободе како би осветио погинуле другове омладинце, који су јуначки пали. Међутим, када дође слобода, тада ће земља бити рај и блеснуће црвена кита уз младалачки поздрав за друга Тита. То је укратко садржај ове подуже песме од седам строфа, у којој има доста понављања (прва и пета строфа), почетничких слабости, невештине, граматичких грешака („с партизане зато одох"), стилских пропуста и недореченост, (плеоназам:

---

[15] **Млади борац**, фебруар 1944, I, бр. 2, стр. 9. Песма је прештампана и у наредном мартовском броју **„Младог борца"** (I, 3, стр. 5).

„што јуначки храбро смело"), неправилног римовања. Али је зато идејно-пропагандна порука позива у борбу против фашистичких освајача, пљачкаша и крвопија, врло јасна и до краја доследно спроведена, са изражавањем љубави за слободу и за друга Тита. Да би подвукао потребу јуначког жртвовања песник невешто прибегава скоро дословним понављањима. А наводећи фашистичка недела:

„Нашу земљу сву опљачка,
и нанесе свуда глад.

Све домове нам попали,
Родитеље пострељa,
Браћу, сестре и рођаке,
У тамницу отера,"

он хоће да подстакне осветнички бунт. Ту је реч о освети над фашистичким пљачкашима који сеју смрт, глад и покору, о освети као моралној дужности и обавези према друговима који су погинули од те исте непријатељске руке, која не би требало да остане некажњена:

„Да осветимо погинуле,
Омладинце другове."

Дубљи смисао и карактер те освете, која се, као што видимо из прве строфе, догађа у условима крваве и непоштедне борбе, са пуном спремношћу за храбро и часно саможртвовање, битно се разликује од недостојног осветољубља. Дакле, овде се не ради о освети човека над човеком, већ о освети као својеврсном моралном чину и дугу према слободи и слободарству.

Напомињемо овде да је Момчило Поповић, пишући о дометима „Младог борца" скренуо пажњу и на литерарне моменте, истичући да су песме објављиване у њему биле будничке и пропагандистичке, па ту помиње песму „Осветник",[16] наводећи из ње претпоследњу, понајбољу строфу:

„Кад слободе сунце сине,
И обасја читав крај.
Погледаћу од милине,
Тад ће земља бити рај."

Овде се песник обраћа сунцу као симболу слободе, што је иначе врло често коришћено у песмама из овог времена, прижељкујући да земља буде рај. Он се ту блаженим певањем о слободи и земљи као рају, на известан начин супротставља ратним страхотама и грдним невољама видећи у томе извесно макар сновидовно исходиште.

У задњој строфи аутору се, развијајући помало наивну слику о једној рајски срећној земљи, успело лирски привиђа: црвени бљесак ките, уз помен партизанског поздрава другу Титу. Ту се он доста спретно послужио фолклорним појединостима (црвена кита и сл.), које се појављују у песмама о Титу, додајући метафоричну представу бљеска, што је целој лирској визији дало особенију снагу и упечатљивост, упркос недоследно спроведеном римовању.

На Булици . . .

Песма „На Булици",[17] посвећена палом другу Мирку Ракићу, а потписана само са Драган, упечатљиво приказује Мирково боловање, дирљиво опраштање са светом, борбом и друговима, уз бодро подсећање на јуначке традиције и чврстину, са позивом у бој оних који би га заменили у наступању Топличке бригаде. Испевана у духу лирских народних песама, али и у духу најбоље бранковске песничке традиције, са врло складним дистихом, у динамичној дијалошкој форми, долази у ред бољих песама објављених у првим бројевима „Младог борца".

Почетни стихови у извесном драмском духу говоре најпре само о рањеном Мирку који на Булици лежи и „крвљу својом на камен бележи" речи бранковски болног опроштаја са светом, са данима борбе и најзад са друговима партизанима, што је поређано све у извесном ступњевитом и градацијском смислу. У средишњем делу се танано пева о болњикавом дрхтању два образа бледа и сузном гледању на равницу. На крају се песник обраћа Топлици колевци јунака са жељом да је не гази гамад свака, те да јој бедеми чврсто стоје:

„Шаљи у бој све синове своје
Нека овде где издишем сада
Гази скоро Топличка бригада."

Резерви омладине

И песма под не много складним насловом „Резерви омладине" Радоја Драгутиновића, објављена при крају трећег броја,[18] сва је у знаку позива

[16] Наша реч, 17. VIII 1984.

[17] **Млади борац**, фебруар 1944, год. I, бр. 2, стр. 5.

[18] **Млади борац**, март 1944. год. I, бр. 3, стр. 12.

омладини да се придружи партизанима који се пожртвовано боре за слободу, за дом и огњиште, уз наглашенију опомену онима што не чују зов патњи рода свога о који се оглушују. Бројни стихови у њој су директно подстрекачки и буднички („Већ устај док је време, омладино, листом драга"; „Сложна буди, напред пођи, као лава усијана"), упућени омладинцима — великој резерви и снази коју треба покренути у бој против фашиста, тирана и домаћих издајника, како се посебно наглашава у задњем дистиху.

У првом делу песме стоји подсећање да све оно што је најбоље „цвет и срце омладине", како се метафорично истиче, партизански рат војује већ три године. Ти су момци оставили све што им је богатило и улепшавало живот: прела, цуре, игранке, свадбе и сл. и свесно се, ради борбе за живот у слободи, одрекли свих радости живота.

„За слободу, за огњиште, за ту кућу
вашу гину,
А ви кући још седите, све у корист
душманину."

— строго прекорева и опоминье Драгутиновић оне који су пасивни и неутрални.

У наредном дистиху их подсећа на патње, паљевине, раке и на то да су „многе душе у окову", уз исто тако контрапунктски подстицајно указивање да се ближи победа, када ће свако доћи своме селу и својој кући.

Међутим, тада кад се поведе разговор „где су груди челичили" — шта ћете ви за себе да кажете, где сте били, наставља песник са упозорењима. Па онда, нарушавајући дотле ваљано остваривану форму дистиха, убацује један стих у виду строгог питања и прекора:

„Зар да други усред рата
мирно стање за вас ствара?",

на које већ у наредном стиху одговара са одлучним „Не!"

При крају песме Драгутиновић се позива на хајдучке борбене традиције помињући Старину Новака, али и великог револуционара Лењина, као на ванредне узоре, успостављајући извесну везу између тих херојских оличења далеких и различитих историјских и друштвено-револуционарних епоха које могу бити инспиративне у борби против фашистичке немани:

„Ко Старина Новак носи осетљивост
рода свога,
Ко велики Лењин правду свега
света поштенога!"

Карактеристична је у задњим, можда и понајбољим стиховима, мржња упућена домаћим издајницима „Што нам повест златних слова / Нагризоше са мрљама грозна срама и отрова", што представља и поенту ове песме, иначе доста скромне када је реч о уметничкој вредности. Занимљиво је, да испод песме, издвојена цртицама, стоји анонимно исписана крупним спационираним словима: „У данашњој борби у којој један део народа жртвује све за општу ствар не може бити неутралаца". Те речи значе и својеврстан коментар целе песме и као да на један непосреднији пропагандни начин изражавају њене идејне основе и поруке.

Ако се има у виду све напред изложено може се закључити да су први бројеви „Младог борца", поред свег изразито ангажованог и борбено-пропагандног духа, били у знатној мери прожети и озрачени лирско-стваралачким појединостима. У том смислу постоји и сагласност између програмских опредељења истакнутих у уводнику, и то у правцу афирмације плодова културног и уметничког стварања омладине и давања подстрека даљим уметничким прегнућима, с једне стране и објављивања поетских прилога који представљају допринос у реализацији означене концепције, с друге стране. Ти поетски прилози су, гледано у целини, младалачки ангажовани и борбени, пропагандно усмерени, подстицајно и будднички осмишљени, и борбено инспиративни. У њима се најчешће истичу херојски подвизи младих, поједине личности, као и они најбитнији циљеви и садржаји револуције. Поред делатног и подстицајног развијања основних хуманистичких вредности, они су упућени и на негирање погибељности, смрти и страдања, издајства и сл., уз неговање топлих родољубивих осећања. А када се пева о осветничком бунту, онда ту није у питању освета над човеком, већ освета представља својеврстан морални чин и дуг према палом другу, слободи и слободарству.

Када је реч о уметничком нивоу и досегу поменутих лирских прилога, евидентно је да су уметнички успелија и вреднија остварења из народне партизанске поезије ослободилачког рата и револуције, међу којима има и пе-

сама антологијске вредности, као што је, на пример, „Поји Миле волове на реци". Међутим, лирско-уметнички, ауторски прилози су знатно скромнији по свом нивоу који је једва просечан, а чешће и испод просека, са почетничким слабостима и грешкама („Осветник", на пример). Као стилско-изражајна средства чешће се користе поређења, персонификације, ређе метафоре и друге стилске фигуре, а има и пуно пропуста (најчешће плеоназми). У неким песмама су присутне извесне композиционе иновације и донекле модеран прелом стихова по угледу на песме Мајаковског. — Нагласимо још једном да је идејна порука скоро у свакој песми — јасна, борбена и будничка, и то углавном доследно спроведена уз често пренаглашену тенденциозност и изражавање духа борбених и револуционарних тежњи.

Dr *Nikola Cvetković*

DES SUPPLEMENTS LYRIQUES DANS LES PREMIERS NUMÈROS DU »JEUNE COMBATTANT«

Dans le journal intitulé »Le jeune combattant« qui commençait à être publié sur l'appareil à polycopier sont des articles informant sur l'état aux fronts et le développement de le lutte de libération nationale, il y et avait également des suppléments lyriques. Dans ces poésies le plus important était le message idéologique — clair, belliqueux et patriotique, conséquemment effectué dans chacune d'elles. Le caractère tendencieux est trop accentué ce qui a mis en valeur la manifestation des aspirations révolutionnaires et belliqueuses.

356.33(497.11)

Благоје Глигоријевић

Здравствена заштита на слободној територији лесковачког округа за време рата

У припремама за оружани устанак, поред прикупљања оружја, муниције и других потреба водило се рачуна и о могућим изворима за обезбеђење медицинског кадра (ангажовања лекара, медицинских сестара, болничара и слично) и санитетског материјала. Зато је разумљиво што су народноослободилачки одбори још у фази свога формирања и заснивања поред других важних питања стављали у први план здравствену заштиту становништва и припадника НОП-а.

У целини гледано мало је било седница народноослободилачких одбора које нису на овај или онај начин дотицале проблеме исхране, обезбеђења становништва и војске, здравствених служби, њиховог деловања, стање медицинских кадрова, збрињавање рањеника и болесника и слично а све у контексту истинске бриге и стварног хуманизма, што је давало значајну друштвено-етичку, хуманистичку и борбено животну основу нашем револуционарном покрету.

Здравствена служба у току рата у лесковачком крају оснивана је и развијала се под врло тешким условима подизања народног устанка и развоја народноослободилачке борбе. Требало је организовати службу за лечење партизанских бораца, обезбеђење лечења и оспособљавање рањеника који су страдали у борби и организовати здравствену заштиту народа на слободној територији.

У самом почетку народноослободилачког рата, у одредима је било врло способних и народноослободилачком покрету оданих лекара, који су за време целог рата организовали санитетску и здравствену службу, лечили рањенике и народ овога краја.

У првим данима рата било је тешких рањеника. Као веома тежак случај пре него што је организована санитетска служба, треба поменути лечење, у борби са четницима рањеног Живојина Жике Илића Жутог, секретара Окружног комитета СКОЈ-а и члана Окружног комитета КПЈ за Лесковац. Он је лечен у селу Белановцу у кући Димитрија Стефановића. Овај партизански руководилац је организовао прву акцију у циљу разоружања четника Косте Пећанца у ноћи између 8. и 9. октобра 1941. године у селу Лапотинцу. При крају борбе са четницима и у току њиховог разоружања смештених у школској згради случајно је рањен у бутни део ноге и чезама пребачен у Белановце. Пошто је компромитован код полицијске власти, није било услова да се илегално лечи у Лесковцу. Ангажован је др Јован Кашиковић, хирург Болнице у Лесковцу. Овај лекар је илегално дошао из Лесковца и превио рану. Са рањеником је остала партизанка Ана Бурић, студент медицине, да га негује. Међутим, на рани су наступиле компликације и док је Кашиковић поново ангажован да дође у село, после 2—3 дана, рањеник је умро.

По организовању првог народноослободилачког партизанског одреда на планини Кукавици, приликом почетних оружаних акција указала се потреба да се организује и санитетска служба. Први санитетски референт у одреду био је Владимир Букилић, богослов.

У октобру 1941. године у Одред су дошли лекари др Мартин Колб, који је добио партизанско име Марко и његова супруга Ружа.[1] Они су организовали

---

[1] Колб др Мартин, доктор Марко, рођен 1903. г. лекар Одреда, умро 1967. г.

Колб др Ружа, рођена 1905, из Београда, августа 1942. г. упућена на рад у Београд — Мр Стојан Николић — Лесковачки народноослободилачки партизански одред, стр. 198.

санитетску службу у Одреду. У свакој чети постојао је један болничар. Болничари су при себи имали завоје, углавном прикупљене од бивше југословенске војске. Десетари и политички делегати у својим торбицама имали су по неколико завоја, које су користили код прве помоћи.

У новембру, лекари су организовали курс за болничаре, који је трајао осам дана. Било је 30 полазника.

Приликом обиласка јединица лекар је обучавао партизане указивању прве помоћи, како себи тако и другим рањеним партизанима. Делегатима и десетарима посебно је давана инструкција помоћи и самопомоћи. Поред рањеника, ови лекари су лечили и народ на слободној територији Поречја.

Прва партизанска болница на слободној територији

У новембру 1941. године у засеоку Шутилица у једној сеоској кући организована је прва партизанска болница Кукавичког одреда са десет постеља. Санитетски материјал је набављен у Лесковцу тако да су вршене све лекарске интервенције после рањавања. Вршене су и хируршке интервенције иако лекари нису били хирурзи.

Обезбеђење лекова је вршено на разне начине. Лесковачка партијска организација, имајући добру везу са симпатизерима из Болнице, један део лекова и инструменте отуда је прибављала. У народу је остало санитетског материјала као ратни трофеј, па се скупљањем добијало, и најзад преко апотекара набављане су знатне количине лекова за партизанску болницу.

Са слободне територије се тешко одлазило у град, па је санитетска служба чинила велике услуге цивилном становништву. Лекари су вршили бесплатне прегледе грађана, а према могућности обезбеђивани су и лекови.

У циљу спречавања заразних болести предузимане су превентивне мере: дезинфекцијом и парењем веша. Санитетско особље је држало предавање о одржавању хигијене и нези болесника.

Организација санитетске службе у партизанском рату

За развој санитетске службе у југоисточној Србији има велику заслугу др Војислав Стојановић, хирург.

Стојановић је ради бољег пружања прве помоћи рањеницима непосредно после рањавања, још септембра 1941. године, израдио упутство о свим поступцима за пружање помоћи после рањавања. Према том упутству ово пружање прве помоћи вршили су одређени болничари у јединици или што је био чешћи случај другови-борци или сам рањеник (узајамна помоћ и самопомоћ). Упутство је важило за све партизанске јединице на територији Топлице и Јабланице.

У исто време, тада је Стојановић припремио у Прокупачкој болници и известан број лица међу којима и три студента медицине за пружање прве помоћи после рањавања, као и за сву потребну негу рањеника и болесника у Одреду.

Др Стојановић је рањеним борцима после прве помоћи пружао хируршке интервенције у Прокупачкој болници, или је, пак, он сам лично одлазио на терен и пружао одговарајућу хируршку помоћ. Најдужи рок у коме је рањеницима пружана хируршка помоћ била је, једним или другим поступком, изузетно брза и ефикасна: ретко је кад прелазило временску границу од 24—48 часова после рањавања. Тај начин пружања помоћи рањеницима на територији партизанских одреда Топлице и Јабланице трајао је све до краја 1941. године. Почетком 1942. године, у тешким борбама које су вођене на територији Јабланице и Топлице, хируршку помоћ рањеницима пружао је у току првих часова после рањавања, јер се у то време налазио на терену са борбеним јединицама.

У току 1942. године, ситуација на терену Топлице, Јабланице и Расине била је веома тешка. Хируршко збрињавање рањеника вршено је тајно по забаченим кућама разних планинских села или у нарочитим скривницама. Хируршка помоћ у оваквим условима је била ограничена.[2]

Темељна организација целокупне санитетске службе (хируршке и хигијенско-епидемиолошке) спроведена је у свим јединицама. Тада су бројност и борбеност партизанских јединица биле у порасту, па су и услови за ову организацију били повољни.

У другој половини 1943. године у селу Доброј Води Стојановић је израдио опширно упутство под називом: „Организација санитетске службе у партизанском рату".

---

[2] Прюфесор др Војислав К. Стојановић — Ратна хирургија I, Београд, 1979. г. ст. 17.

Ово друго упутство садржало је опис свих дужности и свих поступака за време разних облика санитетске службе (нарочито хируршке и епидемиолошке) и то почев од диверзантских група, па закључно са бригадом. Наведена је врста и број санитетског особља за сваку јединицу (почев од вода до бригаде). Обављање санитетске службе вршено је у предаху између борби (бивваци и логори), али и на маршу и у борби. Наведено упутство проширено је касније и унета је организација санитетске службе и за јединице дивизијског састава.

Када се партизански начин ратовања претворио у опсежне борбене операције регуларног ратовања, на окупираној територији југоисточне Србије примењиван је комбиновани систем пружања квалификоване хируршке помоћи путем теренских екипа у непосредној близини борбене просторије или у санитетским установама после краће евакуације. Допунско лечење се спроводило у специјално организованим болницама јавним и тајним. Од краја 1943. године лаки рањеници, којих је било доста издвајани су засебно и по посебном поступку лечени у централној јабланичкој болници за тешке рањенике.

На Радану је постојала конспиративна болница изнад стругаре, са земуницама около болнице. Она је имала болесничку собу и операциону салу. Дезинфекцијска станица је била у кући Божила Љубића, из Ивања. У кући Александра Стојковића је смештена болница а у кући Милисава Бурића постојала је општа амбуланта. У кућама Радовића у Доброј Води (заселак Гусинци) такође је била смештена болница као и у кућама Боровића у којима је била и партизанска школа. Црквени конак у Коњувцу служио је за смештај оболелих од трбушног тифуса.

Почетком 1944. године тешки рањеници су издвајани и третирани у централној јабланичкој болници, средње тешки распоређивани концентрично близу централне болнице по групама а лаки радијално у кругу распоређивани у оближњим селима, одакле су одлазили у централну болницу на лечење. Спроведена је тзв. тријажа. Она је вршена уколико су дозвољавале прилике и раније. Пре сваког покрета вршено је тријажирање и према тежини повреде и конкретне ситуације доношена је одлука о свакој евакуацији и о врсти и начину транспортовања.

Јуна 1944. године из 22, 24. и 25. дивизије било је око 400 рањеника. Све рањенике је прихватила 25. дивизија, а о њима се старао др Воја Стојановић. Он је организовао припрему рањеника за њихово пребацивање у Италију ради даљег лечења. Пребацивање је извршено са импровизираног аеродрома код Соко Бање. Пут до Соко Бање трајао је месец дана, а дивизија је имала бројне и велике борбе са балистима, четницима, Немцима и Бугарима. У непрекидним борбама број рањеника се повећавао. Ова јединица са рањеницима се кретала од Гајтана, преко рудника Леце, Медвеђе, Тупалског виса, Радевачке чесме, Оруглице, дуж Јужне Мораве у правцу Криве Феје и слива Пчиње, власинског платоа Црне Траве, преко Доброг Поља, Буковика, Заплања, Горњег Присјана, Сврљига и Галибабинца до Читлука и Соко Бање.

Веома је тежак случај збрињавања рањеника и болесника Јабланичког, Пасјачког, Јастребачког и Расинског одреда који су се нашли 16. новембра 1943. године на Радану.

Штаб Јабланичко-пасјачког одреда, чији је ово терен, одлучио је да рањеници и болесници остану на терену у земуницама и код сарадника НОП-а, а одред је кренуо према Јастрепцу. О рањеницима се старао штаб састављен од Владимира Букилића Поп Миће, Ристе Манојловића и Јована Радовановића. Штаб је одлучио да се ова група пребаци на Пасјачу. Колона је кренула ноћу између 16. и 17. новембра, али је наишла на непријатељску заседу, па се вратила и сместила у шуми поред потока. Прокисли и промрзли рањеници остали су цео дан, а непријатељ је вршио концентрични напад на планину Радан. По селима у Пустој Реци и у јами рудника Леце, рањеници су се задржали до 7. децембра када су се спојили са Одредом. За то време на терену су налазили на непријатеља, примали и избегавали борбе, премрзавали, али су се дисциплиновано држали и сачували уз свестрану помоћ народа на терену.[3]

Пребацивање рањеника на лечење у Италију

Многи тешки рањеници су са импровизираних аеродрома на слободној

---

[3] Никола Илић, Јабланичко-пасјачки одред — друго прерађено и допуњено издање, Лесковац — 1971, стр. 128—138.

територији авионима пребачени у болнице у Италији, на даље лечење. Пребацивање је вршено са аеродрома у Косанчићу, Бојнику, Мирошевцу и Соко Бањи.

После жестоких борби у Поречју, Пустој Реци и Јабланици, са аеродрома у Мирошевцу и Бојнику 1944. године тешки рањеници су такође пребачени у Италију на даље лечење.

Збрињавање рањеника

У борби са Бугарима марта 1943. године на Јововића ливадама теже је рањено седам бораца. Први Јужноморавски народноослободилачки партизански одред чији су били борци морао је да се са Радана и околине повуче. Рањеници су смештени са доктором Колбом у селима Горње Јабланице а затим и у Дабишевцу код Албанаца, потом у селу Кличевју и најзад у земунице у селу Медевцу, а касније пребачени у Гајтан.

Слично збрињавање рањеника вршено је у јуну 1944. године у такозваној јунској офанзиви Бугара. Рањеници су на Радану смештени у скривнице. Ни једна скривница у засеоцима Магаша није откривена нити је и један рањеник страдао. Скривнице су биле веома добро камуфлиране а рањеници су се држали храбро и дисциплиновано. Преко њих су пролазиле колоне бугарских војника, у близини су били логори непријатеља, а рањеници нису откривени јер их је народ чувао.[4]

Збрињавање и нега рањеника у Поречју

По одласку лекара др Колба на терену Јабланице у Поречју није било партизанског лекара. У току 1943. године налазио се на терену Станко Петровић, болничар. Он је у школи у Ивању завршио тромесечни санитетски курс. После тога вршио је превијање рањеника, указивао прву помоћ и упућивао болеснике у Болницу када је то могло да се оствари. Обављао је неговање рањеника смештених код појединих домаћинстава. Поред њега исте задатке је обављао и Војислав Јањић, из Доње Јајине. Он је у бившој Југословенској војсци завршио курс за болничаре у Војној болници у Котору и ову дужност обављао за време рата на Страцину. За време народноослободилачке борбе из концентрационог логора у Нишу фебруара 1942. године, побегао, прикључио се Озренском партизанском одреду а затим прешао у Кукавички одред. У 1942. и 1943. године био је ангажован у Радањској партизанској болници а 1944. године пребачен у Поречје и услед недостатка лекара и он збрињавао и лечио рањенике. Рањеници су били смештени по селима у Бунуши, Кукуловцу, Бунушком Чифлуку, Великом Трњану, Доњој Јајини, Тодоровцу, Брзи и другим. На домаку Лесковца у Доњој Јајини лечен је Драгомир Николић Аца Шипа а у Бунуши Јовановић Милош Ставра, а рањеник Радисав Борђевић рањен у борби на Бунатовцу био је смештен у Анђелинковој кући у Брзи. Ту је остао месец дана уз контролу болничара.

Двадесет осмог јуна 1944. године страдала је партизанска болница XXII српске дивизије. Управник ове болнице био је др Јеремија Жерајић. Целокупно медицинско особље са рањеницима и управником болнице изгинуло је у борби са балистима сем Војислава Јањића који је био рањен и заробљен. Према подацима у књизи Живојина Николића — XXII дивизија, на положају Поличке, Лајчевске и Десивојске долине, у борби са балистима, погинуло је 70 рањеника и 17 бораца који су радили као особље и управник болнице. То је најмасовнија погибија рањеника и болничког особља у округу лесковачком.

Било је и појединачних убистава рањеника. После једне борбе са фашистичком бугарском војском на Чемернику рањеник Пера Стојановић из Влашкога Поља (Брзе) био је смештен у селу Стајковцу али је откривен и убијен од стране четника.

Смештај и неговање рањеника у Гајтану

У Гајтану од јула до децембра 1943. године радила је партизанска болница. Основао је и њоме руководио др Војислав Стојановић. Рањенике су неговале партизанске болничарке Милица Буквић, Рада Јевтић, Наташа Милошевић, Василька Бикић Нада и болничари Мирко Булатовић, Борђе Блечић и други. Санитетски референт болнице била је Бурђина Ковачевић.

---

[4] Бошко Крстић, Јабланица и Пуста Река у НОБ-у стр. 216, 217, 349—350.

Народноослободилачки одбор Гајтана редовно је снабдевао болницу храном, постељином, лековима и другим материјалом потребним за лечење рањеника.

Поред др Стојановића рањенике је лечио Мартин Колб Марко све до одласка са Првом јужноморавском бригадом у Босну. У Болници је радио и Милорад Вучковић Кум, студент медицине.

Лекови су прибављани из Лесковца, Медвеђе и Лебана преко чланова КП и активиста. У недостатку лекова за дезинфекцију рана коришћена је љута ракија.

Др Војислав Стојановић о раду Болнице је рекао:

„Први контакт са Гајтаном имао сам 1943. године када се водила борба са четницима на Соколовом вису. У то време имали смо партизанске болнице на Пасјачи растурене по селима Пасјаче, Ристовици, Белом Камену и др.

Пошто се број рањеника повећао и борбе учестале морали смо да се пребацимо на Јабланички терен, на Раданy.

Ја сам дошао изнад Добре Воде мислим на Велику Лопарду, ту смо на Великој Лопарди у кућама по Радану створили централну болничку базу за тешке рањенике а около су биле средње тешки и сасвим лаки рањеници.

Тада сам основао партизанску бол-, ницу разбијеног типа. Једна таква болница у другој половини 1943. године основана је и у Гајтану.

Све до јуна 1944. године ми смо имали болничку базу у Гајтану. Тако је Гајтан био једна од најсигурнијих наших болничких база, најбезбеднија по склопу терена и типу кућа (разбијени тип) а највише нам је значила оданост људи који су са нама делили и зло и добро. Сав тај народ је са нама делио све и помагао нам је оним што је имао и што смо ми тражили за лечење рањеника. Учио сам младе сељанчице и жене да негују рањеника тако да се цео крај био претворио у болнички логор, у коме је свако помагао, чинио све што је могао да би смо успели“.[5]

Акција II јужноморавске бригаде ради набавке лекова

После тешких борби са окупатором и четницима у Барју, код Белог Камена и Косанчићу у децембру 1943. године био је приличан број рањеника. За подмирење свих потреба у болници није било довољно лекова и санитетског материјала који је набављан из разних извора. Окружни комитет КПЈ одлучио је да се изврши упад у лесковачку Бановинску болницу и обезбеде лекови и други санитетски материјал. Друга јужноморавска бригада је 13. јануара 1944. године извршила овај упад у Лесковац и из болнице узела и однела лекове и санитетски материјал, те је на тај начин снабдевена партизанска болница.

Болница на терену Црне Траве

На терену Црне Траве стална санитетска служба организована је после мартовске офанзиве непријатеља на челу са др Јованом Ристићем и Јованом Цекићем. Цекић је одржавао санитетске курсеве, али када је дошао Јован Ристић, ова служба је унапређена. Организована је болница по махалама Доброг Поља, Базовом Долу и Велинцима. Болницом је прво руководио Цекић, а потом Ристић. Због сталних рат. опер., болесници су склањани у земунице, шуму, скривнице, а болница је пресељавана и друге махале, у Чаушевцу и Славујеву махалу. После капитулације фашистичке Бугарске болница је пребачена у Чумрукану код Власине, а њоме је руководио један Италијан. Од 10. септембра па до краја тог месеца рањеници су пребачени у Трн, а одатле у Софију у Болницу Црвеног крста.

Поред рањеника из јединица које су оперисале стално на овом терену, било је рањеника из македонских и бугарских јединица, као и Пољака, Руса и Италијана ослобођених из немачког заробљеништва и прикључених јединицама.[6]

Здравствена заштита и народноослободилачки одбори

Велика је улога народноослободилачких одбора у организацији здравствене службе на слободној територији. Појачани организовани рад, према сачуваним писаним подацима је нарочито изражен после организовања Окружног народноослободилачког одбора за округ лесковачки у 1943. години.

---

[5] Добросав Турović, Гајтан у НОБ-у, Београд, 175. г. стр. 321 и 322.

[6] Радомир Костадиновић, Црна Трава и Црнотравци, Лесковац, 1968. г. стр. 278. и 279.

Овај одбор је поклањао већу пажњу организовању и раду здравствене службе у 1944. години.

Међу најважнијим задацима које је овај ОНОО предузео јесу мере да се на слободној територији организовано посебно води рачуна о чувању народнога здравља. У вези са тим одбор констатује и да су се на територији и срезовима пусторечком и јабланичком појавиле болести код људи (трбушни тифус) и код оваца (богиње). Одлучено је да се ради заштите од ових болести тражи помоћ од санитетског особља у Команди подручја у народу и поведе агитација о одржавању чистоће и помогне стварање одбора Црвеног крста.

Извршни одбор Окружног народноослободилачког одбора 27. септембра исте године у опширном дневном реду поставља и питање здравља. Одлучује да се отворе одељења: за старање за војску, за привреду, за обнову, за социјално старање и за просвету. Грешком у записнику испуштено је да се наведе да је организовано социјално-здравствено одељење а не само социјално, јер је на дневном реду и здравље, па је донета јединствена одлука о социјалном старању и народном здрављу. За руководиоца одељења изабран је Благоје Глигоријевић.

На следећој седници од 7. октобра под тачком 9. о раду социјално-здравственог одељења одлучено је да се код среских народноослободилачких одбора ургира да поступе по директивама. Констатује се да би се спречила људска и сточна болест, потребни су лекари, лекови и да се установе болнице и здравствене станице и од Главног народноослободилачког одбора затраже два лекара.

Пошто је тада Лебане било на слободној територији стављено је у дужност референту (у то време руководиоци оделења у ОНОО имали су назив референти а касније повереници) да обнови болницу у Лебану са најнужнијим материјалом и људством.

За одржавање здравља грађана нужно је одржавање хигијене, те је Одбор одлучио да у Лебану купатило редовно ради, да референт прегледа апотеку др Милутина Митића, да се договори са женом др Митића Станијом, која је била апотекар, да се организује попис свих лекова од стручног лица. Пошто је тада била затворена апотека да се нареди Станији Митић да апотеку отвори и продаје лекове по утврђеним ценама. Ако она не може да ради ноћу преко Команде војног подручја пронаћи лице за овај рад. Код Главног народноослободилачког одбора прибавити лекове за људе и стоку. Од штаба 47. дивизије потражити ветеринара, који ће пелцовати стоку на терену среза лесковачког и др. Даље је одлучено да се испита могућност отварања здравствених станица. Пошто су нека лица мобилисана, одлучено је да се од војске за потребе здравствене службе траже дезинфектори Жарко Стаменковић на служби при команди страже у Бувцу и Никола Цекић бивши дезинфектор купатила у Лебану који је тада био на служби при команди Војног подручја.

Из ових концизно срочених одлука види се колику је и какву важност тада придавао одбор здравственој служби у грађанству.

У међувремену Главни народноослободилачки одбор упутио је Окружном народноослободилачком одбору лекара др Александра Поповића, родом из неког места у Војводини, који је био на нашој слободној територији.

Уз помоћ и залагање лекара и другог малобројног санитетског особља рад здравствених установа: болнице, апотеке и купатила у Лебану је убрзо обновљен и појачан.

Народноослободилачки одбори су предузели енергичније мере за одржавање хигијене и здравствене заштите. Извршена је у првом реду у Лебану а и осталим местима дезинфекција бунара, употребљено је такозвано партизанско буре и вршено парење веша, организован је преглед оболелих грађана и деце и давани лекови. Постојеће залихе из апотеке у Лебану рационално су коришћене. Организовано је лечење стоке. У Среском народноослободилачком одбору среза јабланичког радио је ветеринар Тодор Тодић. Предузете су све превентивне мере и мере лечења и заштите здравља грађана према расположивим средствима и могућностима.

По ослобођењу Лесковца слободна територија је проширена, па су се указале нове могућности и потребе за заштиту здравља и предузимање санитетских мера. Окружни народноослободилачки одбор на својој седници од 21. октобра 1944. године предузео је своје организационе мере и из социјално здравственог одељења издвојио посебно одељење за народно здравље. За вршиоца дужности референта овог одељења одређен је др Александар Поповић, лекар а за апотекара Божидар Борђевић, апсолвирани студент фармације из Лес-

ковца, који је тада радио у приватној апотеци Гавриловића. Тада је одлучено да се постави једно лице за административне послове овог Одељења. По одлуци апотекар је водио послове при Одељењу о питањима апотека, лекова и санитетског материјала према упутствима и налогу референта Одељења.

Као акуелна питања у одсеку за народно здравље Одбор предвиђа: распоред лекара и ветеринара који стоје на расположењу Окружном народноослободилачком одбору, набавку лекова, отварање амбуланата, успостављање купатила, организовање санитетских курсева и набавку превозних средстава за болеснике и рањенике.

После дуже дискусије Одбор је извршио распоред лекара по срезовима како следи. За срез пусторечки одредио је др Јована Мишића са седиштем у Бојнику, за срез јабланички са седиштем у Лебану др Данила Стоиљковића, за исти срез са седиштем у Медвеђи др Лазара Јовановића, за срез лесковачки са седиштем у Вучју др Љубишу Поповића, за срез власотиначки са седиштем у Власотинцу др Михајла Ложичковића а за исти срез са седиштем у Црној Трави др Божидара Тасића, за град Лесковац др Свилара за рад у амбуланти.

Марвени лекари су распоређени за срез јабланички и пусторечки са седиштем у Лебану др Ђорђор Тодић а за срезове лесковачки и власотиначки са седиштем у Лесковцу др Станимировић (вероватно Боривоје, јер у записнику нема имена овог лекара).

У погледу лекова одлучено је да се инвентарише све апотеке у Лесковцу и изврши правилан распоред оних лекова који се нађу у апотекама а за њих је велика потреба. Набавка лекова вршиће се на терет народноослободилачког одбора.

Затим одлучено је да се што пре отворе амбуланте при Градском народноослободилачком одбору и при Дому народног здравља и тамо врши преглед народа, школске деце и пионира и организује саветовалиште за мајке.

Градском народноослободилачком одбору је наређено да купатило при Дому народног здравља снабде горивом, електричном енергијом и дедикулационом станицом и да се изврши оправка купатила у Занатској школи и стави у службу војсци и народу.

Здравственом референту је стављено у дужност да организује нижи санитетоки курс за санитаре и санитарке и да се допуни курсом за бабице пошто се на селу осећа велика потреба за бабицама. На курс треба слати девојке и жене првенствено са села.

Превоз болесника и рањеника у граду је представљао проблем. Тражено је од Градског народноослободилачког одбора да набави један санитетски камион за превоз лежећих болесника и рањеника, као и једна мала кола.

Град је бомбардовањем доста настрадао. Уништена су сва саобраћајна средства којих је ипак на ослобођеној територији било највише, па их је Окружни народноослободилачки одбор отуда и тражио.

Запажа се да је здравствени кадар из Лесковца распоређен у свим срезовима на територији округа да би се побољшала здравствена заштита грађана и ван града, где се углавном налазио здравствени кадар.

Оснивање Окружне апотеке

У Лесковцу је по ослобођењу било шест апотека чији су власници били Михајло Мазнић, Благоје Марић, Драги Стојановић, Петар Дискић и наследници Боре Гавриловића у чијој су апотеци радили Војислав Јовановић, апотекар, и Божидар Борђевић зв. Боце Кукар, апсолвирани студент фармације, из Лесковца, а повремено је ангажован и гимназијалац Станисав Рајковић Цања из Лесковца. Седма апотека, под именом „Спаситељ", смештена је била у Тонкићевој палати", сада зграда хотела „Дубочица", за време бомбардовања Лесковца је уништена.

Поред ових постојала је и апотека при болници у Лесковцу. Лекар Александар Поповић, радећи у социјалноздравственом одељењу Окружног НОО -а, у име одбора обавио је разговор са свим приватним акотекарима захтевајући да неко од њих уступи своју апотеку Окружном НОО и да у њој ради, али за ово није придобио ни једног апотекара.

Окружни народноослободилачки одбор је поставио за свога апотекара Божидара Борђевића. Он је напустио посао у приватној апотеци и радио на организовању окружне апотеке. Са собом је довео и Станислава Рајковића, који му је помагао у раду. За апотеку је одређено једно одељење на спрату зграде у којој је био смештен и Окружни НОО (сада зграда Окружног суда). Намештај — рафови за апотеку су при-

бављени из радње Драгог зв. Метропол, који је по сећању Рајковића напустио Лесковац и придружио се непријатељу у повлачењу.

Окружна апотека је снабдевана лековима из Београда и из Бугарске. На седницама од 30. XI и 1. XII 1944. године, Одбор је донео одлуку да се из његове касе изда најмање 300.000 динара и још затражи од Градског НОО износ од 500.000 динара за набавку лекова за Окружну апотеку. За лечење од шуге, која се у великој мери појавила код народа, да се набави сумпор за прављење лекова и да се ови лекови упуте народноослободилачким одборима у што је могуће већим количинама. Исто тако, набавити и ставити на располагање одборима и сапун за прање. На следећој седници од 8. XII исте године закључено је да се постави питање председништву Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије (АСНОС-а) може ли Одбор директно или посредством и са одобрењем председништва да упути једну делегацију за Софију ради набавке најнужнијег санитетског материјала за болнице на територији Одбора. Истовремено је од Повереништа за народно здравље Србије затражен завојни материјал. У записницима одбора нема података да ли је дато одобрење за куповину лекова у Бугарској али се зна да је вршена набавка лекова за апотеку, што је познато аутору и Станиславу Рајковићу Цањи.

Обезбеђење лекова је касније централизовано у Републици, што се види из акта Повереништа народног здравља број 1525/45, по коме се од Окружног НОО-а тражи списак свих залиха лекова који претичу преко тромесечне потребе округа.

У округу су биле још две приватне апотеке др Милутина Митића у Лебану и његове жене Станије и Рада Милошевића у Власотинцу.

Од Окружне апотеке у Лесковцу касније је настало апотекарско предузеће. Руководећи кадар овог предузећа је коришћен у даљем развоју за организовање лабораторијума „Кемофарма" које је претеча предузећа „Здравље" и „Невена" у Лесковцу. Организовање предузећа је извршено по ослобођењу земље у даљем развоју апотекарске службе.

Услед појаве вашију, а у циљу спречавања пегавог тифуса, Повереништво здравља Србије упозоравало је Одбор да спроведе контролу путника. Истовремено је препоручило организовање здравствених секција при општинама и предузимање мера за њихово оспособљавање за рад. (Записник од 5. XII 1944. године.)

Окружни народноослободилачки одбор је предузимао и даље кадровске и организационе мере и одлучио да в. д. референта одбора др Александра Поповића за време његовог одсуства, замењује др Раде Свилар и врши дужност лекара (записник од 11. XII 1944. године). Међутим, већ 1. јануара 1945. године, за в. д. референта народног здравља Одбор именује др Рада Свилара, лекара из Лесковца, а 18. јануара поставља за в. д. референта народног здравља др Живојина Поповића, такође лекара из Лесковца, а дотадашњег в. д. референта враћа на ранију дужност. Александар Поповић, ранији референт, отишао је из Лесковца.

За рад у округу Повереништво народног здравља Србије упутило је одбору лекаре др Владу Михајловића, др Богдана Вукчевића и др Веру Стојадиновић који су према потреби здравствене службе распоређени. (Записник ОНОО-а од 30. I 1945. године.)

До тада је др Владимир Михајловић радио у Београду. Он је иначе рођен у Лесковцу, као истакнути здравствени стручњак организовао је касније антитуберкулозну службу на завидној висини и сузбио туберкулозу, веома опаку болест, која је у овом крају раније харала. Свој радни век је завршио у Лесковцу и изабран је за професора Медицинског факултета у Нишу, али по нашем сазнању ову дужност није вршио.

Окружни народноослободилачки одбор и даље распоређује и поставља здравствене кадрове. Од Окружног ОНО-а Ниш преузео је Видосаву Љубић, санитарку, и поставио је на дужност надзорника у округу (записник од 5. IV 1945. године). На седници од 15. априла одбор је преместио лекара Митића у Лебане (сигурно се то односи на Милутина Митића), поставио лекара Јоцићку (нема имена у записнику) и у Црну Траву послао Коцића (такође недостаје име овог лекара). Пошто болница није имала апотекара, одбор одлучује да досадашњи економ Борђе Тасић врши дужност апотекара.

Из записника од 16. фебруара 1945. године види се да је Окружни НОО био у тешкој финансијској ситуацији. На захтев Повереништа народног здравља Србије да пружи податке о броју и вр-

сти здравствених установа на свом терену, Одбор одговара да за сада не може да издржава ни једну здравствену установу без државне помоћи. Повереништво је истовремено овластило Окружни народноослободилачки одбор да може вршити постављање и размештај лекара и другог санитетског особља. Међутим, како се из досадашњег излагања види, одбор је те задатке вршио од свог оснивања.

Окружни народноослободилачки одбор је пратио развој и рад здравствене службе на својој територији. На седници од 26. II 1945. године, анализирајући рад ове Службе кроз општи реферат и дискусију већег броја одборника, указано је на све потребе и недостатке, али је констатован задовољавајући рад службе. Одлучено је да се болнице у границама могућности снабдеју санитетским уређајима, лековима, апаратима и другим потребама, да се приступи обнови Сијаринске Бање, да се експлоатише кисела вода у Тулару и да се од АСНОС-а тражи још лекара, а посебно хирурга. Све ово указује да је било тешкоћа око набавке лекова, уређаја и санитетског прибора. Сијаринска бања је обновљена и експлоатисана, а извори киселе воде ни до данас се не користе.

Окружни народноослободилачки одбор је пратио избор лица која су одговарала за рад здравствене службе у среским НОО. Тако је, оцењујући записник Среског НОО среза власотиначког у вези са оставком референта здравственог одсека Рада Милошевића, апотекара, одбор дао примедбу да вршилац дужности референта одсека може бити само од народа изабрани одборник о чему треба известити одбор. Даља је примедба, ако одбор сматра да доктор Велашевић може да води здравствени одсек и има услова за то, да се преко Јединственог народног фронта предложи народу његов избор, па да се и уведе у дужност. Изгледа да је Срески НОО увео у дужност Велашевића иако није био биран а само су одборници могли бити референти.

Своје одлуке и упутства Окружни НОО је спроводио преко својих органа и среских НОО а ови преко општинских и сеоских НО одбора. У сваком срезу постојао је здравствени одсек преко кога су се спроводиле одлуке и упутства виших здравствених органа.

Напоменули смо да је шеф одсека у Среском НОО среза власотиначког био апотекар Раде Димитријевић а пошто је дао оставку, требало је да се на његово место бира др Велашевић, лекар. У Среском НО среза лесковачког шеф одсека је био Војислав Јањић Голуб, болничар, односно санитетски референт болнице „13. бригаде", после његовог бекства из заробљеништва код балиста у јулу 1944. године. Шеф одсека у срезу јабланичком била је Олга Стојановић, а у пусторечком Велимир Тасић Зека.

У Градском НОО ову дужност је вршио Стојан Јанчић, студент медицине, а касније је члан ОНОО био референт Здравственог одељења у овом одбору.

Из записника Општинског народноослободилачког одбора у Великој Грабовници од 1. III 1945. године види се да је овај Одбор према упутству Среског НОО, упознао грађанство да се у амбулантама врши лекарски преглед од 9—12 пре подне и од 3—5 часова по подне и да на бесплатни преглед и лечење имају право сиромашни за које Општински НОО изда потврду о сиромаштву.

Од Одсека за унутрашње послове среза, Општински НОО је добио наређење да се предузму све мере за спречавање ширења пегавог тифуса и захтев да се о овој болести дају извештаји. У другој наредби забрањено је издавање путних исправа због појаве пегавог тифуса. Треба напоменути да се из ових записника не види да ли је појава тифуса на територији среза или округа или, пак даље, била ширег размера али се ипак види да је тада било пегавог тифуса. Треба напоменути да за време рата није било епидемије пегавог тифуса. Према изјави др Војислава Стојановића, крајем 1943. године у селу Доњем Коњувцу појавио се трбушни тифус али је његовом интервенцијом брзо престало даље ширење и болест је ликвидирана за месец дана. Предузимане су и спровођене одређене хигијенско-епидемиолошке мере тако строго да је за читав период партизанског ратовања била само једна ограничена епидемија трбушног тифуса у селу Коњувцу у Пустој Реци, која је енергично сузбијена. Др Стојановић је забранио употребу бунарске воде, наредио да се кречом засипају клозети. Преко сараднице др Олге Јанежић, из Брестовца је добио вакцину, вакцинисао становништво а оболеле сместио у црквени конак.

Напоминьемо да је др Војислав Стојановић у овом случају, као и у свим ранијим приликама, лечио народ а то

су чинили и остали лекари који су били у војним формацијама у округу.

Санитетска школа

Здравственој заштити војске и народа поклањала се све већа пажња, па су и кадрови за то обучавани. При Главном штабу НОВ и ПО за Србију постојала је санитетска школа која је ове кадрове подизала. Из једног писма од 3. октобра 1944. године, које је др Драгутин Јовановић упутио Покрајинском комитету КП за Србију који је у то време као и Главни штаб НОВ и ПО био у овом крају, на терену, види се да су тада одржани испити у санитетској школи и да је упућено на рад 100 другарица. Највећи број додељен је војсци. У писму се истиче да највише заслуга за добар рад припадају др Собаљеву, због чега га треба кандидовати за партију. Наглашено је да је време да се почне са стварањем кадрова за позадински санитет, постепеним повлачењем другарица које нису неопходне војсци. Предложено је да политички рад на будућој санитетској школи мора бити знатно боље организован.[7]

Закључак

Народноослободилачки одбори су радили и одлучивали колективно. Кворума је увек било. У записницима са састанака стоје имена свих присутних одборника. На дневном реду била су свакодневна и бројна питања. Проблеми су излагани по ресорним одсецима, односно одељењима.

Тако је радио и Окружни народноослободилачки одбор округа лесковачког. Овај одбор је врло често разматрао рад, организацију и проблеме здравствене службе. У овој области, одбор је имао велику надлежност. Водио је кадровску политику, вршио надзор над најважнијим здравственим установама: болницом, Домом здравља у Лесковцу, здравственим станицама и амбулантама и др. Издавао је разна упутства што је у почетном раду у округу утицало на правилан и позитиван развој здравствене службе.

---

[7] Писмо упућено ПК КПЈ за Србију од 3. X 1944. године налази се у Архиву Србије у Железнику.

Blagoje Gligorijević

HEALTH WELFARE IN THE REGIONOF LESKOVAC DURING THE WAR

Besides the organs of new government, the health welfare of the Partisan units fighters, as well as of the whole population who supported the reprisals of the occupiers and quislings, was also organized on the free territory of the Leskovac War Region. All that functioned in hard conditions of fight and general necessities, but the organs of popular governments and Partisan detachments dit their best to protect the people from the dieases and wounds brought by the war.

338.22+91:33](497,11)

Милорад Васовић

Еколошка основа привредног живота у брдско-планинским просторима с посебним освртом на југоисточну Србију

Уводне напомене

Планински простори имају велико распрострањење на земљиној површини, а нарочито у Југославији. Наши терени изнад 500 м надморске висине чине 59% а побрђа с висинама 200—500 м још 27%. То значи да брдско-планински простори испуњавају читавих 86% територије наше земље. На тој територији живело је 1982. године око 11 милиона становника (готово половина свег нашег живља) настањених у 17.000 насеља и у 300 општина. Већ ове чињенице обавезују нас да детаљније и свестраније истражујемо наше брдско-планинске просторе. Али постоје и други разлози за то истраживање: у планинским просторима еколошки услови с једне стране ограничавају а са друге омогућавају привредни живот. Сем тога, неки наши планински простори били су велики историјски заклон — уточиште бројних збегова народа испред разних освајача, вековне тврђаве слободарства и жаришта ослободилачких покрета. После другог светског рата настале су беспримерне миграције ка индустријским и урбаним центрима, које су проузроковале готово потпуно пражњење, расељавање неких брдско-планинских регија и с њим у вези оживљавање извесних еколошких процеса. Наравно, расељавање наших брдско-планинских регија, поготову оних које располажу значајним природним потенцијалима, не може се сасвим толерисати. Планери свих оријентација и носиоци концепције општенародне одбране интензивно испитују све могуће начине ревитализације тих регија поготову оних које се налазе поред границе наше са суседним државама.

У овом нашем чланку биће речи о свим тим питањима, нарочито о могућностима ревитализације наших брдско-планинских подручја, с нагласком на такве просторе у југоисточној Србији. Овај део наше републике представља готово школски пример регионалне целине у којој су изражене све набројане особености — од великих разлика у еколошкој основи привреде до забрињавајућег расељавања чак и планинских села поред саме југословенско-бугарске границе.

Напомињемо да под југоисточном Србијом подразумевамо простор од Јастрепца и Копаоника до југословенско-бугарске границе и од долине Нишаве до границе са СР Македонијом и САП Косовом.

Повољни и неповољни еколошки услови привреде у нашим брдско-планинским просторима. — Најпре треба подсетити на чињеницу да у нашим брдско-планинским подручјима постоје следећи природни ресурси: хидроенергетски потенцијал од 89 милијарди kWh годишње; 8,8 милиона хектара под шумом и 2,2 милиона хектара под пашњацима; тамо се налазе готово сва наша рудна лежишта — изузев угља који испуњава углавном котлине и долине прекривене терцијерним седиментима.[1] Али ови ресурси нису довољно искоришћени услед познатих развојно-историјских

[1] М. Васовић: *The geographical Problems of the mountainous Regions of Yugoslavia* (Geographica yugoslavica, № 2, Савез географских друштава и Национални комитет СФРЈ, Љубљана 1979, стр. 94).

проблема, посебно југоисточних делова наше земље. С друге стране, глобалне еколошке основе привреде у тим регијама ограничене су у хоризонталном а нарочито у вертикалном правцу климатско-педолошким, геолошким и геоморфолошким особеностима. Тако се горња еколошка граница глобално пење ка сунчанијем и топлијем југоистоку: шуме на северозападу допиру до 1200 а на југоистоку до 2100 м; планински пашњаци пењу се на северозападу до 1200 а на југоистоку до 2.500 м; раж и нека друга планинска жита на југоистоку се могу гајити до 1800 м надморске висине. Од северозапада ка југоистоку по правилу се повишава и горња граница сталних насеља. Ипак, она је највиша тамо, где се уз више температуре ваздуха и дужу инсолацију јављају пространи планински платои, релативно лако доступни за саобраћај. Такви услови остварени су на високим платоима планина Синьајевине и Дурмитора: Гомиле на Синьајевини (1720 м) највише је село, а Жабљак на Дурмитору (1460 м) највиши град у Југославији. У југоисточној Србији такав плато представља Власинска висораван. Истина, она је знатно нижа па стога и топлија од површи око Дурмитора и Синьајевине. С друге стране, она се састоји углавном од старих и некарбонатних стена, те је у целини застрта глиновитим покривачем и богата површинском хидрографијом. Отуда она има знатно повољније еколошке услове за привредни живот од високих површи око споменутих динарских планина.

У многим брдско-планинским подручјима југоисточне Србије постоји низ других повољних еколошких услова и значајних природних ресурса. Реч је најпре о климатским приликама које својом дугом инсолацијом, релативно високим температурама ваздуха и одсуством дуготрајне магле омогућавају гајење низа биљних култура до 1000, па и изнад 1000 м надморске висине. Узгред напомињемо да је готово читав планински простор југоисточне Србије западно од Јужне Мораве нижи од 1000 м. Само се поједини врхови налазе на већим висинама (Влајна 1441, Петрова гора 1409, Свети Илија 1270, Вељa глава 1181, Голак 1081, Брајина 1216, Видојевица 1154 м и др.). Стога он готово свуда располаже еколошким условима за привредни живот. По оцени Д. Кнежевића, конфигурација терена, извесна аридност климе и педолошке особености погодују развитку пољопривреде, нарочито сточарства, воћарства, повртарства и виноградарства.[1] Ове гране пољопривреде могу да обезбеде велике количине сировина за даљи развитак прехрамбене индустрије. По разноликости рудног блага југоисточна Србија долази међу прве регије у Југославији, о чему смо писали у једном од ранијих бројева „Лесковачког зборника".[2] Овде само подсећамо да су у југоисточној Србији на много места констатоване појаве олова и цинка, молибдена, антимона, гвожђа, урана, мангана, волфрама, никла, кобалта и злата, затим налазишта неметала као што су фосфати, графит, фелдспат, каолин, бентон, азбест, лискун, кварц, туф, разне глине и цементне сировине.

Од еколошких основа које јако ограничавају привредни живот у нашим планинама најважнији су крас и убрзана ерозија земљишта. Познато је да крас чини 30,4% територије Југославије или 72.470 км². Наслаге мезозијских кречњака и доломита простиру се континуирано дуж Динарских планина и њихове подгорине, достижући понегде дебљину преко 1.000 м. Оскудном обрадивом земљом, безводицом на површини и тешком проходношћу ове стене чине велике сметње људском животу. У југоисточној Србији, срећом, нема тако љутог краса као у Динаридима. Уосталом, веће распрострањење и развиће имају само крашки терени Суве планине и њене непосредне подгорине. Али је зато тле на великом пространству изложено убрзаној ерозији у вишим и поплавама у нижим теренима. Читаво Поморавље заузима 14,3% територије Југославије. Његову геолошку основу већим делом чине врло еродибилни кристаласти шкриљци и серпентин. Готово сваке године, а понекад и два-три пута годишње, изливају се Велика Морава и њене саставнице: 1965. године оне су поплавиле 102.000 ха, порушиле десетине крупних привредних објеката и преко 9.000 кућа. Пустошења стихија, проузрокована неразумним људским делатностима у прошлости (крчење шуме, разоравање стрмих страна, спонтано насељавање и лоцирање насеља на неподобним теренима) угрожава читавих 22.234 км², и

---

[1] Д. Кнежевић: **Југоисточна Србија у периоду 1971—1975. Значајне потенцијалне могућности за развој** („Привредни преглед", Београд децембра 1971, стр. 1)

[2] М. Васовић: **Просторни аспект индустрије југоисточне Србије** („Лесковачки зборник", св. XIX, 1979, стр. 183—197)

представља главну сметњу свим видовима планирања у Србији.[1]

Расељавање неких брдско-планинских простора и његове последице. — Знамо да је у нашој земљи после другог светског рата, у промењеним друштвено-економским условима, настао процес врло брзе индустријализације и урбанизације. Он је захватио углавном низијске регије и градска насеља. Како у брдско-планинским регијама није постојала ни основна инфраструктура неопходна за привредно искоришћавање споменутих еколошких повољности и природних ресурса, настале су огромне миграције становништва. Цени се да се за последњих тридесетак година покренуло ка нашим низијама и градовима близу 8 милиона људи, претежно из брдско-планинских регија. Ни Словенију, нашу најразвијенију републику, није мимоишао овај процес, поготову процес деаграризације. Тако је од 1950. до 1982. године њено пољопривредно становништво смањено са 75 на само 9%! По брзини деаграризације Словенија се нашла међу првим земљама Европе.[2] Наравно, најмасовнија и најбржа деаграризација била је у брдско-планинским селима, чак и оним која леже поред југословенско-аустријске границе (у општинама Рабље об Драви, Дравоград и др.). Услед тога нека села су потпуно ишчезла, друга се пропорционално смањују а у трећим живе махом старији људи без наследника. Исељавање је морало имати и еколошке последице: некадашње обрадиве површине временом су зарастале у траву а нарочито у шуму: од 1950. до 1982. године у Словенији је спонтано зарасло у шуму 215.000 хектара или читавих 20% њене територије! У Македонији је већ од 1971. године потпуно расељено 21 планинско село, од којих 10 у западној, 8 у источној и 3 у средишној Македонији. У преосталим планинским селима број становника смањио се до тада за 17%. Ову појаву и многе тешкоће планинских села М. Панов доводи у везу са положајем тих насеља према путевима: тада је само 2,9% планинских села ове републике лежало на добрим путевима.[3] Стање није ништа боље ни у појединим деловима југоисточне Србије. Оно је чак критично у простору између Јужне Мораве и југословенско-бугарске границе, где се од ослобођења до данас непрекидно смањује број становника. Само између последња два пописа оно се овако смањивало по појединим општинама тога простора:[4]

Општина	Година пописа 1961.	1971.	1981.	1961—1971.	1971—1981.
Бабушница	34.316	29.033	23.753	— 5.283	— 5.280
Босиљград	18.368	17.306	14.161	— 1.062	— 3.139
Владичин Хан	26.074	25.231	25.499	— 843	+ 268
Власотинце	35.629	36.002	35.837	+ 373	— 165
Гаџин Хан	23.965	19.974	16.240	— 3.991	— 3.734
Сурдулица	32.505	29.494	27.064	— 3.011	— 2.430
Црна Трава	12.319	9.672	6.325	— 2.647	— 3.347

Подаци показују готово поражавајућа кретања. Од свих општина најгоре је прошла Црна Трава, која се у популационом погледу готово преполовила за двадесет наведених година. Није ни чудо: она је стално, па и данас, најнеразвијенија општина у Србији. Што је најгоре од свега, низ сеоских насеља око Власинског језера, нарочито између њега и југословенско-бугарске границе, сасвим се испразнио. Зар је онда могућно применити концепцију општенародне одбране када немамо „живи зид" поред државне границе? Можемо ли бити равнодушни пред популационим пражњењем једног пограничног простора, удаљеног у правој линији од моравске магистрале само петнаестак километара?

---

[1] Р. Лазаревић: **Неки водопривредни проблеми слива Велике Мораве** (Гласник Српског географског друштва, том XLV, бр. 1, Београд 1965, стр.)

[2] Господарска зборница Словеније: **Услови и правци развоја брдско-планинских предела Словеније** (Југословенско саветовање на Тари, 1983, књ. I, Београд 1983, стр. 30)

[3] М. Панов: **Утицај депопулације и урбанизације на промене народне културе у планинским селима Македоније** (Етнолошка проучавања промена у народној култури, Зборник Етнографског института САНУ, Београд 1974, стр. 4 и 5)

[4] Д. Станисављевић: **Одбрамбени значај демографских кретања у брдско-планинским подручјима СР Србије** (Југословенско саветовање на Тари, књ. I, Београд 1983, стр. 153 и 155)

Изузетак чине само нека села у подгорини Бесне кобиле, нарочито Крива Феја, у чијем атару се развила замашна експлоатација оловно-цинканих руда и у вези с њом изградња основне инфраструктуре до 1250 м надморске висине (асфалтни пут од Врањске Бање, водоводна и електрична мрежа, станови за раднике у руднику и флотацији, постројења флотације, осмогодишња школа, четири продавнице, пекара, пошта, земљорадничка задруга, Месна канцеларија и амбуланта). Захваљујући овим урбаним обележјима Крива Феја се полако претвара не само у гравитационо средиште, него и у стожер преображаја већег дела сиромашног, планинског Крајишта. Због тога је знатно слабије исељавање становништва из ове микрорегије него из недалеке Власине и Црне Траве. Али неке еколошке основе привреде и људског живота уопште у широј околини Криве Феје а нарочито на Бесној кобили, као највишој планини југоисточне Србије, готово нимало нису искоришћене. О томе ће касније бити више речи.

Могућности ревитализације неких брдско-планинских регија

Супротности које постоје између значајних ресурса, изразите доминације планинских простора над низијама, пражњења планина али и местимично претеране експлоатације њихових ресурса, постали су велика преокупација планерских стручњака у Југославији. Њихова све чешћа саветовања у знаку су основног питања: како ревитализовати ове регије? Износе се многобројне идеје срачунате на то да се планинско становништво задржи у својим насељима и чак делимично врати из околних низија. У ствари, оне се крећу од изградње инфрастуктуре и мале индустрије до производње „чисте хране" и углавном се уклапају у дугорочни програм стабилизације југословенске привреде. Неки аутори инсистирају на томе да ове регије остану „резервоари хране, воде и енергије за повећан број становника . . ."[1]

Производња „чисте хране". — Једна од најпривлачнијих савремених идеја јесте производња „чисте хране" у нашим брдско-планинским регијама. Њу је потпуније објаснио С. Митровић. Овај аутор упозорава да се „индустријском производњом хране и претераном употребом хемикалија" изазивају многе нежељене последице по здравље људи и стоке. Стога у развијеним земљама све брже расте интересовање за производњу „чисте хране". Најпре је „тражена чиста дечја храна, а сада је траже и одрасли . . . квргаво и црвљиво воће, неугледно поврће, ако су декларисани као чисти и здрави, постижу два до четири пута већу цену од лепо класираног и на изглед квалитетног воћа и поврћа".[2] Овде Митровић убраја и чисту планинску воду, која се и из Југославије почиње извозити у СР Немачку, затим лековито биље и мед. Заиста, између два светска рата Југославија је извозила чист мед, чисто воће, чисто месо, живу стоку одгајену у природним условима и млечне производе најбољег квалитета. Али таква чиста храна може се производити само у подручјима где се не употребљавају вештачка ђубрива, пестициди и друге хемикалије, где је употреба нафтиних деривата минимална и где нема фабричких димњака. Значи, то су подручја у којима се живи примитивније и где становништво има низак стандард — а то су брдско-планинска села. Међутим, данас је тешко приволети људе, поготову млађе, да живе у таквим подручјима. Ипак, добра организација производње и осигуран пласман чисте хране по високим ценама, посебно изградња основне инфраструктуре, могу стимулисати пољопривреднике да остану у својим планинским селима. Уз то се у њиховој близини налазе „изворишта чисте воде за велике градове" или за извоз који ће доносити девизе, представљајући тако крупан допунски приход. Знатан број радних руку може се запослити и у овим допунским делатностима високих села наше земље: у прикупљању и производњи лековитог биља, гљива и шумског воћа; у лову, риболову и домаћој радиности која је готово препородила нека планинска села у Драгачеву, Златибору и другде.

Глобално узевши, најповољније еколошке основе за производњу чисте хране има североисточна страна Динарида, иначе најпространијих планина у Југославији. Тамо кретацејски кречњаци немају веће распрострањење; стога су терени богати површинском хидрографијом, плодним тлем, пространим ни-

---

[1] С. Митровић: **Чиста храна, мала индустрија и нови извори енергије за подстицање развоја брдско-планинских подручја** (Југословенско саветовање на Тари, 1983, књ. I, Београд, стр. 160)

[2] **Исто**, стр. 161. и 162.

вама и ливадама образованим у крчевинама. Средње и ниске планине постепено се спуштају ка североистоку на питома побрђа, чувена у свету по производњи најбоље шљиве („ложегаче“) и другог воћа. Сличне еколошке погодбе имају и планинско-брдска подручја Србије, па и Македоније, мада се аридност климе са бројним последицама по природне процесе повећава ка југу. У југоисточној Србији повољне еколошке основе за производњу чисте хране имају подгорина Бесне кобиле и Стрешера, готово читава Власинска висораван, Заплање, Лужница и Горња Јабланица. На читавом том простору могу се гајити сва жита, средњоевропско воће и разноврсна стока. Ипак, Власинска висораван је неупоредива по тим могућностима. На жалост, она је и најјаче изложена расељавању становништва па самим тим и замирању производње хране.

Средином 1981. године, када смо последњи пут вршили теренска истраживања, на територији општине Црна Трава (пространој 318 км²), било је 12.967 ха или 40,8% земљишта под шумом. Сав остали простор покривале су претежно травне површине (које готово нико не користи) и занемарљиво мале обрадиве парцеле. Сељаци су масовно дизали руке од ратарске и сточарске производње: у раздобљу од 1964. до 1980. године предали су или „поклонили“ држави око 1500 ха; само у 1978. години предали су око 450 ха продуктивне земље! Они који су остали на имању, поору до 15 ари земље и на њој засаде кромпир; ређе посеју раж коју најчешће употребљавају за сточну простирку. На много места по терену запажају се стари коловози, складови на ивицама некадашњих њива и остаци старих сеоских кућа. Све је то мање или више зарасло травом а понегде и самониклом шумом букве и брезе. која полако осваја некадашње пашњаке и њиве. Сатима се иде дуж потпуно зарављених колских путева и преко некадашњих њива. Судећи по овим траговима некадашњег привредног живота, на западној страни Власинске висоравни споменуте биљне културе су се пеле и до 1450 м надморске висине! Планински пашњаци су се орили од звона и блејања стоке. Зна се да су бројни домаћини гајили и по више стотина, а неки и по хиљаду оваца. Нарочито много стоке било је 1935. и 1936. године. Овамо су с јесени долазили трговци стоком са Косова, из Македоније и најближих градова, куповали и одгонили велика стада. Сељаци су имали бачије изнад својих села, на којима су држали стоку преко лета, па и дубоко у јесен. Правог катунског сточарења било је само на недалеком Варденику. После другог светског рата стока је изгоњена „наобдан“: изјутра је изјављивана на пашњаке а предвече сјављивана у села. Чувено власинско сточарство некако се одржавало све до шездесетих година. После тога настало је његово вртоглаво опадање, што се види из ових података о броју стоке по врстама и годинама на територији општине Црна Трава:

Врста стоке	Година 1961.	1971.	1981.
Овце и козе	24.000	13.000	4.000
Говеда и коњи	13.000	8.500	6.000

Коментар је готово непотребан: за двадесет година број ситне стоке смањио се за шест пута! Власинско сточарство је готово потпуно ишчезло — бар на приватном поседу. Наравно, нема никаквог оправдања за ову пораважавајућу тенденцију, поготову када се зна да се непрекинути пашњачко-ливадски појас дуж западне ивице висоравни пружа у дужини преко 10 км. На читавом том простору свуда има извора и потока за појење стоке. Уз то је тај појас врло сунчан јер је нагнут ка истоку и југоистоку. Ове изворсне еколошке услове свакако је имао у виду и инж. Спасић када је израчунао да се на простору Власине и Босиљграда може гајити 30—40.0000 оваца. Ипак, нешто се почело предузимати: поред раније отворене фарме на источној обали језера, 1981. године је предузета изградња фарме на Травном преслапу (Равништу), тј. на падинама Чемерника, капацитета 1500 оваца и 1000 коза. Фарма је комбинованог типа (прегонског и стајског). До споменуте године заокружена је пашњачка површина од око 1500 хектара. Фарма је замишљена тако да једним делом буде репродукциона а другим да производи млеко и месо. Предвиђа се, ето, гајење и коза, махом санских. Стручњаци сматрају да су сада шуме одрасле и зрелије, те да нема голети нити потребе за већим пошумљавањима на овој висоравни. Стога нема ни опасности да ће козе брстом оштећивати младице.

Мала индустрија. — Многи стручњаци сматрају да ће мала индустрија такође допринети ревитализацији брдско-планинских насеља у нашој земљи. Њени заговорници доказују да су у низу индустријских грана неопходни ручни рад и мале серије. Стога велика индустрија у свету већ подиже мале фабрике са 100 и 200 радника разноврсних квалификација — од врхунских мајстора и специјалиста који примењују компјутере и роботе, до мануелних радника. За планинска села Југославије погодне су, дакле, мале фабрике конфекције, металних производа, предионице, ткачнице, дрвна индустрија (али не и фабрике папира и целулозе које делују врло штетно на човекову околину) и слично. Уз строге мере контроле ова индустрија може „да постане и остане чиста — да не омета производњу чисте хране, домаћу радиност, сеоски и здравствени туризам . . .“[1]

Како све то стоји у планинским насељима југоисточне Србије? У споменутом чланку „Просторни аспект индустрије југоисточне Србије“ својевремено смо указали на то да снажна нишка па и лесковачка предузећа подижу своје погоне у сиромашним планинским и другим насељима: Електронска индустрија у Сврљигу, Белој Паланци, Подујеву, Српцу и Бевељији; Машинска индустрија у Житорађи, Власотинцу и Сврљигу; Дуванска индустрија отворила је своје погоне у Житковцу, Крушевцу и Прокупљу а откупна места успоставила на читавој производачкој територији југоисточне Србије; нишки Агрокомбинат има данас густу мрежу откупних и прерађивачких станица и густу интеграциону мрежу. И друге велике радне организације предузимају сличне мере. И поред свега тога, дневне миграције радне снаге, као својеврстан вид деловања индустрије на околину, никако се не смирују, нарочито не дуж долина Нишаве, Јужне Мораве и Топлице. Напротив, оне се повећавају пропорционално интензивирању саобраћајних веза града и околине. С друге стране, као што смо видели, нека планинска села су готово сасвим расељена, па се више не може говорити ни о каквим кретањима њиховог становништва.

Из ових неколико података види се да најугледнија индустријска предузећа из Јужног Поморавља нису готово ништа изградила у оним планинским подручјима, која су захваћена брзим популационим пражњењем. За сада су велике фабрике очигледно заинтересоване за отварање мањих погона претежно дуж важних саобраћајница. Да су такви погони отварани бар пре петнаестак година на Власинској висоравни, у Лужници и Заплању, не би нам ишчезла читава села у том осетљивом планинско-пограничном појасу, као што нису ишчезла око Бесне кобиле где су рудник „Благодат“ и флотација у Кривој Фељи задржали гро брђана. Нешто слично учињено је задњих година у Горњој Јабланици, посебно у Медвеђи и око рудника Леце. Само у овом руднику било је запослено 1984. године преко 500 радника из разних крајева наше земље.[2]

Планинска подручја као извори енергије. — Планине у Југославији су од изузетне важности и као извори енергије. Истина, данашња наука „нуди нова решења енергетских проблема, посебно корисна за брдско-планинска подручја . . .“[3] Она још нису сасвим економична, али ће то ускоро бити. Реч је о локалним енергетским изворима, о енергији „које има свуда око нас“ као што су енергија Сунца, ветра, биомасе, биогаса, алкохола и хидроенергије. По неким проценама, енергије Сунца и ветра „има 15.000 до 18.000 пута више него што их можемо искористити . . .“ Али су за нове изворе енергије неопходна „локална решења, локално коришћење према локалним условима и потребама.“[4] Таква решења највише одговарају планинским просторима. За сада је у првом плану коришћење хидроенергије путем изградње малих акумулација, које су корисне и у борби против ерозије, за пошумљавање, храњење подземних вода у низводним теренима, за наводњавање, риболов, одржавање дивљачи и рекреацију. Многе земље одавно граде такве акумулације у својим планинама: до прошле деценије у Италији је изграђено преко 30.000 малих акумулација.[5] Југославија, иако претежно брдско-планинска земља, веома заостаје у томе погледу. Само на рекама у сливовима Западне,

---

[1] С. Митровић: **Чиста храна, мала индустрија и нови извори енергије за подстицање развоја брдско-планинских подручја,** стр. 166

[2] Н. П. Илић: **Рудник Леце** (Посебна издања Народног музеја у Лесковцу, књ. 5, Лесковац 1984, стр. 5)

[3] С. Митровић: **Чиста храна, мала индустрија и нови извори енергије за подстицање развоја брдско-планинских подручја,** стр. 166

[4] **Исто,** стр. 167.

[5] **Исто,** стр. 169.

Јужне и Велике Мораве може се саградити око 60 средњих акумулација са око 632.106 м³ воде. Међутим, могућности изградње малих акумулација су далеко веће. Процењује се да се у сливу све три Мораве може изградити чак 6.000 малих акумулација, снаге испод 5 MW, од чега 2.000 у равничарским и 4.000 у брдско-планинским теренима.[1] „Наравно, у тај број од 6.000 микро и малих акумулација укључене су све бране за одбрану од поплава, за задржавање наноса, бране у урбаним срединама, за туристичке потребе, акумулације које се формирају изградњом вретастих брана у кориту равничарских река, као и подземне акумулације . . .“[2] М. Михајловић, чије смо податке навели, процењује да се у сливу Јужне Мораве може изградити следећи број малих акумулација:[3]

Речни токови	Број акумулација у равници	у брдско-планин. теренима	Свега
Нишава	30	180	210
J. Морава до ушћа Нишаве	40	320	360
J. Морава од ушћа Нишаве до ушћа Топлице	6	18	24
Топлица	—	140	140
J. Морава од ушћа Топлице до Грделич. клисуре	—	380	380
J. Морава од Грделич. клисуре до изворишта	—	820	820
Укупно	76	1.858	1.934

Не улазимо у то колико је већ изграђено малих и средњих акумулација у сливу Јужне Мораве, мада је цифра исувише скромна. Много је важније да се предоче велике користи које се постижу изградњом ових акумулација. Процењује се, наиме, да сваки киловат-час електричне енергије из малих хидроцентрала смањује утрошак нафте, угља и мазута. Тако једна мала хидроелектрана снаге 100 киловата и са годишњом производњом од 700.000 kWh електричне енергије уштеди око 175.000 кг мазута или око 1.400.000 кг угља. У случају каквог напада на нашу земљу свакако ће много пре бити на удару велики него мали енергетски објекти, тим пре што се ови други по правилу подижу у неприступачним теренима. Мале хидроелектране су погодне за електрификацију брдских и забачених насеља, салаша или појата, пилана, изолованих индустријских објеката, каменолома, разбацаних кућа и планинских домова, мотела, хотела и других објеката растурених по брдско-планинским просторима. Ове електране имају врло ниске трошкове и не захтевају никакакав репродукциони материјал изузев мало уља (100—500 грама дневно). Оне се могу саградити код извора, врела и постојећих система за наводњавање и снабдевање насеља водом; чак се и воденице на планинским токовима могу адаптирати за хидроелектране. Ако се све то има у виду, постаје јасно да је у југоисточној Србији могуће изградити врло велики број малих акумулација па тиме и малих хидроелектрана. Наша индустрија је већ оспособљена да изради опрему за сва постројења малих хидроелектрана.[4] Подсећамо на чињеницу да у читавој југоисточној Србији за сада постоји само Власински хидроенергетски систем, са годишњом производњом од неких 300 милиона kWh. Изградњом малих хидроелектрана знатно би се побољшале енергетске прилике у овој регионалној целини, која се на једној страни истиче линеарно распоређеном индустријом уз саобраћајнице међународног значаја а на другој непотпуном електрификацијом насеља. Ова последња чињеница је од посебне важности. Наиме, крајем 1981. године у Србији ван покрајина било је око 500 неелектрификованих насеља „и то највише у јужноморавском региону, у општинама Трговиште, Босиљград, Сурдулица, Црна Трава, Куршумлија итд.“[5] На жалост, не располажемо новијим подацима, али претпостављамо да је до данас електрификован већи број насеља у овим општинама.

Мале и средње акумулације представљаће главни чинилац сузбијања ерозије земљишта и с њом у вези пустошећих поплава. Ерозија и поплаве су сигурно највеће природне невоље не само ове регије, него и готово целог Поморавља, у којем је иначе сконцен-

---

[1] М. Михајловић: **Изградња малих акумулација и малих хидроцентрала на брдско-планинском подручју** (Југословенско саветовање на Тари, 1983, књ. I, Београд 1983, стр. 273)

[2] **Исто**, стр. 276

[3] **Исто**, стр. 274

[4] М. Михајловић: **Споменути рад**, стр. 278 и 279

[5] **Исто**, стр. 271

трисано готово 43% свих производних снага Србије. Чињеница да највећи део еродираног стеновитог материјала потиче из слива Јужне Мораве узводно од Лесковачке котлине и са западних падина Копаоника, намеће нашој републици као приоритетан планерски задатак изградњу читаве серије малих акумулација у ова два подручја

Могућности развитка туризма. — Туризам постаје једна од најважнијих привредних делатности у Југославији, па тиме и важан ослонац ревитализације њених брдско-планинских регија. У тим регијама значајан успон имају сеоски, здравствени и зимско-спортски туризам. Први вид туризма досеже и до 1200 м надморске висине и развија се махом у оним планинским селима, која су разбијеног или разређеног типа, услед чега су сунчанија, проветренија, где су куће окружене воћњацима (Западна Србија и неки други наши крајеви). Други се ослања на здравствене стационаре и санаторијуме лоциране на надморским висинама 700—1000 м (Озрен, Голник, Златибор), тј. у висинском региону изузетно повољном за јачање људског организма путем повећања хемоглобина у крви и броја еритроцита. Трећи све више продире у планине, тј. тамо где снежни покривач омогућује скијашку сезону до 5 месеци и где је денивелација терена велика (на Проклетијама износи 109.000, на Шари преко 48.600 метара и др.). При томе је посебно повољна чињеница да ови видови туризма нису у колизији са споменутим плановима за производњу чисте хране, обезбеђења воде и енергије. Напротив, туризам у планинама прожима се и допуњује са овим делатностима. Размотримо укратко могућности да туризам постане један од ослоница ревитализације насеља и привреде у брдско-планинским просторима југоисточне Србије.

У споминьаном чланку „Просторни аспект индустрије југоисточне Србије" указали смо на то да ни један део наше републике није толико „комплетиран" као овај просторним елементима санатогених својстава. Тамо смо навели да су овдашње ивичне планине више и туристички вредније од осталих српских планина, да се овде налази најпространије српско језеро, да је југоисточна Србија најбогатији део републике у термоминералним водама. Томе смо додали чињеницу да се у овдашньим старим српским жупама срећу значајна археолошка налазишта и историјски локалитети, затим насеља у којима се још помало прожимају турскоисточньачки и старобалкански са средньоевропским и западноевропским културним траговима. Као простор додиривања српског са бугарским, македонским и албанским живљем, југоисточна Србија је испуньена етнографским и фолклорним разноликостима које се изврсно уклапају у туристичку понуду планина, бања, језера и привлачних пејзажа. Постављају се сада два питања: где се већ развио туризам у југоисточној Србији и која њена подручја имају најповољније просторне услове за комплекснији туризам?

На прво питање овако ћемо одговорити: изградња туристичких објеката, па тиме и промет туриста, до сада су били највећи у бањама, мање на Власинском језеру и најмање на Кукавици и Радану. О томе је прилично писано. На друго питање одговорићемо да брдско-планински простор од источног обода Врањске котлине до планине Бесне кобиле представља потенцијално најпогоднije подручје за развитак комплексног туризма (баньског, сеоског и зимско-спортског). Шта више, тамо просторни услови омогућују комбиновање и својеврсну комплементарност ових видова туризма. Приоритет овог простора ослања се на Врањску па и недалеку Бујановачку Бању, затим на Бесну кобилу као највишу и стога снегом најдуже покривену планину, на Криву Фељу и друга села висока до 1250 м, на добар асфалтни пут који овај простор отвара према моравској друмско-железничкој магистрали. О Врањској Бањи доста је писано. Међутим, Бесна кобила са подгорином није много проучавана, па ћемо стога изнети извесне податке и препоруке за туристичко валоризовање њене природе.

Ова планина источно од Врањске котлине, правца запад—исток, висока 1922 м, унеколико је асиметричног облика: њене јужне а нарочито југоисточне падине знатно су стрмије од северних и северозападних. Због тога је преко северних и северозападних падина просечено више колских путева и пешачких стаза према највишем врху и превоју. Стрмије падине су местимично огољене ерозијом земльишта; кристалести шкрильци и друге стене стога избијају на површину. Са највишег планинског бедема издижу се два врха затупастих и каменитих темена. Од највишег темена одваја се једна греда (коса) правца југ—север, допирући до Ка-

рауле или Крста, са врховима који су шири, заравњенији и обрасли травом. Дакле, Бесна кобила се разликује од планина око Власинског језера по знатно ужем бедему, оштријим и делимично каменитим врховима. Друго њено својство је више хидрографско: греда или коса правца југ—север представља развође Егејског и Црног мора! И то својство може бити привлачно за одређене категорије туриста. Међутим, много је важније постојање врло квалитетних природних „писта" за скијање. Приликом теренских истраживања вршених 21. и 22. јула 1981. године установили смо неколико таквих „писта". Тако је падина споменутог развођа, окренута ка југоистоку или ка Мусуту, дуга 4,5 до 5 км; њена топографска површина одликује се неколиким прегибима. Падина окренута ка северозападу, која се пружа преко Краварника, дуга је око 4 км. Падина што се од развођа пружа према североистоку, према коти 1547 м, дуга је само 2 км. Међутим, простор између Великог Стрешера и Крста односно Расподине, погодан је за скијање на дужини од читавих 11 км — од Грамаде северно од Стрешера, преко Плавила, Великог и малог Стрешера, Вршника, Големе равнице до Расподине. Наравно, он нема континуалне нагибе на читавој овој дистанци, али се свуда може користити за скијање. Чини се да је најдужа „писта" с континуалним нагибом од коте 1724 (Голема равница) до некадашње карауле Проклетије; износи око 3,5 км.

Са 21,5 км колико износи укупна дужина природних „писта" или стаза и са снежним покривачем који се постојано одржава од децембра до почетка маја, Бесна кобила се умногоме може упоредити са Копаоником. Она, дакле, пружа два кључна природна предуслова за зимско-спортски туризам. Уз то су на њој развијена два висинска биљно-географска појаса: шумски до 1550 и травни од 1550 до 1922 м. И док у шумском појасу далеко преовлађују букве, дотле је травни кат представљен врло бујним планинским пашњацима. Недавно су травни делови северних падина ове планине били пошумљени четинарима. Планина је, дакле, прилично питомог изгледа јер је зелена. Њену привлачност повећавају извори и потоци који су најчешћи на северној, добрим делом шумовитој страни. Постоје и неке занимљивости политичко-историјске и етнографске природе.

Наиме, до 1918. године државна граница између Србије и Бугарске водила је највишим врхом Бесне кобиле, затим је повијала на север — преко Крста и Расподине до Великог Стрешера. После првог светског рата она је помакнута знатно источније, поред Босиљграда, услед чега су многа села настањена Бугарима ушла у састав наше државе. Још је занимљивије да се ова стара етничка међа, која се некада поклапала са државном границом, очувала до данас. Тачно се зна да су села источно од егејско-црноморског развођа и данас настањена бугарским а она западно српским живљем. Запажено је и то да се бугарске девојке радо удају за српске младиће; међутим, обрнуте појаве готово и нема. Другим речима, не постоје дубља етнобиолошка мешања. Ни остали видови дубљих веза готово се не запажају: једни другима готово и не одлазе у госте, на славе и саборе, што је штета; једни другима не продају земљу; ако се расељавају из економских разлога, онда земљу радије поклањају држави. Занимљиво је да се Бугари из овог простора радо одсељавају у Врање, Сурдулицу, па и у Ниш. Тамо су се толико намножили да се настава у неким основним школама делимично изводи на бугарском језику. У свим таквим срединама изражено је саживљавање прожимање и добросуседска сарадња српског и бугарског живља. Становништво села око Бесне кобиле могло би се угледати на своје сународнике у споменутим градовима. За нас је у овом случају од посебне важности чињеница да се српски и бугарски живаљ у подгорини Бесне кобиле, иако етнички врло сродан (Шопови), донекле разликује по старинској ношњи, играма, песмама и неким обичајевима. Ове разлике само обогаћују традиционалну културу овог краја; оне се могу валоризовати у будућем туризму.

Својевремено смо указали на потребу изучавања целисходности функционалног и комплементарног повезивања Врањске Бање као балнео-лечилишног, и Криве Феје, као будућег климатско-лечилишног и одмаралишног центра. Сматрали смо корисним да се проучи да ли би бањски пацијенти који се лече од одређених болести, могли наставити опоравак у релативно високом (1250 м), климатско-лечилишном

центру Кривој Фељи?[1] Данас је ово сликовито село повезано са бањом добрим асфалтним путем, те се питање његовог укључивања у туризам поставља са више разлога. Уосталом, његове разређене куће окружене воћњацима и зеленим ливадама, свежина субалпског климата и постојање основних јавних објеката пружају значајне погодности за летњи одмор и опоравак грађана. Још нека села у подгорини Бесне кобиле, с обзиром да су по положају и типу слична Кривој Фељи, могла би се користити у те сврхе.

Извесне могућности комбиновања бањско-лечилишног и сеоског туризма постоје и у Горњој Јабланици. Данас је Сијаринска Бања повезана с градовима у Поморављу добрим асфалтним путем а добила је и више смештајних објеката уређених на савремен начин. Њено јужно залеђе насељено је албанским и црногорским живљем. Међутим, села која леже северно од бање и дуж некадашње српско-турске границе насељена су готово искључиво досељеницима из Црне Горе. У самој долини Јабланице, од Медвеђе низводно, данас преовлађују српски досељеници из јужног Поморавља и из планинског простора уз југословенско-бугарску границу. Другим речима, ближа и даља околина споменуте бање етнички и фолклорно је знатно разноликија од подгорине Бесне кобиле и околине Врањске Бање. Етнографско-фолклорне разноликости, надморска висина села погодна за одмор и опоравак (500 до 1000 м), њихов разбијени тип с прозрачним кућама и пространим шумским комплексима, могу привући бањску клијентелу да после лечилишне куре продуже одмор код сеоских домаћина. Села Мркоње, Туларе, унеколико Брајина, Гајтан и брдски делови варошице Медвеђе имају повољне услове за сеоски туризам. Свему овоме треба додати да је домаћа радиност у селима Горње Јабланице све до недавно била врло развијена (израда предмета од вуне, кострети, коже и дрвета). Она је била и врло разнолика: једне рукотворине израђиване су у албанским, друге у црногорским, треће у „шопским" селима. Неке од њих свакако треба очувати па и даље развијати, не само да би као сувенири допуњавали туристичку понуду Сијаринске Бање, него и да би се преобратиле у добре изворе привређивања. Добро знамо да су нека планинска села у Драгачеву и на Златибору, где иначе живи хомогено српско становништво и где је због тога фолклор једнообразан, готово препорођена захваљујући великим приходима од домаће радиности.

Закључак

Предња излагања показала су да југоисточна Србија располаже широким еколошком основом привредног развитка. Али ту основу ограничавају и чак угрожавају неки процеси који су овде развијенији него у осталим деловима Србије. Реч је о ерозији земљишта (од природних), великом сиромаштву и нарочито о брзом расељавању чак и пограничних села (од друштвених процеса). Веома живописна Црна Трава данас је најнеразвијенија општина у Србији ван покрајина — а не мора то да буде јер располаже врло солидним еколошким основама привреде: има преко 13.000 ха под шумом, велике површине под пашњацима, потоке и речице чија је вода толико чиста да се готово свуда може да пије. Читава територија општине је поштеђена свих врста савременог загађивања животне средине. До октобра 1984. године на тлу овако привлачне општине у природном а сиромашне у економском погледу, није подигнут никакав објекат ни за примарну прераду дрвета, као основног природног добра. Наше друштво се огрешило о трудољубиви и родољубиви народ Црне Траве и других брдско-планинских простора југоисточне Србије. Оно је мало инвестирало и градило у тим просторима, па је разумљиво што се они убрзано расељавају. А да подсетимо: средином 1981. године у споменутој општини Црна Трава било је 35 носилаца Споменице 1941, међу којима 18 жена (вероватно јединствен случај у Југославији да је било више жена него мушкараца са овим признањем). Оне су се јуначки бориле али и одржавале целокупну пољопривреду у страшним окупацијским годинама. Није ли крајње време да се брдско-планинска насеља у југоисточној Србији, а нарочито она у простору између Јужне Мораве и југословенско-бугарске границе, прогласе за приоритетна у инвестирању и свеколиком просторном уређивању? Писац ових редова није стручњак за пољопривреду, али је, после дуготрајног пешачења по терену, стекао увере-

---

[1] М. Васовић: **Крива Феја** (Врањски гласник, књ. VI, Врање 1970, стр. 401)

ње да би само обнова и модернизовање сточарства препородили Власину и Крајиште. Стручњаци за сточарство ће то много боље проценити. О другим могућностима — од еколошких основа повољних за производњу чисте хране до услова за размах рударства и туризма, да не говоримо.

Dr *Milorad Vasović*

ECOLOGICAL BACKGROUND OF THE ECONOMIC LIFE IN MOUNTAINEOUS REGIONS WITH A SPECIAL REVIEW OF THE SOUTH-EASTERN SERBIA

The South-Eastern Serbia disposes of a wide ecological background of the economic development. However, that background is restricted and even menaced by some process es which are more distinct there than in other parts of Serbia. The soil erosion, great poverty and particularly fast evacuationeven of border villages have been in question. Very picturesque indeed, Crna Trava is the most underdeveloped Serbian communitu, which it should not be, as it disposes of the solid ecological background — it has more than 13.000 hectares of woods, large surfaces of pastures and little rivers with clear, unpoluted water. The whole territory is still spared from any kind of modern sources of polution of the human environment.

725.75.025(497.11)

Михајло Костић

Књажевачка Бањица

Један пример преуређења простора савременом валоризацијом термалних вода

Увод. — У савременој фази болнеотуристичког развитка, од 1971. године када је туризам сврстан у делатности од приоритетног значаја, у СР Србији приступило се комплетној изградњи и термалних локалитета. У томе су финансијске стимулације биле посебан подстицај за стваралачку акцију, а научно-техничка достигнућа могућност за савремену валоризацију.

Изграђен је низ сасвим нових термалних, стационарних и пратећих објеката и у мало познатим бањским местима. У преуређеном простору са гледишта географије термализма и термалног туризма проучаване су, данас шире афирмисане, бање: Врдничка, Радаљска и Горњотрепчанска.[1]

Међутим, недовољно је познато да су се у СР Србији подстицајне мере одразиле и на изградњу сасвим нових термалних поливалентних рекреатива. Изванредан пример таквих новостворених вредности је Књажевачка Бањица позната и као „Рекреациони центар, ‚Бањица' — Књажевац".

Ради сагледавања и расветљавања савремених трансформација и нових садржаја у простору овог термитета, припремљен је овај актуелан рад.

Развој и локализација. — Удаљена око 4 км југозападно од Књажевца и 1 км од Ргошке Бање, Књажевачка Бањица је у северној подгорини Бучине, једног од последњих огранака планине Тресибабе (787 м). У приобаљу Сврљишког Тимока и у дну његове долине, она је у Ргошком проширењу, мањој морфотектонској целини јужног искрајка Књажевачке котлине.[2]

Књажевачка Бањица се истиче и погодношћу саобраћајног положаја. Налази се покрај друма Ниш—Књажевац—Зајечар (тимочка деоница трансбалканске магистрале), а у вези је и са саобраћајницом Књажевац—Сокобања—Алексинац (са приступом на моравску магистралу). Од Београда, преко Алексинца, удаљена је око 280 км, а од Ниша 58 км.

Објекти рекреационог центра ситуирани су при раскрсници од које води асфалтни пут за Ргошку Бању и село Ргоште. Ова насеља, на приградском положају Књажевца, су у сталној аутобуској вези и са Нишом. У Бањицу се долази и железницом. Железничка станица је Ргоште, на прузи Ниш—Прахово пристаниште, 63 км од Ниша (6 км од Књажевца).

На преуређеном простору објекти Књажевачке Бањице изграђени су између путева за Ргоште, Ниш—Књажевац и железничке пруге. Они су на овећој заравни (225—260 м н. в.), површине око 24 ха, просеченој водотоком Сврљишког Тимока. Она обухвата алувијалну раван и терасу просечне висине око 230 м. Подручје се одликује релативно повољном инжењерско-геолошком структуром и погодним субалпијским поднебљем. Целокупан простор је добро осунчан и изложен проветравању са довољно услова за озелењавање.[3]

Термални ресурси и њихове особености. — У ргошко-нишевачкој термалној зони, Књажевачка Бањица припада хидротермалном региону Тресибабе (787 м). У међуречју Сврљишког и Трговишког Тимока и међуграничном простору Књажевачког басена, Сврљишке котлине и Сврљишке клисуре, рецентно фосилизована морфотермална скулптура покривеног краса Тресибабе окружена је неколиким „ретким" изворима: Ргошкобањским термама на северним положајима, термама Нишевачке (Сврљишке) Бањице[4] на западу те термама Врело у селу Извору[5] и Бањица („топлик, купалиште на потоку") села

Бучума[6] на јужним и источним позицијама.

Премда термоминерални извори избијају у низу дуж књажевачке попречне дислокације, „лежиште" термалних вода потиче из дубинских разлома вулканита. До хидрогеолошких истраживања, која су почела 1977. године, на термалном терену постојао је читав низ извора који су избијали на водоносном раседу дужине око 800 м. Више ових извора избијали су подводно у речном кориту Тимока. Најиздашнији су били некаптирани термалнокрашки извори од којих је потицао Ргошкобањски водоток. Овај ток, дужине око 240 метара, изливао се из уједереног басена у коме избија термалнокрашко врело. Изворите се налази под раседним одсецима Болвана у Ргошкој Бањи. У Ргошкобањску реку су утицале воде неколиких термоминералних извора који су избијали, на претежном делу тока, ивицом речног корита, као и отпадне воде оба бањска купатила. Капацитет изворишта био је одређен на 40—50 литара у секунди са преовлађујућом издашношћу 40,7 1/sec.[7]

Мојим ранијим испитивањем, термалне воде Ргошке Бање окарактерисане су као минералне воде слабијих балнеолошких карактеристика, предодређене да се користе за рекреацију.[8] До истих резултата дошло се и новијим, детаљним, испитивањима. Према **В. Вујановићу** и **М. Теофиловићу** (1983) температура воде купатила Ргошке Бање износила је око 30°C, pH—6, а минерализација 0,473 gr/l. Минерална вода се одликује веома ниском минерализацијом и ниским садржајима скоро свих макро елемената. Високи су само садржаји калцијума (82 mg./l.), повећани HCO_2 (330), а релативно ниски SiO_2 (12 mg/l.). Скоро сви испитивани микроелементи откривени су у овој води, али се они јављају у веома ниским садржајима, односно у слабим траговима. Лековите компоненте макро елемената су: калцијум, магнезијум и натријум. Микро елементе чине: трагови калијума, литијума, рубидијума, стронцијума, баријума, бакра, јода, фосфора, флуора и мангана и представљају додатну карактеристику лековитости ове воде.[9] Према резултатима о мерењу радиоактивности ова термална вода, с обзиром да садржи радиоактивних компонената у дозвољеним границама, може се употребљавати у термалном туризму.

ПРОМЕНЕ ПРИРОДНЕ СРЕДИНЕ И ПРЕУРЕБЕЊЕ ПРОСТОРА

Промене природне средине, изазване делатношћу човека, на ргошко-бањском простору вршене су повремено од давнашњих и древних времена а обављају се и данас.

О праисторијском пореклу тих промена и антропогеном устројству термалног и оближњег простора, ради искоришћавања ргошкобањских извора, најпре сведочи ороним **Болван,** назив узвисине непосредно изнад Бање (542 м). Ова реч, као и неке сличне, значи идол, идолопоклоник. Пореклом је из многобожачког доба и обележава место на коме су стајали боговски кипови.[10] Као и већина старинских дрвених идола и с њима везан култ потичу из много старијег доба, пре него што су их примили Грци,[11] понајпре из неолита у коме су основну одлику култа у групама Србије представљали идоли.[12]

Првобитна каптажа бањских вода и термални уређаји вероватно потичу из касно неолитског и енеолитског доба те се, као и у знаменитој Вичкој Бањи (Топлички кисељак), могу датирати око 2000. година пре нове ере.[13]

Ргошко древно термално купатило од сантрача за римске колонизације је поправљано или у нађеном облику доправљано, јер су се ове хидротерме обилатије искоришћавале у то доба. Римско термално купалиште је откривено приликом скретања тока Тимока и тражења најјачег млаза термоминералних извора. При удубљењу терена тада је откопано ово врло старо купатило од дрвене грађе и нађен римски новац. Купатило је било квадратне основе са странама од укрштених греда церовог дрвета.[14] За римске колонизације Ргошка Бања била је заштићено термално насеље. У Ргошту је постојао кастел који је припадао утврђењима на Тимоку.[15]

Имајући у виду да су Романовласи на планини Тресибаби вековима обитавали и да је са њима цветала једна култура сточарења кроз цео један миленij и између њих и нашег народа за то време постојао присни однос,[16] може се рећи да су ргошке „ретке воде" у функцији термалног култа непрекидно коришћене током раног средњег века и касније, али без виднијих промена у природној средини.

Изградњом средњовековне цркве, од последње деценије XIV века у термалном простору настају изразитије про-

мене и функционално преусмеравање. У социјалном термализму верске медицине са емпиријским обележјем, организовано је манастирско добро са прихватним објектима. Од њега, у другој половини XIX века, још су постојали остаци. Спомињу се као „зидине" од „старе црквине".[17]

Манастирска средњовековна бањска скупина касније је запустела. Због негативних утицаја њене физиогеографске локализације, у планинској суподини и уском приобаљу, који су се, као и код бројних других бања Србије, и код Ргошке огледали и у недостатку грађевинског земљишта и простора за унутрашње кретање,[18] током старијег периода турске окупације манастирско купалиште је уништено за Тимоковим поплавних бујица и засипања. Међутим, пропулзивност термалних извора, као знаменитих природних појава које дају битна географска обележја пределу у коме се јављају, определила је и Турке да изграде термални хамам. У ргошко-бањском простору „турски амам" био је подигнут „50 метара од Тимока".[19]

По ослобођењу од Турака на ргошким хидротермама нису постојали никакви термални објекти. Болесници су се купали на некаптираним изворима. Око 1910. године сатрађено је једно камено купатило са једним базеном које се употребљавало све до 1930. године. У међувремену, да би се добио већи простор за изградњу нове бање, ток Сврљишког Тимока је вештачки скренут на правац данашњег корита. До тада, Тимок је текао средином бањског простора. Купатило, сазидано каменом, завршено је 1936. године. Ово купатило има два мања базена (2,5x3 м) и две каде. Купатило са већим базеном (5x2,5 м) подигнуто је 1948. године. Сатрађена су и два угоститељска објекта од којих Ресторан „Бањица" са 8 лежајева 1966. године. Године 1969. постављене су викенд кућице а претходно унеколико уређен бањски круг.[20]

Према реченом, у преуређеном бањском простору седамдесетих година мала насеобина састојала се од: два купатила, две угоститељске радње и седам викендица. На левој страни Тимока су Ресторан „Бањица" и три викендице, а остало насеље удесно од Тимока, у дну Ргошког проширења.

*

Преломна етапа у преуређењу простора за реализацију пројекта Рекреационог центра, савременом валоризацијом термалних вода, отпочела је седамдесетих година. Већ у „стартној фази" до 1970. године било је завршено откупљивање земљишта.

Новооснована СИЗ за одмор и рекреацију у Књажевцу финансирала је израду **„Детаљног Урбанистичког плана Рекреационог центра Бањица"** који је, у размери 1:1000, завршен октобра 1977. године. Овај план обухвата комплексно организовање рекреационог центра за град Књажевац и околна приградска насеља за око 33.000 становника, колико се предвиђа крајем овог века. Изградња рекреационог центра са термалном водом вршиће се у етапама до 1985. године. Планира се изградња три базена, терена за мале спортове, трим стаза, мотела са стотину кревета, зимске баште, надстрешница мањих објеката, трговине за снабдевање корисника, куглане са четири линије, пратећих објеката и инфраструктуре. Предвиђена три базена биће површине 2.000 м² и примаће 1.400—2.000 купача од чега покривен олимпијски базен са површином 1.250 м² (25x50 м). У току лета користиће се и плаже на Сврљишком Тимоку. У ужем делу рекреационог центра, укупне површине 9.620 м², биће и зимска (тропска) башта са декоративним базеном и поточићем, топлим ходником повезана са мотелом и купалиштем. Обезбеђиваће организован зимски одмор у традицији бањског боравка. Цело зеленило центра третира се као велики парк и тако ће се уређивати.[21]

Од посебног је интереса нагласити да се предвиђа и уређење планине Тресибабе као излетничке зоне. То омогућује комбиниране термалног рекреационог и планинског туризма.

На планини Тресибаби још преовлађују пашњаци, који припадају ширем ареалу Сврљишких планина, али је у току и спонтана обнова шикара.[22] Планинске стране су већ доста обрасле храстовом и другом шумом. Тресибаба је богата разним врстама дивљачи. Пружа изванредне видиковце са свих страна. Има добрих терена за скијање, а чист планински ваздух обезбеђује повољне услове за одмор и рекреацију. У плану је изградња мотела, а цело подручје има услова да се прогласи за национални парк.[23]

*

Прва фаза реализације рекреационог центра „Бањица" отпочела је хид-

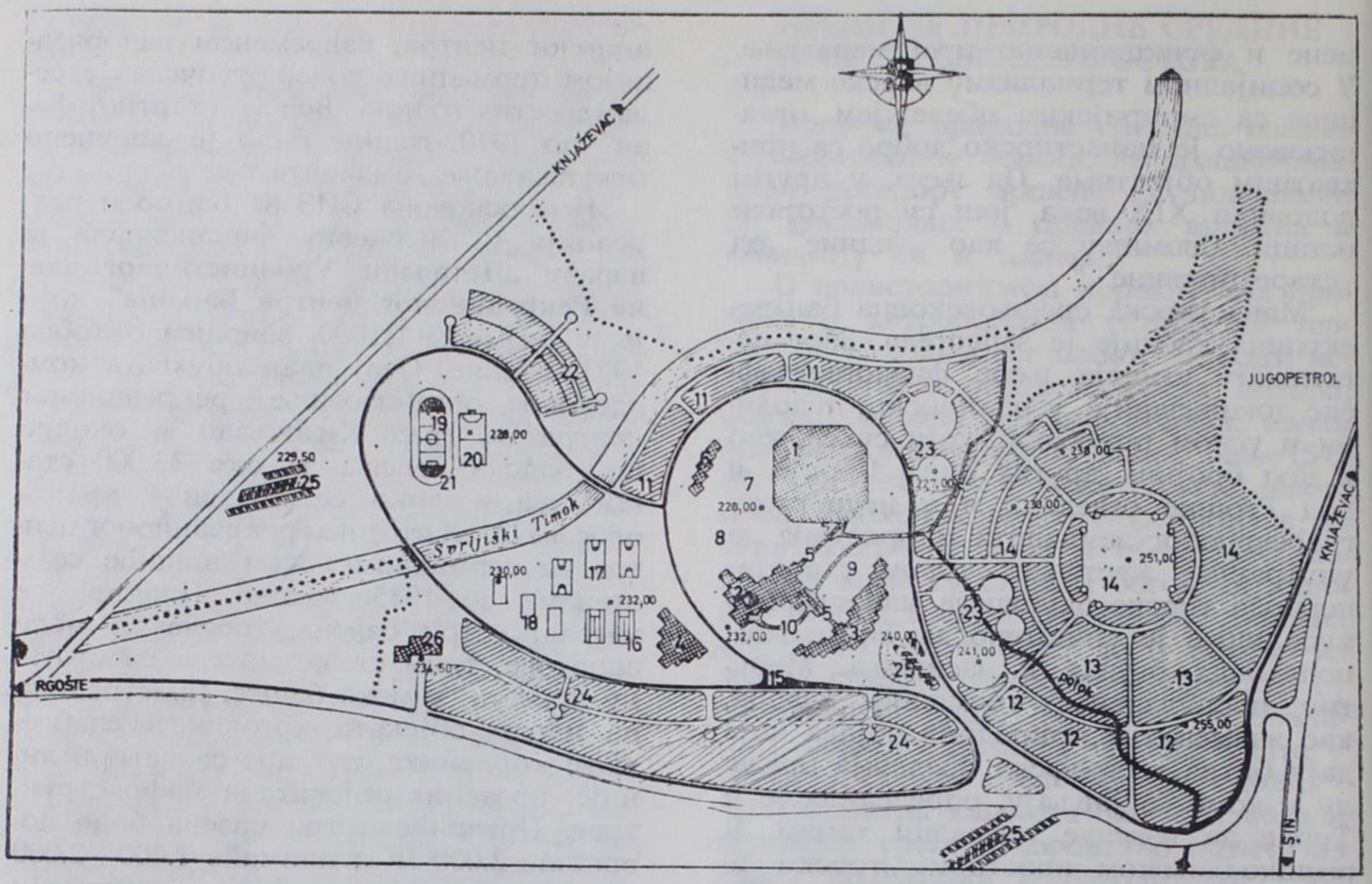

Сл. 1. — **Детаљан урбанистички план рекреационог центра „Бањица" (Књажевац):** 1. Купалиште, 2. Зимска башта, 3. Мотел, 4. Куглана, 5. Топли ходник, 6. Настрешница, 7. Сунчање, 8. Мини голф, 9. Врт мотела, 10. Врт зимске баште, 11. Плажа уз реку, 12. Узраст до 3. год., 13. Узраст 4—6 год., 14. Узраст 7—11 год., 15. Стаза за бицикл, 16. Тенис, 17. Кошарка, 18. Одбојка, 19. Мали фудбал, 20. Рукомет, 21. Трчање, 22. Трим стаза, 23. Одмор старијих, 24. Пропланци, 25. Паркинг, 26. Топлана (СИЗ за одмор и рекреацију Књажевац 1977.)

рогеолошким истраживањима 1977. године. Највећа бушотина ишла је до 150 метара дубине. Највиша температура била је 31°C. Из свих извора добијало се 150 до 200 литара у секунди, што је сасвим довољно за потребе рекреационог центра.[24] Бушотина код каменог купатила у Рготшкој Бањи почетком 1978. давала је термалну воду са температуром од 33°C. То је омогућило да се у првој фази изгради каптажна грађевина у Рготшкој Бањи са разводним термалним системом цевовода. Подигнута је непосредно уз купатило. Капацитет овог водног објекта је до 120 l/s. На каптажне грађевине разводи се термална вода за оба купатила у Рготшкој Бањи и новоизграђени базен у Рекреационом центру.

Сл. 2. — **Архитектура новоизграђених објеката у Центру за одмор и рекреацију „Бањица" — Књажевац** (Снимљено: 23. VII 1983., оригинал).

У кругу Бање је једино укинута чесма са минералном водом те се она захвата са изворишта наблизо термалнокрашког врела. И то врело као и његова отока изменили су свој лик чишћењем и продубљивањем. У уједереном базену омладинци обављају рекреативна купања а старије особе лече реуматизам. Преображен је и пејсаж према селу Ргошту. У том делу бањског ревира подигнути су ружичњаци и други хортикултурни засади који се, на прекривеном и отвореном простору, напајају термалном водом. По томе се Бања истиче и производном функцијом.

Као што је истакнуто, спровођење термалне воде на положај измештеног Рекреационог центра било је нужно, да би се превазишли негативни утицаји физиогеографског положаја у Ргошкој Бањи. Прва фаза изградње Центра завршена је у 1982. години. Изграђен је олимпијски проточни термални базен са уређајима, ресторан са прихватним и пратећим објектима и паркинг. Већ у 1983. години Центар је био шире афирмисан и истицао се знатном посећеношћу у свакодневном и викенд туризму. Ова кретања се одржавају због атрактивности објеката, понајпре пријатне и чисте проточне термалне воде температуре 29°C.

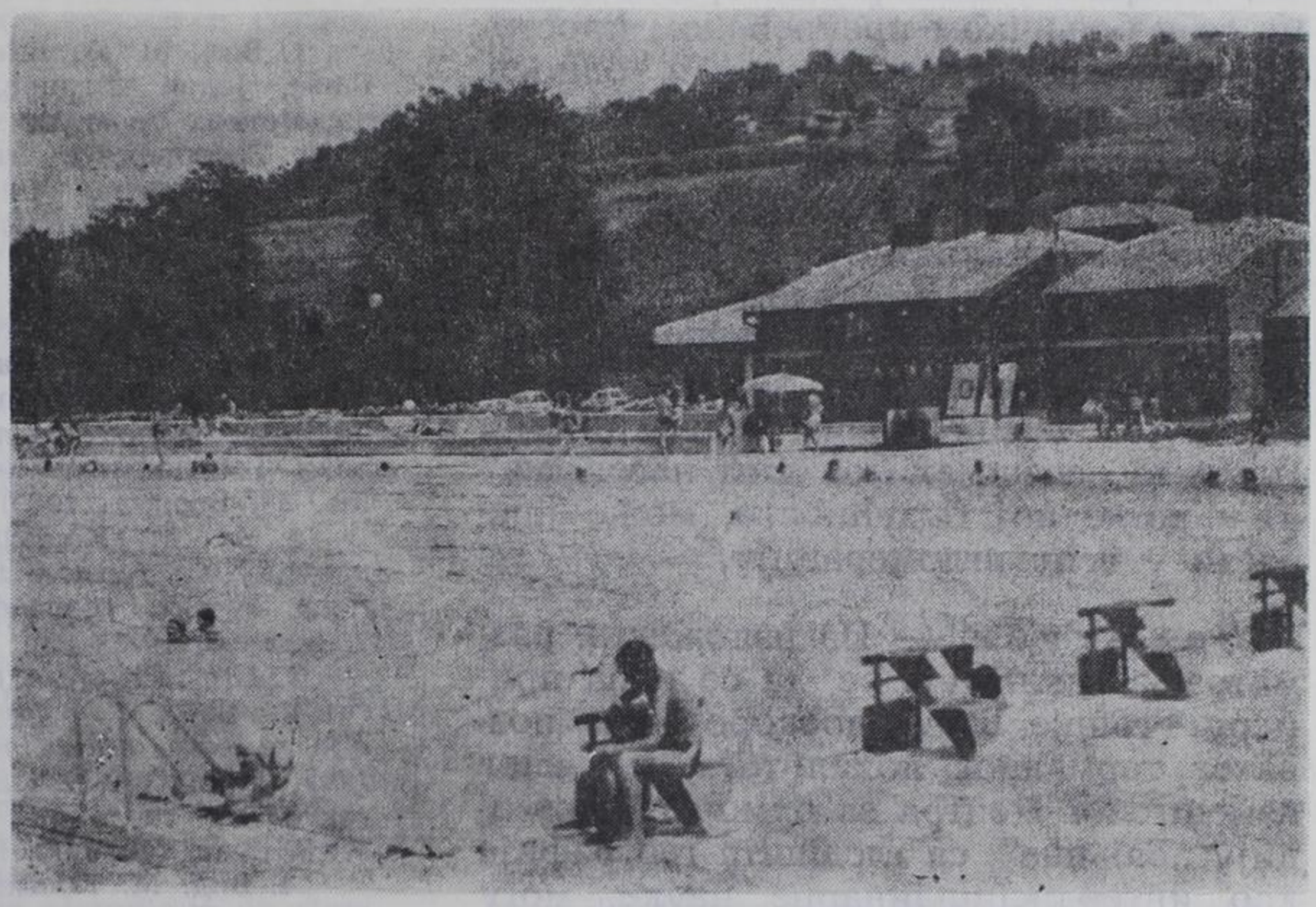

Сл. 3. — **Проточни термални базен у Центру за одмор и рекреацију „Бањица" — Књажевац** (Снимљено: 23. VII 1983., оригинал).

Понедељком купалиште је отворено за припаднике ЈНА, који објекте одржавају, а у остале дане за грађане Књажевца и друге. Слободан приступ паркиралишту и бесплатно купање у баезну су у духу социјалног термализма.

Излетнички туризам у дане викенда је масовног карактера. На дневни боравак (од 9 до 18 часова), када је отворен центар за одмор и рекреацију, долазе аутобусима или својим аутомобилима и целокупне породице. Оцењује се да Бањицу о викенду дневно посети 1000 до 1200 купача.

Брзом афирмацијом савременог термалног рекреационог и одмаралишног центра, јединственог у источној Србији, Књажевачка Бањица је већ у првој фази изградње постала „развојни пол" ргошке термалне зоне и пригорја Тресибабе. У томе је научно-технички прогрес испољио своју праву вредност, јер је био друштвено усмераван и контролисан.[25] Излетничка кретања, понајпре према термалним појавама и творевинама, су један од најперспективнијих и најмасовнијих облика туристичког промета. Предузимањем викенд (краћих) путовања „цео начин живота људи се мења".[26]

С обзиром да ће, предстојећом изградњом „дечјег брчкалишта" и других објеката, рекреациона функција Бањице у термалној гравитацији привлачити и градско становништво пиротског и нишког краја као и претежни део сврљишког подручја, у којима нема изграђених атрактивних термалних објеката,[27] на сектору Књажевачке Бањице већ са првим етапама изградње Центра почела се стварати насеобинска зона са зградама за одмор и рекреацију.

У слободном простору крајем 1983. оконтуравала су се три ревира. У првом, викенд куће савремене архитектуре, са воћним и другим засадима, изграђене су на правцу пута уз долински усек преко северних падина Тресибабе. У другом, на планинском пригорју из-

над Бањице, такође у шумовитом амбијенту, изграђена је овећа скупина кућа постављених наблизо, али још недовршених. Ту је подигнуто и неколико вишеодељних и спратних зграда. У трећем ревиру викенд куће су изграђене на терасном рељефу Књажевачке котлине. То су махом осамљене зграде са овећим окућјем на затрављеном тлу и виногорју.

Изградњом Центра „Бањица" на простору доскорашње природне средине уткани су нови елементи животне средине, а предстојећом изградњом комерцијалних објеката боравишног туризма, ствара се нова радна средина. Тиме се у бањичком преуређеном простору усредсређују елементи и односи свих облика човекове средине — и природне и животне и радне.

Тангирајућа насеобинска викенд зона тројаке физиономије, са разређеним кућама у првом, углавном збијеним у другом и разбијеним у трећем ревиру може бити изразитијег значаја, јер се обликује специфичним функцијама. Припада „специјализованим насељима" и, у догледној будућности, може прерасти у већу агломерацију.[28]

Закључак. — Из изложених разматрања закључује се, да се и на примеру Ргошке Бање, доскоро мало познатог термалног локалитета, и њеног измештеног Центра за одмор и рекреацију „Бањице", са гледишта географије као интердисциплинарне науке, могу умногоме сагледати и расветлити основни аспекти целокупног „антропогеног мониторинга" — савременог научног правца еколошких истраживања у географији који обухвата систем праћења и контроле над свим променама природне средине изазване делатношћу човека и, између осталог, разрађује прогнозе њеног развоја и стања у будућности.[29]

Премда припада сасвим новим термитетима и термалним рекреативима, Бањица у термалној гравитацији већ стиче интеррегионални домет. Њена афирмација заснива се и произилази из термалних ресурса и њихових особености, на једној, и опредељујућих географских чинилаца — топографске локализације, саобраћајне позиције и регионалног размештаја, на другој страни. Уз то, и туристичко-географске одреднице у односу на тражњу, историјске атрактивне мотиве, градска и привредна подручја потенцирају поливалентну улогу и значај.

Али, Књажевачка Бањица није само сведочанство пропулзивности термалних и других фактора и радом створених вредности, већ и показатељ рационалног искоришћавања природних и привредних добара и њихове заштите од деградације у садашњем и будућем развоју.

У свему томе, савремено преуређење простора има посебан примењени и научни значај, јер, новим елементима у реобликованој географској средини, документује, у осмишљеном правцу, достигнућа друштвене заједнице.

НАПОМЕНЕ:

1. Вид. М. Костић и М. Мађејка: **Врдничка Бања**, Један изванредан пример валоризације раритетних термалних налазишта (Зборник радова Географског института „Јован Цвијић", Кн. 32, Београд 1980) 245—276; **М. Костић: Радаљска Бања**, Један изванредан пример прерастања сеоске бање у развојни балнеотуристички центар (Гласник Срп. географ. друш., Св. LXI—Бр. 1, Београд 1981) 63—76; М. Костић и И. Б. Поповић: **Горњотрепчанска Бања**, Један пример савременог прерастања сеоске бање у развојни балнеотуристички центар (Зборник радова Географског института „Јован Цвијић", Кн. 35, Београд 1983) 83—123.

2. Уп. М. Костић: **Ргошка Бања**, Прилог проучавању термалних насеља источне Србије (Гласник Срп. географ. друштва, Св. LIII —Бр. 2, Београд 1973) 101.

3. Up. *„Program aktivnosti i mera na stvaranju uslova za organizovanje odmora i rekreacije radnika, omladine i dece u periodu 1978—1985 godine"* (SIZ za organizovanje odmora i rekreacije radnika i omladine — Knjaževac, Knjaževac, februara 1978) 14.

4. Вид. М. Костић: **Сврљишка (Нишевачка) Бањица**, Прилог проучавању ишчезлих бањских насеља (Зборник радова географског института „Јован Цвијић", Кн. 23, Београд 1970) 53—69.

5. Вид. М. Спасојевић: **Економско-географска валоризација водних ресурса — на примеру** Сврљишке котлине (Зборник радова Економског факултета у Нишу за 1983. годину, Ниш 1983) 344.

6. Вид. Н. Богдановић: **Говори Бучума и Белог Потока** (Српски дијактолошки зборник, Кн. XXV, Београд 1979) 143.

7. М. Костић, Ргошка Бања, с. 103—105; Исти: **О функционалитету термалних токова у Србији** (Зборник радова Географског института „Јован Цвијић", Кн. 34, Београд 1982) 160—161 и ту цит. литер.

8. Исти, Ргошка Бања, с. 108.

9. V. Vujanović i M. Teofilović: *Banjske i mineralne vode Srbije* (Gornji Milanovac 1983) 164—166. О хемизму ових термалних вода детаљније у раду „О функционалитету термалних токова у Србији", с. 161 са цит. литер.

10. М. Костић, Ргошка Бања, с. 109 и ту цит. литер.

11. М. М. Васић: **Дионисос и наш фолклор** (Глас САН CCXIV, Одељ. друшт. наука, н. с. 3, Београд 1954) 137.

12. УП. Д. Гарашанин: **Религија и култ неолитског човека на централном Балкану** (Неолит централног Балкана, Београд 1968) 245.

13. Уп. М. Костић, Ргошка Бања, с. 109.

14. Исто, с. 109—110.

15. Исто, с. 109; Уп. М. Мирковић: **Римски градови на Дунаву у Горњој Мезији** (Београд 1968) 93.

16. Up. S. Georgijević: *Oprea* (Onomastica Jugoslavica br. 10, Zagreb 1982) 68.

17. Вид. М. Костић: **О објектима социјалног термализма на шумадијским и другим бањским водама Србије** (Зборник радова Географског института „Јован Цвијић", Кн. 35, Београд 1983) 129—131; Исти, Ргошка Бања, с. 110.

18. Уп. М. Костић: **Географски положај бањских и балнеотуристичких насеља у СР Србији** — фактор њихове еволуције и регионалне улоге и значаја (Цвијићев зборник — Вансеријско издање Српске академије наука и уметности, Одељ. прир.-мат. наука, Београд 1968) 416.

19. Вид. М. Костић, Ргошка Бања, с. 110 и ту цит. литер.

20. Исто, с. 110—111.

21. „Програм активности и мере на стварању услова за организовање одмора и рекреације радника, омладине и деце у периоду 1978—1985", с. 14—15, 17—20.

22. Уп. О. Крстић: **Планински и шумски пашњаци Југославије** (Институт за економику пољопривреде, Суботица 1956) 337.

23. Цит. „Програм активности и мера", с.

24. Исто, с. 21.

25. Уп. М. Божић: **Савремени научно-технички прогрес и његове друштвено-економске последице** (Зборник радова Економског факултета Универ. у Нишу, Гор. XI, Ниш 1973) 240—241

26. M. Savić: *Saobraćaj kao faktor razvoja turizma u Jugoslaviji* (Privredni pregled, Beograd 1977) 17.

27. Вид. Б. Илић: **Могућности за развој излетишта, планинарења и логоровања у околини Пирота** (Пиротски зборник, Бр, 7, Пирот 1975) 125 и д.

28. Вид. Б. Којић: **Систематизација насеља у Србији**, Прилог методици категоризације савремених насеља (Глас CCLXVIII, Одељ. друш. наука, Кн. 13, САНУ, Београд 1966) 185.

29. Уп. И. П. Герасимов: **Методолошки проблеми екологизације савремене науке и место географије у њој** (Гласник Срп. географ. друштва. Св. LXIII — Бр. 2, Београд 1983) 27—28.

Mihajlo Kostić

UN EXEMPLE D' AMÉNAGEMENT DU TERR AIN PAR UNE VALORISATION CONTEMPORAIE DES EAUX THERMALES

Knjaževačka Banjica est un noveau centre thermal de récréation, bien moderne, dans la Serbie du Sud. Ce centre est construit dans la région des thermes de Rgoša dans la vallée encaissée de Knjaževac, à 4 km du sud-ouest de la ville. Il se fait remarquer par la convenance de la disposition régionale, par la localisation topographique et une situation favorable des voies de communication.

L'eau thermominérale provenant des perforations (t—29°C), aur caractéristiques thérapeutiques moins remarquables, d'une capacité de 120 lit/sec, est conduite à la longueur d'un kilomètre jusqu'â la piscine olympique du Centre. On y a construit un restaurant et des bâtiments d'accueil. Ce centre de récréation de Banjica, étant ouvert en 1982, se faisait déjà remarquer dans la saison touristique de 1983 par un grand nombre de clients. La portée interrégionale d'une visite massive (aur jours du week-end 1000 à 1200 de baigneurs) s'est manifestée dans la construction des colonies touristiques: la fréquentation massive du Centre a nécéssité la construction de nouveaux bâtiments destinés au repos et à la recréation.

Dans un espace réaménagé Knjaževačka Banjica est devenue dans la première phase de la construction un pôle de développement du rayon thermal de Rgoša et des contreforts de la montagne de Tresibaba (787 m) au pied de laquelle elle se trouve. Sur cette montagne une zone d'excursion sera aménagée. Elle ajoutera à l'importance de Knjaževačka Banjica en ce qui concerne le tourisme stationnaire, car elle permet une combinaison d'un tourisme montagneux et thermo-récréatif.

Др Јован Ф. Трифуноски

Варошице у горњем делу слива Брегалнице

У шопском, тј. горњем делу слива Брегалнице постоје две мање котлинске целине — Пијанец и Малеш или Малешево. У првој котлиници налази се једна варошица — Делчево, док се у другој котлиници налазе две варошице — Пехчево и Берово.

I. ВАРОШИЦА ДЕЛЧЕВО

Делчево лежи у источном делу СР Македоније, на попречној комуникацији која спаја две важне уздужне долине — долину Вардара код Титовог Велеса у нашој земљи на западу, и долину Струме код Благоевграда у Бугарској на истоку. Заметак Делчева је лево од Брегалнице око моста на овој реци. Од других старијих насеља у овом крају ни једно није имало тако згодан положај као ово.[1]

Делчево је најзначајнији центар у котлини Пијанец, у горњем делу слива Брегалнице. Ова котлинска област издужена је око реке Брегалнице у правцу ЈИ-СЗ. На југозападу је ограничена планином Голак (1.538 м), а на североистоку планином Влајином (1.932); на југоистоку и северозападу границу области Пијанец чине нижи гребени и клисуре.

Делчево је на дну котлине, на надморској висини од 600 до 630 метара. То је подгорина планине Голак (1.539). Поменути положај повољно утиче на климатске карактеристике: ту је зона умерено-континенталне климе. Ипак, лета су овде доста топла и сува, што је последица повремених утицаја ваздушних маса из Повардарја. Вода из Брегалнице користи се за наводњавање баштенског биља, кукуруза и ливада. Брегалница се код Делчева не излива и не плави поља и привредне површине.

На северозападу од Пијанечке котлине је дубока Осоговска клисура, из које Брегалница отиче у ниже Кочанско поље. Од особитог значаја за данашњи саобраћајни положај Делчева је новоподигнута магистрала у наведеној клисури. Ова савремена друмска саобраћајница лако повезује Делчево преко Кочана, Штипа и Титовог Велеса са Скопљем. На тај начин створене су добре могућности за моторизовани туристички промет, као и за економско и културно повезивање Делчева са светом. Од Кочана ка Штипу и Скопљу води и железничка пруга.

Иако погранично насеље, од југословенско-бугарске границе удаљено само 6 км, Делчево представља по броју становника (1981. г. — 8.041 ст.) једну од значајних наших варошица. Општину Делчево чине 30 насеља са 23.542 становника. Од тога у самом Делчеву је једна трећина житеља.[2]

Као насеље Делчево има дугу и занимљиву прошлост. Према до сада откривеним археолошким налазима може се утврдити да је овде још у доба Римљана постојало насеље. По функцији оно је вероватно представљало врсту станице на римском путу који је водио са запада на исток. У Делчеву и ближој околини има археолошких налаза из тог доба — тврђавица, гробова, мозаик и др. Неколико предмета из римског доба нађени су у селу Тработивишту, јужно од Делчева.

Делчево са ближом околином било је привлачно и за словенско становни-

---

[1] Приликом читања овог рада треба се служити и специјалном картом Југославије, размер 1:50.000, лист „Делчево". — Делчево сам посетио у априлу 1983. г.

[2] Републички завод за статистика. Први резултати од пописот на населението во 1981. г., Скопје 1981, стр. 36, 37.

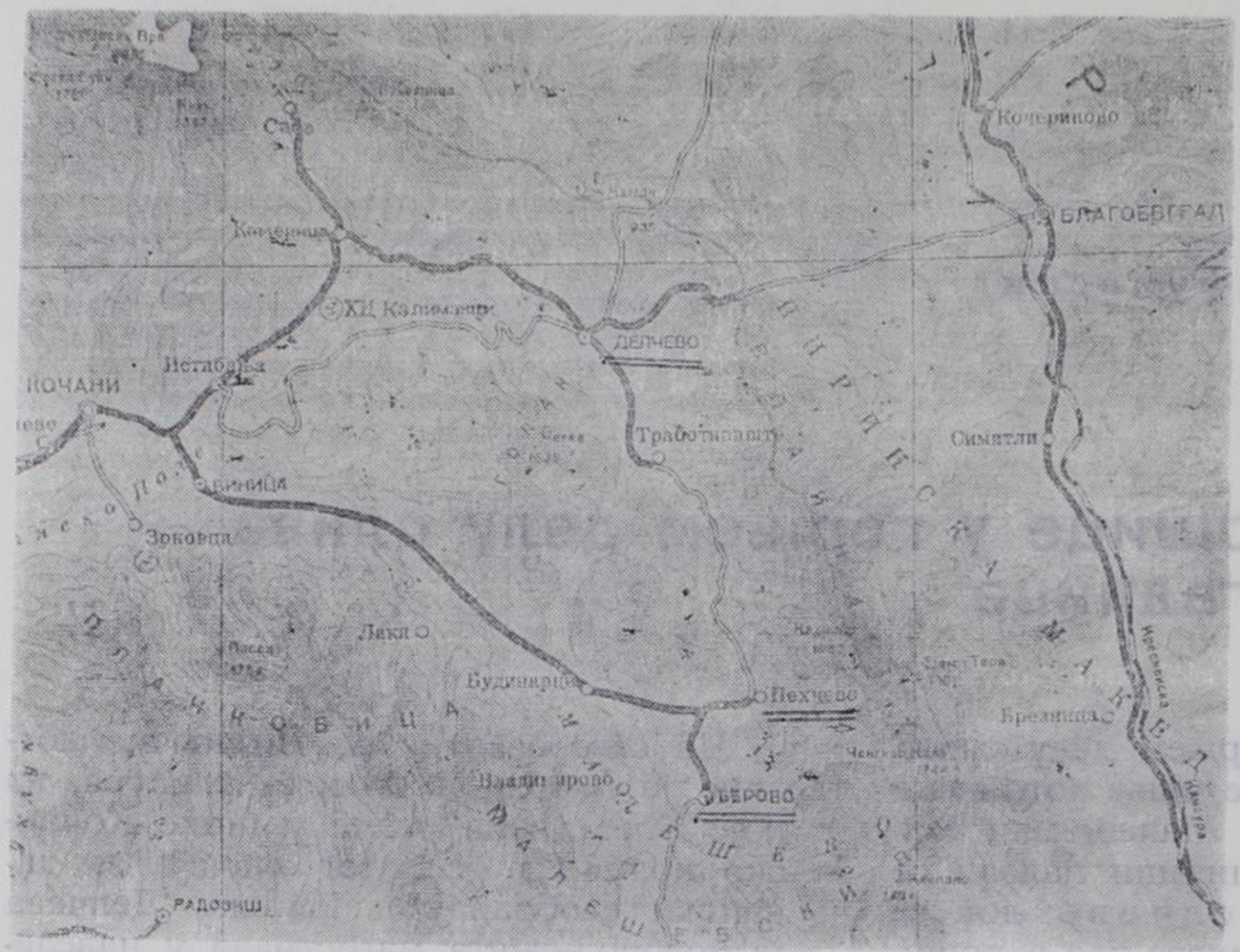

Сл. 1. — Геопрафски положај варошица: Делчева, Пехчева и Берова.

штво у средњем веку. Повољности за живот и развитак насеља произилазиле су не само из природних предности краја, већ и из привредно-саобраћајног положаја. Народно предање наводи да се рано средњовековно насеље код данашњег Делчева називало именом Василево.[3] Многи данашњи топоними око Делчева воде порекло из тог доба. Међутим, поменуто име насеља касније је нестало: појавило се ново име Царево Село. Први пут под тим именом насеље се помиње 1347—1350. г., када је цар Душан у околини Царевог Села — „у Пијанцу" — даровао познатом манастиру Леснову код Злетова више лука и њива крај Брегалнице и њених приточица.[4] Рушевине једне средњовековне тврђавице су на брегу Градиште, јужно од Делчева. Тај брег је вршетак једне косе правца ЈЗ-СИ.

С преласком у турске руке насеље није битно изменило ранију социјалну и привредну структуру. Њено словенско становништво у току XV, XVI и XVII века бавило се ратарством, сточарством, занатством и трговином. У то старије турско доба Делчево није имало стално насељено турско становништво. Тада није било Турака, односно муслимана, ни у околним селима.

У околини Царевог Села бавио се 1671. г. султан Мехмед IV ради лова на Доспат-планини, задржао се ту од пролећа до јесени те године, и гонио је хришћанско становништво у ловачку хајку.[5] Али, ускоро иза тога — крајем XVII и у првој половини XVIII века — у овој области дошло је до извесног замирања насеља што је последица дужег аустро-турског ратовања и пресељавања нашег живља из крајева јужно од Саве и Дунава на север чак до Будимпеште. И куге су биле честе у XVIII веку. Зато је у Делчеву остало мало староседелаца.

Након тога започело је насељавање турског становништва у широј зони источно од Вардара. Муслиманима је било слободно ући и населити где год су хтели. Ове досељенике привукло је и Делчево. Од тада привредни живот горњег дела слива Брегалнице доживљава нови успон, а насеље код данашњег Делчева поново постаје центар привредног и управног живота за целу котлину Пијанец. Како наводи и народна традиција, турски део Делчева није био велики. У њему су живели представници турске власти и војна посада. Око правог турског дела насеља ширили су се куће наших становника који су примили ислам. Њих је, свакако, више интересовала корист од ислама него вера. Турци, односно муслиманско становништво Делчева, имало је посебне махале лево од корита Брегалнице. Ти станов-

---

[3] Ј. Дедијер: Нова Србија, Београд 1913, стр. 138; В. Радованновић: Царево Село, Народна енциклопедија, књ. IV, стр. 861.

[4] В. Радованновић: Царево Село, стр. 861

[5] Исто, стр. 861.

ници присвојили су земљу у пољу око Делчева и тамо основали чифлике.[6]

И од средине XIX века Делчево је видно напредовало. Постало је трг и центар за села у Пијанечкој котлини. Тада је почела живља трговина стоке и сточарских производа. Било је познатих трговаца са стоком. Од тог времена стварала се чаршија која је утицала на физиономију насеља. Делчево је тада добило и улогу путне станице у којој су се налазили ханови. Занатство у Делчеву истицало се израдом алата за обраду земље, опреме за товарну стоку, прерадом ратарско-сточарских сировина и израдом разноврсних потрошних добара. Била је добро развијена и домаћа ткачка радиност. Жене су прерађивале вуну, лан, конопљу и израђивале одећу, рубље, торбе и џакове. На бази сточарства и обиља млека припремали су познати сир.

Ратови од 1878. г., затим границе Србије и Бугарске тада повучене према Турској, штетно су утицале на више насеља у Македонији, па и на Делчево. Тада су покренуте мухаџирске миграције и Делчево је добило групу тих муслиманских избеглица. Лоше смештени и озлојеђени они су грубо поступали са македонским хришћанским становницима. Године 1912, г. непосредно пре ослобођења од турске власти, Делчево је имало око 300 кућа, од којих су 220 биле муслиманске, а остале хришћанске.[7]

Од ратова 1912—1918. г. Делчево се налази у граничној области према Бугарској и пут ка долини Струме на истоку није више посећен. Тада оно постаје седиште војно-граничног одреда и административни центар среза. За потребе државе изграђено је неколико државних зграда. Насеље се и тада постепено привредно подизало. Муслимани су продавали земљу и исељавали су се у Турску, а њихова имања откупљивало је досељено македонско становништво. Тако је у Делчеву повећан број нашег становништва.

Насеље је добило име Делчево после другог светског рата. Иако је из Делчева било и новог исељавања муслимана, оно је тек тада брже напредовало. Нарочито од 1961. г. јавио се јачи развој варошице подизањем мањих индустријских објеката, изградњом асфалтних путева и проширењем осталих делатности. То је привукло радну снагу из околних села и повећало број становништва. Делчево је и важан центар разноврсне трговине откупа, продаје и експорта сточарских, земљорадничких, занатских, а у новије време и индустријских производа.

Кретање броја становништва у Делчеву може се пратити тек од 1900. г., као што показује следећа табела:

Година	Број становника		Разлика
1900.	2.286		——
1921.	4.827	више	2.541
1929.	1.926	мање	2.901
1937.	2.858	више	952
1948.	3.173	„	315
1953.	3.033	мање	140
1961.	3.147	више	114
1971.	5.104	„	1.857
1981.	8.041	„	2.937

Као што се из изнетих података види од 1900. до 1961. г. Делчево је било мала варошица: број становништва тада је износио две до четири хиљаде душа. Највеће исељавање, углавном муслимана, извршило се у периоду 1921—1929. и 1953—1961. г. Међутим, број становника нагло је повећан у периоду 1961—1981. г. — повећан је од 3.147 на 8.041 житељ (укупно повећање: 4.894 ст.). Делчево сада (1984. г.) има око 9.000 становника.

Миграције становништва из околних села у правцу Делчева могу се пратити још у првој половини XIX века. У почетку то су била сточарска кретања везана за силажење са стадима почетком зиме у жупну Пијанечку котлину. У њој снежни покривач касније настаје и пре нестаје и на тај начин низија око Делчева надокнађивала је недостатак сточне хране у околним планинским селима. Тек у другој половини прошлог века почео је јачи развој ратарства, заната и трговине. У околини Делчева тада се почела смањивати површина под ливадама што се неповољно одразило на напред наведена сточарска спуштања.

Део словенско-македонског становништва Делчева у прошлости примио је ислам и изјављивало се за „Турке". Иза првог и иза другог светског рата они су се као „Турци" исељавали у Турску, јер су са Турцима поистовећивали своју етничку припадност.

Процес насељавања сеоског становништва у Делчеву постао је веома из-

---

[6] Поједини имућнији муслимани поред куће у варошици имали су кућу и изван ње, у оближњим селима.

[7] Ј. Дедијер: нав. рад, стр. 138.

Сл. 2. — Варошица Делчево и његова ближа околина.

ражен тек иза другог светског рата, посебно од шездесетих година, а везан је за развој индустрије (има неколико мањих индустријских погона) и саобраћаја, као и других делатности. Придошлице скоро сви су из села са територије општине Делчево.[8] Они брзо мењају и урбанистичку физиономију насеља. Долазећи у Делчево они се запошљавају на пословима које нађу, па касније купују плацеве, подижу куће и доводе породице. Национални састав становништва у новије време кретао се на следећи начин:

Година	Македонци	Турци	Остали
1953.	1.596	1.127	310
1961.	2.645	318	184
1971.	4.464	353	287[9]

Године 1981. у Делчеву је имало 8.041 становник са укупно 2.103 домаћинства.[10] У периоду 1961—1981. г. просечно годишње повећање било је 245 становника. Досељавањем и наталитетом број становника у Делчеву и сада се стално повећава.

Стари део Делчева, како је и напред изнето, лежи на левој страни Брегални-

[8] Досељеници у Делчеву потичу углавном из ових околних села: Бигла, Ветрен, Вурче, Вратиславци, Габрово, Град, Драмче, Звегор, Илово, Киселица, Косово, Дабје, Луковица, Моштица, Очипала, Полето, Разловци, Тодоровци, Тработивиште и др.

[9] За касније године о етничком саставу становништва у Делчеву нема објављених података.

[10] Просечно једно домаћинство у Делчеву 1921. г. имало је 5.3, а 1981. г. — 3.8 чланова.

це. Овај део носи старије архитектонске творевине и представља извесно културно-историјско богатство. Куће су зидане једна уз другу и улице су тесне. Друкчију слику пружа део Делчева на десној страни Брегалнице. Тај део изграђен је иза другог светског рата по европском узору. Овде су већином комфорне куће са 2 до 4 стана, на један или два спрата, са обавезним баштицама и укусним оградама у гвожђу, камену или живици.

II. ВАРОШИЦА ПЕХЧЕВО

После варошице Берова, Пехчево је највеће насеље у релативно малој Малешевској котлини.[11] Лежи на источном ободу поменуте котлине, под планинским гребеном Цами-тепе (1.801 м), а седам километара северно од Берова. Недалеко од Пехчева са источне стране води југословенско-бугарска граница. На атару Пехчева доминира повр са висином око 900 м, која се пружа у правцу север — југ, Ова повр код Пехчева је благо нагнута према котлинском дну на западу, где се на нижем земљишту простиру оранице и воћњаци.[12] Горње, тј. источно подручје Пехчева обрасло је у густу, стару шуму.

За развој Пехчева у прошлости била су од значаја два релативно важна пута: један правца север — југ и други правца запад исток. Први пут водио је од Делчева, преко Пехчева за Струмицу и Солун, док је други пут водио из Кочана и Виниче, преко Пехчева за насеље Свети Врачи (сада Сандански) у долини Струме. На овим путевима постојао је само товарни саобраћај какав је био и у старим временима. Од рата 1912—1913. г., због наше границе према Бугарској, саобраћај у правцу Пехчево — Свети Врачи више се не одвија. Сада Пехчево није тако важно раскршће.

Пехчево се развијало и на повољном месту са стратегијске тачке гледишта. Окољено је високим брдима — Буковик, Равнобор, Голема корија, Речино — па је, у условима природне заштићености, могло лако да се брани.

Према до сада откривеним археолошким налазима може се утврдити да је у Малешевској котлини још у доба Римљана имало насеље. И у средњем веку котлина је била привлачна за словенско становништво. Многи данашњи топоними воде порекло из тог доба. Имена насеља највећим делом су словенска. Област око данашњих Пехчева и Берова чинила је посебну жупу. Из средњег века има и разних материјалних остатака, на пример, гробова и друго.

С преласком у турске руке Малешевска котлина није изменила дотадашњу етничку структуру. Њено словенско становништво у току XV, XVI и XVII века бавило се сточарством, ратарством и ловом. У то старије турско доба овај крај није имао стално насељено турско становништво. Међутим, крајем XVII и у првој половини XVIII века дошло је до извесног замирања насеља у Малешевском крају. То је била последица дужег аустро-угарског ратовања на Балкану и исељавања хришћанског живља из појединих крајева. И куге су биле честе у XVIII веку. Зато је и у Малешевском крају тада остало мало староседелаца.[13]

Након тога следовала је колонизација турског становништва у широј зони источно од Вардара. Муслиманима је било слободно ући и населити се где год су хтели. Ове досељенике привукао је и Малешевски крај, нарочито његово тадашње насеље Пехчево. Тако је ово насеље постало центар привредног и управног живота. У њему су живели још представници управне власти и војна посада. Осим правог турског становништва, тада су се у Малешевском крају појавили и наши становници који су примили ислам. Ових је било и у Пехчеву.

Све до краја турске владавине главно управно и привредно средиште Малешевске котлине било је данашње насеље Пехчево.[14] Оно је било мала касаба са занатским радњама, дућанима и хановима. Трговина стоком такође је била уносна. Било је и пехчевских трговаца који су лети товили стоку на околним планинама и затим су је продавали. Читлук сахибије из Пехчева имали су читлучку земљу у околним селима — села: Читлук, Стојмирово, Умлено.

Пехчево су Турци у последње време своје владавине називали Османлије.

---

[11] Ова котлина назива се још Малеш, Малешево и Малешевија. Има 16 насеља са 20.211 становника (1981. г.). — Пехчево сам посетио у мају 1983. г.

[12] Приликом читања овог текста треба се служити специјалном картом Југослав. 1:50.000, лист „Пехчево".

[13] Крајем XVII и почетком XVIII века било је тешко време за опстанак словенско-хришћанског становништва.

[14] Ј. Павловић: Малешево и Малешевци, Београд 1929., стр. 6.

Тада је у њему било на 600 кућа са 4.070 становника, од којих муслимана 3.300, Словена-хришћана 700, и 70 кућа муслиманских Рома.[15] Турци су ударили насељу источњачка обележја: имало је три џамије, сахат кулу и друго.[16] Муслимани нису допуштали подизање цркве у самој варошици.

Године 1904. Пехчево је задесио разорни земљотрес и становници су се због тога исељавали.[17] Затим од ратова 1912—1913. г. наша граница према Бугарској повучена је источно од Пехчева и она је спречила ранији саобраћај из Малешевске котлине на западу са долином Струме у Бугарској на истоку.

Због свега тога нова државна власт седиште среза Малешевског краја основала је у суседном насељу Берову. Тада Берово брзо постаје и главно тржишно место, док је Пехчево опадало. Године 1921. оно је имало свега 300 домаћинстава са 1.300 становника.[18]

Бржи развитак суседне варошице Берова утицао је конкурентски на међуратни развитак Пехчева. Зато је оно и тада било мало насеље са просечно око 1.500 становника. Тек након другог светског рата, поглавито од 1971. до 1981. г., Пехчево напредује и поново је задобило економска обележја градског насеља. Године 1981. оно је имало око две и по хиљаде становника. Број становника и домаћинстава у Пехчеву од 1904. до 1981. г. кретао се на следећи начин:

Година	Број становника		Разлика	Број домаћинст.		Разлика
1904.	4.070		——	600		——
1921.	1.300	мање	2.770	300	мање	300
1948.	1.687	више	387	411	више	111
1953.	1.750	„	63	432	„	21
1961.	1.827	„	77	512	„	80
1971.	1.878	„	51	538	„	26
1981.	2.433	„	555	722	„	184

Као што се из података види: број становника и домаћинстава у Пехчеву веома је опао од 1904. до 1921. г. У том периоду, како је и напред изнето, догодио се снажан земљотрес у Пехчеву, а затим је настао и дужи ратни период 1912—1918. г. Тада се из Пехчева расељило углавном муслиманско становништво. Зато је ова варошица од 1904. до 1921. године имала мање од 2770 становника.

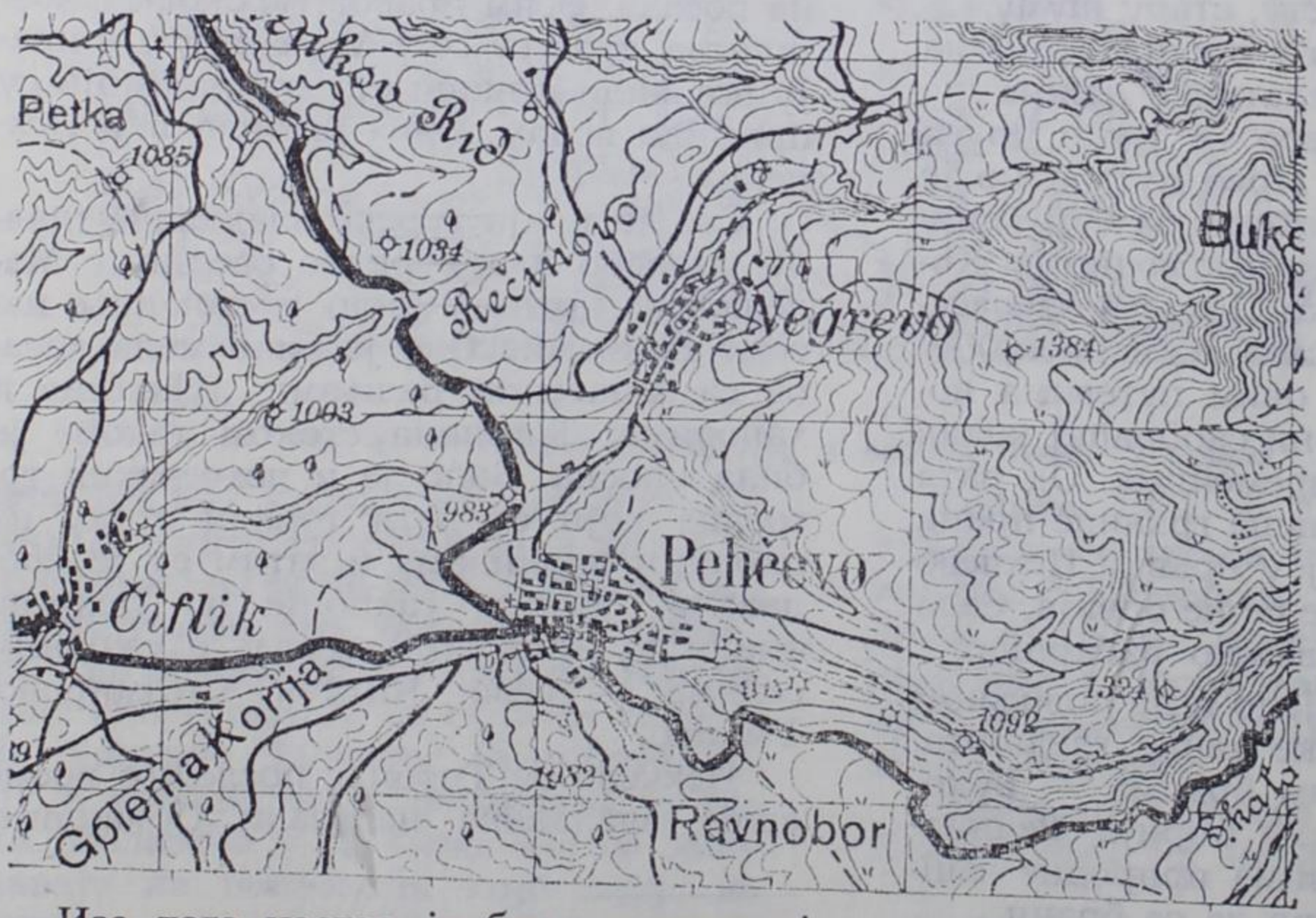

Сл. 3. — Варошица Пехчево и његова ближа околина.

Иза тога настао је благ прираштај укупног броја становништва и домаћинстава. Тај период дуг око 50 година трајао је од 1921. до 1971. г. када је насеље нарасло само за 578 становника. међутим, кратко време од 1971. до 1981. г. означено је јачим порастом укупног броја становника и домаћинстава: само за десет последњих година Пехчево је добило онолико становника колико се то догодило за целих педесет година пре тога.

---

[15] В. Радовановић: Пехчево, Народна енциклопедија, књ. II, стр. 379.

[16] М. Филиповић: Галипољски Срби, Београд 1946., стр. 27.

[17] В. Радовановић: Пехчево, стр. 379.

[18] Исто, стр. 379.

У прошлости Пехчево је имало доста муслиманског становништва. Један део тог становништва потицао је од правих Турака. Било је и домаћег словенског становништва које је примило ислам, а имало је и муслиманских досељеника-мухаџира из Босне и Херцеговине (од 1878. г.). Иза земљотреса 1904. и ратова 1912—1918. г. ови становници исељавали су се у Турску. Национални састав становништва Пехчева у новије време кретао се на следећи начин:

Година	Македонци	Турци	Срби	Остали
1904.	700	3.370	—	—
1953.	1.410	140	123	77
1961.	1.696	60	50	21
1971.	1.788	40	15	50[19]

Процес насељавања сеоског становништва у Пехчеву постао је изражен у периоду 1921—1971. г., а нарочито 1971—1981. г. Сви досељеници потичу из села у Малешевској котлини. До 1912. г. у близини Пехчева било је село Спиково са 30 кућа. Сви његови становници прешли су у Пехчево.[20]

У периоду иза првог рата — од 1922. г. — у Пехчеву је насељена мања група југословенских повратника из Турске. То су тзв. Галипољски Срби[21] Било их је 74 домаћинства са 320 становника.[22] Међутим, у новије време њихов број је нагло опао: 1953. г. било их је 123, а 1971. г. свега 15 душа; иселили су се из Пехчева.

Варошица Пехчево у прошлости било је само средиште пољопривреде, заната и трговаца. Међутим, у најновије послератно време тамо је развијена скромна индустрија, која је једним делом везана за овдашњу сировинску базу. Захваљујући надморској висини и географском положају, Пехчево има и добре услове за развој туризма.[23]

III. ВАРОШИЦА БЕРОВО

Берово се налази у малој Малешевској котлини, а у изворишном делу Брегалнице.[24] То је предео доста изолован, периферан и мало познат. Са околним крајевима повезан је једино друмским везама. До краја турске владавине 1912. г. главна каравански веза водила је према југу у правцу Берово—Струмица—Солун.[25] Међутим, садашња главна аутобуска веза води према западу у правцу Берово — Кочане — Штип — Скопље. Код Кочана је најближа железничка станица.

Берово лежи на котлинском дну, десно и лево од корита Брегалнице, на око 825 м надморске висине. Околна градска насеља су: Пехчево и Делчево на северу; Виница и Кочане на западу; Струмица на југу. Недалеко од Берова са источне стране води југословенско-бугарска граница. Од највећег значаја за положај ове варошице су саобраћајне и природне погодбе.

Правац пружања Берова углавном је паралелан са правцем тока Брегалнице. Варошица је издужена од југоистока према северозападу. Њен главни и старији део налази се на десној страни реке, док је на левој страни мањи и млађи део Берова. Општину Берово чине 16 насеља са 20.211 становника. Од тога само у наведеној варошици је приближно једна трећина житеља — 6.058 (1981. година).[26]

Према до сада откривеним археолошким налазима може се утврдити да је у Малешевској котлини још у доба Римљана постојало насеље. Касније, у средњем веку, котлина је била привлачна и за словенско становништво. Многи данашњи топоними воде порекло из тог доба. И имена насеља највећим делом су словенска. Има разних материјалних остатака и из средњег века.

С преласком у турске руке Малешевска котлина није изменила дотадашњу етничку структуру. Њено словенско становништво у току XV, XVI и XVII века бавило се сточарством и ратарством. У то старије турско доба овај крај није имао стално насељено турско становништво. Међутим, крајем XVII и у првој половини XVIII века дошло је до извесног замирања насеља у малешевском крају. То је последица дугог аустро-турског ратовања и пресељавања нашег становништва из крајева јужно од Саве и Дунава на северу чак до

---

[19] За касније године о етничком саставу становништва Пехчева нема објављених података.

[20] Ј. Павловић: нав. рад, стр. 6.

[21] М. Филиповић: нав. рад, стр. 4.

[22] Ј. Павловић: нав. рад, стр. 37.

[23] Пехчево има хладне зиме, топла лета, свежа прољећа и дуге, топле јесени.

[24] Приликом читања текста о Берову треба се служити специјалном картом Југославије размер 1:50.000, лист „Пехчево". — Берово сам посетио у мају 1983. г.

[25] Тај пут имао је особит значај док није повучена данашња југословенско-грчка граница. И данас се зове Солунски пут.

[26] Републички завод за статистика: Први резултати од пописот на населението во 1981. г., Скопје 1981, стр. 29.

Будимпеште. Зато је у малешевском крају остало мало староседелаца.

Након тога започело је насељавање малоазијског турског становништва у широј зони источно од Вардара. Ове досељенике привукао је и малешевски крај. Турака је углавном било у тадашњем његовом главном насељу — Пехчеву. Оно је постало центар привредног и управног живота. Тамо су живели представници турске власти и војна посада. Осим правог турског становништва тада су се у малешевском крају појавили и наши становници који су примали ислам.

У доба турске владавине главно управно и привредно средиште Малешевске котлине било је данашње мање насеље Пехчево, северно од Берова на даљини око 7 км. А југоисточно од данашње варошице, на даљини око 2 км, налазило се мало село Берово.[27] То село било је у близини беровског манастира Св. Арханђела Михаила. Село Берово имало је неколико заселака чији су се становници бавили сточарством и земљорадњом. Засеоци су били на местима: Кутумец, Линак, Шабан и др.

Код данашње варошице Берова Брегалница избија из свог клисурског дела на југоисток и прелази на ширу котлинску раван на северозападу. Ту је водио стари пут правца Пехчево — Струмица — Солун. На том путу код данашње варошице Берова развио се хан и 2—3 занатске радње. Тако је ту постала путна станица која је служила за одмор људи и стоке у време ранијег караванског саобраћаја. Овај саобраћај обављао се преко суседне планине Огражден.

У првој половини XIX века становништво из мањег села Берова преселило се тамо где је данашња варошица. Насеље је расло и досељавањем из разних других малешевских места. Међу занатлијама било је поткивача, самарција, ковача и других. Око 1850. г. насеље је већ имало приближно 200 домаћинстава са 1.200 становника. Тада је југоисточно од Берова сагра̂ен познати манастир Св. Арханђела Михаила.[28]

Поред повољног географског положаја, који је допуњен топографским и саобраћајним фактором, одлучујућу улогу у развитку Берова као варошице имали су и следећи моменти: разарање Пехчева у земљотресу 1904. г. и ослобођење од турске власти 1912. г.[29] Становници Пехчева иза земљотреса веома су се раселили, док је наша државна власт у Берову основала средиште среза малешевског краја. Тада Берово постаје и важно тржишно место[30] Његова околина богата је шумом (дрвеном грађом), стоком и сточарским производима. Тако је Берово постало не само важна саобраћајна станица, већ административни и културни центар свога краја.

Стварала се и чаршија која је утицала на физиономију насеља. Занатство се истицало израдом алата за обраду земље и опреме за товарну стоку, прерадом ратарских и сточарских сировина и израдом разноврсних потрошних добара. Домаћа ткачка радиност била је такође добро развијена. Жене су прерађивале вуну, израђивале одећу и рубље. Било је неколико познатих трговаца стоком итд.

Од 1960. г. Берово се даље развија, економски напредује, просецају се улице и подижу нове куће. Развоју Берова знатно доприноси изградња асфалтног пута преко Винице до Кочана. Тамо је и најближа железничка пруга. Подизање мањих индустријских објеката, унапређење саобраћаја и проширивање осталих делатности привукло је досељенике из околних села и повећало број становника у Берову.

Берово има две главне улице — једна је десно, а друга лево од Брегалнице. Њихов правац је југоисток — северозапад. Куће су поређане дуж наведених улица. У новије време варошица је брзо мењала изглед. Изграђене су зграде са савременим урбанистичким принципом и др.

Перспективни привредни план даљег развитка Берова требало би да буде јачање сточарства у његовој околини, планска сеча шума и јачање туризма као привредне гране. Тиме би се допринело даљем привредном развитку Берова и његове околине, једног од најлепших предела у сливу Брегалнице. Берово је својом околином од природе одређено место да постане летовалиште и жива туристичка станица.

Док је Берово било село до 1912. г. оно је имало око 400 домаћинстава и око 2.400 становника. Од тога једна

---

[27] За село Берово прича се да је имало родове прикупљених са разних страна. Неки су били досељени са Косова. По томе што су се становници „прибрали" или „збрали" (прикупили) постало је име насеља.

[28] В. Радовановић: Берово, Народна енциклопедија књ. I, стр. 167. — То је женски манастир. Калуђерице су највише биле из малешевских села.

[29] В. Радовановић: Пехчево, стр. 379.

[30] Ј. Павловић: нав. рад, стр. 6.

четвртина домаћинстава била је турска, односно муслиманска.[31] Иза тога, како је и напред изнето, насеље се повећавало — попис из 1921. г. у Берову наводи 788 домаћинстава са 4.080 становника. Период даљег насељавања у Берову траје све до данас. Трачније, насеље је расло на следећи начин:

Година	Број становника	Разлика	Број домаћинства	Разлика
око 1850.	око 1.200	—	око 200	—
око 1900.	око 2.400	око 1.200	око 400	око 200
око 1921.	око 4.080	око 1.680	око 788	око 338
око 1948.	око 3.619	мање 461	око 862	више 74
око 1953.	око 4.176	више 557	око 1.066	више 204
око 1961.	око 4.288	више 112	око 1.185	више 119
око 1971.	око 5.092	више 804	око 1.569	више 384
око 1981.	око 6.058	више 966	око 1.838	више 269

Као што се из изнетих података види: од 1850. до 1912, г. Берово је веће село са око 1.200 до 2.400 становника. Затим постаје варошица и њен број становника најпре се креће око 4.000 све до 1961. г. Број становника у Берову знатно је повећан у периоду 1961—1981. г.: повећан је од 4.288 на 6.058 житеља. Како се цени, Берово сада (1984. г.) има око 7.000 становника.

У прошлости део словенског становништва Берова примио је ислам и изјављивао се за Турке. Било је и нешто муслиманских досељеника - мухацира из Херцеговине (од 1878. г.).[32] Иза првог светског рата они су се као „Турци" исељавали у Турску, јер су са Турцима поистовећивали своју етничку припадност. Национални састав становништва у новије време кретао се на следећи начин:

Година	Македонци	Турци	Остали
1953.	3.246	66	226
1961.	3.995	134	167
1971.	4.662	260	164[33]

Процес насељавања сеоског становништва у Берову постао је изражен иза првог и иза другог светског рата. Сви досељеници потичу из села са територије општине Берово.[34] Они брзо мењају и урбанистичку физиономију насеља.

Као и остала мања места, забачена у планинске крајеве и далеко од железничког саобраћаја, и варошица Берово се одликује извесним очуваним патријархалним животом, мада је он већ на измаку. Старије жене и мушкарци чувају делове сеоске ношње и поједине народне обичаје.

Многи становници из околних беровских села после другог светског рата исељавали су се и у две суседне ниске котлине — Струмичку и Кочанску. У Струмичкој котлини они су познати под именом „Шопови".

Сл. 4. — Варошица Берово и његова ближа околина.

[31] В. Радовановић: Берово, стр. 167.

[32] Исто, стр. 167.

[33] За касније године о етничком саставу Берова нема објављених података.

[34] Та села су: Будинарци, Владимирово, Двориште, Мачево, Митрашинци, Негрево, Панчарево, Ратево, Робово, Русиново, Стојмирово, Умлено, Црник и Чифлик.

Jovan F. Trifunoski

LES PETITES VILLES DANS LE HAUT BASSIN DE LA BREGALNICA

Dans le haut bassin de la Bregalnica il y a deux régions, pas très grandes, de vallée encaissée: celles de Pijanec et de Maleš, ou Maleševo. Dans la première vallée encaissée on trouve une petite ville — Delčevo, tandis qu'on en touve deux dans la seconde-celles de Pehčevo et de Berovo. Delčevo a un passé long et intéressant. Dans les sources historiques on le mentionne pour la première fois pendant le règne du roi serbe- Dušan 1397—1350 Depuis les guerres de 1912—1918 Delčevo se trouve dans la région de frontière menant vers la Bulgarie. Depuis 1961 cet habitat se développe rapidement par la construction des objectifs industriels pas trop grands, par la construction des voies goudronnées et par l'élargissement d'autres activités. A l'époque du règne ottomane c' était le centre administratif de la vallée éncaissée de Maleševo. Pourtant en 1904 un tremblement de terre bien fort eut lieu et à partir de 1912—1913 notre frontière vers la Bulgarie est indiquée à l'est de Delčevo. Pour cela, le nouveau pouvoir du pays a fondé la centre du verdict de Maleševo dans l'habitat voisin- celui de Berovo. La commune de Berovo est constituée de 16 habitats dont un tiers, 6058 habite cette petite ville. Les environs de la ville sont riches en forêts, bétail et en produits d' élevage. Le tourisme en tant que branche économique, devient très important parce que les environs de Berovo sont très beaux.

551.58:615.83(497.11)

Др Миливоје М. Маћејка

Особености термичког режима ваздуха у Сијаринској Бањи

Сијаринска Бања се налази у јужном делу Србије, у Горњој Јабланици, готово на подједнакој удаљености у ваздушној линији од четири најближа града — Врања 35 км, Лесковца 37 км, Подујева 37 км и Приштине 38 (**1**). Смештена је у долини Бањске реке, десног изворишног крака Јабланице која је у том делу изградила долину на правцу југоисток-северозапад, око 4 км узводно од ушћа. Насеље и бањски објекти подигнути су по дну котлинског проширења и на нижим долинским терасама Бањске реке и њених притока.

Прву метеоролошку станицу (кишомерну) Сијаринска Бања је добила **1 јануара 1923. године.** Са краћим прекидима (непотпуне 1924, 1934. и 1935. године) радила је до почетка 1941. године. После другог светског рата падавинска станица у Бањи обновљена је 1947. године, а *1. јуна 1955. године прерасла је у климатолошку станицу.* Не узимајући у обзир несигурне податке осматрања и мерења до 1961. године, Сијаринска Бања располаже довољно дугим периодом мерења температура ваздуха од двадесет година, тј. од 1961. до 1980. године. У току овог периода било је врло топлих лета (1962, 1963. и 1965. године, када су регистроване максималне температуре) и веома хладних зима (1963. и 1964. године, када су забележене минималне температуре ваздуха). Према томе, овај период се може сматрати прихватљивим за анализу термичког режима ваздуха у Бањи.

Температура ваздуха, коју константно осећамо као топлоту или хладноћу, има највећи значај за живот на Земљи уопште, а особито за живот и привредну делатност људи. Она се *периодично* мења у току дана и током године у зависности од Земљиних кретања (ротације и револуције) и с њима повезаним приливом Сунчеве радијације. Али, температура ваздуха се мења и непериодски, у зависности од кретања ваздушних маса, усмерених из једних области на Земљи у друге. Значи, распоред температуре зависи од општих услова прилива Сунчеве радијације по географској ширини, од распореда копна и мора који различито апсорбују радијацију и неједнако се загревају, и на крају од преовлађујућих ваздушних струјања што преносе ваздух из појединих места и области на Земљи у друге (**2**, 15—16).

На карти „климатских зона" наш највећи географ Јован Цвијић (1922) издвојио је у Србији пет жупа блаже климе: околину Бајине Баште, део Полимља између Пријепоља и Прибоја, басен Жупе североисточно од Копаоника, Брвеничку жупу и Врањску котлину (**3**, 37—38). Треба подвући да је наш трудољубиви географ Михајло Костић (1963.), при представљању термичког режима ваздуха, уместо непоузданих података краткотрајног периода осматрања метеоролошке станице у самој Сијаринској Бањи, употребио резултате климатолошке станице у Врању, као најближе (**4**, 120—121). Пошао је од чињенице да ова два места имају идентичан термички режим ваздуха, с обзиром да су сличног географског положаја и надморске висине. Међутим Врање је релативно широко отворено извесним утицајима Медитерана са југа, док Сијаринску Бању, услед изолованог положаја међу планинама и локалних утицаја термоминералних извора, свакако карактерише нешто специфичнији термички режим ваздуха. За нашу студију о клими бањских места Србије (1984), користили смо реалне и редуковане вредности температуре ваздуха из претходног тридесетогодишњег периода од 1931. до 1960. године, како би се одговарајуће вредности по

местима могле поредити. При том смо утврдили да се по жупности климата истичу Јошаничка Бања, Сијаринска Бања, Пећка Бања (Бања „Илица“ код Пећи) и Бања Бањска (5, 108). Будући да располажемо конкретним подацима осматрања на неким од поменутих метеоролошких станица за дужи низ година *(период од 1961. до 1980. године)*, у могућности смо да извршимо проверу туђих и својих констатација.

Фактори термичког режима ваздуха

Основне особине термичког режима ваздуха у Сијаринској Бањи одређене су њеним математичко-географским положајем. По **географској ширини** од 42° 46' 34" северне ширине она је једна од најјужнијих бања у Србији. То јој даје нешто дуже обданице зими и краће лети него у севернијим бањским местима, које имају сличан топографски положај.

Удаљена је 198 км од обала Јадрана и 257 км од Егејског мора, али су климатски утицаји ових мора недовољно изражени на термичке услове Сијаринске Бање. То долази отуда што се мало даље према западу, југозападу, југу и југоистоку издижу високи планински венци и масиви чији врхови местимично прелазе и 2.500 м. Међутим, услед опште нагнутости Србије и широке отворености према северу долинама Велике Мораве, затим Јужне Мораве и Јабланице, Сијаринска Бања је више изложена континенталним термичким утицајима из Средње и Источне Европе.

Посебан значај на годишњи ток температуре ваздуха има **општа атмосферска циркулација,** односно кретање и задржавање ваздушних маса. Током зиме најчешће преовладава континентални поларни ваздух са хладним, сувим и мало облачним временом. При продору маритимног поларног ваздуха са Атлантика наступа мање хладно и облачно време са падавинама. Понекад наше крајеве захвати арктички континентални ваздух доносећи суво и веома хладно време. Лети се смењују континентални поларни и континентални тропски ваздух. Континентални тропски ваздух загреје се од подлоге па се излучују падавине, понекад праћене непогодама. При ширењу континенталног тропског ваздуха из Сахаре настаје „афричко лето“ са максималним температурама преко 35°C. За пролеће и јесен карактеристично је смењивање поларног маритимног и поларног континенталног ваздуха. „Први доноси облачно време и падавине, а други претежно ведро или незнатно облачно“ (6, 12).

На променљивост термичких особина ваздуха у Сијаринској Бањи велики значај има кретање вантропских циклона Ван Веберовим путањама **Вц.** и **Вд.** Прва иде из Тршћанског и Ријечког залива *»Posavinom i podunavljem ka Crnome moru«* (7,7), а друга *»prolazi preko Jadrana i južne Makedonije prema Egejskom moru«* 7,7). Највећа учесталост циклона на путањи Вц је од априла до јуна па изазивају нестабилно време и пад температуре у овом периоду. Њихово закашњавање чини да температуре у јулу, па и августу буду снижене. Циклоне које се крећу путањом Вд утичу на време од октобра до децембра, те доносе нагли пад температуре у новембру, а у појединим годинама већ у октобру.

Облици рељефа својом висином, конфигурацијом и експозицијом падина са особинама подлоге утичу на мезо и микро климу у Сијаринској Бањи. Надморска висина од **420** до **475** м даје Бањи одлике климатског типа малих висина, које се огледају у првом реду на термички режим ваздуха, одређујући трајање бањске и туристичке сезоне. Положај у дубокој долини Бањске реке утиче на недовољну осветљеност извесно време у јутарњим и вечерњим часовима, што условљава доста ниже температуре у 7 и 21 час. Ова долина има углавном правац југоисток-северозапад па су хотел „Гејзир“ и део насеља на десној долинској страни са присојном експозицијом и вишим температурама увече; део насеља са бањским објектима изворима на левој долинској страни има одлике осојне експозиције, ујутру га Сунце осветли раније, али предвече пре залази па се тада одликује нижим температурама.

Западно од Сијаринске Бање су Кодра гропаве (928 м) и Стубица (695), северно Дукатска чука (818 м) и Градина (920) м), а источно Тупалски вис (913 м), Оглавак (960 м) и Шанци (1.033 м). Ова узвишења чине „добар природни заштитни зид против ветрова и продора хладних струја“ (8, 184) из континенталних области са севера и североистока. Нижа раседна планина Гољак (Новакова чука 1101 м) простире се јужно од Бање и њено *»usko bilo pravca zapad — istok«* (9,90) врши више-

струке климатске утицаје. Својим правцем пружања и висином спречава продирање већ ослабелих термичких утицаја Средоземља, мада се ови и те како осећају у плувиометријском режиму. Каткад обавља функцију *„фенског зида"* и неке јужне ветрове трансформише у родопски фен. Најпогоднije место за продор ваздушних маса са југа је релативно широка и висока преседлина Чардак тепе (910 м), између врхова Китке (1153 м) и Шајинске карауле (1079 м). Ова јужна струја првобитног усмерења југозапад—североисток пошто пређе превој и доспе у слив Бањске реке бива каналисана њеном долином, повија ка северу и касније северозападу, па у Сијаринској Бањи долази из југоисточног смера. Најчешће крајем зиме и почетком пролећа фен нагло повишава температуру ваздуха у сливу Бањске реке, убрзавајући отапање снега, мада се може појавити и у осталим месецима. Бележимо два карактеристична случаја дувања фена у 1959. години. На дан 12. јануара фен се појавио око подне дувајући јачином од 3 бофора, увече је достигао 7 бофора, да би следећег јутра његова снага опала поново на 3 бофора и потом нестао. Међутим, температура ваздуха у Бањи од —8,8°C у 7 часова на дан 12. јануара порасла је у наредна 24 часа на 4,1°C, односно за **12,9°C.** При тихом времену 15. априла у 7 часова регистрована је температура ваздуха од 1,0°C, потом је почео да дува фен јачином од 3 бофора и у 14 часова температура ваздуха се попела на 19,7°C; после 24 часа, сутрадан у 7 часова измерена је температура ваздуха од 12,4°C, што значи да је повећана за **11,4°C.**

Положај Сијаринске Бање у затвореној, дубокој *речној долини и котлини*, тзв. *„корутини"* има и негативне стране по термички режим ваздуха, будући да се у „зимским месецима често формирају инверзије температура" (**10**, 31). Посебно за време антициклонских стања током ведрих зимских ноћи, услед појачане ноћне радијације, са околних планинских узвишења спушта се расхлађен ваздух у котлину и испуњава је у виду **»jezera hladnog vazduha«** (**11**, 3—4). Тада је у Бањи хладније него на планинским странама и врховима, па и суседним пространим котлинама као што су Врањска котлина, Лесковачка котлина, Косово поље итд. Тако је 9. фебруара 1956. године минимална температура у Врању износила —19,9°C, Приштини —20,4°C, Предејану —20,6°C, на Кукавици (1.250 м) —21,5°C, а у Сијаринској Бањи —24,3°C, односно у ноћи 25. јануара 1063. године забележено је у Врању —20,1°C, а у Сијаринској Бањи чак —27,0°C.

Преко бројних природних, а делимично и вештачких *хипертермалних минералних извора*, чија се температура воде креће до 69,8°C, односно 73,0°C, а издашност износи и више литара у секунди, избија топлота из Земљине унутрашњости. Представља значајан локални фактор термичког режима у периоду од новембра до марта, а посебно долази до изражаја у јануару. Услед

Сл. 1. Део бањског насеља у дну котлине, у предњем плану, и на долинској страни обрасло густом листопадном шумом, у задњем плану (Снимио: **М. Мађејка,** 26. VIII 1978. године).

интензивног испаравања воде из поменутих извора и њихових отока, као и „топлотног дејства вреле воде на околно земљиште" приземни слој ваздуха се стално загрева. Често су ови утицаји „толики да и онда када је зима већ увелико наступила јачих мразева и обилнијег снега нема, уместо тих појава каткад изгледа да су наступили пролећни дани". Због тога Сијаринска Бања за време благих зима неретко „има изглед топле оазе усред околних планинских снежних пејзажа" (**4**, 121). Пре извођења хидротехничких радова на каптирању термоминералних вода и регулацији корита Бањске реке педесетих година нашег века, ова својства термичког режима у Бањи била су изражења. На жалост, пре тога Сијаринска Бања је располагала само кишомерном станицом, па се не може извршити поређење између температурних прилика онда и данас.

Све падине и узвишења у ближој и даљој околини Бање обрасле су храстовом и буковом **шумом**, чија је површина по проценама „око 50 км²" (**12**, 3). То Сијаринској Бањи даје непрестано веома чист и свеж ваздух, испуњен разноврсним ароматичним примесама током године, а утиче и на *ублажавање дневних и годишњих амплитуда температура.*

Елементи термичког режима ваздуха

Најуопштенији показатељ термичких односа једног места или краја представљају средње месечне и годишње температуре ваздуха, а затим њихове вредности у 7, 14 и 21 час. Графичким представљањем њихових вредности по познатој методи могу се утврдити средњи датуми почетка и завршетка периода са одређеним температурама ваздуха и трајање годишњих доба (**Ск. 1**).

Средње месечне и годишње температуре ваздуха. — Према средњој годишњој температури ваздуха (Таб. 1) Сијаринска Бања (9,7°C) је хладнија од Врања (10,8°C) у просеку за 1,1°C. Бања има незнатно више средње месечне температуре ваздуха у јануару (за 0,3°C) и децембру (за 0,2°C) од Врања, док је у новембру изједначена. У осталим месецима Врање је топлије од Сијаринске Бање, а нарочито средином лета и почетком јесени. Ова разлика у корист Врања износи највише у августу (2,4°C), потом у септембру (2,3°C), јулу (2,2C°), јуну (1,7°C) итд.

Таб. 1 — Средње месечне, годишње и сезонске температуре ваздуха у Сијаринској Бањи (СБ), Врању (В) и њихове разлике (△), за период од 1961. до 1980. године (13)

	Ј	Ф	М	А	М	Ј	Ј	А	С	О	Н	Д	Год.		Зима	Прол.	Лето	Јесен
СБ	—0,5	1,9	5,0	9,7	13,9	17,0	18,4	18,1	**14,4**	10,1	**6,6**	**1,2**	**9,7**	**18,9**	**0,9**	**9,5**	**17,8**	**10,4**
В	—0,8	2,2	5,9	10,9	15,5	18,7	20,6	20,5	**16,7**	11,5	6,6	1,0	10,8	21,4	0,8	10,8	19,9	11,6
△	0,3	—0,3	—0,9	—1,2	—1,6	—1,7	—2,2	—2,4	**—2,3**	1,4	=	0,2	—1,1	—2,5	0,1	—1,3	—2,1	—1,2

Средња годишња температурна амплитуда у Сијаринској Бањи (18,9°C) мања је за 2,5°C него у Врању (21,4°C). То је последица појачаног **утицаја планина** на термички режим Сијаринске Бање, затим унутрашње Земљине топлоте, вегетационог **покривача** и др.

Према астрономској подели годишњих доба, средња температура ваздуха у Сијаринској Бањи зими (XII—II) је 0,9°C, што указује на хладне зиме. Јесени (IX—XI) су са средњом температуром од 10,4°C нешто топлије од пролећа (III—V), које има просечну температуру од 9,5°C. Лета (VI—VIII) су умерено топла са средњом температуром ваздуха од 17,8°C.

Туристичка сезона код нас почиње „када је средња дневна температура ваздуха 18°C" (**14**, 45). Такав период у Сијаринској Бањи траје у просеку само **42 дана**, од 6. јула до 16. августа и даје могућности за развој купалишног туризма на отвореном базену. Додатни услов за купање у овом периоду је ведро и тихо време.

У балнеоклиматологији су дани са средњом температуром ваздуха између 15 и 20°C прихваћени као најпријатнији (**15**, 26) за боравак човека у природној средини. Сијаринска Бања

има просечно **107 оваквих дана** у години, од 27. маја до 10. септембра.

Сматра се да је најпогоднији период за **излетничка кретања** туриста у данима када су средње температуре ваздуха више од 12°C. Он траје у Бањи 154 дана, од 3. маја до 3. октобра. Пре и после овог периода неопходно је загревање хотела и осталих објеката, односно укупно 211 дана.

За **вегетациони период** се узима да траје онолико колико је дана са средњим температурама ваздуха од најмање 5°C (**16**, 44). Таквих је **254 дана** у Сијаринској Бањи и непосредној околини, односно од 16. марта до 24. новембра. За сазревање већине пољопривредних култура потребна је средња дневна температура ваздуха изнад 15°C и он се у Сијаринској Бањи поклапа са „најпријатнијим за боравак човека у природној средини" — траје 107 дана, од 27. маја до 10. септембра.

Негативне средње дневне температуре ваздуха у просеку трају **31 дан**, од 22. децембра до 21. јануара. Нема сумње да је овај период најнепогоднији за боравак у Бањи и било какву другу човекову активност. Тада је посебно опасно кретање моторизованих туриста путевима у околини Сијаринске Бање, услед стварања леда на коловозу. Изузетак представају зимски спортови јер се у том периоду снежни покривач најбоље одржава.

„Реално трајање годишњих доба разликује се од датума који се узимају као астрономски почетак односно крај пролећа, лета, јесени и зиме" (**6**, 12). За лето се сматра период када су средње дневне температуре ваздуха изнад 18°C, зима је када су средње дневне температуре ваздуха испод 5°C, док су прелазна годишња доба између ових граничних вредности. Према томе, пролеће је у Сијаринској Бањи најдуже годишње доба — траје **112 дана**, почиње 16. марта и завршава се 5. јула. Право лето је најкраће годишње доба и траје *42 дана*, од 6. јула до 16. августа. Јесен почиње 17. августа и завршава се 24. новембра, односно траје тачно **100 дана**. Зима је у просеку по дужини трајања друго годишње доба — почиње 25. новембра, завршава се 15. марта и траје *111 дана*. Међутим, услед деловања непериодских и климатских фактора уопште и у Бањи се мења дужина трајања појединих годишњих доба из године у годину.

Одступања средњих месечних и годишњих температура ваздуха. — У периоду од 1961. до 1980. године *најтоплија је била 1966. година* (средња годишња температура 10,7°C), али не толико због топлог лета колико услед благе зиме, нарочито фебруара. *Најхладнија је била 1976. година* (средња годишња температура 8,8°C), мада не због оштре зиме већ прохладног лета; у августу (15,1°C) и јуну (15,3°C) забележене су најниже средње месечне температуре ваздуха у анализираних двадесет година.

Температуре зимских месеци знатно су променљивије од летњих, што је последица честих продора хладних и топлих ваздушних маса током зиме. Када је Бања под јачим утицајем маритимних ваздушних маса, зиме су не само влажније већ и блаже. Насупрот томе, при јачем утицају континенталних поларних и арктичких ваздушних маса, зиме у Сијаринској Бањи су веома суве и доста хладне.

Појединих година из различитих разлога може доћи до премештања средњег месечног температурног минимума на суседне месеце. Ипак је то чешће у фебруару (1965, 1970, 1971, 1975. и 1976. године) него у децембру (1962, 1972. и 1977. године). У последње две деценије *фебруар* је био *најколебљивији месец уопште;* његова средња температура у 1965. години износила је —3,7°C, а већ наредне 1966. године 7,1°C. Пре анализираног периода, у фебруару 1956. године забележено је —5,8°C, па је то досад **најхладнији месец** у Бањи.

Лета у Сијаринској Бањи су умерено топла и пријатна, без већих промена температуре ваздуха. Најстабилнији месец је јули, затим јуни и септембар, док је август прилично колебљив. У просеку **сваке треће године август је топлији од јула**, као на пр. 1962, 1963, 1966, 1969, 1971. и 1974. године. У августу 1962. године регистрована је до сада највиша средња месечна температура у Бањи од 20,1°C. Такође, често је јуни топлији месец од августа, као што бележимо 1961, 1964, 1965, 1972, 1976. и 1979. године. Једном у деценији **јуни је најтоплији месец** у години — 1964. и 1979. године.

Таб. 2 — Средње температуре најхладнијих и најтоплијих месеци у Сијаринској Бањи и Врању, за период 1961—1980. године (13)

	Ј	Ф	М	А	М	Ј	Ј	А	С	О	Н	Д	Година
					Сијаринска Бања								
сред. темп.	—0,5	1,9	5,0	9,7	13,9	17,0	18,4	18,1	14,4	10,1	6,6	1,2	9,7
најтоплија	3,1	7,1	7,9	12,0	17,0	18,7	19,8	20,1	16,2	14,4	9,2	4,1	10,7
година	1971	1966	1977	1968	1968	1972	1963	1962	1975	1966	1963	1979	1966
најхладнија	—4,8	—3,7	2,1	7,7	12,1	15,3	17,3	15,1	12,7	7,3	1,8	—1,8	8,8
година	1964	1965	1971	1980	1970 1974	1976	1979	1976	1978	1972	1978	1962	1976
амплитуда	7,9	10,8	5,8	4,3	4,9	3,4	2,5	5,0	3,5	7,1	7,4	5,9	1,9
					Врање								
сред. темп.	—0,8	2,2	5,9	10,9	15,5	18,7	20,6	20,5	16,7	11,5	6,6	1,0	10,8
најтоплија	3,6	7,2	8,6	14,1	19,1	20,7	22,6	23,5	18,8	15,6	9,1	3,8	11,7
година	1971	1966	1972 1977	1968	1968	1972	1963	1962	1965	1966	1962	1979	1966
најхладнија	—4,1	—3,9	3,0	8,9	13,2	16,8	19,0	18,9	14,1	7,6	1,6	—1,7	9,8
година	1963	1965	1971 1973	1974 1980	1970 1980	1976	1969	1979	1971	1972	1978	1977	1976
амплитуда	7,7	11,1	5,6	5,2	5,9	3,9	3,6	4,6	4,7	8,0	7,5	5,5	1,9
					Сијаринска Бања — Врање								
амплитуда	0,2	—0,3	0,2	—0,9	—1,0	—0,5	—1,1	0,4	—1,2	—0,9	—0,1	0,4	±

Јесењи месеци, а посебно октобар и новембар, променљивији су у термичком погледу од свих пролећних месеци, па и од децембра. Тако је у 1966. години средња температура ваздуха у октобру (14,4°C) била виша него у мају (13,1°C), мада се тада то није одразило на продужење лечилишне и туристичке сезоне у Бањи.

У поређењу са Врањем, Сијаринска Бања показује доста стабилнији термички режим ваздуха у летњој половини године, са изузетком августа. Појединн месеци у Врању у периоду од априла до октобра колебљивији су од одговарајућих у Сијаринској Бањи до 1,2°C.

Средње месечне терминске температуре ваздуха. — Ваздух је у просеку најхладнији у 7, а најтоплији у 14 часова, док је у 21 час најближи средњим вредностима.

Температуре ваздуха у 7 часова у Сијаринској Бањи је за 0,9°C нижа него у Врању. Разлика је највећа лети — у августу је **Бања свежија од Врања** чак за **2,5°C.** Од новембра до јануара Сијаринска Бања је топлија за 0,2 до 0,5°C од Врања, док је у фебруару температура изједначена.

Изразито топлих лета јутарње температуре ваздуха у Сијаринској Бањи у јулу и августу бивале су до 1,7°C више од просека за дужи низ година. Насупрот њима, током веома хладних зима, јутарње температуре ваздуха у јануару и нарочито фебруару бивале су 4,5 до 5,4°C ниже од просека за дужи низ година.

Јутра су у Сијаринској Бањи у зимским месецима врло хладна, у марту и новембру хладна, у априлу и октобру свежа, а умерено топла у осталим месецима, изузев у јулу.

Температура ваздуха у 14 часова у Сијаринској Бањи и Врању је готово подједнака. Од децембра до марта нешто је виша, а у осталим месецима нижа у Сијаринској Бањи него у Врању.

У Сијаринској Бањи средином дана, односно тачније у 14 часова у просеку хладно је у јануару и децембру, свеже у фебруару и марту, умерено топло у новембру и априлу, топло у октобру и мају, врло топло у септембру и јуну, док је у јулу и августу изванредно топло.

Изузетно топлог лета 1962. године средња месечна температура ваздуха у 14 часова износила је **24,9°C**. У време најсвежијег лета 1976. године у 14 часова забележено је у августу само **20,4°C**. Најхладније зиме 1963. године средња месечна температура у јануару у 14 часова износила је —2,2°C, али током благих зима 1966. и 1977. године

Таб. 3 — Средње месечне температуре ваздуха у 7, 14 и 21 час у Сијаринској Бањи и Врању, за период 1961—1980. године (13)

	Ј	Ф	М	А	М	Ј	Ј	А	С	О	Н	Д	Год.
						7 часова							
СБ	—2,4	—0,3	1,6	6,1	11,1	14,3	15,1	13,9	10,6	6,5	4,4	—0,3	6,7
В	—2,6	—0,3	2,3	7,4	12,7	15,8	17,1	16,4	12,4	7,4	3,9	—,7	7,6
△	0,2	=	—0,7	—1,3	—1,6	—1,5	—2,0	—2,5	—1,8	—0,9	0,5	0,4	—1,1
						14 часова							
СБ	2,3	5,4	9,6	14,9	19,8	23,1	25,1	25,6	21,9	16,3	10,4	3,7	14,8
В	1,5	5,2	9,5	15,0	20,1	23,2	25,6	26,0	22,4	16,7	10,0	3,0	14,9
△	0,8	0,2	0,1	—0,1	—0,3	—0,1	—0,5	—0,4	—0,5	—0,4	—0,4	0,7	—0,1
						21 час							
СБ	—1,1	1,4	4,3	8,9	12,6	15,5	16,9	16,5	13,4	8,9	5,7	0,7	8,6
В	—1,0	2,0	5,8	10,5	15,0	17,9	19,9	19,9	16,1	11,1	6,2	0,7	10,3
△	0,1	—0,6	—1,5	—1,6	—2,4	—2,4	—3,0	—3,4	—2,7	—2,2	—0,5	=	—1,7
						разлика између 7 и 14 часова							
СБ	4,7	5,7	8,0	8,8	8,7	8,8	10,0	11,7	11,3	9,8	6,0	4,0	8,1
В	4,1	5,5	7,2	7,6	7,4	7,4	8,5	9,6	10,0	9,3	6,1	3,7	7,3
△	0,6	0,2	0,8	1,2	1,3	1,4	1,5	2,1	1,3	0,5	—0,1	0,3	0,8

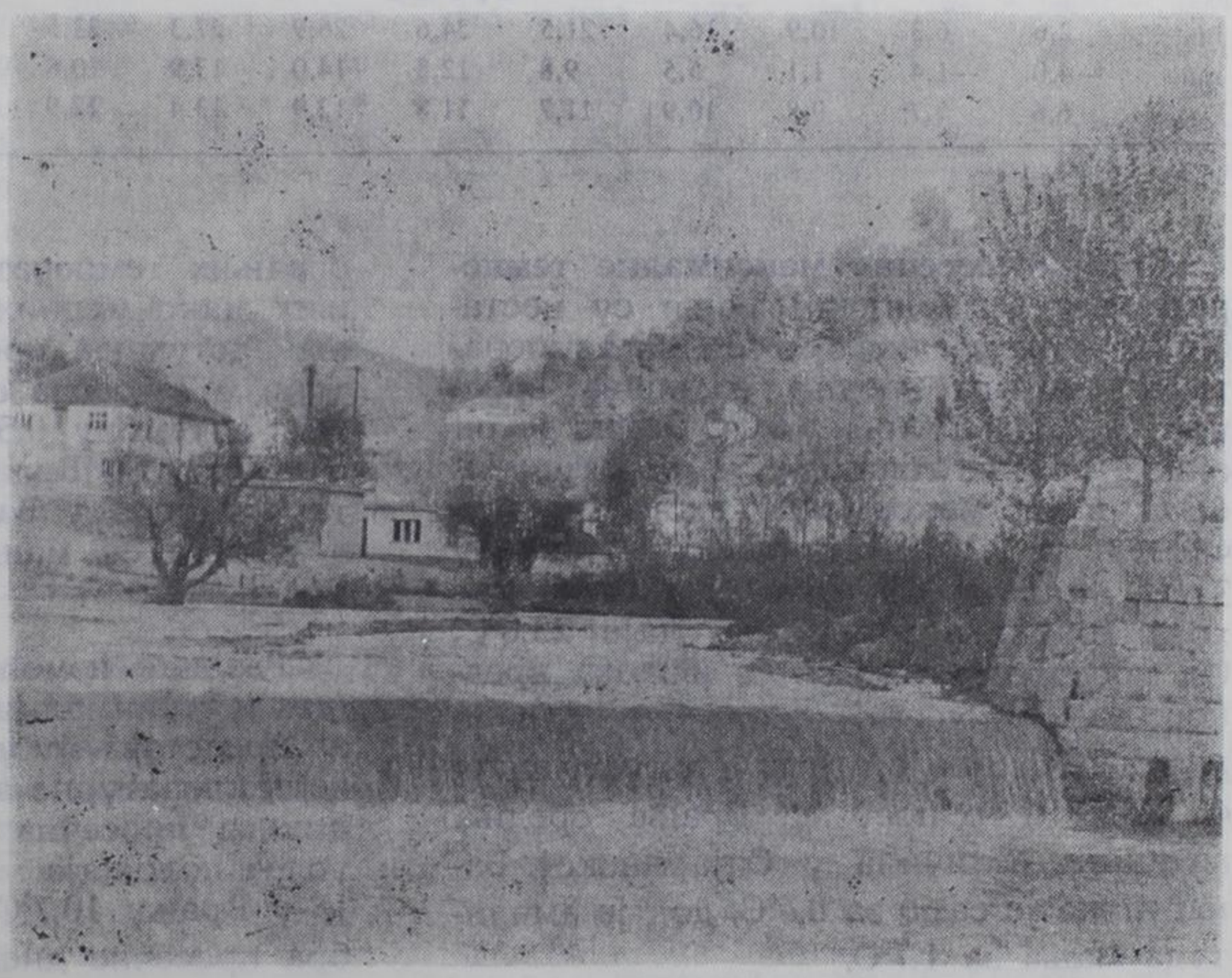

Сл. 2. Долина Бањске реке, са речним током и групом кућа у Сијаринској Бањи, којом продиру климатски утицаји са југа (Снимио: **М. Мађејка,** 22. VI 1982. године).

у фебруару било је **12,1°С**, односно 10,3°С. Свежа лета и хладне зиме неповољно се одражавају на боравак и лечење посетилаца, док у време топлих и сушних лета, услед велике навале гостију, настају проблеми око смештаја и обезбеђења основних хигијенских услова боравка у Бањи.

Температура ваздуха и 21 час показује **највеће негативне разлике у терминима осматрања** између Сијаринске Бање и Врања од 1,7°С. Она је нарочито изражена у главним сезонским месецима: Сијаринска Бања је вечерњим часовима свежија од Врања у августу за 3,4°С, у јулу за 3,0°С, у септембру за 2,7°С, у јуну и мају по 2,4°С. Увече је у Бањи температура ваздуха нижа у годишњем просеку за 6,2°С него у 14 часова, у августу за 9,1°С, а у децембру само 3,0°С. Највећа одступања од просечних вишегодишњих вредности регистрована су у фебруару 1965. и 1966. године — по 5,0°С.

Вечери су у Сијаринској Бањи у просеку врло хладне у јануару, хладне у децембру, фебруару и марту, свеже у новембру, октобру и априлу, умерено топле у мају и септембру, а топле у три летња месеца.

Анализа терминских средњих месечних температура ваздуха у Сијаринској Бањи и Врању показује различит термички режим, упркос сличности основних особина положаја (надморска висина, географска ширина, мала међусобна удаљеност у ваздушној линији, окруженост планинама средње висине итд.).

Средње месечне екстремне температуре ваздуха. — Ова два термичка показатеља заснивају се на екстремним дневним температурама ваздуха. По В. Н. Обољенском средња **дневна температурна амплитуда** на 30° географске ширине износи 12°C, а око 80° географске ширине само 1—2°C (**15, 23**).

Таб. 4 — Средње максималне (*mh*) и средње минималне (*mn*) температуре ваздуха у Сијаринској Бањи и Врању, за период 1961—1980. године (13)

	J	Ф	M	A	M	J	J	A	C	O	H	Д	Год.
						Сијаринска Бања							
mx	3,6	6,5	10,	16,3	21,1	24,2	26,3	26,6	23,0	17,5	11,6	5,1	16,0
mn	—4,5	—2,2	0,0	3,9	8,1	11,3	12,2	11,8	9,0	4,8	2,2	2,3	4,5
△	8,2	8,7	10,2	12,4	13,0	12,9	14,1	14,8	14,0	12,7	9,4	7,4	11,5
						Врање							
mx	2,6	6,3	10,9	16,4	21,5	24,6	26,9	27,3	23,5	17,7	11,1	4,2	16,4
mn	—4,0	—1,4	1,1	5,5	9,8	12,8	14,0	13,9	10,6	6,2	2,6	—2,2	5,7
△	6,6	7,7	9,8	10,9	11,7	11,8	12,9	13,4	12,9	11,5	8,5	6,4	10,7

Средње месечне максималне температуре у Сијаринској Бањи су нестабилније од средњих месечних температура. Њихова средња годишња вредност у Бањи износи 16,0°C, виша је од опште средње годишње температуре за 6,3°C, а од максималне екстремне (14 часова) за 1,2°C. Најниже су у јануару 3,6°C, *највише у августу* 26,6°C, па њихова годишња амплитуда даје 23,0°C. Од посебног интереса је њихова вредност за период мај—септембар, која је изнад 20°C, док је у јулу и августу виша од 25°C. У односу на Врање, средња годишња величина у Сијаринској Бањи нижа је само за 0,4°C, док је амплитуда мања за 1,7°C.

Средње месечне минималне температуре у Сијаринској Бањи мање варирају од одговарајућих средњих и средњих максималних температура. Њихова средња годишња вредност износи 4,5°C, па је 5,2°C нижа од средње годишње температуре, а 2,2°C од минималне терминске (7 часова). У јануару је најнижа —4,6°C, а у јулу највиша 12,2°C. Њихово годишње колебање износи 16,8°C, односно за 2,1°C мање него код средњих температура, а 6,2°C од средњих максималних температура. Најмања одступања према средњој температури у 7 часова су у јануару 0,3°C, затим децембру 0,5°C, и новембру 0,7°C. У односу на Врање средња минимална температура у Бањи нижа је за 1,2°C, а толико су мање и годишње амплитуде.

Разлике између средњих максималних и минималних температура ваздуха представљају у ствари просечне дневне температурне амплитуде. Њихова годишња **просечна амплитуда је 11,5°C,** услед положаја у дубокој долини, док је у Врању 10,7°C. Од априла до октобра просечне дневне температурне амплитуде у Сијаринској Бањи су изнад годишњег просека; највеће су у августу 14,8°C, а најмање у децембру 7,4°C. Ово је последица највеће *облачности* (7,7 десетина неба) и најкраће обданице у децембру, односно најмање средње облачности у августу од 3,1 (**5**, 140).

Апсолутно екстремне температуре ваздуха. — Ове температуре имају посебан значај за грађевинаре, урбанисте и биоклиматологе. За термички режим

Сијаринске Бање карактеристично је релативно већа постојаност апсолутно максималних температура и веће колебање апсолутно минималних температура из године у годину. То нарочито важи за хладнију половину године када су регистровани продори ваздушних маса јако разноврсних термичких особина. За велике разлике апсолутно минималних температура, осим антициклоналних стања, од особитог значаја је *котлински положај*.

Апсолутно максимална температура ваздуха у Сијаринској Бањи од **38,0°C** забележена је 16. августа 1963. године, као и у Врању које се налази у неупоредиво пространијој и отворенијој котлини утицајима са југа. Дневна максимална температура у Бањи је осам месеци, од марта до октобра, изнад 25°C, а више од 30°C шест месеци, од маја до октобра. У поређењу са Врањем, чија је непосредна околина јаче огољена, у Сијаринској Бањи су апсолутно максималне температуре осам месеци више. Посебна одлика термичког режима у Сијаринској Бањи је појава врло високих температура и у зимским месецима. Јака отопљавања настају уг-

Таб. 5 — Апсолутно максималне и минималне температуре ваздуха у Сијаринској Бањи и Врању, за период 1961—1980. године (13)

	J	Ф	M	A	M	J	J	A	C	O	H	Д	Год.
						Сијаринска Бања							
мах.	14,8	22,3	27,0	28,8	32,5	32,7	35,5	38,0	33,8	31,6	22,3	17,5	38,0
дан	29.	23.	24.	25.	6.	28.	25.	16.	7.	1.	5.	1.	16.8.
год.	1960	1977	1977	1968	1973	1963	1965	1963	1962	1965	1965	1961	1963
мин	—27,0	—24,3	—15,0	—5,5	—1,0	1,0	4,0	5,0	—3,4	—6,0	—16,0	—19,0	—27,0
дан	25.	9.	4.	11.	13.	8.	2.	13,28	30.	30.	26.	1.	25.1.
год.	1963	1965	1963	1968	1978	1962	1964	1965	1977	1971	1975	1973	1963
△	41,8	46,6	42,0	34,3	33,5	31,7	31,5	33,0	37,2	37,6	38,3	36,5	65,0
						Врање							
мах	15,0	21,7	26,0	28,2	32,4	33,1	34,9	38,0	34,0	30,6	22,0	15,8	38,0
дан	24.	23.	23.	25.	24.	30.	26.	16.	17.	1.	6.	19.	16.8.
год.	1971	1977	1977	1968	1969	1963	1965	1963	1968	1965	1977	1968	1963
мин	—21,5	—14,4	—13,0	—4,3	0,3	2,3	5,0	6,2	—2,4	—5,2	—12,6	—17,7	—21,5
дан	13.	1.	1.	11.	13.	8.	2.	28.	30.	28.	27.	28.	13.1.
год.	1969	1963	1965	1968	1978	1962	1964	1965	1977	1974	1975	1966	1969
△	36,5	36,1	39,0	32,5	32,5	30,8	29,9	31,8	36,4	35,8	34,6	33,5	59,5

лавном адвекцијом тропског ваздуха и стварањем *фенског ефекта* под утицајем рељефа, нарочито током пролећа. У рано пролеће има карактер позних зимских пораста температуре, па у случају обилних снежних падавина настају поводњи. Ипак свако такво отопљавање после друге половине марта, представља више позитивну него негативну појаву, с обзиром да ослобађа земљиште од снежног покривача и омогућује његово загревање и почетак вегетационог периода.

Апсолутно минимална температура ваздуха у Сијаринској Бањи од **—27,0°C** регистрована је 25. јануара 1963. године, а то је за 5,5°C нижа температура од одговарајуће у Врању у истом двадесетогодишњем периоду. Врло ниска температура (испод —20°C) забележена је и у фебруару од —24,3°C. Температуре ниже од —15°C у Сијаринској Бањи појављују се од новембра до марта, док се негативне температуре могу очекивати од септембра до маја. Већа захлађења у Сијаринској Бањи у односу на Врање последица су доста израженог температурних инверзија и представљају негативну страну термичког режима.

Апсолутно колебање температуре у Сијаринској Бањи, тј. разлика између највише и најниже забележене температуре, износи **65,0°C** и указује да на термички режим ваздуха јак утицај има котлински положај у планинском крају.

Појаве ниских и високих температура ваздуха. — Анализу термичког ре-

жима ваздуха употпуњује број дана са ниским зимским температурама, леденим и мразним данима, као и са летњим данима, тропским данима и тропским ноћима.

Представу о **ниским зимским температурама ваздуха** допуњује анализа броја дана са минималним температурама равним или нижим од —10,0°C. У Сијаринској Бањи има просечно 10,3 дана са оваквим појавама; највећи број од 28 дана регистрован је хладне зиме 1963. године, док је 1974. године било само два оваква дана. Најчешће се (15,7 дана) од претходних. Највише су сконцетрисани у јануару (7,3 дана) чешћи су у децембру (4,4), него у фебруару 2,7), а ретки у новембру и марту.

Дани када је минимална температура ваздуха нижа од 0,0°C називају се **„мразним данима“**. Осим у три летња месеца, могу се очекивати у Сијаринској Бањи у свим осталим месецима. Редовна су појава од новембра до марта. Просечно се појављују 95,9 дана у години, мада ни екстремне године не показују велика колебања — од 75 дана у 1979. години до 116 дана у 1969. години. Најчешћи су у јануару (24,6 дана), а чешћи у децембру (20,7) него у фебруару (18,9). Даље следе март (14,7), новембар (9,3), октобар (4,0), април (3,2), септембар (0,3) и мај (0,2).

„Летњи дани“ су они када је максимална температура ваздуха најмање 25,0°C. Осим у три летња месеца, редовно се јављају и у септембру, док је мај (1964. године) само изузетно без њих; јављају у јануару (4,7 дана), али не сваке године. У просеку је приближно једнак број ових дана у фебруару (2,5) и децембру (2,3), мада се сваке друге године не појављују у децембру. Повремено се могу очекивати у марту (0,6 дана) — сваке четврте године, и новембру (0,2 дана) — тек сваке десете године.

„Ледени дани“ су они када је максимална температура ваздуха нижа од 0,0°C. Могу се јавити од новембра до марта и учесталији су током године повремено се појављују у октобру и априлу, а врло ретко у марту. Нешто су чешћи у августу (21,0), него у јулу (20,3), односно јуну (15,1) него септембру (11,1), затим у мају (6,4), октобру (2,2), априлу (1,0) и марту (0,1).

Дани када је максимална температура ваздуха најмање 30,0°C називају се **„тропским данима“**. Њихов просечан број у години износи 18,8 дана. Током веома топлих лета 1962. и 1963. године било је 44 до 45 оваквих дана, док 1976. године није регистрован ниједан тропски дан у Сијаринској Бањи. Јављају се у просеку много чешће у августу (8,4 дана) него у јулу (5,7), подједнако у јуну и септембру (по 2,0 дана), а ретко у мају (0,6) и октобру (0,1).

„Тропским ноћима“ се називају појаве када се минимална дневна температура ваздуха не спусти испод 20,0°C. Њихово одсуство у Сијаринској Бањи резултат је израженог утицаја околног планинског простора на термички ре-

Таб. 6 — Број дана са појавама одређених максималних и минималних температура ваздуха у Сијаринској Бањи за период 1961—1980. г. (13)

J	Ф	M	A	M	J	J	A	C	O	H	Д	Год.
минималне температуре једнаке или ниже од —10,0°C												
4,7	2,5	0,6	.	.	.	.	.	.	.	0,2	2,3	10,3
максималне температуре ниже од 0,0°C												
7,3	2,7	0,8	.	.	.	.	.	.	.	0,5	4,4	15,7
минималне температуре ниже од 0,0°C												
24,6	18,9	14,7	3,2	0,2	.	.	.	0,3	4,0	9,3	20,7	95,9
максималне температуре једнаке или више од 25,0°C												
.	.	0,1	1,0	6,4	15,1	20,3	21,0	11,1	2,2	.	.	77,2
максималне температуре једнаке или више од 30,0°C												
.	.	.	.	0,6	2,0	5,7	8,4	2,0	0,1	.	.	18,8
минималне температуре једнаке или више од 20,0°C												
.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.

жим ваздуха у Бањи и представља посебну компаративну предност бањског климата за *одмаралишни летњи туризам и опоравак*. Јер, места која леже на сличним, па и много већим надморским висинама, нису поштеђена ових неугодних појава. На пр., Врање у просеку има 0,9 дана, Кукавица (0,4 дана), Приштина (574 м) 0,1 дана, Урошевац (580 м) такође 0,1 дана, Пећ (498 м) 2,4 дана, Гоч (990 м) 0,9 дана, Драгаш (1.020 м) 0,3 дана, Златибор (1.029 м) 0,4 дана, Дивчибаре (960 м), Иришки Венац (444 м) 7,8 дана итд **(17, 18).**

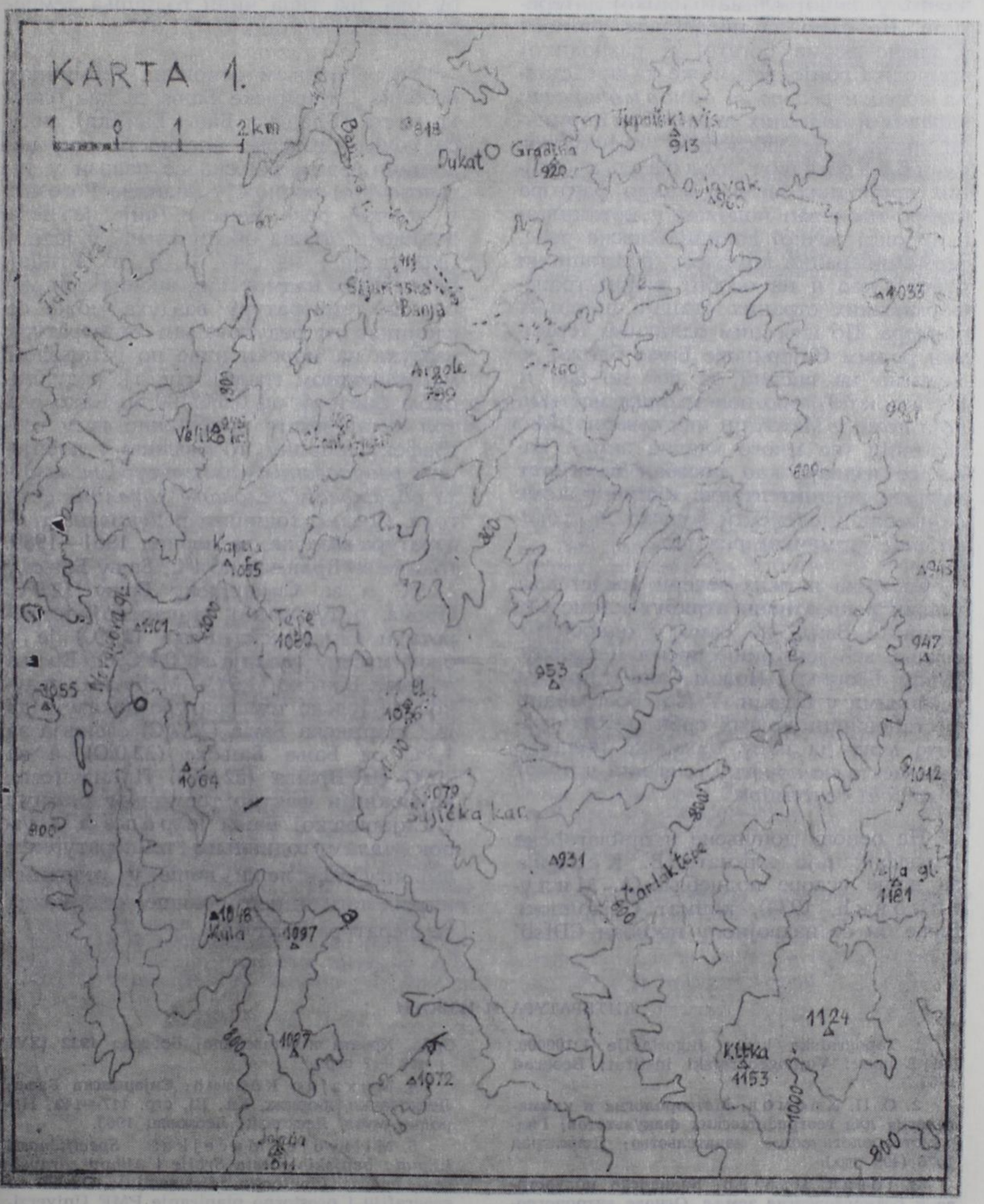

Карта 1. Шира околина Сијаринске Бање

Закључак

Сијаринска Бања је постала позната по својим бројним, разноврсним и куриозитетним термоминералним изворима. Међутим, њено поднебље је још увек недовољно проучено, а разликује се од свих суседних и сличних места, као и уопште до сада познатих и истражених у нашој климатолошкој литератури. Не само да представља реткост у иначе веома богатој и разноликој природи Србије, већ може да представља *посебан ресурс за одмор и опоравак* здравих и болесних људи. Њен термички режим је последица свеукупног комбинованог деловања бројних природних мезо и микро фактора (добро изолован положај у котлиници и дубокој речној долини Бањске реке, термоминерални комплекс, вегетациони декор), као и на особит начин трансформисаних страних утицаја широких размера. По извесним одликама термички режим Сијаринске Бање ближи је местима на висини од 800 до 900 м (свежа лета), а по неким оним местима која леже у Метохији или северној Македонији (не много хладна зима). Бања се издваја као **посебан варијетет умерено-континтенталне климе** у коме се преплићу елементи *жупског и субалпијског* термичког режима.

Свежина летњих вечери представља главни **рекреативни атрибут** климе Сијаринске Бање, не само у односу на Врање, већ још више према Лесковцу, Нишу, Београду, Новом Саду и другим градовима у низији. У њој Београђани и становници других српских градова могу да нађу термичке прилике свог места *на почетку јуна или у првој половини септембра.*

На основу допуњене и прилагођене класификације климата В. Кепена за наше услове поднебља (А. Милутиновић, 1974), климат Сијаринске Бање би се издвојио у посебан CDfsb' (x') тип, који чини „прелаз од умерено топлог и влажног ка нешто хладнијем и влажнијем планинском поднебљу" (5, 201—202). Према класификацији А. И. Кајгородова (1955) термички режим Сијаринске Бање припада **жупском типу** — подтипу IV/0, а Врање континентално-маритимном типу — подтипу IV/0 (5, 202—204). Границу између ова два типа чини годишња температурна амплитуда од 21,0°С.

Упоређивањем основних термичких особина Сијаринске Бање са два блиска места (Врање и Бања Бањска), могу се уочити извесне предности или недостаци. Бања Бањска се налази у југоисточном подножју планине Рогозне, у долини реке Бањске, чија је лева долинска страна обешумљена, у једној „корутини", на 540 м н. в. Утицај различитих надморских висина три места на температуру ваздуха може се елеминисати редуковањем температура ваздуха на морски ниво по устаљеном међународном градијенту, тј. редукционом фактору од 0,5°С/100 м. Како сва три места имају приближно исту географску ширину, то разлике у добијеним *редукованим температурама ваздуха одражавају деловање локалних фактора.* Средња годишња редукована температура ваздуха, за период 1961—1980. године за Врање је 13,1°С, Бању Бањску 12,5°С и за Сијаринску Бању 12,0°С. Према редукованој јануарској температури Сијаринска Бања (1,8°С) је у овом месецу топлија за 0,2°С од Врања и Бање Бањске (1,6°С). Међутим, редуковане јулске температуре показују да је Сијаринска Бања (20,7°С) свежија за 1,3°С од Бање Бањске (22,0°С), а за 2,2°С од Врања (22,9°С). Према томе, **најважнији фактор** термичког режима у Сијаринској Бањи је рељеф, а узрок малим годишњим температурним амплитудама лежи више у условима нижих летњих него повишених зимских температура ваздуха.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

1. Topografska karta Jugoslavije 1:100000, list Lebane; Vojnogeografski institut; Beograd 1967.

2. С. П. Хромов: **Метеорология и климатология для географических факультетов;** Гидрометеорологическое издательство; Ленинград 1976 (499 стр.).

3. Јован Цвијић: **Балканско полуострво и јужнословенске земље. Основе антропогеографије,** Кн. I (Превео с француског Боривоје Дробњаковић); Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца; Београд 1922 (XVI + 418 + 7 стр.).

4. Михајло Костић: **Сијаринска Бања;** Лесковачки зборник, Кн. Ш, стр. 117—142; Народни музеј Лесковац; Лесковац 1963.

5. Milivoje Maćejka: *Specifičnosti klimata banjskih mesta Srbije i njihov zdravstveni značaj* (doktorska disertacija); Odsek za geografiju i prostorno planiranje PMF Univerziteta u Beogradu; Beograd 1984 (V+306 str.); (rukopis).

6. Душан Дукић: **Кратка климатска карактеристика годишњих доба Новосадског региона;** Гласник Српског географског друштва, Св. LIII, Бр. 1, стр. 9—22; Београд 1973.

7. Pavle Vujević: *Podneblje FNR Jugoslavije;* Arhiv za poljoprivredne nauke, God. VI, Sv. 12, str. 3—46; Prirodno-matematički fakultet u Beogradu; Beograd 1953.

8. Михајлу Мојовић: **Стање алергије код становника Сијаринске Бање и околних села;** Српски архив за целокупно лекарство, Год. LXXXV, Св. 22, стр. 184—190; Српско лекарско друштво — Београд; Београд 1957.

9. Petar Jovanović: Goljak; Enciklopedija Jugoslavije, Knj. 3, str. 490; Jugoslovenski leksikografski zavod; Zagreb 1958.

10. Тюмислав Л. Ракићевић: **Планина Кукавица;** Зборник радова, Св. XXIX—XXX, стр. 27—45; Географски институт Природно-математичког факултета Универзитета у Београду; Београд 1982/83.

11. Marjan Čadež: *Jezera hladnog vazduha; Hidrometeorološki glasnik,* God. I, Br. 1, str. 3—13; Savezna uprava hidrometeorološke službe pri Vladi FNRJ; Beograd 1948.

12. Атанасије Младеновић: **Сијеринска Бања;** Наше стварање, Год. IV, Бр. 3—4, стр. 1—24; Клуб просветних и јавних радника у Лесковцу; Лесковац 1957.

13. Meteorološki godišnjak I, za period 1961—1980. godine; Savezni hidrometeorološki zavod, Beograd.

14. Душан Дукић: **Клима и воде Јошаничке Бање и њене околине;** Зборник радова, Св. XXVII, стр. 43—54; Географски институт Природно-математичког факултета Универзитета у Београду; Београд 1980.

15. С. И. Рубинский: **Земная атмосфера; „Основны принципы и методики климатолечения"**, стр. 17—54; Издательство „Медицина"; Москва 1965.

16. Душан Дукић: **Термички режим ваздуха у Новосадском региону;** Зборник радова, Св. XX, стр. 37—52; Географски институт Природно-математичког факултета Универзитета у Београду; Београд 1973.

17. Arhivski podaci Saveznog hidrometeorološkog zavoda, Beograd.

18. Grupa autora: *Atlas klime SFR Jugoslavije;* Savezni hidrometeorološki zavod; Beograd 1969—1984.

Dr Milivoje M. Maćejka

LES CARASTÉRISTIQUES DE RÉGIME THER MIQUE DE L'AIR DE LA STATION THÉRMALE DE SIJARINSKA BANJA

La station thermale de Sijarinska Banja est située dans la Serbie du Sud, environ 340 km au sud de Belgrade, près de la source de la rivière Jablanica, effluent gauche de Morava du Sud, à 420—475 m d'altitude. Elle est conue par ses sources thermominérales dont la température est de 73°C.

La situation géografique dans un petit bassin au piedmont nord de la montagne de Goljak (1.101 m), la circulation de l'aire »canalisés« par la vallée de la rivière de Banjska reka, les sources thermales et la végétation forestière sont les facteurs climatiques foundamantaux yui ont composé un régime thermique de l'air très spécifique de la station thermale de Sijarinska Banja.

L'auteur traite du régime thermique de l'air de la station thermale de Sijarinska Banja en comparation avec Vranje (située dans la région de Morava du Sud, à 458 m d'altitude). Il a été analysée la periode de 1961 à 1980 dans laquelle il y avait d'hivers très froid (température minimum —27,0°C) et d'étés très chauds (température maximum 38,0°C). Il a été donnée l'analyse du cours des valeurs mensuelles moyennes de la température de l'air (Tab. 1) et ensuite leur valeurs mensuelles moyennes à 7, 14 et 21 heures (Tab. 3), tandis que le graphique des températures moyennes mensuelles et des températures à 7, 14 et 21 heures (Cr. 1) a été utilisé pour determiner les dates moyennes. Le Tab. 2 présente l'oscilation des températures de l'air mensuelles et annuelles moyennes. Les valeurs moyennes des températures maximum et minimum sont présentées au Tab. 4. Le Tab. 5 montre les températures de l'air journaliéres extrêmes. Le Tab. 6 contient le nombre de jours à la température maximum et minimum (minimum $\geq$ —10,0°C, maximum $<$ 0,0°C, minimum $\geq$ 0,0°C, maximum $<$ 25,0°C, maximum $\geq$ 30,0°C et minimum $\geq$ 20,0°C).

L'hiver y est doux (0,9°C), tandis que l'été est assez tempéré (17,8°C); l'automne (10,4°C) est en moyenne de 0,9°C plus chaud que le printemps (9,5°C). Le climat de la station thermale de Sijarinska Banja est continental-tempéré avec les caractéristiques du climat subalpin des hauteurs quelque peu plus grandes qu'il ne serait autrement à prévoir d'après son altitude.

Les caractéristiques récreatives de régime thermique de l'air de Sijarinska Banja sont les étés d'une chaleur modérée, la température moyenne au mois de juillet de 18,4°C, ce qui est de 2,2°C plus frais que Vranje.

338.48(497.11)

Иван Б. Поповић

Главне просторне одлике викенд насеобине у пределу Власинског језера

Прилог познавању савремене викенд изградње у југоисточној Србији*)

Пре скоро две деценије отпочела су да се одвијају научна разматрања Власинског језера и околног простора. Тада је реализовано (**Т. Ракићевић**, 1964.) физичко-географско изучавање образовања његових обала и, једновремено, презентирано (**T. Rakićević**, 1964.) разјашњавање хидролошких принципа и проблема његовог предела у оквиру југоисточне Србије. Убрзо су остварена (**T. Rakićević**, 1966.) и преостала географска истраживања Власинског језера. На том познавању ове вештачке хидроакумулације заснована су (**С. Станковић**, 1968.) и прва проучавања туризма у њеном атрактивном волумену. Истоврсна изучавања су настављена касније, али на савремени начин и у продубљеном обухвату. Најпре је **С. М. Станковић** (1975.) изложио генерално тумачење туристичке валоризације Власинске хидроакумулације у опсегу истородног вредновања вештачких језера СР Србије. Истовремено су анализирани (**Ž. Radovanović**, 1975.) неодложни захвати у обнови вегетације у њеној околини као простору »budućeg regionalnog prirodnog parka« (**2**, 9). Након тога **И. Б. Поповић** (1977.) је образложио егзактније вредновање само једног „интегралног дела укупног туристичког потенцијала Власинског језера" (**7**, 258). Управо, са приказом једног погледа на туристичку валоризацију географског положаја Власинског језера (**7**) начињен је приступ и у његова садржајнија географско-туризмолошка проучавања.

Иста обухватају, између осталог, и обраду врло актуелне проблематике хронолошко-просторног уобличавања његове викенд насеобине. Стога смо наш труд усредсредили на сагледавање савремене викенд изградње присутне на делу приобалних и њима најближих конфигурација овог језера. Викенд изградња чини не само нови друштвено-географски лик већ и специјалну урбану творевину (**9**; **15**) која је превасходно у непосредним теренима Власинског језера. Таква изграђеност предела је још у сфери научне неупознатости те је и из тог разлога наше настојање сасвим оправдано.

*

* *

У информативно-популарним сазнањима довољно је досада истакнуто да се **викенд насеобина** Власинског језера афирмисала у једну од најпознатијих концентрација скупина викенд кућа[1] у опсегу југоисточне Србије. Уобличивши се у простору понајвише северозападно од поменуте хидроакумулације, Власинска викенд насеобина[2] је и украј пута Лесковац — Власотинце — Црна Трава — Сурдулица — Владичин Хан. Тангирајући њену источну ивицу ова асфалтна саобраћајница је била основни услов њеног значаја. Надаље, овај пут се иска-

---

*) Чланак је један од радова насталих на основу ауторовог петогодишњег истраживања сложене проблематике **викенд насеобина** на територији скоро целе уже Србије.

[1] Овде треба нагласити да су ове „индивидуалне зграде" понајчешће настањене у »izletnički oblik turizma« (**11**, 21) односно у викенд дане, па преовладава схватање да је за њих, услед тог »odmora krajem nedelje« (**11**, 21) најприкладнији израз **викенд куће**.

[2] Пошто је овим викенд кућама инсуфицијенција потпуне комуналне опскрбљености главни разлог њиховог непостојања као викенд насеља, исте су оправдано прикладније прозване **викед насеобином** у смислу просторне скупине већег броја таквих викенд кућа (**18**).

зао и као посебна погодност њеног хронолошког напретка у простору (непосредном пределу) Власинског језера.

Осим такве улоге ове друмске комуникације, у формирању викенд насеобине имао је равноправни удео и један административно-социјални подухват надлежних у Општини (Сурдулица) којој припада подручје Власинског језера. Заправо у сагласности са савременим облицима развоја феномена туризма у неким комунама општина Сурдулица је још 1967—68. године дала иницијативу да се „оживи туризам на Власинском језеру“ (3, 150). Изражавајући спремност да заинтересованим појединцима преда на трајно коришћење плацеве за градњу викенд кућа, ова општина је кроз форму конкурса обавила деобу и бесплатно уступила делове друштвеног земљишта. У поратном времену национализовани (13), па отуда и намењени за викенд изградњу, ови младозашумљени терени су лоцирани између означеног асфалтног пута и обалске линије овог језера. На њима, а нарочито на околном, нешто вишем и искошеном, земљишту постоје сада викенд куће које су почеле да се изграђују још средином седме деценије овог века (**18**).

Сл. 1. — Општи изглед размештаја викенд кућа на благо закошеном земљишту у скупини Ровине. У предњем плану травни терени и пружање пута Црна Трава — Сурдулица. (Снимио: **Иван Б. Поповић**, 18. IV 1984. године).

У том времену започело се са индивидуалним откупом парцела од предеоног становништва стално обитавајућег у махалама оближних села. Тако је још 1965. године отпочео а наредне године и подигао прву викенд кућу **Нестор Дединац** из Врања. У потесу Ровине, сагрђено је около ње још четири викенд куће у наредне три године. Скоро истодобно, и у потесу Јасике „обављена је“ прва викенд градња. Наиме, 1967. године такву кућу је ту сградио **Боривоје Цветковић** такође из Врања. У следеће две године — у овом потесу који је севернији од Ровина, изграђене су још четири викенд куће. Ових осам викенд кућа представљају, по нашем теренском испитивању, ембрионе касније изграђиваних а сада већ и на већем пространству груписаних, викенд кућа. Просторно уобличене у изразито велике скупине, ове викенд куће су се ситуирале искључиво на северозападној страни застрмљених обалских конфигурација Власинског језера (**10**).

Пошто су те скупине на, међусобно приметној удаљености сва је прилика да се у **Власинској викенд насеобини** могу уочити поодвојени делови, у нашем тексту прозвани према макро топонимима (потесима) са доминантним[3] бројем викенд кућа. Услед тога су у овој насеобини издвојене четири скупине викенд кућа: **Јасике, Ровине, Вучина долина и Луинци.** Ове просторне групе викенд грађевина су сада са њиховим различитим бројем. Али, гледајући по подацима Геодетске управе СО Сурдулица у њима је кумулативно присутно 106 викенд кућа које се налазе у власништву 130 појединаца. Оволики

[3] Осим неколико стално настањених зграда све остале су викенд куће.

број власника викенд кућа је стално настањен у више градских насеља као што је и представљено у табели бр. 1.

ТАБЕЛА бр. 1. — Број власника викенд кућа у Власинској викенд насеобини према месту сталног боравка за период 1966—1984. године (16; 18)

Место сталног боравка	Власници викенд кућа Број	%
Врање	47	36,16
Лесковац	18	13,85
Сурдулица	15	11,54
Београд	13	10,00
Ниш	12	9,23
Скопље	5	3,85
Владичин Хан	3	2,30
Бујановац	3	2,30
Приштина	2	1,54
Грделица	2	1,54
Мостар	1	0,76
Вршац	1	0,76
Пожаревац	1	0,76
Панчево	1	0,76
Власотинце	1	0,76
Параћин	1	0,76
Велика Греда	1	0,76
Бечеј	1	0,76
Куршумлија	1	0,76
Краљево	1	0,76
Власинска викенд насеобина	130	100,00

Из овог табеларног прегледа се запажа да је више од 1/3 (47 или 36,16%) свих власника викенд кућа стално настањено у Врању. Ово је сасвим разумљиво уколико се зна да се ту може аутомобилом приступити за „нешто више од једног часа" (**7**, 265) преко најкраћег растојања (58,7 км) од овог града. И док је у Лесковцу са сталним местом боравка 18 или 13,85% власника, дотле је 15 (или 11,54%) њих стално насељено у Сурдулици. Према томе, из споменутих градских насеља „потиче" преко 2/3 (80 или 61,55%) свих власника индивидуалних викенд грађевина у истоименој Власинској насеобини. Интересантно је навести да сваки десети овдашњи власник викенд куће стално пребива у знатно удаљенијој београдској агломерацији. Наведене чињенице морају да се уважавају код приступа у *разрешавању рекреативних потреба становништва југоисточне Србије.*

Скоро исти број (12 или 9,23%) власника кућа у овој викенд насеобини стално је настањен у, 114,6 км удаљеном, Нишу. Надаље, у граду Скопљу обитава стално 5 или 3,84% свих власника викенд кућа, који су, уједно, и једини представници из других[4] република. Подједнак број (3 или 2,30%) поседника викенд кућа је са сталним местом боравка у знатно ближем Владичином Хану и удаљенијем Бујановцу. По два (или 1,54%) власника имају своје стално боравиште у Приштини и Грделици. Преосталих десет власника викенд кућа су становници десет различитих насеља, пошто су са појединачним уделом од 0,76% међу свим поседницима оваквих здања у **Власинској викенд насеобини.** Из изложеног произилази да су и овде, као и другде[5] у ужој Србији — власници викенд кућа неравномерно заступљени из равно двадесет насеља.

Посматрани и према означеним просторним скупинама викенд кућа (њихови) власници показују разнолику учесталост по месту сталног становања. Тако, у скупини **Јасике** највише власника чине Врањанци (25), затим Сурдуличани (10), Београђани (9), Нишлије (7) и Лесковчани (4), док су у скупини **Ровине** најзаступљенији такође Врањанци (19), па Лесковчани (11), Сурдуличани (4) и Београђани (3). У преосталим, мањим, скупинама **(Вучина долина** и **Луинци)** најбројнији власници викенд кућа су Врањанци (3) и Лесковчани (3), јер је у овим, као и у претходним, скупинама само 1—2 власника настањено у другим забележеним насељима.

Као и у неким другим викенд насеобинама — југоисточне па и целе Србије — тако и у **Власинској викенд насеобини** евидентиране су нашим теренским истраживањем и викенд куће које су изграђене у двовласништву (сувласништву) и тровласништву. Од три тровласничке викенд куће две[6] су у скупини **Вучина долина,** а једна у скупини **Јасике.** За разлику од њих, двовласничких викенд рекреатива је-

[4] У Мостару стално обитава само један власник викенд куће **(18)** те су ови жители Скопља узети за „исправније" представнике таквих власника који су настањени у другим републикама.

[5] Већи број насеља у којима стално обитавају власници викенд кућа сусрели смо у нашим **научним испитивањима викенд насеобина** у Горњотрепчанској Бањи, Рајцу, Букуљи, Савинцу, Чортановцима и Космају.

[6] Од ове две тровласничке викенд куће, једна је чак у петовласништву при чему је преостало двовласништво у поседу стално настањених.

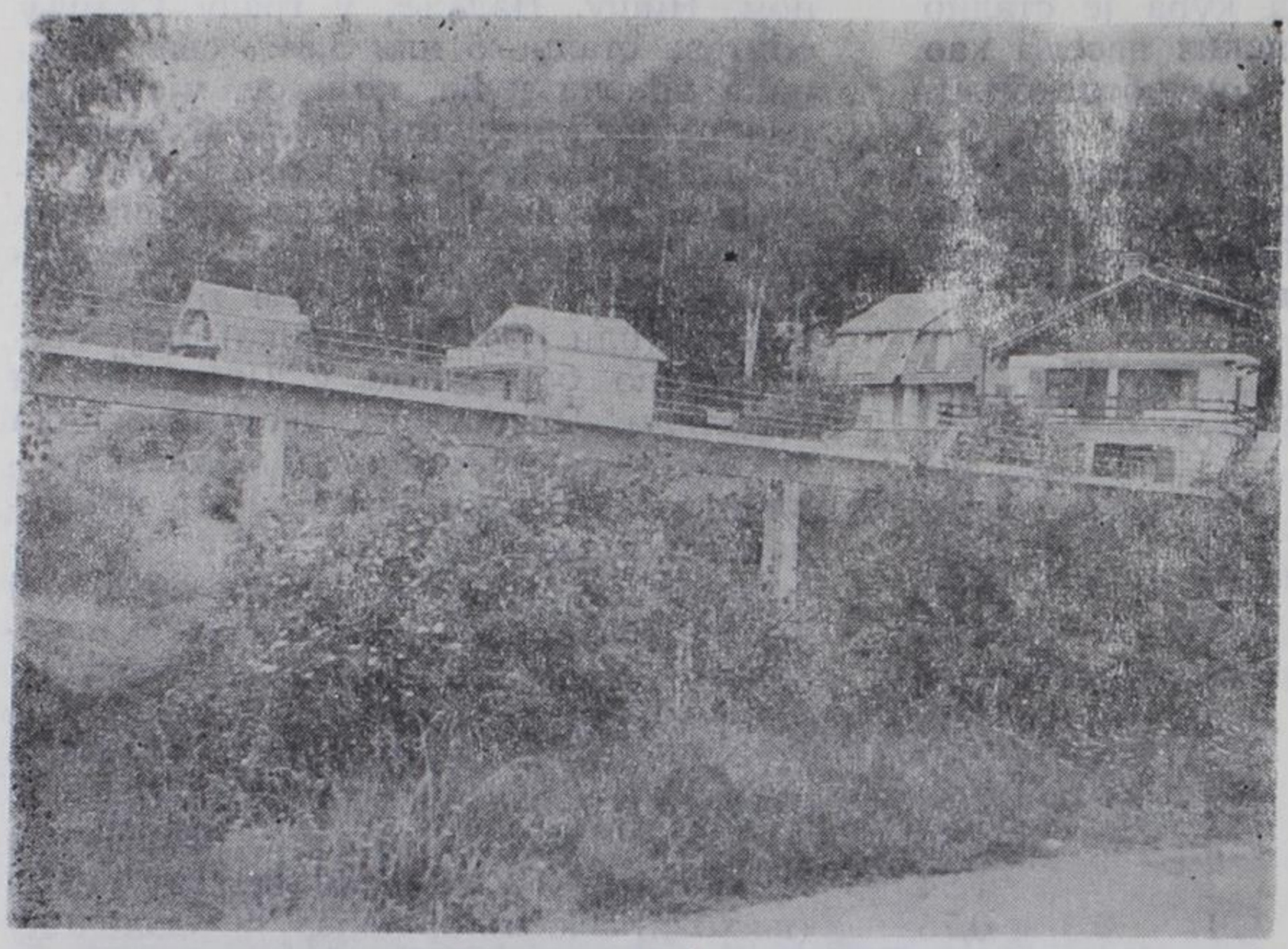

Сл. 2. — Ивична ситуираност викенд кућа на затрављеним плацевима њихове просторне скупине **Јасике** у другом и новоизграђени каналисани одвод воде у првом плану. (Снимио: **Иван Б. Поповић**, 26. VII 1984. године).

дино нема у скупини **Луинци.** Међутим, таквих викенд „некретнина" има највише (11) у највећој скупини **Јасике.** Од 40 сувласника над укупно 20 таквих кућа њих 20 (50%) чине власници са сталним пребивањем у Врању. Уколико се имају у виду претходне констатације може се закључити да је део становништва Врања некако „најприсутнији" на Власинском језеру кроз његову викенд изградњу. О томе се мора водити рачуна не само код *усмеравања даљег просторног развоја* ове викенд насеобине, него и у планирању изградње туристичких насеља југоисточне Србије.

У пространству на северозападним конфигурацијама Власинске хидроакумулације изграђивале су се различитим, интензитетом бројне викенд куће од 1966. године. Због тога је у 1984. год. забележен неједнак број ових грађевина у оквиру поменутих скупина, а то се види из приложене табеле бр. 2.

ТАБЕЛА бр. 2. — Просторна дистрибуција викенд кућа према њиховим скупинама у Власинској викенд насеобини у 1984. години (16; 18)

ПОТЕСИ	Викенд куће	
(Скупине викенд кућа)	број	%
Јасике	52	49,05
Ровине	38	35,85
Вучина долина	13	12,26
Луинци	3	2,84
Власинска викенд насеобина	106	100,00

Ови подаци јасно казују да је просторни размештај викенд кућа у изразитој неуједначености широм **Власинске викенд насеобине**. Наиме, овим се потврђује предња напомена да је садашња (средином 1984. године) **друштвеногеографска физиономија** представљена са четири просторно уобличене скупине викенд кућа. Оцртавајући специјалну урбану изграђеност све просторне груписаности викенд кућа имају заједно 106 истоимених здања. Њих је понајвише у скупини **Јасике,** јер је у њој ситуирано скоро половина (52 или 49,05%) викенд грађевина из целе Власинске насеобине. Иза тога следи скупина **Ровине** са 38 или 35,85% викенд кућа док је скупина **Вучина долина** са нешто више од 1/10 (13 или 12,26%) викенд здања истозначне насеобине. На последњем месту је просторни размештај викенд кућа **Луинци** са само 3 или 2,84% свих викенд грађевина сконцентрисаних у описаном пространству. Овде је значајно нагласити да се још увек врши индивидуална куповина парцела и то ће свакако довести до даљег просторног ширења ове насеобине.

У сагледавању њених осталих просторних ознака неизоставно треба анализирати фундаменталне црте испарцелисаног земљишта запосednутог њеном досадашњом изградњом. Пошто се са постојећим подацима њене просторне одлике исказују како кроз димензијске и вегетационе одреднице парцела (плацева) тако и величином корисне површине викенд кућа, овде

ће најпре бити размотрено пространство насеобине у зависности од распростирања (површина) поседа у поменутим скупинама викенд кућа.

ТАБЕЛА бр. 3. — Размештај величина парцелисаног земљишта по скупинама викенд кућа у Власинској викенд насеобини у 1984. години (16)

СКУПИНЕ ВИКЕНД КУЋА	Групације распростирања парцела са викенд кућама								УКУПНО	
	до 3 ар		3—6 ар		6—9 ар		9—12 ар			
	број	%	број	%	број	%	број	%	број	%
ЈАСИКЕ	890	36,29	9473	53,91	10149	67,59	2000	18,38	22512	49,03
РОВИНЕ	214	8,73	5599	31,86	3515	23,42	4065	37,35	13393	29,17
В. ДОЛИНА	862	35,16	2499	14,23	1350	8,99	4818	44,27	9529	20,75
ЛУИНЦИ	486	19,82	—	—	—	—	—	—	486	1,05
Влас. викенд насеобина	2452	100,00	17571	100,00	15014	100,00	10883	100,00	45920	100,00

Из табеле бр. 3 се запажа да је парцелисано земљиште у неуједначеним величинама код свих скупина викенд кућа. Са највише „запоседнутог" земљишта викенд кућама одликује се скупина **Јасике,** јер је у њој скоро половина (22512 м² или 49,03%) терена који је у оквирима **Власинске викенд насеобине.** После тога следе скупине **Ровине** са близу 1/3 (13393 м² или 29,17%) и **Вучина долина** са нешто више од 1/5 (9529 м² или 20,75%) испарцелисаног земљишта ове насеобине. Најмање „викенд" тла има у **Луинцима,** пошто је у овој скупини „поседнуто" викенд кућама само 486 м² или 1,05% земљишта.

Сл. 3. — Просторна физиономија средишњег терена са викенд кућама у њиховој скупини Ровине. (Снимио **Иван Б. Поповић,** 18. IV 1984. године).

Како су површине земљишта са различитим величинама плацева у свакој насеобини (скупини) викенд кућа, овде се наводи да је извршена њихова прихватљива класификација у четири групе: до 3 ара, 3—6 ари, 6—9 ари и 9—12 ари. Сумирањем површина плацева у сагласности са овом њиховом разновршношћу формира се приказ „парцелисаних пространстава" за сваку скупину викенд кућа понаособ. Услед овог се могу саопштити битне просторне одредснице окућја викенд зграда. Из нумеричких података, поменуте таб. 3, распростирање „викенд" плацева је најприсутније у величини од 6 до 9 ари Такви плацеви износе у **Јасикама** 10149 м² или 67,59% свих тих парцела у насеобини. Ово због тога што су површине таквих парцела у **Ровинама** 3515 м² или 23,42%, а у **Вучиној долини** 1352 м² или 8,99% од њиховог укупног пространства у насеобини. Након тога су плацеви (од 3—6 ар) чије су површине

најприметније у **Јасикама** (9473 м² или 53,91%), затим у **Ровинама** (5599 м² или 31,86%), па тек онда у **Вучиној долини** (2499 м² или 14,86%). У овој последњој скупини викенд кућа најзаступљеније су површине плацева (од 9—12 ари) са 4818 м² или 44, 27%. И док их је у **Ровинама** са 4065 м² или 37,35%, дотле су у **Јасикама** са 2000 м² или 18,38%. Плацеви најмање површине (до 3 ара) су скоро подједнако присутни у **Јасикама** (890 м² или 36,29%) и **Вучиној долини** (862 м² или 35,16%). Још мање су они присутни у **Луинцима** (486 м² или 19,82%), а најмање их је у **Ровинама** (214 м² или 8,73%). Са предњим констатацијама је и то да је учесталост екстремних површина парцела најизраженија у **Вучиној долини** са великим плацевима, а у **Ровинама** са малим плацевима.

Сазнање величина испарцелисаног земљишта у оквиру сваке скупине викенд кућа наводи на помисао да су у **Јасикама** углавном (87,17%) плацеви од 3 до 9 ари. Услед тога још је заступљеност „малоекстремних" плацева (до 3 ара) са 3,95%, а „великоекстремних" плацева (од 9—12 ари) са 8,88%. Обрнут је случај у **Вучиној долини** јер је у њој „великоекстремних" плацева (од 9—12 ари) 50,56% док је „малоекстремних" плацева (до 3 ара) 9,04%. Остало (40,40%) чине плацеви од 3 до 9 ари. Таквих плацева је понајвише сконцентрисано у **Ровинама,** чак близу 2/3 (68,06%). За скоро упола мање (30,35%) их је великоекстремних", а занемарљиво мало (1,59%) „малоекстремних". Генерализацијом ове тематике долази се на мисао да у *Власинској викенд насеобини преовладава поприлично уситњен земљишни посед* при чему ни једна парцела не прелази површину од 11 ари. У досадашњим научним сазнањима забележено је поимање таквих парцела, пошто је то некако типично за викенд насеобине које су се ситуирале на искошеним и подоста неуравњеним теренима. Ово се не сме изгубити из вида у сагледавању не само садашње просторне омеђености већ и детерминанти **перспективног изгледа** Власинске викенд насеобине.

С обизром да садржајнију слику постојећих просторних одредница употпуњавају прилике у вегетацији насеобине, надаље ће се презентирати квантитативне одлике њеног разноликог растиња.

Са бројчаним назнакама из табеле бр. 4 „парцелисане" учесталости вегетационих врста у насеобини, уочава се да је на њеним плацевима била разноврсна вегетација која је умногоме и сада. Тако су шуме најзаступљеније у **Јасикама,** пошто су присутне на преко половину (52,50%) њених парцела. Такође и ливаде заузимају преко половину (50,00% односно 53,85%) плацева у **Ровинама** односно **Вучиној долини.** Интересантно је навести да у **Луинцима** поља (обрадиве површине) „испуњавају" чак 66,66% њихових викенд парцела. Насупрот томе, поменута поља су најмање (7,69%) заступљена на парцелама **Вучине долине**. И док су само 5 или 12,50% парцела под затрављеним теренима (ливадама) у **Јасикама,** дотле су шуме на 9 или 23,68% плацева у **Ровинама**.

ТАБЕЛА бр. 4. — Расподела вегетационих врста према парцелама у Власинској насеобини у 1984. години (16)

СКУПИНЕ ВИКЕНД КУЋА	Разврстаност плацева						УКУПНО	
	Ливаде				Поља			
	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%
ЈАСИКЕ*)	5	12,50	21	52,50	14	35,00	40	100,00
РОВИНЕ	19	50,00	9	23,68	10	26,32	38	100,00
В. ДОЛИНА	7	53,85	5	38,46	1	7,69	13	100,00
ЛУИНЦИ	1	33,33	—	—	2	66,66	3	100,00

*) За 12 плаца недостају подаци, па исти нису ни третирани. **(16)**.

Када су у питању шумске формације вредно је казати да ће се временом многе, „чисто ливадске", парцеле трансформисати у зашумљеним плацевима са викенд кућама. У том смислу је географска стварност и претрпела досада извесне измене, јер се поуздано зна да је на десетак „ливадских" парцела било „обављено" пошумљавање после

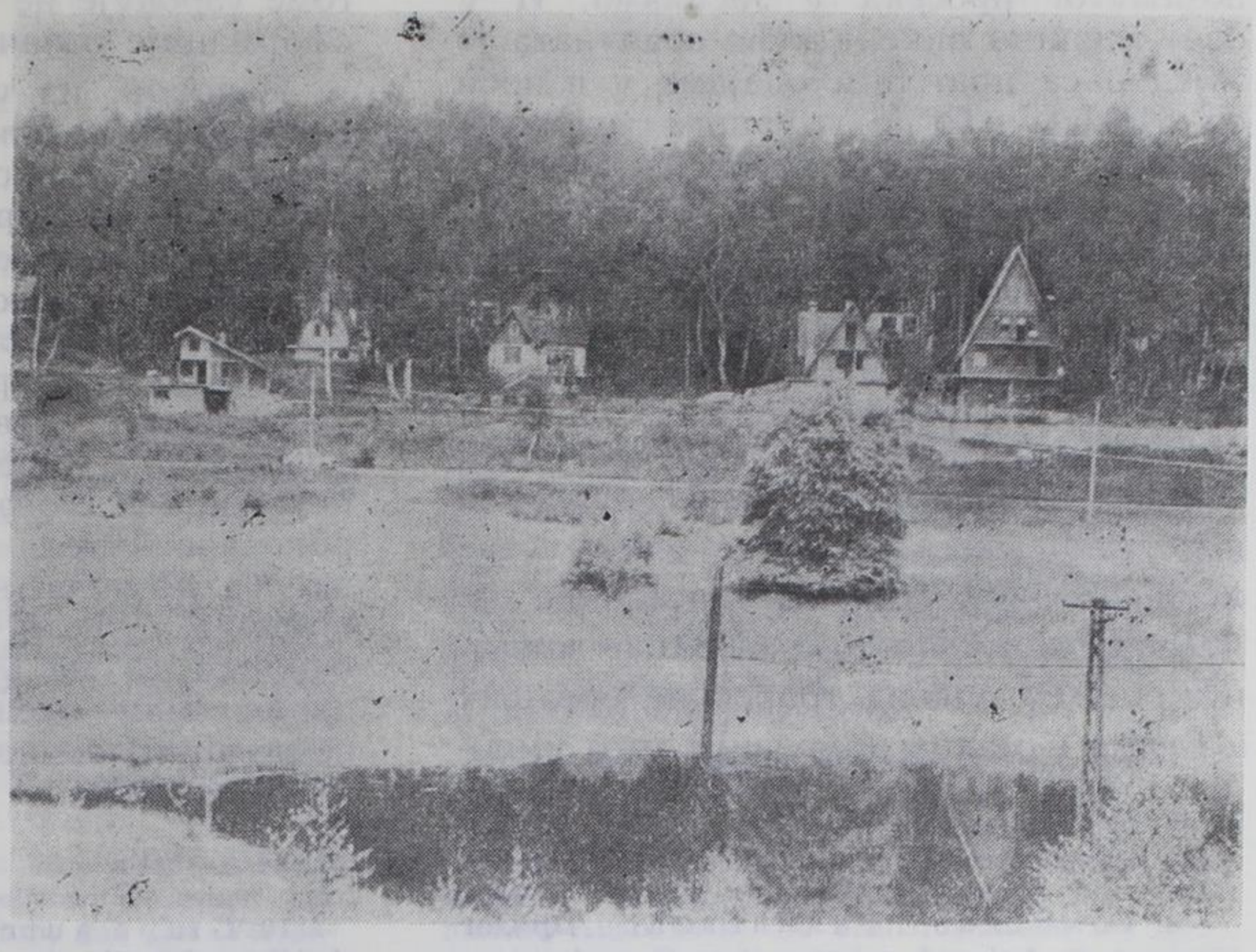

Сл. 4. — Низ викенд кућа у зашумљеним деловима потеса **Јасике**. У предњем плану „залив" Власинског језера са ниским потрављеним приобаљем и делом пута Сурдулица — Црна Трава. (Снимио: **Иван Б. Поповић**, 26. VII 1984. године).

градње викенд зграда. Сада су такви новозашумљени плацеви превасходно ситуирани у Јасикама и Ровинама. Тако, у овој другој скупини викенд кућа свакако предњачи плац у власништву Драгутина Бега из Ниша. Још почетком 1971. године власник је уна-около викенд куће засадио и досада успешно однеговао четинарске и листопадне шумске састојине, па је тако у приметној мери преобразио ранији географски лик у том делу Власинског предела.

С обзиром да се овакве и сличне промене простора налазе у пратњи или су пак последица већих трансформација претходног географског лика предела, наводи се овде просуђивање да су са изградњом поменутог броја викенд кућа настали главнији преображаји у просторним визурама тог сегмента Власинског подручја. Они се не могу упознати без третирања волуменских захвата у викенд градњи. Зато је и анализиран укратко и њен уобичајени индикатор односно сагледана је корисна површина викенд кућа. Представљена у табели бр. 5 она има наведене нумеричке показатеље.

Судећи према расположивим подацима, презентираним у таб. бр. 5, за скоро 2/3 (65,1%) викенд кућа — корисна површина у њима износи 3840 м². Од те површине у скупини **Јасике** је сконцентрисано 2181 м² или 56,79%. Међу преосталим скупинама, у **Ровинама** се користи 1225 м² или 31,90 % а у **Вучиној долини** 292 м² или 7,60% таквих површина викенд зграда. Надаље, успостављеним односом корисне површине и њиховог броја викенд кућа за сваку скупину понаособ није тешко утврдити да се у Јасикама просечно користи у викенд кућама 60,50 м². Како су у оквиру ње третиране површине гараже и друге сличне одаје не би се могло казати да она одговара једном двособном стану средњих димензија.

ТАБЕЛА бр. 5. — Укупна корисна површина (у м²) по скупинама викенд кућа у Власинској викенд насеобини у 1984. години (16)

СКУПИНЕ ВИКЕНД КУЋА	Корисна површина викенд кућа у м²	%
ЈАСИКЕ*)	2181	56,79
РОВИНЕ*)	1225	31,90
В. ДОЛИНА*)	292	7,60
ЛУИНЦИ	142	3,69
Власинска вик. насеобина	3840	100,00

*) За назначене скупине викенд кућа нису били евидентирани тачни подаци корисних површина и то: Јасике у 16. Ровине у 14 и Вучина долина у 7 викенд кућа.

Сагласно *просечној вредности повремено обитавајућег простора* викенд кућа у Ровинама, износи се да се у овој скупини искоришћава још мања површина „викенд" одаја. Она је за скоро десет кв. м. (9,54 м²) мања од

поменутог просека у Јасикама. И у овој скупини викенд кућа срачуната је заједно са пратећим одајама у износу од 51,04 м². То је у нашим условима живота у оквирима већег једнособног стана, односно толико да задовољи разрешење рекеративних потреба радних људи у привременом боравку (**15**). Нешто мања средња вредност корисне површине је у скупинама Вучина долина (48,66 м²) и Лупинци (47,33 м²) па се и за њих може рећи као и за претходну скупину викенд кућа. Дакле, просечно искоришћавање површине одаје у викенд боравку (**12**) ове насеобине не прелази 61 м². По томе се може закључити да су викенд грађевине средњих а гдегде и малих димензија, што умногоме узрокује не тако маркантне трансформације означеног простора.

Напокон, из уочене и разјашњене проблематике викенд изградње на северозападним конфигурацијама Власинског језера, произилази сажета констатација да се ова викенд насеобина саградила у скоро дводеценијском раздобљу на „пространству" (од близу 5 ха) које — у приватном власништву, „доживљава" извесне преображаје у физиономији претходне и засигурно новонастале географске стварности, узроковане викенд туризмом. Исти је у њој са доминантном улогом па је сва прилика да ће и у будуће такав бити, уколико се не увећају капацитети у друштвеним смештајним објектима у подручју Власинског језера.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

1. Томислав Ракићевић: **Прилог познавању образовања обала Власинског језера;** Зборник радова, св. XI (стр. 43—52); Географски завод; Природно-математички факултет; Београд; 1964.

2. Života Radovanović: *O neophodnim intervencijama na obnovi vegetacije u okolini Vlasinskog jezera kao budućeg regionalnog prirodnog parka;* Zbornik radova, knj. II (str. 1—14); Republički zavod za zaštitu prirode SR Srbije; Beograd; 1975.

3. Стеван Станковић: **Туризам на Власинском језеру:** Зборник радова, св. XV (стр. 139—150); Графички завод; Природно-математички факултет; Београд; 1968.

4. Tomislav Rakićević: *Problemi i principi hidrološkog reoniranja na primjeru jugoistočne Srbije;* Zbornik VII kongresa geografa SFRJ (str. 263—277); Geografsko društvo SR Hrvatske; Zagreb; 1964.

5. Стеван Станковић: **Туристичка валоризција вештачких језера СР Србије;** Посебно издање, књ. 41 (стр. 7—102); Српско географско друштво; Београд; 1975.

6. Tomislav Rakićević: *Vlasinsko jezero;* Geografski horizont, br. 1—2 (str. 39—44); Geografsko društvo SR Hrvatske; Zagreb; 1966.

7. Иван Пюповић: **Један поглед на питање туристичке валоризације географског положаја Власинског језера, Прилог познавању егзактнијег вредновања туристичких мотива Србије,** Лесковачки зборник, књ. XVII (стр. 257—269); Народни музеј; Лесковац; 1977.

8. Anton Gosar: *Problemi gradnje počitniških hišic v Alpskem svetu Slovenije;* Zbornik 12. zborovanja slovenskih geografov (str. 237—250); Geografsko društvo Slovenije; Ljubljana; 1981.

9. Бранислав Кюјић: **Систематизација насеља у Србији;** Глас CCLXVII књ. 13 (стр. 175—220); Одељење друштвених наука; Српска академија наука и уметности; Београд; 1966.

10. Grupa autora: *Urbanistički plan turističko-rekreativnog područja Vlasinskog jezera;* Knj. I—II (str. 3—79; 3—14); Republički zavod za urbanizam i komunalne delatnosti SR Srbije; Beograd; 1972.

11. Joško Sotler: *Odmor krajem nedelje — week-end;* Turizam i ugostiteljstvo, God, IV br. 1 (str. 20—21); Zavod za unapređenje turizma i ugostiteljstva FNRJ; Beograd; 1952.

12. Бранислав Пиха: **Актуелни проблеми одмора и рекреације радних људи и грађана;** Посебна издања, књ. 2 (стр. 87—98); Одсек за туризмолошке науке; Природно-математички факултет; Београд; 1983.

13. Bogdan Bogdanović: *Komasacija zemljišta;* Agrarne operacije (str. 121—123); IRO »Naučna knjiga«; Građevinski fakultet; Beograd; 1983.

14. Jelena Novaković: *Vlasinsko jezero — dragulj juga Srbije;* Turističke novine; Tematski broj (str. 20); Novinsko-izdavačko i štamparsko pred. »Turistička štampa«; Beograd; 1976.

15. Иван Пюповић: **Скица друштвено-географског истраживања викенд насеља;** Гласник, св. бр. 2 (стр. —); Српско географско друштво; Београд; 1984.

16. Pregled vlasnika vikend kuća prema posedovnim listovima k. o. Vlasina Rid; Opštinska geodetska uprava; Surdulica; 1984.

17. Бранислав Кюјић: **Значај насеља у простору, Прилог методологији просторног уређења територија;** Глас CCCXIX, књ. 21 (стр. 31—39); Одељење друштвених наука; Српска академија наука и уметности; Београд; 1980.

18. Terenske zabeleške sa područja Vlasinskog jezera; Rukopis (str. 1—4); Beograd; 1984.

Посебна напомена: У раду нису директно цитирани подаци што су у теренском истраживању прикупљени предусретљивошћу појединаца: **Драгутин Бего** стално настањен у Нишу, **Владан Јањевић** из Шумског газдинства — Врање, ООУР Шумска секција „Сурдулица" у Сурдулици, **Велибор Јовановић, Миша Томић, Часлав и Јован Јовановић** сви стално насељени у Врању. Аутор поменутима и на овај начин најтоплије захваљује.

Ivan B. Popović

Zusammenfassung

RÄUMLICHE HAUPTMERKMALE DER WOCHENEND-SIEDLUNG IM GEBIET DES VLASINA-SEES

Ein Beitrag zur Kenntnis des zeitgenässen Wochenend-Ausbaus im südöstlichen Serbien

Die Wochenend-Siedlung von Vlasina befindet sich im Grenzraum der SR Serbien und fast im Mittelpunkt ihres südöstlichen Teils und aus diesem Grund war sie, was ihre geographisch-touristische Behandlung betrifft, ausser dem Bereich der Wissenschaft. Mit Rücksicht darauf, dass in der genannten Hinsicht keine Aufmerksamkeit den räumlichen Determinante ihres Wochenend-Ausbaus geschenkt wurde, wurden die Hauptmerkmale des Gebiets, in welchem sich diese bekannte Wochenend-Siedlung gestaltete, behandelt.

Indem er den evidenten Wochenend-Ausbau im Bereich von vier ungleichen Gruppen der Wochenend-Bauten wahrnahm, gab der Verfasser zuerst eine Übersicht deren Eigentümer nach den Orten des ständigen Aufenthalts. Nachdem wurden die Begriffe des zweifachen und dreifachen Mitbesitzes von Wochenend-Bauten in Wochenend-Siedlung von Vlasina präsentiert. Dazu wurde auch auf die räumliche Verteilung der Zahl von Wochenend-Häusern in einer jeden deren Gruppen besonders hingewiesen. Auf eine besondere Art wurde die räumliche Verteilung der parzellierten Grundstücke nach den Gruppen von Wochenend-Bauten behandelt und dabei wurden auch die Grössen ihrer Flächen in der Siedlung festgestellt.

Mit der Analyse der Merkmale von anwesend den Arten der Vegetation wurde auch eine Darstellung deren Vorkommens auf den Gründen der Wochenend-Häusern gegeben. Schliesslich wurden auch die Eingriffe des Wochenend-Ausbaus in die Transformation der geographischen Gestaltung der Landschaft trätiert und ihr üblicher Indikator bzw. die nűtzliche Fläche von Wochenend-Häusern im Rahmen einer jeden ihrer räumlichen Gruppen erklärt.

338.48+91](497.11)

Костадин Ж. Коцић

Власинско језеро

Прилог проучавању туристичких места југоисточне Србије

У планинско-туристичкој регији југа Србије најпривлачнији туристички мотив је Власинско језеро. „Вода језера, приобални терен — на коме се листопад на (храст, буква, бреза) и четинарска вегетација мењају са травнатим пропланцима, и његово ближе и даље залеђе, представљају изванредну допуну за разноврстан, интензиван одмор и забаву, спорт и рекреацију. Пре свега само поднебље и богат, омамљујући пејсаж, непрегледна шеталишта и непоремећен мир, а онда и могућност за пливање, веслање, лов и риболов, за најразноврсније спортске игре — током лета, и клизање и смучање у зимском периоду године".[1]

ПОЛОЖАЈ

Власинско језеро се налази у југоисточној Србији, недалеко од границе према Бугарској, на истоку, и долине Јужне Мораве, на западу. „Спада у групу првих језера изграђених код нас после II светског рата. Лежи на благо заталасаној старој флувијалној површи, чија је надморска висина око 1200 метара. У просторној површи била је усечена плитка долина меандарског речног тока који се повремено изливао и таложио ситан песак и фини муљ. Ниске температуре, доста велике количине падавина, мало испаравање и одливање реке услов су постанка мале тресаве".[2]

Власинско језеро је настало изградњом земљано-бетонске бране на излазу Власине из Власинске тресаве. Брана којом је преграђена река Власина дугачка је 239 м а висока 34 м. Радови на изградњи бране завршени су почетком 1949. и већ 9. априла почело је пуњење језерског басена водом. Надморска висина Власинског језера при средњем годишњем водостају је 1210,8 м.[3]

Власинско језеро издужено је од севера на југ 9 км, шире је у јужном него у северном делу. По запремини спада у групу водом најбогатијих вештачких језера у Југославији. Површина језера је 16 км^2. Максимална дубина језерске воде је 22 м а најдубљи део језера је непосредно иза бране.[4] Његова ситно разуђена обала дуга је око 130 км и није свуда приступачна јер је муљевита и понегде мочварна, обрасла густом зељастом вегетацијом.[5] Поред већег броја залива и полуострва на Власинском језеру постоје и два острва: Дуги дел и Страторија.[6]

„После образовања језера појавила су се тзв. пливајућа острва настала откидањем делова приобалних тресетишта. Та су острва јединствен географски феномен у нашој земљи и могу представљати изванредно привлачан туристички мотив, поготову у позно пролеће и почетком лета, када се заодену бујном травном вегетацијом прошараном мноштвом цвећа".[7]

Језеро је део шире „Крајишко-власинске мезорегије, подручја које има јединствене, комплементарне туристичке мотиве у подножјима или у непосредној околини обале, пространо језеро и граничне прелазе значајне за будуће међународне туристичке токове".[8] У непосредној близини језера дижу се планинске стране Чемерника (Кула 1621 м), Варденик (В. Стрешер 1785 м) и Миљевске планине (Крвави камен 1733 м).[9]

„Власинско језеро има повољан положај према путу који од Владичиног Хана, поред јужног и југоисточног дела језера, долином изворишног дела реке Јерме, преко Стразимироваца води у Трн, Перник и Софију у Бугарској. Код Стразимироваца је отворен гранични прелаз. После изградње бољег пута на овом правцу известан број туриста из југоисточне Србије и Македоније, који путују у Бугарску и Турску,

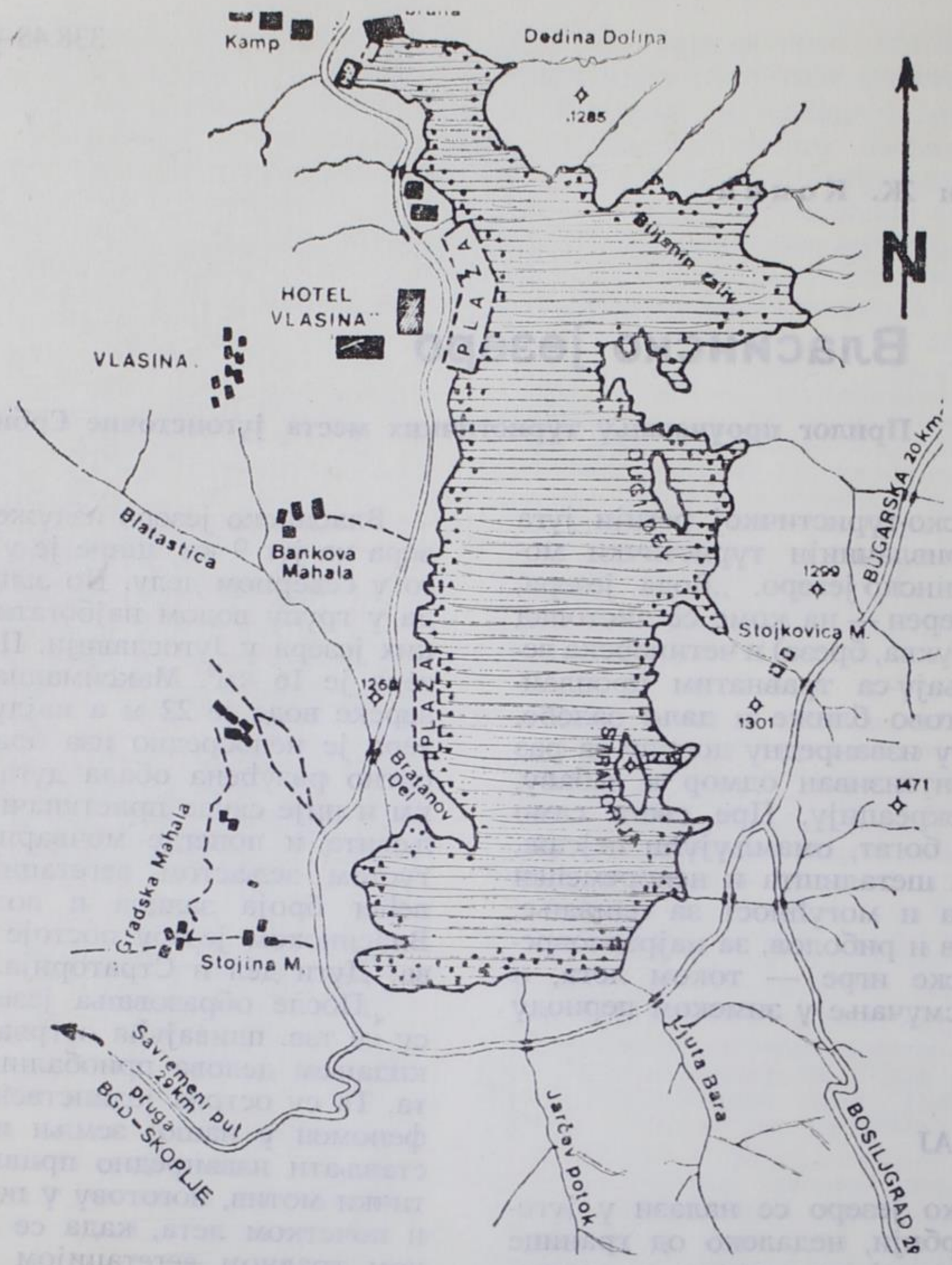

Туристичко-географска карта Власинског језера (Прештампано из рада С. Станковића: Туризам на Власинском језеру, Географски институт ПМФ, св. XV, 1968. стр. 73)

опредељиваће се за овај правац, јер је знатно краћи у односу на садашњи, преко Ниша и Димитровграда. Власинско језеро ће тада бити један од транзитних пунктова на овом правцу. Уз стационарни и излетнички туризам и транзитни ће доприносити остваривању економских ефеката".[10]

У односу на градска насеља и гушће насељена подручја југоисточне Србије и северне Македоније, као дисперзивне у односу на Власинско језеро, нема повољан положај. Језеро је од Лесковца удаљено 63 км (преко Власотинца и Црне Траве) односно 66 км (преко Сурдулице и Владичиног Хана), Владичиног Хана (26 км), Врања (52) а од Ниша, највећег града југоисточне Србије, 107 км). Поред тога реч је о привредно недовољно развијеним деловима наше земље чије становништво нема довољно материјалних могућности, ни навике, за туристичка кретања. У околини језера налазе се мања насеља која не представљају исходишта већег броја туриста. Лесковац и Врање се интензивно урбанизују и индустријски развијају и као такви постају исходиште све већег броја туриста који се опредељују да викенд и део одмора проведу на Власинском језеру.[11]

Према Врањској Бањи, која термоминералним извором од 63°C до 92°C представља значајну туристичку вредност, Власинско језеро има повољан положај. Међутим, у досадашњем развоју туризма у југоисточној Србији није дошло до повезивања ова два туристичка мотива.[12]

„Положај Власинског језера је повољан према Варденику, Миљевској планини и Бесној кобили. Бујна вегетација, ретке биљне врсте, брзи планин-

ски потоци, културно-историјски споменици, могућности екскурзија и лова, терени за зимске спортове и клисурасте долине река Врле и Власине још нису довољно туристички валоризоване".[13]

„Од моравско-вардарског комуникационог правца (друмског и железничког удаљено је 29, односно 47 км. Ово растојање чини га одсеченим од главних токова туриста који прелазе најважнијим балканским и јужноевропским туристичким правцем. У овако неповољној ситуацији извесна погодност је и могућност да се са главног комуникационог правца скрене ка Власинском језеру из правца Лесковца, са севера и Владичиног Хана, са југа".[14] јер пут води „кроз готово каньонску клисуру горњег тока Власине, да би се, после сасвим новог пејсажа кога пружа вожња поред Власинског језера почео поново да спушта живописним серпентинама према Сурдулици, поред хидроцентрала Врла II и III, која су опет један сасвим нов доживљај".[15] Завршетком модерног коловоза пута Лесковац —Власотинце—Црна Трава—Власинско језеро—Сурдулица—Владичин Хан добија се бочна туристичка варијанта са спојевима у Лесковцу и Владичином Хану.[16]

ПРИРОДНЕ ПОГОДБЕ ГЕОГРАФСКЕ СРЕДИНЕ

„Смештено између благих коса и повијараца, покривених бујном травом и планинским цвећем, својим великим пространством и мирном и глатком површином воде, Власинско језеро оставља пријатан утисак на човека при сусрету с њим. Око језера су разбацане скупине младих борова који својом тамно зеленом бојом чине изразит контраст планинским пропланцима обасјаним сунцем".[17]

Власинско језеро одликује се планинском климом у којој су лета кратка а зиме дуге и хладне са доста снега. Средње месечне температуре у периоду 1950—1971. године изгледају овако:[18]

МЕСЕЦИ												
I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Свега
—4,5	—1,9	—0,6	5,7	10,8	12,9	14,5	15,0	11,1	6,9	3,4	—1,9	6,0

Четири зимска месеца имају негативне температуре од —0,6°C (март) до —4,5°C (јануар). Највећу температуру има месец август (15°C). Температуре најтоплијег месеца указују да су лета на подручју Власинског језера свежа. Јесен је топлија од пролећа и погодна је за излетничка и туристичка кретања.

„Средње дневне температуре више од 15°C карактеристичне су за период од 21. јуна до 23. августа. Јављају се у више од 50 дана и веома су погодне за туристичка кретања. Жарких летњих дана (25°C) има 20 годишње, док су температуре изнад 30°C изузетна појава. Таквих дана језерска вода се знатно загреје, те је могуће купање. Иначе, у купалишној сезони, с обзиром на велику надморску висину и ниске месечне температуре ваздуха и језерске воде, не може се говорити"[19]

„Кишних дана на Власинском језеру током године има од 90 до 100 дана годишње. Снег је редовна и доста дуга појава у околини језера. Први снег се јавља средином октобра о последњи око првог маја. Дебљина снежног покривача достиже 110 цм. Број дана са снежним покривачем дебљине 10 цм износи од 90 до 120 дана, од 30 цм 70 и преко 50 цм 20 дана. По висини снежног покривача и његовом трајању Власинско језеро је најповољније за развој зимско-туристичке сезоне."[20] Даље, „релативно плитко Власинско језеро покрива се ледом крајем децембра. Ледени покривач одржава се до средине фебруара (45—60 дана годишње). Аналогно Бледском језеру, које се такође леди, може се претпоставити да је на Власинском језеру могуће упражњавати спортове на леду".[21]

„Са настанком дугих зима заледи се језеро. Ледена кора може бити дебела 60—70 цм, па сељаци спокојно прелазе с једне на другу обалу, а понекад пређу колима или санкама. То нас упућује на сазнање да се овде може упражњавати клизање на леду, у природи као атрактиван зимски спорт којем се до сада није поклањала довољна пажња".[22] Уз то „почетком децембра на Власини-Округлици већ има снега, чији се покривач одржава на коси Плешивац (изнад Власине-Округлице) окренутој према северозападу, затим на Валогу северозападно од Промаје, на Вучковом риду, Пасторкову и Колибишту. То су локалитети веома погодни за зимски

туризам не само са становишта дебљине и дужине трајања снежног покривача него и у топографском погледу".[23]

Из свих ових разлога" велика површина Власинског језера у току зимских месеци намеће се као највећа ледена површина у нашој земљи, која се може добро валоризовати. Зимска туристичка сезона обогаћена спортским активностима на снегу и леду може бити веома садржајног облика".[24]

У зависности од плувиометријског режима и начина храњења водом, с једне, и потрошње и испаравања језерске воде, с друге стране, долази до знатног колебања нивоа воде на Власинском језеру. „Нестабилност обалских линија, као последица колебања нивоа воде, један је од главних узрока недовољне уређености обале и непредузимања већих захвата привођењу туризму ових хидрографских објеката".[25]

Јер, „поред изразитог колебања нивоа воде — што изазива заблаћивање обале и појаву муљевитих плићака — висока трава се нагло шири ка пучини утичући на исушивање језерске воде... Изгледа да је пронађен начин помоћу којег се може отклонити ова опасност: риба „бели амур" која је донета из СССР-а убачена је у језеро. Храни се зељастом високом травом, те постоји нада да она спречи надирање траве".[26]

Иначе, за уређење туристичких објеката најповољнија је западна обала са приобалним појасом. „Плаже је могуће уредити у већем броју залива од којих неки имају добру експозицију према сунцу у њиховом ободу нема високих узвишења, те су дуго у току дана обасјани сунчевим зрацима. Лоцирање плажа у овом делу језера погодно је и због тога што је дно благо нагнуто, те се дубине воде постепено повећавају. Но, природне плаже се не могу користити. За потребе купача најбоље је изградити бетониране површине које се морају поставити тако да и за време најнижих летних водостаја једним делом буду под водом, како би омогућиле несметан улаз купача у језеро, спречавале замућивање воде приликом уласка у исту и омогућавале сунчање".[27]

На ободу језера, на благо нагнутим косама има доста терена погодних за уређење рецептивних капацитета, паркинг простора, спортских терена и других објеката намењених туристима.[28]

„Власинско језеро се храни водом падавина које се излучују непосредно на акваторију и сливају се са релативно мале површине непосредног слива. Поред тога, језеру притиче неколико кратких токова, од којих неки током лета пресуше. Да би Власинско језеро имало што више воде, у његов слив уведене су реке Божица, Чемерница и Стрвна. Оне су пре изградње бране притицале Власини. После увођења у Власинско језеро, специјално изграђеним каналима, њихове воде отичу у реку Врлу".[29]

Због интензивног распадања органских материја Власинско језеро има сивкасто плаву боју воде. Приобални делови имају светлију боју воде од централних делова, где су дубине веће.[30]

Воде Власинског језера користе се за производњу електричне енергије у систему хидроелектрана Врла I—IV, чија инсталисана снага износи 119 MW. Врла I, II и III налазе се у долини истоимене реке, и хидроелектрана Врла IV је у долини Јужне Мораве.[31]

РАЗВОЈ РЕЦЕПТИВНЕ БАЗЕ

По изграђености рецептивних капацитета намењених туристима Власинско језеро се убраја у ред првих међу вештачким језерима у СР Србији.[32]

На благој планинској коси, крај северозападног дела језера, 1956. године завршена је изградња тада врло модерног и комфорног хотела „Власина" капацитета 50 лежаја. Поред 20 соба, 2 апартмана, хотел је имао пространу салу за ручавање и велику терасу, са које се пружа леп поглед на језеро.[33] Подигнут је средствима Савезног извршног већа и његова изградња и модерни уређаји стајали су 120 милиона динара.[34]

Од првих дана до данас, хотел „Власина" променио је више власника и дуго пословао углавном са губитком. Најпре је дат на управљање тадашњем Масуричком срезу чије је седиште било у Сурдулици. Две године је у њему радило једно сурдуличко угоститељско предузеће и прилично га руинирало.[35]

Године 1964. хотел преузима Дуванска индустрија из Врања. „Изгледа да је најзад дошао крај нестабилном пословању хотела на Власинском језеру — пише тим поводом „Наша реч". Од првог маја он се налази под управом Дуванске индустрије из Врања која је преузела све обавезе одржавања. Хотел ће првенствено служити за одмор и рекреацију радних људи ДИВ-а којима ће организација регресирати цене коштања пансиона. Међутим, слободни капа-

цитети, уколико их буде, биће уступљени гостима".[36]

За оправку и набавку инвентара утрошено је преко 20 милиона динара, али, и поред тога, није постигнут жељени ефекат. Интересовање радника Дуванске индустрије за одмор и опоравак на Власинском језеру било је испод сваког очекивања па је крајем 1966. године расписана лицитација за продају хотела. Но, како се на лицитацији није пријавио нико, хотел је овога пута пренет угоститељском предузећу у Сурдулици као основно средство.

„За реновирање хотела утрошено је нових 15 милиона динара. Поред осталог, у потпуности је замењена опрема у хотелу и камп кућицама. Тако је туристима у 1967. години било на располагању око 200 лежаја уз веома приступачне цене пансиона од 2700 до 3000 динара.[37]

Године 1964. изграђен је макадамски пут од Сурдулице до Промаје, чија је изградња стајала 70 милиона динара и извршено порибљавање језера, пуштањем охридске пастрмке, што је имало за циљ развој риболова. Убрзо, риба се размножила, па су већ 1959. године, у време сезоне риболова, могли да се организују дневни излети риболоваца из Лесковца и других места.[38]

У циљу порибљавања језера и повећања фонда риба, „Ловно газдинство" из Београда подигло је 1959. године модерно мрестилиште пастрмки. У Божичкој и другим планинским рекама ухваћено је специјалним електронским апаратима преко 7.500 речних пастрмки, која је већ положила икру. Риба је чувана у посебним великим базенима из којих је уношена у мрестилиште, где јој је вештачким путем истискивана икра. У овом мрестилишту тог пролећа произведено је око 1,5 милиона пастрмки. Ова риба је већ одавно размножена у Власинском језеру у коме је ухваћен известан број за мрестилиште.[39]

Касније, чине се и нови напори да се језеро још више обогати рибом. „Одлуком Скупштине општине Сурдулица риболовни резерват предат је на управљање Хидроелектранама из Сурдулице, која већ улаже напоре да се у Језеро пусти велика количина охридских пастрмки и на тај начин привуче велики број риболоваца".[40]

У 1959. години, поред хотела „Власина" изграђен је депанданс са 50 лежаја. За подизање овог објекта Туристички савез Србије одобрио је 15 милиона динара, а Народни одбор среза у Врању и Народни одбор општине Сурдулица још 25 милиона динара.[41]

Реновирање хотела и изградња депанданса требало је да привуку госте, пруже већу удобност и повећају смештајне могућности хотела.[42]

Током лета, поред ових објеката, уређено је и неколико стаза за шетњу.[43]

Истовремено започета је и изградња камп кућица. „Ускоро ће се завршити камп кућица од бетонских блокова. Свака ће имати две-три са по три лежаја и укупно 80 постеља. Намењене су гостима који ће се сами послуживати јер ту неће бити послуге.

Реновира се и зграда у близини бране. Она има ресторан и 20 лежаја. Али, све то није било довољно за све који су тражили одмор на Власинском језеру, које је својим природним лепотама и пастрмком мамило све више посетилаца.[44]

Тако су посетиоци у 1961. години, поред веома удобног хотела „Власина" имали и нови депанданс у коме је смештај такође био удобан. Овај објекат је нарочито био погодан за оне који су желели потпуни мир... Још мирније је било у камп кућицама у којима се обично летовало породично.[45]

Недалеко од бране на Језеру, окружено са оних страна лепом, густом брезовом шумом, било је смештено фериjално летовалиште „Власинка" које се за време зимске сезоне претворило у зимовник ферijалаца, који је својим изванредним изгледом и погодним теренима за зимске спортове окупљао више десетина младића и девојака из готово целе Србије.[46]

Летовалиште је располагало са близу 100 лежаја и имало сопствену кухињу и дискотеку.

Међутим, све што је до тада учињено није било довољно да се створе повољнији услови за интензивнији развој туризма на Власинском језеру. Да би се нешто више учинило на том плану, септембра 1967. године Скупштина општине Сурдулица донела је одлуку да до краја те године бесплатно уступи плацеве за изградњу викендица на Власинском језеру.

Доношење ове одлуке изазвало је у први мах неочекивано велико интересовање грађана широм земље па и неких грађевинских предузећа из Београда, која су била заинтересована да у близини хотела и недалеко од бране

подигну двадесет камп кућица намењених продаји.[47]

На жалост, и поред тако великог интересовања, изградња викендица је затајила. „Када је негде почетком априла прошле године стигла вест да сурдуличка општина нуди, бесплатно, плацеве на Власинском језеру — пише „Наша реч" — са свих страна навалили су заинтересовани. Изгледало је да ће на прекрасним падинама преко ноћи да „никне" читаво туристичко насеље викенд и планинских кућица. Али, обале језера су и данас ненасељене. Конкурс општине остао је без одјека. Стигло је стотину молби приватника и радних организација. Међу њима су били и власотиначки „Беско", Дрвно-индустријски комбинат из Макиша код Београда и Предузеће „Озрен" из Соко Бање. Сва ова предузећа су била заинтересована за изградњу шумских кућица за тржиште. Предузећу из Макиша додељено је 30 грађевинских парцела на најлепшем делу обале, а обавеза предузећа је била да прошири водоводну мрежу до терена за грађење. Али, до 1969. године градитељи из Макиша се нису појавили, као ни већина приватника којима је општина изашла у сусрет. Од седамдесеторице заинтересованих само су шесторица искористила прилику и подигла кућице.

Узрок да интересовање за изградњу викендица изненада спласне лежи у измени прописа о третману викенд кућа."[48]

У међувремену доста је учињено на уређењу плажа. „Плажа је раније била ругло и о њој нико није водио рачуна. И оно мало чамаца редовно је било оштећено или потопљено. Сада се крај плаже отвара ресторан у коме ће услуге бити јефтиније него у хотелу.[49] Неколико година касније (1972.) обезбеђени су чамци за изнајмљивање.[50]

Један од најважнијих задатака у 1966. години, тврдили су у општини Сурдулица, био је да се хотел на Власини „приближи" ауто-путу, главној саобраћајници на југу Србије.

У ствари, од Владичиног Хана до Промаје на Власини постојао је одличан пут, изграђен од асфалта и коцке. Преостало 12 километара до хотела „Власина" завршено је октобра 1966. године.[51] Тако је деоница пута Врла I и II био под коцком, а од хидроцентрала до Власинског језера под асфалтом. Радове је изводила Секција за путеве у Врању, а вредност до тада изведених радова износила је око 800 милиона динара. За потпуни завршетак преостале деонице било је потребно још око 200 милиона динара.[52] Средства за изградњу ове деонице пута обезбедили су Републички фонд за путеве, СО Сурдулица, Хидроелектране „Власина" и заинтересоване радне организације. Али, до потпуног завршетка градње ове деонице требало је до прође још три године. Тек 1969. године асфалтирана је и преостала деоница пута до Црне Траве, чиме су створени услови да многи туристи, нарочито моторизовани, долазе на Власинско језеро без икаквих тешкоћа, кроз живописне, ретко лепе пределе, савлађујући надморску висину од Сурдулице до Власинског језера. Тако је Црна Трава повезана асфалтном саобраћајницом са аутопутем код Владичиног Хана.[53]

На самом почетку језера, на раскрсници званој Промаја, где се одваја пут за Босилеград и Црну Траву, у 1970. години отпочела је изградња мотела, у који је уложено преко три стотине милиона динара. Мотел се састојао од 10 соба са 22 лежаја, ресторана, кафане и две терасе са 200 седишта. Сам објекат је врло атрактивног изгледа и складно се уклапа у амбијент око Власинског језера. Мотел је добио и централно грејање и уз то и обезбеђен простор за евентуалну каснију доградњу депанданса.[54]

Према предвиђањима мотел је требало да буде завршен у 1971. години. Међутим, изградња се одужила па је тек 1. маја 1972. године свечано пуштен у рад.[55]

Године и 1970. и Текстилна индустрија „Зеле Вељковић" из Лесковца изградила је на Власинском језеру 10 камп кућица са 48 лежаја за коришћење годишњих одмора својих радника. То је био редак пример интересовања лесковачких радних организација за изградњу објеката за одмор и рекреацију радника на Власинском језеру, на који се, како је тих дана писала „Наша реч", требало угледати.[56]

И тако године пролазе а оно што је учињено није довољно да се рационално искористе природни потенцијали Власинског језера. „Изгледа да су прошла времена — пише „Наша реч"—када се у туризму баратало са таквим реквизитима као што су: природне лепоте, ентузијазам и сл. Туристи данас троше новац, али зато захтевају да им се пружи добар смештај, разонода исхрана... Тога су свесни и у сурдуличком угоститељском предузећу, у чијем је

власништву хотел на Власинском језеру. Ових дана воде се разговори о томе да се хотел уступи некој јачој туристичкој или угоститељској организацији, међу којима има интересовања за овај објекат смештен на живописном месту. То је, изгледа, неминовност, јер садашње пословање овог објекта не охрабрује. Тако, на пример, гости који су протеклих зимских дана боравили на Власинском језеру носе доста лоше утиске. У хотелским собама и салама готово да није горела ватра. Неколико пећи није ни изблиза довољно да се обезбеди пријатна температура. Гости су отишли незадовољни, а Сурдуличанима је остало да размишљају о могућностима за „рехабилитацију" овог објекта.[57]

Колектив Угоститељског предузећа из Сурдулице великом већином гласова изјаснио се за интеграцију са лесковачким „Балканом", који је 16. априла 1970. године донео одлуку о удруживању. Тако ова два предузећа већ од 1. маја послују као јединствена организација. И одмах се кренуло у акцију — од зимске опреме, побољшана услуга, организација рада и довођења квалификованих кадрова, да би се касније предузеле и друге значајније мере.[58]

Показало се да је ова интеграција била оправдана и преко потребна... Већ у 1970. години у адаптацију хотела „Власина" утрошено је око две стотине милиона старих динара. У хотелу и депандансу, у апартманима, једнокреветним и двокреветним собама, 85 лежаја могли су се користити и преко зиме, јер је у хотел уведено централно грејање. Тако реновирани хотел могао је да прими прве госте већ 15. септембра 1970. године.[59]

После свега што је за овако кратко време учињено, стање у хотелу „Власина" морало је кренути на боље. „Било је извесно да ће адаптиран хотел и депанданс на Власинском језеру привући ове године много више туриста него ранијих година. Једино су временске прилике могле да утичу на долазак туриста, с обзиром да је језеро на надморској висини од 1250 метара, а време није стабилно ни у многим нашим крајевима.[60]

Недалеко од хотела уређена је и плажа, обезбеђени чамци за изнајмљивање, а поред плажа уређен је и бифе са напицима.

Крајем марта 1978. године на Власинском језеру отпочела је изградња Омладинског центра „Станимир Вељковић Зеле", која је била планирана у складу са урбанистички разрађеним програмском оријентацијом развоја Власине, усвојеној на седници Председништва Скупштине Међуопштинске регионалне заједнице јужноморавског региона од 16. септембра 1977. и Комитета за угоститељство и туризам Извршног већа СР Србије.

Пројектом изградње Омладинског центра „Станимир Вељковић Зеле„ предвиђена је изградња следећих објеката: ресторана (400 м²) капацитета 160 места у једној смени, кухиње капацитета 1000 оброка управне зграде (162 м²) и пет павиљона (1123 м²) капацитета 250 лежаја, депанданса (297 м²), котларнице, и решење отпадних вода и остале неопходне инфраструктуре у укупној предрачунској вредности од 18.834.213 динара. Почетак изградње планиран је за крај марта а завршетак за 1. јуни 1979. године.

Инвеститори изградње овог Центра били су СИЗ за организацију одмора и рекреацију радника Лесковац, Међуопштинске конференције ССОЈ јужноморавског региона, СИЗ дечје заштите општине Лесковац, СИЗ за физичку културу општине Лесковац, СИЗ основног образовања општине Лесковац и СИЗ усмереног образовања јужноморавског региона, а обезбеђен је и кредит у износу од 5.000.000 динара. Улогу главног инвеститора преузела је СИЗ за организацију одмора и рекреацију радника Лесковац.

Овако велики број суфинансијера произашао је из чињенице да ће Међуопштинска конференција ССОЈ јужноморавског региона користити овај објекат само у летним месецима (од 1. јуна па негде до септембра), зависно од дужине трајања савезне омладинске радне акције „Власина" на пошумљавању голети на територији општине Црна Трава, Сурдулица и Босилеград и док се ове акције буду изводиле.[61]

Омладински центар „Станимир Вељковић Зеле", као што је било предвиђено, завршен је крајем јуна и већ 1. јула 1979. примио је прве омладинске радне бригаде које су отпочеле акције пошумљавања, толико значајне за овај крај па и шире (ОРА „Власина 79". Током јуна, јула и августа те године око 900 младића и девојака из свих крајева наше земље, сврстаних у 18 бригада, засадило је око два и по милиона садница смрче и црног и белог бора на око 1150 хектара голети.

Да би капацитети овог објекта могли да се користе током целе године одлучено је да у време када се не изводе омладинске радне акције Центар служи за рекреацију и одмор радника и ученика основних и средњих школа општине Лесковац и јужноморавског региона, сразмерно учешћу у његовој изградњи.[62] То је омогућило да се већ током зимског школског распуста 1979 /80. године у њему организује зимовање ученика основних и средњих школа и број оних који су желели да свој одмор проведу у зимским спортовима на снежним теренима око Власинског језера знатно повећа.

Омладинске акције пошумљавања терена око Власинског језера настављено је и у наредним годинама. У 1979. години „учесници савезне омладинске акције „Власина 79" почетком септембра завршили су битку са црнотравским голетима. У току три месеца ударничког рада пошумили су око 950 хектара голети у општини Црна Трава и засадили два милиона и две стотине хиљада садница смрче и других четинара".[63]

Удруживањем капацитита организација удруженог рада и других организација које су имале капацитете на Власинском језеру, Сијаринској Бањи и другим туристичким местима, повећана је брига о одржавању камп кућица ТИ „Зеле Вељковић" на Власинском језеру. У 1977. години извршена је адаптација камп кућица и за њих набављен нов инвентар, а у 1978. години израђен је пројекат за изградњу друштвених просторија са кухињом и извршена адаптација вила (250.000 динара).[64] Јачањем фондова СИЗ за организацију одмора и рекреацију радника општине Лесковац у наредним годинама чиниће се нова настојања да се на Власинском језеру што више побољшају услови за одмор и рекреацију. Међутим, број лежаја се неће повећати, јер је то захтевало знатно већа средства.[65]

Место	Број лежаја у 1976. у угост. обј.	у компл. објект.	% кориш. капацитета у 1975. у домаћ.	СВЕГА	у друштв.	у домаћ.
Лесковац	1083	1121	1610	3814	38,3	20,5
Сијар. Бања	284	286	1284	1854	22,9	24,0
Врањ. Бања	80	310	326	716	50,3	7,3
Влас. јез.	110	172	—	282	26,5	—

КРЕТАЊЕ ПОСЕТИЛАЦА

Већ од првих дана свога постојања Власинско језеро почело је да привлачи посетиоце, најпре људе из ближе и даље околине. За неке је посета Власинском језеру била туристичка атракција, други су се дивили лепоти природних компоненти, док су остали долазили да доживе и виде нешто ретко, куриозитетно у природи.[66] Њима се касније прикључују и спортски риболовци „Обале су пуне спортских риболоваца, који овде налазе богат лов—пише „Наша реч" — Језеро је богато разноврсном рибом, нарочито пастрмком".[67]

Посети Власинског језера умногоме је допринело успостављању сталног аутобуског саобраћаја са околним местима. У 1954. години отворена је стална аутобуска линија на релацији Лесковац—Власинско језеро, јер је већ тада побуђивало велико интересовање грађана и школске омладине.[68] Неколико година касније (1958) (број полазака на овој релацији је повећан на два,[69] да би се у 1983. години повећао на шест полазака у оба правца.[70] Истовремено, Власинско језеро је, преко Врања и Лесковца, повезано и са другим местима у СР Србији и СР Македонији, посебно са Београдом, са којим је већ у 1966. години повезано сталном аутобуском линијом АТП „Југекспреса".[71]

Да би подстакла што већи број излета на Власинско језеро, Пословница „Путник" у Лесковцу, са отварањем риболовне сезоне у 1959. години (1. марта), приступила је организовању једнодневних излета својим аутобусом на језеро за риболовце по сниженим ценама. Одзив риболоваца био је велики. Јер, „за спортске риболовце Власинско језеро је права ризница пастрмки".[72]

Временом, после изградње рецептивних капацитета, све чешћи посетиоци су туристи из разних крајева СР Србије и феријалци. „Да није феријалаца, који овде у сменама већ годинама летују, као и кајакашке репрезентације Југославије, који се сада припремају за велика међународна такмичења на Ади Циганлији (25. до 29. август) овог лета Власинско језеро било би пусто".[73]

Тако Власинско језеро постаје све интересантнији туристички мотив.

Број регистрованих туриста на Власинском језеру у периоду 1960—1966. године био је релативно мали и није показивао изразиту тенденцију пораста.[74]

Година	1960.	1961.	1962.	1963.	1964.	1965.	1966.
Бр. тур.	1298	2449	1282	1890	1847	1965	755
Бр. ноћ.	4191	4169	6431	8203	7185	4848	

Разлоге треба тражити у недовољно систематској пропаганди и неевидентирању посетилаца. Сигурно је да је и неумешност организовања пословања, о чему је већ напред било речи, један од узрока малог туристичког промета на Власинском језеру, које је још тада имало одлике шире регионалне па и републичке вредности.[75]

У том периоду 1963. година била је посебно карактеристична. Број евидентираних туриста износио је 1890 а број ноћења достигао је цифру од 8203, готово дупло више него 1960. и 1961. године. Јер, иако је број туриста у тој години, у односу на 1961, био мањи за 559, број ноћења у упоређењу са том годином већи је за 2034.

Овај период карактерише и константно повећање броја ноћења. — од 4191 у 1960. на 8203 у 1963. години. Те године „Наша реч" је забележила: „Овога лета угоститељи на Власинском језеру били су изненађени. Постојећи објекти нису могли да прихвате све госте којих је било из свих крајева наше земље, нарочито из Београда и Војводине. Може се рећи да је посета била рекордна — преко 1000 људи дневно."[76]

Почев од 1963. године Власинско језеро постаје омиљено састајалиште „Младих горана" Србије.

Јула 1963. године у Летовалишту Феријалног савеза на Власинском језеру боравила је и републичка бригада „Младих горана",[77] која је започела акцију пошумљавања приобалног дела језера. Међутим, средином августа, због катастрофалног земљотреса летовалиште је требало да послужи за смештај евакуисаних лица из Скопља.[78]

Четвртог јула 1963. године на Власинском језеру одржан је и Први сабор „Младих горана" Србије, који ће надаље постати традиционални скуп не само горана већ и бројних излетника из многих градова СР Србије и СР Македоније. „Хиљаде људи хрлило је бес крајним серпентинама из разних места: Ниша, Лесковца, Врања, Бујановца, Београда, Прешева, Трговишта, Скопља, Титовог Ужица, Власотинца, Лебана, да виде језеро, да се одморе и присуствују Првом сабору горана. Овде су се окупиле многе бригаде горана из нишког и лесковачког среза, многе школе су, иако је у току летњи одмор, направило неуобичајену јулску екскурзију, бројне организације и синдикалне подружнице изашле су овде на излет".[79]

Сутрадан одржано је саветовање представника горанских организација из свих срезова СР Србије. Највише речи било је посвећено предузимању акција пошумљавања и уређења подручја Власинског језера које обухвата 37000 ха земљишта. На саветовању је одлучено да Власинско језеро буде центар горана и да се сваке године у јулу месецу одржава традиционални сабор горанске организације.[80]

Иначе, највећи број туриста посећује Власинско језеро током јула и августа, када на језеру борави више од 70% укупног броја регистрованих туриста током године. „Власинско језеро најпосећеније је у августу — пише „Наша реч". И ове године сви капацитети су заузети. Највише је Београђана који сваке године овамо долазе".[81]

„Због својих изванредних лепота и веома повољних услова за летовање Власинско језеро почиње да привлачи и пажњу и организација које се баве организовањем летовања деце и омладине. Тако су у хотелу „Власина" на Власинском језеру летовала и школска деца из Новог Сада. „Прва група од четрдесеторо деца вратила се са летовања крајем јула, а друга, такође од четрдесеторо деце, била је на летовању до краја августа.[82]

По броју туриста истиче се и месец јануар. Тада се на језеру организује боравак ученика и наставника основних и средњих школа из најближих градова и из Војводине.

У зимској сезони 1978. године у објектима ХТРО „Балкан" из Лесковца на Власинском језеру боравило је преко 300 домаћих и тридесетак гостију из иностранства.[83]

Слично је било и наредне, 1979. године. „У лепотама зимског амбијента на овом Језеру боравили су ученици лесковачких основних школа и средњег усмереног образовања у оквиру традиционалне акције зимовања, спортисти из Београда (млади фудбалери „Црвене звезде", фудбалери „Дубочице", екипа Бициклистичког савеза Србије и други). Цифра од девет хиљада ноћивања у овој години неће бити премашена из разлога што је у протеклој години искоришћеност капацитета била 100%, а у међувремену није подиг-

нут ни један нови објекат који би задовољио све већи број интересената".[84] „За кључне месеце у сезони увек имамо обезбеђене госте — истичу у хотелу „Власина". Поред спортских екипа долазе нам и гости из Београда, Врања, Ниша и других места, којима се пружају изузетне могућности за скијање и санкање, шетњу и забаву на снегу. Посебна атракција је свакако залеђено језеро".[85]

Тако Власинско језеро у зимском периоду, поред ученика основних и средњих школа, све више посећују и спортисти који су користили боравак у припремном периоду за предстојећа такмичења.

У односу на укупни број посетилаца Власинског језера, туристи из СР Србије чине 84% до 92%, док је број страних туриста био незнатан и као такав не одражава се на економске ефекте туристичког промета.[86] Међутим, они који су имали прилике да га посете и доживе његове лепоте најпохвалније се изражавају о ономе што може да пружи. „Један професор Универзитета у Кембриџу који је боравио оа Језеру, пише у писму упућеном људима на Власинском језеру:" Усхићен сам и изненађен Језером које је направила људска рука, то је величанствено достигнуће. Власина је донела светлост широком пространству и једновремено пружила освежење и одмор посетиоцима. Убеђен сам да ће Језеро привући и моје сународнике када сазнају за његове лепоте".[87]

Преглед кретања домаћих и страних туриста и броја ноћења на Власинском језеру у периоду 1982—1984. године.[88]

Година	Број туриста			Укупан број ноћења			Прос. бр. ноћ.	
	Свега	домаћ.	стран.	Св.	дом.	стр.	дом.	стр.
1982.	4.444	4.151	93	19.333	19.195	144	4,6	1,5
1983.	4.529	4.483	46	20.605	20.495	110	4,6	2,4
1984.	4.285	4.188	97	17 062	16.603	459	4,0	4,7

Број регистрованих туриста на Власинском језеру у 1983. години (4.483), у односу на 1961. годину, када их је у периоду 1960--1966. било највише (2.449) повећао се за 1,8 пута, а број ноћења (20.605), у упоређењу са истом годином (4.169), за 4,9 пута. Истовремено, повећан је и просечан број ноћења од 1,7 на 4,0.

Број страни туриста у овом периоду је релативно мали — креће се од 46 (1983.) до 97 (1984.) а број ноћења од 1,5 (1982.) до 4,7 (1984.) што значи да се ради о туристима који су углавном навраћали на Власинско језеро на дан-два.

Овом приликом треба истаћи и ангажовање СИЗ за одмор и рекреацију општине Лесковац која је, регресирањем цена услуга смештаја у радничком одмаралишту на Власинском језеру (48 лежаја) да се што боље искористе.[89]

	Година					
	1976.	1977.	1978.	1982.	1983.	1984.
Бр. радника	200	284	200	310	263	40
Бр. ноћења	3.000	2.568	2.200	3.100	2.630	400
Износ субвенције пренођ.	—	—	—	124.000	300.00	26.000

Од тренутка удруживања капацитета радничког одмаралишта ТИ „Зеле Вељковић" из Лесковца на Власинском језеру у оквиру СИЗ за организацију одмор и рекреацију радника општине Лесковац, највећи број радника боравио је 1982. године (3100), када је и остварен и највећи број ноћења (3.100). У овом периоду СИЗ је субвенционисала трошкове преноћишта са скоро 70% цена ноћења и у ту сврху 1983. године обезбедила 300.000 динара.

Како је боравак туриста на Власинском језеру регистрован само преко броја ноћења у хотелу „Власина", мотелу „Језеро", феријалном летовалишту и радничким одмаралиштима, то ћемо, на основу објављених вести и чланака у локалном листу „Наша реч", објављених публикација и документације појединих организација које се баве организовањем излета и других манифестација, покушати да прикажемо део интересовања за овај значајан туристички мотив. Ради прегледности податке ћемо изложити хронолошки по годинама.

1949.

Планинарско друштво „Кукавица" из Лесковца организовало је 5. јуна 1949. године излет својих чланова са посетом Власинском језеру и разгледањем градилишта власинских хидроелектрана.[90]

1959.

Планинарско друштво „Кукавица" из Лесковца организовало 2 излета у

1959. години два излета на Власинско језеро са 22 учесника.[91]

1963.

Општински одбор Феријалног савеза општине Врање организовао је јула 1963. године велики збор феријалаца коме је присуствовало неколико хиљада чланова ове масовне омладинске организације из свих крајева наше земље, међу којима су у великом броју били и феријалци из Лесковца и околних општина.[92]

1964.

Одржан Други сабор „Младих горана" Србије коме је присуствовао велики број горана из свих крајева СР Србије.[93]

1965.

Петог јула 1965. одржан је Трећи сабор „Младих горана" Србије. Поред девет екипа — представника општинских организација горана среза Лесковац, свечаности су присуствовали и гости из Крагујевца, Пожаревца и Суботице. Гости из Крагујевца, заједно са домаћинима, извели су акцију пошумљавања голети крај језера.[94]

Планинарски савез Србије и Планинарско-смучарско друштво „Кукавица" Лесковац организовали су 18. и 19. септембра 1965. године оријентационо првенство Србије у оквиру Југословенских игара на коме је учествовало 85 такмичара.[95]

У Центру за обуку подмлаткара и омладине Општинског одбора Црвеног крста Лесковац (за рад у подмлатку и комисијама) оспособљено је 47 наставника и 33 члана комисија општинског одбора ПСК среза Лесковац.[96]

1966.

Четвртог јула 1966. одржан је традиционални, четврти по реду, Сабор горана Србије. Поред горана из свих општина среза Лесковац Сабору су присуствовали и представници горанских организација из Крагујевца, Ниша, Зрењанина, Суботице и Панчева. У такмичењу горана прво место освојили су горани лесковачке општине за пошумљена 3 ха. Пре подне на импровизованој позорници крај језера одржана је смотра музичких група из Бујановца, Врања, Прешева, Сурдулице, Власотинца, Босилеграда, Лебана, Црне Траве и Лесковца. По подне, на тераси хотела „Власина" одржана је горанска забава са игранком.[97]

1967.

Планинарско-смучарско друштво „Кукавица" Лесковац, у заједници са Друштвом педагога физичке културе општине Лесковац, Општинским СОФК, СИЗ основног образовања и васпитања општине Лесковац, почев од 1967. године отпочели су са организовањем зимовања ученика основних и средњих школа. Зимовало је 370 ученика а помоћ у организовању зимовања пружили су и СИЗ дечје заштите општине Лесковац и СИЗ здравствене заштите Лесковац.[98]

Четвртог и петог маја 1967. године на Власинском језеру одржана је Оснивачка конференција Савеза планинарско-смучарских организација југоисточне Србије.[99]

Пет стотина шездесет седам ученика и 27 наставника Основне школе „Вук Караџић" у Лесковцу организовало једнодневни излет на Власинско језеро с успутним разгледањем хидроелектране Врла II.[100]

1968.

Традиционални поход планинара Србије под називом „Власинско језеро", одржан у част прославе Дана младости, окупио је 802 учесника. Маршрута је била дуга 55 км а кретала се преко Црне Траве, Павлових громада до Предејана. У овом походу учествовали су планинари из 29 градова СРС, САП Војводина и САП Косово, као и 38 чланова Планинарско-смучарског друштва „Кукавица" Лесковац.[101]

Општински савез организација за физичку културу организовао је у 1968. години двадесетодневно зимовање педесетак ученика основних и средњих школа и 21 наставника физичког васпитања на Власинском језеру. Прва група боравила је на језеру од 15. до 25. јануара и у њој су се налазили ученици ТЦ „Милица Павловић", Металске школе и Школе ученика у привреди. „В. Борђевић", а друга од 25. јануара до 5. фебруара ученици основних школа.

Боравак ученика на Власинском језеру искоришћен је за обучавање ученика у смучању, организовању излета у околину и такмичења у смучарским дисциплинама, док су наставници део времена проводили на семинару о при-

премама за фискултурни слет поводом прославе Дана младости.[102]

Четири стотине осамдесет и три ученика и 23 наставника Основне школе „Вук Караџић“ Лесковац организовао је једнодневни излет на Власинско језеро.[103]

Планинарско-смучарско друштво „Кукавица“ Лесковац организовало је од 15. јануара до 5. фебруара 1968. године зимовање 42 ученика основних и средњих школа — чланова планинарско-смучарских секција.[104]

Планинарско-смучарско друштво „Кукавица“ Лесковац организовало је 25. и 26. маја 1968. године „Поход младости“ са 42 учесника.[105]

1969.

У објектима Туристичко-угоститељског предузећа „Сурдулица“ Феријалног савеза општине Врање Власинских хидроелектрана боравило је у току зимског школског распуста око 350 младића и девојака, углавном ученика из Лесковца, Врања, Ниша, Гњилана и Београда. Те године на Власинском језеру Планинарско-смучарски савез Србије организовао је за четрдесет полазника течај смучања.[106]

Група од 15 пионира из Битоља боравила је десет дана на Власинском језеру, узвраћајући на тај начин посету својим вршњацима из Лесковца који су у исто време зимовали на Пелистеру.[107]

1970.

У 1970. години, у организацији Савеза организација за физичку културу и Друштва педагога физичке културе општине Лесковац организовано је зимовање ученика основних и средњих школа на Власинском језеру. У ствари, то је била трећа година успешно организованог зимовника, који је имао две смене у време трајања зимског ашколског распуста. Прва смена, коју су претежно чинили ученици средњих школа, била је на зимовању од 15. до 29. јануара, а друга углавном ученици средњих школа, од 29. до 10. фебруара.

За време зимовања ученици су били смештени у павиљонима а те године очекивала их је и савремено опремљена кухиња.

Седамдесет пари скија, које је обезбедио организатор зимовања, омогућило је обучавање почетника и организовање појединих такмичења на дивним теренима на огранцима Чемерника.[108]

Осамнаестог јула 1970. године у хотелу „Власина“ одржано је регионално саветовање о актуелним проблемима развоја туризма који су организовали међуопштински туристички савези Лесковца и Ниша. Циљ саветовања био је подстицање развоја туризма на подручјима ова два среза.[109]

Од 4. до 7. јула 1970. године на Власинском језеру одржан је традиционални Осми сабор „Младих горана“ и планинара Србије коме је присуствовало преко 2.000 горана и планинара и грађана општине Црна Трава.[110]

1971.

Трећег и четвртог јула 1971. године на Власинском језеру одржан је традиционални Девети сабор горана у коме је узело учешћа осамдесет општина са територије СР Србије. Сабор је одржан поводом десете годишњице покрета „Младих горана“.[111]

У организацији Општинског савеза организација за физичку културу и Удружења педагога физичке културе општине Лесковац организовано је зимовање ученика основних и средњих школа током зимског распуста. На зимовању је било 287 ученика.[112]

1972.

Општински савез организација за физичку културу и Удружење педагога физичког васпитања општине Лесковац организовали су зимовање 365 ученика основних и средњих школа.[113]

1973.

Општински савез организација за физичку културу и Удружење педагога физичког васпитања општине Лесковац организовали су и 1973. године традиционално зимовање ученика основних и средњих школа. Интересовање младих љубитеља зимских спортова расло је из године у годину; међутим, због ограничених смештајних капацитета многима се није могло изаћи у сусрет. Тако је у три смене на језеру боравило само 325 ученика.[114]

1974—1976.

Општински савез организација за физичку културу, Планинарско-смучарско друштво „Кукавица“ и Удружење педагога физичког васпитања општине Лесковац организовали су у време зимског распуста зимовник за ученике основних и средњих школа на Власинском језеру у коме су зимовали: 1974. године 276, 1975. године 352 и 1976. године 378 ученика.[115]

1977.

Планинарско - смучарско друштво „Кукавица“ организовало је 16. јануара 1977. године успон на планину Чемерник.[116]

Планинарско смучарско друштво „Кукавица“, Савез организација за физичку културу и Удружење педагога физичке културе општине Лесковац организовали су од 15. јануара до 10. фебруара 1977. године зимовање 475 ученика основних и средњих школа општине Лесковац.[117]

Преко 100 учесника зимовника на Власинском језеру учествовало је јануара 1977. године на смучарском првенству у одређеним дисциплинама (од цицибана до сениора) на теренима изнад Власинског језера.[118]

1978.

Општински савез организација за физичку културу, Планинарско-смучарско друштво „Кукавица“, СИЗ основног образовања и васпитања, СИЗ за дечју заштиту општине Лесковац и СИЗ за здравствену заштиту организовали су зимовање 382 ученика у време зимског распуста.[119]

Петог фебруара 1978. године, на теренима крај Власинског језера одржано је Друго првенство општине Лесковац у алпским дисциплинама. Учествовао је 91 такмичар а само такмичење пратило је преко 200 учесника зимовања.[120]

21. и 22. јануара 1978. године одржано је 33. смучарско првенство Србије у трчању на коме је учествовало 9 екипа са 88 смучара из Београда (37) Сјенице (22), Чајетине (12), Рашке (10), Пирота (1), Лесковца (4) и Новог Пазара (2).[121]

1979. и 1980.

Општински савез организација за физичку културу, Планинарско-смучарско друштво „Кукавица“, СИЗ основног образовања и васпитања, СИЗ дечје заштите општине Лесковац и СИЗ за здравствену заштиту организовали су зимовање ученика основних и средњих школа општине Лесковац за време зимског распуста на Власинском језеру: 1979. (375 ученика) и 1980. (465 ученика).[122]

1981.

Општински савез организација за физичку културу, Планинарско-смучарско друштво „Кукавица“ и Удружење педагога физичког васпитања општине Лесковац, уз финансијску подршку СИЗ дечје заштите општине Лесковац (180 хиљада динара), СИЗ здравствене заштите јужноморавског региона (175.000), СИЗ физичке културе (115.000), СИЗ основног образовања и васпитања (115 хиљада динара), СИЗ за одмор и рекреацију (50.000) и Туристичког савеза општине Лесковац (50.000) организовали су зимовање 959 ученика 21 основне и средње школе из Лесковца и Власотинца и 123 лица која су користила слободне капацитете зимовника. Из удружених средстава за организацију зимовања, у све три смене субвенцију трошкова зимовања користило је 436 ученика — 205 је зимовало потпуно бесплатно док је 44 уживало попуст од 90%.[123]

Организацију зимовања преузела је СИЗ за организацију одмора и рекреацију општине Лесковац а десетодневно зимовање у пуном износу стајало је само 1.800 динара. У току зимовања организовани су осмодневни курсеви скијања и такмичења у појединим категоријама.[124]

1982.

Општински савез организација за физичку културу, Планинарско-смучарско друштво „Кукавица“, Удружење педагога и СИЗ за организацију одмора и рекреацију радника општине Лесковац организовали су зимовање 634 ученика основних и средњих школа (567 били су ученици основних и средњих школа са подручја општине Лесковац а 67 ученици основних школа из Власотинца), 59 инструктора и васпитача, 6 лекара и 3 медицинске сестре, у времену од 12. јануара до 5. фебруара 1982. (у три смене) на Власинском језеру.

Организацију зимовања преузела је СИЗ за организацију одмора и рекреацију радника а средства за субвенцију зимовања ученика са нижим примањима родитеља удружили су: СИЗ здравственог осигурања јужноморавског региона (210.000), СИЗ основног васпитања и образовања (330.000), СИЗ за физичку културу (135.000) и СИЗ за организацију одмора и рекреацију радника (90.000). За регресирање трошкова утрошено је 434.848 динара а за набавку скија (70 пари) 329.356 динара.

У 1982. години, поред ученика из Лесковца и Власотинца, на зимовању у Омладинском центру „С. Вељковић Зеле“ на Власинском језеру зимовали су

и: 40 чланова Смучарског савеза Ниш, 29 чланова Гимнастичког друштва Ниш, 40 чланова ДТВ „Партизан“ Алексинац.[125]

1983.

Општински савез организација за физичку културу, Планинарско-смучарско друштво „Кукавица“, Удружење педагога физичке културе и СИЗ за организацију одмора и рекреацију радника општине Лесковац организовали су зимовање 1.347 лица од којих су 821 били ученици основних (504) и средњих школа (312) општине Лесковац, 142 ученици основних школа општине Власотинце, 161 чланови Смучарског клуба Ниш, 94 чланови ДТВ „Партизан“ Алексинац, 61 чланови ФК „Пролетер“ Лесковац, 56 инструктори и васпитачи, 8 лекари и 4 медицинске сестре.

И ово зимовање, удруживањем средстава за субвенцију трошкова зимовања ученика са нижим личним примањима родитеља и набавку нове скијашке опреме помогли су: СИЗ основног васпитања и образовања, СИЗ за физичку културу, СИЗ здравственог осигурања, СИЗ за организацију одмора и рекреацију радника и Туристички савез општине Лесковац. За регресирање ученика од 10—100% обезбеђено је 429.480 динара а 154.900 динара искоришћено је за набавку нове скијашке опреме.

Број од 1347 корисника овог зимовања је највећи од укупно 18 организованих зимовања ученика лесковачких школа на Власинском језеру до тада.[126] Уз то, може се рећи, и организација зимовања, по општем мишљењу, била је веома солидна. „Са децом је боравила екипа здравствених радника, редовно је функционисала радио веза између смучарског центра и Радио клуба „Н. Тесла“ у Лесковцу, док је Радио Лесковац редовно информисао о временским приликама и животу у насељу. За случај пада напона и рестрикције струје, обезбеђен је агрегат, док је огрева било више но што је за једно зимовање и било потребно. Било је и довољно хране за случај тренутне снежне изолације или блокаде.“[127] Тако је „уз топле објекте у омладинском центру „С. Вељковић Зеле“ и квалитетну исхрану, створена атмосфера као у зимској бајци.“[128]

ЗАКЉУЧАК

Власинско језеро чини посебну врсту туристичких мотива па као такво треба да добије и одговарајуће место и улогу у туристичком промету.

У првим годинама постојања највећа пажња била је посвећена основној намени језера (акумулацији воде за рад Власинских хидроелектрана) тако да се туризам углавном одвијао стихијно. Иницијатори туристичког уређања језера и изградње првих рецептивних капацитета били су туристичке организације и већа привредна предузећа из Лесковца и Врања.[129]

Код Власинског језера, као и код других вештачких језера — туристичких мотива, најизразитији је рекреативни атрибут — планински ваздух и етажна вегетација.[130] („Колоритне травне површине и присутни вегетациони покривач дају овом туристичком мотиву и естетска обележја.[131]) Надморска висина и димензије њихових водених површина су особине куриозитетног карактера.

За туристичку валоризацију Власинског језера од значаја су туристичко-географски положај према дисперзивима и прометним саобраћајницама и изграђени смештајни капацитети.

У односу на градска насеља и гушће насељена подручја југоисточне Србије и северне Македоније, Власинско језеро нема повољан положај јер се углавном ради о привредно недовољно развијеним деловима наше земље чије становништво нема довољно материјалних могућности, ни навике за туристичка кретања. „Од моравско-вардарског комуникационог правца (друмског и железничког) удаљено је 29, односно 47 км. Ово растојање чини га одсеченим од главних токова туриста који пролазе овим најважнијим балканским и јужноморавским правцем. Извесна погодност је могућност да се од главног комуникационог правца скрене ка Власинском језеру из Лесковца, са севера, чиме се избегава пролаз истим правцем два пута, што је за туристе привлачније, јер на тај начин могу да упознају долину реке Врле на југу и долину реке Власине на северу.“[132]

Садашњи рецептивни капацитети не могу да задовоље ни део свих потреба у време летње и зимске туристичке сезоне (54 лежаја у хотелу „Власина“, 48 лежаја у депанданси истог хотела, 45 лежаја у кемп насељу, 40 лежаја у Дому одмора Власинских хидроелектрана и 80 лежаја у одмаралишту, стање 1970.[133] и 20 лежаја у мотелу „Језеро“, који је од хотела „Власина“ удаљен 8 км). Овде треба рачунати и са Омладинским рекреационим центром „С. Вељ-

ковић Зеле“ који има 400 постеља, ресторан капацитета 400 седишта и модерну кухињу која може да припреми 3.000 оброка дневно и изграђене спортске терене за фудбал и мале спортове.[134] „У склопу овог у градњи је и модеран камповинг са пратећим садржајима, а изградиће се и ски-лифтови и уредити стазе за скијање. Планирана градња депанданса са 200 постеља „Б“ категорије, изградња Спомен дома Србије, Македоније и Косова са 80 постеља, Музеја револуције и библиотеке, проширење мотела — само су прва, непосредна фаза радова на даљем развоју ових капацитета.“[135]

„На макро-простору унаоколо Власинског језера мали је број мотива способних да за себе везе његове посетиоце. Осим тога они нису у групи сврстани. Распоређени су у простору са свих страна ове хидроакумулације. И док до неких воде асфалтне траке (Врањска Бања, пумпно-акумулационо постројење „Лисина“), дотле се до других може доћи једино друмом са макадамском и земљаном подлогом (манастири Св. Богородице и Св. Архангела). Налазећи се у просеку на 18 км удаљености од Власинског језера, палеовулкански еруптиви (грандиоритне масе) као потенцијални туристички мотив, су њему најближи. Насупрот њима гласовита Врањска Бања лежи од њега равно на утрострученом растојању (54 км). Разноврсност побројаних туристичких мотива, као и њихов одређени степен куриозитетности, подарили су овом језеру и извесну туристичку вредност.[136]

Треба споменути „још неке погодности за развитак прилично комплексног туризма и рекреације на Власинској висоравни — рекреација која се доживљава брањем шумских плодова (малина, шумских јагода, купина и боровница које сазревају у другој половини августа и изванредно успевају на шумским пропланцима и изнад горње границе шуме), затим лов (на североисточном делу језера, могло би се уредити велико ловиште на дивље патке и неку другу дивљач и спортове на води), једрење, јер готово увек има ветра, веслање итд.[137] Уз све то, „шта значи — сам по себи — боравак на висини од 1250 м за побољшање крвне слике и хемоглобина, као и за опште јачање организма“[138] не треба посебно истицати.

Зими се на језеру може организовати врло атрактиван „риболов у леду“. „Наиме, зими се пастрмка може уловити где год се пробије лед, јер, услед недостатка кисеоника и хране, она се одмах појављује на отвору у леду.“ Током топлијих месеци њу (нарочито охридску пастрмку) није лако уловити. Језеро је тада врло богато храном (мисли се на рибу „пиору“ дугу 4—5 цм, која се лети огромно намножи и представља главну храну пастрмкама), те се пастрмка као перманентно сита мало креће, а знатно више борави на дну... Лов на кркушу, једну врсту поточне мрене, можда је знатно атрактивнији те се може изврсно искористити у туризму. Језеро је богато и овом рибом. Но њу је могућно уловити само онда, када напушта језерско дно и када се мрести а то бива између 15. маја и 15. јуна... Наиме, када се пред вече спусти магла над језеро а поготово ако из њега почне сипити киша, кркуше почну у јатима излазити из језерске воде и залазити у Божичку реку и неке друге потоке који се уливају у језеро. Најмасовније је кретање између 20 и 24 часа, потом престане, да би се обновило негде од 3,30 до 5,30 часова. Становници из околних села тада долазе и почиње узбудљив и веома сигуран риболов...“[139]

На основу свега напред изнетог може се закључити „да Власинско језеро, као купалишно-рекреативни туристички мотив, има вредност поглавито регионалног значаја“ и „да се од овога мора поћи у предузимању извесних акција у вези са развојем туризма на њему.“[140]

Напомене:

1. М. Павићевић: Туристичке карактеристике југа Србије, Лесковачки зборник VII, 1967, стр. 180

2. Др Т. Ракићевић: Прилог познавању образовања обала Власинског језера, Зборник Српског географског друштва ПМФ Београд, Београд, 1964, св. XI, стр. 44

3. В. Јовановић, В. Пурић и М. Кањански: Хидроенергетска постројења система Власина, „Електропривреда“, Београд, 1968, бр. 4—5

5. Др М. Васовић: Предеоне особености и неки географски проблеми Југоисточне Србије, Лесковачки зборник X, 1970, стр. 119

6. Др Т. Ракићевић, пом. дело, стр. 44

7. Др М. Васовић, пом. дело, стр. 120

8. Исто, стр. 119

9. Др С. Станковић: Туристичка валоризација вештачких језера, Српско географско друштво, Београд, Посебно издање, књ. 41, стр. 14—15

10. Исто, стр. 30

11. Исто, стр. 34—35

12. Исто, стр. 41

13. Исто

14. Исто, стр. 30

15. М. Павићевић, пом. дело, стр. 181

16. Исто, стр. 180

17. Др С. Станковић, пом. дело, стр. 14—15
18. Др С. Станковић, пом. дело, стр. 14—15 шњиици 1951—1971.
19. Др. Т. Ракићевић, пом. дело, стр. 49
20. Исто, стр. 56
21. Исто
22. Др М. Васовић, пом. дело, стр. 120
23. Исто
24. Др Т. Ракићевић, стр. 65
25. Исто, стр. 65—66
26. Др М. Васовић, пом. дело, стр. 120
27. Др Т. Ракићевић, пом. дело, стр. 65—66
28. Исто
29 Др С. Станковић, пом. дело, стр. 14—15
30 Др Ракићевић, пом. дело, стр. 70
31. Мала енциклопедија Просвете, II издање, 1968, стр. 282
32 Др. С. Станковић, пом. дело, стр. 82
33. Исто, стр. 81
34. „Наша реч" бр. 32 од 4. августа 1956.
35. Исто
36. „Наша реч" бр. 22 од 22. маја 1964.
37. „Наша реч" бр. 18 од 12. маја 1967.
38. „Наша реч" бр. 10 од 28. фебруара 1959.
39. „Наша реч" бр. 4 од 17. јуна 1959.
40. „Наша реч" од 29. септембра 1962.
41. „Наша реч" бр. 29 од 18. јуна 1959.
42. „Наша реч" бр. 30 од 6. августа 1961.
43 Др С. Станковић, пом. дело, стр. 82
44. „Наша реч" бр. 29 од 18. јуна 1959.
45. „Наша реч" бр. 32 од 19. августа 1961.
46. „Наша реч" бр. 31 од 26. јула 1963.
47. „Наша реч" од 29. септембра 1967.
48. „Наша реч" бр. 11 од 21. марта 1969.
49. „Наша реч" од 29. септембра 1967.
50. „Наша реч" бр. 28 од 28. јула 1972.
51. „Наша реч" од 14. октобра 1966.
52. „Наша реч" од 16. децембра 1966.
53. „Наша реч" бр. 37 од 25 јула 1969.
54. „Наша реч" бр. 40 од 20. октобра 1972.
55. Исто
56. „Наша реч" од 20. фебруара 1970.
57. „Наша реч" 11/1969.
58. „Наша реч" бр. 6 од 24. априла 1970.
59. „Наша реч" бр. 33 од 27. августа 1970.
60. „Наша реч" бр. 28 од 28. јула 1972.
61. Према документацији СИЗ за орган. одмора и рекреац. радника Лесковац (бр. 26 од 15. фебруара 1979.)
62. „Наша реч" бр. 5 од 9. фебруара 1979.
63. „Наша реч" бр. 33 од 7. фебруара 1979.
64. Према документацији СИЗ за органниз. одмора и рекреац. радника Лесковац — Извештај о раду за 1976—1978.
65. Републички завод за статистику: Општине у СР Србији у 1976.
66. И. Б. Поповић: Један поглед на питање туристичке валоризације географског положаја Власинског језера, Лесковачки зборник XVII 1977, стр. 258
67. В. Добријевић: На Власинском језеру, „Наша реч" бр. 32 од 4. августа 1956.
68. „Наша реч" 24/1954.
69. „Наша реч" бр. 21 од 17. маја 1958.
70. Према реду вожње аутобуске станице Лесковац
71. „Наша реч" од 3. марта 1967.
72. „Наша реч" бр. 10 од 28. фебруара 1959.
73. „Наша реч" од 15. августа 1961.
74. С. Станковић: Туризам на Власинском језеру, Географски институт ПМФ Београд, 1968., св. XV, стр. 97—98
75. Исто
76. „Наша реч" бр. 42 од 11. октобра 1963.
77. „Наша реч" бр. 31 од 26. јула 1963.
78. Исто
79. „Наша реч" бр. 34 од 16. августа 1963.
80. „Наша реч" бр. 29 од 12. јула 1963.
81. „Наша реч" бр. 30 од 5. августа 1961.
82. „Наша реч" бр. 31 од 7. августа 1970.
83. „Наша реч" од 26. јануара 1978.
84. Исто
85. „Наша реч" од 26. јануара 1979.
86. С. Станковић, пом. дело: Туризам на Власинском језеру, стр. 87
87. „Наша реч" бр. 42 од 11. октобра 1963.
88. Републички завод за статистику: Општине у СР Србији 1980—1982. (расположива документација Одељења у Лесковцу)
89. СИЗ за орган. одмора и рекреац. радника Лесковац: Извештај о раду за 1976—1978.
90. Драгомир Милосављевић: 30 година Планинарско-смучарског друштва „Кукавица" 1948—1978, Лесковац, 1979, стр. 45
91. Исто, стр. 56
92. „Наша реч" бр. 29 од 12. јула 1963.
93. „Наша реч" од 10. јула 1964.
94. „Наша реч" бр. 29 од 8. јула 1965.
95. Драгомир Милосављевић, пом. дело, стр. 69
96. Црвени крст Лесковац 1878—1978, 1978, стр. 153
97. „Наша реч" бр. 29 од 8. јула 1966.
98. Драгомир Милосављевић, пом. дело, стр. 152
99. „Наша реч" од 16. марта 1967.
100. „Турист" Лесковац, рачун бр. 136 од 15. маја 1967.
101. Драгомир Милосављевић, пом. дело, стр. 85
102. „Наша реч" бр. 4 од 26. јануара 1968.
103. „Турист" Лесковац, рачун бр. 177 од 29. маја 1968.
104. Драгомир Милосављевић, пом. дело, стр. 80
105. Исто, стр. 81
106. „Наша реч" бр. 4 од 31. јануара 1969.
107. „Наша реч" бр. 3 од 24. јануара 1969.
108. „Наша реч" бр. 3 од 30. јануара 1970.
109. „Наша реч" од 3. јула 1970.
110. „Наша реч" бр. 27 од 10. јула 1970.
111. „Наша реч" бр. 25 од 2. јула 1971.
112. Драгомир Милосављевић, пом. дело, стр. 153
113. Исто, стр. 154
114. Исто
115. Исто
116. Исто, стр. 114
117. Исто
118. Исто, стр. 156
119. Исто, стр. 153
120. Исто, стр. 164
121. Исто, стр. 160
122. „Наша реч" бр. 1 од 12. јануара 1979. и документација СИЗ за орган. одмора и рекреацију радника Лесковац.
123. СИЗ за орган. одмора и рекреац. радника Лесковац: Информација о зимовању у 1981.
124. Исто
125. „Наша реч" од 22. јануара 1982. и СИЗ за орган. одмора и рекреац. радника Лесковац: Информација о зимовању у 1982.
126. СИЗ за орган. одмора и рекреац. радника Лесковац: Информација о зимовању у 1983.
127. „Наша реч" од 17. децембра 1983.
128. „Наша реч" од 22. јануара 1982.
129. С. Станковић — пом. дело: Туризам на Власинском језеру, стр. 97—98
130. И. Б. Поповић, пом. дело, стр. 258

131. Исто
132. Др С. Станковић, пом. дело: Туристичка валоризација вештачких језера, стр. 34—35
133 Др М. Васовић, пом. дело, стр. 121
134. Туристички савез Лесковац—Лесковац — Туристички водич, Лесковац, 1982, стр. 45
135. Исто
136. И. Б. Поповић, пом. дело, стр. 266
137. Др М. Васовић, пом. дело, стр. 121
138 Исто
139. Исто, стр 120, фуснота 13
140. И. Б. Поповић, пом. дело, стр. 268

Kostadin Ž. Kocić

LE LAC DE VLASINA

Le lac de Vlasina est devenu site touristique dans la Serbie du Sud, connu pour ses beautés, un climat favorable, des terrains attrayants et pour ses possibilités de traitement, repos et récréation qu'il offre à ses hôtes. C'est aussi un lieu de réunion des jeunes, lieu d'assemblées. Enfin, des jeunes, qui sont membres de différentes brigades d'activités volontaires ceux qui y travaillent au boisement du terrain. L'auteur fait la systématisation du matériel qui parle de différentes possibilités du lac et offre une vue générale dans les fonctions différentes de cette région.

711.4 (497.11)

Др Јован В. Ћирић

Из градоградитељске теорије и праксе: проблем односа кућа — рад — потребе — кућа

(Критика урбанизма на примеру градова југоисточне Србије)

Човек се у простору предоминантно креће на релацији: кућа — рад (посао) — потребе[1] — кућа. Овај простор — у оквирима расположивог времена (24 часа) и у животу (посебно током радног века) — апсорбује највећи део човековог кретања. У њему се просечно утроши више од 90 процената људског живота.

Ако грађанска наука и градоградитељска пракса овом просторном односу није посветила достојну пажњу, или ако га је тумачила и разрешавала на свој начин, необично је и забрињавајуће што, више-мање, овој појави (проблему) одговарајућу пажњу нису обратила друштва која су пошла путем изградње социјализма. Ово се односи и на нашу земљу.

Упркос схватањима грађанске науке и њој одговарајућег урбанизма о односу кућа — рад — потребе — кућа и упркос познатим рецептима за његово разрешавање, овде ће, макар и у крајњим цртама, бити речи о неким отвореним питањима овог односа. При томе ћемо узети у обзир неке примере из ЈИ Србије.

ОДНОС КУЋА — РАД — КУЋА НА СЕЛУ

Производња (рад у пољу) и кућа се на селу од својих најранијих зачетака условљавају.[2] Обе компоненте пулсирају кроз историју у међусобној повезаности и дијалектичком јединству. **Распоред производње у атару одређивао је положај куће, кућа је бирала и проналазила смештај примарно према условима и захтевима ефикасне производње. Сељак је овај однос**, на искуственој основи, открио још у давној прошлости.

Примере за то имамо већ у неолиту. Врло су интдикативни и инструктивни примери из наше прошлости. Примећено је већ поодавно — и у ранијим натуралним и у каснијим тржишним условима — да се сеоска кућа и читаво сеоско насеље локацијски поводи за производњом. Још је Сретен Вукосављевић писао: „Правило је да село иде својим насељем за оним површинама које добијају већи привредни значај" (Историја сељачког друштва II, стр. 330). Пошто су у натуралној производњи за сељака све производне површине углавном од подједнаког значаја, то ће он, по правилу, и своју кућу сместити у средишту производних комплекса, а то ће рећи на средокрађи између шумско-сточарских, ратарско-воћарских и повртарских површина. Исто правило важи и за сеоско насеље као корпоративни облик. Сељак тиме успоставља најрационалнији и најекономичнији систем кретања, као што обезбеђује и највећи степен уштеде времена у простору свог кретања. Следећи исконско искуствено правило **сељак ће своју кућу (центар своје привреде) поставити у средиште производног простора, супротно мишљењу неупућених по којима сељак најпре постави кућу,**

---

[1] Под општим називом „потребе" подразумевамо систем потреба (за снабдевањем, услугама, образовањем, културом, здрављем, администрацијом, итд.), које су саставни и неопходни део живота.

[2] За селу — нарочито за натурално/традиционално село — је од примарног значаја однос: кућа — рад — кућа, јер су сељакове потребе мање сложене од потреба градског становништва. Оне се, осим тога, претежно задовољавају у самој сеоској кући или у оквирима сеоског насеља.

па после око ње организује производни простор.[3]

С појавом друштвених класа и увлачењем села у њихову историјску „игру", „откривене" и успостављене релације између сељакове куће (места становања) и његове производње (места рада) ништа се битно не мењају. Мења се једино начин и облик експлоатације.

У тржишном начину производње — како у капитализму, тако и у социјализму (без обзира на то о каквом се социјализму ради) — принцип локације куће у односу на производњу (места рада) и даље исказује исту закономерност. И у овим условима село ће својим становањем (избором места за постављање куће) кренути за оном сељаковом производњом која добија већу важност. Ако је сељаково радно место (потпуно или у преовлађујућој мери) прешло у град, онда ће се и он својом кућом, или целим насељем (ако је процес захватио цело село) окренути према граду и редистрибуирати у њему (на периферији или у приградском појасу), или ће се, бар, примаћи ближе комуникацијама које га повезују с градом. Ако је прешао на селектовану или специјализовану пољопривредну производњу, он ће се својом кућом упутити и примаћи тим (новим) производним површинама. У сваком случају он ће, сагласно новим производним и егзистенцијалним потребама, своју кућу (становање) покренути ка новим положајима, напуштајући при том, чак и с лакоћом, старе традиционалне положаје, који су задовољавали и одговарали принципима натуралне (сваштарске) производње.

Узмимо као леп пример, поред осталих, село Малошиште у околини Ниша. У преовлађујућим натуралним условима, у прошлости до пре шездесетину година, село је своје насеље поставило одмакнуто од скопског друма, мимикријски и натурално веома добро на контакту (средокраћи) између планинске привреде Селичевице и ратарско-воћарско-повртарске привреде плодног неогена и алувијалне равни Јужне Мораве. У преовлађујућим тржним условима — углавном од 1918. године — сеоско насеље се преместило уз скопски друм и железничку пругу, то јест за пола до око једног километра ниже и изван ранијег топографског положаја. Аналогне промене, т. ј. мањи или већи унутаратарски преразмештај, као и повећани прилив становништва (имиграцију), показала су у нишком региону и друга села. Као инструктивни примери могли би бити наведени: Медошевац, Доња Врежина, Брзи Брод, Насеље Никола Тесла, Нишка Бања, Гацин Хан, Долац, Црвена Река, Гњилан, Бериловац, Жељуша, Дољевац, Мерошина, Горња и Доња Стражава, Белољин, Буревац, Мачковац, Горња и Доња Микуљана, Марковиће итд. Много је већи број села с изванатарским емиграционим променама. Таквих је у нишком региону преко 600 (око 91% села). Као карактеристична имиграциона села с мањим или већим унутаратарским насељским преразмештајем, могла би у Јужноморавском региону бити споменута следећа: Брестовац, Печењевце, Винарце, Доње Стопање, Братмиловце, Мрштане, Дрћевац, Доње и Горње Синковце, Драговац, Вучје, Грделица, Ораовица, Предејане, Калиманце, Репинце, Бело Поље, Бурковци, Врањска Бања, Бунушевце, Доње Врање, Шумане, Трговиште итд. Села с емиграционим обележјима и у овом региону су многобројнија; таквих је преко 620 (око 92% села).

Горњим променама[4] готово комплетно су измењени традиционална организација, величина и изглед села.

Старо схватање да је бављење (натуралном) пољопривредом императив егзистенције на селу, постепено је замењено новим еквивалентом — дохотком. Доходак није морао обавезно да проистиче из пољопривредне производње, а најмање из такозване натуралне (сваштарске) пољопривреде. За овом новом категоријом — дохотком — зависно од места где се он примарно стиче — покретала се, брже или спорије, раније или касније, и сељакова кућа у простору. У том процесу, на рачун ранијег, који је одговарао старим (преиндустријским, традиционалним) условима, успостављао се нов однос између рада и становања, односно нов распоред кућа и насеља у простору. На селидбу сељак се одлучивао на основу (свог и туђег) искуства и путем лаичког расуђивања.

---

[3] Оваквим погрешним схватањима оптерећен је и добар део литературе. Од оваквог наопаког схватања, на жалост, није имун ни урбанизам.

[4] Чији импулси су изазвани (дати) индустријско-технолошком револуцијом и урбаним процесом. Или, другим речима, кад је на селу у битнијој мери напуштена натурална привреда, кад је производња мање-више попримила робни карактер и кад су сељакова обавештеност и тиме моћност постали већи.

Сам процес сеобе кућа није носио печат научне усмерености и осмишљености, већ се одвијао спонтано и слободно (неорганизовано, стихијно) према сељаковој вољи и самосталном просуђивању.

ОДНОС КУЋА — РАД — ПОТРЕБЕ — КУЋА У ГРАДУ

Одређена правила и закономерности на релацији становање — рад (посао) — потребе — становање делују и на подручју градова. Али, за разлику од традиционалног сеоског односа између производње и куће који је аутентичан, рационалан, практичан и упрошћен, овај однос у граду је сложенији и има извесних својих специфичности. Осим тога постоје — или би морале да постоје — разлике у остваривању и закономерности просторног размештаја између рада (радног места) — становања и задовољавања потреба у капитализму и социјализму.

КУЋА — РАД — ПОТРЕБЕ — КУЋА У КАПИТАЛИСТИЧКОМ ГРАДУ

Анализом градских садржаја, односно, из начина како су ови распоређени и уграђени у градско ткиво, откривају се облици и правила размештаја рада, становања и потреба у граду капиталистичког типа. Погледајмо најпре: (1) какав је размештај рада (радних места), а потом (2) какав је размештај становања и (3) какав је њихов узајамни однос. Размештај потреба ћемо (овде) само узгред дотакнути.

Размештај рада

Уочљива је, пре свега, разлика између размештаја рада (радних места) у **индустрији** према онима у **терцијарним и квартарним делатностима.** Зауставимо најпре пажњу на начин размештаја рада у индустрији.

Индустријска радна места испољавају тенденцију концентрације у погодним саобраћајним просторима или у њиховој близини. Дотур сировина и полуфабриката и отпрема готових производа је онај чинилац који упућује и подстиче индустрију да се лоцира у оваквим градским просторима. У саобраћајном систему (уз железничку пругу, лучка постројења, путеве) дати су услови за постизање највећих радних ефеката, односно, овде су дати најизгледнији услови за оплођавање капитала и стицање профита.

Какав је смер и које су тенденције распореда радних места у **терцијару и квартару?** Овде се испољавају два начина распореда: Први начин представља распоред радних места нижих друштвених слојева (занатлија, ситних трговаца, продаваца услуга и нижих подузетника који су везани првенствено за свој лични рад), као и средњег и нижег чиновништва. Њихова радна места су, по правилу, расута широм целине града, укључујући периферију и приградски појас. Други начин представља распоред радних места власника рада (елите) и њихових институција: банака, пословних фирми, представништава, водећих управно-административних институција, политичког апарата, хотела, берзи, робних кућа итд. У распореду радних места елите уочљива је тенденција њихове концентрације у центру града — у ситију, то јест у оном делу града који је елита историјски освојила и одузела трговцима и занатлијама. А према поновљеном сценарију: као што су га ови некад, на темељу своје нарасле моћи у читавој једној историјској епохи, освојили и преотели античком и староисточном форуму, агори и зигурату. По којем основном правилу? По оном да онај који поседује највећу друштвену моћ и који има право да бира изабраће увек најбоље, а то је у садашњем развоју градова био градски центар.

Размештај становања

Пре свега уочљива је разлика у размештају становања **власника рада** (елите) и **нижих друштвених слојева**.

Задржимо најпре пажњу на **становању власника средстава за производњу и организатора рада** у организму капиталистичког града. Правило локације овог друштвеног слоја (елите) указује на одређену еволутивност у погледу избора места за становање у граду. У почетној фази развоја капитализма становање власника и организатора рада испољава тенденцију запоседања градског центра, из којег се постепено истискују занатлије и занати и ситна трговина и недовољно имућни трговци. У каснијој фази, у фази развијеног и високоразвијеног капитализма, све се више испољава тенденција концентрације становања власника рада (индустријског капитала, крупног трговачког ка-

питала, богатих рентијера, високог чиновничког врха, богатих подузетника и трговаца услуга итд.) у посебним високостандардним, комунално најбоље опремљеним и еколошки најпогоднијим, обично и ексклузивним четвртима града.

Какав је, на другој страни, распоред и како се лоцира **становање носилаца** рада у капиталистичком граду? Посебно, какав је размештај становања радника и других нижих друштвених слојева и сиротиње? Кад је реч о облику и начину просторне организованости ових друштвених слојева у граду, видљиво се оцртавају две тенденције:

Прва тенденција долази до изражаја у условима слободног (спонтаног) насељавања и грађења радничких станова. Ако се овој тенденцији отвори могућност, онда се опажа намера радника да се становањем (обично мањим радничким кућама) приближе и групишу у близини радних места. Тако су — ако су испуњени и други услови као што су материјалне могућности радника, приступачна цена земљишта, могућност да се узгред помало још нешто производи, да се гради и преправља по сопственој вољи, ако је дата могућност да се избегну разни комунални намети итд. — настали и настају, и могу се видети, читави сплетови и венци радничких насеља око радних зона. На принципу спонтанитета, али на нешто друкчији, посебан начин — обично на најгорем, комунално најмање опремљеном, еколошки најнеповољнијем и почесто јавном, „ничијем" земљишту — израстају убога насеља градске сиротиње (слумови, фавеле, „јатаган мале") као посебан облик спонтанитета.

Друга тенденција (облик) наступа и опредмећује се кад се стамбена радничка изградња усмери и стави под урбанистичку контролу, или кад се непосредно контролише и усмерава од стране власника средстава рада, односно од стране класе на власти. Кад надјача или дође до изражаја ова друга тенденција, опажа се тежња да се, у складу с владајућим урбанистичким схватањима, радничко становање, заједно с осталим стамбеним зонингом, више или мање одвоји и удаљи од зона рада, односно од индустријских (производних) зона и складишта. Постављајући се и поступајући тако, класа на власти се, обично преко урбанизма који је њен експонент, позива на еколошке и хумане циљеве и правила. Хуманост просторне дистрибуције радничког становања се маскира такозваним неусловностима и неприкладностима, односно загађеношћу и нехабиталношћу становања у близини радних зона, или се идеализира радничким кућама у слободи, на ваздуху, у цвећу, или на други начин, а може и ћутањем. Но, без обзира на „разложност" и „јасноћу" локацијских правила лансираних у урбанистичким школама, радници су, кад год је то било могућно, тендирали да се приближе радним зонама. Као што смо рекли, разлога за то било је доста: уштеде на путу, штедња у времену, мањи трошкови живота, нижа цена плаћева, групно окупљање (социолошко-психолошки разлози), итд.

Иако урбанизам капитализма, у политици и пракси раздвајања индустријских (и других) радних зона од зона становања своје поступке оправдава еколошким и хуманим (у речнику урбаниста се веома често чује: функционалним) разлозима, иако у томе има извесне истине, нарочито ако се ради о просторној дистрибуцији становања у вези са загађујућом индустријом и код дистрибуције становања виших друштвених слојева, прави разлози су ипак други. **Теорија дистанце рада и становања је, у ствари, објективно и пре свега чедо капиталистичког начина производње.** Зашто? С једне стране због тога што је, у условима оваквог начина производње, произвођач, радник, заиста отуђен од средстава за производњу и плодова свог рада (проклетство производње), а затим и због класно-профитерских интереса власника средстава за производњу. Унутрашњи интерес (и искуство) учи власника рада да је боље да се радници стамбено држе на извесној, мањој већој, дистанци од средстава рада (машина), иако на њима раде, а затим и дисперзивно, то јест расуто по граду, најчешће на градској периферији и у приградској зони. Тиме се постиже, у крајњој линији, сигурнија заштита власничке својине и отупљује борбена и револуционарна акција радника и нарочито ефикасност њиховог окупљања и удруживања. (Познат је, поред других, пример просецања широких авенија кроз срце радничких зона у Паризу током XIX века. Иако урбанистика поступак тумачи саобраћајним разлозима, у чему има истине, главни разлог је ипак био садржан у потреби да се разбије кохезија радничког простора.)

Где је место и каква је улога урбанизма у буржоаским доктринама про-

стора? Шта је урбанизам? **То је мешавина идеологије и праксе, која путем одговарајућих институција и поступака маскира и потискује стварни живот.** Као такав, урбанизам далеко више и далеко пре тумачи и преноси (пројецира) захтеве владајућег поретка у простор, него што брани еколошке и хумане циљеве хабиталности, иако на томе нарочито инсистира (види Атинску и друге повеље).

Што се тиче размештаја **потреба** у капиталистичком граду, може се, не улазећи овде детаљно у овај предмет, рећи да су оне доста садржајно и свестрано распоређене широм целине града. Оно што размештају потреба недостаје у смислу остварења идеје хуманополиса,[5] јесте њихова сегрегативна размештеност према друштвеним нивоима и донекле стихијан распоред.

КУЋА — РАД — ПОТРЕБЕ — КУЋА У СОЦИЈАЛИСТИЧКОМ ГРАДУ

Питање односа рада, становања и потреба поставља се и у социјализму који се као друштвено-економски систем већ изграђује на многим меридијанима. С тим у вези поставља се питање: **да ли и шта из горњег односа остаје непромењено и да ли се и шта мења (или треба да мења) у новим друштвено-економским условима?**

Ако је реч о улози саобраћајног система (железничка мрежа, луке, путеви) и радним местима (у индустрији, транспорту, складиштима) која су у условима капитализма испољавала тенденцију да се концентришу у зонама саобраћаја, историјске тенденције остављају се и у социјализму. За продуктивнији рад и ефикасније резултате у индустријској производњи смештај уз саобраћајне системе у оквирима града (не и у ширим регионалним оквирима, што је посебна тема) не губи ни у социјализму од значаја.

Што се тиче размештаја становања на територији града, на његовој периферији и у приградском појасу, поставља се питање: **да ли се с променом друштвено-економског система и на овом плану не мења, или не треба да мења? Односно, да ли су захтеви капиталистичке дистанцираности и расутости становања у граду и око њега нужност и неопходност и за социјализам?**

Тешко је прихватити да је оваква стамбена дистрибуција неопходност и у социјализму. Упркос томе она је, више-мање, заступљена и изражена у градовима и земљама које су прокламовале свој развој ка социјализму.

Узмимо неке примере из наше средине.

„Тигрово насеље" у Пироту изграђено је 2,5—3 км изван матичног простора фабрике, на супротној страни града (Тијабаре), најновије насеље у Барју је још даље: 4,5—5 км од производних погона. Стамбена зона осталих радника, као и радника и службеника других предузећа и установа расута је унутар града и изван њега у радијусу од стотину метара до 15—20 километара. Не мали број радника, на другој страни, кршећи прописе и норме урбанизма, заселио се спонтано („дивље" у неисправној терминологији) у близини индустријске зоне (насеља: Радин Дол, Провалија, донекле Сарлак) показујући тиме да је тенденција концентрације радника у близини радних места евидентна и у социјализму.

У Нишу, који је јак индустријски и полифункционални центар, осим делимично зацртаног стамбеног насеља Електронске индустрије скоро и да нема других покушаја изградње концентрованих радничких насеља попут оних у Пироту. Скоро целокупни стамбени зонинг расут је унутар града и на његовом ширем подручју у великом радијусу пречника 40 x 50 км, а у извесним случајевима, код једног броја радника путника, и у већем радијусу, осим тога и веома испретурано (инверсно). Хиљаде радника и службеника, на пример, који раде у погонима на источној страни града (ЕИ, „Буро Салај", цигларе, Нитекс, Нишка Бања, итд) долазе на посао из западног и северозападног квадранта, укључујући и приградски простор, савлађујући дистанце од 5 до 35 км. Хиљаде радника, с друге стране, који раде у погонима на западној и северозападној страни града (машинска, прехрамбена, гумарска, кожарска, хемијска, дрво-прерађивачка, дуванска и друга индустрија, затим транспорт и складишта) путују из супротног, тј. источног, североисточног или југоисточног квадранта, укључујући и приградски појас, савлађујући дистанце од 5 до 40 и више километара. Сличан је однос кретања између места становања и места рада и у терцијарним и кватарним делатностима.

---

[5] Град којем се тежи.

Радијуси ових кретања су различити. Тако је 1979. године у Нишу од 79.196 запослених у друштвеном сектору (у свим делатностима) око 26% путовало до свог радног места у радијусу до једног километра (углавном пешице). Остало запослено становништво, а то је око 74% радника и службеника друштвеног сектора, путовало је од места становања до места рада и обратно више од једног километра: углавном средствима јавног превоза или сопственим превозним средством. Кад се горњи подаци разложе на радијусе кретања службеничког особља и радијусе кретања радника (свих категорија) добијају се подаци који у много већој мери говоре у корист службеничког особља, а на штету радника. Радијуси кретања до једног километра међу службеницима у четири анкетиране радне организације (Филозофски факултет, биоскопско предузеће „Славица", хемијска индустрија „Поморавље" и један погон фабрике дувана) крећу се до 46% службеничке масе (54% путује даље од 1 км), док код радника износи око 22% (78% путује даље од 1 км).[6]

Примери Београда још боље, да се не каже драстичније, одражавају горњу појаву. Анкетни и статистички подаци наводе хиљаде запослених који од места рада путују више од 40 до 60 километара. При том се често и два до три пута на овом путу мењају средства јавног превоза. Не ретко се дешава да је, због згуснутости саобраћаја и других тешкоћа у промету, за савладавање растојања од 30—40 км потребно време од читавог сата.

Не располаже се подацима о радијусима кретања — у метрима и сатима — између становања и рада у Лесковцу, премда Лесковац у односу на горе наведене и многе градове има одређених посебности. О чему се ради? Лесковац је, за разлику од многих градова у нас, окружен радном зоном (индустријом и складиштима), која је мање-више срасла с градом и урасла у град. У свим досадашњим урбанистичким третирањима ова чињеница је узимана као негативна околност. Ако би се овакав урбанистички став — заснован на теорији дистанце рада и становања — узео као образац (школа) буржоаског поимања града, онда се, полазећи од социјалистичких критеријума, распоред радне зоне (индустрије) какав има Лесковац (под условом да се отклоне или минимизирају моменти еколошког загађења изазваног индустријом, као и други проблеми у вези с ефикаснијим задовољењем људских потреба) не би морао сматрати сметњом и теретом у смислу хуманог (социјалистичког) обликовања града. Напротив. Мања дистанцираност зона рада и зоне становања у Лесковцу, у односу на бројне друге градове, могла би се, полазећи од марксистичке теорије, а према социјалистичкој визији града, дакле, далеко пре узети као предност, а не као недостатак.

Закључак

Смисао претходног сажетог излагања не видимо у томе да се само формално и с цифарским подацима констатује или опише однос рада, становања и задовољавања људских потреба (иако о овима овде није много говорено) у селу и граду без улажења у суштину проблема. Истраживање тежи да иде шире и дубље. Проблем односа рада, становања и задовољавања људских потреба, наиме, сложенији је и темељнији друштвени проблем. Иако се може учинити (много коме и због жеље да буде тако) да је у питању само обична (можда природна и нормална?) поремећеност односа између места рада, становања и потреба у простору, ипак ради се о значајнијем и дубљем проблему начина друштвене организације простора. Осим тога, проблем није нимало безначајан и с економског становишта јер се, поред осталог, може поставити и питање: колико нерационалан и искривљен (отуђен) размештај рада, становања и потреба у неком градском простору кошта? Није такође за потцењивање ни хумана, психолошка, еколошка, здравствена па, разуме се, ни политичка страна овог проблема.

Постоје не ретки покушаји у грађанској литератури (а има примера и код нас) да се деформни (инверсни) однос рада, становања и потреба у простору оправда. То се чини најчешће пласирањем такозваних „психолошких теорија", у којима се фаворизује став по којем је окупљање људи у радним организацијама, а потом окупљање ових истих људи у стамбеним јединицама у близини њихових радних органи-

---

[6] На жалост не располаже се диференцираним подацима посебно за службенике и посебно за раднике за цео град.

зација психички и ментално неисправно, а да је стамбено распоређивање радника даље од радних места и уз то још испретурано и растурено, у основи добро. На страну то што вредност таквих теорија нигде још није доказана, али иако нису ни економски оправдане, теорије овакве врсте у разним варијантама (у ствари због идеолошког додворавања) ипак се већ дуго одржавају и провлаче.

Занимљиво је да се на темељну критику, или, бар, на неслагање с наведеним деформним односом између рада, становања и потреба у простору може наићи и у редовима појединих познатијих урбанолога на западу, разуме се, с грађанских позиција. Међу таквима овде би могао бити споменут познати урбани ауторитет Константин Доксијадис (в. **Човек и град**, „Нолит", Београд, 1982, стр. 1—315). „Човек је пре два века свакодневно ходао — забележио је овај стваралац — неких 10 минута од места становања до места рада и осталих градских функција, пре сто година је ово свакодневно путовање обављао возом и трајало је до пола часа у једном правцу. Данас човек путује и по један час у сваком правцу користећи више различитих саобраћајних средстава... Ако сада посматрамо све веће брзине које се постижу и пренесемо их на димензије насеља, видимо да је пречник територије насеља пре XVIII века износио обично око једну миљу, затим неколико миља у XIX веку, неколико десетина миља у XX веку, а вероватно ће почетком XXI века износити неколико стотина миља" (стр. 242).

С обзиром на то колико се такорећи посведневно повећава растојање које човек, користећи различита саобраћајна средства, савлађује у простору између места рада и осталих градских функција, с једне, и становања, с друге стране, онда људима, по Доксијадису, преостаје или да се претворе у „модерне номаде урбане пустиње" или им не преостаје ништа друго него да нешто предузму како би се „смањило време растојања путовања на релацији кућа — посао — кућа". Основни циљеви урбаног друштва у будућности, према овом мислиоцу и практичару (при чему он можда и илузорно мисли на западно друштво, док би то далеко пре морали бити циљеви социјалистичког друштва), морали би бити дати у томе да се остваре могућности у којима **човек треба ходом да стигне до места рада и места других својих потреба**, односно да се **створи заједница** (којој, управо, најидеалније одговара облик наше месне заједнице) **у којој ће човек оптимално задовољавати своје основне потребе**. Смисао и вредност овакве заједнице били би садржани у могућности **да човек овлада њеним простором изван утицаја моторног саобраћаја**. У таквој друштвеној просторној организацији улога моторног саобраћаја с великим брзинама била би допуштена само са спољне стране ових заједница, а ради савладавања великих растојања.

Гледано с тачке гледишта социјалистичког града, нема разлога да највећи број радних места, нарочито у оквирима терцијарних и квартарних делатности и у области такозване „мале привреде", не буду уклопљени у месну заједницу, јер то никоме не би сметало, шта више, тиме би, управо, оптимално били задовољени темељни (генерички) интереси овде станујућих људи. Тим путем би се највећи део људских потреба, укључујући и могућност доступног и лаког комуницирања с радним местом, задовољавао по локалном нивоу, док би се на већим дистанцама задовољавао само ограничени број потреба вишег реда.

У дискусијама око питања хуманизације људског живота далеко је боље инаугурисати политику ограничавања максималног трајања свакодневних путовања у оквирима насеља, поготову оних између места рада и места становања (на трајање максимално до 20 минута пешачког хода), него се борити за повећавање (унеколико лажног) слободног времена, ако ће га, у истину, великим делом прогутати време проведено на путу.

Исто тако мала је корист и сизифовски тежак и надасве скуп потез и подухват тражити разрешавање проблема у градским веома скупим (хируршким) реконструкцијама, како би се, како тако, добила сношљива саобраћајна решења за искомпликоване и поремећене везе између места рада и места задовољавања бројних функција (потреба), с једне, и места становања, с друге стране, колико је битно водити дугорочну урбану превентивну политику чији је задатак да онемогући појаву и настајање деформних и алијенираних односа између рада — потреба и — становања.

Поука из капиталистичког искуства, из његовог наслеђа и праксе, морала

би за земље које су се одлучиле да крену трагом нових друштвених односа бити таква да се онемогући исходавање праксе капиталистичке организације градова, односно њихове, историјски познате шеме, некритички се не би смеле прихватити и преносити у нове друштвене односе, јер њима не припадају и тамо не би смело да им буде место.

Dr *Jovan V. Ćirić*

DE LA THÉORIE ET LA PRATIQUE DE LA CONSTRUCTION DES VILLES: PROBLÈMES DES RELATIONS DOMICILE — TRAVAIL — BESO INS — DOMICILE

La critique de l'urbanisme des exemples choisis concernant les villes de la Serbie du sud-est

Dans cet ouvrage on traite le problème de la circulation des gens sur la relation domicile-lieu de travail-satisfaction des besoins—domicile. Le but de la recherche est de percevoir et d'établir une conformité aux lois qui régissent ce genre du mouvement humain. On examine d'abord les règles de la circulation de l'homme entre son domicile et son lieu de travail au village et ensuite le même problème dans des villes. La question de la maniére de satisfaction des besoins de l'homme n'est que légèrement traitée. Tandis que la régularité de la circulation de l'homme sur la relation domicile lieu de travail au village est bien simple-dans les villes ça pose beaucoup de problèmes. Et alors il y a la différence de la même chouse au capitalisme et au socialisme.

Les positions prises exposées dans cet ouvrage sont affermies par des exemples pris dans un milieu villageois et celui des villes: Niš, Pirot, Belgrade, Leskovac.

72.03(497.11)

Арх. Милорад Војиновић

Архитектонско наслеђе Лесковца (1878. до 1940. год.)

После 1877. године, када је Лесковац био ослобођен од Турака, уместо традиционалних, турских, зидају се куће од тврдог материјала и са отвореним великим баштама, које нису опасиване високим зидовима, а уместо ћорсокака пресецају се улице.[1]

План за уређење вароши био је тада поверен немачком инжењеру Бодару, чија је концепција била да, у првом реду, главне лесковачке саобраћајнице буду праве и довољно широке, по узору на савремене европске, тако да су неке од њих својим положајем и ширином задржане и до данас. То се пре свега односи на главну саобраћајницу (данашњи булевар председника Тита) са својим трансверзалним положајем, спајајући центар насеља са тргом уз обалу реке, са прилазом од железничке станице, у правцу исток—запад. У средишњем делу ове саобраћајнице, формира се тада и форумско проширење зв. „Панађуриште", на коме су се и до данашњих дана сачували остаци чаршије из времена њеног пуног привредног развоја с краја 19. и првих деценија 20. века.

Поред овакве концепције трасирања средишње лесковачке саобраћајнице према Бодаровом плану, сачуване су се још и регулације виталних саобраћајница, данашњих улица Светозара Марковића, у продужетку главне улице са центром преко реке, према западу у правцу Лебана и Бојника, као и Јужноморавских бригада, према северу, у правцу Ниша.

Нема сумње да је и привредни успон Лесковца у то време све до почетка 1. светског рата, када је и сама индустрија почињала да се развија из трговачког капитала[2], имао утицаја и на саму градњу, тако да се као моћни инвеститори овога пута јављају представници обогаћених слојева, градећи себи у првом реду зграде за становање у једном, за то време сасвим новом духу. На њима се тако, распознају фасадни детаљи са обележјем одређених стилских манира, најчешће под утицајем неоренесансе, разних романтичарских облика, а посебно и сецесије, у нешто каснијем периоду. Мада су многе од њих до сада и нестале, пре свега приликом бомбардовања у последњем рату, као и у време послератне изградње, па и новије урбанизације појединих градских четврти, нарочито у централним зонама градског подручја, или су разним, понајчешће неадекватним преправкама, не ослањајући се при томе на њихова основна архитектонска обележја, неке од њих изгубиле до данас умногоме од свог првобитног изгледа, ипак се међу изузетно вредним, сачуваним, својом архитектуром издвајају:

— **Породична зграда за становање у Ул. Бранислава Нушића бр. 25,** сграђена с почетка овог века, представља један од малог броја примера са потпуно очуваним фасадним детаљима и декорацијом у комбинацији стилова неке врсте еклектичког ренесанса и сецесије.

— **Породична зграда за становање у Ул. Радоја Домановића бр. 13.** грађена и она као приземна, обилује у свом спољњем изгледу потпуно очуваним архитектонским елементима са стилизованом фасадном декорацијом, чак и неуобичајених појединих облика у духу еклектичког неоренесанса.

Све ово огледа се у истакнутим фасадним пиластерима са стилизованим капителима специфично обрађених волута, акротеријама и др. па и антропоморфним представама у виду маски.

— **Породична кућа у првобитном власништву лесковачког трговца Сотира Илића** са локацијом у Ул. Радоја Домановића бр. 1—3, сагрђена је по пројекту београдског архитекте Светозара Јовановића старијег, носи у себи репрезентативно обележје заједно са пространим двориштем, обрађеним парковски у своје време.

Има приземље, спрат и поткровље, а својом архитектуром уопште, остварује јединствен ефекат са разиграним масама, детаљима и стилском обрадом у целини, тако да представља у исто време и школски пример раскошне сецесионо барокне архитектуре, са истакнутим терасама, ризалитима, калканским завршецима и др. а са фасадном декорацијом у виду преплета, цветова, антропоморфних представа и сл.[3] (сл. 1).

Поред наведених, складношћу маса, детаља, фасадно композиционе пластике и др. пажњу привлаче још и породичне зграде, грађене најчешће приземно у склопу низова улица Јужноморавских бригада бр. 72 и Рада Кончара 14 са

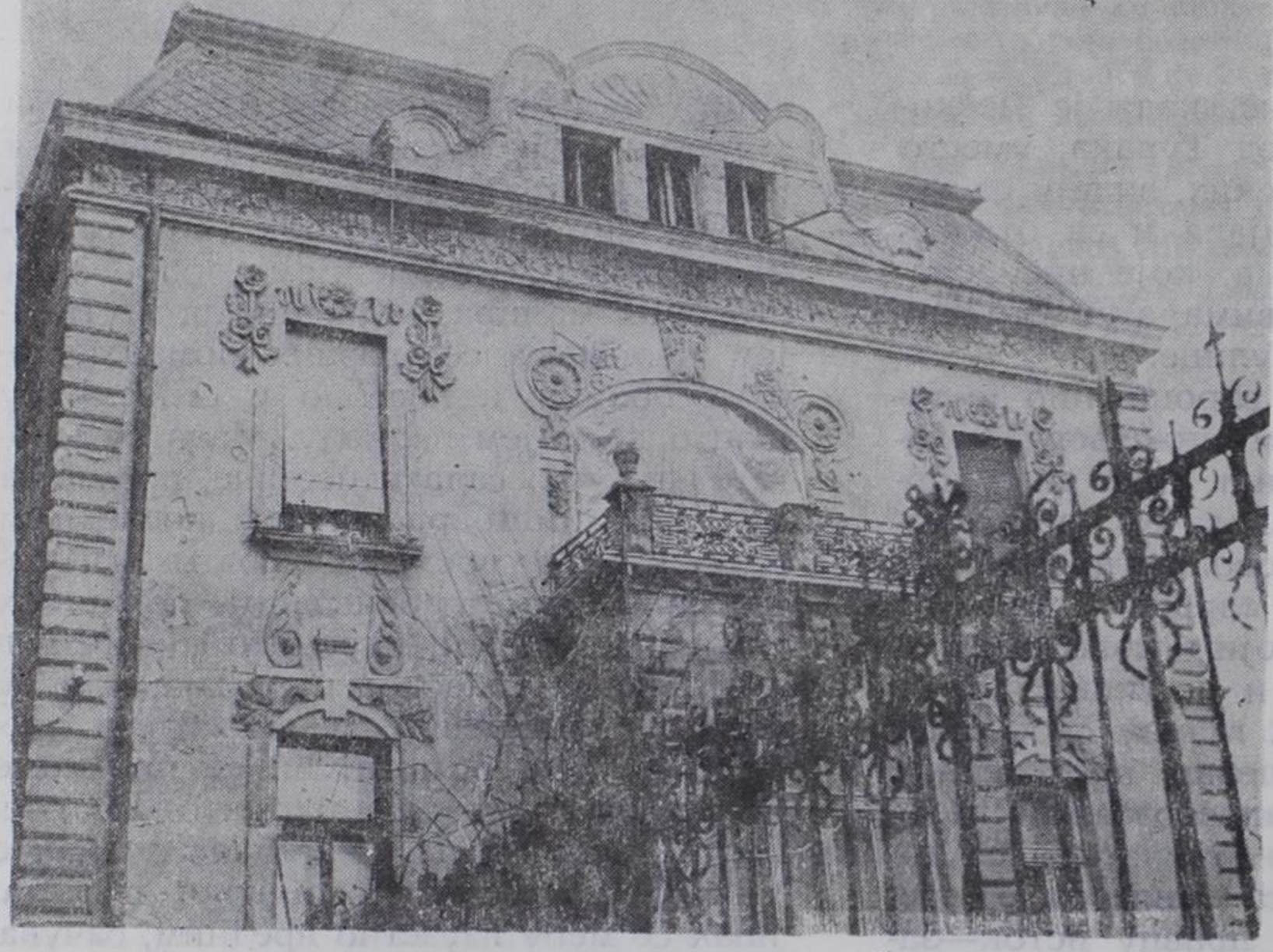

Сл. 1. **Грађанска кућа старог лесковачког трговца Сотира Илића у Ул. Радоја Домановића бр. 1—3.**
Зграда са својим архитектонским одликама представља у исто време и материјално сведочанство у погледу развоја декоративног занатства у грађевинарству с почетка овог века.

богато израженом фасадном пластиком и масама, обрађеним угл. у духу неоренесансе уз примесе еклектичког барока, а посебно и са облицима маса као и детаља у духу сецесије, на зградама у Ул. Пасјачког одреда бр. 39 (сл. 2) и Николе Скобаљића бр. 50.[4]

Од јавних зграда у састав централног градског језгра, својом појавом истичу се:

Сл. 2. **Грађанска кућа у Ул. Пасјачког одреда бр. 39** са архитектуром спољњег изгледа обликованом заједно са декорацијом у духу сецесије.

— **Зграда Општине** са локацијом која захвата угао улица Пана Букића и Лесковачког одреда, подигнута почетком овог века за потребе којима служи и данас, као приземна.

Спољни изглед одликује се мирном и композиционо веома уједначеном фасадном физиономијом, у духу неоренесансе.

У односу на угао зграде, фасадни тракт из ул. Лесковачког одреда, остао је несиметричан, што је последица касније доградње, ма да у погледу архитектуре, ненарушен.

Историјски зграда је од значаја, јер је у њој било седиште прве комунистичке општинске управе, коју је изабрао лесковачки пролетаријат на изборима од 22. авг. 1920. год.

— Зграда бившег среског начелства подигнута је за административне потребе год. 1904. са локацијом насупрот згради општине, тако да и она са друге стране захвата угао већ наведених улица. Саграђена је према пројекту београдског архитекте, Светозара Јовановића, старијег.

У основи габарита осећа се потпуна симетричност у односу на угао зграде, што је карактеристично и за њен спољни изглед у целини, посебно и на уличне фасадне површине, са плитким ризалитима.

Целокупна фасадна пластика са венцима, пиластерима, тимпанонима и најзад, композиционо у целини, носи сва обележја у духу еклектичког ренесанса.(сл. 3).

Сл. 3. **Зграда седишта бившег Среског начелства, данас зграда Скупштине општине Лесковац.**

Складност пропорција ове зграде, пројектоване за потребе јавне намене, присутна је у односу на масе са површинама, као и детаље са фасадном пластиком у целини.

— Зграда Окружног суда, раније Општинског, захвата површину угаоног простора улица Пана Ђукића и Лоле Рибара, у продужетку локације зграде Среског начелства. Подигнута је у времену између 1906. и 1908. год. према пројекту рађеном у Министарству грађевина, аутора Светозара Јовановића, старијег.

Има високо приземље и спрат, са засеченим углом, захваћеним пресеком улица, тако да се ту формира средишњи фасадни ризалит. Симетричне је архитектонске композиције у целини у односу на њега, тако да је у саставу угаоног ризалита и улазна партија у приземљу, као и сала за суђење на спрату. Спољња композиција са наглашеном угаоном фасадом по вертикали и уз присуство фасадне декорације носи у себи обележја са елементима у комбинацији академизма и сецесије[5] (сл. 4).

У односу на ентеријер зграде, присутна је још и декорација у степенишном холу, а посебно у сали, која тиме добија и свечани тон.

Све три зграде, лоциране непосредно једна поред друге, чине још и део једне урбане целине са административном функцијом и просторним обележјима везаним за наведен временски период.

Привредни успон Лесковац доживљава у периоду тек после завршетка I светског рата,[6] од када као индустријски град са развијеном текстилном индустријом носи назив „српски Манчестар". У исто време и лесковачка трговина, поред индустрије доживљава и свој успон, обављајући трговачке послове још и са иностранством.

Као насеље, Лесковац је тада бројао око 20.000 становника. Граде се у то време и многи индустријски објекти са управом и погонским зградама и у самом центру града, тако да је једна

Сл. 4. **Зграда бившег Општинског, данас Окружног суда.**
У силуети зграде долази до изражаја надвишен четвороводни кров изнад средишњег, угаоног ризалита, дуж чијег слемена стоји декоративни елемент у виду фризне ограде, што даје посебно обележје самој згради и представља истовремено и видљиву доминанту у односу на урбано ткиво улице.

Сл. 5. **Зграда Дома културе младих**, бивше фабрике сапуна и козметике „Калодерма".
Спољњим изгледом, силуетом, просторним елементима и детаљима видно доминира у односу на централно градско подручје.
Најновијом реставрацијом спољњег изгледа и калканске површине добиле су адекватну фасадну боју са луковима у малтеру, који својим линијама прате надвишења уз допуне у виду пиластара, геометријске декорације и др.

од њих и — **Зграда фабрике сапуна и козметике „Калодерма"**, сапрађена године 1926. као пословна зграда за потребе ове индустрије, у власништву породице Влајчић, која се дуго година бавила производњом ових врста израђевина, са локацијом у склопу простора зв. „Панађуриште" данашњег булевара председника Тита, где заузима доминантан положај (сл. 5).

У спољној архитектури зграде долазе до изражаја два симетрично распоређена испуста у виду еркера, који се по вертикали завршавају као торњеви, што даје згради не само посебно архитектонско обележје, већ и једну просторну специфичност у односу на шири центар града.[7]

После ослобођења, зграда је више пута мењала своју намену,[8] да би од 1981. год., после успешно изведене адаптације унутарњег пословног простора

и стилске реконструкције са рестаурацијом спољњег изгледа,[9] добила и адекватну намену Дома културе младих.

Као најмонументалнија грађевина из тога времена, која вишеструко указује на развојни пут и успон грађанске средине, о чему сведоче и спомен плоче у њој са именима добротвора, сагрђена од прихода, прикупљеног тада од имућних друштвених слојева је

— Саборна црква св. Тројице.

Настала је у времену од 1922. год. према пројекту рађеном у Министарству грађевина, чији је аутор арх. Андерсов, руског порекла, а завршена и освећена године 1931.

У основи је квадратног облика по систему равнокраког уписаног крста, са централним решењем које долази до свог изражаја и у спољњем изгледу, са пет кубета распоређених тако да су четири у односу на средишње доминантно, смештена по угловима, што у самој маси већ остварује одређену асоцијацију на многе сакралне споменике из средњег века, тако да носи у себи основне карактеристике са обележјем српско-византијске архитектуре не непосредно, већ путем академски разрађених студија.

Зидно сликарство у ентеријеру цркве, као и свих седамнаест икона на иконостасу изведеном у мермеру скупоцене стилске обраде, дело је академског сликара Андреја Биценка, порекклом Руса, а у маниру петроградске сликарске иконографске школе, под утицајем Вазњецова.

У црквеној крипти чувају се мошти народног трибуна Борђа Цекића Лешњака, који је активно помагао народни устанак против окупатора у топличко јабланичком крају за време I светског рата.[10]

Црква поседује локацију у централном простору црквеног дворишта, захваћеног улицама 7. јула и учитеља Јосифа, те је као таква још у непосредној близини старе цркве св. Богородице, тако да цео црквени комплекс тиме добија карактер споменичке целине.[11]

Од већих профаних грађевина тога времена, видно место заузимају палате познатих лесковачких трговаца и рентијера, тако да се у склопу данашњег булевара издвајају зграде бр. 14—18 и 46—54, у Улици јужноморавских бригада бр. 125 и др. међу којима се својом монументалношћу посебно истиче:

— Зграда хотела „Дубочица" — (Тонкићева палата) са локацијом у склопу најужег градског центра, Булевар председника Тита бр. 12.

Сагрђена је године 1937. са приземљем и три спрата. Интересантно је овде истаћи да су сви носећи конструктивни елементи рађени од армираног бетона, што долази до свог изражаја нарочито унутар ресторанске сале.

Спољни изглед зграде са присутним отворима у односу на зидне масе, кровним венцем, полустубовима и пиластерима кроз све етаже и балконима, са

Сл. 6. **Зграда хотела „Дубочица"**
Својом појавом, изгледом и локацијом у оквиру централне градске саобраћајнице, репрезентује развој градитељства из времена јачања грађанске средине, у периоду између два рата.

завршном обрадом површина у вештачком камену, делује изразито масивно. Међутим, угаони тракт према ул. 11. октобра са својом цилиндричном вертикалном површином, као и трактови са стране, са присутним индивидуалним спратним балконима, доприносе оживљавању утиска у односу на зграду као целину.

Поред наведених, које су својом наменом и својим положајем и обликом у односу на витални простор централног градског језгра обогаћени још и стилским обликовањима спољњег изгледа под утицајем тада владајућих академских схватања у архитектури између два рата, сачуван је без даљњег и већи број индивидуалних стамбених објеката, расутих, одн. груписаних по улицама чисто стамбеног карактера, у склопу ширег централног градског подручја. Власници ових зграда били су, најчешће, представници носилаца привредног развоја у то време, углавном из редова иднустрије и трговине, те је самим тим и разумљива жеља њихова да кроз архитектуру, са израженим просторно визуелним ефектима, остваре свој углед у односу на шире слојеве грађанства.

Заједничке карактеристике оваквих зграда са окућницама, огледају се најпре у положају зграде са системом градње како у низу, са главном фасадом ослоњеном непосредно на уличну регулациону линију тако и са централним положајем зграде у односу на сопствено двориште, попут градских вила. Зграде су најчешће озидане масивно, са обавезним сутереном, високим приземљем, понегде и са спратом, а уз то још и са нарочито истакнутим мансардним кровом и наглашеним улазним партијама, што у готово свим случајевима иде у прилог њиховом општем, заједничком изгледу.

Све ово указује на асоцијације француског академизма, са декоративним стилским облицима примењиваним у то време.[12]

Међу овим зградама са већ поменутим архитектонским обележјима, истичу се: Зграда у Масариковој ул. бр. 7, у којој је седиште информативне организације „Наша реч", затим зграде у Ул. Радоја Домановића бр. 5, Војводе Мишића 37, Доситеја Обрадовића 29, Масариковој 32 (дом Мице Боке), Николе Скобаљића 34—36 и др. међу којима са својим просторним одликама посебно издвајају и пуно пажње заслужују:

— **Грађанска кућа у Ул. Борђа Лешњака бр. 1** са локацијом у непосредној близини старе занатске трговачке чаршије са леве стране реке, саграђена је године 1931. као пространа породична зграда са сутереном и две етаже, наткривена у целини мансардним кровом. (сл. 7).

Озидана је масивно, са носећом армирано-бетонском конструкцијом. У односу на спољњи изглед, присутна је потпуна асиметричност са наглашеним угаоним испустом у виду цилиндричног заобљења на самом прилазу, који

Сл. 7. **Грађанска кућа у Ул. Ђорђа Лешњака бр. 1.**
Пример простране породичне зграде репрезентативног карактера и облика.

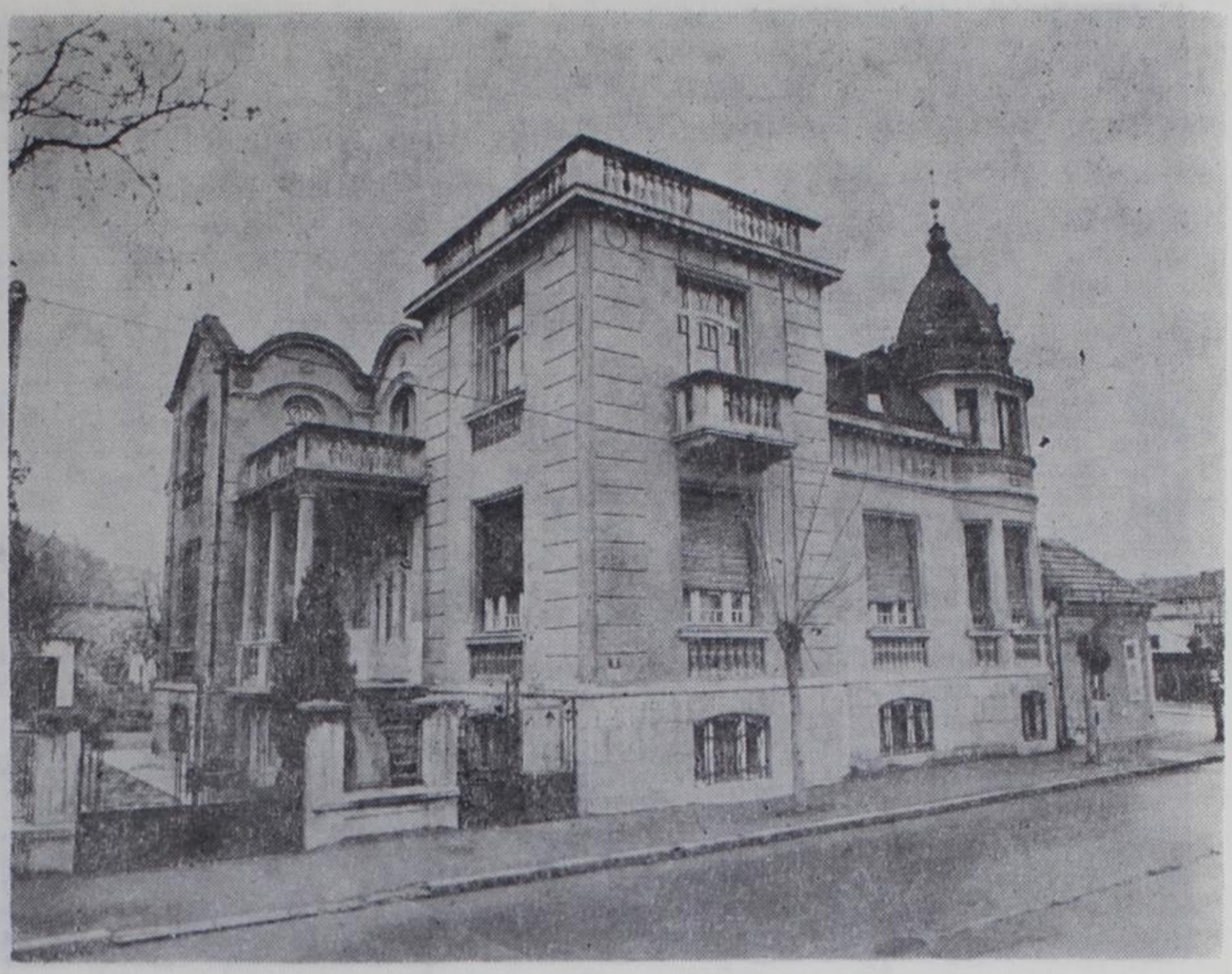

Сл. 8. **Грађанска кућа у Ул. Пасјачког одреда бр. 42.**
Још један вредан пример грађанске стамбене архитектуре разиграних облика у простору и раскошних димензија

се по вертикали завршава кружним тамбуром, покривеним декоративним лимом, тако да представља доминантан елемент у односу на читав ужи амбијент ове улице.

Целокупна фасада, осим сокле изведене у вештачком камену, обложена је племенитим малтером, са стилизацијом и обрадом детаља, карактеристичним за овај период. Аутентична декоративна столарија у потпуности је очувана и рађена по угледу на старију код извесних београдских раскошних кућа тога времена. На плафонима у ентеријеру улазног хола као и соба са улице, сачувале су се старе гипсане бордуре, чак и обрада зидова са молерајем у секо техници.

— Грађанска кућа у Ул. Пасјачког одреда бр. 42.

Саграђена године 1929. као породична кућа за становање тада богатог лесковачког трговца Димитрија Николића, има у свом саставу сутерен, високо приземље, а делом и спрат у нивоу мансардног поткровља.

Асиметричност у композицији, у зависности од унутарњег склопа, присутна је у потпуности, са разиграним масама и облицима, нарочито по вертикали. (сл. 8.)

У погледу спољње обраде уопште, не осећа се само истоветан манир као код претходне, како у погледу стилске декорације, тако донекле и у погледу композиције, што наводи на закључак да је зграду не само пројектовао исти архитекта,[13] већ и то, да је могуће да су на обема радили исти мајстори.

— Грађанска кућа у Ул. Иве Лоле Рибара бр. 66 са локацијом у непосредној близини данашњег сајмишта, саграђена је године 1936. као породична стамбена зграда раскошних димензија и репрезентативног карактера у власништву угледне трговачке породице, Поповић.[14]

Одликује се пространим габаритом у односу на све три етаже (подрум, високо приземље и тавански, мансардни простор).

Конструктивни носећи елементи зграде, рађени су од армираног бетона, док се спољња архитектура одликује углавном мирном, једноставном и уједначеном фасадном пластиком. Најатрактивније у односу на екстеријер, делује улазна партија са стилизованом прилазном оградом у вештачком камену, а посебно и гвоздени стубови са конструкцијом која носи надстрешницу у виду маркизе, са изузетно занатски вредном израдом виталних носећих елемената од метала, са украсима у виду преплета и биљне декорације, у маниру касног барока са призвуком сецесије (сл. 9).

— Две грађанске куће у Ул. Максима Горког која носи обележје чисто стамбеног карактера у оквиру ширег

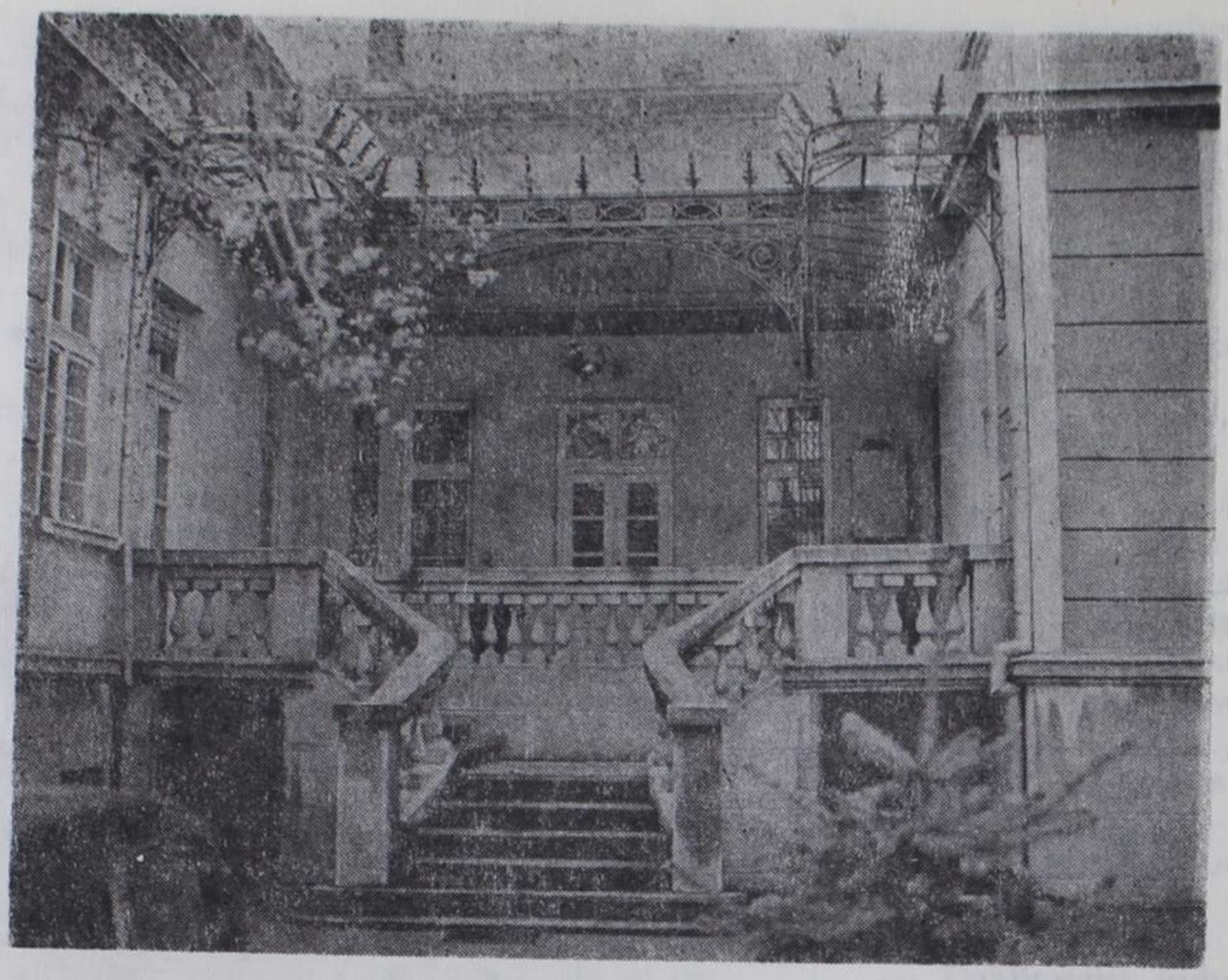

Сл. 9. **Улазна партија грађанске куће у Ул. Иве Лоле Рибара бр. 66**
Елементи екстеријера хармонично укомпоновани и складно занатски обликовани, чине нераздвојиву целину са овом зградом, импозантних облика и димензија.

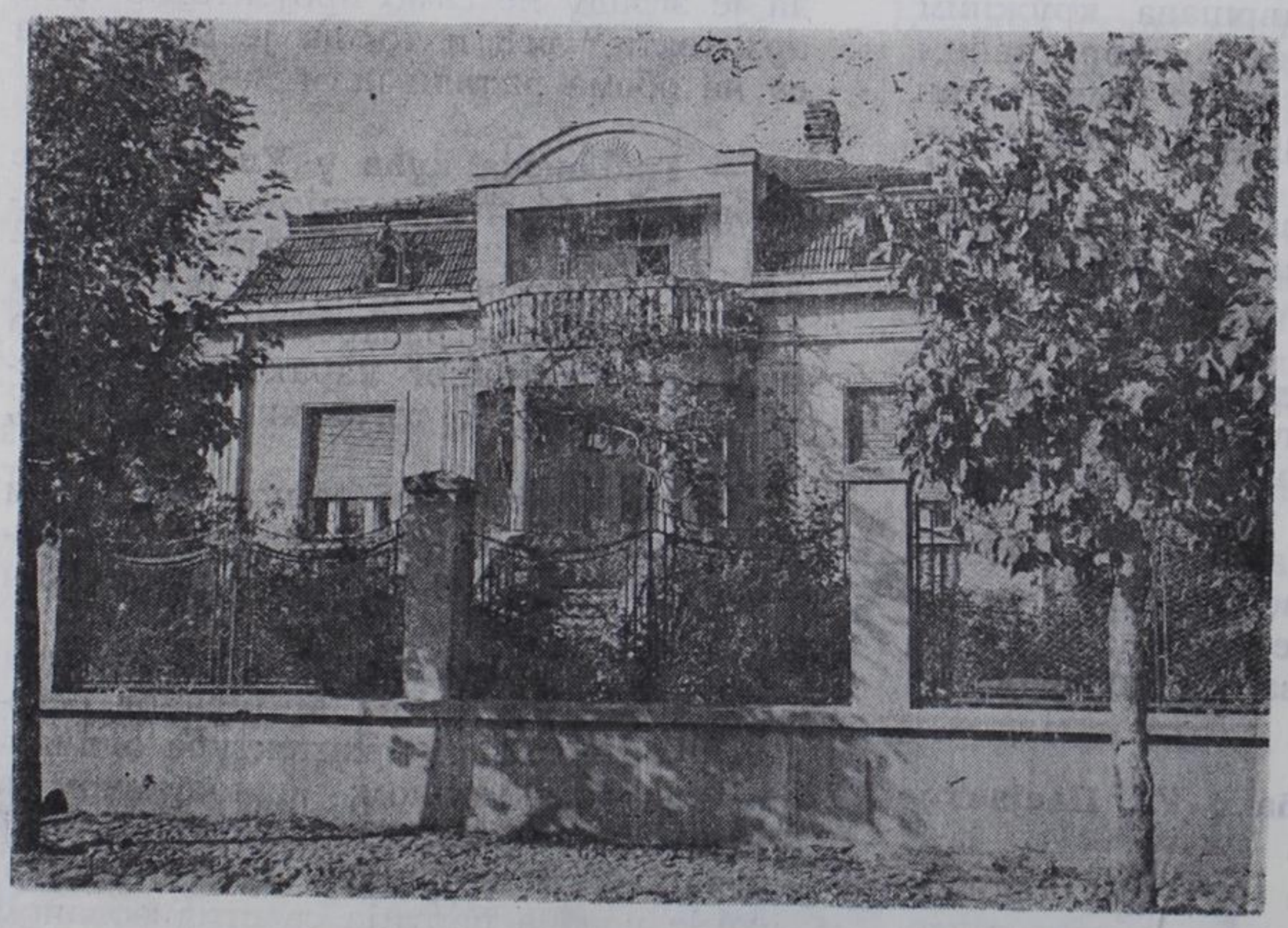

Сл. 10. **Грађанска кућа у Ул. Максима Горког бр. 15.**
Изузетно вредан пример грађанске стамбене архитектуре заједно са двориштем, вртом и прилазом са оградом, у целини, јасно сведочи о култури становања не само у оно време, већ и уопште.

градског центра и одликује се групацијом кућа са пространим двориштима,

бр. 15:

Саграђена је године 1928. као дворишна породична кућа у власништву трговачке породице Тасић, са обележјем градске виле, уз парковски уређено двориште са предбаштом, (сл. 10).

У основи је правилног квадратног облика, има сутерен, високо приземље и таван у склопу мансарде. Спољни изглед зграде обликован је потпуно симетрично, са фасадном декорацијом у маниру тога времена.

бр. 21;

Саграђена је године 1931. са истоветним просторним одликама и волуменом као претходна, са разликом утолико што се у основи осећа извесна асиметричност у погледу габарита, док је у односу на главну уличну фасаду зграда потпуно симетрична, са стилизованом фасадном декорацијом обрађеном на специфичан начин и са појединим облицима, блиским модернизму.[15]

Сличним карактеристикама, полазећи од диспозиције, просторног положаја и волумена, обилује као вредан пример још и зграда у Ул. Бранислава Нушића бр. 12.[16]

— Грађанска кућа у Ул. Ратка Павловића бр. 12.

Сапрађена је у времену између 1927. и 1933. год. као репрезентативна породична стамбена зграда изузетно раскошних облика и димензија. Састоји се из сутерена, високог приземља и поткровља са собама, захваћеног у целини надвишеним мансардним кровом, са стрмим кровним површинама и са калканским надвишењем према улици, у оквиру плитког фасадног ризалита у нивоу поткровља, обликованог трапезасто.[17]

У односу на дворишну фасаду, осећа се пријатна разиграност облика и маса, а у погледу другостепене пластике спољњег изгледа, као и код већине зграда из тог времена, осећа се извесна уздржаност, са хармонично искомпонованим стилизованим детаљима.

Поред наведених, у извесном смислу и јединствен пример је и грађанска кућа у Ул. Владе Борђевића бр. 23. обликована под утицајем модерних праваца у архитектури, ван примене традиционалних стилских облика и декорација, настала између 1936. и 1940. год. У односу на своју локацију у близини реке, заједно са двориштем,[18] може представљати и одређену амбијенталну вредност, а у исто време још и просторно временски пандан према постојећој старој згради у Ул. Милоша Обилића са супротне стране реке.

Од већих просторних целина, са добрим делом очуваним (мада све више, нарочито у детаљима уништеним) аутентичним остварењима из времена развоја трговине и занатства, све до тридесетих година овог века, својим хомогеностима карактеристичан је део булевара председника Тита од хотела „Дубочица" на углу Ул. 11. октобра, до угла Улице Николе Скобаљића као стари трговачки део лесковачке чаршије, заједно са форумским проширењем зв. „Панаћуриште", о коме је већ било речи. Део северне стране булевара у оквиру свога низа има и неколико карактеристичних грађевина с краја 19. и прве половине 20. века, међу којима се као доминантна истиче и зграда Дома културе младих, о којој је такође било говора, заједно са њеним пратећим просторима (летња башта, салон књига), као и са зградом кафане „Козара" у њеној непосредној близини. Поред још извесног броја зграда сачуваних у овом низу, веома леп детаљ разиграних силуета а истоветне спратне висине (приземље и спрат) чине објекти бр. 131—135. На почетку низа са супротне, јужне стране, поред зграде хотела „Дубочица", својом специфичном архитектуром издваја се и зграда бивше штампарије „Покрет", број 18 као и неколико интересантних ансамбала, међу којима је најсликовитији онај око апотеке, од броја 90 до 98, са низом објеката истоветних спратних висина, а различитих висина у силуети, са постепеним, равномерним порастом њихових елевација, идући ка згради апотеке, која је међу њима и најновијег датума.[20] И силуете кровова овог ансамбла су довољно разигране и сликовите (сл. 11).

Целина старог занатско-трговачког дела чаршије у Ул. јужноморавских бригада (раније Нишкој), посматрана у ширим границама, карактерише се у свом првом делу до пресека са Ул. Рада Кончара, обостраним низовима, већином мањих приземних локала, од којих је добар део изменио своју првобитну намену, шта више и изглед. Из читавог низа, издваја се спратна зграда бр. 25—33 грађена у архитектури карактеристичној за период с краја 19. века, углавном очуваног спољњег изгледа, са измењеним неким од елемената на локалима у приземљу.

Међу мањим просторним групацијама у саставу ове улице као целине, издваја се једна група стамбено-пословних зграда између бројева 83 и 93, са следећим карактеристикама:

број 83:

Сапрађена је године 1926. као стамбено-трговачка, у власништву лесковачког трговца кудељом, познатог по свом надимку Дунђер, који је имао добрих пословних веза и на страни.[21]

Састоји се из приземља, у коме је смештен магацинско-продајни простор и спрата, са импознатним распоредом просторија, репрезентативног облика и величине.[22] Сви носећи, конструктивни елементи рађени су од армираног бетона, што долази до свог изражаја нарочито унутар магацинско-продајног простора.[23]

У свом спољњем изгледу, присутна је потпуна симетричност уличних фасада, необично разигране архитектуре, уз присуство отвора, маса, детаља, па и декорације у целини (сл. 12).

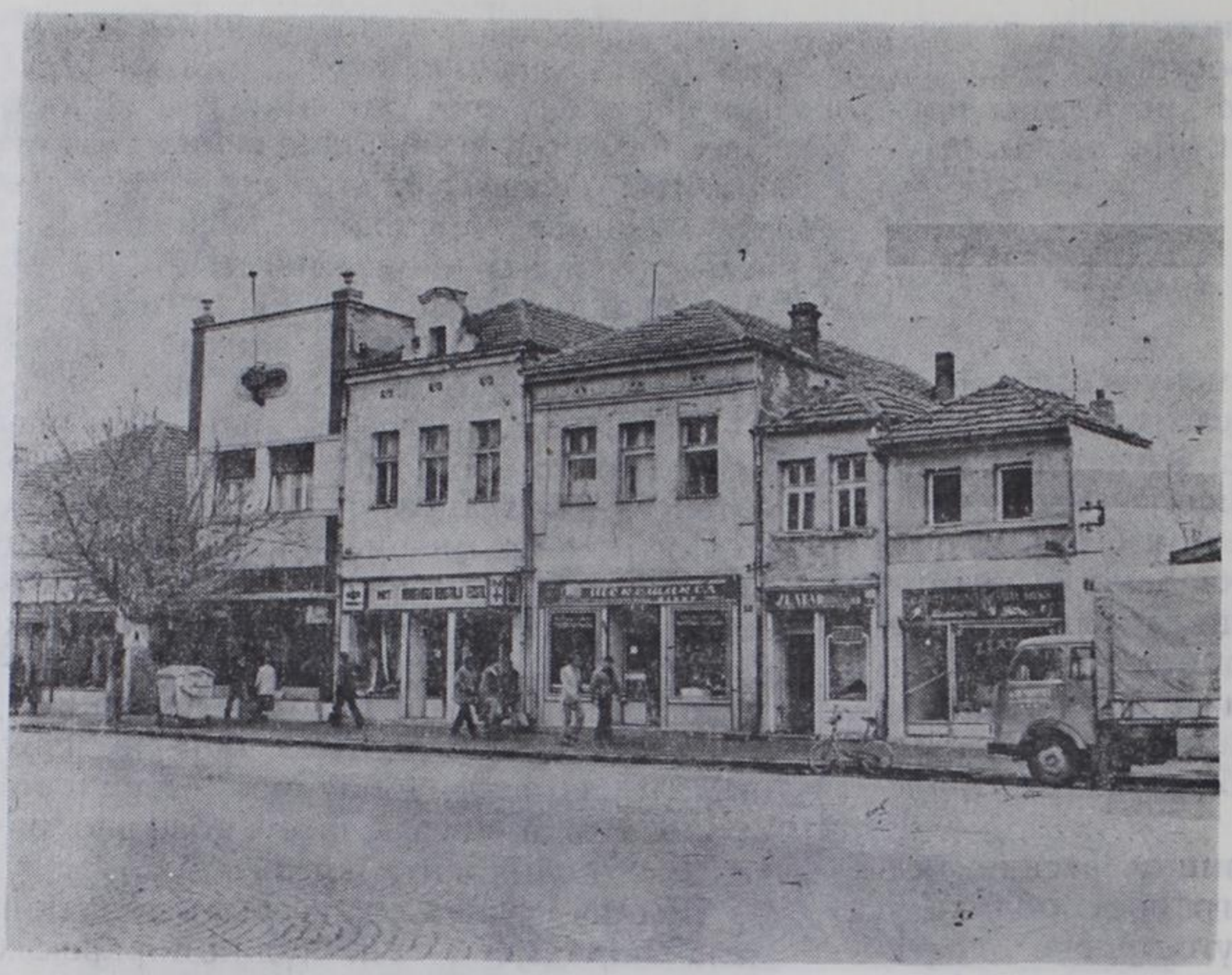

Сл. 11. Остатак затечене групације пословно стамбених зграда у саставу старе трговачке чаршије (Булевар председника Тита) изм. бројева 90 и 98.

Сл. 12. **Пословно стамбена зграда старог лесковачког трговца у Ул. Јужноморавских бригада бр. 93.** у склопу старе лесковачке трговачко занатске чаршије, својом архитектуром репрезентује углед њеног власника као представника носиоца тадање градске привреде.

број 93:

Саграђена је знатно раније, године 1909, као трговачки магацин са магацинско продајним простором за потребе винарских производа у приземљу[24] и собама за становање на спрату, у власништву лесковачког трговца Цекића.

Главна улична фасада са својим релативно узаним фронтом, у свом изгледу обилује декорацијама са класичним елементима и медаљонима, који садрже углавном антропоморфне представе, у маниру делом и под утицајем еклектичког барока.

На простору између ова два објекта, групише се низ мањих, приземних са локалима, тако да имајући у виду већ наведене вредности споменута оба објекта, указује се и овом приликом на могућност, путем одређених адаптација или чак и градњом нових објеката под одређеним условима просторно урбанистичке заштите, да се на читавом овом потезу формира мања просторна целина у односу на чаршију, са појединим атрактивним локалима у домену мале привреде. У односу на већ наведене просторне карактеристике дела ове ули-

це закључно са бр. 67, сличним карактеристикама обилује и урбана целина занатско-трговачке чаршије у Ул. Светозара Марковића.

Поред сачуваних мањих приземних локала са аутентичним дрвеним оквирима својих излога, одн. портала, као мање групације или појединачни објекти, у саставу ове целине по вредностима могу се издвојити:

— **Зграда Дома занатлија** под бр. 23 грађена осамдесетих година 19, века као кафана, са приземљем у саставу уличног низа чаршије.

Спољни изглед зграде наглашен је улазном партијом и великим „кафанским" прозорима, са фасадном декорацијом која обилује стилским елементима у комбинацији неоренесансе и романтизма, како се најчешће и градило у то време, непосредно после ослобођења ових крајева од Турака.

Као објекат од историјског значаја, везан је за делатност радничког покрета у Лесковцу, у времену између два рата, када су владали ненародни режими, тако да је у њему између 1935. и 1940. године био Синдикални дом, о чему сведочи и спомен-плоча на згради. Целокупним радничким покретом у то време, руководио је Коста Стаменковић, истакнути револуционар и борац за права радничке класе, који је имао и свој радни простор у овој згради.

— бр. 69:

Саграђена почетком овог века као стамбено-трговачка у низу, састоји се из приземља и спрата. У спољној архитектури нема никаквих одступања од изражавања, карактеристичних за овај временски период. Непосредно на њу надовезује се и зграда . . .

— **бр. 67**, позната као власништво лесковачког трговца Тодора Тасића „Зеца", саграђена године 1935, као најамна, стамбено трговачка.

Састоји се из приземља са локалима и два спрата. У спољној архитектури долази до изражаја масивност, са чисто геометријским формама ликовно естетског изражавања и са потпуно симетрично решеном главном уличном фасадом, обложеном вештачким каменом, што говори у прилог начину архитектонског изражавања у то време, са првим покушајима „модернизма", када утицаји до тада устаљених академских схватања већ ту и тамо слабе. С друге стране и ова зграда представља део једне шире урбане целине старог градског језгра, по питању развоја и концентрације трговачко занатских елемената, посебно са изградњом станова на том простору, даваних под закуп.

— **Зграда трговачког магацина бр 60,** са локацијом у низу, саграђена је године 1935. у власништву трговца Тодора Генчића, а састоји се из приземља, спрата и поткровља.

Спољни изглед зграде са уским фасадним фронтом, у суштини потпуно одговара унутарњој просторној диспозицији са распоредом простора по вертикали, тако да се изнад завршног, фасадног венца и овде јавља калканско надвишење у виду трапеза.[25] Фасада зграде у целини обложена је вештачким каменом, са елементима стилске декорације особеним у односу на уобичајена класична решења, али складних пропорција.

Зграда у исто време представља и специфичан облик ове врсте, јединствен у простору лесковачке чаршије уопште.

Питање очувања и презентације свих просторних облика са споменичким обележјима у склопу урбаног, градског ткива кроз одређене видове заштите културних добара, треба да се постави пред одговарајућим форумима Скупштине општине Лесковац, на основу обрађених стручних предлога Завода за заштиту споменика културе из Ниша.

Тако, у односу на свеопшти приказ градитељског наслеђа, без обзира на свесно или несвесно учињене раније грешке и пропусте,[26] а са гледишта савременог урбанистичког развоја, уклапање ових елемената у нова просторна решења, треба самим тим да документује његов општи материјални развој кроз историју. Овим би се, најшире посматрано, остварила у исто време и одређена сликовитост у односу на Лесковац као град, како би он на тај начин сачувао и неке од својих специфичности.

У том смислу, Завод је током последњих година, на основу претходно извршеног рекогносцирања урбаног подручја града Лесковца,[27] начинио и већи број предлога за непосредну заштиту, у првом реду оних објеката који као јавни и репрезентативни, већ носе у себи одређена монументална обележја,[28] а посебно и не малог броја истакнутих грађанских кућа, па и неких од делова просторних целина.

Аутор свих приложених фотографија је Јован Шурдиловић, документатор Завода за заштиту споменика културе, Ниш.

Литература:

1. Из документације Завода за заштиту споменика културе, Ниш.
2. Драгослав Танић:
   „Лесковац и околина", Лесковац 1972.
3. арх. Б. Несторовић:
   — Преглед споменика архитектуре у Србији 19. века,
   (Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе X) Београд 1974.
4. Ненад Кражић:
   — Лесковац некад и сад
   („Наша реч" — Лесковац, јул—децембар 1973) — периодика.
5. Летопис Саборне цркве св. Тројице, Српска православна црквена општина, Лесковац.

Напомене:

1. Подаци из публикације „Лесковац и околина" Драг. Танића, Леск. 1972. стр. 17 — „Индустријски капитал и радничка кл."

2. А не и занатског, као што је то био случај са индустријама западних земаља — публикација, стр. 18

3. Зграда је остала и до данас једним делом оштећена од бомбардовања у последњем рату, а штавише, у њеној непосредној близини приликом нове регулације гл. улице (булевара пред. Тита) пре двадесетак год. сазидан је тзв. северни блок нових зграда, тако да је фасадни зид ове згр. према улици у односу на зидове дворишних фасада новоградњи остаје одмакнут за свега 1,5 м, мада су основне вредности зграде остале угл. ненарушене.

4. Осим овог последњег, који је задњих година у свом спољњем изгледу нарушен уметањем нових прозора и уклањањем појединих фасадних орнамената и детаља около. Сви остали наведени, мада и ту има извесних нарушавања угл. по питању мањих доградњи, ипак су сачували у свом спољњем изгледу довољно од својих аутентичних обележја.

5. Ова зграда има пуно сличности за зградом суда у Светозареву, која је настала у исто време, према пројекту рађеном у Министарству грађевина.

6. Нарочито у погледу развоја индустрије и то угл. текстилне, када је у Лесковцу било 13 текстилних фабрика од ук. броја и преко 40. — нав. публ. стр. 31

7. У сличној архитектури и истовет. волумена, тих година и познати леск. трговац Трајко Ђорђевић Кукар, који је 1911. год. основао прву металску радионицу овде, подиже своју пословну зграду у центру града, у склопу старе уличне регулације централне градске саобраћајнице. Зграда је страдала приликом бомбардовања у последњем рату, а последњи њени остаци са дотле сачуваним приземљем, уклоњени су шездесетих год. приликом регулације данашњег булевара.

8. Било је у њој најпре седиште Среског синдикалног већа, затим градска читаоница, радни и пословни простор хемијске индустрије „Невена" и најзад, пре данашње намене, „Текстилпромет".

9. Пројекат урађен у прој. бироу „Црна Трава" у Лесковцу. Аутор пројекта уређења ентеријера и конзерваторско-реставраторских радова је арх. Александар Радовић, који је пружио и стручну помоћ у праћењу реализације својих радова.

10. О овоме сведочи и спомен плоча унутар цркве, смештена при улазу са јужне стране, са натписом:

„Ђорђе Цекић" — Лешњак
трговац и кмет општине града Лесковца за активно помагање топличко-јабланичког устанка осуђен на смрт, линчован и стрељан 1. марта 1917. год. код села Рудара".
а поред тога и на видном месту у цркви, истиче се спомен плоча са посветом свештеника среза лесковачког из времена освећења цркве, свештеницима поубијаним од Бугара у вр. од 1915—1917. год.

11. И урбанистичким интервенцијама вршеним у новије време с почетка шездесетих година, водило се рачуна у извесном смислу, о значају цркве у простору, тако да се са својим положајем и изгледом, црква са западне стране нашла баш у средишту тада трасиране Ул. Моше Пијаде, те тако затвара и перспективу у односу на сопств. визуру.

12. Што се огледа нарочито у елевацији са игром маса и истицањем фасадних детаља, не придржавајући се строго раније утврђених правила по питању опште диспозиције, пропорција, па ни облика стилске декорације у потпуности. Нарочито се ово запажа у односу на пропорције и величину прозорских отвора, тако да су они све израженији, приближавајући се облицима, који ће касније бити примењивани и у безорнаменталној, модерној архитектури.

13. Обе зграде, према казивању, пројектовао је арх. Бранко Тасић, који је тада живео у Крушевцу, а у Лесковцу је у то време пројектовао још неколико грађанских кућа.

14. Данас се користи угл. неадекватно, као пословни простор трговинске РО „Дрина" из Лознице, а делом и СИЗ-а за противградну заштиту, за подручје ЈМРЗ, Лесковац.

15. Што се нарочито запажа код прозорских отвора са троделним прозорима са надсветлом, снабдевеним споља ролетнама, тако да је то угл. и општа карактеристика у то време, с краја двадесетих и током тридесетих година.

16. Данас се зграда користи у верске сврхе, у власништву лесковачке подружнице Католичке црквене општине, чије је седиште у Нишу.

17. Што се сусреће и код осталих зграда са сличним просторно-архитектонским обележјима, од којих су неке већ споменуте у тексту као: Дом Мице Боке у Масариковој бр. 32, Стефановићева зграда у Ул. Ник. Скобаљића 34—36, Стојимировићева у Доситеја Обрадовића 29 и др.

18. Двориште зграде ограђено украсном гвозденом оградом, веома је просторно и засађено украсном вегетацијом, тако да и оно поред осталих, делује парковски.

19. Зграда у Ул. Милоша Обилића бр. 4 сачувана из турског времена, вредан је пример старе балканске архитектуре са симетричним склопом у целини, тако да поседује одређена споменичка својства.

20. Према казивању, власници ових зграда са трговачким локалима, такмичили су се на овај начин у својој економској надмоћи, имајући у виду и то да је свака од њих, временом, настајала једна за другом у читавом низу.

21. Отуда и пројекат саме зграде, настао према узору на тадања архитектонска решења

из Солуна, што је случај и са кућом трговца Тасића, у Ул. М. Горког бр. 15.

22. Што је и овога пута имало за циљ да допринесе угледу њеног власника, као инвеститора. Зграда се данас користи као административно пословни простор РО „Дуван" из Лесковца.

23. Са присутним армирано-бетонским предама, које подухватају стубови преко којих ојачања у виду вута, што је случај и са појавом у ресторанској сали хотела „Дубочица".

24. Карактеристично код извесног броја индивидуалних стамбених зграда, а чему је већ било речи у овом тексту.

25. Чињеница је да су извесни објекти и у ранијој прошлости као Шашид пашин сарај, нестајали још по ослобођењу од Турака, а кас, није за време бомбардовања и после II светског рата, зграда Гимназије, Соколског дома и др. Неки од објеката нису, на жалост поштеђени ни у данашње време, тако да, поред тога што су поједини савим нестали, на некима су вршене чак и разне произвољне и неадекватне преправке, тако да су тиме изгубиле сва споменичка својства. Да су бар донекле остали сачувани у целини, споменично наслеђе Лесковца било би, несумњиво, богатије.

26. Екипа стручних сарадника Завода за заштиту споменика културе из Ниша у саставу: арх. Милорад Војиновић (аутор овог текста), арх. Дивна Милосављевић, историчар Борислав Андрејевић и документатор Јован Шурдиловић, и ранијих година делимично, а током 1982. детаљно, извршила је рекогносцирање подручја града Лесковца у целини, ради утврђивања споменичких вредности градитељског наслеђа, као и историјског значаја уопште.

27. То су у првом реду, обе зграде Скупштине општине, зграда суда, Дома културе младих и Саборна црква св. Тројице.

Milorad Vojinović

ARCHITECTURAL HERITAGE OF LESKOVAC(1878—1940)

The author gives a list and a brief description of all buildings constructed in Leskovac from 1878 till 1940 which by their appearance and architectonic value deserve to be put under the protection of Bureau for Protection of Cultural Monuments in Niš and preserve their original condition.

The author concludes that the commission of this Bureau found out that the architectural heritage in Leskovac deserved particular attention, as it showed many values of bourgeois architecture, especially in the period between two wars.

Поклон
у. Раника

801.311

Јован В. Јовановић

Прошлост Лесковца у његовој топографској номенклатури

1.

О топонимима у Лесковачкој котлини уопште

Топоними су називи места у атару неког села или вароши. Број топонима зависи од величине атара села или вароши, али зависи и од старости насеља у чијем се атару топоними налазе, то јест од културних наслага које су људи оставили. На пример, старо село Црковница има велики број топонима. Међутим, младо сеоско насеље Дубрава у Пустој Реци, засељено од херцеговачких и црногорских досељеника између 1902. и 1904. године, има само два назива места у своме атару: Осоје и Присоје.

Истражујући пространу Лесковачку котлину од 1960. до 1980. године, ја сам нашао у атарима 173 сеоска насеља 2.992 назива места. У овај број нису ушли називи села, нити река и потока, као ни извора и кладенаца. Са тим називима број топонима достиже око 3.300.

Називи места су од разноврсног значаја, почевши од географске оријентације у једном крају. Оне нам указују на некадашњи животињски и биљни свет који је онде егзистирао; на хидролошко стање у далекој прошлости; на људе и народе који су живели у датом крају и у именима места оставили трагове свога присуства и своје културе.

Постоји наука која се бави изучавањем имена места. То је топонимија (Etude linguistique et historique des noms de lieu).

Имена места Лесковачке котлине омогућују нам не само да претпостављамо каква је била далека прошлост Котлине већ, штавише, и да са научним поуздањем о њој говоримо.

2.

Неки топоними лесковачког краја

Пођимо од имена река. Најпре узмимо име главне реке Лесковачке котлине **Мораве**.

Чија је реч хидроним Морава?

Према Звездану Павловићу, научном раднику који се бави настанком географских имена, Вук Караџић је први покушао да објасни етимолошки хидроним Морава. По Вуку корен овог назива сличан је речи која у многим језицима означава воду: у српском море, у француском *mer*, у немачком *Meer*, у латинском и талијанском *mare* итд. Вук, даље, сматра да су Срби у прошлости сваку већу воду звали „морава“ (1).

Грчки историчар Херодот који је живео од 484. до 420. године пре н. е., забележио је да се Морава у његово време звала Ангрос (2).

Данашње име ове српске реке не може се доводити у везу са Херодотовим Ангросом, пошто у основи израза Морава ничег нема из грчке речи Ангрос.

Трагајмо за другим објашњењем израза Морава.

Сетимо се да је у раздобљу од 289. до 279. године пре нове ере савез келтских племена прошао долином Мораве у свом походу на Грчку. Потучени од Грка, Келти су се вратили натраг у Европу опет долином Мораве. Сем тога, у повратку се из овог савеза издвојило племе Скордисци и настанило на обалама Велике Мораве и Саве и онде формирало своју државу која је живела око два века.

Из ове своје сталне насеобине Скордисци су вршили честе упаде у околне земље ради пљачке, па су допирали чак и у Македонију у време када су Рим-

љани завладали њеним просторима. Ти пљачкашки упади Скордиска у Македонију натерали су Римљане да крену у поход противу њих и униште њихову државу негде крајем старе или почетком нове ере.

Вршећи своје пљачкашке походе на југ, Скордисци су пролазили долином Мораве и кроз Лесковачку котлину и у њој оставили свој културни слој у више локалитета: У Градцу код Злокућана, на Хисару изнад Лесковца, у зидинама Скобаљићевог града изнад Вучја.

Као културни траг Келта су и имена неких река: Дунава, Тисе, Нишаве и Мораве.

У основи израза Морава леже две речи келтског језика: **мар** и **ава** у значењу велика вода.

У време Келта Морава је заиста била велика вода. Неупоредиво већа него у наше време. Она је чак и за време Турака била од Ниша до ушћа у Дунав пловна (2а).

Живећи на обалама те велике воде преко 200 година, Келти су је и назвали **Марава.** Назив су свакако прихватили Римљани и очували га све до словенске најезде у ове делове њихове империје.

Наши словенски преци су овај хидроним прихватили од Ромејаца са малом изменом у наше време: место **Мараве** постала је **Морава.** Интересантно је да и данас народ из приобалних села Мораву зове Марава (3).

Друга по величини и значају у Котлини јесте река **Власина.** Како је постао овај хидроним и шта значи?

У периоду када је Лесковачка котлина била преобраћена у Лесковачко језеро, у исто време је постојало и велико Власинско језеро. Одводница Власинског језера је у то време била Власина и спајала Власинско и Лесковачко језеро.

Када се повукло Лесковачко језеро, испразнило се преко реке Власине и Власинско језеро и на крају претворило у Власинско блато, у коме је било извориште ове реке.

Хидроним Власина има два значења: Прво је име простране висоравни која је некада била дно Власинског језера, а друго је име реке, чије се извориште налази на власинској висоравни.

Који је хидроним од ова два старији и од кога потиче назив који оба носе? Свакако је то име висоравни. Како га је она добила и да ли се може временски одредити постанак овог хидронима?

Име Власина је несумњиво словенског порекла. Потиче од Влаха који се бавио сточарством и обитовао по пространим планинским пасиштима. Према Стојану Новаковићу, „Влах у нашем језику од старина па и сада (писано 1890. г.) значи човек романске народности“ (4). По Бури Даничићу Власи су људи романске народности, по главном занимању сточари (5). Власи су, према томе народ, етнички несловенска група. По Константину Јиречеку, Власи су ненастањени пастири, од којих су неки још сачували румунски (цинцарски) језик, а други су се погрчили (6).

У доба српске средњовековне државе људи на властелинској црквеној или владаочевој земљи били су подељени на две главне социјалне групе: меропахе или земљораднике, и пастире или влахе. По тој деоби, Влах више није значио етничку или народносну припадност, већ занимање.

Дакле од Влаха, било припадника румунске етничке групе или пастира независно од етничке припадности, добила је власинска висораван своје име Власина.

Када су се на висинској висоравни образовала стална пастирска станишта, онда је и група заселака добила име Власина, а и река која је имала своје извориште на власинској висоравни прозвана је Власином.

Можда је и данашње Власотинце некада било зимовник власинских пастира, па касније прерасло у стално насеље и добило име по истим власима. Можда је пак ова варошица на источном ободу Котлине добила име по реци Власини.

Тако хидроним Власине је историја у малом номадских сточара Влаха, потоњих пастира стално везаних за земљу, а можда и историја сточарске радње која је од номадског занимања прерасла у занимање стално настањених пастира.

За прошлост Лесковачке котлине итнересантан је хидроним **Ветерница.** Риста Николић, један од најбољих Цвијићевих ученика, није могао да објасни порекло имена ове реке, чију је изворишну челенку изучио и описао у своме делу Пољаница и Клисура још почетком овог века. На жалост ни ја нисам у могућности да у том погледу ма шта више кажем но што је он казао.

Река Ветерница се формира од низа речица и потока који силазе са обод-них планина котлинице Пољанице, геолошки формиране у време када је формирана и Лесковачка котлина обрушавањем тог дела грделичке површи. Спуштање земљишта у зони котлинице Пољаница је било далеко мање но у зони Лесковачке котлине, па је ова мала област знатно виша од области Лесковачке котлине, те сви водени токови формирани у ободу Пољанице имају тенденцију да теку у правцу Лесковачке котлине. Испред села Големо Село, већ је формирана река која као јединтсвена текућица на овом месту улази у дубоку клисуру — Ветерничку клисуру дугу око 20 километара, из које излази у атару села Вине, где улази у Лесковачко поље. У Лесковачком пољу она прима низ притока које падају са северних падина масива Кукавице у увећавају водену снагу Ветернице.

Ако нам је хидроним Ветерница језички и историјски необјашњен, изгледа да река Ветерница, бар у оном делу после уласка у Лесковачку котлину, није увек носила исто име.

Српски велики жупан Стефан Немања, према историјским изворима, почетком друге половине XII века проширио је своју државу и на област Дубочицу. Постоје двоумљења о томе шта је у то време обухватала ова област. Но у томе нема сумње да је данашње Поречје улазило у појам Дубочице Немањиног времена. Прво сазнање о томе нам је пружио Милан Б. Милићевић. У својој књизи Краљевина Србија Милићевић каже: „Та равница, која се пружа од Лесковца уз Ветерницу чак до села Стројковца, по причању неких старих паметара, звала се у старо време Дубочица.

За ово име дознао сам у селу Великом Трњану“ (7).

Милићевић је дао објашњење за топоним Дубочица: „због многих бара плитких и дубоких“ (8).

Изгледа да је појам Дубочице, када се са њим срео Милићевић, био траг некадашње жупе Дубочица. На ово нас наводи мишљење Константина Јиречека, по коме је „у време Немањића жупа била само кратка речна долина” (9). Према истом писцу, већина жупских имена истоветна су с називима река, као Топлица, Расина . . . (10). Ако се усвоји ово Јиречеково мишљење о називима жупа, онда би жупа Дубочица носила име реке у чијем се току налазила. Закључак би био, да се у време Немањића Ветерница звала Дубочица. За ову претпоставку има још један конкретнији доказ.

Када је 1348. г., цар Душан ишао у походе Светој Гори, потврдио је Хиландару све поклоне и правине које су овом манастиру дали његови претходници и са своје стране му дао још друге поклоне. Тако је том приликом Душан потврдио дар свога властелина Влатка и село Сушица и међа јој Г'лбочица (11). Из овог следи, да се село Сушица, за које Трајковић држи да је данашње село Шишинце, граничило или са жупом Дубочицом, или са реком која је носила ово име. То упућује на закључак, да је река Ветерница у то време носила име Дубочица.

Жупа Дубочица помиње се и у акту кнегиње Милице и њених синова Стефана и Вука из 1395. године, којим су дали поклоне светогорском манастиру Панталејмону: „И у Гл'бочици село Мирошевци с метохом и с међами; и село Вина с метохом и с међами . . .“ (12).

Очигледно је да се Дубочица, вероватно жупа Дубочица, налазила у долини Ветернице у Лесковачком пољу. И ако је мишљење Јиречеково тачно о именима жупа у Немањићкој држави, да су жупе биле у долини река, да су мале области и да су носиле име реке, онда је жупа Дубочица тога времена била у долини истоимене реке, то јест реке Дубочице. Дакле, у време српске средњовековне државе река Ветерница се звала Дубочица.

Као да је река Ветерница добила ово своје име под Турцима. Енглески путописац Едвард Браун прошао је кроз Лесковац 1669. године и забележио да ова варош лежи на реци Липерици, како је он схватио име реке Ветернице (13), за чије владе је и област Дубочица добила друго значење. Као једна од нахија крушевачког санџака, Дубочица под Турцима је обухватала простор од Радана до данашње српско-бугарске границе.

Ваља обратити пажњу на још један веома интересантан хидроним — **Лимчиште.** Нашао сам га у атарима два села: Вучја, Белог Потока и Пресечине (14).

Очигледно је да се у овом случају не ради о имену словенског порекла, па му ваља тражити корен у другим језицима. Мишљења сам да се у основи ове речи налази траг латинског језика и римске културе.

У Српском рјечнику Вука Караџића налази се реч лиман, лимана у значењу вир, бара. Вук указује на то да се у Новом Саду тако зове једна бара (сада је то универзитетски град, пр. ЈЈ.). Латинска реч лимес поред осталог има значење речно корито.

С обзиром на то да се овај локалитет налази на подводном и баровитом терену и у наше време, чини ми се да овај хидроним означава оно што јесте, бару, можда речно корито потока Бачинац, вир, то јест површинску воду која стоји, — извор.

У Пустој Реци, у атару села Горњег Бријања, постоји локалитет **Гургец**. Шта се у овом имену места крије? Чије је културе траг назив овог места?

Југоисточно од села Горњег Бријања пружа се рид на коме се налазе остаци античке тврђаве. Горњебријанчани ово место зову Кале. Спуштајући се благо у правцу северозапада, овај рид допире до реке Пусте реке и то на месту где се у њу улива поток Крушица. Завршница овог рида је између двеју текућица и на њој постоји један шупљи камен. То је Гургец. Место има културни значај. По народном веровању оно је станиште самовила, надприродних бића невидљивих за људске очи. Самовиле имају моћ да својим чаробним дејством лече болести према којима су људи непомоћни. Оне то чине ноћу, у глухо доба, пред саму зору. На Гургец мајке доносе своју новорођенчад која непрестано плачу у уверењу да ће их самовиле од те болести излечити. Оне то чине у немој тишини, јер, по народном веровању, и најмањи говор људи отера самовиле и њихове чини остају без дејства на болесне.

Античка тврђава на риду недалеко од места Гургец потиче свакако из доба позног Рима. У зидинама ове тврђаве нађен је метални новац римског императора Галијена, који је владао од 253. до 268. године нове ере, као и новац римског императора Аурелијана, чија се влада у Риму протезала, од 270. до 275. године (15).

Да ли се локалитет Гургец тако звао и у доба Рима, не можемо са поуздањем говорити, али се то не може ни искључити, као што се не може искључити да је ово место имало културни значај у народу који је у то време овде живео. Можда су поромањени старосе-деоци или колонизовани ислужени легионари на исти или сличан начин решавали своје здравствене проблеме како то чини наш савремени свет у народу.

Све ово остаје велика енигма. Међутим у језику старих Римљана постојала је реч **гургес** у значењу река, дубока вода. Пре близу 2.000 година у Лесковачкој котлини су постојале друге климатске и хидролошке прилике. Шума је било много, реке и потоци су били богатији водом но данас. Тада је Пуста река била велика вода, па је могуће и локалитет Гургец био запљускиван водом ове реке и њене десне притоке потока Крушице.

Са тог разлога би се можда могло рећи да име овог места потиче од времена Римљана, које су Словени, дошавши овде у VII веку, прихватили од затечених Ромејаца, прилагодили га своме говору и од речи Гургес постала је реч Гургец. Штавише, ако је Гургец у доба позног римског царства имао функцију културног места, могли су је и Словени прихватити и очувати је до наших дана.

Хидроним **Дев-казан.** У зони Лесковачке котлине налазе се два локалитета која носе ово име. Тако постоји локалитет Дев-казан у кориту Вучјанке, највеће десне притоке реке Ветернице, која протиче кроз село Вучје и дели га на два дела. Сем тога, Дев-казан је локалитет који се налази у атару села Драговац. Тим именом се зове извор у потесу Лештар.

Позабавимо се најпре Дев-казаном у кориту Вучјанке.

Вучјански Дев-казан је био дубоки вир, који је хировита Вучјанка, силазећи низ стрме падине Кукавице, у стеновитом кориту издубила у виду огромног казана. Изнад Дев-казана је почетком овог века подигнута једна од најстаријих хидроцентрала у Србији.

По легенди у тајанственој дубини Дев-казана живео је ђаво, који је имао име и звао се Деда-Јован. Баво Деда-Јован је имао од себе старију сестру која је живела у водама Мораве и звала се Маргита. Деда-Јован је имао обичај да често изрони из воде и седне на камен изнад овог вира и сунча се. Легенду сам чуо од Крсте Павловића 1960. године, када је Крста имао 81 годину. Крста ми је приповедао: „Идем ја из села у планину уз Вучанку. На стени изнад Дев-казана, чија се вода плавила у дубини, видим ђавола Деда-Јована. Седи на стени погрбљен. На леђима му верман, а на глави фес. Удубио се Деда-Јован у дубоке мисли. У тренутку када сам га угледао, нагазио сам на не-

ку суху гранчицу која је лежала на путањи којом сам ишао. Гранчица је кврцнула. Деда Јован се на звук нагажене гранчице тргао, окренуо у страну одакле му је звук долазио, видео ме и на мах скочио у Дев-казан".

После тога Крста Павловић није више видео Деда-Јована, али ми је причао, како се тобоже Швеђани који су правили хидроцентралу изнад Дев-казана Деда-Јована ухватили, затворили у стаклен кавез и однели са собом да га по свету показују.

По другом казивању, Деда-Јован је сам напустио своје пребивалиште Дев-казан и отумарао ко зна куда, онда када се упалила прва електрична светла на хидроцентрали изнад Дев-казана. Видећи ову светлост, Деда-Јован је себи рекао: „Нема мени овде више места. Људи су постали већи ђаволи од мене".

Но оставимо легенду о Деда-Јовану.

Стаза којом је Крста Павловић ишао била је једна од стаза којом су се људи кретали долином Вучанке из правца севера на југ, од Београда до Солуна и обратно. Саобраћајна средства онога времена била су магарци, коњи, мазге и, једно време под Турцима, камиле — деве. Олга Зиројевић у својој књизи Турско војно уређење у Србији 1459—1683. каже: „За време похода на Београд било је наређено да се од раје у Софијском, Смедеревском, Крушевачком и Видинском санџаку скупи 10.000 кола брашна и јечма. За транспорт ове хране коришћено је 30.000 камила" **(16).**

Познато је да су камиле издржљиве животиње које могу да превале дуг пут кроз безводне пределе. Гоничи камила су их напајали на одређеним местима где је било воде у изобиљу. Ту особину је имао онај дубоки вир у кориту Вучанке изнад кога је пролазила трансбалканска саобраћајница за све време турске владавине овим крајевима Србије све дотле док није, у другој половини XIX века, изграђен савремени макадамски пут по дну Мораве, назван Митад-пашин пут.

Тако је овај вир у кориту Вучанке, станиште ђавола Деда-Јована, био једно од главних појишта камила које су у караванима преносиле робу из Београда за Солун и обратно. По тој његовој функцији народ му је дао име Дев-казан.

Легенда о томе, да се овде у овом виру наводно удавила нека девојка па је по том догађају вир добио своје име не може се прихватити.

Дев-казан у атару села Драговца — извор на саобраћајници која је ишла са севера на југ и обрнуто и везивала преко Бојника, Драговца и Лебана Куршумлију (долином Статовачке реке), Прокупље и Ниш са Врањем, Скопљем и Солуном и можда и приморским местима Скадром и Љешом. Извор Дев-казан је као и Дев-казан у Вучанки служио караванима камила — дева које су из овог извора узимале воду.

По легенди коју ми је саопштио Љуба Николић, из Лапотинца, некада је ишао овим путем караван од 9 мазги натоварених златом. У некој невољи, водичи су терет са мазга скинули и негде га закопали, па лаковерни свет и у наше време тражи ово скровиште.

У близини Дев-казана био је некада стари град — Стари Драговац. У граду је било много трговачких и занатских радионица. По предању у тој вароши је било 90 папуцијских радионица (17).

Хидроним **Стубла**. То је име највећег села у Пустој Реци. Корен овог хидронима налази се у речи **стубл** (стубл), на латинском језику puteus. Код ове речи из књижевних старина српских Бура Даничић каже, да се многи студенац каже да је Стоубл. Дакле, стубл је извор (18).

Вук Стефановић Караџић у своме Српском рјечнику код речи стублина каже: Гдје вода из земље слабо извире онде се одозго метне стублина и у земљу се око извора укопа, па се из ње послије вода захвата. Стублина је у Рисну шупље велико дрво (19).

Константин Јиречек каже да је реч **стоуб** као извор текуће воде (20).

Данас у средини села Стубле, где је подигнута чесма са два млаза хладне воде, место зову Стубла, а пре подизања чесме, извор је био каптиран шупљим дрветом из кога се вода захватала баш онако како је Вук у Рјечнику описао.

Тако је извор — стубл, како се извор код старих Срба звао, дао име селу Стубли.

У атару села Брзе постоји локалитет Стублине. Овај се локалитет налази у пољу и на њему има извор.

И у пусторечком селу Лозану постоји локалитет Стублине, али нема извора већ је земљиште под баштама и воћњацима.

Међу називима места у Лесковачкој котлини има много зоонима. Један од

најинтересантнијих је свакако име села Тућековца.

Шта **зооним Тућековац или Тућковце значи?**

По Константину Јиречеку још и у средњем веку по шумским ливадама живео је као родоначелник неких варијетета нашег домаћег говечета сада изумрли **тур.** Римљани су га звали **урус** (Bos primigemius). Грчки историчар Херодот, који је живео у V веку пре нове ере помиње дивље бикове чак у близини солунског залива. Њихове рогове употребљавали су трачки владари, а тако исто и Германи, за време Цезара, као посуде за пиће.

И у средњем веку био је тур познат у источној Европи, словенски тоур (женског рода турица), румунски боуру. Многа места у Крањској, Далмацији, Босни, Србији, Македонији па и у Бугарској изведена су од имена овог дивљег говечета.

У Србији се тур почео губити крајем XII века и у почетку XIII века је био редак. Српски краљ Стефан Првовенчани је 1215. године добио на дар од угарског краља Андрије II ове животиње. Тада га је нестало. Међутим у топономији и у именима многих насеља очуван се траг на њега. (21).

У лесковачком крају свакако је Тућковце засновано у време када је у његовој близини боравио тур на пространим шумским пасиштима. Моје је схватање да су сва села у Лесковачкој котлини већ била засељена у IX веку и тада и добила у главном своја имена. У овом веку су Срби примили хришћанство. Овај културни преображај Срба могао се десити када су они престали да лутају и стално се настанили. Тућковац, или Тућковце, би према томе, већ било засељено у IX веку и тада је и добило име по дивљем говечету туру које је обитовало у пространствима Котлине.

Најбољи доказ да је тур био веома честа животиња у нашем крају јесте име села **Турјана** у Пустој Реци. Но, сем тога, у каньону Вучанке, на северним падинама планинског масива Кукавице, нашао сам два назива места: Турјанску долину и Турјански поток који указују на то да је тур живео и у густој шуми ове планине.

Зооним је и име варошице Медвеђе. Ово место је подигнуто вероватно кад и друга словенска насеља у Котлини у горњем току котлинске реке Јабланице. Узана, готово каньонска долина ове реке од Лебана па готово све до формирања Јабланице као реке, има једно мало проширење на месту где је Медвеђа подигнута. Око те пољанице са свих страна подижу се огранци Мајдан планине и Гољака, обрасли густом шумом, које све више нестаје под ударцима људске секире. У густим шумама ових планина, поред других дивљачи, живели су и медведи па се по њима прозвао читав крај и само словенско насеље Медвеђа.

За ранија имена овог места ништа не знамо, а свакако је у време Римљана насеље имало своје име.

Медвеђа је и у праисторијско време била људско станиште. Српски етнолог Драга Гарашанин, вршећи истраживања у зони Медвеђе, нашла је хумку из бронзаног доба. У њој је било гара, пањевине и фрагмената керамике (22).

Наши далеки преци су овде створили своје насеље и дали му данашње име вероватно пре времена примања хришћанства.

Касније су у овај крај дошли и Саси у потрази за златом. Њихова активност се развила у доба српске Деспотовине и свакако је везана са великом рударском активношћу у Новом Брду, које није било далеко од Медвеђе. Рударски инжењер Душан Пешут, који је после другог светског рата радио у руднику Леце, утврдио је да међу старим окнима, бар једна јама носи све карактеристике српских средњовековних рударских јама. Налази Душана Пешута су изложени у његовој докторској тези коју поседује рудник злата у Лецу. У тој својој тези инжењер Пешут је направио грешку, када је казао, да је рударство у Србији престало после косовске битке 1389. године. Обрнуто је тачно. Рударска активност у Србији је достигла своју кулминацију у доба Стефана Лазаревића и његовог наследника Бурђа Бранковића. Свакако је Медвеђа у то време била у успону.

Турци су запосели Медвеђу пре пада Новог Брда. У њој су они имали своју јединицу смештену у малој тврђави. Онај бој који је забележио Константин Јаничар од 24. септембра 1454. године између јединица Николе Скобаљића и Турака, у Бањи, највероватније је био бој између одреда Николе Скобаљића и турског гарнизона у Медвеђи.

Према турском попису из 1516. године, Медвеђа је село у коме се држи недељни пазар. Насеље је припадало царском хасу и имало 74 обична и 9 удовичких домаћинстава, а неожењених мушкараца било је 15. Сем тога, у Медвеђи је било и два муслиманска дома.

Овим пописом у Медвеђи је убележен и манастир посвећен Светом Архангелу.

Двадесет година касније број хришћанских домаћинстава пао је на 62 и 6 неожењених мушкараца, а муслиманских домова је било 6. У осмој деценији истог века, број муслиманских домова се повећао на 37 кућа, а хришћанских кућа је било само 36 са двојицом неожењених.

У овом раздобљу Медвеђа је поред седмичног пазара имала и годишњи вашар, што указује на њену живу трговачку функцију (23).

Лаз, Лазине, Рашин Лаз (село), Бојин Лаз. Овај се назив очувао у целој Лесковачкој котлини у брдовитим пределима. Штавише, једно од најстаријих села у Лесковачком Поречју носи назив **Рашин Лаз.**

Тако се Лаз налази у атарима ових села: Накривња (под план. висом Кита), Лазине у атару Вучанском, на коме је изворište потока Коштан; има га у Лесковачком пољу у атару села Печечевца и Доњег Бријања; у Доњој Јабланици у атарима села Доњег и Горњег Стопања.

Реч **Лаз** налазимо код Вуре Даничића у његовом речнику из књижевних старина српских. Даничић даје објашњење за ову реч на латинском језику ager novalis (земља за орање) и наводи низ примера из старих текстова у којима се ова реч налази. Вук Стефановић Караџић у своме Српском рјечнику каже: Као мала њива и место где је много шуме искрчено. Он је забележио и реч лазина.

Највише је пажње поклонио овој речи Стојан Новаковић у своме делу Село. Ту он каже: „Реч крчевина у старом језику није позната. Место ње онда је била у обичају лаз, која се још и данас (1890. г.) говори у Црној Гори . . . У Светостефанској хрисовуљи краља Милутина помиње се лаз чешће него у ком другом споменику, и то највише уз особна имена оних лица којима је припадао (24). У једној од последњих својих хрисовуља краљ Милутин наређује да крчевина припада ономе ко је и окрчио: „Такожде и хиландарсци улијарци где узмогу у томеђере лугу растребити лаз или сенокос, да имају баштину“ (25).

Лаз или Лазине су настали у планини. Тако је тамо настао Рашин Лаз под Китом, као и Бојин Лаз изнад села Чукљеника. Претежно пастири, који су са својим стадима боравили у планини, искрчили су шуму на вишој језерској тераси Лесковачког језера и створили своје њиве. Око те Рашине крчевине образовало се сеоско насеље које је у своме имену сачувало име човека који је земљиште под шумом озиратио.

Иако Стојан Новаковић у наведеном делу каже да се реч лаз одржала код Црногораца још у његово време (крајем прошлог века), Црногорски досељеници у Пустој Реци код оснивања села Савинац 1890. године, једном делу свога сеоског атара дали су име Крчевине не лаз, јер се тада у њиховом језику изгубила ова реч.

Поток Коштан и Коштанска долина. Оба ова назива налазе се у атару села Вучја. И хидроним Коштан и топоним Коштанска долина указују на кестеново дрво.

Дивљег кестена има и сада у Кукавици изнад Јасичког равништа. Али свакако је у зони потока Коштан, растао питоми кестен, који се као ретко дрво одржао у долини Врањске реке испод Марковог калета. Питоми кестен је морао расти и на другим локалитетима Лесковачке котлине. Олга Зиројевић наводи у своме раду Лесковац и његова нахија од 1455. до 1683. године (26), да су у наведено време сељаци из лесковачких села плаћали десетак и у воћу: орасима и кестењу. Зиројевићева ово давање назива ушуром.

После XVII века се свакако изгубио питоми кестен у нашим крајевима, па је нестао и ушур у овом воћу.

Оризиште. Овај топоним сам нашао у атару села Братмиловца. Налази се у напуштеном кориту Јужне Мораве, која сада тече даље на истоку за око 2 километра. Земљиште је и сада ниско и подводно.

У говору лесковачког народа ориз је пиринач. Према томе, оризиште је место на коме је узгајана ова биљка тако важна у људској исхрани.

Од када се у Лесковачкој котлини гајио пиринач и када је ова култура нестала, не може се са поузданошћу рећи. Можда је гајена још у српској средњовековној држави. То остаје као отворено питање не искључујући сваку могућност да је наш народ и у то време знао за пиринач или ориз.

Сигурно је међутим, да је у Котлини гајен пиринач у XVI веку. Олга Зиројевић у своме раду Крушевачки санџак у светлости турског пописа 1530/31. године (26), наводи да је приход од „пиринчаних река“ у Крушевачком санџаку у XVI веку износио 430.000 ак-

чи годишње. Радмила Тричковић је била конкретнија у свом раду Лесковац у XVIII веку (1683—1804) (27). Она наводи да је у то време у Лесковачком пољу гајен пиринач и да је „царска добра издвајан харачки приход под називом „десетак од Мораве". Према Тричковићевој пиринач се гајио у виду наполице и приход који је ишао директно у царску благајну износио је 701 кејлу, која је крајем XVI века цењена на 30,5 акчи, што укупно износи 21.038 акчи.

Пошто је пиринач гајен у режиму наполице, од пиринчаних поља у Лесковачком пољу убирано је око 1.402 кејле пиринча годишње. Ако су то биле такозване цариградске кејле, њихова је запремина износила 18—22 оке (28). Рачунато по најнижој мери од 18 ока по кејли у Лесковачком пољу је у XVI веку убирано 25.236 ока пиринча, што у килограмима износи 32.302 килограма.

У Лесковачком закону од 1860. године нема помена о давању деветка од пиринча, што је знак да се та култура у XIX веку више у овој области није гајила.

Реч ориз је латинског порекла (oryza-ae). Да ли смо ту реч прихватили од Турака или нам је остала од Ромејаца које смо овде затекли и асимиловали их, не можемо са сигурношћу рећи. Једно је поуздано да је пиринач, биљка која се гаји на теренима влажним и топлим, гајен и у Лесковачком пољу и да је локалитет Оризиште траг ове културе.

Ћилер. Локалитет се налази у атару села Злокућана. На западној страни од Ћилера налази се локалитет Град'ц, праисторијско налазиште за који постоји велико интересовање научне јавности наше земље и Европе.

Шта је то Ћилер? Какву тајну у себи носи овај назив?

На први поглед рекло би се да се ради о обичној ствари, о речи забележеној од Вука у значењу кућерак. Или код Абдулаха Шкаљића у значењу: спремница за храну; соба за оставу; собица, вајат. Врло је индикативно, да ова реч, према Шкаљићу, потиче из латинског.

Ако бисмо ишли тим трагом, у језику старих Римљана нашли бисмо реч cella-ae у значењу: место за оставу, комора, подрум кош; соба, ћелија, ћелија у сату међа, дакле значење које се у главном поклапа са значењем речи ћилер код Абдулаха Шкаљића.

Али, ова латинска реч — cella означава и капелу, светињу, одељење у храму где је стајала божанска статуа.

Ово задње значење речи cella повезано историјски са локалитетом Град'ц и именом села Злокућана, у чијем се атару оба ова локалитета налазе, које име — Злокућане, као да казује неку поруку из далеке прошлости, доводи нас на мисао, да је, могуће, на месту Ћилер био у доба Римљана храм неког римског божанства у римској насеобини уз тврђаву на Градцу или у селу Злокућану.

Када су Словени у своме надирању у ове делове Балкана поплавили Лесковачку котлину, дошли су у додир са покореним Ромејцима, помешали се са њима и од њих сазнали да је некада на месту Ћилер био храм њихових далеких паганских предака — cella. Римљани и њихови потомци Ромејци немају у своме језику глас ћ. Али реч cella је у фонетском погледу блиска речи ћелија, ћилер, како су латинску реч прилагодили своме слуху и језику наши словенски далеки преци и одржали је близу тринаест векова.

У суштини вандали, наши словенски преци су рушили све пред собом. Ако је на месту данашњег села Злокућана било какво урбано или рурално насеље, они су га попалили и срушили. Неко време, можда пар стотина година, рушевине ромејског насеља, могле су стравично деловати као уклети град, као злокућане. И када се, у датом историјском раздобљу дошло до стварања сталних пребивалишта словенских досељеника, подигнуто село на овом месту добило је име Злокућане.

Тада је и локалитет Ћилер добио своје име и очувао траг на римски храм cella и далеку културу старих Римљана.

Своје медитирање о имену места Ћилер сам, као што се види, засновао на лингвистици и историји, дакле служио сам се методом етимологије као науке и дао максимално могуће објашњење овог топонима.

Ступница и Пискупово. То су имена два суседна села на источном ободу Лесковачке котлине и језерским терасама Лесковачког језера. Обадва села чине махале појединих родова који су у њима настањени. Засељене на деформисаним језерским терасама потока, махале су доста удаљене једна од друге, па то чини оба ова села разбијеним сеоским насељима.

Ступница је старо српско село засељено вероватно у исто време када и остала села Лесковачке котлине. Турци је помињу као зеаметско село 1516. го-

дине, које године је имала 14 кућа. У овом веку Ступница се стално смањивала: крајем треће деценије она је имала 9 кућа, а у осмој деценији истог века само 4 домаћинства је у њој живело (29).

Шта значи име овог села? У основи имена села Ступница лежи **ступ**, аграрноправни појам и институција Немањићке државе. **Ступ** овако карактерише Стојан Новаковић: „. . . У селу Сењанима биле (су) сиромашне сељачке баштине и **ступ** земље црквене" (30). Др Тедор Тарановски, професор београдског универзитета, систематски је изучио право у Немањићкој држави у двема својим књигама од којих прва носи наслов: Историја српског права у Немањићкој држави. У томе свом делу, говорећи о основном социјалном реду српских сељака меропасима, Тарановски каже: „У основи свију меропашких работа лежала је подела господарске, у датом случају црквене земље, на два дела, и то на господарску земљу у ужем смислу и меропашку земљу. Прву је господар, евентуално црква или манастир, обрађивао и експлоатисао у својој режији. Тај се део земље назива у црквеним имањима **ступ** или **потес**". (31)

Када је овде на овом манастирском имању засељено село највероватније од меропаха чија је обавеза била да га у корист манастира или цркве ради, добило је име Ступница.

У атару села Ступнице постоје локалитети Манастир и Свети Спас, а сем тога и црква већих размера. На локалитету Манастир постоје трагови грађевина, вероватно манастирске цркве и других манастирских зграда. Свакако је ступ било имање овог манастира или можда и данашње цркве у селу Ступници, које су обрађивали у српској средњовековној држави манастирски или црквени људи — меропаси.

Пискупово је било имање неког епископа. У старом српском језику очуваном у старим српским споменицима епископ се звао пискуп (32). У српској средњовековној држави епископи су имали своја имања, која су им подложни сељаци обрађивали. Како је то изгледало описује нам Стојан Новаковић у своме делу Село. Он у вези с тим наводи како је српски цар Стефан Душан имао у великој милости неког митрополита Јакова. Тај митрополит је био у селу Сењанима насадио велики виноград, али је за обраду истог имао мало људи. Вероватно на захтев овог митрополита цар Стефан је у хрисовуљи Арханђеловској наредио да се Сењани ослободе сваке друге работе а да раде само тај митрополитов виноград. Тада је исти митрополит напоменуо цару да ти сељаци „земљице мало имају", вероватно у личној својини (баштина), па је цар наредио да они узму и поделе ону земљу која је у њиховом селу цркви узета те да тако умноже своје имање на рачун црквеног **ступа** (33).

Можда је село Пискупово припадало неком епископу као село, дакле било пискупово, па је овај посесив прерастао у номинатив Пискупово, а можда је ту било неко имање епископово обрађивано од подложних му сељака који су радили на суседном манастирском имању **ступу** на коме се заселило село Ступница.

У сваком случају оба ова села у својим именима носе трагове аграрноправних институција српске средњовековне државе.

Царина. Овај топоним сам нашао у атару села Губеревца. По садашњој култури то су њиве губеревачких сељака. Шта може он значити лингвистички и историјски?

Константин Јиречек у својој Историји Срба каже да српски назив царина потиче од речи цар и упућује на византијско порекло речи. Он наводи како у повељи краља Уроша II српском манастиру Светом Борђу реч царина значи државно благо. О значењу царине, наводи даље Јиречек, позната је реч од уговора Дубровчана с краљем Стефаном Радославом (1234. г.). У Србији као и у Босни, као и у византијској држави, узиман је десетак од вредности робе (34).

Узимајући ово и околност да се ни село Губеревац ни место на коме се потес Царина у његовом атару налази, не може бити ни разговора о томе да је на овом месту ма када у српској историји била ма каква царинарница и да назив места Царина од тога потиче. Стога морамо тражити друго објашњење овом називу места.

Израз царина налази се у старим српским споменицима. Тако се царина помиње у повељи краља Милутина из 1300. године манастиру св. Борђу код Скопља. Затим се помиње у повељи манастиру Хиландару из истог времена. М. Влајинац је на основу анализа тих повеља и чл. 34. Душановог законика дошао до закључка, да је царина све оно што припада држави односно краљу, то јест све оно што није уступљено којем манастиру, нити је баштина или

пронија одн. држaвина неког властелина или ког другог лица и да је идентична са меропштином из Душановог законика, то јест са имањем или царевим доменом (35).

Ако прихватимо ово Влајинчево мишљење о изразу царина, онда би тај израз значио исто што и топоним који сам нашао у атару села Бабичко под називом Царева њива.

Ова земља је обрађивана згоном или бедвом одн. ангаријом, то јест принудним радом, а принос је припадао владаоцу тј. држави.

Поред овог Влајинчевог схватања и тумачења израза Царина, постоји још једно веома интересантно. Ево у чему се оно састоји.

У старо време било је забрањено држати стоку у пољу, да не би наносила штету усевима. Када су пољске штете причињене стоком учестале, приступило се примени старог обичаја: да се ограђују потеси, како би се усеви сачували од стоке. Важило је правило да се у пролеће забрањује пуштање стоке у поље. Ова забрана скидана је у јесен. За време забране, стока се смела држати у заграђеном простору званом **царина.** (36).

Много вероватноће постоји да је и израз забран истог смисла, да је то био ограђен простор у коме је чувана стока за време док летина није са њива подигнута.

Мени се чини да је овај задњи појам израза **царина** у нашем случају у Лесковачкој котлини најприхватљивији, да се у њему очувао траг једног обичаја старог српског друштва које је установом царина, то јест ограђивањем простора на коме се чувала стока за време пролећа и лета док се не подигну пољски плодови.

Потка. Овог израза нема у топономији Лесковачке котлине, али установа коју потка обележава одржала се до наших дана са тенденцијом да је нестане и као установе и као израза.

Шта је то **потка?** У јесен, када се „пусти" поље, када после убраних плодова: стрног жита и кукуруза, после кошења ливада, власници и корисници по другом основу њива и ливада подижу око својих парцела мотиком хумке, да би ставили до знања пастирима, да не могу улазити ради напасања својих стада у покошену ливаду, пожету њиву и њиву са које је убран кукуруз. То су потке. Распоређене су на једнаком одстојању на међи њиве и ливаде са свих страна.

Њиве и ливаде око којих су подигнуте потке зову се запоткане. Код обављања овог посла домаћин каже: Идем да запоткам њиву, ливаду. Или, ако наређује неком свом члану домаћинства, каже: иди запоткај њиву. Каже се још: Идем да ударим потке на њиву, или ударија сам потке на њиву. Код издавања наредбе млађем члану домаћинства, домаћин ће рећи: Ини удари потке.

Установа потке је коришћена у време када је свако домаћинство имало овце, козе и крупну марву, па је запоткавањем њиве и ливаде домаћинство хтело да сачува отаву на ливадама и траву у стрњики и кукурузишту за своју стоку. Данас је мали број домаћинстава на селу која чувају овце козе или већи број рогате марве, она домаћинства која немају стоку и немају разлог да бране приступ у њихове њиве ретким и малим стадима по којег од домаћинства које има још по коју овцу. Зато се потке више не подижу, па се и сама реч губи у народном говору.

Израз потка је реч из старог српског језика и стара српска аграрно-правна установа.

У српском средњовековном друштву реч потка је била кривично-правна мера за заштиту границе поседа. Потка се помиње у хрисовуљи краља Милутина св. Борђу Скопском 1300. године. Душанов законик је у своме чл. 77 као казну „међу селми 50 перпер, а влахом и арбанасом 100 перпер". Иако је Душанов законик није формулисао као кривично дело, јасно је да је потка као казна консумирала и дело против повреде пољске имовине, противу повреде права баштиника на њиховим баштинама као и права пронијара на њиховим пронијама.

Душанов законик, као што се види, предвиђа строжу казну за пастире. Ова мера је предузимана зато, јер су они и више чинили кривична дела противу имовине.

И у наше време је постојала кривична одговорност за непоштовање туђе запоткане њиве. Она се састојала у новчаној казни коју је чувар поља имао право да наплати од пастира кога ухвати да напаса стоку у запотканој њиви или ливади. Одлука чувара поља је имала карактер мандатне казне и одмах се на лицу места наплаћивала.

Ако лице ухваћено у бесправној попаши у запотканој њиви неће да плати пољачину, пољак је био овлашћен да заплени стоку и отера је у сеоски или општински обор и онде је држи док власник не плати пољачарину.

Ова казна која има јавноправни карактер не искључује право власника повређене њиве или ливаде да са своје стране тражи и остварује своје право за накнаде причињене му штете у њиви или ливади чија се величина утврђује путем вештачења.

Тако се у установи потке до данас очувао у нашем народу траг из старог српског обичајног и законског права о заштити баштинске својине и пронијарских права, односно интереса (37).

Печењевце. То је име једног од најнапреднијих села у Лесковачкој котлини. Ово старо српско село било је засељено првобитно у ждрелу Шаранице под ридом Белова глава. Ту је ишла некада и важна саобраћајница долиницом Шаранице вероватно још у доба римске империје и Византије. Касније се село ширило у правцу реке Јабланице, на чијим обалама сада лежи велики део села.

Шта значи име овог села?

Постоје два објашњења имена овог села заснована на легендама и једно на историјској науци.

Прву легенду о имену села Печењевца забележио је први истраживач овог краја Милан Ђ. Милићевић. Он је у својој књизи Краљевина Србија забележио да се прича како је некада некакав Бан био бој на Бојнику. Пре битке био је наредио да му се пече печење код манастира Свете Марије (а тај манастир био је баш у средини данашњег села Печењевца) на брегу који носи назив Белова глава.

Тек што је Бан, по разбоју, стигао да руча печење, стигне га из Бојника непријатељ и наново нападне. Бан остави печење, повуче се у долину по сахата на север од Печењевца, где начини шанчеве, и наново се стане бранити. И тако се место назове Печењевце (38).

Другу легенду о имену овог села објавили су Хранислав Ракић и Миодраг Здравковић у својој публикацији Печењевце. Она гласи:

Село Печењевце, пре добијања овог имена, било је паљено од Турака и то заједно са становницима. Преживели становници су били опечени-испржени, па је ново село добило име по испеченим становницима — Печењевце (39).

Познати историчар Срба Константин Јиречек је у својој књизи Историја Срба забележио да је византијски цар Алексије Печенеге, после победе над њима, населио на свима друмовима, обавезавши их на ратну службу (40).

Како се Печењевце налази на античком путу кроз Лесковачку котлину у долини Шаранице, свакако је оно било једно од насеља покорених Печенега и по њима добило своје име пре но што су ови крајеви присаједињени Немањиној држави.

Чифлук и кованлук. У топономији Лесковачке котлине налазимо у атарима многих села називе места Чифлук и Кованлук, или, како се у говору нашег народа каже: Чифл'к и Кованл'к.

Обадва су израза турцизми и потичу од турског одн. персијског језика.

Први израз Чифлук према Абдулаху Клајићу је врста феудалног поседа који господар обрађује само преко чифчија.

Вук Караџић је овом изразу посветио у своме Српском рјечнику изузетно велику пажњу. Он је бележи као **читлук** и овај појам дефинише овако:

Читлук се у Србији зове оно село које осим спахије има још једног господара. Господар од читлука зове се турском речи читлук — сахибија, људи који сједе на његову читлуку његове су чифчије, . . . а он њихов ага или господар.

Иако се у суштини ради о једном истом аграрно-правном институту, треба правити разлику између чифлука као великог феудалног поседа и почитлучених села о којима говори Вук. У првом случају, читлук-сахибија је директни власник поседа — земље, у другом он то није. Сем тога, читлук сахибија са читлука као свога личног имања убира целокупан приход. У другом случају он има право на деветак, који се временом увећавао и достизао и до половине приноса са целокупне сељачке земље. Даље разлика између чифлука — добро и чифлука — село је и у начину рада и експлоатације земље. У првом случају чифлук-сахибијску земљу обрађују радници који се уговарају на годину дана уз накнаду у новцу и намирницама; у другом случају чифчије — сељаци обрађују своја поља у сопственој режији без накнаде аге и господара али са обавезом да од убране летине дају господару деветак, четвртину или негде и половину приноса. И у историјском погледу има разлике између чифлука — добро и чифлука — село. Први облик се јавља много раније но други. Са првим се срећемо готово још у почетку турске власти у такозваном хаса-добру (41), односно хасовини, која су обрађивана присилним радом, т. ј. кулуком или ангаријом.

Господарлук се јавља касније и долази до пуног изражаја у Лесковачкој котлини после реформе турског царства 1839. године, када је престао такозвани спахијски систем. Тада су се бивше спахије, а поред њих и други Турци па и неки хришћани наметнули српским селима за „заштитнике" односно господаре и претвориле села у своје чифлуке са обавезом да господарима дају девети део од доспелих годишњих усева. Мали број села је успео да очува своју слободу. Међу тим слободним селима била су села: Рударе, Велико Трњане, Манојловце, Бошњаце и још неколико. Та такозвана слободна села нису имала своје господаре.

Док је чифлук — добро било на законима заснован, чифлук — село или господарлук је био голо насиље свемоћних ага и бегова. Чак и Вук каже у своме речнику да је читлук био незаконита установа, јер, „како су у Србији читлуци постали и постајали, и влада је турска држала да су они против царске воље" (42).

Ковanл'к према Шкаљићу је турска реч и значи пчелињак. Вук овај израз назива још ульаником.

Именом ковanл'к су означени знатни простори земље обично поред села и вароши Лесковца. На том земљишту су чуване пчеле и врцан мед и произвођен восак.

Ульаник је стара српска реч у значењу пчеларник и овај израз имамо код Вуре Даничића у његовом Речнику из књижевних старина српских. Код ове речи Даничић цитира како је Стефан Немања дао цркви Богородичиној у Милејама и то један у селу Трнцеху, други у селу Дабшору, трећи у селу Голишеву и четврти у селу Парицу (?) и по два човека за рад на тим ульаницима.

Уз ковanлук иду обично и људи ковanџије, који се старају о пчелама.

Од Даничића разабиремо да је у српској феудалној држави пчелињак — ульаник био феудално добро. Каснији турски ковanлук се готово по организацији и правном положају ковanџија није ни у чему разликовао од српског средњовековног ульаника. Био је и он феудални посед сличан чифлуку — добро са економским зградама за врцање меда и израду воска и чифчијама — ковanџијама који су се старали о пчелама и производњи меда и воска.

И у српској средовековној држави и под Турцима оба ова производа су била нужни артикли и веома тражени на тржишту, па је зато гајење пчела било битно важна привредна грана којој се поклањало много пажње. Врло чести називи места у Лесковачкој котлини ковanл'к су најбољи доказ о томе колико је овој привредној грани поклањана пажња у овом крају наше земље.

Ваља напоменути још и то, да је пчеларство поред овог организованог облика по ковanлуцима гајено и од сваког сеоског домаћинства и да су сељаци били дужни под Турцима давати десетак и од меда према броју кошница које су имали у својим двориштима.

Пчеларству код нас у наше време посветио је пажњу Драгутин Борђевић у својој опсежној књизи Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави (43).

Соколица и **Шаиновац.** Оба ова зоонима, један српског порекла, други персијског, имају исти корен и потичу од сокола, птице грабљивице, која је, издресирана од људи, служила у лову на пернад.

Лов са соколима је био омиљен код Срба у доба српске средњовековне државе. Лов са соколима потиче из Индије, Персије и из унутрашњости Азије. Константин Јиречек бележи да су синови српског кнеза Властимира послали бугарском кнезу Борису међу поклонима и два сокола и два пса (44).

У Србији се помињу као птице ловице јастребови, крагуји, а најчешће соколови. Хватали су их у далматинским и арбанашким кршевима и са тешком муком обучавали. Дубровчани су продавали ловце-соколове (45). Вура Даничић помиње у своме Речнику из књижевних старина српских соколаре, то јест људе веште дресирању соколова.

У Лесковачкој котлини, на северним падинама Кукавице, у кањону реке Вучанке, постоји локалитет Соколица. То је велика стена која такорећи виси над дубоким каменим коритом ове реке. Литица Соколица је неприступачна људима сем са источне стране и то код самог врха, а њене шупљине су биле веома погодне за гнежђење соколова. Благоје Тодоровић, из засеока Шутилице, чија се кућа налази на потесу Дубраве под самом Китом, рекао ми је: „Туј су се гнездили шаини!" и показао на стену која се зове Соколица. Благоје није употребио реч соколови, већ турцизам шаини. Можда за српску реч соко и није знао.

Шаиновац је село у Лесковачком Поречју. Име овог села потиче од речи шахин-шаин, то јест соко. Први становници Шаиновца су били задужени да за своје феудалне господаре дресирају дивље соколове и обуче их лову на птице: препелице, јаребице, голубове, дивље патке и другу пернату дивљач. То су били соколари, које помиње Бура Даничић, а о којима Стојан Новаковић каже да су били ослобођени других работа за свога властелина да би се могли посветити дресирању и одгајању соколова за лов, омиљену забаву код средњовековне владајуће класе (46).

Можда су Шаиновчани соколове ловили на Соколици и дресирали их у своме селу, јер село Шаиновац и није много далеко од Соколице а о другим местима где су се соколови могли гнездити нема трага у топономији Котлине.

Шаиновца као насеља нема у турским пописима из XVI века, што указује на могућност да се заселио касније под Турцима. Ембрион села су могли бити одгајивачи и дресери шаина-соколова.

Солила. Овај назив места нашао сам у атару села Мирошевца, старог српског села засељеног у горњем делу Поречја, онде где се Ветерница ослободила своје клисуре и ушла у поље. С једне стране ово село се наслања на неогене брежуљке, с друге оно лежи у алувијалној равни Ветернице. По своме положају Мирошевце спада у најтипичнија наша насеља: има побрђа и равницу, на обали је реке, па тако има и поље за обраду, и брежуљке са шумом, погодне и за винограде и воћњаке и просторе за испашу стоке. Недалеко од села је и планина Кукавица са својим виловитим потоцима и шумама.

У доба екстензивног сточарства, Мирошевчани су имали могућност да чувају велика стада оваца, коза па и рогату марву и то по систему сампаса. Пусте стоку саму у планину, па је повремено надгледају и крме на тај начин што у рачве дрвећа стављају грумење соли. Стока током паше долази до ове соли и лиже је и тако се крми. То су **солила.** Тек када дође зима, стока сама силази у села и домове својих господара на зимовање. У току дугог боравка на слободи, нарочито говеда подивљају, па се с муком хватају у јарам. За ту тако подивљалу стоку каже се да се усампасила. Овај се израз у народу употребљава и за необуздане и самовољне људе (47).

И крда свиња се пуштају у сампас. За њих нарочито има у планини пуно хране: ризома разног биља и од жира се оне у планини и угоје (48).

У наше време је мали број сеоских домаћинстава које имају овце. Козе су потпуно истребљене, а говеда и то краве се гаје само у стајама. За ту стоку више нема сампаса, па нема ни солила у планини. Чак у наредном животу више нема ни соли у крупици. Некада је она била предмет велике потражње. Чак се проблем снабдевања села каменом сољу претварао у политички проблем, који је, за време изборне кампање, улазио у политичке програме посланичких кандидата, па и странака.

Витлиште. Место под овим називом налази се у атару села Дрводеље у долини речице Сушице.

Код Бура Даничића постоји реч витл са објашњењем на латинском језику machina, то јест справа за покретање и др. Код Вука је то витао. Лесковачки говор је сачувао онај Даничићев израз — витл као направу у воденицама, али и у друге сврхе, као, на пример, справу за забаву, која се састоји у витлању, то јест окретању.

Драгутин Борђевић је витл описао на овај начин:

„Витао се састоји од стожера и срчанице. Набије се подебља греда у земљу, тако да део изнад земље има око један метар. То је стожер. Стожер је у горњем делу издубљен исто као срченица избушена на њеној средини. Срченица, коју називају и „витал", дугачка је око четири метра. Њу ставе преко стожера попреко па се кроз рупу набије чекерка од кола директно у стожер. И на једном и на другом крају срченице има по два дрвена клина између којих се седне пре витлања и за које се особа која се витла држи. Обично се ухвати за један од клинова, а леђима се на други ослони. Да се срченица не би упалила, у рупу на стожеру сипају катран. Има међутим стожера са испустом навише па није потребна чекерка. Просто се натакне срченица на овај испуст и онда се може витлати. Да би било сигурније неки стављају место чекерке тучек којим се туца кафа или паприка.

На витлу се могу окретати двојица. Витао окрећу по три момка на смену" (49).

Према истом писцу, витлови се по правилу постављају на раскршћима и по игриштима.

Израз **витлиште** означава место на коме се сваке године подиже витао. То је место за забаву, али, истовремено и култно место, јер витлање поред забаве омладине има и култни смисао.

По Драгутину Борђевићу, на витлишту се од Божића до Ђурђевдана, нарочито у седмици „бела недеља", омладина и то мушкарци витлају. Витлање није само забава, већ и култна радња. Обртањем помоћу витла, по народном веровању, људско тело се ослобађа од злих зимских духова. Исти смисао има и љуљање — нишање на љуљашкама или у лесковачком говору нишаљкама. Док се на витлу витлају момци, на нишаљкама се нишају девојке (50).

Ћераниште. Забележио сам га у топономији села Дрводеље. Ћераниште је место на коме је била ћерана. Шта је ћерана? По Вуку ћерана је стаја где сапунџије свијеће и сапун граде. Код Абдулаха Шкаљића то је занатска радионица, особито мутавџиска радионица. По истом аутору ова реч је турско-персијског порекла. Драгутин Борђевић бележи да је ћерана у нас зграда која служи за радионицу ужара и да раније, када су се људи више бавили ужарским занатом, није било куће на селу без ћеране (51). Ћерана је по Шкаљићу првенствено служила мутавџијама као радионица. Вук каже код речи мутавџија да су мутавџије од прије у Србији биле највише Бугари, који су у пролеће долазили те козе по селима стригли и преко љета у варошима ткали покровце хараре и зобнице.

Још пре пола века било је по селима лесковачким по која ћерана. Тогачевце, село у Доњој Јабланици, је било познато као ужарско село. У сваком домаћинству овог села бар један члан је био ужар. По ужарима је и локалитет Јужарска долина у атару села Врановца (52).

Широке могућности за овај занат давала је сировинска база, конопља која се од давнина гајила у Котлини, а нарочито у долинама реке Ветернице и Јабланице. По Драгољубу Трајковићу, у овом крају су још Дардани неговали конопљу (53). Гајење ове индустријске биљке престало је пре две деценије.

Параспур. То је локалитет присутан у великом броју села у долини Ветернице, Јабланице и Јужне Мораве. У Пустој Реци сам га нашао само у селу Слишану.

Параспур је грчка реч. Датира из VI века н. е. Овај израз означава аграрно-правну институцију најпре византијског феудалног друштва, а потом проширену на околне народе који су били под утицајем византијске културе, мада је код Срба у средњем веку имала други назив. Параспур под тим именом се раширио нарочито под Турцима и као аграрно-правна институција дошао до пуног изражаја у XIX веку у нахији Дубочица, то значи у Лесковачкој котлини.

Изучавањем овог института бавили су се многи наши научници, почевши од Стојана Новаковића и Јиречека. Много пажње овом проблему посветио је Јован Хаџи-Васиљевић. Леп рад о параспуру је из пера Ивана Божића. Миленко Филиповић је тако исто посвећивао много пажње изучавању овог аграрно-правног института.

Ја сам, током 20 година мог истраживачког рада у Котлини обратио много пажње параспуру и говорио у њему у више наврата. Задњи мој рад о параспуру објављен је у XXIV тому Лесковчког зборника под насловом Параспур у Лесковачкој котлини и његови корисници у XIX веку.

Изложио бих се понављању ако бих у овој прилици нешто више о овом изразу казао, сем тога, да се у топографској номенклатури Лесковачке котлине очувао траг на овај аграрно-правни институт, односно на назив доминијума или земљишта на коме је почивало специфично давање раје турској феудалној господи. Установа параспура од 1862. г. није везана за доминијум, за земљу и добија други облик, независан од доминијума. До те године она је условљена доминијумом (54).

Мливски пут. У Котлини има трагова старих путева који су давно напуштени и чији се траг одржао у називима земљишта. Тако, на пример, у атару села Шаиновца постоји локалитет Калдрмке. То су њиве преко којих је некада пролазио калдрмисани пут из Лесковца за Врање. У селима у Доњој Јабланици постоје локалитети Стари пут, давно запуштен. Зову га још Пазарски пут, јер је спајао села Горње Јабланице са Лесковцем и њима су становници Јабланице силазили на пазар у Лесковац. У атару села Големе Њиве налази се локалитет Латински пут, што указује на саобраћајницу коришћену од Римљана и Византинаца пре доласка Словена.

Мливски пут сам забележио у атару села Врановца. Основу овог израза чини реч мливо. Вук Караџић је реч мливо

нашао у Херцеговини у смислу брашна. Код нас је у народном говору употребљаван израз мливо за све врсте брашна, односно мељаве. Говорило се: Носи мливо у воденицу. Врановчани су своје жито у сушним годинама нарочито носили у Вучје на мељаву. Ишло се преко Сушице на село Дрводељу, а одатле у Вучје. Вероватно су се тим путем служили и становници других околних села. Пошто је пут служио у одређену сврху — за ношење млива у воденицу, добио је то име, то јест мливски пут.

Вучје, Накривањ и друга села засељена на северним падинама Кукавице била су у читавој Котлини позната по многобројним воденицама и ваљавицама у доба Турака па и неко време после ослобођења од турске власти.

Драгутин Борђевић је забележио, да је, у целом лесковачком крају некада било воденица само у Вучју и Накривњу и да су до данас најбољи воденичари Накривчани, Чукљеничани и Вучанци (55). У моме раду Лесковачко Поречје, ја сам поклонио доста пажње воденичарству као занимању у поречким селима. Нашао сам да је у воденицама на Накриваньској реци 1960. године било 42 воденична камена, па сам израчунао да је њихов потенцијал износио око 16.000 килограма брашна за 24 часа, што је износило колико и мељава једног млина средње величине (56).

Мливски пут у атару села Врановца је траг тога времена у животу нашег народа.

Арнаут пазар у Лесковцу и Арнаутски пут. Надирање Арбанаса у Лесковачку котлину почело је вероватно негде у другој половини XVIII века. Спуштали су се са Гољака и пољаничких планина, долином Јабланице и Статовачке реке. На југу су дошли до Барја, на западу је у време проласка овим крајевима дипломате и путописца Хана (1858. г.) Житни Поток био засељен искључиво Арбанасима и био једно од најлепших села у околини. У непосредној околини Лесковца они су били дошли до Славујевца. Игриште је било искључиво арбанашко село. У Подримцу су имали 12 кућа, док је српских било само 7.

Лесковац је у то време био седиште пашалука и велики економски центар простране нахије Дубочица. У њега су се сливали путеви из ближе и даље околине. Њима се кретали људи и роба на лесковачку пијацу на далеко познату. Пут из правца села Барја звао се Арнаутски пут, јер су њиме силазили у Лесковац са својом стоком и другом робом пољанички Арбанаси. Трг где је сада главна пошта и улица Светозара Марковић којом се улазило у центар града звали су се Арнаут пазар, јер су се на том простору састајали Арбанаси пристигли са југа и запада у Лесковац.

У своме продирању у Котлину Арбанаси су се служили преварама и насиљем. Риста Т. Николић је у својој књизи Пољаница и Клисура навео пример једног српског домаћинства у овом крају. Било је то под Турцима. Једног дана је у српску кућу бануо један Арбанас и замолио домаћина да преконачи и одмори се од далеког пута. Домаћин Србин га је примио и почастио храном и пићем. Пролазили су дани, а Арбанас никако да крене даље на пут. Наједном, једног дана сручило се у српску кућу пуно Арбанаса. Видећи то домаћин је рекао госту, да је он молио да га на кратко време прими, а не да доведе целу своју породицу. На то му је Арбанас добацио, да је он дуго путовао из Малесије и да му је овде добро, а он, домаћин и његови, ако му се ово не свиђа, нека иде . . .

Ја сам у селу Граници нашао учитеља Светислава Стојановића. Он ми је казао, да је његов чукундеда Стојан до доласка у Границу, живео у Мајковцу. Стојан је имао пет синова и једну кћер Динку. У Динку се загледао неки Арбанас, па је хтео да је на силу узме и помуслимани. Да би спасили Динку, Стојан и његови синови убију арбанашког насилника и побегну из Мајковца и населе се у Граници. У Граници они удаду Динку за Мичета сина Љубиног. Од овог Љубе је сада у Граници род Љубисављевића 12 кућа, а од Стојана род Стојановићи — Коларци 10 кућа (57).

У селу Свирцу и данас људи приповедају како су Арбанаси напали за време Турака на кућу неког Алексе и то ватреним оружјем. Домаћи су се бранили. У тој борби је погинуо један Арбанас (58).

Иако село Турековце није било на путу који је ишао из гољачких села ка Лесковцу, и у ово село су често навраћали насилници Арбанаси и пљачкали поједине домове и чинили друге тешке злочине. Драгутин Борђевић је забележио о томе ово: „Доћу наоружани Арбанаси у Турековац и бану код баба Анђе (сада род Баб-Анђини). Она је знала арнаутски да говори, али се правила да не зна. Арнаути и не слутећи да неко

зна арнаутски, затраже печену али најпре одерану кокошку, заструг масла, мед и друго, па се почну договарати о томе да траже девојке. Баба Анђа да би их предупредила, почне им причати како у кући на несрећу немају ни једно женско чељаде, па све мора она стара да спрема и рухо и рубље за мушкарце и тако вешто отклони опасност од куће" (59). Даље Драгутин Борђевић каже: „Задруга Поповић, која је по предању дошла из околине Пећи, дала је чувене свештенике: поп Јанка, поп Станка, поп Борђа званог „Дели папаз" и др. Они су имали парохије у сливу Јабланице и Пусте Реке. Били су то ваљани национални борци и храбри људи са мрежом својих пријатеља, али су баш због тога били трн у очима Арнаута. Због тога су ту задругу једном приликом, када су већина људи били у граду на пазару, они напали, али су том приликом оставили четири мртва Арнаута. Јанко је после тог крвопролића побегао у Биволье код Крушевца, а поп Станко се дуго иза тога крио у Пертату, бојећи се арнаутске освете, до које је касније и дошло. Арнаути су запалили село (Турковце пр. Ј. Ј.) и собом отерали 400 говеда а чобане из фамилије Билинци и Баба-Анђини побили код Китке према селу Пертату" (60).

У селу Орану забележио сам ово: род Србинци (Стаменковићи), који броји 7 кућа, пореклом су са Власине. Пре тога они су живели на Косову. Тамо су се сукобили са Арбанасима, који су надирали са запада. Дошло је и до крви, па се одселили из старог завичаја и дошли на Власину. Било их је седморо браће. Један од њих је био поп. Арбанаси некако сазнају где су се браћа Србиновци настанили, па крену за њима у намери да их побију. И тако једног дана дођу у Власину деветоро наоружаних Арбанаса. Тога дана сва браћа су била у пољу на косидби. Једна од њихових жена се искраде из куће и оде на ливаду да обавести браћу о доласку „гостију". Браћа се сете да су то Арбанаси са Косова од којих су умакли. Они се још за дана увуку у кућу и договоре за одбрану: спреме секире и мотке, у једној посуди помешају љуту млевену паприку са пепелом. Када падне ноћ, сви седну за вечеру. У току вечере залупају Арбанаси на врата. Браћа угасе луч при којој су вечерали и наоружани секирама и моткма заузму погодне положаје око врата. Једна од жена потом нагло отвори врата и Арбанаси нагрну у мрачну собу. Браћа им баце помешану паприку и пепео у очи и стану млатити секирама и моткама, па их све побију.

Ово ми је казивао Александар Стаменковић — Србинац из Орана на основу причања његове бабе Ане, која му је том приликом рекла: „Ми смо, синко, стари Срби, са Косова" (61).

Под арбанашким терором Срби из Пусте Реке и Јабланице су се повлачили у безбедна села. Тако се род Лебанци у Разгојну угрожен од Арбанаса преселио у село Разгојна. Има их 45 домова. У Кутлешу живи род Јовића. Има их 60 домова. Умакли су из Драговца услед сукоба са Арбанасима. Они носе надимак Драговчани.

Насиља Арбанаса су се наставила и после 1878. године. О томе веома речито говори казивање Борисава Соколовића, из Ивања. Ево како сам га ја забележио:

„Невоље насељеника првих година насељавања долазиле су нарочито од упада преко границе Арбанаса, који су убијали људе и пљачкали стоку. Сваки човек је био на опрезу, а одбрана је била заједничка и сви мушкарци су притицали нападнутима на звук звона из појединих села.

Тако је у то време 12 насељеника отишло у Радан да тешу греде за подизање својих кућа. Ишли су са колима и воловима. У току рада нападну их Арбанаси на врло лукав начин: Сваки Арбанас је узео на нишан („на мушицу") по једног од 12 насељеника. На дати знак опалило је 12 арбанашких пушака и на месту убило 6 насељеника. Остала шесторица, престрашени изненадним нападом, стану бежати. Међу њима су били Ранђел Ивановић и Сокол Соколовић. Нападачи су подбрали волове и стали их гонити у правцу границе.

Преживели, када су се прибрали, стану пуцати из пушака. На то зазвоне сва звона, и сви насељеници, ма где ко био у близини, појуре на место догађаја и са преживелим Иваньчанима крену у потеру за нападачима, стигну их пре преласка преко границе, преотму стоку и том приликом заробе једног нападача и једног малолетног арбанашког чобанина.

У повратку Сокол се сетио да има код себе чутурицу са ракијом, коју носио у појасу с предње стране, па је рекао друговима да стану да се мало окрепе ракијом. Када се машио за чутурицу приметио је да је била разбијена и да у њој нема ракије. Куршумнамењен њему ударио је тачно у чутуру, разбио је али је Сокол остао жив.

Видећи ово Сокол је рекао: „Мајћу му, расипал ми ракију!“ (62).

Притиснути зулумом, негде су се становници неких села и „турчили“, то јест прелазили у ислам. Такав случај се десио у селу Лозану.

Код истраживања овог села, Милић Јовановић, из истог села, стар 81 годину, казао ми је: „Арбанашке куће у Лозану биле су велике крвне задруге. У једној од њих живела су три брата: Јусен, Абаз и Бељадин. Старешина задруге био је Јусен. Најмлађи Бељадин био је неожењен. По народним обичајима старешине задруге су женили неожењене чланове, па је тако Јусен оженио Бељадина. Девојку му је нашао у јабланичком селу Капиту. Објашњавајући овај свој поступак, Јусен је говорио: „У Лозане нема права Туркиња. Сем наше куће сви су потурчењаци. Ја хоћу да узмем праву веру“. Милићу је ово било познато по казивању његовог деде Јована, коме је Јусен, приликом насељавања и куповине имања од Арбанаса, ово приповедао (63).

Најзад, да поменем односе Арбанаса и Срба настањених у лесковачком селу Подримцу. Арбанашких кућа је било 12, а српских 7. Куће Арбанаса биле су чатмаре и покривене ћерамидом. Биле су простране. Куће српских становника овог села биле су бедне страћаре покривене сламом. Срби нису имали земљу, већ су код Арбанаса радили за храну и одело. Били су права турска раја (64).

Саки-Цол. Пусторечко село Саки-Цол подигнуто је на левој обали Царичиног потока, испред улаза ове речице у њену узину, неку врсту њене клисурице.

Саки-Цол или Секи-Цол, у говору његових становника и житеља околних села **Ц'кецол**, или, како су га обележавали Александар Дероко и Светозар Радојичић Сакицол, како је и у војним картама забележено, као термин је композитног карактера. Саставнице овог израза су две речи страног-германског порекла: Саки и Цол.

Од чега потиче и шта значи прва реч?

Објашњење морамо потражити у далекој прошлости српског друштва у XIII веку. У то време, за владе оба сина краља Стефана Уроша, нагли развој Србије убрзан је великом рударском активношћу. Из Угарске су били доведени немачки рудари Саси који су имали да активирају некадашње римске руднике и открију нова налазишта руда у Србији. Саси су имали повластицу да крче шуме и подижу нове насеобине на месту где би се нашла руда (65). Душанов законик у чл. 123 ограничава право Саса да стичу земљу коју су искрчили ради рударског посла. Искрчена земљишта нису могли претварати у зиратну земљу: „А от сада напреда Сасин да не сече; а што сече, онога-зи да не тежи“ (66). По Вуку тежити значи земљу обрађивати.

Немачки рудари Саси у Србији били су малобројни. Временом, женидбеним везама они су се убрзо стопили са осталим католицима у тржиштима. Када с Турци почели освајати ове крајеве, Саси су се иселили у Далмацију, Итал а вероватно и у Угарску одакле су бил доведени. Почетком XVII века у српским рудницима се више није говорило немачки, а ускоро се и рударство угасило (67).

Рудник злата Леце, у долини Јабланице, био је активиран од Саса. Вероватно су то били они Саси који су радили у Новом Брду, које лежи на јужним падинама Гољака.

Нико није истраживао северне падине ове планине која допире до десне обале реке Јабланице. Међутим, постоји легенда о римским рударским радњама у долини Поповачке реке, која се спушта са северних падина Гољака и код Лебана увире у Јабланицу. У кориту ове реке на месту званом Кључ и данас постоје наслаге шљаке. Иако легенда везује ову шљаку за римске руднике, вероватно да је то траг српског средњовековног рударства, које је добило нарочито велики замах у доба деспота Стефана Лазаревића.

За сада имамо делимична истраживања рудног богатства у такозваним Слишанском андезитском масиву, који обухвата како Леце, тако и туларску област. У самом руднику Леце утврђено је постојање рударске радње из српског средњег века. Инжењер рударства др Душан Пешут сматра да стари ходник звани „римски тунел“ не може ни у ком случају бити римски рад с обзиром на начин израде. По њему израда овог ходника може бити дело саских рудара (68). Ако је ово мишљење инжењера Пешута тачно, чак и ако бисмо апстраховали велику рударску активност у Новом Брду и евентуално у долини Поповачке реке код Кључа, Саси су били присутни на западним границама Пусте Реке још од прве половине XIII века. Њихово присуство у Србији се наставља кроз цео тринаести век, нарочито у време краља Милутина, и, под њего-

вом владавином прелази у четрнаести век, продужује се кроз цео овај век и траје у петнаестом веку све до пада Новог Брда 1455. године.

За време у трајању више од два века рударска активност није била занимање искључиво германских Саса. Сигурно је да су они били први рудари и топионичари у нашој држави, али су тај посао брзо од њих научили и Срби, који су у рударству и топионичарству постали исто тако вешти као и њихови учитељи. Током времена реч Сас није више означавала етничку припадност германским рударима Сасима, већ рударско занимање, па је сваки онај који се бавио тим послом постао сас или сасин.

Поред тога од првобитних Саса су освојени многи термини у вези са рударском радњом, као што је случај и са другим занатима у којима су Србима били учитељи Германи.

Прва реч из имена села Саки-Цола највероватније је посесив од речи Саси-саски, трансформиран у Саки у народном говору.

Шта значи реч **Цол?**

После објашњења речи Саски, Саки, није тешко објаснити и реч Цол. У немачко-српском енциклопедијском речнику од Светомира Ристића и Јована Кангрге, реч цол (Zoll) значи царина, мостарина, путарина.

Како је долином Царичине реке у античко време па и у доба српске средњовековне државе водио пут који је спајао Ниш са долином Јабланице пр ко Слишана и ишао даље ка Косову, на месту где је сада село Саки-Цол била је царинарница на којој се плаћала царина на све рударске производе који су долазили из Леца и евентуално других рударских места. Јер, како каже Константин Јиречек, у то време пограничних царина није било, већ само унутрашњих царина (69).

У српском средњем веку царинарница на рударске производе, временом прераста у село које је очувало у своме имену Саки-Цол успомену на рударске радње у овом крају, на Сасе као прве рударе у Србији и начин плаћања држави дужних дажбина.

Закључак

Много година се у мени таложила мисао за коју сам нашао потврду код Паула Кречмара у његовом раду **Праисторија Балкана у огледалу језика,** да ни једно културно добро није толико трајно и дуговечно као језик. Имена места често остану и онда када се становништво одавно променило и дају нам податке о давним збивањима, чак и у преисторијским народима (70).

Дуго времена сам бележио имена места у бројним насељима Лесковачке котлине, и, како сам напред навео, иако их све нисам побележио досегао сам до броја од преко 3.000 имена.

У овом мом малом раду покушао сам, служећи се лингвистичком и историјском методом, да на основу њих конструишем прошлост овог краја. Немам храбрости да тврдим да сам у том погледу направио неки изузетан подвиг, али, свакако сам указао на неке чињенице које ће нам нашу прошлост учинити јаснијом, конкретнијом.

Обрадио сам на сопствени начин један број имена места. Са доста смелости сам загазио у ономастику, за коју немам теоретску припрему. Иако не желим да будем схваћен као нескроман, ипак указујем на то да ни даровити Вук није имао такву припрему, али као човек који је дубоко познавао наш народ упуштао се и у проблеме ономастике. Није доказ за то само објашњење израза Морава, већ и други изрази које је он са дубоком проницљивошћу објашњавао.

Желео бих да после овог рада наставим са изучавањем имена места Котлине. Остало их је толико много недирнутих.

Ако то ја не учиним услед поодмаклих година мога живота, искрена ми је жеља да се млади лате тога благодарног посла. А ако им мој напор нешто каже, нека ме следе: нека погрешно исправе, а недовољно попуне. На томе ће им бити јако благодаран.

Овај рад пишем за 25, јубиларни број Лесковачког зборника. Као да њиме затварам један круг у моме раду у току протеклих 25 година. Мој прилог за први број Зборника под насловом **Из историје аграрне својине у Лесковачком Поречју,** у својој основној идеји, специфична је историја једног дела Лесковачке котлине заснована на називима места које сам још тада нашао и забележио у њему.

Овога пута ствар је много шире схваћена не само територијално, пошто сам сада обухватио целу Котлину, већ и по проблемима о којима сам расправљао.

Извори и литература

(1) „Политика" од 8. 9. 1977. г., рубрика „да ли знате"?

(2) Милутин Гарашанин и Вељa Ивановић: Праисторија лесковачког краја, Лесковац, 1958. г., с. 29

(2а) Олга Зирojевић: Турско војно уређење у Србији, Б—д, 1974, с. 63

(3) „Политика" од 10. V 1965. г., рубрика „Да ли знате"?

(4) Стојан Новаковић: Село, 1965. г., Београд, издање СКЗ, с. 29

(5) Ђура Даничић: Рјечник из књижевног старина српских, с. 131

(6) Цитирано по Стојану Новаковићу, наведеню делу, с. 31

(7) Милан Ђ. Милићевић: Краљевина Србија, Беотрад, 1884. г., с. 112

(8) Милан Ђ. Милићевић, исто, с. 113 и Јован Јовановић: Лесковачко Пореч̌је, Лесковац, 1972. г., с. 4

(9) Константин Јиречек: Историја Срба, Б—д, том II, с. 4

(10 Константин Јиречек: исто, с. 4

(11) Цитирано по Драгољубу Трајковићу: Немањина Дубочица, Београд, 1961. г., с. 36—37

(12) Цитирано по Драгољубу Трајковићу, исто, с. 37

(13) Цитирано по Драгољубу Трајковићу: Исто, с. 51

(14) Јован Јовановић: Лесковачко Поречје, Лесковац, II део, 1973. г., с. 58

(15) Јован Јовановић: Пуста Река, Лесковац, 1975. г., II део, с. 26

(16) Олга Зирojевић: Турско војно уређење у Србији. . ., Б—д, 1974, с. 236

(17) Јован Јовановић: Пуста Река, II део, с. 34—35

(18) Ђура Даничић, Ријечник из књижевних старина српских, том III, с. 189

(19) Вук Ст. Караџић: Српски рјечник, реч Ступлина

(20) Константин Јиречек: Историја Срба, II том, с. 169

(21) Константин Јиречек: Историја Срба, I том, с. 7—8

(22) Милутин Гарашанин и Вељa Ивановић: цитирано под (2), с. 27

(23) Олга Зирojевић: Лесковац и његова нахија од 1455 до 1683. г., Лесковачки зборник том XXIII, с. 250—252

(24) Стојан Новаковић: Село, с. 122

(25) Стојан Новаковић, исто, с. 123

(26) Олга Зирojевић: Крушевачки санџак у светлости турских пописа 1530/31 г., Лесковачки зборник, том III, с. 221

(27) Радмила Тричковић: Лесковац у XVIII веку (1683—1804), Лесковачки зборник том XI, с. 6

(28) Олга Зирojевић: Турско војно уређење у Србији, с. 297

(29) Олга Зирojевић: Лесковац и његова нахија од 1455 до 1683. године, Лесковачки зборник том XXII, с. 26

(30) Стојан Новаковић: Село, с. 117

(31) Теодор Тарановски: Историја српског права у Немањићкој држави, Београд, 1931. г., с. 55

(32) Ђура Даничић: Ријечник из књижевних старина српских, том 2. с. 306

(33) Стојан Новаковић: Село, с. 117 том II

(34) Константин Јиречек: Историја Срба, с. 213

(35) Константин Јиречек: Историја Срба том II, с. 209; Милан Влајинац: Згон и кулучење ван места станювања, Српски етн. збор., XLIX, Б—д, 1932., с. 20—25

(36) „Политика" од 22. III. 1979. г., рубрика „Да ли знате"?

(37) Јован Јовановић: Из историје аграрне својине, Лесковачки зборник том I, с. 31

(38) Милан Ђ. Милићевић: Краљ. Србија, с. 81—82

(39) Хранислав Ракић и Мирослав Здравковић: Печењевце, Лесковац, 1975. с. 11

(40) Константин Јиречек, Историја Срба, том I, с. 124; Јован Јовановић Лесковачко поље и Бабичка гора, део II, с. 141—142

(41) Миленко Филиповић: Аграрно-правни односи зв. Параспур или параспор, Лесковачки зборник, том V, с. 8—9

(42) Вук Караџић: Рјечник, реч Читлук

(43) Драг. Ђорђевић: Живот и обичаји у Лесковачкој Морави, Б—д, 1958, с. 30—32

(44) Константин Јиречек: Историја Срба, том I, с. 83

(45) Константин Јиречек, Историја Срба, том I, с. 304—305

(46) Стојан Новаковић: Село, с. 101

(47) Јован Јовановић: Лесковачко Поречје, II део, с. 31

(48) Драгутин М. Ђорђевић: Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави, с. 23—24

(49) Драгутин М. Ђорђевић, исто, с. 365

(50) Јован Јовановић: Лесковачко Поречје II део, с. 38

(51) Драгутин М. Ђорђевић: Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави, с. 95

(52) Јован Јовановић: Доња Јабланица, Лесковачки зборник, том XXII, страна 223

(53) Драгокуб Трајковић: Немањина Дубочица, с. 8

(54) Јован Јовановић: Параспур у Лесковачкој котлини и његови корисници у XIX веку, Лесковачки зборник, том XXIV

(55) Драгутин Ђорђевић: Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави, с. 45

(56) Јован Јовановић: Лесковачко Поречје, I део, с. 45—46

(57) Јован Јовановић: Пуста Река, II део, с. 26

(58) Јован Јовановић: Доња Јабланица, II део, Леск. зборник, том XXII, страна 354

(59) Драгутин Ђорђевић: Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави, с. 164

(60) Драгутин Ђорђевић: Исто, с. 165

(61) Јован Јовановић: Пуста Река, II део, с. 86

(62) Јован Јовановић: исто, с. 56

(63) Јован Јовановић: исто, с. 71

(64) Јован Јовановић: Лесковачко поље и Бабичка гора, део II, с. 151

(65) Константин Јиречек: Историја Срба, том I, с. 187 и 270

(66) Теодор Тарановски: Историја српског права, књ. I., с. 115

(67) Константин Јиречек: Историја Срба, I. с. 270

(68) Др Душан Пешут: Лежиште злата, олова и цинка — Леце, Б—д, 1957, с. 3—4

(69) Константин Јиречек: Историја Срба, I., с. 294

(70) Паул Кречмер: Историја Балкана у огледалу језика, Књига о Блакану, Београд, 1936. г. I., с. 25

Jovan V. Jovanović

LE PASSÉ DE LESKOVAC DANS LA NOMENCLATURE TOPOGRAPHIQUE

Dans cet ouvrage on a traité un certain nombre de noms des lieux dans la vallée encaissée de Leskovac pour indiquer certains aspects du passé de la ville. Dans ce sens là cet ouvrage représente la suite d'anciennes recherches concernant la vallée encaissée de Leskovac et son passé.

677:633,5(497.11)

Драгољуб Трајковић

Лесковачко конопљарство у својим кризним годинама

(I) Пре него што приступимо изношењу података за тему која је у наслову овога рада, изнећемо и неке библиографске податке који се тичу конопљарства као значајне гране лесковачке привреде ранијега времена, али и оног између два светска рата.

На народном универзитету у Лесковцу, у марту 1930. г., одржао сам предавање под насловом „У чему је тајна појаве и развитка индустрије у Лесковцу", за које је Чедомир М. Јоксимовић, тада директор Текстилне школе у Лесковцу, у својој књизи „Српски Манчестар Лесковац у 1930. год.", рекао како то предавање" заслужује нарочиту пажњу са социјално-економског гледишта". Пре тога исто предавање опширно је приказао Мења Ристић у „Лесковачком гласнику" од 8. марта 1930. Исте године у мојој књижици „Ми једемо паприке па зидамо фабрике" најављено је да је то предавање, проширено и допуњено, спремљено за штампу, као и моја економска расправа „Конопљарство и ужарство у Србији". О индустрији у Лесковцу, о томе шта је узрок њеној појави и који су услови њеног развитка, објављен је и мој чланак у „Врањским новинама" од 19. септембра 1931. г.; а четири године доцније означено предавање, у изводу, унето је у књигу „Лесковац јуче и данас" (Лесковац, 1935), чији је један од уредника био Ар. Ристић. Већ у том прилогу истој књизи (а у оном предавању и опширније) истакнуто је како је још грчки историчар Херодот у V веку пре наше ере забележио да се у околини места на коме се доцније нашао Лесковац гајила конопља. У истом прилогу поменуто је и то да су се још у II веку пре наше ере израђевине од кудеље из лесковачког краја износиле на тржишта суседних мора; као и да је прерада конопље у кудељу и ужарију одвајкада била одомаћена у овим странама, и да је развијена ужарска радиност, занатска и кућевна, омогућила трговину ужарским артиклима. А пошто су ови производи од кудеље били од значаја који прелази и најшире локалне оквире, Лесковчани су врло рано постали трговци чија трговина није више носила само локални карактер. Они су и под Турцима имали живе трговинске везе са свима балканским земљама, као и са Цариградом и Малом Азијом, а сем тога и са Мађарском и Румунијом, и по свима тим земљама разносили ужарију и друге кудељне производе, али и млевену паприку, а отуда доносили разну робу потребну Лесковцу и околини.

У моме прилогу књизи „Лесковац јуче и данас" изнета је и прича о гајтану, тј. о томе како су положени основи лесковачкој текстилној индустрији, а сем тога изнети и други основни фактори који су утицали на појаву и развитак индустрије у Лесковцу.

Ускоро се појавила и моја књига „У чему је тајна појаве и развитка индустрије у Лесковцу" (Ужице, 1940), у којој су, поред напред поменутих, опширније обрађени и други елементи који су били важни за појаву индустрије у Лесковцу као и за њен развитак, што је било уско везано и с борбом Србије да се економски ослободи од Аустроугарске, итд.

У мојој брошури „Ми једемо паприке па зидамо фабрике", у тим прилозима за студију манчестерства, критички је приказана наведена књига Чед. М. Јоксимовића; а о мојој књизи „У чему је тајна појаве и развитка индустрије у Лесковцу" повољне оцене исте године дали су: професори универзитета др Јован Борђевић, др Мијо

Мирковић, др Драгослав Јанковић, др Теофан Ристић, као и синдикални функционер и социјалиста Милорад Белић.

Године 1961. објављено је друго, прерађено издање моје предње монографије, и то под насловом „Историја лесковачке индустрије до другог светског рата". У тој књизи, на више места, има позивања и на моју књигу „Из нашег Манчестра" (Београд, 1953), пошто је у њој на преко тридесет страна дат и осврт како на књигу која је објављена као „Споменица на прославу педесетогодишњице ослобођења Лесковца" (Лесковац, 1928), под уредништвом Сретена Динића и Драгутина Тодоровића, тако и на књигу Чед. М. Јоксимовића „Српски Манчестар Лесковац у 1930. год.".

У свима мојим списима о лесковачкој индустрији никако није испуштано из вида да је кудеља на својим производима, пре свега са ужаријом, била главни артикал трговине Лесковчана за време Турака, као и доцније; и да је други, такође важан артикал њихове трговине у то време, био и гајтан који је произвођен у Бугарској и дуго био доношен и продаван по нашим крајевима само од стране бугарских трговаца, а потом га једино лесковачки трговци доносили из Бугарске и временом постали искључиви продавци гајтана како по српским тако и по другим балканским крајевима.

Да лесковачки трговци постану и произвођачи гајтана, овог, поред кудеље и њених израђевина, важног артикла њихове трговине, од пресудног су утицаја биле високе царине на гајтан ударене и с једне и с друге стране српско-бугарске границе. О томе је било довољно речи у напред поменутом предавању и наведеним мојим монографијама о појави и развитку индустрије у Лесковцу (а допуњено и мојим прилогом у књ. VII Лесковачког зборника), као што та околност није испуштана да буде истакнута ни у књигама које су објављене раније. Ту, пре свега, мислимо на „Споменицу на прославу педесетогодишњице ослобођења Лесковца", у којој је објављен и рад Д. Тодоровића о постанку и развитку индустрије у Лесковцу, и у њему, поред биографских података за истакнутије лесковачке индустријалце, изнете и многе околности од значаја за историју лесковачке индустрије. Две године доцније Чед. М. Јоксимовић је објавио поменути „Српски Манчестар Лесковац у 1930. год.", и у њему највећим делом поновио излагање Д. Тодоровића, али дао и доста нових података од важности за лесковачку привредну историју. Рад Д. Тодоровића и ја сам користио у свом предавању и осталим напред поменутим списима.

Овде ваља поменути да је Миливоје М. Савић у своме делу „Наша индустрија, занати и трговина", које је објављено у преко десет обимних књига, обрађивао и питање производње кудеље и ужарије у Србији (књ. I, стр. 17—20); затим питање производње кудеље и ужарске кућевне индустрије у врањском округу до 1912. г. (књ. II, стр. 167—207); па питања потрошње и израде тканина од лана, кудеље и осталих биљних влакана изузев памука; и, најзад, питање привредног програма конопљарства-кудељарства и ланарства (књ. IX, стр. 41—42).

Питањима лесковачког конопљарства односно кудељарства, иако укратко, позабавио се и Драгутин М. Борђевић у свом капиталном делу „Живот и обичаји народни у лесковачкој Морави" (Београд, 1958, издање САН, стр. 65—67).

Лесковачко конопљарство занимало је и Јована В. Јовановића, и то како приликом прикупљања и обраде грађе за рад о Лесковачком поречју (први део, стр. 47—48, 53; и други део, стр. 5—8, 12, 21, 23, 29, 46, 52), тако и у обради података у осталим његовим монографијама (Пуста Река, Лесковачко поље и Бабичка гора, и Доња Јабланица). Али, интересујући се за ову врсту производње у лесковачким крајевима, у читавом низу села могао је да констатује само то да се у њима некада гајила конопља, али да је сада производња ове биљке потпуно напуштена.

У књизи Миливоја Перовића „Лесковац — трговачки и индустријски град" (Лесковац, 1954), која је у поднаслову означена као економска монографија (и која треба да има везе са његовом докторском дисертацијом питању конопље посвећено је десетак страна (100—110), и истакнуто „да је стара култура гајења конопље и трговина ужаријом, која је изникла из ње, темељ трговачког, а према томе и каснијег индустријског прада Лесковца".

Питањем трговине ужаријом бавио се и Сергије Димитријевић у својој књизи „Градска привреда старог Лесковца" (Лесковац, 1952). У одељку о значају локалног тржишта Димитријевић каже: „Као што је извоз ужарије условио појаву фабрике за прераду

куделье, тако је и увозна трговина гајтаном и шајком условила појаву индустрије за прераду вуне. Обе индустрије биле су условљене потребама извозно-увозне трговине"(стр. 81).

На предње књиге М. Перовића и С. Димитријевића дати су критички осврти у мојој књизи „Глубочица" (Лесковац, 1968).

У току рата, тј. 1942. године, у Београду је објављена мала књига под насловом „Конопља", као 5. свеска Пољопривредне библиотеке Издавачко-просветне задруге „ИПРОЗ". Ова интересантна књижица, чији је аутор инж. агр. Бранко Наумовић, поред осталих, има и поглавље о употреби и економској вредности конопље, и истиче да се у Лесковац на тржиште годишње довезе око 150 вагона куделье.

Године 1927. државна штампарија у Сарајеву објавила је књигу „Наша народна привреда и национални приходи", чији су аутори др. М. Р. Борђевић и други. У њој се, на стр. 188, каже и ово: „Текстилна индустрија дели се на четири групе: прераду памука, вуне, конопље и лана и конфекцију. Најважнија је грана наше текстилне индустрије прерада конопље и лана . . . Поред извесног броја мањих, имамо 8 великих фабрика вунених тканина, а највеће је предузеће фабрика штофова Илића, Теокаревића и Петровића у Лесковцу, која има 6.800 вретена, 100 разбоја и 1.000 радника".

У другом делу овога рада износимо стање нашег кудељарства у његовим кризним годинама пре пола века.

(II) У Лесковцу је, до првог светског рата, постојала задруга ужара и салера, и бавила се израдом и продајом разних врста ужарије. За време рата задруга је била ликвидирана. Када је, потом, отворена Лесковачка текстилна школа у њој је установљено и посебно одељење за израду разноврсне ужарије. После су и лесковачки ужари и салери „решили да обнове своју предратну задругу" с тим да она „буде у непосредној вези са текстилном школом". Ради избора привремене управе задруге заказана је 18. децембра 1927. г. и скупштина, на коју су, поред ужара и салера, били позвани и трговци „који тргују кудељом и ужаријом".[1]

У вези са обновом односно поновним оснивањем лесковачке ужарске задруге објављен је напис у коме су изнети следећи подаци: „У Лесковцу и у његовој околини до рата било је око 1000 ужарских радњи, где су се занимали које мајстори, које калфе и шегрти око 4000 душа. Они су израђивали сваковрсну ужарску робу сваке године у вредности око 1,000.000 златних динара. Већина ове робе извозила се у Бугарску и Европску Турску, но са увећањем царине у овим државама на увоз ужарске робе, наш увоз спао је и ужарством у Лесковцу у садање време не занимају се више од 500 људи, урачунајући овде и калфе и шегрте. — Министарство трговине и индустрије, а нарочито начелник овог министарства госп. Миливој Савић, често су предузимали разне мере, да не би израда ужарије у Лесковцу сасвим потинула. У том циљу при овдашњој Државној текстилној школи има нарочито одељење у коме се изучава гајење и прерада конопље и израда разноврсне робе. Но да би ова предузета мера од стране државе постигла свој задатак, нужно је било организовати овдашње ужаре у једну произвођачку задругу. Ово је на крају постигнуто у недељу 18. ов. м. када је на скупштини многобројних лесковачких ужара и ужарских трговаца, на предлог директора Државне текстилне школе, г. Чедомира Јоксимовића, једногласно решено да се одмах приступи оснивању задруге за варош Лесковац и његову околину. На истој скупштини једногласно је изабрана привремена управа, и то: председник Чедомир Јоксимовић, директор; потпредседник Сава Митић, ужар; благајник Никола Николчић, трговац; и чланови: Васа Јовановић, Димитрије Митић, Милан Јовановић, Јован Поповић, ужари. Скупштина је ставила у задатак управи: 1) да састави правила; 2) да прими мере, како би задруга могла да учествује на лицитацији при набавкама за Управу монопола дувана сто хиљада комада конопаца, која лицитација ће се одржати 23. јануара идуће године у Београду; и 3) да поднесе предлог за заједничку набавку куделье и продаје ужарије члановима задруге".[2]

Одмах после оснивања, за 1. јануар 1928. г. заказана је и скупштина свију оснивача Лесковачке ужарске задруге ради доношења правила за њен рад, као и ради уписа нових задругара. У напису о томе објављено је да члан ове задруге може постати „сваки пуно-

---

[1] Лесковачки гласник од 17. децембра 1927. г.

[2] Лесковачки гласник од 24. децембра 1927. г.

летан грађанин који је члан занатског удружења или тргује кудељом — ужаријом". Сем тога, да је „задатак ужарској задрузи да удруженим капиталом набавља сировину, кудељу и алат, а такође да својим члановима израђује и продаје све предмете којима се бави ужарски занат".[3]

На неколико дана пре тога објављена је вест да је при Текстилној школи у Лесковцу, на предлог члана школског одбора, Горче Петровића, фабриканта, приступљено „оснивању текстилног музеја, где ће бити смештена збирка свију оригиналних инструмената и алата којима се служили или служе наше сељанке при предењу и ткању. Осим тога при музеју биће збирка свију оригиналних тканина и зашарака којима се одликује српска текстилна производња". Ради набавке потребног инвентара за музеј Текстилна школа добила је од Горче Петровића суму од 20.000 динара. У исто време, пошто је дародавцу изражена захвалност, предложено је да се та установа назове „Први српски текстилни музеј, основан лесковачким фабрикантом Горчом Петровићем."[4]

Већ у септембру 1928. г., лесковачка Државна текстилна школа приредила је у Врањској Бањи „курс за мочење конопљане трске бањском врућом и сумпорном водом, од које конопљано влакно добија лепу сјајну боју, да је подесно не само за ужарију већ и за израду платна, пешкира и чаршава, и на светској пијаци може да конкурише с италијанском кудељом. Осим мочења сирове конопље курсанти ће се упознати с трљањем куделе на бачким тршицама и чешљањем на гвозденим гребенима, као и са сортирањем истих по одређеним на светској пијаци узансима".[5]

После непуне године дана, у лесковачком недељном листу, у два наставка, објављен је под насловом „Производња и извоз лесковачке куделе" чланак директора Текстилне школе, Чедомира М. Јоксимовића, а који ниже посебно објављујемо.[6]

Питање унапређења конопљарства у Јужном Поморављу било је једна од главних брига лесковачког трговачког удружења, и прворазредна тема на његовој редовној скупштини одржаној 6. априла 1930. г. Шта је све на тој скупштини изнето пред чланове удружења види се са страна 4—7 објављеног извештаја, а које ми ниже такође објављујемо.[7]

У предњем извештају поменуто „Кратко упутство за гајење, топљење и прераду конопље" од Димитрија Буринчића, економа у пензији, објављено је у књижици малог формата, на 11 страна, и посебно садржи десет тачака које се односе на принос од конопље, на земљиште за конопљу, на обраду земљишта, ђубрење, плодоред, семе и сејање, на негу до жетве, жетву, топљење — мочење и на прераду (трљење и гребенање).

На седници Београдске трговачке коморе, која је одржана 1. јуна 1930. г., лесковачки трговац Никола Стојильковић, који је био члан те коморе, поднео је реферат о раду Одсека за гајење и унапређивање индустријских биљака. Лесковачко трговачко удружење било је једино при коме је постојао такав одсек, створен заузимљивошћу неколицине лесковачких извозника са задатком „да се стара, пропагира и упућује пољопривредника на засађивање што више индустријског биља, у коме ми оскудевамо, увозимо га из суседних држава и дајемо за то толике милионе у здравој валути, а који могу да остану у нашој земљи и да се користи наш пољопривредник а тиме и трговац и индустријалац". Овај одсек имао је тада 25 чланова, извозника и трговаца, од чијих су улога плаћана стручна лица (углавноме економи у пензији који су путовали по селима и упућивали пољопривреднике у правилном засејавању и гајењу индустријских биљака. Поред тога, о трошку одсека штампана су и упутства за пољопривреднике у облику књижица и плаката, набављене поједине справе, вршени огледи итд. Износећи све то члановима Београдске трговачке коморе, Стојильковић је казао и ово: „Али, господо, за све то одсеку су потребна материјална средства, те је моје мишљење да у границама могућности Трговачка комора пружи моралне и материјалне помоћи да би овај одсек дошао до постигнућа свога циља и задатка, који ће донети добро свима нама".

У своме реферату на истој седници Београдске трговачке коморе Н.

---

[3] и [4] Лесковачки гласник од 24. и 31. децембра 1927. г.

[5] Лесковачки привредник од 26. августа 1928. г.

[6] Лесковачки гласник од 20. јула и 3. августа 1929. г. (в. прилог под I).

[7] Извештај управе Лесковачког трговачког удружења. Лесковац, 1930. г., стр. 4—7 (в. прилог под II).

Стојиљковић је, даље, рекао и ово: „У овогодишњој сетви, а у срезовима: лесковачком, власотиначком, јабланичком и добричком успео је Одсек те се је у овој години засејала кудеља у много већем обиму но ранијих година, као и да се много боље гаји, те је у изгледу да ће имати квалитет задовољавајући и донекле ћемо поправити стране пијаце, које смо у последње време услед нерационалног гајења кудеље и лошег квалитета изгубили, а кривицом што није било људи да упуте пољопривредника на правилан рад при гајењу и сејању конопље, као и при испитивању семена. — Да би имали у правом смислу задовољавајући квалитет кудеље за западне пијаце, са којих нас је Италија потиснула, од преке је потребе да се кудеља сече (коси), а не чупа. Наш одгајивач сматра да чупањем кудеље добија више ове. Међутим, он добија рђав квалитет, јер при крају повесма остане лика, и квалитетно роба није за експорт. Зато смо потиснути са појединих пијаца и били упућени једино на оријенталске пијаце — Бугарску и Грчку, које такође ишчезавају. Бугарска је набавила ове године 10 вагона италијанског, болоњског конопљиног семена и раздала га народу на гајење. Затим је набавила ножеве за сечење, као и моторне трлице за чукање. Међутим, тога код нас нема нити је наш одгајивач упознат с тиме, те није чудо што смо потиснути и изостали и од оних држава које су од нас набављале ту сировину. Грчка такође у последње време купује од нас у мањој количини, јер нас је и тамо Италија потиснула, па ако и даље остане код нас овако обрађивање кудеље, онда куда ћемо са нашим продуктом?!“

Стојиљковић је, затим рекао: „У интересу нашег пољопривредника, извозника, индустрије, па и саме државе, молим Комору да настане да се лесковачком Одсеку пруже морална и материјална средства и да код надлежних органа настане за потребно и стриктно наређење, које се има писмено саопштити одгајивачима кудеље, преко срески[ог] начелстава, да се кудеља не сме чупати, већ сећи (косити), а да ће за то Одсек лесковачки набавити и раздати ножеве. Поред тога молим Комору да се о јесени набави извесна количина италијанског, болоњског конопљиног семена, да квалитет кудеље буде раван италијанском, као и не дозволити да нас квалитетно и Бугарска истисне са семеном које је већ увезла ове године“.[8]

На неколико дана после предње седнице Београдске трговачке коморе, у Оцацима је одржана конференција трговачко-индустријске коморе на којој се расправљало о питању стандардизације и контроле кудеље. О томе је у „Политици“ објављен допис који ми доносимо као прилог бр. 3.

Убрзо после оснивања Одсека за унапређење индустријских биљака, углавноме конопље, управа Лесковачког трговачког удружења „примила је под своје окриље и састав“ одсек за житарице и остале земаљске производе. Главне побуде за оснивање и овог одсека „леже у томе што наш пољопривредник не обраћа довољну пажњу на овај продукат, износећи га на пијацу у врло рђавом стању, често пута кварећи га додавањем штетних и забрањених примеса. Тиме је трговина у Лесковцу спуштена на ниво ранијих трговинских времена, а трговци дошли у сукоб са издатим законом о пољопривредним продуктима намењеним извозу“.[9]

Наредног месеца у Министарству трговине и индустрије у Београду одржана је конференција за претресање питања стандардизације и контроле наше домаће кудеље и паприке, и за израду правилника о томе. На тој конференцији, поред представника истог министарства, затим представника Завода за унапређење спољне трговине, Новосадске трговачке и обртне коморе, Топчидерског фито-патолошког завода и Министарства пољопривреде, Лесковачко трговачко удружење заступали су Љубомир Маринковић и економ у пензији Димитрије Буринчић.

О овој конференцији „Политика“ је објавила напис у коме, поред осталог, стоји и ово: „Цео рад, који је трајао од десет сати пре подне до шест часова по подне, био је испуњен претресом пројекта правилника за стандардизацију кудеље и контролу њене производње и продаје. — Питање кудеље је врло важно, а нарочито оно се поставља у лесковачком крају, где пет срезова чине пијачну област за Лесковац. Представници Трговачког удружења у Лесковцу жалили су се да пољопривредници при жетви чупају конопљу и тако је потапају (моче) и прерађују. Пошто се у таквој чупаној конопљи налазе приличне количине дебеле лике, која у индустрији квари квалитет фабриката,

[8] Лесковачки гласник од 7. јуна 1930. г.

[9] Лесковачки гласник од 28. јуна 1930. г.

то се наша куделља са том ликом слабо цени на страним тржиштима. Лесковачко Трговачко удружење тражило је да се у интересу бољег квалитета и продаје куделье установи контрола производње и продаје куделье. На првом месту, да се пропише да се конопља не сме чупати и да се забрани довоз на тржишта куделье са ликом из корена. — Ово питање је исцрпно претресено, као и питање максимума влаге коју куделья може и треба да има, па су у пројект правилника унете одредбе чија ће примена осигурати бољи квалитет наше куделье и повољније цене. Узето је у претрес и питање чистоће куделье с обзиром на поздер, јер је примећено да га извесни несавесни произвођачи остављају да би куделья била тежа. У вези са квалитетом куделье говорено је и о белој и пегавој куделји, које треба потпуно одвојити. Све ово је, такође, унето у правилник. — Сем одредаба о стандардизацији, правилник предвиђа и контролу. С обзиром на разлике у начину жетве и мочења конопље, које постоје у двема највећим произвођачким областима, у Банату и лесковачком крају, у питању контроле морало се прибећи комбинованом систему. Први је систем сталних тржишних комисија, а други је систем такозваних летећих инспектора или комесара. Оба ова система спојена су, тако да ће у Лесковцу и Оцацима бити установљене сталне комисије са задатком да сваког тржишног дана врше контролу, а за остале крајеве предвиђени су комесари са задатком да повремено врше преглед на тржишту и терену. — Жеља је да овај правилник ступи одмах на снагу и да још у предстојећој кампањи куделье буде примењен. Томе стоји на путу једна формална сметња, а то је чл. 8. Закона о контроли пољопривредних производа намењених извозу, на основу кога сви правилници, наредбе или уредбе за извоз пољопривредних производа, као и њихове измене, ступају на снагу три месеца по њиховом обнародовању. Зато ће се морати променити члан 8. поменутог закона, што ће омогућити да правилник ступи одмах на снагу. Путем штампе, расписа и других упутстава произвођачи ће бити благовремено упознати са одредбама правилника, па ће моћи лако свој рад на куделји да саобразе том правилнику, у свом сопственом интересу, као и у интересу наше спољне трговине".[10]

У напису објављеном истог дана у београдском листу „Време", поред осталог, изнето је углавноме исто као и у „Политици", „само мало друкчије", а наиме: „Претресало се питање о стандардизацији куделье, и питање једног Правилника о стандардизацији куделье као и установљавању једне Контролне комисије о квалитету и продаји куделье. Питање куделье је веома важно, нарочито у лесковачком округу где се она гаји у већим количинама. Лесковац је средиште тржишта где се куделья концентрише из 5 срезова околине ове вароши. Представници Лесковачког трговачког удружења жалили су се да пољопривредници при жетви чупају конопљу са кореном и тако је потапају и прерађују. Пошто се тако у конопљама налазе прилично велике количине дебеле лике која у индустријској преради квари квалитет фабриката, због чега се наша куделья са ликом мало цени на тржиштима. Стога, обзиром на бољи квалитет конопље која се односи на тржишта ради продаје и извоза, — требало би прописати да се куделья не чупа са кореном из земље него да се сече или коси, те према томе да се забрани довоз куделье на тржиште са ликом из корена. — Ово је питање на конференцији било у детаљима претресано заједно и у вези са питањем максимума влаге коју куделья може и треба да садржи. Затим је претресано питање чистоте куделье с обзиром на пуздер, јер се опажа да га несавесни произвођачи остављају да би куделья била што тежа. У вези са квалитетом такође је било претресано питање беле или пегаве куделье, које треба потпуно одвојити. У циљу побољшања трговинске вредности наше куделье, конференција је такође узела у разматрање установљење перманентних тржишних комисија и контролора за куделју на основу Закона о контроли пољопривредних производа намењених извозу. Према томе Правилник, чије су одредбе углавном предвиђене на овој конференцији, допринеће врло много да наша куделья добије свој заслужени квалитет и цену, тако да својом појавом на светском тржишту могадне успешно конкурисати куделји других иностраних земаља".

При крају истог написа читамо и друге појединости које су се тицале и лесковачке привреде онога времена, тј. и питање стандардизације паприке.[11]

---

[10] „Политика" од 19. јула 1930. г.
[11] „Време" од 19. јула 1930. г.

Недељу дана доцније „Политика" је објавила још један напис о акцији Лесковачког трговачког удружења за унапређење пољопривреде тј. о његовој акцији за сејање индустријских биљака и стандардизацију житарица. Објављујемо га ниже као прилог 4.[12]

У другом напису који је објављен одмах иза предњег реч је о срескоj изложби за занат, трговину и индустрију у Оцацима у Бачкој. У њему, поред осталог, стоји: „Ова изложба, прва своје врсте, отворена је са задатком да се створе тешње везе између занатлија — трговаца околних срезова, да се на тај начин, међусобним упознавањем и долажењем у контакт, створе нове могућности за стварање трговачких веза. Поред тога, циљ је ове изложбе да се и осталима, а понаособ надлежним факторима укаже на колики је степен занатство у тим крајевима, претежно пољопривредним, узнапредовало. Данас Оцачки срез има 50.000 становника и главна грана народне привреде је кудеља, која се већ традиционално обделава у овим крајевима. Благодарећи томе, створило се и занатство, баш на бази те кудеље, да се доцније из њега развије једна моћна индустрија. Поред тога развијене су и усавршене следеће врсте занатства: кожари, обућари, чизмари, ћурчије, шеширције, фарбари и ткалци. 1907. год. створена је у Оцацима Творница канапа и ужарије са најмодернијим машинама, а која се дели на следећа одељења: 1) Преда кудеље, 2) пређа кудеље, 3) ужарија и 4) пређа јуте. У овој творници стално ради 5—600 радника, што најбоље показује колики је њен капацитет. За ове производе интересује се и купује их Енглеска, Белгија и Холандија".

Поред других, у прирећивачком одбору изложбе о којој је напред реч налазио се и сопственик означене творнице канапа и ужарије, док је председник оцењивачког одбора био главни секретар Коморе из Н. Сада.[13]

О важности научног изучавања гајења и потапања конопље објављен је и један интересантан напис у листу „Правда", који ми доносимо као 5. прилог.[14]

У то време у Лесковац је стигла и комисија Министарства пољопривреде, „која путује по овим крајевима ради оснивања контролних завода за надгледање пољопривредних производа". У извештају, који је листу послао његов дописник Брана Митровић, каже се: „Комисија је разгледала овдашњу пољопривредну школу и расадник интересујући се за њихов рад. Пошто је на лесковачкој пијаци био пазарни дан, комисија је разгледала и пијацу, нарочито се интересујући за конопљу. После подне је у Трговачком удружењу, са управом одсека за унапређење конопљарства, одржана конференција, на којој је говорио и г. Влаинац. Говорило се о проблемима унапређења пољопривреде и донета резолуција: да се установљавају задруге које ће подићи мочила за топљење конопље, пошто топљење конопље у реци, поред ширења болести, квари још и квалитет саме конопље". Чланови ове комисије, у којој је био и декан Пољопривредног факултета, професор др Милан Влаинац, иначе Врањанац, продужили су својим службеним путем на југ.[15]

Какво је тих дана било стање кудеље на лесковачкој пијаци сазнајемо из следећих написа: „Већ је месец дана како се је појавила нова кудеља на лесковачкој пијаци. Овогодишња производња, према мишљењу извозника, биће двоструко већа од прошлогодишње. То значи да ће из Лесковца ове године бити извежено преко 100 вагона кудеље. Квалитет кудеље је такође бољи од прошлогодишњег утолико што је кудеља бела од прошлогодишње. Иначе други недостаци кудеље, упркос енергичној пропаганди од стране трговаца, нису отклоњени. Но мора се имати на уму да се оно што се од произвођача тражи не може лако постићи. За то треба и много времена и доста средстава, па и све то је условљено и законском помоћи државе. Извоза још нема готово никаквог. Целокупан довоз робе откупљује се за локалну потрошњу и шпекулацију. Отпочетка цене варирају, према квалитету, од 6—8 динара. Цене су за произвођача углавном задовољавајуће, но није сигурно да ће бити дефинитивне. Јер још није довоз робе отпочео у својој пуној мери, што ће бити чим буде завршена берба кукуруза. На цене ће знатно утицати и прилике на светском тржишту, које је пак у великој неизвесности због Русије, која својом демпинг-политиком доноси велика и непријатна изненађења".[16]

---

[12] „Политика" од 27. јула 1930. г.
[13] „Време" од 29. јула 1930. г.
[14] „Правда" од 17. септембра 1930. г.
[15] „Правда" од 22. септембра 1930. г.
[16] Лесковачки гласник од 20. септембра 1930. г.

Ускоро се после предњег у истом листу појавио и један краћи напис под насловом „Криза кудељне индустрије", а који ми доносимо међу прилозима.[17]

После две и по године, у тзв. независном привредно-културном прегледу, тј. у скопском листу „Вардар", објављен је, под насловом „Лесковачко конопљарство", нешто дужи од претходног, напис наставника Пољопривредне школе Л. Мазајева. И овај напис доносимо као прилог.[18]

(III) Прилози

I

ПРОИЗВОДЊА И ИЗВОЗ ЛЕСКОВАЧКЕ КУДЕЉЕ

(1).

У данашњој новчаној кризи очи свију нас окренуте су побољшању нашег извоза, који је при постојећим приликама једини у стању да нам даде новца помоћу кога би могли сломити кинески зид између милиона потрошача жељно посматрајућих њима недоступне, због немања новца, свеколике потребе и легије произвођача који им исте из свега гласа нуде.

Ако реченоме додамо да се због немања новца и производња умањава, а отварање крупних стечајева увећава се и што је најгоре стварају се читаве нове легије незапослених радника не само из фабричких предузећа но такође из занатлијских и трговачких радњи, то је крајње време да озбиљно поведемо бригу о свему ономе што може да ублажи садању новчану кризу.

Ево због чега је похвално што је Лесковачко трговачко удружење на Петровдан ове године сазвало конференцију свију извозника кудеље да се нађе начин за увећање производње и извоз кудеље из лесковачког реона.[1]

У дорашној Србији лесковачка кудеља на страној пијаци такмичила се с италијанском. Она се гајила у Лесковачком, Јабланичком, Добричком, Пчињском и Бујановачком срезу. Извоз исте заједно с ужаријом превишавао је годишње два милиона златних динара, што није била мала сума новца у оном времену.

Сада пак лесковачка кудеља на светској пијаци не може да конкурише италијанској кудељи, чему су главни узроци: **лика, влага и нечистоћа,** који предмети често чине више од 1/4 количине све извезене кудеље.

Лесковачка се кудеља израђује од чупане а не од сечене конопљане трске и лика са корена при трљењу остаје широка и дебела, те се не може разчешљати у танке конце као лика од горњега дела стаблике. Према томе кудеља смешана с ликом од корена подесна је само за просту ужарију а не за израду тканина и фине ужарије, за коју сврху и купују фабриканти лесковачку кудељу за замену италијанске која је веома скупа.

Даље, имајући у виду што кудеља може да упије велике количине воде а да се то не позна, Лесковчани, а нарочито лесковачки и врањскобањски Цигани, исту прскањем воде или остављањем на роси да преноћи увлажавају. Овако пак вештачки увлажена кудеља за време израде показује у тежини мањак, што отежава правилну калкулацију, а затим треба знати што много влажна кудеља пресована у балама за кратко време почне трулити и тиме губи у јачини и вредности.

Ово је, дакле, други узрок због чега су иностранци престали да радо купују лесковачку кудељу.

Трећи је главни узрок рђаве потрошње лесковачке кудеље у иностранству — нечистоћа влакна, тј. рђаво истресана кудеља од поздера, који не само смета правилној калкулацији самокоштања но не даје могућности да се тачно одреди просечна дужина и финоћа влакна, без чега је немогуће одредити њено назначење.

После Бугарске и Грчке лесковачком кудељом највише се интересују Немачка и Чехословачка но и тамошњи фабриканти, због наведених разлога, почињу исту да замењују италијанском друге врсте, бачком или руском. Наши конзулати у Берлину и Прагу ово званично потврђују.

У овом погледу од великог је интереса да овде дамо места изјави немачког текстилног стручњака г. Јирла, који је исту дао нашем берлинском конзулату, на његово питање о могућностима и условима за даљи извоз лесковачке кудеље у Немачку. Овај од-

---

[17] Лесковачки гласник од 15. новембра 1930. г.

[18] Вардар од 30. априла 1933. г.

[1] У нашој држави сада имамо два кудељна реона: лесковачки и бачки, који производе кудељу разне врсте.

лични технички и трговачки познавалац кудеље, између осталога, изјавио је да је интерес немачке индустрије кудеље за југословенску робу, а нарочито из лесковачког реона, у последњим годинама знатно порастао. Садања лесковачка кудеља по финоћи може се поредити с више но просечно добром италијанском, али у изради доста изостаје. Што се пак тиче врањскобањске кудеље, која се на немачкој пијаци ретко, и то у врло малим количинама, појављује, то за исту с правом се може рећи да се слободно може такмичити с италијанском прве врсте, када би увек била сува, чиста и без лике.

При крају своје изјаве г. Јирл предлаже да се испита не би ли се стварањем задружних установа за рационално квашење конопљане трске и израду из исте кудеље, евентуално и с државном помоћи као и школовањем особља, могли постићи бољи резултати. Италија у овом правцу чини велике напоре, и то не би требало да се не запази у Југославији.

Чехословачки фабриканти кудељних израда опредељено говоре да лесковачка (под којим се именом разумева и врањскобањска кудеља) кудеља неће моћи с успехом да се такмичи на светској пијаци с италијанском док се не установи контролна комисија за преглед извозне робе, јер је прошло време орјенталског начина трговања где је основа била превара и подвала.

Ово је први услов, говоре браћа Чеси, за напредак производње ове одличне текстилно-индустријске биљке у јужном крају доратне Србије, а друго је да се што пре обнови врањскобањска кудељара, где треба да се топи конопљана трска и израђује кудеља на тај исти начин као што се то ради на кудељарној и лаженој пијаци у Кухељни (Чехословачка).

И заиста, како Немац г. Јирл тако и браћа Чеси у праву су у овом погледу, јер треба имати на уму да Бугарска, иако је тек пре пет година почела да се занима гајењем конопље, за фабричну сврху већ има сличну кухељској творници фабрику-кудељару, а у доратној Србији нема модерне кудељаре за топљење трске и тај посао врши се истим начином како су радили наши пра-прадедови.

Према свему горе наведеном јасно је шта је узрок што производња и извоз лесковачке кудеље не само да се не повећава но из године у годину све се више умањава.

С горе наведених разлога једногласно се сагласила и петровданска кудељарска конференција у Лесковцу, због чега је и изабрана комисија из најбољих познавалаца гајења конопља и за израду и трговину кудеље, да иста у једноме елаборату тачно формулише мере које треба да се предузму, те да лесковачка кудеља опет на светској пијаци може да се такмичи с болоњском (италијанском) или гренобељском (француском) кудељом.

О резултату рада ове комисије биће речи у наредном броју.

(2).

Извоз кудеље представља једну врло важну позицију нашег трговинског биланса. Према званичним подацима он за последње четири године износи:

Година	Количина у метар. цент.	Вредност у мил. дин.
1925	77.613	11
1926	140.085	99
1927	169.405	98
1928	122.930	72
Укупно	510.033	379

А просечно за овај период времена извезено је годишње око 127 хиљада метр. центи. Вредност пак годишње извезене кудеље у овом периоду времена износи просечно око 95 мил. дин.

Као извозник кудеље од европских земаља долази наша држава одмах на друго место иза Италије.

Према званичним подацима објављеним од стране Министарства пољопривреде о засејаној површини и жетвеном приносу, било је у целој нашој земљи засејано са конопљом и добивено од исте кудеље:

Година	Засејана површина у хектарима	Укупан принос са хектара у метар. центима	
1925	39.787	434.088	11
1926	34.402	270.840	8
1927	34.419	323.759	10
1928	31.148	188.644	6

У нашој држави има углавном два реона у којима се кудеља производи за извоз, а то су: бачки и лесковачки. У први реон спадају области: бачка, осечка и сремска, а у други — нишка, врањска и косовска.

Да би показали уделе ових реона у производњи кудеље целе државе, ми прилажемо наредну таблицу:

Бачки реон

Година	Површина у хектарима	Принос кудеље у метарским центима
1925	17.249	255.982
1926	14.551	116.610
1927	13.996	188.831
1928	11.559	80.080

Лесковачки реон

Година	Површина у хектарима	Принос кудеље у метарским центима
1925	4253	41.434
1926	4753	42.671
1927	4333	28.025
1928	3646	22.373

Према томе бачки реон у производњи кудеље целе земље игра главну улогу, јер она даје више од једне трећине целокупне жетве, док лесковачки даје просечно само један осми део. Но зато лесковачка је кудеља бољег квалитета, а нарочито она која се обрађује у Врањској Бањи и која се лако такмичи на страним тржиштима с чувеном болоњском (италијанском) кудељом.

Бачка је кудеља сиве (мрке) боје и њено је влакно краће, но зато много јаче од лесковачког влакна, због чега и има велику употребу за израду канапа, лађарске ужарије и грубих тканина.

У бачком реону земља је много боље подесна за производњу кудеље, као што се види из наредних неумитних бројева, који показују годишњи просечни принос кудеље од једног хектара по областима ових двају кудељарских реона.

У години	1925	1926	1927	1928
	у метарским центима			
Бачка област	17	14	16	8
Сремска област	9	8	8	7
Осечка област	8	7	7	6
Врањска област	13	16	6	6
Косовска област	9	8	8	7
Нишка област	9	6	8	7

Значи земља у бачкој области најподеснија је за производњу кудеље, но рентабилност производње кудеље не зависи само од земље и климатских услова, тј. од повољних природних прилика, него више од стручне спреме и дуготрајног искуства произвођача. Нарочито пак зависи извоз кудеље од његове солидарности — поштења, јер послератне су прилике много допринеле погоршању извоза само зато што произвођач уместо да спреми трговцу — извознику кудељу једног квалитета, он добру кудељу употребљава као спољашњу опрему, а у средину повесма или бале сакрива влажно, нечисто и неупотребљиво влакно.

У овом погледу произвођачи лесковачког реона, који су већином Цигани, достигли су невероватан успех, јер у њиховим балама с кудељом у иностранству се може наћи ђубре и песак, и штавише — цигле и камење.

Разуме се да овако „солидно" спремљена кудеља убија глас наше извозне трговине. И држава ће морати издати закон са строгим казнама противу оваквих злоупотреба, јер држава је једино моћна да спречи у рђавој акцији све оне који из незнања или нехата, а још горе из зле намере за шпекулацијом, недовољно или рђаво опремају кудељу за извоз.

Извозници лесковачке кудеље највише су у томе заинтересовани да се овоме злу једном за свагда стане на пут и да се предузму хитне мере за побољшање производње кудеље како квалитативно тако и квантитативно, како би се издржала борба са опасним италијанским конкурентом.

Ето у какву је сврху, пре неколико дана, била одржана у Лесковцу конференција трговачких извозника и произвођача лесковачке кудеље, као и текстилних стручњака и представника заинтересованих привредних организација.

Учесници конференције с бројевним подацима доказивали су како наш извоз кудеље опада, како губимо једно по једно тржиште, како се на европским тржиштима недавно увелико тражила наша кудеља, а нарочито она из лесковачког реона, а сада се подигао аларм противу исте и прети опасност да ће је наши конкуренти из године у годину сасвим истиснути и тиме умањити наш привредни приход који достиже без мало сто милиона динара годишње. Да се пак ово не би десило, учесници конференције предложили су следеће мере које треба да предузму: држава, трговци-извозници и произвођачи кудеље, тј. пољопривредници и мајстори кудељари.

(I). Држава треба:

1. да што пре изда закон противу злоупотреба при извозу робе уопште и кудеље посебно;

2. да се што пре изда правилник о раду контролних комисија за преглед кудеље при продаји на нашим тржиштима;

3. да Министарство пољопривреде набави неколико вагона италијанског кудељног семена;

4. да исто министарство при лесковачкој пољопривредној школи отвори одсек за гајење конопља, где ће се вршити и одабирање конопљаног семена;

5. да Министарство трговине и индустрије при лесковачкој текстилној школи отвори одељење за мочење конопљане трске као и за израду из ње кудељнога влакна;

6. да исто министарство пошље свима конзулатима у местима где постоји индустрија кудеље угледну збирку свију образаца наше кудеље.

(II). Трговци-извозници треба:

1. да организују Друштво за гајење, прераду и трговину кудеље у лесковачком реону;

2. да организују контролну пијачну комисију;

3. да организују задруге за гајење конопље у већим комплексима;

4. да организују мочила у већим кудељним центрима лесковачког реона;

5. да организују акционарско друштво за обнову врањскобањске фабрике за мочење конопљане трске и за израду из исте кудељног влакна;

6. да рад ове врањскобањске фабрике доведу у везу с радом лесковачке фабрике за израду канапа и ужарије, како би се подигла ткачка фабрика кудељних тканина;

7. да организују куповину и раздвајање конопљаног семена одгајивачима конопље;

8. да што пре израде стандардизацију лесковачке кудеље у вези с потребама иностраних тржишта;

9. да издаду учила о гајењу конопље и изради кудеље;

10. да издају повремени текстилни часопис где ће главни део бити о кудељи.

(III). Пољопривредници и мајстори кудељари треба:

1. да обнове конопљано семе које се изродило;

2. да засебно сеју конопљу ради добивања влакна, а засебно ради добивања семена;

3. да конопљу при брању секу нарочито удешеним ножевима, а не чупају (скубеју);

4. да издвоје ручице по дебљини стабљика и сваку групу топе одвојено;

5. да моче само добро осушену а не зелену, сирову трску, и то у мекој, чистој и текућој води;

6. да не пропусте право време за вађење трске из топила и да извађене ручице, после топљења, суше у купама;

7. да при трљању пазе да се на трлици лупањем ножем (бијачем) конопљана сува трска гњечи, те да она пр-ска, како се не би влакно при одвајању од дрвених делова (поздера) кидало;

8. да добивену повесму после трљања врло добро очисте од поздера;

9. да издвоје повесма с белим, танким и дугачким влакном од повесама с мрким, дебелим и кратким и да их подвојено сложе у дењкове (бале) и

10. да не смеју влажити кудељу прскањем воде или остављати исту на роси да преноћи, а још мање да у средини повесма умећу ђубре, неупотреб-

лива влакна, поздер, песак, камење и комаде од цигле.

Чедомир М. Јоксимовић

(„Лесковачки гласник" од 20. јула и 3. августа 1929. године).[2]

II

ИЗВЕШТАЈ УПРАВЕ ЛЕСКОВАЧКОГ ТРГОВАЧКОГ УДРУЖЕЊА О РАДУ У 1929—1930. ГОДИНИ

Из предњег извештаја са редовне годишње скупштине од 6. априла 1930. године доносимо следеће стране (4, 5, 6 и 7):

„На завршетку четврте године свога рада, управа удружења подноси вам свој уобичајени извештај о раду у минулој години и вршећи своју дужност у том погледу жели да вас уједно подсети на потребу заједничког рада, на ствари које, с обзиром на непрекидну пословну кризу, имају дубљи значај, ствари којима се данас свуда поклања нарочита пажња и на којима се и од стране овог удружења почело да ради.

Унапређење конопљарства

Лесковац окружују пет река са пет плодних долина. То су: моравска, ветерничка, јабланичка, власинска и пусторечка. Гравитирају му још и део топличке долине и Заплање. Услед тога реон лесковачког трга врло је велики и разгранат.

По плодности ових речних долина Лесковац има претензију да буде један од најјачих извозних центара са разноврсним производима. У истини он то и јесте, али није у оној мери како му приличи. То је стога што наш пољопривредник не ради земљорадњу рационално, како данашњи прогрес захтева, већ још примитивно како су његови прадедови радили.

Између осталих производа који су у Лесковцу и његовој околини одомаћени, од вајкада се у Лесковцу гајила једина трговачка биљка **конопља,** која је створила домаћу индустрију ужарије, опет на примитивним принципима, те је само ради те индустрије и сејана. У прећашње време сирова кудеља, конопља, слабо се извозила из Лесковца, већ само прерађена у ужарију, и то за Бугарску, Турску, Румунију и Грчку, а било је време кад је чак и у Аустрију извожена. Али су та времена давно прохујала, прегазио их прогрес; али тај прогрес изгледа да Лесковац и његову околину није ни закачио.

Сирова кудеља извозила се из некадашњег врањског округа, сразмерно годишње око 200.000 килограма, док није била укинута извозна царина, а кад је деветстотих година укинута извозна царина, извоз сирове кудеље скочио је на 2,500.000 килограма, а пре светског рата и више, али по ослобођењу од окупације извоз конопље из Лесковца приметно је спао, јер је производњу конопље заменила производња кромпира, која се показала рентабилнијом од конопље.

А зашто је наш пољопривредник нашао бољу ренту у кромпиру но у конопљи кад је по правилу трговачко-индустријска биљка увек рентабилнија од сваког другог усева? И каква је то трговачко-индустријска биљка која дозвољава да је прегази један обичан кромпир који код нас није индустријски усев?

Једини одговор на ово питање је у томе: што је гајење и прерада конопље остало на истом нивоу, примитивном ступњу, док су се досадање пијаце њених прерађевина потпуно затвориле, као Бугарска, Турска, Румунија, па ускоро ће и Грчка. Из Румуније смо одавно истиснути. Бугарска нас стално истискује и ускоро ће нас претећи, јер она врло интензивно ради на развијању конопљарства, а у Грчкој и Турској потискује нас италијанска конкуренција. Па где ћемо ми онда са нашом конопљом која нам је доносила силан новац из поменутих земаља, и која нам је, посредно баш она, подигла осталу лесковачку индустрију.

Лесковачки трговци, увиђајући врло рђаву привредну перспективу са престанком или смањењем производње кудеље, нашли су се побуђени да у једној депутацији оду и замоле аудијенцију код г. Бана наше Вардарске бановине и да га умоле за помоћ да се одржи ова производња. Г. Бан био је љубазан да ову депутацију прими, и упутио је да приватном иницијативом отпочне рад за поправку конопље, па да затим Бановина притекне у помоћ морално и материјално. Трговци су послушали г. Бана и образовали је-

---

[2] У поднаслову предњег чланка стајало је: — Резултати рада кудељарске конференције одржане на Петровдан ю. г. у Лесковцу. —

дан сталан одбор за поправку конопљарства, код трговачког удружења, који је одмах приступио практичним радовима.

Одбор је састављен овако: председник г. Сотир Илић, потпредседници г. г. Данило Дунђеровић и Драгутин Гичић, секретар Драгутин Тодоровић. У пијачној комисији: г. г. Мика Стефановић, Благоје Живковић, Данило Дунђеровић, Младен Миленковић, Никола Цветковић и Милан Цекић.

Одмах по установљењу, одбор је нашао стручног човека који је специјално изучавао конопљарство и ланарство у Чешкој и Русији, а то је г. Димитрије Буринчић, економ у пензији, који је био умољен да напише једно кратко упутство за поправку конопљарства, и који је на брзу руку написао „Кратко упутство за гајење, топљење и прераду конопље". Ово упутство је одштампано у 5000 примерака.

Тако је г. Буринчић у суботу 22. марта о. г., уз припомоћ овоскеског референта пољопривреде, одржао јавно предавање на пијаци где се продаје конопно семе многобројним слушаоцима из многих села, којима је одмах раздато и око 400 књижица.

За недељу 23. марта о. г. Одбор је одредио предавање по општинама, извршио распоред својих чланова да материјално воде предавања, а за предаваче умолио г. г. Димитрија Хаџи-Пешића, директора пољопривредне школе, Влајка Божиловића, среског пољопривредног референта, Чед. Јоксимовића, бившег директора текстилне школе, Димитрија Бурунчића, економа у пензији, и Ристу Стојановића, економа у пензији. Господа су се љубазно одазвала и одржала предавања, и то:

1) г. г. Хаџи-Пешић и Чед. Јоксимовић и члан Данило Дунђеровић у општинама брестовачкој и печењевачкој;

2) г. Божиловић, чланови Милан Цекић и Драгутин Митић у општинама стројковачкој, вучанској, бунушкој и мирошевачкој;

3) г. Димитрије Буринчић и члан Мика Стефановић у општинама турековачкој и бошњачкој, среза јабланичког; и

4) г. Риста Стојановић и чланови Никола Николчић и Младен Миленковић у општинама мрштанској и губеровачкој, са зборним местом у Бадинцу.

Успех ових предавања огледа се у овоме:

У општинама печењевачкој и брестовачкој било је 200 слушалаца, а раздато је 400 књижица; у турековачкој и бошњачкој општини око 100 слушалаца, а раздато је по селима и послато преко 250 књижица; у стројковачкој, вучанској. бунушкој и мирошевачкој општини било је око 270 слушалаца и раздато око 400 књижица.

Може се рећи да је народ прихватио врло радо ове поуке:

1) Да сеје гушће јер му је рачуном у поуци показано да од густог сејања има више приноса и бољег квалитета конопљаног влакна до од ретког;

2) Да ради семена сеје конопљу кроз кукуруз, при чему и сам народ налази да ће и више и боље семе родити, а сам придодаје да ће му конопљине стабљике служити као притке за пасуљ;

3) Да ће конопљу косити а не чупати;

4) Да ће топити конопљу само по упутству.

Да ли ће све то народ одиста и учинити много ће зависити од даљег рада одбора и његовог подстрекавања.

Што се тиче трљења-прераде конопље, пало је мишљење да се то голом речју и написаним упутствима ништа неће постићи, ако се са трлицом, бачком, не демонстрира и ако се те трлице не припреме у великом броју за продају или за мустру да их народ сам израђује. Стога одбор намерава учинити следеће:

1) Да из Текстилне школе узме све бачке трлице што их школа има и да их изложи на пијаци ради угледа и мустре, али тако да се један радник обучи раду и да он целог пазарног дана ради са њом на тргу.

2) Да после одржавања демонстрације на тргу прима од народа поруџбине за трлице, пошто се претходно погоди са неким мајсторима да их израђују.

3) Да одбор или држава нађе средства да се свакој општини која производи конопљу даду бесплатно онолико трлица колико села састављају ту општину, тако да у свако село дође по једна и да свако може на тој сеоској трлици истрлити своју конопљу.

При овим предавањима пронађено је да произвођачи и сувише много ђубре своја конопљишта, и то три пута више него што треба. Очевидно да се са садањом количином ђубрета могу нађубрити три пута више конопљишта и цела производња оваква каква је

сада три пута више увећати само уштедом на ђубриву и променом њива.

Ова управа помагала је напоран рад поменутог одбора, но с обзиром на важност подизања и унапређења конопљарства по целокупну лесковачку трговину и њен бољи будући просперитет, позива и остале трговце да се придруже овој корисној акцији чији је циљ да се унапреди ова рентабилна биљка.

(На даљим странама извештаја из кога су наведени предњи ставови реч је о пијачном возу, о фонду за подизање трговачког дома, о интервенцијама код власти, о везама с Београдском трговачком комором, о славама и забавама, о одржаним конференцијама и седницама, о умрлим члановима и новим добротворима и утемељивачима. Сем тога из исте публикације види се који су тада били чланови управног и надзорног одбора Лесковачког трговачког удружења, рачун изравнања његове активе и пасиве и нацрт буџета за 1930/31. годину.)

III

КОНФЕРЕНЦИЈА НОВОСАДСКЕ КОМОРЕ У ОЏАЦИМА

— По питању стандардизације и контроле кудеље —

Оџаци, 9. јуна.

Од стране трговачко-индустријске и занатске коморе у Новом Саду, после сазива анкете о стандардизацији и контроли кудеље, одржана је у Оџацима конференција свих заинтересованих фабриканата, произвођача и извозника кудеље, у циљу претреса нацрта узанса у трговини са кудељом.

Изасланик Трговачко-индустријске и занатлијске коморе у уводној речи изложио је стање наше кудељне производње у светском склопу, и нагласио безусловну потребу квалитативне поправке овог нашег производа, наročito услед чињенице што се од стране произвођача посвећује преради овог индустријског биља она пажња коју оно заслужује.

Како је на прошлој конференцији интересената утврђен стандард тип наше кудеље, то је тиме дата и основа за стварање узанса и одређивање свих виших машинских и руком израђених кудељних прерађевина. Према томе треба да привредници сами доношењем узанса дају дефинитивну форму регулисању наше кудељне производње и трговине, што је законом о стандардизацији и контроли од стране владе изложено.

Затим је следила дискусија о узансама и том приликом је после свестраног претреса од стране стручњака утврђено девет разних типова кудеље, водећи рачуна о свима врстама које се код нас налазе у промету.

На крају дискусије нацрт о узансама у трговини са кудељом у начелу је примљен и изабрана је једна комисија од десет чланова произвођача, индустријалаца и извозника кудеље, који су решили да за 14 дана предаду узансе у дефинитивној редакцији Трговачко-индустријској комори у Новом Саду. Иста комисија има, према закључку конференције, да изврши све предрадње око стварања једног савеза произвођача и трговаца кудеље Краљевине Југославије.

Како би приликом ступања на снагу правилника о стандардизацији и контроли кудеље произвођачи и трговци имали већ и своје представништво, које би као меродавни форум било у стању да изнесе своје предлоге и жеље у погледу кудељне производње и трговине пред надлежна министарства, предлог за стварање овог савеза поднео је г. Јулије Франк, извозник и члан Новосадске трговачке коморе. Он је изнео и програм савеза и између осталога навео и пропаганду о обавештавању иностранства као један од задатака будућег савеза.

Предлог је усвојен и на крају се председавајући захвалио изасланику Трговачке коморе око консолидације наше кудељне производње и трговине.

(„Политика" од 11. јуна 1930. г.).

IV

ЛЕСКОВАЧКО ТРГОВАЧКО ДРУШТВО ЗА УНАПРЕЂЕЊЕ ПОЉОПРИВРЕДЕ

— Акција за сејање индустријских биљака и стандардизацију житарица —

Лесковац, 25. јула.

Трговачко удружење у Лесковцу основало је два нарочита одсека којима је циљ унапређење индустријских биљака и житарица.

Како се у шест околних срезова одавно сеје конопља, која је један од главних производа целог овог краја, Трговачко удружење је основало један

одсек за пропаганду да се засеје што више земљишта конопљом, затим сунцокретовим и рицинусовим семеном.

Лесковац је некад био главни продуцент кудеље за Балкан. У последње време у мањим количинама кудеља се извози и у централну Европу, нарочито у Аустрију и Мађарску. Временом Румунија је почела и сама да производи кудељу, Бугарска се такође еманциповала, Грчка увози у све мањој мери, тако да су Лесковцу преостала само тржишта у западно-европским центрима.

Одсеку за унапређење кудеље остављено је да ради на типизирању и стандардизацији кудеље, прилагођавајући је тржиштима на којима се продаје.

Да би кудеља одговорила савременим потребама треба отклонити главне мане садашње производње кудеље. Главно је уклонити лику из корена, која смета фабрикантима приликом прерађивања и због чега се добија мањи принос. Зато је неопходно конопљу косити, уместо да се чупа. Кошење конопље се врши у Италији, Бачкој, па и у Русији и Бугарској. Исто тако одсек мора да се забави решењем питања стандардизације кудеље за извоз. Да се реши то питање морају се претходно отклонити извесне појаве у погледу прерађивања и прекупљивања кудеље (да се кудеља доноси на пијацу сува, добро очишћена да се само здрава роба пакује и тако даље).

Што се тиче упућивања сељака као важног продуцента ове индустријске биљке, одсек се труди да их поучи да кудељу не преквашују, јер се тада добија слабо влакно, затим да конопљу сеју гушће, јер се на тај начин добија тања трска и здравије и финије влакно. Помоћу Министарства пољопривреде треба извршити селекцију семена и заменити га, евентуално, са италијанским, болоњским семеном, које се данас сматра за најбоље.

У Министарству трговине и индустрије донесен је у овом смислу један правилник којим ће се кудеља за извоз стандардизовати и верује се да ће он допринети много да се култура ове корисне и приносне биљке што више развије у околини Лесковца.

Одсек намерава, у споразуму с Министарством пољопривреде, да подигне угледна топила на два-три места у околини Лесковца и да се на тим топилима оснује нека врста курсева ради поучавања произвођача модерном прерађевивању и производњи конопље односно кудеље.

Радом овог одсека заинтересовало се Министарство пољопривреде, те је упутило своје референте за пољопривреду и директора пољопривредне школе, са наставницима, да, у договору са одсеком, обилазе околину и држе поучна предавања земљорадницима.

Што се тиче увођења олајних биљака (од којих се фабрикује зејтин), то је још новина за Лесковац, али се успело да се у току ове године поделе три вагона семена (сунцокрета и рицинуса), те постоји нада да ће се и ова култура развити у Лесковцу.

Други одсек, за унапређење жита-рица и осталих производа, има за циљ да замени домаће семе пшенице другим бољим семеном, да се све житарице чистије доносе на пијацу; и, поред тога, да ради на подизању воћарства у лесковачкој околини.

Прошле недеље Министарство пољопривреде разделило је у малим количинама пшеницу пролифик, и она је, засејана у срезовима око Лесковца, показала веома добре резултате, тако да земљорадници траже на сваки начин да се њихово семе у току ове године замени другим семеном, ако не пролификом оно бар овчепољском пшеницом, јер је принос од домаћег семена био за 50% мањи него ли од пролифика.

У кризи пољопривредних производа иницијатива Лесковачког трговачког удружења неће остати незапажена. Његов рад на прилагођавању потрошачким пијацама и рад на ширењу приноснијег занимања у народу треба, свакако, похвалити.

(„Политика" од 27. јула 1930. г.).

V

НАУЧНО ИЗУЧАВАЊЕ ГАЈЕЊА И ПОТАПАЊА КОНОПЉЕ

Конопља по својој важности долази на прво место међу индустријским биљкама у нашој држави. У прошлој години укупна површина под конопљом износила је 32.000 хектара и добијено је 26 милиона килограма кудеље и 1 ипо милион кгр. конопљиног семена.

Од ове количине кудеље ми смо прошле године извезли 14,000.000 килограма у вредности 128,000.000 динара, а од остатка један мали део наше сељанке упређују и тку платно, израђујући себи преобуку, убрусе, пољаве, губере, сламњаче и вреће, годишња

производња којих се оцењује са више од једне милијарде динара.

Принос влакна како по каквоћи тако и по количини зависи од доброте семена и каквоће земље, но не мању улогу игра у томе и начин потапања конопљине трске, јер рад око потапања захтева потребну стручну спрему, коју нема наш пољопривредник, а међутим често бива да је принос мали, но зато влакно је одлично и према томе рентабилност је већа.

И тако, како у нашој држави има два главна конопљана реона: северни у Бачкој и јужни у долини Јужне Мораве од Ниша до Гиљана, то је потребно прво изучити каво је конопљано семе најподесније сејати у једном а какво у другом реону, јер, као што је познато, састав земље у овим реонима није једнак.

Треба научно изучити који је савремени начин потапања конопљане трске најпробитачнији за северни, а који за јужни конопљани реон. Ово је нарочито важно за последњи реон. где се конопљана трска и данас потапа на начин како се то радило и пре неколико векова.

Потребно је, сем тога, детаљно проучити узроке због којих из године у годину влакно из јужног конопљаног реона бива све слабије и слабије, тј. губи своју јачину и тиме губи своје раније заслужено место како на нашим тако и на иностраним тржиштима.

Све овде изложено побудило је Добричку кудељску задругу да се обрати Пољопривредном факултету Београдског универзитета с молбом да он својим научним силама помогне Задрузи на развијању и унапређењу конопљарства. При том задруга је нарочито истакла да је садањи начин потапања и веома нехигијенски начин, јер се за време вршења овог рада од развијања гасова при мочењу трске по рекама шири смрад у целој околини и угине сва риба, ракови, као и водене биљке.

Пољопривредни факултет одазвао се Задругиној молби и пре неколико дана декан др Милан Влајинац сазвао је по овом питању конференцију, у чијем су раду узели учешћа г. г. Александар Стебут, професор педологије (наука о познавању земље), Димитрије Коњев, професор пољопривредне бактереологије, Тимотије Локот и др Доброслав Тодоровић, професор ратарства и Милан Бурић, начелник Министарства пољопривреде за биљну производњу. Добричку кудељарску задругу заступао је њен оснивач, Чедомир Јоксимовић, текстилни стручњак.

Конференција је једногласно прихватила предлог Добричке кудељарске задруге, пошто се он слаже са задатком факултета, да се сви проверени на огледном пољу и лабораторијама факултета научни методи гајења биљака и конопља понаособ практично изводе помоћу земљорадничких задруга.

Даље, конференција је примила предлог професора А. Стебута да се по могућству што пре придода проф. Д. Коњеву нарочито лице које би под његовим руководством приступило изучавању употребљивости вештачког мочења конопљане трске по методу италијанског професора Росија као и других иностраних бактереолога.

Пошто Пољопривредни факултет нема буџета за ову сврху, то се декан истог проф. М. Влајинац обратио присутноме начелнику Министарства пољопривреде г. М. Бурићу с молбом да министарство одобри потребан кредит за ову сврху.

С обзиром на то што је Министарство пољопривреде сада, услед пада цена пшеници и кукурузу, веома заинтересовано за напредак индустријских биљака, то је г. М. Бурић изјавио да ће он учинити код г. министра пољопривреде потребан предлог да се факултету дају за ову сврху потребна средства.

Надати се да ће се потребне формалности брзо обавити, те ће рад у лабораторијуму професора Д. Коњева око научног изучавања потапања конопље почети истовремено са почетком рада самог универзитета у овој школској години.

На крају овог написа интересантно је напоменути да ће комисија за истраживање места где би требало подићи Пољопривредни огледни завод за Јужну Србију, посетити и наш јужни конопљани реон, Врањску Бању, Лесковац и Добрич.

Надамо се да ће се овом приликом решити и питање где ће се подићи прва у нашој држави Школа за гајење и прераду кудеље и лана. А за том школом већ неколико година вапију Добрич, Лесковац, Врањска Бања и Богојевац.

Текстилац.

(„Правда" од 17. септембра 1930. г.).

Dragoljub Trajković

LESKOVAC HEMP GROWING IN ITS CRITICAL YEARS

The author of several books about the development of Leskovac textile industry deals in this work with the results of his explorations about the ups and downs of Leskovac hemp growing which made possible strong development of Leskovac economy, and particularly of its textile industry. The author exposes an abundance of documents and testimonies which represent by their authenticity the material for a complex study of Leskovac and its inhabitants in the period between two wars.

949.711

Др Владимир Стојанчевић

Жалба Лесковчана Томи Вучићу Перишићу из 1847. године

I

Од како је 1841. године био угушен велики народни устанак у лесковачко-нишком крају и у суседним нахијама Старе Србије, правни и економски положај српског народа под турском влашћу није се могао никако стабилизовати.[1] Велика државна, друштвена и економска криза која је обухватила Османско царство после Гилханског хатишерифа 1839. само је продубљивала несређене односе између његових хришћанских поданика и турске власти. То се нарочито осетило на селу где су аграрно-правни односи чинили основу за велико народно незадовољство турском управом. Јако опала јавна безбедност у лесковачкој нахији после 1841. године била је праћена великим арбанашким зулумима, као и других башибозучких чета које су харале целом југозападном половином нишког санџака. Отмица баштина српских сељака и борба за власништво над земљом, односно за пореску и економску експлоатацију бивших спахијских добара, чинили су суштину ових несређених аграрно-правних односа 1840-их година у лесковачкој, прокупачкој и врањској нахији.[2] Право на закуп бивших спахијских прихода, односно на аграрну и пореску експлоатацију бивших спахилука, у Турској уопште познато под именом „илтизам", било је у пракси ускраћено хришћанској раји, упркос Хатишерифу из 1839. године о изједначавању хришћана са муслиманима, тако да је, управо због великих поремећаја у судској и управној организацији царства положај сељака постао много тежи но раније, и у материјалном и у друштвеном погледу. Како се у то време, од краја 1830-их година, Османско царство трговачки и финансијски све више везивало, односно долазило у зависност, за европски капитализам, то је на хришћанском селу била продубљена експлоатација аграрних извора, пре свега аграрних сировина, при чему је фискална политика Порте на налазила своју рачуницу у вишеструком пореском оптерећењу својих поданика, и оних на селу као и оних по варошима и градовима. У аграрно богатој лесковачкој нахији то се евидентно осетило, упркос неким покушајима са Порте да се положај раје поправи, на пр. стварањем нахијских (и градских) савета — „мецлиса", увођењем хришћанских (и јеврејских) представника у ове мецлисе, или давањем права извесном броју утицајних и богатијих хришћана на закуп пореских обавеза сељака према бившим спахијама односно према држави.

У документу који прилажемо може се пратити овај процес погоршавања друштвеног и економског положаја српског становништва у лесковачкој нахији. Личности које се ту помињу спадале су међу предводнике великог народног устанка у 1841. години, али које је Порта касније амнестирала и, формално као народне представнике,

---

[1] Видети: Историја српског народа. Пета књига, први том. Од првог устанка до Берлинског конгреса 1804—1878. Београд 1981, 242—248; — Владимир Стојанчевић, Друштвени и економски положај српског становништва у лесковачкој нахији непосредно по угушењу устанка 1841. године. — Лесковачки зборник, X, Лесковац 1970, 43—50.

[2] Владимир Стојанчевић, Жалбе Срба Врањанаца против Хусеин паше 1839—1842. године. — Лесковачки зборник, XIV, Лесковац, 1974, 149—153; — О припремама на устанак, због нерешеног питања „господарлука" и у врањском крају, видети: Јован Хаџи Васиљевић, Српски народ и турске реформе (1852—1862), Братство, XV, Београд 1923, 174, 175.

увела у мецлисе, где су они били у ствари прости проводници политике локалних турских власти, без политичке моћи у заштити раје и без обзира на извесне могућности да — неки од њих — искористе свој положај у лукративне сврхе, узимањем у закуп купљење турских државних пореза по неким (забаченијим) селима, као што је, заиста, био и случај са Станком Атанасковићем званим Бојација.[3] Мислећи да су ова лица били главни арендатори-илтизамџије који су глобили своје сељаке, Лесковчани су молили Т. Вучића Перишића „да несу увилајет", тј. да српске власти из Кнежевине, односно сам Вучић, пораде на Порти да их Турци уклоне из „шуре" — отприлике исто онако као што су, нешто раније, порадили да Станко Бојација буде амнестиран чак и постављен за неку врсту коџобаше у власотиначким селима!

Документат који прилажемо, налазио се раније у Гарашаниновој заоставштини. Писац овог прилога добио га је својевремено од, сада покојног, др Војислава Вучковића, познатог историчара догађаја везаних за „нишку буну" 1841. и догађаје око ње,[4] и добио његову сагласност да га може преписати и користити. Документат је писан на лесковачком дијалекту али са тежњом да се језик писма приближи ондашњем канцеларијском језику у администрацији Кнежевине Србије. Писао га је, по свој прилици, неко ко је раније учествовао у решавању и заступању народних жалби и био у вези са граничним и политичким властима у Србији.[5] Датиран је 10. марта 1847. године и упућен је био Томи Вучићу Перишићу који је у то време имао велику и готово неограничену власт у Србији и био упознат са читавим комплексом положаја српског становништва у лесковачко-нишком крају под турском влашћу. Документат представља важан историјски извор не само за познавање прилика и народног живота становништва у лесковачкој нахији тога времена, већ и за везе Лесковчана са српским властима у Кнежевини Србији, односно посебно и за националну и друштвену историју једног дела Старе Србије.[6]

II

Благородњејшему и потребњејшему градоначелнику: Ч. г:

Господар Вучићу у Сербије целе государи наказателу Вучићу милостивому и потрудителье: нас и все преблаги христијанима: нас сиротињу и все ми умолимо Года (Господа) за уздравију вас. Како јесмо чули ти јеси жалостив имного милостив и ми свикколици из тамници: руке змиовске и немамо коми инесмејемо кому сг потужити окром богу и цару второ трећо теби господару како смо назначували задобро ти јеси и данас свитисе тебе покорно поклањајемо буди и стани: за нас данас зашто отидому сиротиња ми уђурлутију. Аман молимовас: један сахат попре — ево како видиш 2 листа писмо тужно за до цара да објављаш и цар да знаде: улескювац како му живи и тужи: све свет сиротиња најмали помала како су много поњети и уведене: глобе и живот нема инестадомо ич: ич: колко је било у прве године: данас све 14 ката више и повише исвиомо ускорби. Аман тебе се поклањамо и десницу ти целивујемо аман: п(от)рудисе ти црне сироти(ње) бриге и отглобе сви оћемо за веру иза име христово у најдибоке воде да изрипамо удавимосе со свема чада која није фајда уживати и овој писмо и жалости унутра штаје писано да тој јавиш честиту цару како и он дасе смилује иоожали нас а штоје царска дација дајећемо а фећили и прекупци: Станко и Коца и поп Цека из шура и Коца Селманов да несу увилајет плаче свет и оголе сиротиња и нема комусе плакати и тугу ими акосмо грешили уписмо: неразумни ати другу писмо управи како ти знадеш тако цару упиши подобро.

И тосу дације исписанису итити испиши подобро. Аман г(о)с(по)дару: Вучић и на наказательство: ваши добриви нас

1: порез све потефак (?) ма

2: арач што је бијо: по 15 асаг отред 30: и: 60

а башка што је: от четири куке и руке изведено отпрекупци како кој више може да наткупи од царски заповести

4: мирија свињарско и опанчарски чарак итупунски ду(в)ан изведе Станко Антанасовић и Коца Цветковић

8: војводско изведене: 5000: хиљаде

9: оцињу узима

10: на лисник: на: 30 прање: 2 гро(ша)

11: на лојзе ћумрук и заповед повише по 5:10 на дулум а башка (ј)ошт по: 4 уз дулум

12: от дулум: 5: череки направиште от три: 3: литре у оку може ли бити

13: на планину на: 1: гро(ша); 4 паре узоше

14: на ћумур по 1: гро(ш): 4 паре

15: царски прости десетак

16: ангарија на и(н)тизап: на лук зеље и на сваки ситнор пред дома

---

[3] О општим околностима и приликама под којима је настала и ова жалба Лесковчана из 1847, видети: Владимир Стојанчевић, Јужнословенски народи у Османском царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године, Београд 1971, 177.

[4] Војислав Вучковић, Српска криза у Источном питању (1842—1843), Посебна издања САН. Београд 1957,

[5] Видети: Нил А. Попов, Србија и Русија. Од Кочине крајине до Св. Андрејевске скупштине. Свеска 3. Београд 1870, 222—223.

[6] О национално-политичким везама Лесковчана са обновљеном српском државом, до ослобођења 1877/78. године, видети: Владимир Стојанчевић, Улога Лесковчана и лесковачког краја у национално-ослободилачкој борби српског народа од Турака, — Лесковачки зборник, VII, Лесковац 1967. 5—18; 5, 6.

17: идруги ствари изводу коиид(ајемо?)
и сво окружие на тебесое умољава јави доцара,
1847 меоец март, 10 ден

(На полеђини:)

От окружије молебни из Лесковачкю благородњејшему и потребњејшему великкому усербоком (књажеству) началнику наказателу милостивејшему жалнољубивому крес чеснољубивому браством урюдње жалню: у руце јему и печатити само богом.

2+949.711„1219—1878“

Радош Требјешанин

Манастирски поседи у лесковачком крају од 1219. до 1878. године

I

Лесковачки географски регион још није топографски а ни топономастички испитан. Народни музеј у Лесковцу је постигао велике успехе у рекогносцирању свога подручја и стварању регистра историјских локалитета напоредо са многобројним археолошким локалитетима. Регистрован је и велики број манастиришта, црквина и црквишта са узгредним наменама њиховог порекла, имена и њихове категорије.[1]

Хисар изнад Лесковца је преисторијска грађевина а у османској стратографији, хисар значи утврђење од камена или од цигле са једном кулом. Мање утврђење ове врсте у турском историјско-војном језику зове се хисарима и слично је каснијем дрвеном палисаду.

Лесковац у време предаје Дубочице Немањи вероватно није постојао али се не може замислити да једно комуникационо па и војно-караванско утврђење није било без свога подграђа. Можда је место у подножју Светоилијског парка звано Кулина некада било то подграђе. Иначе само име јужног дела Лесковца, звано Подворце (Подварце), на десној обали Ветернице, којој такође не знамо најстарије име и уопште име до XVI века чак и под именом ЛИПЕРИЦА[2] указује на постојање насеља познатог под уобичајеним и општим именом „Подграђе“. Тамо су били први становници насеља хришћани, свакако, јер су тамо имали две цркве, цркву светог Илије коју 1704. назива Јеротије Рачанин[3] „каменитом црквом“ и црквицу високије од ње откопану пре другог светског рата која је имала дужину нешто више од 8 метара, ширину правоугаоног облика од 3½ метра, без трага било каквог натписа, па је вероватно претпоставити да су око ових двеју богомоља најстарији становници Кулине и Подворца живели. На том терену није било турског становништва све до 18. века јер су се Турци концентрисали на десној обали Ветернице око најстарије џамије Бајазида Хана чије је име носила прва турска махала у Лесковцу. Остале две махале 1516 г. насељених у Лесковцу Турака, а можда и исламизираних Срба, биле су опет у близини ове ако не и на левој страни Ветернице одмах до речног места где су били турски пијац, пазариште звано „Арнаут пазар“, текија и гробље у подножју Хисара, северно од данашње Болнице. Ту су имали и Кале које је чувано као станиште турског светитеља. Хришћани су били у Подворцу где су били ближе рударском гробљу а и њивама које су обрађивали. Да су лесковачки Турци били на десној обали Ветернице сведочи и чињеница да су на простору Даскалов — Каспаров мост имали караван сараје, Медресу, Хамам, конаке кајмакама, Шашит-пашин конак, жандармеријску касарну (Миралајев конак) итд., све до градске српске цркве.

У повељи цара Василија II помиње се један Лесковац[4] али то неће бити Лесковац на Ветернници већ Лесковац на реци Крини у источком срезу у области Пећи.

Први помен Лесковца је тек 1348. г. никако 1308. јер те године краљ Милутин поклања пиргу св Никите код Скопља тамошње село Лесковац. Године 1348. цар Душан је изричито поменуо Лесковац на Ветернници.

„И прида царство ми Хиландару село Вину са метохом и међами села того и село Лесковац с ове и с оне стране са међами и правинама његовим“.[5]

У нашој историографској литератури постоји неспоразум не само у питању помена првог имена Лесковца, односно о времену његовог настанка, већ и око имена области Дубочица, односно замене тим именом имена вароши Лесковца. Ово зато што у литератури и етнографској номенклатури постоји велики број топографских назива Лесковца и имена од основе „леск" изведених и имена области Дубочица као и топографских имена насталих од основе „ДУБ". Оба имена су настала адаптацијом, први конфигурације фитонима „леска" и простора на коме она расте а имена Дубочица по конфигурацији положаја области са номиналном семантиком неке увале, драге, увучене долине међу брда и слично. Једно објашњење да је име Дубочица фитоним настао по дрвету ДУБ мање је вероватно јер у лесковачком региону као да није било гајева дубова мада је било храстових и церових гајева којих има и данас у планинском побрђу Јашуњске и Бабичке горе.[6]

Лесковац је могао бити и антропоним. И данас постоји име ЛЕСКО а и презиме Лесковац. По имену леске као фитоним је мање вероватно постало име Лесковца. Једно је јасно да је сличних топонима и топографских назива велики број у нашој домовини.

У читавом склопу питања јасно је једно а наиме да су оба имена словенске речи и да самим тим сведоче да су и једно и друго име настали баш негде у самом почетку Немањићке владарске ере на овом простору.

II

Немамо података да су Немањићи или њихова властела подигли било који манастир, односно храм у Лесковачком региону. Народно предање да је Немања подигао манастир у Манастиришту код Власотинца и да је у том храму била немањићка школа, је само традиција да се понешто и припише градитељској руци Немањића. У биографијама Немањића се после смрти Немање уопште о томе и не говори. Сви Немањићки владари су били далеко од Дубочице. Најближи јој је био, али кратко време, сам, Немања крајем XII века. Почетком XIII века Вук Немањић се назива господаром Топлице и „нишевске области". Иначе, Ниш је постао коначно српски тек од битке на Велбужду 1330. године.[7]

И у Нишу постоји предање да је Немања подигао на темељима старије цркве храм Св. Пантелејмона. Али ни о томе Немањини биографи не говоре па ни српски родослови и летописи, који Немањи приписују подизање храмова и пре његовог жупанства и после његове смрти.[8]

Немања је, зна се, подигао у Горњој Топлици два манастира, манастир св. Богородице на ушћу реке Косанице у Топлицу и манастир св. Николе на ушћу реке Бањске у Топлицу.[9]

У лесковачком региону није примећено присуство ниједног хришћанског култа светитељских моштију какав је у Нишу био св. Прокопију.[10] Истина у Поречју, код села Вине, постоје развалине цркве св. Прокопија, али само толико. Светитељских моштију и култова у лесковачком региону нема. Једино овамошњи старији женски свет чува култ св. Параскеве, мати Петке, који је некада био снажан и општи што сведочи и неколико подигнутих храмова овој Епиватској светици и то на малим размацима — у Чукљенику, Бошњаку, Рудару, Кутлешу, Разгојни и Кумареву.

Неколико топографских и топонимских назива насеља и локалитета очигледно из средњег века подсећају на присуство Немањића и јединство лесковачког региона са Рашком у средњем веку.

Дубочица, вероватно као посебна жупа поред жупе Медвеђа, која се помиње у XIV веку, не зна се какав је управно-политички статус имала. Морамо веровати, имајући у виду политичко и управно уређење у средњовековној српској држави да је и Дубочица, вероватно слив реке Ветернице, била једна већа жупа. Тако су је и турски пописивачи схватили пописујући у њој харач 1488. као нахију која је имала мање управне јединице у Јабланици и Пољаници са Изморником.[11] Где је било жупско седиште, које је по правилу морало имати свој жупски град, жупе Дубочице, тешко је рећи. Чак ни 1348. то Лесковац није јер је именован селом а људи жупског града не би могли бити даривани манастирима. Сем тога Даничић, у свом Речнику под Лесковац, вели да је Лесковац био хиландарски метох. Можда је седиште жупе и жупског кефалије било у подручју Вучја са наслоном на вучански град, који нам је познат под именом град Николе Скобаљића.

Дубочица је тврдим била дворско лено и као таква царска жупа са насељима дворских и владарских функција. Село Штитарци, које данас не постоји, припадало је током 17. века нахији Дубочица. Имало је годишњи приход 3000 акчи и 11 хришћанских домова а 1576. још и 4 неожењена хришћанска домаћинства. Село носи име највероватније по томе што су становници села правили штитове за рачун дворске војске или градско жупске посаде.

Село БОЉАРИ је добило име по својини неког бољара или становања у њему бољара, дворских великодостојника. Године 1516. се село звало БОЉАРСКА (што је могло значити Бољарска баштина). Имала је 1576. свега 2 хришћанска дома и давало годишњи приход 1400 акчи.

Село ТУЛОВО пописано 1516. као ТУХЛОВО подсећа на становништво које је правило тулове за војничке стреле. Село је било многољудно, имало је ове године 22 хришћанска домаћинства а давало је спахији годишње 1586. г. 2400 акчи.

Село ТУЛАРЕ је највероватније насеље мајстора тулова за војску. У попису 1516. није пописано што значи да није ни постојало, односно да се његова раја „разишла незнано куда".

Села КОЊИНА, КОЊУВЦЕ и КОЊУША су очигледно дворска села у којима су гајени и напасани дворски коњи. Сва три села су постојала 1516. г. Једно од њих, КОЊУША је имало и два манастира.

Село КРАЉЕВИЦА код Медвеђе је могло добити име по припадању неком краљу, бити његово село, његова баштина или његово ловиште. Данас је непознато.

Село БЕРЕКАРЕ је средњовековно дворско соколарско село, које је имало становнике који су хватали и гајили соколове, копце и јастребове итд. за лов владара и његових дворских ловаца.[12]

Анализе ове врсте и истраживања овог карактера одвела би нас далеко од нашег истраживања. Поменути су ови топоними ради идентификовања метохијског карактера Лесковца и његове нахије.

Даничићево тврђење да је у XIV веку Лесковац био хиландарски метох[13] упућује на претпоставку да је у њему постојао храм или параклис са једним или више људи — калуђера, у првом реду. Један запис на рукописном СЛУЖАБНИКУ, који се налазио пре 1931. године у Библиотеци Богословије у Призрену, писао је 6. фебруара 1453. године у Лесковцу монах Никанор „у манастиру Пречистаје владичице наше Богородице, испенија". Ако се овај податак повеже са Даничићевом тврдњом о Лесковцу као метоху Хиландара и поклоном цара Душана Лесковца Хиландару 1348. године са већ постојећим храмом св. Богородице у Лесковцу „обновљене 1839" године, очито пружа закључак да је у Лесковцу бар у XIV веку постојала и црква Св. Богородице. Можда је то била она мала црквица откопана пре другог светског рата у источном подножју Хисара.

Највећи број храмова у лесковачком региону подигао је сам народ о чему сведочи њихова мала градитељска трајност да ни један већи земљотрес нису могли издржати те их данас налазимо у рушевинама. Изгубљени су трагови и манастира Репишта који је служио 1704. године, по казивању путника Јеротија Рачанина а о коме народно предање говори да је имао 70 калуђера. Овом приликом може се рећи да посебну групу наших старих манастира чува историја Грделичке клисуре у којој је Јован Трифуноски евидентирао 25 црквишта и манастиришта. Ту на уласку у клисуру живео је и манастир Св. Николе у Ораховици, који уз село Ораховицу 1516. није уписан што значи да раније није постојао. Његово манастирско имање је било познато и у XX веку.[14]

Лесковачки регион ни као нахија Дубочица не памти постојање своје властеле. Називање властелином Дубочице Николе Скобаљића је произвољно. Властелин Југа, господар села Седларца и Горине, који су уписани у пописне књиге харача 1516. г., једини је податак о њему. Покушај да се лесковачки Југа идентификује са неисторијском личношћу Југ Богдана или са именом ЈУГА једним од чланова комисије која је састављала и писала Рударски законик Деспота Стефана Лазаревића у Новом Брду 1412. је непоуздан. Заснивање те тврдње на основу говора Југа јужноморавским дијалектом је непознавање историје језика, јер ко зна којим су дијалектом говорили у XIV веку Дубочани и какав је он уопште био.[15] Цариник Ђурђа Смедеревца, Соркочевић је најмање властелин у Дубочици. Питање је колика му је и где била баштина. Није извесно и која је насеља имао у поседу

властелин Југа, а које Богдан Радуевић. Мишљење једног историчара Немањи не Дубочице да је султанија Мара, кћер Бурђа Бранковића Смедеревца своме веренику султану Мурату II 1346. г. однела у мираз Топлицу и Дубочицу је нетачно јер се за сигурно зна да је принцеза Мара Бранковић однела мираз у дукатима, свега 600000 златних дуката. Мишљење истог писца да је султан Мехмед II после смрти свога оца султана Мурата II отпремио своју маћеху „с великом почашћу оцу јој Бурђу давши јој том приликом на уживање области Топлицу и Дубочицу", не 1451. године већ раније „пошто су Топлица и Дубочица били у поседу деспота од сегединског мира 1444. г." такође је нетачно". Тачно је да се султанија Мара вратила у дароване области Дубочицу и Топлицу од сина султана Мухамеда II тек 1451. а вратила у Турску 1457. где је добила у посед земље Сера где је и умрла 1487. у Јежеву и сахрањена у манастиру Св. Богородице код Драме. Према томе Марин посед у Дубочици био је временски кратак, свега шест година. Спомен на присуство кали Маре у Топлици је њена тврђава звана Марина кула.[16]

III

Десетак насеља у Дубочици било је средином XIV века у поседу светогорских манастира — Хиландара и манастира Светог Пантелејмона, званог, и у нас познатог под именом Русик, јер је манастир био својина Руске цркве и у њему су живели калуђери Руси. Овај манастир је од времена Немање сакупљао милостињу по Рашкој и том приликом су пантелејмонски калуђери одвели у Свету Гору принца Растка Немањића и тамо замонашили давши му монашко име Сава.

Први[17] писани извор о постојању Лесковца је у исто време и повеља цара Душана 1348. којом он дарује манастиру Халандару „село Лесковац с оне и сие стране с међама и правинама". Том приликом о Лесковцу је речено само то да је село које има своје међе, поседе и да се налази на обема странама (ваљда обалама реке Ветернице). Тешко је одредити тада његов број становништва и етнички састав. Иначе у првом турском попису харача 1516. године након сто шездесет и осам година у Лесковцу је пописано 16 домова, 15 инокосних житеља и 14 удовичких домова хришћанских наспрам 121 домаћинства муслимана са 4 сеида и два службеника — имамом и мујазином, пошто су већ тада муслимани имали у Лесковцу своју џамију, задужбину Хана Бајазида на десној обали реке Ветернице.

Назив Лесковца селом не указује много о његовом становништву. Путописци у XV веку Ниш називају petite ville а и Скопље, у исто време.[18] Број становника могао је бити већи у њему 1348. од броја становника хришћана 1516. године. Пред турском инвазијом могли су бројни становници Лесковца напустити своја огњишта а у оном броју хришћана 1516. могло је бити и новопридошлих становника као турских измећара, војника, матролога и слично. Очигледно Лесковац је као насеље у доба цара Душана постојао као веће жупско насеље можда и жупско седиште. Што је баш Лесковац цар Душан изабрао да поклони Хиландару је потврда да је Лесоквац као село било дворско насеље, лено.

Те године цар Душан је поклонио у властелинство Хиландару и села Вину и Грабовницу, оба села са међама и село Сушицу „којој је међа Глубочица". Мотиви и разлози поклона ових села су истоветни са онима као поклона села Лесковца. Сва три поменута села налазе се у јужном делу Дубочице, постоје и данас а постојали су и у турском попису харача 1516. године.

Ови поклони остали су у властелинству Хиландара до 1395. када се поклањају властелинству Св. Пантелејмона иначе, сада Лесковац као град а Вина као посед властелина Југа.[19] Село Грабовница се у властелинству руских калуђера не помиње.

Цар Душан је поклоњеним насељима у Дубочици манастиру Халандару дао повластице и имунитете уобичајене за статус министарског поседа. Њихове ратаре је ослободио војске, дворских дажбина, обавеза пронијарских села и овим поклонима формирао властелинство манастира Хиландара у Дубочици. По традицији и казивању Буре Даничића Лесковац је још у средњем веку био метох манастира Хиландара. Вероватно је то и касније, јер се хиландарски метох у Лесковцу помиње и касније чак и после ослобођења Лесковца 1878. г.

Поставља се питање да ли је средњовековно село Кожница било у Дубочици и метох кога манастира. Из сачуваног записа у Кожници је у XVI веку постојао манастир Св. Николе. У турском попису се помиње у нахији

Дубочици село КОЖИНЦИ „што одговара данашњем селу „Кожница". Године 1516. село је имало 40 обичних, неожењених 11 и удовичка 3 хришћанска домаћинства. Двадесетак година касније село има 29 хришћанских кућа а у осмој деценији у селу је само 16 хришћанских домаћинстава. У селу, или уз село, није уписан било који манастир или манастириште. Приход је износио 5200 акчи годишње. Запис којим располажемо гласи: „От села Кожнице, у храму светаго архијереја и чудотворца Христова Николаја у земљи рекомој Глбочица под Гором рекомој Церном Гором списа тетројеванђеље за попа Марка од села Кожнице грешни Петар." Запис потиче из XV века и биће да је у Дубочици писано не само сачувано у рукопису тетројеванђеље већ и запис о њему.[20]

Поп Петар из Кожнице не помиње Лесковац већ Дубочицу „рекомој Глубочица под Черном Гором" што доводи у забуну да се не ради о некој другој Глубочици јер се Черна Гора помиње и назива и Пасјача а Црна Гора могла је бити и негде на источној страни Дубочице у пределу Бабичке горе или Селичевице. То је навело Пурковића да ову Дубочицу лоцира код Криве Паланке где постоји насеље истог имена. Село Сушица је постојало 1395. али се 1516. у турском арачком попису води као „пусто село" па се његов атар обрађује „спољa". О. Зиројевић село Сушицу убицира „у близини села Шишинца".

У препису карте села у Дубочици 1395. дарованих манастиру Пантелејмону, Радослав Грујић у свом чланку „Руска властелинства у Србији 14. и 15. в." навео је и село Радоњица које нисмо могли идентификовати, ако то није помен села на „Радонинској територији" којом се граничило село Сушица куда је текла истоимена река Сушица.[21]

Руско властелинство у Дубочици настало је у једном изванредном изузетно историјском тренутку. После турских освајања бугарског царства, земаља Марка Вукашиновића и браће Дејановић а нарочито после турских победа на Косову 1389, Ровинама 1385. и Никопољу 1386. г. и запоседања Ниша 1386. г., Глухавице и Приштине, питање живота и трајања Деспотовине Стефана Лазаревића као да су ушли у кризу катастрофе и губљења државне самосталности и личних имања у Србији. И раније су владари осигуравали себи живот богатим докладима у Дубровнику. И Евгенија Милица, бојећи се да ће јој деца остати без државе и имања иако је деспот Стефан био одан вазал султану и са српском војском му помагао у победама на Ровинама и Никопољу над хришћанским војскама Европе. Турски завојевачи су очигледно имали у плану освајање Деспотовине и то је било само питање времена. Бураћ Бранковић је међу првим српским обласним господарима био осигурао себи и својој породици уточиште у Дубровнику. Он је тамо дао у доклад

1 Чашу од злата, тешку 5 литара и 41/2 унче.

1 Златан пехарић

1 Златну ладицу од 9 литара и 3 1/2 унче.

Затим чистог сребра у 6 рата по 198, 200, 493, 100, 600 и 190 литара. Сем тога Вук Бранковић је имао братственичког и монашког старешину Герасима у Хиландару код кога је увек могао наћи уточиште и без залога.

Евгенија Милица са синовима није имала толико ни злата ни сребра да би обезбедила доживотно својих пет кћери и своја два сина. Ипак је упитала дубровачког кнеза да ли ће прихватити на склониште породицу „светородног кнеза". Дубровачки сенат је одговорио позитивно. Тада је Евгенија Милица дала у доклад свој скупоцени појас код Марина Лебровића. Но, то је било и мало и несигурно. Са синовима се Евгенија Милица одлучила да у Светој Гори у манастиру св. Пантелејмона откупи тридесет адрфата за себе и своја два сина и одређени износ од по 10 литара сребра својим кћерима за време њиховог борављења у неком женском манастиру ван Свете Горе у коју нису могле жене долазити и живети. Отишла је са синовима у Ново Брдо 1395. године и позвала на преговоре старешинство манастира св. Пантелејмона. Адрфат у овом манастиру је износио доживотно давање имаоцу адрфата: „Хлеба, вина, масла, сочива, одећу и обућу и део од свега што у овој обители буде постојало и братству припадало".

Кнез Лазар је 1381. године даровао манастиру св. Пантелеја у Св. Гори цело властелинство Св. Спаса у Хвосну код тамошње Студенице са свим митрополијским објектима „да си имају Руси церков тузи и сели са људима и с виноградима, и с великим и са малим и с међама села тих да си има црква Руска до века". Кнез Лазар је

Св. Пантелејмону дао на поклон и села у Русини: властелинство матере Божје Бучанске код Крушевца и њена села Доња Оруглица, Бучје, Округлица и Јасиковица Михаилова. Затим је поклонио и цркву св. Богородице Браинске у селу Браини у Горњој Јабланици са метохом, људима, воденицама и још шест баштина земљорадничких кућа у Штипу".[22]

Старешина манастира Св. Пантелејмона прихватио је позив Евгеније Лазаревић, дошао са манастирским старешинством у Ново Брдо и окончао уговор о куповини 30 адрфата и 50 л. сребра за породицу Лазаревића" у случају ако се деси да изгубе државу и имање". Уговор је имао ступити онда када затраже Лазаревићи да га користе и имао је трајати до краја њиховог живота или, супротног решења.

За овај износ адрфата Евгенија Милица је поклонила манастиру Св. Пантелејмона села у Србији међу којима и 8 у Дубочици и град Лесковац.

1. Село Мирошевце са метохом и међама његовим,
2. Село Вина с метохом и међама и забелом до реке Сушице и до радонинске међе,
3. Село Товрљанци с метохом и с међама,
4. Јелашница „данас у општини јашуњској".
5. Грболе у крају Дубравици данас Богојевце у истоименој општини.
6. „И у Лесковцу кућу и два човека Костадина и Дражуна".[23]

Унета су на карту метоха Буњуша, Радоњица и Горина.

Пчеларско село Мирошевце је цар Душан поклонио 1346. манастиру Св: Стефана у Бањској са задатком да село даје манастиру мед и восак. Именовано је пет пчелара из Мирошевца: Драгоја, Иванко, Василько с БРАТОМ и Болина. Како је Мирошевце и када престало бити метох манастира Бањске није извесно.[24]

Село Вина је било прво власништво војводе Влатка а потом заједно са метохом и забелом метох манастира Хиландара. Када је Вина престала бити у саставу поседа манастира Хиландара тешко је рећи. Изнад Вине налазе се рушевине некадашњег манастира Св. Прокопија.[25]

Село Тврљанци које се помиње 1516. као село у Дубочици „под именом Товрлан које одговара данашњем имену Товрљане" са 25 хришћанских домаћинстава, давало је годишњи приход 3464 акче спахији. Помиње се и у XVII веку. Тада је у њему било једно муслиманско домаћинство. Зашто га Грујић унео у свој картографски приказ села у Дубочици манастира Св. Пантелеја није извесно.

Села у Дубочици ЈЕЛАШНИЦА и Богојевце која су унета на картографски приказ у чланку Радослава Грујића су тиме ауторитизована. Грујић је повељу Евгеније Милице Лазаревић читао у оригиналу иако се резултати те анализе не слажу са коментаром исте повеље Стојана Новаковића и Милоша Благојевића.[26]

Лесковац Милица а и игуман манастира Пантелеја Никодим не именују ни селом ни градом а биће да је већ тада он био значајно насеље у Дубочици. Поклоњена у Лесковцу два човека су сигурно занатлије, конопљари, чувари манастирског метоха или слично. И цар Душан је у селу Лесковцу поклонио Хиландару два човека. И он без ближе информације о њима и њиховим манастирским функцијама. Сва поклоњена села и данас постоје.

У истој повељи евидентирани су и поклони властеле али без информације да ли за адрфате за себе лично или за већ поменуте адрфате за породицу Стефана Лазаревића.

Југа је поклонио село Горину и село Седларце. Оба села постоје и данас а била су на територији Дубочице и 1516. године. Седларци 1516. г. су уписани као СЕДЛАР. Имало је тада 15 редовних, неожењених 8 и удовичких 5 домаћинстава, а у осмој деценији XVI века 14 хришћанских домова и три дома неожењених. Годишњи приход спахији од 5999 акчи у осмој деценији је смањен на 1800 акчи годишње.

Село Дубово поклонио је Богдан Радуевић. Село је евидентирано у прокупачкој Подгори. Имало је метох и своје међе. Иначе у попису харачких обвезника 1516. у Дубочици је уписано као Горње Дубово са 54 хриш. дома и харачем 7495 акчи.

Властелин Дука је поклонио манастиру „село Винарце са метохом међама и правинами села тога". Село Винарце је уписано као село „Винарска које одговара данашњем имену села Винарце". Село је 1516. било велико, имало је 88 обичних, удовичких пет и неожењених осам домаћинстава хришћанских. У селу су уписана сада 3 муслиманска домаћинства. Годишњи приход спахије од тимара био је 8445 акчи годишње. Двадесет година касније при-

ход је смањен на 4623 акче годишње а број хришћанских домаћинстава на 47 а муслиманских повећан на пет домаћинстава. Неожењених хришћана било је 13 глава. У осмој деценији још више се смањује и приход и број становника. Сада је у селу 35 обичних и два неожењена хришћанска домаћинстава. Број муслиманских домаћинстава се повећао на дванаест домаћинстава. Приход је сада 4673 акче годишње.

На карту метоха нису уписана села Дубово и Седларце.

Овом приликом нису поменута раније манастирска села Сушица и Грабовница. Прво је било 1516. напуштено а друго постоји и данас.

Нека мишљења да је у Дубочици било више манастирских сеоских поседа су неумесна. Спорна села Доња Округлица и Округлица, Бучје и црквав мати Бучанске као и Јасиковица Михаилова налазе се у Расини. Село Бисерка је на Топлици. Село Дубово припада нахији Дубочици. Што је Дубово ушло у дискусију да ли припада Дубочици или Топлици је зато што се ово село налази на самој северној граници Дубочице. Овом приликом монахиња Милица поклонила је манастиру Пантелејмону 16 села и 5 кућа у 5 градских насеља, пет црквава и 2 трга.

Манастирске поседе храма Св. Пантелејмона у Србији монахиња Евгенија (Кнегиња Милица) Лазаревић са својим синовима ослободила је државних дажбина давши им такве високе имунитете да су исти били у стварном слободном манастирском властелинству самостални и независни од државне и црквене власти.

У истој повељи побројана су давања и наведене разне работе којих се поклоњени поседи ослобађају. Тај текст наводим у изводу.

„Сија вса више писанија приложена и господином нашим кнезом светим, и нами и нашим властели, ослободисмо и сваким повељенијем потврђенијем, да су свободна од всакакого дохотка царска, ки либо аште случитсе доходак да јест вољан манастир с њим; с сему же свободисмо и от всаких работ господских, да им нест вољан заповедати ни војвода, ни кефалија ни дворођржица, ни челник, ни ин кто од владајуштих у земљи господства ни: тчију ђаконит монастирски и да им њест градозиданија, ни бигле, ни повоза, ни поноса, ни граће, ни војске, ни подставе, ни герекарства, ни ловчине, ни подхијегонениja, и да им њест ниједнога оброка, ни с'сада ни приселице ни притражице. И суда да им њест инде точију пред челником господстава ни. И сија вса приложена сами утврдисмо много светлим сим и златопечатаним хрисувољом."

Сем манастира у српском средњем веку имали су своје поседе и поједини монаси па и монахиње. У попису имања манастира Хтетовског монахиња Драгиња је њиву коју је продала „из слободне руке".[27]

III

Турци су коначно окупирали Дубочицу 1455. и после извесног времена прикључили је новоформираном Крушевачком санџаку после његовог освајања и присаједињења турског царства. До средине XVI века Лесковац формиран као кадилук нема свога кадије већ припада нишком кадилуку. Тек 1566. ће Дубочица добити свога кадију тј. онда када је Алаџа Хисар санџак припао темишварском ејалету.

Дубочица је у турској управно-административној организацији 1516. године имала око 315 села са мезрама, са преко 14000 домаћинстава. У наредном попису Дубочица има упола мање домаћинстава хришћанских тј. 7000 убрајајући у тај износ инокосне (mucerred) и удовичке домове који су пописивани у посебној категорији. Те 1530. године Дубочица је имала 293 села и 20 мезри, 185 муслиманских домаћинстава, 34 неожењених муслимана; хришћанских домова 7200 са 1859 хришћана, неожењених 631 и удовица 113.

Само делимичне податке о Лесковцу као насељу имамо у XVI веку. Он се звао час касаба, час област, тј. називи су се Дубочице мешали са називом Лесковац те имамо у пописима и заједнички назив нахије (Hahiye-i Dilbocica nam diger Lesckofce).

У попису главарине у Османском царству 1498. Лесковац се не помиње, већ се нахија назива Дубочица. Тек у попису главарине средином XVI в. Лесковац се помиње као област „ЛЕСКОВАЦ И ОНО ШТО МУ ПРИПАДА" уписано је у натури 3250 домова задужених са 3437 кејли брашна, 3437 кејли јечма укупно хране 10310 кејли.[29]

У једном попису кадилука у Турском царству лесковачки кадилук заузима VI место „трећестепених кадилука" када је крушевачки кадилук заузимао IX место трећестепених кадилука у Румелији. Нешто касније нахији Дубочица припале су и две мале на-

хије Кислина са 12 села и Изморник са 30 села.

Године 1516. затечено је хришћанских домова 62 са 15 инокосних и 14 удовица. Границе Дубочице остале су раније са разликом што су у лесковачки кадилук ушле раније жупе Медвеђа и Кислина а можда и Пољаница уколико није припадала жупи Оногошт. Сада је у нахији Дубочица формирано 10 зеамета и 174 тимара спахијска поред два велика хаса.[30]

Године 1516. у Лесковцу је уписано муслиманских домова 121 са 4 сеида, једним хатибом и једним мујезином што значи да је Лесковац већ тада имао своју џамију, познату џамију покојног султана Бајазида хана. Хришћанских богомоља нема у попису не само 1516. већ ни у каснијим пописима 1535/6. и 1570. године. У наредним деценијама овога века број муслиманских домаћинстава ће знатно расти напрам хришћанских домаћинстава. У попису 1570. у Лесковцу је уписано 250 муслиманских домова а хришћанских само 27. Том приликом уписано је и 13 домова Цигана, који су прешли на ислам.

1535/36. године у Лесковцу су уписане три муслиманске махале (1. Махала џамије покојног Бајазида, са 34 домаћинства; 2. махала мевлана Абида Челебије са 29 кућа и 3. махала Хасанбега са 32 куће) и две српске (1. Махала поп Јована и 2. махала Николе сина Милованова) са 56 домаћинстава хришћанских у обе махале.

Очигледно да је у Лесковцу у то време, пошто је пописан један поп са махалом која носи име попа Јована, била православна парохија па аналогно томе и црква али која и где не зна се, ако то није једна од оне две касније нађене цркве у рушевинама — Св. Илије или тек откривене црквине у источном подножју Хисара.[31]

Лесковац, који су Турци затекли вероватно одмах после 1455, личио је на данашњи. Из једног извештаја султану кадије из Лесковца 1569. види се да је „река Ветерница делила град на два дела, да је на реци постојао мост, да је Ветерница плавила Лесковац у зимске дане и да се најмања главна махала покојног Бајазида, која је 1570. године имала највише, 113 муслиманских домова, налазила на десној обали Ветернице. Где су били настањени Срби 1516. па и 1570. када их је било свега 27 домаћинстава без помена и броја и назива махала тешко је рећи, али ће бити да су имали поседе у јужном делу Лесковца с обе стране Ветернице, ближе постојећим црквама а вероватно и гробљу у Рудару и плодним њивама у јужној периферији Лесковца на којима су гајили Турцима потребну конопљу и пиринач. Била је тамо фукараси махала.

Турци су очигледно у Лесковцу заузели северни део касабе с обе стране Ветернице, тамо где су имали до моста базар, западније од њега Арнаут базар, текије и гробље са калетом у северном подножју Хисара и источни део Лесковца на десној страни Ветернице где су имали прву и најстарију џамију, каравансараје, хамам и чаршију са мезцидима и муслиманским школама.

Махале су муслимани заснивали око џамија и даље од хришћанских махала. На територији турског Лесковца, известан број дућана, вашар (panagir), каравансарај, трг (mercatum) и верска школа, налази се од свог настанка 1516. г.

Турци су у Дубочици завели тимарски систем аграрне производње. Дубочица је имала 184 зеамета и тимара и два хаса један санџакбега крушевачког а други нишког.

По својој устаљеној пракси Турци су одмах по окупацији Дубочице извршили попис насеља и број у њима харачких обвезника. Том приликом су обрачунати и износи годишњих прихода појединих насеља поред манастира који су такође уписани али уз насеље коме припадају и као харачки обвезници. Манастири који су при попису затечени без калуђера уписани су као пусти па ако су имали имање ово је опорезовано и задужено са обрадом „спољa“, тј. суседног насеља. Тих пописа у XVI веку има три. Први је био 1516, други 1535/36. и трећи 1570. г. Пре ових био је и један сумарни, 1489, али он је као сумарни попис и прилично оштећен то је само делимично употребљив. Пописе су анализирали и коментарисали досада три турколога Олга Зиројевић, Радмила Тричковић и Милан Васић и историчар — теолог Душан Кашић, који вели да му је податке дала Олга Зиројевић.[32] Пошто је обраду сва три пописа захватио коментар Олге Зиројевић то ћу ја по њему евидентирати затечене српске манастире живе и запустеле током XVI века сравњујући у исто време податке са онима који се налазе у коментарима трију поменутих коментатора.

Турски фискални органи пописали су манастире и њихова имања и одредили им износ годишњег харача који имају предати царској благајни, односно спахији.

Године 1516. Дубочица иначе, најнасељенија и највећа нахија у крушевачком санџаку имала је на дан пописа 22 манастира од којих 10 запустелих. То је више од половине манастира у крушевачком санџаку, који је износио 52 насељена и запустела манастира.

Попис манастира и њихових поседа Олге Зиројевић упоређен са коментаром истог пописа 1516. за нишки кадилук Данице Бојанић је оскудан и без многих података. Ипак он је дат у сумарном прегледу по азбучном реду села у рзвоју од 1516. до 1570. г. Такав се и овде репродукује: али само по азбучном реду насеља у којима су евидентирани манастири.

1. БАБИЧКА ГЛАВА (Бабичко). У овом селу је уписан манастир посвећен Св. Богородици. Претпоставља се да Бабички манастир потиче из XVI века. Године 1570. се не помиње у тадашњем попису. Са селом је плаћао годишње 2000 акчи 1516, а 7272 акче 1570. године.

2. БОРИНЦИ. Уз ово село је уписан манастир Пречисте (Св. Богородице). „Може се повезати са остацима цркве посвећене Огњеној Марији". Приход села са манастиром износио је 1516. г. 2360 акчи а 3500 акчи 1570. г. Овде је аутор чланка поменуо и манастир код села Дренове главе, који је износио приход 1500 акчи.

3. ВЛАШОТИНАЦ (Власотинце) „Манастир Св. Николе на Манастиришту припадао је овом насељу". Године 1516. насеље и манастир плаћају 4002 акче а 1570 г. 5850 акчи.

4. ВРБИЦА „Уз ово село уписан је и манастир". Приход села и од манастирског имања износи 4800 акчи 1536. године.

5. ГЛАСОВИК. Године 1535/36. уписан је уз село манастир Св. Спаса. Годишњи приход од села и манастирског имања износио је 5000 акчи.

6. ГОЛУБОВЦИ. Уз ово село уписан је манастир Св. Николе. Приход и села и манастирског имања износио је 1516. г. 2277 а у осмој деценији истог века 2999 акчи. „Како село под овим именом данас не постоји у Дубочици, то се прихвата локалитет под тим именом код Ивања у коме данас постоји локалитет цирквиште по предању неког српског средњовековног манастира." Аутор чланка вели: „Додуше не стоји изричито да село припада Дубочици."[33]

7. ГОРИНА. Уз село је уписан и манастир са једним калуђером. У осмој деценији манастир није поменут што значи да је запустео. Приход је износио 1535/36. села и манастира 1500 акчи.

8. ГОРЊА ТОПОЛНИЦА. (Данас код Прокупља). У синору села уписан је један манастир посвећен Св. Јовану. Био је пуст. Његово имање и села давало је 1535/6. године годишњи приход 1500 акчи.

9. ГРАДИШТЕ. (Код Власотинца). Уз ово село уписан је манастир посвећен Св. Богородици са једним калуђером. Приход села и манастирског имања износи годишње 4000 акчи.

10. ДОЊА КОПАШНИЦА. Уз село је уписан манастир посвећен Светој Богородици. У осмој деценији приход од села и манастира износио је 1000 акчи.

11. ЗАЛУЖАНИ. (Залужње). У селу је био уписан манастир Св. Богородице (Пречисте) у коме су живела два калуђера. Годишњи приход сеоског и манастирског имања износио је 1570. г. 6000 акчи.

12. ИВАЊЕ. Уселу је уписан манастир Светога Борђа. Приход од села и манастира је 1516. г. 7717 а 1570. г. 5127 акчи.

13. ЈАШУЊА. Уз село је уписан манастир посвећен Св. Јовану. Манастир је имао две баштине и два жрвња. Годишњи приход 1516. износио је од села и манастирског имања 6848 акчи, 1536. г. 3000, а 1570. године 6000 акчи.

14. КОЗАРЕ. Уписан је манастир Св. Николе 1516. а 1535/36. и манастир Св. Богородице. Приход од села и оба манастира износио је 1516. г. 15456 акчи, 1535/6. 1000 а 1570. г. 14818 акчи.

15. МАЧИШТЕ. (Мачина). Уз село је уписан манастир Благовештења. У осмој деценији је био приход од села и манастирског имања 3000 акчи.

16. МЕДВЕЂА. Уз село је уписан манастир посвећен Св. Архангелу. Године 1535/36. приход од села и манастира износио је 11416 а и у осмој деценији толико. У манастиру су пописана два калуђера.

17. НАКРИВАЊ. Уз село је уписан манастир Св. Николе. Године 1516. г. манастир и село су давали 10782 акче годишње, године 1535/6 9000 акчи. а и 1570. толико акчи годишње.

18. СКРАПЕЖ. „У пописима се сусреће још једно име: Света Марија". Село се први пут уписује 1536. Имало је тада приход 2325 акчи, а 1570. г. 6071 акчу.

19. СТРОЈКОВЦЕ. Уз село је био уписан манастир Св. Николе. Приход села и манастира 1516. г. је 1729 акчи, 1536. г. 1500 а 1570. г. 2442 акче.

20. ЦАРИЧИНА. Године 1516. уз село је уписан манастир посвећен ЧАСНОМ ТРНУ. Манастир је поседовао две баштине и у њему је живео један калуђер. Двадесет година касније приход је села и манастира 2968 акчи, а 1570. г. 6000 акчи.

21. ЦРНИ ВРХ. Уписан је манастир св. Борђа у поседу калуђера Саве. У осмој деценији манастир и село давали су приход 500 акчи.

22. РУНКОВЦИ. (Рујковац). „Уз село је уписан манастир Св. Арханђела". Годишњи приход 1516. г. је 5875 акчи а 1535/6. 4245 акчи годишње. За манастир аутор чланка вели „Нисмо сигурни да ли манастир треба тражити у околини села Рујковац".

23. КОНОПНИЦА. Уписан је манастир СКРАПЕЖ са 3 калуђера. Приход је 1516. г. 3255, 1535/6. г. 2500 а у осмој деценији 1695 акчи.

Ако апстрахујемо храм Свете Марије у Скрапежу које не казује јасно да је реч о манастиру онда би у списку манастира у чланку О. Зиројевић била уписана 22 манастира од којих је уписано 6 са калуђерима, што значи да су служили у 16. веку. Остали су поменути без калуђера што би могло бити да су напуштени. Аутор чланка то није јасно рекао ни прокоментарисао.

На посебном месту поменуто је десетак постојећих манастира у нахији Дубочица у XVI веку који нису евидентирани у цитираном чланку Олге Зиројевић. Овај помен је још оскуднији од првог, манастири су само поменути и лоцирани у местима у којима их је затекао XVI век. Наводим их по азбучном реду насеља у којима су манастири уписани у харачки дефтер, који коментарише Радмила Тричковић.

1. БОБИШТЕ. Манастир Честобрад. Село постоји и данас код Лесковца. У њему је изораван из њива са источне стране села грађевински материјал. По народном предању ту је била давнашња сеоска црква. Село Бобиште је уписао као тимар у нахији Прокупље што није редак случај да је тако погрешно уписано насеље нахије Дубочице. Село припада Дубочици.

2. СВИЊАРИЦА. Манастир Пречисте уписан је „код Добрашева и Свињарице". Код Свињарице која се налази у Јабланици данас се налазе трагови некадашње цркве али које, не зна се.

3. ПРЕЧИСТА, „Манастир Благовештење код села Пречисте". Село је данас непознато. Село је уписано у нахији Дубочица.

4. РАЗГОЈНА. „Манастир Св. Тројице код села Разгојна". Данас у Разгојни постоји црква која је могла бити подигнута на темељима старог црквишта. Село припада Дубочици.

5. КУТЛЕШ, село у Дубочици има манастир Св. Архангела. Данас у селу постоји сеоска црква Св. Параскеве, подигнута крајем XIX века, вероватно на темељима старе црквене развалине.

6. У ПОЉАНИЦИ манастир Пречисте је данас непознат.

7. СЛАТИНА село у Дубочици. Уз село је уписан манастир Пречиста. Која је то Слатина од њих три, које постоје у Дубочици, тешко је рећи. Биће вероватно Горња Слатина на десној обали Мораве код Манојловца у којој и данас постоје знаци старог црквишта и живо народно предање о манастиру који је ту постојао. Народ вели да је манастир био посвећен Св. Николи. То предање је прихватио и Божидар Поповић.[34]

8. Село ЖАБЉАР (Жабљан, Жабљаница у Дубочици) имало је у свом атару манастир „Пречисте код Сланице". Село је евидентирано 1516. г. Трагова поменутог манастира нема.

8. СЕДЛАР. У село је уписан манастир Св. Архангела. Код Олге Зиројевић не евидентира се у Седлару манастир.

9. У дефтеру је уписано „Село **Батуловце** и манастир Пречисте код Градине". Батуловце припада Дубочици. Трагова црквишта у овом селу данас нема.

10. Село **ВРАПЧЕ** (ВРАПЦИ) постоји у Горњој Јабланици.

Трећи извор о манастирима у Дубочици у XVI веку је чланак др Душана Кашића. У њему су евидентирани манастири у Дубочици 1516, 1935/1536. г. и 1570. године. Из ове евиденције ја ћу цитирати имена манастира који нису евидентирани у два наведена извора. **1516.** г. 1. ПОДИНЕ (БОДИНЕ) Манастир са приходом 547 акчи.

2. ИСКРАБЕЈ село у Дубочици. Уписан је манастир код села КОНОЛИНЦИ (?) са 100 акчи прихода.

3. ЛОЗНИ ДОЛ манастир св. Димитрија има харач 225 акчи.

4. ИСБУДИЧИНЕ (?) у Дубочици манастир Свети Никола са 420 акчи прихода.

5. ПРЕЧИСТА код села **РУДАРИЈЕ** харач 105 акчи. Село је у Дубочици.

6. БОГОРОДИЦА у ИЗМОРНИКУ са 60 акчи. У нахији је Дубочица.

7. У селу КОНОШ уписана су два манастира од којих се један зове ВАВЕДЕЊЕ. Приход села и оба манастира износи 15456 акчи.

Овај чланак евидентира седам манастира са именом ПРЕЧИСТА од којих је убицирао по један код села Боринца, села Слатине, и села Рударије, тврдећи да сва три села припадају нахији Дубочица.

8. ЦРКОВНИЦА, село у Дубочици има манастир ПРЕЧИСТА. У селу живе 1516. г. и раде војнуци, њих 21 и дају харач 4500 акчи. У осмој деценији село има 56 хришћанских обичних домова и 5 неожењених лица. Ово ће бити вероватно манастир Св. Богородице у ЈАШУЊИ, али ВАВЕДЕЊА.

1536. г. Кашић евидентира постојеће манастире у нахији Дубочица.

1. Манастир ВАВЕДЕЊЕ (Вероватно онај у Јашуњи).

2. Манастир КАЛИТРН са напоменом „Ваљда Часни Трн код села БОБОВИШТЕ“.

3. „Свети Јован код села ТОПЛИЦЕ“.

4. КОНОПНИЦА, село у Дубочици. Уписан манастир Пречиста.

5. ВЛАСОТИНЦЕ. Уписан манастир Пречиста.

6. ЖИТНИ ПОТОК, село у Дубочици. Уписан манастир Свети Спас.

7. ДРЕНОВА ГЛАВА, село у Дубочици. Уписан манастир Благовештење.

8. Село **ТУПАЛЕ** у Дубочици. У овом селу је уписан манастир Пречиста.

10. ВРАНОВО. Уз ово село уписан је манастир Свети Никола.

11. Село ГРАДИШТЕ. Уписан је манастир Пречиста.

12. У нахији Изморник су манастири Богородица и Островица“.

У овом дефтеру уписано је 6 манастира са именом ПРЕЧИСТА.

Душан Кашић даје преглед манастира у Дубочици и по трећем дефтеру из времена султана Селима III. Како је последњи попис у XVI веку то би требало да буде и најверодостојнији и најпотпунији. У прва два пописа Кашић је нашао 20 манастира које није поменуо аутор чланка о Лесковачкој нахији у XVI веку. Сада ће се евидентирати сви манастири наведени у овом списку без обзира били они или не раније евидентирани.

1. МЕДВЕЂА — манастир Св. Арханђела у коме је затечен митрополит Макарије са једним калуђером.

2. ВАВЕДЕЊЕ код Прокупља не постоји јер је напуштен. Имање се састоји од 6 ливада. Приход је 7000 акчи. Село припада Дубочици,

3. Манастир у селу **Дреновцу** даје приход 250 акчи. Име му није поменуто.

4. СЕЛАРИЦА има манастир Св. Борђа и харач 250 акчи.

5. КОЗАРЕ. У селу је уписан манастир Св. Николе са 1000 акчи прихода.

6. Манастир Св. Тројица у Дубочици.

7. БОБОВИШТЕ има манастир ЧАСНИ ТРН, харач је 500 акчи.

8. ИВАЊЕ има манастир Св. Бурђа, харач је 450 акчи.

9. ВЛАСОТИНЦЕ има манастир Пречиста са 300 акчи прихода.

10. ЦРНА ГЛАВА (?) има манастир Пречиста са 200 акчи харача.

11. МАЧИШТЕ има манастир Благовештење са 205 акчи харача.

12. ГЛАСОВИК има манастир Свети Спас са 500 акчи харача.

13. ВРАНОВА ГЛАВА село у Дубочици има манастир Св. Николе са 300 акчи прихода годишње.

14. СЛАТИНА има манастир Св. Никола са 300 акчи прихода.

15. СЕДЛАРЕ има манастир Св. Арханђела са 200 акчи харача.

16. ПОЉАНИЦА — Манастир Пречиста са 100 акчи харача.

17. Село **Слатина** има манастир ПРЕЧИСТА са 100 акчи харача.

18. БОДОВЧЕ (Бодровци) село у Дубочици. Има манастир Свети Арханђел са 100 акчи.

19. Село **Јашуња** са манастиром Пречиста са приходом 320 акчи.

20. Село **Кош** у Дубочици има манастир Ваведење са 150 акчи. Село се помиње и под именом Канош 1516. г.

21. „Код села **Свињаровче** има манастир Пречиста са 100 акчи. Под овим именом се крије јабланичко село Свињарица.

22. ИЗМОРНИК има манастир Св. Богородице са приходом 100 акчи годишњег прихода.

Уз имена манастира не помиње се број присутних у њима калуђера али помиње износ њиховог харачког задужења пто значи или да су живи или да су им имања још увек у својини.

Из приложених трију спискова манастира у нахији Дубочица у XVI веку и поред непотпуних и нејасних података могло би се рећи да су у овом веку били живи манастири

1. Манастир Св. Јована у Јашуњи,
2. Манастир Ваведења Св. Богородица у Црковници
3. Манастир Св. Николе у Козару,
4. Манастир Св. Николе у Накривњу
5. Манастир Пречисте (или Св. Николе, или оба) у Власотинцу
6. Манастир Св. Спаса у Гласовику,
7. Манастир Св. Богородице у Градишту,
8. Манастир Пречисте у Залужану,
10. Манастир Св. Арханђела у Медвеђи,
11. Манастир Благовештења у Мачишту,
12. Манастир ЧАСНИ ТРН у Царичину (или Бобишту),
13. Манастир Св. Ђурђа у Црном Врху,
14. Манастир У Конопници, Пречисте,
15. Манастир Св. Арханђела у Кутлешу,
16. Манастир Богородица у Изморнику,
17. Манастир Пречиста у Слатини,
18. Манастир Св. Ђурђа у Седларици,
19. Манастир Св. Богородице у Бабичком,
20. Манастир Св. Николе у Власотинцу,
21. Св. Никола манастир у Голубовцу и
22. Манастир у селу Горини.

Користећи три различита извора о поседима манастира у Дубочици евидентно је да је Дубочица у Крушевачком санџаку имала највећи број манастира са поседима. Професор Кашић је утврдио да су 1536. године у Алаџа Хисар санџаку била 83 манастира са поседима од којих је било њих 22 са по једним калуђером, њих 9 са по два калуђера 44 без података о броју калуђера, три манастира пуста и 3 са више од два калуђера (Св. Никола код села Козара у Дубочици имао је три калуђера, Свети Никола у Петруши имао је 10 калуђера а манастир Благовештење у Бовану четири калуђера).

У Дубочици је у сва четири пописа перманентно више од 22 манастира са поседима током XV и VI века.

Пописи не морају бити сасвим верни стварности. Постоји претпоставка да су верници прикривали манастир од пописа што сведочи и случај тимарских села митрополита Силојана у Топлици 1516. године у коме је у селу Микуљану уписано упола мање харачких обвезника но што их је било. Није искључено ни мито пописивача нарочито у случајевима где је манастир са поседом био сиромашнији те његову цизију калуђери нису могли платити без обзира колика она била.

У евидентираним пописима уочљива је појава да се број манастира смањивао уколико се коју деценију пописивало харачко задужење села и манастира. У случајевима где су манастирски поседи нађени без присуства калуђера они су давани на обраду суседним верницима. Није искључено да су већ том приликом многи манастирски поседи и у Дубочици као у целом санџаку и турском царству припајани тимарима или зеаметима.

Да ли су у пописе улазили манастири који су били ослобођени харача, а њих је било у случајевима када су калуђери извесног манастира пружали веће услуге султановој држави и власти. На пример, ослобођени су харача обвезници неки потомци султаније Маре у крају манастира Каленића.[35]

Број запустелих односно напуштених манастира је већи од броја живих манастира. Њих је тешко, из коришћених спискова, издвојити. Ретко уз који манастир у једном од три списка стоји ознака „пуст“ или „запустео“. Манастири су уписивани као насељена места али увек није уписан и број калуђера у њима што би значило да су живи. Уз неке манастире стоји одредница „ради се споља“ што значи такође да је манастир напуштен па његово имање обрађују ратари из оближњих насеља. Ипак то не значи да се ускоро нису могли калуђери вратити и настанити у поменутом манастиру. Тога је вероватно било. Иако турски дефтери пружају доста корисних података о манастирима ипак су непотпуни, па ипак корисни јер пружају бар оријентационе податке. Пописивачу је понекада остајало непопуњено име манастира. Ипак највећа тешкоћа у овоме материјалу стоји у погрешном писању и изговору имена манастира и насеља.

За наша истраживања је битно да је у нахији Дубочици било много више но у једној нахији у Алаџа Хисар Санџаку манастирских поседа а са тиме и самих манастира. На крају све ово сведочи да су Срби у Дубочици у средњем веку од 1165. до 1570. године подигли мноштво манастира чији апсолутно тачни број није могуће утврдити.

Од године 1690. настаје тотално разарање манастира. Прво је то чинила

турска војска као одмазду за велики народни устанак а после и ради личне користи, пљачке манастирских поседа и покретних добара. Томе су допринели беда и сиромаштво, и калуђера и народа, а затим и земљотреси и временско распадање које није спречавано управљањем.

У попису 1710. године се саопштава да је у манастиру Пећи од 100 калуђера остало 7 а у Дечанима од 50 свега њих тројица. У нахији Дубочици затечено је и пописано свега 2 свештеника а у нахији Топлица пописан је само један заостали свештеник.[36]

У 99 села у Дубочици нашао је пописивач 1710. г. свега 559 ратара а у Лесковцу 16 хришћанских становника што је чинило 23. део предратног становништва. У читавој белоцркванској епархији затечена су 3 пароха на 1106 сеоских домаћинстава. У Топлици је разарање манастира и цркава почело и раније. Евли Челебија је 1661. видео у Куршумлији 3 џамије и „једну хришћанску велику богомољу у рушевинама". Очигледно манастири су били без калуђера тј. запустели. Архимандрит Раванички Григорије бележи да су „Турци опљачкали манастир Раваницу и отерали из ње драгоцености на 12 коња, у току лета 1691. г."[37] У Нишу 1710. г. су уписана два харачка обвезника, један је био хром а други неспособан. Како нису могли платити џизију за њих је ту дажбину плаћала тамошња црквена општина.

За велике војничке походе султана на север Дубочица је давала 1536. године ушур: пшенице 8265 кејли, јечма 4178, ражи 2533, зоби 2073, проса 1341 и сухражице 889 товара. Тај ушур је 1583. био већи.

О глобама и суровој експлоатацији раје које су утицале и на запустење манастира и њихових имања говори и путопис Корнелија Дупљиције из 1533. г. који саопштава о стању у Топлици: „На том путу (кроз Топлицу) смо сазнали да турски цар побира од свега рода винског и житног седмину и осмину, од сваке овце раја плаћа по 2 аспре, посебно од рогате стоке више од тога и од сваке свиње мале и велике по 2 аспре. Сем тога раја плаћа за себе и своје укућане џезију на харач на земљу и посебно харач на главу по један дукат."[38]

Раја је давала и данак у крви што је изазивало бежања родитеља, који су имали мушку децу од 15—16 година из једног у друго место, те се није могла установити сталност маса раје у једном месту.

То сурово ропство осиромашило је становништво а његове манастире ставило у покој разарања и тоталног нестајања са лица земље.[39]

Дубочица је почетком XVI века ушла под јуриздикцију нишке епархије те су се нишки епископи називали и лесковачким.[40] То сведочи и запис нишко-лесковачког епископа Рувима који је 1690. побегао од турске одмазде у Црну Гору и на Цетињу у тамошњем манастиру записао: „Здје придох в лето 1589, аз грешни Рувим, владика наречени Нишу и Лесковцу, придох ва манастир Цетиње ва Черној Гори от велије беде коју през да кажу свак мудри може знати што се чини кад се царство измењује. Тачију, уви! Уви! Што дочекасмо грех наших ради! Може Бог да ће вивидети васем архиереом општега оца и патријарха и своју епархију, зане смо разагнати от безбожних чад."[41]

О подизању нових манастира раја није могла ни мислити. Није могла сачувати ни онај број цркава и манастира који је наследила. Ради примера наводим напоре Лесковчана да сачувају своју новоподигнуту цркву у Лесковцу 1841. г. Те године је била у лесковачком региону народна буна. Турски аскери и Арбанаси су рушили цркве, палили села и убијали хришћане. Цркву у Врању су срушили до темеља. У лесковачком региону су спалили 102 села. Покушали су да поруше и цркву у Лесковцу. Тада су рушиоцима Лесковчани дали 160 лаката финога сукна, за мушку одећу и толико метара памучног платна за женску одећу. Дали су и десетину кеса грошева. Тако су спасли своју цркву разарања.[42]

Турци су ипак дозвољавали обнављање храмова али подизање нових нису нигде и никако дозвољавали. Услови за добијање фермана били су тешки. Зна се да су становници села Сељашнице код Пријепоља дали 40 овнова за препоруку султану своме пријепољском кадији. За обнову рударске цркве 1799. дато је, по народном предању „премного пара." И Лесковчани су морали написати на цркви својој 1839. да „цркву обнављају" да би добили ферман за њено подизање. Колико су Лесковчани платили разним органима власти док су добили царски ферман о подизању своје цркве, нико не зна.

Манастири у Јашуњи Св. Богородице и Св. Јована Крститеља су подигну-

ти на темељима ранијих храмова на истом месту. Манастир Св. Јована је пописан 1516. са поседима а подигнут је према неким истраживачима 1517. године како и пише у натпису изнад врата. Но нису загледали и прочитали реч „СОЗДА“ и то за време и крај текста „ВА ДНИ ЦАРА СЕЛИМА“ што сведочи да је његову обнову дозволио својим ферманом султан Селим III године 1517. Иако у натпису пише да су четири калуђерице подигле манастир Св. Богородице у Јашуњи, без помена владајућег султана ипак је то обнова јер Турци нису уопште дозвољавали подизање нових храмова већ искључиво обнављање старих и то строго у границама ранијих димензија богомоље. У овом раду није место истраживање историје ових двају манастира јер је о њима доста писано па ипак о њима треба још писати јер су одиста за историју споменика културе два занимљива и драгоцена објекта. Ко су били Кантакузини и конахиње Ксенија, Марта, Марија и Теофанија друго је питање о коме не мислим говорити. Очигледно сви су они Грци, можда и грчки калуђери и грчке монахиње, које су као избеглице по монашкој идеологији исихасти, у Србији нашли уточиште још за Бранковића када су овде подигли ова два манастира која су Бранковићи обдарили поседима, или они добили као завештање, или пак купили од турских власника приликом грабежа турске српских властеоских поседа.[43]

Није евидентно да Срби, верници нису и касније подизали богомоље и без царског одобрења. То су оне мале сеоске црквице укопане у земљу и подигнуте у забаченим местима тамо где турски орган власти није доспевао да дође и открије прикривену српску богомољу.[44]

Године 1857. султан Мехмед III са својим Диваном је ослободио српске цркве и манастире харача.

Првих деценија XIX века султан издаје хатишериф 1830. г. о слободи вероисповести поданика свога царства. Хатишерифом 1839. уводи се танзимат а хатихумајуном 1856. слобода вероисповедања и подизања богомоља.

До почетка XX века у Дубочици је био мали број хришћанских богомоља од којих 4 манастира и то два у Јашуњи, један у Козару и један у Чукљенику. Нешто касније сва четири ће калуђери напустити а манастирске цркве постати парохијски храмови. Манастир у Ораховици из 1660. г. је рано парохијска црква.

Од парохијских цркава може се рећи да су подигнуте или обновљене у првој половини XIX века до ослобођења 1878, г. и то: Црна Трава (1846) у Рудару (обновљена 1779), у Лесковцу (1839), Кумареву (1806) Доњем Стопању (?), Бошњаку (1873. обновљена), у Бабичком (1839. обновљена), Печењевцу (1844), у Бунуши (!), у Ораховици (!), у Власотинцу (1835), Ц. Јабуци 1868. (обновљен) Турековац 1877, Вина (!), Предејане 1871. итд. Дакле, укупно 15 парохијских цркава и 4 манастира су затечени у нахији Дубочица на дан ослобођења 1878. године.[45]

Према извештају епископа нишког затечено је 1878. год. у граду Лесковцу при једној цркви 9 свештеника са 1550 православних домова; у срезу лесковачком цркава 10 са 33 свештеника и 700 православних домова; у срезу власотиначком 4 цркве са 700 православних домова и Црној Трави црква 1 са 3 свештеника и 638 православних домова.[46] Манастири који су повремено служили имали су своје парохије или су били напуштени па проглашени парохијским црквама. У Лесковачком срезу само је манастир у Чукљенику имао до 1884 године 2 калуђера. Манастир Св. Јована затечен је без калуђера али су се касније неки калуђери у манастиру виђали. На крају манастир је крајем XIX века проглашен парохијском црквом. Манастир Св. Богородице Ваведења је парохијска црква све до треће деценије XX века када је оглашен за женски манастир. Исти је случај и са средњовековним манастиром Св. Николе у селу Козару. Почетком XX века у бившој нахији Дубочици није било ни манастира ни калуђера.

У времену после ослобођења 1878. године подигнуте су бројне парохијске цркве. У овом времену није подигнут ниједан манастир у нахији Дубочица али су већ постојећа четири манастира делимично обновљена и препокривена.

Укупно 20 цркава је подигнуто од 1806—1940. године. С обзиром да се располаже локацијама локалитета црквишта и манастиришта од најстаријих времена до 1940. г. то би било занимљиво одредити који евидентирани локалитети одговарају оним црквама из XVI века који су порушени. Но за овај посао је потребно ново и посебно истраживање углавном теренско и археолошко чиме се до данас бар половично не располаже. Овом и оваквом истраживању потребна је и временска

дистанца јер тематско истраживање захвата сем црквених и историјских испитивања још и географска, археолошка етничка. У овом случају овај рад је делимично евидентирао ову материју и она није мала да се као извор не би могла искористити. Занимљиво је напоменути да у овим размишљањима потенцијално доминира мисао да је већи број нових цркава подигнут на темељима старих црквишта и да број средњовековних цркава у нахији Дубочица, који је велики, није много већи од броја цракава у времену уочи другог светског рата. То сведочи да је подизање нових цркава била нужност времена и друштва.

НАПОМЕНЕ

1. У евиденцији имам велики број црквишта на подручју бивших срезова — лесковачког, јабланичког и власотиначког. Највише их је у бившем јабланичком срезу пошто тамо по ослобођењу 1878. године није нађена ниједна читава црквена богомоља. Само је затечена црква у Бошњаку и она у врло рђавом стању. Народни музеј у Лесковцу је вршио неколико пута стручно рекогносцирање терена. Тај посао је вршен у лесковачком и јабланичком срезу и Пустој Реци. Један од њих, онај 1977. у Пустој Реци пописао је 11 црквишта (Види Старинар 28—29 (1977. стр. 233). Иако је памћење ових локалитета покрила давнашња прошлост ипак народ уме и зна да разликује значење топонима: црквиште, црквина, манастириште .

2. Дуктор Браун. Белешке из српских земаља, Споменик Ска IX, 38 Београд 1896, 39.

3. Јеротије Рачанин, Путешествије ко граду Јерусалим, ГСУД 70, САНУ, Београд 18.

4. Стојан Новаковић, Охридска архиепископија у почетку XI века ГЛ. САНУ 76/1908, с. 33.

5. Стојан Новаковић, Законски споменици, Београд 1912.

6. Топографски називи ЛЕСКОВАЦ и ДУБОЧИЦА су словенског језичког порекла и оба су настала највероватније на тлу Дубочице у XII веку. То сведочи велики број наших топографских имена изведених од основе ЛЕСК и ДУБ. Топоним Лесковац стално именује насеље или земљу са леском покривену док топоним Дубочица именује и насеља и реке и територије па и манастире (Манастир Дубочица код Пљеваља). О томе ћу посебно писати јер сам прикупио одговарајућу грађу вредну пажње.

7. Види Р. Грујић, Епархијска властелинства у Србији средњег века, Београд 1932 — сепарат из Богословља.

8. Василије Марковић, Манастири и мунаштво у средњевековној Србији, Сремски Карловци 1920.

9. О манастирима, црквиштима и манастиришитима види Јован Трифунюски, Грделичка клисура, Лесковац 1964. Он је тамо забележио таквих локалитета 25. Међу њима се налази и локалитет манастириште некадашњег манастира Репишта познатог из 1704, када га је обишао путник Јеротије Рачанин.

10. Сравни: Тихомир Атанасијевић, Знаменитости и прошлост града Прокупља, Прокупље 1961.

11. Риста Николић, Пољаница и Клисура, Насеља III, СЕЗ 1905. Београд.

12. Ј. Хаџи Васиљевић, Соколари, Скопље, 1934. ст. 18.

13. Бура Даничић, Речник из књиж. старина, Београд 1984.

14. Село Ораховица је у XVI веку дербенцијско село. Тамо су Арбанаси, у рату 1878. Србије и Турске, храм Св. Николе палили а његове конаке спалили.

15. Видети Леск. зборник XIV/1974. Рударски закон Ст. Лазаревића.

16. Б. Андрејевић, Марина кула код Куршумлије, Саопштење IX, 152.

17. Р. Грујић, Светогорски азили српских владара, Скопље, ГСКНД 1932/VIII, с. 179.

18. Де Хе Путопис, Рад XVIII/1621. Сравни Пигафети XV век РАД, ст. 132, број XVII.

19. Први и најзаслужнији историчар Лесковца, Јован Ђорђевић, професор написао је чланак „Лесковац у прошлости". Споменица ослобођења 50. год. Лесковца, Лесковац 1928. г.

20. И. Јастребов, Подаци за историју српске цркве, ГСУД XL/1874. Сравни Љ. Ковачевић, Дубочица, Старинар 1886, с. 96; М. Пуркович, Попис села у средњевековној Србији, 1936, Скоп, Стојан Новаковић, Српски народ у 14/ИСБ Београд 1893. стр. 96.

21. О селу Сушици види ЛЗ VI/1966 ст. 109.

22. Сравни Р. Грујић, Руска властелинства Истор. Часопис 1—2 1955. г. стр. 78; Р. Грујић, Руска властелинства, стр. 79.

23. Село Јелашница на Јужној Морави неће бити евидентирано селу. Зашто у цртеж метоха није унешеню селу Товрљанце које припада Дубочици и руском властелинству, није познато.

24. Р. Грујић, Краљица Теодора мати цара Душана, Скопље, 1932.

25. Народню предање вели да је код Вине постојао средњовековни манастир Св. Прокопија; Затим да је тамошњу цркву зидао Марко Краљевић и још да је у селу Вини рођен Никола Скобаљић.

26. Милош Благојевић, Манастирски поседи крушевачког краја, (Крушевац кроз векове), Крушевац 1971. стр. 40 (у фуснути), Том приликом манастиру Св. Пантелејмона у Св. Гори су дати прадови Крушевац, Сталаћ, Ново Брдо и Прокупље са по једним човеком а Лесковац са два човека.

27. У попису имања манастира Хтетова купљена је једна њива од калуђерице Драгоје. Можда је таквог порекла и име села Калуђерица у лесковачком Поречју.

28. Историја Ниша, књ. I стр. 113, Ниш, 1984.

29. Хамид Хаџибегић, Главарина у османском царству, Сарајево 1966. ст. 17, 55.

30. Милан Васић, Лесковац у XVI веку (Наше стварање, бр. 3—4, Лесковац 1979, с. 85). Исти, Становништво крушевачког санџака (Крушевац кроз векове. Крушевац 1971), стр. 50—72.

31 Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине године XIII/1966. Евидентиране две цркве у Лесковцу нису ушле у турске харачке дефтере 1516, 1536. и 1570.

32. Евидентирани а овде коришћени коментари пописа харача у Дубочици година 1516, 1536, 1570. и 1489. објављени су:

а) Сва три прва у чланку Олге Зиројевић Лесковац и његова нахија од 1455—1683 (Лесковачки зборник XXIII/1983, стр. 211—267).

б) Такође сва три пописа у чланку Радмиле Тричковић, Лесковац у XVIII веку (Лесковачки зборник, XI/1971.) Сем овога коришћен

је и чланак Радмиле Тричковић, Ниш у великом рату 1683—1669 г., Историја Ниша књ. I стр. 196.

в) Милан Васић, Становништво крушевачког санџака... Исти, Лесковац у XVI веку. Оба чланка су већ цитирани под р. б. 41.

г) Душан Кашић, Црква у крушевачком крају до првог српског устанка (Крушевац кроз векове, Крушевац 1971. стр. 93—108). Кашић је користио и турски попис харача султана Мурата III (1574—1595).

У овом истраживању коришћен је чланак Олге Зиројевић и Ерена, Пописи области Крушевца, Топлице и Дубочице у времену прве владавине Мехмеда II (1444—1446) објављен у Врањском гласнику IV, 1968.

33. Село ГОЛУБОВЦЕ Турци су спалили 1841. године (Бранко Перуничић, Алексинац, Списак попаљених села у лесковачком крају 1841. стр. 547, Београд 1981. Налазило се вероватно негде у долини Јужне Мораве.

34. Божидар Поповић, Споменица 130 годишњице цркве у Кумареву, Ниш 1933. г.

35. Д. Кашић, цит. дело с. 105.

36. Рад. Тричковић, Лесковац у XVIII веку ЛЗ/XI цитиран извор стр. 87.

37. Споменик СКА, 31/1890. с. 11.

38. РАД ЈАЗУ LXII стр. 57.

39. РАД ЈАЗУ књ. 85. стр. 86.

40. Запис „Сиа книга глаголема Триод попа Кукна поклоњисмо владици Јефтимију нишком и Лесковачком, лета 1592", сведочи о лесковачкој епископији у заједници са нишком (Видети Јастребов, Подаци за историју српске цркве 1874, и Љуба Стојановић, Записи и натписи, књ. I бр. 82). Видети Стојан Новаковић, Охридска архепископија почетком XI века, 1908 с.

33. Г. САНУ 76. Сравни Енциклопедија ЈУГОСЛАВИЈЕ, 1—8 књига, прво издање.

41. Душан Вуксан, Рукописи цетињског манастира (Зборник за историју Јужне Србије и суседних области), Скопље 1930, ст. 203.

42. Нил Попов, Србија и Русија од Кочине крајине до светоандрејске скупштине, Београд 1970. књ. III.

43. О манастирима у Јашуњи писали су:

а) Мирјана Љубинковић — Ђоровић, Манастир Св. Јована у Јашуњи (Споменици културе 1952);

б) Срђан Марковић, Јашуњски манастир, ЛЗ XVII/1977. ст. 249;

в) Миљојко Веселиновић, Јашуњски манастири (ГНЧ XXIX/1910).

О осталим црквама у лесковачком региону писали су:

а) Драган Наторни, Козарски манастир, ЛЗ VIII/1968, с. 171;

б) Ангелика, Еман, Рударска црква Св. Параскеве, ЛЗ XVII/1977, с. 223;

в) Б. Андрејевић, Црква у селу Конопници ЛЗ XII, 1972, стр. 187.

44. Душанка Шопов, Документи из цариградских архива, Скопље, 1955. г.

45. Државни архив Србије, кутија ПО 114—12/1893.

46. По предању у Црној Трави је постојао рударски самаков. Иначе, Црна Трава је била дербенцијско село. У Црној Трави је био манастир који је био метох неког манастира у Цариграду. Село је овоме манастиру у Цариграду давало годишње прилог у „сушеним пастрмкама."

Radoš Trebješanin

LES DOMAINES MONASTIQUES DANS LA RÉGION DE LESKOVAC DE 1219—1878

Faisant certaines explications historiques des événements dont on a suffisamment parlé dans notre littérature historiographique, l'auteur donne la liste des domaines monastiques dans la région de Leskovac au cours d'une longue période durant environ sept siècles.

947.711

Станиша Војиновић

Димитрије Момировић Стојановић

Међу заборављеним личностима које потичу из Лесковца, налази се и син лесковачког кнеза Момира, Димитрије Момировић. Сматрајући да је значајан за културну историју Србије прве половине XIX века, због чињенице што је 1834. године посетио Његоша на Цетињу; што се скоро пуних четрнаест година дописивао са Вуком Караџићем; и што је 1839. године објавио на руском језику **Историју Србије**, доносимо његову биографију.

Димитрије Момировић се родио у збегу код Јагодине 1809. године као друго дете лесковачког кнеза Момира и Станике (Стане). Отац Димитријев, кнез Момир, прешао је 1805. године из Лесковца у Србију и придружио се устаницима. За време устанка живели су у Јагодини, где су имали кућу и виноград, или по збеговима. По пропасти устанка, 1813. године, кнез Момир прелази са породицом у Панчево где ће живети скоро годину дана. Из Панчева 1814. године, са осталим војводама, прелази у Бесарабију где се настањује у Кишињеву и живи од руске годишње пензије од 1500 рубаља.[1] Овде је живео и Димитрије до 1819. године када је са старијим братом Илијом примљен о државном трошку у Петроградску гимназију. У гимназији је учио: читати, писати, рисовати, законе божје, аритметику, историју, географију, математику, логику, реторику, јестествену историју, физику, механику, политику, разна стихотворенија, руска права, немачки језик, француски језик, латински језик, грчки језик, артиљерију, фортификацију, архитектуру, богословију и певање.[2] По завршетку школовања, заузимањем кнеза Милоша преко Михаила Германа 1826. године примљен је у руску службу.[3] У Петрограду ради на разним местима, најчешће у министарствима просвете и иностраних дела. За време руско-турског рата 1828—29. године био је у Букурешту у канцеларији пуномоћног председника „Диванов Књажества Молдавије и Валахије" П. Д. Киселъева. Када су на предлог И. И. Дибича а по налогу П. Д. Киселъева путовали 1830. године руски официри Александар Григорович Розелион-Сашалски, О. Г. Јесен и И. В. Каменски, ради израде карте Србије и прегледања граница, као добар зналац српског језика ишао је са њима и Димитрије Момировић. Са писмом Киселъева приспели су руски официри у Београд у јуну. Том приликом обавестио их је кнез Милош да је прегледање српско-турске границе опасно и неудобно и да Турци још нису предали шест округа који припадају Србији. О овоме је Розелион Сашалски обавестио Киселъева помињући и шест округа који нису враћени Србији. Са своје стране Киселъев је о шест невраћених округа обавестио Дибича и руског посланика у Константинопољу А. И. Рибопера, питајући да ли је Турска спремна да врати Србији шест округа, и да ли жели послати свога комесара ради обележавања граница. По успешно окончаним преговорима између Русије, Турске и Србије о враћању шест округа Русија је за комесара одредила П. А. Коцебуа а за његовог помоћника Розелион-Сашалског.[4] По завршеној изради карте Србије руски официри Јесен и Каменски са Д. Момировићем се враћају новембра 1830. године у Букурешт. Изгледа да је Момировић за време овога боравка у Србији учинио неке услуге кнезу Милошу јер му он у писму од 23. децембра 1830. године захваљује и моли да приложено писмо преко курира преда вицеканцелару К. В. Неселроду.[5]

Већ следеће 1831. године Момировић поново долази у Србију. Долазак је био вероватно везан за руске официре који су радили на обележавању српско-турске границе. О овој посети Момировић у писму кнезу Михаилу Обреновићу пише:

„Ваша Свјетлост,
Милостивјеиши Господар.

Узимам смелост, при овоме писму, представити Вашој Свјетлости екземплар сочињенија мога на Руском језику, под заглавием **Краткая История и География Сербии**.

Будући син Србина, кој е от самога почетка ослобођенија и до паденија Србие у 1813 години, крв своју за Отечество пролиивао, ја, по ондашњим политическим обстојательствама, одведен сам у Петробург, гди, получивши воспитание, налазим се, ево већ 15 година близу, на служби Руској на Гражданској части. Сад сам у Министарству Народног Просвештенија. У време пак пољеднег, бившег међу Русиом и Портом Отоманском рата, находећи се у Букурешту, у Канцеларији полномочног Председатель Диванов Књажества Молдавие и Валахие, ја сам посјетио Отечество свое двапут: у 1830 и 1831 години. И будући оба пута отечески примљен Високим Родитељем Вашим, имао сам радост још ондак Особу Вашој Светлости видети.

Ја ћу срећан бити, ако се Ви, Милостивјејши Господар, мене у описаном времену сетите и садашње усердно приношение мое благосклоно примите и вниманија удостоите.

С глубочајшим високопочитанијем и савршењејшом преданошћу есам,

Вашој Свјетлости,
Милостивјејшег Господара,
покорњеиши слуга
Д. Момировић
19. ноебра 1840
С. Петербург
[На полеђини писма] Его Свјетлости Књазу Михаилу Милошевићу Обреновићу."[6]

На месту колешког секретара затекао је Момировића септембра 1833. године приликом посете Петрограду Петар Петровић Његош. Својим понашањем Момировић је на Његоша оставио јак утисак. Изгледа да је Његош пожелео да таквога човека има поред себе на Цетињу али је задовољан добром службом коју је Момировић имао препоручио заједничким пријатељима да му не дозволе одлазак из Русије. По наговору Квекића, Момировић даје 10/22. септембра 1834. године оставку на службу и одлази у Црну Гору. На томе путу посетио је 27 Беч, 29. новембра Грац а 10. децембра 1834. године Трст. У Трсту се задржао неколико дана и визирао пасош. После дужег путовања 21. децембра долази у Дубровник где проводи десет дана у друштву руског вицеконзула Јеремије Гагића. Последњег дана децембра полази бродом за Боку Которску где долази истога дана. У Боки Которској борави четири дана у друштву породице трговца Илије Лумбардића. На Цетиње одлази 4. јануара 1835. године где проводи 12 дана окружен Његошевом пажњом. Ту ће се он упознати са тешким црногорским животом и несносном цетињском зимом. Иако је очекивао од Његоша неку службу одлучује да се врати у Русију. При растанку Његош му је дао три препоруке за високе личности у Петрограду. Најтоплије га је препоручио Димитрију Васиљевичу Дашкову, Виктору Н. Пањину и Николају Ивановичу. Пошто је од Његоша добио новац за пут до Петрограда напустио је Цетиње 16. јануара. У Котор стиже истога дана и у њему остаје све до 25. јануара кад одлази за Дубровник. Истога дана стиже у Дубровник и ту код Јеремије Гагића затиче оболелог Вука Караџића. Овде ће Вук дати Момировићу и једно писмо за Јернеја Копитара у Беч. У овом писму од 29. јануара Вук моли Копитара да се Момировићу нађе при руци за време његовог боравка у Бечу. Из Дубровника Момировић одлази у Трст где ће провести дуже времена у друштву Димитрија Фрушића.[7] Д. Фрушић у писму В. Караџићу од 13. марта 1835. године пише о Момировићу да је „отишао пре два дана за Петербург, чисто сам остао усамљен без њега, толико сам се био шњим навикао".[8] Из Трста Момировић путује преко Беча и Варшаве и 9. априла 1835. године долази у Петроград.[9] Прослеђујући Вуку Момировићево писмо, Д. Фрушић ће исписати неколико реченица из писма од 2/14. јуна које је Димитрије упутио њему. Из Момировићевог писма Фрушићу види се да је он одмах по доласку у Петроград посећивао скоро сваки дан Шишкова, председника Академије наука залажући се да В. Караџићу пруже новчану помоћ на име његових путовања по Далмацији.[10] 31. ав-

густа 1835. године Момировић путује из Петрограда преко Кијева у Одесу. Из Одесе 10. октобра 1835. године путује паробродом око Крима до Керче а одатле између „Азовског и Сивашког мора преко Екатеринослава, Харкова, Орла, Туле и Москве враћа се 9. новембра у Петроград. Већ 6. јануара 1836. године путује поново у Одесу где ће остати шеснаест месеци све до маја 1837. године радећи за своје министарство и дружећи се у слободним часовима са Србима којих је у то време тамо било доста а нарочито са Филипом Лукјановићем Лучићем.[11] По повратку у Петроград ради у Министарству просвете, прикупља грађу за своје списе и посећује истакнуте личности културног и политичког живота (А. С. Шишкова, Александра Семеновича, Димитрија Ивановича) дописује се са Вуком Караџићем. Тако ће Вуку захвалити у писму од 1. октобра 1838. године на посланим књигама преко Кепена. Том приликом Момировић је добио **Пословице** и **Montenegro und die Montenegriner.** Пре своје краткотрајне болести јануара 1839. године радио је код чланова руске Академије да се новчано помогне издавање Вуковог **Рјечника.** Почетком исте године добио је и писмо Стојана Симића у коме га обавештава о Уставу српском на које је одговорио дугим писмом молећи да му се пошаље један штампани примерак.[13] Исте године 3. августа посетио га је у Петрограду Георгије Л. Зорић и позајмио 50 дуката. Овај зајам требао је Зорић да врати по повратку у Србију Момировићевом брату Илији, али како он то није учинио дуже времена Димитрије је преко Руског конзулата у Београду крајем 1841. године тражио да му се дуг исплати. После дуже преписке између Зорића, Министарства просвете, Министарства унутрашњих дела и Руског конзулата наређена је око половине 1842. године исплата дуга.[14]

У првој половини 1841. године Момировић је био у краткој посети Србији а крајем исте године прелази из Министарства просвете у Министарство иностраних дела за II преводиоца српског језика у Азијском департману. У исто време је преко кнеза Милоша покушао да пређе у Беч на рад у руски конзулат али није успео.[15] Октобра месеца 1841. године предаће од Вука му послате књиге Аделунгу, Гецу и Кепену у Петрограду. 10. децембра исте године посетиће кнеза П. А. Ш. Шахматова и предаће му своје писмо у коме је опширно изложио заслуге В. Караџића молећи да му се одреди пензија.[16] У писму Вуку од 19. фебруара 1842. године обавештава о своме раду, времену у Петрограду и новом стану чији прозор гледа на Исакијевску цркву, која се у то време градила.[17]

Марта месеца 1842. године добио је Момировић два писма из Србије, једно од брата Илије и друго од Вандека (С. Радичевића). У првоме га брат обавештава о сплеткама које се против њега чине а у другоме га С. Радичевић позива да дође у Србију за начелника Министарства просвете. Поводом овог Радичевићевог позива упутио је Момировић следеће писмо кнезу Михаилу:

„Свјетљејшиј Кнез,

Милостивјејшиј Господар!

Ово неколико речи, биће ду к писму моме, као мали предговор. Нема и десет година, од како су Срби у Србији почели, говорећи о свом Господару, писати, и то близу само писати: Књаз. А може ли кој од њи доказати, да е та реч Српска? Ја мислим ни један; јербо реч ова нит је Српска, нит Руска, нит Славенска. Што је код Славена Князь — Князи, то је код Руса Князь — Князья; а што је код Руса Князь — Князья, то е код Срба Кнéз — Кнéзови, а не Књаз, како што они сад неправилно пишу. Ово што говорим, јест истина, која је јасна, као дан, и која се исторически и граматически може сваком доказати. А зашто ову покварену реч Књаз, Срби употребљавају уместо своје чисто Српске речи Кнез? Благонамјереног узрока томе заиста никаквога ние било у они, кои су први то почели. И ја пишем овде свуд кнез у пуном и душевном убјеђенију, да ако не друго што, а оно барем ову реч употребљавам на правом и чисто Српском, мојем матерном, језику. Да ми се не узме, за зло како ово, тако и то, што ћу употребити ту и познато Вашој Свјетлости изреченије: Honny soit qui mal y pense!

Више од месец дана има, како сам примио из Београда два писма, једно од брата моег, а друто од Г. Радичевића. — Брат ми пише, да је добивено (ким и од кога не кажеми) из Петробурга писмо, у коме пишу, да ја веома ружно говорим овде пред Русима, и о Србији и о Србима; јављајући ми о томе, брат се чуди, од куд се то узело, кад досад од мене тога никад се чуло

није! — Радичевић пак, пишеми, да дођем у Србију, да примим место начелника Отдјеленија у Попечительству Просвјешћенија, него ми каже, „да дођем пре тако, да проведем неко време, да се боље упознамо" (!?!?). — Ова два писма, важна за мене, наложила су ми дуг, да одговорим на њи, но ни брату, ни Г. Радичевићу, а управ Вашој Свјетлости. Зато молим, да ми опростите овој смјелости, и да ми великодушно саслушате. Одговор ће мој бити, колико је могуће, кратак.

Оно што се чуло у Београду за мене, како што ми пише брат, и штоје, може бити, дошло већ и до Ваше Свјетлости, јесте лаж, која је измишљена безнравственим и безобразним човеком. Кој је тај човек, ја га знам. Он је сад скоро у Србију се повратио. Ја могу прстом на њега показати, а и сав Петербург може прстом показати на њега, као на изчадије кое је најлепшу светињу човеческу овде опоганило. Шта значи то кое [к]оме одпаднику измислити лаж, за обезчестити једног мене, кој до сад никим и никако јошт обезчешћен био нисам? Али суетно је његово намјерение! Ја сам увјерен, да ни Ваша Свјетлост, и ни једна благородна особа Српска, која мене зна, неће веровати његовоме пакостноме измишљању. Не Свјетљејшиј Кнеже! Како до сад нисам никад помислио макар и најмању ружну реч пред Русима о Србији и Србима проговорити, тако и од сад неће никад тога од мене бити. Син заслужено-почившег Војводе Српског Кнеза Момира Стојановића, неће никад себе до тога унизити. Благородно рођен, благородно воспитан, благородно Русији служећиј, он добро зна, да онај, кој Отечество презире и грди, сам је презренија и сваког поруганија достојан; да онај, кој соотечественике своје, макар и с узроком безчести, сам себе безчести. А мој човек, кој је намислио сад мене обезчестити, одавна је главу своју безчестием покрио: он је у безчестију рођен, па у безчестију ће и умрети!

Што се пак писма и позива Г. Радичевића тиче, мени је много, веома много жао, што он Г. Радичевић, од мене свагда уважавани, и за човека просвјешћеног почитавани, тако мало, тако неправедно, достоинства моја, лична и заслужена, цјени. Г. Радичевић показао ми је у писму своем таково неуваженије, кое се не опрашћа и сељаку, а камо ли њему, Г. Радичевићу, Попечитељу данас просвјешћенија и правосудија у Србији! Да је Г. Радичевић помислио о томе: кој и кому, каково и на какав начин предложение чини, он неби никад и усмено изговорио оно, што ми сад пише у писму, над коим се може, несамо сваки Европејског образованија човек, но и свако Европејско дете, да има начудити и насмејати, због дивно-невежествене простоте, с којом он, Г. Радичевић, разуме о стварима и суди о људма. И кој га је молио о месту? И зашто ние, барем, речи мога брата послушао? Види се, да је за будалу њега држао, па и мене држи за истога, а не зна он, да је баш онај будала прави, кој друге држи за будале! Но доста о томе. Вопрос је, ћу ли ја доћи у Отечеству на службу, или не?

Свјетљешиј Кнез! Доћи у Отечество на службу готов сам несамо ја, но и два друга, у Русији налазећа се брата моја: Константин и Јован. Константин је свршио курс наука у Првом Кадетском Корпусу, и у Штабс-Капитанском чину, служи сад, у корпусу кадета, Ромним-Комадиром. Јован је свршио курс наука у Главном Педагогическом Институту, и у чину 10 класе, служи сад у Министарству Народног Просвјешћенија. Што се мене тиче, и ја сам се воспитао у Петробургу, заедно с братом, Илиом, на служби Вашој Свјетлости налазећем се, и јесам сад Чиновник 6 класе, оне исте, у којој је Генерални Руски Консул Представитељ Цара Руског при особи Вашој Свјетлости а и служим ја сад, у једном с Г. Вашченком, Министарству Инострани Дела, Драгоманом. Но, ни ја без ови два брата моја, ни браћа моја без мене, у Србију на службу доћи нећемо; па ако сви троица из Русије пођемо, и Србији на службу дођемо, а ми нећемо оставити у Русији ни старе Родитељице наше, нити кости заслужено-почившег у њој Родитеља нашег.

Зато, ако благоугодно буде Вам, Свјетљејшиј Кнез, да ми сви троица на службу Отечеству дођемо, а Ви благоизволите позвати свију нас, макар у једном, али од Особе Ваше Свјетлости, адресираном на моје име писму. Но пре, него нас осим позивом Ваша Свјетлост удостоите, будите милостиви и справедљиви, и узмите у благонаклоно вниманије све, што год ми притежавамо, и чим се можемо, не само ми, но и Отечество наше гордити, а имено: и происхожденије наше, и воспитаније, и службу, и достоинства, и заслуге, и образованост, и отменост, и способно-

сти, а најпосле и ону будућност, коју смо ми, сами себи, у Русији, својим собственим трудом, умом и дарованијама отворили до највишег степена, до коег можемо у овом великом и славном Царству достигнути, и коју будућност сад, за доћи на службу Отечеству и Вашој Свјетлости, мисмо готови пожертвовати, ако само Ви, Свјетљејшиј Кнез, све ово, у милостиво, благородно, справедливо и великодушно вниманије узмете и соотвјетствена томе, нека наша предложенија, Височајшим словом Вашим, предварително на писму утврдите.

Предложенија ова јесу сљедујућа:

1-о Место началника Отдјеленија у Попечитељству Просвјешћенија, с присвоеном овом месту годишњом платом, да се да брату моему Јовану.

2-о Брату моему Константину и мени, да се даду места при Особи Вашој Свјетлости, Константину по Военој, а мени по Грађанској части, с годишњом платом: Константину, коју получавају Ађутанти Ваше Свјетлости, а мени, коју получавају висши Чиновници, у првим званијама Правительственима налазећа се.

3-о Време, које смо ми у Русији служили, да се стави нам у рачун службе Отечеству Србији.

4-о К Јовану, и Константину, и мени, да се да по један чин више од они чинова, с кима ми у Србију дођемо.

5-о Да нам се не чини испит по долазку у Отечество, ни преграда у напредованју по служби, у коју да поступимо у онај истиј дан, у који из службе Руске изиђемо.

6-о Да нам се не отме служба наша ни под кој начин, осим тежког, государственог преступленија, од коега Бог и Мати Божија да нас сачувају.

7-о Старој и заслуженој Родитељици нашој, удовици покојног Војводе Српског и Кнеза Родитеља нашег, да се производи, до смрти њене, годишња плата, соотвјетствена оним седам стотина и педесет рубаља, кои она сваке године у Русији получава.

8-о Да нам се да трошак, за моћи у Србију доћи; долазку, земља у Београду, на којој би могли ми, и честни кости Родитеља нашег положити, и обиталиште себи, са временом, начинити.

9-о И како што ни једно царство у целоме Свету не отима у законе и невине деце оног достоинства, које оцеви њини притежавају, тако и у Србији, да се не одузме од нас достоинство Кнеза, које је Родитељ наш са славом и честију у Отечеству своем носио, и које је он, доста крви за Отечество проливши, честно и документално нам оставио.

10-о А онај злонамјерниј, био он између нас деце Кнеза Момира Стојановића, кој помисли у достоинству овом, на ушћерб Вашег Височајшег достоинства и Ваше Височајше власти, као законог, Свјетљејшег и Владјетељствујућег Кнеза и Господара Србие, дјејствовати; био он између соотечественика наши или страни људи, кој помисли о достоинству овом, на ушћерб Вашег Височајшег достоинства и Ваше Височајше власти, као законог, Свјетљејшег и Владетељствујућег Кнеза и Господара Србије толковати, — онај злонамјерниј: проклет и наказан нека буде и од Бога, и од људиј, и у овом и у будућем животу!

То су предложенија, или боље рећи желенија, која на милостивјејше благоусмотрјеније и утврђеније Ваше Свјетлости ставећи, ја молим, да о Височајшем рјешенију, које на њи од Ваше Свјетлости послудуе, будем писмено од Вас, Милостивјејшиј Господар, извјешћен. Њи утврдити, и на тај начин нас три права, вјерна усердна и полезна сина Српска к Србби у Отечестви позвани, и на службу Себи и Отечеству устроити, биће Вас достојни подвиг, Ваша неуведаема слава!

А оћемо ли ми Вам и Отечеству полезни бити? О, Свјетљејшиј Кнеже! О, Красно Сунце Мајке моје Србије! Опростите, ми што ћу Вам још једну истину чистосердачно исповедати: ако се Ви у томе сумњате, а Ви немојте нас и звати; кој се сумња, онај недовјерава; и како што молитва, без вере, није молитва; тако и онај, кој се довјеренијем не ползује, не може полезан бити; а међу људма, има ли грђег стања, од стања слуге без довјерења! А оћемо ли ми заиста на службу Вам и Отечеству доћи, ако Ваша Свјетлост позивом Своим нас удостои? Оћемо, Свјетљејшиј Кнез, таки, пошто благоизволите: сва речена желенија наша Височајшим Словом на писму утврдите, и писмом Вашим мене предварително о томе извјестити; и најбољиј ће у животу нашем онај дан бити, у кој ми, на земљу Мајке наше Србије, као слуге њене ступимо, и пред Свјетло Лице Ваше, као слуге Господара и Повелитеља њеног и нашег, станемо! Па ако неожењени дођемо, а ми ћемо Вашу Свјетлост молити, да нас у Србији,

сви троицу и ожените, и да нас, сви троицу, и именом Вторног Отца нашег милостивјејше удостоити благоизволете.

С чувствама глубочајшег високопочитанија и савршењејше предавности, имам срећу именоватисе,

Ваше Свјетлости,
Милостивјејшег Господара
Покорњејшиј слуга
Димитрије Момировић."[18]

22. Маија 1842.
С. Петробург.

Да ли је кнез Михаило одговорио на ово Момировићево писмо није познато. Архивски документи о томе ништа не говоре. Момировић борави у Петрограду до краја 1842. године а онда полази на дужи пут, којом приликом борави у Србији, Бечу, Кракову и Варшави. У Петроград се враћа 21. октобра 1843. године. На овом путу је посетио и кнеза Милоша и позајмио 400 форинти.[19] Почетком 1844. године Момировић је поново покренуо питање дуга сада већ покојног Георгија Зорића. После дуже преписке између Руског конзулата, Совјета и кнеза Александра одлучено је да се из државне касе исплати Момировићу 50 дуката цесарских.[20] Средином 1845. године Момировић даје оставку на своју службу у Петрограду и после посете мајци у Кишињеву путује преко Галаца и Мехадије у Србију. У Србији га налазимо већ јула месеца када се жали на српску пошту.[21] 11. септембра 1845. године закључиће са својим стрицом Анђелком Вељковићем у Смедереву тестамент којим он све своје покретно и непокретно имање оставља њему с тим да он дугове на имање исплати и њих до смрти надгледа и чува.[22] Из Београда ће Момировић писати и Вуку 11. новембра 1845. године обавештавајући га да је одсео у кући господара Јеврема али га мучи самоћа па намерава у Беч да проведе зиму.[23] После проведене зиме у Бечу почетком 1846. године обилази Праг а онда проводи дуже времена у Карлсбаду лечећи се од реуматизма.[24] До средине 1847. године живи у Србији и Бечу а онда, изненада, на вест о болести мајке путује у Кишињев где проводи извесно време. По оздрављењу мајке преко Одесе, Воронежа и Москве одлази у Петроград. Приликом посете Москви дружио се са М. П. Погодином. Време у Петрограду проводи у доколици без икакве службе дружећи се са Јеремијом Гагићем а када је половином децембра 1847. године дошао кнез Михаило велики део свога времена проводи са њим у друштву.[26] Почетком 1848. године Момировић преко Руског конзулата у Београду тражи наплату дуга од параћинског трговца Васе Јовановића и свога стрица Анђелка Вељковића из Смедерева.[27] Како је ове године умро стриц Анђелко, Момировићу је припала сва покретна и непокретна имовина што је тужбом Министарству правосуђа против пресуде Врховног суда покушала да оспори ћерка Анђелкова, Јана Томе Савића из Смедерева.[28]

Око 1850. године дефинитивно долази у Србију и живи у Београду и на свом имању у Смедереву као пензионер. Умро је после дуже болести 25. јануара (6. фебруара) 1854. године у Београду.[29]

За проучавање културних прилика у првој половини XIX века, а посебно српско-руских веза, преписка између Вука Караџића и Димитрија Момировића представља незаобилазну грађу. На жалост, остало је сачуваних само 28 Момировићевих писама и она се чувају у Архиву САНУ у Вуковој заоставштини. Није сачувао само прво Момировићево писмо од 21. маја (2. јуна) 1835. године. Вукова писма Момировићу, којих је према литератури, од 1835—1848. године било 21 нису сачувана и по свему судећи неповратно су изгубљена. То су Вукова писма од 16/28. новембра 1835, 18/30. октобра 1837. из Беча, 5. маја 1838. из Беча, 5. децембра 1838. преко Кепена, 25. маја 1840, 7/19. децембра 1841, 31. марта 1842, два писма од пре 12. септембра 1842, 26. априла 1843, 21. јануара (2. фебруара) 1844, 13/25. марта 1844, 28. јуна 1844, 11/23. фебруара 1845, 21 новембра (3. децембра) 1845, 1/13. маја 1846, 2/14. августа 1847, 29. новембра 1847, 6. фебруара 1848. из Беча, 8/20. марта 1848, „Великог петка" 1848.

Из преписке се види да је Вук слао Момировићу своје књиге и књиге других српских и страних писаца за које се Димитрије интересовао. Један број књига послао је Вук преко кнеза Михаила кад је овај половином децембра ишао из Беча у Петроград. Том приликом Момировић је примио Вуков превод **Новог завјета**, Даничићев **Рат за српски језик** и **Песме**, најзначајније књиге XIX века. У писму Вуку од 19/31. марта 1848. године Момировић обавештава да је у листу „Северна

пчела" (бр. 50 од 5. марта) дао да се јави читаоцима да је добијен Вуков превод **Новог завјета**. У истом писму изриче суд о песмама Бранка Радичевића који и данас може да се усвоји. Иако га не познаје, пише он Вуку, диви се његовим песмама, „он има прави таленат, и ја до сад, нисам ништа читао у Србским стиховима, освјем песама Србски, онако добре Српске стихове, лепу поезију као што су песме Г. Радичевића."[30]

Момировићева писма Караџићу пружају обиље података о његовом књижевном раду. Већ у писму од 1 октобра 1838. године обавештава Вука да пише **Историю Литературе Сербов** па моли да му пошаље своју биографију и слику. У овој књизи намерава поред Вукове да приложи слике Рајића, Доситеја и Симе Милутиновића. У истом писму обавештава да је завршио књигу под насловом **История, География, и Статистика Сербии** и да је рукопис предао цензури. Уз књигу ће приложити и карту Србије за чије штампање је добио дозволу од генерала Шуберта. По завршетку ове књиге почео је прикупљати грађу за **Историју Српског Народа,** али пре него што је штампа писаће посебно о: „1. Сербах и их преселеніях, 2. О вьроисповьданіи, 3. О Литературіе Сербов." У вези са овим радом моли Караџића да му набави и пошаље све изашле „Летописе Матице српске", **Историју Српску** Симе Милутиновића и друге књиге које се тичу његових интересовања.[31] Са писмом од 1/12. новембра 1839. године Момировић шаље Караџићу један примерак своје штампане књиге **Краткая история и географія Сербии** и обавештава да је исту послао и Јеремији Гагићу, Копитару и Шафарику. У истом писму обавештава да сада ради на следећој књизи под насловом **Статистика Србии,**[32] а у писму од 8. фебруара 1844. године да је почео писати **Очеркъ Истории Србской Литературы.**[33]

За време лечења у Карлсбаду, на тражење Вукове ћерке Мине, написао је две песме у акростиху (Караџић). Ове две песме писане предвуковским правописом остале су сачуване у Минином споменару и ми их доносимо транскрибоване у целини:

1

Ба, ћу, проговори
И не шал'се одговори:
Цаба ће ти бити Рај,
Ал, гле добро, па читај:
Радост твоја, Митина,
А и сваког Србина, —
Кажи таки, кој е тај?

2

Кој е мени пријатељ,
А Сербие писатељ,
Радост сваког туђина,
А камоли Србина, —
Цандрљивог обашка,
И противног природи,
Ба, ћу, — погоди?[34]

И поред великог броја планова за писање књига и расправа нама су позната само две штампане, то је на српском **Разговоре Међу старцем и јуношом о Руском језику, красноречију, стихотворству и вообште о словесности** изашла у „Летопису Матице Српске"[35] и руском, већ поминьана, **Краткая исторія и географія Сербіи** (Петроград, 1839).

За нас је од значаја ова засебно изашла књига, из историје и географије Србије, зато што ће у њој Момировић саопштити и неке податке о Лесковцу.

О овој књизи, којом је обухваћена историја Србије од римских времена до 1833. године, колико нам је познато нико није писао изузев што је још 1895. године Г. Јакшић у женевском студентском друштву „Вила" одржао предавање о њој.[36]

За писање ове књиге Момировић се служио радовима на српском, руском, француском и немачком језику. На више места цитираће он Рајићеву **Историју,** Караџићеве књиге **(Даницу** за 1826, 1827, 1828; **Српски ријечник, Грађу за Српску историју нашега времена, Жизнь и подвиги Милоша Обреновића),** дела П. Соларића, Јевте Поповића, Шафарика, Ламартина, К. Посарта, И. Греча, **Разговоре угодне народа Словинскога** и више забавника, алманаха (Забавник за 1821, 1833—1838; Уранију за 1838), часописа (Летопис Матице српске за 1826—1828) и листова (Српске новине; Санкпетербурске вьдности за 1834, 1838; Журнал Министарства нар. просвете за 1835, 1838; Сьверну пчелу за 1833; Отечьствене записке за 1818). По свему судећи да се служио и неким рукописним делима која су се чувала у Министарству иностраних дела у Петрограду. Овде пре свега мислимо на до данас нештампане рукописе Розелион-Сашалског **Статистическое описание Сербии** и **Краткая статистическая записка о Сербии** на којима је радила

група руских официра која је долазила у Србију 1830. и 1831. године у чијем друштву је био и Момировић.[37]

У делу књиге где обрађује први српски устанак Момировић пише да је 1805. године кнез Момир Стојановић као предводник Срба из Лесковачке нахије напао Турке из Лесковачке и Крушевачке нахије, ослободио Крушевац, прешао Мораву и сјединио се са војском Младена Миловановића. По њиховом сједињењу Хафие паша је добио наређење од Порте да нападне Србију што је он учинио али је био разбијен и повукао се у Ниш.[38] Даље за Лесковачку нахију пише да је 1809. године отргнута од Србије и да са Приштинском улази у састав Румелије, а за Лесковац да има 15000 становника.[39] Од значајних историјских места Србије која су остала под Турском влашћу помиње: Лесковац, Приштину, Косово, Врање, Призрен, Нови Пазар, Вишеград и др. За Лесковац пише:

„... **Лесковацъ,** примьчателенъ по возстанию противу Турокъ въ 1805 году Князя Момира Стояновича, учиненном имъ безъ мальйшаго кровопролитія, не смотри на то, что **Сесидъ** Паша Лесковацкий (Сербы называютъ его **Шишить-Паша),** не задолго предъ тьмъ приказалъ умертвитъ отца его, Князя Стояна, бывшаго **Бератлиемъ.** Бератли у Турокъ, означаетъ особу, имьющую грамоту на достоинство Князя. Грамота сия или бератъ жалуемъ былъ отъ Султана тьмъ не многимъ Сербамъ, которые изстари почитаемы были Князьями народомъ, всегда и въ нихъ только находившимъ защиту у Пашей противу своевольства Турокъ ..."[40]

Како се из већ цитираног писма Димитрија Момировића кнезу Михаилу Обреновићу види, кнез Момир је имао још три сина: Илију, Јована и Константина. О Јовану и Константину немамо никаквих података, они су највероватније остали у Русији и тамо умрли.

О Илији Момировићу можемо рећи нешто више.

Рођен је у Лесковцу 1801. године. Време Првог српског устанка провео је као и Димитрије а у Русији је учио исту гимназију и слушао исте предмете у Петрограду. После неколико година службовања у Русији у грађанској војној служби на позив кнеза Милоша прелази у Србију где је постављен за командира регуларне војске у чину капетана 13/25. септембра 1830. године.[41] На овом месту остаје до новембра 1831. године када напушта Србију и одлази у Влашку за ревизора карантина.[42] У Србију се враћа 13/25. децембра 1839. године када је постављен за директора алексиначког карантина. На овом месту остаје до 22. априла (4. маја) 1841. године када је постављен за главног војног комесара. Ову функцију престаје да врши пред смену династија 30. септембра 1842. године. Од нових власти постављен је већ 18/30. априла 1843. године за члана суда округжија ваљевског а 13/25. септембра исте године за члана суда округжија београдског. На овом месту је остао до августа 1844. године када је постављен за председника суда чачанског.[43] Од 1853. године налазимо га до 1858. године као члана Апелационог суда у Београду. Године 1856. моли Министарство унутрашњих дела да њему и његовом сину дозволи заменити презиме Момировић за старо очево Стојановић. Ова молба у целини гласи:

„Високославном Попечительству
внутрени дела!

У 1839-ој години, кад је у Србији сушћествовало Намесничество Књажеског достоинства, налазећи се ја у служби Књажества Валахије, предложено ми буде истим Намесничеством, да се примим дужности директора Карантина Алексиначког, на која предложења реченог Намесничества, ја дођем из Валахије у Србију као син отечественић; — При определьиванью мене Директором Карантина Алексиначког под 19/31. Декемвра те исте год. под В.№ 2364-м издало је свој указ на то званије, под именом само Момировић, неупитавши ме о правом мом презимену, као што мои документи гласе, т. ј. Момировић Стојановић. Овако под именом Момировић позивао сам се једнако и само на то једно презиме издавати су ми документи на званија, а и тим кои притјажавам, но како сам сад увидео потребу моим старим презименом, коим се је прозивао мој почивши отац Момир, Стојановићем, а тиме себе и сина мога са рођеном браћом мојом у Презимену изравнат; усуђујем се покорньејше Високославно Попечителство внутрни дела умолити, да би оно соизволило дозволити ми, од сада за у будуће, како мени, тако и сину моме Димитрију,[44] кои се налази овде на наукама у 3-ћој години Права, презивати се не Момировић, него Стоја-

новић, и то високо дозвољење надлежним путем обнародовано дати.

Јесам

Високославног Попечитељства Внутрени Дела

Покорњејши член Апелационог суда

I Одељенија Капетан и Каваљер

17. Јуниja 1856. год.

У Београду

Илија Момировић "[45]

16/28. јула исте године дозвољена је промена презимена и иста одлука је штампана у „Званичним новинама".[46] Последња вест о Илији Момировићу је из 1858. године када је огласио продају својих добара у Смедереву.[47]

Од Илије Момировића нам је остао и чланак **Примјечаније к свемирној историји** штампан у листу „Подунавка" у коме је описао „Трајанов мост на Дунаву" и више старих зидина и утврђења на Дунаву која је често обилазио за време свога службовања у Влашкој.[48]

БЕЛЕШКЕ

1. **Вукова преписка**, књ. VI. Приредио Љубомир Стојановић. Београд, 1912, 445—446 (Убудуће: Преписка VI, стр. . . .) Кнез Момир је умрио од „велики турски рана" 23. децембра 1824. у 62 години живота и сахрањен је у Кишињеву на гробљу Малина (Преписка VI, 447.).

2. Радослав Перовић, **Неколико прилога за историју I и II српског устанка**, Зборник Музеја Првог српског устанка за 1964—1965, књ. III—IV, Београд, 1967, 237. У списку из 1819. године, Срба који се школују у петрограђској гимназији и уче политичке науке налази се и Илија, син Момира Стојановића, бившег кнеза Лесковачке нахије, родом из Лесковца, има 18 година.

3. Архив СР Србије, ЗМП, бр. 1761. М. Герман у писму К. К. Радофиникину од 6. јануара 1826. године моли да се у руску службу приме и Радион Милоевић (вальда Радоје, син Милоја Петровића, за време Првог српског устанка команданта Београда, родом из Трнаве), Паун Десимирац и Константин Цветковић, син Цветка, буљубаше у Првом српском устанку код Милоја Петровића, родом из Ниша.

4. П. С. Дюстян, **Об описании Сербии, сделанном в 1830 г. русским офицером Розелион-Сашальски**, Славянское возрождение, Москва, 1966, 104—116.

5. Архив СР Србије, ЗМП, бр. 2087. Писмо је писано из Крагујевца.

6. Исто, МИД-В, 1841, I, 49.

7. Др Јевто М. Миловић, **Долазак Димитрија Момировића у Црну Гору**, Историјски гласник, Цетиње, 1963, 682—686.

8. Преписка I, 687.

9. Преписка VI, 439.

10. Преписка I, 690—691.

11. Преписка VI, 442.

12. Преписка VI, 443—448.

13. Исто, 448—450.

14. Архив СР Србије, МП, 1842, V, 304.

15. Исто, МИД-В, 1844; I, 54; Преписка VI, 452—453.

16. Преписка VI, 455—460.

17. Исто, 461.

18. Архив СР Србије, МИД-В, 1842, III, 74. Писмо је писано предвуковском азбуком и ми смо извршили транскрипцију.

19. Преписка VI, 467—468.

20. Архив СР Србије, ДС, 1844, бр. 73; МИД-В, 1844, I, 54.

21. Исто, МИД-И, 1845, IV, 7. 6. новембра Момировић се жали да је још пре три месеца послао два писма за Русију али су она са руске границе враћена, иако су прописане такое уредно плаћене.

22. Исто, МИД-В, 1847, IV, 139. Око овога имања дошло је до спора. Како се из докумената види Анђелку и његова супруга Јаглика ослобођени дугова почели су се нескромно понашати, трошећи, продавајући покретна добра и задужујући се на имање. Када је Момировић дознао то ставио је забрану стрицу на шта је уследила тужба Анђелка Вељковића, која је решена на његову штету (МИД-В, 1846, V, 46).

23. Преписка VI, 480.

24 Исто, VI, 482.

25. Исто, VI, 484. О истом пише и у Момировићевом писму Погодину од 25. јула 1847. године (Рукописно одељење В. И. Љењина, Москва, ф. 231, разд. П. 31. 57.)

26. Исто, VI, 487.

27. Архив СР Србије, МИД-И, 1848, IV, 42.

28. Исто, МИД-И, 1848, IV, 7.

29. Српске новине, Београд, XXI, 1854, бр. 11, 28. јануара, 46; Световид, Беч, III, 1854, бр. 16, 24. фебруара, 4.

30. Преписка VI, 490. Момировић је био један од потписника листа „Северна пчела" за 1848. годину.

31. Исто, VI, 442—448.

32. Исто, VI, 450—451.

33. Исто, VI, 470—471.

34. Песме су писане на посебном листу и Момировић их је послао на Минин захтев у писму Вуку од 16/28. априла 1846. (Преписка VI. 482) Минин споменар се чува у Архиву САНУ-и, сигн. 9531. **Споменар Мине Карацић**. Приредио, поговор и белешке написаю др Голуб Добрашиновић, Београд, 1974, 18—19. Међу онима који су се уписали у Минин споменар налазе се Његош, Бранко, Даничић, Михаило М. Обреновић, Милица Стојановић Српкиња, Стеван Книћанин, Матија Ненадовић, Павле Шафарик, Јакоб Грим и др.

35. Пешта, XI, 1837, књ. 40, 107—118.

36. **Годишњи извештај студентског друштва „Вила" у Женеви**, Дневни лист, Београд, XIV, 1896, бр. 25, 1. фебруара, 3.

37. П. С. Достаян, цит. дело, 108—109. Прилози за КЈИФ, 1967, св. 1—2, 154.

38. **Краткая исторія и географія Сербіи**, Петроград, 1839, 34.

39. Исто, 121, 126.

40. Исто, 128—129. Овај пасус о Лесковцу, у преводу, цитираће Петар Јованович у чланку **Поглавита исторична места у Србији** (Пештанско-будимскиј Скюротеча, бр. 19 од 3. септембра 1842. 112) овако: „**Лесковац**. Овде је **кнез** Стојан Момировић год. 1805 устаю против Турака, и то без сваког кривопролитија, не марећи што му је Сесид Паша (Срби га називају Шашид Паша) Лесковачкиј мало пре отца убити даю, кнез Стојана, кои Беретлија бијаше. Беретли код Турака значи особу, која има диплому на достоинство кнеза. Диплому ову или ти берет поклањаю је Султан оним само Србљем, које народ од старине држаше за кнезо-

ве. Посредством ових кнезова народ је добијао обрану код Паше против својевољности Турака".

Исто је П. Јовановић прештампао у својој књизи: **Историја најважнији догађаја у Србији од год. 1459 до 19/20. септ. 1813**, Нови Сад, 1847. Међу претплатницима на ову књигу налази се из Београда: Илија Момировић за сина Димитрија и кћер Софију, 2 књиге.

Момировић је опширније писао о своме оцу у писму Вуку од 1. октобра 1838. године, које је навео у целини Владимир Стојанчевић у расправи **Да ли је Лесковац имао кнезове бератлије и кнежинску самоуправу у периоду првог устанка** (Лесковачки зборник I, Лесковац, 1961, 6—12).

41. О Илији Момировићу као команданту видети опширније код М. Жујовића, **Белешке неких догађаја**, Београд, 1902, 15; Владана Ђорђевића, **Историја српског војног санитета**, књ. I, Београд, 1879, 129; Радосав Марковић, **Војска и наоружање Србије кнеза Милоша**, Београд, 1957, 89—90.

42 Архив СР Србије, МИД-В, 1841, III, 145; 1841. II, 11.

43. Исто, МИД-В, 1843, I, 115; 1843, II, 137; 1843, IV, 127; 1844, II, 87; 1844, III, 82.

44. Син Илијин, Димитрије Момировић Стојановић је од 1860. године канцелиста Совјета (Архив СР Србије, ДС, 1860, бр. 504, 515; 1861, бр. 248.) Колико је познато Илија је имао поред Димитрија још троје деце.

45. Архив СР Србије, МУД-П, 1856, V, 7.

46. бр. 47 од 24. јула 1856, 237.

47. Српске новине, бр. 99 за 1858. годину, стр. 4. Ово је сигурно оглашено продавање имања које је остало после смрти Димитрија Момировића.

Илију Момировића Стојановића члана апелационог суда налазимо међу претплатницима из Београда на књигу: **Путовање младог Анахарсиса по Грецији и околини 400. год. пред обичним летосчислением**, од Жана Жака Бартелемиа, књ. 1—7, Нови Сад, 1851.

48. бр. 16, 15. април 1844, стр. 63—64.

Staniša Vojinović

DIMITRIJE MOMIROVIĆ STOJANOVIĆ

Dimitrije Momirović, son of Momir, duke of Leskovac, belongs to the history of Serbian people by his activity, though he lived abroad for a long time. He published »The History of Serbia« in Russian, occupying in that way a certain place amoung the cultural workers of Serbian people. This is not the only examle of Momirović's cultural activity. Though his biography is not filled with great events, it still represents a nice example of the activity of an indulgent cultural worker.

05(497.11)(091)

Раде Вуковић

Сарадња Михаила М. Јовановића Мике Браде и Вукајла Кукаља у „Лесковачком гласнику“

На страницама **Лесковачког гласника,** листа лесковачке трговачке омладине, повремено су се јављали и комунисти. Међу њима, поред осталих, били су и комунисти Михаило М. Јовановић Мика Брада[1] и Вукајло Кукаљ, представници двеју генерација учитеља: први оне која је у раднички и социјалистички покрет Србије ступила средином прве деценије овог века, а други оне генерације која на политичку сцену Србије и Југославије ступа тридесетих година.

Представник старије генерације учитеља комуниста, сарадник **Лесковачког гласника,** Лесковцу и историчарима радничког и комунистичког покрета овог града добро је познати учитељ Мика Брада, секретар партијске организације Лесковца (1919—1920), њен делегат на Вуковарском конгресу (1920); човек који ће у Лесковцу доживети да ту као комуниста буде ухапшен. Том приликом извршен је претрес његовог стана, а он је отпуштен из службе и скоро пуних шест година приморан да живи „на белом хлебу“.[2] Он ће као активни сарадник НОП-а наћи смрт крајем маја 1944. године под четничком камом, недалеко од Свилајнца.[3]

Други представник те млађе генерације учитеља комуниста, сарадник **Лесковачког гласника,** књижевник и публициста, учитељ у Бувцу, код Лебана, Вукајло Кукаљ. Он ће 1941. године бити први партизански новинар у Доњем Поморављу.[4] И он ће пасти од четничке руке. Њега неће као Мику Браду заклати, већ из заседе убити на путу, недалеко од Андријевице, скоро истих дана маја 1944. када су убили и Мику Браду.[5] Мика Брада и Вукајло Кукаљ сарађивали су у **Лесковачком гласнику,** али не у исто време, нити у истој ситуацији и истим условима.

Мика Брада ће сарађивати у **Лесковачком гласнику** 1926. и 1927. године, све до одласка у Скопље, а Вукајло Кукаљ, читаву деценију касније, 1938. и 1939. године. Мика Брада неће се јављати под својим именом. Он ће своје радове потписивати иницијалом **Л** (латиницом), а Вукајло Кукаљ са В. Кожљар (по селу у коме је у срезу скопском учитељевао), В. К-ль, или само К. Мика Брада је то морао да чини, не из једног разлога. Он је као комуниста већ био хапшен, осуђиван, отпуштен из службе, па би и за њега и за Редакцију **Лесковачког гласника** било неугодно да се његово име појави на страницама листа.

Скоро за све време сарадње Мика Брада из недеље у недељу прати позоришни живот Лесковца. Повремено, он ће писати чак и уводнике на разне теме из привредног и политичког живота — не само Лесковца и наше земље, већ и знатно шире. Вукајло Кукаљ ће углавном писати приказе и оцене књижевних дела — и бити за то време једини књижевни критичар листа. Бавиће се, иако знатно мање, и неким питањима књижевности, у првом реду питањем новог, социјалистичког реализма. А даће свега један прозни, литерарни прилог.

Мика Брада је за то време имао и посебну дописничку легитимацију, коју му је издало Уредништво, да би се могао, где то буде требало, легитимисати као његов новинар-сарадник. Вукајло Кукаљ то није имао. Није му било ни потребно. Главни уредник листа, који ту дужност преузима почетком Кукаљеве сарадње, Душан Цекић, адвокатски приправник из Лесковца, венчаће Кукаља и Савку Спасојевић крајем октобра 1939. у „храму у Рафуни, у општини бувској“.[6] Није искључено да је Кукаљева сарадња, уз остало, допринела да Цекић буде смењен са те дужности.

Први прилог у **Лесковачком гласнику** Мика Брада, колико се могло утврдити, објављује 5. јуна 1926, а последњи 30. јула 1927. године. За тих тринаест месеци сарадње у листу, до одласка из Лесковца, објавио је двадесет шест прилога.[7] Највећи број тих радова, њих шеснаест, посвећен је Градском позоришту Лесковца, његовим проблемима — и раду. Остали, њих десетак, представљају осврте и коментаре о комуналним, привредним, просветним и политичким питањима, не само локалног значаја и тематике, већ и оним која се односе на међународна политичка и економска збивања.

У време сарадње Мике Браде у **Лесковачком гласнику** уредник листа био је Сретен Динић. Он је био и школски надзорник када је Мика Брада био отпуштен из службе и хапшен, чак је саслушавао и неке учитељице које су, док је Мика био у затвору, посећивале његову породицу.[8] Зато питање сарадње Мике Браде у Лесковачком гласнику остаће отворено. Тешко је данас рећи како је дошло до тога да Мика Брада буде у то време сарадник **Лесковачког гласника.** За ову прилику то није ни нарочито важно. Битно је то да је он у листу, колико су то дозвољавале прилике у самом листу и земљи, успевао да о свим питањима о којима је писао остане доследно на ставовима најпрогресивнијих снага тих дана и година у нас.

О Лесковцу и приликама у овом граду, као и у овом делу југа Србије Мика Брада је објавио десетак прилога. Они су претежно објављени у листу **Новости,** од августа 1925. до краја октобра 1927. године. О њима овде неће бити речи због тога што би то прекорачивало оквире теме којој су ови редови посвећени. Иначе, историчари Лесковца, социолози, психолози — и сви они који се буду шире интересовали Лесковцем и његовим људима, неће их моћи мимоићи.

Хроничар лесковачког Градског позоришта

Михаило М. Јовановић Мика Брада је пре свега био хроничар Градског позоришта, али и његов историчар и, најзад, судија. Судио је о позоришту и његовим проблемима врло савесно, стручно, онако како то чине људи којима ни ова област културног живота и рада није била страна. Није се он позориштем и позоришним животом, па самим тим и позоришном уметношћу, бавио само док је сарађивао у **Лесковачком гласнику**. Он је још 1914. године објавио већи рад о књизи Ж. Сорела **Социјално значење уметности,** у коме говори и о позоришту и позоришној уметности.[9] Многе мисли које је том приликом изрекао чини се да ни данас нису много изгубили од своје актуелности. Мика Брада је и после одласка из Лесковца пратио позоришни живот у Скопљу где је, после повратка у службу, постављен за учитеља. Биле су врло запажене његове оцене и судови о **Коштани** Боре Станковића, **Златаревом злату** Августа Шеное, **Ромеу и Јулији** Виљема Шекспира, **Слепој Богињи** Ернеста Толера, **Плагијату пред Академијом** Жака Конфина — и других.[10]

* * *

Поводом отварања Градског позоришта у Лесковцу, Мика Брада ће рећи да идеја о његовом оснивању „није била шимера неколико фантаста", како се говорило. Сами чин отварања Позоришта прошао је „без помпе, са мало рекламе . . ." Мика Брада је констатовао да се томе тихом, марљивом и пожртвованом раду мора одати признање.

Оснивање и отварање Позоришта представља тек први корак ка ономе што позориште треба да учини да би постало културни фактор првог реда. Тиме је, како је тада рекао Мика Брада, „изграђена тек слабија половина од онога што је потребно". Насупрот оној народној „да је сваки почетак тежак", он ће рећи „да је у овом нашем случају средина најтежа". Да би ту своју тврдњу поткрепио, он ће рећи да се „релативно лако дошло и до глумачких снага, и до бинске технике, и до административне организације, али је тежиште ствари у **опстанку** позоришта". То тежиште ствари представља финансијска страна. „Од ње ће зависити и даље уздизање Градског Позоришта у квалитативном и техничком погледу". У датим општим условима, привредној кризи у првом реду, тешко је очекивати битније побољшање. Он ту могућност, пре свега, види у сарадњи глумачког ансамбла и управе Позоришта, али и подршци публике „која плаћа оно што гледа". При томе истиче да је „обилна посета публике, први . . . предуслов за решавање материјалне стране", која се може „задобити пуним настојањем глу-

маца, да из себе дају све што они по својим способностима могу дати". Наравно, то је само једна од могућности да се публика привуче у позориште. Ту су и напори које мора да учини и управа Позоришта својом принципијелном политиком, као и брижљивим односом према репертоару. Лист ће, каже Мика Брада, пружити потпуну моралну помоћ Позоришту, подсећајући истовремено на кампање које су са стране вођене с циљем да се „и на надлежном месту створи извесна предрасуда. Уколико та кампања служи као повод извесним личностима на меродавном месту да је прихвате из личних обзира . . . ми ћемо отворено и без поштеде ући у све праве побуде, које их руководе у оваквом њиховом држању . . ."

То је био одговор Мике Браде, а преко њега и самог листа, онима који на отварање и делатност једне овако значајне културне институције у граду на Ветерници гледају са подозрењем, или настоје да је ставе под свој скут не би ли им послужила за њихове болесне амбиције и планове.

Овај први осврт на отварање Градског позоришта у Лесковцу Мика Брада завршава речима: „И ако је у првом иступу наше позориште почело **Смрћу** и **Прошлошћу**, нека би оно било симбол **Живота** и **Будућности!**"[11]

Михаило М. Јовановић — Мика Брада у Сливенском логору, у Бугарској, 1917.

Мика Брада ће се ускоро поново вратити проблемима Градског позоришта.

„Да се рачунало искључиво са тешкоћама и да се није имало вере у потпун успех, наше Градско Позориште било би и само пројекат". Што оно није остало само пројекат заслуга је иницијатора и Одбора који је преузео на себе да тај пројекат претвори у дело. „Одлика енергичних и истрајних (какви су његови иницијатори и покретачи — Р. В.) и јесте у томе, да се пробијају кроз тешкоће чак кад их оне у њиховом путу понекад и изненаде. С те стране, позоришном Одбору мора се одати признање". Додаће он овоме и једну велику истину да „добре војсковође на првој победи не чине дуг и дубок одмор". И још једну: „Онде где су се засукали рукави, без жуљева на рукама не може бити".

Подсећајући на неке основне услове за успешан рад глумачког ансамбла и Позоришта у целини, Мика Брада каже да ће лист врло објективно процењивати њихове напоре. Можда ће бити и оштрији у процењивању, „али и справдљивији што је могуће више", одбацујући „обзире куртоазије, које смо донекле имали према гостујућим трупама . . . Увек наш задатак биће: не убијање и сламање способности неодмереном и жучном критиком, већ поправљање, дотеривање и достојно признање", да би ту мисао завршио речима да је „Позориште наша рећа тековина и ми хоћемо да оно буде у реду".

Овај други осврт о Позоришту завршава истицањем његове просветно-културне улоге. У вези с тим он ће рећи: „Довољна је добит у томе, да позориште да уметнички и од срца оно што **задовољава здрав укус и потребе духа** (моје подвлачење — Р. В.) и да се наш глумачки свет осети као у свом дому обезбеђен и са **вољом за усавршавање** (моје подвлачење — Р. В.)".[12]

Није случајно Мика Брада нагласак ставио на **здрав укус и потребе** духа, као и када говори о глумачком ансамблу, на **рад на усавршавању.** Јер требало је одвикавати гледаоце позоришних представа да посматрају позориште и позоришну уметност као циркус и вашариште. То ће он рећи у осврту на гостовања неких позоришних група у Лесковцу пре отварања Градског позоришта.

„Најмање благодарећи високим официјелним заштитницима и покровите-

лима уметности успело се пресећи са оним баналним идентификовањем бинске уметности и комедијашлука". За то, како каже „прогресирајуће разумевање позоришне уметности", треба пре свега благодарити писцима „са подераним лактовима и овим (глумцима — Р. В.) њиховим пионирима са скромним стомачним капацитетима, а са много горе ироније на устима". О њима ће рећи и ово: „Они једино, које виђамо, с времена на време, у нашој средини, на бини као племиће, господаре, најситније овога света, а у обичном животу више гладујуће и санкилоте, — они имају заслуга, што је укус наше публике ипак нешто **друго** од оног ранијег блефног, хокус—покусног". Зато напоре група које долазе и које у овоме успевају треба радо примити као добродошле.[13]

О глумцима, њиховим проблемима и достигнућима

Када пише о позоришту уопште, Мика Брада с посебном пажњом пише о „нашим глумцима", њиховим задацима и заједничким проблемима. Он ће рећи свој суд и о дометима и евентуалним посустајањима појединаца.

Према Мики Бради, стварање међусобне личне хармоније у глумачком ансамблу, представља један од основних услова успеха у раду позоришта. Напор који треба предузети да се то постигне овај критичар и аниматар позоришта види у самој природи глумачког посла. Међу глумачким светом постоји „нешто развијеније чувство суревњивости, међусобне нетолеранције и необуздане претенциозности за супериорношћу". У таквој ситуацији „није ни лак посао, тиће богиње Талије спустити у свет смртних". Међутим то публика не сме да осети. Зато ни глумци, ни управа не треба да забораве да је „право публике да захтева, да на бини осети особиту складност и одговарање улогама", а „право је Управе да захтева да се ти односи не смеју ни у којој форми манифестовати ни ван бине".

Мика Брада сматра да је дужност управе Позоришта да енергично сузбија све покушаје који би ишли на разбијање глумачког колектива, без обзира од кога долазили. „Само јавна критика има права класификације способности и стручне и уметничке дорасло-сти послу, али наравно уз објективну беспрекорност". Без сумње, Мика Брада на ову страну глумачког живота у те дане у граду какав је био Лесковац није случајно указивао.

Да би та своја разматрања о значају таквог деловања глумаца на публику, а самим тим и њиховог доприноса што потпунијем изражавању самог дела, његовом што аутентичнијем представљању и доживљавању, Мика Брада ће рећи да је главни задатак глумца да „стварима да душу, њихову природну и оригиналну боју, све њихове варијације и треперења".

Не буде ли тако, читава представа се може изврћи у комедију и малтретирање не само публике. Од наших глумаца, каже он, „ми имамо право захтевати да не дозволе да се представе претворе у такве комедије, већ да остану на висини уметничкој које оне заслужују". За управу и само Позориште највећа добит биће у томе ако се успе да „се уметнички и од срца да оно што **задовољава здрав укус и потребе духа**" (моје подвлачење — Р. В.).[14]

И пре него што је отворено Градско позориште у Лесковцу, пратећи поједине аматерске гостујуће групе, Мика Брада је износио свој суд и мишљење и о појединим глумцима и глумицама, улогама које су носили и дометима које су остварили. Будући историчари Градског позоришта неће моћи мимоићи мишљења Мике Браде о појединим глумцима. Како је и на основу чега он доносио суд о глумцима и улогама у појединим комадима нека, илустрације ради, послужи само један пример.

Пре него што ће рећи своје мишљење о једној глумици која је играла главну улогу у комаду **Госпођа Икс**, Мика Брада, да би што више и потпуније истакао израстање Градског позоришта, начинио је следећи увид:

„Дошљак са уметнички изграђеним укусом, који се случајно затекао 13. ов. м. (новембра 1926. године — Р. В.) на **Госпођи Икс**, имао је једно пријатно изненађење, рекло би се, до запањености, у каквом се стању налазила цела публика, у каквом смо се налазили и ми, који смо некад и за класичне ствари Народног Позоришта имали оштрих критичких речи. Нека је било омашака и неуспеха раније, **Госпођа Икс** је ове вечери све то пребрисала, и те вечери ми смо закључили, да је Градоко Позориште савршено одговорило своме задатку и да је Лесковац својим Позориштем чак и превазишао очекивања". Имао се осећај, каже Мика Брада, да се те вечери не налази пред нама једна паланачка група, јер

је она то после **Госпође Икс** престала бити, већ да су то биле снаге „каквог велеградског театра на гостовању". Што је то вече тако доживљено заслуга је у првом реду глумице Илић која је играла **Госпођу Икс**. Она је „луцидно оваплотила мајчин бол, који граничи самоуништењем". И уз то на крају ће додати „за лепу жену то је тешка жртва".[15] Али ће тој истој глумици замерити што је дозволила „да свој таленат манифестује у једној врло просечној, мало уметничкој и архаичној ствари", као што је **Балканска царица** Николе Петровића.[16]

Мика Брада неће заборавити да истакне заслуге и осталих носилаца улога у представи **Госпође Икс**, који су допринели да на примерну висину буде подигнуто не само Позориште, већ и Лесковац, на што град уз дужну благодарност „може бити поносан".[17]

Рецензије позоришних представа, њихове актуелности и домети

Полазећи од познатих ставова напредних културних, политичких и књижевних радника да „уметност не треба да постоји ради чисте уметности", већ да и она треба да буде у служби борбе за један лепши, бољи, праведнији и човека достојнији живот, Мика Брада исто тако не заборавља да дода да „када се говори о извесној уметничкој продукцији не сме се поклањати пажња искључиво једном од ова два елемента (чисто уметничког и идејног)" јер они чине дијалектичко јединство. Зато ће он у својим рецензијама позоришних представа и настојати да буде што доследнији овом захтеву — и норми. Отуда није случајно да приказујући поједине позоришне представе тражи и налази оне поводе који би, у датим условима, омогућили да укаже и на трулост постојећих друштвених односа тих дана, на њихову економску и друштвено-политичку условљеност — и да дâ њихову анализу, из чега би проистекао и суд о њиховим уметничким дометима.

„Сумњиво лице". — Приказујући представу Нушићевог **Сумњивог лица**, Мика Брада ће у уводу рећи да је „највећа вредност великих социјалних драма (читај: ратова, револуција — Р. В.) у томе, што оне собом обухватају векове са свим пулсацијама људских страсти и болова". Зато ће, наставља он, „даље живети и живе Шекспир, Зола, Толстој и плејаде оних, који су анатомски зарезали по вечном социјалном и индивидуалистичком проблему двоножног црвића". Да би то још једним сведоком поткрепио позива се на Виктора Ига, који је рекао да „има људи Океана". Али ће одмах додати да се ти „људи Океани" јављају ... врло мало тамо, где се све гегало млитавим и распојасаним дервишким кораком и где је мисао била, као и целокупни привредни живот, трома и гњила; где је пигмеј, политички ладолеж и провокатор завио своје гнездашце и у себи, за узор другима, инкарнирао сву вредност и смисао живота".

У оне дане то је била слика и прилика услова живота у нашој земљи, када су лакеји, пузавци и пандури водили коло, да би се што више додворили властодршцима и државотворцима, онима који су скројили Обзнану, Закон о заштити државе и Откроисани устав.

Враћајући се на ону Виктор Игову реч о „људима Океанима", он ће рећи и ово: „ако наша средина због своје примитивности и просторне и културне ограничености није имала „људе Океане", она је имала у обиљу типове које карактерише један прелазан период на путу свог кристализовања", који је у Нушићу, и поред тога што он „није писац који уноси дубљи социјални моменат", нашао свог тумача. Он је имао „предоминантну способност врло верног сликања своје уже средине". Зато „и данас сваки у **Сумњивом лицу** налази по неког капетана Јеротију, писаре Вићу, Жику, Милисава, практиканта Тасу и много Алекса Жунића са визит картом отменог звања". Нушић, наставља критичар, „није површно снимио само типове врло неугледне и мало моралне бирократије. Он је засекао и по проблему бирократског система, по нашем вечито болном и стерилном проблему администрације", да би завршио констатацијом да је **Сумњиво лице** „још увек саобразно времену и средини...." у којој је приказан.[18] То је Мика Брада рекао пре скоро шездесет година. Можда се не би много погрешило ако би се рекло да ни ово наше време данас није стигло да се те бољке до краја ослободи.

„Карађорђе". — Мика Брада ће искористити приказивање комада **Карађорђе** да укаже на неке посувраћености свога времена „у овом времену гњилих и бескичмених генерација", рећи ће он још у почетку, „у коме водећи интелигент представља љигаву и бес-

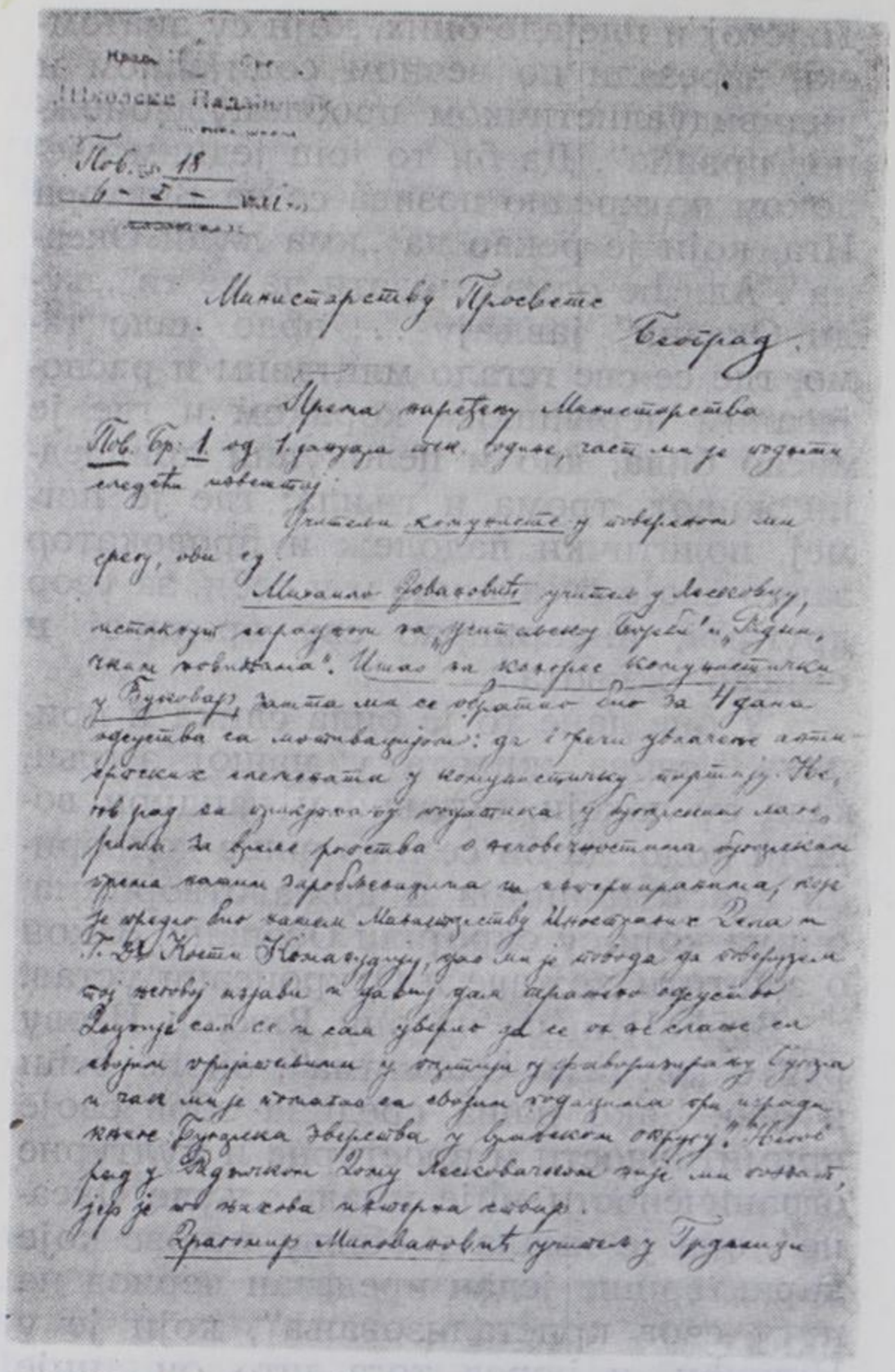

Министарству Просвете
Београд.

Према наређењу Министарства Пов. Бр. 1 од 1. јануара ове године, части ми се одговорити следећим извештајем:

Општи карактер у којем се кретао наставни рад, овај је:

Михаило Јовановић учитељ у Лесковцу, истакнут напредан на „учитељској вечери" у Ражи, чланак „повишена". Шаље на конгрес комунистички у Будимпешту, затим ми се обратио сто за 4 дана одсуства са мотивацијом: да у среди двадесет осме српских емигранта у комунистичку партију. Не, тај рад са омладином у друштвима у будућим мало, ограничава на време пролећа о четовањима буџевских чета, затим заробљавања и експропријација, које је одредио вођа званом Министарству Иностраних Дела и Г. Др Коста Кумануди, дао ми је повода да обзнанимо овај његов изјави и јавну дала тражено одсуство. Једино сам се и сам уверио да се он не слаже ни са којим учитељима у општини у грађанству Буџа и сам ми је изјавио са својим појединим изјавама како Буџевска дружина у државном округу. Нема рад у Ражанском Срезу Лесковачком није ми познат, јер је он нема никакова сношаја.

Драгомир Миловановић учитељ у Грделици

Факсимил извештаја школског надзорника С. Аџића о Мики Бради као комунисти

формну масу, док кичма земље, плебс упија у себе све отрове моралне декаденце; у времену рапидног разједања народног тела, у коме се смртно грчи и изумире у последњи етички садржај, — потребно је реконструисати прошлост, ма и нешто улепшано". И додаје да „прошлост народа, који је умирао за слободу и који је из себе давао такве представнике који су, не згртали милионе и дегенерисали се у расипничком животу, већ ишли на ломачу и крст часни и слободу златну" — у истини изазива поштовање до узбуђења код оних „који од родољуба нису начинили лукреативну професију". Међутим, **„за оне пузавачке генерације, које метанишу и пред режимима, савременим негацијама легендарних херојских времена „будале" су и Бакон Авакум, и Синђелић, и Рајић, и Карађорђе и сви који су апостолски и мученички издисали на својој ломачи за слободу свога народа** (моје подвлачење Р. В.)".

Била је то својеврсна лекција Мике Браде о патриотизму и родољубљу у време када су се оне најмање котирале, када се у овој земљи метанисало, пузило и додворавало разним режимима. Због тога приказивање ове представе, како рече Мика Брада, било је згодан моменат „да нас на бини Карађорђе подсети на доба када се са родољубљем није хипокритски лицитирало".[10]

„Борђевићева Ајша". — Приказ и оцену скоро сваке позоришне представе Мика Брада ће искористити да укаже на оне моменте који су их у датим условима чинили актуелним — и да скрене пажњу на извесне поуке и поруке. Тако ће приказујући представу Ћоровићеве **Ајше**, подсетити на време о коме писац говори али и на актуелне проблеме времена и средине у којој се комад игра:

„На измаку једне наше епохе, која је раскрштавала како са идолом економског живота, чији је израз била задруга, тако и са љубавном идилом, чији су израз били јарани, кевиље, болан севдах од кога се умирало", — писац је хтео да нешто од те идиле сачува, бар у сећању, „јер је **садашњост наступала грубо, свирепо, брутално и немилосрдице раздувавала прах заносне прошлости** (моје подвлачење — Р. В.)". Осим тога, „прошлост, симбол младости увек је изгледала лепша од садашњости. Тада је Јанко Веселиновић у Мачви нашао Јаране, а Ћоровић онај топао севдах босански, који мути мозак и сагорева до самоуништења". Мика Брада ће још рећи да је „данас живот покосио те лепе изданке некадашње идиле и на место њих је избила чиста рачуница на свим пољима".

Времена су се толико изменила да сада „место Ибрахим бега и Ајше, које сажиже севдах, иступа аргатин, печалбар, који се отискује од своје родне груде у далеки свет за крухом, за зарадом ради одужења презадуженог кућерка, ако се и он има". И позива се на Пецију Петровића који је то рељефно цртао у својим **Душама.** О добром познавању драмске литературе, које показује Мика Брада, поред осталог, сведочи и податак да је Ћоровић, како каже Мика Брада, био под утицајем Анатола Франса, јер „фрапантна је сличност", каже он, „визија Ајшина у Рушиду и Фелија Нантена у Швалиу из Комичне историје Анатола Франса". И то поткрепљује текстовима њихових улога у једном и другом комаду.

„Лукреција" В. Ига и „Бидо" Ј. Веселиновића. — Осврћући се на представе одржане крајем априла 1927. у Градском позоришту, када је публика имала прилике да види **Лукрецију Борџију**

од Виктора Ига и **Бида од** Јанка Веселиновића, Мика Брада ће рећи да је „пријатно одгрнути, покадшто, веома лепе прошлости и окупати се у њеним успоменама“, при чему је мислио на приказ **Биде.** Али додаће да је „грозно загледати у ону прошлост мрака људске душе и ума“, каква је приказана у Лукрецији Борцији. Па ипак, и у њу, каже Мика Брада, „треба чешће гледати, јер бар она ослобађа од илузија“, — и да нема „разлога да се она прави црњом но што је“. Исто онако као што „нема разлога да се лепа прави лепшом но што је“.

Представом **Бида** Мика Брада није био задовољан. За њу ће рећи да су се једино „носталгичари прошлости загрејали за такву прошлост, каква им је пружена игром **Бида**“. Уместо да буде лепо, лепо је испало ружно. Али је зато за **Лукрецију Борцију,** која треба да подсећа на тешку и мрачну прошлост, на једно доба које значи мрак људске душе и ума, било „тешко рећи само оно просто и вулгарно: „Лепо, дивно, особито итд.“. Да би то поткрепио рећи ће да је ту „било оне свирепе истине тако масивно изражене, од које се језжи, и хтели би да је истиснемо из свести, а опет се за њу лепимо. Има ту нечега од оног у фантазији Едгара Поа“. Мика Брада ће додати да би се **радо „мирили да је та истина прошлост, али она то још није“.** (моје подвлачење — Р. В.). Она је наша свакодневница, део наше стварности оних дана.

У уводу приказа „две добре комедије „Мика Брада **Ки-ки и Протекција**“. — каже да су дошле „у добар час“, „нарочито ова последња, која, савремена за њена постанка, **још је савременија данас у влади општег снобизма и опште моралне деградације** (моје подвлачење — Р. В.)“. Ова похвала односи се на Нушићеву **„Протекцију“.**

Осврћући се на представу **Ки-ки,** Брада ће рећи да „као и све француске комедије већег стила, које уједају, шти пају и са разузареним цинизмом обнажују истину, одломак је живота, какав тече, који се лако чулно опажа, јер је непрестано пред очима, али у који се једном вишом интуицијом не улази дубље, јер испод вулгарног и профаног види се и нешто друго...“

Писац је оставио гледаоцима и читаоцима да размишљају о томе да ли се клизање те мале **Ки-ки,** „тог чедног створа, још несмрвљене маљем прљавштине људске“, ка кальузи „збива по неумитној нагонској сили набујалих сокова, или из нагонске потребе подмирити глад?“.

За Нушићеву **Протекцију** ће додати да је она „још увек срећно изабрана, јер је још увек актуелна, на жалост“. Он ће уз то рећи да је она на „бини схваћена по правилу само као лакрдија“, али је у ствари „наша друштвена трагедија“. Што она није од свих тако схваћена, узроке томе треба тражити, не само у недостатку саме игре, које није било много, толико у недостатку схватања позоришне уметности — и суштине садржаја самог комада.[22]

Скамполо. На крају овог осврта о Мики Бради као хроничару Градског позоришта у Лесковцу, реч-две о приказу представе **Скампола,** комада који није, како Мика Брада каже, комедија, „већ управо социјални трактат у уметничкој форми“. **Скамполо** — то је апотеоза Иговом гамену. Јер и **Гаврош** је отпадак, али не онакав, какав се по неумитности друштвене правде и верског милосрђа увире у друштвени муљ, већ оно одбачено племенито биће у коме трепери душа као струна за своје ближње и у коме се не зачињу тако углађени атрибути салонског жанра: лицемерство, пакост, лаж и блуд“.

Питање та два гамена, Скампола и Гавроша, која за своју судбину и све оно што их сналази, као и питање све сиромашне, пролетерске деце, јесте питање над питањима. „Има једно величанство“, наводи Мика Брада речи Виктор Ига. „То је величанство детета... Детета оне дубоке социјалне мизерије, која тресе темеље зграде „цивилизованог“ друштва из основа“. И то у „веку детета“, како овај век назваше грађански педагози и политичари.

„Изнад тога муља, изнад те клоаке „цивилизованог“ друштва, „каже Мика Брада, „издиже се тичица, бела, чиста и светла, неокаљана и једном мрљом своје средине. Скамполо и Гаврош, симболи беде, али и величанствене чистоте срца и душе“.[23]

Био би то прилог Мике Браде дечјем питању, али и његова примедба на схватања оних који су у оним данима то питање стављали изнад других и чинили га „питањем над питањима“. На тим позицијама стајали су у оне дане сви напредни школски и друштвено-политички радници. За њега су се посебно залагали учитељи окупљени око познатих социјалистичких часописа: **Учитељска борба, Учитељска искра** и **Учитељска стража,** чији су сарадници

били учитељи — комунисти, социјалисти и републиканци. Међу њима видно место заузимао је и Мика Брада.

ВУКАЈЛО КУКАЉ — КРИТИЧАР И ПОБОРНИК НОВОГ РЕАЛИЗМА У КЊИЖЕВНОСТИ

Вукајло Кукаљ се у **Лесковачком гласнику** први пут јавио средином октобра 1938. године приказом романа Б. Травена **Троза.** За годину дана, колико је трајала његова сарадња у овом листу, до краја октобра 1939. године, он ће објавити двадесет четири прилога. Највећи број тих радова чине прикази и оцене најпознатијих оновремених књижевних дела наших и страних писаца.

Реч о новом реализму у књижевности

Да би читаоци **Лесковачког гласника** схватили са којих позиција прилази оцени појединих дела, Кукаљ ће у листу објавити и један начелни чланак о новом реализму и његовим основним полазиштима. Колико је то питање било актуелно између два рата у књижевним круговима, и не само у њима, сведочи бројна литература о тзв. социјалној књижевности, односно оном реализму који ће његов најбољи представник назвати социјалистичким реализмом. И појмљиво што му и Вукајло Кукаљ, као један од оних лево оријентисаних књижевника и бораца, поклања пуну пажњу — и за њега се залаже.

„Данас у овим судбоносним историјским часовима", пише Кукаљ крајем новембра 1938. године, „у овом хаосу, који се огледа и у књижевности (. . .) неопходно је потребно да се снађемо и пођемо оним путем, који води културном напретку човечанства". У том општем напретку човечанства он види и наш напредак. За напредак се треба борити на свим фронтовима, па и у књижевности. Набрајајући многобројне књижевне правце тих дана, који не воде том путу (дадаизам, футуризам, надреализам), Кукаљ каже да они „беже од стварности и уљуљкују се у свету имагинације и илузија". У исто време, сведоци смо свирепе стварности, која нам ни за тренутак не дозвољава да склопимо наше увек будне очи. Зато се и пита: „Зар може данас да књижевност види свој једини задатак и смисао у неким формалностима?". Да би дао одговор на ово питање позива се на Максима Горког, „буревесника" Руске револуције и представника новог, социјалистичког реализма, који каже: „. . . . Књижевност не сме да тежи неким формалностима, некој уметности ради ње саме, која је одвојена од живота и која егзистира сама за себе као чардак ни на небу ни на земљи. Тежи се томе да се уметност издвоји од ових друштвених и животних збивања, да буде бестенденциозна". Међутим, сама та тежња о „бестенденциозности је једна тенденциозност". Зато и каже „оставимо ту декадентну књижевност и пређимо на књижевност која је одраз самог живота и која је тесно повезана са самим животом". Та књижевност је она која се огледа у новом, социјалистичком реализму. „Тај реализам", каже Кукаљ, „разликује се од реализма прошлог века по томе што је реализам прошлог века ствари само посматрао (. . .) али се ствари данас не могу само посматрати него се мора активним учешћем у домену људске делатности стећи искуство где и на ком месту треба поставити неку ствар у овом свеопштем ковитлацу". Зато по њему „писати и живети, па самим тим и књижевност и живот, нису две противуречности, него једно те исто". Развијајући даље ову мисао и истичући разлику између реализма прошлог века у књижевности и новог, савременог, социјалистичког реализма, Кукаљ додаје да су данас многа друштвена збивања, на свим подручјима, тако компликована „да их не можемо само сликати, него морамо да их дубље анализирамо", да откривамо њихове друштвено-политичке, економске, културне и све друге узроке.

Оно што још одликује нови реализам од реализма прошлог века састоји се у томе што „нови реализам у центру пажње поставља човека и његову акцију, његов однос према природи и друштву". Тај нови реализам не само што се не оглашује о жеље и тежње човекове, већ их напротив ставља у центар стварности, у дату друштвену збиљу са свим њеним пропратним појавама. Он приказује динамику живота, акције људи у датим условима, „пролазност једних и настајање других догађаја". На тај начин он открива односе међу људима, без икакве шематике и укалупљености. Самим тим што се заснива на чињеницама живота и њиховој повезаности, реализам открива

садашњост, али и указује на перспективе будућности, на путеве који воде к њој. Зато „та дела остају као сведоци једне историјске епохе. Она су веран приказ живота и одраз једног времена". На тај начин писци, представници новог реализма активним учествовањем у свим животним манифестацијама и њиховим реалним приказивањем следили су", каже Кукаљ, „и следе пут свога учитеља Максима Горког". Тим конкретним приказивањем људских делатности и осећајност са којом им приступају „обогаћује се књижевност и уноси у њу поезија. Та књижевност треба да буде епопеја људске делатности".

Вукајло Кукаљ ће ова разматрања о новом, социјалистичком реализму у књижевности завршити констатацијом да „сам живот намеће такво схватање књижевности, која мора да иде за настојањима свога времена" и води културном напретку. Она може то да „оствари само на тај начин ако нам разголићује садања збивања и показује их у правој боји". Али, додаје да не би био погрешно схваћен, да она при томе ни „најмање не губи од своје уметничке вредности", да се она не може и не сме претворити у „политичку агитовку", што су покушавали да јој припишу противници — и сви они који нису схватили прави циљ и задатак новог, социјалистичког реализма.[24]

Дечја књижевност и нови реализам

То што се Вукајло Кукаљ интересовао и дечјом књижевношћу и о њој рекао своје мишљење и на ступцима **Лесковачког гласника,** и не само ту, сасвим је природно. Поред тога што и о овом питању говори са позиција новог реализма, као један од оних књижевника који су се залагали за његове ставове, он то чини и као васпитач, педагог, учитељ, коме, наравно, није и не може бити свеједно коју и какву књигу треба дати младима и најмлађима. И не само њима. На каквој их литератури васпитавати — и припремати за живот.

„Праве, реалистичке дечје књижевности ми скоро и немамо", каже Кукаљ на почетку својих излагања поводом појаве једног романа за децу. „То што се нашој деци сервира данас под видом књижевности и са њеном етиком, то је више одгојни морфијум, који, или успављује младе дечје мозгове или их својом опојном снагом пали, наводећи их на странпутице и посртања".[25]

У те дане у педагошким и учитељским редовима вођена је жива полемика о томе да ли бајке имају и какву васпитну улогу — и да ли им дати место у дечјој литератури, које и колико? Један од оних који је био против бајки, са одређеном оградом коју ће сам изнети, био је и Вукајло Кукаљ.

„Улогу дечјег успављивања", рећи ће он, „одигравају многе мистифициране бајке, разне ненаучне и немогуће приче о надземаљским силама и појавама, безбројна поетска трабуњања грађанских стихотвораца о сувом моралисању једног друштвеног слоја (а зна се на који и какав слој Кукаљ мисли — Р. В.) који ни сам више не верује у свој морал".

И не само те приче — и ти грађански стихотворци.

„Улогу опијања дечјих мозгова одигравају они многи петпарачки, авантуристички и стриповани романи и бајке у којима су главни јунаци гангстери и револвери, а највећи идеал — постати вагабунда и разбојник."

То су углавном разлози што се и код нас осећа потреба, каже Кукаљ, за реалистичком дечјом литературом. У том погледу праве се покушаји да се теоријски рашчисти терен за наступање једне нове реалистичке књижевности, тако како би и овај жанр књижевног изражавања „увео у воде реализма", како каже Кукаљ. Један од таквих покушаја, и то доста успео, представља и издавање романа за децу **Ханс Уриан путује око света,** чији је издавач **Нолит**, једна од најпознатијих издавачких кућа напредне литературе између два рата у нас.

У овој књизи је „романизирана једна јединствена бајка о дечаку Хансу, који, летећи на зецу, обилази цео свет и тако се упознаје са свим друштвеним неправдама и неједнакостима данашњице". Тако је бајка омогућила писцу „да свога јунака пребацује из једног земљиног краја у други, помоћу зечјих ушију дала му је моћ летења и разумевања свију језика (. . .), а опет га је преко реалистичког посматрања израбљивања човека од човека увела у једну полусатиричну критику тих аномалија, које је на свом путу „око света" видео".

И поред тога што је „бајку немогуће посве избацити из литературе која је намењена за децу, ипак је, с обзиром на увођење новог реализма и у тај књижевни сектор, она овде неподесна за стицање здравих одгојних појмова

оних којима је намењена", каже Кукаљ. И додаје да је Лиза Гецнер „имала реалну потку за овај свој роман, али основа његова је нереална, заснована на немогућностима". Према томе, као и сви слични романи за децу, „који базирају на подлози бајки" не могу „испуњавати оне књижевне циљеве које нова литература (литература новог реализма — Р. В.) себи поставља у задатак". Али истовремено Кукаљ прави и једну одступницу, и на одређен начин, и у одређеним условима, дозвољава да се и ова и оваква литература може дати деци. Зато и каже да све то не значи да роман Лизе Гецнер „за наше прилике, за фазу у којој се наша дечја књижевност налази, није релативно добар". Уз то додати да нам је и „овакав какав је, добродошао је, јер је у стању да у свести наше деце сама поставе питање: Како је то такво какво је? И зашто је баш такво какво је? Овај и овакав дечји роман у стању је „да многе своје читаоце увери у једну горку истину: да многе израбљивачке поступке данашњег човека осуђују чак и зечеви из бајке, да су ти поступци људскији од поступака најкрволочнијих животиња".[26]

То су основни разлози који Кукаља наводе да у крајњој линији прихвати и одобри појаву и оваквих романа за децу, без обзира што почивају на бајци. А самим тим и што нису у свему на позицијама новог, социјалистичког реализма. Али нису ни далеко од њега.

Пре него што ће објавити овај прилог у **Лесковачком гласнику** Кукаљ ће ући и у једну полемику о дечјој литератури, и још једанпут изнети свој став — да и у дечјој литератури треба да дођу до пуног израза захтеви новог реализма, искључујући чак сваку могућност извесних испитивања и проверавања да ли и колико деца могу схватити — и како схватају одређене литерарне прилоге који су им намењени — и како их доживљавају. Том приликом он ће о новом реализму рећи да је он „као књижевни правац, нужна последица друштвених збивања данашњице", да је и он „исто онако, као и остали књижевни правци (...) чедо свога времена, продукат савременог научног гледања на свијет и његовог тумачења". Ни овде он неће заборавити да истакне да ће једино сједињавањем уметничке форме и политичке тематике „кроз страст, до које је доведена свест у моменту уметничког стварања", учинити уметничко дело и општељудским и савременим. Развијајући даље ову мисао о новом реализму у књижевности, па и у оној намењеној деци, Кукаљ ће покушати да ту своју мисао учини још конкретнијом, ближом — и схватљивијом.

„Гледати друштвена настојања из перспективе њиховог историјског развоја, мерити друштвене појаве и људске тежње барометром њихове напредности или назадности и наслеђивати све оне позитивне тековине уметничке форме које нам је дала прошлост као своје неминовно наслеђе, — то је изграђивање нове културе на тековинама културног наслеђа, то је дограђивање културе кроз уметност уопште, а кроз књижевност посебно",[27] па самим тим и кроз дечју књижевност, односно литературу намењену деци. А то је и суштина новог, социјалистичког реализма.

О Максиму Горком, „творцу новог реализма", и његовим делима

Ова и оваква разматрања о новом реализму у књижевности Кукаљ ће наставити и у једном броју приказа и оцена дела о којима износи своја мишљења, посебно у онима у којима говори о делима Максима Горког, тог „творца новог реализма и једног од најпопуларнијих књижевника света, великог човека и великог књижевника", како на једном месту рече Кукаљ. Он ће томе додати да је Горки, поред осталог, „и непогрешиви учитељ младих књижевних работника". Зато није случајно, што ће Вукајло Кукаљ у **Лесковачком гласнику**, поред једне књиге приповедака, приказати и неколико његових романа.

„Писати о неком делу Максима Горког", каже Кукаљ, „ ма оно било и најмање — то је писати о Горком уопште", а да „оно што чини Горког великим, што његову значајну књижевну фигуру уздиже изнад свих најбољих књижевника света, то није ни борбеност Горкијева, то није ни генијалност његова — то је његово беспрекорно правилно изграђено схватање о улози књижевности и њеним задацима". Да би то још ближе објаснио и оправдао овако високо гледање на Горког, а самим тим дао одговор и на питање о новом реализму у књижевности, Кукаљ ће рећи да „по овом великом човеку књижевности није задатак да измишља живот ради грађења бољег живота, већ да уметничким изношењем

правог живота, живота човека из масе, омогући масама изградњу бољег живота, да их наоружа познавањем истине (. . .) посебно оног што је у њему општељудско и општевременско". Из тога извлачи закључак да тенденција не треба да се „назире из писца, не треба да се назире ни из самог дела, али живот сам, који се у датом делу описује треба да преко дела манифестује пишчеву тенденцију, да посредно одведе читаоца ка позитивним путевима", путевима којима води нови, социјалистички реализам.

Да би доказао да „Горки није писац једног народа и једног времена, већ књижевник свију народа и свију времена", указује Кукаљ на чињеницу да Горки „не бежи од живота народног", да он тај живот народни „описује у целокупној његовој постојаности, у узрочности свега онога што га условљава"; даље, што он „износи подједнако и мане и врлине личности о којима пише", другим речима „што реалистички

КРАЉЕВИНА ЈУГОСЛАВИЈА
МИНИСТАРСТВО УНУТРАШЊИХ ПОСЛОВА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРЖАВНУ ЗАШТИТУ I
Пов. I бр. 57935.
9. XI. 1935 год.
Београд

Предмет: Кукаљ Вукајло, учитељ из Кожље-комуниста.

МИНИСТАРСТВУ ПРОСВЕТЕ

Крал.Банске управе Вардарске бановине обавестила је ово Министарство о следећем:

"У вези извештаја ове Управе Пов.бр:736. од 13.II. 1935.године којим је та управа извештена о комунистичкој настројеном КУКАЉУ Вукајлу, учитељу у селу Кожље,среза скопљанског,-част ми је известити Крал.банску управу да Кукаљ и даље одржава везе са овдашњим познатим комунистима и са њима се често састаје.

На дан 20.овог месеца био је цео дан овде у Скопљу у друштву свих оних комуниста, који су били на збору жена и покушали да тај збор искористе за своју пропаганду.

Мишљења сам, да би именованог требало преместити из ових крајева у које место у унутрашности предратне Србије, где не би било тако опасно као овде у Јужној Србији, где учитељи треба да буду у националном и политичком погледу потпуно исправни и поуздани људи."

Министарство се својим актом Пов.I.бр:15131.од 1.априла т.г. обратило Министарству просвете у овом предмету и умолило, с обзиром на овакво држање учитеља Кукаља,да се исти уклони из државне службе.До сада ово Министарство није примило извештај шта је учињено по горњем акту Министарства.

Достављајући предње Министарству унутрашњих послова је част умолити Министарство просвете за одговор по предњем акту Министарства.

По наредби
Министра унутрашњих послова:
[illegible]

Факсимил акта Министарства унутрашњих послова којим захтева од Министарства прюсвете да се „Вукајлю Кукаљ, учитељ у Кожљу — комуниста уклони из државне службе".

излаже народне тежње и народна настојања".[28] Максим Горки има још једно „велико преимућство над многим највећим светским писцима данашњице". Оно се огледа у томе што „у својим великим делима не даје једног човека, или његову најужу средину, не бави се изношењем само једног друштвеног проблема (...), већ описује читава места, пролази путевима којима су ишли разни друштвени слојеви у једном времену (....), износи њихова сукобљавања, смене генерација, смене друштвених система, борбу за њих" између оних који владају, и оних којима се влада, богатих, и оних који то нису, борбу класа.[29]

Приказујући прву књигу романа Максима Горког **Живот Матвеја Кожемјакина,** Кукаљ ће рећи да је Горки у овом роману „успео боље од многих психолога да прикаже формирање изопаченог човека, да његове животне аномалије објасни друштвеним аномалијама средине у којој је живео". У наставку ће додати да „скидајући кринку са овог човека и његове друштвене средине, он је уједно скидао кринку са те бивше тадашње Русије, скидао је кринку са њене вере и њеног морала (...). Открио је гњилеж и трулину грађанског слоја, „грешне" односе пасторка са маћехама, калуђерица са људима из такозваних „високих кругова", куварица са господарима итд.".

Истовремено, Кукаљ не заборавља да дода на крају да оно што је „најсимпатичније код Горког и у овој књизи (....) то је изванредна уметничка форма његовог стила". У овом делу су и „форма и садржина на истој висини". И то је све проткано нитима „једног сировог, животног, скоровидљивог реализма — реализма који можда није нови реализам, али који је карика, последња карика који можда нови реализам укључује у ланац постојеће културне изградње бољег (социјалистичког — Р. В.) друштва".[30]

Приказујући други део књиге **Живот Матвеја Кожемјакина,** Кукаљ ће рећи да је она по првобитној пишчевој замисли требало да буде „огледало царистичке-малограђанске Русије", То је по Кукаљу, „роман чија радња тече као тија вода, али као вода коју његов главни јунак не посматра седећи на некој удобној узвишници, неког романтичног кутка у близини њене обале, већ коју посматра путујући и сам док она путује и коју неуморно гази и препливава". У овом роману Горки је приказао у свој наготи малограђанску паланку са свим њеним перверзностима, прохтевима, жељама и „великим доколицењима, њена упињања да се исчаури из саме себе (...) да се извуче из своје моралне и духовне запарложености".[31]

Приказујући књигу његових приповедака **Плави живот**, Кукаљ каже да је „ширина којом Горки посматра ствари и појаве које гледа и дубина заранања у нутрину човека који је тип извесног друштвеног слоја", одређене класе, одлика и ове књиге његових приповедака. Горки је, каже Кукаљ, силазио у народ, спуштао се у врело народног живота и отуда пуним прегрштима захватао живот и уметнички га отеловљивао". Његова приповетка **Прича о роману** „је недостижна сатира на руске псеудокњижевнике и њихово њаваторско писање".[32]

Приказујући роман **Фома Гордејев,** Кукаљ ће рећи да је то једно од дела из првог периода његовог књижевног стваралаштва и да „је тог свог првобитног **Гордејева** у зрелим данима свог стваралаштва редиговао: одливао из њега где је било препуно, наливао где је било празно". Иначе, за сам роман ће рећи да је и он „као и скоро сва Горкијева дела, животна историја стварних људи, реалних људи који су својим радом и настојањима, незапажено ткали историју Русије, који су гурани законима историјског развитка, правили оне историјске етапе што су морале условити своје негирање" — и рађање једног другог, новог социјалистичког друштва. Да би уз то Кукаљ додао да је због тога овај роман Максима Горког „драгоцена ризница свих оних карактеристичности којима се одликовао трговачки сталеж у доба свога процвета, у доба своје највеће моћи",[33] после које дошло његово посртање — и коначан крах.

О делима: Перл Бакове, Ромен Ролана, Жан Касуа, Р. М. ди Гара и Бр. Травена

Вукајло Кукаљ ће настојати да читаоцима **Лесковачког гласника** прикаже што већи број најбољих дела, која су се тих година појавила из штампе, не само светске већ и наше књижевности. И на тај начин истакне појаву таквих дела и као врло значајан моменат у нашој књижевности и јавном животу, његовој култури.

„У последње време добра литература код нас све више потискује ону сваштарску литературу, која је, благодареће нездравим послератним приликама, у једно време умало угушила сваки интерес за читањем (. . .). Што до тога није дошло треба захвалити", каже он, „неколиким савесним издавачким предузећима која су коначно демантовала ону фамозну црњанскову јеремијаду над порушеним Јерусалимом домаћег ларпуралиама (. . .) Једно од таких предузећа, која су покренута с намером „издавања дела из области културног (новог, социјалистичког — Р. В.) реализма", поред **Нолита, Биноза**, **Нове књиге,** чија издања у главном Кукаљ и приказује, јесте и **Едиција а.д,** које је у свој програм унело „издавање дела добитника Нобелове награде. Као његова прва књига појавио се роман **Добра земља** од Перл Бакове, која је у неколико својих романа открила Кину.

Роман **Добра земља** је књига из „живота јучерашње Кине. То је управо књига о повести једне сељачке обитељи коју нередовне политичке прилике ове земље полако извлаче из кањуге вечитог пауперства и потом је, преко сребра и кулаштва, нагло пентрају уз високе лествице крупног поседа". Приказујући књигу Кукаљ наглашава да се кинески феудализам на помолу капиталистичке инвазије „сав распао у ранама сопствене преживелости и да је у некоме морао наћи свог наследника". И нашао га је. То су били „саможиви ситни људи из села, то је изузетно срећни олош што је путем масовне пљачке дошао до злата да би за злато купио „добру земљу" развратних племића и сам себе тако заглибио у мочвари наслеђеног расипништва".

Кукаљ ће имати и један приговор писцу овог романа.

Истичући да је Перл Бакова кроз симболични наслов свог дела хтела да истакне значај земље „као вредног мерила над осталим богатствима које појединац може имати у своје власништво", морала је, каже Кукаљ, „направити уступке реализма романтизму и извесна реална збивања заменити измишљеним збивањима". „Тиме је дело изгубило у својој убедљивости и поприлило на себе сенку јевтиних реквизита којима се служе писци авантуристичких романа". Али одмах додаје да је „та његова негативност тако безначајна да озбиљније замрачи оно обиље стварности што нам је ова изванредна књига пружила". Стварност те јучерашње Кине, додаје на крају Кукаљ, тако је пуним наручујем просута у овој књизи, да ми до сада доиста немамо јачег документа из живота ове земље него што је она".[34]

Вукајло Кукаљ приказаће још једну књигу Перл Бакове, „једне од најборбенијих жена данашњице", како он рече за њу. Једна од најбољих књига ове даровите жене је роман **Мати.** Он ће садржај овог „у сваком погледу изврсног романа", сажети у следећим речема:

„Роман **Мати** је тврда и гвозденореална повијест о једној жутој безименој мајци, о једној међу стотинама милиона кинеских мајки са села, с реда узетој кинеској мајци. Обитељски положај једне тако с реда узете жене — мајке, њени односи према мужу, према свекрви, према дјеци, према сусједима и осталом околином; њени унутрашњи преломи и чежње; њене невоље, злопаћења и психолошки сукоби са свијетом свога над — Ја; њено формирање и дограђивање своје духовне физиономије под приликама у којима је живјела; њени породични и унутрашњи болови произишли из, за њу необјашњеног, клупка друштвеног поретка данашњице — све је то у овој књизи тако пластично дато, с толико познавања материјала који се обрађује, да ова књига у том погледу премашује чак и онај епохални Горкијев роман са истим именом."

Истичући још неке карактеристике овог познатог романа, његове општељудске и општечовечанске врлине, које и његовог писца чине интернационалним, на крају Кукаљ каже да ауторка додирује и један од „најактуелнијих проблема у Кини — политички покрет нове кинеске омладине", додајући уз то свој коментар у коме каже да је „кинеска свјесна омладина у прошлости гинула од Кинеза за Нову Кину — данас је она тврди метериз милитаристичкој немани са истока (из Јапана — Р. В.) која настоји да кинеску хиљадугодишњу културу сажеже на ломачи".[35] Били су то они дани када су у Немачкој фашистички мрачњаци приређивали ломаче књига.

Вукајло Кукаљ није пропустио да читаоце **Лесковачког гласника** не подсети на Ромена Ролана и његово дело **Кола Брењон**. И пре него што ће представити овај његов роман — и о њему рећи своје мишљење, он ће најпре читаоцима представити самог Ролана.

„Ромен Ролан је један од оних ретких живих књижевника данашњице који су довођењем у склад свог приватног животног живота и јавног рада, успели да кроз своју борбу за угрожену културу човечанства, с пуним правом манифестују најосновније тежње радног дела данашњег друштва". И додаје да је Ромен Ролан „као будни стражар на капијама угроженог мира, као аларм чији је глас у последње време врло често опоминьао савест народа да олује и буре које су се над овим надносиле". Такав Ромен Ролан је био познатији нашем напредном човеку, него као књижевник.

О самом роману, који није случајно насловљен са **Кола Бреньон,** Кукаљ ће рећи да је то „роман типа француског грађанина, који је под нарочитим поднебљем, под нарочитим упливом своје средине, успео да изоштри свој галски дух до те мере, да га човек скоро не може ни замислити небезтелесног". Да би то објаснио он ће додати да је роман проткан лаком лакрдијом и ведрим, дубоким смехом, да је проткан здравим и трезним гледањем на људе и њихове тежње, здружени с човечанским настојањем човека да кроз себе и своје речи критикује све оно што не ваља у његовој околини. И да све то каже на „један несвакидашњи начин, кроз лакрдију, кроз вицеве, кроз стихове ругања, кроз врло успеле каламбуре". Зато Кукаљ и закључује да је све то „истовремено и друштвена сатира и друштвена стварност".[36]

Вукајло Кукаљ ће исто тако скренути пажњу читаоцима **Лесковачког гласника** на још једног напредног француског књижевника и његов роман. Овом приликом биће то Жан Касу и његов **Паришки поколь.** Међу значајним књижевним именима, каже Кукаљ, чији су радови у последње време преведени и у нас налази се и Жан Касу. Његов **Паришки поколь** је историјски роман о крвавим догађајима који су се одиграли у Паризу, након француско-пруског рата, када су се Бизмаркове чете налазиле пред овом дивном престоницом Француске, и у њој нижи друштвени слојеви (пролетаријат — Р. В.) организовао чувену Париску Комуну". Уз остало Кукаљ ће додати да је Жан Касу овом књигом „осветлио не само један значајан сектор француске историје, већ нам је осветлио моралну кальугу класе која је дала таквог јунака кога прати, и свих њених перверзности које је она носила са собом".

Осврћући се и на други део романа Кукаљ ће рећи да је то „крвава, задихана, рекло би се до губљења даха загрцнута исповест човека и људи који траже правду, једнакост, слободу, а уместо тога налазе смрт", да би завршио констатацијом да је овај роман „доиста права епопеја француском духу и његовој вечитој жељи за правдом и слободом".

Вукајло Кукаљ ће дати приказ још једног романа са тематиком из француског живота — и борбе за правду, истину и слободу. Свакако ни то није учинио случајно. Реч је о Р. М. ди Гару и његовом роману **Жан Баруа.**

Пошто подсећа да је ово први из серије романа које ће **Нолит** издати у посебној библиотеци **Зенит,** која треба да допринесе „популаризацији нове литературе, упознавању наше читалачке публике с најеминентнијим књижевним представницима реализма и културног Запада", Кукаљ, поред осталог, подвлачи да се „садржина књиге креће око једног од најпрворазреднијих проблема свију времена: око човекове тежње да се уздигне над самим собом, око његове борбе за право, за правду, за истину". Да би у наставку додао да је „чувена Драјфусова афера у перу Р. М. ди Гара, доиста нашла једног од најснажнијих својих уметничких отеловљења". Ту је дата Француска из последњих година прошлог века „она Француска коју је условила њена Велика Револуција", Француска која је пошла даље од оног наслеђа које јој је Револуција дала. У књизи је „тако рељефно приказана (. . .) да је она несумњиво један од најјачих докумената те врсте". Јунак је у овом роману „читава плејада овековечених бораца за свељудске идеале — бораца против мрачњаштва, противу неправде, ненауке, противу рушитеља части француског духа и духа великих демократских тековина".[38]

Без сумње толико истицање напредних, слободарских традиција Француске и борбе коју воде и које су водиле њене најнапредније снаге за правду, слободу, равноправност и демократију није случајно, нити су такве књиге случајно приказиване у данима када је Европи, па и самој Југославији претио фашизам — и мрак који он носи.

На трулеж и незајажљивост капиталистичког друштвеног покрета, његових актера, на начин експлоатације и борбу за одржавање онога што је нео-

Чланска карта Вукајла Кукаља, учитеља у Бувцу, коју му је издало срески учитељско друштво у Лебану 1938. године

држиво и осуђено на пропаст, Кукаљ ће указати и у приказима дела још неких познатих књижевника светског гласа.

Приказујући познато дело Бр. Травена **Троза**, роман из живота мексичких монтерија, пошто ће читаоце подсетити на већ преведена дела овог познатог напредног писца (Бела ружа, Благо Сиера Мадре, Берачи памука и Лов на људе), Кукаљ ће рећи:

„**Троза** је продужетак **Лова на људе**, на људе, које су агенти власника монтерија уловили на њиховим родним огњиштима, повели су их у дубоку џунглу махагонија да тамо секу и превозе племенито дрво каобу за дугове које многи нису никад ни причинили. Живот тих радника, њихово беспримерно тлачење, њихово језовито умирање од уједа кобри и јаукања од удара бича, њихово исподживотињско цеђење сопствене снаге до последњег њеног атома, њихов потајни, помало наивни шкргут зуба на своје тлачитеље, њихова ганутљива песма, коју неправда, ноћ и шикарје роде из своје утробе, — све то у овој књизи“, закључује Кукаљ, „попримило је карактеристике оптужнице против звери — људи, који на капи носе перјаницу цивилизације“, а „под капом најпрљавије планове о човековом пљачкању свих оних његових права која је имао кроз стотине хиљада година“.

И на крају ће рећи да је Травен својим романом открио „тајанствени кутак Америке (који је био — Р. В.) исто онако далек и непознат, као што су нам још увек, далеки и непознати они многи крајеви земље који нису имали срећу да добију свога Травена“.[39]

На трулеж тог друштвеног реда, који почива на бездушној експлоатацији људи, Кукаљ ће указати и приликом приказа романа **Џон Ло** од Стевана Палачека. То је, како Кукаљ рече, „роман о настанку новчанице“ у коме је писац „на реалистички начин оживотворио настајање једног историјског времена које је давно минуло“, времена у коме је „природна унутрашња гњилеж племићског живота, његов разврат, гијањчење и коцкање (...) тако истинито приказано на страницама ове књиге, да се читалац осећа фасциниран језовитошћу те кужне стварности (...) Неупоредиво расипништво разних тамошњих дворова и високих достојанственика са врхова тадашње друштвене пирамиде, складно је подцртано невољама и нечувеном бедом рад-

них маса на пиједесталу друштвених лествица . . .“

На крају Кукаљ истиче још један квалитет ове књиге. То је „популаран начин пишчева приповедања“, што „омогућава њено разумевање и код широких народних маса којима је свака права књижевност и намењена“.[40] На то Кукаљ не подсећа случајно, Он ће о тој књижевности која ће бити писана за народ и „која служи позитивним (напредним — Р. В.) интересима друштва“, на другом месту писати и посебно.[41]

Ништа мање није интересантан ни осврт и суд Вукајла Кукаља о роману **Цитадела** од А. Ј. Кронина, овом великом друштвеном роману, како то и у његовом наслову пише.

„Цитадела је роман“, каже Кукаљ, „који обрађује један до сада ријетко обрађиван сектор друштвених збивања. У њему је на један прост и једноставан, можда чак и недовољно уметнички начин дата слика, реална слика, идеалистичких пожртвовања једног младог човека лекара, који пун несебичне пожртвованости и љубави према својим пацијентима, води борбу и са људима и са њиховим болестима, настојећи да помогне радном свијету у једном рударском насељу. Али две ствари у постојећем (капиталистичком — Р. В.) друштву увек искључују једна другу — савест каријеру и каријера — савест“.[42] Тако бива и са главним јунаком романа доктором Масоном, који „помоћу свести тече каријеру, али кад његово ново друштвено биће почне одређивати његово друштвено мишљење, кад каријера у њему почиње гушити савест, савест поново од њега ствара човека, борца за добро људи, за здравље ближњих“.[43]

Поред тога што роману замера што уметничка форма заостаје, што је роман без „оне горкијевске уметничке погођености, ипак Кукаљ каже да то не значи да и овај „роман није један од оних запажених романа светске књижевности“ који су код нас последњих година издати, јер износи „многе актуелне тежње данашњег друштва и заслужује с пуним правом да носи име друштвеног романа“.[44]

Критичка реч о делима Чапека и Воинове

Неће све књиге које буде Вукајло Кукаљ приказивао у **Лесковачког гласнику**, па и неке које издају познате издавачке куће напредне литературе, оберучке дочекати. Рећи ће он о њима, као и о још неким једног броја наших писаца, критичку реч. То ће учинити и када приказује, на пример, књигу Карела Чапека, како сам Кукаљ каже „неоспорно једног од највећих књижевних величина Прве чехословачке републике“. У њему је „Масарик (. . .) нашао најбољег доктринара своје грађанске демократије“.[45]

Прва смјена, тако се зове овај Чапеков роман, који је у ствари „мала добровољачка скупина неколицине случајно здружених људи (рудара — Р. В.) који, повезани, нешто осећањем своје моралне дужности, нешто прохтевом за наградом, тежњом за самоистицањем, или гоњени својим породичним невољама друге врсте, настоје да избаве своје другове затрпане наслагама угља у утроби угљеног рудника“. Разумљиво, каже даље Кукаљ, да таква „духовна спона којој недостаје класна свест (. . .) мора одвести аутора од стварног радничког живота у шаблонизирање тога живота“, односно од тога да декласирани типови природно „носе у својој декласираности клице деструктивности“. А од таквих правити конструктивни колектив „исто је што и идеализирање стварности. А идеализирање стварности путем литературе, то је враћање реализма у романтизам и мистику“.

Осврт на овај Чапеков роман Кукаљ ће завршити речима да је „доиста велика штета што даровити Чапек у својој **Првој** смјени није пошао Синклеровим путем (који је написао познати роман о рударима **Цар угаљ**—Р. В.), па да нам својим једрим, уметничким стилом изнесе прегршт стварности радничког живота из чехословачких угљених рудника“.[46]

У другом критичком осврту, сада на роман **Мраморни труст** од А. Ј. Воиновe, Вукајло Кукаљ ће устати против фалсификовања друштвене стварности у Совјетском Савезу, а самим тим и у одбрану њеног порекла. Он ће оптужити аутора романа за криво, тенденциозно приказивање стварности прве социјалистичке земље.

Пошто у почетку истиче да је **Мраморни труст** роман из совјетског живота, Кукаљ каже да је његов „писац једна емигранткиња која живи у Берлину“. И одмах наставља да је „тенденција романа извитоперивање једне стварности која је могла бити могућа у првим данима стварања новог (соција-

листичког, комунистичког — Р. В.) поретка у овој земљи", у СССР, што у оним данима није могло тако отворено рећи устајући у одбрану њене политике и читавог поретка. Да би своју предњу констатацију потврдио, Кукаљ каже да је садржина романа „фантастично конструисање живота из клупка интрига што их ствара један безимени малограђански превејанац, главни јунак романа". Додајући да је Воинова „направила од правог живота животни мутљаг а од правих људи њихове мртве и неубедљиве марионете. То ју је одвело", наставља Кукаљ, „толико далеко од стварности, да се, можда и преко своје воље, наједанпут нашла у царству лутки, у атмосфери папирнатих створења, и да јој је још једино преимућство за оправдање њеног таквог списатељског рада остала њена доиста генијална фантазија". Према томе „овај роман не може бити ни документат једног времена, нити пак друштвеног стања у поретку кога описује. Он је пре свега плод личног расположења ауторовог према начину решења проблема који би требало да буду њиме обрађени", проблеми друштва и друштвених односа какви су у то време постојали — и како су се решавали у Совјетском Савезу.

У завршној констатацији о овом роману Кукаљ ће рећи да само тенденциозно приказивање ове земље открива тенденције писца, који настоји да се на „реалистички начин даду нереалности, да се неупућеним прикаже једна стварност у форми коју она нема, да се код читаоца створи погрешан суд о проблемима које обрађује — то су главне одлике овог, технички одлично уређеног романа".[47]

Прикази и оцене историјских романа Стефана Цвајга, Гертруде Арец и Итала Цигарелија

Приликом приказивања и оцењивања историјских романа, изрицања својих судова о њима и њиховим писцима, Кукаљ је на становишту историјског материјализма, настојећи што је потпуније могуће да их прикаже у светлу датих друштвених, политичких, културних и осталих услова у којима су се оформиле одређене историјске личности такве какве су биле — или догађаји који су се збили.

Приказујући роман **Марија Стјуартова** од Стефана Цвајга, те „чудне и за своје време необично ексцентричне жене", Кукаљ ће рећи да је литература о њој, пре овог романа Цвајга, „унела више пометње него осветљавање лика Марије Стјуарт". И то поткрепљује тврдњом да су „писци који су се бавили проучавањем њеног живота и радили обично ... занемаривали да њену појаву доведу у склад са њеним одгојем, са психологијом времена у коме је живела, са захтевима друштвене средине у којој се кретала, са моралним законима и схватањима феудалистичке епохе која ју је дала, као и са свим оним политичким смицалицама и закулисним двороким роварењима којима се одликовало њено доба".[48] Зато Кукаљ и каже да у овој историографији Марије Стјуарт не треба гледати „само сухопарни лик једне необичне и својим савременицима тешко схватљиве жене", већ у њој „ми гледамо дворска политичка настојања читаве Западне Европе; дворске сплетке и похлепне краљевске и племићске апетите за влашћу и иметком, прљава ногоподметања Елизабете Енглеске, њен дворски и унутрашњи трулеж, њена и њених министара подла сценирања политичких процеса и супарничких понижавања због властохлепља". А то је у овом роману тако пластично и рељефно дато, како је то „могао правилно објаснити једино велики уметник, уметник величине Стефана Цвајга", завршава Кукаљ свој суд о овом роману.[49]

Дајући кратак приказ другог историјског романа **Наполеон и Валевска** чији је писац Гертруда Арец, Кукаљ ће почети речима да су „велике личности увек узбуђивале читалачку публику и зато су њихове историобиографије увек радо читане." Подсећајући на неколико таквих романсираних биографија, које су се код нас између два рата појавиле, каже да је једна од таквих и ова о којој пише.

„Аутор књиге **Наполеон и Валевска** је жена", каже Кукаљ. И у наставку додаје да „жене обично верују да оне могу боље од мушкараца да схвате интимне црте истакнутих жена прошлости", па се зато и Гертруда Арец одлучила на писање овог романа. Она је кроз „романтизирање љубавних односа познатог француског императора, Наполеона Бонапарте и његове сувременице, пољске племениташице, грофице Марије Валевске, објаснила рефлектором вероватноће један значајан сектор интимног живота овог великог својеобразног војничког генија, кога је родила из себе Француска револуција и чи-

је је зубље он требао да разноси по, тада феудализмом замраченој Европи". Пошто даје сажет садржај књиге и подсећа на документацију на основу које је рађен, Кукаљ додаје да је за нас необично важна чињеничка документација која говори „да се Наполеон, као владар, углавном, често користио својим положајем у придобијању лепих жена." Тај документарни материјал речито говори и о „раскалашности и моралној трулежи једнога сталежа пред својим економским издисајем."[50]

Има писаца, каже Кукаљ, чија су дела у опречности са њиховим идеолошким опредељима, али и оних који приказујући реалистички извесну друштвену стварност, превазилазе себе, и дају дела која су у служби народа и културе, њихових напредних потреба и стремљења, иако њихови аутори тога нису ни свесни. Једно од таквих је и дело Итала Цигарелија **Стара Аустрија.**

И поред личних симпатија Цигарелија „за Стару Аустрију и њен водећи сталеж, историјске чињенице којима је располагао, силно су разголитиле стварност коју је обрађивао а тиме уједно и одредиле став ове књиге." Цигарели није умео да сам изведе потребне закључке „и да узроке распадања једног стања друштвеног тражи у преживљавању једног друштвеног система и рађању из себе новог . . ." Без обзира на то чињенице које пружа ова књига драгоцене су јер говоре „колико је било трулежи и антагонизма, колико друштвених аномалија, у тој неприродној крпљевини, у тој склеротичној старудији, скрпареној од многих непријатељски расположених народа, којима су владали племићи и чије је економске позиције капитализам све више и више освајао . . ." При томе Кукаљ подсећа на стидљиво приказивање Моцартовог и Бетовеновог бедног живота, како је дат у књизи, затим дипломатског уморства Наполеоновог сина и шпијуна Редла „до свих оних дворских моралних аномалија одражених кроз пијанство, разврат, прељубе, распусност, месечарство, самоубиство итд", која сведоче да нас ова књига уводи „у жив амбијент језиве стварности која из себе и није могла дати друго решење него оно што је дала — слом и распад Двојне Монархије." За потврду оне своје констатације да има писаца чија су дела у опречности са њиховим идеолошким опредељењима, он и каже, пошто је један од тих и Итало Цигарели, да оно што је у његовој књизи најслабије представљају покушаји писца у којима излаже неке своје ставове и закључке, који немају ослонца у реално датим чињеницама у самој књизи.[51]

О Црној Гори и Црногорцима у приповеткама Дмитра Р. Букића

Вукајло Кукаљ није заборавио да читаоцима **Лесковачког гласника** саопшти своје мишљење и о неколико књига наших, југословенских књижевника. И да о њима да своју критичку реч. Посебно оштрој критици је изложио књигу приповедака учитеља Дмитра Р. Букића **Сенке са висова**, књигу човека са којим је 1930. године, у истим коричама, издао своју прву збирку песама **Трагови сазнања.**

„Као и на свим осталим подручјима", почиње Кукаљ приказ Букићеве књиге, „јавног деловања и на подручју књижевности данас се супротстављају један другом два фронта. Један од њих се изјашњава", наставља он, „за пуну слободу књижевног рада, за културну изградњу друштва путем књижевности, за књижевност која се не би стварала по поруџбини и рецептима ради кочења културног хода историјских неминовности. Други се сав заглибио у водама реакције, цео је изгрижен зубима назадњаштва, вампирски је прожет прохтевом фалсификовања стварности и конструисањем људи и њихових настојања, не онаквих какви они јесу у обичном животу, већ онакви какве их желе они друштвени елементи који књижевност сматрају оруђем за народно подјармљивање."[52]

Представници ове друге врсте наших књижевника и књижевности, каже Кукаљ, нашли су код нас своје патроне у „обличјима престоничког књижара Геца Кона", који је и издао Букићеву књигу. Да би образложио зашто овој књизи посвећује више пажње него неким другим књигама наших савремених писаца, Кукаљ каже да он то чини због тога „што ова књига обрађује животно подручје краја у коме сам се родио и растао." Зато је он од Дмитра Букића очекивао да у својој књизи прикаже стварност овог краја наше земље онаквом каква она уистини јесте. „Очекивао сам", наставља Кукаљ, „да кроз странице његове књиге видимо реалне ликове оних горских вукова, што су се вечито борили с непријатељем, очекивали смо нова настојања тих људи који су дављени на ужету племенске заједнице да би задово-

лили свој нагон за самоодржање, а којима су непријатељства с другим племенима била нужна ради одржавања своје сопствене егзистенције. И, најзад, мислили смо да сагледамо тог старог човека под новим животним условима: у фази његовог сукобљавања са околином, са новим временом и са новим генерацијама што их је донело ново време."

Одговарајући на питање што је од свега тога донела Букићева књига, Кукаљ је децидиран: књига по њему, није ништа од тога донела, јер оно што је приказала није савремена стварност овог краја земље нити његових људи. „Уместо живота кога смо жудно очекивали и тражили, нашли смо у њој неки лакрдијашки свет, нереалан и немогућ, свет који живи само у пишчевој глави ради лакрдијашења и свет који лакрдијаши у његовој књизи само за то да би био читаоцима представљен у својој правој боји и руху." И не само то, већ и да „би се прикрила нова стремљења данашње Црне Горе, да би се игнорисао економски моменат у њој, као покретач свих позитивних акција њених, да би се ставио вео на лице једне битности која је неодољива, она којима таква битност није пођудна, формирали су „књижевни" лик Дмитра Р. Букића, а Дмитар Р. Букић је као машина предилица испредао неуморно прећу фалсификованог живота Црне Горе." Резултат те такве машине предилице, како Кукаљ даље каже, јесте збирка ових приповедака. У њој је Дмитар Р. Букић довео у Црну Гору људе са неке друге планете, да би они „обучени ту у рухо које Црногорци не носе и натовареним багажом мисли, које они нису имали, нити их имају, да такви они баце сенку на позитивна настојања Црне Горе". Зато је писац „ради конструисања такве Црне Горе измислио у Црној Гори „народ некаквих дангуба и паразита, пронашао је у музеју своје декласиране свести егземпларе некаквих чудних сердара и командира, који говоре „кротко и умно, да им се при том у срми огрезле токе благо нихају", у којима је „као нешто магијско, тајанствено (. . .), у свима горштачка крв пљуском зазвони", који су „високи као дубраве, кошчати, као црна привиђења", а чија је „симболична капа са црним оквиром крунисана са по једним грбом."

Није то још све што је Вукајло Кукаљ нашао и видео у овој књизи приповедака — **и какве је људе** писац њој представио.

Те и такве умишљене протуве (каквим је Букић у својој књизи представио Црногорце — Р. В.), те такве непостојеће дембеле, тај такав паразитски свет, доводи нам Дмитар Р. Букић у Црну Гору да би се њиме, уместо балегама, набацао на Црну Гору. И зато им он у главу удева једину жељу — жељу да „постану министрима" и посланицима, а сматра да су им најдостојније радње ношење магарца у мртвачком сандуку, за којим они лелечу."

Вукајло Кукаљ ће овим речима додати још неке, које такође потврђују његове претходне ставове о писцу књиге **Сенке с висова.**

„Да би се што више одазвао жељи својих протектора у карикирању црногорске стварности, он је убрзо својим декларисаним стопама неодговорности и у бујицу стварних људи Црне Горе, исмејао им се, набацио се блатом и њих, и тако прљаве и унакажене поставио их пред ситом публиком да им се смеје и себе увесељава." Зато по Букићу ни црногорски сељаци нису и не могу бити обични људи. „Сви они некако бацају бригу на весеље, играју се министара и пензија, сагоревају јорган у хотелима у којима ноће и допуштају да од свакога буду исмејани и изругивани." Зато Кукаљ и додаје: „Јадни Букићеви сељаци!"

По логици писца и његовом мишљењу „бог поштеном сиромаху помогне баш онда кад му је потребно", па зато у овој књизи његовој нема нигде ни помена о њиховим патњама и страдањима, о њиховим мукама и невољама; свуда су они весели и лакрдијашки расположени, као декласираним типовима ракија им причињава највеће задовољство."

Критичку реч о књизи приповедака **Сенке с висова** Дмитра Р. Букића завршава констатацијом да, поред свега, „књига има и места која би се могла похвалити . . ." Но, одмах додаје да су „таква места у књизи тако ретка", да личе на зрнца злата у мору воде."[53]

Овај Кукаљев приказ Букићеве књиге, показује да је он и овој књизи приступао са позиција новог, социјалистичког реализма, тражећи и у њој да стварност Црне Горе буде приказана онаквом каква је у ствари, са свим противуречностима које су оних дана и година пратиле и овај крај наше земље и њених људи. Не треба сметнути с ума да је ово приказ књиге учитеља са ко-

јим је пре тога, 1930. године, заједнички издао прву збирку песама. А то, поред осталог, сведочи, и о Кукољевој непристрасности и објективности. Али и о његовом крупном одмицању од времена, па самим тим и од гледања на људе и збивања, па и она у књижевности, из основа другојачије, него пре десетак, или још мање година. Био је то њихов разлаз. Не само због ове књиге — поводом ње. Разишли су се њих двојица и оне судбоносне 1941. године. И свако је од њих пошао својим путем — један путевима Револуције, да би оданост народу, слободи и Револуцији посведочио и животом, а други путевима контрареволуције — и на њима нестао. Другачији разлаз није био ни могућ.

Реч-две и о књигама Аугуста Цесарца и Хасана Кикића

Наш познати револуционар, песник, приповедач, романсијер и есејиста, који је своју оданост револуцији 1941. године платио животом, Аугуст Цесарец (1893—1941), издао је 1938. збирку легенди **Израелов излазак и друге легенде.** Поред свег уважавања његног писца, његових напредних, револуционарних гледања и акција, Кукаљ ће и о њој рећи свој суд, али и неке критичке примедбе.

Пошто у почетку подсећа да се у литературама многих земаља „прилази обради историјске прошлости под призмом историјског посматрања људи и догађаја у датој временској епохи", Кукаљ као примере наводи дела Ромена Ролана, Алексеја Толстоја и других. „У нашој књижевности", наставља Кукаљ, „међутим, уколико је обрађивана прошлост, обрађивана је већином на подацима црпеним из брлога официјелне историје." И наравно „што је та историја неисторијски обрађивала историјске противуречности које су градиле личности и догађаје одређеног времена, да је самим тим и књижевност која се на њу ослањала описивала нестваран живот и гиме била далеко: прво од истине, а онда од сврхе којој свака поштена књига треба да служи".

После ових уводних, начелних констатација Кукаљ ће рећи да књигу **Израелов излазак** чине реализоване легенде о Мојсију и мисирским фараонима из доба робовања народа под Мисирцима, у којима је подвучена сва она блатњава и кужна атмосфера овог ропског периода историје „у којој је цео један народ био роб другом народу и у којој су свештеници и фараони изједначени с боговима персонифирајући своју моћ и господство у чувеним египатским пирамидама."

У тим легендама је писац, како каже Кукаљ, прошлости пришао са научних позиција — и у неким „обрадио и извесне аномалије данашњице. Ту је (у оним чисто историјским — Р. В.) писац био речитији." На основу тога Кукаљ и закључује да легенда **Сан доктора Проспера Лопуса** једна доиста неупоредиво успела оптужница против данашњих милитаристичких научника који мисле, да справљање отровних плинова и изумевањем гасмаски да хуманизују неизбежну наказу рата."

И поред све напредности писца, Кукаљ на крају каже да би му се могле упутити и извесне примедбе због недоследности у одговору на захтеве новог реализма „који тражи јединство уметничке форме и политичке тематике." И додаје да је код Цесарца „друго и сувише заступљено на штету првог", политичка тематика на штету уметничке форме, што чини дело мање уметнички, а саму напредну књижевност профанизира."[54]

Вукајло Кукаљ ће приказати и два дела познатог босанског приповедача, романсијера, једног од изразитих писаца социјалне литературе између два рата Хасана Кикића (1905—1942), који је своју привржености револуцији и напретку платио животом.

Приказујући Кикићев роман **Букве** Кукаљ ће рећи да су у Босни и пре Кикића идеолози националног ослобођења босанског ситног човека „правилно сагледали пут преко првог брда, кога је овај морао прегазити да би се приближио циљу свог незаустављивог марша на тврђаву бољег живота." У наставку додаје да је „Хасан Кикић више него ма који данашњи писац Босне осетио да се пут ка том сутрашњем коначном ослобођењу босанског ситног човека мора наставити на пут кога су поставили" истакнути идеолози Босне Кочић, Гаћиновић и други.

И када Кикићу замера што његово дело „ипак није реалистички дато, иако се, скоро из сваке његове странице, осећа тенденција пишчева да тај реализам што је могуће више подцрта", подсећа да „нови реализам тражи од писца приповедање а не описивање." А код Кикића је, каже, обрнут случај. Зато је он подлегао „оној чистој болести многих талентованих писаца који упро-

пасте једну драгоцену литерарну творевину тражећи израз својој особености", заборављајући да тим у ствари „тенденцију књижевне објективности замене тенденцијом личне необјективности."

Основни недостатак Кикићевих **Букава** Кукаљ је видео у „натуралистичком вулгаризовању стварности" (. . .) „Фотографишући стварност босанског села", писца нису каже Кукаљ, „задовољавали снимци које је фотографски објектив видео, већ је те снимке ретуширао, али не тако да им да смелији и уочљивији израз, већ да их, што је могуће више зацрни, осенчи."

Завршавајући приказ **Букава** Кукаљ ће рећи да писац „трасирајући пут ка Новој Босни преко џунгле трновите данашњице, он се задовољио тиме што је секао око себе шикарје, а није налазио за потребно да то шикарје чупа из корена ако хоће и жели да пут наново не зарасте њим."[55]

Прилазећи приказу и оцени другог Кикићевог романа **Хо-рук**, Вукајло Кукаљ каже да се о једном књижевнику који изда лошу књигу преко ње скоро ћутке пређе, да је то нормална ствар. Међутим, сасвим је друга ствар када се о напредном, даровитом књижевнику, који у извесном делу „промаши", служећи једном поштеном задатку, задатак је критике у таквом случају, „да таквог књижевника не испушта из вида, да га коригује, учи, да му скреће пажњу на његове кривине (. . .)." У том погледу каже Кукаљ, ни према једном нашем књижевнику није неопростиви грех, као према Хасану Кикићу, који је 1935. објавио „одличан роман **Провинција у позадини**", давши у њему тако реалистички стварност босанске Посавине из доба првог светског рата, да су доиста његови доцнији романи неоправдан минус у његовом књижевном стваралаштву.

„Место да у **Хо-руку** настави оно своје свеже и загрцнуто реалистичко приповедање о постојећим стварностима у Босни, он је у њему огрезао у књишко описивање живота кога није било тамо. Приказао нам је у њему тамо неку далеку Босну, Босну која са нашом Босном тешко да има ичега другог заједничког осим имена и неких верно датих питања њених сељака. Та његова „Босна" из **Хо-рук-а**, наставља Кукаљ, то је „Босна" коју бечки Сити толико видљиво гули и дере да читаоца прожме језа у костима читајући о тим нечовештвима. Та његова „Босна" толико је захваћена вихором капиталистичког преображаја босанског села, да се читалац просто напросто мора да запита: има ли, данас након двадесет једну годину од када се та Босна исчупала из канџе покојне Двојне Монархије, још игде преосталог сељака у њој." Управо, констатује Кукаљ, писац понет „тежњом да нам кроз литературу прикаже преображај села у једној капиталистичког потпуно сазрелој земљи, заборавио да Босна није таква земља." Позивајући се и овом приликом на нови реализам Кукаљ каже да он не тражи да се „измишља битност чије је догађање у извесној земљи и под извесним условима неминовно, већ да објективне битности једног краја уметнички оживотвори, да их доведе у склад са увјетима који су их дали у одређеној средини."

Уз све то Кукаљ високо цени Кикића као књижевника, па каже:

„Кикић је без сумње таленат који се ретко може срести, а његов књижевни пут је добронамеран и чист. Зато је неоцењива штета да се енергија једног тако снажног приповедача овако, безумно расипа по сецадама књишког и безживотног псеудореализма. Јер, ми би хтели да нам он прикаже Босну која живи, која се креће, која корача — Босну која није „Босна", но Босна. Хтели бисмо да верујемо Кикићу онако како верујемо у Кикића и у његов таленат", каже на крају Кукаљ.[56]

Прича о Туцовићевом земљаку

„Јесте ли читали, драги читаоче, Глатковљеву новелу **Полип?** Ако сте је читали, да ли се сећате оног жилавог Ковањова, чији су дуги, вагабундски пипци, свуда где би се он појавио, безобзирно сисали сок руског колектива? Ето, такав је отприлике био тип јунака ове моје приповетке, наш домаћи Ковањов Марко Марковић. Кажем такав, и ако то „такав" не значи да средина у којој је поникао, време које га је дало и околина у којој је деловао (. . .) нису ипак учиниле неку разлику између њега и Глатковљевог јунака. Но, ви знате да различити услови рађају различите последице! . . . па ћете опростити нашем Марку Марковићу ако неку своју махинацију не буде умео извести баш онако спретно и глатко као његов руски двојник."

Тим речима Вукајло Кукаљ почиње своју приповетку **Туцовићев земљак** коју ће **Лесковачки гласник** у току де-

цембра 1938. и јануара и фебруара 1939. године објавити у десет наставака. Као и највећи број осталих Кукаљевих приповедака и одломака романа, које је стигао да објави и ова је аутобиографског карактера. Две главне личности њене су Туцовићев земљак Марко Марковић и В. К-љ (Вукајло Кукаљ). То је прича о Кукаљевом учитељевању у Кожљу, код Катлановске Бање, у скопском срезу, о сусретима и разговорима са учитељима, и не само с њима, о споревима и сукобима, посебно оним са Марком Марковићем; о годинама проведеним у скопском срезу — и многим другим догађајима који су се тих година збивали и у којима је и сам био један од главних актера. Онима који су тих година учитељевали у овом срезу неће бити тешко да у овој приповеци препознају све личности које се у њој помињу. Знају они ко је тај Туцовићев земљак, који је био и секретар у школском надзорништву; ко је Михајло Радевић, школски надзорник за срез скопски. Неће им бити тешко да препознају и још једног јунака ове приповетке, Кукаљевог пријатеља, како за њега рече сам Кукаљ, Вукосава Шушњића, па ни Јања Илића. Али неће имати потребе да нагађају ко је и још један актер ове приповетке — Драгутин Станишић. Њега је сам писац представио. Био је то његов колега, учитељ са којим је радио у истој школи у Кожљу.

Главни јунак ове приповетке — Туцовићев земљак, скоро из стопе у стопу, из дана у дан када се Кукаљ нашао у Скопљу, пратио га је. Сретао се с њим и на улици. Ишао и у кафане. Разговарао и у надзорништву, на састанцима Удружења учитеља — и свуда где га је могао наћи или срести. И њихова спорења, чак доста груба. И одбијања Кукаљева да прихвати сарадњу у часопису који уређује Туцовићев земљак. Зато ће за њега Кукаљ и рећи да је Марко Марковић био права крпељ, „крпељ која се непитано увлачи у кожу... Ти крпељ можеш хиљаду пута отрести са коже, али она ће ти се увијек нанова пети на њу и сисати кроз њу крв. Крпељ не зна за друштвене обавезе. Она ни за стид не зна, ни за понос. За њу су стид и понос појмови којима се хране будале и неспособњаци...“

Таквих крпеља и каријериста, додворица и полтрона, доушника и пандура у оне дане није било мало. Они су се служили, као што ће се то служити и Туцовићев земљак (иако он није имао ничега заједничког са Туцовићем, како ће му у једном моменту рећи Кукаљ), пашквилама. Тиме ће се послужити и не само против Кукаља, већ и свих који су им сметали које је требало онемогућити, склонити их. И после једне епизоде која се одиграла у Удружењу учитеља, Марко Марковић је отворено запретио Кукаљу речима: „Платићеш ти ово мени, главати уображенко, мањ не будем жив...“

И платио је.

„Шта сам могао да чиним друго“, пише Кукаљ, сачекао сам дување Маркових вјетрова. Маркови вјетрови су дунули онда када су код нас дували чувени Јевтићеви вјетрови.“

Било је то оне по злу познате 1935. године, када је и Вукајло Кукаљ као и многи други учитељи, који нису били спремни да се упрегну у кола реакционарне владе Јевтића, премештани, и отпуштани. Те ветрове је сачекао и Кукаљ — и био отпуштен из службе.

„Десило се то“, наставља Кукаљ, „једног зајапуреног априлског дана док је зелено прољеће несташно скакутало по свим пољима Македоније, а ријека Пчиња (на чијим падинама је лежало и његово село Кожље — Р. В.) својим запљењеним скробом помамно локала масну иловачу својих њилих обала. Тога дана сам ја први осјетио житки дах трулежи око себе. А онда се дигао вихор јак и силовит као душмански налет на голоруки народ.“

Тако је, тог априлског дана 1935. године, Вукајло Кукаљ доживео и осетио своје прво отпуштање из службе. Јула 1941. сам ће дати отказ на службу и поћи ће са првим борцима у Устанак.

„Вихор се претворио у вјетар“, наставиће Кукаљ“, а вјетар у циклон. Пред мојим ногама се тада испријечила једна одвратна, крастава, кужна нога иза које је ластавичија цјеваница Марка Марковића. Та нога ме је тако душмански спотакла да сам се тачно стотину и четири и по пута морао превртнути с ногу на главу...“. И с главе на ноге. Толико, тих сто четири дана био је ван службе, на „белом хлебу“. Тек после тога он ће из Кожља по потреби службе бити враћен у службу и премештен у Бувце, код Лебана.

У овој аутобиографској повести Кукаљ ће дати и фрагменте македонске стварности оних година, онакву какву је видео и доживео.

„Вријеме се опет бауљало по избразданим македонским голетима изнад

нашег села. Као чупаво сироче по мрачним раскршћима тумарао је хладни вјетар по сеоским сокацима у многе дане и ноћи. Вјетар је кашљао, пљувао, цијукао и плакао. Пролазили су часови, дани, недјеље и мјесеци а да се у селу није ништа нарочито догодило. Изнешен на бријег, међу двјема валовитим ријекама, Козељ (Кожље — Р. В.) личио на седло на коњским сапима. Његови тијесни сокаци су увијек били пуни шљама, дима, дјечје ларме, свињских роктања и магареће мокраће."

Таквој стварности свог Кожља он ће додати још један фрагмент.

„Једног таквог гњилог пролетњег дана, док су мрке, ниске сељачке потлеушице нарочито тромо чучале на бријегу, а ја у својој прашњивој учионици објашњавао четвороразредницима улогу бубњева и рума у модерном рату, упаде у моју јазбину за учење некакво црно, сељачко момче с улупљеним бронзаним челом и измученим изразом лица . . ."

У овој повести Кукаљ ће дати и слику услова у којима је живео и радио. У којима су живели и радили бројни учитељи оних дана у Македонији. И не само ту.

„Животарио сам у селу онако како се то обично у македонским селима животарило. Убацивао сам устима и ноздрвама у себе трубље густе учионичке прашине, одговарао дјеци крупним мушким кашљем на њихов ситни дјечји кашаљ и пливао невољно кроз прљави брлог сакатих уџбеничких штива. Писао са дјецом на великој школској табли разне кривуље и бројке и цртао им косе танке и усправне дебеле. Задавао сам малишанима шарене лекције о „Силним" и „Нејаким" владаоцима, причао им о малом гушчару Стеви, који „поред леба сува" повазда гуске чува, а богме понекад се дотицао и улоге народа у историји. Па онда: јео сам за то вријеме у изобиљу црног, македонског пасуља и хљеба од раж, крпио на лактовима и кољенима своје поцијепано свакидање рухо, надовезивао искидане пертле на подртим ципелама и трудио се, да се не заборавим да сам народни учитељ."[57]

— — —

Данас се историчари књижевности можда неће сложити са свим Кукаљевим гледањима на нека питања књижевности, посебно она која се односе на нови, социјалистички књижевни реализам. Међутим, они не би смели заборавити, уколико желе да о његовим гледањима суде објективно, стручно и научно, на неке чињенице.

Пре свега, сам Кукаљ нови социјалистички реализам, као књижевни правац, није схватио као „политичку агитовку", како се понекад и данас схвата. Он је чак у извесним приказима дела замерао неким писцима што су приликом писања дозволили да политичка тематика буде у превази над уметничком формом. Уз то, он је у скоро свим својим прилозима о новом реализму у књижевности, и не само у њима, истицао да идејна и уметничка страна дела представљају дијалектичко јединство.

Можда не треба заборавити ни то да је Вукајло Кукаљ доследно акцентовао ставове оних најпрогресивнијих књижевних стваралаца, и не само њих, да књижевност не постоји ради ње саме, да она не егзистира сама за себе. Нови реализам, каже Кукаљ, у центар поставља човека и његову акцију. Нисам сигуран да тако нису конципирана и дела наших данас високотиражних писаца, посебно прозних. И она у себи носе и извесне политичке, и не само политичке, поуке и поруке. И не би се могло рећи да су далеко од основних ставова новог књижевног реализма, или, како је то рекао на једном месту Кукаљ приказујући дело Максима Горког, можда нови реализам, али која су карике, последње карике које нови реализам укључују у ланац постојеће културне изградње социјалистичког друштва.

Затим, да је Вукајло Кукаљ припадао оним лево оријентисаним књижевницима у нас између два рата, који су се и живом и писаном речју залагали за једно праведније, човечније и хуманије друштво — друштвене односе, и то сведочили оним што је човеку најдраже — својим животима. И Кукаљ је 1941. пошао у Устанак да се бори и за такву слободу књижевног стварања, које ће служити човеку и његовом што потпунијем напретку и процвату. И за њих дао и живот.

Књижевна критика која ће дати коначан суд не само о Вукајлу Кукаљу и његовим гледањима на нови социјалистички реализам (у оквиру оцене о нашој међуратној књижевној левици), неће моћи мимоићи његове радове о књижевности и књижевним делима, об-

јављеним у **Лесковачком гласнику**, утолико пре што она чине више од трећине свих његових радова објављених из ове области.[58]

Напомене:

1. Раде Вуковић: Михаило М. Јовановић — Мика Брада, секретар Организације учитеља комуниста Југославије 1920. године. Зборник за историју школства и просвјете, књ. 11, Загреб, 1978, стр. 131—144.

2. На истом месту, стр. 132. — И: Шест година на „белом хлебу", Просветни преглед, 16 V 1973, бр. 19.

3. На истом месту.

4. Раде Вуковић: Ратним стазама Вукајла Кукаља, учитеља из Влашког Дола. Изд. Браничево, Пожаревац, 1974, стр. 36.

5. На истом месту.

6. Архив Војводине — Сремски Карловци, Досије IV Просветног одељења Дунавске бановине — Досије Вукајла Кукаља.

7. Видети у Прилогу уз овај рад Библиографију радова Мике Браде објављене у „Лесковачкум гласнику".

8. Архив Југославије — Фонд 66, фасцикла 10.

9. Учитељска борба, Крагујевац, фебруар—март 1914, бр. 2—3, стр. 78—83.

10. Те рецензије објављене су у: **Новостима, Учитељском покрету** и **Недељним новинама**.

11. (Мика Брада): Реч-две о нашем позоришту, ЛГ, 16. X 1926, бр. 41.

12. (Мика Брада): Још нешто о нашем позоришту, ЛГ, 30. X 1926. бр. 43.

13. (Мика Брада): Наша позоришта, ЛГ, 12. VI 1926, бр. 23.

14. (Мика Брада): Још нешто о нашем позоришту, ЛГ, 30. X 1926, бр. 43.

15. (Мика Брада): Позоришни живот — Госпођа Икс, ЛГ, 20. XI 1926, бр. 46.

16. (Мика Брада): Уметнички преглед, ЛГ, 11. II 1927, бр. 7.

17. Исти извор као за напомену бр. 15.

18. (Мика Брада): Позоришни живот — Сумњиво лице, ЛГ, 13. XI 1926, бр. 45.

19. (Мика Брада): Позоришни живот — Карађорђе, ЛГ, 4. XII 1926, бр. 48.

20. (Мика Брада): Позоришни живот, ЛГ, 6. I 1927, бр. 2.

21. (Мика Брада): Уметнички преглед, ЛГ, 30. IV 1927, бр. 18.

22. (Мика Брада): Позоришни преглед, ЛГ, 23. VII 1927, бр. 30.

23. (Мика Брада): Позоришни преглед, ЛГ, 30. VII 1927, бр. 31.

24. К(укаљ): Нови реализам у књижевности, ЛГ, 26. XI 1938, бр. 47.

25. В. К-љ: Лиза Тецнер, Ханс Уријан путује око света..., ЛГ, 11. II 1939, бр. 6.

26. В. К-љ: На истом месту.

27. Вук. Кукаљ: Дечја књижевност и нови реализам, Народна просвета, Београд, 8. IX 1938, бр. 12.

28. В. К-љ: Максим Горки, Живот Матвеја Кожемјакина, ЛГ, 4. II 1939, бр. 5.

29. На истом месту.

30. На истом месту.

31. В. К-љ: Матеј Кожемјакин, књ. II, ЛГ, 25. III 1929, бр. 12.

32. В. К-љ: Максим Горки, Плави живот, ЛГ, 20. V 1939, бр. 20.

33. В. К-љ: Максим Горки, Фюма Гордејев, ЛГ, 28. X 1939, бр. 43.

34. В. К-љ: Перл Бак, Добра земља, ЛГ, 3. VI 1939, бр. 22.

35. В. К-љ: Перл Бак, Мати, ЛГ, 14. I 1939, бр. 2.

36. В. К-љ: Ромен Ролан, Кола Брењон, ЛГ, 1. VIII 1939, бр. 26.

37. В. К-љ: Жан Касу, Паришки покољ, 1. IV 1939, бр. 13.

38. В. К-љ: Р. М. ду Гард, Жан Баруа, ЛГ, 17. VI 1939, бр. 24.

39. В. К-љ: Б. Травен, Троза, ЛГ, 15. X 1938, бр. 41.

40. В. К-љ: Стеван Полачек, Џон Лу, ЛГ, 22. X 1938, бр. 42.

41. Вук. Кукаљ: Потреба ширења педагошке књиге у народ. — Библиотека Будућност, св. 58, Београд, 1937, стр. 25—33.

42. В. Кљ: А. Кронин, Цитадела, ЛГ, 7. X 1939, бр. 40.

43. На истом месту.

44. На истом месту.

45. В. К-љ: Карел Чапек, Прва смјена, ЛГ, 18. II 1939, бр. 7.

46. На истом месту.

47. В. К-љ: А. Ј. Воинова, Мраморни труст, ЛГ, 29. X 1938, бр. 43.

48. В. К-љ: Стеван Цвајг, Марија Стуарт, ЛГ, 25. II 1939, бр. 8.

49. На истом месту.

50. В. К-љ: Гертруда Арец, Наполеон и Валевска, ЛГ, 6. V 1939, бр. 18.

51. В. К-љ: Итало Цигарели, Стара Аустрија, ЛГ, 20. V 1939, бр. 20.

52. В. К-љ: Димитар Р. Ђукић, Сенке с висова, ЛГ, 19. XI 1938, бр. 46.

53. На истом месту.

54. В. К-љ: Аугуст Цесарец, Изреалов излазак..., ЛГ, 17. XI 1938, бр. 50.

55. В. К-љ: Хасан Кикић, Букве, ЛГ, 17. XII 1938, бр. 50.

56. В. К-љ: Хасан Кикић, Хо-рук, ЛГ, 11. III 1939, бр. 10.

57. В. Кожар: Туцовићев земљак, ЛГ, 3. XII 1938. до 12. II 1939.

58. Раде Вуковић: Био-библиографија Вукајла Кукаља, Библиографски вјесник, Цетиње, 1977, бр. 1, стр. 77—124.

Прилог

I. Библиографија радова Мике Браде објављених у „Лесковачком гласнику"

1. Нестајање ауторитета, (I), 5. VI 1926, VI, бр. 22, стр. 1; (II), 12. VI 1926, бр. 23, стр. 1.

2. Наше позориште, — 12. VI 1926, бр. 23, стр. 2.

3. Наши глумци, — (I), 3. VI 1926, бр. 26, стр. 2; (II), 10. VII 1926, бр. 27, 3.

4. „Тријумф свести", — 21. VIII 1926, бр. 33, стр. 1.

5. Наше невоље, — 28. VIII 1926, бр. 34, стр. 1. (О друмовима и саобраћају).

6. Реч-две о нашем позоришту, — 16. X 1926, бр. 41, стр. 1.; Поводом свечаног отварања Народног позоришта у Лесковцу 10. X 1926.

7. Још нешто о нашем позоришту, — 30. X 1926, бр. 44, стр. 2.

8. Из нашег позоришта, — 16. XI 1926, бр. 44, стр. 2. — Поводом приказивања комада „Пљусак".

9. Позоришни живот — Сумњиво лице, — 13. XI 1926, бр. 45, стр. 2.

10. Позоришни живот — Госпођа Икс, — 20. XI 1926, бр. 46, стр. 2.

11. Позоришни живот — Карађорђе. — 4. XII 1926, бр. 58, стр. 2.

12. Позоришни живот — Уметнички бал. — 11. XII 1926, бр. 49, стр. 2.

13. Позоришни живот. 11—15. децембар. — 18. XII 1926, бр. 50, стр. 2. — Осврт на приказ представе „Људвала" од Глишића и „Кир-Јање" од С. Ј. Поповића у Градском позоришту у Лесковцу.

14. Позоришни живот. — 1—2. јануар 1927. — 6. I 1927, VII, бр. 2, стр. 2—3. Приказ представе „Ајша" од Ђуровића и „Сеоске луле" од Ј. Веселиновића у Градском позоришту.

15. Уметнички живот. — 23. I 1927. бр. 4, стр. 3. — Приказ вечери коју су заједнички приредили Градско позориште и певачко друштво „Бранко" у Лесковцу.

16. Уметнички преглед. — 6. фебруар. — 11. II 1927, бр. 7, стр. 2. — Приказ представе „Балканска царица" од Н. Петровића.

17. Наше саобраћајне невоље. — 26. II 1927, бр. 9, стр. 1.

18. Догађаји у Кини. — 12. III 1927, бр. 11, стр. 1.

19. Буџет Министарства просвете. — 26. III 1927, бр. 13, стр. 1.

20. Наши гимназијски наставници. — 9. IV 1927, бр. 15, стр. 1—2.

21. Привредни проблеми Југа. — 16. IV 1927, бр. 16, стр. 1.

22. Чудне илузије. — 30. IV 1927, бр. 18, стр. 1.

23. Уметнички живот, 25—27. април. — 30. IV 1927, бр. 18, стр. 1—2.

24. Приказ позоришних представа „Ђидо" од Ј. Веселиновића и „Лукреције Борџије" од В. Ига, у Градском позоришту.

24. Предизборна кампања. — 9. VII 1927, бр. 28, стр. 1.

25. Позоришни живот. 16—17. јул. — 23. VII 1927, бр. 30, стр. 3. Приказ представа: „Ки-ки" и „Протекције" од Б. Нушића.

26. Позоришни живот — 24—26. јул. — 30. VII 1—27, бр. 31, стр. 2. — Приказ представе „Скампољо" од В. Ига у Градском позоришту.

II. Библиографија радова Вукајла Кукаља објављених у „Лесковачком гласнику"

1. Б. Травен: Трюза, роман из живота мексичких монтерија. Изд. Нолит Београд, 1928. — 15. X 1938, XVIII, бр. 41, стр. 4.

2. Стеван Полачек: Џон Лу. Роман. Изд. Нолит, Београд, 1938. — 22. X 1938, бр. 42, стр. 3.

3. А. Ј. Војнова: Мрамурни труст. Роман. Изд. Епоха, Загреб, 1938. — 29. X 1938, бр. 43, стр. 3.

4. Димитар Р. Ђукић: Сенке с висова. Приповетке. Наша књига, Београд, 1938. — 19. XI 1938, XVIII, бр. 46, стр. 2.

5. В. Кожљар: Туцовићев земљак (Приповетка). — (I), 3. XII 1938, бр. 48, стр. 4; (II) 10. XII 1938, бр. 38, стр. 2; (III), 17. XII 1938, бр. 39, стр. 4; (IV), 24. XII 1938, бр. 51, стр. 3; (V), 8. I 1939, XIX, бр. 2, стр. 3; (VI), 15. I 1939, бр. 3, стр. 4; (VII), 22. I 1939, бр. 4, стр. 3; (VIII), 29. I 1939, бр. 5, стр. 4; (IX), 5. II 1939, бр. 6, стр. 4, и (X) 12. II 1939 бр. 7, стр. 3.

6. Нови реализам у књижевности. — 26. XI 1938, бр. 47, стр. 2.

7. Хасан Кикић: Букве. Роман. Изд. Хрватска наклада, Загреб, 1938. — 17. XII 1938, бр. 50, стр. 2.

8. Аугуст Цесарец: Израелов излазак и друге легенде. Загреб, 1938. — 17. XII 1938, бр. 50, стр. 2.

9. Перл Бак: Мати. Роман. Изд. Биноза, Загреб, 1938. — 14. I 1939, бр. 2, стр. 3.

10. Максим Горки: Живот Матвеја Кожејмакина, књига I. Изд. Нолит, Београд, 1938. — 4. II 1939, бр. 5, стр. 3.

11. Лиза Тецнер: Хан Уријан путује око света. Роман за децу. Изд. Нолит, Београд, 1938. — 11. II 1939, бр. 6, стр. 3.

12. Карел Чапек: Прва смјена. Роман. Изд. Биноза, Загреб, 1938. — 18. II 1939, бр. 7, стр. 3.

13. Стефан Цвајг: Марија Стуарт, историографија. Изд. Биноза, Загреб, 1938. — 25. II 1939, бр. 8, стр. 3.

14. Хасан Кикић: Хо-рук. Роман. Издање накладе „Слово", Загреб, 1938. — 11. III 1939. бр. 10, стр. 3.

15. Максим Горки: Матвеј Кожемајкин, Роман књига друга. Изд. Нолит, Београд, 1939. — 25. III 1939, бр. 12, стр. 3.

16. Жан Касу: Паришки покољ. Роман. Изд. Биноза, Загреб, 1939. — 1. IV 1939, бр. 13, стр. 4.

17. Гертруда Арец: Напулеон и Валевска. Роман. Изд. Биноза, Загреб, 1938. — 6. V 1939, бр. 18, стр. 3.

18. Итало Цигарели: Стара Аустрија. Изд. Биноза, Загреб, 1938. — 20. V 1939, бр. 20, стр. 3.

19. Максим Горки: Плави живот. Приповетке. Изд. Нолит, Београд, 1939. — 20. V 1939, бр. 20, стр. 3.

20. Перл. Бак: Добра земља. Роман. Изд. Едиција, а. д. еБоград, 1939. — 3. VI 1939, бр. 22, стр. 3.

21. Р[оџер] М[артин] ди Гар: Жан Баруа. Роман. Изд. Нолит, Београд, 1939. — 17. VI 1939, бр. 24, стр. 4.

22. Ромен Ролан: Кола Брењон. Роман. Изд. Едиција, а. д., Београд, 1939. — 1. VII 1939, бр. 26, стр. 4.

23. А[рчибалд] Ј. Кронин: Цитадела велики друштвени роман. Изд. Нолит, Београд, 1939. — 7. X 1939, бр. 40, стр. 3.

24. Максим Горки: Фома Гордејев. Роман, Изд. Нолит, Београд, 1939. — 28. X 1939, бр 43, стр. 4.

Rade Vuković

MIKA BRADA ET VUKAJLO KUKALJ DANS »LE MESSAGER DE LESKOVAC«

Deux intellectuels progressistes — Mihailo Jovanović Mika Brada et Vukajlo Kukalj — collaboraient un certain temps dans »Le messager de Leskovac«. Après être congédié de son poste Mika Brada écrivait dans »Le messager de Leskovac« du théâtre, des problèmes économiques politiques et communaux essayant et réussissant d'exprimer sous une forme voilée son jugement critique sur les problèmes qui l'occupaient. Dans »Le messager de Leskovac« Kukalj écrivait sur les phénomènes littéraires en plaidant pour le nouveau réalisme. Tous les deux exprimaient franchement leur détermination marxiste dans les articles publiés dans »Le messager de Leskovac« qui doivent entréren considération quand on écrit sur ces intellectuels de gauche dont l'activité, pour une large part était rattachée à Leskovac.

327.32(497.11)(091)

Др Сергије Димитријевић

Допринос архиве Драгише Лапчевића историји лесковачког радничког покрета

I. ПЕРИОД — СОЦИЈАЛДЕМОКРАТСКИ РАДНИЧКИ ПОКРЕТ ДО 1915.

Развитак радничког покрета лесковачког краја пре првог светског рата обрадили смо на основу раније познатих извора (радничке штампе, литературе, колективних казивања преживелих учесника) у раду: С. Димитријевић, **Историја радничког покрета Лесковца и околине 1903—1915,** стр. 7—218 — Посебан отисак из Споменице педесетогодишњице радничког покрета Лесковца и околине 1903—1953, **Лесковац, 1953,** (наведено у даљем тексту: ИРП Лесковца); ту је дата целовита слика ове историје. (Претходни период обрађен је у књизи: **С. Димитријевић, Почеци радничког покрета Лесковца и околине,** Лесковац, 1951). У међувремену појавили су се накнадно нађени извори за историју лесковачког радничког покрета, који траже да се она допуни новим подацима. Најзначајнију групу нових података за овај период историје лесковачког социјалдемократског радничког покрета представља 21 документ из архивске збирке Драгише Лапчевића, које је прибавио Архив Социјалистичке Републике Србије (наведена у даљем тексту: АСР Србије, Збирка Д. Л.).

У овом нашем раду покушаћемо да бацимо допунско светло на ту историју, објављујући неке нађене архивске документе који се односе на лесковачки крај, и коментаришући их кроз призму раније познате историје лесковачког радничког покрета и наших нових сазнања о тој историји и историји српског социјалдемократског покрета од 1903. до 1915. године узете у целини (посебно у раду: **С. Димитријевић, Српски социјалистички покрет у Србији 1870—1918,** Београд, 1982, стр. 7—342 — наведена у даљем тексту као СРП Србије; и кроз обраду прве три књиге **Сабраних дела** Д. Туцовића — колективно рађено са нашим учешћем, и **Сабраних дела** Д. Поповића I—III на којима смо сами радили).

Једновремено објављујемо и текстове који су од интереса за обраду привредне историје Лесковца и његових заната.

Напоминьемо да се Д. Лапчевић посебно интересовао за раднички покрет Лесковца, тада трећег индустријског града Србије. На оснивачком збору Лесковачког радничког друштва одржаном 13. јула 1903. године, говорио је и Драгиша Лапчевић који је на њему учествовао као делегат Радничког савеза из Београда (ИРП Лесковца, стр. 12—13). Године 1904. објавио је у социјалистичком часопису **Живот**, бр. 3, допис: **Србијом тече мед и млеко,** у коме је изнео прилике које је затекао у Лесковцу у јулу 1903. године (ИРП Лесковца, стр. 8—11).

Погледајмо шта о свему томе налазимо у овој новој грађи:

1. документ из архиве Д. Лапчевића је телеграм бр. 200 који је лесковачка организација ССД странке, створена крајем септембра 1904. (ИРП Лесковца, стр. 18—19), упутила редакцији Радничких новина 10.јула 1905. године и у коме се јавља резултат посланичких избора од 10. јула 1905, када је ССД странка истакла у Лесковцу као свог кандидата Петра Тасића, учитеља, а када су на првом гласању били други иза радикала који су добили 278 гласова (ИРП Лесковца, стр. 25—26). Он гласи: „Други, 226 гласова. Поновни избор. Организација". (АСР Србије, Зборника ДЛ, кутија IV, бр. 1690).

Накнадни коментар. На поновним изборима социјалистички кандидат добио је 309 гласова а радикал-фузионаш Миче Баба Милкић 406, чиме је био

изабран за народног посланика. Поводом лесковачких изборних злоупотреба социјалистички народни посланик Драгиша Лапчевић одржао је велики говор у Народној скупштини, али је упркос поднете жалбе и Лапчевићевог захтева о провођењу извиђаја, скупштинска већина потврдила овај неправилно стечени посланички мандат (ИРП Лесковца, стр. 27—28).

Напоминьемо да је за посланичке изборе, одржане 11. јуна 1906. године, Српска социјалдемократска странка истакла као свог кандидата у Лесковцу Драгишу Лапчевића, који је тада добио 240 гласова, односно на накнадним изборима 241 глас. (ИРП Лесковца, стр. 41—43).

2. документ из архиве Д. Лапчевића је:

Писмо Костадина Стојановића земљорадника из села Ораовице (код Грделице) који је марта 1907. године желео да се учлани у ССД странку и покушао да створи социјалдемократску организацију у овом крају. Пошто се у овом писму износе подаци о свештеничким наметима и налазе друга интересантна обавештења и ставови, доносимо цело писмо у оригиналном тексту без икаквих језичких и правописних интервенција (сем интерпункције, великих слова, спајања и растављања речи).

Писмо Костадина Стојановића земљорадника из села Ораовице упућено 9. марта 1907. Драгиши Лапчевићу у Београд

Господину Драг. Лапчевићу у Београд молим на ово питање да ми се одговори, што пре, знања ради.

Част ми је потписати и вас замолити за у раденичку Партију Соц.[ијал] демокр.[атску] да ме упишете и као првога члана примите и сматрате из општине ораовичке као првог вођу из те општине произведете па било за општинског регента или председника, и преставника лиске да ме уведете. Од данас па за убудуће за сваке изискујуће потребе позовете. Наш народ жели за у раденичку Странку оће да се упише или само жели за програм и правила и закон да види на чему се иде. И молим вас да ми се упути Програм и правила закон и новина, овако преко станице грделичке у општине ораовичке Костадину В. Стојановићу земљоделцу у Ораовицу Среза Лесковачког округа Врањског. И кад добијем то послаћу ти више број у пис.[аних] чланова. А за попови вели овако за прописне таксе да им се одреде за крстење 50. пар. динарски; за водицу Светење, за колач тојест за славу 30. пар. динарска; за венчање богаташа 5. динара, за сиромаха 2. динара; за опело сиромаха 1. дин. за богаташа 2. дин.; за Светење јелан 1. дин. и 50. пар. дин. за рождену молитву 20. пар. дин.; што ако заради да му се плати ако не заради да му се не плати ништа или 50. динара месечна плата на сељачки попови. И ако се може напређује пишими да знам. За војску од 1. месец па до 5. месеца рок службе, више не. И молим вас да се нареди полициска власт или општинска да не сме да стане на пут да спречава за упис члана Соц.[ијал] демокр.[атске] рад.[ничке] партије. И то би требало да имам код мене написато. Школе сељачке да се напуште или од 30. до 50. динара нек више учитељу плата и више ништа да му се недаде. И чиновници да се смање.

Молим за програм и за одговор да ми се одговори што пре 9. марта 1907. год.

понизан
Костадин В. Стојановић,
земљорадник из Ораовице. С. Р.

у Ораовицу
(АСР Србије, Збирка Д. Л., кутија III, бр. 675)

3. документ из архиве Д. Лапчевића је честитка познатог лесковачког социјалисте Косте Стевановића, „Ерсеновског", столарског радника:

Дописница Косте Л. Стевановића „Ерсеновског", упућена из Лесковца децембра 1907. године Драгиши Лапчевићу у Београд

Грађанину
Драгиши Лапчевићу
новинару и народном посланику
Београд.

Лесковац

Шаљући вам другарско честитање на Нову 1908 год. желим да у њој истрајете као много очеличенији и као таки поживите дуго година на опште добро наше младе Социјалистичке странке.

Нека у њој — новој години — задрхћу противници наши пред јаком отпорном снагом нашом.

Шаљући вам Социјалистички поздрав
остајем
Коста Л. Стевановић

(АСР Србије, Збирка ДЛ, кутија III, бр. 686)

4. документ из архиве Д. Лапчевића је пропратни текст Борђа Јовића, обућара из Власотинца који доставља писмо које он и група сељака шаљу Д. Лапчевићу. — Види следећи документ.

После настанка прве радничке организације у Власотинцу, **Властиначког радничког друштва,** основаног 27. јула 1903. дуже времена није било података о постојању социјалиста у Власотинцу. Ипак се, у лето 1906, група неорганизованих Власотинчана солидарисала са великим радничким демонстрацијама за опште право гласа. Међу потписницима тог телеграма налазимо и Борђа Јовића, обућарског радника. Крајем те године створена је и прва синдикална организација у Власотинцу, пододбор терзијско-јорганцијско-памуклијашких ра-

дника. У току 1907. године Б. Јовић је радио на растурању социјалистичке штампе и литературе, а очевидно и на потписивању социјалистичке петиције за опште право гласа (26 потписа из Власотинца). Он се у 1908. јавља као оснивач месне партијске организације у Власотинцу, чији је први председник био. (ЈРП Лесковаца, стр. 85—87 и 56).

Писмо Борђа Јовића, обућара упућено из Власотинца 2. маја 1908. Драгиши Лапчевићу у Београд

Власотинце 2 Маj 1908 год.

Друже Лапчевићу ово писмо са ова неколико потписа, иако нисам требаю да вам задајем посла, ја вас молим примите га као потребно, те ми на исто одговорите, те да би задовољио масу сељака која је наклоњена радничком народу, јер сами они сељаци захтевају и молили су ме да тражимо објашњење од Лапчевића.

Поздрав од
Ђорђа Јовића, обућара

(АСР Србије, Збирка ДЛ,
кутија IV, бр. 1723)

5. документ из архиве Д. Лапчевића је колективно писмо Б. Јовића, обућара из Власотинца и сељака из околних села, који у одсуству организације ССД Странке у Власотинцу траже да се истакне социјалистичка изборна листа за округ врањски. Два дана касније, 4 маја 1908, створена је месна партијска организација ССД Странке у Власотинцу (ИРП Лесковац, стр. 87).

Писмо Борђа Јовића и неколико земљорадника из Ладовице и Кукавице, среза власотиначког упућено из Власотинца 2. маја 1908. Драгиши Лапчевићу у Београд

Власотинце 2 Маj 1908 год.

Другу Драгиши Лапчевићу народ.[ном] Посланику, заштитнику радног народа

Друже Лапчевићу од подужег времена обраћају ми се неки другови из околине наше варошице Власот.[инце] за организацију Социјал-Демократ[ску]. Ну до данас још ни у Власот.[инцу] нисмо се организовали, те према томе нема ни у селима социјалдемократска организација.

Данас у Петак 2. Маја дошло је код мене доста сељака из околине, захтевају да се истакне кутија за нар.[одног] посланика, нашто сам друговима даю објашњење у колико ми познато, дакле на захтев њихов пишем вам ово писмо да нам одговорите зашта VI.ти конгрес у Ускрсу није одобрио да се Гласа за нар.[одне] Пюсланике по окрузима и срезовима јер људи нећеју да употребу своје Гласове за друге Партиске посланике но траже Пюсланика Социјал Демократа.

Молим вас одговорите ми писмом какю ће мо да радимо.

У месецу октомбру 1907 год. на неко писмо нашег друга Живана Јанковића из село Кукавица општ.[ина] орашачка, срез Власот.[иначки] напоменули сте му да се за сва објашњења обраћа мени, те зато вам овим молим за одговор на ово писмо

Другарски Поздрав
Ђорђе Г. Јовић обућ.
Живан Јанковић из Кукавицу
поздрав од **Петра Ђорђевића** из Ладовицу
Љубомир Марковић Ладовица
Никола Стојановић „
Јован Јанић

(АСР Србије, Збирка ДЛ,
кутија IV, бр. 1715)

Допунски коментар: Напоминьемо да у то време, почев од свог оснивања 1903, односно од одлука III конгреса ССД странке, одржаног јуна 1905, па све до парламентарних избора из априла 1912. ССД партија није истицала своје кандидате у окрузима (а касније од 1906. све до општинских избора из 1914. ни у сеоским општинама. Тада је ССД партија први пут наступила у селима). Одлуку у том смислу донео је и VI конгрес ССД странке, пре парламентарних избора од 18. маја 1908. Пре свих избора Д. Лапчевић је био социјалистички народни посланик, изабран 1906. у Крагујевцу, а 1908 није се прихватио кандидатуре.

У том периоду, почев од I конгреса Радничког савеза 1903. оснивају се радничка друштва само по варошима и рударским центрима, а касније, од II конгреса ССД странке, одржаног 1904, кад су почеле да се стварају месне партијске организације па на даље, њих није било дуго времена по селима. Оне се стварају по селима тек на иницијативу Д. Туцовића променом партијске политике према сељачком питању од VIII конгреса **ССД партије** одржан јуна 1910 године.) СРП Србије, стр. 159—162 и 165—168).

Напоминьемо да је Драгиша Лапчевић у својству изасланика Главне партијске управе говорио и тумачио социјалистички програм на великом збору Месне партијске организације у Власотинцу у септембру 1908. године (ИРП Лесковац, стр. 87).

6. документ из архиве Д. Лапчевића је кратко приватно писмо од 15. августа 1908. у коме Коста [Стевановић — „Ерсеновски"] јавља Д. Лапчевићу да му по Милану Вујићу, келнерском раднику, шаље „уверење моје и лекарску признаницу". (АСР Србије, Збирка ДЛ, кутија V, бр. 1870).

7. документ из архиве Д. Лапчевића је писмо Јове [Дискића], терзијског радника, новог председника Месног синдикалног већа у Лесковцу изабраног 14. септембра 1908 (ИРП Лесковац,

стр. 54), а Милан Станојевић који се помиње био је обућарски радник и познати социјалиста. Писмо је упућено Драгиши Лапчевићу који је после избора Д. Туцовића за секретара ССД странке априла 1908. прешао у Ниш и ту отворио књижару. Оно садржи обрачун продатих књига познатог колпортера социјалистичке штампе и литературе, Драгољуба Цветковића, „Драгог Социала", млинарског радника (ИРП Лесковца, стр. 150 и 191). Писмо пружа податке о кризи лесковачког синдикалног покрета после пораза великих штрајкова лесковачких кројачких радника (најдужег штрајка у Србији који је трајао 5,5 месеци, тј. 171 дан) и терзијских радника, оба из 1907. и пропасти пододбора кројачких, терзијских, млинарско-пекарских и салерских радника у тој години. Све четири синдикалне организације водиле су тешке борбе са тада створеним картелима кројачких, терзијских, млинарских и салерских послодаваца. У писму је приказана и атмосфера која је владала у периоду обнове побројаних синдикалних организација. (ИРП Лесковац, стр. 44—55).

Из овога писма видимо да је Д. Лапчевић присуствовао и учествовао у обнови месног синдикалног већа у Лесковцу 14 септембра 1908. (упореди: ИРП Лесковца, стр. 54).

Писмо Јове Дискића, председника Месног синдикалног већа, упућено из Лесковца 7. новембра 1908. Драгиши Лапчевићу, књижару, у Ниш

Лесковац 7 Новембра 1908 год.

Драги Друже Драгиша!

Твоју послату ми карту од 31 октобра тек. год. добио сам и по истој поступио. Драгољуб Цветковић ми је дао обрачун за продате књиге т. ј. које је могао до сада продати а то су:

1. ком. Етика		150
2. ком. Кметов. и полиц. дивљ.		0.60
1. ком. О држ. буџету		0.50
3. ком. ред вожње		0.60
	св. дин.	3.20
рабат задржао 30%		0.95
	св. дин.	2.35
1 ком. ланац		2
	св. дин.	4.35

Којих ти шаљем по другу Милану Ђ. Станојевићу заједно са 13 ком. књига ред вожње, за које је изјавио Драгољуб да их не може продати, остале је задржао и даље на продају.

По његовом рачуну износ ствари које су се код њега налазиле је 15.60 дакле разлика је у 0.50 он те молио да му по могућству изведеш тачан рачун јер вели заборавио је колико је од којих књижица он добио.

За ствари у покрету не могу ти се похвалити јер иде врло тражаво не може се баш рећи да је то услед овог општег застоја (привредне кризе С. Д.) главнији разлог је у самом начину живота овдашњег радништва који није (већина њих) упућен да искључиво од своје надница живи. За карактеристику навешћу ти један пример. Од јуна дана када си ти последњи пут био и када смо јуна основали синдикалну већа у присуству многих радника који су изјавили тада да ће продужити своје уплате, чланске улоге, Ми смо били решили да никакве конференције за организовање радништва не држимо већ да сами појединачно вршимо упис и наплату чланских улога у том циљу смо и ишли од радника до радника и неки од њих дали су по 1 улог колико да нас се отарасе, одмах после тога почели су нас избегавати и гледају да се с нама не сусретну нигде. Ми смо овдашње раднике научили они су врло безобразни гледају те у очи и лажу те а кад дође ко са стране они се накупе онда и мислиће човек да овде има с ким да се ради али нема ко да ради. Одмах по одласку твом не можеш ником видети очи ето такав рад је код нас за који ме питаш у карти.

Прими социјалистичко поздравље
од твог **Јове**

(АСР Србије, Збирка ДЛ,
кутија бр. III, бр. 941)

Допунски коментар:

Прве три књижице које се помињу у писму су:

а) Карл Каутски, Етика и материјалистичко схватање историје, Београд, 1907.

б) Драгиша Лапчевић, Полицијско и кметско дивљаштво, Београд, 1907.

ц) Драгиша Лапчевић, О друштвеном буџету, Београд, 1907.

8. документ из архиве Д. Лапчевића:

Разгледница [Фабрике Илић, Теокаревић и Петровић у Лесковцу] Јове Дискића, претседника Месног синдикалног већа упућена из Лесковца 30. децембра 1908. Драгиши Лапчевић књижару у Ниш

Г-ну
Драгиши Лапчевићу
књижару Ниш Карађорђева ул.

30-XII-08 г. Лесковац

Драги Чика Драгиша!

Нову 1909 годину Честитам ви са жељом да још дуго година поживиш на корист радног народа за чија си ти права неустрашиви борац

поздрав од
твог **Јове**

(АСР Србије, Збирка ДЛ,
кутија IV, бр. 1753)

9. документ из архиве Д. Лапчевића је писмо Месне партијске организације у Лесковцу. Потписник овог писма био је Милан Станојевић, председник нове месне партијске управе изабране 6. јануара 1909, док је Тодор Чакширановић који се помиње у писму, члан ове управе (ИРП Лесковца, стр. 61, напомена 237). Акција ССД Странке по питању Босне и Херцеговине отпочела је у лето 1908, још пре избијања анексионе кризе. После анексије Босне и Херцеговине извршене 23. септембра 1908. од стране Аустро-Угарске, ССД странка под утицајем Туцовића, осудила је анексију, подржавала борбу народа Босне и Херцеговине за своје ослобођење, али је истовремено одбила евентуални рат српске владе по том питању. (СРП Србије, стр. 172—173 и 191—193).

Писмо лесковачке организације ССД Партије упућено из Лесковца 7. јануара 1909. Драгиши Лапчевићу у Ниш

7. јануара; [1909]

Месна Партијска
организација Српске Соц.[ијал] Демокр.[атске]
Странк.[е] у Лесковцу

На седници од 7. овог месеца № 1

Решила да одржи

збор 1. фебруара пре подне у 9. часова у каф.[ани] Хотел Круна и истог дана у веч.[е] у 8. часова одређена је „Забава".

Управа је нашла за сходно и позива вас драги друже, Драгиша да тог дана дођете првим возом и одређени сте за Референта, „Збора" као исто на забаву, за поздравну „Реч". Управа је одредила друга Тодора Чакширановића да вас извести, и он је известио нас али за утврђивање, дневног Реда ми се обраћамо званично, које да ни одговорите. Збор ће бити, о,

Анексији Босне и Херцеговине

Ми вас позивамо да дођете „о нашем трошку".

За Управу
Председник
Милан Станојевић

Благајник
Ђ. Картаревић

Адреса
Ђ. Картаревић — Лесковац

(АСР Србија, Збирка ДЛ,
кутија IV, бр. 1636)

10. документ из архиве Д. Лапчевића је писмо Анке и Веље Стојановића, истакнутог социјалисте и уредника листа **Социалист,** упућеног из Лесковца 14. фебруара 1909. Драгиши Лапчевићу у Ниш. Једини одломак писма што се можда у целости односи на Лесковац је следећи: „Знам да сте у великом послу као и Веља. Већ сте без сумње чули да је оцењивач смењен и да Веља има ужасне борбе да савлађује, са људима који су вама добро познати по Лесковцу. Веља има сувише велика посла и зато вам Драгиша још није писао". (АСР Србије, Збирка ДЛ, кутија I, бр. 250). Оцењивач који се помиње, вероватно је оцењивач квалитета откупљеног дувана, на кога су се жалили лесковачки произвођачи дувана, организовани у Савез произвођача дувана основан 23. априла 1908. (ИРП Лесковца, стр. 82—85).

11. документ из архиве Д. Лапчевића је писмо лесковачких салера и ужара из 1910. године, које садржи податке о положају ових радника и стању ове привредне гране.

Још 1953. године опширније смо се осврнули на положај салерских и ужарских радника и стање произвођача кудеље у 1910. години. (ИРП Лесковца, стр. 112—119).

Пододбор Савеза текстилних (салерских) радника у Лесковцу пропао 1907. године био је у потпуности обновљен тек крајем 1910 (ИРП Лесковца, стр. 47, 51, 55 и 91).

Писмо ужарских и салерских радника упућено из Лесковца 22. марта 1910. управи Српске социјалдемократске партије у Београд

22 III 1910

Управи Српске Социјал Демократске Партије,

У самом Лесковцу, не рачунајући ту и околину, има преко 400. ужарских и салерских радника, које је капитализам направио најстрашнијим робљем. Ми се обраћамо својој Радничкој Партији с молбом да она, заједно са Главним Радничким Савезом, својим послаником и својом месном организацијом, предузме кораке да се положај наш поправи. У томе погледу за нас би требало ово учинити, бар за сад:

1. Да би овдашњи капиталисте над нама вршили страшнију експлоатацију, општина је, у њихову интересу, наредила да странци не смеју пре подне куповати нашу израду, па се та забрана фактички распрострла и на све дане и на свако доба дана. Ми тражимо да се та забрана уклони и да се продаја и куповина ужарских и салерских израда допусти у свако доба дана.

2. Нас капиталисте експлоатишу на тај начин: што нас вежу скупим кредитом и на тај начин обавежу нас да им по најјевтинију цену продајемо своју радну снагу. Ради тога је нама потребна кооперација кредита, који би нас ишчупао из руку зеленаша.

3. Ми смо разједињени по појединим радионицама, у којима радимо или за рачун капита-

листа који нам сировину на израду дају па нам од парчета плаћају, или праве комбинацију кредита и куповине те опет за њихов рачун радимо. Нама би била потребна једна произвођачка кооперација, која би нас из овога ропскога положаја извукла.

4. За оне, који би остали изван произвођачке кооперације, требало би удесити заједничку продају радне снаге, било да се она, као таква, непосредно продаје, било да се продаје изражена у еспапу.

5. Трговински уговори су убиствено закључени за нашу ужарску индустрију и наше ужарске раднике. Требало би настојавати да се они поправе.

6. Да би се јаче убила ужарска индустрија, држава је дала концесије капиталистичким предузећима за извоз кудеље. Ове концесије треба укинути.

7. Ради развитка ужарске индустрије потребно је да се уведу савршеније справе и машине, да се израђују све врсте ужарија, џакова и т. д.

Саопштавајући ово Партијској управи ми је, као радници који смо свесни свога пролетерског положаја, молимо да проучи ове захтеве и да проучи наше стање и наш положај, па са своје стране предузме кораке и изведе ствари тако, како ће односи наши према капиталистима постати модернији, те, на тај начин, и ми способнији да водимо једну модерну пролетерску социјалистичку борбу.

Са социјалистичким поздравом и поштовањем.

Лесковац
22 марта 1910.

Ужари и салери,

[оловком:] саопштио [вероватно Главној партијској управи]
Драгиша Лапчевић
(АСР Србије, Збирка ДЛ.
IV кутија, бр. 1645)

12. документат из архиве Д. Лапчевића је писмо Борђа Јовића, председника месне партијске организације у Власотинцу (ИРП Лесковца, стр. 124—125) упућено Д. Лапчевићу, социјалистичком народном посланику, са молбом да интервенише поводом отпуштања два службеника социјалиста у пореском одељењу. Из овог писма видимо да су се већ у то време радници социјалисти супротстављали злоупотребама државних чиновника и зато били прогањани и отпуштани из службе. Те године, после одржавања првомајске прославе у Власотинцу, у овом месту је било и других прогона (ИРП Лесковца, стр. 125—126).

Писмо Борђа Јовића, обућара и председника власотиначке партијске организације ССД партије упућено из Власотинца, 4. јуна 1912. Драгиши Лапчевићу, социјалистичком народном посланику, у Београд

(М. П.)
Ђорђе Г. Јовић
обућар
Власотинце

4. јуна 1912 год.
Власотинце

Друже Лапчевићу

Наши присталице Мијаилу Ник. Пљаскић и Милан Вранъанац, службеници у пореском одељењу отпуштени су од службе, а узрок отпуштања је тај, што службеници кад иду по дужности у служби по Срезу са порезницима за наплату пореза, колима, а кола су својина ових службеника, они порезници није довољно што их кола возају без да им плаћају но чак са правом возају по селима жене њихове деце и служавке, те праве излете а на рачун ових службеника, који имају 60. дин. месечну плату са колима и коња овим бедницима додијало се је ова нечовечност ових порезника и сад пре неки дан кад су порезници наредили службеницима да спремају кола и дађеју иђи по срезу за Порезу и да ће ју иђи Вамилијарно, ови службеници рекоше

Господине нама је немогуће свагда возити наше вамилије по селима јер нам зато никад не платисте а ви, изволте у кола па да идемо да вршимо свој посао, зашто нас и плаћате.

Па Господа се нальутише и одмах и отпустише од службе.

Ови службеници су јуче 3. Јуна послали тужбу Народној Скупштини, за овакав безобразлук од ових државних чиновника. Зато вас друже Лапчевићу као нар.[одног] посланика овим молим кад буде изнесена пред Скупштину ова тужба узми их у заштиту и подигни јавну реч у скупштини за ове Власотинчане да бих и они имали утеху бар ако не задовољење.

Поздравља те
Ђорђе Г. Јовић обућар
(АСР Србије, Збирка ДЛ,
кутија V, бе. 1885)

13. документат из архиве Д. Лапчевића је писмо Васе Прокића, кафеџије из Лесковца који се жали на злоупотребе окружног шумара и полиције, и тражи његову помоћ. У њему се истовремено пружају и подаци о врстама дуга за израду бурића, коју си интересантни за обраду лесковачких заната.

Писмо Васе Прокића, кафеџије упућено из Лесковца 18. јуна 1912. Драгиши Лапчевићу, социјалистичком народном посланику, у Београд

Лесковац 18-VI-1912 год.

Драги друже Драгиша.

Кад сам добио твоје писмо, врло сам се обрадовао и у велику наду живео и очекивао свакога дана, кад ће ме сунце поново осијати, да се мој крвави зној, из џелатске руке врати, али сва је моја нада, у залуду била. Ја сам отишао код окружног шумара, и молио га да пође, да ми дуге преда, и питао га да ли има

какав извештај од Г. Министра народне привреде он ми је на питање одговорио, никакво наређење ја немам нити се пак твоје одузете дуге код мене налазив, као сам што знаш да су предате у полицији, већ иди те замоли, Г. Капетана да ти дуге врати, а ја ћу за жигосање лако с побом. И ја одма одо код Г. капетана, и моли, и двори, да ми дуге преда, јер доста су две и по године у подруму трулеле, које су већ пола цену изгубиле. На моју молбу Г. капетан ми одговори предаћу ти оне дуге које сам ти и пре нудио, а не твоје исте, то значи у винату. Ја сам му казао молим Г. капетану ја не могу да примим оне дуге које не вредив ни 20. динара, а ја сам платио 160 динара, и показа му ревез од моје дуге; а то су ове дуге. Молим те друже види цифру од одузете ми дуге.

5. педне дуге	42. комада
метарске дуге	120. комада
метарске средњи	40. комада
3. педне дуге	200. комада
3. педне средње	60. комада

свега 462 комада дуге. Молим те друже Драгиша будите тако заузимљиви, као и до сад, јер ми само у вас наду имамо, ви сте наша крила и заштита не дајте не, и недајте да не више гњаве, и шиканирав, а доста је мени за ове две и по године с једне стране капетан, с друге стране шумар. За мене је нечије осећање, него пропас за ови 160 динара. Ви друже знате добро за моје осећање, и молим те друже узмите корак, и сажалите се, спрам ову моју молбу.

Сад прими поздрав од свију чланова партије, и од твог друга

Васу Прокића кафеџије. Остајем у наду за ово.

С поздравом Васа Прокић кафеџија твој друг.

(АСР Србије, Збирка ДЛ, кутија III, бр. 945)

Допунски коментар. Напомињемо да је Драгиша Лапчевић на посланичким изборима одржаним 1. априла 1912, на којима је он био изабран за социјалистичког народног посланика у подрињском округу (СРП Србије, стр. 161), био истовремено и кандидат Српске социјалдемократске партије за град Лесковац, у коме је добио 321 глас, што је било недовољно (ИРП Лесковца, стр. 130 и 135). То објашњава зашто се В. Прокић обраћа њему за интервенцију.

14. документ из архиве Д. Лапчевића је писмо председника Савеза произвођача дувана, јединог синдикалног савеза Србије који је имао седиште у Лесковцу, основаног 23. априла 1908. Овај се савез борио за побољшање положаја лесковачке сиротиње — произвођача дувана, за бољу и праведнију откупну цену и друге њихове захтеве (ИРП Лесковца, стр. 82-85). Овде је приказана акција овог савеза у 1912. години, о којој раније нисмо имали података, а у току које је тражена подршка социјалистичког народног посланика.

Писмо Савеза произвођача дувана упућено из Лесковца 19. јуна 1912. Драгиши Лапчевићу, социјалистичком народном посланику у Београд

19./VI-912 г.
Лескювац.

Драги другови.

Друже Драгиша [Лапчевићу] читамо да сте поднели интерпелацију за укидање монопола (као и произвођачи дувана).

Приликом дискусије ударајте на произвођаче нарочито округа врањског али специјалну Лескювац—Власотинце. Јер ми држимо конференцију сваке друге недеље. И очекујемо ваши говори и то Имате пре 3. године (1909) г. оваки обрачун, радили смо заједнички (Лука Митровић и Ђорђе Картаровић, и од 1 дулума нашли смо 85 кила Оцењен је за 76 динара па пошто је суша двапут је пресађиван и утрошили смо 52.800 кил.[а] воде. и други терети за циглу! 76 динара.

А сада је код нас велика суша, дуван се пресађује под два и три пута, пропадоше произвођачи са водом носећи. Друже Драгиша наше петиције које смо предали Народној Скупштини нису сви посланици добили. Ми смо се обавестили од неколико посланка они каже да нису добили, а то су Жика Јовановић и Крста Марковић — Самосталац. С'тога молим да потражите да се те петиције раздаду, Друже што не пишете преко радничке новине о нашој петицији, пустите неколико чланака у интересу покрета.

Надамо се да ће те учините јер ми се ваши лични обраћамо јер ви познајете наше ствари.

Секретар
Ђ. Картаревић

(АСР Србије, збирка ДЛ, кутија IV, бр. 1669)

[овални троредни печат]:
Савез
произвођача дувана
Лесковац

Сад примите искрени поздрав
соц.[ијал]демократски
председник Савеза
Михајло Филиповић

15. документ из архиве Д. Лапчевића:

Писмо Борђа Јовића, председника власотиначке организације ССД Партије, упућено из Власотинца 24. августа 1912. Драгиши Лапчевићу у Београд

24. Август 1912 год.
Власотинце

Друже Драгиша

Одговор на моје писмо од тебе добих, на које ти одговарам да сам га у целини разумео.

Препоручујем ти овог нашег друга који ти доноси писмо ради упознавање, а то је Живан Живковић терзија, који није баш много начитан, али је добар друг који доста ради и жртвује се за раднички покрет, рад бих он био да му дате опширнији извештај о реквизиционој исплати, т. ј. ако би имали слободно време.

Другарски поздрав
Ђорђе Г. Јовић

(АСР Србије, Збирка ДЛ,
кутија III, бр. 948)

16. документ из архиве Д. Лапчевића. Лесковачки социјалиста „Ерсеновски" [Коста Стевановић] био је председник лесковачке организације ССД партије изабран 31. јула 1912, а Тодор Чакширановић који дописује поздрав био је тада изабран за благајника ове организације. Лесковачка партијска организација је после мобилизације војске 17. септембра 1912. привремено престала са радом (ИРП Лесковца, стр. 123, напомена 473). После обнове лесковачке партијске организације после балканских ратова крајем 1913. Коста Стевановић Ерсеновски био је поново председник месне организације ССД Партије (ИРП Лесковца, стр. 146).

Разгледница Косте Стевановића Ерсеновског, председника месне организације ССД Партије у Лесковцу, упућена са положаја код Битоља Драгиши Лапчевићу, социјалистичком народном посланику, у Београд

Драгиши Лапчевићу
народном посланику
Београд,
Народни Дом

Јуче је био овде Туца [Димитрије Туцовић] здрав је.

[Пошгански печат
Битољ]
6-II-913. год.

Здраво Чича,

Ево нас да ти се из Битоља јавимо. Овде смо већ 3 месеца а докле ћемо још седети и куда ће нас још гурати Бог ће свети знати.

Поздрав
Ерсеновски, [Коста Стевановић]
поздрав
Тодор Чакширановић

(АСР Србије, Збирка ДЛ,
кутија III, бр. 1025)

17. документ из архиве Драгише Лапчевића је наставак случаја приказаног у документу бр. 13.

Писмо Васе Прокића упућено из Лесковца 23. септембра 1913. Драгиши Лапчевићу у Београд

Господин Лапчевићу

Молим вас и ако сте се више пута заузимали за оне моје одузете ми Дуге од пре четири Године. па и до данас јоште ми нису се вратиле па да видите још каква неправда овде се ради по наређење Г. Министра дуге су ми предали и ја на кола натоварио и у том моменту трећа ала излази те ми дуге с кола скиде да ми бор он наплати што ми нису они могли. 12. дин. одузео трошарину и ако није постојавала трошарина од 1908. Године и опет сам му и ту глобу платио и опет ми се нису дуге вратиле већ вас молим и последњи пут, видите молим вас и код садашњег Г. Министра дали ће се и његов заповес ферма као и од Бившег министр.

Лесковац 23-9. 1913.
Понизни
Васа Прокић
(АСР Србије, Збирка ДЛ,
кутија III, бр. 999)

18. документ из архиве Д. Лапчевића односи се на Месну партијску организацију у Црној Трави створену у марту 1912. од стране Тасе Бошковића, каменорезачког радника (ИРП Лесковца, стр. 128—129). Из овог писма видимо да је председник ове организације био Таса Бошковић (а не Јован Цветковић као што смо писали на основу његовог казивања — ИРП Лесковца, стр. 190). Јован Цветковић дрворезац је био њен секретар. У првом писму је изванредно приказано не само стање за време балканских ратова, већ и тежак живот у овом планинском крају, где су мушкарци остављали породице и одлазили у печалбу; као и све тешкоће које је имала да савлада ова партијска организација у условима рата, мобилизације и печалбе.

Писмо Јована Цветковића, дрворесца, секретара црнотравске партијске организације упућено из Црне Траве 30. септембра 1913. Драгиши Лапчевићу у Београд

Драги друже Драгиша,

сво да вам се јавим да сам здраво и добрю, — ја сам вам чешће писао из Скопља све до Бугарског рата одонда вам се нисам јавио никако.

Ево има месец дана како сам отпустен из војске а надам се кроз који дан да опет идем, јер ми истиче већ шесто недељно слобудно време. Морам ићи да заменим другове на пруги жељезничкој и да ја издржим шесто недељну вежбу.

О нашој црнотравској партијској организацији, тек основаној пре рата неколико речи да јавим. Са бројем чланова смо били колико тек

да може постојати организација. Другови су се разишли у печалбу, Мобилизација [нас] је обухватила и ми се сви нисмо ни видели. Један члан нам је умро, једни нису ни дошли из рата већ продужили вежбу. Председник организације Т. Бошковић. У рат отишао је. Дођо никога нема у селу, Благајника нисам ни видео. Ја као секретар једини се налазим а и ја ћу отићи. О стању оррганизације ето то све. Присталице ћемо имати доста али кад се будемо скупили сви. Први позив је мобилисан а други отишао у печалбу осим жене и деце остала. Година кишна а при том и од препада Бугарске војске штета је нанесена. Становништво се налази у страху једно од глади а друго од комита бугарских страхује јер смо поред саме границе. Да вам описујем беду и невољу у овако рату створену немогуће је описати а овај, пак трећи рат створио је још већи страх и невољу. Једини извор живота био је печалба а рат је и то уништио. Земља дивља која рађа само овас и јечам а и он га нема. Писаћу вам кад одем у на вежбу. Ви се можда сећате кад сам ви писао из Скопља јер сам ту на службу стално био.

Са другарским поздравом
Јован М. Цветковић
Дрворезац

30. Септембра 1913. год.
Црна Трава
АСР Србије, Збирка ДЛ,
кутија III, бр. 1002

19. документат из архиве Д. Лапчевића је:

Писмо Косте Стевановића Ерсеновског, председника лесковачке организације ССДП упућено из Лесковца 14. октобра 1913. Драгиши Лапчевићу, социјалистичком народном посланику, у Београд

Лесковац 14 октобра 1913 год.

Здраво Чича,

Ја сам под данашњим упутио једну молбу Г. Министру војном под потписом моје жене да се мојој кући одреди новчана помоћ од 30 дин. месечно ради издржавања деце јер сам у крајњој беди. Ако ти је могуће отиди код Министра војног и покушај штогод у моју корист.

Друга ствар за коју те хоћу овим умолити јесте у овоме:

Наша је јединица (покретна Артиљ. радионица Мор. Див. I пол.) учествовала у прошлој години у обадва рата и донекле имали смо и посао но сада понова је мобилисана и већ је месец дана како смо у Нишу но никаквог посла немамо. Узрок што апсолутно ништа не радимо јесте у томе што се је сва комора кренула и отишла за Битољ а ми смо остали овде у Нишу. После тога сав државни алат ми смо при прошлој демобилизацији по вишој наредби послали у Битољ и он је тамо изгорео приликом када је горела касарна у Битољу. Као што видиш ми се сад у Нишу налазимо и без средстава за рад и према томе ништа не можемо ни радити.

Држава нас 14 занатлија, 10 коморција и 20 вола потпуно бадава храни и себи чини штете а такође и нас штети.

На основу ова неколико података који су сасвим тачни покушај да нас распусте бар до даље наредбе. Јер што би потпуно забадава седели у Нишу? Нека нас пусте кући па ако затребамо ми ћемо се понова на позив јавити.

Другарски поздрав шаље ти
твој **Коста Стевановић**

(АСР Србије, Збирка ДЛ,
кутија I, бр. 291)

20. документ из архиве Д. Лапчевића је писмо Месне организације ССД Партије у Лебану. Постојање ове организације нов је податак. Раније је био познат само податак да је пред посланичке изборе 1912. године одржан 4. марта социјалистички збор у Лебану на коме су говорили Влада Дискић, Милан Станојевић и Николај Динић, земљорадник из Коњувца; као и други збор одржан 30. марта те године. Упркос томе социјалисти су добили у општини лебанској само 10 гласова (ИРП Лесковца, стр. 131 и 137). Ова месна организација ССД партије, вероватно је створена после ових избора, кад се увидело да је за социјалистичку агитацију потребан организациони ослонац; а можда у периоду обнове покрета после балканских ратова, кад је ССД партија стекла знатне позиције у народу својом антиратном политиком; или у време општинских избора из 1914; или предизборне борбе за посланичке изборе из те године, који нису одржани услед почетка првог светског рата. Кад је рат избио практично је престала свака активност у месним организацијама ССДП услед мобилизације партијских кадрова и чланства.

Овај документат је допунско сведочанство о тој ситуацији.

Узгред напомињемо да је радничка штампа стизала у лесковачки крај све до окупације Србије, октобра 1915, пошто овај предео као и Ниш где је издавана није био обухваћен војном зоном. **(В. Лапчевић и Т. Миленковић, Преписка српских социјалиста**, Београд 1979, у даљем тексту: Преписка српских социјалиста — стр. 78, напомена 1).

Писмо лебанске организације ССД Партије упућено из Лебана 16. јула 1914, уредништву Радничких новина у Ниш

Уредништву Радничких Новина
НИШ
16/7 1914 год.
Лебане

Част нам је известити Уредништво радничких новина да нам не шаљу новине јер су сви они који су примали отишли на војну службу

С поздравом
Социјалистичка организација

(АСР Србије, Збирка ДЛ.
кутија IV, бр. 1685)

21. документат из архиве Д. Лапчевића је писмо Борђа Ј. Цекића [Лешњак], брата познатог социјалисте Душана Ј. Цекића Лешњака који је политички деловао у Лесковцу и Скопљу. Он је писао 21. јуна 1915. „господину Драгиши Лапчевићу, народном посланику поводом једног вагона кудеље који је лесковачка фирма Јован Цекић и Синови послала у Солун, а који је био задржан на царини у Бевђелији.

Два одломка овог писма указују где је тада боравио Душан Цекић.

У првом пише: „Мој брат Душан казао ми је да сте заједно ишли у Министарство финансија 11. о. м. и тражили дозволу, да се дозволи да се вагон наше кудеље може да се извезе у Грчку" — што указује да је Д. Цекић боравио 11. јуна 1915. у Нишу.

У другом пише: „Душан је у Солуну а ја сам се надао да се ово данас врати но видим да је још тамо, јер данас сам [добио] из Скопља депешу да је тамо". (АСР Србије, Збирка ДЛ, кутија II, бр. 589).

Из објављене преписке српских социјалиста за време првог светског рата видимо да је Д. Цекића рат затекао у Лесковцу. После окупације Лесковца вратио се у Скопље. Пре 17(30) јула 1917. био је поново у Лесковцу где су га нашла два скопска социјалиста, Илија Плавев и Пера Јовановић (Преписка српских социјалиста, стр. 89. и 187).

II. ПЕРИОД СУДБИНЕ ЛЕСКОВАЧКИХ СОЦИЈАЛИСТА ЗА ВРЕМЕ ОКУПАЦИЈЕ СРБИЈЕ

22. документат из архиве Д. Лапчевића је писмо Танасија Тасе Миљковића [Паштркуље], познатог лесковачког социјалисте који се 25. априла 1916. јавио из интернације из Бугарске Драгиши Лапчевићу. (АСР Србије, Збирка ДЛ, II кутија, бр. 559). Ово писмо нисмо могли да обрадимо, пошто је оно привремено затурено у архиви (то ћемо учинити другом приликом).

III. ПЕРИОД — КОМУНИСТИЧКИ РАДНИЧКИ ПОКРЕТ ОД 1918. до 1928. ГОДИНЕ

Историју радничког покрета овог периода обрадили смо у књизи: С. Димитријевић, **Историја Лесковца и околине (1918—1928), Лесковац, 1983,** стр. 689, са 48 страна фото прилога и садржајем, укупно стр. 741. (у даљем тексту: Историја Лесковца). Наше излагање допуњујемо са седам новонађених докумената.

23. документат из архиве Д. Лапчевића је писмо Стојана Димковића, фабричког радника (адреса Раднички дом, Лесковац) упућено 3. децембра 1919. Драгиши Лапчевићу, народном посланику, у Београд, у коме он тражи обавештење како може отпутовати за Немачку код „брата који живи 20 година у Берлину и који је директор фабрике цигарета". (АСР Србије, Збирка ДЛ, кутија III, бр. 986).

У то време Д. Лапчевић је био изабран за посланика ССД партије 1912.. године

24. документат из архиве Д. Лапчевића је писмо Василија Д. Стаменковића, салера из Сат мале упућена из Лесковца 23. јануара 1923. Драгиши Лапчевићу (књижару) и народном посланику. У њему помиње да је био у ропству у Немачкој, одакле је јавио Лапчевићу 1917. године, а овај је писао његовим родитељима. Онда се осврће на стање у Лесковцу и положај свог заната: „како сам дошао из ропства, друже, све је упропашћено од Бугари. Занат наш салерски ишао је неко време добро, али сад друже како да вам кажем да ви не могу описати страхоту нашег заната. Кудеља је данас на пијаци 13—14 дин. кила а роба 16 дин, па више нема опстанка да радим занат јер имам 6 члана породице на издржавање а скупоћа сувише", те моли Лапчевића за неку државну службу, пошто „немам од чега да живим деца мала а имам оца и мајку стару од којих немам користи". На крају шаље поздраве Л. Павићевићу, Ж. Топаловићу „и још други са вама" са своје стране „и моји и ваши другови Стојана салера" и од родитеља. (АСР Србије, збирка ДЛ, кутија IV, бр. 1831). На тежак положај лесковачких занатлија произвођачу ужарије и то време, већ смо се детаљно осврнули. (Историја Лесковца, стр. 117—119).

За даљу судбину В. Стаменковића види документат бр. 26.

25. документат из архиве Д. Лапчевића је један нов до сад непознат плакат издат 15. фебруара 1923, потписан од Милана Станојевића [који је био носилац окружне радничке листе за округ врањски на изборима од 18. марта 1923.]

Овај плакат потврђује податке које смо објавили: „Да су преостали руководиоци бивше легалне лесковачке организације КПЈ, посебно група која је била ухапшена 1921 (...) наступила и даље са комунистичких позиција"; као и то да се из плакате месне организације НРПЈ **Лесковачком радништву из марта 1923** може закључити: „да су на једној конференцији у Лесковцу, негде почетком јануара 1923, после позива на оснивање Партије [СД.: Независне радничке партије] објављеног у виду прогласа **Пролетеријату Југославије** (Радник бр. 6, 20. XII 1922), пошто је он „до данас био без партијске организације", „увек уједињени радници у Лесковцу и округу, као група, донели одлуку да ступе у изборе". Онда су „на широј конференцији решили о кандидатској листи и она је потврђена. Ту листу носи Милан Станојевић". Ова листа била је „једно време ванпартијска али ипак израз **радничке борбе**".

На основу овог новог архивског документа видимо да је већ 15. фебруара 1923. била потврђена код врањског првостепеног суда листа „радника округа врањског", „одвојена је независна од осталих партијских групација Радничког покрета у земљи"; да је пре овог датума изборни одбор ове листе из Лесковца хтео да приреди забаву, и одржи раднички збор, који су били забрањени од стране среског начелника.

Плакат црвене боје, штампан црним словима, упућен Радништву и грађанству у Лесковцу, потписан од Милана Станојевића [ноиоца радничке листе за округ врањски за посланичке изборе заказане за 18. март 1923], датиран 15. фебруара 1923, Лесковац

Радништву и Грађанству
у Лесковцу

Данас сам упутио овакав телеграм:

Господину
Министру Унутрашњих Дела
Београд.

Радници Округа Врањског потврдили су кандидатску листу, одвојено и независно од осталих партијских групација Радничкога покрета у земљи.

Одбор за извођење изборне борбе одредио је забаву данас у вече.

Такву забаву начелник среза Лесковачког забрањује решењем бр. 3246 називајући нас комунистима.

Решење његово нема ниједног законског прописа и зато оно је лична самовоља и у исто време гола клевета.

Исто тако пре три дана исти начелник забранио је раднички збор решењем бр. 2090 које такође нема ниједног законског прописа.

Тражимо да нас министар заштити у име Устава у име закона о зборовима и у име закона о избору народних посланика или да нам одмах одговори да Устав и ови закони не важе за Лесковац те да у име слободе избора поцепамо кандидатску листу, коју смо већ потврдили код Врањског првостепеног суда.

Данас чекам да се поништи или одобри начелниково решење.

15 фебруара 1923. год. **Милан Станојевић**
Лесковац

Штампарија Ж. Д. Обреновић — Лесковац
(АСР Србије, збирка ДЛ, кутија IV, бр. 1574)

Накнадни коментар: Ова **ванпартијска окружна радничка листа** Милана Станојевића (која је имала као кандидата за срез лесковачки Танасија Мильковића, адвоката из Лесковца) била је једно време неправилно оспоравана и бојкотована од стране Централног одбора већ створене Независне радничке партије Југославије „због кршења партијске дисциплине". Она је, ипак била потврђена од стране новостворене месне организације ове странке у Лесковцу. Из њеног плаката **Лесковачком радништву** издатог марта 1923. године видимо: „Изабрана управа месне организације НРПЈ у Лесковцу је на „својој пуној седници" од 13. марта 1923. „једногласно решила да се у изборе уђе и да се већ потврђена листа прими као листа месне организације НР Партије, без обзира на бојкот, који је објавио Централни одбор НРП, јер је по среди неспоразум и пометеност, чему је у велико допринела реакција, која нам није допуштала јачу везу и јаче обавештење".

Ова радничка листа добила је на посланичким изборима од 18. марта 1923: 1029 гласова у врањском округу, од чега је 460 у Лесковцу. (Историја Лесковца, стр. 572—574).

26. документат из архиве Д. Лапчевића је писмо В. С. [Василија Стаменковића, салера] упућено из Лесковца 6. IV 1923. Драгиши Лапчевићу, у коме му „честита празник Христовог Васкрсенија" и пише: „ја вам драги пријатељу никада се не могу одужити за ваше добро. Друже, ја сам примљен на дужност". (АСР Србије, Збирка ДЛ, Допунски списак бр. 45). Из овог писма видимо да је после молбе В. Стаменковића (Документат бр. 24) Д. Лапчевић интервенисао по овом случају, и да је овај осиротели лесковачки салер добио државну службу на основу ове интервенције.

27. документат из архиве Д. Лапчевића је писмо у коме Милан Станојевић, познати лесковачки социјалиста, комуниста и припадник Независне радничке партије шаље Д. Лапчевићу нека интересантна објашњења у вези трго-

вачких посредника, назива матрапаз—сензал, а једновремено изражава одређене резерве према акцији млађих припадника покрета [комуниста, који се изјашњавају за илегалан рад].

Писмо Милана Станојевића, трговца и истакнутог лесковачког припадника социјалистичког и комунистичког легалног покрета, упућено из Лесковца 12. јуна 1923. Драгиши Лапчевићу у Београд

(Штампано заглавље:)
Трговина
Милана Станојевића
Лесковац
Commerce
Milan Stanojevitch
Leskovatz (Serbie)

Лесковац
12 јуна 1923 год.
Leskovats (Serbie)

Поштовани друже Драгиша

твоје писмо прими на које ти одговарам занимање матрапаз то је посредник за куповину стоке није занат и ти људи ништа не производе.

О матрапазима по селима и варошима расправљано је на једном конгресу земљорадничких задруга 1904 год. у Врању и детално описато у књизи конгреса под насловом Сеоски шпекуланти обратите се Савезу или Аврамовићу ако Вас нешто интересује.

То име и занимање је исто као и име **Сензал.** јер сензал је посредник око куповине жита а матрапаз око куповине стоке и у опште речено купи и препрода то је буквално речено а реч може бити задржата по турски.

То сам и ја сам у животу запазио и сада поново проверио.

Како ми живиш одавно нисам долазио у Београду па ми чисто жао што смо ово доживели да се овако разједињимо и један другог просто једемо једину што ме теши то је да добри и поштени људи морају победити истина време пролази али то исто време ради за остварење наших идеала.

И овди у Лесковцу дорастоше неки млади вилкоши те нам кваре хармонију јединства и ништа не радимо чекамо да покажу шта све ти такви вреде и да својим радом пропадну

Здрав сам што теби и твојима желим

Поздрави Мирка и остали другови твој

М. Станојевић

(АСР Србије, Збирка ДЛ,
кутија IV бр. 1447)

28. документ из архиве Д. Лапчевића је писмо Милана Станојевића (приказаног у претходном коментару) који је био у време писања овог писма пословни руководилац Прве лесковачке потрошачке задруге. Ову су радничку потрошачку задругу створили комунисти и прихватили њена правила 28. септембра 1919. године (Историја Лесковца, стр. 59—60). Она је постојала и после прогона вршених на основу Обзнане и Закона о заштити државе, као члан Главног Савеза Земљорадничких Задруга. Године 1924. М. Станојевић је био њен председник, који је као такав ушао у Окружни одбор Савеза земљорадничких задруга округа врањског (Историја Лесковца, стр. 60, напомена 125 и стр. 218, 220).

Ово недатирано писмо, упућено директору осигуравајућег друштва Југославија, а очигледно достављено Д. Лапчевићу, вероватно је из нешто каснијег времена, када је ова потрошачка задруга била на издисају, услед огромне нереализиране вересије од преко 60.000 динара, која је теретила М. Станојевића као њеног председника и пословног руководиоца.

Писмо Милана Станојевића, руководиоца Прве лесковачке потрошачке задруге упућено из Лесковца неодређеног датума Мирку Обрадовићу, директору осигуравајућег друштва „Југославија" у Београду.

Г. Мирку Обрадовићу Директору осиг.
друштва Југославије

Београд

Овим те молим да још одма нађеш чика Драгишу Лапчевића и умолиш са моје и твоје стране да оде до Главни Савез Земљорадничких задруга и да настане да се одреди лице приступачно са разумевањем ствари за преглед. књига прве лесковачке потрошачке задруге за који циљ само данас молбу послао савезу из молбе може да види у чему је ствар јер ако остане на овај преглед. ја ћу да цркнем са двапут задужење, и да вересију сам наплаћујем а то је већа сума премаша преко шесдесет хиљада.

Новац сам послао 1000. дин. упутницом за истог делегата за преглед. унапред сам благодаран.

поздрав свима твој
Милан Станојевић

(на полеђини писма) **лично** за г. Мирка Обрадовића
Дирекција Југославије
Београд

(прикачена цедуља уз писмо, писана оловком) Ово писмо стигло је за г. Обрадовића који је на путу. — Замолио је телефоном, да вам се исто достави

23. IV (потпис нечитак)

(АСР Србије, Збирка ДЛ,
кутија III, бр. 1067)

29. документ из архиве Д. Лапчевића је писмо Василија Стаменковића, салера, упућено из Лесковца 7. априла 1926. Драгиши Лапчевићу у Београд.

Овај лесковачки салер који је запао у тешку ситуацију почетком 1923. године (документ бр. 24), добио је захваљујући интервенцији Д. Лапчевића државну службу (документ бр. 26) и радио је „већ 4 године" (у ствари 3 године — од пролећа 1923) као дневни-

чар у железничком магацину у Лесковцу, мада је био постављен из дирекције за ноћног чувара станице. Пошто је добијао малу месечну плату, 1000 динара, а издржавао троје мале деце и родитеље „ја не могу да опстанем само лебом да ги раним", замолио је Д. Лапчевића да му помогне да регулише његов службени положај.

(АСР Србије, збирка ДЛ, кутија IV, бр. 1831).

IV. ПЕРИОД — РАДНИЧКИ ПОКРЕТ 1929—1941.

Мада се наша обрада овог периода Историје Лесковца налази у раду, објављујемо једини документ који се односи на овај период без посебног коментара.

30. документ из архиве Д. Лапчевића је

Телеграм групе лесковачких социјалиста упућен из Лесковца 28. IV 1936. Драгиши Лапчевићу у Београд

Честитамо Вам јубиларни дан Седамдесетогодишњицу твога борбеног рада на Социјалистичком пољу

Браћа [Јова и Влада] Дискић, Драгољуб Цветковић [Драги „Социјал"]

Таса Миљковић [„Паштркуља"], Милан Станојевић, Васа Цветковић [„Суруџија"], Реља Станковић

(АСР Србије, Збирка ДЛ, кутија IV, бр. 1404)

Закључак

Изнесени подаци указују на сталне везе Д. Лапчевића са лесковачким социјалистима, посебно у периоду његовог боравка у Нишу 1908—1909. и за време када је био социјалистички народни посланик, од 1905. до 1908. и од 1912—1915, када су му се многи радници обраћали за интервенције.

Наведени документи и подаци битно не мењају наш ранији приказ историје лесковачког радничког покрета периода 1903—1928. Па ипак, они пружају извесне допунске податке како за ову историју, тако исто за историју лесковачке привреде и занатства и друштвене односе који су тада постојали. Зато је било потребно повезати их са досадашњим изучавањима прошлости Лесковца и околине и учинити их приступачним будућим истраживачима лесковачког краја.

Dr Sergije Dimitrijević

LA CONTRIBUTION DE L' ARCHIVE DE DRAGIŠA LAPČEVIĆ A L'HISTOIRE DU MOUVEMENT OUVRIER DE LESKOVAC

De la correspondance que l'un des chefs du parti social-democrate entretenait avec les habitants de Leskovac, adhérents de son parti et hommes progressistes, on voit que Dragiša Lapčević entretenait des relations permanentes avec Leskovac et connaissait bien la situation dans cette ville. Présentant un commentaire et des données nécessaires, l'auteur cite plusieurs lettres qui comportent des informations importantes sur la situation politique à Leskovac avant la guerre et la période d'entre deux guerres.

886. 1/2. 09—1:398

Др Момчило Златановић

Родоскврни грех између брата и сестре у народним песмама јужне Србије

I

У матријархату је ендогамија (женидба женама властитог племена) била нормална ствар.

Матријархат прераста у патријархат, али тај процес није ишао тако брзо. Нови облик породичне заједнице чувао је, у већој или мањој мери, остатке из старијег друштва.

Патријархална кућна задруга нарочито се дуго одржала код Јужних Словена и других балканских народа. Фридрих Енгелс је писао: „Патријархална кућна заједница, коју још и данас налазимо код Срба (. . .), чинила (је) прелазни ступањ између матријархалне породице, која је произашла из групног брака, и инокосне породице модерног света".[1]

Сеоска кућна заједница у јужним пределима Србије дуго је одолевала већим променама и после ослобођења од османлијске власти 1878. године. Између два светска рата она је још стабилна, мада је било све мање многољудних домаћинстава. Али након победе социјалистичке револуције, у посве новим друштвеним и економским условима, установа патријархалне кућне задруге се све брже распада и супротстављају се индивидуално-моногамне породице. Деле се и оне кућне заједнице које су у широј околини важиле као веома чврсте. Економски јака задруга Сенте Величковића из Лопардинца код Бујановца постојала је све до 1956. године и бројала двадесет и седам чланова.

У давнијој прошлости код словенских народа „ступање у брак међу блиским сродницима било је врло раширено".[2]

У књижевном делу Борисава Станковића говори се о инцестним односима у старом Врању. У дому хаџи-Трифунових жене су се највише бринуле о својој телесној лепоти. Њихов циљ је био да у кући освоје и залуде све мушкарце, „не гледајући ни род, ни доба".[3] Софкина баба је своме мужу била крвни сродник, по стрицу. „И после, као зато што се тако близак род узели, говорило се да је она увек била повезане главе, која ју је од тада једнако болела, и од које се она једнако лечила . . .".[4]

О родоскврнућу и сродничким браковима може се чути у појединим местима јужне Србије.

Случајеви инцеста, особито кад су у питању брат и сестра, осуђивао је наш народ као највећи грех и најнижи морални пад човека.

II

У нашој патријархалној кућној задрузи стваране су и певане песме о родоскврном греху између брата и сестре. Оне су, несумњиво, задржале бледа сећања на матријархат. Служиле су, међутим, и као **опомена** младићима и девојкама да понегде не васкрсну давно преживели односи.

У народном песништву јужне Србије више је мотива о инцесту између брата и сестре.

1. Мотив **брат и сестра сачувани од греха** опеван је и у дужим песмама.

На основу фолклорног градива које је сакупио са својим ученицима старијих разреда на ширем подручју врањског краја, гимназијски професор Светислав Симић зналачки се осврнуо на песме које су овде певане крајем прошлог столећа и навео, у целини или у одломцима, драгоцене примере.[5]

Светислав Симић је у својој расправи концизно дао садржину дуже песме

Дилбер Анђелија и Турче Сератличе и тачно запазио да је мотив у њој „изведен на широј епској основи".[6] Радич капетан није никако могао да врати своје дугове после свадбе, па је решио да прода мајку. Пошто је велика грехота продати родитеља, дилбер Анђелија га саветује да на трг води своју жену. Турче Сератличе купује у Новом Пазару дилбер Анђелију и с њом иде под чадор. Бог, међутим, шаље свога сокола који изнад чадора казује да „у незнању брат си сестру љуби". Брат и сестра причају о својој животној судбини. Показали су једно другоме и знаке на својим телима. Њега су као младог Турци одвели кад је била „прва размирица". И до обљубе није дошло.

Песме с овим мотивом памте се, а и певају, и у послератном раздобљу. Јер још живе старији људи који су своју младост провели у патријархалној породици.

Једну из Заплања објавио је Драгољуб Симоновић у својој политематској монографији.[7] Она се у неким појединостима разликује од записа Светислава Симића. Верници иду кроз гору не знајући да су брат и сестра. Три пута је одјекнуо глас као упозорење: „Два се брата рођена узеше".[8] Због тога се они међусобно исповедају. Њега су Турци младог отерали „кад су биле турске размирице". Сестра га је познала по белези коју је имао испод лакта десне руке. Ужаснута од сазнања да је могло доћи до инцеста, она „цвили, пишти, у бога се чује". Враћају се самохраној мајци као брат и сестра. Песма се не завршава случајно стихом: „Да се браћа не узну рођена!"

2. Омиљен је мотив **брат хоће да обљуби сестру — она се томе противи**.

Најпопуларнија и највише бележена је песма с почетним стихом **Пође (Пође) Стана (Јела) да кумује**. „Готово нема старије Заплањке која не зна ову песму и која је није својевремено волела и певала",[9] с правом наглашава Драгољуб Симоновић.

Једну од лепших и згуснутијих варијаната записао је Драгутин М. Јовановић, општински писар у Разгојни код Лесковца.[10] Брат и сестра су пошли да кумују — што је једна од светиња патријархалне кућне заједнице. Али кад су били „среди горе", док су се одмарали, њено бело лице је распалило братовљеве страсти и он жели да је обљуби. Стана је због овог запрепашћена и преко ветра поручује мајци да јој пошаље црну мрежу, да покрије лице, „да не љуби брат Михајло".

Записивач је назначио да је песма **седељачка**, што је и разумљиво. На седељкама или седењкама могле су да је певају девојке, којих је било и највише на тим скуповима, или покоја старија жена. И то певање имало је јасан циљ — да се поштују патријархалне норме и забране.

Иначе, и у послератном периоду је записивана ова песма, али с нешто другојачијим појединостима.[11]

3. До наших дана сачуване су песме с мотивом **брат хоће да обљуби сестру, она се томе супротставља, а он је убија.**

Најраспрострањенија је балада о Јовану и Јованки, која је позната и у другим крајевима.

С највише детаља и поетске лепоте је варијанте из Заплања.[12] У подне кад је чобаница Јованка умила своје лице изворском водом, брат испољава своју родоскврну пожуду. Пошто га она енергично одбија, он јој у разјарености одсеца сабљом главу. Мртва сестра саветује брата да каже мајци како је њена кћи „изгубила иглу од биљура", па је остала у гори да је тражи. Мајка је, пак, одмах увидела да је дошло до инцеста. Њена тешка клетва је на крају баладе.

Колико се родоскврњење сматрало као страшан грех, види се и по томе што мајка не куне само сина Јову него и његово генеалошко потомство („проклета ти коска и колено").

У песми из Горњег Јабукова (Грделичка клисура) за Јована и Јованку се каже: „Тој су била два брата рођена". Јованка одбија брата јер обљуба сестре „од бога је голема греота, (а од људи голема срамота". Он јој у бесу забада нож у срце.[13]

4. Ређи је мотив **младић болује од ужасне и неизлечиве болести јер га је сестра проклела зато што је желео да је обљуби.**

Импресивна је једна балада из Левосоја код Бујановца. Брат захтева од сестре да му буде „верно љубе". Јана се „ражалила" и проклела брата. Бојко, нем и слеп:

Три године болан бија,
на срце му змија лега,
а кроз очи црви лазив,
а кроз уши муве дзучив,
а до ноге камен стоји,
крз коске му трава никла!

Брат се самртних мука ослободио и издахнуо тек онда кад му је сестра дала „часну прочку".[14]

5. У народном песништву је изузетно редак мотив **сестра је сурово кажњена због инцеста.**

У песми из Нове Брезовице у Врањској Пчињи[15] сестра доживљава највеће муке на болесничкој постељи само зато што је у гори са братом прстен играла — јер је та игра наговештавала инцест:

Петкана, мома Петкана,
сас брата прстен играла,
у пусту гору зелену!
Танке гу пушке гађале,
девет ву ране правиле;
девет године легала,
девет постеље кидала,
кроз очи црви мрдале,
кроз уши муве дзучале,

6. У рукописној збирци етнографа Драгутина Борђевића **Народне песме из лесковачке области** налази се песма с мотивом **мајка онемогућује сина да оствари родоскврну жељу — он се због тога убија.**[16]

Мајка Јану кроз три горе звала,
Јана вој се кроз девет одзива.
„Ајде, Јано, Буре леб да носиш!"
„Нећу, мâле, Буре леб да носим,
мене Бура за сеју не броји,
већ ме броји за тој прво љубе!"
„Бути, ћеро, млада онемела,
нада теб' се небо раздвојило,
пода теб' се земља усунула!"
„Ако ли ми, мâле, не верујеш,
ти си пођи Јане по трагови,
па послушај како Бура збори."
Мајка пође Јане по трагови,
па послуша како Бура збори.
Јана вели: — Добро вече, Буро!
А он Јане: — Да бог добро, љубо!
„Бути, сине млад га онемеја,
нада теб' се небо раздвојило,
пода теб' се земља усунула!"
Тад се диже Бура тамничарко,
па посече триста брава стадо,
триста сече, а триста осташе,
ману сабљу одсече си главу.
„Чујеш ли ме, мајко остарела,
докле мене годину турила,
тој ти триста вуци удавили
Кад си имаш сина за женидбу,
што ти сина на време не жениш?
Кад си имаш ћерку за удадбу,
што си ћерку на време не даваш?"

Важно место у структури песме је јарост брата Буре. Пошто не може да задовољи своју пожуду, он у великој разјарености сече триста брава у стаду и одузима себи живот. Крај песме још шире расветљава његово самоубиство.

Последња четири десетерца као да објашњавају један од узрока урода између брата и сестре. Заиста, због историјских, друштвених, економских и других прилика, догађало се да људи на време не заснивају своје породице, што је имало утицаја на појаву тежње ка инцесту. Ови стихови су уједно и савет родитељима у патријархалној кућној заједници.

7. У народном песништву јужне Србије заступљен је и мотив **брат се жени сестром и добија мушко дете — због тога настају последице.**

У језгровитој песми из околине Бујановца[17] грешници брат и сестра нису могли да крсте своје дете јер су се цркве затвориле, попови онемели, а ђаци ослепели. Порушили су се и путеви којима су родитељи ходали. Промене настају и у космосу: Сунце је „застанало, припланало".

У краћој варијанти из Кочуре у Врањској Пчињи[18] брат и сестра су се волели „у градину, џанам, под малину" и родили мушко дете. У природи због тога долази до пустоши:

До три реке, џанам, пресанаше,
девет села, џанам, изгореше,
десет горе, џанам увенаше.

8. У народу постоји чврсто веровање да крвни сродници морају у браку имати бар једно дете с телесним и психичким недостацима.

У песмама је веома редак мотив **о необичном новорођенчету у инцестном браку.**

Занимљиво је да је у Врању певана песма потресних и тамних тонова **Волели се брат и сестра**[19]. Брат и сестра су добили чудно дете:

Чим се дете породило,
одма очи отворило,
а у уста зуби има,
а под мишку птичје перје.

Патријархално Врање се због овог догађаја „узбунило, зачудило". Старе људе је то тако узнемирило да су „побеснели, полудели". Више пута се јавља припев **Деде, Дудијо!** — који је приликом певања потресно деловао.

9. Мотив **грешна љубав брата и сестре из незнања** опеван је у песмама које су блиске епици.

Једну **седељачку** из Бабичког објавио је Миодраг Васиљевић у својој мелографској монографији.[20]

Кад су ратовали „Влашко и Богданско", Мару удовицу су одвојили од њене мале деце и одвели у Нови Пазар. Синчића су однели у Солун, а кћер у Сибин. Након много година Јанко се оженио својом сестром Јаником. Иако је у питању инцест из незнања, казна је неминовна и сурова: њихово новорођенче „не имало ни ноге ни руке". Јанко је из Новог Пазара довео једну бабу да „мушко чедо љуља". Она је препознала своју децу и открила им трагичну истину. Брату је јасно да је несвесно прекршио главну забрану патријархалне породице — брат не може да буде сестри муж. И „да би се из грej испатили", он сестру шаље „куд слунце изгрева", а сам ће ићи „куд слунце залази".

Свакако је ова песма мало скраћена. Не види се, нпр., ко је заробио Мару удовицу, нити пак како је она открила са су Јанко и Јаника брат и сестра.

Запису Миодрага Васиљевића врло је блиска по садржини песма коју је Драгољубу Симоновићу саопштио у Гркињи 1974. године Трајко Митић (рођен 1893). У њој је назначено да су Турци одвели у ропство Мару удовицу. Мајка је на основу трагова од прележаних богиња на телима Јанка и Јанике открила њихов родоскврни прех. Али један битан детаљ је изостављен: не каже се да је дете рођено у браку брата и сестре телесно деформисано.[21]

10. У **Коштани** Борисава Станковића налази се непотпуна песма с мотивом **убава мома род нема.**[22] У есеју о овој поетској лепоти Миодраг Павловић истиче да је она „врло распрострањена у јужним и југоисточним словенским областима".[23]

Стојан се загледао у Стамену, сестру од ујака. Родоскврне страсти су се у њему тако разбуктале да он хоће или град да пали или да се ожени сестром. Запрепашћена Стамена кука и проклиње га да се уразуми и одрекне грешне жеље. Брат се изјашњава за инцест јер не признаје род кад је у питању женска лепота.

Због тога што се у последњем стиху захтева да се укине родоскврни табу, Миодраг Павловић је мишљења да „песма вероватно делује и као градска кафанска, дертлијска.[24] Наш истакнути песник је указао и на њену естетску вредност: „Уметнички је изванредно компонована, и са великом снагом саопштава своју дрску поруку у последњем стиху".[25] А управо поетска избрушеност и распрострањеност овог лирског биљура један је од доказа да он дуго живи у народу.

„Убава мома род нема" још се пева у разним приликама у јужној Србији, и у градовима и у селима.

У Врањској Пчињи, нарочито у горњим селима (у Црвеном Граду, Радовници, Стајевцу), може се чути песма о брату и сестри од стрица, који су „у гору лисник денали". У подне, кад је заросила киша, брат предлаже сестри: „Ајд', Стојне, да се узнемо". Изненађена девојка му одговара да су „пуста роднина".

У другој, такође популарној песми, Стојан позива Стојну, сестру од ујака, да се примакне и да му стави „руку под главу". Она га љуто куне: „Стојане, луди Стојане, под тебе земља пропала".

И у једној и у другој песми брат је одлучан у тежњи да прекрши морални кодекс кућне задруге, јер „убава мома род нема".

Песме с овим мотивом садрже, по правилу, стихове који представљају посебну целину, а који су чисти паремиолошки искази („ситно камење број нема, дибока вода брод нема" и др.). „Убава мома род нема" је афористичка поента у тој паремиолошкој градацији.

Колико је овај мотив омиљен у народним песмама Јужних Словена види се и из капиталног дела Бранислава Крстића[26]. Јавља се и у многим лирским песмама из Тимочке крајине.[27]

Песме с мотивима о инцесту између брата и сестре значајне су за етнолошка, социолошка и друга научна истраживања. У најбољим примерима оне су и уметност. Њихове згуснуте слике и истанчани и звучни осмерци и десетерци припадају поезији.

Напомене:

1. Фридрих Енгелс. **Порекло породице, приватне својине и државе.** Култура, Београд, 1950, стр. 60.

2. L. Niederle: *Mainuel de L' Antiquitée Slave*, II. Paris, 1926, p. 19.

3. Борисав Станковић: **Нечиста крв.** Сабрана дела, књ. трећа, Просвета, Београд, 1970, стр. 14.

4. Исто, стр. 24.

5. Свет. Ст. Симић: **Белешке о народној епској поезији у врањском округу.** Извештај врањске гимназије за школску 1895/6. годину, Београд, 1896, стр. 3—7.

6. Исто, стр. 6.

7. Драгољуб Симоновић: **Заплање (природа, историја, етнографија, друштвено-економски развој, породица, народне песме)**. Градина, Ниш, 1982, стр. 611—612 (бр. 4).

8. У јужној Србији, нпр. у Црној Трави, сестра ће рећи не само: „Ми смо брат и сестра" него и: „Ми смо браћа".

9. Драгољуб Симоновић: нав. дело, стр. 488.

10. Кићма, Ниш, 15. јун 1908, бр. 25. стр. 1.

11. Драгутин М. Ђорђевић: **Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави. СИЗ**, књ. LXX, 31, САНУ, Београд, 1958, стр. 592 (бр. 8); Драгољуб Симоновић: нав. дело, стр. 734 (бр. 302).

12. Драгољуб Симоновић: нав. дело, стр. 607—608.

13. Певала 1980. године неписмена Русија Стаменковић (рођена 1908).

14. Певала Љубица Дејковић 1973. године (рођена 1901).

15. Певала 1980. године неписмена Даринка Милошевић (рођена 1909).

16. Песму је Драгутин Ђорђевић записао од Данице Анђелковић из Горње Ломнице код Власотинца.

17. Војислав Јовановић: **Ој девојко Бујановке (народне песме које се певају у Бујановцу и околини)**, Бујановац, 1970, стр. 26.

18. Песму је 1966. године певала Стојанка Ристић (рођена 1905).

19. Песму је на разним свечаностима и у своме дому певала Стана Аврамовић Карамингина (1897—1969).

20. Миодраг А. Васиљевић: **Народне мелодије лесковачког краја**. САНУ, Београд, 1960, бр. 128.

21. Драгољуб Симоновић: нав. дело, стр. 608—609 (бр. 2).

22. Борисав Станковић: **Коштана—Ташана**. Сабрана дела, књ. IV. Просвета, Београд, 1970. стр. 40.

23. Миодраг Павловић: **Убава мома род нема и Борисав Станковић. Есеји о српским песницима**, III. Београд, MCMLXXXI, стр. 265.

24. Исто, стр. 266.

25. Исто, стр. 265.

26. Бранислав Крстић: **Индекс мотива народних песама балканских Словена**. САНУ, Београд, 1984, стр. 279 (2, 7, 1).

27. Љубиша Рајковић: **Родоскврнављења у народним песмама Тимочке крајине**. Гласник Етнографског музеја у Београду, Београд, 1981, књ. 45, стр. 218.

Momčilo Zlatanović

THE INCEST BETWEEN BROTHER AND SISTER IN THE FOLK POETRY OF THE SOUTH SERBIA

The folk poetry from the South Serbia, composed in the patriarchal extended family group, called »zadruga«, very often has for motive an incestuous sin between brother and sister. The poems with this motive are, as a rule, very important for ethnological, sociological and scientific explorations in general, but, in their best moments, they are the works of art too. Poetic images in them and high-sounding octosyllabic verses by the help of which those images are formed belong to poetry.

929.55 (497.11)

Драгутин М. Борђевић

Надгробни споменици на неким јужносрбијанским некрополама

По народном веровању гробље је свето место у коме почивају вечити сан умрла лица. Гробље је човеково „вековиште". Људи су гости на земљи, они су ту „за време", „дан'с бија, јутре не". Више их је у гробљу („старом селу"), него живих. Гроб је пак покојникова „вечита кућа", његово трајно „станиште", али и објекат с којим су живи у непрекидном контакту. Веза између живих и мртвих се према томе не прекида, она се продужава и после смрти. Смрт није ништа друго него одлазак наших покојника у други замишљени, загробни свет у „он'ј свет".

Умрли, који одлазе са овога света, задржавају, по народном веровању, све људске потребе, они их нису редуцирали, па им на симболичан начин треба пружити све оно што им је било потребно за живота, што су волели, желели, јели и пили. Отуда се и обављају многе културне радње и обичаји у вези са задовољством таквих потреба.

Једна од првих обавеза коју живи имају према својим покојницима је да им подигну надгробни споменик и то у одређеном времену.[1] То је „белег", ознака на хумци, то је „камен" како у обичном говору спомињу људи на селу („Ће турамо камен на Станоју одма по задушницу"). Споменик је умрломе „хладовина" на оном свету. То је белег којим се означава обиталиште умрлог лица, његова „кртина", његова „тесна кућа без врата и прозора". Гробни камен се китио цвећем и преко њега се о поменима стављају покојникови хаљеци; око камена се стављају посуде с водом, или вином, кашике и др. што живом треба. Камен се љуби кад се наиђе на гроб покојника и кад се с гроба полази, око њега се „реди" — „вије" — плаче. Споменик је „окамењени" мртвац. Заједно са гробом, то је активна спона живих и мртвих, симболична веза која исконски живи у људској заједници. Споменици су табуисани хералдички предмети којима се живи не смеју служити ма у какве сврхе.[2]

Колики значај имају за покојника надгробњаци, нека послужи за пример случај кад је у селу Доњој Локошници умро старац Видојко Митић, неженља, бескућник, стари добри сеоски слуга и црквењак кога је само село и сахранило и подигло му споменик нешто удаљеније од групе сеоских надгробних обележја, на западној страни. Село као друштвено-правна заједница се и о томе старало ни дошљаке није оставило без белега на гробу. Треба напоменути и то да се споменици подижу и самоубицама, иако сахрањених ван гробља, иако их у суштини свет због потезања на свој живот, не оправдава па и не жали. Камени споменици су у поштовању, али ако који падне, више се не диже, да не би из куће неко умро. Отуда по гробљима лесковачке области постоје гомиле палих и поломљених надгробњака који леже по земљи. Зато што се надгробни знаци не уништавају, не употребљавају за зидање домаћинских зграда, не измештају

---

[1] Споменик се умрлом лицу подиже у току прве године од смрти, а ако се то не постигне било из којих разлога, то се мора учинити касније, али само у непарној години (трећој, петој, седмој).

[2] Неки из села Власа узимали су са гробља за употребу пале каменове па имали у кући смртне случајеве а и стока им мањкала. Кундакювци из Ћенювца узели су са гробља у Горњем Трњану неку плочу, али како су им укућани почели умирати, вратили су је на место одакле су је отерали. Дина Новковић из Г. Стопања узео лепу мермерну плочу из текијишта Шам—Бабе и није могао спавати, па је плочу вратио на место одакле ју је узео.

без потребе (изузетак је кад се гробље премешта, као што је то био недавни случај са селом Доње Трњане кад се из „старог гробља" због једног потока формирало ново гробље у сеоском атару зв. „смуге" па су премештани и надгробни споменици), а ако застаре, онда се они поваде и ставе, укопају један уз другог тако да их понегде има по више заједно мада се не зна ни коме су припадали.

Поред каменних надгробњака, мада ретко, могу се по некрополама, особито у селима испод планине Кукавице, видети и дрвене белеге — крстови, „крстаче", у виду крстова — записа, којих још по селима има и служе за сеоске литије и богомоље. Те често врло лепо израђене белеге као и ковчеге за покојнике, израђивали су обични сељаци, или који мајстор, дрводеља, столар. Такав дрвени трајнији споменик је од прилике висок нешто у висини човечјег раста — око метар и по, или нешто више. Крст се дели на „перчин", „балчак", или „јабуку" и на прекрснице. Обично се ивице таквог крста обоје плаво и заштите од кише и других падавина даскама.

Све ово што смо досад казали, потврђују мишљења М. Драшкића да обичај стављања надгробног споменика на покојников гроб „произилази из повезаности маћијских, анимистичких и хришћанских елемената"[3]

Занимљиво је још да се неким старим надгробним плочама придаје особито поштовање, чудотворна моћ и лековитост.[4] То је оно познато народно веровање о натприродној сили која обитава у камену и да су камене плоче на гробљима станишта умрлих и погинулих предака.

Како су настајали и како су се обликовали надгробни споменици у старија времена имамо података у причању старих људи. Ако треба да се неком умрлом лицу стави спомен, камен, наће се обичан камен од тврђег састава и укопа на гробу покојниковом. Но увек је било у селима људи који су и обрађивали камење па се тако неко нађе да такав камен или плочу „закрсти", обележи знаком крста. Занимљиво је како ми је причао старац Трајко Стаменковић из села Свирца у вези са каменовима које су стављали мртвацима. Он каже да није било писмених људи који би камену дали епитаф и рекли ко ту под тим каменом почива, али је била једна ознака којом се стављало до знања да ли је гроб жене или мушкарца. Ако је гроб мушког лица, његов камен је виши и шиљастији, него за женско лице. За жене су каменови били у „рамену" шири — „токмасти" и нижи од мушких. Отуда је тако велики број надгробних споменика, чак веома старих, који немају текстова и информација коме су они стављени. Изузетак чине споменици: попа Радивоја који је нађен у Стубли (Пуста Река) из XV века са текстом и војводе Радоње Петровића из XVII века, нађен код села Војловца, западно од Лесковца, са ознакама ИС ХР НИ КА. Нешто касније их је можда негде и било, али се о томе засад мало што зна. Један од старијих споменика је, свакако, и онај код цркве у Власотинцу, неког Анђелка Коциног, који је умро 1800. године. Скоро из истих година било је плоча у кумаревском гробљу.

После 1800. тих, каменоресци по селима, а и у граду, клесали су споменике и са епитафима који су означавали ко „здје лежит" (ко ту лежи) и који се то „престави", израз од смрти који је био уобичајен код свих мајстора с каменом који се односио на умрле.

Мајстора камнорезаца, који су израђивали и надгробњаке било је у селу Великој Копашници, који су — за ту сврху употребљавали камен пешчар од кога је скоро половина надгробњака у старом рударском гробљу. Велики број лепо орнаментисаних споменика у лесковачкој области потиче из врањског Стубала. У Стубалу се бавило каменорезачким пословима 180 кућа, читаво село, а занат, кажу, да су изучили од италијанских клесара који су били запослени око изградње железничке пруге Београд—Скопље. Од најчувенијих мајстора се спомињу: Лазар Цветковић, Стојан Димитријевић и Стојан Петковић. И данас, у Стубалу има доста мајстора каменорезаца који израђују још увек, између осталог, и надгробњаке. Прави мајстори уметници који су израђивали масивне споменике монолите, веома лепо орнаментисане, су били и то су и данас, каменоресци из Дејана, села више Власотинца. И

---

[3] Др Мирослав Драшкић, Надгробни споменици у Србији, Народно ликовно изражавање у Србији, 10, Галерија САНУ, Београд, с. 36.

[4] Упозоравамо на ове „лековите" каменове: „Комњишки лековити камен" код Дољевца, „Шупљи камен" у Разгојни, „Марков камен" код Калуђерца и у с. Вини, код цркве; „Девојкин камен" код Јашуње, „Лековит камен" код цркве у Кутлешу, „Самотворни камен" у Брзи, „Камен туроке младенеveste" на коме је лечила врачара Јулка Стаменковић у Лесковцу.

данас постоји махала Каменьари у којој се обрађује камен из оближњих мајдана на реци Пусти. Тај камен се лако обрађивао, секиром се секао. Споменици из Дејана су били познати углавном у Власотинцу, околини, Буковику, а ређи су у ниским пределима лесковачког поља. Мајстори из Дејана су израђивали не само споменике изванредне архитектонике са круговима и „точковима", посебним украсима, него и саркофаге и плоче којима су прекривали гробље покојника. Код цркве у Власотинцу постоји велика група тих дејанских надгробњака која још није дефинитивно проучена нити заштићена, што је несумњиво велика штета. Један пак необичан дејанац постоји на старом власотиначком гробљу да буде сведок уметничког стваралаштва народног кле сара и он је посвећен покојнику Горун чија фамилија и сад постоји у Власотинцу — Горуновићи. Да напоменемо да је један надгробни споменик из радионица у Дејану био на изложби надгробних споменика Србије у Етнографском музеју у Београду а затим и на изложбама са осталим споменицима и крајпуташима у Француској и Енглеској.

Каменорезаца занатлија у Лесковцу за време Турака је било, али то нису били у правом смислу неке занатлије, него су обрађивали камен више за своју личну потребу и узгред се тиме бавили. После ослобођења од Турака, статистика је забележила само једног занатлију каменоресца у Лесковцу (1890). Од старих клесара у Лесковцу наводимо: Борђа Поповића, Михаила Срећковића и Милана Томића, а сада их је можда више од десетак радионица у којима се искључиво и уз машински рад производи надгробно камење.

У Власотинцу је такође било доста каменьара који су од Дејанчана куповали надгробне плоче без текста које су они после по наруџбини украшавали, бојили и писали на њима епитафе. Сем тих финалних радова на купљеном камењу, неки су и сами израђивали споменне за муштерије из места и оближњих села. Једна од првих и чувених каменорезачких радионица је била у Каменици (један део Власотинца) која је ушла и у изреку: „Ће га бележе брго у Каменицу", умреће па ће му у Каменици правити споменик. Од најчувенијих мајстора за споменике био је Христа Желеце.

Кад није било писмених каменорезаца у Власотинцу, њима је што се тиче текстова, помагао ћата Великић. Он би на плочи — спомену исцртавао текст — слова, а каменорезац их је резао, „вадио".

Што се тиче новијег доба и израде надгробњака, њих углавном израђују у Лесковцу, Власотинцу, Хану, Пироту и др. местима. Каменорезаца за споменне има и по другим местима и они углавном потичу из крајева лесковачке области. Из Дејана (један од најпознатијих је мајстор Богдан Илић) из Власотинца их сада има и по селима: Мрштану, Братмиловцу код Лесковца а има их и у удаљенијим крајевима земље.

Што се тиче културе сахрањивања, у минулом добу је било разлике између села и града. Стављање надгробних споменика је било у зависности од материјалних услова, обичаја и укуса наручилаца камених белега. Град је имао предност па се отуда градска гробља разликују од сеоских некропола. У новије доба, великих диференцијација у том погледу нема: село се и у томе приближава граду. На многим сеоским гробљима ћете срести као и у граду, врло лепе и скупоцене надгробне споменике. У Лесковцу постоје два пространа конгломерата — два гробља, светоилијско и шпитаљско где има надгробних белега, гробница, серкофага, плоча, стела и капитела, много монументалних творевина од пешчаника из Копашнице, стубалског и плетворског мермера, камена из Студенице, каларског мермера, швед ског гранита сјајне црне боје, јабланичког гранита. Тако у светоилијском гробљу имамо у близини цркве један од највреднијих вајарских остварења, спомен индустријалцу Мити Теокаревићу са бистом текстилног радника на јужном постољу и бисте девојчице на врху стене — споменика, рад вајара Петра Палавичинија[5]. Многи од вреднијих споменика како на светоилијском гробљу, тако исто и у шпиталском гробљу („Шедрвану") нису проистекли из каменорезачких радионица у Лесковцу, него из Београда, из чувене радионице Бертото из Београда — радионице коју је основао Италијан Бертото, а њега заменили његови синови Бовани и Аванти. Ова двојица су, између осталог, градили Бели двор у Бео-

---

[5] Петар Палавичини (1888—1958), вајар израдио већи број споменика, фигура у бронзи и мермеру. — Мала енциклопедија Просвете, 2, Београд, 1959, с. 236.

граду[6]. Уз Бертота, у Београду је за Лесковац радио и Лукачек па и у Нишу чувени „мајстор Лила", који је касније у ортаклуку са Димитријем Станковићем зв. „Чивуче" развио велики посао.

Кад смо код гробља у Лесковцу, да узпред кажемо и ово. У „старом гробљу", мислимо у оном простору где су мртваце закопавали до првог светског рата па и нешто касније, по земљи, у запуштеном стању, али и доста очувани стоје монолити израђени вештом мајсторском, клесарском руком са украсима и симболима па и фотосима. „Тај камени материјал, та „камена књига" говори о историји Лесковца" и Лесковчана и био би достојан пажње истраживачке историје, етнографије, медицине, порекла становништва и умет ности. Онај који не зна како је изгледала стара народна ношња, нека прође гробљем и његовим тескобним стазама да то види, кога интересује порекло становништва, наћи ће о томе доста података, ако некога интересује трговина и индустрија и зажели сазнати за њихове пионире, нека завири по споменицима и тамо ће доста тога наћи, ако ко жели да нађе дирљиве епитафе и епиграме, изненадиће се кад их испрочита. Ако пак кога интересује само фотографија и ако жели направити красан албум, нека преслика са споменика предивне и прелепе ликове покојника на њима. Ако неко жели да попише имена храбрих и палих у бојевима за слободу, пронаћи ће у овом простору покојника многа славна имена, у ратним униформама, искићених груди разним ратним одликовањима".[7]

А каквих гробаља имамо у лесковачкој области? Имамо: „латинска", „римска гробља", „гробишта", „цидовска гробља" — у којима су се сахрањивали ишчезли велики, високи људи од „два косила" — две држалице за косу сена (Дадинце, Ломница, Крајиште, Власина, предели источно од Јужне Мораве), „чумска гробља" (једно постоји испред Мале Копашнице), „чивутско гробље", „турска гробља", „црногорско гробље" код Братмиловца, „коледарска гробља" (Букова Глава), „лазаричка гробља" („Лазарев гроб" код Војловца, Маркићев проб, (сахрањен убијени коледар у Турековцу) и др.

О гробљима, гробним споменицима и уметничким елементима на њима, досад је мало и недовољно научно писано, премда има и озбиљнијих захвата и трудова.[8]

УМЕТНОСТ НА НАДГРОБНИМ СПОМЕНИЦИМА

Одавна је запажено да су наши, српски надгробни споменици, велико народно, клесарско и чикирско, уметничко благо, да је често анонимни клесар у камену, на каменој плочи, изразио своја уметничка схватања и укус и онда када није био ни слободан ни јак — кад је био роб. Зато и Француз Луј Октен пише о нашим надгробним споменицима ово: „Они су сведочанство једне народне уметности која је преживела четири века сужањства и остала, после насилног угушивања манастирске уметности, једино могуће средство уметничког изражавања једног угњетеног народа".

Пролазећи кроз Србију, Герлах је 1578. године видео на гробљима велике дрвене крстове па Јиричек каже: „У унутрашњости Србије на гробовима још и данас карактеристични су врло високи, често веома уметнички изрезани дрвени крстови".[9] У гробљу Тутина писац ових редова је видео много високих дрвених крстова веома лепо изрезбарених и украшених, а има их и у оба Мојстира, недалеко од овога места. Бузбек је, такође путујући кроз Србију, у Јагодини (Светозареву), видео на гробљу на ступцима и моткама истакнуте дрвене фигуре јелена, срне и других животиња.[10] Као што смо видели, и у лесковачкој их области ту и тамо још има украшених ромбовима и крстовима.

Уметност на споменицима се постепено развијала. Она је ишла упоредо са развитком клесарске вештине. Од закршћивања обичних плоча које су стављане умрлима на гроб, бојења и

---

[6] Драгутин М. Ђорђевић, Лесковачка свеотоилијска црква — „Бабина црква" Лесковац, 1983, с. 42—43.

[7] Драгутин М. Ђорђевић, пом. рад, с. 43.

[8] Никола Ч. Пантелић, О надгробним споменицима и каменорезцима у околини Власотинца, Гласник Етнографског музеја, Београд, XIX, с. 291; Радмила Стојановић, Надгробни споменици рударског гробља, Лесковачки Зборник IX. Лесковац, с. 242; Драгутин М. Ђорђевић, Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави, САНУ, Српски етнограф. зборник 35, Београд, 1958, 518; Драгана Миловановић, Стара православна гробља у Нишу и његовој околини, Нишки Зборник 1, 1980, с. 61. (Она о гробљима каже: „То су историјске социолошке, урбане и руралне вредности, а имају значај и за етнологију, историју и историју уметности", с. 73).

[9] К. Јиречек, Историја Срба IV, с. 83.

[10] Исти извор, с. 83.

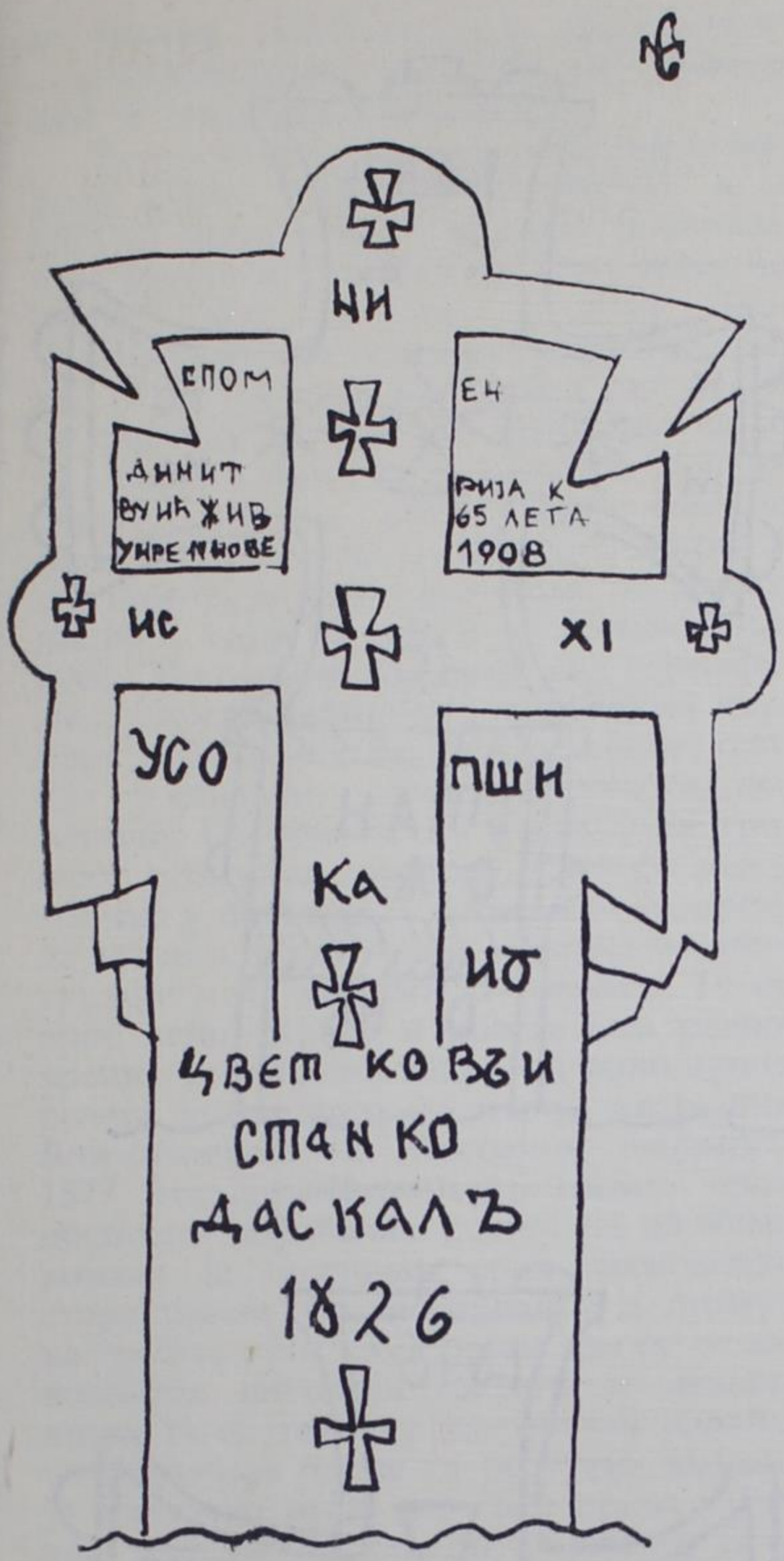

Сл. 1 (Влаотинце)

писања текстова, дошло се до украшавања цртежима орнаментима, симболима и фигуралним облицима. Све што је народни каменорезац и клесар бележио на камену за умрлога, има свој и симболични и уметнички карактер. Сам споменик је супституција умрлога, то је као што смо рекли, „окамењени" мртвац. И по облику и по структури, крст је симбол човека. То су тзв. антропоидни надгробни споменици којих је било код нас у већем броју али који су скоро ишчезли, нестали. Човеколиких, антропоидних споменика је било нешто у рударској некрополи, у Свирцу и још неким местима али их има и у другом типу — у рељефу и то плитком где су исцртане и изрезане главе, очи, нос, руке и труп који се спушта наниже и врхом забада у земљу.

Неколико карактеристичних антропоидних каменова је исцртао академски сликар Христа Црниловић које овде и доносимо.

На споменику из Брњара код Кленике, који је без текста, представља људску фигуру. Она се састоји од главе (круг око кога су мали троуглићи или као зраци сунца, од трупа који се продужава на камену до земље и то у три вертикалне линије, а руке су представљене крсницом која се третира као да су то раширене руке покојника. Крај руку су по два троугла са стране. На глави су очи, уста, нос, веђе.

Сличан је приказ људске фигуре приказан и на споменику презвитере (попадије) Дуде на гробљу у Шајинцу. То је писани надгробни споменик са краћим саопштењем о поменутој покојници, презвитери Дуди. И ту је у плитком рељефу, у горњем делу простора, у облику крста, дат лик жене. Ту је глава са очима, већама, носом и устима па су приказане и њене минђуше, знак женског обележја и накита. Труп се продужава у две вертикалне линије, који се завршава извесном облином у виду полукруга. Руке су јој савијене око струка као да се подбочила и жели да нешто каже или пита. Над главом су јој урезана три крста, а са стране по један. У ову врсту антропоида спада и један споменик који постоји у шајиначкој некрополи, неког Миткета из 1881. године. Представа је антропоидна, представља човека са брадом и брковима. Глава му на перчину има шиљак, труп су две вертикалне линије, руке савијене. У десној руци држи крст, у левој књигу са фењером, а наниже уз труп виси нека алатка.

Сем антропоморфних уметничких представа, на надгробном камењу постоје, као што смо казали, разноврсни симболи: крстови, обични и стилизовани, фигуре анђела („лутке"), кругови, полукругови, полумесеци, звезде, розете, спирале, сунца, бутне кости са мртвачком главом, чираци са свећама, путири и чаше, бокали, рударски знаци, сеновито дрвеће, копља, нише и аркаде, троуглови, геометријски знаци, голуби, гугутке, низови дуката као украси код жена, троуглови, цвеће, плодови воћа: гроздови, и јабуке итд.

Крст је најчешћи симбол и на првом је месту. Крст је постао симбол хришћанства у четвртом веку, иначе, он је био познат и у дохришћанско доба. Симбол крста је у вези са соларним божанством, а „касније у хришћанству

управо постао симбол смрти и васкрснућа што је потпуно усаглашено и са карактером соларних симбола".[11] Крст живе штити од демонског утицаја, мртве исто тако. Крст је представа васкрснућа и покојниковог полета за други свет.[12] Под крстом мирно почивају мртви.

Анђели су врло честа појава на старим надгробним споменицима. Представе су антропоморфног карактера и у хришћанству су то симболи религиозног осмишљавања. Фигуре анђела су разноврсно представљене. Има их са крилима и минијатурним трупом човека, анђела са једним крилом, анђела са трубом који ће огласити васкрсење мртвих, има их само са крилима, али без главе.

Троуглови су нека замена за фигурално приказивање анђела гласоноша. Троуглови са кружићима су у ствари за простији свет „лутке". Раније, кад се наручује спомен, обично се од мајстора каменоресца тражи да на камену „напише", нацрта лутке („Да ми направиш споменик и да има лутке").

Кругови и полукругови су такође често заступљени на старијим надгробним споменицима. Негде су полукругови само део орнамента а они представљају понегде и фигуру полумесеца. А полумесец је, као што је познато, оријентални симбол па је он везан за идеју о соларном божанству. Као хералдички знак прихваћен је у муслиманској религији па је полумесец представа и можда и симбол исцртаван и на нашим каменим белезима. Многи орнаменти и симболи код нас, свакако, потичу из соларног култа источњачких народа па се тако и полумесец инфилтрирао и прилагодио хришћанској оријентацији и схватању живота и смрти. Стога се овај симбол, који се среће на нашим православним гробним каменовима, не може објашњавати претпоставкама да је узет из муслиманског култа мртвих зато да Турци не би скврнавали и рушили хришћанске споменике, као што неки испитивачи мисле. Уопште, то је орнамент који припада соларном и лунарном култу истока. Постоји веровање да мртвац чека у своме кутку земље своје ускрснуће, гледајући на небеске соларне и лунарне знакове који га на тај догађај опомињу.

Занимљиво је да је наш анонимни клесар, особито у рударској некрополи крај Лесковца, кад је стављао месец „преставленија", исцртавао и фигу-

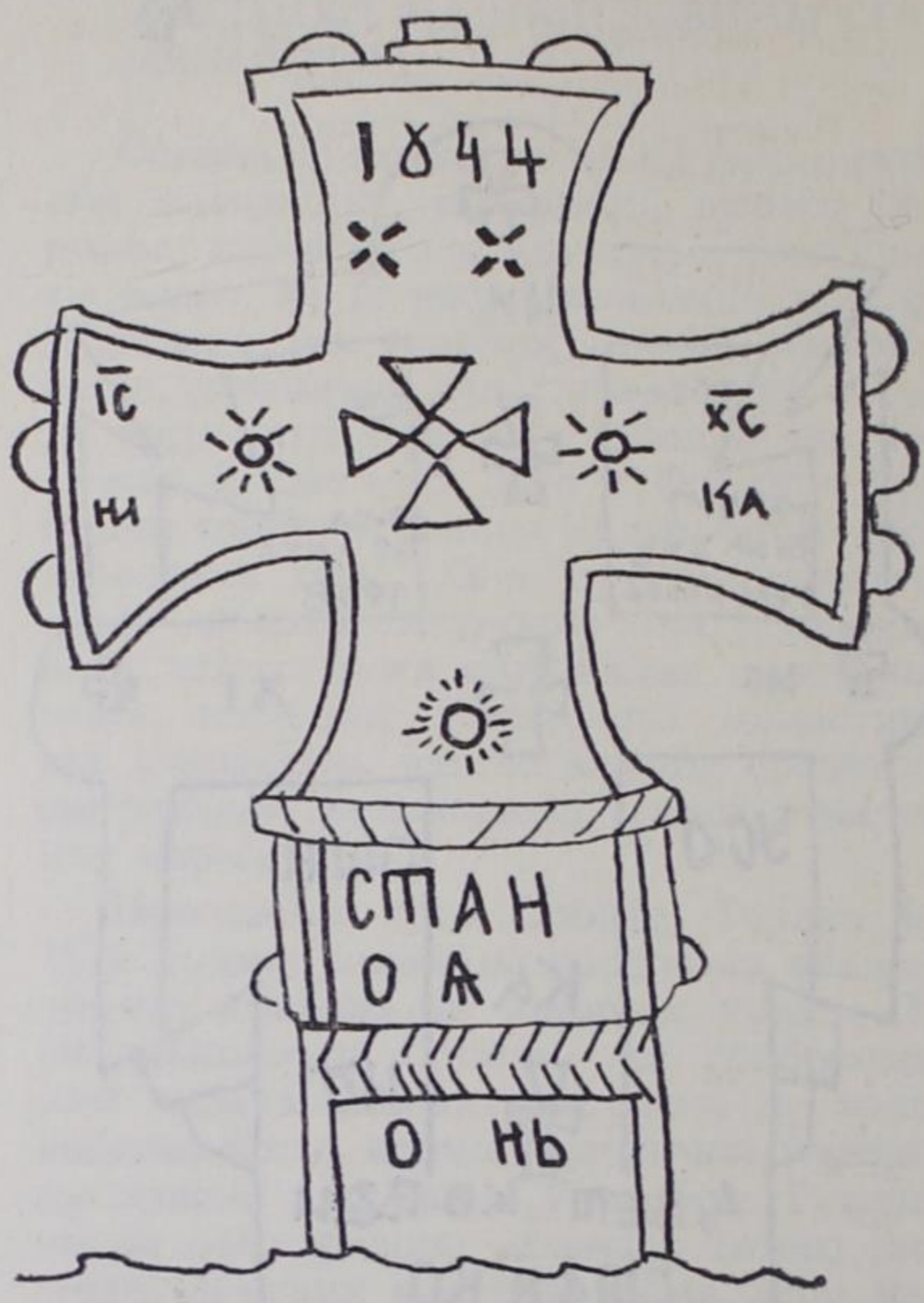

Сл. 2. (Печењевце)

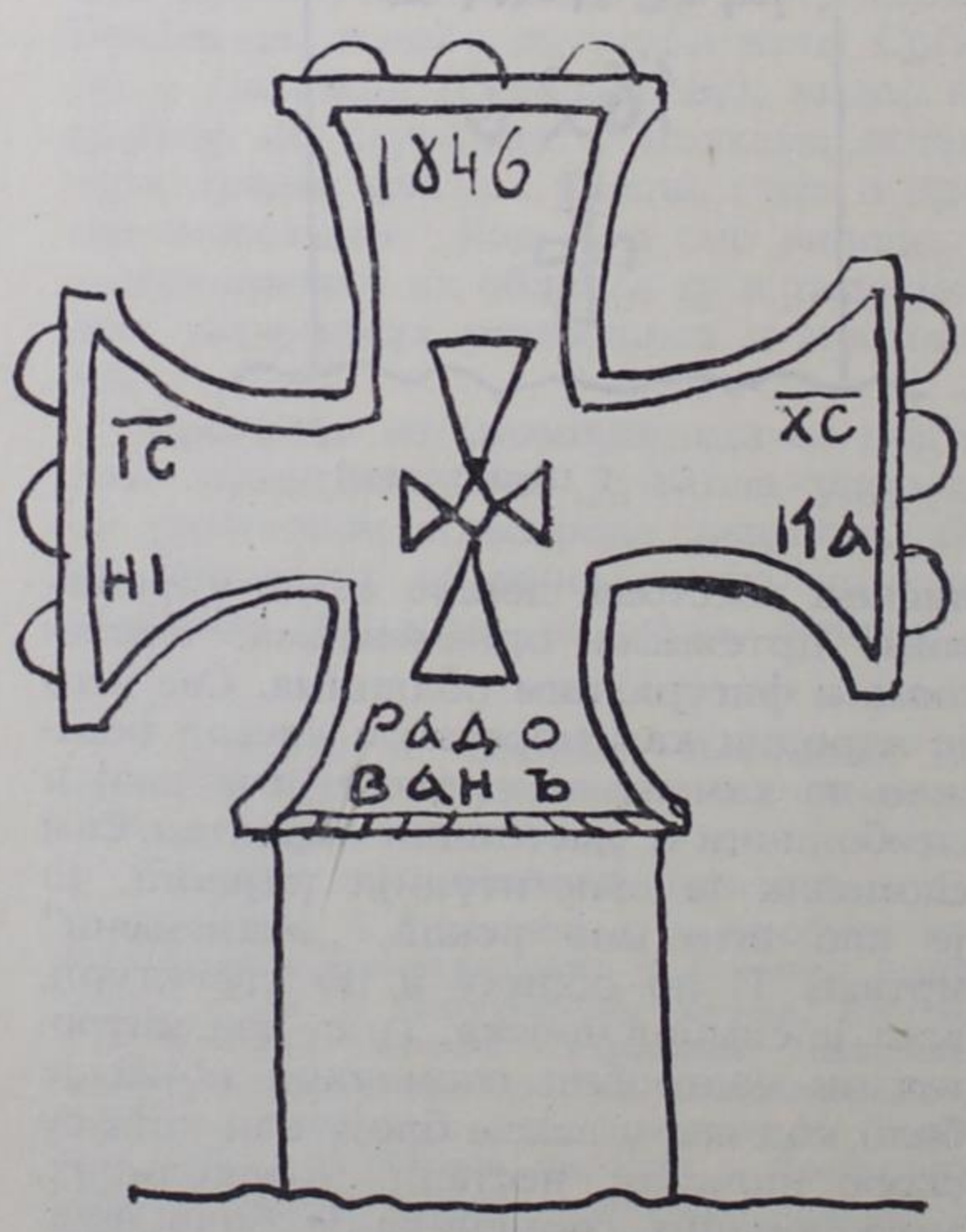

Сл. 3. (Ниш)

[11] Др Мирослав Драшкић, Култни симболи у рајачкој некрополи, зборник „Мокраньчеви дани", 1968, с. 115.

[12] Др Мирослав Драшкић, наведени извор, с. 115.

ру месеца. Наводим само један текст: „Преставленије * на: 1847 мц)) декври ден: 8 Неделько Тошин син".

Розете и кругови углавном представљају сунце, соларно божанство, а и симбол вечности и високог достојанства умрлога. Неки се кругови режу на плочи тако да они у виду троуглића око себе испуштају сунчеве зраке. Такав је круг као ореол око главе на спомену из Брњара. Очевидно да је то симбол сунца, које покојник лежећи окренут истоку, сунцу, исто очекује сваког уранка кад ће устати и ускрснути. Розете је мермерни знак на споменицима, мада их има и на обичном камену. Има их на плочама, над саркофазима „преклопницима", посебно на мермеру који је стизао из Студенице, одакле су стизали и лепи пресличасти споменици. Све розете су у кругу са три, шест или осам листова. Оне се режу обично у простору у горњем делу, премда их има и са стране и ниже од централног дела каменог споменика. То су врло лепи украси и розета има разноврсних по обради. Једна од врло лепих розета је изрезана на плочи изгинулих Власотинчана на Косовици децембра 1877. године. Исто тако имамо врло прецизно израђених розета на плочама којима је поплочан трем лесковачке старе цркве. Св. Богородице а потичу из гробља крај саме цркве где су се закопавали виђенији грађани и свештеници. Исто тако су уметнички израђене мермерне плоче са розетама којима је поплочан један део саме цркве у Доњем Стопању. У ствари, розете су симболи источњачких религија везаних за хтоничка божанства и мртвачки култ. Много розета се могу видети по споменицима рударске некрополе, али их има и по другим неким гробљима широм лесковачке области (Печењевце, Брестовац, Доња Локошница, Власотинце и др.).

Кад говоримо о круговима, розетама као о украсима и симболима, морамо да издвојимо дејанске споменике са шупљим круговима каквих има у Власотинцу и ређе у другим крајевима. Ти шупљи кругови, често изазивају питања шта они значе и каквог су симболичког значења. Гледајући на врло занимљив споменик, подигнут Власотинчанину Горуну 1846. године, можемо закључити да је цела садржина у тексту и орнаментици пре свега једно уметничко дело безименог клесара. Наравно и архитектонски, обрађени мртвачки камен казује са свима знацима, орнаментима и симболима посебно умеће. Велики круг у центру је и знак соларног значаја и симбол вечитог животног циклуса рађања и смрти — смрти и ускрснућа. Занимљиво је да на овом споменику постоје двојаки иницијали који су били исписани при Христовом распећу. Један је најуобичајени: ИС ХР НИ КА (дали смо раније објашњење) и други, ређи: И Х Ц Ј — Исус Христос Цар Јудејски.

Копља на надгробњацима су ређи симболи и њих има највише на рударском гробљу. И њих режу поред централног крста, али их има и са стране и она могу означавати она копља којима су Јудеји на крсту покушали да напоје Христа сирћетом. Мислимо да копља као симбол нису, како неки тврде, рударски знаци.

Чираци, свећњаци са свећама се представљају на старинским споменицима. Њих највише режу дејански мајстори каменоресци. На Горуновом споменику у напуштеном власотиначком гробљу постоје три свећњака. Свећњаци и свеће су ту да светле покојнику на оном свету, да му осветљавају „кућу". И покојницима, као и живима, између осталог светлост је неопходна.

Бутне кости са мртвачком главом је такође симбол, али ређи, на споменичким каменовима и то је, свакако, поникао на хришћанској идеји да је Христова црква израсла на костима мученика за веру.

Сеновито дрвеће на споменицима покојницима чини хладовину, у дрвећу је и душа покојникова, оно подсећа на „дрво живота" које је Бог засадио у рају и у њега се због тога душа умрлога усељује. Засађивање сеновитог дрвећа је запажено још у илирском добу па га има и на илирским споменицима и стећцима. Да не умре трећи из куће, кад је већ умро други, у његов ковчег се, у неким селима, ставља млада садница. Неки пак младима по сахрани на гробу засађују младице па и родно дрвеће.

Нише и аркаде на надгробним споменицима су хришћанског порекла и то би били симболи минијатурних црквица. Голуб па и гугутка су птице, сличне души која одлети као што ове птице одлећу. Чувени лесковачки каменорезац, Ђорђе Поповић је на споменицима израђивао ове птице. Кад наручилац спомена дође у његову радионицу, између осталог, како су ми казивали, тражде да на камену изради голуба и гугутку.

Вегетабилни орнаменти — лозице, цвеће (крин) су не само орнаменти и украси, него и симболи са својим посебним значењем. По Петру Ж. Петровићу, „крин је антропоидан и има став — залет за други свет".

Низове дуката је поменути клесар и мајстор Борђе Поповић израђивао наручиоцима на споменицима младим женама и девојкама. Израђивао и низове дуката („ђердане"), а на саркофазима у Власотинцу, код цркве, на плочама — преклопницама, израђивани су „покрови" и, по негде, и фигуре човека у лежећем ставу. Ако негде буде на споменику представљена црвена ружа, то је симбол победе и мучеништва. После пада човека у рају, она је добила бодље. **Бела ружа** је симбол чистоће, **Малинова** Бела ружа је симбол чистоће, маслинова грана је знак мира.

Чаше и бокали су примарна потреба мртвима па се и тај прибор урезује често на надгробњацима.

Путири и књиге по споменицима су симболи који су приличили свештеним лицима, учитељима и старијим побожним људима.

Ето, то би био кратак преглед уметничких остварења, ликовних представа, симбола и главнијих орнаменталних одлика надгробних споменика једног дела јужне Србије, поглавито лесковачке шире области. Ако бисмо ишли на то да једна скоро непозната народна уметност научно расветли са свих аспеката, потребно је интензивније, систематскије, свестраније и стручније проучавање овога каменог блага које још упорно крију наше планине, брда, косе и њувици широм земље.

Dragutin M. Đorđević

LES PIERRES TOMBALES SUR CERTAINES NÉCROPOLES DANS LA SERBIE DU SUD

Une des premières obligations des vivants à l'égard de leurs morts c'est de leur ériger un monument. C'est une marque sur la tombe qui doit être exécutée dans un délai fixé. Le monument est orné de fleurs. Il représente une entrave entre les vivants et les morts, un lien primordial dans la communauté humaine. Pour cela on cherche à en faire, dans un certain point de vue, une oeuvre d'art qui abonde de symboles et qui a une belle forme. L'auteur parle des monuments pareils dans ces régions de la Serbie du Sud et des maîtres qui les avaient exécutés.

930.27

Гордана Томовић

Надгробни натписи из околине Лесковца

У Народни музеј у Лесковцу пре више година донета су из околине четири надгробна споменика са старосрпским натписима, који су до данас измакли пажњи историчара и остали необјављени.[1] Сва четири споменика разликују се по облику. За три се може рећи да су у основном облику масивне камене плоче, док је четврти, необичног и јединственог облика, у ствари секундарно искоришћени касноантички споменик. Споменици у облику плоче грубо су обрађени, натписно поље само је делимично отесано, облик плоче је неправилан, те стога не пружају општим изгледом могућности за ближе одређивање времена њиховог настанка. У једном случају, међутим, садржај натписа тачно датује споменик у време од 1393. године до 1402. године, док за остала три време у коме су настали може да се одреди само према облицима слова, одликама писма и језика и општем изгледу натписа.

1. Надгробни натпис попа Радивоја (1393—1402. г.)

Споменик потиче из села Стубле северозападно од Лесковца. Пронађен је 1939. г. на старом гробљу на Главинској мали, одакле је већи број плоча без натписа однет и употребљен за сеоски мост.[2] Плоча је од сивог пешчара са црвенкастим слојевима, грубо заравњене површине на натписном пољу у бочним странама, док је доња површина остала необрађена. Дужина плоча је 82 см, ширина варира од 37 см при врху, до 43 см на доњем крају, а дебљина од 10 до 17 см. Горњи део плоче, данас оштећен, био је првобитно благо заобљен. Ту је био дубоко уклесан крст од којег се сачувао доњи крак са троугластим постољем и лево од њега слово Х — иницијал имена Христа. Испод тога почиње текст надгробног натписа. Натпис покрива читаву површину плоче у једанаест неправилних редова зато што су слова, иначе резана невешто, танким и оштрим урезима, неуједначене величине, понегде чак залазе у доњи или горњи ред. Иако је клесар тешко савладао тврди камен на коме је натпис, и слова је више утребао него клесао, нарочито код облих делова слова, приметне су карактеристичне одлике писма краја XIV и почетка XV века. Изузев слова око крста, текст натписа у целости је сачуван. Има само једну лигатуру, прости и уобичајени спој слова Н и И, али се тешко чита због неправилних облика слова. Садржај натписа открива занимљиве појединости. За надгробни споменик употребљена је у натпису реч знамење. Тако се иначе у средњем веку означава грб, хералдичко обележје властеоске породице или властелина, на штиту, печату или новцу. У једном случају знамењем је обележен грб на прочељу надгробног споменика великог босанског кнеза Радоја из Забрђа (1405—1420. г.).[3] Овај пример показује како је ознака за хералдичко обележје могла да се пренесе и на читав надгробни споменик, да означи вероватно првобитно надгробни споменик са представом властеоског грба, да би потом називом знамење био обележаван надгробни споменик уопште, и без неке хералдичке представе, преносећи се на надгробна обележја покојника и ван властеоског круга. Једноставна надгробна плоча попа Радивоја нема никаквог украса и овде је сам споменик назван знамењем, онако као што се често у народу надгробни споменици називају белезима.

Натпис је датован описно, у време кнеза Стефана, што га ставља у период од 1393, када је кнез Стефан Лазаревић постао пунолетан, до августа 1402. го-

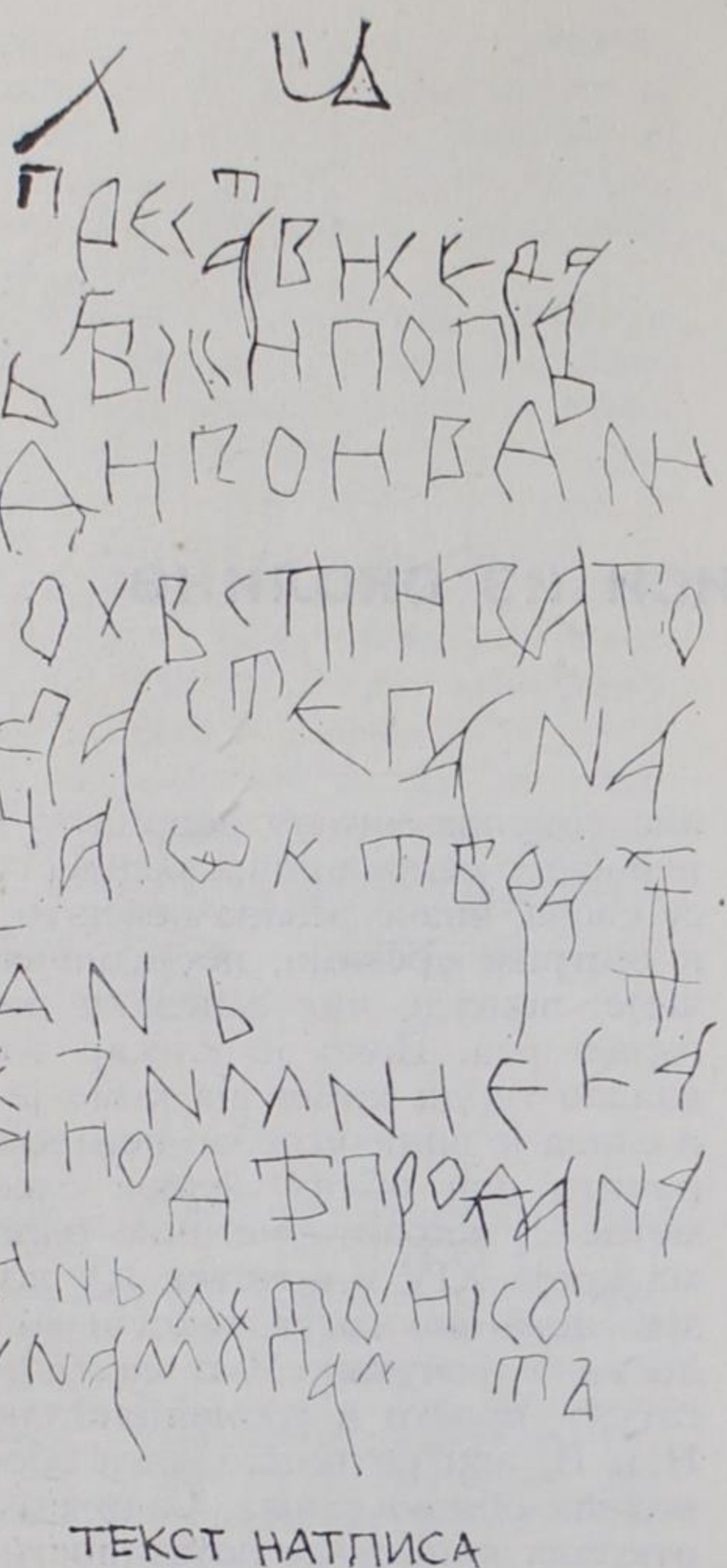

ТЕКСТ НАТПИСА

Х

ПРЄСТАВН СЄ РА-
БЪ Б(О)ЖН ПОПЪ
РАДНВОН В(Ъ) ДНН
Б(О)ГОУЪСТНВАГО
КНЄЗА СТЄПАНА
М(Ъ)С(Є)ЦА ѠКТ(О)ВРА Ѳ
Д(Ь)НЬ
СЄ ЗN(А)М(Є)NНЄ СТА-
ВН ПОДЪ ПРОДАNА
Н СНNЬ МѪ СТОНКО
ВЄУNА МѪ ПАМ[Є]ТЪ

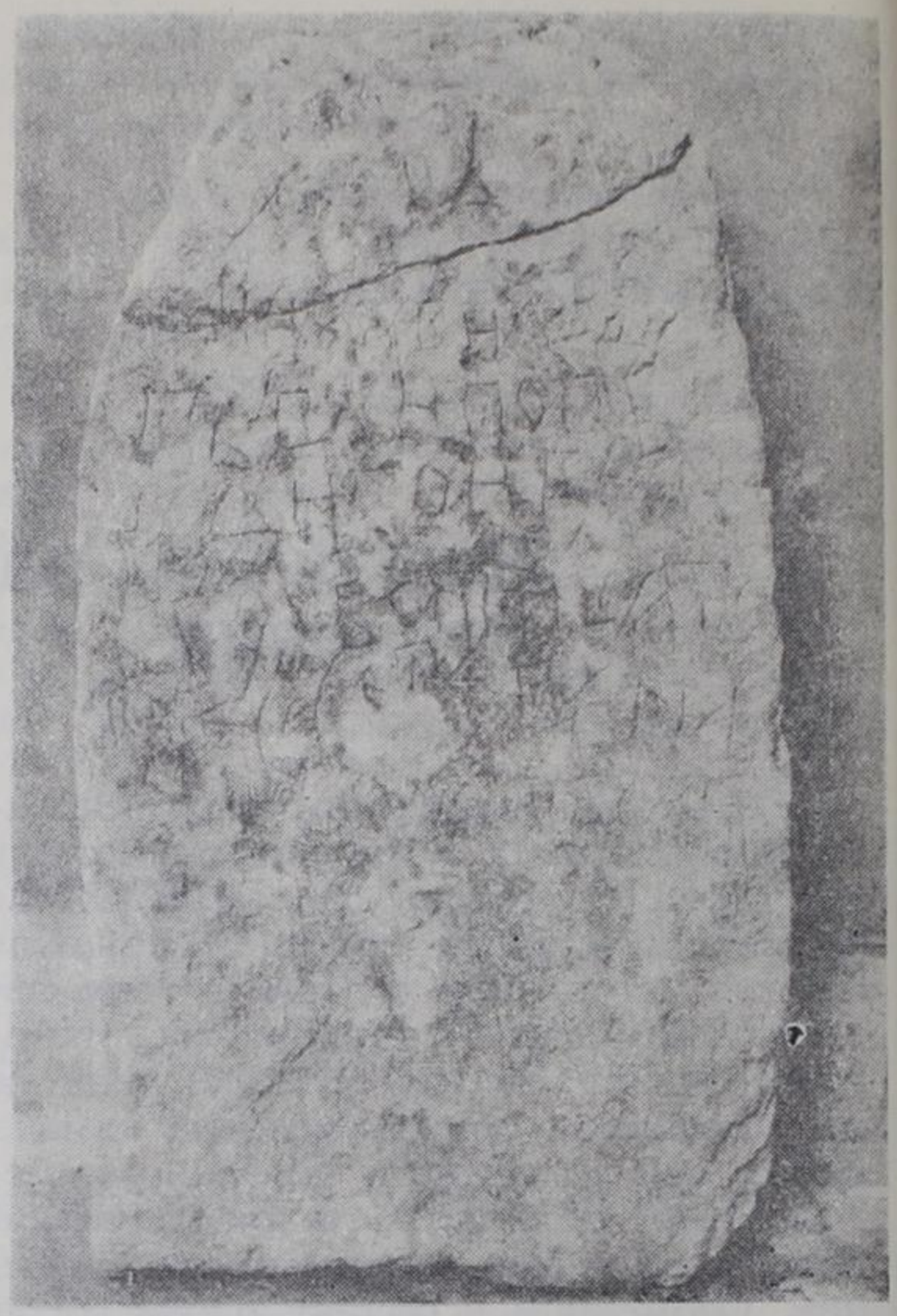

Сл. 1. Надгробни натпис попа Радивоја (око 1400 године)

дине, када је постао деспот.[4] На исти начин поменом кнеза Стефана датован је и један надгробни натпис из Смедеревског града.[5] И у овоме натпису, као и у надгробном натпису попа Радивоја, кнез Стефан Лазаревић назван је Степаном, по имену којим га је народ називао. Поп Радивоје умро је 9. октобра. Година није назначена, али је то било ближе 1400. години када се у управљању српском државом постепено осамостаљује кнез Стефан и иступа као једини владар, не више уз мајку кнегињу Милицу и брата Вука.[6] Сам садржај натписа је јасан: „Премину раб божји поп Радивој у време богочастивог кнеза Степана, месеца октобра 9. дан. Ово знамење стави Продана и син му Стојко. Вечан му помен". Није сасвим извесно како треба протумачити у деветом реду речи „стави поде Продана". Споменик попу Радивоју постављају жена и син, али се не зна где су га поставили. Ако је плоча била узидана над гробницом у поду неке цркве у селу Стубли је морала постојати црква крајем XIV и почетком XV века. По предању на локалитету Јоргован у селу Стубли је постојала стара црква, али археолошко рекогносцирање овога ло-

калитета то није потврдило.[7] Облик плоче равно срезаних бочних страна и подножја, као и необрађена задња површина, допуштају претпоставку да је споменик био узидан у под неке цркве изнад гробнице попа Радивоја. Пада у очи, међутим, храпава површина плоче на којој се налази натпис, без трагова дужег гажења. Уколико је црква у којој се плоча налазила била срушена и плоча остала изложена падавинама убрзо после смрти попа Радивоја, могла је да доспе у Народни музеј у Лесковцу у данашњем стању.

2. Надгробни натпис Михала Приславa

Око 1960. године две необичне камене скулптуре донете су из села Врбовца северозападно од Лебана у Народни музеј у Лесковцу. Изглед ових камених споменика сасвим је изузетан. Једна је издуженог змијоликог облика са канелурама дуж ваљкастог тела и са уздигнутом главом. Друга је још необичнијег облика, као неки фантастични дракон античког света. Издужено тело на постољу са уздигнутом главом има стилизовану грбу на леђима са два лоптаста испупчења испред и иза грбе, и уздигнути реп. Скулптуре делују недовршено, а делимично су и оштећене. Иако се не може утврдити њихова тачна намена, нема сумње да припадају касноантичком и рановизантијском свету оближњег Царичиног града, који је од села Врбовца удаљен непуна четири километра. На хрбату једне немани и на једној бочној страни уклесан је ћирилички натпис о смрти Михала Приславa. Дужина постоља износи 182 цм, ширина код главе 35 цм, код репа 30 цм, док је висина од 36 до 45 цм. Натпис је изванредно очуван. Слова су клесана јасно и дубоко, доста уједначене величине, док су редови прилагођени облику споменика. Натпис почиње на левој страни хрбата немани симболичном инвокацијом у облику крста и наставља се на левој бочној страни у четири реда (сл. 2). Поједине речи у натпису издвојене су тачкама у вертикалном низу или са четири тачке у облику крста. Сва слова уклесана су тек пошто су завршеци били поентирани удубљењима у камену, тако да се завршавају тачкасто. Неки облици слова, као што је тропотезно Ж, широки и ниски облик слова М и карактеристично троугласно завршавање слова А, Т, Б, З и Г, указују на време од краја XIV века до половине XV века.[8] У тексту се користи необична формулација „а назван Архањел Михаило", што је последица неспретно срочене мисли. Чини се да би једино разумљиво тумачење било следеће: покојник се замонашио на празник Арханђела Михаила, па је по томе свецу добио монашко име Михаило, уз које је клесар додао и име Арханђел. Име покојника — Прислав — изведница или скраћено име од Прибислав, исписано је као једина реч у последњем реду и није било разлога да се скраћује. Без сумње је покојник за живота само тако називан пре него што се замонашио. Једноставни текст натписа и неспретна формулација одају слабу писменост и писара и клесара. Тако је и име свеца уместо Михаило постало Михал. Оно што највише збуњује то је избор једне касноантичке скулптуре која представља паганску неман за надгробни споменик једног православног монаха. Могуће је да споменик никада није ни био постављен над гробом, већ да је искоришћен секундарно као већ обрађени камен да се уреже запис о смрти покојника. На тај начин овај загонетни споменик до данас се сачувао а да никада није имао стварну примену. Настао у једном старијем културном кругу и недовршен за првобитну употребу, без праве примене остао је, изгледа, и у средњем веку.

3. Надгробна плоча из села Бошњаца

У Народни музеј у Лесковцу 1948. г. пренета је из села Бошњаца, југозападно од Лесковца, масивна надгробна плоча од сивог пешчара. Дуга је 140 цм, широка 55—59 цм, а дебљина плоче износи 15—16 цм. Горња површина плоче грубо је заравњена, странице су отесане, док је доња површина остала необрађена. Преко читаве горње површине плоче уклесан је натпис необично великим словима која су урезана дубоким и широким тракама. У првим редовима слова су висока 18—15 цм, па се постепено у даљим редовима смањују, тако да у последњем реду износе само 5 цм. Плоча је при дну оштећена и у последња два реда недостаје по једно слово на десној страни. У тексту се упућује молба Господу Богу да опрости грехе родитеља који ту почива. Потпуна анонимност сахрањеног покојника под овом плочом и онога, сина или кћери, који родитељу постављају плочу, као да откривају, кроз скрушени побожни молитвени садржај натписа, да је покојник за живота починио тежак злочин или се оштро огрешио о друштвене норме свога доба. Облици слова

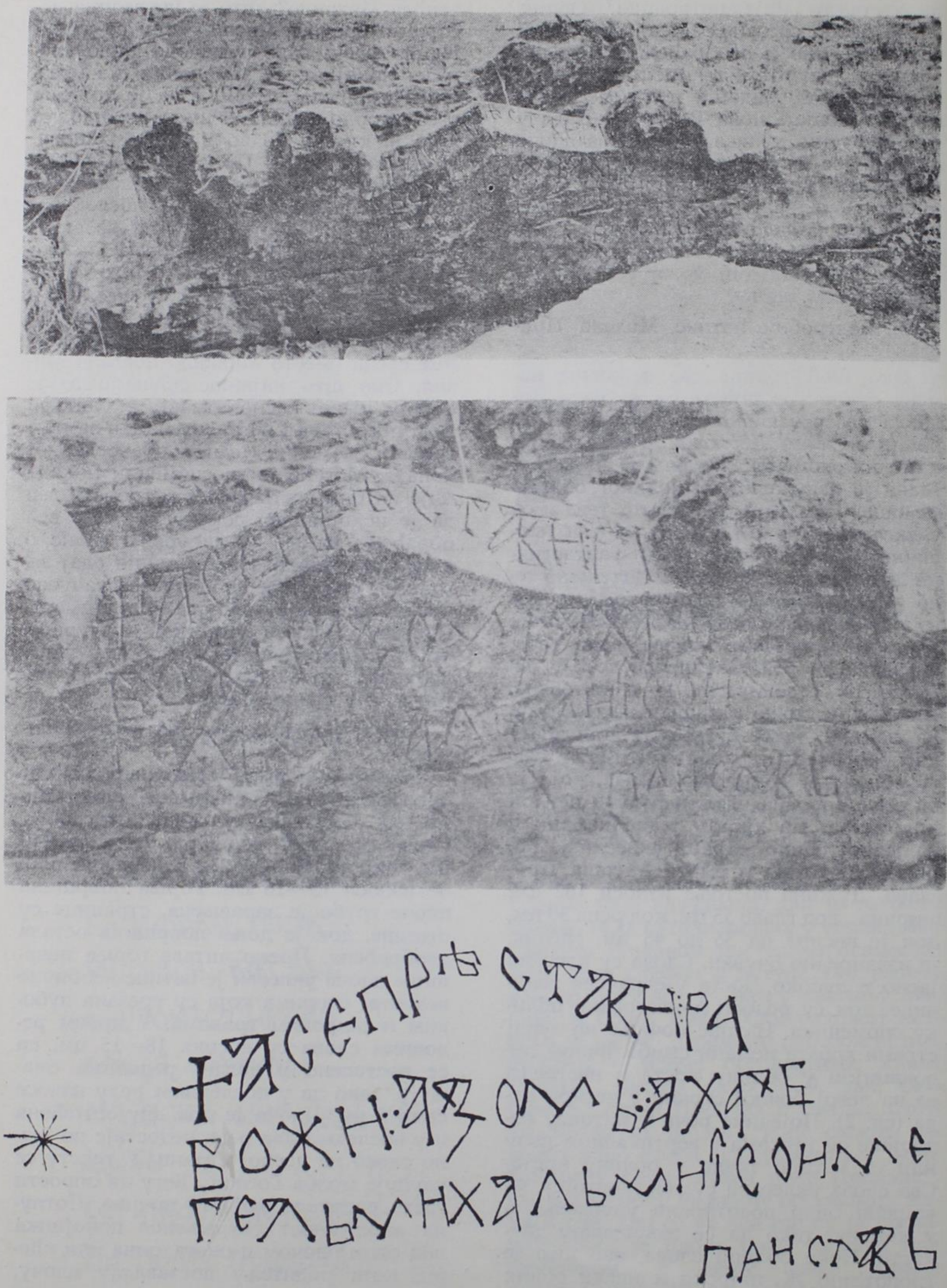

Сл. 2. Надгробни натпис Михала Прислава

са лигатурама (П и Р, Т, И и Р, А и Г, угласте форме слова Е и С, слово Д изразитог постоља, облик слова Ж и ниниско Ш и М, затим врло мало О, показују да је натпис настао у првој половини XV века.[9] Село Бошњаце помиње се у турским изворима почетком XVI века. Тада су постојала два села истог имена.[10] У селу постоји црква која по предању, записаном у црквеном летопису, потиче из XIV века, али није испитана.[11]

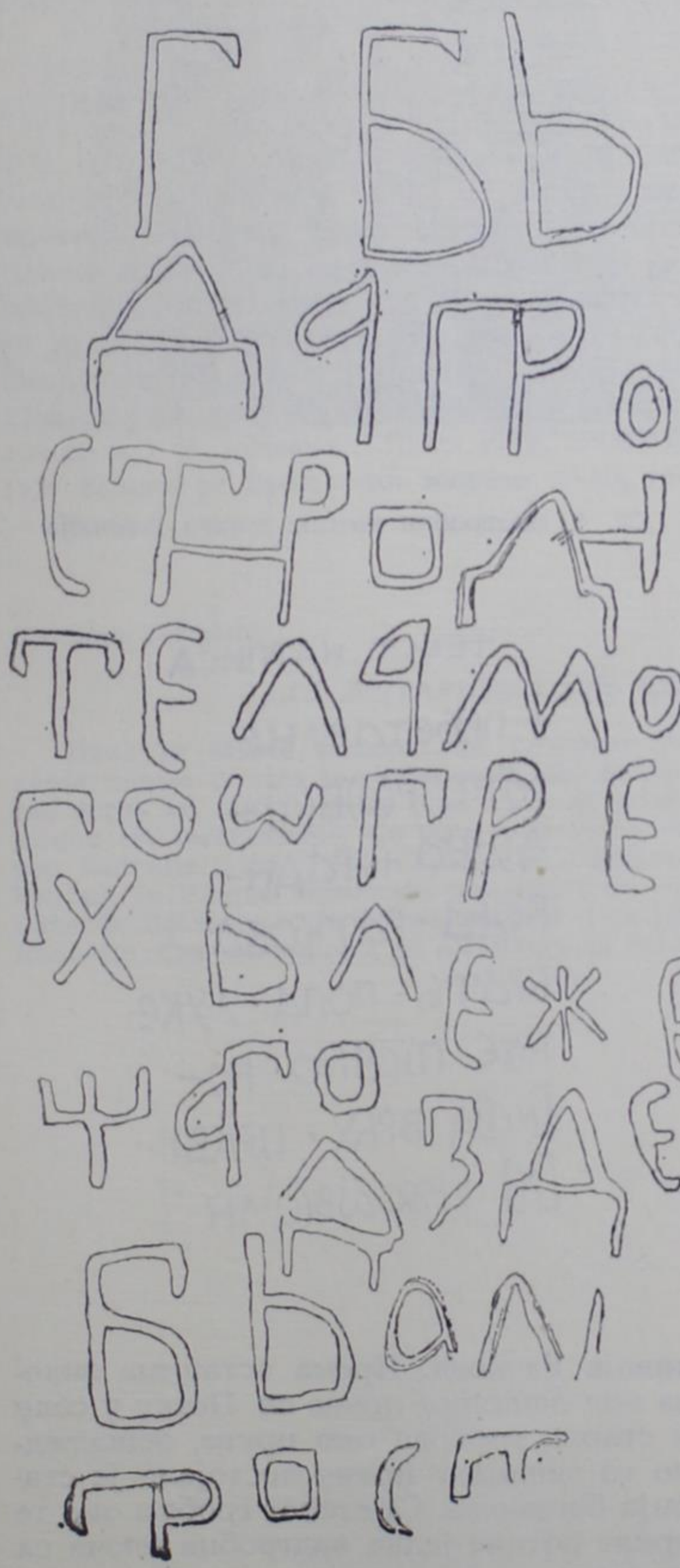

4. Надгробни споменик дијака Радивоја

Надгробна плоча дијака Радивоја потиче из села Газдаре југозападно од Лесковца. То је масивна плоча од тамносивог пешчара неправилног облика, са највећом дужином од 110 цм, ширином од 40 до 42 цм и дебљином од 25 цм. Са десне стране горњи и доњи угао плоче укосо је стесан, а по ивичним деловима плоча је оштећена. Није јасно зашто је било потребно отесати плочу

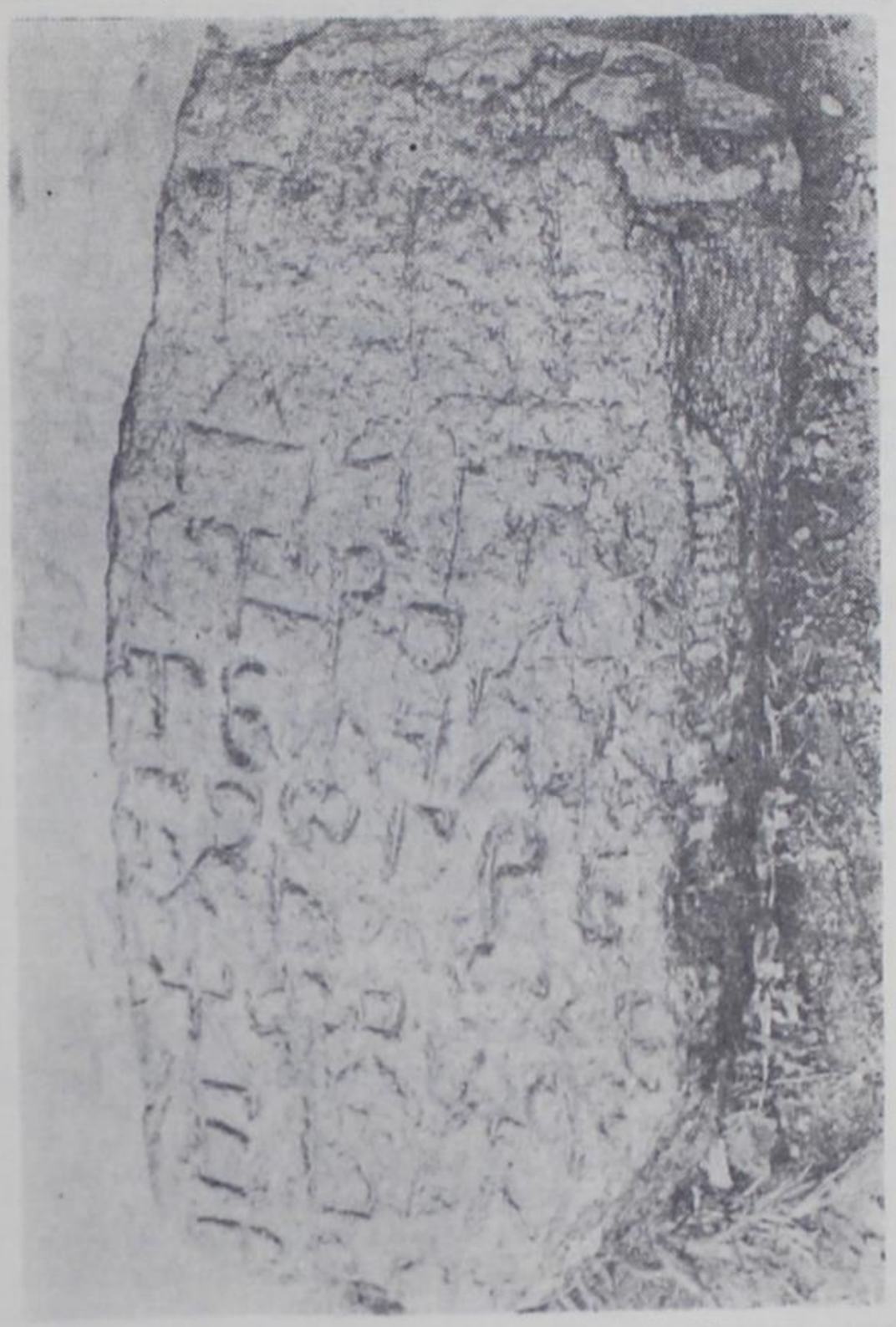

Сл. 3. Надгробни натпис из села Бошњаце

Г(ОСПОД) Б(ОГ)Ь
ДЯ ПРО-
СТН РОДН-
ТЕЛЯ МО-
ГО Ѡ[Т] ГРЄ-
ХЬ ЛЕЖЄ
ЧАГО ЗДЄ\
Б(ОГ)Ь ДД М[Ѫ]
ПРОСТ[Н]

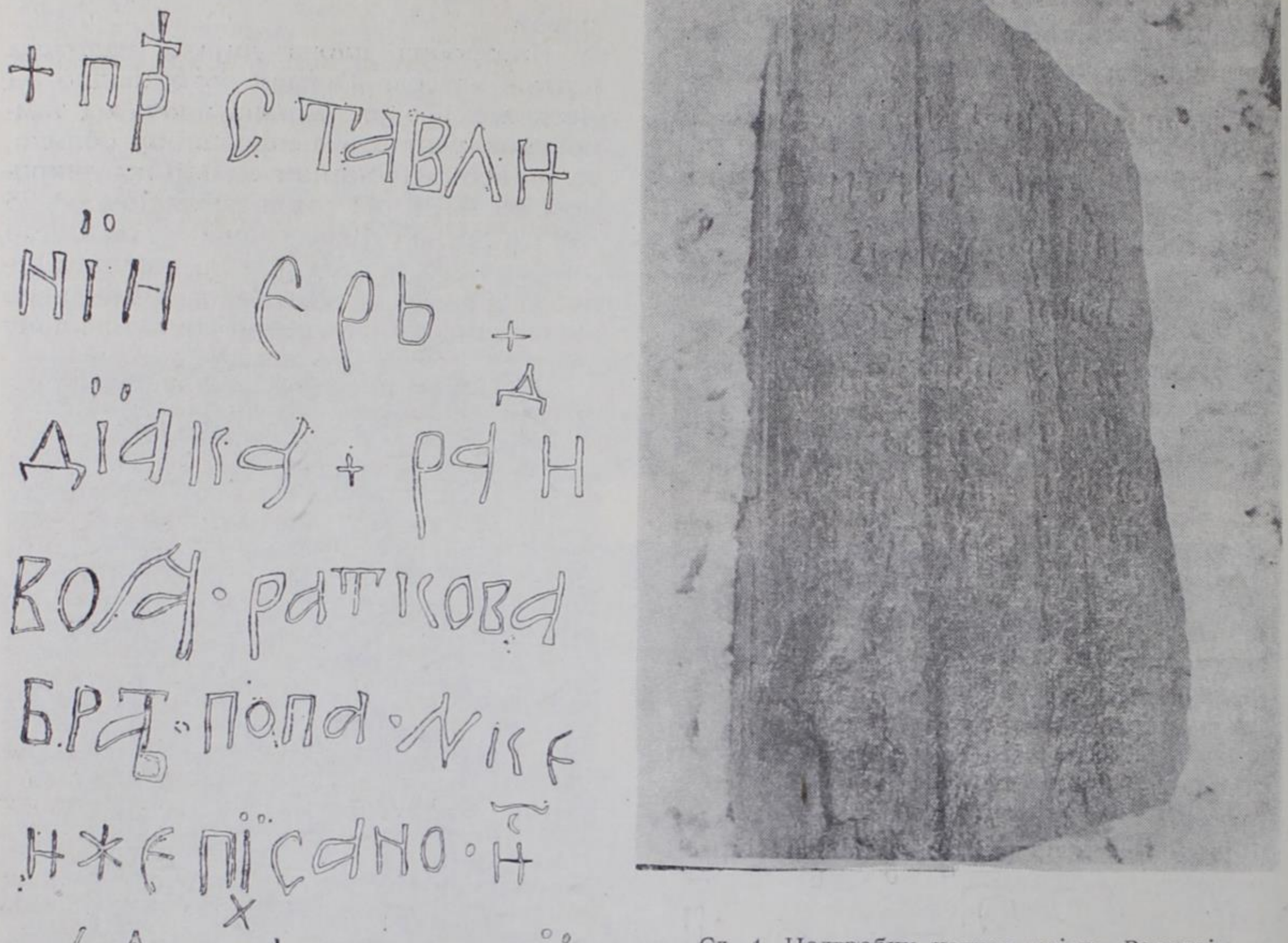

Сл. 4. Надгробни натпис дијака Радивоја

ТЕКСТ НАТПИСА

+ ПРѢСТАВЛН=
NЇНЄ Р(А)Б(А)+
АЇАКА + РАДН-
ВОНА · РАТКОВА
БРАТЬ · ПОПА · ЛУКЄ
НЖЄ ПЇСАNО · НС-
[NА]А ВРЬХ · ЦРКВЇ
[Х] ХРѲСѠВ(О)ЛН

на овај начин, изузев ако није накнадно коришћена за уграђивање у одређени зидни простор где је баш такав облик био потребан. Трагови обраде камена једва су видљиви — површина је дубоко избраздана природном формацијом стене и падавинама. Натпис је, међутим, уклесан у осам доста правилних редова словима уједначене висине и у добро компонованом натписном пољу. Почиње симболичном инвокацијом у облику крста и говори о смрти дијака Радивоја Раткова, брата попа Луке како је написано и у хрисовуљи у цркви. Облици слова из натписа показују да је споменик настао у периоду од краја XV века до средине XVI века. Натпис пружа драгоцене податке о историји села Газдаре. Сазнаје се да је у селу постојала црква коју је подигао или обновио поп Лука, брат дијака Радивоја Раткова. Према остацима зидова код данашње цркве св. Петку у селу и старих гробова око цркве, непосредно уз данашњу цркву постојала је старија богомоља. Са старог гробља око те цркве потиче једна надгробна плоча са натписом која је данас узидана у северни зид цркве св. Петке.[12] У старој

цркви могао је постојати натпис о подизању или обнови грађевине у којем је поменут поп Лука, а вероватно и његов брат дијак Радивоје. Како су оба сачувана натписа из Газдара, онај узидан у данашњу цркву и надгробни споменик дијака Радивоја, из приближно истог периода (друга половина XV и прва половина XVI века) црква која се помиње у надгробном натпису дијака Радивоја морала је бити подигнута или обновљена у другој половини XV века. Иако је то била мања сеоска црква у којој је служио поп, уз њу се одвијала и одређена преписивачка делатност. Ту је као дијак — писар окончао свој живот и Радивоје Ратков.

Напомене

1. Надгробни споменик попа Радивоја из села Стубле помиње Мил. С. Филиповић у белешкама о Пустој Реци. Забележио је место налаза, годину када је пронађен и кратки садржај натписа уз напомену да је по његовом упутству плоча пренета у лесковачки музеј (Ентолошке белешке из Пусте реке, Лесковачки зборник I, Лесковац 1961, 13—16). Исте податке доноси и Ј. В. Јовановић, Пуста Река, Лесковац 1976 (прилог уз Лесковачки зборник XVII), 105—109.

2. М. С. Филиповић, нав. дело, 14.

3. M. Vego, Zbornik srednjovjekovnih natpisa na Balkanu IV, Sarajevo 1970, 64:5, бр. 251.

4. М. Пурковић, Кнез и деспот Стефан Лазаревић, Београд 1978, 63.

5. Л. Павловић, Историја Смедерева у речи и слици, Смедерево 1980, 101—108.

6. М. Благојевић, Савладарство у српским земљама после смрти цара Уроша, Зборник радова Византолошког института XXI, Београд 1982, 183—212.

7. С. Ерцеговић — Павловић — Д. Костић, Рекогносцирање археолошких локалитета средњовековног обиљежја у околини Лесковца, Лесковачки зборник XXII, Лесковац 1977, 353—358.

8. Г. Томовић, Морфологија ћириличких натписа на Балкану, Београд 1974, Т. X, бр. 59, Т. XII, бр. 70, Т. XV, бр. 83, Т. XVI, бр. 90, 92.

9. Исто, Т. XVI, бр. 88, 90, Т. XVII, бр. 94—96.

10. О Зиројевић, Лесковац и његова нахија од 1455. до 1683. године, Лесковачки зборник XXIII, Лесковац 1983, 222.

11. J. B. Јовановић, Доња Јабланица, Лесковачки зборник XXI, Лесковац 1981, 165—189; S. Ercegović-Pavlović — D. Kostić, Rekognosciranje arheoloških lokalititeta srednjovekovnog obilježja u okolini Leskovca, Arheološki pregled 19, Beograd 1977, 133—4.

12. С. Ерцеговић-Павловић — Д. Костић, Теренска истраживања лесковачког подручја II, Старинар XXX, Београд 1980, 131—5. У самоме селу и непосредној околини има више остатака старих цркава и пробоја — С. Ерцеговић-Павловић — Д. Костић, Рекогносцирање лесковачког подручја, Старинар XXVIII—XXIX, Београд 1979, 233—8.

Gordana Tomović

LES ÉPITAPHES DANS LES ENVIRONS DE LESKOVAC

Dans le Musée national de Leskovac on garde quatre pierres tombales avec des épitaphes écrits en ancien serbe dont l'intérêt scientilique est inconestable. Ce sont: l'Epitaphe du pop Radivoje (1393—1402), l'Epitaphe de Mihailo Prislav, la Plaque sépulcrale provenant du village de Bošnjace et la pierre tombale de dijak Radivoje. Ces monuments se différencient entre eux par la forme. Ils sont grossièrement taillés et il est difficile de déterminer le temps de leur origine sauf dans le cas du premier qui date de l'époque de 1393—1402. En ce qui concerne les autres on ne peut déterminer le temps que d'après la forme des lettres, les qualités distinctives de l'alphabet et de la langue ainsi que d'après l'aspect général de l'épitaphe.

886.1/2(091),,19''

Др Видосава Стојанчевић

Народ и крајеви јужне Србије у делима Вељка Петровића

Посвећено 100-годишњици рођења писца и 70-годишњици првог светског рата (1914—1918)

У протеклој 1984. години навршило се сто година од рођења једног од великана савремене српске књижевности, који је свој стваралачки почетак у литератури и прву младост поклонио своме народу у најтрагичнијим догађајима у његовој историји на почетку 20. века. Велько Петровић је као ратни репортер са јужних бојишта у првом и другом балканском рату (1912. и 1913. године) први пут упознао јужне српске области, а као добровољац-емигрант „из прека", учествовао у првом светском рату при штабу Моравске дивизије II позива. И први и други пут, „законитошћу случајности", како и сам на једном месту наводи,[1] њему се пружила прилика да и Косово и јужноморавске крајеве први пут види и упозна у ратним страдањима и разарањима: „у најтежем времену, бежећи испред непријатеља у сиву јесен, болестан, у друштву другова донедавна живахних и духовитих а сада раздражљивих од непризнатих сумњи и болова", напуштајући родну груду, у повлачењу српске војске која је 1915. већ остављала за собом „пусту замрзлу Рогозну, Бањску, Митровицу, Звечан ... и пусто Косово ... идући погнути, ћутке", грабећи у маршу даље, према албанским кршевима.

За разлику од својих претходника земљака, „пречанских" писаца, који су (Бура Јакшић, Стеван Сремац) ове крајеве видели и упознали крајем 19. века, Велько Петровић их је почео упознавати почетком 20. века. Сваки од њих је, у различитим временима и околностима, видео и доживео јужну Србију, њене крајеве и људе, на посебан начин. Тако је Стеван Сремац судбински био везан за ове крајеве у једном другом, светлијем времену у коме је њиховим становницима осванула слобода, и у коме су се ови крајеви слободно развијали у новим границама Србије после 1878.[2]

Слично Бури Јакшићу, који је пролазио кроз страдања и погибије у српско-турском рату (1877/78.), у коме се српска војска пробијала кроз јужне крајеве доносећи им слободу, и Велько Петровић је у истим условима први пут видео и упознао јужноморавске крајеве и њихове становнике: најпре као сведок збивања на подручју јужне Србије у балканским ратовима, а убрзо потом у војним јединицама, у првим бојевима у Колубарској бици 1914—1915. године, и у повлачењу српске војске преко албанских кршева, не прекидајући тада успостављене везе и ток својих сећања и опсервација на борце „Мораве", и у послератним годинама писао је приче и новеле са темама око којих су се често преплетале нити, чак и у његовим поетским остварењима, о нашим јужним крајевима, у оквиру југословенских тема из градских и сеоских средина.

I

Другачије од својих претходника, писца „пречана", Велько Петровић је, по речима Ј. Скерлића,[3] волео своју земљу и народ на њему својствен начин: не само зато што је, као његови савременици и претходници, видео „лепу, што је уживао у њој", слободној, него са истинском љубављу и самопрегором", истински дубоко", са свим њеним страдањима, као „земљу бурјана и драча", и као „земљу подлих сунцокрета .. про-

клету маћеху... и као драгу мати". Слично Ђури Јакшићу, истом оном љубављу према „родној земљи, исконској", као магичној вези између људи и њиховог родног тла.

Схваћен, углавном, као „песник равнице" и прозни „класик свежине" у савременој књижевној критици,[4] Велько Петровић је у својим делима, посебно прозним, далеко изнад ових стандардних садржаја. Како је и сам на једном месту нагласио у време своје пуне књижевне зрелости, Велько Петровић је у себи носио и литерарно уобличавао свој посебан осећај историјске прошлости и самог народа у њој. На једном месту он каже: „Људе је одувек привлачила прошлост", јер „сваки човек воли . . . да сазна што више о својим породичним прецима . . . о племенским дедовима и прадедовима . . . о настанку и прошлости народа . . . Тиме . . . је занимање за историју уопште у својој суштини самосвојина . . . функција људског духа . . . нераздвојна од њега . . , која је најмање анимална, која човека чини човеком, пре свега", и у чему се крије „оно човеково трагично осећање".[5] Несумњиво да је знатан део ових његових животних максима представљало животно искуство и уметничка сензибилност, који су у њему сазревали у рату, на оним бојиштима, као што је подручје јужне Србије, где се стварала и најновија историја нашег народа.

У неким приповеткама Вељка Петровића које је објавио у послератним годинама (између два последња светска рата), а посебно у онима које су објављене непосредно пред балкански рат, у амбијенту његовог војвођанског завичаја и у новим, србијанским срединама, избија оно код њега познато „пречанско" интересовање за живот „Старосрбијанаца", српског народа са југа, „из немањићких земаља" под Турском, кроз очувана бројна предања војвођанских Срба из старине, у породицама досељеника „из Турске у Цесарију" још из доба „велике сеобе под патријархом Чарнојевићем". Такав је садржај дао Велько Петровић у једној од својих одабраних „предратних причања" из 1909. године из свог војвођанског завичаја, у „крепкој причи" под насловом „Јованче".[6] У лику овог „ђака, сиромашка", „Србина из Турске, Старосрбијанца", који је помоћу неких војвођанских српских породица примљен у нову средину, „да сврши који разред учитељске школе", Велько Петровић је дао сву ону сложеност историјских догађаја, у социјално и етнички хетерогеним војвођанским срединама у којима су се нашли српски дошљаци из турских провинција, непосредно пред судбоносне догађаје на границама Турске и Србије (1912). Типично за војвођанску српску грађанску средину, тога времена, у овом јунаку приче приказано је „пречанско" схватање типа и менталитета становника из јужних српских крајева. Сви су гледали у њему „јаки, сурови живот", који је избјао из њихових црта лица, и „запљускивао" њихову војвођанску, већ размекшалу, „клизаву душу". Од овога је пречане уједно хватао и „страх неки од смрти", умирања. У почетку су се ови дошљаци из јужних крајева тешко уклапали у нову средину, задржавајући дуго своје навике, говор, ношњу, начин мишљења и изражавања: умели су „да мрзе онога ко њих мрзи, и да воле видети крв онога ко их вређа" — сасвим супротно од осећања и реаговања тадашњих војвођанских Срба. Јер они нису знали за турске „аскере, нападнуте сватове", нити за хајдуке који, због турске силе, „ускачу" у гору и „четују", када им турска сила запали дом, стоку и сву летину. Напротив, код њих „у Равангради", понекима „кров плане само онда кад потпале сами, ради осигурања".[7] Код ових дошљака из Турске више се „осећа, а мало говори", јер и они су „имали своје радости, само су оне неме", а њихови су „болови видљиви и без суза, весеље им је стидно и сузно". Они воле живот на свој начин, „па зар би умирали тако лако . . . да га не воле?", и „зар би живот" њихове од насилника побијене браће „био живот", да се нису борили.

Менталитет војвођанских грађанских средина, као и њихова схватања о животу и борби за слободу становника из јужних крајева, били су сасвим супротни: они су то сматрали „чисто културним проблемом", који је „еволуција човечанства само обавила у националистичку одору", јер се у њиховој „психи културној" ти елементи скривају као вредност без које европска и опште човечанска „културна пијаца неће моћи бити".[8] Њихову борбу за слободу они су посматрали као „кризу ишчауравања и прелаза из примитивне азијске, оријенталне цивилизације у европску", која се плаћа знојем и крвљу српског народа са југа, и зато он „још мирише на опор задах крви . . ."

II

У својој „родољубивој песми", у којој описује „Пут на југ", Велько Петровић није у себи понео схватања из војвођанских урбаних, малограђанских, патриотски надахнутих војвођанских српских средина, јер је осећао, управо у данима Балканског рата, ону цену коју је плаћао народ из јужних крајева за своју слободу:

„Кроз пучка поља, равна,
непрегледна,
Фркћући бесно железница нагли,
И жито, коров, чкаљ, турчинак
чедни
Оставља она у диму и магли . . ."[9]

Тада је возом из Београда путовао у „Борино бело Врање", као ратни дописник 1912. године, у вагонима крцатим војницима и цивилима, док су пролазили кроз „лепу Мораву и њену долину, која личи на Крањску, без силних распећа и капела", са њивама обрађеним, скинутом летином, „збринутим тежачким бригама". Посматрао је ликове војника „из новоослобођених крајева", који су као сељаци били од оних „што поштују власти и најуредније плаћају порезу . . . највреднији и најграђанскији грађани Србије", а у рату — они што дисциплиновано подносе све, недаће и победе, они што „вршећи своју дужност" причају „са осмехом да су му у логор одвели три сина, сва три коња и сва четири вола", које „богзна хоће ли их када више видети".[10] У Врању је угледао стару варош, обасјану сунцем, како „лежи у венцу мрких планина", док на „висоравни врве војници и страни дописници", по улицама се „вијају . . . и турски војници . . . заробљени Грци, Бугари . . ." Од Врања ка Скопљу, Велько Петровић је у путу први пут сусрео трагине и стравичне трагове ратних стратишта: „Код Табановца . . . права слика бојишта . . . насред утрине стрши, без коња, једна турска кара . . . затим све чешће . . . кола, одела, шатори, изгоретине табора . . . турских логора, па онда лешеви коња" и трулеж смрти, „смрад цркотина" и људских лешева, јер је код Табановца само неколико дана раније отпочела „отсудна битка" између српске и турске војске у напредовању према Куманову.

Тада се Велько Петровић први пут на јужном бојишту упознао и са оним појавама, које је толико пута читао у историји и литератури, „још од сеоба под Чарнојевићем", о масовним покретима цивилног становништва, ратним миграцијама, о којима је као ратни дописник оставио аутентичне записе. Одмах иза Табановца, затекао је у долини „као мртве куће . . . мухаџирских села", из којих се турско становништво било разбежало испред српске војске, повлачећи се за турском војском ка југу. У дописима које је слао из Београда, са обавештењима о напредовању српске војске према Скопљу, Велесу, Тетову, он преноси и оне догађаје који говоре о масовном емиграционом покрету арбанашког становништва у Лабу, а такође и о расељеним и напуштеним арбанашким селима у Карадагу, „стрмом и голом . . . кроз који је прошла приштинска војска" у боју са турским јединицама. Пролазећи кроз напуштена мухаџирска села код Табановца он је схватао историјска збивања, која су покренула становнике који су се нашли у ратном попришту, и својим очима гледао у испражњена села, „пуста, с олињалим и гладним псима . . ." и без становника, за које се „не зна куд су... побегли", док се још „истичу мунара из опустелих села", ових турских становника, који су се „повукли у сургуне, збегове . . . бусију", спаливши успут српска села, „која се пуше с лева и с десна" од железничког пута, у равници.[11]

Идући истим путем кроз Ниш, као ратни дописник, Велько Петровић овај главни град јужне Србије први пут види као „прави ратни логор", у чијој се близини, дуж пута, „пуше на раскршћима и пред мостовима ватре код свежих колиба, пред којима озбиљно корачају бркати сељаци трећег позива с „кокинкама", пушкама дугих „бајонета", док се пред „огромним касарнама" у граду „беле шатори, у огради мучу волови, а тешка кола шкрипе под теретом провијанта", који се превози даље ка југу, за српске војне јединице. Он је видео тада у Нишу велики број рањеника и турских заробљеника.

У својим ратним репортажама Велько Петровић је, непосредно пред 1913. годину, осим ратних разарања у јужним крајевима, визионарски схватио и велики значај ових крајева, који омогућују везе читаве српске државе са македонским подручјем до Солуна, у смислу бржег економског развоја и напретка у новим границама српске краљевине, и не слутећи да ће ускоро, у новом српскобугарском рату (1913), и у рату Србије са Аустријом (1914), у

пламену првог светског рата 1915—1918. године, управо јужни делови Србије поново бити ратно поприште и главна одступница у повлачењу српске војске и народа у трагичним догађајима под аустријском окупацијом. Тако је он, у једном „Писму из Врања“ уједен 1912. године, одушевљен напредовањем српске војске и наглим поразом Турака код Табановца, јужно од Врања, ослушкујући и водећи разговоре са народом у Нишу и Врању, сањао о великој перспективи трговачких и привредних повезивања јужне Србије са Косовом и Македонијом. Нарочито у везама које су просто ницале још уз војне транспорте на прузи Београд—Ниш—Врање—Скопље. У цивилним и војним вагонима, у којима се возио свет из разних вароши из унутрашњости, Београда, он се распитивао преко војника и трговаца о стању заната и родности земљишта у ослобођеним пределима јужно од Врања и Карадага, о могућностима „скопчавања трговачким и финансијским“ по завршетку рата.[12] Међутим, 1913. а одмах за њом 1914. година удаљиле су Велька Петровића од ових првих упечатљивих и оскудних упознавања јужних српских крајева и људи, али су у њему оставили дубоки траг у трагичним збивањима у првом светском рату. Несумњиво је да је ово прво сусретање Велька Петровића са јужном Србијом у његовим првим дужностима војног репортера утицало да се он, као добровољац у првом светском рату, укључи у штаб Моравске дивизије II позива, где је био присно везан за „Моравце“, војнике и борце, у Колубарској бици 1915. и у одступањима ових јединица са осталом српском војском. Иако је био човек „равнице“, војвођански писац, боравећи у младости у јужним крајевима, остварио је свој сан из детињства: да види читаву српску земљу, завичај својих далеких предака-дошљака, из времена „великих сеоба“, на војвођанско подручје, у туђинску земљу, као у нов завичај.

III

Када је као добровољац и пребеглица „из прека“ Велько Петровић ушао у ратне године 1914—1915, осећао се најпре међу српским војницима као „једини пречанин који нема овде у Србији никога рођеног“. Ускоро, када је оболео у оном силном налету епидемије тифуса и колере, и када га „однесоше у Ваљево, у болницу“ смештену у „Великој Гимназији“, сусрео је већи број својих земљака из пречанског завичаја, веселих другова из пештанских дана“, међу лекарима и официрима, који су се „поштено и храбро предали одмах на Церу и код Беле Цркве“ српској војсци, и били распоређени по болницама и јединицама. Али, он је осетио да сада више жели и тражи сусрете и друштво српских војника из своје јединице, и зато искрено о томе пише у једној од својих прича „пред слом 1915. године“:[13]

„Најлепше се проживело у овом рату за време камповања у Пецки ... изнад окужене вароши (Ваљева) ... Логорски живот има своје чари. Нама је, Балканцима, већ и то довољно што се не морамо бријати сваки дан ... Решен ситних брига за сутрашњицу, и ситних друштвених таштина, чим те пусте с дужности, пружиш се где и како ти годи ... спријатељујеш се с људима за које никада досад нисси знао ни да постоје. Дружиш се с њима само као људима, тражиш у њима, волиш у њима и примаш од њих само оно што је људско. Ни данас, на пример, не знам: ко је, шта је онај Мика из Прокупља ... што воли животиње, каже „има их пуну кућу ... гаврана, крепталица, буљина, лисичади и зечева“; ни онај Буне... „из Грделицу“, бркат, плав, вазда насмејан, и онда кад га балавац потпоручник, неки грађевински чиновник, грди и удара; он је, чини се, некакав газда, и домаћин, а исповеда да сваки човек има своју муку, и своју „комендију“. О својој муци неће да прича, само уздахне, а „комендија“ му је што воли децу. Сва деца из читавог села само су код њега, „а жена му забаља“, али он им „гради љуљачке, колица, пушке и сабље, чак и вретена и лутке за девојчице“. Анђел из Пирота, биће из околине, „от Пирот“, учтив, меланхолично ћутљив, који тако пријатно утеже осмејак кад му, као детињски плач, заигра око усана и браде. Он им је једном, у повлачењу код Ликодре испричао језовиту, прасловенску причу о жени коју је волео, и о свом бесном и страшном оцу. И још они други, сви, другари, којима сам и ја приповедао нешто од својих „мука и комендија“, о ретким и сад богзна где расутим књигама, о пунокрвним голубовима летачима, о бачкој равници и о „паорији“, о вармеђашким банчењима и о љутим Мађарицама ...“[14] У тешким данима пораза 1915. Велько Петровић је, задахнут већ у балканским ратовима душом народа и утисцима које је собом зау-

век понео из јужноморавских крајева, све дубље осећао и понирао у менталитет својих сабораца Мораваца, у напорним војничким маршевима после Колубарске битке према југу, у повлачењу према албанским гудурама. То је најбоље изразио у једној од својих ратних приповедака, „Непријатељево Свето Писмо“, где је добро разликовао војнике „Србијанце, брзе на одлуци“, од Мораваца, ћутљивих и храбрих бораца:

„Наилази други батаљон (трећег пука). Ако се може да тако, војнички назове мирна гомила пешака који се поштапају на разне огуљене, и сирове чворноватe и криве батине, па с батинама у шакама ходају још више гегајући се, готово старачки и домаћински, озбиљно, мрко, као на некакав сељачки збор за тапије и бразде. И као да је и сама природа хтела да прикладно употпуни призор: како су наишли ти мрки и ћутљиви људи, сунце је запало за шуму а са истока се навукли тешки и тамни облаци. Одједном је све покрило неко пепељасто оловно осветљење које је и од живих људи стварало утваре с механичким покретима. — „Војници, а где су вам пушке?“, викну одједном, сред потмулог мучања командант, а глас му је однекуд из дубине грцао. „Ће земаме од Швабу?“ — „Потпоручниче, . . .видиш ли ти то? Ходи овамо!“... Њему је срце играло а сузе није могао да заустави рукавом, те погнуто приђе староме пуковнику ... примети да ... му проседа брада подрхтава и да му сузе одскачу с јагодица . . . стаде мирно и право погледа у њега, салутирајући. „Видим, господине пуковниче . . .“ У исто време он осети како га вуче велика, детињска љубав према тој мрачној маси која пролази . . . Савладан разумом он прописно поново замоли команданта да га упути с њима . . . Већ се сасвим смркло док су се последњи удаљавали, а преко шуме . . . засијавали су и трнули . . . пламенови . . . с одјецима топовске пальбе. То су њихови бранили отступницу“ (на Дрини) . . .Шумом уз крај . . . трећи пук другог позива . . . над Ставама . . . у дубоком зеленом усеку . . . мора да су их већ неки синоћ или јутрос, раскопчали или изули. Има их тма божја, читава дивизија . . . Зелена облина . . . брега . . . била је сва ишарана плаветним аустријским униформама . . .“[15]

Не само упорност, издржљивост у борби војника Мораваца, него посебан њихов хумор, као карактеристичну црту јужноморавског менталитета, у истој ратној причи, Велько Петровић је језгровито, са мало речи, умео да аутентично прикаже: „Пролази први батаљон: „Помоз’ бог, јунаци! — Бог ти помог’о! — А јунаци: официри са старим згужваним шајкачама, извештаним мундирима . . . све је претурило два рата и албански устанак; а војници — постарији, утрућени Моравци, с опуштеним, плавим и смеђим брковима, у сељачкој чајки и опанцима, с белим и шареним, од кострети торбама; једино пушке — а свака друга без бајонета — и масне шајкаче на ушима или наврх главе. Неукрућено, некако питомо, сељачки, поклецавајући иду . . . као стидљиво, уздржано се смехуље и тихо добацују: „бре, бре, Горча, ће с ову сељачку торбу право у Пешту? — Ће Швабо дадне успут „телећак“? Ако ли ти па не дадне? — Ће земаме к’о што сме земали на Облаково од Турци зелени ранци! . . .“[16]

Душевност, ону меку, осећајну душу моравског сељака са југа, Велько Петровић је отелотворио у лику војника — „посилног“, Горче, коме је пала у део најтежа дужност, тежа од боја и погибије — да обавести породицу погинулог старешине о месту и тренутку где је јуначки пао у борбама на Дрини.[17] Спонтаним, топлим и једноставним речима у овој ратној причи описују се у основи типови и менталитет јужноморавских војника у највећим биткама Србије у првом светском рату: „Што се више удаљавамо од фронта, све му је теже било. А није био неки јунак. Миран, туњав сељак, „чича Горча“, био је срећан што га је мајор Света и у овом рату узео за свог посилног, јер поред њега није морао ни да понесе пушку, а не као неки други посилни, који официра вуку за собом и на јуриш . . .“ Али ово путовање у дубоку позадину било је горе и од јуриша. Свака станица ближе Нишу као граната усред прсију . . . Он је био исто толико сметен колико и тужан . . . да некако црни глас стигне пре њега . . . али, нису ни њему на Костајнику забадава наредили да баш он, и само он, буде тај који ће њима јавити несрећу. То је зато што њега, Горчу, сви сматрају више од обичног посилног . . . они су се узајамно пазили као да су били једно другом отац и син . . . мајор . . . та једва ако је нешто и био старији од његовог сина у првом позиву . . . Аустријанци су надирали на десно крило, на батаљон прокупачког Црногорца . . . Чим је ма-

јор . . . видео погибију свога друга, одмах је . . . пао, тек што је бацио две бомбе . . .“ И када је требало да извести у Нишу породицу погинулог мајора, Горчино меко и болећиво моравско срце, тешило је „убаву децу“ и њихову мајку да је све добро, да је писмо заборавио, „све . . . там' батаљија куде брата што с мене дојде од бојишта“, док није зањутао, и „осећао да му се језик осушио . . . да неће умети ништа више да проговори, а може сваки час и јаукнути . . .“

У борбама на Колубари и Љигу, у ратној причи „Очи“, Вељко Петровић је запазио још једну црту менталитета становника ослобођених предела, везану за моравски досељенички тип: Црногорце Топличане, који су били „само за ратне покличе и за грување крупнога оружја“, а мање за борбу и стратегијска војна кретања, као што су то чинили Моравци у „обухватању десног непријатељског крила, да спрече Аустријанцима повратак преко Дрине“.[18]

Ратну атмосферу и метеж у Нишу „пред слом 1915.“ Вељко Петровић је обухватио као трагичан тренутак за целу Србију, у коме су се преламали сви судбоносни догађаји, који су довели до пораза и повлачења српске војске 1915. године. На овом путу српске војске Ниш је био последња одступница ка југу: од Ниша, јужноморавском долином, од Лесковца ишло се на Качаник, а нишка железничка станица је тада постала „стециште и раскрсница светска“. У железничким вагонима су у Ниш, поред београдских породица и избеглица из унутрашњости, пристизали „руски, француски и енглески официри . . . говоре се сви европски језици. Из Русије, из Румуније, из Грчке и Бугарске у Европу и противно води пут преко Ниша“, за све стране војне мисије, за српске управне и војне представнике' „који су склањали своје породице на безбедније место“, у нади да је то привремено.[19]

Рат 1915. године затекао је Ниш као варош, после Београда најразвијенију у Србији. Али, Вељко Петровић је и у току боравка у Нишу за време балканских ратова, и уочи слома 1915. године, запажао специфичности овог средишног урбаног јужноморавског и понишавског средишта: на самом уласку у варош запазио нову „широку улицу поред ниских кућа . . . калдрму . . .“ где се гурала „најшаренија светина“, што је чинило ову варош „ни Нишом, ни Београдом“. Али, пролазећи кроз „кривудаве, уске, изроване уличице с нахереним тарабама“, ка периферији вароши, са кућама „у врту, међу плотовима и градинама“, препознавао је „стари Ниш“, са баштама, воћкама, чардаклијама, кроз које се назиру варошке куће, са старинским „аралуком“ на улазима, и под њима „сто са црвеним простирачем, на њему цезва и филџан“, гостољубивих старинских домаћица. Преко „трулих дашчара“ по двориштима, „извиле се и преплеле лозе, отежале воћке, а из свих дворишта . . . калопери, лепе кате, драгољуби и невени“, мирисало је цвеће.[20]

У овакав старински Ниш, који се ширио иза нових варошких улица, хотела и модерних грађевина у центру вароши, тада се био доселио велики број београдских породица, и многи из других вароши из унутрашњости, тражећи безбедније склониште од нових ратних недаћа. Вељко Петровић је тада већ запажао како се у Нишу одражава атмосфера пуна неке радозналости, а истовремено и одбојности старих Нишлија према „Београђанима и Београткама“, што се нарочито односило на све већу оскудицу и све већу скупоћу на варошким пијацама, јер су ове придошлице, по схватањима штедљивих Нишлија, „све преплаћивале . . . лицитирали, те „ове сиротице избеглице“ им покварише сељанке“.[21] У овим првим наговештајима рата, слома и опште ратне психозе он је назирао, усред општег метежа и нервозе узрујане светине пристигле са разних страна, основне елементе супротности у схватањима и навикама између велеграђана и људи из варошких провинција на југу Србије, које је већ затекао рат 1915.

Осим општих утисака о вароши и становницима Ниша из те године, у поменутој ратној причи „У Нишу пред слом 1915.“ Вељко Петровић је запажао и карактеристичне типове старих „Нишлика“, обучених у старинско варошко одело, са „тепелуцима“ и „враном косом“ око њих уплетеном, са старинским ђерданом око врата са ситним дукатима, и на прсима унакрст обавијеном танком или вуненом марамом, са широком убраном сукњом. Запажао је и њихове ликове, нарочито старих и кошчатих жена, погрбљених, мршавих, „висока чела“, „испод којег севају мудре очи, под опрезношћу греје дубока, силом прикривена доброта . .,“ посматраних са њиховим „сувим и мршавим рукама са испољеним жилама и чланцима . . . отврдле, јер су место милова-

ња радиле за све . . .“[22] Као супротност овим старинским типовима жена, код њега се осликавају и типови њихових синова и мужева, кафеција, трговаца, „грдно богатих милионера“ или „ци-ција“, од којих су неки, за трговином, или тражећи лека својим болестима, стизали чак и до Швајцарске и европских престоница, или све до Солуна и Цариграда. Међу овима је и један јунак из приче, „Замфир Трајковић извозник из Ниша“.[23]

У својим диференцирањима менталитета и типова варошана и сељака са југа Србије, Велько Петровић је залазио и у нијансе њихових карактера, у којима се одражавало управо етнички и културни сложено подручје овог дела српске земље. Супротно пословном и уравнотеженијем менталитету нишких трговаца и чиновника, које је упознао у Нишу, Велько Петровић је запазио међу моравским војницима живахан и темпераментан тип Лесковчанина варошанина, васпитаваног у строгим патријархалним породичним оковима, (слично оном војнику из пиротске околине), кога је „отац тиранин, ци-ција, богат трговац“, оженио младог, без питања. Запазио је да је то сензибилан, „у души много и сувише озбиљан човек“, да само у друштву постаје „лармација и лакрдијаш, брбљив, темпераментан“, по опредељењима велики „напредњак“, у тежим ситуацијама чак и „прзница“, али увек у друштву „омиљен, . . . набијен вицевима и анегдотама“.[24] Неке од ових својих јунака са југа он је у својим приповеткама са темама из послератних времена, после „Солуна и Крфа“, када су биле залечене ране пораза и прослављена победа и ослобођење, описивао као велетрговце и „шпекуланте“, који су се из својих јужних вароши настанили у престоници и постали виши слој друштва, а неке као вредне и марљиве предузимаче, печалбаре, добре мајсторе, као потомке својих дедова из јужних српских села и вароши.

IV

Премда је углавном у својим причама из ратних година, као и у својим првим ратним репортажама, Велько Петровић сагледао, доживео, и као врло сензибилан, уман и духом динамичан и зрео писац, ушао у основне црте менталитета народа из крајева на југу Србије, он није у свом познијем стваралачком периоду могао да се отме од тема које су га заувек везивале за овај део Србије. Не само да је у ратним годинама успоставио контакт са јужним српским срединама и народом, него је, као војник и борац, уочио и велики значај који ови крајеви представљају у културној и историјској прошлости и садашњости Србије. Отуда је он у годинама после другог светског рата, излажући своје мисли о месту и улози свих наших народа у југословенској заједници, у којој „ниједан народ није херметички затворен у својим етнографским па ни у државним границама . . . ни онда када се ове мање више поклапају“, истакао као пример, међу осталим историјским ликовима, који су постали историјске „задужбине“ у ослободилачким ратовима, личност „Боке Влајковић“ у српско-турском рату 1877—78, као командант у биткама за јужне крајеве (Пирот—Ак Паланку — Ниш—Врање), поред осталих личности у ратовима од 1912, 1913, па све до 1915—1918. Посебно је у својим аналитичким списима истакао улогу и значај „тога нашег класичног југа“, чији је народ „сачувао у себи до данас континуитет свега што је туда прохујало за две хиљаде година, најживља предања Немањића и Косовске трагедије“, како „у стиховима и мелодици својих песама“, тако исто и „у оделу и обичајима“. У тим крајевима су „исте сродности, исти онај . . . сточар . . . и тешки трудбеник . . . ћутљиви штедиша и храбар сезонски исељеник који не жали своју снагу у туђини ради чистоте свога огњишта . . .“[25]

Овим својим књижевним стваралаштвом, у коме је основна тема и основни мотив у трагичним збивањима наше најновије историје, када су се стварале југословенске границе, Велько Петровић је осветлио удео и улогу народа и предела јужне Србије у формирању наше југословенске домовине.

Напомене*

1. В. Петровић, Косово. (Времена и догађаји). Сабрана дела књ. II, Нови Сад, 1954, 163.
2. Ј. Скерлић, Писци и књиге IV, Београд 1920, 104.
3. Исто, 112.
4. В. Мићуновић, Песник равнице. „Политика“ 23. новембар 1984, 11.

М. Бандић, Класик свежине. „Политика“ 28—30. новембар 1984, 13.

---

* Белешка о писцу:

Велько Петровић је рођен 5. фебруара 1884. године у Сомбору, где је завршио гимназију. Студирао је права у Пешти, а већ од 1903. године почео је да се бави новинарством и пу-

5. В. Петровић, Данашњи људи и прошла времена. (Времена и догађаји). Матица српска, Нови Сад 1954. (Сабрана дела књ. II), 343.

6. В. Петровић, Јованче. Сабране приповетке књ. 1, Суботица 1964. 82.

7. Исто, 84.

8. Исто, 84—86, 87, 89.

9. В. Петровић, Сабрана дела. Родољубиве песме, Београд 1912.

10. П. Петровић, Писмо из Врања. Сабрана дела књ. II, Нови Сад 1954, 624; Писмо из Београда, 617; 619, 620.

11. В. Петровић, Сабрана дела књ. II. Времена и догађаји, „Писмо из главног стана српске војске", Врање 20. априла 1912. (из „Браника"), 619, 623, 624, 625, 626.

12. Исто, 622, 623.

13. В. Петровић, У Нишу пред слом 1915. Сабране приповетке књ. III. Суботица 1964, 7, 8, 9.

14. Исто, 10.

15. В. Петровић, Непријатељево Свето Писмо. Сабране приповетке књ. 3, Суботица 1964, 129.

16. Исто, 129.

17. В. Петровић, Горча Посилни. Сабране приповетке књ. 3, Суботица 1964, 77.

18. Велько Петровић, Очи. Сабране приповетке књ. 3, Суботица 1964, 122—123.

19. В. Петровић, У Нишу пред слом 1915, 24.

20. Исто, 10, 13, 15, 18.

21. Исто, 18, 19.

22. Исто, 17.

23. В. Петровић, Вучја кожа. Сабране приповетке књ. 4, Суботица 1964, 328, 342.

24. В. Петровић, Несвршена прича. Сабране приповетке књ. 4, 355, 356, 357.

25. В. Петровић (Времена и догађаји). Лик наше Југославије. Сабрана дела књ. II, Матица српска, Нови Сад 1954, 9, 12—13.

блицистиком: био је уредник запребачког „Србобрана", листа „Слободе" у Ср. Митровици, од 1909. и „Српске Ријечи" у Сарајеву. У Београду је од 1912. и 1913. године, као емигрант, постао ратни дописник новосадског листа „Браник" и сарајевских новина „Народ". У том периоду је објавио знатан број својих песама и новела, од којих су многе са темама из ратова (Балканског и Првог светског рата (1912, 1913. и 1915). После 1918. године развио се у талентованог и „самосвојног" песника и прозаисту, есејисту, културног историчара и јавног радника. После другог светског рата своје књижевне активности је знатно проширио и развио своје литерарно стварање, као члан Српске академије наука и уметности, председник Матице српске у Новом Саду и управник Народног музеја у Београду, на којој га је дужности затекла и смрт 1967. године, прекинувши његово даље уметничко стварање у пуном успону. (Ј. Скерлић, Писци и књиге, IV, Београд 1920; Ст. Станојевић, Народна енциклопедија књ. III, 459; Енциклопедија Југославије књ. VI, 490).

Dr Vidosava Stojančević

THE PEOPLE AND REGIONS OF THE SOUTH SERBIA IN THE WORKS OF VELJKO PETROVIĆ

Veljko Petrović, one of the greatest Serbian narrators, staed during the War (1914—1918) in the region of the South Serbia. He got to know well the people and situation in this area, what left trace in his prosè works. He also described the situation and atmosphere of the towns of South Serbia, e. g. Niš and Vranje in his memoirs, as well as in his journalistic and publicistic works. These are very interesting testimonies of a man-patriot, writer-observer and person with an excellent taste. It could be said that, in a certain sense, Veljko Petrović clarified in his works the role and part taken by the people and regions of the South Serbia in forming the Yugoslav state.

58:633.2 (497.11)

Dr Novica V. Ranđelović

Travnjačka flora jugoistočne Srbije (I)

U v o d

Jugistočna Srbija je zbog raznorodne geološke podloge, geografskog položaja i raznovrsnih klimatskih prilika veoma interesantno područje za floristička istraživanja. U ovom području su preživeli hladne klimatske promene za vreme ledenog doba mnogi elementi tercijarne flore.

I ranije je područje istraživanja (sl. 1) bilo posećivano i floristički proučavano. Od florističkih radova značajniji su J. P a n č i ć a (1887) o lovor višnji (Prunus laurocerasus) sa Ostrozuba, N. Košanina (1910) i D. K a t i ć a (1910) o elementima vlasinske flore, Đ. N i č i ć a (1894) o flori okoline Vranja i L. A d a m o v i ć a (1889) o flori jugoistočne Srbije.

Nastavljajući ova istraživanja na području jugoistočne Srbije, odabrali smo njen jugoistočni deo za detaljna vegetacijska i floristička istraživanja travnjaka (livada i pašnjaka). Tom prilikom obratili smo pažnju na sve tipove travnjaka od nizijskih do subalpskih i alpskih. Područje istraživanja obuhvatilo je sledeće planinske masive Rodopskog planinskog sistema: Seličevicu, Babičku goru, Kruševicu, Ostrozub, Čemernik, Vardenik i Besnu kobilu. Detaljno je obrađena travnjačka vegetacija i flora ovog područja, a ovim radom donosimo samo travnjačku floru[1].

Materijal i metode rada

Floristički materijal sakupljan je od 1970—1978. godine, tokom čitave godine. Determinacija je rađena prema ključevima koji su navedeni u literaturi. Nomenklatura vrsta vršena je pomoću »Liste der Gefesspflanzen Mitteseuropas« (Ehrendorfer, 1973), a za taksone koji u tom delu nisu navedeni po Flori SR Srbije.

Florni elementi su označeni sledećim brojevima: 1 = cirkumpolarni, 2 = evroazijski, 3 = srednjeevropski, 4 = submediteranski, 5 = južnoevropski, 6 = pontski, 7 = kosmopolitski, 8 = balkanski i 9 = mezijski.

Životni oblici su navedeni sledećim slovima: H = hemikriptofiti T = terofiti, G = geofiti i Ch = hamefiti.

Kod obrade taksona osim determinacije služili smo se i upoređenjem taksona u poznatim herbarima (Beogradu, Zagrebu, Skoplju i Sofiji)[2].

1. Popis travnjačke flore

Ukupno je prikazano 558 vrsta viših biljaka. To su uglavnom prave pašnjačke i livadske vrste, ali su prikazane i neke vrste koje ne pripadaju ovom tipu vegetacije, ali su bile prisutne kao »slučajne« vrste ili pratilice.

E Q U I S E T A C E A E

E q u i s e t u m fluviatile L. Tresetne zajednice. Vlasina, Crna Trava. 2. H—G.
E. palustre L. Vlažne livade i tresetišta. Vlasina 2. H—G.
E. sylvaticum L. Vlažne livade. Vlasina. 1. H—G.

---

[1] Rad predstavlja deo autorove doktorske disertacije koja je pod naslovom »Fitocenološko-ekološke karakteristike brdskih travnjaka jugoistočne Srbije odbranjena 21. aprila 1978. u Zagrebu.

[2] Zahvaljujemo kolegama koji su nam pomogli kod upoređenja materijala i to: Beograd — dr Nikoli Dikliću i dr V. Nikoliću; Zagreb — Akad. S. Horvatiću i dr Lj. Ilijaniću; Skoplje — Akademiku K. Micevskom; Sofija — M. Markovu, S. Kožuharovu i B. Kuzmanovu.

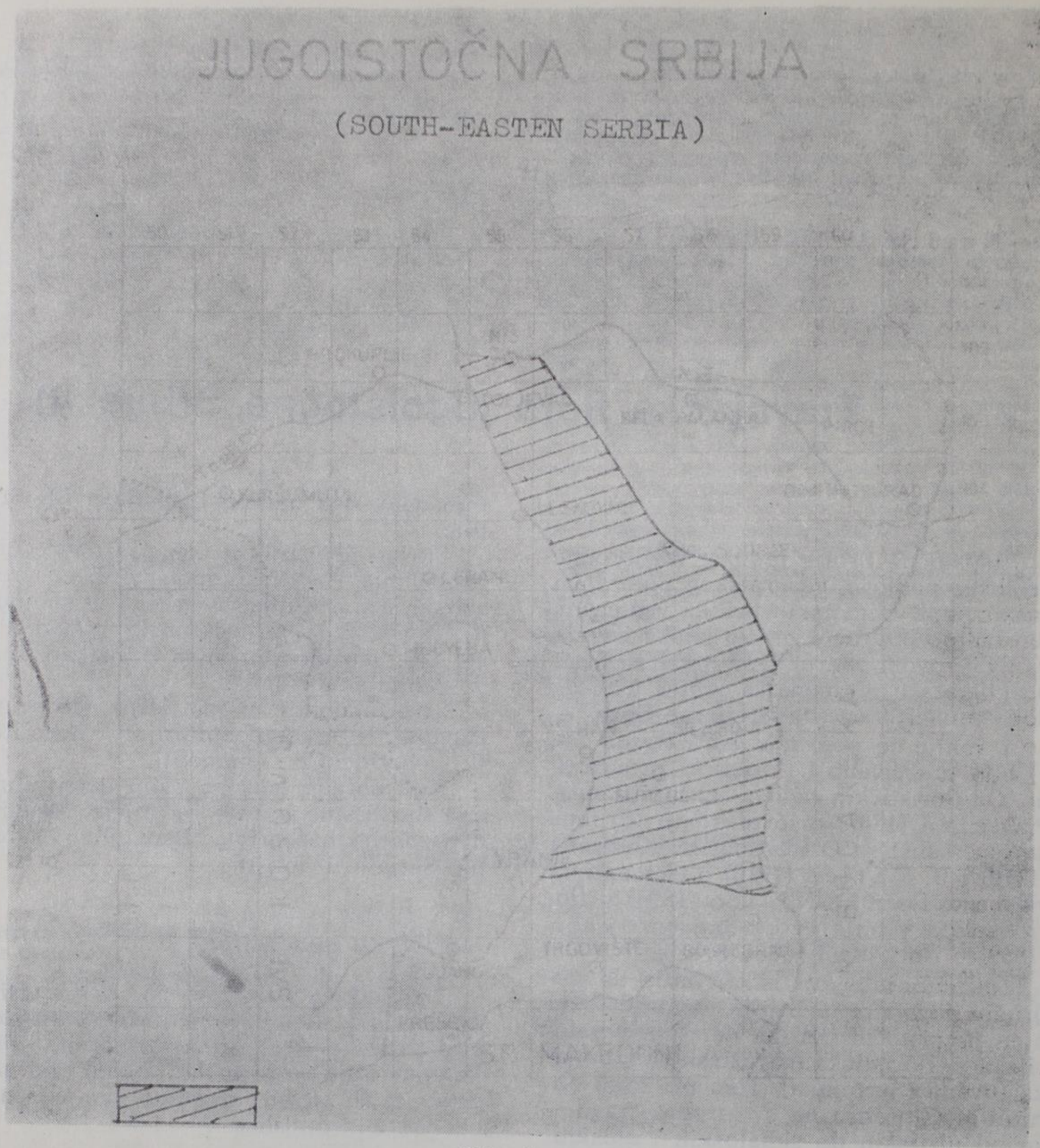

Slika 1.

Ophioglossum vulgatum L. Vlažne livade. Palojci, Seličevica, Alakinci. 3. G.

Botrychium lunaria (L.) Sw. Subalpske livade. Besna kobila, Prosečenica. 1. G. f. remotum (B. kobila).

B. multifidum (S, G. Gmel) Ruprecht. Ostrozub (Bistrica). Livade. 1. G.

ASPLENIACEAE

Asplenium septentroionale (L.) Hoffm. Stenovita mesta. Besna kobila, Šuplja padina. 1. H.

ARISTOLOCHIACEAE

Aristolochia pallida Wild. Livade brdskog regiona. Seličevica (Dukat), Grdelička klisura (Palojci). 4. G.

RANUNCULACEAE

Caltha palustris L. Močvarne i tresetne zajednice Vlasine. 1. H.

Nigella arvensis L. Brdski pašnjaci. Seličevica. 4. T.

Ranunculus bulbosus L. Brdske i predplaninske livade. Plojci, Crveni Breg, Vlasina. 3. G.
subsp. bulbifer. Palojci.
subsp. bulbosus. Vlasina.

R. flammula L. Tresetišta i vlažne livade Vlasine. 2. H.
subsp. flammula.
f. angustifolus Wallr. Vlasina.

R. montanus Willd. Planinske livade tipca. Vlasina, Ostrozub, Čemernik, Strešer, Besna kobila. 3. G—H.
subsp. carinthiacus (Hoppe) Hegi.

R. millefoliatus Vahl. Brdski pašnjaci. Seličevica, Babička gora. 8. H—G.
R. neapolitanus Ten. Vlažne livade. Seličevica. 4. H—G.
R. polyanthemos L. Vlažne i mezofilne livade. Seličevica. 6. H.
R. reptans L. (=.R. flammula subsp. reptans). Vlažna mesta pored Jezera (Vlasina). 2. H.
R. repens L. Vlažne livade. Barbeš, Žitorađa, Stajkovce. 2. H.
var. repens.
f. repens. Seličevica.
f. glabratus. Barbeš.
R. rumelicus Gris. Pašnjaci i ivice šuma. Seličevica. 8. G—H.
R. sardous Cr. Vlažne dolinske livade. 3. H.
f. sardous. Barbeš.
f. vilosus Brck. Vlasotince.
R. serbicus Vis. Tresetišta. Vlasina. 9. H.
R. steveni Andrz. Planinske livade. Novo Selo (G. K.). 4. H.
R. velutinus Ten. Na vlažnim livadama. Barbeš. Vlasotince. 4. H.
R. lingua L. Močvarna mesta. Vlasotince. 3. H.
R. acris L. Vlažne i močvarne livade. 3. H.
f. acris. Surdulica (Žitorađa).
f. latisectus (Beck.) Penev. Vlasina.
f. napellifolius (Crantz.) Penev. Čemernik (Mlačište).
f. stipatus Nyar. Babička gora (Barbeš).

CRYOPHYLLACEAE

Arenaria leptoclados (Rchb.) Gar. Pašnjaci. Seličevica. 2. T.
Cerastium arvense L. Subalpski pašnjaci. Strešer. 1. H.
C. brachypetalum Desp. ex Pers. Brdski pašnjaci. Seličevica, Babička gora, Kruševica. 4. T.
C. caestitosum Gilib. Vlažni i mezofilni travnjaci. Žitorađa, Vlasina, Barbeš. 1. H.
C. dubium (Bast.) Guépin. Dolinske livade. Barbeš, Vlasotince, Pukovac. 4. T.
C. glomeratum Thuill. Brdski pašnjaci. Seličevica. 7. T.
C. pumilum Curt. Brdski panšjaci. Seličevica, Babička gora, Kruševica, 4. T.
Dianthus cruenthus Gris. Predplaninski i planinski pašnjaci. Mlačište, Vlasina, Palojce, Vardenik, 2. H.
D. pallens S. S. Brdski pašnjaci. Seličevica (Klisura). 4. H.
D. pinifolius S. S. Brdski kamenjari. 9. H.
subsp. serbicus Wetst. Seličevica, Momin Kamen.
subsp. rumelicus (Vel.) Gurke. Toponica.
D. superbus L. Planinske livade. Vlasina, Strešer. 2. H.
Herniaria glabra L. Brdski pašnjaci. Seličevica. 1. T.
H. incana Lam. Brdski pašnjaci. Seličevica. 4. T.
H. hirsuta L. Brdski pašnjaci. Seličevica, Babička gora. 4. T.
Holosteum umbellataum L. Brdski pašnjaci. Ras. 4. T.
Lychnis flos-cuculi L. Dolinske livade. Barbeš, Vlasina. 1. H.
L. viscaria L. Subalpski pašnjaci. Vlasina. 2. H.
Moenchia mantica (L.) Bartl. Brdske livade. Žitorađa, Palojci, Vlasina. 4. T.
Minuartia bulgarica (Vel.) Graebn. Vegetacija stena, Besna kobila. 9. H.
M. coespitosa (Ehrh.) Deg. Planinski pašnjaci. Vlasina. 1. H.
M. viscosa (Schreb.) Schinz. et Thell. Brdski pašnjaci. Seličevica. 6 T.
Petrorhagia prolifera (L.) P. W. Brdski pašnjaci. Seličevica. 6—4.T.
P. saxifraga (L.) Link. Brdski pašnjaci. Seličevica. Momin Kamen. 4. H.
Sagina apetala Ard. Brdski pašnjaci. Seličevica. 3. T.
S. saginoides L. Vlažni pašnjaci. Babička gora. 1. H.
Scleranthus dichotomus Schur. Brdski pašnjaci. 6—4. T.
S. neglectus Roch. Subalpski kamenjar. Besna kobila. 5. H.
S. perennis L. Brdski pašnjaci. Seličevica, Ostrozub. 3. H.
S. polycarpos L. Brdski pašnjaci. Seličevica. 2. T.
Silene armeria L. Na stenama. Momin Kamen, Surdulica. 3. T.
Silene asterias Gris. Tresetišta. Čemernik. 8. H.
S. conica L. Brdski pašnjaci. 2. T.
subsp. subconica Friv. Seličevica.
S. lerchenfeldiana Baumg. Subalpske stene. Besna kobila, Šuplja padina. 8. H.
S. roemeri Friv. Predplaninski pašnjaci. Vlasina, Strešer, Besna kobila, Šuplja padina. 8. H.
subsp. sendtneri (Boiss.) Jord. et Pan.
S. vulgaris (Moench.) Garske. Na predplaninskim livadama. 2. H.
subsp. vulgaris. Vlasina.
subsp. bosniaca (Beck.) Janch. Crveni Breg.
Spergula arvensis L. Pionirski travnjaci. Strešer. 2. T.
S. pentandra L. Brdski panšjaci. Seličevica. 4. T.

Spergularia rubra (L.) J. et C. Presl. Brdski travnjaci i peskovita mesta. Seličevica, Babička gora, Vlasina. 1. T.
Stellaria graminea L. Livade brdskog i predplaninskog regiona. Vlasina. Strešer, Besna kobila. 2. H.

POLYGONACEAE

Polygonum alpinum All. Kamenita mesta subalpskog regiona pored puteva. Besna kobila. 2. H.
P. bistorta L. Tresetišta. Vlasina. 2. H—G.
Rumex acetosa L. Dolinske livade. Žitorađa, Alakinci. 2. H.
R. acetosella L. Pašnjaci. Seličevica, Čemernik, B. kobila. 7. T.
R. crispus L. Dolinske livade. Vlasotince, Barbeš. 2. H.
var unicallosuo Peterm. Barbeš.

PLUMBAGINACEAE

Armeria rumenica Boiss. Predplaninske livade. Vlasina, Strešer, Besna kobila. 9. H.

HYPERICACEAE

Hypericum barbatum Jacq. Livade tipca i kamenita mesta subalpskog regiona. 6. H.
f. acutifolium Novak. Besna kobila, Strešer, Vlasina.
f. oblogifolium Novak. Besna kobila.
H. maculatum Crantc. Subalpski pašnjaci i livade. 2. H.
subsp. maculatum. Čemernik, Besna kobila.
subsp. immaculatum (Murb.) Erohl. Vlasina. Strešer.
H. perforatum L. Pašnjaci brdskog i predplaninskog regiona. 2. H.
subsp. angustifolium (DC.) Gaud. Seličevica.
subsp. latifolium (Koch.) Erohl. Vlasina.
H. rumelicum Boiss. Brdski pašnjaci. Seličevica, Babička gora, Kruševica. 8. H.

VIALACEAE

Viola canina L. Predplaninske i planinske livade. 3. H.
subsp. monatana (L.) Dahl. Vlasina.
subsp. canina. Suševlje — Grdelička klisura.
V. kitaibeliana Schult. Brdski pašnjaci. Seličevica. 4—3. T.
V. tricolor L. Pašnjaci, napuštena mesta i livade. 2. H.
subsp. tricolor. Seličevica. Predejane.
subsp. macedonica (Boiss. et Heldr.) A. Schmidt. Crveni Breg, Mlačište, Ostrozub, Vlasina.
subsp. subalpina Gaud. Besna kobila, Strešer.

CISTACEAE

Helianthemum nummularium (L.) Mill. Pašnjaci brdskog i predplaninskog regiona. Seličevica, Ostrozub, Strešer, B. kobila. 2. Ch.
Tuberaria gutata (L.) Fourr. Brdski pašnjaci. Grdelička klisura. 4. T.

BRASSICACEAE

Alyssum alyssoides L. Brdski pašnjaci. Seličevica. 4—3. T.
A. desertorum Stapf. Brdski pašnjaci. Seličevica. 6. T.
A. hirsutum M. B. Brdski pašnjaci. Babička gora. 6—8. T.
A. repens L. Zajednice sa karanfilom. Seličevica. Momin kamen. 6. H.
Arabidopsis thaliana (L.) Haynh. Pašnjaci i obradive površine. 2. T.
f. multicaulis (Nonlet) F. Zimm. et Thell. Selič.
f. simplex (Nonlet) O. E. Schulz. Seličevica.
Aurinia saxatilis (L.) Desv. (= Alyssum s.). Kamenjari. Momin Kamen. 6—8. H.
var orientale (Ard.) Beck. Momin kamen.
f. maius (Haussk.) Hal.
Gamelina rumenica Vel. Na pašnjacima. Seličevica. 3. T.
Cardamine pratensis L. Dolinske livade. Vlasina, Žitorađa (V. Han.). 1. H.
Erophila spathulata A. F. Lang. (= Draba verna). Brdski pašnjaci. 6—4 — 2 — T.
Erysimum diffusum Ehrh. Brdski pašnjaci. Seličevica. 6. H.
E. repandum L. Brdski pašnjaci. Babička gora. 5. H.
Nasturtium officinale R. Br. Zabarena mesta. Seličevica, Vlasotince. 7. H.
Rorippa pyrenaica (Lam.) Rchb. Brdski panšjaci. Vlasotince, Seličevica. 4. T.
R. sylvestris (L.) Bess. Pašnjaci i livade. Barbeš. 3. H.
Sisymbrium altissimum L. Brdski pašnjaci. Seličevica. 2. T.

Thlaspi precox Wulf. Planinski i subalpski pašnjaci. 4. H.
T. perfoliatum L. Brdski pašnjaci. 4. T.

VACCINIACEAE

Vaccinium myrtillus L. Subalpski pašnjaci. Čemernik, Strešer, Besna kobila. 1. Ch.
V. uliginosum L. Žbunići i pašnjaci. Strešer, Besna kobila. 1. Ch.
V. vitis — idea L. Subalpski pašnjaci i žbunaste zajednice. Strešer i Besna kobila. 1. Ch.

PRIMULACEAE

Lysimachia vulgaris L. Vlažne livade. Žitorađa, Vlasina. 2. H.
f. glanduloso-villosa Beck. Vlasina.
L. nummularia L. Vlažne, dolinske livade. Žitorađa. 1. H.
Primula elatior (L.) Grubf. Planinski travnjaci. 3. H.
P. veris L. Predplaninski panšjaci. Vlasina. 2. H.
subsp. officinalis (L.) Hay.

MALVACEAE

Malva moschata L. Predplaninske livade. Mlačište. 4. H.
var. heterophylla Lej. et Court. Vlasina.

EUPHORBIACEAEA

Euphorbia barrelieri Savi. Brdski pašnjaci. Seličevica.
var. thessala (Form.) K. Maly. 4—6. H.
E. segueriana Neck. Brdski pašnjaci. Seličevica. 3. H.
E. cyparissias L. Pašnjaci. Seličevica, Babička gora. 3. H.

THYMELAEACEAE

Thymelea paseriana (L.) Cass. et Germ. Pašnjaci. Seličevica. 4. T.

ROSACEAE

Alchemilla acutiloba Opiz. Vlažni predplaninski travnjaci. Vlasina, Mlačište. 1. H.
A. cinerea Buser. Predplaninski pašnjaci. Vlasina. 2. H.
A. crinita Buser. Vlažna mesta. Vlasina. 1. H.
A. flabellata Buser. Predplaninski i planinski pašnjaci. Strešer, Besna kobila. 3. H.
A. viridiflora Rothm. Vlažne livade i tresetišta. Vlasina. 1. H.
Agrimonia eupatoria L. Brdski pašnjaci. Seličevica. 4. H.
Aphanes microcarpa (Boiss. et Reut.) Rothm. Brdski pašnjaci. Seličevica. 1. T.
Filipendula ulmaria (L.) Maxim. Tresetne livade. Vlasina. 2. H.
f. denudata (Presl.) Beck. Vlasina.
f. ulmaria. Crna Trava.
F. vulgaris Moench. (= F. hexapetala). Livade i pašnjaci. Seličevica, Palojci, Predejane. 1. H.
Geum rodoparum s. s. Tresetne livade. Vlasina. 1. H.
G. rivale L. Tresetne livade pored reke. Crna Trava. 1. H.
Potentilla argentea L. Pašnjaci brdskog i predplaninskog regiona. Seličevica, Čemernik. 1. H.
var. tenerrima (Vel.) Wolf. Strešer.
var. tenuiloba (Jord.) Schwarz. Seličevica.
P. erecta (L.) Räschel. Predplaninske livade. Vlasina, Strešer, Besna kobila. 2. H.
var. erecta. Alakinci.
var. acophila (T. Wolf.) Gns. Vlasina.
P. inclinata Vill. Brdski pašnjaci. 6. H.
var. incisoserata (T. Wolf.) Mark. Seličevica.
var. laciniosa (Mer. et Koch.) Mark. Seličevica.
P. laciniosa Waldst. et Kit. Brdski pašnjaci. Seličevica. 6—4. H.
P. palustris (L.) Scop. (= Comarum p.). Tresetne livade. Vlasina. 1. H.
P. pilosa Willd. Brdski pašnjaci. Seličevica. 6—4. H.
P. sulphurea Lam. Brdski pašnjaci. Grdelica. 5. H.
P. ternata K. Koch. Subalpski pašnjaci. Besna kobila. 5. H.
P. tommassiniana (F. Syhult.) Hegi. Brdski pašnjaci. Babička cora. 6. H.

CRASSULACEAE

Sedum acre L. Brdski pašnjaci i kamenita mesta. Dupljane. 2. H.
S. caestitosum (Cav.) DC. Kamenita mesta. Seličevica. 4. T.
S. grisebachii Heldr. (?). Stenovita mesta. B. kobila. 9. T.
Sedum hispanicum L. Brdski pašnjaci, kamenjari. 4. T.
var. hispanicum. Palojci.

var. bauxbaumii Gris. Seličevica. Momin Kamen.
S. rubens L. Brdski pašnjaci. Kurvin grad. 4. T.
S. sartorianum Boiss. Brdski pašnjaci. Seličevica. 5. H.
Jovibarba hirta (L.) Opiz. (= Sempervivum h.). Besna kobila. 8. H.

SAXIFRAGACEAE

Saxifraga bulbifera L. Predplaninske livade. Babička gora. Palojce. 5. T.
S. paniculata Mill. Subalpske stene. Besna kobila. 2. H.
var. brevifolia (Engl.) Kur. Besna kobila.

PARNASSIACEAE

Parnassia palustris L. Tresetne livade. Vlasina. 1. H.

DROSERACEAE

Drosera rotundifolia L. Tresetne livade. Vlasina. 1. T.

PAPILIONACEAE

Anthyllis vulneraria L. Predplaninske i planinske livade. 3. H.
subs. polyphulla (De Cand.) Nym. Bričevlje, Palojce.
subsp. vulneraria. Vlasina.
Astragalus hamosus L. Brdski pašnjaci. Seličevica, Babička gora. 4. H.
A. onobrychis L. Brdski pašnjaci. 4. H.
var. chlorocarpus (Gris.) Boiss. Babička gora, Selič.
var. sofianus (Vel.) Stoj. et Stef. Seličevica.
Chamaespartium sagittale (L.) Gibbs. Predplaninski pašnjaci. Ostrozub, Čemernik, Besna kobila. 4. Ch.
Chamaecytisus hirsutus (L.) Link. Planinski pašnjaci. Veliki Strešer, Besna kobila. 4. Ch.
subsp. polytrichus (M. B.) E. May. Veliki Strešer.
Cytisus tommasinii (Vis.) Rothm. Planinski pašnjaci. Čemernik, Veliki Strešer.
Dorycnium herbaceum Vill. Brdski pašjaci. Seličevica. 6. Ch.
Genista depressa M. B. Planinski pašnjaci. Strešer, Besna kobila. 8. Ch.
G. ovata W. K. Pašnjaci brdskog regiona. Čemernik. 8. Ch.
Genista sercea Wulf. Subalpske stene. B. kobila. 8. Ch.
Lathyrus pratensis L. Dolinske livade. Barbeš. 2. H.
L. sphaericus Retz. Brdski pašnjaci. Seličevica. 4. T.
Lotus angustissimus L. Brdski panšjaci. Seličevica. 4. T.
L. corniculatus L. Livade i pašnjaci. 2. H.
subsp. corniculatus.
f. corniculatus. Vlasina. Alakinci.
f. hirsutus Koch. Vlasina, Grdelička klisura.
Medicago arabica (L.) Huds. Dolinske livade. Barbeš. 4. H.
M. minima (L.) Bartl. Brdski pašnjaci. Seličevica. 6—4. T.
M. rigidula (L.) All. Brdski pašnjaci. Seličevica. Babička gora. 4. T.
var. agrestis (Ten.) Burn. Seličevica.
Ononis spinosa L. Brdski pašnjaci. 4—3. Ch.
Onobrychis alba (W. K.) Desv. Brdski pašnjaci. Seličevica. 4. Ch.
O. arenaria (Kit. et Shult.) D. C. Brdski pašnjaci. Babička gora. 6. H.
Ornithopus compressus L. Brdski pašnjaci, Grdelička klisura. 4. T.
Trigonella monspeliaca L. Brdski pašnjaci. Seličevica. 4. H.
Trifolium alpestre L. Predplaninski i planinski pašnjaci. Vlasina, Mlačište, Strešer, Besna kobila. 3. H.
T. angustifolium L. Brdski pašnjaci. Seličevica. 4. T.
T. arvense L. Pašnjaci brdskog i predplaninskog regiona, Ras. 3. H.
subsp. arvense. Seličevica.
subsp. gracile (Thuill.) Nym. Seličevica, Babička gora.
var. gracile. Seličevica, Babička gora.
var. glabrum Vis. Seličevica.
T. campestre Schreb. Pašnjaci. Seličevica, Palojce. 3. H.
T. dalmaticum Vis. Brdski pašnjaci. 6—4. T.
var. meledae Vis. Suševlje.
var. scabroformae. Belli. Seličevica.
T. dubium Sibth. Dolinske livade. Žitorađa, Vlasotince. 3. T.
T. echinatum M. B. Brdski pašnjaci. Zapl. Toponica. 6—4. H.
T. filiforme L. Dolinske livade. Seličevica. 4. T.
T. fragiferum L. Dolinske livade. Barbeš, Vlasotince. 2. H.
T. glomeratum L. Brdski pašnjaci. Seličevica. 4. T.
T. heldreichianum Huss. Ivice šume. Dupljane, Vrbovo. 8. H.
T. hirtum All. Pašnjaci i šikare. Seličevica, Džep. 4. T.
T. hybridum Savi. Močvarne livade. Vlasina, Žitorađa. 2. H.
T. leucanthum Bieu. Dolinske livade. Kočane, Međurovo. 4. T.
T. montanum L. Predplaninski pačnjaci. Palojce. 6. H.

T r i f o l i u m incarnatum L. Brdski pašnjaci . 4. H. subsp. molinieri Balb. Momin Kamen.
T. Michelianum Savi. Dolinske livade. 5. H. subsp. balansae (Boiss.) Arn. Vlasotince, Stajkovce.
T. nigrescens Viv. Brdski pašnjaci. Seličevica 4. H.
T. ochroleucon Huds. Predplaninske livade. Palojci. 6—4. H.
T. pallidum W. K. Dolinske livade. Palojci 4. T.
T. patens Schreb. Dolinske i brdske livade. Žitorađa, Predejane. 2. T.
T. pannonicum L. Predplaninski pašnjaci i livade. Vlasina. 6—4. H.
T. parviflorum Ehrh. Brdski pašnjaci. Seličevica. 6. T.
T. petrisavi Slem. Dolinske livade. Alakinci. 8. H.
T. phleoides Pourr. ex Willd. Brdski pašnjaci. 'Pasjača. 4. T.
T. pratense L. Livade. 2. H.
var. pratense. Palojci, Predejane, Strešer.
var. nivale Ark. Vlasina.
T. purpureum Boiss. Brdski pašnjaci. Seličevica. 4. T.
T. resupinatum L. Dolinske livade. Ras. Barbeš. Žitorađa. 4. T.
T. repens L. Dolinske i brdske livade. Ras. 3. H.
T. scabrum L. Brdski pašnjaci. Seličevica. 4. T.
T. spadiceum L. Tresetne livade. Vlasina. 3. T.
T. striatum L. Brdski i predplaninski pašnjaci. Seličevica, Palojci, Predejane. 4. T.
T. strictum Jusl. Predplaninske livade. Palojci. 4. T.
T. subterraneum L. Brdski pašnjaci. Rusna, Palojci, Stajkovce, Čečina, Čelopek. 4. T.
T. trichopterum Panč. Brdski pašnjaci. Vrbovo, Bujanovac. 9. T.
T. velenovsky Vand. 'Predplaninski pašnjaci. Crveni breg, Mlačište, Vlasina, Kriva Feja. 9. H.
T. vesiculosum Savi. Brdski pašnjaci. Seličevica. 7. H.
V i c i a cracca L. Predplaninski pašnjaci. Palojci. 3. H.
V. grandiflora Scop. Brdski pašnjaci. Seličevica. 6—4. H.
V. hirsuta (L.) S. F. Gray. Brdski pašnjaci. Seličevica. 7. H.
V. incana Gaun. Predplaninski pašnjaci. Palojci. 5. H.
V. lythyroides L. Brdski pašnjaci. Seličevica. 2. T.
V. tenuifolia Roth. Predplaninske livade. Vlasina. 2. H.
V. villosa Roth. Brdski pašnjaci. Seličevica. 6—4. H.

OENOTHERACEAE

E p i l o b i u m obscurum Schreb. Tresetne livade. Vlasina. 2. H.

LINACEAE

L i n u m bienne Mill. (=L. angustifolium). Brdski pašnjaci. Seličevica. 4. T.
L. capitatum Kit. et Schult. Subalpski pašnjaci. Veliki i Mali Strešer. 5. H.
L. catharticum L. Predplaninski i planinski pašnjaci. Crveni Breg, Vlasina, Strešer, Besna kobila. 2. T.
L. gallicum L. Brdski pašnjaci. Seličevica, Palojce, Predejane, 4. T.
L. hologydum Rchb. 'Predplaninski pašnjaci. Čemernik, Palojci, Predejane, Vlasina. 8. H.
L. tenuifolium L. Pašnjaci. Seličevica. Redak. 4. H.

GARANIACEAE

E r o d i u m cicutarium (L.) Herit. Brdski pašnjaci. Seličevica, Babička gora. 4. H.
G e r a n i u m columbinum L. Brdski pašnjaci. Seličevica. 2. T.
G. molle L. Brdski pašnjaci. Seličevica, Babička gora. 2. H.
G. pyrenaicum Burm. Brdski pašnjaci. Babička gora. 4. T.
G. rotundifolium L. Brdski pašnjaci. Seličevica. Babička gora. 4. H.

POLYGALACEAE

P o l y g a l a comosa Schcurh. Brdski pašnjaci. Palojci. 2. H.
Pol. major Jacq. Planinski pašnjaci. Vlasina, Strešer. 6—4. H.
f. major. Vlasina.
f. azurea Pant. Gradska mahala (Vlasina).
P. vulgaris L. Predplaninske i planinske livade. 3—4. H.
f. vulgaris. Vlasina, Strešer, Besna kobila.
f. albiflora Chodat. Vlasina.

APIACEAE (=U mbelliferae)

B u p l e u r u m apiculatum Friv. Brdski pašnjaci. Seličevica (Kurvin grad) 8. T.
B. sibthorpianum Smith. Predplaninske livade. Vlasina. 8. H.
var. diversifolium (Roch.) Hay. Vlasina Rid.

Carum carvi L. Predplaninske livade. Vlasina. 2. H.
Daucus carota L. Livade i pašnjaci. Seličevica. 2. H.
Eryngium campestre L. Kserofilni pašnjaci. 6—4. H.
Falcaria vulgaris Bernh. Brdski pašnjaci. Seličevica. 6—4. H.
Oenanthe banatica Heuff. Dolinske livade. Žitorađa. 8. H.
O. silaifolia M. B. Vlažne livade. Stajkovce. 4. H.
Orlaya grandiflora (L.) Hoffm. Brdski pašnjaci. 4. T.
Pastinaca hirsuta. Panč. Predplaninske livade. Vlasina. 9. H.
P. sativa L. Vlažne livade. Gornje Romanovce. 2. H.
subsp. urens (Reg.) Rauy.
Peucedanum aequiradium Vel. Planinski pašnjaci. Vlasina, Vardenik, Besna kobila. 9. H.
Pimpinella alpina Host. Planinski pašnjaci. Čemernik, Vardenik, Besna kobila. 3. H.
P. saxifraga L. Brdski pašnjaci. Seličevica. 2. H.
subsp. saxifraga. Seličevica.
subsp. nigra (Mill.) Guadin. Babička gora. Sel.
Seseli tortuosum L. Brdski pašnjaci. Seličevica. 5. H.

GENTIANACEAE

Gentiana asclepiadea L. Planinski pašnjaci. Seličevica. 5. H.
pašnjaci. Čemernik, Vardenik, Besna kobila. 3. H.
G. acaulis L. (=G. kochiana). Planinski pašnjaci. Čemernik, (Mlačište). 5. H.
G. pneumonanthe L. Tresetne livade. Vlasina. 2. H.
G. utriculosa L. Planinske lavade sa tipcem. Vlasina, Strešer. 8. H.
Gentianella bulgarica Vel. Planinski pašnjaci. Vlasina, Strešer, Besna kobila. 8—9. H.
Centaurium erythrea Rafn. Livade i pašnjaci predplaninskog regiona. Seličevica, Predejane, Strešer. 3—4. H.

MENYANTHACEAE

Menyanthes trifoliata L. Tresetne livade. Vlasina. 2. H.

RUBIACEAE

Asperula cynanchica L. Suvi pašnjaci. Seličevica. 4. H.
Crucianella graeca Boiss. Suvi pašnjaci. Babička gora. 6. T.
C. oxyloba Inka. Suvi pašnjaci. Babička gora. 4. T.
Galium apiculatum S. S. Suvi pašnjaci. Momin Kamen. 8. H.
G. constrictum Chaub. Dolinske livade. Žitorađa, Barbeš. Ras. 4. H.
G. divaricatum Lam. Brdski pašnjaci. Seličevica, Babička gora. 4. T.
G. mollugo L. Vlažne livade brdskog i planinskog pojasa. Ras. 3. H.
Galium palustre L. Dolinske livade. Vlasina, Žitorađa. 2. H.
G. pumilum Murr. Kamenjar kod Mominog Kamena. 3. H.
G. tenuissimum M. B. Brdski pašnjaci. Palojci, Perutina. 6. T.
G. vernum Scop. Planinski pašnjaci tipca. Vlasina. 6—8. H.
G. verum L. Brdske livade i pašnjaci. Seličevica, Čemernik. 2. H.
Sherardia arvensis L. Brdski pašnjaci i livade. 7. H.

VALERIANAVEAE

Valeriana officinalis L. Subalpski pašnjaci. Strešer. 2. H.
Valerianella carinata Lois. Utrine. Babička gora. 3. T.
V. coronata (L.) D. C. Brdski pašnjaci. Seličevica, Kruševica. 3. T.
V. dentata (L.) Ball. Brdski pašnjaci i livade. Seličevica. 4. T.
V. locusta (L.) Laterr. Brdske livade. Toponica. 7. T.
V. pumila (L.) D. C. Brdski pašnjaci. Seličevica. 4. T.
V. rimosa Bast. Brdski pašnjaci. Seličevica. 4. T.
V. truncata Betcke. Brdski pašnjaci. Seličevica. 4. T.
V. turgida Betcke. Brdski pašnjaci. Seličevica. 5. T.

DIPSACACEAE

Knautia magnifica Vel. Planinske livade. Strešer. B. k. 8. H.
f. magnifica Vel. Strešer, Besna kobila.
f. lutescens Adam. Besna kobila.
K. midzorensis Form. Subalpski pašnjaci. Besna k. 8. H.
Scabiosa columbaria L. Planinske i predplaninske livade. 3—4. H.
subsp. columbaria. Palojci, Predejane.
subsp. banatica (W. K.) Diklić. Vlasina.
S. ochroleuca L. Brdski pašnjaci (pored puteva). Seličevica. 3. H.
S. ucranica L. Brdski pašnjaci. Seličevica, Babička gora. 6. H.
Succisa pratensis Moench. Vlažna i tresetna mesta. 2. H.

CONVOLVULACEAE

Convovulus centhabrica L. Brdski pašnjaci. Seličevica, Momin Kamen. 4. H.

BORAGINACEAE

Myosotis stricta Link. Brdski pašnjaci. Seličevica, Babička gora, Kruševica. 2. T.
M. sylvatica (Ehrh.) Hoffm. Na planinskim pašnjacima. 2. H.
subsp. alpestris (Schm.) Rohl. Vlasina, Strešer, B. k.
Neatostema apulum (L.) I. M. Jonst. Seličevica. 4. T.
(=Lythospermum apulum)
Nonnea pallens Petr. Brdski pašnjaci. Seličevica. 8. H.
Onosma arenarium W. K. Na brdskim travnjacima. Čečina. 6. H.
Symphytum officinale Friv. Vlažne livade kod Barbeša. 6—4. H.

SCROPHULARIACEAE

Euphrasia minima Jacq.? Subalpski pašnjaci. 2. T. B. k.
E. pectinata Ten. Planinske livade. Čemernik, Strešer i B. k. 2. T.
(=E. tatarica).
E. rostkoviana Hayne. Planinske livade. Vlasina. 3. T.
subsp. montana (Jord.) Wetst. Vlasina.
Gratiola officinalis L. Dolinske livade. Žitorađa. 1. H.
Linaria dalmatica (L.) Mill. Subalpske livade. 4. H.
subsp. macedonica (Gris.) Fenzl. et Tschab. Besna kobila. Strešer.
L. genistifolia (L.) Mill. Brdski pašnjaci. Sel. Bab. gora. 2. H.
L. pelisseriana (L.) D. C. Brdske livade. Grdelička klisura. 4. T.
Odontites vulgaris Moench. Planinski pašnjaci. 3—4. H.
subsp. serotina Gilib.
var. canescens (Rech.) Hay. Perutina.
var. serotina. Babička gora.
Parentucelia latifolia (L.) Car. Brdski pašnjaci. Seličevica, Kruševica, Grdelička klisura. 4. T.
Pedicularis palustris L. Tresetne livade. Vlasina. 1. T.
P. heterodonta Panč. Predplaninske i planinske livade. Vlasina. 8. G.
Rhinanthus minor L. Dolinske i brdske vlažne livade. Žitorađa, Predejane, Palojce. 3. T.
R. rumelicus Vel. Mezofilne livade. Palojci, Strešer. 8. T.
Veronica arvensis L. Brdski pašnjaci. 2. T.
V. jacquinii Baumg. Brdski i planinski pašnjaci. Seličevica, Momin Kamen, Vlasina. 8. H.
V. officinalis L. Planinski i subalpski pašnjaci. Ostrozub, Čemernik, Strešer i Besna kobila. 1. Ch.
V. prostata L. Brdski pašnjaci. Seličevica. 2. H.
V. scutellata L. Tresetne zajednice. Vlasina. 3. H.
V. serpyllifolia L. Mezofilne livade. Seličevica. 7. H.
V. verna L. Suvi brdski pašnjaci. Seličevica. 3—4. T.
Verbascum adamovići Vel. Planinske livade. Vlasina. 8. H.
V. longifolium D. C. Planinski pašnjaci (subalpski). Vlasina, Strešer, Ostrozub, Besna kobila. 8. H.
V. phoeniceum L. Brdski pašnjaci. Seličevica. 2. H.
V. phlomoides L. Brdski pašnjaci. Seličevica, Bab. gora. 3. H.

OROBANCHACEAE

Orobanche gracilis Sm. Planinske livade. Vlasina. 4. T.

PLANTAGINACEAE

Plantago lanceolata L. Livade i pašnjaci. 7. H. Ras.
P. holostea Scop. Subalpski kamenjar. Besna kobila. 5. H.
P. media L. Brdske mezofilne livade. Crveni Breg. 5. H.
P. major L. Dolinske livade. Vlasotince. 7. H.

LAMIACEAE

Ajuga genevensis L. Mezofilne brdske livade. Predejane. 2. H.
Betonica officinalis L. (=Stachys o.). Predplaninske livade. Predejane, Palojce, Strešer. . . 3—4. H.
Acinos alpinus (L.) Moench. Subalpski pašnjaci. B. kobila. 5. H.
A. hungaricus (Sm.) Šilić. Brdski pašnjaci. Seličevica. 5. H.
A. majoranifolius (Mill.) Šilić. Brdski pašnjak B. gore. 5. H.
A. arvensis (Lam.) Dandy. Brdski pašnjaci. Seličevica. 4—3. H.
Mentha aquatica L. Močvarne livade. Barbeš, Pukovac. 7. H.
M. pulegium L. Dolinske livade. Vlasotince, Barbeš, Stajkovce. 2. H.

Prunella grandiflora (L.) Schel. Livade tipca. 3. H.
P. laciniata L. Brdske livade i pašnjaci. Palojci, Sel. 4—3. H.
P. vulgaris L. Dolinske i brdske livade. Ras. Vlasina. 7. H.
Solvia verticilata L. Livade i napuštena mesta. Ras. 3—4. H.
S. viridis L. Brdski pašnjaci. Seličevica (Rusna). 4. H.
Scutellaria galericulata L. Vlažna i tresetna mesta. Vlasina, Barbeš, Stajkovce. 1. H.
S. hastifolia L. Dolinske livade. Barbeš, Stajkovce. 2. H.
Stachys germanica L. Brdski pašnjaci. Rusna. 4. H.
S. cassia Boiss. Kamenjari Jelašnice. 8. H.
S. palustris L. Močvarni travnjaci. Barbeš. 1. H.
S. recta L. Kserofilni pašnjaci. Seličevica, Momin k. 4. H.
S. scardica Gris. Predplaninski pašnjaci. Jelašnica. 8. H.
Teucrium chamaedrys L. Brdski pašnjaci. 4—3. H.
var. glanduliferum Hausskn. Seličevica. Babička g.
T. polium L. Brdski travnjaci Seličevice. 5. H.
Thymus balcanus Borb. Subalpski pašnjaci. B. kobila. 8. Ch.
T. bulgaricus Ronindy. Brdski pašnjaci Babičke g. 8. Ch.
T. janke Čel. Planinski pašnjaci Vlasine. 8. Ch.
T. marschallianus Willd. Brdski travnjaci. Rusna. 8. Ch.
T. moesiacus Vel. Planinske livade. Vlasina. 8. Ch.
Thymus pilisiensis Borb. Subalpski pašnjaci. Strešer. 8. H.
T. pulegioides L. Brdski pašnjaci. 3. H.
subsp. montanus (W. K.) Ronn. in Hay. Ostrozub, Grdelica.
f. montanus. Seličevica.
Ziziphora capitata L. Kserofilni pašnjaci. Sel. 6—4. T.

CAMPANULACEAE

Campanula abietina Gris. et Sch. (=C. patula ssp. a.) Predplaninske livade. Vlasina. 8. H.
C. cervicaria L. Planinske livade. Besna k. 2. H.
C. epigeia Ika ep Deg. (=C. patula subsp. e.) Predpl. livade. 8. H.
C. lingulata W. K. Kserofilni pašnjaci. Seličevica. 6—8. H.
C. moesiaca Vel. Planinski pašnjaci. Strešer. 8. H.
C. patula L. Livade i pašnjaci Vlasine. 3. H.
C. persicifolia L.? Subalpski pašnjaci. B. kobila. 3. H.
C. rapunculus L. Predplaninski pašnjaci. Predejane, Palojce. 2. H.
C. rotundifolia L. Subalpski pašnjaci. 2. H.
subsp. pinifolia (Uechtr.) Witas. Strešer. Besna kobila.
Jasione montana L. Kserofilni pašnjaci. Predejane. 6—8. H.

ASTERACEAE

Achillea chrysocoma Friv. Subalpski pašnjaci. B. k. 8. H.
A. compacta Willd. Brdski suvi pašnjaci. Seličevica. 6. H.
A. crithmifolia W. K. Brdski pašnjaci. Ras. Seličevica, Kruševica. 6. H.
A. lingulata W. K. Subalpski pašnjaci. Strešer, Besna k. 8. H.
A. millefolium L. Livade i pašnjaci. 2. H.
subsp. collina (Beck.) Weiss. Strešer, Besna k.
subsp. pannonica (Schelle) Hay.
f. rubra (K. Maly) Hay. Ruplje.
A. nobilis L. Brdski pašnjaci. Rusna. 6. H.
A. setacea W. K. Brdski pašnjaci i livade. Palojci. Rusna. 4. H.
Antennaria dioica (L.) Gäertn. Planinski pašnjaci. Vlasina, Strešer, Besna kobila.
Anthemis austriaca Jacq. Brdski pašnjaci. Dukat. 6. T.
A. ruthenica M. B. Brdski pašnjaci Seličevice (Kurvin grad). 6. H.
A. triumfettii (L.) Subalpski pašnjaci na strešeru. 5. H.
Artemisia scoparia W. K. Brdski pašnjaci. Seličevica. 2. T.
Bellis perennis L. Livade i pašnjaci. Ras. Barbeš. 3. H.
Carduus scardicus (Grsb.) Wetst. Subalpski pašnjaci. Besna kobila, Strešer. 8. H.
Carlina utzka Hacq. Planinske livade. Predejane, Vlas. 3. H.
C. vulgaris L. Predplaninski i planinski pašnjaci. Ras. 2. H.
Carthamus lanatus L. Brdski pašnjaci Seličevice. 4. H.
Centaurea jacea L. Na planinskim livadama. 2. H.
subsp. jacea. Ruplje, Vlasina.
var. jacea. Vlasina.
var. pectinata Neilr. Ruplje.
C. kotschyana Heuff. Subalpske livade. 8. H.
var. diversifolia (Mur.) Hay. Strešer, Besna kobila.

C. nyssana Petrov. Subalpski pašnjaci. 9. H.
var. velenovsky (Adam.) Stoj. et Acht. Strešer, Besna k.
C. phrygia L. Subalpski pašnjaci na Strešeru. 3. H.
C. salonitana Vis. Brdski pašnjaci. Seličevica. 8. H.
C. scabiosa L. Mezofilni brdski pašnjaci i livade. 2. H.
subsp. spinulosa (Roch.) Hay. Seličevica.
C. stoebe L. Suvi brdski pašnjaci. Seličevica. 2. H.
subsp. micranthos (Gmel.) Hay. Seličevica, Babička g.
subsp. tartarea (Vel.) Stoj. et Acht. Vlasina.
Chondrilla juncea L. Brdski suvi pašnjaci. Babička g. 7. H.
Cirsium affrum (Jacq.) D. C. Suvi pašnjaci. Sel. 4. H.
C. creticum (Lam.) d'Urv. Vlažne livade. Barbeš. 4. G.
C. grecescui Royi. Predplaninski pašnjaci. Vlasina. 8. H.
C. lanceolatum Scop. Korov pašnjaka. Seličevica. 2. H.
Crepis bienis L. Mezofilne brdske livade. Ruplje. 3. H.
C. roedifolia (M. B.) Čelak. Brdski pašnjaci kod Čečine. 6—4. H.
C. sancta (L.) Babc. (=Lagoseris sancta). Pašnjaci. Sal. 4. H.
C. setosa Hall. Dolinske livade. Stajkovce. 4. H.
C. viscidula Froel. Subalpski pašnjaci. Strešer. 8. H.
Crupina vulgaris Gass. Brdski pašnjaci. Seličev. 6—4. H.
Erigeron acris L. (=E. acer). Predplaninski pašnjaci. 1. T.
Filago arvensis L. Brdski pašnjaci. Sel., Babička g. 4. T.
F. gallica L. Pašnjaci kod Grdelice. 4. T.
F. minima (Sm.) Pers. Brdski pašnjaci. Sel., Bab. g., Kruševica. 2. H.
F. vulgaris Lam. (=F. germanica). Brdski pašnjaci. Sel. 4. H.
Gnaphalium sylvaticum L. Planinski pašnjaci. Vlas. 1. H.
Hieracium bauchinii Bess. Kserofilni pašnjaci. Ras. 6. H.
H. brachiatum Bertol. Subalpski pašnjaci. B. kobila. 3—5. H.
H. cymosum L. Brdski pašnjaci. Seličevica, B. kobila. 2. H.
H. echioides Lumn. Brdski pašnjak na Mominom k. 2. H.
H. hoppeanum Schult. Brdski pašnjaci. Seličevica. 3. H.
Hieracium pilosella L. Predplaninski pašnjaci. Vlas. 2. H.
H. pratense Teusch. Subalpski pašnjaci. Besna kobila. 2. H.
H. sparsum Friv. Stene subalpskog regiona. B. kobila. 6. H.
H. umbellatum L. Vlažni travnjaci. Vlasina. 2. H.
Homogyne alpina (L.) Gass. Subalpske livade. Strešer. 3. H.
Helychrisum arenarium (L.) Moench. Mala Ibrovica. 6. T.
Hypocheris glabra. L. Brdski pašnjaci Seličevice. 4. T.
H. maculata L. Predplaninski i planinski pašnjaci. Vlasina. 3. H.
H. radicata L. Brdski pašnjaci. Ras. 3. H.
Inula britanica L. Vlažni travnjaci. Barbeš, Vlasotince. 2. H.
I. hirta L. Predplaninski travnjaci. Palojci. 2. H.
I. oculus-chrysti L. Brdski pašnjaci Seličevice. Ras. 6. H.
Leontodon autunnalis L. Predplaninske l. Vlasina. 2. H.
L. crispus Vill. Suvi brdski pašnjaci. 4. H.
subsp. asper (W. K.) Rohl. Seličevica, Jelašnica.
L. hispidus L. Predplaninske i planinske livade. 5. H.
var. danubialis (Koch,) Hay. Vlasina.
Leucanthemum vulgare Lam. Livade i pašnjaci. 2. H. Ras.
Micropus erectus L. Kserofilni pašnjaci. Seličevica. 6. H.
Picris hieracioides L. Kserofilni pašnjaci. Sel. 7. H.
Podospermum laciniata (L.) D. C. (=Scorsonera l.). Kserofilni pašnjaci. Vlasotince. 2. H.
Senecio vernalis W. K. Suvi pašnjaci. Seličevica. 6. H.
S. viscosus L. Suvi pašnjaci. Bitvrđa. 3. T.
Solidago virgaurea L. Subalpski pašnjaci. Strešer. 1. H.
Sonchus asper (L.) Hill. Korov na pašnjacima. Sel. 2. H.
Serratula tinctoria L. Vlažne livade. Alakinci. 2. H.
Taraxacum officinale. Livade i pašnjaci. 2. H.
subsp. officinale. Ras.
subsp. palustre (Lyons.) Becherer. Vlasina.
subsp. alpinum (Hoppe) Heneverd, Strešer.
Tragopogon dubius Scop. Kserofilni pašnjaci. Sel. 2. H.
T. orientalis L. Vlažne livade Žitorađe. 2. H.
Xeranthemum annuum L. Brdski pašnjaci. Sel., Bab. g. 4. T.

X. cylinidraceum S. S. (=X. foetidum). Brdski pašnjaci. Grdelica. 6. T.

ALISMATACEAE

Alisma plantago-aquatica L. Pored reka i potoka. Vlas. 7. H.

LILIACEAE

Colchicum autumnale L. Mezofilne livade. Barbeš. 4. G.

Lilium janke A. Ker. Subalpski pašnjaci. Besna kobila. 8. G.

Muscari comosum (L.) Mill. Brdske livade. Palojce. 5. G.

M. racemosum Mill. Suvi pašnjaci. Seličevica. 5. G.

Ornithogalum gussonei Ten. (=O. tenuifolium). Pašnjaci. Seličevica. Vlasina. 6—4. G.

O. pyrenaicum L. (O. flavescens). Mezofilni travnjaci. Palojce. 4. G.

Scilla autumnalis L. Suvi pašnjaci. Seličevica. 4. G.

Veratrum album L. Planinski i subalpski travnjaci. 2. H.
subsp. lobelianum (Br.) Arc. Vlasina, Strešer, Besna kobila.

ALLIACEAE

Allium carinatum L. Mezofilne livade. Palojci. 6—8. G.

A. cupanii Raf. Suvi pašnjaci. Seličevica. 6—4. G.

A. melanantherum Panč. Planinski pašnjaci. Strešer. 8. G.

A. flavum L. Na kamenjarima. Momin Kamen. 6—4. G.

A. pulchellum Don. Subalpski kamenjari. Besna kobila. 5. G.

A. rotundum L. Suvi pašnjaci. Seličevica. 5. G.

A. spherocephalon L. Kserofilni pašnjaci. Seličevica. 5. G.

A. vineale L. Na mezofilnim livadama. 3. G.
f. vineale. Ras.
f. compactum (Thuill.) Vis. Palojci.

IRIDACEAE

Crocus biflorus Mill. Suvi pašnjaci. Seličevica. 6—4. G.

C. veluchensis Herb. Subalpski pašnjaci. Čemernik, Vardenik, Besna kobila, Ostrozub. 8. G.

Sisyrinchium angustifolium Mill. Vlažne livade Vlasine. Adventivna, poreklom iz Amerike.

DIOSCORACEAE

Tammus communis L. Predplaninske livade. Jovkinče. 4. Ch.

ORCHIDACEAE

Dactylorhiza cordigera (Fr.) Soó Vlažne livade. Vlasina. 1. G.

D. maculata (L.) Soó (=O. maculata). Planinski pašnjaci. Vlasina. 1. G.

D. romana (Seb.) Soó. Predplaninski pašnjaci. Seličevica. 5. G.

D. sambucina (L.) Soó. Subalpski pašnjaci. Strešer. 3. G.

Gymnadenia conopsea (L.) R. Br. Planinske livade. Vlasina, Streešr, Besna kobila. 2. G.

Orchis coriophorus L. Predplaninske livade. Palojci, Mlačište Strešer. 4. G.

O. laxiflora Lam. Dolinske livade. Žitorađa, Jelašnica. 4. G.

O. morio L. Brdske i predplaninske livade. Palojci, Vlasina. 3. G.

O. palustris Jacq .Vlažne livade. Alakinci. 5. G.

O. papilionacea L. Mezofilne livade. Grdelička klisura. 4. G.

O. tridentata Scop, Planinske livade. Palojci. 4. H.

O. ustulata L. Predplaninski pašnjaci. Palojci. 4. H.

Spiranthes spiralis (L.) Cheval. Livada u Palojcu. 4. G.

S. aestivalis (Lam.) Rich. Livada u Palojcu. 4. G.

POACEAE (=GRAMINEAE)

Aegilops neglecta (Req. ex Bertol. (=Ae. triaristata). Kserofilni pašnjaci. Seličevica. 4. T.

Agrostis canina L. Predplaninske i planinske livade. 2. H.
var. canina. Vlasina. Suvi travnjaci.
var. mutica Hack. Vlasina. Vlažni travnjaci.

A. tenuis Sibith. (= A. capillaris). Livade i pašnjaci. Ras. 1. H.

A. verticilata vill. (= Polypogon viridis). Vlažne livade. Vlasina. 3. H.

Alopecurus gerardi Vill. Subalpski pašnjaci. Besna kobila. 5. G.

A. pratensis L. Na vlažnim livadama. Barbeš, Vlasotince. 1. H.

A. utriculatus (L.) Sol. Dolinske livade. Alakinci, Barbeš, Stajkovce. 4. T.

Aira elegans Willd. ex Gaudin (= A. capillaris). Suvi pašnjaci. Rusna, Palojci. 4. T.

Arrhenatherum elatius J. K. Pers. Mezofilne livade. Grdelička klisura. 3. H.

Anthoxanthum odoratum L. Livade i pašnjaci. Palojci. 1. H.
var. montanum A. G. Strešer, Besna kobila.
Avenella flexsuosa (L.) Parl. (= Deschampsia f.). Planinski pašnjaci. Strešer, Čemernik. 1. H.
var. flexuosa. Vlasina. Ostrozub.
var. montana G. Don. Planinski pašnjaci.
Agropyron intermedium (Host.) P. B. (= Agropirum i.). Na suvnm pašnjacima. Seličevica. 6. H—G.
Avenochloa pratensis (L.) Holub. (= Avenastrum p.). Mezofilne livade. Palojce, Predejane. 3. H.
A. pubescens Huds. (=Avena p.) Subalpski pašnjaci. Strešer. B. kobila.
Botriochloa ischaemum (L.) Kenig. (= Andropogon i.) 3. H.
Kserofilni pašnjaci. Seličevica, Babička gora. 4. H.
Brachypodium pinnatum (L.) P. B. Predplaninski pašnjaci. Ilijin krst, Jovkinče, Strešer. 2. H.
Briza media L. Predplaninske livade. Vlasina, Palojci. 2. H.
Bromus japonicus Thub. Kserofilni pašnjaci. Seličevica. 5. T.
B. hordeaceus L. (B. mollis). Kserofilni pašnjaci. Seličeveica. 5. T.
B. racemosus L. Dolinske livade. Žitorađa, Stajkovce, Barbeš. 2. T.
B. squarosus L. Kserofilni pašnjaci. Seličevica, Babička gora. 4. T.
B. tectorum L. Kserofilni pašnjaci. Seličevica. 3. T.
Calamogrostis arundinacea (L.) Roth. Subalpski pašnjaci. Strešer, Besna kobila. 2. H—G.
Chrysopogon gryllus (L.) Trin. (Andropogon g.) Pašnjaci i livade. Sel., B. gora, Vlasina, Strešer, Palojci. 6. H.
Cleistogenes serotina (L.) Keng. Kserofilni pašnjaci. Seličevica. 4. H. (= Diplachne s.).
Cynodon dactylon (L.) Pers. Pašnjaci i travna mesta. Ras. 7. H.
Cynosurus cristatus L. Vlažne i mezofilne livade. Ras. 3. H.
C. echinatus L. Kserofilni pašnjaci. Seličevica, Grdelička klisura. 4. T.
Danthonia alpina Vest. (D. calycina). Predplaninske i planinske livade. Vlasina, Strešer. 5. H.
D. decumbens (L.) D. C. Predplaninske i planinske livade. Vlasina, Strešer, Besna kobila. 3. H. (= Sielglingia d.).
Deschampsia cespitosa (L.) P. B. Vlažne livade. Vlasina. 7. H.
Dasypyrum villosum (L.) Borb. (= Haynaldia v.). Kserofilni pašnjaci. Seličevica. 5. T.
Festuca nigrescens Lam. (= F. fallax). Subalpski pašnjaci. Čemernik, Vardenik, Besna kobila. 3. H.
F. paniculata (L.) Sch. et Thell. (= F. spadicea). Subalpski pašnjaci. Strešer, Besna kobila. 5. H—G.
F. pratensis Huds. Dolinske livade. Surdulica, Vlasotince. 3. H.
F. pseudovina Hack. Kserofilni pašnjaci. Seličevica. 6—4. H.
F. rupicola Heuff. (= F. sulcata). Mezofilne livade. Palojci. 5. H.
F. valida. Subalpski pašnjaci. Strešer, Besna kobila. . H.
Glyceria fluitans (L.) R. Br. Tresetišta. Vlasina. 7. H.
Holcus lanatus L. Dolinske livade. Žitorađa, Stajkovce, Barbeš. 2. H.
H. mollis L. Predplaninski pašnjaci. Strešer. 3. H.
Hordeum asperum (Simk.) Deg. Kserofilni pašnjaci. Sel. 9. T.
H. crinitum (Schreb.) Desf. Kamenjarski pašnjaci. Dupljane. 6. T.
H. secalinum Scherb. Vlažne livade. Vlasotince, Stajkovce. 7. H.
Koeleria macrantha (Ledeb.) Spreng. Kserofilni pašnjaci. Seličevica, Palojci. 3. H. (=K. gracilis).
K. splendens Presl. Kserofilni pašnjaci. Preševo, Strezovce. 4. H.
Lolium multiflorum Lam. Vlažne livade. Barbeš. 4. H.
L. perenne L. Livade i pašnjaci. Sel., Ostrozub. 1. H.
Lophochloa cristata Pers. (=Koeleria phleoides). Pored puteva, pašnjaci. Seličevica (Kurvin grad). 4. H.
Melica ciliata L. Kamenjarski pašnjaci. Momin Kamen. 5. H.
Molinia coerulea (L.) Moench. Vlažne livade. Vlasina. 3. H.
Nardus stricta L. Predplaninski i subalpski pašnjaci. Ras. 2. H.
Phleum alpinum L. Subalpski pašnjaci. Vlasina, Strešer. 3. H.
Ph. phleoides (L.) Karsten. Pašnjaci. Seličevica. 6. H.
Ph. pratense L. Pašnjaci i livade. Sel., Vlasina. 7. H.
Ph. bertolinii D. C. (=Ph. nodosum). Pašnjaci. Vlasina, Miratovce. 7. H.
Phragmites australis (Cav.) Trin ex Schtend. Močvarne livade. 7. H. (=Ph. communis).
Poa angustifolia L. Brdski travnjaci. Rusna. 3. H.

P. bulbosa L. Kserofilni travnjaci. Babička gora. 3. H.
f. bulbosa. Ras.
f. vivipara Koel. Seličevica.
P. palustris L. Vlažne livade. Vlasina. 1. H.
P. pratensis L. Dolinske livade. Vlasotince. 7. H.
P. trivialis L. Vlažne livade. Seličevica. 2. H.
P. violaceae Bell. Subalpski pašnjaci i livade. Čemernik, Strešer. 4. H.
Psilurus incurvus (Goun.) Schinz. et Thull. (=P. aristatus). Kserofilni pašnjaci. Seličevica. 4. T.
Sesleria phleoides Stev. Subalpski pašnjaci. 8. H.
var. comosa (Vel.) Stoj. et Stef. Besna kobila.
Stipa capillata L. Kserofilni pašnjaci. Seličevica. 6. H.
S. tirsa Stev. (=S. stenophylla). Kamenjari. Momin Kamen. 6—4. H.
Trisetum flavescens (L.) P. B. Mezofilne livade. Palojce. 1. H.
Typhoides arundinacea (L.) Mch. (=Phalaris a.). Močvarna mesta. Ras. Barbeš. 1. H.
Vulpia ciliata Dumort. Kserofilni pašnjaci. Seličevica. 6—4. T.
Vulpia myuros (L.) C. C. Gmel. Zakorovljeni pašnjaci. Ras. 7. T.

JUNCACEAE

Juncus articulatus L. (=J. lamprocarpus). Vlažne livade. Ras. 2. H.
J. compressus Jacq. Vlažne livade. Surdulica, Žitorađa. 2. H.
J. effusus L. Vlažni travnjaci. Vlasina. 3. H.
J. congolomeratus L. Vlažni travnjaci. Vlasina. 3. H.
J. filiformis L. Vlažne livade. Vlasina, Alakinci. 2. H.
J. tomasii L. (?) Vlažne i tresetne livade. Vlasina. 5. H—G.
Luzula campestris (L.) D. C. Predplaninske i planinske livade. Palojci, Mlačište, Vlasina, Strešer. 7. H.
L. luzuloides (Lam.) Dandy et Wilmott. (=L. nemorosa). Subalpski pašnjaci. Besna kobila. 3. H.
L. multiflora (Ehrh. ex Ritz.) Lej. Planinski pašnjaci. Vlasina. 7. H.

CYPERACEAE

Carex caryophyllea La Tour. Kserofilni pašnjaci. Ras. 3. H.
C. distans L. Dolinske livade. Vlasotince, Barbeš. H—G.
C. divisa Huds. Vlažne, dolinske livade. Stajkovce. 7. H.
C. digra All. (=C. goodenowii). Tresetišta Vlasina. 1. H—G.
C. gracilis Curt. Vlažne livade. Vlasina. 2. H—G.
C. hirta L. Dolinske i brdske vlažne livade. Barbeš. 3. H.
C. lepidocarpa Tausch. Tresetišta. Vlasina. 3. H.
C. leporina L. Livade i tresetišta. Vlasina, Žitorađa. 3. H.
C. oederi Rtz. Tresetišta. Vlasina. 2. H.
C. pallescens L. Vlažne livade i tresetišta. Vlasina, Žitorađa. 3. H.
C. praecox Schreb. Pašnjaci. 2. H—G.
C. remota L. Tresetišta. Ostrozub, Vlasina. 2. H.
C. riparia Curt. Dolinske livade. Alakinci. 2. H.
C. rostrata Stokes in With. Tresetišta. Vlasina. 2. H.
C. echinata Murray. (=C. stellulata). Tresetišta. Vlasina. 1. H.
C. tomentosa L. Vlažne livade. Žitorađa. 3. H.
C. vesicaria L. Tresetišta. Vlasina. 1. H.
C. otrubae Podp. (=C. nemorosa). Vlažne livade. Barbeš. 2. H .
Eriophorum angustifolium Hock. Tresetišta. Vlasina. 2. H.
E. latifolium Hoppe. Tresetišta. Vlasina 2. H.
Eleocharis acicularis (L.) Room. et Schult. Tresetišta. Vlasina. 1. H.
Scirpus sylvaticus L. Vlažne livade. Surdulica. 2. H.

2. *Spektar flornih elemenata*

Analizom spektra flornih elemenata dolazimo do zaključka da je najrasprostranjeniji submediteranski i evroazijski. Evo ukupnog spektra flornih elemenata:

27%	submediteranski	21%	evroazijski,
10%	balkanski,	14%	srednjeevropski,
7%	južnoevropski,	8%	cirkumpolarni,
6%	pontski,	43%	elem. hladnijih predela
2%	mezijski, i		
52%	elementi toplijih predela	5%	kosmopoliti.

Skeptar flornih elemenata pokazuje da prevladavaju florni elementi toplijih

predela (52%), dok su elementi hladnijih predela dosta izraženi (43%). Osim toga submediteranski uticaj je veliki, ali ništa manji nije ni kontinentalni uticaj, a značajan je i stepski uticaj (27:21:12= mediteranski : evroazijski : potnsko-mediteranski).

Na osnovu spektra flornih elemenata zaključujemo da istraživano područje pripada Mezijskoj provinciji Evrosibirsko-severnoameričke regije Holarktisa (10:7:2 = balkanski : južnoevropski : mezijski), sa znatnim prodorom mediteranske flore iz Egejske provincije i stepskih elemenata iz Sarmatske provincije.

3. Spektar životnih oblika

Analizom životnih oblika utvrdili smo da u travnjačkoj flori jugoistočne Srbije oni imaju sledeći odnos:

Hemikriptofita	342	ili	60%
terofita	148	,,	27%
geofita	43	,,	8%
hamefita	25	,,	5%.

Veliki procenat hemikriptofita govori da je područje jugoistočne Srbije sa umerenokontinentalnom klimom (Hladne zime i žarka leta), a dobar broj terofita (27%) govori o znatnom uticaju mediteranske klime ovog područja.

4. Značajne biljke u travnjačkoj flori

Istražujući travnjačku vegetaciju i floru utvrdili smo na istraživanom području 558 taksona od kojih je 25 prvi put zabeleženo za floru Srbije. Za jedan broj biljaka je utvrđen novi lokalitet, a značajno je i prisustvo jednog broja endemičnih flornih elemenata.

A. Novi taksoni za Floru SR Srbije

Arabidopsis thaliana (L.) Heynch.
f. multicaulis (Nonlet.) F. Zimm. et Thell. Seličevica.
f. simplex (Noulet.) O. E. Schulz. Seličevica.

Astragalus onobrychis L.
var. sofianus (Vel.) Stoj. et Stef. Seličevica (Čelopek).

Acinos alpinus (L.) Moench.
f. albiflora K. Maly. Seličevica. Momin kamen.
f. cuneata K. Maly. Seličevica (Kurvin grad.)

Acinos arvensis Dandy.
var. perennans (Vis.) Hay. Seličevica.

Allium vineale L.
f. compactum (Thuill.) Vis. Palojci.

Agrostis canina L.
var. mutica Hosk. Vlasina.

Centaurea stoebe L.
subsp. tartarea (Vel.) Stoj. et Acht. Vlasina.

Lophocloa cristata Pers. Seličevica (Kurvin grad).

Minuartia bulgarica (Vel.) Graeb. Besna kobila. Stene.

Ranunculus neapolitanus Ten. Seličevica (Rusanski izvor).

Sisyrinchium angustifolium Mill. Vlasina.

Trifolium arvense L.
subsp. gracile (Thuill.) Nyman. Seličevica. Babička gora.
f. gracile. Seličevica.
f. glabrum Vis. Seličevica. Kurvin grad.

Trifolium dalmaticum Vis.
var. meledae Belli. Grdelička klisura.
var. scabriforme Belli. Seličevica.

Trifolium heldreichianum Hausskn. Grdelička klisura (Dupljane).

Trifolium phleoides. Pourr. ex Willd. Pasjača (sa Ružićem).

Secleria phleoides Stev. Besna kobila.

Anthoxanthum odoratum L.
var. montanum A. G. Besna kobila, Strešer.

B. Taksoni za koje su potvrđena ranija nalazišta

U najnovijoj ediciji »Flora SR Srbije« za mnoge biljke se u odeljku o rasprostranjenju kaže da ih raniji istraživači navode (Hayek), a da na terenu nisu potvrđene. Potvrđujemo nalazište nekih taksona.

Trifolium glomeratum L. Seličevica, Babička gora, Grdelica, Momin Kamen, Prevalac.

Trifolium petrisavi Clem. Žitorađa, Alakinci, Kočane.

Digitalis viridiflora Lindl. Veliki strešer, Široka padina.

Achyllea chrysocoma Friv. Besna kobila.

Fillago gallica L. Grdelica.

Alopecurus gerardii Vill. Besna kobila.

C. Endemične biljke

Poseban biljnogeografski značaj imaju endemične biljke od kojih navodimo samo one koje rastu na travnjacima:

Allium melanantherum Panč. Balkanski endemit

Cirsium grecescui Royi. Balkanski endemit.

Dianthus inifolius Sibth. et Sm. Skardsko-pindski endemit.

Gentianella bulgarica Vel. Balkansko-mezijski endemit.
Knautia magnifica Vel. Balkanski endemit.
K. midzorensis From. Balkanski endemit.
Lilium janke Čel. Balkanski endemit.
Minuartia bulgarica (Vel.) Graebn. Balkansko-mezijski endemit.
Pedicularis heterodonta Panč. Balkanski endemit.
Silene asterias Griseb. Balkanski endemit.
S. lerchenfeldiana Baumg. Karpatsko-balkanski endemit.
S. roemeri Friv. Balkanski endemit.
Stachys scardica Gris. Balkanski endemit.
Thymus bulgaricus Ronindy. Istočno-balkanski endemit.
Th. janke Čel. Balkanski endemit.

Zaključak

Ovim istraživanjima utvrđeno je 558 taksona viših biljaka od toga 25 taksona je novo za Floru SR Srbije, utvrđeno je 6 novih lokaliteta i 15 endemičnih biljaka.

Na osnovu broja flornih elemenata i endemičnih biljaka potvrđujmo pripadnost područja Mezijskoj provinciji Eurosibirsko-severnoameričke regije, sa znatnim uticajem submediterana i stepe.

Literatura:

Adamović, L., 1901—1902: Novine za floru kraljevine Srbije. Prosvetni glasnik Srbije.

Analitička flora Jugoslavije, 1967—1974. Sveska I, br. 1—3. Institut za botaniku Sveučilišta u Zagrebu.

Ehrendorfer, F. (Herausgeber) 1973: Liste der Gefëssplanzen Mitteleuropas. Gustav Fischer Verlag. Stuttgart.

Flora na NR Bulgaria, I—VIII čast, 1963—1982. Sofia.

Flora SR Srbije, I—IX, 1970—1980. SANU, Beograd.

Hayek, A, 1927—1933: Prodromus Florae Peninsulae Balcanica. Berlin.

Javorka, S., 1934: Iconographia Florae Hungaricae. I—IV. Budapest.

Košanin, N., 1930: Elementi vlasinske flore. Muzej Srpske zemlje. 10. Bgd.

Ničić, Đ. 1894: Građa za floru okoline Vranja. Nastavnik za 1983. i 1894. god. Beograd.

Pančić, J. 1876: Flora kneževine Srbije i Dodatak. Beograd.

Petrović, S. 1883: Flora okoline Niša i Dodatak. Beograd.

Ranđelović, N., 1978: Ekološko-fitocenološke karakteristike brdskih travnjaka jugoistočne Srbije. Dok. dis. Zagreb.

Ranđelović, N., Stamenković, V., 1979: Flora of the Grdelica Gorge. Acta Biol. Med. Exp. 4, str. 31—40. Priština.

Ranđelović, N., Jovanović, V., Stamenković, V., Ružić, M., 1982: Nova nalazišta biljaka u jugoistočnoj Srbiji. Leskovački zbornik. XXII. Leskovac.

Ranđelović, N., Stamenković, V., 1983: Flora i vegetacija okoline Vlasotinca, Leskovački zbornik XXIII. Leskovac.

Ranđelović, N., Stamenković, V., 1984: Flora i vegetacija Rujan planine u jugoistočnoj Jugoslaviji. Leskovački zbornik XXIV. Leskovac.

Stojanov, N., Stefanov, B., Kitanov, B., 1966: Flora na Blgaria. Čast I i II. Sofia.

Dr *Novica V. Ranđelović*

LA FLORE DES GAZONS DE LA SERBIE DU SUD

La Serbie du Sud, ayant une base geologique tres hétérogène et disposant des conditons climatiques diverses, représente une région vraiment intéressante pour les explorations floristes.

Dans cet ouvrage l'auteur explore des gazons (des prés et des pâturages) relevant leur diversité, donnant des exemples de floure des gazons.

58 (497.11)

Dr Vlastimir Stamenković

Fiora donjeg toka reke Vlasine i njene pritoke Lužnice u jugoistočnoj Srbiji sa biljnogeografskom analizom

U v o d

Postoji više razloga što smo floristička i biljnogeografska istraživanja zadnjih godina usmerili ka ovim terenima: prvo, dosadašnja istraživanja su bila vezana samo za neke značajne botaničke lokalitete sa ovoga područja (Ostrozub, Suva planina); drugo, delovi ovog područja pripadaju različitim planinskim sistemima, Balkanskom i Rodopskom, sa različitom geološkom podlogom, istorijskom prošlošću, specifičnim ekološkim prilikama, što, pored ostaloga, uslovljava veliku florističku i biljnogeografsku raznovrsnot; treće, kako se radi o prelaznom području, kako u klimatskom tako i u biljnogeografskom pogledu, uzimajući u obzir ranija biljnogeografska razmatranja područja jugoistočne Srbije, pokušali smo da ovo područje bliže biljnogeografski odredimo.

Istovremeao sa terenskim radom, koji je obavljen u periodu od 1978—1982. godine, sačinili smo popis literaturnih podataka o rasprostranjenju biljnih taksona na ovom području. Prikupljeni materijal smo upoređivali u herbarima Prirodnjačkog muzeja u Beogradu, Botaničkog muzeja u Sofiji i Prirodno-matematičkog fakulteta u Novom Sadu.

Na osnovu terenskog rada, morfološko-anatomskog proučavanja prikupljenog materijala i literaturnih podataka sačinili smo spisak biljaka sa ovoga terena. On sadrži podatke o 1631 biljnom taksonu i to: 1023 vrste, 140 podvrste, 235 varijeteta i 223 forme. Od ovih biljaka nove za floru SR Srbije su sledeće: Galium silvaticum L. subsp. laconicum (Boiss. et Heldr.) Stoj. et Stef.; Alysum minus (L.) Rothm. subsp. minus; Rumex acetosella L. var. tenuifolius Wallr. i Vicia lutea L. var. hirta (Balb.) Lois. Za 47 biljaka dato je novo nalazište u SR Srbiji, a za preko 70 novo nalazište u jugoistočnoj Srbiji, dok je za istraživano područje prvi put zabeleženo 296 biljaka.

U biljnogeografskoj analizi dati su podaci o biljnogeografskoj pripadnosti za 1429 biljaka. Analizirajući biljke reliktnog i endemskog karaktera i one koje imaju uže rasprostranjenje pokušali smo da područje tokova Vlasine i Lužnice bliže biljnogeografski odredimo.

U radu smo koristili dosadašnja floristička, fitocenološka i biljnogeografska istraživanja, počev od rezultata do kojih su došli osnivači naše botanike: J. Pančić, S. Petrović, Đ. Ničić, L. Adamović, N. Košanin, pa preko radova koji su nastali u poratnom periodu: B. Jovanović, Rajna Jovanović-Dunjić, V. Mišić, N. Diklić, V. Nikolić, N. Ranđelović, M. Ružić, V. Jovanović i dr.

OPŠTI PODACI

Slivovi reka Vlasine i Lužnice nalaze se u jugoistočnoj Srbiji, na prostoru između 22^0 i 23^0 istočno od Griniča i 42^0 i 43^0 severne geografske širine, u trouglu između Leskovca, Pirota i Niša (prilog). Severni deo ovoga područja pripada Balkanskom sistemu: Suva planina (1808), Veliki stol (1239), Mali stol (1068) sa krečnjačkom geološkom podlogom, a južni deo Rodopskom planinskom sistemu, predstavljen ograncima Čemernika (1638), sa silikatnom podlogom. Područje istraživanja ima brdsko planinski karakter, jer je preko 60% površine sa nadmorskom visinom većom od 900 metara.

Pravac pružanja planinskih vrhova oba planinska sistema je sever—jug, a rečnih korita koja ih seku istok—zapad, što je u ranijim periodima istorije zemljine kore, a i danas, omogućilo migraciju biljaka

---

* Kratak izvod iz doktorske disertacije.

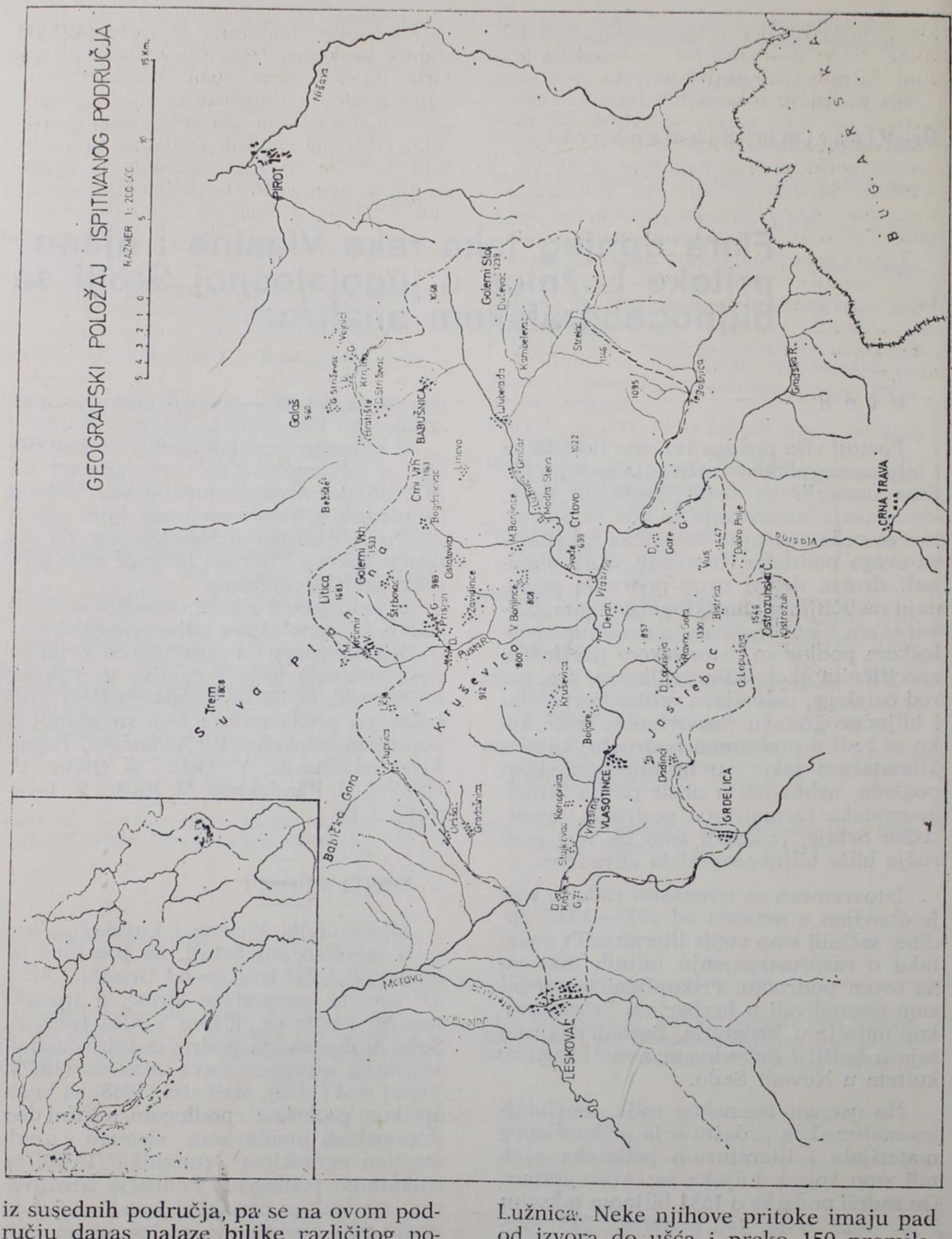

iz susednih područja, pa se na ovom području danas nalaze biljke različitog porekla. Na lokalitetima sa izraženim mikroklimatom, a posebno u klisurama i kanjonima koji se graniče sa ovim područjem (Sićevačka, Jelašnička i klisura Jerme) očuvale su se mnoge stare biljne vrste, tercijarnog porekla.

Pečat hidrografskim karakteristikama područja istraživanja daju reke Vlasina i Lužnica. Neke njihove pritoke imaju pad od izvora do ušća i preko 150 promila, što i ovim rekama daje karakter bujičnih reka, naročito posle letnjih pljuskova. Za razliku od silikatnih terena koji su bogati izvorima, potocima i rečicama krečnjački su skoro bezvodni, izuzimajući vrela koja se javljaju u području planina. Neka od tih vrela se u poslednje vreme koriste za vodosnabdevanje gradova, što bez uče-

šća stručnjaka pre svega ekologa, može imati štetne posledice na opstanak pojedinih biljnih i životinjskih vrsta.

Na području tokova Vlasine i Lužnice javljaju se stene različitog porekla i starosti, od prekambrijskih pa do stena najnovijih perioda: Vlasinski kompleks kristalastih škriljaca, sedimenti poznati u nauci kao »serija Svođa«, krečnjaci, dolomiti, efuzivne stene, konglomerati i dr.

Tipovi zemljišta, pored ostaloga, zavise od geološke podloge. Prisutni su sledeći: aluvijalni i deluvijalni nanosi, podzol, smonica, gajnjača, crvenica, planinska crnica, rudo crvenkasto i šumsko zemljište.

Na osnovu podataka za metereološke stanice Leskovac, Vlasotince, Babušnica i Pirot dajemo neke opšte karakteristike klime (prilog). Temperatura vazduha opada sa nadmorskom visinom, pa na Ostrozubu (1546) je srednja godišnja temperatura 4,6^0 što je veća nadmorska visina manja su temperaturna kolebanja, što se vidi iz tabele za Suvu planinu (20):

Nadmorska visina	400	600	800	1000	1200	1400	1600
Amplituda u^0 C	22,9	22,3	21,5	20,8	20,2	19,5	18,9

KLIMADIJAGRAMI PO WALTER-u

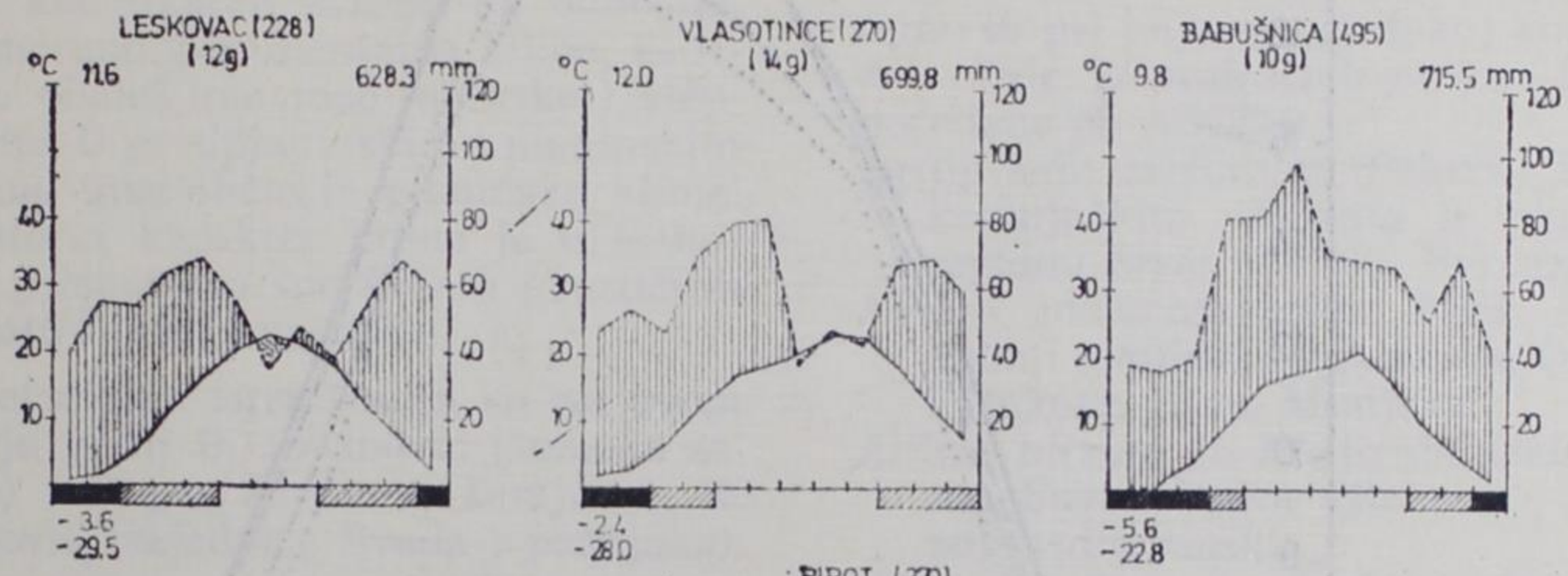

SREDNJA VISINA PADAVINA

(LESKOVAC 1950-62 ; VLASOTINCE 1927-60 ; BABUŠNICA 1967-76 ; PIROT 1967-76)

lokalitet \ mesec	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	GOD.	VEG. PER. mm	VEG. PER. %
LESKOVAC	38.3	55.5	53.8	62.7	66.9	57.9	35.6	48.5	37.4	54.6	67.2	49.9	628.3	309.0	49.2
VLASOTINCE	46.4	52.8	46.4	69.8	79.8	80.2	37.8	46.6	43.9	67.6	68.6	59.9	699.8	358.1	51.1
BABUŠNICA	37.4	35.4	39.8	80.9	82.0	97.9	70.1	43.6	67.1	51.9	68.2	42.2	715.5	441.6	61.7
PIROT	28.7	39.4	38.2	45.3	73.9	108.6	71.6	45.8	59.1	56.7	54.7	37.0	659.0	404.3	61.3

PRILOG broj ——

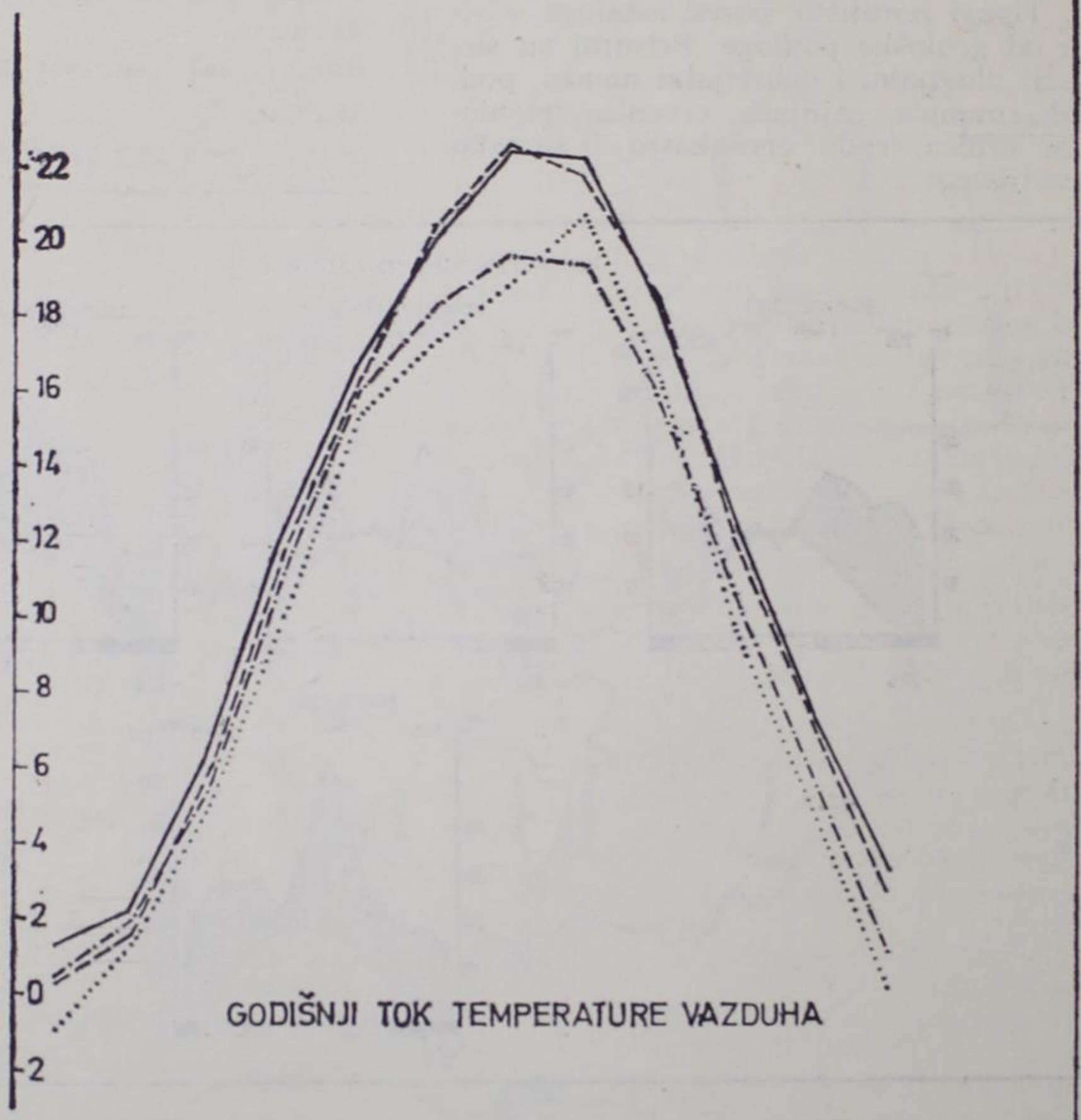

GODIŠNJI TOK TEMPERATURE VAZDUHA

LOKALITET	NAD. VIS.	I	II	III	IV	V	VII	VII	VIII	IX	X	XI	XII	GOD.	VEG. PER.
LESKOVAC	228	0.2	1.5	5.8	11.7	16.1	20.3	22.5	21.7	18.3	11.9	7.1	2.7	11.6	18.4
VLASOTINCE	270	1.3	2.1	6.2	12.0	16.6	20.0	22.4	22.2	18.2	12.3	7.4	3.4	12.0	18.5
BABUŠNICA	495	-1.0	1.3	4.7	9.9	15.3	17.2	18.8	20.7	16.1	9.6	5.0	0.1	9.8	16.6
PIROT	370	0.4	1.9	5.3	11.0	15.9	18.2	19.6	19.4	15.9	10.6	5.9	1.1	10.4	16.6

----- Leskovac ——— Vlasotince ..... Babušnica —.—.—.— Pirot

Prema padavinama neka područja na istraživanom terenu (podnožje Suve planine) su jako aridna, čak sa četiri aridna meseca: juni, juli, avgust i septembar (prilog). Naravno, količina padavina se povećava sa nadmorskom visinom (20):

Nadmorska visina	400	600	800	1000	1200	1400	1600
God. suma padavina u mm	638	726	814	902	990	1078	1166

Na osnovu analiziranih karakteristika, klima područja tokova reka Vlasine i Lužnice ima južno kontinentalni karakter (po klasifikaciji Rubner-a), odnosno, to je umereno kontinentalna klima, sa izraženim obeležjima mediteranske i stepske klime. U predplaninskim i planinskim predelima ima obeležja planinske klime. Translatorni karakter klime je u tesnoj vezi sa prisustvom specifičnih i različitih elemenata flore i vegetacije.

Vegetacijska istraživanja su na ovom području vršili B. Jovanović (šumske zajednice) i Rajna Jovanović-Dunjić i N. Ranđelović (zajednice livada i pašnjaka).

Od šumskih zajednica koje su zabeležene na istraživanom području posebno ukazujemo na prisustvo šume sladuna i cera, Quercetum frainetto-cerris moesiacum Rud., klimatogena asocijacija, kao i u celoj jugoistočnoj Srbiji. Doduše, na krečnjačkim terenima javlja se njena subasocijacija sa belograbićem, Q. f. c. carpinetosum orientalis.

Šuma bukve i lovorvišnje, Lauroceraso-Fegetum B. Jov. se u Jugoslaviji nalazi jedino na Ostrozubu. To je osiromašena reliktna šumska zajednica, ostatak nekada široko rasprostranjene šume. Zbog promenjenih uslova u posttercijarnom periodu i prisustva kompleksa specifičnih uslova na Ostrozubu održala se samo na tom lokalitetu. Ova šuma je zbog značaja za nauku zakonom zaštićena, ali se zadnjih godina nedovoljno štiti, pa se narušavaju uslovi koji su doprineli da se na ovom lokalitetu održi. Zbog značaja predlažemo potpunu zaštitu lokaliteta Ostrozub od dalje seče i degradacije.

Od 15 livadskih i pašnjačkih asocijacija koje su pomenuti autori opisali na području istraživanja, više od polovine su sa submediteranskim karakterom. Neke se javljaju kao krajni stadijumi degradacije šuma, naročito na krečnjačkim terenima. Prisustvo jako mezofilnih i izrazito kserofilnih asocijacija, kao i napred navedeni podaci o klimatogenoj asocijaciji, ukazuje na prelazni karakter klime i posebno mesto u biljnogeografskom smislu istraživanog područja.

F L O R A

Od 1005 biljaka koje smo našli na istraživanom području, zbog ograničenog prostora navodimo samo nove biljke za floru SR Srbije, retke, endemične i reliktne biljke, sa osnovnim podacima. Nalaze drugih autora na istraživanom području ovom prilikom ne navodimo, ali ćemo ih pri biljnogeografskoj analizi uzeti u obzir. Iz praktičnih razloga biljke su poređane po ABCD-i:

Agropyrum cristatum (Schreb) P. B. Na krečnjačkim stenama u planinskom regionu Suve planine. Evroazijska.

Allium melanantherum Panč. Na brdskim i planinskim livadama Ostrozuba i Bukove glave. Mezijska.

Althea hirsuta L. Na krečnjačkim stenama Suve planine (Rebrina), Pontsko-submediteranska.

Alyssum minus (L.) Rothm. subsp. minus. Nova podvrsta za floru SR Srbije. Na krečnjačkim stenama u podnožju Suve planine (Ljuberađa). Vrsta je submediteranska.

Anthemis austriaca Jacq. Na suvim livadama i pašnjacima u okolini Ljuberađe. Pontsko-panonska.

Aristolochia pallida Wild. Na suvim livadama i kamenjarima u okolini Babušnice (S. Striževac). Submediteranska.

Astragalus glycyphylloides De Cand. var. glycyphylloides. Na krečnjačkim stenama Suve planine (Litica). Vrsta je euksinska.

Asyneuma limonifolium (L.) Janch. Na krečnjačkim stenama Suve planine. Tercijarni balkanski relikt.

Berberis vulgaris L. var. vulgaris. U zajednici šibljaka, retka (oko Ljuberađe). Vrsta je tercijarni balkanski relikt.

Blechnum spicant (L.) Roth. U bukovim šumama na Ostrozubu, gradi posebnu subasocijaciju. Borealno-cirkumpolarna.

Bromus racemosus L. Na vlažnim livadama u okolini Vlasotinca. Srednjeevropska.

B. squarosus L. Na suvim i travnim površinama oko Ljuberađe. Submediteranska.

Calamintha alpina (L.) Lam. subsp. hungarica (Simk.) Hay. var. hungarica f. cuneata K. Maly. Na krečnjačkim stenama u okolini Ljuberađe i Grnčara. Vrsta je submediteranska.

Campanula lingulata W. K. subvar. cichoriacea (S. S.) Grisebach. Na stenovitim, krečnjačkim površinama oko Babušnice. Vrsta je tercijarni balkanski relikt, a subvarijetet submediteranska biljka.

C. sibirica Friv. Na krečnjačkim stenama u okolini Luberađe. Subpontska.

Carex pallescens L. Na tresetnim površinama u planinskim predelima Ostrozuba (Dobro Polje). Borealno-cirkumpolarna.

Carlina acaulis L. Na brdskim i planinskim livadama i pašnjacima Čemernika i Suve planine. Srednjeevropska.

Centraurea iberica Trev. Na krečnjačkim stenama oko Ljuberađe i Grnčara. Istočno submediteranska.

C. napulifera Koch. Na planinskim livadama i pašnjacima Suve planine. Mezijska.

C. nyssana Petrov. var. velenovskyi (Vel.) Stoj. et Acht. Na suvim livadama u vrtačama Suve planine. Vrsta je Mezijska.

C. salonitana Vis. var. subinermis Boiss. et Helder. Na stenovitim i travnim krečnjačkim predelima oko Luberađe. Vrsta je istočno submediteranska.

C. stoebe L. subsp. clavescens (Panč.) Hay. Na suvim stenovitim pašnjacima oko Luberađe. Evroazijska vrsta.

C. triumfetti All. var. triumfetti f. atrata Willd. Na suvim planinskim travnim površinama Suve planine. Istočno submediteranska vrsta.

Cephalaria flava (Sibth. et Sm.) Szabo. Na planinskim livadama i stenama Suve planine. Zapadno mezijski — južno ilirski endem.

Chamaecytisus jankae (Vel.) Doth. Na stenovitim i suvim travnim terenima oko Babušnice. Mezijska.

Ch. tommasinii (Vis.) Roth. U bukovim šumama pored Lopušnje. Ilirska.

Cirsium arvense (L.) Scop. var. vestitum W. et G. f. incanum (Beck.) Gajić. Na neobrađenim površinama u podnožju Suve planine (Bogdanovac). Subevroazijska vrsta.

Cirsium eriophorum (L.) Scop. Na peskovitim i sunčanim mestima u predplaninskim mestima oko Dobrog Polja. Subsrednjeevropska.

Corallorhiza trifida Chatel. Na tresetnim i zabarenim površinama Ostrozuba, u reliktnoj zajednici Lauroceraso-Fagetum. Borealno-cirkumpolarna.

Cironilla emerus L. subsp. emeroides (Boiss. et Spr.) Hay. U stenovitim, svetlim listopadnim šumama okoline Ljuberađe. Biljka je reliktna, submediteranskog karaktera.

Corilus colurna L. U šumskim zajednicama, u bukovim šumama Suve planine. Tercijarna biljka euksinsko-iranskog karaktera.

Cotynus coggigria Scop. U toplim listopadnim šumama i šikarama Suve planine. Tercijarna biljka pontsko-centralnoazijsko-submediteranskog karaktera.

Cyclamen neapolitanum Ten. U hrastovim šumama oko Ljuberađe i Vlasotinca. Tercijarna biljka istočno submediteranskog karaktera.

Danaa cornubiensis (Torn.) Burm. Na planinskim i predplaninskim livadama oko Vlasotinca (Jelova čuka). Tercijarna balkanska biljka submediteranskog karaktera.

Dianthus pančićii Vel. Na vrtačama Suve planine. Mezijska.

Dictamnus albus L. var. macedonica Borb. Na krečnjačkim stenama oko Ljuberađe. Vrsta je reliktna subpontsko-subcentralnoazijsko-submediteranska.

Digitalis laevigata W. et K. U listopadnim, mešovitim hrastovim šumama oko Ljuberađe. Ilirsko-skardsko pindska.

Drosera rotundifolia L. Na sfagnumskim tresavama Čemernika (Mlačište). Insektivorna biljka, borealno-cirkumpolarna.

Dryas octopetala L. Predstavnik arktičke flore, na planinskim pašnjacima Suve planine. Arktička.

Edraianthus serbicus (Kern.) Petrov. Na krečnjačkim planinskim stenovitim mestima. Suva planina. Centralno-mezijski endem.

Epilobium palustre L. var. fontanum Hauss. Na tresetištima, pored planinskih potoka. U Srbiji do sada zabeležena jedino na Ostrozubu, što je naš nalaz potvrdio. Vrsta je cirkumpolarna.

Eryngium palmatum Vis. et Panč. U šibljacima jorgovana, na kamenjarima jugozapadne strane Suve planine. Mezijsko-severno skardsko-pindski endem.

Erysimum comatum Panč. Na stenama i osulinama Suve planine (Rebrina). Mezijski endem.

Erythronium dens-canis L. U listopadnim mezofilnim šumama. Vlasotince. Tercijarna submediteranska biljka.

Euphorbia salicifolia Host. Na pašnjacima, pored hrastovih šuma. Vlasotince. Pontsko-panonska.

Filago gallica L. Pored puteva, na suvim travnim terenima. Okolina Vlasotinca (Kruševica). Subatlantsko-submediteranska.

Fumaria schleicheri Soy. U usevima oko Babušnice (s. Vojnici). Subpontsko-subcentralnoazijska.

Galium contrictum. Na vlažnim i močvarnim livadama oko Vlasotinca (s. Stajkovce). Submediteranska.

G. parisiense L. var. divaricatum (Lam.) Vis. Na suvim i stenovitim pašnjacima oko Vlasotinca. Vrsta je subatlantsko-submediteranska.

Galium pedemontanum All. Na suvim travnim mestima, u listopadnim šumama oko Vlasotinca i Babušnice. Submediteranska.

G. silvaticum L. subsp. laconicum B. H. U bukovim šumama Ostrozuba. Podvrsta je nova za floru SR Srbije. Srednjeevropska.

Genista subcapitata Panč. Na planinskim travnatim i stenovitim površinama Suve planine (Litica). Zapadno mezijski — severno skardsko-pindski endem.

Gentianella praecox (A. et J. Kern.) Dostal var. praecox. Na predplaninskim i planinskim livadama Ostrozuba. Vrsta je subpanonska.

Geum molle Vis. et Panč. Na vlažnim planinskim livadama i tresetištima. Dobro Polje. Submediteranska. Biljka traži dodatna izučavanja i poređenja sa herbarskim materijalom.

Hyacinthella leucophea (Stev.) Schur. U šibljacima, na osunčanim krečnjačkim površinama oko Ljuberađe. Pontska.

Hypericum olympicum L. Na suvim, kamenitim travnim terenima oko Vlasotinca (Lopušnja). Subeuksinska.

H. rumelicum Boiss. Na krečnjačkim travnim površinama. Ljuberađa. Mezijsko-skardsko-pindska.

Hypochaeris maculata L. subsp. pelivanovićii. Na vrtačama Suve planine. Mezijska vrsta.

Isopyrum thalictroides L. U listopadnim šumama oko Vlasotinca, Ljuberađe. Reliktna biljka pontskog karaktera.

Knautia midzorensis Form. var. midzorensis f. glabrescens Diklić in Add. U vrtačama Suve planine. Vrsta je submezijska.

Lagoseris sancta (Torn.) K. Maly. Na suvim travnim površinama oko Babušnice (s. G. Krnjino). Pontska.

Lamium bifidum Cyrillo subsp. balcanicum Vell. Na kamenitim pašnjacima u okolini Ljuberađe. Vrsta je mezijsko-južnodacijski endem.

L. garganicum L. var. macedonicum. U hrastovim i bukovim šumama, na stenovitoj podlozi. Ljuberađa, Dušnik. Vrsta je istočno submediteranska.

L. maculatum L. var. maculatum. U svetlim listopadnim šumama. Ljuberađa. Subsrednjeevropska vrsta.

Lathyrus pannonicus (Kram.) Garcke. Pored hrastovih šuma. Babušnica (s. Vojnici). Pontsko-centralnoazijska.

L. sphaericus Retz. var. sphaericus. Na suvim pašnjacima i livadama. Submediteranska vrsta.

Leonotodon montanus Lam. var. rilaensis (Hay.) Gajić. Na planinskim pašnjacima Suve planine. Vrsta je alpska (ilirsko-mezijska) a varijetet mezijsko-severno skardsko-pindski endem.

Lilium jankae A. K. Na vrtačama Suve planine, dosta retka. Mezijsko-karpatska.

Linum capitatum Kit. Na livadama, vrtačama Suve planine, ne tako često. Srednjebalkansko-apeninska.

Lithspermum porpureo-coeruleum L. U svetlim listopadnim šumama oko Vlasotinca i Ljuberađe. Pontsko-submediteranska biljka reliktnog karaktera.

Melampyrum scardicum Wettst. var. wettsteinii (Ronn.) Hay. Na planinskim livadama Ostrozuba. Ovaj lokalitet se navodi kao jedini za ovaj varijetet u Srbiji — locus clasicus. Jugozapadno-centralno mezijski — severno skardsko-pindski endem.

Menyanthes trifoliata L. Na tresetnim i močvarnim planinskim livadama Ostrozuba (nije tako česta kao na Vlasini). Cirkumpolarna.

Minuartia juliana (L.) Benth. Na krečnjačkim kamenjarima. Ljuberađa. Submediteranska.

Onosma visianii Clem. Na suvim i stenovitim pašnjacima oko Babušnice (s. Vojnici). Novi lokalitet za SR Srbiju subsrednje-balkanska. Ophrys sphaegogdes Mill. subsp. atrata (Lindl.) E. Mayer. U šibljacima, na obodu šuma, na krečnjačkoj podlozi. Bonjince, Ljuberađa. Vrsta je subatlantsko-submediteranska.

Orchis laxiflora Lam. subsp. palustris Jacq.) A. in G. Na močvarnim livadaama oko Vlasotinca (s. Stajkovce).

Prunus laurocerasus L. var serbica Panč. u cvetu

Vrsta je subatlantsko-submediteranska.

Ornithogalum garbonense L. Na neobrađenim površinama, u šikarama. Podnožje Suve planine (Ostatovica). Submediteranska.

Paeonia decora Anders. U svetlim hrastovim šumama, gradi zajednicu Paeonio--Qcuercetum B. Jov. oko Babušnice (Vojnici, G. Krnjino). Tercijarna balkansko-apeninska biljka.

Paliurus spini-christi Mill. Na degradiranim jugozapadnim površinama Suve planine, gradi vegetaciju šibljaka. Submediteranska biljka, reliktnog karaktera.

Pedicularis heterodonta Panč. Na planinskim livadama. Ostrozub. Zapadno mezijsko-južno ilirski endem.

Pirola rotundifolia L. U bukovim šumama Ostrozuba. Subborealno-cirkum polarna.

Plantago argentea Chaix. Na osunčanim krečnjačkim površinama Suve planine (Litica). Submediteranska.

Potentilla alba L. Na planinskim livadama Vlasinskog kompleksa (Čemernik). Subsrednjeevropska.

Prunus laurocerasus L. — lovorvišnja, zeleniče. Biljka koja je u dosadašnjem periodu, a i danas, bila predmet mnogih istraživanja. Pančić je prvi ovu biljku našao na Ostrozubu i opisao kao var. serbica. Ona je tercijarne starosti, paleoendem i relikt euksinskog karaktera, dok je var. serbica endem jugozapadnog dela mezijske provincije. Sve do 1983. godine smatralo se da biljka na ovom lokalitetu (jedinom u Jugoslaviji) ne cveta. Međutim, te godine je dr N. Ranđelović našao ovu biljku na Ostrozubu u cvetu. Od tada ona je predmet stalnih posmatranja i proučavanja botaničara jugoistočne Srbije. Tokom 1983. godine je plodonosila, ali zbog kratkog vegetacionog perioda plodovi nisu sazreli. Ove, 1984. godine biljka je cvetala, ali nije plodonosila, zbog prolećnih mrazeva.
Lovorvišnja na Ostrozubu gradi sa bukvom reliktnu osiromašenu zajednicu Lauroceraso-Fagetum, koja je nekada bila široko rasprostranjena na Čemerniku i šire. Danas se, zahvaljujući kopleksu posebnih uslova, zadržala samo na Ostrozubu, na 6—7 ha. U vezi sa pojavom cvetanja nekih, najrazvijenijih, primeraka lovorvišnje na Ostrozubu, a zbog njenog značaja u tumačenju istorije flore i vegetacije, u narednom periodu potrebno je objasniti ovu pojavu.

Ranunculus auricomus L. var. varifolius Schur. Na vrtačama Suve planine. Evroazijska vrsta.

R. flammua L. f. ophioglossioides Syhur. Na vlažnim livadama Ostrozuba. Evroazijska.

Ranunculus illyricus L. Na osunčanim krečnjačkim livadama Suve planine. Subpontska.

R. ophioglossifolius Vill. subsp. fontanus (Persl.) Hay. Na vlažnim i zabarenim

livadama Ostrozuba. Subatlantsko-submediteranska vrsta.

R. serbicus Vis. Pored potoka i reka u nižim i brdskim predelima. Vlasotince, Dobro Polje. Srednjebalkansko-južnoapeninski endem.

Rumex acetosella L. var. tenuifolius Wallr. Na suvim, neobrađenim površinama. Vrsta je subcirkumpolarna. Varijetet tenuifolius je prvi put zabeležen za flogru SR Srbije.

Salvia aetiopsis L. Na suvim, kamenitim mestima u podnožju Suve planine (Crni vrh, Ljuberađa). Pontsko-submediteranska.

S. virgata Jacq. Na suvim, zatravljenim i kamenitim površinama oko Babušnice (s. Vojnici). Istočno submediteranska.

Sedum grisebachii Heldr. Na stenovitim, suvim, zatravljenim površinama u podnožju Suve planine (Ljuberađa). Novi lokalitet za SR Srbiju. Submediteranska.

Senecio wagneri Deg. Na kamenitim, visokoplaninskim terenima Suve planine. Mezijsko-istočno ilirski endem.

Seseli tommasinii Rech. Na livadama planinskih predela. Ostrozub. Ilirsko-apeninska.

Silene asterias Griseb. Na tresetnim i močvarnim livadama Ostrozuba (Dobro Polje). Balkanska.

S. lerchenfeldiana Baumg. U pukotinama stena, na silikatu. Vlasotince (Dejan). Submezijska.

S. rhodopea Ika. Brdske i planinske livade, na silikatu i krečnjaku: Ostrozub (Dobro Polje), Suva planina (Litica). Mezijsko-skardsko-pindska.

S. roehmeri Friv. subsp. roehmeri i subsp. sendtneri (Boiss.) Jord. et Panč. Na brdskim i planinskim livadama Ostrozuba i Suve planine. Vrsta je balkansko-centralno južno apeninska.

Sisymbrium altissimum L. Na osunčanim mestima oko Babušnice. Subpontsko-centralnoazijska.

Stachys reinartii Heldr. Na planinskim kamenjarima. Suva planina (Litica). Subskardsko-pindska-centralno južno apeninska.

Syringa vulgaris L. Na krečnjačkim stenama. Gradi posebnu zajednicu na Syringetum vulgaris Knapp., a na jako strmim mestima javlja se kao pionirska biljka (Ljuberađa). Mezijsko-dacijska vrsta reliktnog karaktera.

Thesium alpium L. Na livada, pored listopadnih šuma, od brdskih do planinskih predela. Ostrozub, Babušnica. Srednjeevropska.

Th. pyrenaicum Pourr. Na planinskim livadama i pašnjacima. Suva planina (Litica). Srednjeevropska.

Th. ramosum Hay. Na suvim stenovitim pašnjacima i livadama. Suva planina (Golemi vrh). Pontsko-centralnoazijska.

Tragopogon balcanicus Vel. Na stenovitim i travnim mestima, uglavnom na krečnjaku. Suva planina (Crni vrh, Ostatovica). Submezijska.

Traunsteinera globosa (L.) Rchb. Na brdskim i planinskim livadama. Suva planina (Crni vrh). Srednjeevropska.

Trifolium petrisavii Clem. Na vlažnim livadama. Stajkovce. Subendemska.

T. resupinatum L. var. suaveolans Wall. Na vlažnim livadama. Stajkovce. Submediteranska.

Trigonella striata L. fill. var. striata. Na suvim, stenovitim travnim površinama. Babušnica (s. Vojnici). Subtaurijska.

Trinia glauca (L.) Dumort. var. jacquini (DC.) H. Wolf. Na suvim planinskim pašnjacima. Suva planina (Litica). Vrsta je submediteranska.

Valeriana montana L. f. integrifolia Beck. Na kamenitim travnim planinskim terenima. Suva planina (Litica). Srednjeevropska vrsta.

Verbascum adamovićii Vel. Na planinskim livadama. Ostrozub (Bistrica, Golema glava). Centralno mezijsko-euksinski endem.

W. heuffelii Neilr. U šikarama, na sunčanim mestima. Vlasotince (Kruševica). Zapadno mezijski-severozapadni skardskopindski-jugozapadno-dacijski endem.

Vicia lutea L. var. hirta (Balb.) Pois. Pored puteva, u usevima, na livadama. Podnožje Suve planine (Bonjince, Ostatovica). Vrsta je submediteranska. Novi varijetet za floru SR Srbije.

Waldsteinia geoides Willd. U vlažnim bukovim šumama oko Ljuberađe. Mezijsko-subdacijska.

BILJNOGEOGRAFSKA ANALIZA FLORE PODRUČJA REKA VLASINE I LUŽNICE

U ranijim radovima bilo je više pokušaja da se ovo područje, kao i čitava jugoistočna Srbija, bliže biljnogeografski odredi. Rezultati naših istraživanja ukazuju da se istraživano područje nalazi u submediteranskom regionu i mezijskoj provinciji. Prihvatamo raščlanjenje eurosibirskog prostora Kleopow-a, a prema H. Walter-u (1954) što je potvrdila analiza

značajnih biljaka u biljnogeografskom smislu posebno endema, subendema, relikata i biljaka sa užim rasprostranjenjem i onih koje su na granici svoga areala na ovom području.

Prisustvo raznih elemenata flore u regionu tokova reka Vlasine i Lužnice uslovljeno je prirodno-istorijskim razvitkom flore i vegetacije kroz ranije geološke periode, geografskim položajem, orografskim, geološkim, pedološkim klimatskim i dr. karakteristikama.

Na staništima gde se nisu odrazile promene za vreme glacijacije i interglacijacija zadržale su se biljke tercijerne starosti. Na ograničenim prostranstvima, u subalpijskim i alpijskim predelima sačuvali su se glacijalni relikti, ostaci nekada raširene glacijalne flore. I jedne i druge su od značaja za biljnogeografsku analizu.

Elementi flore

U popisu flore istraživanog područja dali smo biljnogeografsku pripadnost za 1396 taksona. Služili smo se podacima koje su dali: M. Gajić (11, 12), M. Obradović (32), S. Horvatić (17), L. Adamović (3); V. Mišić (30, 31), podacima koji su sadržani u Flori SR Srbije I—IX, Flori NR Bugarske, I—VIII i na osnovu vlastitih zapažanja.

Kako se na području reka Vlasine i Lužnice susreće veliki broj različitih elemenata flore, iz praktičnih razloga, prihvatajući radove Gajića, izvršeno je sažimanje u IX grupa više-manje srodnih elemenata flore i veći broj podgrupa.

I. Elementi severnih predela. Zauzimaju odgovarajuća staništa iznad granice šumske vegetacije. Ovoj grupi pripada 29 biljaka, ili 2,07% od svih analiziranih.

II. Srednjeevropski elementi flore. Naseljavaju, uglavnom, listopadne šume, na mezofilnim staništima, od subbrdskih do subalpijskih predela. Ova grupa na istraživanom području je predstavljena sa 260 biljaka ili 18,26%.

III. Subatlantski elementi flore. Ovim elementima pripadaju biljke vezane za područje okeanske klime. Kako nema takvih uslova na istraživanom području, tipičnih subatlantskih elemenata nema, već subatlantsko - submediteranski. Predstavljeni su sa 59 biljaka, ili 4,22%.

IV. Submediteranski elementi flore. Njihov centar rasprostranjenja je Sredozemlje u širem smislu. Pored tipičnih submediteranskih biljaka koje su na ovom području predstavljene sa 154 taksona, prisutni su i elementi flore koji naseljavaju samo deo submediteranskog regiona:

a) Istočno submediteranski elementi flore. Ova podgrupa naseljava Malu Aziju, Balkansko i Apeninsko poluostrvo. Na istraživanom području prisutno je 54 biljaka iz ove grupe.

b) Balkansko i balkansko-apeninski elementi flore. To su biljke koje naseljavaju centralne delove Balkanskog poluostrva, a jedan broj i Apeninsko poluostrvo i ukazuju na veze između ova dva poluostrva u ranijim geološkim periodima. Ovoj podgrupi pripada 124 biljna taksona.

Submediteranski elementi flore zastupljeni su sa 332 biljke, ili 23,80% od ukupnog broja analiziranih biljaka.

V. Pontsko-centralnoazijski elementi flore. Poreklom su iz južno ruske i južno sibirske stepe. Neke biljke iz ove grupe naseljavaju ceo pontsko-centralnoazijski region. Takvih je 83 na istraživanom području. Pored ovih javljaju se biljke koje su vezane samo za određeni deo pontsko-centralnoazijskog regiona:

a) Pontski elementi. To su biljke stepskih predela oko Crnog mora. Na našem području ima 170 takvih biljaka.

b) Panonski elementi. Središte rasprostranjenja tih biljaka je Panonska nizija. Na istraživanom području ima samo 10 biljaka koje pripadaju panonskim i subpanonskim elementima.

Pontsko-centralnoazijski elementi flore su na istraživanom području predstavljeni sa 263 biljaka, ili 18,85%.

VI. Biljke pustinjskih predela. Iz razumljivih razloga na području tokova Vlasine i Lužnice ove biljke su zastupljene samo sa 4 taksona, ili 0,2%, jer zahtevaju ekstremne uslove, kojih ovde nema.

VII. Evroazijski elementi flore. Ovim biljkama pripadaju taksoni sa vrlo širokim rasprostranjenjem, koje svojim arealom obuhvataju najveći deo Evrope i Azije. Na istraživanom području iz ove grupe prisutno je 284 biljaka, ili 20,34%.

VIII. Cirkumpolarni i kosmopolitski elementi flore. Obuhvataju biljke vrlo širokog rasprostranjenja. Ova grupa je zastupljena sa ;46 bimljaka, ili 10,45%.

IX. Endemične i reliktne biljke. Prve su biljke koje zauzimaju vrlo uska prostranstva, a druge su u fazi izumiranja ili povlačenja. Zbog značaja za biljnogeografsku analizu izdvojili smo ih kao posebnu grupu. Analizirali smo 18 endemičnih, 2 subendemske i 3 reliktne biljke, ali smo ovoj grupi priključili i reliktne biljke koje Mišić (30, 31) navodi za susedna pod-

ručja — klisure i kanjone koji imaju ulogu refugijuma tercijarne flore i vegetacije, a koje su prisutne i na staništima sa specifičnom mikroklimom na istraživanom području. Struktura i karakter endemičnih biljaka sa itraživanog područja je sledeća: 7 zapadno mezijskih endema, od kojih su 3 i sa ilirskim, 2 sa skardsko--pindskim, 1 sa centralnomezijskim i 1 sa dacijskim karakteristikama; 7 mezijskih endema, od kojih su 2 sa kardsko-pindskim, 2 sa dacijskim i 1 sa ilirskim karakterom; 2 centralno mezijska endema, od kojih 1 ima i euksinski karakter; 3 srednjebalkansko-južno apeninska endema i 1 endem je subdacijski. Na osnovu literaturnih podataka još 4 biljke imaju endemski karakter.

Na osnovu brojčane i procentualne zastupljenosti pojedinih elemenata flore sačinili smo spektar areala koji omogućuje da se bliže odredi biljnogeografska pripadnost flore područja reka Vlasine i Lužnice.

Biljnogeografski, ispitivano područje ima specifične odlike. Razlikuje se manje ili više od flore SR Srbije u celini, što se vidi iz uporednog prikaza procenata prisutnosti pojedinih elemenata flore. Razlike su delimično uslovljene i prisustvom nejednakog broja biljaka na celom području SR Srbije (2981) i na ispitivanom području (1631), ograničenom površinom istraživanog terena i njegovim karakteristikama.

PREGLED

ELEMENATA FLORE ISPITIVANOG PODRUČJA I SR SRBIJE

Elementi flore	Vlasina Lužnica	SR Srbija
I Elementi flore severnih predela	2,07%	3,48%
II Srednjoevropski elementi flore	18,62%	17,36%
III Subatlantski elementi flore	4,22%	3,52%
IV Submediteranski elementi flore	23,80%	28,44%
V Pontsko-centralnoazijski elementi flore	18,85%	15,96%
VI Elementi flore pustinjskih predela	0,28%	0,53%
VII Evroazijski elementi flore	20,34%	15,09%
VIII Cirkumpolarni i kosmopolitski elementi flore	10,45%	8,31%
IX Endemi i relikti	1,37%	7,31%
	100,00%	100,00%

Biljaka severnih predela na ispitivanom području ima manje za 1,41% nego u celoj SR Srbiji, jer one naseljavaju predele iznad pojasa šumske vegetacije, a takvih predela na području tokova Vlasine i Lužnice ima malo, jer je najviši vrh sa visinom od 1808 m, a naša istraživanja su bila usmerena do visine od 1683 m (vrh Litica).

Nešto veći procenat srednjeevropskih biljaka na istraživanom području u odnosu na SR Srbiju, za 1,26%, objašnjavamo prisutnošću listopadnih šuma na njemu na većim površinama. Neke biljke iz ove grupe su na području tokova Vlasine i Lužnice na jednoj od južnih granica svoga rasprostranjenja: Cirsium rivulare, Cerastium silvaticum, Astrantia major subsp. major var. involucrata, Centaurea phrygia ssp. phrygia.

Subatlantske biljke su samo za 0,70% više zastupljene na istraživanom području, nego na celoj teritoriji SR Srbije. To je posledica velike geološke raznovrsnosti, a posebno prisustva silikatnih stena i mezofilnih staništa, gde ove biljke imaju pogodne uslove za život.

Iako na području tokova Vlasine i Lužnice submediteranskih biljaka ima najviše, što biljnogeografski ovo područje određuje, ipak u odnosu na celu teritoriju SR Srbije ih ima manje za 4,64%. Manji procenat submediteranskih biljaka kompenzira na neki način znatnije prisustvo naredne grupe biljaka, pontsko-centralnoazijskih. Na nešto manji procenat submediteranskih biljaka uticali su sledeći faktori: ograničenost ispitivanog područja, njegov brdsko-planinski karakter, prisustvo kiselih zemljišta na više od 1/2 od ukupne površine i dr.

Kako smo napred naveli 154 biljaka sa ovoga terena naseljava čitav submediteranski region, 54 njegov istočni, a 124 zapadni deo. U okviru druge podgrupe (balkanske i balkansko-apeninske) najviše ima mezijskih biljaka — 62, a zatim ilirskih — 11 i skardsko-pindskih — 4, što bliže biljnogeografski određuje područje tokova reka Vlasine i Lužnice kao deo mezijske provincije u okviru submediteranskog regiona. Prisustvo ilirskih, skardsko-pindskih, dacijskih i makedonsko-trakijskih biljaka ukazuje da se ispitivano područje kao deo balkanske flore i mezijske provincije nalazi pod jakim uticajima susednih biljnogeografskih provincija.

Za našu biljnogeografsku analizu od posebnog su značaja pontsko-centralnoazijske biljke, koje su u grupi biljaka sa užim rasprostranjenjem brojno zastupljene, 18,85%. Ova grupa je tako brojno za-

stupljena, jer joj odgovaraju današnji klimatski faktori koji vladaju na ovom području i otvorenost ovih terena prema uticajima flore istočnih regiona, tj. orografski faktori.

Od dve grupe pontsko-centralnoazijskih elemenata flore, brojnije su one koje naseljavaju zapadni deo pontsko-centralnoazijskog regiona, tj. pontske biljke, dok su panonske zastupljene samo sa 10 taksona. Za biljnogeografsku analizu najznačajnije su pontsko-submediteranske biljke koje čine oko 45% od celokupnog broja pontskih biljaka. Neke pontske biljke endemskog karaktera su prisutne na području istraživanja i tu se nalaze na jednoj od južnih granica: Chamaecytisus ciliatus, karpatsko-panonski endem (Soó 1951, I) i Dianthus pontedere, subpanonski endem (Soó 1970, IV) koju smo u kasnijim istraživanjima zabeležili i južnije od ovih područja, na Rujan planini. Prisustvo 82 biljke pontsko-submediteranskog karaktera ukazuje na pripadnost istraživanog područja submediteranskom regionu, ali sa prelaznim karakterom, tj. sa znatnim uticajem pontskog regiona. Ovakav biljnogeografski položaj je u skladu sa njegovim geografskim položajem i kombinacijom ekoloških faktora.

Biljke koje pripadaju VI, VII i VIII grupi elemenata flore nismo posebno analizirali, jer je njihovo prisustvo neznatno (VI), odnosno pripadaju biljkama sa širokim rasprostranjenjem (VII, VIII) i nisu od značaja za biljnogeografsku analizu.

Posebno mesto u biljnogeografskoj analizi zauzimaju endemi, subendemi i relikti (IX grupa). Iako je njihova zastupljenost na našem terenu preko pet puta manja u odnosu na SR Srbiju u celini, ispitivano florno područje se karakteriše prisustvom vrlo značajnog endemorelikta Prunus laurocerasus L. var. serbica Panč., čije jedino nalazište u Srbiji i Jugoslaviji je na ovom terenu, na Ostrozubu. Takođe, prisutni su i endemi koji na našem području imaju svoj klasičan lokalitet (prema literaturnim podacima): Aquilegia pančićii i Melampyrum scardicum var. wettsteinii.

Pored endema i subendema od značaja za biljnogeografsku analizu su i reliktne biljke tercijarne starosti kojih na istraživanom području ima 22. Njihova struktura je sledeća: submediteranskih 9, balkanskih 6, pontsko-centralnoazijske-submediteranske 4, balkansko-apeninske 1, subatlantsko-submediteranske 1 i mezijsko-subdacijske 1. Dakle, i struktura reliktnih biljaka ukazuje da područje tokova reka Vlasine i Lužnice, u okviru balkanske flore, pripada submediteranskom regionu. Na prelazni karakter u biljnogeografskom pogledu ukazuje prisustvo pontsko-submediteranskih reliktnih biljaka.

Struktura endema, subendema i relikata bliže određuje položaj istraživanog područja u okviru Mezije, pripada istočnom delu zapadne Mezije, što potvrđuju i sledeće činjenice:

1. Na istraživanom području nema istočno mezijskih endema;
2. Uticaj zapadno mezijskih endema je vrlo naglašen, jer 43% endema ima zapadno mezijski karakter;
3. Prisutna su dva centralno mezijska endema, od kojih jedan ima i euksinski karakter;
4. Ovakav položaj istraživanog područja potvrđuje i prisustvo jugozapadno centralno mezijskog endema Prunus laurocerasus L. var. serbica Panč., koji na Ostrozubu gradi reliktnu osiromašenu zajednicu Lauroceraso-Fagetum B. Jov.

U daljoj biljnogeorafskoj podeli područje tokova Vlasine i Lužnice moglo bi se, eventualno, uključiti u centralnu Meziju, za šta u ovom momentu još nema dovoljno podataka.

Popis endema, subendema i reliktnih biljaka

Prunus laurocerasus L. var. serbica Panč. Vrsta je tercijarni euksinski endem, a varijetet endemorelikt jugozapadnog dela centralne Mezije i diferencijalna biljka ovog dela mezijske provincije. Zbog specifičnog kompleksa ekoloških faktora biljka se zadržala samo na Ostrozubu, a prema rezultatima polenove analize tresava Ostrozuba (Gigov A. i Nikolić V., 1954) u preglacijalnom periodu naseljavala je ceo Čemernik. Sve do 1983. godine, čitavih 87 godina, smatralo se da na ovom jedinom autohtonom lokalitetu ove biljke u Jugoslaviji, ne cveta. Međutim, zadnje dve godine najrazvijeniji primerci koji se nalaze na nešto svetlijim mestima u šumi Lauroceraso-Fagetum B. Jov. cvetaju i plodonose. Zbog kratkog vegetacionog perioda plodovi ne mogu da sazru, pa se biljka razmnožava samo vegetativno. Prema anketi koju smo sproveli u selu Bistrica, biljka je i ranije cvetala, ali verovatno ne svake godine. Pojava cvetanja pojedinih primeraka privla-

či našu pažnju i biće predmet daljih istraživanja.

Aquilegia pančićii Deg., endem centralnog dela mezijske provincije, prema literaturnim podacima nalazi se na Suvoj planini. Diferencijalna biljka na susedne delove iste provincije.

Melampyrum scardicum Wettst. var. wettstenii (Rony.) Hay., jugozapadno centralno mezijski — severno skadarsko — pindski endem. Varijetet wettstenii u Ruplju (šire područje Ostrozuba) ima svoj klasični lokalitet i tu se nalazi na jednoj od severnih granica svoga rasprostranjenja.

Aconitum divergens Panč. (A. firmum Resh.), zapadno mezijski endem, raste blizu planinskih potoka, na planinskim tresavama Ostrozuba.

Erysimum comatum Panč., mezijski endem, diferencijalna biljka za zapadnu Srbiju i Bosnu i Hercegovinu.

Alliummelanantherum Panč., mezijski endem raste na planinskim livadama Ostrozuba i Bukove glave.

Cirsium grecescui Rony., subdacijski endem, na ovom području je na južnoj granici svoga rasprostranjenja.

Pedicularis heterodonta Panč., zapadno mezijski — južno ilirski endem, na ispitivanom području na jednoj od severnih granica rasprostranjenja.

Genista subcapitata Panč., zapadno mezijski severno skadarsko-pindski endem, jedan određih endema, ograničen na istočni i jugoistočni deo Srbije.

Cephalaria flava (Sibth. et Sm.) Szabó (C. graeca R. Sch.), zapadno mezijski-južno ilirski endem, koga smo nalazili na vrtačama Suve planine. Na istraživanom području je na jednoj od severnih granica svoga rasprostranjenja u Srbiji i retka je vrsta.

Senecio wagneri Deg., mezijsko-istočno ilirski endem, na jednoj od severnih granica u Srbiji na ovom području.

Eryngium palmatum Vis. et Panč., mezijsko severno-skard-pindski endem, nalazili smo je na kamenjarima Suve planine.

Leontodon montanus Lam. var. rilaensis (Hay.) Gajić, mezijsko-severno skardsko-pindski endem, na vrtačama Suve planine.

Hypericum boisseri Petrov., mezijsko-južno dacijski endem, koji je prema Adamoviću (1901) prisutan na našem terenu.

Lamium bifidum Cyr. subsp. balcanicum Vel., mezijsko-južno dacijski endem, prvi put zabeležen u jugoistočnoj Srbiji u okolini Ljuberađe. Na ovom lokalitetu nalazi se na jednoj od jugozapadnih granica svoga areala.

Verbascul adamovićii Vel. (V. phlomoides Adam.), centralno mezijski-euksinski endem, na jednoj od jugozapadnih granica svoga rasprostranjenja. Nalazili smo je na brdsko-planinskim livadama Ostrozuba i Bukove glave.

Verbascum heuffelii Neilr. f. vandasii (Rohl.) Murb. (V. thapsiforme subsp. vandasii Rohl.), zapadno mezijski severno skardsko-pindski-jugozapadno dacijski endem, koji ukazuje na prelazni karakter istraživanog područja u biljnogeografskom smislu.

Chamaecytisus jankae (Vel.) Rothm., balkanski endem, veoma retka biljka koju smo nalazili na suvim pašnjacima u podnožju Suve planine (Ljuberađa).

Acer intermedium Panč., endem Balkanskog poluostrva, učestvuje u izgradnji polidominantnih reliktnih šuma u susednim klisurama i kanjonima, a na istraživanom području nalazi se u šumi grabića, ali i u mezofilnim šumama.

Ranunculus serbicus Vis., balkansko-južno apeninski endem, retka biljka u Srbiji, koju smo nalazili pored Vlasine u Vlasotincu, uz brdske potoke u Dobrom Polju. Služi kao još jedan dokaz o prelaznom karakteru našega područja u biljnogeografskom pogledu.

Trifolium petrisavi Clem., subendemska mezijska biljka, na vlažnim livadama oko Vlasotinca (Stajkovce).

Verbascum longifolium Ten. var. pannosum (Vis.) Murb. (V. pannosum Vis.), subendemska balkansko-apeninska biljka, još jedan dokaz da su u ranijim geološkim periodama Balkansko i Apeninsko poluostrvo bili povezani.

Pored endema i subendema od značaja za biljnogeografsku analizu, kako smo napred naveli, su i reliktne biljke, koje su mahom tercijarne starosti. Prema najnovijim radovima Mišića (30,31) u susednim klisurama i kanjanima mnoge od njih učestvuju u izgradnji tzv. vegetacijskih nizova: od polidominantnih, preko osiromašenih, do savremenih biljnih zajednica. Na istraživanom području zauzimaju staništa sa specifičnim kompleksom ekoloških faktora, sa izraženom mikroklimom. To su sledeće biljke:

Submediteranske i istočno submediteranske: Carpinus orientalis, Cyclamen neapolitanum, Acer monspessulanum, Palirus spini-christi Quercus pubescens, Fraxi-

nus ornus, Pirus amygdaliformis, Coronilla emerus subsp. emeroides.

Balkanske, subbalkanske i srednjebalkanske: Syringa vulgaris, Tilia tomentosa, Rhamnus tinctoria, Asyneuma limonifolium, Berberis vulgaris var. vulgaris, Campanula lingulata.

Balkansko-apeninske: Paeonia decora.

Mezijsko-dacijske: Waldsteinia geoides.

Euksinsko-iranske: Corylus colurna.

Pontsko - centralnoazijsko - submediteranske, subpontsko-centralnoazijske: Cotinus coggygria, Dictamnus albus, Stipa capillata.

Pontsko-submediteranske: Lithospermum purpureo-coeruleum.

Subatlantsko-submediteranske: Ruscus aculeatus.

Diferencijalne i retke biljke

Za ocenu biljnogeografske pripadnosti flore područja reka Vlasine i Lužnice od posebnog su značaja one biljke koje jedino ovde rastu, biljke koje su na jednoj od granica svoga rasprostranjenja i retke biljke:

Nove biljke za floru SR Srbije: Alyssum minus (L.) Rothm. subspminus, Galium silvaticum L. subsp. laconicum (B. et H.) Stoj. et Stef., Vicia lutea L. var. hirta (Balb.) Lois. Rumex acetosella L. var. tenuifolius Wallr.

Biljke koje na ovom području imaju klasičan lokalitet: Prunus laurocerasus L. var. serbica Panč., Aquilegia pančićii Deg., Melampyrum scardicum Wettst. var. Wettsteinii (Ronn.) Hay.

Biljke na granici svoga rasprostranjenja na istraživanom području:

— na zapadnoj granici: Erysimum comatum, Allium melanantherum, Trifolium petrisavii, Crocus moesiacus, Syringa vulgaris;

— na istočnoj granici: Pedicularis heterodonta;

— na severnoj granici: Cephalaria flava, Senecio wagneri, Leontodon montanus var. rilaensis, Trifolium dalmaticum, Ranunculus serbicus, Trifolium meneghinianum, Trigonella striata var. striata, Linaria dalmatica var. grandiflora;

— na severozapadnoj granici: Chamaecytisus jankae, Centaurea nyssana var. velenovskyi;

— na severoistočnoj strani: Stachys reinarti;

— na južnoj granici: Cirsium grecescui, Lamium bifidum subsp. balcanicum, Asyneuma anthericoides, Campanula grossekii, Hesperis tristis;

— na jugozapadnoj granici: Hypericum boisseri.

Na istraživanom području nalaze se biljke koje su dosta retke u flori SR Srbiji, ili su jedino do sada nađene na širem području ispitivanog terena, npr. na Vlasini, koja pripada istom tzv. Vlasinskom kompleksu kao i Ostrozub. To su sledeće biljke: Ranunculus ophiglossifolius subsp. fontanus, R. flamulla L. var. ophiglossifolioides, Gnaphalium sylvaticum var. alpestre, Ribes alpinum, Epilobium palustre var. fontanum, Montia rivularis, Drosera rotundifolia, Dactylorhiza incarnata, Althea hirsuta i dr.

Sem manjih izuzetaka, navedene biljke pripadaju elementima veoma širokog rasprostranjenja, zato nisu posebno analizirane, ali ukazuju na uslove koji vladaju na lokalitetima u planinskim i subalpijskim predelima. Tako na Ostrozubu (1546) srednja godišnja temperatura je 4,6^{0}C, količina padavina 830 mm, dužina vegetacionog perioda je 200 dana. Klima je humidna i perhumidna.

ZAKLJUČAK

Područje reka Vlasine i Lužnice nalazi se u jugoistočnoj Srbiji. Pripada Rodopskom i Balkanskom planinskom sistemu. Različito poreklo ova dva planinska sistema, razlike u geološkom i pedološkom sastavu i ostalim ekološkim faktorima, kao i različita istorija flore i vegetacije na njima, uzrok su velikoj florističkoj i vegetacijskoj raznovrsnosti ovoga terena. Otuda su neki botanički lokaliteti privlačili, i danas privlače, pažnju botaničara, a pre svega Ostrozub i Suva planina.

Istraživano područje ima brdsko-planinski karakter, jer preko 2/3 ima nadmorsku visinu veću od 900 m. Pečat orografskim karakteristikama daje jedan od najvećih krečnjačkih masiva u Srbiji, Suva planina (1808). Silikatni deo istraživanog područja predstavljen je ograncima Čemernika (1638) i pripada tzv. Vlasinskom kompleksu. Pravac pružanja planinskih vrhova je sever-jug, a rečnih dolina koje ih presecaju istok-zapad, što je povoljno za migraciju biljaka i uticaj klimatskih faktora iz susednih područja.

Hidrografska svojstva terena su uslovljena prisustvom reka Vlasine i Lužnice. Njihove pritoke imaju bujični karakter. Krečnjački teren Suve planine, Velikog i Malog stola su skoro bez vode, izuzimajući Rakoš, gde se vrelo nalazi na nadmorskoj visini preko 1400 m i vrela koja se nalaze u podnožju ovih planina. Na sili-

katnim terenima izvori, rečice i potoci su mnogo češći.

Tipovi zemljišta su uslovljeni geološkom podlogom i vegetacijom. Javljaju se sledeći tipovi: aluvijalni i deluvijalni nanosi, podzol, smonica, skeletoidna kisela zemljišta, rudo crvenkasto zemljište, kisela planinska crnica i dr.

Klima ima translatorni karakter, zbog specifične konfiguracije terena, njegove otvorenosti prema susednim područjima i geografskog položaja. U nižim predelima klima ima aridni karakter. Neka mesta, npr. podnožje Suve planine, imaju četiri aridna meseca, što je nepovoljno za razvoj mezofilne vegetacije. U predplaninskim i planinskim predelima prisutna je planinska modificirana klima.

Primarna, šumska, vegetacija je negativnim zooantropogenim dejstvom i uticajem klimatskih faktora, dosta degradirana. Klimatogena zajednica je šuma sladuna i cera, Quercetum frainetto-cerris Rud. Od ostalih šumskih zajednica sa istraživanog terena navodimo tercijarnu osiromašenu reliktnu zajednicu Lauroceraso-Fagetum B. Jov., ostatak nekada veoma rasprostranjene šume.

Krčenjem šuma nastale su okopavine, pašnjaci i livade. Od 15 livadskih zajednica koje su za istraživano područje zabeležili Rajna Jovanović-Dunjić i N. Ranđelović, više od polovine ima kserotermni karakter, sa submediteranskim biogeografskim karakteristikama: Trifolietum resupinati balansae Mic., Trifolietum nigrescenti subteranei Mic., Hordeo-Xeranthemetum annui Randđ. i dr.

Na osnovu floristićkih istraživanja koja smo vršili u periodu od 1978—1982. godine i na bazi literaturnih podataka sačinili smo spisak biljaka sa područja tokova reka Vlasine i Lužnice. Obradom prikupljenog materijala i njegovim upoređivanjem u herbarima u Beogradu, Novom Sadu i Sofiji, potvrđena je prisutnost za 1005 taksona, od kojih su neke nove za floru SR Srbije: Galium silvaticum L. subsp. laconicum (Boiss. et Heldr Stoj. et Stef., Alyssum minus (L.) Rothm. subsp. minus, Rumex acetosella L. var. tenuifolius Walr i Vicia lutea L. var. hirta (Balb.) Lois. Za 47 biljaka određeno je novo nalazište u SR Srbiji, za 70 u jugoistočnoj Srbiji, a 296 biljaka je prvi put zabeleženo na području tokova Vlasine i Lužnice.

U popisu flore za svaku biljku je data biljnogeografska pripadnost. Na taj način smo analizirali 1429 biljna taksona Polazeći od radova Gajića (11,12), podataka koji su dati u Flori SR Srbije I—IX, Flori NR Bugarske I—VIII, Analitičkoj flori Jugoslavije I_{1-6} i II_2, kao i na osnovu vlastitih saznanja, grupisali smo sve elemente flore (po ugledu na Gajića) na devet više-manje srodnih grupa. Njihova procentualna zastupljenost je sledeća: submediteranski elementi flore 23,80%, evroazijski elementi flore 20,34%, pontsko-centralnoazijski elementi flore 18,85%, srednjeevropski elementi flore 18,62%, cirkumpolarni i kosmopolitski elementi flore 10,45%, subatlantski elementi flore 4,22%, elementi severnih predela 2,07%, endemi, subendemi i relikti 1,37% i biljke pustinjskih predela 0,28%.

U biljnogeografskoj analizi smo posebnu pažnju posvetili biljkama sa užim rasprostranjenjem, koje su na granici areala, retkim i diferencijalnim biljkama, a naročito endemima, subendemima i reliktima.

Od svih elemenata flore, na istraživanom području najviše ima submediteranskih — 23,80%, što ukazuje na njegovu biljnogeografsku pripadnost submediteranskom regionu. Od 124 balkanskih biljaka u širem smislu, najviše je mezijskih — 62, ili 50%, a zatim ilirskih 11, ili preko 10% i skardsko-pindskih — 4, ili 3,2%. Ovakva struktura balkanskih biljaka, u okviru submediteranskih elemenata flore, upućuje da se istraživano područje nalazi u provinciji MOESICUM, na šta ukazuje i struktura endema: od 19 analiziranih 7 su zapadno mezijska, 7 mezijska, 3 srednjebalkanska i 2 centralno mezijska. Više od 43% analiziranih endema ima zapadno mezijski karakter. Istovremeno neki endemi u sebi nose obeležja i susednih provincija: 5 sa skardsko-pindskim, 4 sa ilirskim i 3 sa dacijskim obeležjima, pa se istraživani region može izdvojiti u poseban okrug 'PRAEMOESICUM provincije MOESICUM.

O prelaznom karakteru ispitivanog područja i izraženim uticajima istočnih klimatskih faktora na njemu, govori i podatak o prisutnosti čak 18,85% biljaka koje pripadaju pontsko-centralnoazijskim elementima flore. Među tim biljkama ima 30% onih koje naseljavaju i spajaju dva susedna regiona: pontsko-centralnoazijski i submediteranski. To su pontsko-submediteranski elementi flore.

Na osnovu napred iznetih vegetacijskih i floristićkih karakteristika ispitivano područje izdvajamo kao poseban *podokrug* OSTROZUBENSAE, u okviru *okruga* PRAEMOESICUM provincije MOESICUM, submediteranskog regiona, evroazijskog prostora HOLARKTISA.

LITERATURA

1. Adamović L.: Novine za floru Kraljevine Srbije. Beograd, 1901—1902.

2. Adamović L.: Flora jugoistočne Srbije. Beograd, 1908.

3. Adamović L.: Die Vegetationsverhältnisse der Balkanländer. Leipzig. 1909.

4. Analitička flora Jugoslavije, Sv. 1 br. 1—6, Sv. 2 br. 1—2. Institut za botaniku Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb, 1967—1976.

5. Ascerson P., Graebner P.: Synopsis der Mitteleuropäischen Flora VI, 2. Leipzig, 1906—1910.

6. Bikov B. A.: Geobotanika. Alma—Ata, 1978.

7. Đukanović D.: Klima sreza Leskovac. Beograd, 1967.

8. Flora na NR Blgaria, I—VIII. Blgarska akademija na naukite, Botaničeski institut. Sofia, 1963—1982.

9. Flora SR Srbije, I—IX. SANU. Beograd, 1970—1977.

10. Gajić M.: Balkanski elementi u flori Srbije. Glasnik Prirodnjačkog muzeja, serija B, knjiga 34. Beograd, 1979.

11. Gajić M.: Pregled vrsta flore SR Srbije sa biljnogeografskim oznakama. Glasnik Šumarskog fakulteta, br. 54. Beograd, 1980.

12. Gajić M.: Florni elementi Srbije. Vegetacija Srbije, I. SANU. Beograd, 1984.

13. Gigov A. i Nikolić V.: Rezultati analize polena na tresavama planine Ostrozub. Arhiv bioloških nauka br. 1 i 2. Beograd, 1954.

14. Hayek A.: Prodromus florae peninsulae Balcanicae. Berlin, 1927—1933.

15. Hegi G.: Ilustrierte Flora von Mitel—Europa. Wien, 1958.

16. Horvat I.: Šumske zajednice Jugoslavije. Zagreb, 1963.

17. Horvatić S.: Fitogeografske značajke i rasčlanjene Jugoslavije. Analitička flora Jugoslavije, sv. 1/1. Zagreb, 1967.

18. Ilić E.: Prilog poznavanju ekologije Prunus laurocerasus L. na Ostrozubu u Srbiji. Zbornik radova SAN, knj. XI. Beograd, 1951.

19. Javorka S.: Iconographia Florae Hungaricae I—IV. Budapest, 1934.

20. Jovanović B.: Šumske fitocenoze i staništa Suve planine. Glasnik Šumarskog fakulteta, br. 9. Beograd, 1955.

21. Jovanović B.: O klimatogenoj šumi jugoistočne Srbije. Institut za ek. i biog. Zbornik radova, knj. VII, No 6. Beograd, 1956.

22. Jovanović B.: Fitocenoza sa zeleničetom na Ostrozubu (Lauroceraso-Fagetum). Pančićev zbornik. SANU. Beograd, 1967.

23. Jovanović B.: Prilog poznavanju fitocenoze bukve na Ostrozubu. Glsnik Prir. muzeja, serija B, knj. 7. Beograd, 1973.

24. Jovanović B.: Hrastova šuma sa božurom u jugoistočnoj Srbiji (Paeonio-Quercetum). Glasnik Šumarskog fakulteta. Beograd, 1975.

25. Jovanović—Dunjić Rajna: Tipovi livada i pašnjaka Suve planine. Inst. za ek. i biogeogr. Zbornik radova, knj. 6, No 2. Beograd, 1955.

26. Jovanović V.: Livadska vegetacija jugoistočne Srbije (Radana, Goljaka, dela Kukavice i okoline). Doktorska disertacija. Novi Sad, 1979.

27. Košanin N.: Vlasina, biljnogeografska studija. Glasnik srpske kralj. akademije. Prvi razred, 33. Beograd, 1910.

28. Košanin N.: Život zeleničeta na Ostrozubu. Glasnik akademije nauka. Beograd, 1937.

29. Mišić V. i dr.: Biljne zajednice i staništa Stare planine. SANU, knj. 49. Beograd, 1978.

30. Mišić V.: Šumska vegetacija klisura i kanjona istočne Srbije. Beograd, 1981.

31. Mišić V.: Reliktne polidominantne šumske zajednice Srbije. Matica srpska. Novi Sad, 1982.

32 Obradović Melanija: Biljnogeografska analiza flore Fruške gore. Novi Sad, 1966.

33. Pančić J.: Flora Kraljevine Srbije i Dodatak (ponovljeno izdanje). Beograd, 1976.

34. Pavićević N.: Tipovi zemljišta na Suvoj planini. »Zemljište i biljka«, god. II, No 1. Beograd, 1953.

35. Petrović S.: Flora okoline Niša i Dodatak. Beograd, 1982. i 1985.

36. Ranđelović N: Fitocenološko-ekološke karakteristike brdskih travnjaka jugoistočne Srbije (doktorska disertacija). Zagreb, 1958.

37. Ranđelović N.: Brdske livade jugoistočne Srbije. Savez društava ekologa Jugoslavije. Zagreb, 1979.

38. Ranđelović N. i Stamenković V.: Flora of the Grdelica gorge. Act. biol. Med. Exp. 4, 31—40. Priština, 1979.

39. Ranđelović N., Budak Vera, Stamenković V.: Horološka i sistematska razmatranja rodova Teesdalea R. Br. i Clypeola L. Glasnik Prir. muzeja, serija B, knj. 35. Beograd, 1980.

40. Ranđelović N. i dr.: Nova nalazišta biljaka u jugoistočnoj Srbiji. Leskovački zbornik XXIII, Leskovac, 1983.

41. Ranđelović N. i Stamenković V.: Flora i vegetacija okoline Vlasotinca. Leskovački zbornik XXIII, 1983.

42. Ranđelović N. i dr.: Rasprostranjenost biljnih vrsta u jugoistočnoj Jugoslaviji. Gl. Prir. muzeja, serija B, knj. 38. Beograd, 1983.

43. Ranđelović N. i dr.: Prunus laurocerasus L. na Ostrozubu cveta. Glasnik Prir. muzeja, serija B, knj. 38. Beograd, 1983.

44. Ranđelović N. i Stamenković V.: Flora i vegetacija Rujan planine u jugoistočnoj Srbiji. Leskovački zbornik XXIV. Leskovac, 1984.

45. Ružić M.: Ekološko-fitocenološka studija flore i vegetcije planine Vidojevice kod Prokuplja. Doktorska disertacija. Beograd, 1981.

46. Sotirov S.: Po dolinata na Erma. Bratstvo. Niš, 1977

47. Stamenković V.: Retke biljke Grdeličke klisure. Savremena biologija, br. 3. Beograd, 1978.

48. Stamenković V.: Biljnogeografske karakteristike Grdeličke klisure. Leskovački zbornik, XIX. Leskovac, 1979.

49. Stamenković V.: Submediteranski i pontski elementi u flori jugoistočne Srbije. Bilten Društva ekologa BiH, serija B, knj. II. Sarajevo, 1984.

50. Stanković S. i Mladenović T.: Lužnica. Pirotski zbornik, br. 4. Pirot, 1972.

51. Stojanov N., Stefanov B. i Kitanov B.: Flora na Blgaria, čast I i II. Sofia, 1966.

52. Tutin T., Heywoord V. et all.: Flora Europea, vol. 1—5. University press. Cambrige, 1951.

53. Vegetacija SR Srbije. SANU. Beograd, 1984.

Dr *Vlastimir Stamenković*

LA FLORE DU COURS BAS DE LA RIVIÈRE DE VLASINA ET DE SON AFFLUENT LA LUŽNICA DANS LA SERBIE DU SUD AVEC UNE ANALYSE VÉGÉTO-GEOGRAPHIQUE

Les bassins des rivières de Vlasina et de son affluent la Lužnica abondent d'une flore variée et pas encore suffisamment explorée. Il s'agit des plantes bien rares sur lesquelles l'auteur donne des renseignements élémentaires contribuant ainsi à l'exploration systématique du matériel floriste. L,auteur relève aussi des spécificités du climat de cette région.

581.6(497.1)

Dr Vidak Jovanović

Važnija nalazišta i staništa aromatičnih biljaka na planini Radan, jablaničkim planinama (Goljaku) i Kukavici u južnoj Srbiji

Uvod

Radeći na popisu flore vaskularnih biljaka okoline Leskovca na planini Radan, jablaničkim planinama (Goljaku) i Kukavici zapazio sam da su prisutne brojne i tzv. aromatične biljke. To su biljke koje sadrže etarska ulja u kojima se nalaze razne aktivne supstance koje imaju višestruku primenu. Tucakov je ove biljke izdvojio kao posebnu grupu biljaka pod nazivom »mirisno lekovito bilje«. Osim lekovitog dejstva, kao lekovite, aromatične biljke se koriste u ishrani najčešće kao začinske biljke (začini), a među njima ima i medonosnih biljaka. Prema definiciji ISO (International Standards Organization) etarska ulja su uljasti proizvodi intenzivnog mirisa koji se dobijaju iz biljaka destilacijom pomoću vodene pare, ili iz kore cistrus-voća putem presovanja. Konkretna i apsolutna cvetna ulja i rezinoidi ne ubrajaju se u etarska ulja, jer nisu razdvojena od teško isparljivih sastojaka primenom destilacije sa vodenom parom. U proizvodnji i prometu prihvaćen je širi pojam etarskih ulja, koji obuhvata sve proizvode aromatičnih biljaka, dobivenih po bilo kom postupku (destilacijom sa vodenom parom, ili ekstrakcijom sa lako isparljivim rastvaračima, otparivanjem ili maceracijom.). Praktični značaj imaju etarska ulja dobivena iz biljaka sledećih familija: Myrtaceae, Asteraceae, Lamiceae, Pinaceae, Rutaceae, Fabaceae, Apiaceae i Poaceae. Poznato je oko 3000 raznih etarskih ulja, od kojih samo oko 150 ima praktičnu primenu.

Pošto su etarska ulja složene smeše raznih jedinjenja, u farmakopejama su propisane obavezne standardne metode ispitivanja i ocenjivanja kvaliteta oficinalnih aromatičnih droga i etarskih ulja .) Tako se za svaku drogu, između ostalog, zahteva koliko najmanje može imati etarskog ulja, a za ulja granične vrednosti glavnih sastojaka. Tako, ulja od pitome nane (Mentha piperita) »mora da sadrže najmanje 50% ukupnog mentola od toga manje od 5% ni više od 21% etarski vezanog mentola. . .« Prema tome biljke, koje sam označio kao aromatične biljke uzete su kao aromatične biljke u širem smislu, zbog toga što sadrže i etarska ulja, pored drugih sastojaka.

Etarska ulja dobijena iz aromatičnih biljaka imaju primenu u farmaceutskoj, kozmetičkoj, prehrambenoj i hemijsko-prerađivačkoj industriji. Za praktičnu primenu neophodno je da etarska ulja zadovolje određene standarde, a pre svega moraju imati dovoljnu stabilnost i mogućnost industrijske proizvodnje sa velikim prinosom. Za bliže istraživanje aromatičnih biljaka, odnosno uvođenje u kulturu divljih samoniklih aromatičnih biljaka, potrebno je da se znaju elementarne biološko-botaničke zakonomernosti. Tako, na primer, mora da se zna da etarska ulja mogu se naći na svim delovima biljke i da mogu biti koncentrisana u jednom ili više delova biljaka. Etarska ulja se međusobno često razlikuju i kad se izoluju od jedne iste biljne vrste (fiziološki varijeteti ili »hemijske rase«). Etarska ulja se nalaze uglavnom u slobodnom stanju u obliku kapljica u žlezdanim dlačicama i kanalićima ili u sekretornim organima. Smatra se da etarska ulja predstavljaju prateću pojavu intenzivne razmene materija tokom rasta, u metabolizmu azota i ugljenih hidrata. Etarska ulja imaju raznovrsnu biološku ulogu. Njihovi glavni sastojci, terpeni i aromati, izvori su energije. Kod cvetanja biljaka imaju pomoćnu ulogu u oprašiv-

vanju zbog jakih mirisa i kao zaštita biljaka od životinja i infekcije gljivicama (fungicidno i baktericidno dejstvo). Tokin je 1928. godine dokazao da postoje u višim biljkama materije, koje deluju antimikrobno poput antibiotika nižih biljaka, i dao im je ime fitoncidi. Upravo su u etarskim uljima viših biljaka prisutne materije koje imaju antibakterijsko svojstvo. Većina etarskih ulja su smeše ugljovodonika, alkohola, ketona, aldehida, kiselina, estara i drugih alifatičnih i heterocikličnih jedinjenja. Procentualni sastav pojedinih etarskih ulja varira zavisno od porekla biljaka, godine, godišnjeg doba sakupljanja, načina čuvanja i postupka dobijanja, što se mora imati u vidu, naročito kod plantažnog gajenja ili eksperimentalnog uvođenja u kulturu određene divlje samonikle aromatične biljke. Otuda je za plantažno gajenje i postavljanje ogleda nužno poznavanje biologije i ekologije divljih vrsta.

Aromatične biljke dobijaju danas sve značajniju ulogu i privredni značaj u svetu. Svetska godišnja proizvodnja etarskih ulja dobivenih iz aromatičnih biljaka iznosi preko 30 miliona kilograma, a iz ulja se izoluje i oko 3 miliona kilograma raznih derivata za industrijsku upotrebu, u proizvodnji lekova, kozmetičkih i parfimerijskih preparata, alkoholnih i bezalkoholnih napitaka itd. Ovakav značaj i uloga aromatičnih biljaka proizilaze iz višestruke vrednosti etarskih ulja. Naime, etarska ulja aromatičnih biljaka pojačavaju apetit i bolje varenje hrane, jer izazivaju pojačano lučenje pljuvačke i jaču sekreciju želudačnog soka. Služe i kao sredstvo za popravljanje mirisa i ukusa jela, lekova i drugih proizvoda. Etarska ulja koja sadrže fenole i estre imaju jače ili slabije antibiotsko dejstvo. Poznato je da ulja timijana (Thymus vulgaris), morača (Foeniculum vulgare), anisa (Pimpinella anisum), karanfilića (Eugenia caryophyllata) i belog luka (Allium sativum) izlučuju se preko organa za disanje i time vrše njihovu dezinfekciju. Osim toga, ulje santalovog drveta (Pterocarpus santalinus) vrši dezinfekciju urogenitalnog trakta, a ulje peršuna (Petroselinum sativum i celera (Apium graveolens) deluje diuretično. Etarska ulja nekih biljaka (na primer zeleničeta — Prunus laurocerasus) su jakog fiziološkog dejstva i mogu izazvati smrt. Uopšte uzev, etarska ulja imaju različito farmakodinamsko i drugo dejstvo i stoga zaslužuju pažnju.

Osim nalaženja aromatičnih biljaka u prirodnim staništima i njihovog sakuplja-

nja, u poslednje vreme se aromatične biljke sve više g a j e radi proizvodnje d r o g a i etarskih ulja. Količina etarskih ulja u ovim drogama je u širokim granicama. Tako, na primer, aromatična biljna vrsta matičnjak (Melissa officinalis) sadrži 0,05—0,1%, a karanfilić (Eugenia caryophyllata) u cvetu sadrži i do 20%! U našoj zemlji se svake godine povećava broj aromatičnih biljaka koje se uzgajaju u kulturi. To ne treba da iznenađuje jer su cene aromatičnih biljaka, odnosno njihovih ulja velike, pogodna je i klima i drugi ekološki uslovi karakteristični naročito za južne krajeve naše zemlje, gde se već plantažno gaje mnoge aromatične biljke na više hiljada hektara.

R e z u l t a t i i s t r a ž i v a n j a

Na osnovu višegodišnjih terenskih istraživanja i literaturnih podataka može se konstatovati da je područje planine Radan, jablaničkih planina i Kukavice u južnoj Srbiji relativno bogato aromatičnim biljnim vrstama (oko 70 aromatičnih biljnih vrsta), koje se mogu eksploatisati sa svog prirodnog staništa, a neke se mogu nakon obaveznog laboratorijskog istraživanja uvesti i u kulturu za eventualno plantažno gajenje.

Na pomenutim planinama konstatovana su nalazišta i staništa za sledeće biljne vrste:

Pinus nigra Arn., — Pinaceae. Kao veštačka kultura i na staništu napuštenih zajednica reda Astragalo — Potentilletalia. Vranjski Priboj (Kukavica), Šilovo (Jablaničke planine — Goljak) i dr. P. 4[2].

Juniperus communis L. — Cupressaceae. U zoni hrastove šume na napuštenim zajednicama livada ili u proređenoj hrastovoj šumi. Borince (Radan), Zbežište (Kukavica). P. 1.

Ficaria verna Huds. — Ranunculaceae. Kao šumska biljka javlja se često na obodu sastojina dolinskih zajednica sveze Trifolion resupinati na području Kukavice i dr. H. 3.

Ranunculus velutinus Ten. — Ranunculaceae. U sastojinama dolinskih livada.

---

2 = Legenda flornih elemenata i životnih oblika: 1 = cirkumpolarni florni element, 2 = evroazijski florni element, 3 = srednjeevropski fl. el., 4 = submediteranski fl. el., 5 = južnoevropski fl. el., 6 = pontski fl. el., 7 = kosmopoliti, 8 = balkanski fl. el., 9 = mezijski fl. el.; T = terofita, H = hemikriptofita, Ch = hamefita, G = geofita, P = fanerofita.

Vučje (Kukavica), Lebane, (Jablaničke planine). Karakctristična vrsta sveze Trifolion resupinati. H. 4.

R. polyanthemos L. — Ranunculaceae. U sastojinama zajednice Danthonio-Trifolietum velenovsky. Ivanje, G. Gajtan (Radan. H 6.

R. repens L. — Ranunculaceae. U sastojinama dolinskih livada kao karakteristična vrsta Molinio — Arrhenatheretea. H. 2.

R. acer. L. — Ranunculaceae. U sastojinama dolinska livada — kao karakteristična vrsta klase Molinio-Arrhenatheretea. H. 2.

R. montanus Willd. — Ranunculaceae. U sastojinama livada Brometalia erecti. H. 2.

R. bulbosus L. — Ranunculaceae. U sastojinama brdskih livada reda Brometalia erecti. H. 3.

R. bulbosus L. — Ranunculaceae. U sastojinama brdskih livada reda Brometalia erecti. H. 3.

R. sardous Cr. — Ranunculaceae. U sastojinama dolinskih livada reda Trifolio-Hordeetalia. T. 3.

R. arvensis L. — Ranunculaceae. U blizini sastojina zajednice Trifolietum nigrescentis subterranei i u agrofitocenozama. T. 2.

R. millefolietus Vahl. — Ranunculaceae. U sastojinama brdskih zajednica. Ivanjske livade (Radan). H. 8.

R. auricomus L. — Ranunculaceae. U blizini sastojina brdskih zajednica livada. H. 3.

R. aquatilis L. — Ranunculaceae. Na zabarenim mestima u blizini sastojina zajednice Cynosuro-Caricetum hirtae. Žabljane (Kukavica). H. 2.

Corylus colurna L. — Corylaceae. Česta na Radanu u polidominantnim reliktnim zajednicama i na Mrkonjskom visu (jablaničke planine). P. 2.

Corylus avellana L. — Corylaceae. Česta na Radanu, Goljaku i Kukavici. P. 2.

Herniaria glabra L. — Caryophyllaceae. U sastojinama zajednice Trifolio-Lotetum angustissimi. Obražda (Radan), Vranjski Priboj (Kukavica). Šilovo (Goljak). T. 2.

H. hirsuta L. U sastojinama zajednice Hordeo-Xeranthemetum annuui. Živkovo kod Pečenjevca. Ivanje (Radan). H. 4.

Polygonum hydropiper L. — Polygonaceae. U podnožju Radana, na Ivanjskim livadama. Iznad Vučja pored Goleme reke (Kukavica). T. 2.

Hypericum hirsutum L. — Hypericaceae. U sastojinama livadskih zajednica sveze Chrysopogono-Danthonion calycinae. Ivanjske livade (Radan). H. 2.

H. maculatum Grantz. Drenovac (Kukavica). Lisičji laz (Radan). H. 2.

H. perforatum L. — Hypericaceae. U sastojinama livadskih zajednica sveze Chrysopogono-Danthonion calycinae i pored degradiranih hrastovih šuma područja. H. 2.

H. rumelicum Boiss. Na kserotermnim livadama Kukavice, Goljaka i Radana. H. 8.

H. barbatum. Jacq. — Hypericaceae. Velika loparda (Radan). H. 6.

Viola tricolor L. subsp. macedonica (Boiss. et Heldr.) A. Schmidt. U sastojinama zajednice Danthonio-Tryfolietum velenovskyi. Karakteristična vrsta ove zajednice. Graovska Tumba (Kukavica), G. Gajtan (Radan). H. 2.

Erysimum diffusum Ehrh. — Brassicaceae. U pašnjačkim zajednicama područja. Karakteristična vrsta reda Astragalo-Potentilletalia. Stubal, Vranjski Priboj (Kukavica), Živkovo kod Pečenjevca. H. 6.

Cardamine pratensis L. — Brassicaceae. Drenovac kod Vranja (Kukavica). Beli Potok kod Vučja (Kukavica). H. 1.

Alyssum saxatile L. — Brassicaceae. Na stenama u kanjonu Vučjanke (Kukavica). H. 5.

A. repens Baumg. — Brassicaceae. U sastojinama pašnjačke zajednice Sedo-Dianthetum pinifoliae. Karakteristična vrsta ove zajednice. Stubal (Kukavica), Slavnik kod Bojnika (Radan). H. 8.

Alyssum desertorum Stapf. — Brassicaceae. U sastojinama zajednice Astragalo-Calaminthetum alpine. Mrkonjski vis (jablaničke planine). T. 6.

A. campestre L. — Brassicaceae. U pašnjačkim zajednicama. Petrovac; Borince (Radan). T. 5.

Filipendula hexapetala Gilib. — Rosaceae. U sastojinama brdskih livadskih zajednica. Karakteristična vrsta klase Festuco-Brometea. H. 2.

Rosa arvensis Huds. — Rosaceae. U degradiranim zajednicama područja. Ch. 5.

Agrimonia eupatoria L. — Rosaceae. U brdskim livadskim zajednicama sveze Chrysopogono-Danthonion calycinae. H. 7.

Geum urbanum L. — Rosaceae. Šumska biljka. Javlja se i kao slučajna vrsta u sekundarnim livadskim zajednicama,

naročito na staništu polidominantnih i osiromašenih reliktnih zajednica na Radanu. H. 1.

Malus domestica Borkh. — Rosaceae. Česta na Radanu u proređenim reliktnim zajednicama. Dobra Voda, Ivanje. P. 2.

Ononis spinosa L. — Fabaceae. U sastojinama dolinskih livada kao karakteristična vrsta klase Molinio-Arrhenatheretea, u podnožju područja, i ređe inverzno na samim planinama (Kukavica i Radan). Ch. 3.

Genista tinctoria. — Fabaceae. Na ivici termofilnih šuma i livadskih zajednica područja. Ch. 4.

Chamanerion angustifolium (L.) Scop. — Oenatheraceae. Na ivici montanog pojasa, u refugijumu reliktnih zajednica na Radanu. H. 1.

Eryngium campestre L. — Apiaceae. Česta u zajednicama pašnjaka, kao karakteristična vrsta klase Festuco-Brometea. H. 4.

Pimpinella saxifraga L. — Apiaceae. U sastojinama brdskih lviada. Šopot (Radan). H. 4.

Oenanthe fistulosa L. — Apiaceae. U sastojinama dolinske livadske zajednice Hordeo-Caricetum distantis. Lipovica kod Leskovca. H. 4.

Daucus carota L. — Apiaceae. U sastojinama livadskih zajednica istraživanog područja. Karakteristična vrsta klase Festuco-Brometea. H. 2.

Galium verum L. — Rubiaceae. Ivanjske livade (Radan). H. 2.

G. vernum Scop. U brdskim livadskim zajednicama i šumama istraživanog područja. H. 4.

Echium vulgare L. — Boraginaceae. U napuštenim staništima livadskih zajednica u zoni bukove šume. Ch. 2.

Verbascum phlomoides L. — Scrophulariaceae. U pašnjačkim zajednicama područja. H. 8.

Linaria vulgaris Mill. — Scrophulariaceae. U termofilnim livadskim i pašnjačkim zajednicama. H. 4.

Veronica officinalis L. — Scrophulariaceae. U mezofilnim livadama montanog pojasa. H. 1.

Verbena officinalis L. — Verbenaceae. Sporadičio u livadama. Na obodu bukovih šuma (Kukavica), pored puteva i u nekim agrofitocenozama. T. 3.

Teucrium chamaedrys L. — Lamiaceae. U sastojinama zajednica pašnjaka i termofilnim livadama (Kukavica, jablaničke planine), u proređenim hrastovim šumama (Radan). Karakteristična vrsta klase Festuco-Brometea. Ch. 4.

Glechoma hederaceae L. — Lamiaceae. Na ivici šuma, u blizini sastojina brdskih livada. H. 2.

Origanum vulgare L. — Lamiaceae. U proređenim hrastovim šumama, a ređe u termofilnim livadama područja. H. 2.

Thymus marschalianus Willd. — Lamiaceae. U sastojinama pašnjaka, ređe u termofilnim livadama. Ch. 8.

Th. grabescens Willd. — Lamiaceae. U pašnjačkim zajednicama. Karakteristična vrsta sveze Scabioso-Trifolion dalmatici (Radan). Ch. 3.

Th. moesiacus Vel. — Lamiaceae. U sastojinama zajednica livada brdskog regiona. Mrkonjski vis (jablaničke planine). Ch. 8.

Th. pulegioides L. — Lamiaceae. Na ivici šume, a ređa u livadskim zajednicama sveze Chrysopogono-Danthonion calycinae istraživanog područja. Ch. 3.

Mentha pulegium L. Lamiaceae. Prisutna u sastojinama dolinskih livada istraživanog područja. H. 4.

M. aquatica L. — Lamiaceae. Na poplavnim i vlažnim livadama područja. H. 2.

M. longifolia (L.) Huds. — Lamiaceae. Na poplavnim i vlažnim livadama. H. 4.

Eupatorium cannabiium L. — Asteraceae. Na izvorima i ivici šume. Velika loparda (Lisičji laz — Radan). H. 2.

Bellis perennis L. — Asteraceae. U sastojinama mezofilnih livada istraživanog područja. H. 3.

Achillea nobilis L. — Asteraceae. U pašnjačkim zajednicama. istraženog područja. H. 6.

A. crithmifolia W. K. — Asteraceae. U brdskim livadskim zajednicama sveze Chrysopogono-Danthonion calycinae. H. 2.

A. millefolium L. — Asteraceae. U sastojinama zajednica sveze Chrysopogono-Danthonion calycinae. H. 2.

A. setacea W. et K. Na degradiranim staništima pašnjaka. H. 4.

Matricaria chamomilla L. — Asteraceae. Na napuštenim oranicama i u termofilnim livadskim zajednicama. T. 2.

Artemisia vulgaris L. — Asteraceae. Ređe u livadama. Česta pored puta, na požarištima u zoni bukove šume (Kukavica). H. 1.

Carlina vulgaris L. — Asteraceae. U pašnjačkim zajednicama. H. 2.

C. acaulis L. — Asteraceae. U sastojinama brdskih livada. Karakteristična vr-

sta reda Brometalia erecti. Devotin Kukavica), G. Gajtan (Radan). H. 3.

Taraxacum officinale Web. — Asteraceae. U sastojinama dolinskih livada istraživanog područja. H. 2.

Iris pseudacorus L. — Iridaceae. U sastojinama zajednice Cynosuro-Caricetum hirtae. Beli Potok kod Vučja, u podnožju Kukavice. G. 4.

Z a k l j u č a k

Istraživanja su pokazala da su planina Radan, jablaničke planine (Goljak) i Kukavica u južnoj Srbiji relativno bogati aromatičnim biljkama (68 raznih vrsta aromatičnih biljaka) u kojima se nalaze ko sastavni delovi i etarska ulja.

Među popisanim aromatičnim biljkama istraženog područja mahom su višegodišnje zeljaste biljke, jer nisu uzete u obzir i medonosne drvenaste biljke, koje takođe sadrže etarska ulja.

Najveći broj aromatičnih biljaka sa područja pripadaju evroazijskom flornom elementu (25 vrsta) a zatim slede biljke submediteranskog flornog elementa (13), koje zajedno sa balkanskim vrstama (6) i južnoevropskim (5) govore o znatnom učešću onih flornih elemenata, među aromatičnim biljkama, karakterističnih za j u ž n e krajeve Zemljine polulopte, što odgovara optimalnim stanišnim uslovima aromatičnih biljaka (najoptimalniji uslovi su tropski, gde je izražena maksimalno toplota i vlaga).

Popisom je obuhvaćeno 68 vrsta aromatičnih biljaka u širem smislu reči, tj. onih biljaka koje sadrže etarska ulja. Sistematski popisane biljke pripadaju odeljku Spermatophyta. (Semenarke).

S obzirom na značaj etarskih ulja dobivenih iz aromatičnih biljaka i relativno bogatstvo područja u raznim vrstama aromatičnih biljaka, može se konstatovati da područje predstavlja potencijalno nalazište i stanište aromatičnih biljaka. Imajući u vidu potencijalnu vrednost staništa postoji i mogućnost daljeg laboratorijskog naučnog istraživanja aromatičnih biljaka, naročito sa stanovišta ispitivanja hemijskog sastava i uvođenja u kulturu neke od divlje rastućih aromatičnih biljaka, što je osnovna pretpostavka ovakvih istraživanja.

L i t e r a t u r a :

Aleksić, M., 1984: Poznavanje sirovina. Univerzitet u Nišu.

Čorović, M., Stjepanović, L., Nikolić, R., Pavlović, S., Živanović, P., 1969: Uporedna ispitivanja visine osmotske vrednosti, transpiracije i količine etarskog ulja kod nekih vrsta iz familije Labiatae. Glasnik Botaničkog zavoda i Bašte Univerziteta u Beogradu. Tom IV nov. ser., 1—4. Beograd.

Danon, J., Blaženčić, Ž., 1977: Hranljivo, lekovito, otrovno i začinsko bilje. Univerzitet u Beogradu, Naučna knjiga. Beograd.

Flora SR Srbije I—IX, 1970—1978: SAN. Beograd.

Jašmak, K., 1980: Medonosno bilje. Nolit. Beograd.

Jovanović, V., 1979: Livadska vegetacija jugoistočne Srbije (Planina Radan, Goljak, deo Kukavice i njihova okolina). Doktorska disertacija, Novi Sad.

Jovanović, V., 1984: Nova nalazišta biljnih vrsta u jugoistočnoj Srbiji u okolini Leskovca. Naše stvaranje XXXI, 1—2. Leskovac.

Kušan, F., 1956: Lekovito i drugo korisno bilje. Poljoprivredni nakladni zavod. Zagreb.

Mišić, V., 1982: Reliktne polidominantne šumske zajednice Srbije. Matica srpska. Novi Sad.

Pekić, B., 1983: Hemija i tehnologija farmaceutskih proizvoda (alkaloidi i etarska ulja). Univerzitet u Novom Sadu.

Simonović, D., 1959: Botanički rečnik. SAN Beograd.

Tucakov, J., 1971: Lečenje biljem (fitoterapija). Kultura. Beograd.

C o n c l u s i o n

Les recherches ont découvert que les montaghes de Radan, de Goljak et de Kukavica dans la Serbie du Sud sont relativement riches en herbes aromatiques (68 sortes diverses des herbes aromatiques dans lequelles se trouvent les huiles éthérées).

Parmi les herbes aromatiques enregistrées de la région explorée se trouvent généralement les plantes herbacées vivaces, car y ne comtent pas les plantes ligneuses mellifères qui contiennent aussi les huiles éthérées.

La plupart des herbes aromatiques de sette région appartiennent au type de flore Euro—Asiatique (25 espèces) et puis y se trouvent les herbes du type de flore submediterraneem (13) qui avec des espèces balcaniques (6) et de l'Europe du Sud (5) confirment une présence considérable des éléments de flore parmi les herbes aromatiques caractéristiques pour les region de l'hémisphère du Sud, ce qui convient aux conditions optimales de la demeure des herbes aromatiques (les conditions optimales sont tropiques, oùla chaleur et l'humiditesont maximales).

Il est compris dans le registre 68 espèces des herbes aromatiques dans le sens plus large du mot, c'est à dire des herbes qui continnent les huiles éthérées. Les herbes enregistrées systématiquement appartiennent à l'espèce de Spermatophyta.

Vue l'importance des huiles étéhérées dues aux herbes aromatiques et l'abondance relative en espèces diverses des herbes aromatiques de la région, on peut constater que sette région présente le gisement potentiel et la demeure des herbes aromatiques. Ayant en vue l'importance potentielle de la demeure il existe la possibilité de la recherche scientifique au laboratoire des herbes aromatiques (La faculté technologique de Leskovac), surtout au point de vue de l'etude de la structure chimique et de l'introduction dans la culture de sertaines espèces sauvages des herbes aromatiques, ce qui est l'idée principale de telles explorations.

332+341.2(497.11)

Слободанка Стојичић

Међународни, економски, политички и правни аспект аграрног питања у новоослобођеним крајевима Србије после српско-турских ратова

— документа —
V ДЕО

Приказ докумената о правном регулисању аграрног питања у новоослобођеним крајевима Србије после српско-турских ратова, са нагласком на економски, политички и правни аспект, наставља се приказом друге фазе у томе регулисању, која је најављена указивањем на разлике између ње и прве фазе, текстом Закона о изменама и допунама у закону о аграрном зајму од 22. јуна 1882. године од 9. марта 1890. године и приказом посланичких предлога о потреби његовог доношења и поступку његовог доношења (II и IV део рада, Лесковачки зборник, књ. XXI и XXIII, 1981. и 1983. г.). Исто тако у IV делу рада набројани су, без навођења садржине, сви законски прописи којима се настојало да отклоне проблеми у коначном разрешавању аграрног питања, а који карактеришу другу фазу његовог регулисања. Приказ њихове садржине и поступка њиховог доношења, преко скупштинских дебата о њима, је начин сагледавања укупног разрешању аграрног питања.

У II делу приказа (Лесковачки зборник, књ. XXI, 1981. г.) акценат је био на Закону о уређењу аграрних односа из 1880. г., чија је садржина дата, а кроз приказану дебату о њему указано на проблеме који ће се у његовој примени јавити. Део тих проблема онако како су се у пракси јављали покушали су да разреше министри финансија и правде Допуном чл. 25. Закона о уређењу аграрних односа и расписима судовима у новоослобођеним крајевима као стварно и месно надлежним у аграрним споровима. Али пробрем у целини није тиме могао бити решен. С обзиром на обавезу Србије да, према Берлинском уговору, обезбеди имовинска права муслиманских поседника у новоослобођеним крајевима, није било много ни времена ни политичког и дипломатског простора да се студиозније уђе у проблематику аграрних односа, те је њихово прво законско регулисање у вези настале потребе било испод богатства реалности у тим односима, а законски начин разрешења испод могућности сиромашних сељака да своје законске обавезе испуне.

У таквој ситуацији држава је морала да предузме мере и у скупштинској дебати поводом предлога посланика Алексе Николића и другова о помоћи досељеницима у прокупачком срезу (Стенографске белешке Народне скупштине, 1880/81, стр. 828—841) већ је најавила, кроз говор председника министарског савета, интервенцију у виду једног аграрног зајма, као могуће решење за помоћ сиромашним сељацима у откупу њихових имања, али и као начин испуњења обавеза из Берлинског уговора. Због све чешћих приговора Пороте на изузетно неуредно обештећење њених поданика, Србија је аграрни зајам и закључила код страних банака, у Паризу и Бечу. „Зајам је од номиналних 8.400.000 динара изнео ефективних 5.800.000 динара.“ Влада је сматрала да ће то бити довољно за исплату накнаде свим муслиманским поседницима, господара земље у новоослобођеним крајевима, па је и пре закључења зајма, Законом о аграрном зајму већ јуна 1882. године преузела обавезе сељака аграрних дужника на себе. Државна каса исплатиће оне новчане суме које народ у новоприсаједињеним крајевима по решењима аграрних комисија или по поравнању које су аграрне ко-

мисије одредиле, дугују на име накнаде за земље које је по закону аграром од 3. фебруара 1880. године у својину добио. Кад их исплати држава постаје поверилац откупљених сељака, односно ступа у сва права која су законом од 1880.. године дата повериоцима. За осигурање државе као повериоца стављене се интабулација на земље за које је накнада од стране државе исплаћена. Дужници ће ону суму коју је држава за њих господарима исплатила, исплатити у годишњим отплатама заједно са интересом кроз најмање 15 а највише 25 година (по закону од 3. фебруара 1880. године сељаци су за исплату накнаде господарима имали рок од 5 година). Интерес ће одредити министар финансија, али он не може бити већи него онај под којим ће држава закључити на страни аграрни зајам.

Колико је српској држави било стало из већ поменутих разлога (исплата накнаде господарима по решењима и поравњањима аграрних комисија била је неуредна и врло незнатна, а притисак Порте и страних сила на Србију због тога био је велики) да што пре реши аграрно питање путем зајма, и колико је та мера била и неопходна и радо дочекана, видеће се из дебате поводом доношења закона о аграрном зајму јуна 1882. године. Владин предлог и одборско мишљење о њему (Стенографске белешке Народне скупштине, 1882, стр. 1773—1775 и 1775—1776) су прихваћени после минималне начелне дебате (Исто, стр. 1776—1779), а дебате у појединостима није ни било.

Интересантна су овде виђења закона о аграрном зајму које су имали Слободан Јовановић и Живан Живановић, двојица писаца политичке и државноправне историје Србије XIX века, из 1934 и 1924. г. Оба виђења су дата у напоменама испод текста који се директно не односи на аграрно питање. Говорећи о финансијама напредњачке владе у периоду 1881—1883. године и сталном расту буџета па и преко годишњина српских зајмова на страни, Слободан Јовановић каже: „Напредњаци су аграрни зајам стављали на терет либералима, јер је аграрно питање под либералима решено. Либерали су истина решили аграрно питање, али на такав начин да сами сељаци исплате извлашћене господаре земље. Тек напредњаци су нашли да исплату господара земље мора држава узети на себе. Према томе аграрни зајам који је закључен ради исплате земље, треба ставити на терет напредњацима, а не либералима." (Слободан Јовановић, Влада Милана Обреновића, књ. II, Београд, 1934, стр. 385). Живан Живановић и није могао мимо своје политичке припадности либералима о финансијским мерама напредњака и радикала да резонује другачије. Говорећи о раду „двогласачке скупштине" 1882. године преко набрајања резултата њене финансијске законодавне активности у напомени каже: „Законом о аграрном зајму ставила се држава између дужника сељака и бивших имаоца непокретних имања Турака... Доцније је постепено изашло да је све више финансијски оптерећивана земља повукла и штете овога непотребног зајма. Исплативши Турке и њихове незајажљиве поверенике, држава није од дужника уредно наплаћивала отплате, и после су, из чисто партијских разлога, разне владе и Скупштине „опраштале" заостале исплате". (Живан Живановић, Политичка историја Србије, књ. II, Београд, 1924, стр. 211). У даљем разрешавању аграрног питања често ће се чути пребацивања либералној странци због начина на који је непосредно после Берлинског конгреса регулисала аграрне односе, што ће бити и политичка квалификација и квалификација са очекиваним и жељеним политичким последицама. Исто тако, политичким разлозима ће бити и диктирана и правдана настојања појединих влада и скупштина да законским мерама најпре преко опраштања интереса а затим и главне суме аграрног дуга аграрним дужницима коначно реше аграрно питање. У том смислу су тачне оцене и Слободана Јовановића и Живана Живановића, али се ти политички потези не могу извести из себе самих нити сами собом објаснити, него се морају довести у везу са односима који су их омогућили или захтевали.

Са доношењем закона о аграрним односима за сељаке аграрне дужнике се ништа није изменило. За муслиманске поседнике, господаре земље — јесте. Српска држава је као далеко сигурнија страна у испуњавању својих обавеза које је законом преузела, те своје обавезе према њима и измирила. Сељаци су, променили „господара", постали су дужници државе, истина са обавезом отплате дуга у нешто дужем року, али уз обавезу плаћања макар интереса, што их није ослободило обавезе плаћања главног дуга. Уз нове државне терете, порезе, непосредне и

посредне, и прирезе, као и у условима првобитне акумулације капитала на овом подручју, мало је било изгледа да ће се њихова економска ситуација поправити. Њихово економско стање могло је бити само горе. С друге стране нови крајеви су постали подручје од посебног политичког интереса страначки већ опредељене доратне Србије, на коме су једино постојеће политичке странке и могле наћи своје нове присталице. Нови крајеви ће постати подручје политичког груписања, опредељивања и страначког организовања. Из тога периода стоји рецимо чврша радикална опредељеност Пирота, односно либерална оријентација Ниша. Зато је било важно шта ко нуди и може да постигне у тако осетљивом питању за грађане нових крајева какво је аграрно питање.

У таквим економским и политичким условима (томе треба наравно додати и друштвени и политички живот Србије као шири оквир у коме ће деловати и ови услови) ће се одвијати даљи ток правног регулисања аграрног питања. Тај ток ће бити обележен сталним трагањем за начинима да се смањи терет аграрног дуга, да се сељацима аграрним дужницима помогне да лакше испуне своје обавезе према држави. Два су правца тога трагања. С једне стране то је уклањање препрека које су постојале у дотадашњем регулисању аграрних односа а које нису погодовале редовном испуњењу обавеза аграрних дужника. После уклањања тих формалних сметњи, ишло се и директно на умањење обавеза и на тај начин обавезе учиниле сношљивијим и реалнијим, све до потпуног укидања главне суме аграрног дуга. До ове коначне мере (1907. године) укупна исплата аграрног дуга и поред свих олакшања бивала је и даље неуредна. Држава је сваке године у буџет уносила суму годишњине аграрног зајма и наравно редовно га исплаћивала, по његовој исплати из других извора такође означавала одговарајуће суме, али без адекватног новчаног покрића од наплате дуга непосредно од дужника, од оних за чији је откуп тај зајам закључила.

I

Законом о изменама и допунама у закону о аграрном зајму од 22. јуна 1882. године од 9. марта 1890. године је започело то отклањање препрека редовној наплати аграрног дуга и пружање помоћи аграрним дужницима у испуњавању њихових обавеза према држави. Тим законом од 9. марта 1890. године укинута је солидарност у наплати дуга, чиме је створена могућност да дужници који су дуг исплатили могу не чекајући да то и други из села или општине учине постане сопственик своје земље. Међутим, већ 1891. године, дакле само после годину дана од стварања те могућности, Радикална странка чини и други корак у сагледавању економских услова на страни аграрних дужника за отплату дуга. Законом о одужењу аграрног дуга у ослобођеним покрајинама од 15. марта 1891. године (Зборник закона и уредаба, књ. XI, VII, 242—247) опроштен је сав неплаћени интерес и интерес на интерес до 1. јануара 1891. године. У ствари, тај закон спаја две мере: укидање солидарности из претходног закона од 9. марта 1890. године и опраштање интереса доспелог до 1. јануара 1891. године. Нема података о мерама које је влада предузела у циљу спровођења закона о изменама и допунама закона о аграрном зајму од 9. марта 1890. године у смислу поделе целокупне суме дуга општина или села на поједине сељаке. Наиме, по томе закону требало је, на захтев сељака или сваког појединца, а и тамо где то потреба захтева, да дође до поделе дуга оних општина или села за које је из касе аграрног зајма исплаћена сума откупа, чиме би се укинула солидарност појединих дужника у отплати дуга, а са циљем олакшања наплате интереса и отлате главног дуга. По ономе што се наслућује из скупштинских дебата поводом доношења каснијих прописа у овој материји показало се да то није било нимало лако спровести. У тим дебатама, нарочито у говорима надлежних представника владе (министара финансије, известилаца одбора, председника министарског савета), остало је трагова о томе да је било покушаја у трагањима за начинима спровођења поделе дуга на поједине дужнике, да су вршена истраживања са циљем утврђивања података о износима појединачних дугова, да се у томе више ослањало на познавање фактичког стања самих сељака о износима њихових дугова и конкретним својинским односима, но на оскудне званичне податке о томе у министарству финансија, пореском одељењу или управи државних дугова. Такви подаци са

самог терена требало је да буду основа за припрему врло апстрактне одговарајуће одредбе овога закона, који се ближе није упуштао у начине спровођења те поделе. Из тога разлога се скоро ништа и није урадило, те је дошло до понављања ове мере и у закону о одужењу аграрног зајма од 15. марта 1890. године. Друга мера — опраштање доспелог интереса до 1. јануара 1891. године и интереса на интерес — била је резултат процене имовинског стања дужника и, с обзиром на то стање које се манифестовало и код наплате редовних државних терета, очекивања да ће се уз такво олакшање убудуће бар постићи редовнија наплата и главног дуга и новог интереса по тој основи.

З А К О Н
О
ОДУЖЕЊУ АГРАРНОГ ЗАЈМА У ОСЛОБОЂЕНИМ ПОКРАЈИНАМА

Члан 1.

За оне суме, које је држава, по закону о аграрном зајму од 22. јуна 1882. године, исплатила на име накнаде пређашњим господарима и чифликсајбијама, као и за до сада неплаћене интересе на те суме, сопственици тих непокретних имања аграрни су дужници државе.

Члан 2.

Досадашња укупна дуговања појединих општина или села за откуп пређашњих господарских и чифличких, имају се сразмерно поделити на поједине сопственике, према величини и каквоћи откупљеног а сада њиховог непокретног имања. А сав неплаћени интерес, и интерес на интерес, опрашта се све до 1. јануара 1891. године.

Члан 3.

При подели дуга на поједине сопственике, како прописује чл. 2. овога закона, имају се одбити суме, које су исплатиле општине или села до 1. јануара 1891. године благајни аграрног зајма.

Члан 4.

Главну суму дуга исплатиће аграрни дужници држави за време од двадесет и пет година, рачунећи од првог јануара 1891. године, а плаћајући у име годишњине осам и по ($8^1/_2$) на стотину главнога дуга, где се садржи (7) седам на стотину годишњег интереса, на шта су дужни издати држави обавезницу у облику, који пропише министар финанције.

Члан 5.

Интерес и отплату главног дуга плаћају аграрни дужници сваке пола године у 4.25% дотичним среским властима или непосредно Управи државних дугова у Београду. Крајњи рокови за исплату полугодишњине утврђују се 30. јуна и 31. децембра сваке године.

Члан 6.

Аграрни дужници могу плаћати своје дугове држави и пре рока, који је прописан у 4. чл. овога закона, било да исплате сву суму главнога дуга са интересом, или да плаћају полугодишње поред интереса већу суму отплате од оне, која је прописана овим законом.

У колико који дужник више отплати главну суму дуга, у толику се не ослобођава, и плаћа 7% годишњи интерес само на још неотплаћени главни дуг; али годишњина утврђена чл. 4. овог закона остаје непромењена све до коначне исплате главног дуга.

Кад дужник исплати држави сав дуг на имање, скида се интабулација, и дужник има право да се убаштини.

Члан 7.

Ко не плати на време годишњину, одговоран је за толику суму и својим покретним имањем; и надлежна среска власт дужна је узети покретност у попис и изложити је јавној продаји најдаље за тридесет дана по истеку рока, када је аграрни дужник требао да плати дугујући годишњину.

Ко од државних органа пропусти да ово учини, одговоран је држави и материјалну за неплаћену годишњину дотичног аграрног дужника.

Члан 8.

Држава има право да наплати аграрни дуг по овоме закону и пре рока који је прописан у чл. 4., ако дужник у четири полугођа једно за другим не плати на време годишњину, изузимајући узроке елементарних случајева. Продужење овога рока нарочито одобрава министар финанције.

Ову наплату држава врши вансудским путем, преко извршне полицијске власти, а из заложеног јој непокретног имања аграрног дужника.

Члан 9.

За осигурање главне суме дуга по овом закону, са интересом, служи држави као залога све оптерећено непокретно имање аграрнога дужника.

Накнадно постојећим интабулацијама, по закону о аграрном зајму од 22. јуна 1882. године, имају се ставити интабулације на први степен на непокретна имања аграрних дужника, према подели дуга и интереса, по чл. 2. овог закона. За стављање ових интабулација неће се наплаћивати од дужника никаква такса.

Члан 10.

Сва плаћања по овоме закону чине се у новцу који се прима на државним благајнама.

Министар финанције у споразуму са министром војним, може, по потреби, дозволити, да се на име годишњине прима од аграрних дужника и храна за војну потребу, а по цени коју одреди министар војни. У томе случају предаваће дужници храну где се нареди, а среским властима подносиће признанице војне власти о количини и вредности предате хране, према чему ће се оне управљати, и што ће одмах доставити Управи државних дугова.

Члан 11.

Наплаћене суме годишњине аграрног дуга, као и пре рока наплаћени целокупни дугови, имају се једино употребити на исплату аграрног зајма, по закону од 22. јуна 1882. године. По томе све власти које врше наплату по овоме закону, достављаће наплаћени новац нај-

даље за петнаест дана, од дана наплате, непосредно благајни Управе државних дугова.

Члан 12.

Аграрним дугом рукује Права државних дугова при министарству финанције. Она чува обвезнице аграрних дужника и стара се за уредну наплату годишњине по овоме закону, као и за наплату свега дуга, и води надзор над среским властима у погледу на вршење одредаба овога закона. Она ће водити засебне књиге о свему аграрнюме дугу и књиге о аграрним дужницима.

Члан 13.

Управа државних дугова достављаће најдаље марта месеца сваке године списак аграрних дужника дотичној среској власти са назначењем: колико који од дужника још дугује и колико има у тој години да плати на име годишњине. По овим списковима управљаће се среске власти при наплати годишњине.

Члан 14.

Правила за извршење овога закона прописаће министар финанције.

Члан 15.

Овим законом укидају се чл. 3 чл. 5 са допуном од 9. марта 1890. године, и чл. 11. закона о аграрном зајму од 22. јуна 1882. године.

Прелазно наређење

Члан 16.

Овлашћује се министар финанције, да може узети и нарочито особље, потребно за извршење овога закона и за правилно рачуноводство.

Члан 17.

Трошак око самог извршења овога закона пада сразмерно на дотичне општине и села, и наплатиће се од оних сопственика, на које је аграрни дуг дељен.

Члан 18.

Закон овај ступа у живот, кад га Краљ потпише, а за извршење чл. 2 и 3. овога закона оставља се рок најдаље до краја 1891. г.

Препоручујемо свима Нашим министрима, да овај закон обнародују и о извршењу се његовом, у колико се која тиче, старају; властима пак заповедамо да по њему поступају, а свима и свакоме, да му се покоравају.

15. марта 1891. године
у Београду

Јов. Ристић с. р.
К. С. Протић, с. р.
Ј. Бели-Марковић, с. р.

(М. П.)
Видео и ставио државни печат,
чувар државног печата,
министар правде.
Гл. Гершић, с. р.

Председник минист. сав.
Ник. П. Пашић с. р.
Министар грађевина,
П. Велимировић, с. р.
Министар финанције,
д-р М. В. Вујић с. р.
Министар правде,
Гл. Гершић с. р.
Министар нар. привреде,
К. С. Таушановић с. р.
Министар иностр. дела,
М. Кр. Ђорђевић с. р.
Министар унутр. дела,
Ј. Ђаја с. р.
Министар просвете и црквених послова,
Анд. Николић, с. р.
Министар војни,
ђенерал-штабни пуковник,
Рад. Милетић с. р.

Из текста закона од 15. марта 1891. године произашле су обавезе за министра финансије да пропише правила за извршење овога закона, да се о његовом извршењу стара у циљу чега је могао да има и нарочито особље и посебне изворе за намирење трошкова. Из расписа министра финансије о званичној преписци комесара око поделе аграрног дуга са свима властима од 18. августа 1891. године (Зборник Закона и уредаба краљевине Србије, књ. XLVII, стр. 681) се може видети шта се конкретно предузело у заиста кратком року. Министар финансије прописао је правила за извршење поделе дуга, наименовао комисије и за руковођење укупним послом поделе дуга наименовао комесара министарства финансије са седиштем у Нишу. Већ 20. августа 1891. године комисија ће отпочети рад на разграничењу аграрних дугова појединих дужника. Осим тога, такође према тексту закона од 15. марта 1891. године, заједно са министром војним, министар финансије прописао је правила о примању хране и фуражи од народа у име дугујућег пореза с прирезима и на име отплате и интереса аграрног зајма од 11. октобра 1892. године (Зборник закона и уредаба, књ. XLVIII, стр. 505), која се овде дају у извођима.

Распис министра финансија о званичној преписци комесара око поделе аграрног дуга са свима властима

На основу закона „о одужењу аграрног зајма у присаједињеним покрајинама" од 15. марта тек. год. имају се сва досадашња аграрна дуговања појединих општина или села у присаједињеним покрајинама поделити на појединне сопственике.

За извршење ове поделе министар финанције прописао је нарочита правила и наименоваo комисије, које ће од 20. ов. мес. отпочети рад. А за руковођење послова око те поделе поставио је за комесара министарства финанције, г. Вучка Богдановића, благајника управе државних дугова, који ће сталну радити у Нишу, почевши од 19. овог месеца.

Комесар је овлашћен, да у свим предметима односно поделе аграрног дуга води непосредно званичну преписку, како писмом тако и телеграмом, са министрюм финанције, дотичним првостепеним судовима, полицијским и општинским властима и комисијама; а тако исто и комисије да воде преписку с комесаром и полицијским и општинским властима.

Збр. 3569. Из управе државних дугова министарства финанције, 18. августа 1891. год. у Београду.

П Р А В И Л А

о примању хране и фуражи од народа у име наплате дугујућег пореза с прирезима и у име отплате интереса аграрног зајма

1. На име исплате дугујућих пореза са државним прирезом до 1. јануара идуће године, примаће се од народа у место готовог новца у име људске хране: пшеница, раж, пасуљ, сочиво и грашак. Сено и слама за ову годину неће се примати само у Неготину, Кладову, Свилајнцу, Врању, Пожаревцу, В. Градишту, Шапцу и Пожези.

2. На име отплате и интереса аграрног дуга у ослобођеним крајевима примаће се такође наведена храна и фураж, сем сена и сламе у означеним местима.

3. Ради извршења предаје хране и фуражи општинске власти пописаће најдаље до 30. новембра ове године све дужнике пореза са државним прирезом; колико које село дугује за аграрни дуг, управа зајмова ће саопштити општинским властима, преко окружне, односно преко среске власти, засебним изводом.

. . . . . .

5. Сваки дужник, кад изврши предају пописане хране, добиће од војне комисије признаницу сходну тачци 11. ових правила, па ће ову признаницу по повратку свом предати општинској власти у место готовог новца за дугујући порез с прирезом. односно за аграрни дуг.

6. Општинска власт, кад од појединих дужника прими комисијске признанице, прибележиће у ручној књизи, а затим ће и надаље до краја октобра т. год. све признанице са нарочитим списком имена дужника који су храну и у којој вредности предали, доставити полицијској власти ради предаје окружној благајници, у место готовог новца, а у отплату дугујућег пореза са државним прирезом, с означењем исплаћеног полугођа; а за отплату аграрног дуга није потребно означити време, за које је плаћено, него само за који „господарлук".

. . . . . .

11. октобра 1892. год.
у Београду

Скупштинска дебата, у начелу и појединостима, која се водила приликом доношења Закона о одужењу аграрног зајма у новоослобођеним крајевима (Стенографске белешке Народне скупштине 1891, стр. 949—954), ће указати на разлоге доношења, расположење за усвајање ових мера и тешкоће које ће се јавити у њиховом спровођењу. Поступак његовог доношења обележавају и мишљење скупштинског одбора за преглед овог закона, измене које је одбор предложио у свом извештају и усвајању тих измена од стране министра финансије, као и нови предлог министра финансије.

На LXIX скупштинском састанку, 18. фебруара 1891. године поднесен је пројект закона о аграрноме дугу у присаједињеним крајевима (Стенографске белешке, 1891. године, стр. 791—792). Одмах затим прочитано је мишљење Државног савета о томе пројекту (Исто, стр. 792):

МИШЉЕЊЕ ДРЖАВНОГ САВЕТА

Господине Министре,

Државни Савет проучио је пројекат „закона о аграрноме дугу у присаједињеним крајевима", који сте му тога ради изволели послати писмом Вашим од 4. јануара 1891. године Збр. 107.

По закону о аграрном зајму од 22. јуна 1882. године држава је исплатила накнаду за непокретне имовине, које су на основу аграрног закона од 1880. године постале својина народа у новоослобођеним крајевима. Пројектованим „законом о аграрном дугу", сад се у појединости одређују односи овог народа према држави у погледу поверилачких права њених. Према томе требало би по мишљењу Државног Савета, да се назив овог закона замени овим: „закон о одужењу аграрног зајма у ослобођеним покрајинама". Измена ова била би потребна и за тачније означење разлике између закона о аграрном зајму од 22. јуна 1882. год. и новог закона.

На ову сте измену и Ви, Господине Министре, пристали.

Што се тиче самих одредаба пројектованога закона, оне су битно изведене из начела, која су законом о аграрном зајму узакоњена за обезбеђење поверилачких права државе и за олакшање народног одужења у ослобођеним покрајинама, и с тога је Савет мишљења да их треба усвојити.

Узимајући на знање вашу изјаву, да ће те одредбу чл. 16. ближе определити и објаснити, Савет још налази само да би у чл. 17, у другој врсти после речи „пада" ваљало додати реч „сразмерно".

Саопштавајући Вам изложено мишљење Државног Савета, мени је част и овом приликом уверити Вас о мом одличном поштовању".

Председник Државног Савета
Др Јокић с. р.

Предлог је, са мишљењем Државног савета, упућен секцијама.

На LXXX скупштинском састанку, 28. фебруара 1891. године, прочитан је Извештај одбора за преглед овог законског пројекта:

И З В Е Ш Т А Ј О Д Б О Р А
за
преглед законског пројекта о „Одужењу аграрног зајма у ослобођеним покрајинама"

Потписани је одбор проучио предлог г. министра финанције за „Одужење аграрног зајма у ослобођеним покрајинама" и има част поднети Народном Председништву свој извештај о томе.

Овим предлогом г. министра финанције иде се на то, да се олакша народу ослобођених покрајина оног новца, којим је држава откупила добра његова од Турака.

Одбор се и у начелу и у појединостима слажио с предлогом г. министра. Само мало измена одбор је учинио, на које је и г. министар пристао, а на име:

У чл. 2 а у врсти 8-ој и 14-ој место: до 1. јула 1891 има се казати: до 1 јануара 1891 године. У 10-ој и у 4-ој врсти истога члана место шест на стотину (6%) казаће се трю на стотину (3%).

У чл. 3 и 4 место: до 1 јула 1891 год. долази 1 јануара 1891.

У чл. 6 додаје се трећи став:

„Кад дужник исплати држави сав дуг на имање, скида се интабулација, и дужник има право да се убаштини".

У чл. 8 на крају првога става имају се додати речи: „Изузимајући узроке елементарних случајева. Продужење овога рока нарочито одобрава министар финанције".

У чл. 9 у трећој врсти, после речи све, додаје се „оптерећеню".

У чл. 17 у другој врсти после речи пада. додаје се реч „сразмерно".

Част је потписаноме одбору замолити Народню Представништво да изволи примити овај извештај.

Известилац,
Ранко Петровић

Председник одбора,
Јован И. Николић,

Чланови:

Младен Живковић, Тодор Радовановић, поп Богосав Поповић, Стеван Нешић, Лазар Ј. Лазаревић.

Начелна дебата о овом законском предлогу, као и дебата у појединостима одвијала се на LXXXII скупштинском састанку, 2. марта.

Први је у начелној дебати говорио Васа Манојловић (949—950). Он је истакао два питања, која по њему заслужују посебну пажњу. Прво је извршење поделе дуга на поједине аграрне дужнике, а друго могућност вансудске наплате аграрног дуга, што је сматрао неуставним. „Овим пројектом хоће се да се то (дуг) раздели међ села, хоће се да се свако село распарча и онда ће држава, ако је имала својих дужника на хиљаду и више, она ће сад имати овим пројектом 5000 дужника. Овим се пројектом овлашћује министар финансија да он пропише правила како ће сопственици тих имања да издаду хипотекарне облигације држави. Разуме се да ће ту од чести бити манипулација око тога већа, али то ће бити прљбитачније за отплату. Сем овога што је овде казано што ће министар финансија расписом наредити, ја држим да г. г. посланици треба да обрате нарочиту пажњу на чл. II који повори како ће се та подела извршити: да ли ће да врши каква комисија, да ли ће вршити изборни суд или ма како друкчије и на чији терет то све пада. То је по моме мишљењу тежиште овога пројекта, па и ако не изгледа да је лак, у примени ће ипак колико ја познајем расправљање тих аграрних послова, („ја сам као адвокат у ослобођеним крајевима више година радио по овим пределима"), мислим да ће врло тешко бити да се то изврши. До данас све парнице аграрне још нису свршене код судова, још су оне у току и ми већ долазимо овде да раздељујемо та села на тако рећи више дужника државних. Као што рекох, мени се чини, да ће држава наићи при извршењу овога закона на грдне препреке, као што је наилазила на препреке и са оним законом, кад је те аграрне односе расправљала, између села и господара, јер онда су и министар финансије и правде и унутрашњих дела, били издали масу расписа са којима су на разне начине тумачили аграрни закон и тим је прављена велика збрка, у примени тако, да су неки од министара и непотпуне турске тапије признавали за важеће. Ја се бојим да и овај закон не буде те среће.... Но на послетку... молим г. г. посланике, да нарочито обрате пажњу на чл. 7 и 8, те да се пропише како ће се наплаћивати аграрни откупи од ових нових дужника; јер по моме мишљењу ови чланови стоје у супротности са чл. 10 и 11, и са чл. 151 Устава, јер ја сматрам да ван судским путем не може се наплатити никакав дуг, мањ ако се нарочита повластица не да управи зајмова, да она као год и неке штедионице наплаћују дуг без судске процедуре.... ми ћемо тражити да се редигују на други начин, јер ван судским путем не може се ништа наплаћивати".

Известилац одбора Ранко Перовић се одмах јавио са објашњењем циља овог закона, „зарад бољег оријентисања у одређивању, да ли да се прими овај закон или не" (950): „Још 1882 године донесен је закон за „аграрни зајам". Тај је закон решио зајам, који је имао намеру да се њиме откупе сва она добра, која су по пређашњем спахијском уређењу у турској држави постојала, а на којима су живели наши људи, те да постане права својина оних, који су на њима живели. Сопственици пак имали су тај откуп да плаћају држави на име отплате и интереса таман онолико, колико је и држава плаћала за учињени зајам. Закон је донесен и имања су откупљена од стране државе, а међутим тај дуг није никако накнађен држави од оних сопственика, у чије је руке прешла та земља. Од 1882. године наовамо држава непрестано плаћа око 1/2 милиона динара годишње на име отплате и интереса за онај зајам, којим је по откупљењу, а међутим тамошњи сопственици нису готово ништа држави отплатили. А то је било тако и сувише с тога, што није добрю урађеню то плаћање, јер држава је примила за свога дужника читаве општине и села, а села и општине нису се могла наравњати, колико ће ко да плаћа, по што су имања код појединаца различита. Овом је закону задатак да то регулише, да одреди сваком сопственику колико има да отплаћује од сада у име отплате и интереса овога зајма; јер по досадањем закону а са тога што није на сваког појединца дуг подељен, сопственици врло су малю плаћали или нису ни малю".

Слично је говорио и поп Богосав Поповић, члан одбора који је разматрао пројекат закона о одужењу аграрног зајма и посланик из новоослобођених крајева (950). „Срби који су живели на тим местима, нису имали новаца да плате Турцима за те земље и за то се је наша држава задужила и исплатила сва земљишта турска. Сад ови грађани на тим земљиштима, дугују нашој држави. Али наша држава, кад је исплатила та земљишта Турцима, онда се није обратила пажња, да то буде што је јевтиније, него су појединци чинили злоупотребе, и што би се могло једно село да узме за 1000 дук., а коју се је платило 5000 или 10.000 дук. Но то је било и прошло... Овим законом иде се на то да се олакша плаћање појединих грађана држави. До сада по старом закону један сељак, у селу од 100 кућа, није могаю да се убаштини, него је мораю да плаћа заједно са осталим сељацима по неколико година, па тек онда да се убаштини и за то је држава врлю малю наплатила од тога, јер је један гледаю на другога да плати и тако се није ништа платилю. Овим се пројектом иде на то, да се одели земљиште сваког појединог сељака и тако сваки да машта има да плати и одмах да се убаштини".

Панта Срећковић је, усвајајући у начелу законски пројекат, изнео своје мишљење о начину на који треба да се на поједине сељаке подели земља по одредбама овог закона. Залажио се да то учине сами сељаци који тачно знају која је земља чија својина и да држава у то не треба да се меша (950): „Ја не

бих узео реч, да нисам чуо овде некакве појмове, који не одговарају стању ствари. У округзима придруженим Србији било је сопственика, који су имали своју земљу, а међутим било је људи, који су живели на турској земљи, али они нису плаћали више него деветак или десетак. Кад је Србија ослобођила те пределе, онда је на Скупштини ова ствар уређена тако да се спахије, које су имале право на деветак или десетак погоде са сељацима по што да продаду та своја добра. Сељаци су и онда знали, која је њихова земља и онда њих није могао нико да најури, него је спахија имао право само на десетак. Да је тако остало било би добро, али овде је учињена једна велика погрешка. Ја знам случај у месту, које се зове Лужница, кад је код мене дошао један Турчин, ја сам казао сељацима да се погоде с њим, и они су се погодили за 1000 наполеона и онај Турчин узео је паре и отишао. Међутим после, кад је држава отплатила, заборавила се првобитна ствар, да се ту плаћа десетак, него се изокренула тако да се што скупље прода, и на неким местима сељаци су оштећени. Лане кад сам био у Буковцу, сељаци су ми говорили да не могу ништа да учине, него вели: најбоље је за нас да нам дозволи држава да ми дамо једном трговцу да узима десетак, а он да отплати држави, а после извесног рока да остане наша земља. Али је сад веома мучно како ће да се дели та земља, на који начин и ко ће то да дели Ја мислим да не треба да улазимо у дебу, него нека они реше колико ће ко да плати, а држава да се не меша".

Министар финансија је у својој речи истакао најпре намеру овог законског пројекта, а затим објаснио да се не ради о подели земље, како је ито Срећковић разумеју, него о подели дуга на појединe дужнике (950): „... намера његова није ништа друго, него да се народу овога краја помогне, да се исправе учињене погрешке, уколико се могу исправити... Погрешке су учињене у самом начину процењивања и погађања. Умешали су се били свакојаки елементи, адвокати, лични интереси и т.д. Све је искварило онај природни однос, који би испао по саме сељаке много боље, да није тога било. Држава је заузела спахијска места, стари господари су били људи, који су наплаћивали десетак спахије или деветак тако зване чифлик-сајбије. Једна је погрешка у томе што је земљиште скупо плаћено. А друга је у томе, што је зајам скупо закључен; што је интерес био скуп тако, да су неплаћањем кроз толико година сељаци дошли у тај полужај, да кад би сад морали да исплате главницу, интерес и интерес на интерес, то би изнело више, но што вреди та земља, ми би морали те куће да раскућимо и да те људе отерамо са њихове земље. Главна пак погрешка тога закона у томе је, што је задуживаню целу село солидарню. Мислило се, да ће се тиме помоћи, кад се каже: да сва општина, или село јамчи за дуг. То је довело до тога, да нико није хтео свој дуг да отплаћује. Тај се дуг данас нагомилао толико, да држава, кад би хтела да наплати тај дуг, морали би да расели те људе, и онда, разуме се, кад би то било учињеню, ни један не би могао да отплати свој дуг. Међутим, као што знате, држава је учинила, као што рекох, зајам по доста скупим условима. Држава плаћа ануитет на тај зајам 450.000 дин. И овај терет, који држава плаћа, дужни да плаћају државној каси сами ти сељаци, међутим држава нема од тога до данас никаквих прихода, и тај је ануитет саставни део државног ануитета. Овим се законом иде на то, да се изврши подела дуга, а не подела земље, као што рече г. Панта Срећковић. Сељаци знају, шта је чије, знају шта су плаћали десетак или деветак. Својине нема све дотле, док они не добију тапије, дакле, док ту земљу не исплате. Али они знају шта је њихово земљиште, и према томе има дуг између њих да се подели. У томе је цела ствар, у томе је суштина овог закона да се дуг подели између њих, а поделиће га само општине, или ако то не буде могуће држава ће одредити комисије које ће то извршити.... Дакле, није подела земље већ подела дуга".

Скупшина је једногласно усвојила пројекат закона о одужењу аграрног зајма у начелу.

Дебата у појединостима о пројекту овога закона била је интересантна због измена које је одбор предложио, начина на који се министар финансија са њима сложио и измена које је министар финансија у истој ствари предложио.

Члан 1. није претрпео измене, сем стилских, али је био повод посланику Томи Јовановићу да изнесе један предлог, који ће у даљем поступку правног регулисања аграрног питања бити и прихваћен (1902. године): „Господо, ако се буде од сељака, који су се задужили, наплаћивали интерес са интересом на интерес, онда држава никад неће то наплатити. Држава слободно нека одузме то земљиште, јер се то никада не може отплатити, пошто се интерес дуплу нагомилао. Земља не вреди онолико, колико је она бездушна комисија проценила и држава исплатила, и за то молим да Скупштина реши, да се интерес, како главни, тако и интерес са интересом опрости и онда ће народ лако исплатити и држава доћи до новаца". (951).

Члан 2. је био предмет најдуже расправе (951—954). Разлог су измене које је претрпео у одбору и у скупштини, као члан који у себи носи укупну садржину овог законског текста. У њему су спојене обе мере у олакшању исплате аграрног дуга: и подела дуга на појединe аграрне дужнике, односно укидање солидарности у исплати дуга и опраштање доспелог интереса и интереса на интерес. Дебата о њему се по тим одредницама и одвијала: о начину поделе дуга села и општина на појединe аграрне дужнике и о коначној редакцији текста овог члана о укидању доспелог интереса и интереса на интерес. Док ће код прве одреднице бити присутно интересовање појединих посланика о начину поделе дуга, код друге одреднице ће се наговестити и један званичан, владин и страначки, интерес у мери која ће тражити објашњење министра финансија. Првобитни предлог у погледу интереса је био најнеповољнији за дужнике: „А неплаћени интерес и интерес на интерес од дана првобитног задужења до 1. јула 1891. г. на суме које је држава исплатила, своди се на интерес од шест на стотину (6%) годишње; па се такође има сразмерно поделити на појединe сопственике према величини главнога дуга, и са овим спојити, тако, да и главни дуг и неплаћени интерес 6% до 1. јула 1891. године представљају од тога дана главну суму дуга". (791) Одбор је, са пристанком министра финансија, био дарежљивији: предложио је смањење интереса од 6% на 3%. Влада се коначню на скупштини појавила са највећим поклоном: министар финансија је предложио да се сав неплаћени интерес и интерес на интерес до 1. јануара 1891. године опрости аграрним дужницима у новоослобођеним крајевима. Тај предлог министра финансија је усвојен, иако кад ја у одбору предложено и такво решење, министар финан-

сија није пристаю. Тако је радикалска влада Николе Пашића то могла себи приписати у заслугу, иако према речима министра финансије у образложењу предлога, влада то није урадила да би се популарисала ни из великодушности, него због државног интереса који се тиме остварује.

Претрес чл. 2. отпочео је известилац, који је на гласну примедбу после његовог читања чл. 2, морао да објасни разлику између првобитног предлога и одборових имена. (951): „Ја сам прочитао овај члан онако, како га је одбор са г. министром редиговаю. Разлика у овоме члану, између првобитног пројекта и одборског извештаја, у томе је, што је у првобитном пројекту стављено било, да се интерес на интерес плаћа по 6% све до сада, и да се све, што је неплаћено, скупи у једно, па да се целим тим дугом оптерети имање сваког сопственика, а од сад унапред да плаћају 6% интерес и 2% отплате дакле, да плаћају 8%, док не отплате цео тај дуг, а то би било за 25 година. Одбор је, да би учинио олакшицу том народу, учинио измену у томе, да, пошто се интерес на интерес нагомилао толико, да сад сваки има два пут онолико да плати колико је 1881. године имаю да плаћа; и пошто се даље готово у сигурно зна, да ти сељаци не могу никако цео тај дуг да плате — то је одбор овај решио, да се интерес смањи тако, да се на рачуна 6% од 1882. године, него да се рачуна 3% и да се цео тај дуг капиталише, па да се на такав капитал плаћа 6 од сто интереса за 25 година, док се не исплати. На ту је измену пристаю и г. Министар, јер је с нама заједно нашао, да том народу треба олакшати, а на Скупштини је да то прими или не".

Према најави из начелне дебате, Васа Манојловић је код чл. 2. поновио потребу да се прецизније регулише ко ће и на који начин извршити поделу дуга (951): „По другом члану овога пројекта, говори се о подели дуга, и по мом мишљењу, сва је тежина овога пројекта у овоме члану... Али, овде се не говори како да се учини та подела, и ко да је изврши. То је најглавније, по мом мишљењу, што треба да се унесе у закон, а тога у закону нема. Мало пре г. министар финансије одговарајући г. Пантић, казао је: поделиће или сами сељани, а ако они не могу, поделиће држава. То, по мом мишљењу, није ушлю у закон. Иначе, ако та мисао не уђе у закон, како, и на који начин да се подели, онда, ја држим, да је то једна празнина законска. Лако је знати Управи зајмова, колико, на пр. селю Јелашница или и сваку другу има дуга. Е, сад, у том селу, да кажемо има 150 кућа. Њих 150 кућа треба сад ту суму, која износи, рецимо 1000 динара, да распореде на те куће. Ви знате, да обична деоба између задругара, кад се врши, не може се лако извршити. И кад је сами задругари не могу извршити, она по закону мора да се изврши изборним судом, и према томе нужно је одредити ко ће и како ће по сразмери и квалитету земљишта извршити деобу".

Министар финансија др Михаило Вујић је сада био одређенији у образложењу да се ипак у закон о томе ништа одређено не уноси. У овој својој првој интервенцији он ће такође изаћи и са новим владиним предлогом о доспелом интересу (951): „Ово питање, које је покренуо г. Васа Манојловић, то питање није предвиђено с тога, што смо дуго и дуго размишљали о њему, а шта више лане смо донели и измену овог закона и од лане до сада ја сам наредио да се специјално овај закон разради, како би било најбоље ово питање, да се расправи. За то пак ја сам од лане до сада слаю нарочиту комисију склопљену од људи који су стручни и тим се послом занимали у Министарству финансија. Из резултата тога испитивања види се: да тај посао не може ићи тако лако као што се мисли, и да тежиште поделе лежи на самим општинама, и најбоље би било да се држава не меша у овај посао, јер држава нема ту ништа да изгуби, јер се зна колико која општина дугује држави. Свака општина зна колико је дужна и она тај дуг има да подели између својих грађана по величини и квалитету земљишта, па ако се грађани те општине не би могли да погоде, онда ће тек доћи стручна комисија, која ће у споразуму са општином то да уреди. Комисија ће добити упутство од стране Министарства финансије. Али претпоставимо што вели г. Васа Манојловић, да би боље било да се ово питање уреди у овоме закону. Ја налазим да би било немогуће ставити овакву одредбу у закону. По чему ми да одредимо и како да прописемо да се та подела изврши? Ти људи сами знају најбоље чије је земљиште на висини чије у долини; чије је плодно а чије не, и према томе, сами ће ти људи између себе да разрежу тај дуг, а међутим, комисија то не би могла учинити. Кад би ми то усвојили у закону, онда би морали да имамо читаву класификацију земљишта, а ми то не можемо извршити. Главно тежиште овога посла треба да је у томе да се у опште распоред дуга изврши, а држава имала би да контролише да не буде терорисање од стране већине над мањином. И по свему оному што данас знам, ја се надам, да неће бити велика тешкоћа ако се ово остави општинама, али би била велика тешкоћа кад би држава узела све то у своје руке. Дакле, услед тога сам се решио да у закон не уносим никакву одредбу, која не би имала практичне вредности.

Што се осталога интереса тиче, морам да кажем само толико: да по пројекту законском опраштa се сав први интерес на интерес, а то веома много износи, јер се до сада није ништа платило, па се тај интерес своди на интерес 3% по предлогу одборовом. Ја сам на то одмах пристаю у одбору, а могу и сад да изјавим у име владе, да влада не би имала ништа да се и цео интерес до 1. јануара 1891. год. опрости и само да остане главница а од 1. јануара 1891. године да тече отплата главнице и интереса".

Јован Милић, посланик из нових крајева, нешто ближе је осветлио иступање Васе Манојловића (951): „Ја сам чуо од г. Васе да тражи неку поделу, да скупља тамо чиновнике, који ће да деле земљиште. Господо, моја је фамилија у моме селу још од старине, још од пре 300 год. и ја имам тамо од старине своје земљиште, а и сваки сељак има своје земљиште које му је остало од старине. Данас је моје земљиште премерено и ја на 30 хектара земљишта плаћам известан порез. Наше је село задужено за 3000 дуката и ми ћемо тај дуг између себе поделити. Сељак неће ништа сакрити, нити пак држави може што пропасти, већ је ово добро дошлю држави да што пре дође до новца, јер има људи који траже од толико година да плате свој део, али вели кад смо везани један за све а сви за једнога, онда нико није хтео да плаћа. Ово је врло добар закон а народ једва чека да се та подела изврши, те да сваки свој дуг плати... Никакю нисам за то да тамо долазе чиновници да деле земљу и тај распоред да чине, као што то хоће г. Васа Манојловић".

После Стевана Миљковића, који је захвалио министру финансија, и влади, што ће предлогом о опраштању интереса који је доспео и поделом дуга испунити општу жељу народа из новоослобођених крајева (952), говорио је Лазар Лазаревић (952). Он је подвукао да се у новим крајевима ради о господарлуцима а не о читлуцима, да већ 500 година, од Косова, овај народ седи на свом земљишту и да свако зна колику има земљишта, да је комисија већ код процене земљишта одмах расподелила и дуг, те и неће бити проблема код његове поделе с обзиром да „народ само чека да Скупштина реши да сваки плати свој припадајући дуг", па да то и испуни.

И поред тога што је министар финансија већ у име владе поднео предлог да се доспели интерес опрости дужницима, посланик Јованча Стојановић је такав предлог поновио у форми у којој се, према пословнику, скупштина треба и да изјасни. Тиме почиње. Сада кад је већ постало извесно да ће до опраштања доспелог интереса и интереса на интерес коначно и доћи, тежња да се присвоје заслуге за тај поклон, И владе и скупштине, у оквиру исте странке.

Јованча Стојановић је најпре подсетио на лошу праксу претходне владе у разрешавању аграрних односа која је довела до презадужености сељака (952): „Овдашња влада и државници, који су руководили државним пословима нису се обазирали на тај свет и на добро ових људи, који су робовали 500 година, па да каже: ево, ви сте сада сасвим ослобођени. Али на жалост о томе нема ништа. Они су слали само комисије, које ће да напуне своје џепове са дијурном, а нису радили онако, како би правда захтевала. То могу да докажем фактима и пред Скупштином и пред народом, и свуда редом. Те смо комисије ми плаћали и то нам је био гори терет. Ни ту није крива Србија у опште, него су криви неколико људи. Те су комисије цениле неправилно и неправедно. Јер ми који смо имали да платимо 100—200 дук. дуг, ми смо по њиховој процени имали да платимо 2—3000 дук. Они су ту нашу земљу разумели као ћифлуке; то нису ћифлуци, јер је то била наша својина од пропасти царства српског и прелазила је од потомства на потомство. Зато су те комисије овако радиле, да ли нису разумели или нису хтели да разумеју. ја не знам, но на нас је било толико одређено да смо плаћали више но под Турцима". Такав закон представља оптерећење — наставља Јованча Стојановић — и по њему „остали би да дугујемо до века.... смемо ли допустити да и наше потомство остаје у таквој обавези да дугује до века". Замолио је скупштину да их ослободи те велике обавезе: „Ја мисли, господо, да Народна Скупштина то неће дозволити. Ја бих молио Скупштину, да нас ослободи те тешке обавезе. Ви сте нас крвљу вашом ослободили и ево данас заједно седимо с вама на овим законодавним клупама да делимо срећу Србији. Ја мислим да ћете нам ви сада притомоћи, кад претходна влада није добро пазила на се и народ српски, и ја бих вас замолио да будете тако добри да усвојите, да се опрости овај интерес на интерес, који је по мишљењу одборском сведен на 3%. Тиме држава неће ништа изгубити, а кад то усвојите имајте на уму, да ћете нас извући из великог блата, из кога не би могли испливати. Ја се надам да ће и влада тај предлог усвојити. Данашња влада иде на руку и обраћа пажњу на народ у новоослобођеним крајевима. Ја сам на томе влади веома захвалан. Ја бих молио Скупштину да у чл. 2 што се од сто 3, да се то опрости, да се не плати.... молио бих 10 посланика да ме потпомогну".

Предлог је потпомогло више од 10 посланика.

Зато је министар финансија морао да поднови свој предлог, сада у форми редакције чл. 2: „а сав неплаћени интерес и интерес на интерес од дана првобитног задужења, опраштa се до 1. јануара 1891 г.".

Према законској процедури, тај предлог је примио и известилац одбора Ранко Петровић (952).

У таквој ситуацији, када сви дају свој допринос предлогу и његовом усвајању, добро је дошло објашњење Јована Николића. У својству члана одбора који је разматрао поднесени пројекат, он је рекао: „Кад смо у одбору претресали овај пројект законски, пре него што смо учинили измену у овом 2. члану, да се интерес 6% сведе на 3%, ми смо се у напред сагласили да би требало аграрним дужницима у ослобођеним крајевима цео досадашњи интерес поклонити. Но онда г. министар финансије није на то пристао, него је пристао само за пола да се сведе од 6—3%. Пошто господин министар није хтео пристати на наш предлог, ми смо унели ово свођење у извештај на 3% на што је он пристао, па пошто је сада господин министар финансије изјавио пред Скупштином, да пристаје да се цео досадашњи интерес тим људима поклони, јер правда захтева да се овим људима помогне с тога, што су људи у тим крајевима примили земљу по скупљу цену, него што вреди та земља. После ослобођења, људи нису знали да им је требало одмах да ступе у погодбу са Турцима, да од њих откупе земљу и да им исту исплате, они су сиромаси мислили да ће им земља остати као њихова својина. Међутим доцније држава одређује комисију за процену земље. Та комисија место да помогне том народу и да процене тачно земљиште по вредности оне су га упропастиле јер су земље много скупље оценили, него што су сами Турци за њих тражили... И на основу те процене комисијске држава је исплатила та земљишта Турцима... С тога је и толики дуг и застао код тих људи, нарастао интерес на интерес, да се до сада дуг дуплирао и с тога се ти људи налазе у жалосном стању".

Панта Срећковић је, јављајући се поново за реч, инсистирао опет на начину поделе дуга (953): Ја сам мало час казао и опет понављам, никако не бих дозволио, да се држава у то меша... Ја бих овако уредио ту ствар: У свакој таквој задрузи, општини и селу, где су сопственици дужни да плаћају, ја бих предложио, да се сви сељаци искупе, да се сазову на збор, да они изаберу 5 људи, који ће пресуђивати колико који има да плаћа... Ја верујем у простодушност и поштење тога света, ја верујем да се он неће да свађа, но ипак зато, ја држим, да ова прва одредба треба да се уведе у овај члан, да се зна на чисто, ко ће да подели дуг на поједине сопственике".

Поводом овог члана, непосредно пред гласање, говорио је још једном министар финансија (953—954). Најпре је отклонио зебњу Панте Срећковића и Васе Манојловића да се не зна кю ће поводом поделе дуга колико да плати и да ће уопште са поделом тешко ићи, ако се то одмах овим законом не регулише: „.... људи већином знају, колико кю има да плати. Они су, дакле, ту поделу сами између себе извршили и држава има само да присуствује да се то под њеним надзором изврши. С тога, ја налазим, да није потребно, да се то

у закон уноси, јер би се тим само посао отежао".

Након тога, министар је сматраю да је потребно да објасни зашто у одбору није пристао да се интерес опрости, него само проценат смањи од 6 на 3, а онда на скупштини сам такав предлог, у име владе, поднео: „Што се тиче опраштања интереса, ту имам да изјавим да то није учињено из великодушности како би се данашња влада популарисала, него је ту и сам интерес државе. Ја дуиста у одбору у први мах нисам био за то, али сам доцније, када сам поново ту ствар размотрио, дошао до уверења, да тим људима, после свију неправди које су им учињене до данас, треба то опростити. Кад се данас законом уједначава, да ће се плаћање тачно вршити, ја се надам да ће се и сами становници тих крајева прионути да тај дуг исплате. Дакле, у томе је интерес државни а није само великодушност. Дакле, државни интерес да они отплате ту главницу, а интерес иде редовно и олакшава дефицит који је постојао на државној каси. До данас нови крајеви нису то плаћали, већ су то плаћали остали крајеви Србије, али с тога што су ти крајеви претрпели неправду и што подела није извршена, ја налазим, да је право и корисно да им се то опрости, и за то сам и предложио да им се опрости интерес до 1 јануара ове године, а од сад да се наплата најтачније врши. То ће бити и у интересу државном и у интересу грађана".

Нова редакција члана 2 усвојена је једногласно (954).

Остали чланови пројекта, сем усаглашавања са новом редакцијом члана 2., нису претрпели битније измене, те су без дебате једногласно усвојени (954).

III

Десетак година касније (1901—1902) поново ће се чути иста образложења уз залагање за такође сличан законски текст на тему аграрних односа у новоослобођеним крајевима. Поводом владиног предлога закона о изменама и допунама у закону о одужењу аграрног зајма у ослобођеним покрајинама којим се опет опрашта интерес аграрним дужницима у образложењу ће најчешће фигурирати аргументи о тешком економском положају аграрних дужника, презадужености и немаштини, погрешкама које су учињене у претходном поступку правног регулисања аграрног питања и њиховом спровођењу, али и подаци о последицама принудне наплате дуга, нарочито после 1895. године и новом осложњавању аграрних односа због све чешћег промета земље оптерећене дугом. Као и код претходног закона, скупштинска дебата, у начелу (Стенографске белешке Народне скупштине, 1902, стр. 1217—1226) и у појединостима (1229—1240) илуструје поступак доношења овог закона, усвајање коначног текста, политички аспект његовог доношења такође. Уз текст закона (Зборник закона и уредаба Краљевине Србије, књ. LVII, стр. 49—51) а по његовим одредбама донесеним, даће се и текст Правилника о наплаћивању аграрног зајма у ослобођеним покрајинама од 16 маја 1904. године, као и текст Допуне правилника, прописаног на основу чл. 6. „закона о изменама и допунама у закону о одужењу аграрног зајма у ослобођеним покрајинама од 1. фебруара 1902. године" од 28. јуна 1904. године (Зборник, књ. LVII, 261—268 и књ. LIX, 443).

Због карактеристика поступка доношења закона у Уставу Србије од 1901. године, у смислу да се у оквиру дводомног Народног представништва мора постићи сагласност око законског текста и Сената и Народне скупштине, после скупштинског изгласавања овог закона, Скупштина ће добијене примедбе од Сената на текст овог закона накнадно разматрати и усвајати, те ће из тога разлога бити дато и мишљење Сената са изменама и допунама које је предложио (Стенографске белешке Народне скупштине 1902, 3107—3108).

З А К О Н

о изменама и допунама у закону о одужењу аграрног зајма у ослобођеним покрајинама који гласи:

I

Члан 4. мења се и гласи:

Члан 4.

Свима провибитним аграрним дужницима од 1. јануара 1902. године престаје тећи досада узакоњени — 7% — интерес, а све суме дуга без интереса до 1. јануара 1902. године, чине од тога главни дуг аграрних дужника.

Главни дуг дужни су дужници да исплате за време од 20 година, а овај рок рачуна се од 1. јануара 1902. године, па до 31. децембра 1921. године закључно.

Они, који после ступања у живот овога закона постану аграрни дужници, ослобађају се такође плаћања интереса, но њима се сразмерно времену од дана задужења до 31. децембра 1921. године, повећава стопа отплата (амортизације) тако, да и они у року исплаћују цео дуг.

У име непредвиђених трошкова, потребних за успешније извршење овога закона, платиће дужници једном за свагда два од сто (2%) од суме дуга на дан 1. јануара 1902. године.

Дужницима, који су пре ступања у живот овога закона, коначно исплатили свој дуг и онима који су још у обавези а уредно су плаћали интересе за свој дуг, неће се узимати у обзир никакве представке односно повраћања раније положених сума, нити ће се по њима што предузимати.

II

Члан 5. мења се и гласи:

Члан 5.

Отплату главнога дуга полагаће дужници, уз порез, 5% годишње од целокупне суме.

Но аграрни дужници могу своје дугове полагати држави и пре рока, предвиђеног чланом 4. овога закона било у целини, било делимично, ако се овом делимичношћу повећава редовна полугодишња, односно годишња отплата.

Кад дужник исплати цео дуг, скида му се интабулација с имања, и он тиме задобија право убаштињења.

III

Члан 6. укида се и у место њега долази нов члан који гласи:

Члан 6.

Министар финансија прописаће правилник за извршење овог закона који ће имати силу закона, и у коме ће бити тачно обележено ово што иде:

I Како ће се вршити наплата дуга и на који ће начин моћи најбоље држава осигурати потраживања од аграрних дужника;

II Каква ће и колика бити одговорност државних службеника, који ће вршити наплату апрарног дуга, као и оних, који буду утицали на ову, и

III Како ће употребити наплаћени приход.

Правилник може у себи садржати и остале мере, које ће се у току рада показати као потребне и корисне.

IV

Члан 7. нов и гласи:

Члан 7.

Одредбе овога закона и правилника не могу се ни у ком случају мењати законима других струка, који би доцније постали.

V

Члан 15. постаје члан 8.

VI

Чланови: 7., 8., 9., 10., 11., 12., 13., 14., 16., 17. и 18 укидају се.

VII

Члан 9. нов и гласи:

Члан 9.

Закон овај ступа у живот кад га Краљ потпише.

Препоручујемо. Нашим Министрима: финансија и народне привреде, да овај закон обнародују и о извршењу се његовом старају, властима пак заповедамо да по њему поступају, а свима и свакоме да му се покоравају.

1. фебруара 1902. год.
у Београду

Видео и ставио државни печат,
чувар државног печата,
Министар правде
Драг. Стаменковић с. р.

Александар с. р.
Министар финансија,
Д-р. М. М. Поповић с. р.
Министар
народне привреде
Д-р. М. Ђ. Миловановић с. р.

На основу члана 6. Закона о изменама и допунама у Закону о одужењу апрарног зајма у ослобођеним покрајинама прописујем овај

ПРАВИЛНИК

Члан 1.

Отплату главног дуга полажу дужници двапут у години са $2^1/_2\%$ односно 5% годишње од целокупне суме и то: први пут до конца месеца јула, отплату за прво полугође, а други пут до 1. новембра, отплату за друго полугође.

Члан 2.

Наплату апрарног дуга врше пореска одсељења, а према указаној потреби дужне су им помагати у послу полицијске и општинске власти.

Члан 3.

Ко од апрарних дужника пропусти да на одређено време (чл. 1.) положи полугодишњу отплату одговоран је за дужну суму и својим покретним имањем.

Овако неуредног дужника позваће надлежно пореско одељење најкраћим путем да одмах, а најдаље за пет дана, регулише своје плаћање. Не учини ли ово дужник у остављеном му року, пореско одељење дужно је узети му у попис покретност, и ову одмах, а најдаље за десет дана изложити јавној продаји и то: стоку дужникову у среском или окружном месту, а покућанство у месту суда општине дужникове.

Као покретност дужникова, која се у попис може узети и продати, сматра се и шума, но обарање ове подлежи одредбама за то прописаног закона.

У случају ако дужник нема довољно или никаквог покретног имања, пореско одељење узеће му у попис и изложити продаји онолико парцела непокретног имања, колико је потребно за измирење полугодишње отплате. За остало имање има се извршити процена и ова послати Управи Државних Дугова пре продаје.

Државни органи, који буду лабаво вршили одредбе овога члана, одговорни су и материјално за неплаћену отплату дужникову.

Члан 4.

Држава има право да наплати апрарни дуг и пре рока, који је прописан у члану 4. закона о одужењу апрарног зајма, ако дужник у четри полгођа једно за другим не плати на време годишњину, изузимајући узроке елементарних случајева. Продужење овога рока нарочито одобрава Министар финансија.

Наплату ову држава врши егзекутивним путем преко пореских власти без судске пресуде и решења, а из интабулисаног непокретног имања апрарног дужника, као и из његовог целокупног покретног имања.

Члан 5.

Пре но што би се у општте приступило продаји имања неуредних дужника, пореска одељења тражиће од надлежних судова извештај о постојећим теретима, а судови су дужни овај дати најдаље за три дана по пријему акта.

Такође су судови дужни, да, на тражење пореских одељења, одмах шаљу и списак дужникова имања, које је интабулисано за рачун касе апрарног зајма.

По добивеном извештају од суда, пореска одељења одредиће продају непокретности дужникове и то, ако је вредност имања по процени до 1500 динара, одмах, а најдаље за десет дана, и ову извршити без огласа у „Српским Новинама"; ако је пак вредност имања већа од 1500 динара поступиће се по §. §. 475. и 176. грађ. судског поступка.

Земљишта под шумом, која су интабулисана за рачун касе апрарног зајма, могу се такође излагати продаји, но сеча саме шуме подлежи одредбама за то прописаног закона, као што је то у члану 3. речено.

Попис, како покретности тако и непокретности апрарних дужника, као и продају, вршиће саме пореске власти, сем случаја, ако се ради бржег свршавања ових послова укаже потреба за суделовање полицијских или општинских власти.

Продаја непокретности дужникове мора бити увек пред судницом општине дужникове.

У року остављеном за продају покретности и непокретности, нарочито кад се продаја не врши по наређењу §. 476. грађ. суд. поступка, већ по овоме правилнику пореске власти биће дужне продају покретности обзнанити у среском или окружном месту (чл. 3.) и у општини дужниковој, а продају непокретности сем општине у којој дужник живи и среског, одно-

сно окружног места још и у три суседне општине. Ово објављивање има се извршити преко општинских власти.

О продаји непокретности дужникове треба известити Министра финансија и уједно тражити одобрење.

Члан 6.

На случај, да одређеног дана за продају непокретности дужникове, не би било довољно лицитаната или да се овом продајом не добије потребна сума за измирење аграрног дуга, одредиће се друга и трећа продаја, па ако и тада буде исти случај, известиће се о томе Министар финансија, који може наредити: да се све затоженo непокретно имање од дужника одузме и другоме уступи или пак под закуп изда за онолики број година, док се закупом дуг не измири. Но ово време закупа не сме прећи 1921. годину.

Члан 7.

Продаји изложеню имање кога дужника може се уступити купцу, који је дао довољну цену за измирење дуга.

Члан 8.

За остатак дугујуће суме Министар финансија може купца примити за дужника с обавезом, која је предвиђена чл. 4. и 5. закона о одужењу аграрног зајма, но с тим, да интабулација остаје и даље на целом имању до коначне исплате дуга.

Ова одредба важи када се непокретно имање продаје само за исплату аграрног дуга.

Члан 9.

Када приликом лицитације изиђе већа сума но што износи аграрни дуг, а продаја је извршена по чл. 7. овог правилника, онда се тај вишак има употребити на образовање „аграрног фонда" из кога ће се попуњавати евентуални мањци по продајама имања осталих дужника.

Члан 10.

Пошто већ има случајева, да су продаје извршене према чл. 7. овог правилника, то се тај вишак има такође унети у аграрни фонд.

Члан 11.

Ако би који од дужника желео да сам прода све своје непокретно имање или само извесну чест — парцелу, дужан је претходно да се са купцем обрати пореском одељењу.

Одељење пак одобриће продају целокупног имања, ако купац положи целу дугујућу суму, после чега ће му се скинути интабулација са имања и он ће бити властан да изда купцу тапију.

Исто тако може се непокретно имање уступити ако купац положи све неплаћене отплате дужникове и још 30% од целокупног дуга (чл. 7.).

Продају извесне чести — парцеле — непокретног имања одобриће Управа Државних Дугова, ако купац одмах положи уговорену цену, а остатак имања буде довољна гаранција за обезбедбу потраживања касе аграрног зајма. За ово треба извршити процену заосталог имања, коју ће пореско одељење спроводити Управи.

Члан 12.

Такође Министар финансија може наредити: да се дуг наплати и од зараде неуредног дужника, кога ће пореско одељење употребити на рад и ван круга његове општине.

Члан 13.

Ако се ни продајом, па ни другим мерама, за које је овлашћен Министар финансија, не могне наплатити аграрни дуг, имање дужниково прелази у државна добра и његова се партија има изравнати по књигама Управе Државних Дугова.

На који ће се начин ово извршити наредиће Министар финансије.

Члан 14.

Сва плаћања по закону о одужењу аграрног зајма и овоме правилнику чине се у новцу, који се прима на државним благајницама.

Члан 15.

Министар финансија у споразуму са Министром војним, може, по потреби, дозволити, да се на име годишњине прима од аграрних дужника и храна за војну потребу, а по цени, коју одреди Министар војни. У том случају предаваће дужници храну где се нареди, а пореским одељењима подносиће војне власти признанице о количини и вредности предате хране, према чему ће се одељења управљати и што ће одмах доставити Управи Државних Дугова.

Члан 16.

За осигурање главне суме аграрног дуга служи држави као залога све оптерећеню непокретно имање аграрнога дужника.

Члан 17.

Пошто приход од аграрних дужника не служи као гарантија за амортизовање 4% конвертованог зајма (у саставу кога се налази и аграрни зајам од 1882 год.) то се све наплаћене суме аграрног дуга, као и пре рока наплаћени целокупни дугови, имају употребити сваке текуће године на трошкове Управе Државних Дугова.

Тога ради пореска одељења, која врше наплату, достављаће наплаћене суме или извештај о њиховом прикупљању сваког петнаестог дана у месецу благајници Управиној, као што су то и до сад чинила.

Такође ће из овог прихода моћи Министар финансија, према своме нахођењу, да врши исплату заосталих бивших господарлука, као и приватне својине бивших господара, ако то буду захтевали државни интереси.

Члан 18.

Наплата аграрног дуга претходи свима државним потраживањима, па и самој наплати пореза, а наплате приватних потраживања потпуно се искључују, без обзира на њихова обезбеђења, док се имање налази од теретом касе аграрног зајма или у опште подлежи плаћању господарлука.

Но Министар финансија може за порезу учинити и изузетак, ако то буду захтевали државни интереси. Наредбе за ово Министар ће давати само на предлог Управе Државних Дугова.

Члан 19.

Пошто је напред речено, да наплата аграрног дуга претходи свима државним потраживањима, те би се, према овоме, добивени новац од продатих имања за рачун поменутих поверилаца морао, опет слати Управи Државних Дугова, то ће се продаја појединих парцела непокретног имања одобрити само тако, ако се овом продајом могне измирити сразмеран део аграрног дуга, а реста имања буде довољна залога за покриће остатка дуга.

У противном пак случају има се изложити продаји цело имање, а ова се продаја може одобрити само онда, ако се могне измирити и потраживање касе аграрног зајма и цело потраживање другога кога повериоца. Не могне ли се ово постићи, имање остаје и даље као интабулисана залога касе аграрнога зајма и дужник наставља отплаћивање према чл. 5. закона о одужењу аграрнога зајма.

Члан 20.

Све државне власти, које му какву наплату врше из непокретних имања, која се налазе у ослобођеним покрајинама, дужне су пре продаје тражити од пореских одељења извештај да ли су сопственици таквих имања аграрни дужници, и колико износи целокупан дуг, јер у противном биће извршилац продаје материјалну одговоран за евентуалну штету.

Приликом давања ових обавештења, пореска одељења обратиће озбиљну пажњу на име правог сопственика имања, које се излаже продаји, пошто се дешава, да се имање дужниково продаје под именом кога од његових задругара или трећег лица, на које је он на недозвољен начин извршио пренос ма у каквој намери.

Члан 21.

Пошто има и таквих имања, на која случајном омашком приликом поделе дуга није стављена специјална интабулација, то ће пореска одељења приликом продаје тражити од општинских власти да саставе списак свега оног дужниковог имања, које подлежи плаћању господарлука.

За тачност овога одговорни су материјалну општински часници.

Члан 22.

Првостепени судови не могу скидати интабулацију касе аграрног зајма са имања на тражење дужниково (па макар овај поднео и доказ о исплати) све донде, док Министар финансија то не буде наредио.

Такође не могу судови вршити ни преносе, било појединих парцела или целокупног имања, са једног дужника на другог или на које треће лице, док они не буду за то добили одобрење од Министра финансија односно Управе Државних Дугова, о чему ће се првостепени судови известити.

Члан 23.

Све до данас закључене погодбе између дужника и других лица о куповини односно продаји и преносу непокретних имања, које подлеже плаћању аграрног дуга, немају никакве обавезне вредности за државу, ако то није одобрио Министар финансија односно Управа Државних Дугова.

Члан 24.

Пошто раније нису регулисане појединости, које се односе на продају имања аграрних дужника за друга државна потраживања, то Министар финансија овакю већ извршене продаје (пре 1. јануара 1902.) може, према своме нахођењу одобрити и терет касе аграрног зајма са продатог имања скинути.

Члан 25.

Такође Министар финансија може партије ових дужника, којима су продата имања пре 1. јануара 1902. год. — разуме се за државна потраживања — а међутим каса аграрног зајма није измирена, изравнати, како то за најподесније нађе.

Члан 26.

Као доказ, да је неки дужник платио аграрни дуг служи му аграрна картица, у коју ће власт, која наплату врши, тачно означити: кад је и колико примљено.

Члан 27.

Аграрним дугом рукују Управа Државних Дугова при министарству финансија. Она чува обвезнице аграрних дужника и стара се за уредну наплату, и води надзор над пореским одељењима у погледу на вршење одредаба закона о одужењу аграрног зајма и овога правилника. Она води засебан рачун о свему аграрном дуговању и књиге о аграрним дужницима.

Члан 28.

Све државне службенике, који буду ма у колико суделовали при наплати аграрног дуга, или утицати на исту, може Министар финансија за лабаво вршење службе казнити губитком плате од једног до три месеца, а према потреби предати их дисциплинском суду.

Изречене казне од стране Министара финансија постају одмах извршне и нема места никаквој жалби Државном Савету.

Но Министар финансија дужан је известити надлежне министре о казнама, које буде изрекао чиновницима других струка.

Општински службеници, који би се показали неуредни у извршењу законских одредаба и непослушни према наредбама пореских власти и порезника, казниће се од 20 до 100 динара.

Члан 29.

Министар финансија водиће строго рачуна, да се одредбе закона о одужењу аграрног зајма, као и прописи овога правилника, у свима појединостима тачно врше, ради чега ће од времена на време, према предлогу Управе Државних Дугова, слати нарочите комисаре у ослобођене покрајине.

Члан 30.

Дневнице овим комисарима, као и остале путне и подвозне трошкове, одређиваће Министар финансија по предлогу Управе Државних Дугова, а изузетно од закона о путним и подвозним трошковима за државне чиновнике и службенике, пошто овај издатак не пада на терет државног буџета већ се исплаћује из партије 2% аграрних трошкова (који се по чл. 4. закона о одужењу аграрног зајма наплаћује од дужника).

Члан 31.

Односно даље употребе ових трошкова, и у циљу што боље наплате аграрног дуга, оставља се Министру финансија потпуно слободно кретање, дакле тако, да са њима може располагати по своме нахођењу.

ДБр. 1527.
10. маја 1902. год.

Министар финансија,
Д-р. М. М. Поповић с. р.

ДОПУНА ПРАВИЛНИКА

прописаног на основу чл. 6. „Закона о изменама и допунама у закону о одужењу аграрног зајма у ослобођеним покрајинама од 1. фебруара 1902. г."

Члан 16.

Допуна овако гласи:

„Ради обезбеде државног потраживања од оних који би накнадно дужницима постали, Министар финансија тражиће на основу примљених обавезница стављање специјалних интабулација на прва степен на непокретна имања појединих дужника. Како за потврду обавезница од стране среских власти, тако и за стављање самих интабулација неће се наплаћивати од дужника никаква такса.

Судови су дужни најдаље у року од 15 дана свршити интабулисање и потврђене обавезнице послати Управи Државних Дугова."

Допуна ова важи од данас.

ДБр. 2049.
28. јуна 1904. год.
у Београду

Министар финансија,
Д-р. Л. Пачу с. р.

IV

Дебата у начелу о предлогу закона о изменама и допунама у закону о одужењу аграрног зајма у ослобођеним покрајинама је интересантна из више разлога. Најпре зато што се одвијала кроз подршку мишљењу одборске већине или одборске мањине, јер одбор који је разматрао овај предлог пред скупштину није изашао са јединствéним ставом. Затим, што ће се чути више конкретних података и поптужби због погрешне процене вредности имања у овим крајевима, са политичким призвуком. Такође, и због захтева да се приликом олакшица аграрним дужницима прави разлика између првобитних дужника и каснијих купаца задужених имања, између аграрних дужника који су своје обавезе делимично испунили и оних који то нису, између правих аграрних дужника, земљоделаца и шпекуланата, итд. У целини ова дебата је инересантна и због најаве следећих законских мера које ће 1907. године довести до укидања аграрног дуга.

Предлог закона о изменама и допунама у закону о одужењу аграрног зајма у ослобођеним покрајинама влада је поднела 23. октобра 1901. године, на XI скупштинском састанку. (Стенографске белешке, 454—456). Финансијско-привредни одбор је тај предлог разматраю и 15. новембра исте године скупштини поднео свој извештај (1187—1188). Члан одбора Алекса Нешић поднео је скупштини своје одвојено мишљење (1189).

ИЗВЕШТАЈ

финансијско-привредног одбора о изменама и допунама у закону о одужењу аграрног зајма у ослобођеним крајевима

Народној скупштини

Одбор по привредно-финансијској грани државне управе проучио је Предлог закона о изменама и допунама у закону за одужење аграрног зајма у ослобођеним крајевима и част му је о томе поднети свој извештај Народној Скупштини.

На све измене, које је одбор учинио, пристао је и г. Министар Финансија.

За свога известиоца одбор је одредио г. Љуб. М. Давидовића, члана одбора.

Члан одбора г. Алекса Нешић, подноси своје одвојено мишљење.

15. новембра 1901. год.

Известилац,
Љуб. Давидовић

Председник одбора,
Ђ. Анђелковић

Чланови:

Алекса Нешић, Велимир Карић, Илија Х. Илић, Јаков Чорбић, Јоца Јовановић, Миленгије Божовић, Милић Радовановић, Др Паја Бота, Светомир Карамарковић, Тома Стајић

Народној скупштини,

Одбор по привредно-финансијској грани управе учинио је у предлогу закона о изменама и допунама у закону о одужењу аграрног зајма у ослобођеним крајевима ове измене:

У предложеном чл. 4. у тач. првој испред речи: од 1. јануара и т. д. дометнуће се речи: Свима првобитним аграрним дужницима.

У другом реду исте тачке после последње речи: дуга, додају се речи: без интереса.

У трећем реду изостављају се речи: с укапиталисаним интересом (без интереса на интерес).

Додаје се нова 3. тачка која гласи:

Прекупци аграрних имања платиће сав неплаћени 7% интерес, који ће се укапиталисати на дан 1. јануара 1902. године и та сума постаје њихов главни дуг.

У шестој тачки, у последњем реду речи истима замењује се речју њима.

У чл. 5., у првој тачки у првом реду после речи: дужници додаје се: уз порез, у другом реду у место речи: свагда погодишње са $2^1/_2$% долазе речи: 5% годишње. Све остало у тој тачки изоставља се.

Члан 6 укида се.

15. новембра 1901. год.

Председник одбора,
Р. Анђелковић

ОДВОЈЕНО МИШЉЕЊЕ

У предлогу закона о изменама и допунама у закону о одужењу аграрног зајма у ослобођеним крајевима, част ми је поднети Народној Скупштини ово одвојено мишљење:

Да се у чл. 4. у првој тачки, после последње речи дужника, дода: по што се претходно од те суме дуга одбије 20%.

У четвртој тачки да се изоставе речи: на дан првог јануара 1902. године и да се у место њих додаду речи: 1% наплатиће се уз наплату прве годишње отплате, а 1% уз наплату друге отплате.

15. новембра 1901. године

Алекса Нешић,
народни посланик

Начелна скупштинска дебата

Начелна дебата о предлогу закона о изменама и допунама у закону о одужењу аграрног зајма у ослобођеним покрајинама се одвијала кроз подршку мишљењу одборске већине (посланици из нових крајева су давали аргументе за његово усвајање) али и преко ширег образложења одвојеног мишљења Алекса Нешић) и ширег образложења агрумената против њега и залагања за одборско мишљење, (известилац одборске већине, минстар финансије).

Мита Илицановић: „. . . 1880. год. аграрним законом расправљени су имовно-правни односи између господара и чивчија. По том аграрном закону оцењени су сви господарлуци, и тим аграрним законом стављена је обавеза нашој ослобођеној браћи да они плате те господар луке . . . онда је дужност налагала ондашњој влади, да при прављењу тога закона, раскине и те економске ланце, који су везивали нашу браћу, и да тај откуп господарлука прими као државни дуг, јер политичко ослобођење без економског илузорно је. У могућности је онда била наша држава да то учини, јер финансије наше у ондашње доба нису биле као данас; у оно доба Србија се сматрала као скоро једина земља у Европи, која није имала дуга, а и у народу је било економско благостање. Поред тога Србија, као пијемонт Србства, при таквим економским и финансијским приликама, била је дужна да тај аграрни дуг прими као државни . . . Али ондашња влада, која није водила рачуна о правичности и политици, која је носилац идеје уједињења свега Србства, учинила је једну таквуману, приликом доношења овога аграрног закона, да је скоро сасвим изостала наплата аграрног дуга. Та је мана била у првобитном аграрном закону од 1880. годинета, што је унесено да буде солидарна обавеза између аграрних дужника једнога села. Та солидарност сметала је да се наплати аграрни дуг, јер је за аграрне дужнике настала опасност, да ако један комшија не плати свој дуг, да онда оде и његово имање за наплату тих неплаћених дугова аграрних дужника. С тога је 1891. године, влада била принуђена да измени аграрни закон и да ослободи аграрне дужнике те солидарности. Чим је донесен тај закон, одмах су аграрни дужници похитали те су преко половине исплатили аграрни дуг. Од 1891. године до данас можда би цео аграрни дуг био исплаћен, да није у новоослобођеним крајевима наступила једна незгода за саме пољопривреднике, јер вам је знано, да у новоослобођеним крајевима праћани се већином занимају винодељем. Филоксера је упропастила виногради и тако људи немају готово никакве друге привреде, јер је земља тако слаба да од земљоделје не могу да живе а камо ли да плаћају аграрни дуг. Исто тако, сем те природне појаве, наступила је код њих и једна незгода у томе, што су они већином прости људи који нису куповали земљиште, те су пописној комисији пријавили да имају много више земљишта, него што у ствари имају; а с друге стране и саме власти и пописне комисије стављале су им да имају по три, четири и пет пута више земљишта него што имају, те су, оптерећени порезом на земљиште, били у немогућности да плате аграрни дуг. Наше финансијске прилике нису данас такве да можемо да тражимо од Народног Представништва, да оно сасвим опрости аграрни дуг; али и ако наше финансијске прилике нису таке, зато, што се овим новим предлогом законским не чине никакви издатци буџетски, пошто се овим новим предлогом уводи процедура, по којој ће свакоме дужнику лако бити да, плати овај аграрни дуг у року од двадесет година, — ја молим Народну скупштину да изволи примити овај предлог законски по одборском мишљењу".

Сотир Балтезовић: „. . . после ослобођења, као што је свима познато, берлинским уговором је било предвиђено, да се тадашњим турским господарима исплати земљиште, које су уживали као господари. И тадашња влада одредила је аграрну комисију у којој су ушли људи — морам да се изјасним пред Представништвом, јер ми је врло добро познато било — који су умешали своје нокте да би себи задобили користи. Да је то истина, хоћу да наведем 2—3 примера. Сељани села Међурова, коме је господар био неки Мушановић, а пок. Свет. Тутуновић — кога не бих требало да поминьем као мртвог човека — заступао је тога Турчина; па, и ако је Турчин у томе времену, пре три месеца, тражио за имање 250 дук., он је њега одвратио и село је морало да плати 8000 дук. Па нису се на томе задовољили, него су терали још даље. У ту комисију, поред Свет. Тутуновића, ушао је и Никола Рашић (Коле) са Михаилом Божидарцем. При процени они су говорили сељацима, да се 'од брега до брега' продаје све. Сељаци су мислили, да су они купили земљиште преко воде, бар тако су казали Коле и Мијаило Божидарац. Они на то земљиште добију и тапије. Но наши сељаци, кад су видели да без тога имања не могу да живе, јер морају сву стоку да пониште, они су морало, пошто по то, не познавајући данашње законе но слушајући своје пријатеље као што је Коле Рашић, платили у име села од 2.500 дуката — цену од 10.500 дуката! Овакве смо имали људе, који су оптеретили сељаке аграрним дуговима са 7—8000 дин."

Станко Петровић: „. . . Село Дражевац купило је 1879. године или 1880. имање господара Хавизовића за 4.000 дуката. . . . Али, кад је село Дражевац закључило погодбу, и кад је потврђен уговор за 4.000 дуката за све речено имање, онда су, Коле Рашић и остали, који су овде већ били поменути, и који су се према овим сељанима горе него Турци — наговорили сељане тога села да покваре погодбу, зато, што они — како им говораху ти људи — немају шта да плаћају, јер је Србија на сабљи отела то имање од Турчина, и да оно припада селу Дражевцу. Тутуновић, ондашњи адвокат и позната личност у Нишу, а још више онај весели ослободилац, Коле Рашић, који се сам тако крстио, саветовали су те сељаке и говорили им овако: 'Што работите то, ми смо то на сабљи ослободили, и ви немате шта да платите'. И ови људи онда мислили су: зашто да платимо 4.000 дуката, кад нам ови кажу да смо ми то на сабљи добили, и тако су онда покварили погодбу. Кад је та погодба била покварена, онда је Турчин опуномоћио Тутуновића и Кола Рашића, да посредују за погодбу са селом Дражевцем, како би оно закључило погодбу са господарем. И кад су они принуђивали сељаке да купе то имање, онда је долазила депутација у Београд код Министра Унутрашњих дела и жалили су се на то, што су обманути и тражили да се одржи уговор. И кад су најзад ти људи видели, да морају опет да купе то имање, које су уживали, они су онда морали да плате, и то само за девети или десети део од онога што је господар уживаю — 10.000 дуката. И данас то село Дражевац, између свију тих села у новоослобођеним крајевима која припадају алексиначком срезу, не може никако то да отплати . . . а међу тим, тај покојни Коле Рашић, тај тако звани војвода, који говораше да је ослободио те крајеве, који је навео и учинио да то село пропадне, сматра се као заслужан човек и његова породица прима из државне касе 3.600 динара помоћи."

Велимир Карић: „није само сада да ми натежемо са тим дугом, са тим је кубурено још из раније, и многе скупштине пре нас долазиле су у положај као и ми, да су морале интерес

на тај дуг просто опраштати зато, што они људи нису могли да га плате; па је то и сада узрок, што је овај предлог поднет... Неплаћање овога дуга може да буде двојако. На првом месту долази сиротиња, јер човек који треба да плати, не може да плати, нема откуд; а други узрок овде не постоји: да и онај који има, неће да плати. А да тај узрок не постоји доказ је, што су државне власти наређивале врло строге мере за наплату тога дуга, и кад су имања дошла на лицитацију, она су излазила испод пола цене. — Тако је државна власт увидела, да не може да добије оне суме, које имања дугују, и престала је са продајом имања. Ја мислим да је то разлог, што је овај предлог изнет пред Скупштину."

Алекса Нешић, известилац мањине: „Ја сам се слажем с одборском већином у томе да треба помоћи овим бедним људима, али се не слажем с тим да се учини помоћ само оним дужницима који нису интерес на дуг платили. Ја сам за то, да се свима дужницима без разлике опрости 20% од суме дуга, која сума дуга буде изнела са интереосом на дан 1. јануара 1902. године... Ваља знати да међу овим дужницима има их који дугују по 17.000 дин., а за ових последњих 10 година нису дали држави више но 20 дин. годишње. Треба знати и то да ово није дуг позајмљеног новца већ узете земље. Дакле, ти дужници притежаоци су целог тог имања на које и дугују. Према томе не можемо правити разлику између оних који дугују више и оних који дугују мање. Кад овоме додамо још и то, да су само вреднији земљорадници плаћали интерес; а они који су више времена проводили по механама и тревенкама, који су можда чашћавали и потплаћивали извршиоце наплате аграрног дуга, — они и нису плаћали. Зар ми смемо доносити такве законе, којима се просто кажњавају вредни земљорадници, а користити и ићи на руку онима, који су можда исту сиротињу и под Турцима угњетавали?... Као што видите, ја не само да хоћу да се тим дужницима опрости онолико, колико то хоће и одборска већина, већ ја немам ништа против тога да им се и сав дуг опрости; но само нисам за то да се прашта оним, који нису хтели или нису умели зарадити и исплатити интерес, а онима који су се мучили гладни и жедни те интерес отплаћивали, да им се ништа не опрости. По мом уверењу држим да би разумније било баш овим последњима, који су за ово десет година плаћали интерес, да им се све опрости... Други разлог који ме је руководио да се одвојим од одборске већине код тачке 4. јесте тај, што држим да ће бити тешкю дужницима да плате 2% од 1. јануара идуће године. С каквим разлогом можемо тражити да онај земљорадник, који је до сада исплаћиваю по 20 динара годишње, да тај, на дан 1. јануара, када је сва земља под снегом — плати одједном 140 динара. За то тражим да ти дужници плате 1% при полагању прве, 1% при полагању друге годишње отплате... Још на једном месту одвојио сам се од одборске већине, а састоји се у томе што они налазе, да те олакшице важе само за првобитне дужнике, а не и за оне, који су то земљиште прекупили. Ја држим да не треба правити разлику између дужника првобитних, и оних који су до тог имања дошли посредним путем. Ваља знати да шпекуланти не купују... земљиште које је преоптерећено дугом а које не доноси ренте ни за исплату интереса. Пре ће бити обратно да су шпекуланти, тако рећи, потурали извесна земљишта, која не доносе никакве ренте, оним наивним земљорадницима који нису знали шта је то презадужена земља; дакле, шпекуланти су преносили свој дуг на другог, па још и узимали и новац за то."'

Известилац, Љуба Давидовић: „Допустите да направимо пробу овог рачуна Нешићевог, а видећете одмах, после прве пробе, да је његов рачун погрешан. Ја полазим са овим дужником од 17.000 динара и узимам, ради упоређења „једног дужника од 500 дин. — а тих је дужника највише; јер од целокупног броја дужника од 10000, имамо 8000 дужника са дугом од 500 динара. Узмимо оваква два случаја, овакве две могућности, које нису никако искључене. Овај дужник од 500 динара узмимо да је отплатию 100 динара главнице и да је за неко време редовно плаћао интерес, његова главница, дакле, остаје 400 динара. У току времена његова снага почиње да малаксава, и онда се нагомилаваю интерес још за 100 динара, рецимо; дакле, његов дуг са интереосом поново износи 500 динара. Кад се према овоме пројекту тај интерес капиталише, а опрости му 20%, онда помоћ која му се овим законским предлогом чини, износи 100 динара. Тих 100 динара, то је његов неплаћени интерес; дакле, то је оно што Алекса тражи. Узмимо другог дужника, који дугује 17000 динара. Претпоставимо, ако је имање лошије да је тешкю плаћаю дуг, и ја предпостављам да је плаћаю само интерес, и да му је остаю цео главни дуг неплаћен. Као што Алекса Нешић предлаже, њему треба да се опрости 20%, а то износи 3400 динара. Ја питам: је ли право да ономе сиромашку опростимо 100 дин. интереса, а овоме бољем газди 3400 динара главнице? Тако излази по предлогу Алексином. Ја мислим, да то није право и да ћете ви пре пристати на оно што предлаже одборска већина."

Министар финансија, др. Мих. Поповић: „... Ја са своје стране, имам да бацим један поглед на рачунску страну овога питања: имам да вас упознам са чисто рачунским стањем његовим: Питање о аграрнюм дуговању развлачи се повише година; требаю је читав један низ година да протече, па да се утврди право стање аграрног дуга у новим крајевима. То што је крюз дуги низ година развлачено, закључено је, бар по књигама Управе Државних Дугова, тек на дан 1. јануара 1901. год. Стање аграрног дуга после овакве извршене деобе дугова, износило је на тај дан 4,452.801'09 динара; приновљено је још на име дуга,у току 1897. године: 27.000 динара; тако, да је у тој години целокупни аграрни дуг износио 4,479.801.09 динара. До 31. децембра 1900. год., наиме аграрног дуга било је отплаћено 840.220.64 динара, тако, да је целокупни дуг на дан 1. јануара 1901. године износио 3,639.578.25 динара. Отплате саме и исплата интереса текле су тако, да је просечна отплата са интересима у појединим годинама износила 200—250.000 динара. Сам интерес који је овде у питању и који им се даје, према одборском предлогу, на који сам ја у име Владе пристаю, износи од прилике један милијон и нешто јаче динара. Сума је, као што видите, поприлична, она је доста замашна. Али, мора се узети у обзир да је оно један сиромашан крај; да су то већином дужници, који су са слабости својих материјалних околности једва и ово мало отплате могли давати; да су то људи, који су, просто само рђавом каквоћом земљишта што га тамо имају, ометени, да се одужују држави онако како су задужени, и како су на себе

обавезу морали примити. С друге стране кад узмете на ум и ову околност да ће овим, што се опдавданю олакшава тим људима, за у будуће бити мало више олакшано у њиховом плаћању државне порезе, онда ће сваки увидети корисност овог предлога, да се ово олакшање прими; да се њима ова сума дужног интереса опрости!"

Гласање о прихватању пројекта закона о изменама и допунама у закону о одужењу аграрног дуга је обављено поименично и предлог је у начелу, према одборском мишљењу, једногласно примљен (1225—1226).

Дебата у појединостима, дебата о садржини појединих одредби законског предлога, је била прилика за Алексу Нешића да затражи више уважавања за његово одвојено мишљење, не би ли било уграђено у текст закона. Док је у начелној дебати био сам у залагању да се интерес опрости и онима који су га редовно плаћали, а не само онима који га нису плаћали, сада су га у томе подржали и поједини посланици.

Алекса Нешић ће се за реч јављати више пута, што је и разумљиво с обзиром на потребу образложења одвојеног мишљења и побијања противних аргумената. Његово укупно иступање као да је било увод у начелну и појединачну дебату о закону о изменама и допунама у закону о одужењу аграрног дуга у новоослобођеним покрајинама од 20. јуна 1907. године, када ће се, поводом предлога владе да се неплаћени аграрни дуг опрости аграрним дужницима, скупштинска опозиција појавити са предлогом да се аграрни дуг опрости и оним дужницима који су га већ платили.

Дебата у појединостима је отпочела читањем првога става чл. 4 са изменама које је одбор предложио:

„Свима првобитним аграрним дужницима од 1. јануара 1902. године престаје тећи до сада узаконьени 7% интерес, а све суме дуга без интереса до 1. јануара 1902. године чине од тога главни дуг аграрних дужника.

Главни дуг дужни су дужници да исплате за време од 20 година, а овај рок рачуна се од 1. јануара 1902. године па до 31. децембра 1921. године." Одбор је изашао пред скупштину са измењеним предлогом. Првобитни предлог првог става чл. 4., који је влада поднела гласио је: Од 1. јануара 1902. године престаје тећи до сада узаконьени 7% интерес, а све суме дуга с укапиталисаним интересом (без интереса на интерес) до 1. јануара 1902. године, чине од тога дана главни дуг аграрних дужника." (Белешке, стр. 455) Одбор је из тога текста брисао речи „с укапиталисаним интересом (без интереса на интерес), а додао „без интереса", чиме је постигао поновно опраштање интереса, и после закона о одужењу аграрног зајма из 1891. године, када је извршено прво опраштање до тада доспелог интетреса. На те измене је, у име владе, пристао и министар финансија. Алекса Нешић је у свом одвојеном мишљењу предложио да се на текст првог става дода речи: по што се претходно од те суме дуга одбије 20%, чиме је хтео да постигне смањење дуга и код оних који су своје обавезе уредније извршавали. Коначна редакција овога става требало је да произађе из дебате о њему.

Алекса Нешић: „Ја ћу, само у кратко да кажем зашто сам издвојио своје мишљење код овога члана, управо код ове тачке која је главна суштина овог законског пројекта о изменама аграрног закона. Моје је мишљење да не треба да се ослободе овог интереса само они који нису плаћали, него да треба да се ослободе сви подједнако. Ми треба овде да имамо на уму оне људе који су отплаћивали уредно, и мислим да би требало и те људе ослободити ових интереса ако су случајно где год застали. Ја вас молим да не буде и овде као код чиновника, да се лошији боље напрађују; те да се и овде да оволико повластица оним земљорадницима, који нису никако ништа отплаћивали од овога дуга, а оне који су били тачни и отплаћивали уредно свој дут да не помогнемо, и да их у неку руку казнимо зато што су отплаћивали свој дуг. С тога сам ја мислию да то није право и да ове људе треба такође помоћи, ако не више а оно бар као оне неуредне платише. Зато сам и предложио ову измену код овога става, да се сви ови дужници изједначе, и то тако, да се свима њима урачуна интерес у главницу, па од те укупне суме одбити им 20% а оно ресто да исплате у року од 20 година."

др Паја Бота: „... Предложена су два начина. Мишљење одборске већине јесте: да се интерес до сада неплаћени, опрости дужницима... по подацима главни дуг на дан 1. јануара био би: 3.839.000 дин., а интерес би био 1.041.000. Дакле, већина одборска предлаже да се опрости тај 1.041.000, и да се онај главни дуг, после у року од 20 година отплаћује. Члан одбора Алекса Нешић, одвојио је мишљење; и онда, у оној седници кад је он одвојио мишљење, ја нисам био присутан; иначе, да сам био присутан и ја бих приступио његовом мишљењу. Он је изнео у своме мишљењу, да би правичније било да се овај интерес урачуна у главни дуг, па онда да се од те целокупне суме свима дужницима по 20% опрости. На тај начин, опростила би се једна мања сума од 936.000 и ја држим да би заиста по правичније било. Правичније би било због тога, што се не би ослобођавале неуредне платише, као што би се заиста учинило, по предлогу одборске већине. По предлогу одборске већине, онима, који до сада нису плаћали интерес, опраштa се сав интерес; а они који су плаћали уредно интерес, ти од сада не би имали никакве олакшице. Дакле, тима који су уредно плаћали интерес, овим поступком не би никакве олакшице учинили, а њих доста имаде. Ако би се усвојило ово мишљење Алексе Нешића, треба да се урачуна интерес у целокупну суму главнога дуга, па онда свима од те целокупне суме да се опрости по 20%. Држим, да би то било правично и да треба свима подједнако учинити. Ја, дакле, прихваћам мишљење г. Алексе Нешића."

Сотир Балтезовић: „... ја се не слажем с мишљењем г. Алексе Нешића као известиоца одборске мањине, а тако исто и с мишљењем г. Паје Бюте. Г. Паја вели, да не би било право да се једни људи сувише оптерете, а други тако рећи да се сасвим ослободе; али код мене је обратио мишљење, јер мислим да су ми добро познати људи, који су платили а и који дугују. Људи, који су платили аграрни дуг било цело или колико било, ти су људи били имућног стања. Не стоји, дакле, разлог г. Бюте да је 40—50.000 — душа било тако немарљиво за своје плаћање дуга, него је сиротиња била узрок те нису апсолутно никако могли да плате... Разлози су у главном ови, што људима није то тражено с времена на време, онако како је требало да се тражи, него су на једанпут дошле власти и одузеле ону покретност што су је нашли у кући, као: во-

лове, краве, козе и тд., и дотерали народ дотле, да му је данас апсолутно немогуће да плаћа аграрни дуг."

Алекса Нешић: „... Онај што је био дужан пре 10 година 17.000 динара са 7% интереса, данас ће бити дужан 28.900 динара. То је дужник за Србију; њему има по мом предлогу, да се опрости 6000 динара, он остаје опет дужник са 22.900 динара. У његову главницу се не улази ни у колико, него му се праштa 6000 динара; дакле, опет му се праштa много више него уредним дужницима. Не стоји ни то, да нема тога са 17.000 динара, који је по податцима платио само 200 динара за десет година. Претпоставите да су баш само по 500 динара били сви дужници пре 10 година, један је од њих плаћао интедес 7% за ових десет година, а то чини 350 динара; а други, који није плаћао, он је данас дужник са 850 динара, и њему ће се такође опростити 20% од 850 динара, а који је био вреднији? Који није умео да подмићује полицијске чиновнике, који су му вршили продају, дугује цигло 500 динара, али ми му кажемо: ти си био вреднији, и ми хоћемо да те казнимо, и ништа ти не праштамо; а његовом комшији, који је пировао с полицајцима и порезницима, праштa се 350 дин".

Известилац одборске већине, Љуба Давидовић: „... главни дужници као што сам мало час напоменуо, то су дужници од 500 динара, њих има 7899, а целокупан је број од прилике, 10.000 дужника. Кад имате на уму да су то дужници до 500 динара, и да претпоставимо баш овај случај, који предпоставља г. Нешић, да они нису ништа плаћали. Ја питам зашто нису плаћали? — Зато, што нису могли да плаћају. Ако ви њима оставите и даље, да морају плаћати 20% од онога што нису платили, ви ћете их онда оставити у истим приликама у којима су и данас; ви ћете их ставити не само у немогућност да одговарају обавезама које су узели на себе као аграрни дужници, него ћете их довести у такво стање, да неће моћи одговарати ни осталим обавезама, које имају као српски држављани. Од 8000 дужника створило би се на тај начин 8000 бескућника, а то нити хоће нити може да учини Народна Скупштина. У тих 8000 дужника има 40.000 душа, рачунајући по петоро у свакој породици, и ви би сте онда 40.000 људи оставили без хлеба ако бисте усвојили предлог г. Нешића."

Мита Теокаревић: „... Уколико је мени познато, аграрни дуг на имања нису платили они сељаци код којих је земљиште слабо, те нису могли да привреде. У том погледу ја се слажем са већином одборском, која је изнета у овом члану. Друго имам да кажем, поводом оног да се њима опрости интерес. Ја бих молио и одбор и Скупштинну, да сви, који су као ти људи купили земљиште за шпекулацију или што су били богатији, врате та земљишта првим сопственицима, па да они отплаћују као остали. Тиме ћете учинити једну велику олакшицу и доброту оним људима, којима су куће и имање продане у бесцење, па ће они тада моћи то имање отплатити."

Љуба Николић: „... Мнење г. Нешића, по моме мишљењу, потпуно је умесно, и ја не могу да мислим да ће Народна Скупштина погрешити и учинити ма какву кривицу, ако усвоји мишљење г. Нешића. Ни он није за то, да се сиротињи не помогне; него је он баш за то, да јој се помогне, само да се помогне правичню и онако какю част наша као народних посланика захтева. То је имање држава дала тим људима, а што се каже, да су та имања купили од Турака, то су све биле трговине појединих шпекуланата, јер је на крају крајева све то дошло у руке државне, и она га је предала тим људима да га отплате. Да ли је право да онај — који је плаћао уредно, који се журио, као што рече г. Нешић, који је са женом и децом ишао бос и излазио пре зоре на рад и на њиву те је платио свој дуг — нема никакве олакшице; а да се не наплати од онога, који је умео да се нађе код власти; .... Мишљење г. Нешића је оправдано и умесно а са разлога: да се помогне и оним људима, који су били поштене платише. У исто је време ред, у колико ја разумем, да се и оним људима који до сада нису ништа платили, помогне; док, међу тим, овако по предлогу одбороке већине, тим се људима не чини никаква помоћ ни у чему, него се шта више они још строжије обвезују него што је до сад било. До сад су се користили они, који су умели да се нађу код власти, који су умели да даду капетану или писару банку, две, јагње или прасе, и од њих се није наплаћивао ни интерес ни главница. Али, да пођемо даље. Заиста, онај дужник, кога помиње г. Нешић, од 17.000 динара за имање, није сељак, него је то некакав трговац из Ниша или Прокупља; то је шпекулант, који није узео имање да га својим знојем обрађује, него који је узео то имање да га препрода и да на њему паре зарађује. Па је ли сад право да се он сада користи овим законом и да му опростимо 1000 дуката интереса, а међу тим, ономе, који је редовно плаћао, не опростимо ништа?"

-гаовЊмголфе

др Паја Бота: „Ради обавештења могу само то да кажем, да и по једном и по другом мишљењу, од сада се неће људима наплаћивати интерес, него ће имати да плате само оно што се рачуна као дуг, и то ће се у току од 20 година да плати. У томе погледу и једно и друго мишљење иде на олакшицу, само је главно, колика сума дуга да им се опрости. Рачун који је изнео г. Љуба Давидовић не изгледа ми тачан и праведан због тога, што он каже, да има око 7000 дужника који дугује 500 динара. (Љуба Давидовић: има их 8000). Вероватно, ти људи који дугују сразмерно малу суму, они су до сада уредно отплаћивали интерес, и тој сиротињи, тој маси ми нећемо овим помоћи, а помоћићемо оним имућнијим и богатијим. Ми њих ослобођавамо, а сиротињу ништа не помажемо. Ја држим, да је правилније, да се тај неплаћени интерес урачуна у главницу, па од те целокупне суме да се свима опрости по 20% као што то хоће одборска маљина, коју заступа г. Нешић".

Мелентије Божовић: „Одбор већине је све то узео у разматрање, а највише му упало у очи то што је највише дужника до 500 динара, скоро близу 8000. Од 500 до 1000 динара има 2000; преко 1000 динара има их 32 који дугују неки 3000, неки 10.000 а неки преко 10.000. Одбор већине имаю је све то да проценни, и рачунаю је да ће овим предлогом учинити знатну олакшицу овој већини".

Сотир Балтезовић: „Г. Љуба Николић, приликом свога говора а бранећи предлог Алексе Нешића, поред осталог рекаю је и то, да је тај дужник који дугује 18.000 динара некакав

Нишлија или Прокупчанин. Али у ствари то не стоји тако. Тај је дужник, баш кад хоћете да знате име његово, Стаменко Николић, из Цановика, среза нишавског округа пиротског. (Чује се: је ли сељак:) — Сељак је, што је најглавније да г. Љуба Николић не познаје те дужнике, него више мање, изгледа ми, да он говори на памет. Нити Нишлије нити су Прокупчани могли да дођу да буду дужници аграрног дуга, већ су били обични грађани и дужници као што су и данас... не слажем се у томе да поклањамо и онима који су у могућности да плате свој дуг, као што су га и до сад плаћали".

Јован Јовановић: „Измену овога закона изазвало је без сумње поред осталих разлога и то, што се неколико стотина продаја већ извршило, и само је Министар та извршења задржао у тој намери да поднесе предлог, те да, ако је могуће, са Народном Скупштином учини какав излаз, да се нађе начин како би се могла отклонити опасност, те да не би око стотину и више српских грађана остало без кућишта. Свакојако се зна да се њима може продавати све што имају, без икаквог обзира, ако на време не плате не само главницу него и интерес, а овде је случај тај, да се у главницу урачунава и интерес".

др Ђока Николић: „Ја мислим да преко ове ствари не треба тако брзо да пређемо. Да би се она правилно решила, потребно је имати подаци набаве, онда би требало целу ствар тих 7.990 дужника, који су овде у питању и којима ми желимо у првом реду да помогнемо, колико су они у ствари платили интереса а колики је остатак дужника и интереса по томе дуговарању. Ја те податке од г. известиоца нисам чуо. Ако их овде нема, можемо их набавити из Министарства Финансија, и кад се ти подаци набаве, онда би требало целу ствар вратити одбору; и пошто се они виде и утврде тек онда можемо решавати, коме ћемо мишљењу одборском приступити: да ли мишљењу већине или мањине.... Ја мислим да ради тога решење овога члана треба одложити, тим пре, што није овде ни г. Министар Финансије, који би нам могао у том погледу дати објашњења".

Известилац мањине, Алекса Нешић: „Врло умесну примедбу учинио је г. Ђока Николић, кад је рекао да жели да се обавести о томе: колико је који дужник платио а колико му још дуга остаје. Ја сам у свом говору, казао, да је тих десетак хиљада дужника у главном платило интерес, неко више неко мање. По мом предлогу, главна ће се олакшица учинити оној сиротињи, а не ономе што дугује 17.000 динара и што је до сада, на име отплате и интереса, дао свега 200 динара. Кад се већ радо спомиње тих десетак хиљада сиротиња, онда треба да тражите начина да њима помогнете, јер интерес је у главном остао код имућних људи, а сиротиња је мање више интерес отплатила. Овим се мојим предлогом баш иде на то, да се и оној вредној и поштеној сиротињи помогне".

Ђока Анђелковић: „... ја сам сматрао за дужност да кажем и у свом говору изнесем, да смо ову ствар врло пажљиво и брижљиво израдили. Сам г. известилац имао је толико прилика и толико пута да иде у Министарство Финансија и да прикупи много податке пре, но што би решавали и донели одлуку по овој ствари. Он је у стању да каже, да смо ми имали при руци све податке који су се односили на овај закон, изузимајући један једини који је било немогуће да проучимо тачно, а то је, да сазнамо за име и презиме сваког дужника, колико је платио на име отплате, интереса, као и сам почетак његовог дуговања. У том случају, кад то нисмо могли знати, јер би нам за то требало бар 2—3 месеца да сазнамо и испитамо тачно стање ствари, ми смо онда, по довољном обавештењу са г. Министрум Финансија пришли овоме решењу које вам је поднео наш известилац. ... Међутим, има господо општих факата о којима треба водити рачуна, и према којима треба да се изведе начелу тако зване опште правде. А ми смо то прешли у оном броју, који се не састоји само међу оних 9.000 дужника него и међу оних 2000 дужника; Ми смо узели случај да већина случајева решава. Ми смо узели да је тај свет за двадесет година од како је аграрни дуг у нас уведен, већ дао половину интереса; мислили смо, да је то довољно да им држава, са гледишта политичког и економског, опрости тај интерес, о чему је врло лепо говорио известилац у начелној дебати. Ми смо се носили том мишљу, да кад хоћемо да учинимо добро дело, онда да га учинимо свима и свакоме; а ако случајно ту има и грешака, уверен сам да их је врло мален број".

Известилац већине, Љуба Давидовић: „За последње четири године ови су људи платили држави, на име отплате аграрног дуга, 644.700 динара самога интереса. Ако узмемо да је интерес за половину до сада плаћен, онда су аграрни дужници платили на три милиона динара само интереса. Према томе, ова сума која се сад тражи да им се опрости, она је, према овој већ плаћеној суми, релативно мала. Што пита г. Николић за податке, ми смо тражили те податке, али да би проучили сви ти податци требало би да радимо два три месеца, с тога што сваки дужник има у овој књизи нарочиту рубрику у којој стоји: колико је ко дао на име отплате дуга и интереса, и када би се ми задржавали код сваког дужника тек би тада могли да кажемо који су дужници плаћали а који нису. Али кад вам кажем, да од свију дужника има само тројица којима би се учинила неправда коју спомиње Алекса Нешић — онда мислим да много више заслужују они други 8.000 дужника да им се опрости овај интерес, без обзира на то да ли су и колико платили. И ја сам тог мишљења да апсолутне правде овде не може бити. Правда би била онда, кад би ови људи платили цео дуг, али је то апсолутно немогуће да се плати; немогуће је зато, што је последних година егзекуцијом наплаћивано само 200.000 динара, док је раније наплаћивано по 350—400.000 динара; значи да аграрни дужници апсолутно не могу да уплате своје дугове. Овим предлогом, виђете учинити још једну правду, јер ћете сачувати осам хиљада породица да не остану без леба, и 40.000 душа да не остану без крова. Морам тако исто да кажем, да је брза помоћ права помоћ, и за то вас молим усвојите ово мишљење одборске већине".

Седењем и устајањем се затим гласало за измену чл. 4, тачка 1. и 2. по извештају одборске већине и већином гласова предлог одборске већине је усвојен (1237).

Одборска већина је имала и измену код треће тачке чл. 4. По владином предлогу они који после ступања у живот овог закона постану аграрни дужници се такође ослобађају плаћања интереса, Одборска већина је предложила нови став који гласи: „Прекупци аграрних имања платиће сав неплаћени 7% ин-

терес, који ће се укапиталисати на дан 1. јануара 1902. године и та сума постаје њихов главни дуг. 4 (1237)

Алекса Нешић је овде издвојио своје мишљење. Тражио је да се прекупци не одвајају од осталих аграрних дужника: „ Не морате за љубав неколико капиталиста, од којих би наплатили неколико хиљада дуката, да упропастите већину; за то молим да се овај додатак не усвоји."

Против његовог одвојеног мишљења говорили су Илија Илић, Љуба Давидовић, известилац одборске већине и Јаков Чорбић.

Илија Илић: „ . . . Прекупци су људи шпекуланти, који су за врло ниску цену дошли до тих имања. Ви знате какю се долази до ових имања? — Кад се продају за порез, и онда ако је имање вредело 500 динара они га купе за 200 динара; а ако је вредило 1000 динара, онда га купе за 500 динара или још и ниже. Према томе, ја мислим, да је сасвим правично да ти људи плате овај интерес 7%, јер су они само шпекулисањем дошли до тих имања.„

Известилац већине, Љуба Давидовић: „ . . . Ово су прекупци које ћу сад да вам наведем. Један је дуговаю за аграрно имање 500 динара, он је у току година отплатию 200 динара, а редовню је плаћаю интерес. — Целокупни дуг његов остаю је 300 динара, али је од један пут дошаю у немогућности да даље плаћа. Власт тражи аграрни дуг и ово имање, на које се дугује 300 динара, продаје јавном лицитацијом; и сад долази прекупац и ово имање, које је вредело 500 динара купује за 301 динар. На тај начин он долази до зараде готово на лак начин узима 200 динара. Ако је на овом имању билю интереса 100 динара, ми тражимо да тај прекупац плати и тих 100 динара и опет ће он бити у ћару са пуних 100 динара. С тога је и право и за државу корисно, да ти прекупци плате неплаћени интерес. То је био једини разлог, који је руководио одборску већину, да унесе ову тачку о прекупцима.

Јаков Чорбић: „ . . . Одбор је при уношењу ове тачке имаю у виду то, што код тих прекупаца није требало ни да буде аграрних дужника. Кад је могао на лицитацију да купи земљиште, он је то земљиште требало да плати; и с тога је одбор донео то решење да дужници који су куповином постали дужници, и даље плаћају интерес, јер су они просто из шпекулације куповали земљиште, на штету оних којима је оно одузето било због немогућности плаћања."

Скупштина је усвојила нову тачку 3. члана 4. по предлогу одборске већине.

Остали чланови овог законског пројекта су без дебате усвојени. Тиме је, на првом читању и гласању, у начелу и појединостима завршено усвајање целог пројекта закона о изменама и допунама у закону о одужењу аграрног зајма у ослобођеним покрајинама.

Сутрадан, 18 новембра 1901. године завршено је и друго читање и гласање по овом законском пројекту, (1277—1279). Гласало се поименично; од присутних 78 посланика, за предлог гласало је 76 а против су гласала двојица посланика (Алекса Нешић и Љуба Николић).

Но, овом скупштинском процедурюм разматрања и усвајања предлога није коначню утврђен текст закона о изменама и допунама у закону о одужењу аграрног зајма. С обзиром на дводомни састав Народног представништва (Сенат и Народна скупштина), која са краљем, према важећем Уставу од 1901. године дели законодавну власт и с обзирюм на потребну сагласност оба дома у процедури доношења закона, усвојени законски предлог је послат Сенату на разматрање, мишљење и усвајање. Сенат је Скупштини послаю измене и допуне предлога о којима је Скупштина требалю да се изјасни. Измене и допуне које је Сенат учинию у предлогу закона о изменама и допунама у закону о одужењу аграрног зајма у ослобођеним крајевима како га је усвојила Народна Скупштина 18. новембра 1901. године (3107) најпре је разматраю скупштински привредно—финансијски одбор и о томе Скупштини поднео свој извештај (3107—3108), По предлогу одбора Скупштина је усвојила све примедбе Сената и тиме је усвојен коначан текст овог закона, који је ишаю краљу на потврду. (3108)

ИЗМЕНЕ И ДОПУНЕ
које је
СЕНАТ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

учинию у предлогу закона о изменама и допунама у закону о одужењу аграрног зајма у новоослобођеним крајевима, како га је усвојила Народна Скупштина 18. новембра 1901. године.

У члану 4. Сенат је изоставию одељак који је гласию: „Прекупци аграрних имања платиће сав неплаћени 7% интерес, који ће се укапиталисати на дан 1. јануара 1902. године и та сума постаје њихов главни дуг".

У истоме члану, у шестоме одељку сада постаје пети, Сенат је после речи „исплатити свој дуг", додаю и ово: „и онима, којима су још у обавези, а уредно су плаћали интересе на свој дуг".

Према томе цею садашњи пети одељак члана 4. гласию би: „Дужницима, који су пре ступања у живот овога закона коначню исплатили свој дуг, и онима који су још у обавези, а уредню су плаћали интерес на свој дуг, неће се узимати у обзир никакве представке односно повраћаја раније положених сума, нити ће се по њима шта предузимати".

11. децембра 1901. године.
у Београду

Секретар
Пера Ђорђевић

Председник Сената
Дим. Мринковић

Извештај скупштинског одбора о изменама и допунама Сената:

Народној скупштини,

Одбор привредно—финансијски размотрио је и усвојио све измене које је Сенат учинию у законском предлогу о изменама и допунама у закону о удружењу аграрног зајма у ослобођеним крајевима, и част му је предложити Народној Скупштини да их и она изволи примити.

У чл. 4 изостављен је други став. У шестом одељку истог члана Сенат је после речи исплатили свој дуг додаю ово: „и онима који су још у обавези, а уредню су плаћали интересе на свој дут".

Према тим изменама члан 4 гласиће:

Свим пробитним аграрним дужницима од 1. јануара 1902. године престаје тећи до сада узаконьени — 7% интерес, и све суме дуга без интереса од 1. јануара 1902. године чине од тога главни дуг аграрних дужника.

Главни дуг дужни су дужници да исплате за време од 20 година, а овај рок рачуна се од 1. јануара 1902. па до 31. децембра 1921. године закључно.

Они, који после ступања у живот овога закона постану аграрани дужници, ослобођавају се такође плаћања интереса; но њима се, сразмерно времену од задужења до 31. децембра 1921. год. повећава стопа отплате (амортизације) тако да и они о року исплаћују цео дуг.

Ради непредвиђених трошкова, потребних за успешније извршење овога закона, плаћаће дужници једном за свагда два од сто (2%) од суме дуга на дан 1. јануара 1902. године.

Дужницима, који су пре ступања у живот овога закона коначно исплатили свој дуг и онима, који су још у обавези, а уредно су плаћали интересе на свој дуг, неће се узимати у обзир никакве представке односно повраћаја раније положених сума, нити ће се по њима што предузимати".

Остали су чланови, примљени онако како их је Народна Скупштина примила.

24. јануара 1902. године
Београд

Председник одбора,
Ђ. Анђелковић

Народна скупштина је прихватила измене и допуне које је Сенат предложио, и тиме је утврђен коначан текст закона о изменама и допунама у закону о одужењу аграрног зајма у ослобођеним крајевима.

V

ПРИЗНАНИЦА

На четрдесет осам хиљада триста динара које прими из касе Управе Народног Зајма а као пуномоћ. Х. Али Муле Сулејмановића према решењу Мин. Финансије од 2/I ов. под. ЗБр. 86 а за рачун исплате господарлука села Белотинца.

Монета:

2415 нап. по 20 . . . . . 48.300
сребра 4

св. 48.304 дин.

8 Јануара 1885 г.
Београд
видио
Ст. Степановић

Х. Мијаило Х. Пешић
трговац из Ниша

У Лесковцу 21. септ. 883.

ПОРАВНАЊЕ

између

Сељана села Белотинца, које заступају Ставра Стеванновић Ранђел Николић, Цветан Ристић и Миленко Јоцић, сви из села Белотинца
са њиховим господаром Х. Али Мула Сулејмановићем бив. турчином из Ниша, кога заступа Х. Мијајло Х. Пешић трговац из Ниша

За откуп од господарлука

Били су присутни
Судије:
Р. Ј. Сарановац
Св. Јањић
за III судију Секретар
К. В. Јаћовић
Писар,
Ник. Митриновић

Према наредби суда од 24 Септембра тек. год. №1236 предстали су данас суду овом горе именовани пуномоћници обеју страна, па изјавише: да су се они у име своје и својих властодаваца наравњали тако:

Да све земље које су биле под баштином сељана села Белотинца, а под господарлуком реченог Х. Али Муле и то: три четвртине сеоских баштина од целог села и половина једне ливаде велике од прилике на 1800 дулума, остане у искључивој својини сељана села Белотинца.

Сем овога остаје сељанима у својину половина једне куле са плацем под њом, две чифчијске куће са плацевима, а они да дужни буду у накнаду за то платити своме господару Х. Али Мули **три хиљаде осам стотина дуката цесарски** од данас па за три месеца; а ако до тог времена неби ову суму сељани исплатили, — дужни ће бити да плате 6% год. интерес по истеку горњих три месеца на целу суму.

У ову суму улази и приход који би господар од времена Српске власти тражити имао и тако да речени господар Х. Али Мула према овоме поравњењу нема ништа тражити од сељана реченог села ни по каквом основу, сем уговорених **три хиљаде осам стотина дуката** цесарски.

Исто тако ни сељани немају ништа и ни по каквом основу да траже од бив. свог господара х. Али Муле, па с тога му они од своје стране одобравају, да може уговорену суму од државе примити без икакове сметње од стране њихове.

Вештаци сеоски: Илија Стоилковић, и Тодор Јовановић, први из Пасије Пољане а други из Кнежице рекоше: да ће се они за своју дијурну, која им по закону припада, сами измирити са сељанима села Белотинца, а вештаци господареви: Халил Мула Исљамовић и Х. Мустафа Карабацак такође рекоше да ће се и они са пуномоћником господаревим за припадајућом им дијурном измирити.

За овим пуномоћници обеју страна рекоше: да сељани дужни буду уговорену суму господару положити по истеку горња три месеца, за две године дана са 6% годишњи интерес на неположену суму.

Х. Мијајло Х. Пешић
+ Ставра Стеванновић
+ Ранђел Николић
+ Цветан Ристић
+ Миленко Јоцић

Вештаци
Илија Стоилковић
Тодор Јовановић
турски подпис
т. ј. Алил Мула Исљамовић
Мустафа Карабацак

Прочитано и признато оверавају
Судије
Р. Ј. Сарановац с. р.
Св. Јањић с. р.
секретар
К. В. Јаћовић с. р.

писар
Ник. Митриновић с. р.

На полеђини
№11721
I Изради наредбу под №11717

II На основу чл. 13. и 36. аграрног закона да се ово поравнање које има силу извршне пресуде уважи, и по један оверени препис истог парничарима изда по наплати таксе §. §. 144 и 146 грађ. пост.)

Пошто се ово изврши, онда оставити акта у архив.

30 Септембра 1883 год.
Лесковац

Судије
Р. Ј. Сарановац
Св. Јањић
за судију секретар
К. В. Јањовић

Да је овај препис веран своме оригиналу — Суд. окр. Нишког II. одељења тврди.
№ 11721
30 Септембра 1883. год.
Лесковац

Председ. Судија
Р. Ј. Сарановац

ПУНОМОЋИЈЕ

Подписани имамо имање овди у Нишу и овога околине, нишком атару, дућане куће њиве ливаде све што по уредних тапија и шеријских хуџета притјажавамо, управу тога имања данас овим овлашћујемо Хаџи Мијајла Х. Пешића трговца овд. да он може уместо нас у име наше, а за рачун наш располагати и управљати с нашим имањем, да исто имање под закуп даје, кирије да прими, новце које се прикупи од прихода нашег имања у држави да прими, и плода са наше земље да прикупи, без да ес нама за упутства обраћа. Ако би коход на наше имање насрнуо, он ће сваког таквог сам лично преко свог пуномоћника кога право има надлежној власти тужити заклетве може примати и ове нудити, а кад за потребно нађе може и поравнења чинити, једном речију, ми смо му дали овлашћење да нас у свима нашим односима било код власти, било код прифатних пуноважно заступа, и све што под буде урадио, сматраћемо као да смо и сами то учинили, на што смо му и ово нашим потписима и печатом утврђено пуномоћство издали.

24. јула 1879 год.
Ниш

Издатељи Пуномоћства
т. ј. Х. Мула Али Сулејмановић
т. ј. Хасан Ефенди Мешетовић

Да су Хаџи Мула Сулејмановић и Хасан Ефендија Мешетовић овд. пуномоћство ово у свему за своје признали и Хаџи Мијајлу Пешићу трговцу овдашњем издали, начелство округа нишког тврди стим да ји лично познаје.
№6.910
ПН. 523
25. јули 1879.
у Нишу

За Начелника округа нишког
помоћник
Пет. Поповић

Министарство финансија
ЗБр. 80
2 Јануара 1885 г.
Београд

Сељани села Белотинца у срезу и округу Нишком по поравнању учињеном пред II одељењем суда окр. Нишког у Лесковцу под 30 Септембром 1883 год. №11721, обвезни су да плате овоме господару Хаџи Мули Сулејмановићу, на име одкупа од господарлука **три хиљаде осам стотина дуката,** под условима у поравнању означеним.

По извешћу суда округа Нишког од 21 Декембра п. г. ЗБр. 3850, на овом господарлуку нема никакови терета.

По извешћу Начелника ср. Нишког од 23 Децембра п. г. ПБр. 6761 на овом господарлуку нема никаковых забрана, нити су сељани дали што на име одплате своме господару.

По пуномоћију потврђеном код Начелства окр. Нишког под 25 Јулом 1879 г. №6910 П№523 заступник је Х. Али Муле Сулејмановића Х. Мијајло Х. Пешић трг. из Ниша.

Предајући каси аграрног зајма, у прилогу под ./. поравнање у прилогу .//. пуномоћије, препоручујем јој, да досуђену суму новаца по приложеном решењу Х. Мули исплати његовом заступнику Х. Мијајлу Х. Пешићу заједно са припадајућим интересом под условима прописаним за исплате овог рода, и са исплаћеном сумом задужи сељане села Белотинца за рачун аграрне касе.

Председник Мин. Савета
Министар Иностраних дела и
Финансије,
М. Гарашанин

Главни	228.000. гр. чар.
Инт. од 21/12 83.	15.960. — . —
свега	423.960. — . —

или дин. 48.304.

За вишак инт.	98.65
за трошкове	724.55
Задржати	823.20

Ст. Степановић

ПРИЗНАНИЦА

На Педесет једну хиљаду три стотине шездесет динара коју сам суму новаца примио из касе Управе Нар. Зајма према решењу Министра Финансије ЗБр. 3497 а на име исплате господарлука села Драшкове Кутине ср. заплањског окр. Нишког

Монета:

2565. нап. по 20. . . .	51.300.
оребра . . .	60
Свега	51.360. дин.

8 Јуна 1885
Београд
видију
Ст. Степановић

(турски потпис)
т. ј. Хаџи Мустафа Абдурамановић — Ктлак

У суду окр. Нишког 31. Децембра 1883. г.

ПОРАВНАЊЕ

Мустафа Ктлака — Абдураmановића из Ниша

са

Сељанима села Драшкове Кутине, које заступају: Мита Стаменковић и Цека Стојковић, теж. онд.

Били су присутни: За откуп господарлука
Судије:
Р. Ј. Сарановац
Св. Јањић
За III судију секретар (правник)
К. В. Јаћовић
писар
Ник. Митриновић

Данас је дошао Суду Господар села Мустафа, а тако и његов пуномоћник г. Светозар Арсеновић адв. овд. а дошли су и пуномоћници сељана, Мита Стаменковић и Цека Стојковић по пуномоћству па изјавише, да су се они, како за господарлук овога села тако и за својину поравњали тако:

Да све земље у атару села Драшкове Кутине постојеће, какву оне, које су сељани под деветак радили, тако и оне које је господар за своју својину означаваю, остану у искључиву својину сељана, а они да дужни буду на име свега тога платити господару (48.000) четрдесет и осам хиљада динара.

У ову откупну цену улазе сви дојакошњи приходи, на које би господар по чл. 34. аграрног закона права имао, а тако исто у ову цену улази и виноград од 30. дулума са ливадом до њега од 6. дулума што су господару признали били и према томе ни господар од сељана ни ови од њега, немају ништа ван овога поравнења тражити.

Са овим поравнањем пада и она парница коју је господар против сељана повео за својину и која је означена под №5752, а бр. Сп. 306.

Горњу откупну цену сељани ће дужни бити положити **од данас за три месеца**, а ако за то време не положе, **онда су му дужни Уплатити са 6% год. интересом на целу суму** од прошлог рока у годишњим ратама по Дванајест хиљада динара (12.000. дин.) сваког Митров-дана почев од идућег Митров-дана 1884. год.

Обе стране траже да им се ово поравнење у извоју изда, пошто га и Суд уважи и потврди.

Свет. Арсенојвић
Х. Мустафа Ктлак
Абдурманојвић
прочитано и признато
+ Мита Стаменковић
+ Цека Стојковић
Оверавају судије:
Р. Ј. Сарановац
Св. Јањић
за судију секретар,
К. В. Јаћовић

писар,
Ник. Митринојвић

на полеђини
№ 7283.

Пошто се поравнење под № 16.906. закључено између Сељана сел Драшкове Кутине и Х. Мустафе Ктлака, као див. господара, сматра као уговор за погодбу о откупу Господарлука и пошто Државни правобранилац по акту № 6299. непримечава ништа против овог поравнења, то суд окр. Нишког на основу чл. 13. аграр. закона и §§. 144. и 145. пост. Суд

РЕШАВА:

Да се ово поравнење суцки уважи и потврди, с'тим, да се за онај виноград од (30.) дулума, који је у ово поравнење ушао, и за који су сељани села Гркиње повели парницу код овога суда, полажући право својине на исти ,има одбити од уговорене цифре одкупа, онолика сума, колико се исти виноград средством вештака оцени да вреди, но само у том случају, ако би Гркинчани оспорени виноград пресудом судском у своју својину добили.

№ 7283
2. Јуна 1884. год.
У Нишу

Судија,
Р. Ј. Сарановац

Министарство Финанција
ЗМ№ 3497
4. Јуна 1885. год.
Београд

Сељани села Драшкове Кутине у срезу заплањском окр. Нишком по решењу суд окр. Нишког од 2. јуна пр. год. № 7283. обвезни су да плате на име одкупа од господарлука своме господару Хаџи Мустафи Абдураманојвићу — Ктлаку **четрдесет и осам хиљада динара** под условима у решењу изложеним.

По извешћу начелника среза заплањског од 3. Априла о. вод. ЗМ№1278, и 31. пр. мца. №1436, на овом господарлуку нема никакови забрана нити су сељани дали што на име одплате.

По извешћу суда окр. Нишког од 6. Априла о. год. №3558, и 3. о. м. №6286, на овом господарлуку нема терета ни забрана, а од истог примања има се одбити као заступничка награда Тутуновића адвоката по истом извешћу и акту под ЗМ№2550 у **три хиљаде четир стотине и двадесет динара,** на које је примање ставио забрану Никола З. Поповић часовничар овд. коме се ова сума има и предати.

По истом извешћу судском од овог се примања при исплати има одбити **пет стотина дуката, због** парнице коју господар води са сељанима села Гркиње и ова се сума има послати суду окр. Нишког на распоред.

Предајући Каси аграрног зајма у прилогу под ./. решење препоручујем јој, да по приложеном решењу досуђену суму исплати Хаџи Мустафи Абдураманојвићу — Кталку, под условима прописаним за исплате овог рода и са исплаћеном сумом задужи сељане села Драшкова Кутина за рачун аграрне касе.

Министар Финанције,
Вук. Петровић

Главни	48.000. д.
Интер. од 1 Апр. 84. до 1/6. 85. год. по 6%	3.360. „
Свега	51.360. „

Задржати и то:

за вишак интер.	360.50.
„ трошкове	770.40.
	1130.90.

за Николу Поповића	3420.
„ суд Нишки 500 // ц	5875.
дин.	9295.

Ст. Степановић
контролор

ПРИЗНАНИЦА

На седам хиљада седам стотина четири динара и 15 пара, коју суму новаца признајем

да сам примио из Касе Управе народног Зајма на основу решења Г. Министра финансија од 28 Децембра пр. год. З№170 за рачун исплате господарлука за село Прокопову Кутину, као пуномоћник Хасипе Мехмеда Зумриде и Челебије.

8 Јануара 1885
Београд

Монета:
385. нап. по 20 7700
сребра 4.15

Св. 7704.15

видио
Ст. Степановић

Х. Мијајла Х. Пешић

Рађено 11 Септембра 1882. год.
у Нишу

ПОРАВНАЊЕ

у спору

Сељана села Прокупове Кутине, у спору заплањском, које по пуномоћију заступају: Стаменко Цветковић, Станко Милковић и Милош Николић онд.

са њиховим господарима
Насљедницима Омерових: Хасипом, Мехмедом, Зумридом и Челебијом, које заступа Јакуб Муставић овд. трг.

За откуп од господарлука

При поравнању били су:
Председник комисије,
Ник. Стојановић

Чланови:
Вучко К. Ђорђевић
Павле М. Стевановић

Данас предстали су комисији како пуномоћници сељана села Прокупове Кутине са пуномоћницима сељана села Јагличја: Милошем Ристићем, Ђуром Стојковићем и Ристом Николићем онд., тако и пуномоћници господара, па изјавише:

даје решењем комисијским од 20 августа т. г. №956 упућен господарски пуномоћник, на парницу против сељана из села Прокопове Кутине са врсту дажбина, параспур и својину, но да се не би они око тога парничили, они су се данас поравнали тако:

„да све земље које су сељани села Прокопове Кутине, као и оне 10 кућа из села Јагличја на девето радили, а и све друге господарске имовине и својине и атару села Прокопове Кутине постојеће, да остану сељанима из Прокопове Кутине и оним 10. кућама из Јагличја у њихову искључиву својину, а они да су дужни солидарно платити господарима насљедницима Омеровим: Хасипи, Мехмеду, Зумруди и Челебији у име свега 1150 # цес. — хиљаду сто педесет дуката цесарских на ове рате: о идућем Митрову-дану ове године $278^1/_2$ # цес., па затим о сваком идућем Митрову дану, почев од Митров дана 1883. год. по оволику суму новаца до исплате целокупне накнаде.

Ако коју рату на време не би положили, дужни су сељани платити 6% интерес год. на ту рату док је не исплате.

Господари никаква више права у овом селу немају, нити могу шта више тражити.

Ово поравнање које нам је од речи до речи прочитано, признајемо за своје и по њему ћемо се управљати.

\+ Ђура Стојковић
\+ Риста Николић
с. р. Милош Ристић
т. подпис

\+ Станко Милковић
\+ Стаменко Цветковић
\+ Милош Николић
т. ј. Јакуб Муставић
Сверавају

Председник Комисије,
Ник Стојановић

Чланови:
Вучко К. Ђорђевић
Павле М. Стевановић

Ово поравнање које има свог основа у чл. 13 агр. зак. и које је извршно по сагласију обеју страна има се утврдити и од стране комисије, — с тога аграрна комисија

Решава:

Да се ово поравнање уважи и исто странкама у препису изда, по коме ће се оне управљати, а полицијска власт старати, да се оно у свему изврши.

Од аграрне комисије за нишки округ, — 11 Септембра 1882 год. № 972 у Нишу
Председник комисије,
Н. Стојановић

Превод с турског

ПУНОМОЋИЈЕ

Овлашћујемо Уста Јакупа истичног трговца у Нишу, да доле означену наше заједничко имање укупну прода, новце према учињеној погодби, прими, и нама, по одбитку своје заступничке награде и осталих трошкова — пошље; и све наше послове сврши, но увек придржавајући се горе наведених услова, и ништа изван њих да не учини, а на случај појаве каквог предмета, који није у пуномоћију овим предвиђен ништа да не предузима докле нас, на наш трошак телеграфом, или поштом, за упутства не упита, на шта смо му и издали ово пуноважно пуномоћије.

Имање је ово:

I села Доња Драгоља у срезу заплањском, округу нишком која има од прилике 6033 дулума зиратних земаља и ливада, 500 дулума бранике и планина, и које доноси годишњи приход 11750 гр. изузимајући бранике, а граничи се са селима Ступницом, Горњом Драгољом, Сопотницом и Виртопом; и

II селу „Прокопова Кутина, које постоји у истом пределу између села Јаглица, Гркиње, Попривнице и Драшковце Кутине које има од прилике 2560 дулума зиратних земаља и ливада и 3000 бранике и планина.

23 Јуна 1881

Властодавци
м. п. Шемселдејин — Ахмед
Драгонски господар
м. п. Хасип
м. п. Мехмед
м. п. Зумруда
м. п. Челебија

Прокопово-Кутински
господари

Горњи Властодавци личним предстанком својим признали су за своје како горње пуномоћије тако и горње стављене печате, што се овим тврди.

(печат) Шериф ефендија
Хафиди-Мехмед Ћемал потврдиоц у канцеларији среза
Ђумулџинског

За верност превода јамчи
М. С. Чохаџић
писар срески

Да је ово превео горе потписани писар на основу наређења г. Министра Унутрашњих послова од 18. Јула 1881. године ПН 10025 тврди

Н. 3125
18 Марта 1882

Заступник Начелника окр.
помоћник Нства пиротског
П. Јовановић

У место Муле, може примити новаца из Министарства финансије Г. Хаџи Мијајло Хаџи Пешић трговац из Ниша и ове новце приликом поште да ми пошље у Нишу; — што га овим у томе овлашћујем

20. Децембра 1893. год.
у Нишу

т. ј. Јакуп Мустафић
(турски потпис)
трговац из Ниша

Да је Јакуб Мустафић, трговац овд. кога потписати лично познаје заиста пренео право овог пуномоћија на Х. Мијаила Х. Пешића трг. овд. и овај пренос у свему пред влашћу личним престанком за свој признао; — Начелство окр. Нишког тврди.

№15774.
21 Децембра 1883.

Начелник окр.
Р. Бадемљић

Краљевско-српско
министарство финанције
ЗБр.170
28 Децембра 1884.
у Београду

Сељани села Прокопове Кутине у срезу Запљанском окр. Нишком, по поравнању учињеном пред аграрном комисијом за окр. Нишки под 11 Септембром 1882 год. Н972, обвезни су да плате својим господарима, наслеђницима Омеровић: Хасиви, Мехмеду, Зумриди и Челебији за откуп њиховог господарлука у селу Прокоповој Кутини **Хиљаду сто педесет дуката цесарских** у ратама као што је у горњем решењу означено.

По извешћу суда окр. Нишког од 21 ов. мес. К№1759, на овом господарлуку нема никаквих терета ни на примању забрана.

По извешћу Начелника среза запљанског од 18 ов. мес. № 2720 и 18 Априла ов. г. №919, на примању господара нема никаковых забрана а сељани су на име отплате исплатили господарима 10 Новембра 1882 год. пет хиљада осам стотина двадесет гроша чаршијских, 5 Јануара 1884 год. осам хиљада шест стотина четрдесет гроша чаршијски; / 1 Јула о. в. три хиљаде седам стотина осамдесет гр. чаршиских и 28 Новембра о. год. осам хиљада седам стотина деведесет два гр. чар.

По утврђеном преносу пуномоћија код Начелства окр. Нишког под 21 Децембра прошле године № 15774, заступник је именованих господара Х. Мијајло Х. Пешић трговац из Ниша.

Предајући Каси аграрног зајма у прилогу под (поменуто поравнање и у прилогу под) 2 пуномоћије, препоручујем јој да досуђену суму господарима за њихов господарлук, односно њиховом пуномоћнику Х. Михајлу Х. Пешићу по одбитку исплаћене суме, заједно са припадајућим интересом исплати, под прописаним условима за исплату овог рода и са исплаћеном сумом задужи сељане села Прокопове Кутине.

Председник Министарског Савета, Министар Иностраних дела и Финанције
М. Гарашанин

I рата	17 250	гр. чар.
II рата	17 250	гр. чар.
Св.	34.500	— . —
плаћено	30 632	
Интерес на оне суме које нису на време плаћене	542	
Остатак дуга	34.500	
Свега	38.910	гр. чар.
или дин.	7704.15	
по последњој рати забрана за вишак интереса	16.	
за трошкове	115.55	
	131.55	дин.

Ст. Степановић

ПРИЗНАНИЦА

На девет стотина тридесет шест динара и 45 пара, које прими из касе Управе Народног Зајма као пуномоћник Мехмеда бег Сулејман Беговића а према решењу Министра Финанције од 28. Јануара ове год. ЗБр. 667 за рачун исплате господарлука села Цекавице.

Монета:

3. по. импер. по	20,50	61.50
$27^1/_2$ злат. мецед. по	22,60	621.50
12. напол. по	20	240
Сребра		13.45
д.		936.45

8 Фебруара 1885 г.
Београд
видио
Ст. Степановић

(турски потпис)
т. ј. Хусејин бег-Асанбеговић

РЕШЕЊЕ

Суда топличког округа надлежног
за расправу господарлука
Мехмед бега Сулејман Беговића из Лесковца кога заступа Али Ага Амет Лалић из Лесковца
села Цекавице именю Станком Цветковићем
са сељанима
и Ђурђем Живковићем решавали су чланнови комисије
Чланнови: Р. С. Милисављевић
М. А. Николић

Пуномоћник Али ага тражио је да суд ово окр. по аграрном закону расправи господарски однос његова властодавца са сељанима од две куће односно зиратне земље које су сељани држали и радили и отуда господару давали девето одустајући од тражења својине да се и ова као господарска расправи.

Поред трогодишњег прихода који је тражио тужени сељани давали су господару годишње од разне хране и то: шенице 2000 ока, кукуруза 1500 ока, јечма 500 ока, конопља 100 ока, плеве и сламе 10.000 ока и параспура имао је 50 ока.

Од своје стране пуномоћник је изабрао за вештаке Мустафу Сулковића и Амета Јашаревића из Лесковца.

Тужени сељани признали су да су тужиоцу давали девето од сваковрсне хране, и то обе куће годиш. шенице 40 ока, кукуруза 50 ока, конопља 10 ока, параспура 20 ока, а сламу и плеву нису давали.

Изабрали су за вештаке Јована Павловића из Бошњака и Благоја Стојиљковића из Тогачевца.

Према овоме, пошто се парничне стране ни издалека нису могле сложити о количини дажбине комисија је са вештацима обишла све зиратне земље овога господарлука ради уверења о каквоћи исте и премеру, па је приступила према чл. 25 аграрног закона налажењу средње цифре годишњег прихода у сваковрсној храни, коју су сељани давали годишње својим господарима и оцени истих по окама, па је нашла да је овај господарлук донусио своме господару годиш. прихода:

1. шенице од параспура	150	ока
2. шенице	150	„
3. јечма	150	„
4. кукуруза	200	„
5. конопље	20	„ прихода сламе и плеве за три године у новцу 20 динара;

а цену овим артиклима нашли су и то шеници 12 п. дин., јечму 8 п., кукурузу 8 пара дин. и конопљи 80 пара динар. што све израчунато изнуси да је господар од ове две куће могао имати годишњег прихода у новцу 72 дин. која цифра кад се помножи са десет јер господар има права на трогодишњи приход пошто се аграрној комисији пријавио 25 априла 1881. год. онда излази откупна цена **720 динара** за све оне земље које су ове две куће држале и радиле у овоме господарлуку.

Сем тога господари имају право на трогодишњи приход сламе и плеве свега 20 дин. која цифра кад се горњој дода излази да су дужни сељани платили свега 740 динара.

Тужени сељани дужни су да накнаде тужилачкој странци 159.45 динара колико је она за њих положила у име дијурне за чланове комисије и вештаке, чл. 18 аграрног закона.

Из досад наведеног суд округа топличког претстављајући аграрну комисију према другом ставу 36. чл. зак. аграр. и придржавајући се и прописа чл. 23, 27, и 30. реченог закона.

Р Е Ш А В А:

Да сељани села Цекавице од две куће имену Станко Цветковић и Ђорђе Живковић плате своме господару седам стотина четрдесет динара као откупну цену за све оне земље што су држали и радили у господарлуку Цекавици, и поред тога да накнаде господару 159.45 динара за њи положене дијурине за чланове комисије и вештаке са 6% год. интер. — на прву суму од 2. Маја пр. год. до 4. Априла ове год. као дана исказаног овог решења и то у пет рокова за пет година рачунећи на истеку сваке године 4. Марта као дана овог донесеног решења по 148 дин. па да им све ове земље остану у искључиву својину на које ће их господар по исплати откупне цене дужан бити да убаштини ако не учини да се сами могу убаштинити.

Имање је, које је откупљено ово:

1. њива на „Раскрсју" 102 дужина, 15 ширина, свега 1530 квадр. мет.
2. њива „од пута до пута" 280 дужина 18 ширина, свега 50400 квадрат. метара
3. њива на „бунару" 127 дужина 19 шир. свега 2413 кв. мет.
4. њива на „бунару" дуж. 136 шир 22, свега 2292 кв. м.
5. њива „кратко парче" дуж. 78 шир 34 свега 2652 кв. м.
6. њива на „путу" дуж. 68, шир. 27, свега 1836 кв. м.
7. њива у „бостаништу", код Тогачевца, дуж. 144, ширина 19., свега 2736 кв. м.
8. њива на „глогу" дужина 146 м. ширина 18, свега 2625 кв. м.
9. њива у „гушчару" дужина 95, шир. 11, свега 1045 кв. м.
10. њива у „гушчару" до пута дуж. 136 шир. 16, свега 2176 кв. м.
11. њива на „пути" дуж. 102 м. шир. 17, свега 1734 кв. м.
12. њива на „чардаку" дуж. 93. шир. 25, свега 2435 кв. м.
13. њива на „благуну" дуж. 126 шир. 12, свега 1512 кв. м.
14. њива на старом..... (нечитко) дуж. 118 шир. 16, свега 1888 кв. м.
15. њива на „раскрсју" до пута, дуж. 85 шир. 24, свега 2040 кв. м.
16. њива код „тополе" дуж. 85, шир. 8, свега 680 кв. м.
17. њива иза тополе до пута дуж. 170, шир. 16, свега 2720 кв. м.
18. њива „иза сека", дуж. 110, шир. 15, свега 1650 кв. м.
19. њива при реци на брегу дуж. 103, ширина 30., свега 3090 кв. м.
20. њива до реке спруд, дуж. 97, шир. 9, свега 873 кв. м.
21. њива у спруду до реке дужина 51, ширина 10, свега 510 кв. м.
22. њива у реци дужина 50, шир. 10, свега 500 кв. м.
23. њива у „пруду" до реке, дуж. 50, шир. 7, свега 350 кв. м.
24. њива у „селишту", дуж. 221. шир. 12, свега 2652 кв. м.
25. њива у „селишту", дуж. 85, шир. 15, свега 1275 кв. м.
26. њива при кућама, дуж. 119, шир. 17, свега 2023 кв. м.

Од суда округа Топличког представљајућег аграрну комисију 4. Марта 1884. год. Бр. 2227, Прокупље

Председник комисије,
А. Прокић

П У Н О М О Ћ И Ј Е

Половина чифлука Пертата и Цекавице заједно са свим осталим покретним и непокретним имањем у Лесковачком округу припада доле потписаном Мехмед Бегу Сулејман Беговићу, а друга половина синовима његовог почившег брата Хасан бега, Хусеин бега, Хајдар бегу и кћерима: Дервиши, Зејнеби и Уми-Ђулсуми, које су такође ниже подписате.

Управу тога имања ми смо поверили били Али аги Лалићу, као нашем пуномоћнику, а сад га овим од пуномоћства разрешавамо и одређујемо за нашег ђенералног пуномоћника поменутог Хусеин Бега, с тим, да је он властан да прими новац за оно имање, које је поменути лАли ага Лалић за време пуномоћства свога продао а није га још наплатио, да и сво остало наше друго имање прода, новце прими, да се парничи и равња, да може другог у место себе да одреди и да нас у свима нашим односима пуноважно заступа на шта смо му и ово Ђенерално нашим печатом утврђено пуномоћије издали.

8. Јуна 1884. год. у Скопљу

Властодавци:

М.П. Мехмед Бег Сулејман Беговић
М.П. Мехмед Бег Сулејман Беговић
М.П. Хајдар Бег Хасан Беговић
М.П. Дервиш Ханума
М.П. Зајнеб Ханума
М.П. Ума Ђусум Ханума сестре и сви у Скупљу живећи

Да су Мехмед Бег, Хајдар бег и сестре им Дервиша, Зајнеб и Ума Ђулсума чији се печати горе находе, Али агу Лалића од пуномоћства разрешили и свога задругара Хусеин бега за свога пуномоћника одредили сведоче

8. Јуна 1884. год. у Скопљу

М.П. Мустафа Лесковчанин
М.П. Јашар Хусеинновић лесковчанин
М.П. Салија Лесковчанин
М.П. Хусеин Лесковчанин

Наоснову сведоџбе пред именованих лица Меџлис овај оверава, да су поменути: Мехмед бег, Хајдар бег, Дервиша, Зејнеба и Ума Ђулсума у место Али аге Хусеин бега за свога пуномоћника одредили

8. Јуна 1884. год. у Скопљу

М.П. Мутесариф скопљанског санџака
Печат Мутесарифа Скопљ. санџака оверава

27. Нивембра 1884. год. у Београду

М.П. Турско посланство у Београду

За верност превода и истинитост печата турског овд. посланства јамчи

Н°12899
28 Новембра 1884. год.
Београд

Секретар Министарства
иностр. дела
Алекса Пачић

Министарство финансија
ЗН° 667
28 Јануара 1885 год.
Београд

Сељани села Џекавице среза Јабланичког, окр. Топличког, а именом Станко Цветковић и Ђорђе Живковић, по решењу суда окр. Топличког од 4. Марта п. године Н°2227, обавезни су да плате своме господару Мехмед Бегу Сулејман Беговићу на име одкупа од поклодарлука **седам стотина четрдесет динара и сто педесет девет динара и 45 пр. дин.** на име положене дијурне за рачун господара.

По извешћу Начелника среза Јабланичког од 21. о.м. Н°301 на овом господарлуку и примању нема никаквих забрана нити су сељани дали што на име отплате своме господару.

По извешћу суда округа Топличког од 19. т.м. Н°483, на овоме господарлуку нема никаквих терета ни забрана.

По пуномоћију овереном код нашег посланства иностран. дела под 28 Новембра п.г. Н°12899 заступник је Мехмед Бега Сулејман Беговића, Хусеин Бег.

Предајући каси аграрног зајма у прилогу под % решење, у прилогу под %. пуномоћије у препису, препоручујем јој да досуђену суму Мехмеду за поменути господарлук заједно са припадајућим интересом и положеном дијурном исплати његовом заступнику Хусеину под условима прописаним за исплате овог рода и са исплаћеном сумом задужи сељане села Џекавице за рачун аграрне касе.

Председник Министар. Савета
Министар иностраних дела и
Финансија,
М. Гарашанин

Главни		740 д.
за дијурну		159.45
Инт. на прву суму.		37
	Свега	936.45 д.
За вишак интереса		3,85
„ трошкове		14
Задржати	Свега	17.85

Ст. Степановић

У Г О В О Р

Који је закључен данас с једне стране Г. Аксентија Х. Арсића бив. ср. начелника из Прокупља и с друге стране Дине Станковића теж. из Рељинца ср. прокупачког о продаји и куповини непокретног имања као што следује.

1. Ја као господар и сопственик имања које постоји у селу Рељинцу ср. прокупачког, које се састоји из више њива, ливада са кућом осталим зградама и кућним плацем на које имама тапију потврђену код суда окр. топличког 1. Јуна 1886 године Н°4189, а које сам купио од Мустафе Сулеимановића арн. из Рељинца 29. Јануара 1878. године, продао сам данас Дини за три хиљаде динара, ову суму биће дужан да ми исплати од данас па за месец дана, или да за њега исплати Министарство финансије из касе аграрног зајма, ако и то не буде онда опет имање остаје моје и овај се уговор раскида. Ако ли пак Министарство финансије исплати, онда бићу дужан да му на купљено имање уредну тапију издам, што у противном може се и сам убаштинити.

2. Ја Дина признајем да сам горње имање купио од Г. Аксентија, за три хиљаде динара, коју ћу му суму од данас па за месец дана исплатити, ако немогнем да му речену суму у означеном року исплатим, онда одобравам да му министарство финансије из касе аграрног зајма три хиљаде динара исплати, а

ја ћу после на ту суму каси закони интерес плаћати са отплатом заједно. У исто време јамчим и са мојим имањем за ту суму каси агрорног заја, што сам купио на јавној лицитацији имање Зећира Сулејмановића арн. из Рељинца 2. Априла 1884 год. Н°2176.

Ако ли му министарство финансије не исплати, онда признајем да се овај уговор раскида и имање опет остаје Г. Аксентијево.

Овакви су два равногласна уговора од којих је код обе стране по један бити.

1. Октобра 1886 год.
Прокупље

Уговорачи:
Аксентије Хаџи Арсић
быв. ср. начелник
Дина Станковић теж. из
Рељинца

Да су Г. Аксентије Хаџи Арсић быв. срески начелних из Прокупља и Дина Станковић тежак из Рељинца, која оба лично познајем овај уговор међу собом закључили и садржину истог у свему пред ово среском влашћу за своју признали, — тврдим с тим да је и такса на вредност и потврду у седам динара у маркама наплаћена и на копији прилепљена.

Н°6446
10. Октобра 1886, Прокупље
Начелник ср. прокупачког
(потпис нечитак)

Крал. срп. министарство
финансије
ЗБр. 3326
10. Декембра 1886 год.
Прокупље

По уговору потврђеном код начелника ср. прокупачког под 10. Октомбра о. г. Н°6446 Дина Станковић из Рељинца има да плати Аксентију Арсићу из Прокупља за закупљење земље Мустафе Сулејмановића у истом селу три хиљаде динара под условима у уговору изложежним.

По извешћу Начелника ср. Прокупачког од 16. п. м. 7°7143 на овом имању нема никаквих забрана нити је купац дао што на одплату овог имања.
нед-9Дбс кпз

По извешћу суда ок. Топличког од 26. п. м. Н°7782 на овом имању нема никаквих терета ни забрана.

Предајући каси аграрног зајма у прилогу под % поменути уговор, препоручујем јој да по истом дугујућу суму купца Дине исплати Акоентију Арсићу под условима прописаним за рачун аграрне касе.

Министар финансије
Чед. Мијатовић

Главни	3000 дин.
За вишак инт.	18 д.
„ трошкове	45 д.
Издати	2937 д.

Ст. Степановић

П Р И З Н А Н И Ц А

На дванаест хиљада, три стотине четрдесет и три динара и 30 пара динар..., коју сам суму новца као пуномоћник мога властодавца Абаз Бега тур. из Ниша, примио из касе Управе Народног Зајма у име исплате господарлука села Мекиша постојећег у срезу Добричком окр. Топличког, а према решењу Г. Министра Финансије од 19. Јануара т.г. ЗН°195.

Монета:	
5000 наполеона по 20	10.000 .
у сребру	2.343.30
Свега	12.343.30 динара

Вучко Грудић, адвокат

28. Јануара 1884 г.
у Београду

ЗМ°195. 19. Јануара 1884 г. у Београду

Сељани села Мекиша ср. Добричког окр. Топличког обвезали су се по поравнању под 1 да плате своме господару Абаз бегу за уступљена им сопствена имања у истоме селу, суму од **хиљаду дуката** (1000) # цес. са интересом 6% годишње од 24. Маја 1883. г. докле се он од државе за њихов рачун не наплати.

Ово поравнење је потврђено од начелника среза Дорбичког од 24. Маја 1883. г. №1936.

По извештају окр. суда од 10. Јун. 1884. год. № 48 нема на овоме имању прибелешке или забране, прилог под ·/. 2.

По извештају начелн. ср. Добричког од 19. Јан. 1884 године №143 такође нема на примању по овоме уговору забране.

Пуномоћник за ово примање је г. Вучко Грудић адвокат овд. као што се из преноса пуномоћства на њега из овде под ·/ 4. приложеног акта видети може.

Пренос је оверен код Нства окр. Нишког 28. Дец. 1883. г. №15964.

Предајући горња документа од ·/ 1— ·/ 4 каси Управе народног зајма препоручујем јој:

Да г. Вучку Грујићу исплати дуг сељана села Мекиша под условима који су за исплате овога рода опредељени и да са целокупном сумом задужи сељане села Мекиша за рачун аграрне касе.

Министар финансије
АПСпасић

Главни 1000 # по 60 гр.	60.000
Интерес од 24. Маја 1883. до јануара 1884. год. по 6%	2.340
Свега	62.340 гр. чар.

или у дин. 12.343.30
задржати:

За вишак интереса 80.50 и за трошкове 185.20

Свега 265.70

Ст. Степановић

ХРОНИКА

У Лесковцу је 12. и 13. октобра 1984. године у организацији Народног музеја одржан научни скуп посвећен теми „Јужна Србија у НОР-у и социјалистичкој револуцији 1944. године". У присуству већег броја јавних, политичких и културних радника на скупу је поднето више саопштења и реферата.

Учеснике и госте у име домаћина и друштвено-политичких организација општине поздравио је др Миодраг Борђевић, председник ОК ССРН Лесковца, који је рекао:

Имам пријатну дужност и задовољство да вас у име града домаћина, у име друштвено-политичких организација, Скупштине општине Лесковац и у своје лично име, најсрдачније поздравим и да вам пожелим плодан рад на овом научном скупу. Као што је познато, јужна Србија је исписала најсветлије странице српске и југословенске историје, нарочито за време оружаног дела наше социјалистичке револуције. Стога се слободно може рећи да за онолико колико нам прошлост НОР-а и социјалистичке револуције буде у забораву, за толико ћемо бити сиромашнији данас и за толико ће нам глобално програмирана будућност бити мање извесна. Наша садашњост, а и будућност, мора да се напајају том прошлошћу и свим њеним тековинама, поготову оним које су крвљу извојеване. Разуме се, то напајање ће се остваривати у оној мери у којој будемо осветљавали ту прошлост која је уткана и утемељена у све оно што ми данас имамо, која је, дакле, основа наше садашњости и, заједно с њом, антиципација будућности без које садашњост коју имамо и хоћемо и будућност којој тежимо, не могу да буду реалност.

Све то обавезује историчаре, научне раднике и истраживаче, али и све оне живе револуционаре, борце, руководиоце и команданте који нису били само сведоци, већ активни учесници у тим догађајима — да уложе максималне напоре да се јужно-српска историја НОР-а и социјалистичке револуције отргне од заборава и тако створе нове могућности за васпитање садашњих и будућих генерација које носе одговорност за судбину тековина НОР-а и револуције, за њихово чување и неговање, за њихово даље продубљивање, обогаћивање и развијање.

Ваша пажња на овом научном скупу биће превасходно усмерена на 1944. годину која је по много чему значајна. Поменућу само неке моменте:

— прво, у пролеће 1944. године на терен југа Србије дошао је Петар Стамболић, члан ПК КПЈ за Србију, а вршио је и дужност команданта Главног штаба НОВ и ПОЈ за Србију, да би са овог терена руководио борбом у Србији;

— друго, јула 1944. године на слободну територију Пусте реке долази Главни штаб НОВ и ПОЈ за Србију на челу са Кочом Поповићем, чланови ПК КПЈ, један број чланова ЦК КПЈ, чланови ЦК СКОЈ-а и чланови Врховног штаба;

— треће, 1944. године, на слободној територији југа Србије организовано и ефикасно функционише нова народна власт у лицу Окружног НО одбора, срески и општинских НОО-а;

— четврто, у априлу 1944. године, на територији југа Србије први пут се врше слободни избори за НОО-е који су, у суштини, значили клицу делегатског система;

— пето, формиране су бројне бригаде, дивизије и корпуси, тако да је јужна Србија 1944. године имала 28 бригада, 8 дивизија (међу којима 21. дивизија као прва у Србији) и 2 корпуса;

— шесто, на терену јужне Србије пресечен је Немцима прилаз кроз Грделичку клисуру и онемогућено њихово извлачење кроз Моравску долину, тако да Немци нису могли да се повлаче главном саобраћајницом, већ другим тежим путевима где су задобијали велике ударце од наших снага;

— седмо, са територије југа Србије 1944. године почиње руковођење за коначно ослобођење Србије и учешће наших снага за ослобођење Југославије. Наше јединице воде борбу за ослобођење Београда, а затим одлазе на Сремски фронт и иду даље све до Беча и Трста.

Само ових неколико значајних момената који су везани за југ Србије 1944. године, прилично јасно указују на огроман стратешки значај и велику улогу јужне Србије у НОР-у и револуцији. Отуда и потреба, али и обавеза научних радника да се овај период дубље истражи и осветли.

Имајући ово у виду, научни скуп „Јужна Србија у НОР-у и социјалистичкој револуцији 1944. године", који организује Народни музеј у Лесковцу, повољна је прилика да се учини још један корак напред у осветљавању места улоге и значаја јужне Србије у току НОР-а и социјалистичке револуције.

Нема сумње да ће та прилика коју овај научни скуп пружа бити максимално искоришћена и тако, кроз 26 најављених саопштења и кроз дискусију која ће се сигурно распламсати, дати значајан допринос научном осветљавању токова НОР-а и социјалистичке револуције на југу Србије, упркос чињеници што ће тај допринос можда бити умањен за онолико колико би реалну могло да значи одсуство неких познатих актера тих збивања које је организатор испустио да благовремено позове. У настојању да се добије релативно потпуна слика о учеш-

ћу југа Србије у рату и револуцији, о његовој континуираној борби од 1941. године па све до краја рата — сигурно ће бити потребно чешће враћање на ту славну и богату револуционарну прошлост, јер је она по своме садржају таква да ће тражити даља и дубља истраживања. Само тим путем ћемо брже доћи до историјске истине о југу Србије која ће представљати битан елемент сазнања данашње генерације и генерација које долазе у њиховој борби за изградњу самоуправног социјализма и успешног остваривања задатака који произилазе из Програма СКЈ и Дугорочног програма економске и уопште друштвене стабилизације. Напори који у том правцу чини Народни музеј у Лесковцу и његов дугогодишњи директор — овогодишњи добитник Октобарске награде општине Лесковац, дали су значајне резултате. Бројни научни скупови које је Народни музеј до сада организовао и богата издавачка делатност којом се бави то најбоље потврђују и илуструју.

На крају, уверен да ће и овај научни скуп бити успешан, ја вас још једном поздрављам и желим успеха у раду.

На скупу су поднети следећи реферати и саопштења: **Вјенцеслав Глишић,** Ослобођење југоисточне Србије; **Драгољуб Ж. Мирчетић,** Немачке оружане формације у југоисточној Србији; **Миодраг Митровић,** Јужноморавске бригаде у пролећној офанзиви 1944; **Хранислав А. Ракић,** Зверства бугарских фашиста на окупираној територији у врањском и лесковачком крају 1944; **Радоје Костић,** Развој НОБ у Топлици почетком 1944; **Милан М. Миладиновић,** Рад политичких комесара јужноморавских партизанских бригада на изградњи политичке свести; **Станимир Јовановић,** Пета српска народноослободилачка бригада од оснивања до уласка у састав 21. дивизије; **Бура Златковић,** Материјално-техничко обезбеђење и санитетско збрињавање у Седмој српској бригади НОВЈ; **Јован Максимовић,** Операције 13. корпуса НОВЈ у јужној Србији од септембра до новембра 1944; **Никола Живковић,** Коришћење економског потенцијала југа Србије од стране окупатора 1941. до 1944. године; **Жарко Јовановић,** Сељаштво јужне Србије у борбама за коначно ослобођење 1944; **Радисав Николић,** Развој и делатност војнопозадинских органа у јужној Србији током 1944. године; **Никола Илић,** Формирање и улога партизанских одреда у јужној Србији 1944. године; **Драгољуб Петровић,** Јужна Србија у време конституисања федералне Србије; **Милица Бодрожић,** Прослава годишњица октобарске револуције на југу Србије 1941—1944. године; **Живан Стојковић,** Рад Градског народноослободилачког одбора у Лесковцу од 1944. до маја 1945. године; **Јован Јањић,** Аспект општег и посебног у партизанским народним песмама јужне Србије; **Никола Цветковић,** Лирски прилози у првим бројевима „Младог борца"; **Благоје Глигоријевић,** Здравствена заштита на слободној територији лесковачког округа за време рата.

О рефератима и саопштењима на скупу је вођена дискусија.

ИЗДАЊА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ

ИВАН Б. ПОПОВИЋ

ДВАДЕСЕТ ПЕТ КЊИГА ПЕРИОДИКЕ „ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК“

Прилог детаљнијој предметној библиографији музејских едиција уже Србије

ЛЕСКОВАЦ

1985.

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

*

Одговорни уредник:
Хранислав Ракић

*

Штампа „НАПРЕДАК“, Лесковац

Иван Б. Поповић

ДВАДЕСЕТПЕТ КЊИГА ПЕРИОДИКЕ "ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК"

Прилог детаљнијој предметној библиографији музејских едиција уже Србије

У склопу српске поратне периодике отпочеле су седамдесетих година да се појављују публикације и као периодична издања неких народних музеја уже Србије. До пре осам [1] година покретале су се ове музејске едиције у међусобно различитим интервалима. Најпре је још 1961. године наштампан у Лесковцу први број Лесковачког зборника, а четири године касније у Врању прва свеска *Врањског гласника*. Надаље, у 1969. објављена је прва књига *Зборника* радова Народног музеја у Чачку, а две године после тог у Титовом Ужицу и први том *Ужичког зборника*. Овој фамилији издања народних музеја уже Србије прикључује се и *Новопазарски зборник* 1977. године, јер је тада публикована његова прва књига. Иако су им по профилу садржаја скоро идентични, Пиротски зборник и Нишки зборник се изузимају од претходних едиција због карактера издавача [2].

Усталивши се као редовна периодика у народним музејима поменутих градова, ове музејске едиције су доживеле вишетомно објављивање односно евидентиране су у вишегодишњим издањима. Најмлађи је Новопазарски зборник са 8 штампаних свезака. Затим следи Ужички збоник са 12 и Зборник радова Народног музеја у Чачку са 13 бројева. У нешто више књига (16) је одштампан Врањски гласник, а у највише (25) томова Лесковачки зборник. По томе се сматра да је Лесковачки зборник *најстарија редовна периодика народних музеја уже Србије* изван подручја града Београда. Уз то, овај годишњак је оправдано укључен у групу малобројних музејских издања СР Србије, која се одликују континуираним четвртвековним публиковањем.

Као и другде, тако и у ужој Србији, постојећа музејска периодика досада није доносила детаљније предметне библиографије радова што су у њима штампани. Издвајајући Врањски гласник, који до свог 16. броја нема никакву [3] библиографију, у остале две [4] музејске периодике објављена је библиографија њихових прилога. Тако је у X тому Зборника радова Народног музеја у Чачку изложена (**Аноним. аутор,** 1979.) његова библиографија закључно са поменутим бројем. Иста садржи азбучни списак сарадника

---

1. Овде није узета у обзир 1984. година, када је Народни музеј у Нишу покретао гласило доносно припремао за штампу први број своје периодичне публикације. Та година није третирана ни када су у питању само два броја (18. и 19) **Гласник-а,** објављених као заједничко издање Историјског архива и Народног музеја у Шапцу. Пре тога, до 17. свеске ове едиције једини издавач је био Историјски архив у Шапцу.
2. У питању су музејске периодичне публикације, па се не могу уважавати издања **Пиротски зборник и Нишки зборник.** Прво је периодична едиција Новинско-издавачке установе "Слобода" (у Пироту) од 1969., а друго је нередовни двотомни годишњак Издавачке радне организације "Градина" од 1975. године у Нишу.
3. Са не баш тако редовним годишњим публиковањем од извесних измена старог Редакцијског колегијума 1979. године, **Врањски гласник** не поседује ниједан библиографски преглед својих радова у досадашњих 16 књига.
4. Не узимајући у обзир **Лесковачки зборник** због предмета овог разматрања, **Ужички зборник и Зборник** радова Народног музеја у Чачку су једина музејска издања уже Србије са публикованим библиографијама. Ово и услед тога што још није објављена десета књига **Новопазарског зборника,** где ће вероватно да се одштампа његов билиографски преглед.

(аутора) са хронолошким низом свих њихових радова, укључујући при том и нумерисану страну од које им почиње презентација на страницама тог гласила. За разлику од ове у Ужичком зборнику је наведена садржајнија библиографија. Заправо, при крају његове 11. књиге саопштен је (**С. Спаловић,** 1982) библиографски преглед из *три различита дела.* У *првом* делу извршена је уобичајена транскрипција садржаја (аутор и назив рада) из свих претходних, десет, књига ове периодике. *Други* део се односи на библиографију истих чланака по ауторима. Због тога је исти скоро идентичан са споменутом библиографијом Зборника Нар. музеја у Чачку, с тим што је у првој едицији придодата и година издања њених књига. *Трећи* део обухвата врло упрошћен концепт тематске разврстаности свих чланака из Ужичког зборника.

Како досада у Лесковачком зборнику није приложена чак ни библиографија чланака по тематици[5], трећи део назначене библиографије Ужичког зборника је представљао извесну иновацију у односу на дотадашње приказивање поратне музејске периодике Уже Србије изван подручја града Београда. И са таквом библиографском поставком обележена разврстаност библиографских јединица овог Зборника била је — до појаве ове наше (И. Поповић, 1985) предметне библиографије — једина обогаћена библиографска оцртаност периодичних музејских издања са поменуте територије СР Србије.

Иако није претходно донео тематску библиографију наведени *годишњак* Народног музеја у Лесковцу је у два броја био опскрбљен и са истоветно скицираним а хронолошки разноликим библиографијама. На ово се указује не рачунајући (пригодан) осврт "двадесет година Лесковачког зборника" (**4** 343) који је проткан извесним, најсажетијим библиографским анотацијама. Изнете (**Ано ним. аутор,** 1970. и 1980) под скоро једнаком[6] насловљеношћу у X и XX тому **Лесковачког зборника,** исто конструисане библиографије имају азбучни редослед аутора са једновременом раздељеношћу припадајућих радова. У односу на анализиране ауторске библиографије назначених музејских периодика "лесковачке" садрже и број стране до које се простиру третиране библиографске јединице. Гледано у глобалу оне се једино по томе и разликују од претходно споменутих ауторских библиографија.

Пошто су библиографске јединице, у досадашњем публиковању **Лесковачког зборника** — биле класифициране на образложени начин, неопходно је било изградити *научно оправданију* библиографију ове цењене периодике. Зато смо приликом објављивања њене јубиларне XXV књиге уложили примetан напор на састављању такве (предметне) библиографије. Основаност нашег настојања је утолико већа уколико је познато да се о претходним пригодама није радило на предметном библиографском прегледу овог музејског гласила. Презентирањем његове предметне библиографије је и због покретања истоврсних активности на изграђивању научно прихватљивијих (детаљних предметних) библиографија код преосталих музејских и сродних (архивских, библиотетских и сл.) периодика Уже Србије.

У плодном и више од три и по деценије дугом постојању и раду *Народног музеја у Лесковцу* значајно место заузима издавачка делатност. Она се испрва односила на публиковање извесних резултата поглавито локалних проучавања која су "започела спорадично да се обављају након његовог оснивања 1948. године" (**6**,190). Доцније, истраживања прошлости су поприлично систематски спровођена па су као таква, све до краја следећег десетогодишњег периода, приметно подстакла ондашње обнародовање нових историјских и сродних сазнања са овог подручја. Серијом оваквих стручно--научних и научних дела углавном је окарактерисана прва[7] деценија досада остварене издавачке активности овог Музеја.

Међутим, услед временом нараслих потреба за периодичним издањем у Лесковцу и

---

5. Колико год се може сматрати да је израз библиографија по тематици у границама терминолошке исправности, ипак је научно сасвим оправданије а тиме и најупотребљивије да се наводи *библиографија* (радова) према исказаном предмету научног интересовања аутора. За тако схваћену концептираност **предметне библиографије** у најновије време се спорадично саопштава и алтернативни назив — проблемска библиографија.
6. И док му је једна и са библиографским јединицама књиге (X) у којој је одштампана (**3**), дотле му је друга штампана у XX тому без његових библиографских јединица (**5**).
7. У 1950. години покренута је *прва његова едиција* **(Библиотека Народног музеја у Лесковцу),** те је тако "обележен почетак издавачке делатности Музеја" (**8**,13), која је временом постала "једно од обележја рада и целокупне делатности ове установе" (**8**,13).

истоименом крају, а на бази "свестраних припрема и обимних консултација" (8,32 – 33) по питању окупљања сарадника, уређивачке концепције и профила гласила — већ од 1961. године почиње да се публикује периодични годишњак. Та публикација је прозвана Лесковачким зборником и од првог броја издавач јој је Народни музеј у истоименом граду. Услед тога је и схватљиво што је прва свеска **Зборника** обележена типичним представником нумизматичке збирке ове стручно-научне институције. Управо, само на насловној страни њених корица отиснут је лик главе Аполона "кратке косе, с ловоровим венцом, окренута удесно" (11,94). Али, већ од наредне па до 25. књиге на том месту се континуирано поставља отисак истог клишеа којим је скициран *приказ Лесковца из турског периода.* Овим, увек двобојним, графичким елементом умногоме је означен импресум **Зборника.** Са таквом насловном особеношћу исти се, по спољашњој (чеоној) физиономији, диференцира од преосталих и других сродних музејских периодика уже Србије.

За разлику од поменутих едиција уопштени графичко-технички изглед **Зборника** чини од првог броја устаљени двостубачни слог, који је преломљен на формату хартије А-4. Са осавремењеним повезом, а нарочито обрезаним кварт форматом овај годишњак се убраја у ред врло ретких музејских едиција читаве СР Србије. Пресавијени штампарски табаци означеног формата су унутар небигованих и стално двобојно наштампаних корица које су особито од 15. броја, раздвојене проширенијим хрбатом услед обима **Зборника.**

Текстове прилога карактерише преовлађујући једнообразни слог са гдегде наглашеним деловима у виду *курзивног,* спационираног или **полуцрног** пара речи или редова. У публикацијама његовог профила приметна пажња поклања се одређеном истицању делова слога, па и у **Зборнику** на томе треба више радити убудуће. Надаље, у последњим бројевима, извесне чланке оцртавају литературни наводи из ћириличног и latiničnog писма. То доприноси како исправном цитирању литературе и извора тако и *једино прихватљивом графичком устројству* ове научне периодике. У **Зборнику** се запажају и фусноте (за извесна шира појашњења нормалног текста), понајчешће из петитног слога, као и нешто јасније отискивање фото и других прилога, што скупа поставља његову графичку опремљеност на приближно задовољавајућем нивоу. Међутим, да би **Зборник** био у једанком графичко-научном рангу са историодним водећим издањима у нас, неопходно је, између осталог, да се са њима поистовети и у "погледу начина презентирања упоредних двојезичних исписа" (12,8) уз могући илустративни материјал (табеле, фотоси и графички прилози).

У овако израђеном **Зборнику** постојећа структура прилога се у приличној мери зачела још у његовим првим бројевима. Прецизније речено, замишљен као *редовна едиција* Народног музеја у Лесковцу, он је још пре две деценије израстао у годишњак на чијим се страницама континуирано износе понајпре *прворазредни научни резултати* а потом и различита научна и научно-стручна грађа са скоро многоструких и обухватнијих проучавања овог града и његове уже и шире околине. Овде је важно нагласити да се њиме и те како каналисала и уз њега проширивала издавачка делатност поменуте културно-научне институције и Лесковца у целини. Стога је његово присуство већ од тада означавало "почетак другог и у много чему новог раздобља издавачких остварења Народног музеја" (6,190). Увелико се штампају књиге у едицији Библиотека[8] Народног музеја, а покрећу се и сасвим нова повремена издања: Посебна издања[9] Народног музеја, Библиотека *Радничк-*

8. У едицији *Библиотека* Народног музеја највише је до сада наштампаних књига. Због ограничености простора наводе се само оне које су уследиле након њеног јубиларног 25. броја: 1. Слободанка Стојичић: **Уставни развитак Србије 1869 – 1888.**; Б. Н. м., књ. 26 (стр. 5-262); Нар. муз.; Лесковац; 1980. Без резимеа. 2. Милан Миладиновић: **Основне моралне вредности социјалистичке револуције у Југославији 1941 – 1945.**; Б. Н. м., књ. 27 (стр. 5-255); Н. муз.; Лесковац; 1980. Без резимеа. 3. Владимир Стојанчевић: **Србија у време првог устанка 1804 – 1813.**; Б. Н. м., књ. 28 (стр. 7-293); Н. муз.; Лесковац; 1980. Резиме: La Serbie au temps de l'insurrection 1804 – 1813. 4. Драгољуб Трајковић: **Јужно Поморавље у гласу својих посланика 1903 – 1914;** Б. Н. м., књ. 29 (стр. 5-133); Н. муз.; Лесковац; 1981. Без резимеа. 5. Николај Тимченко: **Историја позоришта;** Б. Н. м., књ. 30 (стр. 5-116); Н. муз.; Лесковац; 1982. Без резимеа. 6. Сергије Димитријевић: **Историја Лесковца и околине (1918 – 1928);** Б. Н. м., књ. 31 (стр. 7-667); Н. муз.; Лесковац; 1983. Без резимеа. и 7. Брана Митровић: **Речник лесковачког говора;** Б. Н. м., књ. 32 (стр. 7-386); Н. муз.; Лесковац; 1984. Без резимеа.

9. Библиотека *Посебна издања* Нар. музеја је умногоме монографског крактера и до краја 1984. године у њој је објављено пет књига. 1. Драгољуб Трајко-

ки покрет и социјалистичка револуција[10] *и Вансеријска* (специјална) *издања*[11].

Као устаљена а уз то и централна научна публикација означене институције **Зборник** је — у минулом четвртвековном периоду — окупио 156 сарадника, просечно 5 – 6 сталних у скоро свакој књизи. Ова импозантна цифра сарадника (7) несумњиво сугерише да је **Зборник** поодавно постао запажени продукт колективног стваралаштва. Састављено од прилога не само врхунских научних радника и других познатих стручњака него и најтрудољубивијих представника научног подмлатка СР Србије, ово, досада, двадесетпетотомно научно дело утицало је "да се увећа научни кадар Лесковца[12] и околине" (7,318). На другој страни, из броја у број побољшана научна вредност **Зборника** била је неминовна последица појачане научне одговорности сарадника. Уз то, његова научно верификована разноврсна достигнућа утичу и утицаће на уобличавање предстојећих прегнућа из многих домена научне мисли у граду Лесковцу и читавом јужном Поморављу.

У протекле две и по деценије — под дугогодишњим и савесним руководством Х. Ракића, одвијао се ажурни рад Редакције **Зборника** "без било каквих материјалних накнада" (7,320). У вези с овим треба истаћи да је — поред унеколико прикладне финансијске помоћи Републичке заједнице науке, Основне заједнице за науку Јужноморавског региона и Самоуправне интересне заједнице културе Лесковца — објављивање овог годишњака омогућено и поменутим бројем **сарадника** којима није била најважнија висина ауторског хонорара[13]. Тако окарактерисана издавачка активност у музејској и широј јавности није честа, па је доиста достојна сваке похвале. Услед тога и прегалаштво Редакције **Зборника** још увек може многима да послужи као пример за углед. То је било и запажено када је "друштвена заједница града показала да зна да цени" (7,323) такав инвентивни напор. Отуда је још 1970. године додељена **Лесковачком зборнику** Октобарска награда града Лесковца. Одликујући се успешно оствареном функцијом "у домену научно-истраживачког рада у овом делу СР Србије" (6,192) **Зборник** је у двадесетпетогодишњем раздобљу веома стимулативно деловао и на друге урбане средине југоисточне Србије. Управо, његов завидан научни домашај и уредно публиковање је "олакшавало борбу противу назадног духа и инертности" (7,324) у њима, те "су слични подухвати предузети" (8,61) изван Лесковца — у Врању, Пироту и Нишу.

Током минулих двадесет пет година на страницама Лесковачког зборника одштампано је укупно 686 *библиографских јединица*. У првих пет свезака објављено их је најмање — 108 или 15,75%. И док их је у два наредна петогодишња периода наштампано по 125 односно по 18,22%, дотле је у претпо-

вић: **Живот и рад Михајла М. Јовановића Мике Браде;** Посебно издање, књ. 1 (стр.); Н. муз.; Лесковац; 19 . **2.** Добривоје Каписазовић: **лесковачки надимци;** Посебно издање, књ. 2 (стр.); Н. муз.; Лесковац 1981. **3.** Николај Тимченко: **Народни музеј у Лесковцу (1948 – 1983);** Посебно издање, књ. 3 (стр. 5-126); Н. муз.; Лесковац; 1983. **4.** Милан Миладиновић: **Од времена бржи,** *Тихомир Ракић Вељко;* Посебно издање, књ. 4 (стр. 7-350); Н. муз.; Лесковац; 1984. и **5.** Никола Илић: **Рудник Леце;** Посебно издање, књ. 5 (стр. 7-245); Н. муз.; Лесковац; 1984.

10. Досада су у библиотеци *"Раднички покрет и социјалистичка револуција"* публиковане ове књиге:
   - **а.** Димитрије Кулић — **Коста;** Б. Рад. п. и с. рев., књ. 1 (стр.); Н. муз.; Лесковац; 19 .
   - **б.** Стојан Николић — **Лесковачки НОП одред;** Б. Рад. п. и с. рев., књ. 2 (стр.); Н. муз.; Лесковац; 19 .
   - **в.** Живан Стојковић — **Српска социјалдемократска партија и македонско национално питање (1903 – 1919);** Б. Рад. п. и с. рев., књ. 3 (стр.); Н. муз.; Лесковац; 197 .
   - **г.** Хранислав Ракић — Револуционарни омладински покрет Лесковачког краја 1941 – **1945.;** Б. Рад. п. и с. рев., књ. 4 (стр. 15-366); Н. муз.; Лесковац 1979. и
   - **д.** Хранислав Ракић — **Комунистичка партија Југославије у Лесковачком крају;** Б. Рад. п. и с. рев., књ. 5 (стр.); Н. муз.; Лесковац; 198 . Уз ову библиотеку је и новопокренута едиција *Грађа за историју револуционарног радничког покрета* са својом првом књигом: Живан Стојковић, Хранислав Ракић и Зоран Панајотовић — **Грађа за историју револуционарног радничког покрета Лесковца и Врања 1895 – 1915.;** (стр.); Н. муз.; Лесковац; 1982.
11. Књига Ђорђе Мано-Зиси — **Царичин Град;** (стр.); Н. муз.; Лесковац; 19 . је једини представник библиотеке Вансеријских издања.
12. Двадесетпетогодишње постојање *Лесковачког зборника* узроковало је у граду свестраније активирање његовог интелектуалног потенцијала (7) који је већ "дао и сигурно ће дати још већи допринос развоју јужноморавског региона, а посебно Лесковца и околине" (7,318).
13. Прихватајући реализацију сарадње под умногоме симболичним хонораром, сарадници су били ти који су "суфинансирали излажење Лесковачког зборника" (7,320).

следњем петогодишту било публиковано 126 или 18,36% библиографских јединица. Њих је, као што **таб. 1** показује, највише објављено у последњих пет бројева — 202 или скоро 1/3 (29,45%) од свих библиографских јединица из 25 томова **Зборника.** Разматрано у погледу разврстаности, од 686 библиографских једница понајвише (304 или 44,31%) су заступљени чланци из разних научних области и њихових дисциплина. Ови чланци су изузети од прилога (чланака) са тематиком *Радничког покрета и НОБ-а,* јер су ови други посебно библиографисани услед бројности, односно њих је 226 или 1/3 (32,96%) од укупне цифре библиографских јединица **Зборника.** Иза тога следи грађа са 55 или 8,02%, а затим мали прилози са 44 или 6,41% библиографских јединица. У преостале библиографске јединице **Зборника** убрајају се текстови хронике (26 или 3,79%) прикази (14 или 2,04%), пригодни чланци (8 или 1,17%), некролози (6 или 0,87%) и остали прилози. Одавде се може лако утврдити да је у **Зборнику** просечно годишње објављено скоро 28 (27,44) разноликих прилога (библиографских јединица), не узимајући им у обзир врсте и проценат њихове заступљености на страницама овог годишњака.

ТАБЕЛА Бр. 1 — Хронолошки приказ библиографских јединица по врстама из Лесковачког зборника у периоду 1961 – 1985. године (10)

TABELLE 1 — Chronologische Darstellung bibliographischer Einheiten nach Arten aus dem Sammelwerk von Leskovac in der Periode 1961 – 1985.

ГОДИНА ИЗДАЊА	НУМЕРАЦИЈА ПЕРИОДИКЕ	БИБЛИОГРАФСКЕ ЈЕДИНИЦЕ									
		ЧЛАНЦИ	МАЛИ ПРИЛОЗИ	ХРОНИКА	ПРИКАЗИ	НЕКРОЛОЗИ	ПРИГОДНИ ЧЛАНЦИ	ГРАЂА	ОСТАЛО	РАД. ПОКР. НОБ	УКУПНО
1961.	I	10	1	3	—	—	1	2	—	4	21
1962.	II	10	5	—	—	—	—	2	—	3	20
1963.	III	12	4	—	—	—	—	2	—	7	25
1964.	IV	13	3	—	—	—	—	1	—	4	21
1965.	V	10	2	1	—	—	1	1	—	6	21
61 – 65.	I – V	55	15	4	—	—	2	8	—	24	108
1966.	VI	7	1	—	—	—	—	5	—	8	21
1967.	VII	16	2	—	—	—	—	2	—	2	21
1968.	VIII	16	3	—	—	—	1	5	—	4	29
1969.	IX	8	2	—	2	2	—	3	—	11	28
1970.	X	14	1	2	—	1	1	3	—	4	26
66 – 70.	VI – X	61	9	2	2	3	2	17	—	29	125
1971.	XI	12	3	1	—	1	—	3	—	3	23
1972.	XII	6	1	1	2	—	—	1	—	12	23
1973.	XIII	10	2	—	—	—	1	3	—	4*)	21
1974.	XIV	10	2	2	3	—	—	2	1	13	33
1975.	XV	13	—	—	4	—	—	2	—	6	25
71 – 75.	XI – XV	51	8	4	9	1	1	11	1	39*)	125
1976.	XVI	—	—	2	—	—	—	—	—	16	18
1977.	XVII	15	—	1	—	—	—	—	—	6	22
1978.	XVIII	20	2	1	—	—	1	1	—	4	29
1979.	XIX	16	1	—	—	—	—	1	—	7	25
1980.	XX	13	2	2	—	—	1	2	—	12	32
76 – 80.	XVI – XX	64	5	6	—	—	2	4	—	45	126
1981.	XXI	12	3	3	—	—	—	1	—	9	28
1982.	XXII	13	3	3	1	—	—	4	—	21	45
1983.	XXIII	10	—	1	2	—	—	5	2	17	37
1984.	XXIV	16	1	1	—	2	—	5	—	22	47
1985.	XXV	22	—	2	—	—	1	—	—	20	45
81 – 85.	XXI-XXV	73	7	10	3	2	1	15	2	89	202
61 – 85.	**I – XXV**	**304**	**44**	**26**	**14**	**6**	**8**	**55**	**2**	**227**	**686**

*) Samo u 13. broju Leskovačkog zbornika objavljen je, uz ostale (4) priloge, i jedan tekst građe iz tematike *Radnički pokret i NOB.* Isti tu nije naznačen, ali je zato zaračunat u ukupnoj cifri (21) priloga ovog njegovog broja. Otuda je i razumljivo što sumiranje bibliografskih jedinica obuhvaćenog petogodišta čini broj (39) koji je i ubelježen na potrebnom mestu.

Пошто су библиографске јединице одштампане као г р а ђ а и о с т а л и п р и л о з и превасходно стручног карактера, постојање оваквих *стручних текстова* износи 59 или 8,60% од укупног броја библиографских јединица из досадашњих двадесет пет томова **Зборника.** Из тога произилази да је у овом музејском годишњаку присутно нешто више од 9/10 (627 или 91,40%) библиографских јединица из домена разних научних области и њихових дисциплина. Дакле, споменути број научних студија и радова изразито преовладава над означеним стручним текстовима, те то у потпуности дозвољава да се Л е с к о в а ч к и з б о р н и к уважава ко научно музејско издање. Претходно не само због тога што је он наширо[14] позната научна публикација са редовним и континуираним четвртвековним излажењем, него и услед његовог убележавања међу библиографским наводима разноликих научних едиција у нас.

У односу на нумерације ове периодике примећује се да се екстремни min (18) и max (47) библиографских јединица појавио у 16. односно 24. књизи **Зборника.** Интересантно је навести да му се у првопоменутом (16.) тому не налази ниједан чланак из разних научних области и њихових дисциплина, јер је он у целости посвећен текстовима *Раднички покрет и НОБ.* Међутим, са овом тематиком је највише (22) прилога у другопоменутом (24.) тому овог музејског годишњака. Из других научних области и њихових дисциплина апсолутно највише чланака је у јубиларном 25. броју **Зборника,** што је и сасвим у складу са наглашеном сарадњом о таквој годишњици. Мали прилози[15] су са изразито неуједначеним учешћем на страницама **Зборника.** И док их у четири тома уопште нема, у другој свесци су наштампана чак пет. Текстови хронике су, такође, у приметно неједнаком присуству, пошто су у 21. и 22. броју објављени по три, а у девет свезака ни један. Концентрација приказа и некролога је некако највећа средином двадесетпетогодишњег периода, јер их је тада (1971 – 1975) публиковано око 3/4 (66,66 – 78,87%). У седамнаест томова **Зборника** није објављен никакав пригодни чланак, а у преосталих осам може се евидентирати свега 1 – 2 таква прилога. Грађа је заступљена у сваком, осим у 16. и 17. тому **Зборника.** Тако, док је у 6, 8, 23. и 24. књизи пристуна чак у пет текстова, дотле је само са једним представљена у 4, 5, 7, 12, 18, 19. и 21. свесци ове едиције. Остали прилози су штампани само у њена два броја и то два у 23., а један у 14. броју.

Све поменуте библиографске јединице одштампане су — као што се из **таб. 2** уочава — на преко 8500 страна током протекле две и по деценије. У овом раздобљу се из књиге у књигу мењао број страна **Зборника.** Тако *пресечни број страна* износио је 166,8 у првом, а 253,8 у другом петогодишту. Наредни петогодишњи период одликује годишње 333,7 страна у просеку, док је у четвртом петогодишту тај број скоро утростручен у односу на прво, пошто је представљен са 445,2 стране. Током последњег периода просечан годишњи број страна је за око 50 увећан од истог из претходног петогодишњег раздобља.

Кумулативни број страна у 25 књига **Зборника** је свакако већи, уколико се уз горњу нумеру зарачунају и близу 300 страна које су му *без пагинације.* Ово јасно указује да је овој (овећој) музејској библиотеци годишње придодато око 352 стране у просеку, од чега су 340 са пагинацијом. Графички исказано, у сваком тому **Зборника** просечно је коришћено скоро 22 ш т а м п а р с к а т а б а к а за излагање научне и стручне мисли из разних научних области. У тесној вези са овим је и обим презентираних библиографских јединица овог годишњака. Тако, и док је цифра прилога у благом порасту до његовог 20. тома, дотле је број страна бележио скоро утростручен раст. Ово наводи на помисао да су се до 21. књиге **Зброника** појављивали прилози, чији се обим поглавито увећавао из броја у број. Од тада па до 25. јубиларне књиге приметно се променила ова корелација, с обзиром да је цифра прилога скоро удвостручена, а обим публикације незнатно повећан. То је врло позитивна интенција, јер се овако створеним простором омогућава проширење сваколиких димензија сарадње.

У досадашњем излажењу **Зборника,** на оволико детерминисаном простору, била су заступљена 156 сарадника са збројеним појављивањем од 603 пута. На другој страни, то непобитно доказује да је 3,86 пута изно-

---

14. Од целокупног тиража сваког броја Лесковачког зборника близу три стотине примерака се шаље библиотекама широм наше земље. Уз то, он се "налази у многим чувеним светским библиотекама" (7,318), те то само по себи казује његове вредности као научног музејског издања.

15. Овде се за **мале прилоге** третирају сви они текстови, чији обим не прелази **3 – 4,5** наштампаних страница двостубачног слога.

ТАБЕЛА Бр. 2 — Нумерички преглед страна, аутора и илустративног материјала у Лесковачком зборнику у периоду 1961 – 1985. године (10)

TABELLE 2 — Numerische Übersicht von Seiten, Autoren und Illustrationsmaterial im Sammelwerk von Leskovac in der Periode 1961 – 1985.

НУМЕРАЦИЈА ПЕРИОДИКЕ	ГОДИНА ИЗДАЊА	БРОЈ СТРАНА СА ПАГИНАЦИЈЕ	БРОЈ СТРАНА БЕЗ*) ПАГИНАЦИЈЕ	БРОЈ АУТОРА	ИЛУСТРАТИВНИ МАТЕРИЈАЛ ФОТОСИ	ТАБЕЛЕ	ГРАФ. ПРИЛ.	УКУПНО
I	1961.	134	11	14	43	—	6	49
II	1962.	131	8	19	6	4	6	16
III	1963.	207	8	21	15	33	11	59
IV	1964.	163	8	19	16	9	9	34
V	1965.	200	7	18	7	15	11	33
I – V	61 – 65.	835	42	91	87	61	43	191
VI	1966.	186	9	19	11	6	3	20
VII	1967.	212	7	14	2	11	20	33
VIII	1968.	275	8	26	27	6	30	63
IX	1969.	314	9	22	30	6	4	40
X	1970.	282	9	21	22	3	2	47
VI – X	66 – 70.	1269	42	102	92	32	59	183
XI	1971.	260	7	21	16	6	3	25
XII	1972.	290	12	16	56	25	8	89
XIII	1973.	310	12	19	9	15	—	24
XIV	1974.	368	14	28	4	3	2	9
XV	1975.	441	13	24	44	46	6	96
XI – XV	71 – 75.	1669	58	108	129	95	19	243
XVI	1976.	320	14	16	—	—	—	—
XVII	1977.	473	13	19	23	39	30	92
XVIII	1978.	478	14	28	6	46	17	69
XIX	1979.	524	18	24	7	28	19	54
XVI – XX	76 – 80.	2226	74	113	43	122	75	240
XXI	1981.	458	13	26	4	7	—	11
XXII	1982.	480	13	41	15	11	—	26
XXIII	1983.	480	13	37	13	14	2	29
XXIV	1984.	622	12	42	28	41	2	71
XXV	1985**)	—	—	—	—	—	—	—
I – XXV	61 – 85.	8039	269	602	411	383	200	994

*) На странама без пагинације нису штампане библиографске јединице, те су исте само успутно третиране. Побележене су да би се стекла представа обимности сваког тома **Лесковачког зборника**.

) Код коначног збира страна, броја аутора и илустративног материјала у двадесетпет томова **Лесковачког зборника није, обухваћен **бр. XXV** због истовремене штампе ове **библиографије** (из фото слога) и осталих прилога (из машинског слога).

сила "идеална" *просечна учесталост једног сарадника* на страницама ове двадесетпетотомне едиције. Међутим, неки су се сарадници[16] појављивали само са једним прилогом, а други скоро у сваком броју сарађивали чак и више пута, па произилази да је просечно 24,12 пута остварена стварна сарадња у свакој књизи **Зборника**. Другојачије речено, просечно је 24 сарадника[16] обележавало годишње његове библиографске јединице. Ако се, пак, разматра такав број сарадника по петогодишњим периодима, запажа се да је у првом петогодишту износио 18,2, а у другом 20,4. И док је у трећем био 21,6, у четвртом је износио 22,6, да би у петом петогодишту достигао чак 37,8 сарадника годишње у просеку.

За илустративно тумачење текста у библиографским јединицама досадашњих бро-

16. Аутори прилога су остварили неједнаку сарадњу у различитим нумерацијама Лесковачког зборника. Услед лимитираности расположивог простора овде није било могуће именовати сараднике независно од броја појављивања у свим његовим књигама. Ово с тога што далеко више сарадника има прилоге у само једној свесци овог годишњака. Отуда су у нижем тексту пописани једино они аутори (35 или 22,45%) **Зборника** који су чак по једанпут сарађивали у најмање пет тома. Ове књиге су представљене у заградама и означене су арапским цифрама да би се разликовале од римских бројки (из **Регистра аутора**) којима су нумерисане поодвојене научне области у приложеној предметној библиографији.

јева **Зброника** употребљено је преко 1000 илустративних прилога. Као и у многим другим научним едицијама и у овој је илустративни материјал био заступљен са фотосима, табеларним прегледима и различитим графичким прилозима. У 25 књига овог годишњака графичких прилога је евидентирано скоро упола мање од фотографија, којих је било нешто преко 400. Од њих су само нешто мање употребљавање табеле. Из претходног јасно проистиче да су фотоси и табеларни прегледи *знатно више коришћени* у илустровању текстова од графикона, разних графичких скица и сличних прилога.

Напокон је и то да иако није по профилу усамљен у научној периодици уже Србије, ипак је Лесковачки зборник "рећи пример обнародавања скоро свестраног проучавања" (8,61) раније недовољно научно обрађеног, овећег градског насеља и гравитирајућег му подручја. Зато је, сагласно постигнутим резултатима — реално очекивати да ће овај устаљени годишњак и надаље представљати знаменити[17] и научно још обогаћенији *издавачки подухват* не само Народног музеја него и града Лесковца.

У приступу разврставању библиографских јединица делимице смо уважили у **Зборнику** већ изложену (**Х. Ракић,** 1981) класификацију истих, односно његову "структуру текстова по областима" (7,319). Управо, ова подела библиографских јединица послужила је као груба оријентација у изналажењу исправног поимања предметне библиографске оцртаности прилога из објављених томова **Зборника**. Сагласно томе није се ни могло остати у домену уопштене поделе његових библиографских јединица према фундаменталним подручјима човекових сазнања. Напуштање, већ прилично упрошћеног, библиографског шематизма код природних, друштвених и хуманитарних наука учињено је да би се омогућило утирање пута сврставању библиографских јединица према нашироко познатим научним областима и њиховим разгранатим дисциплинама.

Библиографско убележавање прилога извршено је у оспегу *сасвим уважене одељености разматраних научних дисциплина.* При том је понајпре вођено рачуна о широкој лепези заступљених научних проблематика (предмета) на страницама **Зборника.** Уз то, третирано је и прихватљиво обједињавање врло сродних дисциплина у границама једне научне области. Са претходним премисама следи да је изразита хетерогеност писане научне мисли **Зборника** изискивала и адекватну предметну раздеобу његових библиографских јединица. Представљена приложеном структуром разнообимних прилога из предмета многих научних области она је *типичан одраз и својеврсни израз* његовог профила као дугогодишње музејске научне едиције.

Ову разнолику структуру прилога захваћених научних области (дисциплина), чине поодвојени скупови одгварајућих јединица чланака, грађе и при-

---

У пет томова: Светозар Крстић (1, 2, 3, 9 и 14), Милан Обрадовић (14, 16, 20, 22 и 23), Десанка Костић (1, 9, 19, 20 и 24), Властимир Стаменковић (19, 22, 23, 24 и 25) и Брана Митровић (19, 20, 21, 22 и 24); **у шест томова:** Добривоје Ранчић (1, 3, 6, 10, 11 и 13), Сергије Димитријевић (9, 19, 20, 23, 24 и 25), Радомир Костадиновић (4, 7, 9, 11, 12 и 15), Јоца Михајловић (6, 8, 9, 10, 11 и 24), Костадин Кошић (4, 5, 6, 15, 17 и 25), Никола Цветковић (15, 20, 22, 23, 24 и 25), и Вјенцеслав Глишић (12, 14, 15, 16, 22 и 25); **у седам томова:** Миодраг Павићевић (3, 4, 7, 8, 9 18 и 19), Николај Тимченко (4, 6, 8, 9, 10, 11 и 22), Милица Бодрожић (16, 20, 21, 22, 23, 24 и 25), Видак Јовановић (17, 20, 21, 22, 23, 24 и 25) и Живан Стојковић (19, 20, 21, 22, 23, 24 и 25); **у осам томова:** Слободанка Стојичић (13, 14, 15, 17, 20, 21, 22 и 23), Стојан Николић (1, 3, 12, 14, 16, 22, 23 и 24); **у девет томова:** Момчило Златановић (14, 15, 17, 18, 19 21, 23, 24 и 25), Станиша Војиновић (14, 15, 18, 19 20, 21, 23, 24 и 25); **у десет томова:** Михајло Костић (3, 4, 5, 6, 7, 9, 18, 20, 21 и 25); **у дванаест томова:** Јован Ћирић (4, 5, 7, 8 10, 11, 12, 13, 14, 15, 19 и 25); **у тринаест томова:** Радош Требјешанин (2, 3, 8, 11, 13, 14, 17, 18, 19, 21, 22, 24 и 25); **у петнаест томова:** Драгољуб Мирчетић (8, 9, 10, 12, 13, 14, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24 и 25); **у седамнаест томова:** Милан Миладиновић (8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24 и 25) и Јован Трифуноски: (2, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 17, 18, 21, 24 и 25); **у деветнаест томова:** Видосава Стојанчевић (2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 15, 18, 19, 20 21, 22, 24 и 25) **у двадесет томова:** Никола Илић (2, 3, 4, 5, 6, 8, 9, 10, 12, 13, 14, 16, 17, 18, 20, 21, 22, 23, 24 и 25) и Радмила Стојановић (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 19, 20, 21, 22, 23 и 24); **у двадесет два тома:** Драгољуб Трајковић (2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24 и 25); **у двадесет три тома:** Јован Јовановић (1, 2, 3, 4, 5, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24 и 25) Драгутин Ђорђевић (1, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 14, 15, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24 и 25); **у двадесетчетири тома:** Владимир Стојанчевић (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24 и 25) и **у двадесетпет томова:** Хранислав Ракић (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24 и 25).

17. У овом знаменитом годишњаку на пригодан начин су обележени значајнији јубилеји и сличне годишњице наше самоуправне социјалистичке заједнице. Међу њима су: **Тридесет година победе над фашизмом** (у књ. XV), **Титови јубилеји** (у књ. XVII), **Јубилеј Савеза комуниста Југославије** (у књ. XIX) и **40-годишњица оружаног устанка народа и народности Југославије** (у књ. XXI).

к а з а, у зависности од тога да ли су такве њихове врсте на страницама **Зборника.** Исте су библиографисане по времену издања односно по његовим поређаним нумерацијама, а таксативно су тако убележене да збројено чине целовиту научну област. Међу њима су и *упути на нумере оних библиографских јединица* у којима је, услед међусобног прожимања, ситуирана још по нека научна област (дисциплина). Пружено је тиме ближе познавање хронолошке дистрибуције, карактера разврстаности и бројности библиографских јединица. Тек са оваквим одликама објављених јединица сачињена је п р е д м е т н а б и б л и о г р а ф и ј а свих прилога **Лесковачког зборника** за период 1961 – 1985. године. Постављена у прилогу овог рада она поглавито употпуњава обухватну представу овакве едиције. Једновремено је и незаобилазни репрезентант подробнијег библиографског сазнања музејских издања уже Србије.

Укупна физиономија приложене предметне библиографије је, са извесним изузецима[18] — у потпуности условљена *библиографским садржајем* већ објављених јединица. Заправо, презентирани изглед сваке библиографске јединице понаособ састављен је тек по личном ауторовом прегледу свих прилога **Зборника.** То је захтевало доста времена, али је и било до огромне користи савесном раду. Тако, они чланци (грађа) што располажу чак и целовитим насловом текста резимеа, на једном страном језику — допуштали су најтемељитији библиографски синопсис јединица. Наслови резимираних[19] текстова су дати на прикладан начин уз назив рада у српскохрватском тексту и као такви знатно доприносе јаснијој анотацији тих библиографских јединица. Насупрот томе, особито код **приказа,** није била изводљива њихова детаљна дескрипција, пошто су им *у заглављу почешће недостајали* и елементални библиографски стандарди. Да би се такви и слични недостаци у библиографским мерилима јединица отклањали убудуће, дат је сажетији осврт на те прилоге и као овакав изложен у — издвојено наштампане — п о с е б н е н а п о м е н е б и б л и о г р а ф и ј и. Осим тога, за коју год се библиографску јединицу знало да је, без обзира на резиме, и издвојено штампана, поменуто је да је и у сепарату објављена. По ослобођењу, овим се у СР Србији први пут заокружује потпуна слика синопсиса библ. јединице из предметних библиографија музејске периодике.

Уз ову предменту библиографију је придодат и списак аутора, таксативно уазбучен по њиховим презименима. Сваком сараднику је приписан бројчани преглед јединица, чији су они писци. И код ових низова библиографских јединица поштован је нумерички редослед заступљен у приложеној библиографији. Присуством **регистра аутора** она много добија у с в о ј о ј ф у н к ц и о н а л н о с т и, а то је и неопходно за потребе савремене научне мисли.

---

18. О извесним приликама састављач овог библиографског прегледа је био приморан да интервенише онако како је поглавито и приложено у, засебно ситуираним — **посебним напоменама библиографије.**
19. Испрва се резимеи нису штампали уз прилоге, јер им је започело објављивање, њиховим издвајањем, тек на последњим страницама IV и V књиге **Лесковачког зборника.**

ПРЕДМЕТНА БИБЛИОГРАФИЈА

ЛЕСКОВАЧКОГ ЗБОРНИКА

I – XXV

I. ТЕОРИЈА И МЕТОДОЛОГИЈА НАУКА

1. Владимир Стојанчевић: О ВУКОВОМ МЕТОДУ НАУЧНОГ РАДА; бр. IV (стр. 152-156), 1964. Резиме: О НАУЧНОМ МЕТОДЕ ВУКА КАРАДЖИЧА. И сепарат.

2. Николај Тимченко: ВУК КАРАЏИЋ КАО ЧОВЕК СТВАРНОСТИ; бр. IV (стр. 157-160), 1964. Резиме: VUK KARADŽITCH COMME L'HOMME DE LA REALITÉ. И сепарат.

3. Хранислав Ракић: НЕПОСРЕДНИ ЗАДАЦИ НА ПРОУЧАВАЊУ ЛЕСКОВАЧКОГ КРАЈА; бр. VII (стр. 76-77), 1967. Резиме: НЕПОСРЕДСТВЕННЬИЕ ЗАДАЧИ НА ИЗУЧЕНИИ ЛЕСКОВАЧКОГО КРАЯ. И сепарат.

4. Јован Трифуноски: ПОТРЕБА ПРОУЧАВАЊА У НАШИМ ОБЛАСТИМА У КОЈИМА СЕ ВРШЕ НАГЛЕ ИЗМЕНЕ; бр. IX (стр. 269-271), 1969. Резиме: NECESSITE DE LA RECHERCHE SCIENTIFIQUE DANS CELLES DE NOS REGIONS OU LES CHANGEMENTS SONT SUBITES. И сепарат.

5. Владимир Стојанчевић: ИСТОРИОГРАФСКИ И МЕТОДОЛОШКИ ПРОБЛЕМИ У ПРОУЧАВАЊУ ИСТОРИЈЕ БАЛКАНСКИХ НАРОДА У ТУРСКОЈ ПОЛОВИНОМ XIX ВЕКА; бр. XIV (стр. 133-144), 1974. Резиме: HISTORIOGRAPHISCHE UND METODOLOGISCHE PROBLEME IN DER FORSCHUNG DER GESCHICHTE DER BALKAN-VÖLKER IN DER TÜRKEI UM DIE HÄLFTE DES 19. JAHRHUNDERTS. И сепарат.

6. Радмила Стојановић МЕТОДЕ РАДА У ИСПИТИВАЊУ ЗАНАТА СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА ЗАНАТЕ У ЛЕСКОВЦУ И ОКОЛИНИ; бр. XIV (стр. 261-263), 1974. Резиме: ARBEITSMETHODEN IM STUDIUM DER HANDWERKE MIT EINEM RÜCKBLICK AUF DIESELBEN IN LESKOVAC UND SEINER UMGEBUNG. И сепарат.

7. Никола Цветковић: ПРИЛОГ СЕРГИЈА ДИМИТРИЈЕВИЋА АРХЕОЛОШКИМ ИСТРАЖИВАЊИМА ЛЕСКОВАЧКОГ КРАЈА; бр. XV (стр. 285-293), 1975. Резиме: LA CONTRIBUTION DE SERGIJE DIMITRIJEVIĆ AUX RECHERCHES ARCHEOLOGIQUES DE LA REGION DE LESKOVAC. И сепарат.

8. Владимир Стојанчевић: ДОПРИНОС МИЛАНА Ђ. МИЛИЋЕВИЋА ПРОУЧАВАЊУ НОВИЈЕ ИСТОРИЈСКЕ ПРОШЛОСТИ КРАЈЕВА ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ; бр. XXII (стр. 237--240), 1982. Резиме: MILAN Đ. MILIĆEVIĆ BEITRAG ZUR FORSCHUNG DER NEUEREN HISTORISCHEN VERGANGENHEIT SÜDOSTSERBIENS. И сепарат.

9. Јован Ћирић: ИЗ ГРАДОГРАДИТЕЉСКЕ ТЕОРИЈЕ И ПРАКСЕ — ПРОБЛЕМ ОДНОСА КУЋА — РАД — ПОТРЕБЕ — КУЋА, Критика урбанизма на примеру градова ЈИ Србије; бр. XXV (стр. 313—320), 1985. Резиме: DE LA THEORIE ET LA PRATIQUE DE LA CONSTRUCTION DES VILLES: ŠROBLÈMES DES RELATIONS DOMICILE—TRAVAIL—BESOINS—DOMICILE, La critique de l'urbanisme. Des exemples shoisis concernant les villes de la Serbie du sud-est. И сепарат.

II. АРХЕОЛОГИЈА

а. Праисторијска археологија

1. Милутин Гарашанин: ЛЕСКОВАЧКО ПОМОРАВЉЕ У ПРАИСТОРИЈСКО ДОБА; бр. VIII (стр. 9-17), 1968. Резиме: LA REGION DE LESKOVAC Ä L EPOQUE PREHISTORIQUE. И сепарат.
2. Зорко Марковић: ЖЕЉЕЗНОДОБНИ ЛОКАЛИТЕТ ДОЊЕ СИНКОВЦЕ; бр. XX (стр. 261-264), 1980. Резиме: L'AGE DE FER DE LA LOCALITÉ DE DONJE SINIKOVCE. И сепарат.
3. Мира Јоцић: НОВА НАЛАЗИШТА СТАРИЈЕГ ГВОЗДЕНОГ ДОБА НА ТЕРИТОРИЈИ ЈУЖНОГ ПОМОРАВЉА; бр. XXIV (стр. 503-511), 1984. Резиме: DE NOUVEAUX GÌTES ARCHÈOLOGIQUES DE L'AGE DE FER PLUS RECULÉ SUR LE TERRITOIRE DE JUŽNO POMORAVLJE. И сепарат.

б. Класична археологија

4. Миленко Филиповић: АРХЕОЛОГИЈА И ЕТНОЛОГИЈА; бр. VIII (стр. 5-8), 1968. Резиме: ARCHÄLOGIE UND VOLKSKUNDE. И сепарат.
5. Љубица Зотовић: НЕКРОПОЛЕ СПАЉЕНИХ ПОКОЈНИКА НА ТЕРИТОРИЈИ ГОРЊЕ МЕЗИЈЕ; бр. VIII (стр. 19-30), 1968. Резиме: НЕКРОПОЛЬИ СОЖЖЕННЬИХ ПОКОЙНИКОВ В ГОРНЕЙ МЕЗИИ. И сепарат.
6. Ђорђе Мано-Зиси: ПРОБЛЕМИ ЦАРИЧИНОГ ГРАДА; бр. VIII (стр. 31-38), 1968. Резиме: ПРОБЛЕМЬИ ЦАРИЧИНОГ ГРАДА. И сепарат.
7. Невенка Петровић: УРБАНИСТИЧКИ ПЛАН ЦАРИЧИНОГ ГРАДА; бр. VIII (стр. 39-43), 1968. Резиме: УРБАНИСТИЧЕСКИЙ ОБЛИК ЦАРИЧИНОГ ГРАДА. И сепарат.
8. Петар Петровић: ИЗ ЕПИГРАФСКЕ ЗБИРКЕ ЛЕСКОВАЧКОГ МУЗЕЈА, Споменици Херкуловог култа у Г. Мезији; бр. VIII (стр. 51-57), 1968. Резиме: ИЗ ЭПИГРАФСКОИ КОЛЛЕКЦИИ ЛЕСКОВАЧКОГО МУЗЕЯ. И сепарат.
9. Љубица Зотовић: ПРОМЕНЕ У ФОРМАМА САХРАЊИВАЊА ЗАБЕЛЕЖЕНЕ НА ТЕРИТОРИЈИ ЈУГОСЛАВИЈЕ У ВРЕМЕНУ ОД I до VI ВЕКА; бр. X (стр. 19-24), 1970. Резиме: CHANGEMENTS DES FORMES D'ENTERREMENT NOTÉS SUR LE TERRITOIRE DE LA YUOGOSLAVIE DU I^{e} AU VIe SIÈCLES. И сепарат.
10. Невенка Петровић: МЕТОДИ КОНЗЕРВАЦИЈЕ АРХИТЕКТОНСКИХ ОБЈЕКАТА НА ЦАРИЧИНОМ ГРАДУ; бр. X (стр. 25-28), 1970. Резиме: MÉTHODES DE CONSERVATION DES OBJETS ARCHITECTURAUX A TZARITCHIN GRAD. И сепарат.

в. Средњовековна археологија

11. Радивоје Љубинковић: ЈЕДАН СРЕДЊОВЕКОВНИ ПОКУШАЈ УБИКАЦИЈЕ ЈУСТИНИЈАНЕ ПРИМЕ; бр. VIII (стр. 45-49), 1968. Резиме: UN TÉMOIGNAGE MÉDIEVAL SUR L'EMPLACEMENT DE LA JUSTININA PRIMA. И сепарат.
12. Славенка Ерцеговић - Павловић и Десанка Костић: РЕКОГНОСЦИРАЊЕ АРХЕОЛОШКИХ ЛОКАЛИТЕТА СРЕДЊОВЕКОВНОГ ОБИЛЕЖЈА У ОКОЛИНИ ЛЕСКОВЦА; бр. XVII (стр. 353-358), 1977.
13. Славенка Ерцеговић - Павловић и Десанка Костић: РЕКОГНОСЦИРАЊЕ АРХЕОЛОШКИХ ЛОКАЛИТЕТА СРЕДЊОВЕКОВНОГ ОБИЛЕЖЈА У ОКОЛИНИ ЛЕСКОВЦА; бр. XVIII (стр. 367-369), 1978.
14. Славенка Павловић и Десанка Костић: РЕКОГНОСЦИРАЊЕ И СОНДИРАЊЕ ЛОКАЛИТЕТА ГОРЊЕ ЈАБЛАНИЦЕ, ПУСТЕ РЕКЕ, ПОРЕЧЈА И ЗАПЛАЊА; бр. XIX (стр. 349-352), 1979.
15. Славенка Павловић и Десанка Костић: РЕКОГНОСЦИРАЊЕ ЛЕСКОВАЧКОГ ПОДРУЧЈА; бр. XX (стр. 359-360), 1980.
16. Славенка Павловић и Десанка Костић: РЕКОГНОСЦИРАЊЕ АРХЕОЛОШКИХ ЛОКАЛИТЕТА ЛЕСКОВАЧКОГ ПОДРУЧЈА; бр. XXIV (стр. 513-515), 1984.

III. НУМИЗМАТИКА

1. Светозар Душанић: ИЗ НУМИЗМАТИЧКЕ ЗБИРКЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ; бр. I (стр. 93-100), 1961.

IV. ГЕОГРАФИЈА

а. Општа физичка географија

1. Јован Трифуноски: ГРДЕЛИЧКА КЛИСУРА, Природне лепоте и географске одлике; бр. III (стр. 161-165), 1963.
2. Иван Поповић: Јован Петровић — **Крш источне Србије** (Посебно издање, књ. 40; Српско географско друштво; Београд; 1974.); бр. XV (стр. 308), 1975.

б. Хидрографија

3. Костадин Коцић: СНАБДЕВАЊЕ ЛЕСКОВЦА ВОДОМ; бр. XV (стр. 151-175), 1975. Резиме: VERSORGUNG VON LESKOVAC MIT WASSER. И сепарат.
4. Костадин Коцић: КАТАСТРОФАЛНЕ ПОПЛАВЕ У ЛЕСКОВЦУ И ОКОЛИНИ У ПЕРИОДУ ОД 1948-1976. ГОД.; бр. XVII (стр. 315-352), 1977. Резиме: DES INONDATIONS CATASTROPHIQUES A LESKOVAC ET DANS SES ENVIRONS DANS LA PÉRIODE DE 1948--1976. И сепарат.

б. Биогеографија

5. Видак Јовановић: ПЛАНИНА КУКАВИЦА У ЈУГОИСТОЧНОЈ СРБИЈИ И ВЕГЕТАЦИЈА ЊЕНОГ СЕВЕРНОГ ДЕЛА; бр. XVII (стр. 271-299), 1977. Резиме: SUMMARY[1]. И сепарат.
6. Видак Јовановић: ФЛОРА СЕВЕРНОГ ДЕЛА ПЛАНИНЕ КУКАВИЦЕ; бр. XVII (стр. 301-313), 1977. Резиме: REZIME[2]. И сепарат.
7. Властимир Стаменковић: БИЉНОГЕОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ГРДЕЛИЧКЕ КЛИСУРЕ; бр. XIX (стр. 249-254), 1979. Резиме: PFLANZENGEOGRAPHISCHE LAGE DER GRDELICA SCHLUCHT. И сепарат.
8. Видак Јовановић: ЈЕСТИВЕ И ОТРОВНЕ ГЉИВЕ, Прилог упознавању гљива — "печурака" околине Лесковца; бр. XXI (стр. 191-197), 1981. Резиме: DES CHAMPIGNONS COMESTIBLES EL VENENEUX[x]). И сепарат.
9. Новица Ранђеловић, Видак Јовановић, Властимир Стаменковић и Миодраг Ружић: НОВА НАЛАЗИШТА БИЉАКА У ЈУГОИСТОЧНОЈ СРБИЈИ; бр. XXII (стр. 381-383), 1982. Резиме: (без резимеа[3]). И сепарат.
10. Видак Јовановић: НЕКОЛИКО ЈЕСТИВИХ И ОТРОВНИХ ВРСТА ПЕЧУРАКА У ОКОЛИНИ ЛЕСКОВЦА; бр. XXII (стр. 385-396), 1982. Резиме: RÉZUMÉ[4]. И сепарат.
11. Новица Ранђеловић и Властимир Стаменковић: ФЛОРА И ВЕГЕТАЦИЈА ОКОЛИНЕ ВЛАСОТИНЦА, Флористичка и фитоценолошка студија; бр. XXIII (стр. 315-363), 1983. Резиме: LA FLORE ET LA VEGETATION DANS LES ENVIRONS DE VLASOTINCE[x]). И сепарат.
12. Новица Ранђеловић, Ратко Ђенић и Владимир Ранђеловић: ОСТАЦИ ЛУЖЊАКОВО-ЈАСЕНОВИХ ШУМА (QUERCO-FRAXINETUM MOESIACUM RUD.) У ЛЕСКОВАЧКОМ ПОЉУ И ЊИХОВА ЗАШТИТА; бр. XXIII (стр. 365-369), 1983. Резиме: LES RESTES DES FORETS DE CHENES PEDONCULES ET DE FRENES DANS LE CHAMP DE LESKOVAC ET LEUR PROTECTION. И сепарат.
13. Видак Јовановић, Војислав Мишић и Анка Динић: ШУМА ХРАСТА СЛАДУНА (QUERCETUM FARNNETO J O V.) У ЛЕСКОВАЧКОЈ КОТЛИНИ; бр. XXIII (стр. 371-382), 1983. Резиме: CONCLUSION[5]. И сепарат.
14. Vidak Jovanović, Vojislav Mišić i Anka Dinić: ŠUMSKA VEGETACIJA ŠIRE OKOLINE MEDVEĐE U JUŽNOJ SRBIJI; br. XXIV (str. 365-373), 1984. Rezime: SUMMARY[6]. И сепарат.

15. Novica Ranđelović i Vlastimir Stamenković: FLORA I VEGETACIJA RUJAN PLANINE U JUGOISTOČNOJ JUGOSLAVIJI; br. XXIV (str. 375-392), 1984. Rezime: LA FLORE ET LA VEGETATION DE LA MONTAGNE DE RUJAN AU SUD-EST DE LA YOUGOSLAVIE. И сепарат.

16. Vladimir Ranđelović i Novica Ranđelović: SISTEMATSKA I HOROLOŠKA ISTRAŽIVANjA RODA CROCUS L. (ŠAFRAN, KAĆUNKA) U JUGOISTOČNOJ SRBIJI; br. XXIV (str. 393-395), 1984. Rezime: LA SYSTÉMATIQUE ET DES RECHERCHES HOROLOGIQUES DE L'ESPÉCE DE CROCUS DU SUD-QUEST SERBIE. И сепарат.

17. Novica Ranđelović: TRAVNjAČKA FLORA JUGOISTOČNE SRBIJE; br. XXß (str. 473—488), 1985. Rezime: LA FLORE DES GAZONS DE LA SERBIE DU SUD. И сепарат.

18. Vlastimir Stamenković: FLORA DONjEG TOKA REKE VLASINE I NjENE PRITOKA LUŽNICE U JUGOISTOČNOJ SRBIJI SA BILjNOGEOGRAFSKOM ANALIZOM; br. XXV)стр. 489—505), Резиме: LA FLORE DU COURS BAS DE LA RIVIÈRE DE VLASINA ET DE SON AFELUENT LA LUŽNICA DANS LA SERBIE DU SUD AVEC UNE ANALYSE VEGETO—GEOGRAPFIQUE
И сепарат.

19. Vidak Jovanović: VAŽNIJA NALAZIŠTA I STANIŠTA AROMATIČNIH BILjAKA NA PLANINI RADANU I JABLANIČKIM PLANINAMA (KUJAKU I KUKAVICI) U JUŽNOJ SRBIJI; br. XXV (стр. 506—510), 1985. Резиме: CONCLUSION. И сепарат.

г. Аграрна географија

20. Јован Јовановић: ИЗ ИСТОРИЈЕ АГРАРНЕ СВОЈИНЕ У ЛЕСКОВАЧКОМ ПОРЕЧЈУ; бр. I (стр. 28-32), 1961.

21. Радош Требјешанин: МАНАСТИРСКИ ПОСЕДИ У ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ ОД 1219-1857. г; бр. XXV (стр.377—392), 1985. Резиме: LES DOMAINES MONASTIQUES DANS LE REGION DE LESKOVAC DE 1219—1878. И сепарат.

22. Олга Савић: ОСВРТ НА ПРИВРЕДНЕ ПРИЛИКЕ И ПРОБЛЕМЕ НАСЕЉА У ОКОЛИНИ ЛЕСКОВЦА У 1878. ГОДИНИ И СТВАРАЊЕ ПРВИХ ОПШТИНА; бр. VII (стр. 39-45), 1967. Резиме: УПОМИНАНИЕ НА ЭКОНОМИЧЕСКИЕОБСТОЯТЕЛЬСТВА И ПРОБЛЕМЫ НАСТУПИВШИЕ В ОКРЕСТНОСТЯХ ЛЕСКОВЦА В 1878 Г. И ОБРАЗОВАНИЕ НОВЫХ ОБЩИН. И сепарат.

д. Привредна[7] географија

23. Драгољуб Трајковић: О ПОЧЕЦИМА ЛЕСКОВАЧКЕ ТЕКСТИЛНЕ ИНДУСТРИЈЕ; бр. VII (стр. 157-169), 1967. Резиме: О ОСНОВАНИИ ЛЕСКОВАЧКОЙ ИНДУСТРИИ, Лесковачкой гаитанары (фабрики галуна)[8]. И сепарат.

24. Михајло Костић: ЈУЖНО ПОМОРАВЉЕ, Економско-географске одлике; бр. IX (стр. 195-224), 1969. резиме: THE SOUT MORAVA RIVER BASIN, Economico-geographical. И сепарат.

25. Олга Савић: ПОЧЕТАК ПОСЛОВАЊА ПРВЕ ТЕКСТИЛНЕ ФАБРИКЕ У ЛЕСКОВЦУ; бр. XV (стр. 127-137), 1975. Резиме: BEGINN DER TÄTIGKEIT DER TEXTILFABRIK IN LESKOVAC. И сепарат.

26. Милорад Васовић: ПРОСТОРНИ АСПЕКТ ИНДУСТРИЈЕ ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ; бр. XIX (стр. 183-197), 1979. Резиме: RAUMASPEKT DER INDUSTRIE SÜDOSTSERBIENS. И сепарат.

27. Благоје Глигоријевић: ЛЕСКОВАЧКА ИНДУСТРИЈА И БАНКЕ ЗА ВРЕМЕ РАТА; бр. XXII (стр. 367-374), 1982. Резиме: L'INDUSTRIE DE LESKOVAC ET LES BANQUES PENDANT LA GUERRE. И сепарат.

28. Милорад Васовић: ЕКОЛОШКА ОСНОВА ПРИВРЕДНОГ ЖИВОТА У БРДСКО-ПЛАНИНСКИМ ПРОСТО-

РИМА С ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА ЈУГОИСТОЧНУ СРБИЈУ; бр. XXV (стр.), 1985. Резиме:
И сепарат.

29. Миливоје Вучковић: ИНФОРМИСАЊЕ У ПРИВРЕДИ ЈУЖНОМОРАВСКОГ РЕГИОНА; бр. XXII (стр. 429-431), 1982.
30. Милутин Петровић: ГОВЕДАРСТВО У ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ; бр. XXII (стр. 431-433), 1982.
31. Милутин Петровић: СТАЊЕ У ГОВЕДАРСТВУ И МОГУЋНОСТИ ЊЕГОВОГ ДАЉЕГ РАЗВОЈА У ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ; бр. XXIV (стр. 520-523), 1984.

ђ. Термална географија и сродно[9]

32. Михајло Костић: СИЈАРИНСКА БАЊА, Прилог географском проучавању балнео-туристичких насеља; бр. III (стр. 117-141), 1963. Резиме[10]. И сепарат.
33. Михајло Костић и Томислав Трајковић: ТУЛАРСКА БАЊА, Прилог географском проучавању термо-минералних вода у СР Србији; бр. IV (стр. 129-136), 1964. Резиме (издвојено): ТУЛАРСКИЙ КУРОРТ, Приложение географическому изучению термо минеральных вод в Социалистической Республике Сербии. И сепарат.
34. Михајло Костић: ВРАЊСКА БАЊА, Прилог термалној географији СР Србије; бр. V (стр. 86-109), 1965. Резиме (издвојено): ВРАНЬСКА БАНЯ, Приложение термальной географии СР Сербии. И сепарат.
35. Јован Ћирић: БУЈАНОВАЧКА БАЊА, Студијски прилог за урбанистички програм; бр. X (стр. 141-152), 1970. Резиме: STATION BALNEAIRE DE BOUIANOVATZ[x)]. И сепарат.
36. Михајло Костић: О ЈЕДНОМ РАРИТЕТНОМ ПРЕЖИТКУ КУЛТА ПСЕУДОТЕРМАЛИЗМА У ЈУЖНОМ ПОМОРАВЉУ; бр. XVIII (стр. 241-251), 1978. Резиме: SUR UNE SURVIVANCE RAPE DU CULTE DU PSEUDOTHERMALISME DANS LE BASIN DE LA MORAVA DU SUD. И сепарат.
37. Михајло Костић: ДВА ПРИМЕРА РАРИТЕТНОГ КУЛТА ПСЕУДОТЕРМАЛНИХ ИЗВОРА; бр. XX (стр. 211-218), 1970. Резиме: DEUX EXEMPLES DU CULTE DES SOURCES PSEUDOTHERMALES RARES. И сепарат.
38. Михајло Костић: О НЕКИМ ПРЕЖИЦИМА КУЛТА ПСЕУДОТЕРМАЛНИХ ИНТЕРМИТЕНТНИХ ИЗВОРА; бр. XXI (стр. 157-164), 1981. Резиме: SUR QUELQUES SURVIVANCES DU CULTE DES SOURCES INTERMITTENTES PSEUDOTHERMALES. И сепарат.
39. Михајло Костић: КЊАЖЕВАЧКА БАЊИЦА, Један пример преуређења простора савременом валоризацијом термалних вода; бр. XXV (стр. 253—259), 1985. Резиме: KNjAŽEVAČKA BANjICA, Un exemple d'aménagement du terrain par une valorisation cómtemporaine des eaux thermales. И сепарат.

е. Регионална географија

40. Никола Трипчев: НЕКОЛИКО ГЕОГРАФСКИХ ЗАПАЖАЊА О ГРДЕЛИЧКОЈ КЛИСУРИ; бр. II (стр. 113-114), 1962.
41. Види бр. IV – 1.
42. Јован Јовановић: СУШИЦА; бр. VI (стр. 109-122), 1966. Резиме: СУШИЦА. И сепарат.
43. Милорад Васовић: ПРЕДЕОНЕ ОСОБЕНОСТИ И НЕКИ ГЕОГРАФСКИ ПРОБЛЕМИ ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ; бр. X (стр. 113-122), 1970. Резиме: QUELQUES PARTICULARITÉS ET QUELQUES PROBLÈMES DE LA SERBIE DE SUD-EST. И сепарат.
44. Витомир Маринковић: ЈУЖНОМОРАВСКА МЕЂУОПШТИНСКА РЕГИОНАЛНА ЗАЈЕДНИЦА; бр. XVIII (стр. 307-323), 1978. Резиме: LA COMMUNAUTE REGIONALE DU SUD-MORAVA. И сепарат.

*

45. Јован Јовановић: Јован Трифуноски — **Скопска Црна Гора** (Самостално издање[11] писца; Скопље; 1971.); бр. XIV (стр. 327-328), 1974.
46. Драгољуб Трајковић: Јован Трифуноски — **Кумановска област** (Скопље, 1974.)[12]; бр. XV (стр. 306-307), 1975.

47. Драгољуб Трајковић: СТАНОВНИШТВО ЛЕСКОВАЧКОГ КРАЈА, Од насељавања до 1941. године; бр. II (стр. 24 – 29), 1962.
48. Видосава Николић – Стојанчевић: УДЕО ЛЕСКОВЧАНА У ЕТНИЧКОЈ КОМПОЗИЦИЈИ СТАНОВНИШТВА СРБИЈЕ У 19. ВЕКУ, Прилог проучавању миграција становништва Лесковачког краја; II (стр. 30 – 42), 1962.
49. Милорад Васовић: НАСЕЉАВАЊЕ ГОРЊЕ ЈАБЛАНИЦЕ, Претходни резултати; бр. II (стр. 43 – 51), 1962.
50. Радош Требјешанин: ЗИМОВАЊЕ КОЛОНИСТА ИЗ ЦРНЕ ГОРЕ У КУМАРЕВУ 1889 – 1890. ГОДИНЕ; бр. II (стр. 52 – 56), 1962.
51. Младен Недељковић: СТАНОВНИШТВО И СЕОСКА НАСЕЉА У ГРДЕЛИЧКОЈ КЛИСУРИ; бр. II (стр. 115 – 119), 1962.
52. Видосава Николић – Стојанчевић: ИСЕЉАВАЊЕ ВРАЊАНАЦА ВАН МАТИЦЕ У ПРОШЛОСТИ И ДАНАС; бр. III (стр. 86 – 115), 1963.
53. Јован Трифуноски: СТАНОВНИЦИ ЈУЖНОГ ПОМОРАВЉА, ГОРЊЕ ПЧИЊЕ И КРАЈИШТА НАСЕЉЕНИ У СЕЛИМА СКОПСКЕ КОТЛИНЕ; бр. IV (стр. 83 – 85), 1964. Резиме (издвојено): НАСЕЛЕНИЕ ЮЖНОГО ПОМОРАВЛЯ, ГОРНЕИ ПЧИНИ И ПОГРАНИЧНОИ ПОЛОСЫ В СЕЛАХ СКОПЛЯНСКОИ КОТЛОВИНЫ. И сепарат.
54. Олга Савић: ДНЕВНЕ МИГРАЦИЈЕ РАДНЕ СНАГЕ ОКОЛНИХ СЕЛА У ЛЕСКОВЦУ ; бр. VII (стр.85 – 102), 1967. ДНЕВНАЯ МИГРАЦИЯ РАБОТНИЧЕЙ СИЛЬИ ОКРЕСТНЫХ СЕЛ В ЛЕСКОВАЦ. И сепарат.
55. Јован Трифуноски: НАЈНОВИЈЕ МИГРАЦИЈЕ СТАНОВНИШТВА У ОБЛАСТИ ГРДЕЛИЧКЕ КЛИСУРЕ; бр. VII (стр. 103 – 107), 1967. Резиме е[3]. И сепарат.
56. Видосава Николић — Стојанчевић: НАСЕЉАВАЊЕ ВРАЊАНАЦА, ЛЕСКОВЧАНА И ВЛАСИНЦА У ТОПЛИЧКОМ ОКРУГУ ПОСЛЕ ОСЛОБОЂЕЊА 1878. ГОДИНЕ; бр. IX (стр. 225 – 248), 1969. Резиме: COLONISATION DES HABITANTS DE VRANjE, DE LESKOVAZ ET DE VLASOTINCE DANS LA RÉGION DE TOPLICA APRÈS LA LIBERTION 1878. И сепарат.
57. Јован Трифуноски: О ЈЕДНОМ НЕУСПЕЛОМ ПРЕСЕЉАВАЊУ СТАНОВНИШТВА ИЗ ГРДЕЛИЧКЕ КЛИСУРЕ У ВОЈВОДИНУ; бр. IX (стр. 267 – 268), 1969. Резиме: D'UNE MIGRATION MANQUÉ DE LA POPULATION DU DÉFILÉ DE GRDELICA Á LA VOJVODINA. И сепарат.
58. Витомир Маринковић: МИГРАЦИЈА РАДНЕ СНАГЕ НА ПРИВРЕМЕНОМ РАДУ У РАЗНЕ ЗЕМЉЕ СВЕТА ИЗ ЛЕСКОВАЧКОГ КРАЈА; бр. XIII (стр. 121 – 157), 1973. Резиме: MIGRATION DE LA MAIN D'OEUVRE DE LA RÉGION DE LESKOVATZ EN BUT DU TRAVAIL TEMPORAIRE DANAS DES DIFFÉRENTS PAYS DU MONDE. И сепарат.
59. Радош Требјешанин: НАСЕЉАВАЊЕ ЦРНОГОРСКОГ СТАНОВНИШТВА У ЈАБЛАНИЦИ И ТОПЛИЦИ ОД 1880. до 1906. ГОДИНЕ; бр. XIX (стр. 125 – 157), 1979. Резиме: ANSIEDLUNG DER MONTENEGRINISCHEN BEVELKERUNG IM JABLANICA — UND TOPLICA GEBIT AB 1880 BIS 1906. И сепарат.
60. Витомир Маринковић: ОСНОВНЕ ДЕМОГРАФСКЕ ОДЛИКЕ ОПШТИНЕ ЛЕСКОВАЦ; бр. XXIII (стр. 301 – 313), 1983. Резиме: LES QUALITES DEMOGRAPHIQUES ELEMENTAIRES DE LA COMMUNE DE LESKOVAC. И сепарат.

*

61. Јован Јовановић: Радомир Костадиновић — **Црна Трава и Црнотравци** (Лесковац, 1968)[13]; бр. IX (стр. 314 – 316), 1969.
62. Драгољуб Трајковић: Владимир Стојанчевић — **Јужнословенски народи у Османском царству од Једранског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године (Издавачко** – штампарско ППТ предузеће[14], Београд, 1971.); бр. XII (стр. 203 – 204), 1972.

з. Географија насеља

63. Олга Савић: ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ ЛЕСКОВЦА; бр. II (стр. 5 – 8), 1962.
64. Јован. Трифуноски: ПРИЛОГ ПОЗНАВАЊУ НАСЕЉА ГРДЕЛИЧКЕ КЛИСУРЕ; бр. II (стр. 109 – 112), 1962.
65. Милан Јовић: О НЕКИМ СТАРИМ НАСЕЉИМА У ГРДЕЛИЧКОЈ КЛИСУРИ; бр. II (стр. 120 – 122), 1962.
66. Драгутин Ђорђевић: ПРИЛОЗИ[15] ЗА АНТРОПОГЕОГРАФСКО ИСПИТИВАЊЕ ЛЕСКОВАЧКЕ ОКОЛИНЕ; бр. III (стр. 152 – 160), 1963.
67. Миодраг Павићевић: КАДА ЈЕ ФОРМИРАНО НАСЕЉЕ МАНОЈЛОВАЦ, Прилог грађи[16] за изучавање Лесковца и околине; бр. III (стр. 199 – 206), 1963. И сепарат.
68. Јован Ћирић: ТЕРИТОРИЈАЛНО РАЗГРАНИЧЕЊЕ УТИЦАЈА ЛЕСКОВЦА И НИША; бр. IV (стр. 78—82), 1964. Резиме: ТЕРРИТОРИАЛЬНОЕ РАЗГРАНИЧЕНИЕ ВЛИЯНИЯ ЛЕСКОВЦА И НИША. И сепарат.
69. Михајло Костић и Томислав Трајковић: ВИНАРЦЕ, Прилог проучавању повртарских насеља у Лесковачком Поморављу; бр. IV (стр. 112 – 128), 1964. Резиме: ВИНАРЦЕ, Заметка к изучению огороднических населений в Лесковачком Поморавље. И сепарат.
70. Радомир Костадиновић: О ЦРНОЈ ТРАВИ, Прилог [17] за историју и културу; бр. IV (стр. 146 – 151), 1964. Резиме: О ЦРНОИ ТРАВЕ. И сепарат.
71. Јован Ћирић: О НЕКИМ КАРАКТЕРИСТИКАМА И ПРОБЛЕМИМА РАЗВОЈА ГРАДСКОГ ОРГАНИЗМА ЛЕСКОВЦА; бр. V (стр. 35 – 43), 1965. Резиме[18]. И сепарат.
72. Михајло Костић и Томислав Трајковић: ДОЊЕ ТРЊАНЕ, Прилог географском проучавању специјализованих повртарских насеља; бр. V (стр. 65 – 72), 1965. Резиме: НИЖНИЕ ТРНЯНИ[X)]. И сепарат.
73. Михајло Костић и Томислав Трајковић: ПЕЧЕЊЕВЦЕ, Прилог географском проучавању специјализованих повртарских насеља у Лесковачком Поморављу; бр. VI (стр. 143 – 158), 1966. Резиме: ПЕЧЕНЕВЦЕ[X)]. И сепарат.
74. Види бр. IV – 22
75. Јован Трифуноски: СРБЈАНИ, СРБИЦА И СРБИНОВО; бр. VII (стр. 151 – 153), 1967. Резиме[19]. И сепарат.
76. Јован Ћирић: БОЈНИК, Прилог проблему развоја насеља за потребе урбанистичког планирања; бр. VIII (стр. 139 – 161), 1968. Резиме: БОЙНИК, Приложение к проблеме развития населенного пункта к потребностям урбанистической планировки. И сепарат.
77. Јован Трифуноски: КОЛОНИСТИЧКА НАСЕЉА У ОКОЛИНИ КУМАНОВА; бр. VIII (стр. 163 – 169), 1968. Резиме: ПЕРЕСЕЛЕНЧЕСКИЕ ПОСЕЛЕНИ В ОКРЕСТНОСТЯХ КУМАНОВА. И сепарат.
78. Јован Ћирић: Проц. деформ. просторне структуре градова у јужној и југоисточној Србији; бр. X (стр. 135 – 140), 1970. Резиме: APPRECITIAON DES DEFORMATIONS DE LA STRUCTURE SPACIEUSE DES VILLES DANS LA SERBIE DE SUD ET DE SUD — EST. И сепарат.
79. Јован Ћирић: ГЕОГРАФИЈА ШУМАНА, Насеље са приградским и пољопривредним карактеристикама; бр. XI (стр. 115 – 120), 1971. Резиме: GEOGRAPHIE DE CHOUMANÉ[X)]. И сепарат.
80. Јован Ћирић: ПУКОВАЦ, Порекло, развој и проблеми развоја насеља; бр. XII (стр. 153 – 165), 1972. Резиме: PUKOVAC[X)]. И сепарат.
81. Јован Ћирић: МОДРА СТЕНА; бр. XIII (стр. 133 – 135), 1973. Резиме: LE ROCHER BLEU. И сепарат.
82. Јован Ћирић: ДУШАНОВАЦ; Досељеничко – планско село у Лесковачком крају; бр. XIV (стр. 201 – 211), 1974. Резиме: DUŠANOVO[X)]. И сепарат.
83. Види бр. IV – 3
84. Јован Ћирић: НАТУРАЛНО И ТРЖИШНО СЕЛО, С осврtом на нишко — лесковачки регионални простор; бр. XV (стр. 177 – 182), 1975. Резиме: NATURAL UND MARKTDORF[X)]. И сепарат.
85. Олга Савић: ТЕРИТОРИЈАЛНЕ ПРОМЕНЕ СЕОСКИХ НАСЕЉА У ОКОЛИНИ ЛЕСКОВЦА; бр. XVIII (стр. 207 – 217), 1978. Резиме: TERITORIAL

CHANGES OF VILLAGES IN SURROUNDINGS OF LESKOVAC. И сепарат.

86. Јован Ћирић: НАСЕЉА РОМА КАО ОБЕЛЕЖЈА ГРАДСКЕ ПЕРИФЕРИЈЕ, На примеру градова југоисточне Србије; бр. XIX (стр. 219 – 224), 1979. Резиме: ROMENORTSCHAFTEN ALS KENNZEICHENDER STADTPERIPHERIE IN DEN STÄDTEN SÜDOST-SERBIENS[x]. И сепарат.

87. Јован Трифуноски: ВАРОШИЦЕ У ГОРЊЕМ ДЕЛУ СЛИВА БРЕГАЛНИЦЕ; бр. XXV (стр. 261 – 270), 1985. Резиме: LES PETITES VILLES DANS LE HAUT BASSIN DE LA BREGALNICA. И сепарат.

88. Драгутин Ђорђевић: ГРАЂА О НАСЕЉИМА; бр. XX (стр. 223 – 232), 1980. Резиме: BAUMMATERIAL ÜBER EINSIEDLUNGEN. И сепарат.

89. Македонка Петковић: ГРАДСКИ ПРОСТОРИ; бр. XXIII (стр. 411 – 412), 1983.

*

90. Хранислав Ракић: Драгослав Танић — **Лесковац и околина**[20] (Ск. Опш. Лесковац и Туристички савез Опш. Лесковац; Лесковац; 1972.); бр. XII (стр. 206 – 208), 1972.

91. Душан Берић: Јован Ћирић и Витомир Живковић — **Крупац,** Географија, историја, друштвени живот, народноослободилачки рат (Музеј Понишавља и Балканолошки институт Универзитета; Пирот, Ниш; 1974.); бр. XV (стр. 307 – 308), 1975.

92. Јован Јовановић: Јован Трифуноски — **Средњовековна Конча**[21] (Гласник, св. LV бр. 2; Српско географско друштво; Београд; 1975.); бр. XXIII (стр. 413 – 415), 1983.

93. Јован Јовановић: Јован Трифуноски — **Где се налазио град Славиште**[22] (Гласник, св. LVI бр. 1; Српско географско друштво; Београд; 1976.); бр. XXIII (стр. 413 – 415), 1983.

и. Географија викенд насеобина

94. Иван Поповић: ГЛАВНЕ ПРОСТОРНЕ ОДЛИКЕ ВИКЕНД НАСЕОБИНЕ У ПРЕДЕЛУ ВЛАСИНСКОГ ЈЕЗЕРА, Прилог познавању савремене викенд изградње у југоисточној Србији; бр. XXV (стр. 285 – 293), 1985. Резиме: RÄUMLICHE HAUPTMERKMALE DER WOCHENEND — SIEDLUNG IM GEBIET DES VLASINA — SEES, Ein Beitrag zur Kenntnis zeitgemässen Wochenend — Ausbaus im südöstlichen Serbien. И сепарат.

ј. Саобраћајна географија

95. Миодраг Павићевић: САОБРАЋАЈНЕ ПРИЛИКЕ НА ЈУГУ СРБИЈЕ ЗА ПОСЛЕДЊИХ СТО ГОДИНА; бр. XVIII (стр. 219 – 232), 1978. Резиме: VERKEHR IN SÜDSERBIEN IN DEN LETZTEN HUNDERT JAHREN. И сепарат.

96. Миодраг Павићевић: АУТОПУТ "БРАТСТВО — ЈЕДИНСТВО"; бр. XIX (стр. 199 – 217), 1979. Резиме: L'AUTOROUTE „FRATERNITÉ — UNITÉ. И Сепарат.

к. Туристичка географија

97. Миодраг Павићевић: ТУРИСТИЧКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ЈУГА СРБИЈЕ; бр. VII (стр. 171 – 187), 1967, Резиме: ТУРИСТИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЮГА СЕРБИИ. И сепарат.

98. Миодраг Павићевић: ОД КАДА ДАТИРАЈУ НАВИКЕ ЗА ИЗЛЕТНИШТВОМ; бр. VIII (стр. 187 – 207), 1968. Резиме[23]. И сепарат.

99. Миодраг Павићевић: ВАЖНИЈИ ПОДСТИЦАЈНИ ЧИНИОЦИ ИЗЛЕТНИЧКИХ КРЕТАЊА ЛЕСКОВЧАНА; бр. IX (стр. 273 – 278), 1969. Резиме[24]. И сепарат.

100 Иван Поповић: ЈЕДАН ПОГЛЕД НА ПИТАЊЕ ТУРИСТИЧКЕ ВАЛОРИЗАЦИЈЕ ГЕОГРАФСКОГ ПОЛОЖАЈА ВЛАСИНСКОГ ЈЕЗЕРА, Прилог познавању егзактнијег вредновања туристичких мотива Србије; бр. XVII (стр. 257 – 269). 1977. Резиме: LE LAC DE VLASINA ET UN APERCU DE LA QUESTION CONCERNANT LA VALORISATION TOURISTIQUE DE LA POSITION GÉOGRAPHIQUE, Une contribution a la connasissance de la valorisation plus exacte des motifs touristiques de la RS de Serbie[25] И сепарат.

101. Костадин Коцић: ВЛАСИНСКО ЈЕЗЕРО, Прилог проучавању туристичких места јужне Србије; бр. XXV (стр. 295 – 311), 1985. Резиме: LE LAC DE VLASINA. И сепарат.

в. ТУРИЗМОЛОГИЈА И СРОДНО

1. Миливоје Маћејка: КЛИМА ПРОЛОМ БАЊЕ И ЊЕН ЗНАЧАЈ ЗА ТУРИЗАМ; бр. XXIV (стр. 397 – 418), 1984. Резиме: LE CLIMAT DA LA STATION THÉRMALE DE PROLOM ET SON IMPORTACE POUR LE TOURISME. И сепарат.
2. Миливоје Маћејка и Иван Поповић: САВРЕМЕНО КРЕТАЊЕ СТРУКТУРЕ СМЕШТАЈНИХ КАПАЦИТЕТА У СИЈАРИНСКОЈ БАЊИ, Прилог познавању рецептивне базе бањског туризма Србије; бр. XXIV (стр. 419 – 430), 1984. Резиме: POSSIBILITES ACTUELLES DE LOGEMENT A LA STATION THERMALE DE SIJARINSKA BANjA, Une contribution a la basse receptive du tourisme balneaire de Serbie. И сепарат.
3. Миливоје Маћејка: ОСОБЕНОСТИ ТЕРМИЧКОГ РЕЖИМА ВАЗДУХА У СИЈАРИНСКОЈ БАЊИ; бр. XXV (стр. 271 – 284), 1985. Резиме: LES CARACTÉRISTIQUES DE RÉGIME THERMIQUE DE L'AIR DE LA STATION THERMALE DE SIJARINSKA BANjA. И сепарат.

VI ТОПОНОМАСТИКА И СЛИЧНО[26]

1. Миливоје Павловић: СИМБОЛИКА ПРЕЗИМЕНА ВОЈВОДЕ НИКОЛЕ СКОБАЉИЋА, Семантичка анализа; бр. X (стр. 203 – 208), 1970. Резиме: SYMBOLIQUE DU NOM DU DUC NIKOLA SKOBALITCH. И сепарат.
2. Звездана Павловић — Стаменковић: НАЗИВИ ИЗВОРА У ОБЛАСТИ ПОЉАНИЦЕ И КЛИСУРЕ; бр. XI (стр. 121 – 134), 1971. Резиме: NOMS DES SOURCES DANS LA REGION DE POLjANITZA ET DE CLISSOURA. И сепарат.
3. Миливој Павловић: ХИДРОНИМ ТИПА МЕДВЕЂА И ПОСЛЕДЊИ ТРАГ ТОТЕМИЗМА; бр. XI (стр. 135 – 138), 1971. Резиме: MEDVEĐA ET LES DERNIERS TRACES DU TOTÉMISME. И сепарат.
4. Јоца Михајловић: ТОПОНИМИ И МИКРОТОПОНИМИ У ЛЕСКОВЦУ; бр. XIV (стр. 255 – 260), 1974. Резиме: TOPONYME UND MIKROTOPONYIME IN LESKOVAC. И сепарат.
5. Момчило Златановић: ОЈКОНИМИ ВРАЊСКЕ КОТЛИНЕ; бр. XXI (стр. 209 – 227), 1981. Резиме: „OJKONIMI" DE LA VALLEE ENCAISSEE DE VRANjE. И сепарат.
6. Јован Јовановић: ПРОШЛОСТ ЛЕСКОВЦА У ЊЕГОВОЈ ТОПОГРАФСКОЈ НОМЕНКЛАТУРИ; бр. XXV (стр. 335—354), 1985. Резиме: LE PASSÉ DE LESKOVAC DANS LA NOMENCLATURE TOPOGRAPHIQUE. И сепарат.

VII. ЕТНОЛОГИЈА

а. Историја етнологије и етнографије[27]

1. Драгић Станковић: ОСНИВАЊЕ, РАЗВОЈ И ПЕРСПЕКТИВЕ РАДА НАРОДНОГ МУЗЕЈА[28] У ЛЕСКОВЦУ; бр. I (стр. 131 – 135), 1961.
2. Видосава Николић: ВУК КАРАЏИЋ О ЛЕСКОВЦУ И ВРАЊУ; бр. III (стр. 59 – 61), 1963.

3. Зарије Поповић: ПОСТАНАК И РАД ЛЕСКОВАЧКОГ КУЛТУРНО-УМЕТНИЧКОГ ДРУШТВА "АБРАШЕВИЋ" У ПРЕДРАТНОМ ПЕРИОДУ; бр. III (стр. 65 – 72), 1963.
4. Драгољуб Трајковић: ПРЕДРАТНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ СТУДЕНАТА ЛЕСКОВАЧКОГ КРАЈА И СТВАРАЊЕ НАРОДНЕ КЊИЖНИЦЕ И ЧИТАОНИЦЕ У ЛЕСКОВЦУ; бр. VI (стр. 165 – 172), 1966. Резиме: ДОВОЕННАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ СТУДЕНТОВ ЛЕСКОВАЧКОГ КРАЯ И ОСНОВАНИЕ НАРОДНОЙ БИБЛИОТЕКИ И ЧИТАЛЬНИ В ЛЕСКОВЦЕ. И сепарат.
5. Драгољуб Трајковић: О ЂАЧКОЈ ДРУЖИНИ "СВЕТИСЛАВ ВУЛОВИЋ" ДО 1925. ГОДИНЕ; бр. VI (стр. 173 – 175), 1966. Резиме: О УЧЕНИЧЕСКОМ КРУЖКЕ "СВЕТИСЛАВ ВУЛОВИЧ" ДО 1925 ГОДА. И сепарат.
6. Срђан Марковић: ХРИСТИФОР ЦРНИЛОВИЋ; бр. XXI (стр. 267 – 281), 1981. Резиме: HRISTIFOR CRNILOVIĆ. И сепарат.
7. Видосава Стојанчевић: МИЛАН Ђ. МИЛИЋЕВИЋ — ЕТНОГРАФ И КУЛТУРНИ ИСТОРИЧАР "НОВИХ КРАЈЕВА" СРБИЈЕ, Посвећено сто педесет годишњици рођења 1831 – 1981.; бр. XXII (стр. 225 – 235), 1982. Резиме: MILAN Đ. MILIĆEVIĆ — VÖLKERKUNDLER UND KULTURHISTORIKER DER „NEUEN GEGENDEN" SERBIENS. И сепарат.
8. Сребрица Кнежевић: МУЗЕЈ — КЕНОТАФ; бр. XXIII (стр. 415 – 420), 1983.

б. Насеља и порекло становништва

9. Види бр. IV – 66
10. Видосава Николић: ВРАЊСКА И ГРДЕЛИЧКА НАСЕЉА У 19. ВЕКУ И ЊИХОВО СТАНОВНИШТВО; бр. V (стр. 73 – 85), 1965. Резиме (издвојено): ВРАНЬСКИЕ И ГРДЕЛИЧКИЕ СЕЛА В XIX ВЕКЕ И ИХНЕЕ НАСЕЛЕНИЕ. И сепарат.
11. Види бр. IV – 56
12. Јован Трифуноски: О ЕТНИЧКОМ САСТАВУ И ЕТНИЧКИМ ПРОЦЕСИМА У СРЕДЊЕМ ПОВАДАРЈУ; бр. X (стр. 153 – 158), 1970. Резиме: SUR LA STRUCTURE ET SUR LES PROCESUSS ÉTHNIQUES DANS LA VALLÉE MOYENNE DE VARDAR. И сепарат.
13. Добривоје Ранчић: ЦИГАНИ ГРДЕЛИЦЕ И ГРДЕЛИЧКЕ КЛИСУРЕ; бр. XI (стр. 151 – 165), 1971. Резиме: LES ZIGANES DE GRDELITZA ET DU DEFILE DE GRDELITZA. И сепарат.
14. Јован Јовановић: ЛЕСКОВАЧКО ПОРЕЧЈЕ, Антропогеографска и социолошка студија[29] (први део); бр. XII (стр. 3 – 90), 1972. Резиме: LESKOVAČKO POREČJE, Etude anthropologique et sociologique. И сепарат.
15. Јован Јовановић: ЛЕСКОВАЧКО ПОРЕЧЈЕ, Други (посебни) део; бр. XIII (str. 3 – 68), 1973. Резиме: LESKOVAČKO POREČJE, Deuxième livre. И сепарат.
16. Јован Трифуноски: СЕЛА И СТАНОВНИШТВО У ДОЊЕМ СЛИВУ ВЛАСИНЕ, Други (посебни) део; бр. XIV (стр. 3 – 28), 1974. Резиме: ORTSCHAFTEN UND BEVÖLKERUNG IM FLUSSGEBIET DER VLASINA. И сепарат.
17. Јован Јовановић: ПУСТА РЕКА, Антропогеографска и социолошка истраживања (Општи део); бр. XV (стр. 3 – 137), 1975. Резиме[30]. И сепарат.
18. Драгутин Ђорђевић: АШАНИ У ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ; бр. XVII (стр. 207 – 222), 1977. Резиме: LES ACHANS DANS LA RÉGION DE LESKOVAC. И сепарат.
19. Јован Јовановић: ПУСТА РЕКА, Антропогеографска и социолошка истраживања. Други (посебни) део; бр. XVII (стр. 3 – 115), 1977. Резиме[31]. И сепарат.
20. Видосава Стојанчевић: ЛЕСКОВАЦ И ЛЕСКОВАЧКИ КРАЈ У ПРВИМ ГОДИНАМА ПОСЛЕ ОСЛОБОЂЕЊА ОД ТУРАКА (1878 – 1885. ГОДИНЕ), Етно – демографске, социјално-економске и културне карактеристике; бр. XVIII (стр. 129 – 201), 1978. Резиме: LESKOVAC ET SA RÉGION PENDANT LES PREMIÉRES ANNEES APRÉS LA LIBÉRATION DES TURCS. И сепарат.
21. Јован Трифуноски: МУХАЏИРИ ИЗ СРБИЈЕ 1878. Г. НАСЕЉЕНИ У МАКЕДОНИЈИ; бр. XVIII (стр. 203 – 206), 1978. Резиме: MUCHADŽIEREN AUS SERBIEN 1878 BEVÖLKERT IN MAZEDONIEN. И сепарат.

22. Јован Јовановић: ЛЕСКОВАЧКО ПОЉЕ И БАБИЧКА ГОРА, Историјско – привредна и етнографско – социолошка истраживања; бр. XVIII (стр. 3 – 118), 1978. Резиме:[32]. И сепарат.

23. Јован Јовановић: ЛЕСКОВАЧКО ПОЉЕ И БАБИЧКА ГОРА, Историјско – привредна и етнографско – социолошка истраживања (Посебни део); бр. XIX (стр. 3 – 182), 1979. Резиме[33]. И сепарат.

24. Видосава Стојанчевић: РОМИ (ЦИГАНИ) У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ, Етно – демографске карактеристике и традиционална култура; бр. XXI (стр. 137 – 155), 1981. Резиме: ROMAN (ZIGEUNER) IN SÜDSERBIEN. И сепарат.

25. Јован Јовановић: ДОЊА ЈАБЛАНИЦА, Етнографско – социолошка истраживања; бр. XXI (стр. 165 – 189), 1981. Резиме: LA BASSE JABLANICA, Recherches ethno – sociologiques. И сепарат.

26. Јован Јовановић: ДОЊА ЈАБЛАНИЦА, Етнографско – социолошка истраживања, Други део; бр. XXII (стр. 311 – 365), 1982. Резиме: DONjA JABLANICA, Zweiter Teil[34]. И сепарат.

27. Видосава Стојанчевић: ВЛАСОТИНЦЕ ПОСЛЕ ОСЛОБОЂЕЊА ОД ТУРАКА (1878 – 1890), Етно – демографске, социјално – економске и културне карактеристике; бр. XXIV (стр. 251 – 304), 1984. Резиме: VLASOTINCE AFTER THE LIBERATION FROM TURKS. И сепарат.

28. Видосава Стојанчевић: НАРОД И КРАЈЕВИ ЈУЖНЕ СРБИЈЕ У ДЕЛИМА ВЕЉКА ПЕТРОВИЋА, Посвећено стогодишњици рођења писца и седамдесетогодишњици првог светског рата; бр. XXV (стр. 465—472), 1985. Резиме: THE PEOPLE AND REGIONS OF THE SOUTH SERBIA IN THE WORKS OF VELjKO PETROVIĆ. И сепарат.

б. Материјална култура

— Народна архитектура и слично —

29. Добривоје Ранчић: ДРУМСКИ ХАНОВИ ГРДЕЛИЦЕ И ГРДЕЛИЧКЕ КЛИСУРЕ; бр. I (стр. 17 – 27), 1961.

30. Радмила Стојановић: ИЗРАДА ТУГЛЕ У ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ; бр. VI (стр. 159 – 163), 1966. Резиме: ПРОИЗВОДСТВО ТУГЛЫ В ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЕ. И сепарат.

31. Радмила Стојановић: ИЗЛЕД ЛЕСКОВЦА ЗА ВРИЈЕМЕ ТУРАКА; бр. VII (стр. 47 – 53), 1967. Резиме: ВИД ЛЕСКОВЦА ВО ВРЕМЯ ТУРЕЦКОЙ ВЛАСТИ. И сепарат.

32. Јован Ћирић: УРБАНО И АРХИТЕКТОНСКО НАСЛЕЂЕ У УЖОЈ СРБИЈИ И ДАНАШЊА ИЗГРАДЊА; бр. VII (стр. 55 – 63), 1967. Резиме: УРБАНИСТИЧЕСКОИ И АРХИТЕКТУРНОЕ НАСЛЕДСТВО В УЖЕЙ СЕРБИИ И ТЕПЕРЕШНЕЕ СТРОИТЕЛЬСТВО. И сепарат.

33. Јован Ћирић: ПОЈАВА И ТЕРИТОРИЈАЛНО РАСПРОСТРАЊЕЊЕ ЦРНОТРАВСКЕ ДУНЂЕРСКЕ КУЋЕ; бр. VII (стр. 109 – 115), 1967. Резиме: ПОЯВЛЕНИЕ И ТЕРИТОРИАЛЬ НОЕ-РАСПРОСТРАНЕНИЕ ЦРНОТРАВСКОГО ПЛОТНИЧЕГО ДОМА. И сепарат.

34. Радмила Стојановић: НАДГРОБНИ СПОМЕНИЦИ РУДАРСКОГ ГРОБЉА; бр. IX (стр. 249 – 256), 1969. Резиме: PIERRES TOMBALES DU CIMETIÉRE DE ROUDARÉ. И сепарат.

35. Драгољуб Трајковић: ЈОШ О ХАНОВИМА ГРДЕЛИЧКЕ КЛИСУРЕ; бр. XI (стр. 167 – 170), 1971. Резиме: ENCORE QUELQUE CHOSE SUR LES AUBERGES DANS LE DEFILÉ DE GRDELITZA. И сепарат.

36. Видосава Стојанчевић: ЕЛЕМЕНТИ СТАРЕ БАЛКАНСКЕ УРБАНЕ ЦИВИЛИЗАЦИЈЕ У РАЗВОЈУ "ЧАРШИЈА" ТРАДИЦИОНАЛНЕ КУЛТУРЕ ЊИХОВИХ СТАНОВНИКА У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ У 19. ВЕКУ; бр. XX (стр. 197 – 210) , 1980. Резиме: LE ROLE DE LA CIVILISATION URBAINE BALKANIQUE DANS LA FORMATION DES MARCHÉS ANCIENS („ČARŠIJE") ET DE LA MANIÉRE DE VIVRE DE LEURS HABITANTS DANS LA SERBIE DU SUD AU XIXe SIÉCLE. И сепарат.

37. Радмила Стојановић: ТРЛЕ У СЕЛУ БАБИЧКОМ; бр. XXII (стр. 375 – 379), 1982. Резиме: VIEHWINTERSTAND IM DORF BABIČKO. И сепарат.

38. Радмила Стојановић: ЕТНОЛОШКО ИСПИТИВАЊЕ ТЕРЕНА КОЈЕ ЋЕ БИТИ ПОТОПЉЕНО ИЗГРАДЊОМ БРАНЕ КОД СЕЛА БАРЈА; бр. XXIV (стр. 515 – 520), 1984.
39. Драгутин Ђорђевић: НАДГРОБНИ СПОМЕНИЦИ, ЊИХОВИ СИМБОЛИ И ЊИХОВЕ УМЕТНИЧКЕ ПРЕДСТАВЕ НА НЕКИМ ЈУЖНОСРБИЈНСКИМ НЕКРОПОЛАМА; бр. XXV (стр. 449—456), 1985. Резиме: LES PIERRES TOMBALES SUR CARTAINES NÉCROPOLES DANS LA SERBIE DU SUD. И сепарат.
40. Милорад Војиновић: АРХИТЕКТОНСКО НАСЛЕЂЕ ЛЕСКОВЦА ИЗ ВРЕМЕНА ЊЕГОВОГ ПРИВРЕДНОГ РАЗВОЈА У ПЕРИОДУ 1878-1940.; бр. XXV (стр. 321—333), 1985. Резиме: ARCHTECTULAL HERITAGE OF LESKOVAC (1878—1940). И сепарат.

— Градски и сеоски занати —

41. Драгутин Ђорђевић: ДУБОРЕЗАЦ САША ДИМИТРИЈЕВИЋ И ЊЕГОВО ДЕЛО У ВЛАСОТИНЦУ И ЛЕСКОВЦУ; бр. I (стр. 33 – 36), 1961.
42. Радмила Стојановић: ПАПУЏИЈСКИ ЗАНАТ У ЛЕСКОВЦУ; бр. I (стр. 115 – 123), 1961.
43. Радмила Стојановић: РАЗВОЈ ОПАНЧАРСКОГ ЗАНАТА У ЛЕСКОВЦУ И ОКОЛИНИ; бр. II (стр. 65 – 73), 1962.
44. Радмила Стојановић: ГРНЧАРСКИ ЗАНАТ У ЛЕСКОВЦУ; бр. III (стр. 73 – 85), 1963.
45. Радмила Стојановић: РАВНОЈ КАЧАРСКОГ (ПИНТЕРСКОГ) ЗАНАТА У ЛЕСКОВЦУ И ОКОЛИНИ; бр. IV (стр. 55 – 67), 1963. Резиме (издвојено): РАЗВИТИЕ БОЧАРСКОГО (КАЧАРСКОГО) РЕМЕСЛА В ЛЕСКОВЦЕ И ОКРЕСТНОСТЯХ. И сепарат.
46. Радмила Стојановић: НАРОДНО БОЈЕЊЕ И БОЈАЏИЈСКИ ЗАНАТ У ЛЕСКОВЦУ И ОКОЛИНИ; бр. V (стр. 56 – 64), 1965. Резиме: НАРОДНОЕ КРАШЕНИЕ И КРАСИЛЫНОЕ РЕМЕСЛО В ЛЕСКОВЦЕ. И сепарат.
47. Радмила Стојановић: МУТАВЏИЈСКИ ЗАНАТ У ЛЕСКОВЦУ И ОКОЛИНИ; бр. VIII (стр. 95 – 104), 1968. Резиме: МУТАВЏИЙСКОЕ РЕМЕСЛО В ЛЕСКОВЦЕ И ОКРЕСТНОСТЯХ. И сепарат.
48. Радмила Стојановић: КАЗАНЏИЈСКИ ЗАНАТ У ЛЕСКОВЦУ; бр. X (стр. 159 – 172), 1970. Резиме: ARTISANAT DE CHAUDRONIER A LESKOVATZ. И сепарат.
49. Радмила Стојановић: ЧЕШЉАРСКИ ЗАНАТ У ЛЕСКОВЦУ; бр. XI (стр. 139 – 149), 1971. Резиме: ARTISANAT DE PERIGNE DANS LESKOVATZ. И сепарат.
50. Радмила Стојановић: ВОСКАРСКО — ЛИЦИДЕРСКИ ЗАНАТ У ЛЕСКОВЦУ; бр. XV (стр. 139 – 150), 1975. Резиме: WACHSZIEHEN UND LEBKUCHENBACKEN IN LESKOVAC. И сепарат.
51. Радмила Стојановић: ДРВОДЕЉЕ ВУЧЈА; бр. XIX (стр. 237 – 248), 1979. Резиме: LES CHARPENTIERS DE VUČJE. И сепарат.
52. Радмила Стојановић: ИЗРАДА ЦРЕПУЉА У СЕЛУ БРЗА; бр. XXI (стр. 199 – 202), 1981. Резиме: LE CONFECTION DES COUVERCLES EN TERRE POUR LA CUISSON DU PAIN DANS LE VILLAGE DE BRZA. И сепарат.
53. Радмила Стојановић: ИЗРАДА ЋУМУРА У ПОРЕЧЈУ И СУШИЦИ; бр. XXIII (стр. 287 – 294), 1983. Резиме: LA FABRICATION DU SHARBON DE BOIS A POREČJE ET A SUŠICA. И сепарат.

— Ношња, накит и сродно —

54. Божана Ћирић: СТАРА НОШЊА ЛЕСКОВЦА И ОКОЛИНЕ; бр. II (стр. 74 – 80), 1962.
55. Драгутин Ђорђевић: ЈАШУЊСКИ РЕЛИКВИЈАР И ОКОВ РУДАРСКОГ ЈЕВАНЂЕЉА; бр. IV (стр. 142 – 145), 1964. Резиме (издвојено): ЯШУНЬСКИИ КИОТ И ОПРАВА РУДАРСКОГО ЕВАНГЕЛЯ. И сепарат.

г. Привредна активност

56. Радош Требјешанин: ОБЛИЦИ ХЕСИМА У ГАЈТАНУ КРАЈЕМ XIX ВЕКА; бр. III (стр. 169 – 172), 1963.
57. Јован Јовановић: НЕКЕ ПРИВРЕДНЕ ГРАНЕ ПОРЕЧЈА УОЧИ И ПОСЛЕ ОСЛОБОЂЕЊА ОД ТУРАКА; бр. VI-

II (стр. 89 – 93), 1968. Резиме: ИЗВЕСТИЫЕ АКТИВНОСТИ В ЛЕСКОВАЧКОМ ПОРЕЧЫЕ. И сепарат.

58. Видосава Стојанчевић: ПРОИЗВОДЊА ДУВАНА У ЛЕСКОВАЧКОМ И ВРАЊСКОМ ПОМОРАВЉУ ПОСЛЕ ОСЛОБОЂЕЊА 1878. ГОДИНЕ; бр. XI (стр. 103 – 113), 1971. Резиме: PRODUCTION DU TABAC DANS LA MORAVA DE LESKOVATZ ET DE VRANjE APRES 1878. И сепарат.
59. Јован Трифуноски: СТАРИЈЕ РУДАРСТВО У ГРДЕЛИЧКОМ И ВРАЊСКОМ ПОМОРАВЉУ; бр. XII (стр. 193 – 198), 1972. Резиме: DAS ÄLTERE BERGWESEN IM MORAVA GEBIET VON GRDELICA UND VRANjE. И сепарат.
60. Види бр. IV – 27
61. Драгутин Ђорђевић: РОДОВСКА ЗАЈЕДНИЧКА ЗЕМЉИШТА СВОЈИНА; бр. XXIV (стр. 359 – 364), 1984. Резиме: CLAN COMMON PROPERTY OF LAND. И сепарат.
62. Драгољуб Трајковић: ЛЕСКОВАЧКО КОНОПЉАРСТВО У СВОЈИМ КРИЗНИМ ГОДИНАМА; бр. XXV (стр. 355—371), 1985. Резиме: LESKOVAC HEMP GROWING IN ITS CRITICAL YEARS. И сепарат.

д. Духовна култура

— Народно стваралаштво —

63. Миодраг Павићевић: НАРОДНО ПРЕДАЊЕ О ИМЕНУ ПЛАНИНЕ КУКАВИЦЕ; IV (стр. 100 – 106), 1964. Резиме (издвојено): НАРОДНОЕ ПРЕДАНИЕ О ИМЕНИ ПЛАНИНЫ (лесистой ґоры) КУКАВИЦЫ. И сепарат.
64. Момчило Златановић: ХАЈДУЧКЕ И КОМИТСКЕ ПЕСМЕ У ВРАЊСКОМ КРАЈУ; бр. XIV (стр. 265 – 282), 1974. Резиме: HEIDUCKEN UND KOMMISSEGEDICHTE IM VRANjE — GEBIET. И сепарат.
65. Момчило Златановић: ВРЕМЕ ХУСЕИН-ПАШЕ И ЊЕГОВИХ ПОТОМАКА У НАРОДНИМ ПЕСМАМА НА ЈУГУ СРБИЈЕ; бр. XV (стр. 183 – 192), 1975. Резиме: DIE ZEIT DES HUSENIN-PASCHAS UND SEINER NACHKÖMMLINGE IN VOLKSLIEDERN IM SÜDEN SERBIENS. И сепарат.
66. Момчило Златановић: КРУГ ПЕСАМА О ДЕВОЈКАМА И ТУРЦИМА НА ЈУГУ СРБИЈЕ; бр. XVII (стр. 173 – 186), 1977. Резиме: КРУГ ПЕСЕН О ДЕВУШКАХ И ТУРКАХ НА ЮГЕ СЕРБИИ. И сепарат.
67. Момчило Златановић: СЕВДАЛИНКЕ У ГРАДОВИМА НА ЈУГУ СРБИЈЕ; бр. XVIII (стр. 233 – 239), 1978. Резиме: LES CHANSONS D AMOUR („LES SEVDALINKE“) AU SUD DE LA SERBIE[35]. И сепарат.
68. Драгутин Ђорђевић: ТРАГОВИ ТУРСКОГ ПРИСУСТВА У НАРОДНОМ СТВАРАЛАШТВУ ЈУЖНЕ СРБИЈЕ; бр. XVIII (стр. 265 – 273), 1978. Резиме: SPUREN DER TÜRKISCHEN ANWESENHEIT IN DER VOLKSSCHAFUNG SÜDSERBIENS. И сепарат.
69. Момчило Златановић: УСМЕНО НАРОДНО СТВАРАЛАШТВО У ИНОГОШТУ; бр. XIX (стр. 271 – 277), 1979. Резиме: УСТНОЕ НАРОДНОЕ ТВОРЧЕСТВО В ИНОГОШТЕ. И сепарат.
70. Брана Митровић: ПРЕД ЛЕСКОВАЧКИМ ГОВОРОМ ДАНАС; бр. XIX (стр. 279 – 291), 1979. Резиме: ÜBER DIE LESKOVACER MUNDART HEUTE. И сепарат.
71. Драгутин Ђорђевић: ДЕЧЈЕ ИГРЕ И ИГРЕ ОДРАСЛИХ У ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ; бр. XX (стр. 233 – 238), 1980. Резиме: KINDERSPIELE UND SPIELE DER ERWACH SENEN I LESKOVACER GEBIT. И сепарат.
72. Живан Стојковић: ДЕЧЈЕ ИГРЕ У ЛЕСКОВЦУ У ПРВИМ ПОСЛЕРАТНИМ ГОДИНАМА; бр. XX (стр. 239 – 249), 1980. Резиме: KINDERSPIELE IN LESKOVAC IN DEN ERSTEN NACHKRIEGSJAHREN. И сепарат.
73. Радмила Стојановић: ГУСЛЕ И ГУСЛАРИ ЈАБЛАНИЦЕ И ПУСТЕ РЕКЕ; бр. XX (стр. 251 – 259), 1980. Резиме: LES GUZLAS ET LES JOUEURS DE GUZLAS DE LA RÉGION DE JABLANICA ET CELLE DE PUSTA REKA. И сепарат.
74. Брана Митровић: ЛЕСКОВАЧКИ ГОВОР; бр. XXI (стр. 203 – 207), 1981. Резиме: LE LANGAGE DES HABITANTS DE LESKOVAC. И сепарат.

75. Слободан Зечевић: НАРОДНЕ ИГРЕ ЈУГА СРБИЈЕ; бр. XXII (стр. 215 – 223), 1982. Резиме: SÜDSERBISCHE VOLKSTÄNZE. И сепарат.

76. Станоје Филиповић: ПИСЦИ БОРЦИ ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ; бр. XXII (стр. 255 – 267), 1982. Резиме: ECRIVAINS — COMBATTANTS DANS LA SERBIE DU SUD ESTS. И сепарат.

77. Драгутин Ђорђевић: ФРАГМЕНТИ ИЗ ИСТОРИЈЕ И НАРОДНОГ ПРЕДАЊА ВЛАСИНЕ И ЦРНЕ ТРАВЕ; бр. XXIII (стр. 281 – 286), 1983. Резиме: LES FRAGMENTS DE L HISTOIRE ET LA TRADITION POPULAIRE DE LA VLASINA ET DE LA CRNA TRAVA. И сепарат.

78. Момчило Златановић: ПОЕТСКО НАРОДНО СТВАРАЛАШТВО У ПОЉАНИЦИ; бр. XXIII (стр. 295 – 300), 1983. Резиме: ПОЭТНИЧЕСКОЕ НАРОДНОЕ ТВОРЧЕСТВО В ПОЛЯНИЦЕ. И сепарат.

79. Радослав Раденковић: ДЕВОЈАЧКО ПРИПЕВАЊЕ У СЕЛИМА ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ; бр. XXIV (стр. 329 – 335), 1984. Резиме: LA COMMUNICATION PAR LE JEUNES FILLES DANS LA SERBIE DU SUD-QUEST. И сепарат.

80. Момчило Златановић: НАРОДНЕ ПЕСМЕ ИЗ ЗАПЛАЊА; бр. XXIV (стр. 337 – 342), 1984. Резиме: THE FOLK SONGS FROM ZAPLANJE. И сепарат.

82. Момчило Златановић: РОДОСКРВНИ ГРЕХ ИЗМЕЂУ БРАТА И СЕСТРЕ У НАРОДНИМ ПЕСМАМА ЈУЖНЕ СРБИЈЕ; бр. XXV (стр. 443—447), 1985. Резиме: THE INCEST BETWEEN BROTHER AND SISTER IN THE FOLK POETRY OF THE SOUTH SERBIA. И Сепарат.

— Религија, веровање, култови, митологија, празноверје —

83. Радош Требјешанин: КУЛТ ВАТРЕ У НЕКИМ СЕЛИМА ГОРЊЕ ЈАБЛАНИЦЕ; бр. III (стр. 166 – 168), 1963.

84. Слободан Зечевић: ЛЕСНИЦИ — ЛЕСКОВАЧКИ ШУМСКИ ДУХОВИ; бр. V (стр. 16 – 23), 1965. Резиме (издвојено): ЛЕС ДУХИ ВОЗЛЕ ЛЕСКОВЦА. И сепарат.

85. Слободан Зечевић: НЕКИ ЕЛЕМЕНТИ ГЕНЕЗЕ ВЛАСОТИНАЧКИХ КРАЉИЦА; бр.VI (стр. 137 – 141), 1966. Резиме: НЕКОТОРЬИЕ ЕЛЕМЕНТЬИ ПРОИСХОЖДЕНИЯ ВЛАСОТИНАЧКИХ "КРАЛИЦА". И сепарат.

86. Миленко Филиповић: НАВИ КОД БАЛКАНСКИХ СЛОВЕНА; бр. VIII (стр. 67 – 75), 1968. Резиме: DIE NAVI BEI DEN BALKAN-SLAVEN. И сепарат.

87. Драгутин Ђорђевић: НЕКИ НАШИ КУЛТНИ КАМЕНОВИ И ВЕРОВАЊА У ВЕЗИ С КАМЕНОМ; бр. VIII (стр. 113 – 119), 1968. Резиме: НЕКОТОРЬИЕ НАШИ КУЛЬТНЬИЕ КАМНИ И ВЕРОВАНИЯ В СВЯЗИ С КАМНЕМ. И сепарат.

88. Добросав Туровић: ПРИНОШЕЊЕ ЖРТВЕ НА ПЕТРОВОЈ ГОРИ У ЈАБЛАНИЦИ; бр. VII (стр. 121 – 126), 1968. Резиме: ЖЕРТВОПРИНОЖЕНИЯ НА ПЕТРОВОЙ ГОРЕ В ЯБЛАНИЦЕ. И сепарат.

89. Радош Требјешанин: ФРАЗА "КАМЕН ТИ У СИРЕЊЕ" КАО СВЕДОЧАНСТВО КУЛТА КАМЕНА НА ПОДРУЧЈУ ЈУЖНОГ ПОМОРАВЉА; бр. VIII (стр. 127 – 137), 1968. Резиме: ФРАЗА "КАМЕН ТИ У СИРЕНЕ" И КУЛЬТКАМНЯ. И сепарат.

90. Радмила Стојановић: ЛЕКОВИТО БИЉЕ ЛЕСКОВАЧКОГ КРАЈА; бр. XIII (стр. 113 – 119), 1973. Резиме: PLANTES MÉDICINALES DE LA RÉGION DE LESKOVATZ. И сепарат.

91. Види бр. IV – 36.

92. Радослав Раденковић: ОНТОГЕНЕЗА МОТИВА И МИТСКИХ ДЕТЕРМИНАТИВА У ЛЕГЕНДАМА ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ; бр. XIX (стр. 325 – 347), 1979. Резиме: ONTOGENEZE DER MOTIVE UND DER MYTHISCHEN BESTIMMUNGEN IN DEN SAGEN SÜDOSTSERBIENS. И сепарат.

93. Види бр. IV – 37

94. Види бр. IV – 38.

ђ. Материјална и духовна култура

95. Миленко Филиповић: ЕТНОЛОШКЕ БЕЛЕШКЕ ИЗ ПУСТЕ РЕКЕ; бр. I (стр. 13 – 16), 1961.
96. Миленко Филиповић: ПРИЛОЗИ ПОЗНАВАЊУ НАРОДНОГ ЖИВОТА У ЛЕСКОВАЧКОЈ МОРАВИ; бр. I (стр. 101 – 107), 1961.
97. Јован Трифуноски: ЕТНОЛОШКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ СТРУМИЧКОГ КРАЈА, Прилог проучавању народног живота и културе у областима крај југословенско-бугарске границе; бр. XIX (стр. 225 – 135), 1979. Резиме: LES CARACTÉRISTIQUES DE LA RÉGION DE STRUMICA. И сепарат.
98. Јован Трифуноски: ШОПСКА ОБЛАСТ КРИВА РЕКА, Етнографска посматрања; бр. XXIV (стр. 431 – 464), 1984. Резиме: THE REGION OF KRIVA REKA, Etnographic observations. И сепарат.

е. Друштвени живот и друштвени односи

99. Јован Јовановић: НЕКИ ТРАГОВИ СТАРОГ ПРИВРЕДНОГ И ДРУШТВЕНОГ ЖИВОТА У ЛЕСКОВАЧКОЈ КОТЛИНИ; бр. IV (стр. 107 – 111), 1964. Резиме (издвојено): СЛЕДЫ СТАРОИ ЭКОНОМИЧЕСКОИ ЖИЗНИ В ЛЕСКОВАЧКОИ КОТЛОВИНЕ. И сепарат.
100. Драгољуб Трајковић: ОКО ЛЕСКОВАЧКОГ ЗАКОНА, Од 27. зилкаде 1275. године; бр. IV (стр. 137 – 141), 1964. Резиме (издвојено): ОКОЛО ЛЕСКОВАЧКОГО ЗАКОНА, от 12. октября 1860. г. И сепарат.
101. Миленко Филиповић: АГРАРНО-ПРАВНИ ОДНОСИ ЗВАНИ ПАРАСПОР ИЛИ ПАРАСПУР; бр. V (стр. 5 – 15), 1965. Резиме: DIE PARASPOR-PARASPUR GENANNTEN AGRARRECHTLICHEN VERHÄLTNISSE BEI DEN SÜDSLAVEN. И сепарат.
102. Видосава Николић: УЛОГА И ЗНАЧАЈ ЈУЖНОМОРАВСКОГ ПОДРУЧЈА У ЕТНИЧКОМ И КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКОМ РАЗВИТКУ ЦЕНТРАЛНЕ ОБЛАСТИ БАЛКАНСКОГ ПОЛУОСТРВА; бр. VI (стр. 97 – 108), 1966. Резиме: РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ЮЖНОМОРАВСКОИ ТЕРРИТОРИИ В ЭТНИЧЕСКОМ И КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ ЦЕНТРАЛЬНОИ ОБЛАСТИ БАЛКАНСКОГО ПОЛУОСТРОВА. И сепарат.
103. Видосава Николић-Стојанчевић: ЕТНИЧКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ЛЕСКОВАЧКОГ КРАЈА У ВРЕМЕ ОСЛОБОЂЕЊА ОД ТУРАКА 1877/8. ГОДИНЕ; бр. VII (стр. 25 – 38), 1967. Резиме: ЭТНИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЛЕСКОВАЧКОГО КРАЯ ВО ВРЕМЯ ОСВОБОЖДЕНИЯ ОТ ТУРОК В 1877/8. г. И сепарат.
104. Драгутин Ђорђевић: ТРАДИЦИЈА О ЛИЧНОСТИМА И ДОГАЂАЈИМА ПРЕ И ОКО ОСЛОБОЂЕЊА ЛЕСКОВЦА И ОКОЛИНЕ ОД ТУРАКА (1877); бр. VII (стр. 65 – 72), 1967. Резиме: ТРАДИЦИЯ О ЛИЧНОСТЯХ И СОБЫТИЯХ ПРЕЖДЕ И ОКОЛО ОСВОБОЖДЕНИЯ ЛЕСКОВЦА ОТ ТУРОК В 1877. ГОДУ. И сепарат.
105. Миленко Филиповић: ПРОТОЂЕР; бр. VII (стр. 79 – 84), 1967. Резиме: THE PROTOGER, Formerly an immortant institution later a village servant[36]. И сепарат.
106. Видосава Николић: АРХИЧНЕ УСТАНОВЕ И ПОЈАВЕ ДРУШТВЕНОГ ОБИЧАЈНОГ ЖИВОТА У ВРАЊСКОМ ПОМОРАВЉУ; бр. VII (стр. 117 – 150), 1967. Резиме: АРХАИЧЕСКИЕ ОСНОВАНИЯ ОБЩЕСТВЕННОЙ ОБЫЧАИНОЙ ЖИЗНИ ВО ВРАНЬСКОМ ПОМОРАВЛЕ. И сепарат.
107. Видосава Николић-Стојанчевић: ТУРСКА ИМОВИНА У ВРАЊСКОМ ОКРУГУ У ВРЕМЕ ОСЛОБОЂЕЊА 1877/8. ГОДИНЕ; бр. VIII (стр. 77 – 87), 1968. Резиме: ТУРЕЦКОЕ ИМУШЕСТВО ВО ВРАНЬСКОМ ОКРУГЕ ВО ВРЕМЯ ОСЛОБОЖДЕНИ 1877/78. ГОД. И сепарат.
108. Драгутин Ђорђевић: ОБИЧАЈИ, ОБРЕДНЕ И ДРУГЕ НАРОДНЕ ПЕСМЕ И ЗДРАВИЦЕ; бр. VIII (стр. 105 – 119), 1968. Резиме: НЕКИ ОБИЧАИ, ЗДРАВИЦЕ, ОБРЕДНЕ И ЛИРСКЕ ПЕСМЕ. И сепарат.
109. Видосава Стојанчевић-Николић: ПОРОДИЧНА ЗАДРУГА У ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ ПОСЛЕ ОСЛОБОЂЕЊА 1878.; бр. X (стр. 123 – 134), 1970. Рези-

ме: LA FAMILLE PATRIARCHALE DANS LA REGION DE LESKOVATZ APRES LA LIBERATION DE 1878. И сепарат.

110. Јован Трифуноски: НЕКИ НАРОДНИ ОБИЧАЈИ У КУМАНОВСКОМ КРАЈУ; бр. XII (стр. 199 – 202), 1972. Резиме: VOLKSBRÄUCHE AUS DEM KUMANOVO-GEBIET. И сепарат.

111. Видосава Стојанчевић: ПЕЧЕЊЕВЦЕ У ПРВИМ ГОДИНАМА ПОСЛЕ ОСЛОБОЂЕЊА (1878 – 1885); бр. XV (стр. 109 – 115), 1975. Резиме: PEČENJEVCE IN DEN ERSTEN JAHREN NACH DER BEFREIUNG (1878 – 1885). И сепарат.

112. Јован Трифуноски: НАРОДНИ ЖИВОТ И ОБИЧАЈИ У СЕЛИМА ГРДЕЛИЧКЕ КЛИСУРЕ; бр. XVII (стр. 139 – 172), 1977. Резиме: VOLKSLEBEN UND BRÄUCHE IN DÖRFERN DER GRDELICA-SCHLUCHT. И сепарат.

113. Радош Требјешанин: ЛЕСКОВАЦ ПОСЛЕ ОСЛОБОЂЕЊА 1877. ГОД.; бр. XVIII (стр. 279 – 293), 1978. Резиме[37]. И сепарат.

114. Видосава Стојанчевић: РИТУАЛНА ОБЕЛЕЖЈА ЖИВОТНИХ ЦИКЛУСА (ИНИЦИЈАЦИЈЕ) И ЗАБРАНЕ (ТАБУИ) У ОБИЧАЈИМА СТАНОВНИШТВА ЈУЖНОГ ПОМОРАВЉА; бр. XIX (стр. 159 – 182), 1979. Резиме: RITUALMERKMALE DER LEBENSZYKLEN (INIZIATION) UND VERBOTE (TABUS) IN BRÄUCHEN DER BEVÖLKERUNG DES SÜDMORAVA-GEBIETES. И сепарат.

115. Види бр. IV – 97.

116. Јован Јовановић: ПАРАСПУР У ЛЕСКОВАЧКОЈ КОТЛИНИ И ЊЕГОВИ КОРИСНИЦИ У XIX ВЕКУ; бр. XXIV (стр. 309 – 328), 1984. Резиме: LE PARASPUR DANS LA VALLE ENCAISSEE DE LESKOVAC ET SES BENEFICIAIRES AU XIXe SIECLE. И сепарат.

* * *

117[38]. Јован Хаџиниколић: ТАЈНЕ ВРАЊАНСКИХ МОСТОВА; бр. III (стр. 209 – 211), 1963.

118. Драгутин Ђорђевић: ПРИМЕРИ НАРОДНОГ СТВАРАЛАШТВА; бр. IV (стр. 161 – 162), 1964. Резиме: ПРИМЕРЫ НАРОДНОГО ТВОРЧЕСТВА. И сепарат.

119. Драгутин Ђорђевић: ПЕВАЧ ЖИВКА БЛАГОЈЕВИЋ; бр. V (стр. 191 – 196), 1965. Резиме[39]. И сепарат.

120. Добривоје Ранчић: КОЗАРЕ, Прилог грађи за проучавање насеља и порекла становништва Грделице и њене околине; бр. VI (стр. 123 – 136), 1966. Резиме[40]. И сепарат.

121. Драгутин Ђорђевић: ПРИМЕРИ НАРОДНОГ СТВАРАЛАШТВА; бр. VI(стр. 187 – 191), 1966. Резиме[41]. И сепарат.

122. Драгутин Ђорђевић: ОБРЕДНЕ НАРОДНЕ ПЕСМЕ ИЗ ОРУГЛИЦЕ; бр. VII (стр. 189 – 193), 1967. Резиме[42]. И сепарат.

123. Види бр. VII – 108

124. Драгутин Ђорђевић: ОБРЕДНЕ И ДРУГЕ НАРОДНЕ ПЕСМЕ; бр. IX (стр. 279 – 285), 1969. Резиме[43]. И сепарат.

125. Драгутин Ђорђевић: ОБРАД СИМОНОВИЋ, НАРОДНИ ГУСЛАР ИЗ ГЛАСОВИКА; бр. IX (стр. 287 – 298), 1969. Резиме[44]. И сепарат.

126. Добривоје Ранчић: ЛЕГЕНДЕ ИЗ МОГ ЗАВИЧАЈА, Прилог легендарној повестици Лесковца и његове околине; бр. X (стр. 215 – 221), 1970. Резиме[45]. И сепарат.

127. Јован Трифуноски: ПРИЛОГ ПОЗНАВАЊУ ШОПСКЕ ОБЛАСТИ ЈУГОСЛАВИЈЕ, Етнографска грађа из Славишта; бр. XIII (стр. 137 – 146), 1973. Резиме: CONTRIBUTION A LA CONNAISSANCE DE LA REGION DES SCOPS EN YOUGOSLAVIE[н]. И сепарат.

128. Драгутин Ђорђевић: ПРИМЕРИ НАРОДНОГ СТВАРАЛАШТВА, Неколико народних приповедака из лесковачке околине; бр. XIII (стр. 147 – 158), 1973. Резиме: EXEMPLES DE LA CRÉATION POPULAIRE. И сепарат.

129. Добривоје Ранчић: ДЕРВЕНКЕ, Изворне народне песме централног дела Јужног Поморавља; бр. XIII (стр. 159 – 164), 1973. Резиме: ДЕРВЕНКЕ[х]. И сепарат.

130. Видосава Стојанчевић: ЕТНИЧКА, ДЕМОГРАФСКА И СОЦИЈАЛНО — ЕКОНОМСКА СТРУКТУРА НИША ПОСЛЕ ОСЛОБОЂЕЊА ОД ТУРАКА (1878 – 1885); бр. XIII (стр. 169 – 197), 1973. Резиме: STRUCTURE ETHNI-

QUE, DEMOGRAPHIQUE ET SOCIO--ECONIMIQUE DE NICH APRES LA LIBERATION DES TURQUES 1878 – 1885. И сепарат.

131. Драгољуб Ђорђевић: НЕКОЛИКО НАРОДНИХ ПРИПОВЕДАКА; бр. XV (стр. 193 – 224), 1975. Резиме: EIN PAAR VOLKSERZÄHLUNGEN. И сепарат.

132. Станиша Војиновић: БАСНЕ, ПРИЧЕ, ПЕСМЕ, ПОСЛОВИЦЕ, ИЗРЕКЕ И ЗАГОНЕТКЕ ИЗ ЗАПЛАЊА; бр. XIX (стр. 279 – 287), 1979. Резиме: FABELN, GESCHICHTEN, SPRÜCHE, SPRICWÖRTER UND RÄTSEL AUS ZAPLANjE. И сепарат.

133. Брана Митровић, ЛЕСКОВАЧКИ МЕДАЉОНИ, Фрагменти о животу једнога града; бр. XX (стр. 265 – 271), 1980. Резиме: LESKOVACER MEDAILLONEN[x)]. И сепарат.

134. Станиша Војиновић: ЂУРО ДАНИЧИЋ И ЈУГОИСТОЧНА СРБИЈА; бр. XXIV (стр. 305 – 308), 1984. Резиме: ĐURO DANIČIĆ AND SOUTH — EASTERN SERBIA. И сепарат.

135. Брана Митровић: ПУТЕВИМА ЕТИМОЛОГИЈЕ ЛЕСКОВАЧКОГ ГОВОРА; бр. XXIV (стр. 343 – 347), 1984. Резиме[46]. И сепарат.

VIII. ИСТОРИЈА[47]

а. Историја средњег века

1. Јован Алексић: АРХИЉЕВИЦА; бр. IV (стр. 124 – 128), 1964. Резиме (издвојено): ARCHILEVICA. И сепарат.
2. Драгољуб Трајковић: ЗА ИСТОРИЈУ СРЕДЊЕВЕКОВНЕ ДУБОЧИЦЕ; бр. V (стр. 24 – 34), 1965. Резиме (издвојено): ЗА ИСТОРИЮ СРЕДНОВЕКОВНОЙ ДУБОЧИЦЫ. И сепарат.
3. Михајло Костић: ДА ЛИ ЈЕ СРЕДЊЕВЕКОВНИ ГРАД КУПРИЈАН ДАНАШЊИ КУРВИН ГРАД; бр. VII (стр. 154 – 156), 1967. Резиме: ТЕЛЬНО ЛИ СРЕДНЕВЕКОВНЫЙ ГОРОД КОПРИЯН ТЕПЕРЕШНИЙ КУРВИНГРАД. И сепарат.
4. Јован Јовановић: ГРАДОВИ КОПРИЈАН И ЈЕЛИЦА У ДОБА ДЕСПОТОВИНЕ; бр. IX (стр. 257 – 265), 1969. Резиме: VILLES COPRIAN ET YELICA A L'EPOQUE DU POUVOIR DESPOTIQUE. И сепарат.
5. Драгољуб Трајковић; НОВИ ПРИЛОЗИ ЗА ИСТОРИЈУ НЕМАЊИНЕ ДУБОЧИЦЕ; бр. XIX (стр. 293 – 324), 1979. Резиме: NEUE BEILAGEN DER GESCHICHTE DER NEMANjIĆS DUBOČICA. И сепарат.
6. Николај Тимченко: ТЕОФИЛАКТ ОХРИДСКИ И ЊЕГОВА ПИСМА; бр. XXII (стр. 397 – 412), 1982. Резиме: THEOPHILACT D OHRID ET SES LETTRES. И сепарат.

б. Историја турског периода (до 1878)

7. Владимир Стојанчевић: ДА ЛИ ЈЕ ЛЕСКОВАЦ ИМАО КНЕЗОВЕ БЕРАТЛИЈЕ И КНЕЖЕВСКУ САМОУПРАВУ У ПЕРИОДУ ПРВОГ УСТАНКА; бр. I (стр. 6 – 12), 1961.
8. Владимир Стојанчевић: ПРВИ СРПСКИ УСТАНАК И ЛЕСКОВАЧКИ КРАЈ; бр. II (стр. 9 – 23), 1962.
9. Владимир Стојанчевић: ЛЕСКОВАЦ КАО АДМИНИСТРАТИВНО ПОДРУЧЈЕ ЗА ПОСЛЕДЊИХ СТО ГОДИНА ТУРСКЕ ВЛАСТИ; бр. III (стр. 62 – 64), 1963. И сепарат.
10. Јован Јовановић: ПОСЛЕДЊИ БЕГОВИ И АГЕ У ЛЕСКОВАЧКОМ ПОРЕЧЈУ; бр. III (стр. 142 – 151), 1963. И сепарат.
11. Драгољуб Трајковић: НИКОЛА СКОБАЉИЋ; бр. IV (стр. 86 – 99), 1964. Резиме (издвојено): НИКОЛА СКОБАЛИЧ. И сепарат.
12. Види бр. VII – 100
13. Види бр. VII – 101
14. Владимир Стојанчевић: ИЗ ИСТОРИЈЕ ЛЕСКОВАЧКОГ КРАЈА У ДРУГОЈ ЧЕТВРТИНИ XIX ВЕКА; бр. VI (стр.89 – 96), 1966. Резиме: ИЗ ИСТОРИИ ЛЕСКОВАЧКОГО КРАЯ ВО ВТОРОИ ЧЕТВЕРТИ XIX ВЕКА. И сепарат.

15. Владимир Стојанчевић: МЕСТО И УЛОГА ЛЕСКОВЧАНА И ЛЕСКОВАЧКОГ КРАЈА У НАЦИОНАЛНО-ОСЛОБОДИЛАЧКОЈ БОРБИ СРПСКОГ НАРОДА ОД ТУРАКА; бр. VII (стр. 5 – 18), 1967. Резиме: МЕСТО И РОЛЬ ЛЕСКОВЧАН И ЛЕСКОВАЧКОГО КРАЯ В НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБИДЕТЕЛЬНОЙ БОРБЕ СЕРБСКОГО НАРОДА С ТУРКАМИ. И сепарат.

16. Никола Илић: ВОЈНЕ ОПЕРАЦИЈЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ ЛЕСКОВЦА ОД ТУРАКА 1877. ГОДИНЕ; бр. VII (стр. 19 – 24), 1967. Резиме: ВОЕННЫЕ ОПЕРАЦИИ АРМИИ ЗА ОСВОБОЖДЕНИЕ ЛЕСКОВЦА ОТ ТУРОК В 1877. ГОДУ. И сепарат.

17. Владимир Стојанчевић: ПОЛИТИКА КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ ПРЕМА ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ У ВРЕМЕ ДОНОШЕЊА "ЛЕСКОВАЧКОГ ЗАКОНА ОД 27 ЗИЛКАДЕ 1275 (1860.) ГОДИНЕ; бр. VIII (стр. 59 – 65), 1968. Резиме: ПОЛИТИКА КНЯЖЕСТВА СЕРБИИ В ОТНОШЕНИЯХ К ЛЕСКОВАЧКОМУ КРАЯ ВО ВРЕМЯ ИЗДАНИЯ "ЛЕСКОВАЧКОГО ЗАКОНА". И сепарат.

18. Олга Зиројевић: ЛЕСКОВАЦ У XV И XVI ВЕКУ; бр. IX (стр. 165 – 170), 1969. Резиме: LESKOVATZ A XV-e ET XVI-e SIÉCLES. И сепарат.

19. Владимир Стојанчевић: НАРОДНИ ПОКРЕТ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ И ЛОКАЛНИ УСТАНЦИ У НИШКОМ САНЦАКУ ЗА ВРЕМЕ СРПСКО — ТУРСКОГ РАТА 1877 – 1878. ГОДИНЕ; бр. IX (стр. 171 – 184), 1969. Резиме: MOUVEMENT NATIONALE DE LIBÉRATION ET INSURECTIONS NATIONALES DANS SANDJAK DE NIŠ PENDANT LA GUERRE SERBO-TURQUE 1877 – 1878. И сепарат.

20. Владимир Стојанчевић: ДРУШТВЕНИ И ЕКОНОМСКИ ПОЛОЖАЈ СРПСКОГ СТАНОВНИШТВА У ЛЕСКОВАЧКОЈ НАХИЈИ НЕПОСРЕДНО ПО УГУШЕЊУ УСТАНКА 1841. ГОДИНЕ; бр. X (стр. 43 – 51), 1970. Резиме: SITUATION SOCIALE ET ÉCONOMIQUE DE LA POPULATION SERBE DANS LE DISTRICT DE LESKOVAC IMMÉDIATEMENT APRÈS L'ETOUFFEMENT DE L'INSURRECTION EN 1841. И сепарат.

21. Радмила Тричковић: ЛЕСКОВАЦ У XVIII веку (1683 – 1804); бр. XI (стр. 5 – 23); 1971. Резиме: LESKOVATZ A XVIII-e SIÉCLES. И сепарат.

22. Владимир Стојанчевић: СУДБИНА ВОЂА НИШКО – ЛЕСКОВАЧКОГ УСТАНКА У СРБИЈИ 1841/42. ГОДИНЕ; бр. XI (стр. 67 – 72), 1972. Резиме: DESTIN DES DIRIGENTS DE L'INSURECTION DE NICH ET DE LESKOVATZ EN 1841 – 42. И сепарат.

23. Владимир Стојанчевић: ОТКУП ВАКУФСКИХ ИМАЊА У ЛЕСКОВЦУ ПОСЛЕ ОСЛОБОЂЕЊА 1878. ГОДИНЕ; бр. XII (стр. 135 – 139), 1972. Резиме: ABKAUF DER TÜRKISCHEN GÜTEN IN LESKOVAC NACH DER BEFREIUNG 1878. И сепарат.

24. Драгутин Ђорђевић: ВЛАСОТИНЦЕ, Прилози[48] за изучавање историје Лесковачке области; бр. XII (стр. 167 – 185), 1972. Резиме: VLASOTINCE. И сепарат.

25. Владимир Стојанчевић: ВЕЛИКЕ ЕПИДЕМИЈЕ КУГЕ У КРАЈЕВИМА ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ, Из историје здравствених прилика: предања и историја; бр. XIII (стр. 13 – 22), 1973. Резиме: GRANDE ÉPIDÉMIE DE LA PESTE EN 1836 – 1838. И сепарат.

26. Радош Требјешанин: ЛЕСКОВАЧКИ КАДИЛУК ОД 1830 – 1842. ГОДИНЕ; бр. XIII (стр. 23 – 40), 1973. Резиме: KADILUK DE LESKOVAC DE 1830 – 1842. И сепарат.

27. Владимир Стојанчевић: ИЗБЕГЛИЦЕ ИЗ ДВАНАЕСТ НИШКИХ СЕЛА У СРБИЈИ 1841. ГОДИНЕ; бр. XIII (стр. 41 – 47), 1973. Резиме: LES ÉMIGRES DE DOUZE VILLAGE DE NICH EN SERBIE DE 1841. И сепарат.

28. Слободанка Стојичић: СКУПШТИНСКЕ ДЕБАТЕ 1878. И 1879. ГОДИНЕ О УСЛОВИМА ДА СЕ ЛЕСКОВАЦ ПРОГЛАСИ ОКРУЖНИМ МЕСТОМ; бр. XIII (стр. 49 – 68), 1973. Резиме: DEBATS DE L'ASSEMBLÉE EN 1878. ET 1879. SUR LES CONDITIONS QUE LA VILLE DE LESKOVATZ A D'ÉTRE DÉPARTEMENT. И сепарат.

29. Срета Печењачки: ЈЕДАН НАЦРТ ИЗ ПЕРИОДА АВГУСТ — СЕПТЕМБАР 1737. ГОДИНЕ О АУСТРО — СРПСКИМ ПОГРАНИЧНИМ ГАРНИЗОНИМА У СРБИЈИ ПРЕМА ТУРСКОЈ; бр. XIV (стр. 145 – 148), 1974. Резиме: EIN AUFRISS AUS DER AUGUST — SEPTEMBER PERIODE 1737. ÜBER AUSTRO – SERBISCHE GRENZGARNISONEN IN SERBIEN AN DER GRENZE GEGEN DIE TÜRKEI. И сепарат.

30. Владимир Стојанчевић: ЖАЛБЕ СРБА ВРАЊАНАЦА ПРОТИВ ХУСЕИН-ПАШЕ 1839 – 1842. ГОДИНЕ; бр. XIV (стр. 149 – 153), 1974. Резиме: BESCHWERDEN DER SERBEN IN VRANjE GEGEN HUSSEIN-PASCHA 1839 – 1842. И сепарат.

31. Радош Требјешанин: ТОКОВИ ТЕНЗИМАТА У ЛЕСКОВАЧКОЈ НАХИЈИ ОД 3. НОВЕМБРА 1839. Г. ДО ОСЛОБОЂЕЊА 11. XII 1877. Г.; бр. XIV (стр. 155 – 175), 1974. Резиме: THANSYMATLAUF IN DER LESKOVACER NACHIE SEIT DEM 3. NOVEMBER 1839 BIS ZUR BEFREIUNG AM 11. DECEMBER 1877. И сепарат.

32. Владимир Стојанчевић: ЈУГОИСТОЧНА СРБИЈА У ВРЕМЕ ОСЛОБОЂЕЊА 1877/78. ГОДИНЕ; бр. XV (стр. 71 – 78), 1975. Резиме: LA SERBIE SUD-EST AU TEMPS DE LIBERATION DE 1877/78. И сепарат.

33. Борислав Андрејевић: РЕВОЛУЦИОНАРНА ДЕЛАТНОСТ ТАЈНЕ НИШКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ ПРОТИВ ТУРАКА 1821. ГОДИНЕ; бр. XV (стр. 117 – 126), 1975. Резиме: REVOLUTIONÄRE TÄTIGKEIT DER GEHEIMEN NIŠER ORGANISATION GEGEN DIE TÜRKEI IM JAHRE 1821. И сепарат.

34. Владимир Стојанчевић: ДОБРОВОЉЦИ И НАРОДНИ УСТАНЦИ У ДРУГОМ СРПСКО – ТУРСКОМ РАТУ 1877/78. ГОДИНЕ; бр. XVII (стр. 93 – 106), 1977. Резиме: FREIWILLIGE UND VOLKSAUFSTÄNDIGE IM SERBISCH – TÜRKISCHEN KRIEG 1877/78. И сепарат.

35. Радмила Тричковић: ЛЕСКОВАЦ У ВЕЛИКОМ РАТУ (1683 – 1699); бр. XVIII (стр. 7 – 22), 1978. Резиме: LESKOVAC DANS LA GRANDE GUERRE (1683 – 1699). И сепарат.

36. Владимир Стојанчевић: ДРУШТВЕНА И ПОЛИТИЧКА КАРАКТЕРИСТИКА НАРОДНИХ ПОКРЕТА У ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ У XIX ВЕКУ ДО 1877.; бр. XVIII (стр. 23 – 31), 1978. Резиме: GESELLSCHAFTLICHE UND POLITISCHE MERKMALE DER NATIONALBEWEGUNGEN IM LESKOVACER GEBIET IM XIX JAHRHUNDERT BIS 1877. И сепарат.

37. Севделин Андрејевић: ЕКОНОМСКЕ ВЕЗЕ НОВИХ КРАЈЕВА СА КНЕЖЕВИНОМ СРБИЈОМ ДО ОСЛОБОЂЕЊА ОД ТУРАКА; бр. XVIII (стр. 33 – 38), 1978. Резиме: ECONOMIC CONNECTIONS OF NEW REGIONS WITH WITH PRINCIPALITY SERBIA BEFORE THE LIBERATION FROM TURKEYS. И сепарат.

38. Милан Скакун: УТИЦАЈ ОДЛУКА САНСТЕФАНСКОГ УГОВОРА О МИРУ И БЕРЛИНСКОГ КОНГРЕСА НА ОДНОСЕ ИЗМЕЂУ СРБИЈЕ И БУГАРСКЕ (1878 – 1918); бр. XVIII (стр. 39 – 56), 1978. Резиме: EINFLUSS DER BESCHLÜSSE DES SANKTSTEPHANISCHEN ABKOMMENS ÜBER DEN FRIEDEN UND DES BERLINER KONGRESSES AUF BEZIEHUNGEN ZWISCHEN SERBIEN UND BULGARIEN (1878 – 1918). И сепарат.

39. Ристо Поплазаров: МАКЕДОНСКО-СРПСКИ ВРСКИ И СОРАБОТКА ВО БОРБИТЕ И ВОЈНИТЕ ПРОТИВ ТУРЦИЈА ВО ПЕРИОДОТ 1875 – 1881. ГОДИНА; бр. XVIII (стр. 93 – 104), 1978. Резиме: МАКЕДОНСКАЯ ОСВОБОДИТЕЛЫНАЯБОРЬБА В 80-тых И 90-тых ГОДАХ XIX-togo ВЕКА И ОТНОШЕНИЕ СЕРБСКОЙ ОБЩЕСТВЕННОСТИ К НЕЙ. И сепарат.

40. Владимир Стојанчевић: ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКЕ И ПОЛИТИЧКЕ ПРИЛИКЕ У ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ ПРЕД ОСЛОБОЂЕЊЕ ОД ТУРАКА 1877. ГОДИНЕ; бр. XIX (стр. 105 – 114), 1979. Резиме: GESELLSCHAFTLICH — ÖKONOMISCHE UND POLITISCHE GELEGENHEITEN VON DER BEFREIUNG VON TÜRKEN 1877. И сепарат.

41. Владимир Стојанчевић: ИЗ ПРОШЛОСТИ НАРОДА ОКОЛИНЕ МАНАСТИРА ПРОХОРА ПЧИЊСКОГ У ВРЕМЕ ДРУГОГ СРПСКО – ТУРСКОГ РАТА И ОСЛОБОЂЕЊА ОД ТУРАКА 1878. ГОДИНЕ; бр. XIX (стр. 115 – 123), 1979. Резиме: QUELQUES APERCUS DU PASSE DE LA POPULATION DES ENVIRONS DU MONASTERE DE PROHOR PČINjSKI À L'EPOQUE DE LA II-e GUERRE SERBO – TURQUE ET DE LA LIBERATION DE L'OCCUPATION TURQUE. И сепарат.

42. Владимир Стојанчевић: ПРВИ СРПСКИ УСТАНАК 1804 – 1813. ГОДИНЕ; бр. XX (стр. 183-189), 1980. Резиме: ERSTER SERBISCHER AUSTAND IN DEN JAHREN 1804 – 1813. И сепарат.

43. Јован Јовановић: СЛАТИНСКИ МАНАСТИР И ЊЕГОВО СПАЉИВАЊЕ И ЋУРЛИНСКА БИТКА; бр. XX (стр. 191 – 196), 1980. Резиме: KLOSTER IN SLATINA UND SEINE VERBRIENNUNG UND SCHLACHT BEI ĆURLIN. И сепарат.

44. Владимир Стојанчевић: СРБИЈА У 1877. И 1878. ГОДИНИ; бр. XXI (стр. 127 – 135), 1981. Резиме: LA SERBIE EN 1877 ET 1878. И сепарат.

45. Олга Зиројевић: ЛЕСКОВАЦ И ЊЕГОВА НАХИЈА ОД 1455. ДО 1683. ГОДИНЕ; бр. XXIII (стр. 211 – 268), 1983. Резиме: LESKOVAC ET SA DISTRICT 1455 – 1683. И сепарат.

46. Владимир Стојанчевић: ЖАЛБЕ ЛЕСКОВЧАНА ТОМИ ВУЧИЋУ — ПЕРИШИЋУ 1847.; бр. XXV (стр. 373—375), И сепарат.

* * *

47. Драгољуб Трајковић: АУСТРИЈСКИ ДОКУМЕНТИ О НИШКОЈ БУНИ У 1841. ГОДИНИ; бр. II (стр.), 1962.

48. Драгољуб Трајковић: ГРАЂА ЗА ИСТОРИЈУ НИШКЕ БУНЕ У 1841. ГОДИНИ; бр. VIII (стр. 175 – 186), 1968. Резиме[49]. И сепарат.

49. Олга Зиројевић: КРУШЕВАЧКИ САНЏАК У СВЕТЛОСТИ ТУРСКОГ ПОПИСА 1530/31. ГОДИНЕ; бр. VIII (стр. 221 – 228), 1968. Резиме: КРУШЕВСКИЙ САНЦАК[50]. И сепарат.

50. Милан Васић: ДЕРБЕНЏИЈСКА СЕЛА У ДУБОЧИЦИ У XVI ВЕКУ; бр. X (стр. 29 – 41), 1970. Резиме: VILLAGES DE DERBENDŽI À DOUBOTCHITCZA EN XVI-e SIÈCLE! И сепарат.

51. Драгољуб Трајковић: ГРАЂА ЗА ИСТОРИЈУ НИШКЕ БУНЕ У 1841. ГОДИНИ; бр. X (стр. 223 – 248), 1970. Резиме[51]. И сепарат.

52. Драгољуб Трајковић: ДВА ЛАТИНСКА ТЕКСТА О ДУБОЧИЦИ И ЛЕСКОВЦУ У XVI И XVII ВЕКУ; бр. XI (стр. 63 – 65), 1971. Резиме: DEUX TEXTES CONCERNANT DOUBOTCITZA ET LESKOVATZ EN XVI ET XVII-e SIÈCLES. И сепарат.

53. Владимир Стојанчевић: ПОДАЦИ ЗА ОПИС ЈАБЛАНИЧКОГ СРЕЗА; бр. XXIV (стр. 245 – 249), 1984. Резиме: DONNÈESP POUR LA DESCRIPTION DU DISTRICT DE JABLANICA. И сепарат.

в. Новија историја (1878 – 1918)

54. Војислав Лазовић: РАТНЕ ОПЕРАЦИЈЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ У 1915. ГОДИНИ НА ТЕРИТОРИЈИ ВРАЊСКОГ И ЛЕСКОВАЧКОГ ПОДРУЧЈА; бр. IX (стр. 185 – 193), 1969. Резиме: OPÈRATIONS DE GUERRE DE L'ARMÉE SERBE EN 1915. SUR LE TÉRRITOIRE DE VRANjE ET DE LESKOVATZ. И сепарат.

55. Јован Јовановић: ЛЕСКОВАЦ ОД 1915 – 1918. године; Прилог изучавању новије историје Лесковца; бр. XI (стр. 83 – 102), 1971. Резиме: LESKOVATZ DE 1915. A 1918[H]. И сепарат.

56. Владимир Стојанчевић: ДВА ПОПИСА ЖРТАВА ИЗ СРЕЗА ЈАБЛАНИЧКОГ ЗА ВРЕМЕ БУГАРСКЕ ОКУПАЦИЈЕ 1915 – 1918. ГОДИНЕ; бр. XVII (стр. 121 – 138), 1977. Резиме: ZWEI VERZEICHNISSE DER OPFER AUS DER JABLANICA — GEMEINDE WÄHREND DER BULGARISCHEN OKKUPATION 1915 – 1918. И сепарат.

57. Андрија Леиновић: СТАВ АНТАНТЕ И СРБИЈЕ ПРЕМА БУГАРСКИМ АСПИРАЦИЈАМА НА МАКЕДОНИЈУ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ; бр. XVIII (стр. 105 – 128), 1978. Резиме: LA PRISE DE POSITION DE L'ENTENTE

CORDIALE ET DE LA SERBIE A L'EGARD DES ASPIRATIONS BULGARES CONCERNANT LA MACEDOINE DANS LA PREMIERE GUERRE MONDIALE. И сепарат.

58. Владимир Стојанчевић: ЈЕДАН ПОПИС ИНТЕРНИРАЦА ИЗ ЛЕСКОВАЧКОГ КРАЈА ЗА ВРЕМЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА; бр. XXIII (стр. 277 – 280), 1983. Резиме: UNE LISTE INTERNES DE LA REGION DE LESKOVAC[52]. И сепарат.
59. Види бр. VII – 28

* * *

60. Станко Ђорђевић и Хранислав Ракић: ПЕЧЕЊЕВЦЕ ПРЕД ОСЛОБОЂЕЊЕ ОД ТУРАКА; бр. V (стр. 37 – 42), 1961.
61. Драгутин Ђорђевић: ХАЈДУЦИ МИЉКО БОЈКИН ИЗ РАЗГОЈНЕ И БЕЛОТА ИЗ ЦРКОВНИЦЕ; бр. I (стр. 108 – 111), 1961.
62. Ђорђе Митровић: ПРИЛОЗИ НОВИЈОЈ ИСТОРИЈИ ЛЕСКОВЦА И ОКОЛИНЕ; бр. XI (стр. 73 – 81), 1971. Резиме: CONTRIBUTION A L'HISTOIRE DE LESKOVATZ ET SES ENVIRONS. И сепарат.
63. Војислав Лазовић: РАТНИ ДНЕВНИК СТОЈАНА ЈОВАНОВИЋА "ШУКАРА"; бр. XII (стр. 141 – 146), 1972. Резиме: STOJAN JOVANOVIĆ „ŠUKAR"-s KRIEGSTAGENBUCH. И сепарат.
64. Никола Живковић: ЕКСПЛОАТАЦИЈА РУДИШТА МОЛИБДЕНА — МАЧКАТИЦА; бр. XIII (стр. 165 – 168), 1973. Резиме: EXPLOITATION DES MINES DE MOLIBDEN DE MATCHKATITZA. И сепарат.
65. Љубодраг Поповић: ДОКУМЕНТИ О ШТРАЈКУ РАДНИКА У ЛЕСКОВЦУ 1941. ГОД.; бр. XIV (стр. 193 – 200), 1974. Резиме: DOKUMENTE ÜBER DEN ARBEITERSTREIK IN LESKOVAC IM JAHRE 1914. И сепарат.

IX. РАДНИЧКИ ПОКРЕТ И НАРОДНО ОСЛОБОДИЛАЧКА БОРБА

1. Стојан Николић: НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКА БОРБА У ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ У 1941. ГОДИНИ; бр. I (стр. 43 – 62), 1961.
2. Светозар Крстић: РАЂАЊЕ И РАЗВОЈ МОДЕРНЕ ВЛАСТИ У ЛЕСКОВАЧКОМ ОКРУГУ 1941. ГОДИНЕ; бр. I (стр. 63 – 70), 1961.
3. Станко Ђорђевић и Хранислав Ракић: ЛИКОВИ ЧЛАНОВА ГИМНАЗИЈСКОГ РУКОВОДСТВА СКОЈ-а; бр. I (стр. 71 – 82), 1961.
4. Хранислав Ракић: ХРОНОЛОГИЈА ДОГАЂАЈА ИЗ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ РАТА И НАРОДНЕ РЕВОЛУЦИЈЕ ЛЕСКОВАЧКОГ КРАЈА У 1941. ГОДИНИ; бр. I (стр. 83 – 92), 1961.
5. Светозар Крстић: ПАРТИЗАНСКО ПРАВОСУЂЕ; бр. II (стр. 88 – 97), 1962.
6. Хранислав Ракић: ХРОНОЛОГИЈА ДОГАЂАЈА ИЗ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ РАТА И НАРОДНЕ РЕВОЛУЦИЈЕ ЛЕСКОВАЧКОГ КРАЈА У 1942. ГОДИНИ; бр. II (стр. 98 – 108), 1962.
7. Никола Илић: РУДНИК ЛЕЦЕ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА; бр. II (стр. 126 – 132), 1962.
8. Драгић Станковић: РАЗВОЈ НАРОДНЕ ВЛАСТИ У ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ; бр. III (стр. 5 – 9), 1963. И сепарат.
9. Светозар Крстић: ОДЈЕЦИ ОДЛУКА АВНОЈ-а НА ЈУГУ СРБИЈЕ; бр. III (стр. 10 – 11), 1963. И сепарат.
10. Јордан Јовић: ПРЕГЛЕД РАДНИЧКОГ ПОКРЕТА У ВЛАСОТИНЦУ ОД ПОЧЕТКА ОРУЖАНОГ УСТАНКА; бр. III (стр. 12 – 17), 1963. И сепарат.
11. Хранислав Ракић и Стојан Николић: РАДНИЧКИ ПОКРЕТ ЛЕСКОВЦА ОД 1937. ДО 1940. ГОДИНЕ; бр. III (стр. 18 – 25), 1963. И сепарат.
12. Стојан Николић и Јосиф Стефановић: ЈАБЛАНИЧКИ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕД; бр. III (стр. 26 – 38), 1963. И сепарат.
13. Никола Илић: ДВА ДОГАЂАЈА ИЗ НАШЕ БЛИСКЕ ПРОШЛОСТИ; бр. III (стр. 39 – 42), 1963. И сепарат.

14. Хранислав Ракић: ХРОНОЛОГИЈА ДОГАЂАЈА ИЗ НАОРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ РАТА И НАРОДНЕ РЕВОЛУЦИЈЕ ЛЕСКОВАЧКОГ КРАЈА У 1943. ГОДИНИ; бр. III (стр. 43 – 57), 1963. И сепарат.
15. Јордан Јовић: ЗАВРШНЕ БОРБЕ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ ЈУЖНОГ ПОМОРАВЉА; бр. IV (стр. 5 – 13), 1964. Резиме (издвојено): ЗАВРШИТЕЛЬНАЯ БОРБА ЗА ОСВОБОЖДЕНИЕ ЮЖНОГО ПОМОРАВЛЯ. И сепарат.
16. Никола Илић: ПОМОЋНЕ ПАРТИЗАНСКЕ ДЕСЕТИНЕ И ЧЕТЕ У ЈУЖНОМ ПОМОРАВЉУ 1941 – 1942. ГОДИНЕ; бр. IV (стр. 14 – 21), 1964. Резиме (издвојено): ВСПОМОГАТЕЛЬНЫЕ ПАРТИЗАНСКИЕ ГРУППЫ ОТРЯДЫ В ЮЖНОМ ПОМОРАВЛЕ (1941 – 1942). И сепарат.
17. Хранислав Ракић: ВОЈНО – ПОЗАДИНСКИ ОРГАНИ ВЛАСТИ У ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ; бр. IV (стр. 22 – 25), 1964. Резиме (издвојено): ВОЕННО ТИЛОВЫЕ ОРГАНЫ ВЛАСТИ В ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЕ. И сепарат.
18. Хранислав Ракић: ХРОНОЛОГИЈА ДОГАЂАЈА ИЗ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ РАТА И НАРОДНЕ РЕВОЛУЦИЈЕ ЛЕСКОВАЧКОГ КРАЈА У 1944. ГОДИНИ; бр. IV (стр. 26 – 45), 1964. Резиме (издвојено): ХРОНОЛОГИЯ СОБЫТИИ ИЗ НАРОДНООСВОБОДИТЕЛЬНОИ ВОИНЫ И НАРОДНОИ РЕВОЛЮЦИИ ЛЕСКОВАЧКОГО КРАЯ В 1944. ГОДУ. И сепарат.
19. Хранислав Ракић: КПЈ ЛЕСКОВАЧКОГ ОКРУГА У 1943. ГОДИНИ; бр. V (стр. 119 – 133), 1965. Резиме (издвојено): КОММУНИСТИЧЕСКАЯ ПАРТИЯ ЮГОСЛАВИИ В 1943 Г. В ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЕ. И сепарат.
20. Никола Илић: РАД БРИТАНСКИХ И АМЕРИЧКИХ ВОЈНИХ МИСИЈА ПРИ ЧЕТНИЧКИМ ШТАБОВИМА У СЛИВУ ЈУЖНЕ МОРАВЕ; бр. V (стр. 134 – 156), 1965. Резиме (издвојено): ДЕЯТЕЛЬНОСТ БРИТАНСКИХ И АМЕРИКАНСКИХ МИССИИ ПРИ ЧЕТНИЧКИХ ШТАБАХ В ЮЖНОИ МОРАВЕ. И сепарат.
21. Јосиф Стефановић: ФОРМИРАЊЕ И АКЦИЈЕ 13. СРПСКЕ БРИГАДЕ; бр. V (стр. 157 – 169). 1965. Резиме (издвојено): ФОРМИРОВАНИЕ И АКЦИИ XIII СЕРБСКОЙ БРИГАДЫ. И сепарат.
22. Благоје Глигоријевић: О РАДУ СРЕСКОГ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ ОДБОРА СРЕЗА ЛЕСКОВАЧКОГ; бр. V (стр. 170 – 177), 1965. Резиме (издвојено): О ДЕЯТЕЛЬНСТИ НАРОДНООСЛОБОДИТЕЛЬНОГ КОМИТЕТА ЛЕСКОВАЧКОГО РЕИОНА. И сепарат.
23. Костадин Коцић: ПОКУШАЈ УСПОСТАВЉАЊА САРАДЊЕ СА ПРВАЦИМА И ГРУПАМА ПОЛИТИЧКИХ СТРАНАКА У ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ АВГУСТА – СЕПТЕМБРА 1941. год.; бр. V (стр. 178 – 180), 1965. Резиме (издвојено): ПОПЫТКИ УСТАНОВЛЕНИЯ СОТРУДНИЧЕСТВА С ЛИДЕРАМИ И ГРУПАМИ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПАРТИИ В ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЕ АВГУСТА – – СЕНТЯБРА 1941 Г. И сепарат.
24. Костадин Коцић: НЕКЕ ВЕЗЕ И ЈАВКЕ ОК КПЈ ЛЕСКОВАЦ СА ПК КПЈ ЗА СРБИЈУ И СЛОБОДНОМ ТЕРИТОРИЈОМ У 1941 – 1944. ГОДИНИ; бр. V (стр. 181 – 186), 1965. Резиме (издвојено): НЕКОТОРЕ СВЯЗИ И ЯВКИ ОК КПЮ ЗА СЕРБИЮ НА СВОБОДНОЙ ТЕРИТОРИЕИ В 1941 – 1944. Г. И сепарат.
25. Хранислав Ракић: РАД КОМУНИСТИЧКЕ ПАРТИЈЕ У ЛЕСКОВАЧКОМ ОКРУГУ У 1941. ГОДИНИ; бр. VI (стр. 5 – 20), 1966. Резиме: КОММУНИСТИЧЕСКАЯ ПАРТИЯ ЮГОСЛАВИИ ЛЕСКОВАЧКОГО ОКРУГА В 1941 ГОДУ. И сепарат.
26. Драгић Станковић: ГРАДСКИ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ ОДБОР ЗА ВРЕМЕ РАТА И У ОСЛОБОЂЕНОМ ЛЕСКОВЦУ; бр. VI (стр. 21 – 28), 1966. Резиме: ГОРОДСКОЙ НАРОДНО ОСВОБОДИТЕЛЬНЫИ КОМИТЕТ ВО ВРЕМЯ ВОЙНЫ И В ОСВОБОЖДЕННОМ ЛЕСКОВЦЕ. И сепарат.
27. Јордан Јовић: ВЛАСОТИНЦЕ И ОКОЛИНА У 1941. ГОДИНИ; бр. VI (стр. 29 – 43), 1966. Резиме: ВЛАСОТИНЦЕ С ОКРЕСНОСТЯМИ В 1941 ГОДУ. И сепарат.

28. Јоца Михајловић: МИРОСЛАВ СТОЈАНОВИЋ ЛЕСКО, Шпански борци лесковачког краја; бр. VI (стр. 45 – 53), 1966. Резиме: МИРОСЛАВ СТОЯНОВИЧ — ЛЕСКО[X]. И сепарат.
29. Зарије Поповић: ДВА ИСТАКНУТА РЕВОЛУЦИОНАРА; бр. VI (стр. 55 – 61), 1966. Резиме: ДВА ВЫДАЮЩИХСЯ РЕВОЛЮЦИОНЕРА. И сепарат.
30. Добросав Туровић: ГОЈКО ДРАШКОВИЋ; бр. VI (стр. 63 – 67), 1966. Резиме: ГОЙКО ДРАШКОВИЧ. И сепарат.
31. Костадин Коцић: ДИВЕРЗАНТСКЕ АКЦИЈЕ НА ЖЕЛЕЗНИЦИ 1941. ГОДИНЕ; бр. VI (стр. 69 – 74), 1966. Резиме: И сепарат.
32. Хранислав Ракић: ХРОНОЛОГИЈА ДОГАЂАЈА ИЗ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ РАТА И НАРОДНЕ РЕВОЛУЦИЈЕ У БИВШОЈ ОПШТИНИ БРЕСТОВАЦ 1941 – 1945; бр. VI (стр. 75 – 88), 1966. Резиме: ХРОНОЛОГИЯ СОБЫТИЙ В НАРОДНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ ВОИНЕ И НАРОДНОЙ РЕВОЛЮЦИИ НА ТЕРРИТОРИИ БЫВШЕЙ ОБЩИНЫ БРЕСТОВАЦ В 1941 – 1945 ГОДАХ. И сепарат.
33. Хранислав Ракић: КПЈ ЛЕСКОВАЧКОГ ОКРУГА У 1942. ГОДИНИ; бр. VII (стр. 195 – 209), 1967. Резиме: КПЮ В ЛЕСКОВАЧКОМ ВОЕНОМ ОКРУГЕ В 1942 ГОДУ. И сепарат.
34. Радомир Костадиновић: РЕВОЛУЦИОНАРНЕ ПЕСМЕ ИЗ ЦРНОТРАВСКОГ КРАЈА; бр. VII (стр. 211 – 217), 1967. Резиме: РЕВОЛЮЦИОННЫЕ ПЕСНИ ИЗ ЦРНОТРАВСКОГО КРАЯ. И сепарт.
35. Хранисалв Ракић: РАД КПЈ ЛЕСКОВАЧКОГ РАТНОГ ОКРУГА У 1944. ГОДИНИ; бр. VIII (стр. 229 – 242), 1968. Резиме: РАБОТА КП ЛЕСКОВАЧКОГО ОКРУГА В 1944 ГОДУ. И сепарат.
36. Никола Илић: ЈУЖНОМОРАВЦИ У НЕМАЧКИМ ЛОГОРИМА У НОРВЕШКОЈ (1942 – 1945); бр. VIII (стр. 243 – 258), 1968. Резиме: ЮЖНОМОРАВЦЫ В НЕМЕЦКИХ ЛАГЕРЯХ В НОРВЕГИИ (1941 – 1945). И сепарат.
37. Јоца Михајловић: ЈОВАН ЖИВКОВИЋ ШУЋУРАН; бр. VIII (стр, 259 – 267), 1968. Резиме: ЙОВАН ЖИВКОВИЧ "ШУЧУРАН". И сепарат.
38. Драгољуб Мирчетић: СВЕТИСЛАВ СТАНКОВИЋ; бр. VIII (стр. 269 – 274), 1968. Резиме: СВЕТА СТАНКОВИЧ. И сепарат.
39. Хранислав Ракић: СТВАРАЊЕ КЛАСНИХ НЕЗАВИСНИХ СИНДИКАТА У ЛЕСКОВЦУ И ЊИХОВ РАД ДО 1929. ГОДИНЕ; бр. IX (стр. 5 – 12), 1969. Резиме: FORMATION DES SINDICATS DE CLASSE INDEPENDANTE A LESKOVAC ET LEUR ACTIVITE JUSQU A 1929. И сепарат.
40. Сергије Димитријевић: ПАРТИЈА И СКОЈ У ЛЕСКОВЦУ ОД 1931 – 1934; бр. IX (стр. 13 – 43), 1968. Резиме: PARTI COMMUNISTE ET SKOY Á LESKOVAC DE 1931. Á 1934. И сепарат.
41. Светозар Крстић: ИЗБОРНЕ БОРБЕ У ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ ОД 1929 – 1939. ГОДИНЕ; бр. IX (стр. 45 – 53), 1969. Резиме: LUTTES ELECTORALES A LESKOVAC DE 1929 A 1939. И сепарат.
42. Иван-Цина Глигоријевић: НЕКЕ ДИЛЕМЕ О САРАДЊИ ОК НИША И ЛЕСКОВЦА О САДЕЈСТВУ БАБИЧКОГ И СВРЉИШКОГ ПО; бр. IX (стр. 55 – 59), 1969. Резиме: QUELQUES DILEMMES DES COMITES DEPARTEMENTALES DE NIŠ ET DE LESKOVAC CONCERNANT LA COORDINATION DES ACTIONS ENTRE LES DETACHEMENTS DES PARTISANS DE BABIČKO ET DE SVRLjIG. И сепарат.
43. Радомир Костадиновић: ЦРНОТРАВСКИ ПИОНИРИ У НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОМ РАТУ; бр. IX (стр. 61 – 67), 1969. Резиме: PIONNERS DE CRNA TRAVA DANS LA GUERRE NATIONALE DE LIBÉRATION. И сепарат.
44. Милан Миладиновић: МОРАЛНО – ПОЛИТИЧКИ ЛИК КОМУНИСТЕ НА ЈУГУ СРБИЈЕ У НОР И РЕВОЛУЦИЈИ; бр. IX (стр. 69 – 86), 1969. Резиме: ORIENTATION MORALE ET POLITIQUE DES COMMUNISTES AU SUD DE LA SERBIE. И сепарат.
45. **Хранислав Ракић: АНТИФАШИСТИЧКА ОМЛАДИНА НА ЈУГУ СРБИЈЕ УОЧИ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА; бр. IX (стр. 87 – 96), 1969. Рези-**

ме: LA JEUNESSE ANTIFASCISTE AU SUD DE LA SERBIE A LA VEILLE DE LA DEUXIEME GUERRE MONDIALE. И сепарат.

46. Драгољуб Мирчетић: ДВА СУСРЕТА НИШКИХ И ЛЕСКОВАЧКИХ СКОЈЕВАЦА; бр. IX (стр. 97 – 99), 1969. Резиме: DEUX RENCONTRES DE MEMBRES DE SKOY DE NIŠ ET DE LESKOVAC. И сепарат.
47. Драгољуб Трајковић: ЖИВОТ И РАД МИХАЈЛА М. ЈОВАНОВИЋА БРАДЕ; бр. IX (стр. 101 – 119), 1969. Резиме: VIE ET QEUVRE DE MIHAJLO JOVANOVITCH MIKA BRADA. И сепарат.
48. Јоца Михајловић: БЛАГОЈЕ РИСТИЋ — РАДЕ МЕТАЛАЦ; бр. IX (стр. 121 – 133), 1969. Резиме: BLAGOJE RISTICH — RADÉ METALATZ. И сепарат.
49. Никола Илић: ЈАБЛАНИЧКО – ПАСЈАЧКИ НОП ОДРЕД У 1942/43. ГОДИНИ, Август-децембар-фебруар; бр. IX (стр. 135 – 164), 1969. Резиме: DETACHEMENT DE NOP DE YABLANICA ET DE PASIATCHA EN 1942/43. И сепарат.
50. Милан Миладиновић: ЛЕЊИН И ЈУГОСЛОВЕНСКА СОЦИЈАЛИСТИЧКА РЕВОЛУЦИЈА; бр. X (стр. 5 – 18), 1970. Резиме: LENINE ET LA RÉVOLUTION SOCIALISTE YOUGOSLAVE. И сепарат.
51. Хранислав Ракић: РАДНИЧКИ ПОКРЕТ У ЛЕСКОВЦУ ОД ШЕСТОЈАНУАРСКЕ ДИКТАТУРЕ ДО 1941. ГОДИНЕ; бр. X (стр. 53 – 66), 1970. Резиме: MOUVEMENT OUVRIER Á LESKOVAC DE LA DICTATURE DU 6. JANVIER Á 1941. И сепарат.
52. Драгољуб Мирчетић: РАЗМАТРАЊЕ ВОЈНО – ПОЛИТИЧКИХ АСПЕКАТА БОРБЕ ЗА КУРШУМЛИЈУ, Фебруар 1942, бр. X (стр. 67 – 82), 1970. Резиме: ASPECTS MILITAIRES ET POLITIQUES DE LA LUTTE POUR KOURCHOUMLIA. И сепарат.
53. Никола Илић: БОРБЕ И АКТИВНОСТИ ЛЕСКОВАЧКОГ ПАРТИЗАНСКОГ ОДРЕДА, Мај 1942 – фебруар 1943; бр. X (стр. 83 – 105), 1970. Резиме: LUTTES ET ACTIVITES DU DETACHEMENT DES PARTISANS DE LESKOVAC DU MAI 1942. A FEVRIER 1943. И сепарат.
54. Иван – Џина Глигоријевић: КОМБИНАЦИЈЕ ЧЕТНИКА СА СТВАРАЊЕМ "ЗАГРАНИЧНОГ БУГАРСКОГ КОМИТЕТА" У ИСТОЧНОЈ СРБИЈИ; бр. X (стр. 107 – 111), 1970. Резиме: COMBINASIONS DES TCHETNIKS AVEC LA FORMATION D'UN COMMITÉ BULGARE HORS DE FRONTIERÉ. И сепарат.
55. Михајло Апостолски: САРАДЊА ТОКОМ УСТАНКА 1941 – 1944. НА ПРОСТОРУ ЈУЖНЕ СРБИЈЕ И СЕВЕРНЕ МАКЕДОНИЈЕ; бр. XI (стр. 25 – 34), 1971. Резиме: ACTIONS MILITAIRES COMMUNES AU COURS DE L INSURECTION SUR LE TERRITOREI DE LA SERBIE DE SUD ET DE LA MACEDONEI. И сепарат.
56. Хранислав Ракић: РАДНИЧКИ ПОКРЕТ ЛЕСКОВЦА 1919 – 1921. ГОДИНЕ; бр. IX (стр. 35 – 48), 1971. Резиме: MOUVEMENT OUVRIER DE LESKOVATZ DE 1919 – 1921. И сепарат.
57. Милан Миладиновић: БОРБА ПРОТИВ БУГАРА КОД КОСАНЧИЋА И БОЈНИКА ФЕБРУАРА 1942. ГОДИНЕ; бр. IX (стр. 49 – 62), 1971. (стр. 11 – 21), 1972. Резиме: LUTTE CONTRE LES BULGARES AUX ENVIRONS DE KOSANTCHITCHET BOYNIK 1942. И сепарат.
58. Вјенцеслав Глишић: ЗЛОЧИНИ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ У СВЕТЛУ ИСТОРИЈЕ И ПРАВА, С посебним освртом на Србију; бр. XII (стр. 5 – 9), 1972. Резиме: VERBRECHEN IM ZWEITEN WELTKRIEG IM LICHT DER GESCHICHTE UND DES RECHTES. И сепарат.
59. Драги Миленковић: ЛИТЕРАТУРА И МАСОВНИ ЗЛОЧИН, оглед о човечном и нечовечном; бр. XII (стр. 5 – 9), 1972. Резиме: LITERATUR UND MASSENHAFTE VERBRECHTEN. И сепарат.
60. Стојан Николић: ПРВИ ЗЛОЧИНИ ОКУПАТОРА У ПОРЕЧЈУ И ЛЕСКОВЦУ 1941. ГОДИНЕ; бр. XII (стр. 23 – 29), 1972. Резиме: ERSTE VERBRECHEN DER BESATZUNGS MACHT IN POREČJE UND LESKOVAC 1941. И сепарат.

61. Хранислав Ракић: БОЈНИК И ЊЕГОВА ТРАГЕДИЈА 17. ФЕБРУАРА 1942. ГОДИНЕ; бр. XII (стр. 31 – 39), 1972. Резиме: BOJNIK UND SEINE TRAGËDEI AM 17. FEBRUAR IM JAHRE 1942. И сепарат.

62. Милан Миладиновић: ЗЛОЧИНИ БУГАРСКОГ ОКУПАТОРА У ДОЊЕМ ДЕЛУ ПУСТЕ РЕКЕ ФЕБРУАРА 1942. ГОДИНЕ; бр. XII (стр. 41 – 54), 1972. Резиме: DIE VERBRECHTEN DES BULGARISCHEN OKKUPANTEN IM UNTEREN TEIL VON PUSTA REKA FEBRUAR 1942. И сепарат.

63. Бошко Крстић: ТЕРОР БУГАРСКЕ ОКУПАТОРСКЕ ВОЈСКЕ У ПУСТОЈ РЕЦИ И ЈАБЛАНИЦИ У 1943. ГОДИНИ; бр. XII (стр. 55 – 65), 1972. Резиме: TEROR DER BULGARISCHEN OKKUPATIONS-TRUPPEN IN PUSTA REKA UND JABLANICA IM JAHRE 1941. И сепарат.

64. Радомир Костадиновић: ЗВЕРСТВА-БУГАРСКИХ ФАШИСТА У ЦРНОТРАВСКОМ КРАЈУ; бр. XII (стр. 67 – 78), 1972. Резиме: GREUELTATEN DER BULGARISCHEN FASCHISTEN IM GEBIET VON CRNA TRAVA. И сепарат.

65. Светислав Савковић: ТЕРОР И ЗЛОЧИНИ ОКУПАТОРА И ЊИХОВИХ СЛУГУ У ТОПЛИЦИ (1941 – 1942); бр. XII (стр. 79 – 91), 1972. Резиме: TERROR UND VERBRECHEN DES OKKUPANTEN UND DIESSEN DIENER IN TOPLICA (1941 – 1942). И сепарат.

66. Иван – Џина Глигоријевић: ОБЛИЦИ ЗЛОЧИНА ОКУПАТОРА И ЊИХОВИХ ПОМАГАЧА У ИСТОЧНОЈ СРБИЈИ 1941 – 1942. ГОДИНЕ; бр. XII (стр. 93 – 103), 1972. Резиме: VERBRECHUNGSFORMEN DES OKKUPANTEN UND DIESSEN HELSER IN OSTSERBIEN SEIT 1941 BIS 1944. И сепарат.

67. Драгољуб Мирчетић: НИШКИ КОНЦЕНТРАЦИОНИ ЛОГОР И СТРЕЉАЊЕ НА БУБЊУ; бр. XII (стр. 105 – 116), 1972. Резиме: KONZENTRATIONSLAGER IN NIŠ UND ERSCHIESSEN AN DER STELLE BUBANj. И сепарат.

68. Ђорђе Момчиловић: РАТНИ ЗЛОЧИНИ НЕМАЧКОГ ОКУПАТОРА У БАНАТУ 1941 – 1944. ГОДИНЕ; бр. XII (стр. 117 – 133), 1972. Резиме: KRIEGSVERBRECHEN DES DEUTSCHEN OKKUPANTEN IN BANAT 1941 – 1944. И сепарат.

69. Хранислав Ракић: РАД РЕАЛНЕ ГИМНАЗИЈЕ У ЛЕСКОВЦУ У ШКОЛСКОЈ 1941/42. ГОДИНИ, Прилог за проучавање историје школства; бр. XII (стр. 199 – 210), 1973. Резиме: LYCEE IN LESKOVATZ DANS L ANNEE SCOLAIRE 1941 – 1942. И сепарат.

70. Драгољуб Мирчетић: БУЧУМЕТСКА ПАРТИЗАНСКА ЧЕТА У 1941. И 1942. ГОДИНИ; бр. XIII (стр. 211 – 222), 1973. Резиме: LA COMPAGNIE DES PARTISANS DE BOUTCHOUMET. И сепарат.

71. Милан Миладиновић: МАРТОВСКЕ БОРБЕ У ДОЊЕМ ДЕЛУ ПУСТЕ РЕКЕ 1942.; бр. XIII (стр. 223 – 242), 1973. Резиме: LUTTES EN MARS DANS LA PARTIE INFÉRIEURE DE PUSTA REKA. И сепарат.

72. Никола Илић: ДНЕВНИК НИКОЛЕ СУБОТИЋА О БОРБАМА И АКЦИЈАМА ЈЕДАНАЕСТЕ СРПСКЕ БРИГАДЕ 24. ДИВИЗИЈЕ НОВЈ; бр. XIII (стр. 243 – 247), 1973. Резиме: JOURNAL DE NIKOLA SOUBOTITCH SUR DES LUTTES ET DES ACTIONS DE LA ONZÉME BRIGADE SERBIE. И сепарат.

73. Светозар Крстић: ОДЈЕЦИ ОДЛУКА ДРУГОГ ЗАСЕДАЊА АВНОЈ-а НА ЈУГУ СРБИЈЕ; бр. XIV (стр. 5 – 12), 1974. Резиме: WIDEDERHALL DER BESCHLÜSSE DER ZWEITEN TAGUNG DES ANTIFASCHISTISCHEN RATES DER VOLKSBEFREIUNG JUGOSLAWIENS IM SÜDEN VON SERBIEN. И сепарат.

74. Милан Миладиновић: РЕВОЛУЦИОНАРНИ МОРАЛ У ДЕЛОВАЊУ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ ВЛАСТИ НА ЈУГУ СРБИЈЕ; бр. XIV (стр. 13 – 28), 1974. Резиме: DIE REVOLUTIONÄRE MORAL DER VOLKSMACHT IM FREIHEITSKRIEG IM SÜDEN VON SERBIEN. И сепарат.

75. Хранислав Ракић: РАД КПЈ НА ЈУГУ СРБИЈЕ У 1943. ГОД.; бр. XIV (стр. 29 – 40), 1974. Резиме: TÄTIGKEIT DER KOMMUNISTISCHEN PARTEI IN SÜDEN VON SERBIEN 1943. И сепарат.

76. Милан Обрадовић: ОБАВЕШТАЈНА СЛУЖБА И СИСТЕМ БЕЗБЕДНОСТИ НОР-а НА ЈУГУ СРБИЈЕ ЗА ВРЕМЕ ДУГОГ ЗАСЕДАЊА АВНОЈ-а; бр. XIV (стр. 41 – 49), 1974. Резиме: ERKUNDIGUNGAMT UND SICHERHEITSSYSTEM DER VOLKSBEFREIUNGSBEWEGUNG IM SÜDEN VON SERBIEN ZUR ZEIT DER ZWEITEN TAGUNG DES ANTIFASCHISTISCHEN RATES DER VOLKSBEFREIUNG JUGOSLAVIENS. И сепарат.

77. Милан Борковић: СКОЈ И ОМЛАДИНСКИ ПОКРЕТ НА ЈУГУ СРБИЈЕ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 1943. ГОДИНЕ; бр. XIV (стр. 51 – 62), 1974. Резиме: DER KOMMUNISTISCHE JUGENBUND JUGOSLAWIENS UND DIE JUGENDBEWEGUNG IM SÜDEN VON SERBIEN IN DER ZWEITEN HÄLFTE DES JAHRES 1943. И сепарат.

78. Иван – Џина Глигоријевић: ДЕМАРКАЦИОНА ЛИНИЈА КРОЗ ЈУЖНУ СРБИЈУ; бр. XIV (стр. 63 – 68), 1974. Резиме: DEMARKATIONLINIE DURCHSSÜDSERBIEN. И сепарат.

79. Бошко Крстић: НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ ОДБОРИ У ОКРУГУ ЛЕСКОВАЦ У 1943/44. ГОДИНИ; бр. XIV (стр. 69 – 77), 1974. Резиме: VOLKSBEFREIUNGSAUSSCHÜSSE IM LESKOVAC KREIS 1943/44. И сепарат.

80. Стојан Николић: ЖЕНЕ ЈУЖНЕ СРБИЈЕ У НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОЈ БОРБИ 1941 – 1944.; бр. XIV (стр. 79 – 87), 1974. Резиме: FRAUEN SÜDSERBIENS IM FREIHEITSKAMPF DES VOLKKES 1941 BIS 1944. И сепарат.

81. Петар Качавенда: СКОЈ У ЈУЖНОМОРАВСКИМ БРИГАДАМА; бр. XIV (стр. 889 – 93), 1974. Резиме: DER KOMMUNISTISCHE JUGENDBUND INDEN BRIGADEN DES SÜDMORAVA — GEBIETES. И сепарат.

82. Никола Живковић: ОСТВАРИВАЊЕ НЕМАЧКИХ ПРИВРЕДНИХ ПЛАНОВА НА ЈУГУ СРБИЈЕ; бр. XIV (стр. 95 – 99), 1974. Резиме: VERWIRKLICHUG DEUTSCER WIRTSCAFTSPLÄNE IM SÜDEN VON SERBIEN. И сепарат.

83. Вјенцеслав Глишић: ЗЛОЧИНИ НЕМАЧКИХ И БУГАРСКИХ ОКУПАТОРА У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ 1941 – – 1943.; бр. XIV (стр. 109 – 108), 1974. Резиме: VERBRECHEN DEUTSCHER UND BULGARISCHER OKKUPANTEN IN SÜDSERBIEN 1941 BIS 1943. И сепарат.

84. Драгољуб Мирчетић: НАРОДНА ВЛАСТ У ДОБРИЧУ У ВРЕМЕ ДРУГОГ ЗАСЕДАЊА АВНОЈА-а; бр. XIV (стр 109 – 117). Резиме: DIE VOLKSMACHT IN DOBRIC ZUR ZEIT DER ZWEITEN TAGUNG DES AVNOJ. И сепарат.

85. Никола Илић: ЧЕТНИЧКИ ПОКРЕТ НА ЈУГУ СРБИЈЕ 1941 – 1944. ГОДИНЕ; бр. XIV (стр. 119 – 131), 1974. Резиме. И сепарат.

86. Вјенцеслав Глишић: ЗНАЧАЈ ОСНИВАЧКОГ КОНГРЕСА КП СРБИЈЕ; бр. XV (стр. 5 – 8), 1975. Резиме: L'IMPORTANCE DU CONSTITUTIONEL DU PARTI COMMUNISE DE SERBIE. И сепарат.

87. Душан Узелац: ПОБЕДОНОСНА ОФАНЗИВА ЈУГОСЛОВЕНСКЕ АРМИЈЕ 1945. ГОДИНЕ; бр. XV (стр. 9 – 17), 1975. Резиме: UNE OFFENSIVE TRIOMPHATRICE DE AREE YOUGOSLAVE EN 1945. И сепарат.

88. Петар Вишњић: ПРОДОР ОПЕРАТИВНЕ ГРУПЕ ДИВИЗИЈА У СРБИЈУ, Разбијање четничких корпуса на Копаонику; бр. XV (стр. 19 – 35), 1975. Резиме: L'IRRUPTION DU GROUPE OPÉRATOIRE DES DIVISIONS EN SERBIE. И сепарат.

89. Хранислав Ракић: САРАДЊА СРПСКИХ И МАКЕДОНСКИХ РЕВОЛУЦИОНАРНИХ СНАГА У 1943. ГОД.; бр. XV (стр. 37 – 47), 1975. Резиме: UNE COLLABORATION DES FORCES SERBES ET MACÉDONIENNES REVOLUTIONNAIRES EN 1943. И сепарат.

90. Милан Миладиновић: БОРБЕ У ДОЊЕМ ДЕЛУ ПУСТЕ РЕКЕ ЈАНУАРА 1943.; бр. XV (стр. 49 – 67), 1975. Резиме: COMBAST DANS PARTI BASSE DE PUSTA REKA EN JANVIER DE 1942. И сепарат.

91. Радомир Костадиновић: ЖЕНЕ ЦРНОТРАВСКОГ КРАЈА У СОЦИЈАЛИСТИЧКОЈ РЕВОЛУЦИЈИ; бр. XV (стр. 6970), 1975. Резиме: LES FEMMES DE LA REGION DE CRNA TRAVA DANS LA REVOLUTION SOCIALISTE. И сепарат.

92. Вјенцеслав Глишић: РАЗВОЈ И ДЕЛАТНОСТ КПЈ НА ТЕРИТОРИЈИ ОК ЛЕСКОВАЦ 1941 – 1942; бр. XVI (стр. 7 – 22), 1976. Резиме: LE DÉVELOPPEMENT. ET L'ACTIVITE DU PARTI COMMUNISTE YOUGOSLAVE SUR LE TERITOIRE DE LESKOVAC EN 1941 – 1942. И сепарат.
93. Милан Борковић: КПЈ ЛЕСКОВЦА ОРГАНИЗАТОР НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ БОРБЕ У ОКРУГУ (јануар 1943 – мај 1945); бр. XVI (стр. 23 – 38, 1976. Резиме: LE KPJ DE LESKOVAC — ORGANISATEUR DE LA LUTTE DE LIBÉRATION NATIONALE DANS LA REGION (JANUAR 1943 — MAY 1945). И сепарат.
94. Мирољуб Васић: ДОПРИНОС ОМЛАДИНЕ ЛЕСКОВЦА И ОКОЛИНЕ АНТИФАШИСТИЧКОЈ БОРБИ 1937 – – 1941. ГОДИНЕ; бр XVI (стр. 39 – 47), 1976. Резиме: LA CONTRIBUTION DE LA JEUNESSE DE LESKOVAC ET DE SES ENVIRONS A LA LUTE ANTIFASCISTE DE 1937 – 1941. И сепарат.
95. Хранислав Ракић: РАЗВОЈ И ДЕЛАТНОСТ СКОЈ-а У ЛЕСКОВЦУ И ОКОЛИНИ 1941 – 1945.; бр. XVI (стр. 49 – 74), 1976. Резиме: LE DÉVELOPPEMENT ET L'ACTIVITE DE L'UNION DE LA JEUNESSE COMMUNISTE DE YOUGOSLAVIE A LESKOVAC ET DANS SES ENVIRONS EN 1941 – 1945. И сепарат.
96. Борко Цекић и Добривоје Аранђеловић: УЛОГА И ЗНАЧАЈ ПАРТИЈСКЕ ТЕХНИКЕ У ВРЕМЕ НОР-А И РЕВОЛУЦИЈЕ У ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ; бр. XVI (стр. 75 – 96), 1976. Резиме: LE RÔLE ET L'IMPORTANCE DE LA TECHNIQUE DE LA PARTI AU TEMPS DU MOUVEMENT DE LIBÉRATION NATIONALE DANS LA RÉGION DE LESKOVAC. И сепарат.
97. Милан Миладиновић: РАД КПЈ И СКОЈ-а НА МАРСИСТИЧКОМ ОБРАЗОВАЊУ И ВАСПИТАЊУ 1941 – 1945.; бр. XVI (стр. 97 – 111), 1976. Резиме: L'ACTIVE DU PARTI COMMUNISTE YOUGOSLAVE ET DE L'UNION DE LA JEUNESSE COMMUNISTE DE YOUGOSLAVE SUR L'ÉDUCATION ET L'INSTRUCTION MARXISTE. И сепарат.
98. Гојко Миљанић: РУКОВОЂЕЊЕ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОМ БОРБОМ НА ЈУГУ СРБИЈЕ; бр. XVI (стр. 113 – 136). 1976. Резиме: LEITUNG DES VOLKSFREIHEITSKAMPFES IM SÜDEN SERBIENS. И сепарат.
99. Никола Илић: РАД КПЈ НА ПОЛИТИЧКОМ РАЗОБЛИЧАВАЊУ И РАЗБИЈАЊУ ЧЕТНИЧКОГ ПОКРЕТА У ЛЕСКОВАЧКОМ И ТОПЛИЧКОМ КРАЈУ У 1941. ГОДИНИ; бр. XVI (стр. 127 – 136), 1976. Резиме: L'ACTIVITE DU PARTI COMMUNISTE YOUGOSLAVE A L'EXTERMINATION DE L'ORGANISATION DES FRANCS – – TIREURS DANAS LA RÉGION DE LESKOVAC ET DE TOPLICA EN 1941. И сепарат.
100. Милица Бодрожић: СЕЉАШТВО У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ 1941 – 1944. ГОДИНЕ; бр. XVI (стр. 137 – 153), 1976. Резиме: BAUERNSCHAFT IN SÜDSERBIEN 1941 – 1944. И сепарат.
101. Петар Качавенда: СКОЈ ЛЕСКОВАЧКОГ ОКРУГА У НОП ОДРЕДИМА 1941. ГОДИНЕ; бр. XVI (стр. 155 – 162), 1976. Резиме: BUND DER KOMUNISTISCHEN JUGEND JUGOSLAWIENS DES LESKOVACER KREISES IN ABTEILUNGEN DER VOLKSBEGREIUNGSBEWEGUNG. И сепарат.
102. Бошко Крстић: РАД КПЈ НА ОРГАНИЗОВАЊУ ВОЈНИХ КУРСЕВА 1941 – 1945.; бр. XVI (стр. 163 – 165), 1976. Резиме: L'ACTIVITÉ DU PARTI COMMUNISTE YOUGOSLAVE A L'ORGANISATION DES COUR MILITAIRES EN 1941 – 1945. И сепарат.
103. Стојан Николић: РАД КПЈ НА ОРГАНИЗОВАЊУ И УЧВРШЋИВАЊУ ВЕЋИХ ВОЈНИХ ФОРМАЦИЈА НОВЈ НА ЛЕСКОВАЧКО – ТОПЛИЧКОМ ПОДРУЧЈУ, Фебруар 1943 – октобар 1944; бр. XVI (стр. 167 – 176), 1976. Резиме: TÄTIGKEIT DER KPJ AN DER ORGANISATION UND BEFESTIGUN GRÖSSERER MILITÄRFORMATIONEN DER VOLKSBEFREIUNGSARMEE JUGOSLAWIENS IN LESKOVACER — TOPLISCHEN GEBIET. И сепарат.
104. Милан Обрадовић: РАД КПЈ И СКОЈ-а ЛЕСКОВАЧКОГ РАТНОГ ОКРУГА НА СТВАРЊУ ОБАВЕШТАЈНЕ СЛУЖБЕ И СИСТЕМА БЕЗБЕДНОСТИ НОП 1941 – 1945.; бр. XVI (стр. 177 – 191), 1976. Резиме: TÄTIGKEIT

DER KPJ ĐER LESKOVACER KRINjG-SABTEILUNG AN DER GRÜNDUNG DES ERKUNDIGUNGSDIENSTES UND SICHERUNGGSSYSTEMS DER VOLKSBEFREIUNGSBEWEGUNG AB 1941 – 1945. И сепарат.

105. Милан Матић: ОСВРТ НА ЛИТЕРАТУРУ НА ТЕМУ НОР-а У ЛЕСКОВЦУ И ОКОЛИНИ (1945 – 1975), бр. XVI (стр. 193 – 202), 1976. Резиме: RÜCKBLICK AUF DAS LITERARISCHE THEMA DES FREIHEITSKRIEGS IN LESKOVAC UND UMGEBUNG (1945 – 1975). И сепарат.

106. Милан Миладиновић: РАД КПЈ И СКОЈ-а ЛЕСКОВАЧКОГ РАТНОГ ОКРУГА НА РАЗВИЈАЊУ МОРАЛА У НОР И РЕВОЛУЦИЈИ (1941 – 1945); бр. XVI (стр. 203 – 225), 1976. Резиме: L'ACTIVITÉ DU PARTI COMMUNISTE DE YOUGOSLAVIE ET DE L'UNION DE LA JEUNESSE COMMUNISTE DE YOUGOSLAVIE DU DISTRICT MILITAIRE DE LESKOVAC AU DEVELOPPEMENT DU MORALE PROLÉTARIEN DANS LA GUERRE DE LIBÉRATION NATIONALE ET LA RÉVOLUTION. И сепарат.

107. Милан Миладиновић: ТИТО О МАРКСИСТИЧКОМ ОБРАЗОВАЊУ И ВАСПИТАЊУ У НОР И СОЦИЈАЛИСТИЧКОЈ РЕВОЛУЦИЈИ; бр. XVI (стр. 5 – 12), 1977. Резиме: И сепарат.

108. Хранислав Ракић: САРАДЊА СРПСКИХ И МАКЕДОНСКИХ РЕВОЛУЦИОНАРНИХ СНАГА У 1944. ГОДИНИ; бр. XVII (стр. 13 – 23), 1977. Резиме: COLLABORATION DES FORCES RÉVOLUTIONNAIRES MACÉDONIENNES ET SERBES EN 1944. И сепарат.

109. Милан Миладиновић: ОСЛОБОДИЛАЧКА И РЕВОЛУЦИОНАЛНА АКТИВНОСТ У ДОЊЕМ ДЕЛУ ПУСТЕ РЕКЕ АПРИЛА — ДЕЦЕМБРА 1942.; бр. XVII (стр. 25 – 43), 1977. Резиме: L'ACTIVITE LIBÉRATRICE ET RÉVOLUTIONNAIRE DANS LA PARTI BASSE DE PUSTA REKA EN AVRIL — DECEMBRE DE 1942. И сепарат.

110. Никола Илић: СТВАРАЊЕ НОВЕ РЕВОЛУЦИОНАРНЕ ВЛАСТИ — НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИХ ОДБОРА У ЈАБЛАНИЦИ И ПУСТОЈ РЕЦИ 1941 – 1942.; бр. XVII (стр. 45 – 50), 1977. Резиме:НИЧКИ ПОКРЕТ НА ЈУГУ СРБИЈЕ 1941 – 1944. ГОДИНЕ; бр. XIV (стр. 119 – 131), 1974. Резиме. И сепарат.

111. Драгољуб Мирчетић: НЕПРИЈАТЕЉСКА ОФАНЗИВА НА ЗАПЛАЊЕ И БАБИЧКУ ГОРУ, 20. фебруар — 25. март 1942. године; бр. XVII (стр. 51 – 71), 1977. Резиме: L'OFFENSIVE ENNEMIE Á ZAPLANJE. И сепарат.

112. Раде Вуковић: ПАРТИЈСКИ КУРС ЗА ЧЛАНОВЕ УЧИТЕЉСКЕ КУЛТУРНО – ИЗДАВАЧКЕ ЗАДРУГЕ "БУК КАРАЦИЋ", ОДРЖАН У СИЈАРИНСКОЈ БАЊИ 1940. ГОДИНЕ; бр. XVII (стр. 73 – 91), 1977. Резиме: LE COURS DU PARTI POUR LES MEMBRES DE LA COOPERATIVE DES INSTITUTEURS „VUK KARADŽIĆ", A SIJARINSKA BANJA. И сепарат.

113. Хранислав Ракић: ВЕЗЕ ИЗМЕЂУ ЦК КПЈ И ПКЈ ЗА МАКЕДОНИЈУ ПРЕКО ЈУЖНЕ СРБИЈЕ 1941. И 1942. ГОДИНЕ; бр. XVIII (стр. 331 – 339), 1978. Резиме: RELATIONS ENTRE LE COMITÉ CENTRAL DU PARTI COMMUNISTE YOUGOSLAVE ET LE COMITÉ RÉGIONAL DU PARTI COMMUNISTE YOUGOSLAVE POUR LA MACÉDOINE, PAR LA SERBIE DU SUD EN 1941. ET 1942. И сепарат.

114. Хранисав Ракић: ЛЕСКОВАЦ И ОКОЛИНА ЗНАЧАЈНИ ПУНКТОВИ ЗА ПРИХВАТАЊЕ БОРАЦА НОР-а И СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ РЕВОЛУЦИЈЕ ИЗ БЕОГРАДА ЗА ВОЈНЕ ЈЕДИНИЦЕ НОВ И ПОЈ У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ; бр. XVIII (стр. 341 – 345), 1978. Резиме: LESKOVAC ET SES ENVIRONS — CENTRES IMPORTANTS A'ACCUEIL DES COMBATTANTS DE LA GUERRE DE LIBÉRATION NATIONALE ET DE LA RÉVOLUTION SOCIALISTE DE BELGRADE POUR DES UNITÉS MILITAIRES DES TROUPES DE LIBÉRATION NATIONALE ET DU SOULÈVEMENT DE LIBÉRATION NATIONALE DANS LA SERBIE DU SUD. И сепарат.

115. Милан Миладиновић: РЕВОЛУЦИОНАРНА И ОСЛОБОДИЛАЧКА БОРБА У ДОЊЕМ ДЕЛУ ПУСТЕ РЕКЕ ПОЧЕТКОМ 1943.; бр. XVIII (стр. 347 – 359), 1978. Резиме: REVOLUTIONÄRER UND BEFREIUNGSKAMPF IM UNTEREN GEBIET DER PUSTA

REKA AM ANGANG DES JAHRES 1943. И сепарат.

116. Никола Илић: СПАСАВАЊЕ САВЕЗНИЧКИХ АВИЈАТИЧАРА НА ТЛУ ЈУЖНЕ СРБИЈЕ (1943 – 1944); бр. XVIII (стр. 361 – 366), 1978. Резиме: RETTUNG DER FLIEGER DER VERBÜNDETEN IN SÜDSERBIEN (1943 – 1944). И сепарат.

117. Мирољуб Васић: СТВАРАЊЕ И РАЗВОЈ КПЈ ДО ПОЧЕТКА СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ РЕВОЛУЦИЈЕ; бр. XIX (стр. 7 – 15), 1979. Резиме: LA FORMATION ET LE DÉVELOPPEMENT DU PARTI COMMUNISTE YOUGOSLAVE JOSQU'AU DÉBUT DE LA RÉVOLUTION SOCIALISTE. И сепарат.

118. Сергије Димитријевић: О РАДНИЧКОМ ПОКРЕТУ ЛЕСКОВЦА И ОКОЛИНЕ 1918 – 1920.; бр. XIX (стр. 17 – 42), 1979. Резиме: SUR LE MOUVEMENT OUVRIER DE LESKOVAC ET DE SES INVIRONS EN 1918 – 1920. И сепарат.

119. Хранислав Ракић: ПИОНИРИ ЈУГА СРБИЈЕ У НОР-у И У СОЦИЈАЛИСТИЧКОЈ РЕВОЛУЦИЈИ 1941 – 1945. ГОДИНЕ; бр. XIX (стр. 43 – 47), 1979. Резиме: PIONIERE SÜDSERBIENS IM VOLKBEFREIUNGSKRIEG UND IN DER SOZIALISCHEN REVOLUTION 1941 – 1945. И сепарат.

120. Хранислав Ракић: ПАРТИЈСКЕ ВЕЗЕ И САРАДЊА ОК КПЈ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ СА ОК КПЈ ЛЕСКОВАЦ У 1941 И 1942. ГОДИНИ; бр. XIX (стр. 49 – 52), 1979. Резиме: LES RAPPORTS DE PARTI ET LA COLABORATION DU COMITÉ DÉPARTEMENTAL DU PARTI COMMUNISTE DE KOSOVO ET DE LA METOHIJA AVEC LE COMITÉ DÉPARTEMENTAL DU PARTI COMMUNISTE YOUGOSLAVE DE LESKOVAC EN 1941 ET 1942. И сепарат.

121. Драгољуб Мирчетић: АЋИМОВИЋЕВА ОФАНЗИВА У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ (2 ЈУЛ — АВГУСТ 1942. ГОДИНЕ); бр. XIX (стр. 53 – 72), 1979. Резиме: L'OFFENSIVE D'AĆIMOVIĆ DANS LA SERBIE DU SUD. И сепарат.

122. Милан Миладиновић: РАД И БОРБА ПАРТИЈСКЕ И СКОЈЕВСКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ ДОЊЕ ПУСТЕ РЕКЕ МАЈА — ЈУЛА 1943.; XIX (стр. 73 – 91), 1979. Резиме: TÄTIGKEIT UND KAMPF DER PARTEI — UND SKOJEORGANISATION DER NIEDEREN PUSTA REKA VOM MAI BIS JULI DES JAHRES 1943. И сепарат.

123. Живан Стојковић: РАД СКОЈ-а У ЈАБЛАНИЧКОМ СРЕЗУ 1945 – 1948. ГОДИНЕ; бр. XIX (стр. 93 – 103), 1979. Резиме: LES ACTIVITÉS DE L'UNION DE LA JEUNESSE COMMUNISTE DE YOUGOSLAVIE DANS L'ARRONISSEMENT DE JABLANICA 1945 – 1948. И сепарат

124. Хранислав Ракић: АКТИВНОСТ ПАРТИЈСКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ КПЈ ЛЕСКОВЦА ОД ОСНИВАЊА ДО 1941. ГОДИНЕ; бр. XX (стр. 5 – 18), 1980. Резиме: L'ACTIVITÉ DU PARTI COMMUNISTE YOUGOSLAVIE DE LESKOVAC DEPUIS SA CONSTITUTION JUSQU'A 1941. И сепарат.

125. Сергије Димитријевић: РАЗВОЈ СКОЈ-а ЛЕСКОВАЧКЕ ГИМНАЗИЈЕ ОД 1932. ДО 1941.; бр. XX (стр. 19 – 38), 1980. Резиме: LE DÉVELOPPEMENT DE L'UNION DE LA JEUNESSE COMMUNISTE DE YOUGOSLAVIE DU LYCÉE DE LESKOVAC A PARTIR DE 1932 JUSQU'A 1941. И сепарат.

126. Жарко Јовановић: РАДНИЧКА УМЕТНИЧКА ГРУПА "АБРАШЕВИЋ" И ЊЕН ЗНАЧАЈ ЗА РАЗВОЈ РАДНИЧКОГ ПОКРЕТА У ЛЕСКОВЦУ; бр. XX (стр. 39 – 56), 1980. Резиме: LE GROUPE ARTISTIQUE OUVRIER D'„ABRAŠEVIĆ" ET SON IMPOTANCE POUR LE DÉVELOPPEMENT DU MOUVEMENT OUVRIER LESKOVAC. И сепарат.

127. Никола Цветковић: УЧЕШЋЕ ЛЕСКОВАЧКИХ СКОЈЕВАЦА И МЛАДИХ КОМУНИСТА У МЕЂУНАРОДНОМ РАДНИЧОМ ПОКРЕТУ У ПЕРИОДУ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА; бр XX (стр. 57 – 67), 1980. Резиме: LA PARTICIPATION DES ADHÉRENTS DE L'UNION DE LA JEUNESSE COMMUNISTE DE YOUGOSLAVIE ET DES JEUNES COMMUNISTES AU MOUVEMENT OUVRIER INTERNATIONAL DANS LA PÉRIODE D'ENTRE DEUX GUERRES. И сепарат.

128. Милан Миладиновић: ОРГАНИЗАЦИОНА СТРУКТУРА И САДРЖАЈ РАДА ПАРТИЈСКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ У ЈЕДИНИЦАМА НОВ И ПО НА ЈУГУ СРБИЈЕ (1941 – 1945); бр. XX (стр.

ORGANISATRICE ET LE SUJET DU TRAVAIL DE L'ORGANISATION DE PARTI DANS LES UNITEŚ DE L'ARMÉE DE LIBÉRATION ET DANS LE SUD DE LA SERBIE. И сепарат.

129. Милан Обрадовић: РАД КПЈ И СКОЈ-а НА БЕЗБЕДНОСНОМ ВАСПИТАЊУ НАРОДА И ОМЛАДИНЕ У НОР И РЕВОЛУЦИЈИ У ЛЕСКОВЦУ И ОКОЛИНИ; бр. XX (стр. 93 – 105), 1980. Резиме: L'ACTIVITÉ DU PARTI COMMUNISTE YOUGOSLAVE ET DE JEUNESSE COMMUNISTE YOUGOSLAVE A L'INSTRUCTION DE SÛRETÉ DES PEUPLES ET DES JEUNES DANS LA GUERRE DE LIBÉRATION NATIONALE ET LA REVOLUTION A LESKOVAC ET DANS SES ENVIRONS. И сепарат.

130. Милица Бодрожић: УЧЕШЋЕ РАДНИКА ЈУГА СРБИЈЕ У ЈЕДИНИЦАМА НОВЈ; бр. XX (стр. 107 – 118), 1980. Резиме: LA PARTICIPATION DES OUVRIERS DE LA SERBIE DU SUD DANS LES UNITES DE LA LUTTE DE LIBÉRATION NATIONALE DE YOUGOSLAVIE. И сепарат.

131. Богдан Ивановић: БОРЦИ КОСОВА У НОР-у НА ТЕРИТОРИЈИ ЈАБЛАНИЦЕ, ТОПЛИЦЕ И ЦРНЕ ТРАВЕ; бр. XX (стр. 119 – 128), 1980. Резиме: KAMPFER VON KOSOVO IM VOLKSBEFREIUNGSKAMPF AUF DEM TERRITORIUM DER JABLANICA, TOPLICA UND CRNA TRAVA. И сепарат.

132. Милица Бодрожић: ИЛЕГАЛНА АКТИВНОСТ РАДНИЧКЕ КЛАСЕ У ОКУПИРАНИМ ГРАДОВИМА ЈУГА СРБИЈЕ 1941 – 1944. ГОДИНЕ; бр. XX (стр. 129 – 142), 1980. Резиме: L'ACTIVITÉ ILLÉGALE DE LA CLASSE OUVRIÉRE DANS LES VILLES OCCUPÉS DU SUD DE LA SERBIE. И сепарат.

133. Никола Илић: ОСЛОБОЂЕЊЕ ГОРЊЕ ЈАБЛАНИЦЕ И РЕЈОНА ОКРУГЛИЦЕ; бр. XX (стр. 143 – 157), 1980. Резиме: BEFREIUNG DER OBERJABLANICA UND DES OKRUGLICA GEBIETES. И сепарат.

134. Драгољуб Мирчетић: ЛЕТЊА ОФАНЗИВА БУГАРСКИХ ФАШИСТИЧКИХ ТРУПА ПРОТИВ ПАРТИЗАНСКИХ ОДРЕДА НА ЈУГОИСТОКУ СРБИЈЕ (ЈУН — ЈУЛ 1942. ГОД.); бр. XX (стр. 159 – 168), 1980. Резиме: SOMMEROFFENSIVE DER BULGARISCHEN FASCHISTISCHEN TRUPPEN GEGEN PARTISANENGRUPPEN IM SÜDOSTSERBIEN. И сепарат.

135. Живан Стојковић: УТИЦАЈ ОКРУЖНОГ КОМИТЕТА СКОЈ-а ЛЕСКОВЦА НА АКТИВНОСТ УСАОС-а (НОС-а) 1945 – 1946. ГОДИНЕ; бр. XX (стр. 169 – 182), 1980. Резиме. EINFLUSS DES KREISKOMITEES DES SKOJ IN LESKOVAC AUF DIE TÄTIGKEIT DES USAOS IN DEN JAHREN 1945 – 1946. И сепарат.

136. Хранислав Ракић: УЛОГА КПЈ И СКОЈ-а У ОРГАНИЗОВАЊУ УСТАНКА У ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ 1941. ГОДИНЕ; бр. XXI (стр. 5 – 17), 1981. Резиме: LE RÔLE DU PARTI COMMUNISTE DE YOUGOSLAVIE DANS L'ORGANISATION DE L'INSURRECTION DANS LA RÉGION DE LESKOVAC. И сепарат.

137. Милица Бодрожић: РАДНИЧКА КЛАСА ЛЕСКОВЦА 1941 – 1944. ГОДИНЕ; бр. XXI (стр. 19 – 34), 1981. Резиме: DIE LESKOVACER ARBEITERKLASSE 1941 – 1944. И сепарат.

138. Драгољуб Мирчетић: ДИВЕРЗАНТСКА АКТИВНОСТ ПАРТИЗАНСКИХ ОДРЕДА И ГРУПА АКТИВИСТА НА КОМУНИКАЦИЈЕ И ЗНАЧАЈНЕ ВОЈНОПРИВРЕДНЕ ОБЈЕКТЕ У ЈУГОИСТОЧНОЈ СРБИЈИ 1941.; бр. XXI (стр. 35 – 63), 1981. Резиме: DIVERSANTENTÄTIGKEIT DER PARTISANENEINHEITEN UND AKTIVISTENGRUPPEN IN KOMMUNIKATIONEN UND BEDEUTENDEN MILITÄR — WIRTSCHEFTLICHEN OBJEKTEN IN SÜDOSTSERBIEN IM JAHRE 1941. И сепарат.

139. Хранислав Ракић: МАСОВНА СТРЕЉАЊА 11. ДЕЦЕМБРА 1941. ГОДИНЕ У ЛЕСКОВЦУ; бр. XXI (стр. 65 – 70), 1981. Резиме: LE MASSACRE DES GENS INNOCENTS LE 11 DECEMBRE 1941 A LESKOVAC. И сепарат.

140. Милан Миладиновић: УСПОН РЕВОЛУЦИОНАРНЕ БОРБЕ У ДОЊЕМ ДЕЛУ ПУСТЕ РЕКЕ, (Август — септембар 1943. године); бр. XXI (стр. 71 – 83), 1981. Резиме: RASCHER AUFSTIEG DES REVOLUTIONÄREN KAMPFES IM UTERE TEIL DER PU-

STA REKA, August — Septembar 1943. И сепарат.

141. Милан Борковић: КПЈ У СРБИЈИ КАО ОРГАНИЗАТОР ИДЕОЛОШКО – ПОЛИТИЧКОГ И ПРОПАГАНДНОГ РАДА МЕЂУ ЧЛАНОВИМА КПЈ, КАНДИДАТИМА И ЧЛАНОВИМА СКОЈ-а (Јануар 1943 – децембар 1944); бр. XXI (стр. 85 – 101), 1981. Резиме: KPJ IN SERBIEN ALS ORGANISATOR DER IDEOLOGISCH – POLITISCHEN ARBEIT UND PROPAGANDENTATIGKEIT UNTER DEN MITGLIEDERN DER KPJ, KANDIDATEN UND MITGLIEDERN DES SKOJ, (Januar 1943 — decembar 1944. И сепарат.

142. Никола Илић: ПУСТОРЕЧКИ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕД; бр. XXI (стр. 103 – 107), 1981. Резиме: DIE VOLKSBEFREIUNGSPARTISANENABTEILUNG DER PUSTA REKA. И сепарат.

143. Живан Стојковић: ОРГАНИЗАЦИОНО — ПОЛИТИЧКА ПИТАЊА РАДА СРЕСКОГ КОМИТЕТА КОМУНИСТИЧКЕ ПАРТИЈЕ ВЛАСОТИНЦА 1945. И 1946. ГОДИНЕ; бр. XXI (стр. 109 – 118), 1981. Резиме: L'ACTIVITÉ DU COMITE D'ARRONDISSEMENT DU PARTI COMMUNISTE YOUGOSAVE DE VLASOTINCE EN 1945 – 1946. И сепарат.

144. Благоје Глигоријевић: РАД ОКРУЖНОГ ЈАВНОГ ТУЖИЛАШТВА ОД ОСНИВАЊА ДО 1974. ГОДИНЕ; бр. XXI (стр. 119 – 126), 1981. Резиме: L'ACTIVITE DU MINISTERE PUBLIC DEPARTEMENTAL DEPUIS SA FONDATION JASQU'A 1974. И сепарат.

145. Душан Живковић: ПОЛИТИКА КПЈ НА ОКУПЉАЊУ МАСА У УСТАНКУ; бр. XXII (стр. 5 – 9), 1982. Резиме: L'APPLLICATION DU PARTI COMMUNISTE YOUGOSLAVE A LA CONCENTRATION DES MASSES DANS L'INSURRECTION. И сепарат.

146. Вјенцеслав Глишић: УСПОСТАВЉАЊЕ ОКУПАЦИОНОГ СИСТЕМА И БУГАРСКО – НЕМАЧКИ СПОРОВИ ОКО ДЕМАРКАЦИОНЕ ЛИНИЈЕ У ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ 1941. ГОДИНЕ; бр. XXII (стр. 11 – 15), 1982. Резиме: L'ÉTABLISSEMENT DU SYSTÉME OCCUPANT ET LES CONFLITS ENTRE LA BULGARIE ET L'ALLEMAGNE CONCERNANT LA LIGER DE DÉMARCATION DANS LA RÉGION DE LESKOVAC EN 1941. И сепарат.

147. Димитрије Кулић: БУГАРСКИ ОКУПАЦИОНИ СИСТЕМ НА ЈУГУ СРБИЈЕ 1941 – 1942.; бр. XXII (стр. 17 – 24), 1982. Резиме: LE SISTEME BULGARE OCCUPANT DANS LE SUD DE LA SERBIE. И сепарат.

148. Петар Качавенда: СКОЈ И ОМЛАДИНА СА ТЕРЕНА ОК ЛЕСКОВЦА У УСТАНКУ 1941.; бр. XXII (стр. 25 – 27), 1982. Резиме: L'UNION DE LA JEUNESSE COMMUNISTE DE YOUGOSLAVIE ET LES JEUNES DU TERRITOIRE DU COMITÉ DÉPARTEMENTAL DE LESKOVAC DANS L'INSURECTION DE 1941. И сепарат.

149. Милица Бодрожић: ИНТЕЛИГЕНЦИЈА НА ТЕРИТОРИЈИ ОК КПЈ ЛЕСКОВАЦ У УСТАНКУ 1941.; бр. XXII (стр. 29 – 46), 1982. Резиме: L'INTELLIGENCE SUR LE TERRITOIRE DU COMITE DEPARTEMENTAL DU PARTI COMMUNISTE DE YOUGOSLAVIE DANS L'INSURRECTION DE 1941. И сепарат.

150. Хранисалав Ракић: ФОРМИРАЊЕ И ДЕЛОВАЊЕ НОО У ЛЕСКОВАЧКОМ ОКРУГУ 1941 – 1945.; бр. XXII (стр. 47 – 54), 1982. Резиме: GRÜNDUNG UND WIRKUNG DER NOO IM LESKOVACER KREIS 1941 – 1945. И сепарат.

151. Стојан Николић: ЖЕНЕ ЈУЖНОМОРАВСКОГ РЕГИОНА У УСТАНКУ 1941. ГОДИНЕ; бр. XXII (стр. 55 – 64), 1982. Резиме: FRAUEN DER SÜDMORAVA REGION IM AUFSTAND DES JAHRES 1941. И сепарат.

152. Никола Илић: РАД КПЈ У ЈАБЛАНИЧКОМ, КУКАВИЧКОМ И БАБИЧКОМ НОП ОДРЕДУ И ЊЕН ДОПРИНОС ОРГАНИЗОВАЊУ ПОЗАДИНЕ 1941. ГОДИНЕ; бр. XXII (стр. 65 – 74), 1982. Резиме: L'ACTIVITE DU PARTI COMMUNISTE YOUGOSLAVE DANS LE DÉTACHEMENT DE LIBÉRATION DES PARTISANS DE LA RÉGION DE JABLANICA, KUKAVICA ET BABIČKO ET SA CONTRIBUTION A L'ORGANISATION DE L'ARRIÉRE. И сепарат.

153. Милан Обрадовић: О САМОЗАШТИТНОЈ ДЕЛАТНОСТИ КПЈ, СКОЈ-а И НОО-а У УСТАНКУ 1941. ГОДИНЕ; бр. XXII (стр. 75 – 87), 1982. Резиме: ÜBER SELBSTSCHUTZTÄTIGKEIT VON KPJ, SKOJ UND NOO IM AUFSTAND 1941. И сепарат.

154. Милан Миладиновић: РЕВОЛУЦИОНАРНИ МОРАЛ У УСТАНКУ 1941. НА ТЕРИТОРИЈИ ЛЕСКОВАЧКОГ РАТНОГ ОКРУГА; бр. XXII (стр. 89 – 112), 1982. Резиме: LE MORAL RÉVOLUTIONNAIRE DANS L'INSURRECTION DE 1941 DANS LE DÉPARTEMENT DE GUERRE DE LESKOVAC. И сепарат.

155. Живан Стојковић: СОЦИЈАЛНА, НАЦИОНАЛНА, ПОЛИТИЧКА И СТАРОСНА СТРУКТУРА КУКАВИЧКОГ (ЛЕСКОВАЧКОГ) И БАБИЧКОГ ПАРТИЗАНСКОГ ОДРЕДА; бр. XXII (стр. 113 – 117), 1982. Резиме: LA STRUCTURE SOCIALE NATIONALE POLITIQUE ET LA STRUCTURE D'AGE DU DETACHEMENT DES PARTISANS DE LA RÉGION DE KUKAVICA ET DE BABIČKO. И сепарат.

156. Драгољуб Мирчетић: НЕПРИЈАТЕЉСКА ШТАМПА И ПРОПАГАНДА О УСТАНКУ 1941. ГОДИНЕ НА ЈУГУ СРБИЈЕ (МАЈ 1941 – МАРТ 1942. ГОДИНЕ); бр. XXII (стр. 119 – 135), 1982. Резиме: LA PRESSE ENNEMIE ET DE LA PROPAGANDE LUR L'INSURRECTION 1941. AU SUD DE SERBIE (MAI 1941. – MARS 1942.). И сепарат.

157. Никола Цветковић: СТИЛСКО – УМЕТНИЧКЕ И ДРУГЕ ОДЛИКЕ ЛИРСКИХ НАРОДНИХ ПАРТИЗАНСКИХ ПЕСАМА О УСТАНКУ ЛЕСКОВАЧКОГ КРАЈА И ШИРЕ ОКОЛИНЕ; бр. XXII (стр. 137 – 142), 1982. Резиме: LES QUALITES STYLISTIQUES, ARTIQUES ET D'AUTRES DES POESIES LYRIQUES POPULAIRES DE PARTISAN SUR L'INSURRECTION DE LA REGION DE LESKOVAC ET DES ENVIRONS LOINTAINES. И сепарат.

160. Секула Јоксимовић: НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ РАТ И РЕВОЛУЦИЈА НА ЈУГУ СРБИЈЕ У ВОЈНОИСТОРИЈСКОМ ГЛАСНИКУ (1950 – 1980); бр. XXII (стр. 143 – 147), 1982. Резиме: LA GUERRE DE LIBERATION NATIONALE ET LA REVOLUTION AU SUD DE LA SERBIE DANS „LE MESSAGER HISTORIOMILLITAIRE". И сепарат.

161. Мирослав Ђорђевић: ИСТОРИЈСКИ ПОГЛЕДИ ДИМИТРИЈА ТУЦОВИЋА; бр. XXII (стр. 149 – 159), 1982. Резиме: DES VUES HISTORIQUES DE DIMITRIJE TUCOVIĆ. И сепарат.

162. Слободанка Стојичић: ТУЦОВИЋЕВА ПЕРИОДИЗАЦИЈА УСТАВНОГ И ПОЛИТИЧКОГ РАЗВИТКА СРБИЈЕ; бр. XXII (стр. 161 – 170), 1982. Резиме: LA PERIODISATION DU DEVELOPPEMENT CONSTITUTIONNEL ET POLITIQUE DE LA SERBIE FAITE PAR TUCOVIĆ. И сепарат.

163. Добросав Бјелетић: ЈЕДАН ПОГЛЕД НА ТУЦОВИЋЕВУ БОРБУ ПРОТИВ РЕВИЗИЈЕ МАРКСИЗМА; бр. XXII (стр. 171 – 177), 1982. Резиме: UN APERCU DE LA LUTTE DE TUCOVIĆ CONTRE LA REVISION DU MARHISME. И сепарат.

164. Милан Недељковић: ДИМИТРИЈЕ ТУЦОВИЋ О ЈАЧАЊУ ДРУШТВЕНЕ МОЋИ РАДНИЧКЕ КЛАСЕ; бр. XXII (стр. 179 – 184), 1982. Резиме: DIMITRIJE TUCOVIĆ SUR LE RENFORCEMENT DE LA PUISSANCES SOCIALE DE LA CLASSE OUVRIERE. И сепарат.

165. Вићентије Ђорђевић: ДИМИТРИЈЕ ТУЦОВИЋ И ОРГАНИЗОВАЊЕ РАДНИЧКЕ КЛАСЕ; бр. XXII (стр. 185 – 187), 1982. Резиме: DIMITRIJE TUCOVIĆ ET L'ORGANISATION DE LA CLASSE OUVRIERE. И сепарат.

166. Никола Цветковић: ЛИТЕРАРНО У МЛАДАЛАЧКИМ ПРВОМАЈСКИМ НАПИСИМА ДИМИТРИЈА ТУЦОВИЋА; бр. XXII (стр 189 – 194), 1982. Резиме: DES ELEMENTS LITTERAIRES DANS DES ARTICLES FAITS A L'OCCASION DU PREMIER MAI PAR DIMITRIJE TUCOVIĆ. И сепарат.

167. Хранислав Ракић: ДОПРИНОС ДИМИТРИЈА ТУЦОВИЋА РАЗВОЈУ РАДНИЧКОГ ПОКРЕТА ЛЕСКОВЦА И ОКОЛИНЕ; бр. XXII (стр. 195 – 200), 1982. Резиме: LA CONTRIBUTION DE DIMITRIJE TUCOVIĆ AU DEVELOPPEMENT DU MOUVEMENT OUVRIER DE LESKOVAC ET DES ENVIRONS. И сепарат.

168. Живан Стојковић: НЕКИ ОБЛИЦИ БОРБЕ У КЛАСНОРЕВОЛУЦИО-

НАРНОМ САЗРЕВАЊУ РАДНИЧКЕ КЛАСЕ ЛЕСКОВЦА; бр. XXII (стр. 201 – 207), 1982. Резиме: QUELQUES FORMES DE LA LUTTE DANS LA MATURATION REVOLUTIONNAIRE DE LA CLASSE UVRIÈRE DE LESKOVAC. И сепарат.

169. Драгојла Цветковић: ДИМИТРИЈЕ ТУЦОВИЋ И БОРБА ЗА РАДНИЧКО ЗАКОНОДАВСТВО; бр. XXII (стр. 209 – 214), 1982. Резиме: DIMITRIJE TUCOVIĆ ET LA LUTTE POUR LA LÉGISLATION OUVRIERE. И сепарат.

170. Мирољуб Васић: БОРБА КПЈ И СКОЈ-а ЗА ЈЕДИНСТВО АНТИФАШИСТИЧКЕ ОМЛАДИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ УОЧИ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА; бр. XXIII (стр. 5 – 12), 1983. Резиме: LA LUTTE DU PARTI COMMUNISTE DE YOUGOSLAVIE ET DE L'UNION DE LA JEUNESSE ANTIFASCISTE DE YOUGOSLAVIE A LA VEILLE DE LA DEUXIEME GUERRE MONDIALE. И сепарат.

171. Петар Качавенда: ПРВИ КОНГРЕС АНТИФАШИСТИЧКЕ ОМЛАДИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ — МАНИФЕСТАЦИЈА ЈЕДИНСТВА У БОРБИ ЗА СЛОБОДУ; бр. XXIII (стр. 13 – 18), 1983. Резиме: LE PREMIER CONGRES DE L'UNITE DES LIBERATION. И сепарат.

172. Димитрије Кулић: ФОЧАНСКИ И СЕПТЕМБАРСКИ ПРОПИСИ У ИЗГРАДЊИ НАРОДНЕ ВЛАСТИ; бр. XXIII (стр. 19 – 26), 1983. Резиме: LES INSTRUCTIONS DE FOČA ET CELLES DE SEPTEMBRE DANS L'EDIFICATION DU POUVOIR POPULAIRE. И сепарат.

173. Милан Борковић: НАПОРИ РУКОВОДСТВА НОР-а СРБИЈЕ ДА СЕ У ОВОЈ ПОКРАЈИНИ У ТОКУ РАТА ОБРАЗУЈЕ АВНОЈ — ЗА СРБИЈУ; бр. XXIII (стр. 27 – 39), 1983. Резиме: DES EFFORTS DES DIRIGEANTS DE LA GUERRE DE LIBERATION NATIONALE DE SERBIE DE CONSTITUER DANS CETTE PROVINCE PENDANT LA GUERRE, UN CONSEIL ANTIFASCISTE DE LIBERATION NATIONALE DE YOUGOSLAVIE POUR LA SERBIE. И сепарат.

174. Драгослав Огњановић: НАСТАНАК И РАЗВОЈ ПИОНИРСКИХ ОРГАНИЗАЦИЈА У СРБИЈИ ОД ПОЧЕТКА НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ БОРБЕ ДО ПРВОГ АНТИФАШИСТИЧКОГ КОНГРЕСА ОМЛАДИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ; бр. XXIII (стр. 41 – 62), 1983. Резиме: LA FORMATION ET LE DEVELOPPEMENT DES ORGANISATIONS DE PIONERS EN SERBIE A PARTIR DE LA LUTTE DE LIBERATION NATIONALE JUSQU'AU. PREMIER CONGRES ANTIFASCISTE DE LA JEUNESSE DE YOUGOSLAVIE. И сепарат.

175. Милан Миладиновић: РАЗВОЈ РЕВОЛУЦИОНАРНОГ МОРАЛА 1942. ГОДИНЕ — ДОКАЗ КОНТИНУИТЕТА ОРУЖАНЕ БОРБЕ НА ЈУГУ СРБИЈЕ; бр. XXIII (стр. 63 – 89), 1983. Резиме: L'EVOLUTION DU MORALE REVOLUTTIONAIRE EN 194. – PREVUE DE LA CONTINUITE DE LA LUTTE ARMEE AU SUD DE LA SERBIE. И сепарат.

176. Стојан Николић: КУКАВИЧКИ ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕД ПРЕ И ПОСЛЕ ПРВОГ ЗАСЕДАЊА АВНОЈ-а; бр. XXIII (стр. 91 – 97), 1983. Резиме: LE DETACHEMENT DES PARTISANS DE KUKAVICA AVANT ET APRES LA PREMIERE SESSION DU COMITE ANTIFASCISTE DE LIBERATION NATIONALE DE YOUGOSLAVIE. И сепарат.

177. Никола Илић: БОРБА КОД ОБРАЖДЕ — ПРЕСУДАН ДОГАЂАЈ ЗА БРЖИ РАЗВОЈ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ БОРБЕ У ЈАБЛАНИЦИ 1942. ГОДИНЕ; бр. XXIII (стр. 99 – 107), 1983. Резиме: LA BATAILLE D OBRAŽDA — UN EVENEMENT DÉCISIF POUR LE DEVELOPPEMENT PLUS RAPIDE DE LA LUTTE DE LIBERATION NATIONALE DANS REGION DE JABLANICA EN 1942. И сепарат.

178. Радоје Костић: НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ ПОКРЕТ У ТОПЛИЦИ У ВРЕМЕ ПРВОГ ЗАСЕДАЊА АВНОЈ-а; бр. XXIII (стр. 109 – 118), 1983. Резиме: LE MOUVEMENT DE LIBERATION NATIONALE DE TOPLICA AU TEMPS DE LA PREMIERE SESSION DU CONSEIL ANTIFASCISTE DE LIBERATION NATIONALE DE YOUGOSLAVIE. И сепарат.

179. Хранислав Ракић: НЕКИ КВИСЛИНШКИ ИЗВЕШТАЈИ КАО ДОКАЗ КОНТИНУИТЕТА НОР-а У ЛЕСКОВАЧКОМ ОКРУГУ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 1942. ГОДИНЕ; бр. XXIII (стр. 119 – 129), 1983. Резиме: CERTAINS COMMUNIQUES DE QUISLING EN TANT QUE PREUVE DE LA CONTINUITE DU NOR DANS LA DEUXIEME MOITIE DE 1942. И сепарат.

180. Живан Стојковић: ОДМАЗДА НЕПРИЈАТЕЉА КАО ДОКАЗ ЈАЧАЊА НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ ПОКРЕТА У ЛЕСКОВЦУ, ВРАЊУ И ОКОЛИНИ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 1942. ГОДИНЕ; бр. XXIII (стр. 131 – 137), 1983. Резиме: LA VENGEANCE DE L'ENNEMI COMME PREUVE DU RENFORCEMENT DU MOUVEMENT DE LIBÉRATION NATIONALE A LESKOVAC, VRANjE ET LES ENVIRONS DANS LA DEUXIÉME MOITIÉ 1942. И сепарат.

181. Милан Обрадовић: БЕЗБЕДНОСНО – ОБАВЕШТАЈНЕ ФУНКЦИЈЕ ОРГАНА НАРОДНЕ ВЛАСТИ У ВРЕМЕ ПРВОГ ЗАСЕДАЊА АВНОЈ-а С ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА ЈУГ СРБИЈЕ; бр. XXIII (стр. 139 – 150), 1983. Резиме: DES FONCTIONS DE SECURITE ET D'INFORMATION DES ORGANES DU POUVOIR POPULAIRE AU TEMPS DE LA PREMIÈRE SESSION DU CONSEIL ANTIFASCISTE DE LIBERATION NATIONALE DE YOUGOSLAVIE AVEC UNE VUE PARTICULIERE SUR LE SUD DE LA SERBIE. И сепарат.

182. Милица Бодрожић: УЧЕШЋЕ ИНТЕЛИГЕНЦИЈЕ ЈУГА СРБИЈЕ У ЈЕДИНИЦАМА НОВЈ; бр. XXIII (стр. 151 – 165), 1983. Резиме: LA PARTICIPATION DE L'INTELLIGENCE DE LA SERBIE DU SUD DANS LES UNITES DE L'ARMEE DE LIBERATION DE YOUGOSLAVIE. И сепарат.

183. Севделин Андрејевић: ЕКОНОМСКЕ ПРИЛИКЕ НА ЈУГУ СРБИЈЕ КРАЈЕМ 1942. ГОДИНЕ; бр. XXIII (стр. 167 – 180), 1983. Резиме: DES CONDITIONS ECONOMIQUES AU SUD DE LA SERBIE. И сепарат.

184. Драгољуб Мирчетић: НЕПРИЈАТЕЉСКА ШТАМПА О НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОЈ БОРБИ У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ У ВРЕМЕ ПРВОГ ЗАСЕДАЊА АВНОЈ-а, Април — децембар 1942. године; бр. XXIII (стр. 181 – 193), 1983. Резиме: LA PRESSE ENNEMIE SUR LA LUTTE DE LIBERATION NATIONALE DANS LA SERBIE DU SUD AU TEMPS DE LA PREMIERE SESSION DU CONSEIL ANTIFASCISTE DE LIBERATION NATIONALE DE YOUGOSLAVIE. И сепарат.

185. Драгојла Цветковић: ПАРТИЗАНСКО ПРАВОСУЂЕ ДО ПРВОГ ЗАСЕДАЊА АВНОЈ-а У "ЛЕСКОВАЧКОМ ЗБОРНИКУ"; бр. XXIII (стр. 195 – 201), 1983. Резиме: L'ADMINISTRATION DE LA JUSTICE DES PARTISANS JUSQU'A LA SERBIE DU CONSEIL ANTIFASCISTE DE LIBERATION NATIONALE DE YOUGOSLAVIE TRAITEE DANS „LE RECUEIL DE TRAVAUX DE LESKOVAC". И сепарат.

186. Никола Цветковић: СТИЛСКО – УМЕТНИЧКЕ И ДРУГЕ ОДЛИКЕ ЛИРСКИХ НАРОДНИХ ПАРТИЗАНСКИХ ПЕСАМА ЛЕСКОВАЧКОГ КРАЈА (II); бр. XXIII (стр. 203 – 209), 1983. Резиме: LES QUALITES ARTISTIQUES — STYLISTIQUES ET AUTRES DES CHANSONS POPULAIRES DES PARTISANS DE LA REGION DE LESKOVAC. И сепарат.

187. Риста Антуновић: КОСТА СТАМЕНКОВИЋ И РАЗВОЈ РЕВОЛУЦИОНАРНОГ ПОКРЕТА НА ЈУГУ СРБИЈЕ; бр. XXIV (стр. 5 – 15), 1984. Резиме: KOSTA STAMENKOVIĆ AND THE DEVELOPMENT OF THE REVOLUTIONARY MOVEMENT IN THE SOUTH OF SERBIA. И сепарат.

188. Мирољуб Васић: ПЕТА ЗЕМАЉСКА КОНФЕРЕНЦИЈА КПЈ И КОСТА СТАМЕНКОВИЋ; бр. XXIV (стр. 17 – 28), 1984. Резиме: THE FIFTH COMMUNIST PARTY CONFERENCE AND KOSTA STAMENKOVIĆ. И сепарат.

189. Хранислав Ракић: КОСТА СТАМЕНКОВИЋ; бр. XXIV (стр. 29 – 35), 1984. Резиме: KOSTA STAMENKOVIĆ. И сепарат.

190. Вићентије Ђорђевић: КОСТА СТАМЕНКОВИЋ — ЖИВОТ И ДЕЛО; бр. XXIV (стр. 37 – 40), 1984. Резиме: LA-

VIE ET L'OEUVRE DE KOSTA STAMENKOVIĆ. И сепарат.

191. Сергије Димитријевић: УЛОГА КОСТЕ СТАМЕНКОВИЋА У СИНДИКАЛНОМ ПОКРЕТУ ЛЕСКОВЦА; бр. XXIV (стр. 41 – 57), 1984. Резиме: KOSTA STAMENKOVIĆ AND THE TRADE UNION MOVEMEN OF LESKOVAC. И сепарат.

192. Димитрије Кулић: КОСТА И ОМЛАДИНА; бр. XXIV (стр. 59 – 63), 1984. Резиме: KOSTA AND THE YOUTH. И сепарат.

193. Живан Стојковић: КОСТА СТАМЕНКОВИЋ У ДЕЦЕМБАРСКИМ ИЗБОРИМА 1938. ГОДИНЕ; бр. XXIV (стр. 65 – 68), 1984. Резиме. KOSTA STAMENKOVIĆ DANS LES ELECTIONS DE DECEMBRE EN 1938. И сепарат.

194. Добросав Бјелетић: КОНЦЕПЦИЈА ОДНОСА КЛАСЕ И ПАРТИЈЕ У РЕВОЛУЦИОНАРНОМ ДЕЛУ КОСТЕ СТАМЕНКОВИЋА; бр. XXIV (стр. 69 – 77), 1984. Резиме: LA CONCEPTION DES RAPORTS ENTRE LA CLASSES ET LE PARTI DANS L'OEUVRE REVOLUTIONNAIRE DE KOSTA STAMENKOVIĆ. И сепарат.

195. Милан Миладиновић: КОСТА СТАМЕНКОВИЋ — ЕТИКА РЕВОЛУЦИОНАРНОГ ЧИНА; бр. XXIV (стр. 79 – 97), 1984. Резиме: KOSTA STAMENKOVIĆ — THE ETHICS OF A REVOLUTIONARY ACT. И сепарат.

196. Жарко Јовановић: ДОПРИНОС КОСТЕ СТАМЕНКОВИЋА РАЗВОЈУ РАДНИЧКЕ УМЕТНИЧКЕ ГРУПЕ "АБРАШЕВИЋ" У ЛЕСКОВЦУ; бр. XXIV (стр. 99 – 108), 1984. Резиме: LA CONTRIBUTION DE KOSTA STAMENKOVIĆ AU DEVELOPPEMENT DU GROUPE ARTISTIQUE OUVRIER „ABRAŠEVIĆ" A LESKOVAC. И сепарат.

197. Стојан Николић: НЕКИ ФРАГМЕНТИ ИЗ ЖИВОТА И РАДА КОСТЕ СТАМЕНКОВИЋА (1938 – 1940); бр. XXIV (стр. 109 – 113), 1984. Резиме: SOME FRAGMENTS FROM THE LIFE AND WORK OF KOSTA STAMENKOVIĆ (1938 – 1940). И сепарат.

198. Никола Илић: КОСТА СТАМЕНКОВИЋ И ШТРАЈК РУДАРА У ЛЕЦУ 1938. ГОДИНЕ; бр. XXIV (стр. 115 – 119), 1984. Резиме: KOSTA STAMENKOVIĆ AND THE STRIKE OF THE COAL – MINERS IN „LICE". И сепарат.

199. Драгољуб Мирчетић: КОСТА СТАМЕНКОВИЋ, ЧЛАН ОБЛАСНОГ КОМИТЕТА КОМУНИСТИЧКЕ ПАРТИЈЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ ЗА НИШКУ ОБЛАСТ; бр. XXIV (стр. 121 – 124), 1984. Резиме: KOSTA STAMENKOVIĆ THE MEMBER OF THE REGIONAL COMMITTE OF THE COMMUNIST PARTY OF YOUGOSLAVIE FOR THE REGION OF NIŠ. И сепарат.

200. Драгојла Цветковић: СТВАРАЛАЧКИ УТИЦАЈ КОСТЕ СТАМЕНКОВИЋА НА РАЗВОЈ КУЛТУРНО — УМЕТНИЧКЕ ДЕЛАТНОСТИ У РАДНИЧКОМ ПОКРЕТУ ЛЕСКОВЦА; бр. XXIV (стр. 125 – 131), 1984. Резиме: L'INFLUENCE DE KOSTA STAMENKOVIĆ SUR LE DEVELOPPEMENT DE L'ACTIVITE CULTURELLE ET ARTISTIQUE DANS LE MOUVEMENT OUVRIER DE LESKOVAC. И сепарат.

201. Никола Цветковић: КОСТА СТАМЕНКОВИЋ У ЛИРСКИМ НАРОДНИМ ПЕСМАМА ОСЛОБОДИЛАЧКОГ РАТА И РЕВОЛУЦИЈЕ; бр. XXIV (стр. 133 – 142), 1984. Резиме: KOSTA STAMENKOVIĆ DANS LES CHANSONS POPULAIRES LYRIQUES NEES PENDANT LAGUERRE DE LIBERATION ET LA REVOLUTION. И сепарат.

202. Драган Радовић: КОСТА СТАМЕНКОВИЋ — ИНСПИРАЦИЈА ЛИТЕРАРНИХ СТВАРАЛАЦА; бр. XXIV (стр. 143 – 149), 1984. Резиме: KOSTA STAMENKOVIĆ — INSPIRATEUR DES CREATEURS LITTERAIRES. И сепарат.

203. Драгомир Милосављевић: УЧЕШЋЕ КОСТЕ СТАМЕНКОВИЋА У СПОРТСКОМ ЖИВОТУ ЛЕСКОВЦА; бр. XXIV (стр. 151 – 155), 1984. Резиме: LA PATICIPATION DE KOSTA STAMENKOVIĆ A LA VIE SPORTIVE DE LESKOVAC. И сепарат.

204. Милица Бодрожић: ОСВРТ НА ИСТОРИОГРАФИЈУ О КОСТИ СТАМЕНКОВИЋУ; бр. XXIV (стр. 157 – 174), 1984. Резиме: A REVIEW OF THE HISTORIOGRAPHY ABOUT KOSTA STAMENKOVIĆ. И сепарат.

205. Хранислав Ракић: ДРАГИША ЛАПЧЕВИЋ И РАДНИЧКИ ПОКРЕТ ЛЕСКОВЦА И ВРАЊА ДО ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА; бр. XXIV (стр. 175 – 185), 1984. Резиме: DRAGIŠA LAPČEVIĆ AND THE LABOUR MOVEMENT IN LESKOVAC AND VRANJE. И сепарат.

206. Милица Бодрожић: ЗБОРОВИ И ДРУГИ СКУПОВИ РАДНИКА У ЛЕСКОВАЧКОМ И ВРАЊСКОМ КРАЈУ И РАД НА ЊИХОВОМ ПОЛИТИЧКОМ И КУЛТУРНОМ УЗДИЗАЊУ ОД 1903 – 1914.; бр. XXIV (стр. 187 – 201), 1984. Резиме: MEETINGS AND OTHER GATHERINGS OF THE WORKERS IN THE REGION OF LESKOVAC AND WORK FOR THEIR POLITICAL AND CULTURAL ELEVATING 1903 – 1914. И сепарат.

207. Живан Стојковић: РАД НЕКОЛИКО ТЕКСТИЛНИХ ФАБРИКА У ЛЕСКОВЦУ И ОКОЛИНИ ОД ВЕЛИКЕ ЕКОНОМСКЕ КРИЗЕ ДО 1941. ГОДИНЕ, Прилози за историју текстилне индустрије; бр. XXIV (стр. 203 – 214), 1984. Резиме: L'ACTIVITE DE QUELQUES USINES DE TEXTILE A LESKOVAC ET DANS SES ENVIRONS DEPUIS LA GRADNE CRISE ECONOMIQUE JUSQU'A 1941. Des supplements pour l'histore de l'industrie textile. И сепарат.

208. Драгољуб Мирчетић: АПРИЛСКИ РАТ 1941. ГОДИНЕ; бр. XXIV (стр. 215 – 243), 1984. Резиме: APRIL WAR IN 1941. И сепарат.

209. Вјенцеслав Глишић: ОСЛОБОЂЕЊЕ ЈУЖНЕ СРБИЈЕ 1944., Кратак осврт; бр. XXV (стр. 5 – 9), 1985. Резиме: THE LIBERATION OF SOUTH-EASTERN SERBIA. И сепарат.

210. Драгољуб Мирчетић: НЕМАЧКЕ ВОЈНЕ ФОРМАЦИЈЕ У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ, Јун – новембар 1944. год.; бр. XXV (стр. 11 – 31), 1985. Резиме: GERMAN ARMED FORMATIONS IN SOUTH-EASTERN SERBIA (from June till November). И сепарат.

211. Миодраг Митровић: ЈУЖНОМОРАВСКЕ БРИГАДЕ У ПРОЛЕЋНОЈ ОФАНЗИВИ У 1944. ГОДИНИ; бр. XXV (стр. 93 – 42), 1985. Резиме: LES BRIGADES DE JUZNA MORAVA DANS L'OFFENSIVE DE PRINTEMPS EN 1944. И сепарат.

212. Хранислав Ракић: ЗВЕРСТВА БУГАРСКИХ ФАШИСТА НА ОКУПИРАНОЈ ТЕРИТОРИЈИ ВРАЊСКОГ И ЛЕСКОВАЧКОГ ОКРУГА У 1944. ГОДИНИ; бр. XXV (стр. 43 – 52), 1985. Резиме: DES BESTAILITÉS DES FASCISTES BULGARES SUR LE TERRITOIRE OCCUPÉ DAMS LA RÉGION DE VRANJE ET DE LESKOVAC EN 1944. И сепарат.

213. Радоје Костић: РАЗВОЈ НО У ТОПЛИЦИ У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ 1944. ГОДИНЕ; бр. XXV (стр. 53 – 70), 1985. Резиме: THE DEVELOPMENT OF NATIONAL LIBERATION FIGHT IN TOPLICA AT THE BEGINNING OF 1944. И сепарат.

214. Милан Миладиновић: РАД ПОЛИТИЧКИХ КОМЕСАРА ЈУЖНОМОРАВСКИХ БРИГАДА НА ИЗГРАДЊИ ПОЛИТИЧКЕ СВЕСТИ; бр. XXV (стр. 71 – 85), 1985. Резиме: L'ACTIVITÉ DES COMMISSAIRES POLITIQUES DES BRIGADES PARTISANES AGISSANT A LA FORMATION DE LA CONSCIENCE POLITIQUE. И сепарат.

215. Станимир Јовановић: ПЕТА СРПСКА БРИГАДА ОД ОСНИВАЊА ДО УЛАСКА У САСТАВ ДИВИЗИЈЕ; бр. XXV (стр. 87 – 101), 1985. Резиме: LA BRIGADE SERBI DE LIBÉRATION NATIONALE A PARTIT DE SA CONSTITUTION JUSQU' AU MOMENT OU ELLE COMMENCE A FAIRC PARTIE DE LA XXIe DIVISION. И сепарат.

216. Ђура Златковић: МАТЕРИЈАЛНО – ТЕХНИЧКО ОБЕЗБЕЂЕЊЕ И САНИТЕТСКО ЗБРИЊАВАЊЕ У СЕДМОЈ НО БРИГАДИ; бр. XXV (стр. 103 – 113), 1985. Резиме. MATERIO – TECHNICAL SUPPLY AND MEDICAL FACILITIES IN THE SEVENTH SERBIAN BRIGADE IN YUGOSLAV NATIONAL LIBERATION ARMY. И сепарат.

217. Јован Максимовић: ОПЕРАЦИЈСКЕ БОРБЕ XIII КОРПУСА НОВ У СРБИЈИ ОД СЕПТЕМБРА ДО НОВЕМБРА 1944.; бр. XXV (стр. 115 – 130), 1985. Резиме: LES OPÉRATIONS DU XIIIe CORPUS DE L'ARMÉE DE LIBÉRATION NATIONALE A PARTIR DE SEPTEMBRE A NOVEMBRE DE 1944. И сепарат.

218. Никола Живковић: КОРИШЋЕЊЕ ЕКОНОМСКИХ ПОТЕНЦИЈАЛА ЈУГА СРБИЈЕ ОД СТРАНЕ ОКУПАТОРА 1944.; бр. XXV (стр. 131 – 137), 1985. Резиме: L' ECPLOITATION DU POTENTIEL ÉCONOMIQUE DU SUD DE LA SERBIE DE LA PART DE L' OCCUPANT EN 1941 et 1944. И сепарат.

219. Жарко Јовановић: СЕЉАШТВО ЈУЖНЕ СРБИЈЕ У НОР-у 1944. ГОДИНЕ; бр. XXV (стр. 139 – 154), 1985. Резиме: THE PEASANTS OF THE SOUTH SERBIA IN STRUGGLES FOR FINAL LIBERATION. И сепарат.

220. Радислав Николић: РАЗВОЈ И ДЕЛАТНОСТ ВОЈНОПОЗАДИНСКИХ ОРГАНА У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ ТОКОМ 1944. ГОДИНЕ; бр. XXV (стр. 155 – 168), 1985. Резиме: THE DEVELOPMENT AND ACTIVITY OF THE REAR ORGANS IN THE SOUTH SERBIA IN 1944. И сепарат.

221. Никола Илић: ФОРМИРАЊЕ И УЛОГА ПАРТИЗАНСКИХ ОДРЕДА ЈУЖНЕ СРБИЈЕ 1944. ГОДИНЕ; бр. XXV (стр. 169 – 178), 1985. Резиме: LA FORMATION ET LE ROLE DES DÉTACHEMENTS DE PARTISANS DANS LA SERBIE DU SUD EN 1944. И сепарат.

222. Драгољуб Петровић: ЈУЖНА СРБИЈА У ВРЕМЕ КОНСТИТУИСАЊА ФЕДЕРАЛНЕ СРБИЈЕ 1944. ГОДИНЕ; бр. XXV (стр. 179 – 187), 1985. Резиме: THE SOUTH SERBIA IN TIME OF CONSTITUTING OF THE FEDERAL SERBIA. И сепарат.

223. Милица Бодрожић: ПРОСЛАВА ОКТОБАРСКЕ ЛЕВОЛУЦИЈЕ НА ЈУГУ СРБИЈЕ 1914 – 1944. ГОДИНЕ; бр. XXV (стр. 189 – 203), 1985. Резиме: LA CÉLÉBRATION DE L'ANNIVERSAIRE DE LA RÉWOLUTION D'OCTOBRE AU SUD DE LA SERBIE 1941 – 1944. И сепарат.

224. Живан Стојковић: ГРАДСКИ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ ОДБОР (Октобар 1944. – мај 1945); бр. XXV (стр. 205 – 214), 1985. Резиме: THE WORK OF CITY PEOPLE'S LIBERATION COMMITTEE IN LESKOVAC BETWEEN OCTOBER 1944 AND MAY 1945. И сепарат.

225. Јован Јањић: АСПЕКТ ОПШТЕГ И СПЕЦИФИЧНОГ У ПАРТИЗАНСКИМ ПЕСМАМА ЈУЖНЕ СРБИЈЕ; бр. XXV (стр. 215 – 214), 1985. Резиме: LE GÉNÉRAL ET LE PARTICULIER DANS LES CHANSONS POPULAIRES DE LA SERBIE DU SUD. И сепарат.

226. Никола Цветковић: ЛИРСКИ ПРИЛОЗИ У ПРВИМ БРОЈЕВИМА "МЛАДОГ БОРЦА"; бр. XXV (стр. 221 – 230), 1985. Резиме: DES SUPPLEMENTS LYRIQUES DANS LES PREMIERS NUMÉROS DU „JEUNE COMBATTANT". И сепарат.

227. Благоје Глигоријевић: ЗДРАВСТВЕНА ЗАШТИТА У ОКРУГУ ЛЕСКОВАЧКОМ ЗА ВРЕМЕ РАТА; бр. XXV (стр. 231 – 240), 1985. Резиме: HEALTH WELFARE IN THE REGION OF LESKOVAC DURING THE WAR. И сепарат.

228. Сергије Димитријевић: ДОПРИНОС АРХИВЕ ДРАГИШЕ ЛАПЧЕВИЋА ИСТОРИЈИ ЛЕСКОВАЧКОГ РАД. ПОКР. бр. XXV (стр. 429—441), 1985.

Резиме: LA CONTRIBUTION DE L' ARCHIVE DE DRAGIŠA LAPČEVIĆ A L'HISTORIE DU MOUVEMENT OUVRIER DE LESKOVAC. И сепарат.

* * *

229. Види бр. IX – 47

230. Драги Миленковић: МУЗЕЈИ, КУЛТУРНО НАСЛЕЂЕ, ТРАДИЦИЈА И РЕВОЛУЦИЈА; бр. XIII (стр. 5 – 11), 1973. Резиме: MUSEES, HERITAGE CULTUREL, TRADITION ET REVOLUTION. И сепарат.

231. Види бр. IX – 85

232. Драгољуб Трајковић: М и л и в о ј е П е р о в и ћ – **Лесковац у рату и револуцији** (Општински одбор СУБНОР-а

Лесковац, Београду, 1968); бр. IX (стр. 311 – 313), 1969.

233. Драгољуб Петровић: Драгољуб Мирчетић – **Бучуметска партизанска чета у 1941. и 1942. години** (Лесковачки зборник, бр. XIII, Народни музеј, Лесковац, 1973)[z]; бр. XIV (стр. 321 – 325), 1974.

234. Велизар Најман: Милан Миладиновић – **Морална својства комуниста Југославије у НОР-у и револуцији (Београд, 1974)**[p]; бр. XV (стр. 308 – 312), 1975.

235. Арсеније Милић: Томислав Цветковић – **Бакља комуне букти** (Лесковац, 1979)[q]; бр. XXII (стр. 424 – 426), 1982.

X. ИСТОРИЈА ДРЖАВЕ И ПРАВА

1. Види VII – 100.
2. Слободанка Стојичић: ДРУГО ОДЕЉЕЊЕ СУДА ОКРУГА НИШКОГ СА СЕДИШТЕМ У ЛЕСКОВЦУ; бр. XIV (стр. 177 – 192), 1974. Резиме: DIE II GERICHTSABTEILUNG DES KREISESNISCH MIT DEM SITZ IN LESKOVAC. И сепарат.
3. Слободанка Стојичић: ПРИВРЕМЕНА ОРГАНИЗАЦИЈА ВЛАСТИ У НОВООСЛОБОЂЕНИМ КРАЈЕВИМА СРБИЈЕ 1878. ГОДИНЕ; бр. XV (стр. 79 – 108), 1975. Резиме: VORLÄUFIGE ORGANIZATION DER OBRIGKEIT IN NEUBEFREITEN GEBIETEN SERBIENS IM JAHRE 1878. И сепарат.
4. Слободанка Стојичић: ПРВЕ ОПШТИНСКЕ ВЛАСТИ У ЈУГОИСТОЧНОЈ СРБИЈИ ПОСЛЕ ОСЛОБОЂЕЊА 1878. ГОДИНЕ; бр. XVII (стр. 107 – 119), 1977. Резиме: ERSTE GEMEINDEOBRIGKEIT IN SÜDOSTSERBIEN NACH DER BEFREIUNG 1878. И сепарат.
5. Мирослав Ђорђевић: ИНОСТРАНИ КОМЕНТАРИ ЗАКОНА О УРЕЂЕЊУ АГРАРНИХ ОДНОСА У НОВООСЛОБОЂЕНИМ КРАЈЕВИМА СРБИЈЕ ОД 1880. ГОДИНЕ; бр. XVIII (стр. 57 – 75), 1978. Резиме: DES COMMENTAIRES ÉTRANGERS SE RAPPORTANT A LA LOI CONCERNANT LE RÉGLEMENT DE L'ORGANISATION DES RELATIONS AGRARIENNES DANS LES RÉGIONS RÉCEMMENT LIBÉRÉS EN SERBIE DE 1880. И сепарат.
6. Слободанка Стојичић: ПРАВНИ И ПОЛИТИЧКИ АСПЕКТ АГРАРНОГ ПИТАЊА У НОВООСЛОБОЂЕНИМ КРАЈЕВИМА; бр. XVIII (стр. 77 – 91), 1978. Резиме: L'ASPECT POLITIQUE ET JURIDIQUE DE LA QUESTION AGRARIENNE DANS LES RÉGIONS RÉCEMMENT LIBÉRÉS. И сепарат.

* * *

7. Слободанка Стојичић: МЕЂУНАРОДНИ, ЕКОНОМСКИ, ПОЛИТИЧКИ И ПРАВНИ АСПЕКТ АГРАРНОГ ПИТАЊА У НОВООСЛОБОЂЕНИМ КРАЈЕВИМА СРБИЈЕ ПОСЛЕ СРПСКО-ТУРСКИХ РАТОВА, Документа; бр. XX (стр. 273 – 286), 1980. Резиме[53]. И сепарат.
8. Слободанка Стојичић: МЕЂУНАРОДНИ, ЕКОНОМСКИ, ПОЛИТИЧКИ И ПРАВНИ АСПЕКТ АГРАРНОГ ПИТАЊА У НОВООСЛОБОЂЕНИМ КРАЈЕВИМА СРБИЈЕ ПОСЛЕ СРПСКО-ТУРСКИХ РАТОВА, Документа — II део; бр. XXI (стр. 3 – 96), 1981. Резиме[54]. И сепарат.
9. Слободанка Стојичић: МЕЂУНАРОДНИ, ЕКОНОМСКИ, ПОЛИТИЧКИ И ПРАВНИ АСПЕКТ АГРАРНОГ ПИТАЊА У НОВООСЛОБОЂЕНИМ

---

[y] Поднаслов у заглављу приказа не само да не одликује навод издавача већ је и место (Београд) издавања публикације погрешно. Ово друго из разлога што се у првој реченици његовог текста помиње Лесковац, а не Београд као место издавача.

[z] Уз овај приказ није објављен целовит поднаслов његовог заглавља. Уместо тога, у почетку текста — на неуобичајан начин је изложен крајње редуциран садржај третираног заглавља.

[p] И код овог опсежнијег осврта – приказа није отштампан обухватан поднаслов његовог заглавља. Уз то, чак се и његовом тексту не сазнаје издавач књиге о којој је реч, пошто је наведен само њен наслов, место и година издања.

[q] Исто као под p.

КРАЈЕВИМА СРБИЈЕ ПОСЛЕ СРПСКО-ТУРСКИХ РАТОВА, Документа — III део; бр. XX;; (стр. 3 – 54), 1982. Резиме[55]. И сепарат.

10. Слободанка Стојичић: МЕЂУНАРОДНИ, ЕКОНОМСКИ, ПОЛИТИЧКИ И ПРАВНИ АСПЕКТ АГРАРНИХ ПИТАЊА У НОВООСЛОБОЂЕНИМ КРАЈЕВИМА СРБИЈЕ ПОСЛЕ СРПСКО-ТУРСКИХ РАТОВА, Документа — IV део; бр. XXIII (стр. 3 – 68), 1983. Резиме[56]. И сепарат.

XI. ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

а. Културно-историјски споменици и уметничка дела

1. Јован Алексић: ШУПЉИ КАМЕН, Пећина са фрескама; бр. II (стр. 123), 1962.
2. Види бр. VIII – 1.
3. Види бр. VII – 55
4. Драган Нагорни: МАНАСТИР КОЗАРСКИ; бр. VIII (стр. 171 – 174), 1968. Резиме: DAS KLOSTER KOZARSKI. И сепарат.
5. Види бр. VIII – 24.
6. Борислав Андрејевић: ЦРКВА У СЕЛУ КОНОПНИЦИ; бр. XII (стр. 187 – 192), 1972. Резиме: DIE KIRCHE IM DORF KONOPNICA. И сепарат.
7. Ангелина Еман: РУДАРСКА ЦРКВА ХРАМ СВ. ПАРАСКЕВЕ У ОПШТИНИ ЛЕСКОВАЧКОЈ; бр. XVII (стр. 223 – 248), 1977. Резиме: L'EGLISE DE RUDARE[57]. И сепарат.
8. Срђан Марковић: ЈАШУЊСКИ МАНАСТИРИ; бр. XVII (стр. 249 – 255), 1977. Резиме: LES MANASTÈRES DE JAŠUNJA. И сепарат.
9. Јован Трифуноски: ЦРКВЕ РУШЕВИНЕ У КУМАНОВСКОЈ ОБЛАСТИ; бр. XXI (стр. 229 – 232), 1981. Резиме: KIRCHENRUINEN IM KUMANOVO--GEBIET. И сепарат.
10. Срђан Марковић: О УЧИТЕЉИМА ВЕШТИНА И ИЗЛОЖБАМА СЛИКА У ЛЕСКОВЦУ ДО 1941; бр. XXIV (стр. 349 – 357), 1984. Резиме: ART TEACHERS AND PICTURE EXIBITIONS IN LESKOVAC. И сепарат.

б. Позоришна уметност

11. Фреди Фазловски: ПРВО ПРОФЕСИОНАЛНО ПОЗОРИШТЕ У ЛЕСКОВЦУ; бр. II (стр.), 1962.
12. Фреди Фазловски: СИМА БУНИЋ КАО ДРАМСКИ ПИСАЦ; бр. V (стр. 115 – 118), 1965. Резиме[58]. И сепарат.
13. Николај Тимченко: "НАРОДНИ ПОКРЕТ" О КОМАДУ ЖАКА КОНФИНА; бр. VI (стр. 177 – 179), 1966. Резиме[59]. И сепарат.
14. Николај Тимченко: РЕПЕРТОАР АКАДЕМСКОГ ПОЗОРИШТА; бр. VI (стр. 181 – 184), 1966. Резиме[60]. И сепарат.
15. Славко Грданички: ИЗ СЕЋАЊА НА СИМУ БУНИЋА; бр. VI (стр. 185 – 186), 1966. Резиме[61]. И сепарат.
16. Милорад Николић ПРВА ПОЗОРИШНА ДРУЖИНА У ОСЛОБОЂЕНОМ ЛЕСКОВЦУ 1878. ГОДИНЕ; бр. VIII (стр. 209 – 211), 1968. Резиме[62]. И сепарат.
17. Николај Тимченко: СЕЗОНА 1944 – 1945., Грађа за историју Лесковачког позоришта; бр. VIII (стр. 213 – 220), 1968. Резиме[63]. И сепарат.
18. Николај Тимченко: ГОДИНЕ УСПОНА И ПАДОВА, Грађа за историју Лесковачког позоришта; бр. IX (стр. 299 – 310), 1969. Резиме[64]. И сепарат.
19. Николај Тимченко: ГОДИНЕ УСПОНА И ПАДОВА (II), Грађа за историју Лесковачког позоришта; бр. X (стр. 249 – 272), 1970. Резиме[65]. И сепарат.
20. Николај Тимченко: ГОДИНЕ УСПОНА И ПАДОВА (III), Грађа за историју Лесковачког позоришта; бр. XI (стр. 213 – 230), 1971. Резиме[66]. И сепарат.
21. Драгољуб Трајковић: ГЛУМАЦ, СЦЕНОГРАФ И ДРАМСКИ ПИСАЦ СИМА БУНИЋ И ЊЕГОВО ПОЗОРИШТЕ; бр. XV (стр. 225 – 252), 1975. Резиме: SIMA BUNIĆ ET SON THEATRE[67]. И сепарат.

22. Иван Ивањи: ЗАПИС О ЛИЧНОСТИ И ДЕЛУ ЖАКА КОНФИНА; бр. XXII (стр. 421 – 424), 1982.
23. Драгољуб Трајковић: ЗА ИСТОРИЈУ ЛЕСКОВЦА И ОКОЛИНЕ, Документи, литература, записи; бр. XXIV (стр. 3 – 106), 1984. Резиме[68]. И сепарат.

в. Музичка уметност

24. Мирослав Лешетицки: СПЛЕТ НАРОДНИХ ПЕСАМА ИЗ ЛЕСКОВАЧКОГ КРАЈА ЗА ТРОГЛАСНИ ЖЕНСКИ ХОР; бр. I (стр. 124 – 130), 1961.

XII. ШКОЛСТВО И ПРОСВЕТА

1. Добривоје Ранчић: ШКОЛЕ МАНАСТИРСКОГ МЕТОДА ГРДЕЛИЦЕ И ЊЕНЕ ОКОЛИНЕ, Прилог историји школства; бр. III (стр. 191 – 198), 1963. И сепарат.
2. Јован Хаџиниколић: ГИМНАЗИЈА У ВРАЊУ, Прилог[69] историји школства у Србији; бр. III (стр. 207 – 209), 1963. И сепарат.
3. Зарије Поповић и Костадин Коцић: РАЗВОЈ ШКОЛСТВА НА ПОДРУЧЈУ СКУПШТИНЕ ОПШТИНЕ ЛЕСКОВАЦ У ПЕРИОДУ 1944 – 1964. ГОДИНЕ; бр. IV (стр. 46 – 54), 1964. Резиме (издвојено): РАЗВИТИЕ ПРОСВЕЩЕНИЯ НА ТЕРРИТОРИИ ОБЩИНЬИ ЛЕСКОВАЦ 1944 – 1964. И сепарат.
4. Владимир Стојанчевић: ПРИЛОГ ПОЗНАВАЊУ ШКОЛСКИХ ПРИЛИКА У ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ ПРЕД ОСЛОБОЂЕЊЕ 1878. ГОДИНЕ; бр. V (str. 44 – 47), 1965. Резиме (издвојено): ПРИЛОЖЕНИЕ К ОЗНАКОМЛЕНИЮ С УСЛОВИЯМИ В КОТОРЬИХ НАХОДИЛИСЬ ШКОЛЬИ В ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЕ ПЕРЕД ОСВОБОЖДЕНИЕМ ОТ ТУРКОВ В 1878. Г. И сепарат.
5. Хранислав Ракић: ШКОЛА МАНАСТИРСКОГ МЕТОДА У ПЕЧЕЊЕВЦУ; бр. (стр. 73 – 75), Резиме (издвојено): ШКОЛА МАНАСТЫРСКОГО МЕТОДА В ПЕЧЕНЕВЦАХ. И сепарат.
6. Радош Требјешанин: ЛЕСКОВАЧКА ПРИВАТНА ГИМНАЗИЈА ЗА ЖЕНСКУ ДЕЦУ (1907 – 1912. ГОД.); бр. XI (стр. 171 – 189), 1971. Резиме: LE GYMNASE PRIVE POUR JEUNES FILLES A LESKOVATZ. И сепарат.
7. Види бр. IX – 69.
8. Станиша Војиновић: ГЛИГОРИЈЕ КОСТИЋ (КРАЈЧИЋ), Прилог за проучавање културне прошлости Лесковца; бр. XIV (стр. 213 – 218), 1974. Резиме: GLIGORIJE KOSTIĆ. И сепарат.
9. Раде Вуковић: "ШКОЛСКИ ПОКРЕТ" И ЊЕГОВ УРЕДНИК ДИМИТРИЈЕ Ђ. ДИМИТРИЈЕВИЋ; бр. XIV (стр. 219 – 254), 1974. Резиме: ZEITSCHRIFT „SCHULBEWEGUNG" UND DER REDAKTUER DIMITRIJE Đ. DIMITRIJEVIĆ. И сепарат.
10. Љубодраг Поповић: ПРОСВЕТНИ РАДНИЦИ ЛЕСКОВАЧКОГ КРАЈА 1879 – 1914. ГОДИНЕ; бр. XV (стр. 275 – 284), 1975. Резиме: LES ENSEIGNANTS DE LA REGION DE LESKOVAC 1879 – 1914. И сепарат.
11. Радош Требјешанин: ПРВИ ДАНИ ОСНОВНЕ ШКОЛЕ ЗА АЛБАНСКУ ДЕЦУ У СИЈАРИНИ И ЊЕН УЧИТЕЉ ХУСЕЈИН БАБИЋ 1898 – 1906, бр. XVII (стр. 187 – 206), 1977. Резиме: ERSTE TAGE DER VOLKSSCHULE FÜR ALBANESISCHE KINDER IN SIJARINA UND IHR ERSTER LEHRER HUSEJIN BABIĆ. И сепарат.
12. Владимир Грујић: ШКОЛСКО ОБРАЗОВАЊЕ У ЛЕСКОВАЧКОМ И ТОПЛИЧКОМ ПРЕДЕЛУ ПРВЕ ДЕЦЕНИЈЕ НАКОН ОСЛОБОЂЕЊА 1878. ГОД.; бр. XX (стр. 3 – 76), 1980. Резиме[70]. И сепарат.
13. Радош Требјешанин: ШКОЛСКЕ ЗГРАДЕ У ОСЛОБОЂЕНИМ ПРЕДЕЛИМА КРАЈЕМ XIX ВЕКА; бр. XXI (стр. 233 – 257), 1981. Резиме: LES BÀTIMENTS SCOLAIRES EN TANTQUE FACTEUR DU DÉVELOPPEMENT DE L'INSTRUCTION PUBLIQUE DANS DES RÉGIONS LIBERÉS VERS LA FIN DU XIX-ème SIÈCLE. И сепарат.
14. Драгутин Ђорђевић: ШКОЛА МАНАСТИРСКОГ МЕТОДА У ОРАОВИЦИ;

бр. XXI (стр. 249 – 266), 1981. Резиме: LES ECOLES ET L EGLISE A ORAOVICA. И сепарат.

15. Сергије Димитријевић: НАСТАВНИЦИ ЛЕСКОВАЧКЕ ГИМНАЗИЈЕ ОД 1918. ДО ОКУПАЦИЈЕ 1941. ГОД.; бр. XXIII (стр. 384 – 403), 1983.
16. Радош Требјешанин: НАСТАВНИЦИ ЛЕСКОВАЧКЕ ГИМНАЗИЈЕ ОД 1879 – 1919. ГОДИНЕ; бр. XXIV (стр. 465 – 489), 1984. Резиме: THE TEACHERS OF THE SECONDARY SCHOOL IN LESKOVAC FROM 1879 TILL 1919. И сепарат.

* * *

17. Јован Јовановић: Драгољуб Трајковић — **Народни просветитељ и писац Сретен Динић** (Библиотека Народног музеја, књ. 19; Народни музеј; Лесковац; 1973.); бр. XIV (стр. 328 – 330), 1974.

XIII. ЈЕЗИК И КЊИЖЕВНОСТ

1. Станиша Војиновић: ЛЕСКОВАЦ И ЛЕСКОВЧАНИ У ПРИПОВЕТКАМА РАДОЈА ДОМАНОВИЋА; бр. XVIII (стр. 275 – 278), 1978. Резиме: LESKOVAC UND SEINE BEWOHNER IN ERZÄHLUNGEN VON RADOJE DOMANOVIĆ. И сепарат.
2. Недељко Богдановић: ОСОБЕНОСТИ ЈЕЗИКА КАО ЕЛЕМЕНТИ УМЕТНИЧКОГ ДЕЛА; бр. XVIII (стр. 325 – 329), 1978. Резиме: BESONDERHEITEN DER SPRACHE ALS ELEMENTE DES KÜNSTLERISCHEN WERES. И сепарат.
3. Брана Митровић: ЛЕСКОВАЧКИ КЊИЖЕВНИ ФОЛКЛОР; бр. XXII (стр. 426 – 428), 1982.
4. Види бр. VII – 28.
5. Види бр. VII – 81.
6. Гордана Томовић: НАДГРОБНИ НАТПИСИ ИЗ ОКОЛИНЕ ЛЕСКОВЦА; бр. XXI (стр. 457-463), 1985. Резиме: LES ÉPITAPHES DANS LES ENVIRONS DE LESKOVAC. И сепарат.

XIV. УРБАНА ПСИХОЛОГИЈА

1. Јован Јовановић: ЛЕСКОВАЧКИ НАДИМЦИ, Прилог за студију психологије Лесковчана; бр. II (стр. 57 – 63), 1962.
2. Јован Јовановић: ШОПОВИ, НЕКЕ ЊИХОВЕ ОДЛИКЕ И КРЕТАЊА, Прилог за студију психологије Лесковчана; бр. V (стр. 48 – 55), 1965. Резиме (издвојено): ШОПИ, НЕКОТОРЫЕ ИХНИЕ ОСОБИННОСТИ И ПЕРЕДВИЖЕНИЯ[10]. И сепарат.
3. Јован Јовановић: ЛЕСКОВАЧКИ ЦИГАНИ, Прилог за студију психологије Лесковчана; бр. X (стр. 173 – 190). Резиме: TZIGANES DE LESKOVATZ[X]. И сепарат.
4. Драгољуб Ђорђевић: ПРИЛОЗИ ПРОУЧАВАЊУ СТАРОГ ЛЕСКОВЦА (ОСОБИНА СТАРИХ ЛЕСКОВЧАНА); бр. XIII (стр. 253 – 264), 1978. Резиме: DE L'ANCIEN LESKOVAC[71]. И сепарат.

XV. БИОГРАФИЈЕ, БИБЛИОГРАФИЈЕ БИОБИБЛИОГРАФИЈЕ

1. Види бр. VII-41
2. Драгутин Ђорђевић: РУКОПИСНИ ТРЕБНИК ЦРКВЕ У МЕДВЕЂИ; бр. I (стр. 112 – 114), 1961.
3. Драгутин Ђорђевић: БАТА-ЂОРЂЕ ПЕТКОВИЋ, Стари лесковачки учитељ; бр. II (стр. 81 – 87), 1962.
4. Види бр. VII-2

5. Драгољуб Трајковић: СТАРИ ЛЕСКОВАЧКИ УЧИТЕЉИ, Јосиф Х. Костић, Настас и Ленка Крстић; бр. III (стр. 173 – 185), 1963.
6. Драгољуб Трајковић: ЈОВАН ЂОРЂЕВИЋ (1868 – 1964); бр. III (стр. 186 – 190), 1963.
7. Драгутин Ђорђевић: РАНЂЕЛ П. КОЦИЋ, Народни песник и приповедач; бр. V (стр. 110 – 114), 1965. Резиме (издвојено): РАНДЖЕЛ П. КОЦИЧ[72] — РАКА ПАНТИН ИЗ ЖАБЛАНА, Народни поэт и писатєл. И сепарат.
8. Види бр. XI-12
9. Јоца Михајловић: ПОП ВАСА ПОПОВИЋ; бр. X (стр. 191 – 201), 1970. Резиме: POP VASSA POPOVITCH. И сепарат.
10. Драгутин Ђорђевић: СКИЦА ЗА БИОГРАФИЈУ ДИМИТРИЈА Н. АЛЕКСИЋА, УРЕДНИКА "ЦРКВЕНОГ ГЛАСНИКА"; бр. X (стр. 209 – 213), 1970. Резиме: DIMITRIJÉ ALEKSITCH RÉDACTEUR EN CHEF DU „MESSAGER D'église". И сепарат.
11. Анонимни аутор: САРАДНИЦИ "ЛЕСКОВАЧКОГ ЗБОРНИКА" I – X; бр. X (стр. 283 – 287), 1970, Резиме[73]. И сепарат.
12. Јоца Михајловић: ВЛАДИСЛАВ САВИЋ — ИНЖИЊЕР ВЛАДА; бр. XI (стр. 191 – 195), 1971. Резиме: VLADISLAV SAVITCH — INGENIEUR VLADA. И сепарат.
13. Зарије Поповић: ДУШАН ПОПОВИЋ; бр. XI (стр. 197 – 199), 1971. Резиме: DOUCHAN POPOVITCH. И сепарат.
14. Радомир Костадиновић: ЈОВАН ЦВЕТКОВИЋ СОЦИЈАЛ; бр. XI (стр. 201 – 207), 1971. Резиме: YOVAN TZVETKOVIĆ SOCIAL. И сепарат.
15. Срђан Марковић: МИЛАН ВРБИЋ (1894 – 1954); бр. XI (стр. 209 – 211), 1971. Резиме: MILAN VRBICH. И сепарат.
16. Тихомир Ђорђевић: НАСТАВНИЧКИ ДАНИ РАДОЈА ДОМАНОВИЋА У ЛЕСКОВЦУ (26. XI 1896 – 19. II 1898. год.); бр. XIII (стр. 69 – 80), 1973. Резиме: JOURS D'ENSIGNEMENT DE RADOJE DOMANOVITSCH A LESKOVATZ. И сепарат.
17. Види бр. XII-8
18. Види бр. XII-9
19. Драгутин Ђорђевић: ПЕСНИК И ГУСЛАР СТОИМЕН СТАНКОВИЋ; бр. XIV (стр. 283 – 307), 1974. Резиме: DICHTER UND GUSLESPIELER STOIMEN STANKOVIĆ. И сепарат.
20. Станиша Војиновић: БИБЛИОГРАФИЈА ШТАМПАНИХ КЊИГА, ЧАСОПИСА И ЛИСТОВА У ЛЕСКОВЦУ ОД 1887 – 1942. ГОДИНЕ; бр. XV (стр. 253 – 274), 1975. Резиме: BIBLIOGRAPHIE DER GEDRUCKTEN BÜCHER, ZEITCHRIFTEN UND BLÄTTER IN LESKOVAC VON 1887 BIS 1942. И сепарат.
21. Зоран Панајотовић: ЛЕСКОВАЦ И ОКОЛИНА У РАТУ И РЕВОЛУЦИЈИ 1941 – 1945., Прилог библиографији; бр. XVI (стр. 3 – 34), 1976. И сепарат.
22. Драгољуб Мирчетић: ШТАМПА У НОВООСЛОБОЂЕНИМ КРАЈЕВИМА У XIX ВЕКУ, Бивши врањски, лесковачки, нишки, пиротски и топлички крај; бр. XVII (стр. 295 – 306), 1978. Резиме: PRESSE IN NEUBEFREITEN GEBIETEN IM XIX JARHUHDERT[X]. И сепарат.
23. Драгутин Ђорђевић: НАТАЛИЈА АРСЕНОВИЋ – ДРАГОМИРОВИЋ И ЊЕНО ДЕЛО; бр. XIX (стр. 255 – 270), 1979. Резиме: NATALIJA ARSENOVIĆ ET SON OEUVRE. И сепарат.
24. Станиша Војиновић: АТАНАСИЈЕ ЗДРАВКОВИЋ, УЧИТЕЉ ВЛАСОТИНАЧКИ, Прилог биографији; бр. XX (стр. 219 – 222), 1980. Резиме: ATANASIJE ZDRAVKOVIĆ MAITRE DE VLASOTINCE, Supplément à la biographie. И сепарат.
25. Зоран Панајотовић: РАДНИЧКИ ПОКРЕТ ЛЕСКОВЦА, Прилог библиографији 1893 – 1914.; бр XX (стр. 287 – 312), 1980. Резиме: LE MOUVEMENT OUVRIER, Supplément à la bibliographie 1893 – 1914. И сепарат.
26. Станиша Војиновић: БИБЛИОГРАФИЈА НАРОДНИХ УМОТВОРИНА ИЗ ЛЕСКОВАЧКОГ, ВЛАСОТИНАЧКОГ И ТОПЛИЧКОГ КРАЈА ШТАМПАНИХ У ЛИСТУ "КИЋА" ОД 1905. ДО 1908. ГОДИНЕ; бр. XX (стр. 313 – 326), 1980. Резиме: BIBLIOGRAPHIE DES CREATIONS FOLKLORIQUES DE LA RÉGION DE LESKOVAC, VLASOTINCE ET DE TOPLICA PUBLIÉE DANS

LA REVUE „KIĆA“ DE 1905 A 1908. И сепарат.

27. Анонимни аутор: САРАДНИЦИ ”ЛЕСКОВАЧКОГ ЗБОРНИКА“ XI – XIX; бр. XX (стр. 353 – 357), 1980. Резиме[74]. И сепарат.
28. Драгољуб Трајковић: ДР ЈОВАН ХАЏИ – ВАСИЉЕВИЋ, Његов живот и рад; бр. XXI (стр. 285 – 305), 1981. Резиме: JOVAN HADŽI VASILjEVIĆ SA VIE ET SON OEUVRE[75]. И сепарат.
29. Станиша Војиновић: ЛЕНКА И НАСТАС КРСТИЋ, Прилог биографији; бр. XXI (стр. 307 – 312), 1981. Резиме: LENKA I NASTAS KRSTIĆ, Annexe à la biographie. И сепарат.
30. Милорад Радевић: ПОПИС РАДОВА ДР ВЛАДИМИРА СТОЈАНЧЕВИЋА О ПРВОМ СРПСКОМ УСТАНКУ; бр. XXI (стр. 313 – 316), 1981. Резиме[76]. И сепарат.
31. Радош Требјешанин: ТРАГОМ СРПСКЕ КЊИГЕ НА ТЕРИТОРИЈИ ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ ДО 1878.; бр. XXII (стр. 269 – 302), 1982. Резиме: DEM SERBISCHEN BUCH IN SÜDSERBIEN BIS 1878 AUF DER SPUR. И сепарат.
32. Драгутин Ђорђевић: БЕЛЕШКЕ ЗА ЛЕТОПИС ЦРКВЕ ЧУКЉЕНИЧКЕ; бр. XXII (стр. 303 – 310), 1982. Резиме: NOTIZEN FÜR DIE CHRONIK DER KIRCHE VON ČUKLjENIK. И сепарат.
33. Станиша Војиновић: ЈУЖНА СРБИЈА У ЧАСОПИСУ ”ОТАЏБИНА“ (1880 – 1892); бр. XXIII (стр. 269 – 276), 1983. Резиме: LA SERBIE DU SUD DANS LA REUVE „LA PATRIE“ 77. И Сепарат.
34. Станиша Војиновић: ДОДАТАК БИБЛИОГРАФИЈИ ШТАМПАНИХ КЊИГА У ЛЕСКОВЦУ ОД 1887 – 1942. ГОДИНЕ; бр. XXIII (стр. 403), 1983.
35. Станиша Војиновић: БИБЛИОГРАФИЈА НАРОДНИХ УМОТВОРИНА ИЗ ЛЕСКОВАЧКОГ, ВЛАСОТИНАЧКОГ И ТОПЛИЧКОГ КРАЈА ШТАМПАНИХ У ЛИСТУ ”КИЋА“ ОД 1922 – 1926. ГОДИНЕ; бр. XXIV (стр. 491 – 502), 1984. Резиме: BIBLIOGRAPHY OF THE FOLK LITERATURE FROM THE REGION OF LESKOVAC, VLASOTINCE AND TOPLICA, PUBLISHED „KIĆA“ THE MAGAZINE, FROM 1922 TILL 1926. И сепарат.
36. Станиша Војиновић: ДИМИТРИЈЕ МОМИРОВИЋ СТОЈАНОВИЋ XXV (стр. 392—402), 1985. Резиме: DIMITRIJE MOMIROVIĆ STOJANOVIĆ. И сепарат.
37. Раде Вуковић: САРАДЊА МИКЕ БРАДЕ И ВУКАЈЛА КУКАЉА У ”ЛЕСКОВАЧКОМ ГЛАСНИКУ“; бр. XXV (стр. 403—427), 1985. Резиме: MIKA BRADA ET VUKAJLO KUKALj DANS „LE MESSAGER DE LESKOVAC“. И сепарат.
38. Иван Поповић: ДВАДЕСЕТ ПЕТ КЊИГА ПЕРИОДИКЕ ”ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК“, Прилог детаљнијој предметној библиографији музејских едиција Уже Србије; бр. XXV (стр. 1 – 60), 1985. Резиме: FÜNFUNDZWANZIG BÄNDE DER PERIODISCHEN PUBLIKATION „SAMMELWERK VON LESKOVAC“, Ein Beitrag zur ausführlichen Gegenstandsbibliographie von Editionen der Museen des engeren Serbien. И сепарат.
39. Риста Симоновић: ЛЕКАР ФРАЊА КОПША; бр. III (стр. 211 – 212), 1983.
40. Види бр. VII – 119

XVI. ПРИГОДНИ ЧЛАНЦИ

1. Група аутора: РЕЧ РЕДАКЦИОНОГ ОДБОРА; бр. I (стр. без пагинац.), 1961.
2. Јован Трифуноски: ЈОВАН ЦВИЈИЋ — ПОВОДОМ СТОГОДИШЊИЦЕ РОЂЕЊА; бр. V (стр. 187 – 190), 1965.
3. Група аутора: ПРОСЛАВА ДВАДЕСЕТОГОДИШЊИЦЕ РАДА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ; бр. VIII (стр. 275 – 280), 1968.
4. Анонимни аутор: ДВАДЕСЕТ ПЕТ ГОДИНА НАРОДНОГ МУЗЕЈА; бр. XIII (стр. 249 – 250), 1973.
5. Анонимни аутор: ОСЛОБОЂЕЊЕ ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ ОД ТУРАКА 1877 – 1878; бр. XVIII (стр. 5 – 6), 1978.
6. Драгољуб Трајковић: ДВАДЕСЕТ ГОДИНА ”ЛЕСКОВАЧКОГ ЗБОРНИКА“; бр. XX (стр. 343 – 352), 1980.
7. Види бр. XII – 7
8. Види бр. XV – 38

XVII. ХРОНИКА

1. Види бр. VII – 1
2. Десанка Костић: РАД АРХЕОЛОШКОГ ОДЕЉЕЊА; бр. I (стр. 136 – 137), 1961.
3. Радмила Стојановић: РАД ЕТНОЛОШКОГ ОДЕЛЕЊА; бр. I (стр. 137 – 138), 1961.
4. Хранислав Ракић: РАД МУЗЕЈА РАДНИЧКОГ ПОКРЕТА И НАРОДНЕ РЕВОЛУЦИЈЕ И ЊЕГОВЕ ПЕРСПЕКТИВЕ; бр. I (стр. 138 – 140), 1961.
5. Група аутора: РАД НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ ОД 1961 – 1965. ГОДИНЕ; бр. V (стр. 197 – 200), 1965.
6. Група аутора: РАД НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ ОД 1966 – 1870. ГОДИНЕ; бр. X (стр. 273 – 276), 1970.
7. Група аутора: ПРОЈЕКАТ БИБЛИОТЕКА И ИСТОРИЈЕ ЛЕСКОВЦА; бр. X (стр. 276 – 279), 1970.
8. Група аутора: ИСТОРИЈА ЛЕСКОВЦА — Дискусија о концепцијама[78]; бр. XI (стр. 231 – 264), 1971.
9. Анонимни аутор: СИМПОЗИЈУМ У БОЈНИКУ; бр. XII (стр. 204 – 206), 1972.
10. Анонимни аутор: ОТВАРАЊЕ НОВОГ МУЗЕЈА; бр. XIV (стр. 331 – 333), 1974.
11. Група аутора: НАУЧНИ СКУП "ЈУЖНА СРБИЈА ЗА ВРЕМЕ ДРУГОГ ЗАСЕДАЊА АВНОЈ-а"; бр. XIV (стр. 335 – 347), 1974.
12. Група аутора: НАУЧНИ СКУП "РАД КПЈ И СКОЈ-а НА ТЕРИТОРИЈИ ОК ЛЕСКОВАЦ" (први дан – 30. октобар 1975.); бр. XVI (стр. 227 – 270), 1976.
13. Група аутора: НАУЧНИ СКУП "РАД КПЈ И СКОЈ-а НА ТЕРИТОРИЈИ ОК ЛЕСКОВАЦ" (други дан – 31. октобар 1975.); бр. XVI (стр. 271 – 296), 1976.
14. Група аутора: РАД НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ ОД 1971 – 1975. ГОДИНЕ; бр. XVII (стр. 359 – 366), 1977.
15. Група аутора: НАУЧНИ СКУП "ШЕЗ ДЕСЕТ ГОДИНА КПЈ (СКЈ), СКОЈ-а И РЕВОЛУЦИОНАРНИХ СИНДИКАТА; бр. XX (стр. 327 – 342), 1980.
16. Радмила Стојановић: ИСТРАЖИВАЊА НАРОДНОГ ГРАДИТЕЉСТВА ЛЕСКОВАЧКОГ КРАЈА; бр. XX (стр. 361 – 363), 1980.
17. Група аутора: ДВАДЕСЕТОГОДИШЊИЦА "ЛЕСКОВАЧКОГ ЗБОРНИКА"; бр. XXI (стр. 317 – 352), 1981.
18. Анонимни аутор: РАД НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ ОД 1976 – 1980. ГОДИНЕ; бр. XXI (стр. 353 – 365), 1981.
19. Милка Јовановић и Радмила Стојановић: ПРЕОБРАЖАЈ ПРИГРАДСКИХ НАСЕЉА У СРБИЈИ — НА ПРИМЕРУ ЛЕСКОВЦА; бр. XXI (стр. 367 – 369), 1981.
20. Анонимни аутор: НАУЧНИ СКУП "НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ РАТ И РЕВОЛУЦИЈА 1941. ГОДИНЕ У ЛЕСКОВЦУ; бр. XXII (стр. 415 – 419), 1982.
21. Анонимни аутор: ОКРУГЛИ СТО О ДИМИРИЈУ ТУЦОВИЋУ; бр. XXII (стр. 419), 1982.
22. Томислав Цветковић: КОНФИНОВИ ДАНИ ХУМОРА У ЛЕСКОВЦУ; бр. XXII (стр. 420), 1982.
23. Анонимни аутор: НАУЧНИ СКУП "ЈУЖНА СРБИЈА У ВРЕМЕ ПРВОГ ЗАСЕДАЊА АВНОЈ-а"; бр. XXIII (стр. 383 – 384), 1983.
24. Анонимни аутор: НАУЧНИ СКУП "ЖИВОТ И ДЕЛО КОСТЕ СТАМЕНКОВИЋА"; бр. XXIV (стр. 513), 1984.

XVIII. НЕКРОЛОЗИ

1. Јован Трифуноски: МИЛЕНКО С. ФИЛИПОВИЋ; бр. IX (стр. 317 – 318), 1969.
2. Десанка Костић: ВЕЛИМИР ИВАНОВИЋ; бр. IX (стр. 319), 1969.
3. Љубица Зотовић: НЕВЕНКА СПРЕМО — ПЕТРОВИЋ; бр. X (стр. 281), 1970.
4. Јован Трифуноски: СИМА М. МИЛОЈЕВИЋ; бр. X (стр. 265), 1971.
5. Радмила Стојановић: СЛОБОДАН ЗЕЧЕВИЋ; бр. XXIV (стр. 524), 1984.
6. Срђан Марковић: ЛАЗАР ТРИФУНОВИЋ; бр. XXIV (стр. 524), 1984.

XIX. ОСТАЛИ ПРИЛОЗИ

1. Драгољуб Трајковић: У ЈЕДНО ВРЕМЕ ОХРИДСКО; бр. XIV (стр. 309 – 320), 1974.
2. Види бр. XIII – 3
3. Драгољуб Трајковић: ИЗ ПРОШЛОСТИ МАЛЕ КОПАШНИЦЕ И ЊЕНЕ ОКОЛИНЕ; бр. XXIII (стр. 404 – 409), 1983.
4. Драгољуб Трајковић: ЈОШ НЕКОЛИКО ПРИЛОГА ЗА ПРОУЧАВАЊЕ ОСОБИНА СТАРИХ ЛЕСКОВЧАНА; бр. XXIII (стр. 409 – 411), 1983.

ПОСЕБНЕ НАПОМЕНЕ БИБЛИОГРАФИЈИ

1) Наглашено је да постоји резиме на енглеском језику, али није штампан читав превод његовог наслова на том страном језику. То штети библиографском описивању прилога намењеног и иностраној научној јавности.
2) Исто као под 1.
3. Прилог је отштампан без икаквог резимеа на страном језику, иако је чак и за представу научне грађе потребан најсажетији текст на том језику.
4. Исто као под 1.
5. Исто као под 1.
6. Исто као под 1.
7. Овде се намерно одустало од уобичајеног међунаслова е к о н о м с к а г е о г р а ф и ј а, јер није у питању предметна библиографија чисто географске већ музејске едиције.
8. Овај "страни" поднаслов није присутан у наслову рада на нашем језику.
9. Међунаслов је у целости узет из већ урађене (И, Поповић, 1984.) библиографије Мих. М. Костића (**16**) нашег заслужног географа.
10) Пошто су прилози у **Лесковачком зборнику** имали сажетак ("резиме") на страном језику тек од његовог IV броја, такви нису штампани у прве три свеске ове едиције.
11) У заглављу приказа није поменут издавач, али је грешка делимице поправљена, пошто се исти наводи у почетку текста овог осврта-приказа.
12) Ни у заглављу приказа, а ни у његовом тексту није ни поменут издавач нити врста издања, што са своје стране чини прилично потешкоћа у библиографском третирању овог осврта.
13) Исто као под 12
14) У заглављу приказа је потпуно изостављен, а у првој речиници текста сасвим је произвољно наведен издавач. Услед друге констатације се истиче да **Републичка заједница науке СР Србије** никада није била издавач научних публикација, јер је и шире познато да она само "учествује у делу средстава за штампу" (**19**). Личним увидом (И. Поповић, 1984) је утврђено да је приказану књигу издало Штампарско — издавачко ПТТ предузеће, што је и стављено уместо издавача.
15) Најисправнија насловна означеност овог чланка треба да гласи В л а с е, прилог за антропогеографско испитивање лесковачке околине. Обрађује се једно сеоско насеље (село Власе), те његов назив мора да фигурира у наслову. Делови чланка између међунаслова чине *јединствену целину, а не независне одељке* како се вероватно сматрало. Отуда они и нису прилози већ један целовит прилог, што треба и да буде у поднаслову истог рада.
16) Пошто је у питању мала расправа, прилог није окарактерисан као научна грађа па зато и није уметнут у геграфску грађу из ове дисциплине.
17) Како чланак представља солидан географски приказ **Црне Траве** као насеља, неадекватан је постојећи поднаслов Прилог за историју и културу. Наслову би се могао придодати једино поднаслов *Прилог географији насеља,* услед чега је и чланак и сврастан у ову научну дисциплину географије.
18) Исто као под 3.
19) Исто као под 3.
20) У заглављу приказа није назначен издавач. Међутим, грешка је донекле исправљена, јер се исти солидно наглашава у првој реченици текста.
21) Уместо постојећег (заграђеног) поднаслова у заглављу приказа неизоставно је требало да се означи издавач, врста и број едиције, место и године њеног издања. Све ово не мора да се нађе на почетку осврта.
22) Исто као под 21.
23) Исто као под 3.
24) Уз текст резимеа није одштампан и његов наслов на страном језику.
25) Није објављен поднаслов резимеа на страном језику. Овде је изложен по препису са насловне стране корице *сепарата,* израђеног у *ауторовој реализацији* по приспелом преводу.
26) У овај низ биографских јединица уврстани су и они прилози који третирају проблематику што сличи т о п о н и м и ј и.
27) За сачињену поделу е т н о л о г и ј е умногоме је консултована најновија Библиографија радова објављених у издањима Етнографског института Српске академије наука и уметности (**14**).
28) Иако није у питању чланак о етно – антропографском музеју, исти прилог је овде учвршћен не само да би се поједноставио струч-

ни шематизам предметне библиографије **Лесковачког зборника** него и да се прелиминарне назнаке о његовом утемељивачу и издавачу поставе уз историјске друштвене институције.

29) Пошто је уобичајно да се радови са оваквом тематиком понајвише третирају као етнолошки, разумљиво је што су исти сврстани у ову етнолошку дисциплину.

30) Исто као под 3.

31) Исто као под 3

32) Исто као под 3

33) Исто као под 3

34) Уместо и те како потребног објављивања *превода поднаслова резимеа,* у истом је наштампана неважно преведена ознака делова рада.

35) У резимеу текста није штампан *поднаслов* који има карактер претходног саопштења, што је и требало да стоји испод његовог наслова.

36) Изложен је поднаслов резимеа који није одштампан на српскохрватсоком језику.

37) Исто као под 3.

38) За разлику од грађа из других научних области, етнографска грађа је библиогрфски побележена кумулативно за целу етнолошку науку.

39) Превод наслова у резимеу текста није адекватан његовој српскохрватској наслољености.

40) Исто као под 3

41) Исто као под 3

42) Исто као под 3

43) Исто као под 3

44) Исто као под 3

45) Исто као под 3

46) Исто као под 3

47) Приложена раздеоба историјске науке извршена је након усмерених консултација са Владимиром Стојанчевићем, дописним чланом САНУ и Храниславом Ракићем, главним и одговорним уредником **Лесковачког зборника.**

48) Постојећа конструкција интегралних делова текста указује на његову (оформљену) целовитост, односно на један сумарни прилог, што је и требало да стоји у поднаслову рада. Међутим, уколико се сматрало да се овим презентирању органски неповезани историјски прилози аутор је био обавезан да их тако и објављује.

49) Исто као под 3

50) Исто као под 39

51) Исто као под 3

52) Исто као под 39

53) Исто као под 3

54) Исто као под 3

55) Исто као под 3

56) Исто као под 3

57) Исто као под 39

58) Исто као под 3

59) Исто као под 3

60) Исто као под 3

61) Исто као под 3

62) Исто као под 3

63) Исто као под 3

64) Исто као под 3

65) Исто као под 3

66) Исто као под 3

67) Исто као под 3

68) Исто као под 39

69) Овај мали прилог односи се у целости на гимназију "Бора Станковић" у Врању, па не постоје никакви разлози да у поднаслову буде ова просветна установа. Стога би требало **да измењају места наслов и поднаслов** у споменутом малом прилогу, како је и назначено у састављеној предметној библиографији.

70) Исто као под 3.

71) Исто као под 39.

72) Превод наслова резимеа одудара од његове наслољености на српскохрватском језику.

73) Није објављен чак ни наслов на страном језику.

74) Исто као под 73.

75) У преводу целокупне наслољености резимеа обављено је недопустиво обједињавање наслова и његовог поднаслова,

76) Исто као под 3.

РЕГИСТАР АУТОРА

1. **Алексић Јован** VIII – 1 (XI – 2)*, XI** – 1
2. **Андрејевић Борислав** VIII – 33, XI – 6
3. **Андрејевић Севделин** VIII – 37, IX – 183
4. **Анонимни аутор** XV – 11, XV – 27, XVI – 4, XVI – 5, XVII – 10, XVII – 18, XVII – 21, XVII – 23 i XVII – 24
5. **Антуновић Риста** IX – 187
6. **Апостолски Михајло** IX – 55
7. **Аранђеловић Добривоје** IX — 96[x]
8. **Берић Душан** IV – 91
9. **Бјелетић Добросав** IX – 163, IX – 194
10. **Богдановић Недељко** XIII – 2
11. **Бодрожић Милица** IX – 100, IX – 130, IX – 132, IX – 137, IX – 149, IX – 182, IX – 204, IX—206 и IX—223

*) У наградама су назначене библиографске јединице које су претходно већ поменуте у оквиру библиографије. Тесно су повезене и та међусобно непосредна анотација ових библиографских јединица је логична последица преплитања и прожимања двеју или више научних области у њиховом садржају.

**) Римске нумере означавају научне области односно јасно издвојене делове библиографије у којима је редним бројевима побележено присуство (хронолошка повезаност) разврстаних прилога (библиографских јединица).

[x]) Библиографске јединице, сачињене у коаутоству (вишеауторству), наведене су код сваког аутора понаособ из разумљивоих разлога.

12. **Борковић Милан** IX – 77, IX – 93, IX – 141, IX – 173
13. **Васић Милан** VIII – 50
14. **Васић Мирољуб** IV – 94, IX – 117, IX – 170, IX – 188
15. **Васовић Милорад** IV – 26, IV – 28, IV – 43, IV – 49
16. **Вишњић Петар** IX – 88
17. **Војиновић Станиша** VII – 132, VII – 134, XII – 8 (XV – 17), XV – 20, XV – 24, XV – 26, XV – 29, XV – 33, XV – 34, XV – 35 i XV – 36
18. **Војиновић Милорад** VII – 40
19. **Вуковић Раде** IX – 112, XII – 9 (XV – 18), XV – 37
20. **Вучовић Миливоје** IV – 29
21. **Гарашанин Милутин** II – 1
22. **Глигоријевић Благоје** IV – 27 (VII – 60), IX – 22, IX – 144, IX—227
23. **Глигоријевић Цина — Иван** IX – 42, IX – 54, IX – 66, IX – 78
24. **Глишић Вјенцеслав** IX – 58, IX – 83, IX – 86, IX – 92, IX – 146, IX – 209
25. **Грданички Славко** XI – 15
26. **Грујић Владимир** XII – 12
27. **Група аутора** XVI – 3, XVII – 5, XVII – 6, XVII – 7, XVII – 8, XVII – 11, XVII – 12, XVII – 13, XVII – 14, XVII – 15 i XVII – 17
28. **Димитријевић Сергије** IX – 40, IX – 118, IX – 125, IX – 191, IX—228, XII—15
29. **Динић Анке** IV—13[x], IV—14[x]
30. **Душанић Светозар** III – 1
31. **Ђенић Ратко** IV — 12[x]
32. **Ђорђевић Драгутин** IV – 66, (VII – 9), IV – 88, VII – 18, VII – 39, VII – 41 (XVI –), VII – 55 (XI – 3), VII – 61, VII – 68, VII – 71, VII – 77, VII – 87, VII – 104, VII – 108 (VII – 123), VII – 118, VII – 119 (XV – 40), VII – 121, VII – 122, VII – 124, VII – 126, VII – 128, VII – 131, VIII – 24 (XI – 5), VIII – 60, XII – 14, XIV – 4, XV – 2, XV – 3, XV – 7, XV – 10, XV – 19, XV – 23 и XV — 32
33. **Ђорђевић Мирослав** IX – 161, X – 5
34. **Ђорђевић Тихомир** XV – 16
35. **Ђорђевић Виђентије** IX – 165, IX – 190
36. **Ђорђевић Станко** VIII — 60[x], IX — 3[x]
37. **Еман Ангелина** XI – 17
38. **Живковић Никола** VIII – 64, IX – 82, IX – 218
39. **Живковић Душан** IX – 145
40. **Зечевић Слободан** VII – 75, VII – 84, VII – 85
41. **Зиројевић Олга** VIII – 18, VIII – 45, VIII – 49
42. **Зотовић Љубица** II – 5, II – 9, XVIII – 3
43. **Златановић Момчило** VI – 5, VII – 64, VII – 65, VII – 66, VII – 67, VII – 69, VII – 78, VII – 80 и VII – 82
44. **Златковић Ђура** IX – 216
45. **Ивановић Богдан** IX – 131
46. **Иваньи Иван** XI – 22
47. **Илић Никола** VIII – 16, IX – 7, IX – 13, IX – 16, IX – 20, IX – 36, IX – 49, IX – 53, IX – 72, IX – 85 (IX – 231), IX – 99, IX – 110, IX – 116, IX – 133, IX – 142, IX – 152, IX – 177, IX – 198 и IX—221
48. **Јањић Јован** IX—225
49. **Јовановић Жарко** IX – 126, IX – 196, IX – 219
50. **Јовановић Јован** IV – 20, IV – 42, IV – 45, IV – 61, IV – 92, IV – 93, VII – 14, VII – 15, VII – 17, VII – 19, VII – 22, VII – 23, VII – 25, VII – 26, VII – 57, VII – 99, VIII – 4, VIII – 10, VIII – 43, VIII – 54, XII – 17, XIV – 1, XIV – 2, XIV – 3
51. **Јовановић Станимир** IX – 215
52. **Јовановић Видак** IV – 5, IV – 6, IV – 8, IV — 9[x], IV – 10, IV — 13[x], IV — 14[x]. IV — 19
53. **Јовановић Милка** XVII — 19[x]
54. **Јовић Јордан** IX – 10, IX – 15, IX – 27
55. **Јовић Милан** IV – 65
56. **Јоцић Мира** II – 3
57. **Јоксимовић Секула** IX – 160
58. **Каписазовић Добривоје** VII – 81 (XIII – 5)
59. **Качавенда Петар** IX – 81, IX – 148, IX – 171
60. **Кнежевић Сребрица** VII – 8
61. **Костадиновић Радомир** IV – 70, IX – 34, IX – 43, IX – 64, IX – 91, XV – 14
62. **Костић Десанка** II – 12*, II – 13*, II—14[x], II—15[x], II—16[x] XVIII – 2
63. **Костић Михајло** IV – 24, IV – 32, IV—33[x], IV – 34, IV – 36 (VII – 91), IV – 37 (VII – 93), IV – 38 (VII – 94), IV – 39, IV – 69*, IV – 72*, IV – 73* I VIII – 3
64. **Костић Раде** IX – 213
65. **Коцић Костадин** IV – 3 (IV – 83), IV – 4, IV – 101, IX – 23, IX – 24, IX – 31, XII – 3*
66. **Крстић Бошко** IX – 63, IX – 79, IX – 102
67. **Крстић Радоје** IX – 178
68. **Крстић Светозар** IX – 2, IX – 5, IX – 9, IX – 41, IX – 73
69. **Кулић Димитрије** IX – 147, IX – 172, IX – 192
70. **Лазовић Војислав** VIII – 54, VIII – 63
71. **Лаиновић Андрија** VIII – 57
72. **Лешетицки Мирослав** XI – 24
73. **Љубинковић Радоје** II – 11
74. **Мано — Зиси Ђорђе** II – 6
75. **Максимовић Јован** IX – 217
76. **Маринковић Витомир** IV – 44, IV – 58, IV – 60
77. **Марковић Зорко** II – 2
78. **Марковић Срђан** VII – 6, XI – 8, XI – 10, XV – 15, XVIII – 6
79. **Матић Милан** IX – 105
80. **Мађејка Миливоје** V – 1, V—2[x], V – 3
81. **Миладиновић Милан** IX – 44, IX – 50, IX – 57, IX – 62, IX – 71, IX – 74, IX – 90, IX – 97, IX – 106, IX – 107, IX – 109, IX – 115, IX – 122, IX – 128, IX – 140, IX – 154, IX – 175, IX – 195 i IX – 214
82. **Миленковић Драги** IX – 59, IX – 230
83. **Милић Арсеније** IX – 235
84. **Милосављевић Драгомир** IX – 203
85. **Миљанић Гојко** IX – 98
86. **Мирчетић Драгољуб** IX – 38, IX – 46, IX – 52, IX – 67, IX – 70, IX – 84, IX – 111, IX – 121, IX – 134, IX – 138, IX – 156, IX – 184, IX – 199, IX – 208 i IX – 210
87. **Митровић Миодраг** IX – 211
88. **Митровић Брана** VII – 70, VII – 74, VII – 133, VII – 135, XIII – 3 (XIX – 2)

89. **Митровић Ђорђе** VIII – 62
90. **Михајловић Јоца** VI – 4, IX – 28, IX – 37, IX – 48, XV – 9, XV – 12
91. **Мишић Војислав** IV – 13*, IV – 14*
92. **Момчиловић Ђорђе** IX – 68
93. **Нагорни Драган** XI – 4
94. **Најман Велизар** IX – 234
95. **Недељковић Милан** IX – 164
96. **Недељковић Младен** IV – 51
97. **Николић Милорад** XI – 16
98. **Николић Радислав** IX – 220
99. **Николић Стојан** IX – 1, IX – 12, IX – 60, IX – 80, IX – 103, IX – 176, IX – 197
100. **Обрадовић Милан** IX – 76, IX – 104, IX – 129, IX – 153, IX – 181
101. **Огњановић Драгослав** IX – 174
102. **Павићевић Миодраг** IV – 67, IV – 95, IV – 96, IV – 97 (VII – 115), IV – 98, IV – 99 i VII – 63
103. **Павловић Миливој** VI – 1, VI – 3
104[u]. **Павловић — Стаменковић Звездана** VI – 2
105[u]. **Павловић — Ерцеговић Словенка** II—12[x]. II—13[x]. II—14[x], II—15[x], II—16[x],
106. **Панајотовић Зоран** XV – 21, XV – 25
107. **Петковић Македонка** IV – 89
108[u]. **Петровић — Спремо Невенка** II – 7, II – 10
109. **Петровић Петар** II – 8
110. **Петровић Драгољуб** IX—222, IX—233
111. **Петровић Милутин** IV – 31
112. **Печењачки Срета** VIII – 29
113. **Поплазаров Риста** VIII – 39
114. **Поповић Иван** IV – 2, IV – 94, IV – 100, V – 2*, XV – 38 (XVI – 8)
115 **Поповић Зарије** VII – 3, IX – 29, XII – 3*, XV – 13
116. **Поповић Љубодраг** VIII – 65, XII – 10
117. **Раденковић Радослав** VII – 79, VII – 92
118. **Ракић Хранислав** I – 3, IV – 90, IX – 3, IX – 4, IX – 6, IX—11[x], IX – 14, IX – 17, IX – 18, IX – 19, IX – 25, IX – 32, IX – 33, IX – 35, IX – 39, IX – 45, IX – 51, IX – 56, IX – 61, IX – 69 (XII – 7), IX – 75, IX – 89, IX – 95, IX – 108, IX – 113, IX – 114, IX – 119, IX – 120, IX – 124, IX – 136, IX – 139, IX – 150, IX – 167, IX – 179, IX – 189, IX – 205, IX – 212, XII – 5 i XVII – 4
119. **Радевић Милорад** XV – 30
120. **Радовић Драган** IX – 202
121. **Ранђеловић Новица** IV—9[x], IV—11[x], IV—12[x] IV – 15*, IV – 16*, IV – 17
122. **Ранђеловић Владимир** IV – 12*, IV – 16*
123. **Ранчић Добривоје** VII – 13, VII – 29, VII – 120, VII – 126, VII – 129, XII – 1
124. **Ружић Миодраг** IV – 9*
125. **Савић Олга** IV – 22 (IV – 74), IV – 25, IV – 54, IV – 63, IV – 85
126. **Савковић Светислав** IX – 39
127. **Симовић Риста** XV – 39
128. **Скакун Милан** VIII – 38
129. **Стаменковић Властимир** IV – 7, IV—9[x], IV—15[x], IV – 18
130. **Станковић Драгић** VII – 1 (XVII – 1), IX – 8, IX – 26
131. **Стефановић Јосиф** IX—12[x], IX – 21
132. **Стојановић Радмила** I – 6, VII – 30, VII – 31, VII – 34, VII – 37, VII – 38, VII – 42, VII – 43, VII – 44, VII – 46, VII – 47, VII – 48, VII – 49, VII – 50, VII – 51, VII – 52, VII – 53, VII – 73, VII – 90, XVII – 3, XVII – 16, XVII – 19* i XVIII – 5
133[u]. **Николић — Стојанчевић Видосава** IV – 48, IV – 52, IV – 56 (VII – 11), VII – 2 (XV – 4), VII – 7 (XVI – 7), VII – 10, VII – 20, VII – 24, VII – 27, VII – 28 (VIII – 59) (XIII – 4), VII – 36, VII – 58, VII – 102, VII – 103, VII – 106, VII – 107, VII – 109, VII – 111, VII – 114 i VII – 130
134. **Стојанчевић Владимир** I – 1, I – 5, I – 8, VIII – 7, VIII – 8, VIII – 9, VIII – 14, VIII – 15, VIII – 17, VIII – 19, VIII – 20, VIII – 22, VIII – 23, VIII – 25, VIII – 27, VIII – 30, VIII – 32, VIII – 34, VIII – 36, VIII – 40, VIII – 41, VIII – 42, VIII – 44, VIII – 46, VIII – 53, VIII – 56, VIII – 58 i XII – 4
135. **Стојичић Слободанка** IX – 162, X – 2, X – 3, X – 4, X – 6, X – 7, X – 8, X – 9, X – 10,
136. **Стојковић Живан** VII – 72, IX – 123, IX – 135, IX – 143, IX – 155, IX – 168, IX – 180, IX – 193, IX – 207 и IX—224
137. **Тимченко Николај** I – 2, VIII – 6, XI – 13, XI – 14, XI – 17, XI – 18, XI – 19, XI – 20
138. **Томовић Гордана** XVIII – 6
139. **Трајковић Драгољуб** IV – 46, IV – 47, IV – 62, IV – 66, VII – 4, VII – 5, VII – 35, VII – 62, VII – 100 (VIII – 12) (X – 1), VIII – 2, VIII – 5, VIII – 11, VIII – 47, VIII – 48, VIII – 51, VIII – 52, IX – 47 (IX – 229), IX – 232, XI – 21, XI – 23, XV – 5, XV – 28, XVI – 6, XIX – 1, XIX – 3 i XIX – 4
140. **Трајковић Томислав** IV—33[x], IV—69[x], IV—72[x], IV—73[x]
141. **Требјешанин Радош** IV – 21, IV – 50, IV – 59, VII – 56, VII – 89, VII – 113, VIII – 26, VIII – 31, XII – 6, XII – 11, XII – 13, XII – 16 i XV – 31
142. **Трипчев Никола** IV – 40
143. **Тричковић Радмила** VIII – 21, VIII – 35
144. **Трифуноски Јован** I – 4, IV – 1 (IV – 41), IV – 53, IV – 55, IV – 57, IV – 64, IV – 75, IV – 77, IV – 87, VII – 12, VII – 16, VII – 21, VII – 59, VII – 97, VII – 98, VII – 110, VII – 112, VII – 128, XI – 9, XVI – 2 i XVIII – 1
145. **Туровић Добросав** VII – 88, IX – 30
146. **Ћирић Божана** VII – 54
147. **Ћирић Јован** I – 9, IV – 35, IV – 68, IV – 71, IV – 76, IV – 78, IV – 79, IV – 80, IV – 81, IV – 82, IV – 84, IV – 86 i VII – 33
148. **Узелац Душан** IX – 87
149. **Фазловски Фреди** XI – 11, XI – 12 (XV – 8)
150. **Филиповић Миленко** II – 4, VII – 86, VII – 95, VII – 96, VII – 101 (VIII – 13), VII – 105
151. **Филиповић Станоје** VII – 76
152. **Хациниколић Јован** VII – 117, XII – 2
153. **Борко Цекић** IX—96[x]
154. **Цветковић Драгојла** IX – 169, IX – 185, IX – 200
155. **Цветковић Никола** I – 7, IX – 127, IX – 157, IX – 166, IX – 186, IX – 226
156. **Цветковић Томислав** XVII – 21

[u]) Аутори са два презимена регистровани су са једним, без обзира како су наведени.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Анонимни аутор: **Библиографија Зборника радова (I-X);** Зборник радова Народног музеја, бр. X (стр. 427-433); Народни музеј; Чачак; 1979.
2. Светозар Спаловић; **Библиографија чланака штампаних у Ужичком зборнику 1-10 (1972-1981);** Ужички зборник, бр. 11 (стр. 563-592; Историјски архив и Народни музеј; Титово Ужице; 1982.
3. Анонимни аутор: **Сарадници "Лесковачког зборника" I-X;**Лесковачки зборник, књ. X (стр. 283-287); Народни музеј; Лесковац; 1970.
4. Драгољуб Трајковић: **Двадесет година "Лесковачког зборника";** Лесковачки зборник, књ. XX (стр. 343-352); Народни музеј; Лесковац; 1980.
5. Анонимни аутор: **Сарадници "Лесковачког зборника" XI-XIX;** Лесковачки зборник, књ. XX (стр. 353-358); Народни музеј; Лесковац; 1980.
6. Иван Поповић: **Две деценије Лесковачког зборника;** Нишки зборник, бр. 11 (стр. 190-192); Издавачка радна организација "Градина"; Ниш; 1982.
7. Група аутора: **Двадесетогодишњица "Лесковачког зборника";** Лесковачки зборник, књ. XXI (стр. 317-352); Народни музеј; Лесковац; 1981.
8. Николај Тимченко: **Народни музеј у Лесковцу (1948-1983);** Посебно издање, књ. 3 (стр. 5-126); Народни музеј; Лесковац; 1983.
9. Анонимни аутор: **Сарадници у овом броју;** Лесковачки зборник, књ. I-XXV (стр. без пагинац.); Народни музеј; Лесковац; 1961-1985.
10. Група аутора: **Лесковачки зборник, књ.** I – XXV; Народни музеј; Лесковац; 1961-1985.
11. Светозар Душанић: **Из нумизматичке збирке Народног музеја у Лесковцу;** Лесковачки зборник, књ. I (стр. 93-100); Народни музеј; Лесковац; 1961.
12. Иван Поповић: **Двадесет бројева едиције "Географски годишњак",** Прилог подробнијем познавању географске предметне библиографије Шумадије; Географски годишњак, бр. 20 (стр. 5-24); Српско географско друштво — Подружница Крагујевац; Крагујевац; 1984.
13. Milica Bodrožić: **Južna Srbija u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji 1944. godine** (Naučni skup, 12. i 13. oktobar, Leskovac, 1984); Vojnoistorijski glasnik, God. XXXV, br. 4 (str. 353-354); Vonoistorijski institut; Beograd; 1984.
14. Александар Јанковић: **Библиографија издања Етнографског института и радова објављених у њима у периоду 1977-1981. г.;** Гласник, бр. XXXI (стр. 127-148); Етнографски институт САНУ; Београд; 1982.
15. Група аутора: **Терминолошки речник библиотекарских израза;** Правила за каталогизацију (стр. 211-214); Друштво библиотекара Србије; Београд; 1957.
16. Иван Поповић: **Др Михајло М. Костић,** Поводом тридесетпетогодишњице рада и шездесетогодишњице живота; Гласник (у штампи); Српско географско друштво; Београд; 1985.
17. Grupa autora: **Znanost u Jugoslaviji;** Studija (str. 9-117); Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu: Zagreb: 1980.
18. Видосава Стојанчевић: **Два значајна јубиларна скупа Народног музеја у Лесковцу 1977/78. године;** Гласник, бр. XXVII (стр. 191-194); Етнографски институт САНУ; Београд; 1978.
19. Иван Поповић: **Едиција "Посебна издања" Српског географског друштва,** Поводом седам и по деценија постојања и рада Српског географског друштва; Рукопис (стр. 1-9); Београд; 1985.

Zusammenfassung

Ivan B. Popović

FÜNFUNDZWANZIG BÄNDE DER PERIODISCHEN PUBLIKATION „SAMMELWERK VON LESKOVAC“

Ein Beitrag zur ausführlichen Gegenstrandsbibliographie von Editionen der Museen des engeren Serbien

In seiner einleitenden Auslegung führt der Verfasser die wesenlichen Charakteristiken der bestehenden Publikationen der Museen im engeren Serbien an. Nachher gibt er einen Rückblick auf das Zusammenstelle ihrer Bibliographien. Dabei wurden die identisch skizzierten, chronologisch aber verschiedenen Bibliographien der periodischen Edition „Sammelwerk von Leskovac“ besonders ausgelegt, welche auf den Seiten deren X und XX Bände veröffentlicht wurden.

Nach einer konzisen Mitteilung über den Beginnder Veröffentilichung dieser wissenschaftlichen Musealzeitschrift, im Verlag des Nationalmuseums in Leskovac, hat der Verfasser, in deren 25. Jubiläumsband inhaltsreicher sämtliche graphisch-technisch Charakteristiken der vorgängigen Nummern bearbeitet. Gleichzeitig wies er auch auf die Bedeutung des „Sammelwerk von Leskovac“ im Gefüge der gesamten Verlagstätigkeit der Nationalmuseen im engeren Serbien hin.

Der Inhalt der bisherigen Bände dieser Serie wurde durch eine chronologische Übersicht bibliographischer Einheiten dargestellt, welche nach den Arten in der Periode 1961 – 1985 abgedruckt worden sind. Ihre bibliographische Beschreibung urde auch durch die numerische Darstellung von Seiten, Autoren und Illustrationsmaterialien vervollständigt wurde, welche im gleichen fünfundzwanzigjährigen zeitraum veröffentlicht wurden. Neben der Auslegung der wesentlichen Merkmale der Mitarbeit, ist in diesem Teil des Textes und die Mitteilung über die Tätigkeiten an der Redigierung und Veröffentlichung dieses wissenschaftlichen Organz zuteil wurde. Mit der Ausarbeitung der detaillierten Gegenstandsbibliographie (in der Anlage), präsentierte der Verfasser auch die Verteilung die Autoren der Zahl nach.

САРАДНИЦИ У ОВОМ БРОЈУ

Вјенцеслав Глишић, Београд
Драгољуб Ж. Мирчетић, Ниш
Миодраг Митровић, Врање
Хранислав Ракић, Лесковац
Радоје Костић, Београд
Милан М. Миладиновић, Београд
Станимир Јовановић, Ниш
Бура Златковић, Ниш
Јован Максимовић, Ниш
Никола Цветковић, Београд
Жарко Јовановић, Београд
Радисав Николић, Београд
Никола Илић, Лесковац
Драгољуб Петровић, Београд
Милица Бодрожић, Београд
Живан Стојковић, Лесковац
Јован Јањић, Врање
Никола Живковић, Београд
Благоје Глигоријевић, Београд
Милорад Васовић, Београд
Михајло Костић, Београд

Јован Трифуноски, Београд
Миливоје Маћејка, Београд
Иван Поповић, Београд
Костадин Коцић, Лесковац
Владимир Стојанчевић, Београд
Видосава Стојанчевић, Београд
Станиша Војиновић, Београд
Момчило Златановић, Врање
Милорад Војиновић, Ниш
Слободанка Стојичић, Ниш
Драгутин Борђевић, Лесковац
Јован Ћирић, Ниш
Јован Јовановић, Лесковац
Драгољуб Трајковић, Београд
Радош Требјешанин, Београд
Раде Вуковић, Београд
Новица Ранђеловић, Лесковац
Сергије Димитријевић, Београд
Властимир Стаменковић, Лесковац
Видак Јовановић, Лесковац
Гордана Томовић, Београд

Slobodan Pivot

С А Д Р Ж А Ј

НОР И СОЦИЈАЛИСТИЧКА РЕВОЛУЦИЈА

Др **Вјенцеслав Глишић**, Ослобођење југоисточне Србије — — 5
Драгољуб Ж. Мирчетић, Немачке оружане формације у југоисточној Србији — — — — — — — — — — — 11
Миодраг Митровић, Јужноморавске бригаде у пролећној офанзиви 1944. — — — — — — — — — — — 33
Хранислав А. Ракић, Зверства бугарских фашиста на окупираној територији у врањском и лесковачком крају 1944. — 43
Радоје Костић, Развој НОБ у Топлици почетком 1944. — — — 53
Милан М. Миладиновић, Рад политичких комесара јужноморавских партизанских бригада на изградњи политичке свести 71
Станимир Јовановић, Пета српска народноослободилачка бригада од оснивања до уласка у састав 21. дивизије — — — 87
Бура Златковић, Материјално-техничко обезбеђење и санитетско збрињавање у Седмој српској бригади НОВЈ — — — 103
Јован Максимовић, Операције 13. корпуса НОВЈ у јужној Србији од септембра до новембра 1944. — — — — — 115
Никола Живковић, Коришћење економског потенцијала југа Србије од стране окупатора 1941. до 1944. године — — 131
Жарко Јовановић, Сељаштво јужне Србије у борбама за коначно ослобођење 1944. — — — — — — — — — 139
Радисав Николић, Развој и делатност војнопозадинских органа у јужној Србији током 1944. године — — — — — 155
Никола Илић, Формирање и улога партизанских одреда у јужној Србији 1944. године — — — — — — — — 169
Драгољуб Петровић, Јужна Србија у време конституисања федералне Србије — — — — — — — — — — 179
Милица Бодрожић, Прослава годишњица октобарске револуције на југу Србије 1941—1944. године — — — — — 189
Живан Стојковић, Рад Градског народноослободилачког одбора у Лесковцу од октобра 1944. до маја 1945. године — — 205
Јован Јањић, Аспект општег и посебног у партизанским народним песмама јужне Србије — — — — — — — 215
Никола Цветковић, Лирски прилози у првим бројевима „Младог борца“ — — — — — — — — — — 221
Благоје Глигоријевић, Здравствена заштита на слободној територији лесковачког округа за време рата — — — — 231

РАСПРАВЕ И ЧЛАНЦИ

Милорад Васовић, Еколошка основа привредног живота у брдско-планинским просторима с посебним освртом на југоисточну Србију — — — — — — — — — — 241